Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné,
Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean-Louis Margolin

Le livre noir du communisme

Crimes, terreur, répression

Stéphane Courtois, Nicolas Werth,
Jean-Louis Panné, Karel Bartosek,
Jean-Louis Margolin, Andrzej Paczkowski

A KOMMUNIZMUS FEKETE KÖNYVE

„Bűntény, terror, megtorlás.”

~ Le livre noir du communisme, 1997 ~

ISBN: 9639175099

A könyvben lévő hivatkozások (lábjegyzetek) közül a lényegesek illetve a magyar vonatkozásúak hiperlinkekkel beépítésre kerültek az e-könyvbe, a többi pedig külön fejezetként a könyv végén megtalálható (ezek túlnyomó része a forrásmunkákra utal).

„istike”

TARTALOM

* *

A kiadó és a szerzők Francois Furet emlékének ajánlják ezt a könyvet, mert még elvállalta, hogy megírja az előszavát.

Stéphane Courtois

A KOMMUNIZMUS VÉTKEI

„Az élet vereséget szenved a haláltól, de az emlékezet megnyeri csatáját a semmi ellen.”

Tzvetan Todorov: Az emlékezet visszásságai

Joggal írták, hogy „a történelem nem más, mint az emberi balsors tudománya”;[1] erőszakos évszázadunk, a jelek szerint, ékesen bizonyítja ezt a megállapítást. Kétségtelen, hogy az előző századokban kevés nép és kevés állam volt mentes valamiféle tömeges erőszaktól. A nagyobb európai hatalmak kivették a részüket a rabszolga-kereskedelemből; a Francia Köztársaság gyarmatosító gyakorlatára, ha voltak is áldásai, mindvégig visszataszító események nyomták rá a bélyegüket. Az Egyesült Államokat mindmáig áthatja valami erőszakkultúra, amely két roppant bűncselekményből fakad: a feketék rabszolgaságából és az indiánok kiirtásából.

De azért a mi századunk mintha túltett volna elődein ebben a tekintetben. Csak pillantsunk vissza, máris adódik a megsemmisítő következtetés: nagy emberi katasztrófák száza volt ez - két világháború, nácizmus -, és akkor még nem is említettük, hogy milyen körülhatároltabb tragédiák zajlottak le Örményországban, Biafrában, Ruandában és máshol. Az Ottomán Birodalom valóságos népirtást vitt végbe az örmények között, Németország pedig a zsidók és a cigányok között. Mussolini Olaszországa az etiópokat mészárolta. A csehek vonakodva ismerik be, hogy 1945-46-ban nem éppen kifogástalanul bántak a szudétanémetekkel. Ma már a kis Svájcnak is van röstellnivalója a múltjában, hogy olyan arannyal üzérkedett, amelyet kivégzett zsidóktól raboltak el a nácik, ha ennek a cselekménynek a súlyossága nem is fogható a népirtás szörnyűségéhez.

A kommunizmus is ebbe a tragédiákkal zsúfolt történelmi idősíkba illeszkedik. Sőt ez a kor egyik legmélyebbre ható és legjelentősebb mozzanata. Éppen a kommunizmus, ennek az 1914-ben kezdődő és Moszkvában, 1991-ben végződő, rövidke XX. századnak legfontosabb jelensége áll e körkép kellős közepében. A kommunizmus, amely előbb volt, mint a fasizmus, a nácizmus, de túl is élte őket, és amely a négy nagyobb földrészre terjedt ki.

Tulajdonképpen mit is illetünk ezzel a névvel, hogy „kommunizmus”? Itt és mindjárt tisztáznunk kell, hogy mi a különbség elmélet és gyakorlat között. Politikai filozófiaként már évszázadok, ha ugyan nem évezredek óta van kommunizmus. Hiszen már Platón kifejtette Az államban annak az eszményi városnak a gondolatát, ahol nem rontja meg az embert pénz és hatalom, és ahol bölcsesség, értelem és igazság uralkodik. Hiszen már egy olyan kiváló gondolkodó és államférfi is, mint Sir Thomas More, a híres Utópia szerzője, aki Anglia kancellárja volt 1530-ban, és VIII. Henrik hóhérbárdja oltotta ki az életét, szintén annak az eszményi városnak az előfutára volt. Az utópikus módszer tökéletesen megfelelőnek mutatkozik a társadalombírálat eszközéül. Része az eszmei vitáknak, márpedig azok táplálják demokráciáink éltető levegőjét. De az a kommunizmus,

amelyről itt esik szó, nem az eszmék egében található. Nagyon is valóságos kommunizmus az, bizonyos korban volt, bizonyos országokban, és híres vezetők testesítettek meg: Lenin, Sztálin, Mao, Ho Si Minh, Castro stb. és - a mi történelmünkhöz közelebb - Mauricc Thorez, Jacques Duclos, Georges Marchais.

Bármilyen mélyen épültek is be az 1917 előtti kommunista tanok a valóságos kommunizmus gyakorlatába - még visszatérünk rá -, mégis ez a valóságos kommunizmus hozta működésbe a módszeres elnyomást, úgy-annyira, hogy tébolyult pillanataiban kormányzati módszerré emelte a rémuralmat. Azért vajon ártatlan-e az ideológia? Komor, vaskalapos elmék unásig hajtogathatják, hogy ennek a valóságos kommunizmusnak semmi köze az eszményi kommunizmushoz. Nyilvánvaló képtelenség is volna Jézus Krisztus előtt, a reneszánsz idején, vagy akár a XIX. században kidolgozott elméleteknek tulajdonítanunk XX. században bekövetkezett eseményeket. De azért, ahogy Ignazio Silone írja, „akár a fa, a gyümölcséről ismerszik meg valójában a forradalom". A „bolsevik" néven ismert orosz szociáldemokraták nem ok nélkül határozták el 1917 novemberében, hogy „kommunistának" nevezik magukat. Az sem véletlen, hogy emlékművet emeltek a Kreml tövében azok - Morus vagy Campanella - dicsőségére, akiket elődeiknek tekintettek.

Az egyéni bűncselekményeken, egyedi, alkalmi gyilkosságokon túl, a kommunista rendszerek valóságos kormányzati módszerré emelték a tömeggyilkosságot, hogy megalapozzák az uralmukat. Igaz, hogy különböző időszakok - Kelet-Európában néhány év, a Szovjetunióban vagy Kínában néhány évtized - elmúltával már veszített erejéből a rémuralom, megszilárdultak a rendszerek a mindennapi elnyomás, minden tájékoztatási eszköz cenzúrázása, a határok ellenőrzése, a belső ellenzék elűzése révén. De „a rémuralom emléke" továbbra is gondoskodott róla. hogy hihető, ennélfogva hatásos legyen a fenyegető elnyomás. Egy időben népszerűek voltak Nyugaton a kommunista kísérletek, ám egyik sem volt kivétel ez alól a törvény alól: sem a „nagy kormányos" Kínája, sem Kim Ir Szen Koreája, még a „kedves Ho apó" Vietnamja, vagy a nyalka Fidel és mellette a makulátlan Che Guevara Kubája sem, de meg ne feledkezzünk Mengisztu Etiópiájáról, Neto Angolájáról és Nadzsibulláh Afganisztánjáról.

Nos, jogos és természetes lett volna, de a kommunizmus vétkei soha sem kerültek mérlegre, sem történelmi, sem erkölcsi szempontból. Kétségkívül az elsők között kíséreljük meg, hogy így, központi és egyszersmind átfogó tekintetben, a bűncselekmények oldaláról vizsgáljuk, közelítsük meg a kommunizmust. Majd szemünkre vetik, hogy a legtöbb ilyen vétek összhangban állt valamiféle „törvényességgel", és olyan fennálló rendszerek intézményei alkalmazták ezt a „törvényességet", amelyeket elismertek nemzetközileg, és amelyeknek vezetőit fényes külsőségek között fogadták a mi vezetőink. De vajon a nácizmussal nem ugyanígy voltunk? Nem a kommunista rendszerek igazságszolgáltatása, hanem a természetes emberi jogok íratlan törvénykönyve alapján minősítjük azokat a vétkeket, amelyeket ebben a könyvben ismertetünk.

A kommunista rendszerek és pártok, a politikájuk, a hazai társadalmaikhoz és a nemzetközi világhoz fűződő kapcsolataik története nem pusztán ezekre a bűncselekményekre szorítkozik, még csak nem is a rémuralomra és az elnyomásra. A

Szovjetunióban és a „népi demokráciákban " Sztálin halála után, Kínában pedig Mao halála után megenyhült a rémuralom, lassan színesebbé vált a társadalom, és a világban állandó szólam lett a „békés egymás mellett élés”, noha ez csak „az osztályharc folytatása volt más formákban”. Ám a levéltárak és a bőséges személyes vallomások azt tanúsítják, hogy kezdettől fogva a rémuralom volt a modern kommunizmus egyik leglényegesebb vonása. Hagyjuk már az afféle gondolatokat, hogy, ha itt-ott agyonlőtték a túszokat, itt-ott lemészárolták a lázadó munkásokat, itt-ott halomra gyilkolták az éhező parasztokat, ez csak egy-egy országra, egy-egy korszakra jellemző, alkalmi „kisiklás” volt. Mi nem egyenként vesszük szemügyre a különböző szakterületeket, és úgy fogjuk föl, hogy egész fönnállása alatt az egész kommunista rendszernek a bűncselekmény volt az egyik jellemzője.

Miről, miféle vétkekről fogunk itt beszélni? A kommunizmus megszámlálhatatlanul sok bűnt követett el; először is a szellem ellen, de az egyetemes kultúra és a nemzeti kultúrák ellen is. Sztálin százszámra romboltatta le a moszkvai templomokat; Ceausescu tönkretette Bukarest történelmi városmagját, hogy nagyzoló építményeket emeljen a helyébe fellengzős távlatokkal; Pol Pot kőről kőre lebontatta a Phnom Penh-i székesegyházat, és a vadon martalékának vetette oda Angkor templomait; a maoista kulturális forradalom idején fölbecsülhetetlen kincseket zúztak szét és égettek el a vörösgárdisták. Mégis, bármilyen súllyal nehezednek is ezek a pusztítások az érintett nemzetek és az egész emberiség jövőjére, ugyan mennyit nyomnak a latban emberek, férfiak, nők, gyerekek tömeges legyilkolása mellett?

Szóval csakis az ember elleni vétkeket vettük számításba; ezek alkotják a rémuralom mint jelenség lényegét. Sok közös van bennük, bár rendszere válogatja, hol milyen gyakorlat járja leginkább: kivégzés, különböző úton-módon - agyonlövés, akasztás, vízbe fojtás, agyonverés, bizonyos esetekben harci gáz, mérgezés vagy autóbaleset útján - halálra éheztetés - éhínség szándékos előidézése és/vagy élelemsegély elmulasztása - deportálás -, ekkor (gyalogmenetben vagy marhavagonban való) szállítás közben vagy a lakó- és/vagy kényszermunkahelyen (kimerültség, betegség, éhezés, megfagyás miatt) egyaránt bekövetkezhet a halál. A „polgárháborúnak” mondott időszak nehezebben ítélhető meg: nem könnyű eldönteni, hogy mi írható a hatalom és a lázadók harcának a számlájára, és mit tekintsünk a polgári lakosság lemészárlásának.

De azért fölállíthatunk egy hevenyészett számszerű mérleget; ez még csak hozzávetőleges mérleg, még tüzetes pontosítást kíván, de, személyes becslés alapján, kézzelfoghatóvá teszi a dolog súlyosságát, és fogalmat ad a nagyságrendjéről:

Szovjetunió - 20 millió halott,
Kína - 65 millió halott,
Vietnam - 1 millió halott,
Észak-Korea - 2 millió halott,
Kambodzsa - 2 millió halott Kelet-Európa - 1 millió halott Latin-Amerika - 150 000 halott,
Afrika - 1,7 millió halott,
Afganisztán - 1,5 millió halott, a nemzetközi kommunista mozgalom és hatalmon nem lévő kommunista pártok áldozatainak száma - körülbelül tízezer halott.

Ez összesen megközelíti a százmillió halottat.

E számok mögött nagyon különböző helyzetek húzódnak meg. Vitathatatlan, hogy viszonylagos értelemben Kambodzsa „vezet”, ahol Pol Pot három és fél év alatt sikeresen kiirtotta az ország egész lakosságának körülbelül egynegyedét, a legiszonyúbb módon, az általános éhínség és kínzás eszközeivel. A maoista eljárás az áldozatok tömegének roppant arányaival képeszti el az embert. A lenini és sztálini Oroszország pedig valósággal vérfagyasztó azzal a kísérleti, de tökéletesen átgondolt, következetes és politikus vérengzésével.

Ez a kezdetleges megközelítés nem tisztázhatja teljesen a kérdést; elmélyült taglalásához a bűntett meghatározásán nyugvó „minőségi” módszer szükséges. Ennek a módszernek „objektív” és jogi ismérvekre kell támaszkodnia. 1945-ben foglalkoztak először az állam által elkövetett bűncselekmény kérdésével, a Nürnbergi Törvényszéken, amelyet a szövetségesek állítottak föl a náci bűntettek megítélése céljából. A bíróság szabályzatának 6. cikkelye határozza meg ezeknek a bűncselekményeknek a jellegét, és három ilyen fő bűntettet nevez meg: béke elleni bűntett, háborús bűntett, emberiség elleni bűntett. Nos, ha összességükben vizsgáljuk meg a lenini-sztálini rendszerben, majd általában a kommunista világban elkövetett bűntetteket, mindhárom említett bűncselekményfajtát megtaláljuk közöttük.

A béke elleni bűntettek a 6.a cikkelyben vannak meghatározva, mégpedig így: „támadó háború, vagy szerződések, biztosítékok vagy nemzetközi megállapodások megszegésével kapcsolatos háború, vagy valami olyan összehangolt tervben vagy összeesküvésben való részvétel, amely az említett bűncselekmények közül valamelyiknek az elkövetésére irányul”. Sztálin kétségkívül elkövette ezt a fajta bűncselekményt, már csak azzal is, hogy titokban, az 1939. augusztus 23-i és szeptember 28-i megállapodásban megegyezett Hitlerrel, hogy felosztják Lengyelországot és a Szovjetunióhoz csatolják a balti államokat, Észak-Bukovinát és Besszarábiát. Az augusztus 23-i szerződés közvetlenül elősegítette a második világháború kitörését, mert elhárította azt a veszélyt, hogy Németország két fronton legyen kénytelen hadat viselni. Sztálin más bűncselekményt is elkövetett a béke ellen, amikor 1939. november 30-án megtámadta Finnországot. Ugyanilyen bűncselekmény Észak-Korea váratlan támadása Dél-Korea ellen 1950. június 25-én, és a kommunista Kína hadseregének erőteljes beavatkozása. A Moszkva irányította kommunista pártok egy időben egymást váltogató fölforgató tevékenysége szintén a béke elleni bűntettek közé sorolható, mert háborúkba torkollott; így az 1979. december 27-i afganisztáni kommunista államcsíny a Szovjetunió nagyarányú katonai beavatkozásához vezetett, és olyan háborút indított el, amely még ma sem ért véget.

A 6.b cikkely úgy határozza meg a háborús bűntetteket, hogy „hadi törvények és szokások megsértése. Ez a törvénysértés a meghódított területeken élő polgári lakosság legyilkolását, kényszermunkára vagy bármilyen más célra való elhurcolását, a vele való rossz bánásmódot foglalja magában, bár nem csak ezekre korlátozódik, továbbá a hadifoglyok és a tengeren elfogott személyek legyilkolását és a velük való rossz bánásmódot, túszok kivégzését, köz- vagy magánjavak fosztogatását, városok és falvak oktalan lerombolását vagy mindenféle katonailag indokolatlan pusztítást is.”. A hadi törvények és szokások olyan egyezményekben vannak lefektetve, amelyek közül az 1907-

es hágai egyezmény a legismertebb; ez azt mondja ki; „A lakosság és a hadviselők háború idején is a civilizált nemzetek, az emberiesség törvényei és a közfelfogás követelményei kialakította szokásjogból eredő emberi jogi alapelvek hatálya alatt állnak.”

Sztálin számos háborús bűncselekményt rendelt el vagy hagyott jóvá; ezek közül az 1939-ben foglyul ejtett lengyel katonatisztek legyilkolása volt a leglátványosabb; csak egy részüket teszi ki a 4500 katini halott. De sokkal nagyobb arányú más bűncselekmények észrevétlen maradtak, így az 1943 és 1945 közt foglyul ejtett több százezer német katona meggyilkolása vagy halála a Gulag táboraiban; tegyük hozzá azokat a német nőket, akiket tömegesen erőszakoltak meg a Vörös Hadsereg katonái a megszállt Németországban; akkor még egy szót sem ejtettünk a Vörös Hadsereg elfoglalta országok egész ipari gépezetének módszeres kifosztásáról. Ugyancsak a 6.b cikkely vonatkozik a kommunista hatalommal nyíltan szembeszálló, szervezett ellenállókra, ha fogságba estek és agyonlőtték vagy elhurcolták őket; például a náciellenes lengyel ellenálló-szervezetek (POW, AK) katonáira, a fegyveres balti és ukrán partizánszervezetek tagjaira, az afgán ellenállókra stb.

Az „emberiség elleni bűntett” kifejezés 1915. május 18-án jelent meg abban a nyilatkozatban, amelyet Franciaország, Anglia és Oroszország adott ki Törökország ellen az örmények lemészárlása miatt, amit úgy minősítettek, hogy „Törökország új bűncselekménye az emberiség és a civilizáció ellen”. A náci túlkapások arra bírták rá a Nürnbergi Törvényszéket, hogy újra meghatározza ezt a fogalmat 6.c jelű cikkelyében:

„Gyilkosság, kivégzés, rabszolgasorba döntés, elhurcolás és a háború előtt vagy alatt mindenféle polgári lakosság ellen elkövetett bármiféle embertelen cselekedet, valamint a politikai, faji vagy vallási okok miatt végrehajtott üldözés, ha ez a cselekedet vagy üldözés - akár kimerítette, akár nem azon ország belső jogrendszerének megsértését, amelyben elkövették - a Törvényszék illetékességi körébe tartozó bármiféle olyan bűntett következtében, vagy ezzel a bűntettel kapcsolatban ment végbe.”

Franqois de Menthon francia főügyész Nürnbergben ezeknek a bűntetteknek világnézeti vonatkozását is hangsúlyozta vádbeszédében:

„Arra kívánok rámutatni önök előtt, hogy minden szervezett és tömeges bűncselekmény abból fakad, amit lélek elleni bűntettnek bátorkodom nevezni, akarom mondani, egy olyan tanból, amely minden olyan szellemi, értelmi vagy erkölcsi értéket tagad, amelynek alapján évezredek óta igyekeztek a népek emberi sorsunk jobbra fordításán munkálkodni, és arra törekszik, hogy visszavesse az emberiséget a barbárságba, már nem az ősnépek természetes és ösztönös barbárságába, hanem valami ördögi, mert öntudatos barbárságba, amely minden olyan anyagi eszközt fölhasznál céljai érdekében, amelyet a korszerű tudomány bocsát az ember rendelkezésére. A lélek elleni vétség: íme a nemzetiszocializmus eredendő bűne, minden bűntette ebből fakad. Ez a szörnyűséges tan pedig a fajgyűlölet. [...] Akár béke elleni bűnről, akár háborús bűntettekről van itt szó, nem alkalmi, esetleges bűnözéssel találjuk szembe magunkat, amelyet, ha nem is igazolhatnának, de magyarázhatnának a körülmények, hanem, igenis, módszeres bűnözéssel van itt dolgunk, és ez közvetlenül és szükségképpen abból a szörnyűséges tanból fakad, amelyet eltökélten, szántszándékkal szolgáltak a náci Németország vezetői.”

Franqois de Menthon azt is kifejtette, hogy a német hadigépezet pótmunkaerővel való ellátására irányuló deportálások és az ellenzékiek elpusztítását célzó deportálások csupán „annak a nemzetiszocialista tannak természetes következményei voltak, amely szerint az ember semmit sem ér önmagában, hacsak nem a német fajt szolgálja”. A Nürnbergi Törvényszéken minden fölszólalás hangsúlyozta az emberiség elleni bűntett egyik legfőbb vonását: hogy egy bűnös politika és gyakorlat szolgálatába állították az államhatalmat. De a Törvényszék illetékessége csak a második világháború alatt elkövetett bűncselekményekre korlátozódott. Elkerülhetetlen volt hát, hogy olyan helyzetekre is kiterjesszék ezt a jogfelfogást, amelyek nem kapcsolatosak ezzel a háborúval. Az 1992. július 23-án elfogadott új francia büntető törvénykönyv így határozza meg az emberiség elleni bűntettet: „Politikai, bölcseleti, faji vagy vallási okok előidézte és a polgári lakosság valamely csoportja ellen tervszerűen és szervezetten végrehajtott deportálás, rabszolgasorba taszítás, rögtöni kivégzések módszeres és tömeges gyakorlata, személyek eltűnésével, kínzással vagy embertelen cselekedetekkel járó emberrablás. "

Nos, mindezek a meghatározások, különösen az új francia meghatározás számos olyan bűntettre illenek rá, amelyeket Lenin alatt, főleg Sztálin alatt és azután minden kommunista rendszerű országban követtek el. Kuba és a sandinista Nicaragua kivételével (bár fenntartással említjük ezt a kivételt). Vitathatatlannak tetszik az alapfeltétel; a kommunista rendszerek „az ideológiai egyeduralom politikáját gyakorló állam nevében” jártak el. A rendszer ésszerű és szükségszerű alapja, egy tan nevében öltek meg tízmilliószámra ártatlanokat, pedig semmiféle bűncselekményt nem lehetett a terhükre róni, hacsak el nem ismerjük, hogy bűn, ha nemes, burzsuj, kulák, ukrán, de akár munkás vagy éppen kommunista párttag valaki. A tevékeny türelmetlenség is része volt a végrehajtandó programnak. Hiszen a szovjet szakszervezetek nagyfőnöke, Tomszkij is megmondta 1927. november 13-án a Trudban: „Más pártok is lehetnek minálunk. Csak megkülönböztet bennünket egy alapelv a Nyugattól; így képzelhető el a helyzet; egy párt uralkodik, a többi meg mind a dutyiban.”[2] Az emberiség elleni bűncselekménynek többrétű a fogalma, és pontosan, néven nevezett bűntetteket foglal magába. A népirtás az egyik legsajátosabb. A zsidók ellen elkövetett náci népirtás miatt és a Nürnbergi Törvényszék 6.c cikkelyének pontosítása céljából az Egyesült Nemzetek Szervezete 1948. december 9-i egyezménye így határozza meg a népirtást: „Népirtásnak tekintendő egy nemzeti, nemzetiségi, faji vagy vallási csoportnak mint olyannak teljes vagy részleges elpusztítására irányuló alábbi cselekedetek közül bármelyiknek az elkövetése; a) a csoport tagjainak meggyilkolása; b) a csoporttagok testi vagy szellemi épségének súlyos megsértése; c) olyan életkörülmények szándékos rákényszerítése a csoportra, amelyek annak teljes vagy részleges fizikai pusztulásához vezetnek; olyan rendelkezések, amelyek gátolják a gyerekszülést a csoportban; d) a csoport gyerekeinek kényszerű áttelepítése egy másik csoporthoz.”

Az új francia büntető törvénykönyv még átfogóbban határozza meg a népirtást: „Olyan cselekedet, amely, megfontolt terv alapján, valamely nemzeti, nemzetiségi, faji vagy vallási csoport vagy, bármilyen más önkényes ismérv alapján, egy bizonyos csoport teljes vagy részleges elpusztítására tör " (tőlünk a kiemelés). Nem mond ellent ez a jogi

meghatározás André Froissard bölcseletibb jellegű fölfogásának, aki szerint „emberiség elleni bűntett áll fenn, ha azért ölnek meg valakit, mert megszületett”.[3] Vaszilij Grosszman pedig ezt mondja Pantha rhei című remek kisregényében hőséről, a táborokból visszatérő Ivan Grigorjevicsről: „Az maradt, ami a születésekor volt, ember.”[4] Éppen ezért sújtott le rá a rémuralom. A francia meghatározás lehetővé teszi, hogy hangsúlyozzuk; nem csak egyfajta népirtás van - faji eredetű, mint a zsidók esetében -, hanem néha társadalmi csoportokat is célba vehet. Egy Berlinben, 1924-ben kiadott könyvben - a címe: A vörös terror Oroszországban - Szergej Melgunov orosz szocialista történész a Cseka (a szovjet politikai rendőrség) egyik első főnökét, Láciszt idézi, aki 1918. november l-jén ilyen utasításokat adott a fogdmegjeinek: „Mi nem egyes személyek ellen viselünk hadat. A burzsoáziát irtjuk ki mint osztályt. Ha nyomoznak, ne irományok és bizonyítékok után kutassanak, hogy mit tett vagy mondott a vádlott a szovjet hatóságok ellen. Először is azt kérdezzék tőle, hogy melyik társadalmi osztályhoz tartozik, milyen származású, milyen nevelésben, oktatásban részesük, mi a foglalkozása.”[5]

Lenin és elvtársai eleve a könyörtelen „osztályharc” alapjára helyezkedtek, elpusztítandó ellenségnek tekintették a politikai, világnézeti ellenfelet, sőt még a tartózkodó lakosságot is, és úgy is bántak vele. A bolsevikok eltökélték, hogy mindenféle ellenzéket, az egyeduralmukkal szembeszálló mindenféle, akár csak passzív ellenállást is megsemmisítenek, nemcsak jogilag, hanem fizikailag is, és nemcsak akkor, ha ez az ellenállás politikai ellenzéki csoportok műve, hanem akkor is, ha társadalmi csoportoknak - a nemességnek, a burzsoáziának, az értelmiségnek, az egyháznak stb. és hivatásrétegeknek (katonatiszteknek, csendőröknek) -mint olyanoknak műve, és ez a törekvésük olykor a népirtás arányait öltötte föl. 1920-tól a „kozáktalanitás” nagymértékben megfelel a népirtás ismérvének: kiirtották a kozákságot, ezt a jól körülhatárolható területen honos egész lakosságot mint olyat, a férfiakat agyonlőtték, a nőket, gyerekeket és öregeket deportálták, a falvakat letarolták vagy átadták új, nem kozák telepeseknek. Lenin egy kalap alá vette a kozákokat (a francia forradalom ellen forduló) Vendée-val, és olyan bánásmódot szánt nekik, amelyet Gracchus Babeuf, a modern kommunizmus „feltalálója” „populicidiumnak”[6] nevezett el 1795-ben.

1930-32-ben a „kuláktalanítás” csak megismételte - nagyban - a „kozáktalanítást”; Sztálin már a kezdet kezdetén büszkén vállalta ezt a műveletet, amelynek egyre harsogta jelmondatát a rendszer propagandája: „mint osztályt kell kiirtani a kulákságot”. Aki ellenállt a közös gazdálkodásnak, azt agyonlőtték, a többit deportálták asszonyokkal, gyerekekkel, öregekkel együtt. Igaz, nem mindüket végezték ki azonnal, de Szibéria vagy a Távol-Észak feltöretlen tájain megkövetelt kényszermunka nem sok esélyt hagyott nekik, hogy életben maradjanak. Több százezren lelték ott halálukat, de máig ismeretlen az áldozatok pontos száma. A falusi lakosság ellenállt az erőszakos szövetkezetesítésnek, s ezzel kapcsolatos az 1932-33-as nagy ukrajnai éhínség, amely hatmillió ember halálát okozta néhány hónap alatt.

Itt kerül együvé az „osztályalapú” népirtás a „faji alapú” népirtással: egy ukrán kulák

kisfiú éhhalála, akit a sztálini rendszer taszított szándékosan éhínségbe, éppen annyit „nyom a latban”, mint egy zsidó kisfiú éhhalála, akit a náci rendszer taszított éhínségbe a varsói gettóban. Ez a megállapítás semmiképpen sem vitatja, hogy „Auschwitz egyedülálló”: a legmodernebb technikai eszközök alkalmazása, a valóságos „iparszerűség”, egy „megsemmisítő üzem” kiépítése, a gáz használata, az elégetés teszi azzá. Csak rámutat sok kommunista rendszer egyik sajátosságára: az „éhségfegyver” módszeres használatára; arra törekszik a rendszer, hogy ellenőrzése alatt tartsa a rendelkezésre álló teljes élelmiszerkészletét, és újra elosztja, de csak kinek-kinek „érdeme” vagy „érdemtelensége” szerint, és olykor igen bonyolult adagolási rend alapján. Ez az eljárás odáig fajulhat, hogy óriási éhínségeket okoz. Ne feledjük, hogy az 1918 utáni időszakban csak a kommunista országokban voltak több százezernyi vagy akár milliónyi ember halálát okozó éhínségek. Még az utóbbi évtizedben is két, magát marxista-leninistának valló afrikai ország - Etiópia és Mozambik - volt kénytelen elszenvedni ilyen gyilkos éhínséget.

Fölvázolhatjuk ezeknek a bűntetteknek általános gyorsmérlegét:

- túszok vagy ítélet nélkül bebörtönzött emberek tízezreinek agyonlövése és több százezer, 1918 és 1922 között föllázadt munkás és paraszt lemészárlása;
- ötmillió ember halálát okozó éhínség 1922-ben;
- a doni kozákok kiirtása, illetve elhurcolása 1920-ban;
- tízezrek legyilkolása koncentrációs táborokban, 1918 és 1930 között;
- mintegy 690 000 ember kivégzése az 1937-38-as nagy tisztogatás során;
- kétmillió kulák (vagy állítólagos kulák) deportálása 1930-32-ben;
- hatmillió ukrán elpusztítása szándékos éhínséggel és az élelemsegély elmulasztásával 1932-33-ban;
- több százezer lengyel, ukrán, balti, moldvai és besszarábiai deportálása 1939-194l-ben, majd 1944-45-ben;
- a volgai németek deportálása 1941-ben;
- a krími tatárok deportálása és sorsukra hagyása 1943-ban;
- a csecsenek deportálása és sorsukra hagyása 1944-ben;
- az ingusok deportálása és sorsukra hagyása 1944-ben;
- a kambodzsai városi lakosság deportálása-kiirtása 1975 és 1978 között;
- a tibetiek lassú elpusztítása: a kínaiak műve 1950 óta stb.

Vége-hossza nincs a leninizmus-sztálinizmus bűneinek, amelyeket szinte ugyanúgy lemásol Mao Ce-tung, Kim Ir Szen, Pol Pot rendszere is.

Fölvetődik egy nehéz ismeretelméleti kérdés: megteheti-e a történész, hogy olyan fogalmakkal él a tények taglalása vagy értelmezése közben, mint „emberiség elleni bűntett” és „népirtás”, amelyek, mint láttuk, a jog világába tartoznak? Vajon nem túlságosan függnek ezek a fogalmak valami parancsoló alkalmiságtól - mint a nácizmus elítélése Nürnbergben semhogy helyet kaphatnának egy középtávon érvényes elemzésre törekvő történelmi fejtegetésben? Másfelől pedig vajon nincsenek ezek a fogalmak túlságosan megterhelve olyan „értékekkel”, amelyek „meghamisíthatják” a történelmi elemzés tárgyilagosságát?

Ami az előbbit illeti; századunk története megmutatta, hogy nem csak a nácik rovására

írható az államok és állampártok művelte tömegmészárlás. Bosznia, Ruanda azt bizonyítja, hogy tartós gyakorlat ez, és kétségkívül ez századunk egyik fő jellegzetessége.

Az utóbbit illetően: szó sincs róla, hogy visszatérjünk a XIX. század történettudományi felfogásához; akkor még inkább „ítélkezni", mintsem „megérteni" akart a történész. De azért, bizonyos ideológiai és politikai nézetek okozta roppant emberi tragédiák láttán, vajon lemondhat-e a történész egészen valamiféle - zsidó-keresztény civilizációnkból és demokratikus kultúránkból eredő - humanista elvi felfogásról, például az emberi személyiség tiszteletéről. Több neves történész habozás nélkül „emberiség elleni bűntett" kifejezéssel minősíti a náci bűncselekményeket, például Jean-Pierre Azema egy „Auschwitzról"[7] szóló cikkében, vagy Pierre Vidal-Naquet a Touvier-per[8] kapcsán. Úgy látjuk hát, hogy nem helytelenül használjuk ezeket a fogalmakat a kommunista rendszerek idején elkövetett bizonyos bűncselekmények jellemzésére.

A hatalmon lévő kommunisták közvetlen felelősségének kérdésén kívül a cinkosság kérdése is fölvetődik. Az 1987-ben átdolgozott kanadai büntető törvénykönyv 7 (3.77). cikkelye szerint a törvénysértési kísérlet, cinkosság, tanácsadás, bűnsegédi bűnrészesség, felbujtás vagy tényleges cinkosság bűncselekményét is magában foglalja az emberiség elleni bűntett elkövetése[9]. A 7 (3.76), cikkely az alábbiakat is az emberiség elleni bűntettek közé sorolja: „bűntettre irányuló kísérlet, bűnszövetség, utólagos cinkosság, tanácsadás, bűnsegédi bűnrészesség vagy bűncselekményre való felbujtás" (tőlünk a kiemelés). Nos, a húszas évektől az ötvenes évekig a világ minden kommunistája és sok más személyiség nem győzött tapsolni Lenin, majd Sztálin politikájának. Emberek százezrei csatlakoztak a kommunista internacionáléhoz és „a forradalom világpártja" helyi szervezeteihez. Az ötvenes-hetvenes években megint csak százezrek tömjénezték a kínai forradalom „nagy kormányosát", és hozsannáztak a nagy ugrásnak és a kulturális forradalomnak. Még közelebb hozzánk: sokan örvendeztek, amikor Pol Pot[10] hatalomra került. Sokan bizonyára azt válaszolják, hogy „nem tudták". Igaz is, hogy nem mindig volt könnyű tudni, mert a titkolódzás volt a kommunista rendszerek egyik kedvelt védekezésmódja. Ám igen gyakran csak a harcias hithűség elvakultsága volt ez a tudatlanság. Pedig a negyvenes-ötvenes évek óta sok minden ismeretes és vitathatatlan volt. Nos, ha sok hízelgő ma már hátat fordított is tegnapi bálványainak, csöndben és tapintatosan tette. De mit gondoljunk arról a mélységes erkölcstelenségről, amely titkon, magában szakít egy nyilvános elkötelezettséggel, de nem vonja le a tanulságait?

A kommunista rémuralom tanulmányozásának egyik úttörője, Robert Conquest így írt 1969-ben: „Kétségkívül az volt az egyik tényező, amely egyáltalán lehetővé tette a tisztogatást, hogy annyi ember csakugyan »bevette« [a nagy tisztogatást]. Ugyanis csak csekély érdeklődést keltettek volna a perek, ha bizonyos külföldi - vagyis »független« - hírmagyarázók el nem híresztelték volna őket. Ezeket az utóbbiakat is terheli legalább egy kis felelősség, mert cinkosságot vállaltak azokban a politikai gyilkosságokban, de abban mindenesetre, hogy új perekre is sor került, mert az első ilyen művelet, a Zinovjev-per [1936-ban] olyan méltánytalan hitelt érdemelt ki."[11] Ha ilyen mércével mérjük jó néhány nem kommunista értelmiségi erkölcsi és szellemi cinkosságát, mit

mondjunk a kommunisták cinkosságáról? Nem emlékszünk rá, hogy Louis Aragon valaha is megbánta volna nyilvánosan, hogy egy 1931-es versében olyan lelkesen követelte a kommunista politikai rendőrség megalakítását Franciaországban,[12] ha időnként úgy tetszett is, hogy bírálgatja a sztálini korszakot.

Joseph Berger, a Komintern egykori tagja, akit „kitisztogattak", és aki megtapasztalta a táborokat, egy levelet idéz; egy nőtől kapta, akit egykor a Gulagra deportáltak, de azután is párttag maradt, hogy visszatért a táborokból: „Az én nemzedékem kommunistái nem vonták kétségbe Sztálin tekintélyét. Helyeselték a bűntetteit. Ez nemcsak a szovjet kommunistákra, hanem az egész világ kommunistáira érvényes, és egyénileg, közösségileg egyaránt rajtunk ez a mocskos bélyeg. Csak úgy tudjuk lemosni magunkról, ha odahatunk, hogy soha többé ne fordulhasson elő ilyesmi. Mi történt velünk? Elment az eszünk, vagy most vagyunk a kommunizmus árulói? Az az igazság, hogy mindannyian, azok is, akik a legközelebb álltak Sztálinhoz, éppen az ellenkezőjére magyaráztuk a bűntetteket. Úgy fogtuk fel őket, mint a szocializmus győzelméhez való megannyi fontos hozzájárulást. Azt hittük, hogy a szocializmus egy-egy győzelme minden, ami a kommunista párt hatalmát erősíti a Szovjetunióban és a világban. Sosem gondoltuk volna, hogy a kommunizmusban ellentétbe kerülhet a politika és az etika."[13]

Maga Berger árnyalja tovább a gondolatot: „Úgy vélem, ha elítélhetjük is azok magatartását, akik helyeselték Sztálin politikáját - nem minden kommunista tett így -, azt már nehezebben róhatjuk föl nekik, hogy nem akadályozták meg a bűntetteket. Aki azt hiszi, hogy akár magas állású emberek is bármit tehettek volna Sztálin szándékai ellen, az semmit sem ért belőle, hogy mi volt az a bizáncias sztálini zsarnokság." Bergernek legalább az a „mentsége", hogy a Szovjetunióban volt, és nem menekülhetett, mert elkapta egy pokoli gépezet. De a nyugat-európai kommunisták nem kerültek közvetlenül az NKVD karmai közé; akkor meg miféle vakság bírta rá őket, hogy továbbra is zengjék a rendszer és vezetője dicséretét? Fogva tarthatta őket valami; roppant erős lehetett az a varázslat! Az orosz forradalomról írott figyelemre méltó munkájában - La Tragédie soviétique (A szovjet tragédia) - Martin Malia kissé föllebbenti a fátylat, amikor arról a paradoxonról beszél, hogy „egy nagy eszmének nagy bűntett a vége".[14] A kommunizmus egy másik kiváló elemzője, Annie Kriegel azt hangsúlyozza, hogy szinte szükségszerűen mindig együtt kell látnunk a kommunizmus kettős, fényes és sötét arcát.

Tzvetan Todorov kínálja az első magyarázatot erre a paradoxonra: „A nyugati demokrácia gyermeke azzal áltatja magát, hogy a totalitarizmus egészen idegen az egészséges emberi gondolkodástól. Pedig ha így volna, nem tarthatott volna olyan sokáig a totalitarizmus, és nem fűzhetett volna annyi embert a járszalagjára. Ellenkezőleg: félelmes hatású gépezet a totalitarizmus. Egy jobb társadalom képét állítja elénk a kommunista ideológia, és arra ösztönöz, hogy tegyünk is érte: nemde az emberi természet szerves része az a vágy, hogy megváltoztassuk a világot egy eszmény nevében? [...] Továbbá a kommunista társadalom leveszi az egyén válláról a felelősséget: hiszen mindent »ők« döntenek el. Márpedig gyakran nehéz teher a felelősség. [...] Nagyon sokan azért vonzódnak önkéntelenül a totális rendszerhez, mert

valahogy félnek a szabadságtól és a felelősségtől; ez magyarázza minden tekintélyuralmi rendszer népszerűségét (ez Erich Fromm tétele a Félünk a szabadságtól című írásában); »önkéntes szolgaság« is van, mondta már La Boétie.”[15]

Sosem volt, és még most sem elvont és elméleti azoknak a cinkossága, akik belevetették magukat ebbe az önkéntes szolgaságba. Az a puszta tény, hogy valaki elhiszi és/vagy terjeszti az igazság elleplezésére szolgáló propagandát, már kimeríti és mindig is ki fogja meríteni a tevőleges cinkosság fogalmát. Mert csakis a nyilvánosság fegyverével küzdhetünk a kíváncsi tekintetektől távol, titkon elkövetett tömeges bűncselekmények ellen, ha nem is mindig eredményesen, mint nemrégiben a ruandai tragédia mutatta.

Nem könnyű elemeznünk a hatalmon lévő kommunizmusnak mint jelenségnek alaptényét: a diktatúrát és a rémuralmat. Jean Ellenstein úgy határozta meg a sztálinizmust, hogy a görög zsarnokság és a keleti önkényuralom keveréke. Megkapó képlet, csak nem számol ennek a tapasztalatnak modern jellegével, a diktatúra korábban ismert formáitól eltérő, totális kihatásaival. Egy kis gyors, összehasonlító áttekintés segítségével mindjárt világosabban látunk.

Elsősorban az elnyomás orosz hagyományát idézhetnénk föl. A bolsevikok a cár terrorrendszere ellen harcoltak, de az bizony igencsak elhalványul a hatalomra került bolsevizmus borzalmai mellett. A cár igazi bíróság elé állította a politikai foglyokat. A védelem ugyanannyi, ha nem több szót kaphatott, mint a vád, és egy - kommunista rendszerben nem létező - országos közvéleményre, de főleg a nemzetközi közvéleményre hivatkozhatott. A börtönök rendtartása tekintetbe vette a foglyok és elítéltek jogait, és az elzárás, sőt még a száműzetés körülményei is viszonylag enyhék voltak. A deportáltak a családjukkal együtt kelhettek útra, írhattak, olvashattak kedvükre, halászhattak, vadászhattak, és tetszésük szerint találkozhattak „sorsüldözött” társaikkal. Lenin és Sztálin ezt személyesen is tapasztalhatta. Dosztojevszkij műve, a Feljegyzések a holtak házából nagyon megrázta megjelenésekor a közvéleményt, de semmiség a kommunizmus borzalmaihoz képest. Nem vitás, hogy az ósdi politikai rendszer keményen elnyomta 1880 és 1914 között a zendüléseket és fölkeléseket Oroszországban. 1825-től 1917-ig összesen 6360 embert ítéltek halálra Oroszországban a nézeteik vagy politikai tevékenységük miatt, és ezek közül ki is végeztek 3932 személyt - 1825-től 1905-ig 191-et, 1906-tól 1910-ig 3741-et -, de a bolsevikok áldozatainak száma, csupán négy hónappal a bolsevik hatalomátvétel után, már 1918 márciusában fölülmúlta ezeket a számokat. Vagyis össze sem hasonlítható a cári elnyomás mérlege a kommunista terrorral.

A húszas-negyvenes években a kommunizmus hevesen bírálta a fasiszta rendszerek rémuralmát. Egy gyors pillantás a számokra, és kiderül, hogy itt sem olyan egyszerű a dolog. Az olasz fasizmus - az első a sorban, és nyíltan vállalta is totalitarizmusát - kétségkívül börtönbe vetette és gyakran sanyargatta politikai ellenfeleit. De azért ritkán vetemedett gyilkosságra; a harmincas évek közepén néhány száz politikai fogoly volt Olaszországban, valamint több száz - kényszerlakhelyre, szigetekre száműzött - confinato, bár igaz, hogy politikai emigránsok is voltak tízezrével.

A náci rémuralom csak néhány csoportot vett célba a háborúig; nyíltan elnyomták a rendszer ellenzékét - főleg a kommunistákat, szocialistákat, anarchistákat, bizonyos szakszervezetek tagjait -, bebörtönözték, koncentrációs táborba hurcolták és szigorú kínzásnak vetették alá őket. 1933-tól 1939-ig összesen körülbelül 20 000 baloldali aktivistát öltek meg ítélet alapján vagy ítélet nélkül a táborokban és börtönökben; nem is beszélve a nácizmuson belüli leszámolásokról, amilyen a „hosszú kések éjszakája” volt 1934 júniusában. Azok a németek alkották a másik halálra szánt áldozatcsoportot, akikről kimondták, hogy nem felelnek meg a „magas, szőke árja” faji ismérveinek: az elmebetegek, testi fogyatékosok, öregek. A háború kitörésekor Hitler elhatározta, hogy cselekvéshez lát: 1939 vége és 1941 eleje között 70 000 német esett áldozatul az elgázosító eutanáziaprogramnak; akkor, az egyházak tiltakozására, abbahagyták az akciót. Az akkoriban kikísérletezett elgázosító módszert alkalmazták a harmadik áldozatcsoport, a zsidók ellen.

A háborúig általános volt ugyan a kirekesztés velük szemben, de üldözésük csak a „kristályéjszakán” érte el a tetőpontját; ekkor több százan vesztették életüket, és 35 000 embert internáltak koncentrációs táborokba. Csak a háború kitörésekor, különösen a Szovjetunió megtámadásakor szabadult el a náci terror, amelynek ez a tömör mérlege: 15 millió polgári személyt öltek meg a megszállt országokban, 5,1 millió zsidót, 3,3 millió szovjet hadifoglyot; 1,1 millió deportált lelte halálát a táborokban, valamint több százezer cigány. Számoljunk hozzá ezekhez 8 millió embert, akit kényszermunkára hurcoltak el, és 1,6 millió rabot, aki túlélte a koncentrációs tábort.

A náci rémuralom három okból is foglalkoztatta az emberek gondolatvilágát. Először is azért, mert közvetlenül európaiakat sújtott. Azután, mert hivatalosan is nyilvánosságra hozták, és mint olyanokat meg is bélyegezték a náci bűntetteket, hiszen a nácik vereséget szenvedtek, és főbb vezetőiket el is ítélték Nürnbergben. Végül pedig azért, mert a zsidók ellen elkövetett népirtás leleplezése megrázta az emberek lelkiismeretét, hisz ép ésszel oly nyilvánvalóan fölfoghatatlan volt ez a bűntett, fajgyűlölet és elvetemültség áradt belőle.

Nem az most a szándékunk, hogy ki tudja, miféle gyászos számszaki összevetésre vállalkozzunk, a borzalomnak valamiféle kettős könyvelésére, a kegyetlenség valamiféle rangsorolására. De azért makacs dolgok a tények, és azt mutatják, hogy a kommunista rendszerek bűntettei körülbelül százmillió ember életébe kerültek, ezzel szemben 25 millió ember halála írható a nácizmus rovására. Ennek az egyszerű megállapításnak azonban legalábbis gondolkodóba kell ejtenie bennünket, hogy összevessük azt a rendszert, amelyet 1945 óta az évszázad legbűnösebb rendszerének tekintenek, a kommunista rendszerrel, amely teljes nemzetközi jogosultságot élvezett 1991-ig, bizonyos országokban mindmáig hatalmon van, és világszerte akadnak hívei. És ha később sok kommunista párt elismerte is a sztálinizmus bűntetteit, nagy részük nem szakított Lenin eszméivel, és nemigen jut eszükbe, hogy őnekik maguknak milyen szerepük volt a terrorizmus gyakorlatában.

A Lenin kezdeményezte és Sztálin, valamint tanítványai rendszeresítette módszerek nemcsak emlékeztetnek a náci módszerekre, hanem igen sok esetben meg is előzik őket. Ebben a tekintetben igen jelentőségteljes szavakat mondott Rudolf Hess, aki azt a

megbízást kapta, hogy szervezze meg az auschwitzi tábort, és annak parancsnoka is lett: „A Biztonsági Szolgálat parancsnoksága részletes tájékoztatót küldött a táborparancsnokoknak az orosz koncentrációs táborokról. Különösen azt hangsúlyozták benne, hogy az oroszok egész népcsoportokat semmisítettek meg úgy, hogy kényszermunkában foglalkoztatták őket.”[16] Ha a kommunisták dolgozták is ki a tömeges erőszak arányait és technikáit, és ha a nácik példát vehettek is róluk, ebből véleményünk szerint nem következik, hogy közvetlen oksági-okozati összefüggést láthatnánk a bolsevik hatalomátvétel és a nácizmus uralomra jutása közt.

A húszas évek végén kezdte alkalmazni a GPU (ez a Cseka új neve) a részarány-módszert: minden járásban, minden körzetben kötelező volt letartóztatni, deportálni vagy agyonlőni bizonyos százaléknyi embert az „ellenséges” társadalmi rétegekből. A párt vezetősége központilag határozta meg ezt a százalékarányt. Nemcsak a gazdaságban dühöngött a tervező téboly és a statisztika-mánia, hanem a rémuralom világát is elárasztotta. 1920-ban, amikor a vörös hadsereg legyőzte a fehér hadsereget a Krímben, megjelentek a statisztikai, sőt egyenesen társadalomtudományi módszerek: pontos ismérvek alapján válogatták ki az áldozatokat, olyan kérdőívek alapján, amelyek alól senki sem találhatott kibúvót. Majd ugyanilyen „társadalomtudományi” módszereket alkalmaznak a szovjetek, amikor az 1939-től 1941-ig megszállva tartott balti államokban és Lengyelországban szervezik meg a tömeges deportálást és megsemmisítést. A deportáltak marhavagonban való szállítása ugyanolyan „túlkapásokra” adott alkalmat, mint a nácik esetében: 1943-44-ben, a harc kellős közepén Sztálin ezerszámra vont el a frontról vasúti kocsikat és különleges NKVD-csapatokat, hogy igen rövid idő, pár nap alatt lebonyolíthassa a kaukázusi népek deportálását. Pol Pot és a vörös khmerek fokozták tébolyító végletekig ezt a népirtó logikát, amelyet ellenségnek kikiáltott csoportokkal, saját társadalma bizonyos rétegeivel szemben alkalmazott a kommunista hatalom, és amely - hogy megint a francia büntető törvénykönyvet idézzük - „valamely nemzeti, nemzetiségi, faji vagy vallási csoport vagy, bármilyen más önkényes ismérv alapján, egy bizonyos csoport teljes vagy részleges elpusztítására tör”.

Megbotránkoztathat némelyeket, hogy nagyjából közös nevezőre hozzuk a nácizmust és a kommunizmust emberek tömeges megsemmisítése tekintetében. Pedig Vaszilij Grosszman - akinek nácik ölték meg az anyját a bergyicsevi gettóban, és aki az első írást tette közzé Treblinkáról, aki a szovjet zsidók kiirtásáról szóló Fekete könyv egyik, fő szervezője volt - maga mondatja egyik szereplőjével az ukrajnai éhínségről, Pantha rhei című regényében: „Az írók és maga Sztálin is ugyanazt hajtogatták: élősdi a kulák, fölégeti a gabonát, megöli a gyerekeket. Meg is mondták kereken: föl kell bujtanunk a tömegeket a kulákok ellen, el kell pusztítani egy szálig azokat a bitangokat, az egész osztályt.” „Ha meg akartuk ölni őket - teszi hozzá -, ki kellett mondani; a kulák nem ember. Ahogy a németek mondták; a zsidó nem ember. Lenin és Sztálin is megmondta: a kulák nem ember.” Végül Grosszman szavai, amikor a kulákgyerekekről beszél: „Akár a németek, akik gázkamrában ölték meg a zsidó gyerekeket: nincs jogotok az élethez, zsidók vagytok.”[17]

Nem annyira egyéneket, inkább csoportokat sújtanak. A rémuralomnak az a célja, hogy

kiirtson egy ellenségnek kikiáltott csoportot, amely a társadalomnak kétségkívül csak egy töredékét alkotja, mégis mint kisközösségre sújt le rá valami népirtó észjárás. Így egyedülálló módon hasonlít az „osztály-totalitarizmus” elkülönítő és kirekesztő gépezetének működése a „faji totalitarizmus” megfelelő gépezetének működéséhez. A jövő náci társadalmát a „tiszta fajra”, a jövő kommunista társadalmát meg a mindenféle burzsoá salaktól megtisztult proletár népességre kellett alapozni. Ugyanúgy láttak hozzá a két társadalom átalakításához, ha nem ugyanazok voltak is a kirekesztő tisztogatás ismérvei. Hamis hát az az állítás, hogy egyetemesség jellemzi a kommunizmust: ha világraszóló terve van is, bevallottan méltatlannak tartja rá az emberiség egy részét, hogy helye legyen a világban, akárcsak a nácizmus; csak annyi a különbség, hogy a nácizmus fajilag és területileg, a kommunizmus meg rétegek (osztályok) szerint szabdalja föl a társadalmat. A lenini, sztálini, maoista gaztettek és a kambodzsai tapasztalat újabb kérdést vetnek hát föl az emberiségnek, valamint a jogászoknak és történészeknek: hogyan minősítsük azt a bűncselekményt, hogy politikai-világnézeti okok miatt irtanak ki már nem is egyéneket vagy kisebb ellenzéki csoportokat, hanem a társadalom népes hányadát? Új nevet találjunk ki rá? Néhány angolszász szerző ezen a véleményen van, és kitalálta a „politicide” (politicidium = politikai gyilkosság) kifejezést. Vagy, a cseh jogászokhoz hasonlóan, mi se átalljuk egyszerűen „kommunista bűntettnek” minősíteni a kommunista rendszer alatt elkövetett bűncselekményeket?

Mit tudtak a kommunizmus bűntetteiről? Mit akartak tudni róluk? Miért kellett megvárnunk a század végét, hogy ez a kérdés is a tudományos kutatás tárgya lehessen? Mert nyilvánvaló, hogy a sztálini és általában a kommunista rémuralom tanulmányozásának - ha összevetjük a náci bűntettek tanulmányozásával - óriási mulasztást kell pótolnia, még ha sokasodnak is Keleten az efféle kutatások.

Óhatatlanul megdöbbenti az embert egy szöges ellentét. 1945-ben a nácikat elítélő győztesek joggal állították a vizsgálatok középpontjába a bűntetteket, különösen a zsidók ellen végrehajtott népirtást. Világszerte számos kutató foglalkozik évtizedek óta ezzel a kérdéssel. Ezerszámra szenteltek neki könyveket és tucat számra filmeket, nagyon különböző jellegűeket, és köztük néhány igen híreset is, olyanokat, mint az Éjszaka és köd vagy a Soa, a Sophie választása vagy a Schindler listája. Raul Hil-berg, hogy csak őt említsük, azzal foglalkozik munkássága nagy részében, hogy aprólékosan leírja: milyen módokon végezték ki a zsidókat a Harmadik Birodalomban.[18]

Nos, semmi hasonló munka nem folyik a kommunista bűntettek tárgyában. Az egész világon úgy ismerik Himmler vagy Eichman nevét, mint a korunkbeli barbárság jelképeit, de a legtöbben nem is hallották Dzerzsinszkij, Jagoda vagy Jezsov nevét. Lenint, Maót, Ho Si Minht, sőt Sztálint is mindig megilleti valami meglepő tisztelet. Egy francia állami szervezet, a Lottó egyenesen olyan meggondolatlanságra ragadtatta magát, hogy egyik reklámhadjáratában is fölhasználta Sztálin és Mao nevét! Kinek jutna eszébe, hogy Hitlert vagy Goebbelst használja föl egy efféle akcióban?

Különleges figyelem övezi a hitleri bűntetteket, és teljes joggal. Ez fejezi ki a megmenekültek akaratát, hogy tanúskodjanak róluk, a kutatókét, hogy megértsék a történteket, és az erkölcsi-politikai hatóságokét, hogy hitet tegyenek a demokratikus

értékek mellett. De honnan a kommunista bűntettekről szóló vallomásoknak ez a bágyadt visszhangja? Miért a politikusok eme zavart csöndje? És főleg miért ez a „tudományos” csönd a kommunista katasztrófáról, amely négy földrészen, nyolcvan év alatt az emberiségnek körülbelül egyharmadát érintette? Hogyhogy nem vagyunk képesek a kommunizmus elemzésének középpontjába állítani egy olyan fontos tényezőt, mint a bűntett, a tömeges bűntett, a módszeres bűntett, az emberiség elleni bűntett? Nem tudjuk megérteni, hogy miről van szó? Nem attól félünk inkább, hogy megértjük, és vajon nem szándékosan zárkózunk el tőle, hogy semmit se kelljen tudomásul vennünk?

Sokféle és bonyolult oka van ennek a titkolódzásnak. Először is azoknak a hóhéroknak örökös és állandó igyekezete játszott szerepet benne, akik el akarták tüntetni bűncselekményük nyomait, és igazolni akarták, amit már nem palástolhattak. 1956-ban, Hruscsov „titkos jelentésében” először ismeri be a kommunista bűntetteket egy kommunista vezető, ám ez egyszersmind egy olyan hóhér jelentése is, aki a saját bűneit is leplezni, takargatni akarja - hiszen Hruscsov volt az ukrán kommunista párt vezetője a legvadabb rémuralom idején -, csakis Sztálinnak tulajdonítja őket, arra hivatkozva, hogy ő, Hruscsov csak parancsot teljesített.

Rejtegeti a bűntettek nagy részét - csak kommunista áldozatokról beszél, pedig azok sokkal kevesebben voltak, mint a többiek -, szépítgeti a bűntetteket - „Sztálin alatt elkövetett visszaéléseknek” minősíti őket -, végül pedig igazolja a rendszer folyamatosságát, igazolja ugyanazokat az elveket, ugyanazt a szerkezetet, ugyanazokat az embereket.

Hruscsov nyersen szókimondó, amikor arról számol be, hogy milyen ellenállásba ütközött „titkos jelentése” készítésekor, különösen Sztálin egyik bizalmi embere részéről: „Kaganovics afféle Fejbólintó János volt, a tulajdon apjának is elvágta volna a torkát, ha Sztálin csak egy szemvillanással is fölszólította volna rá, merthogy így kívánja az Ügy, mármint a sztálini ügy érdeke. [...] Önző félelemmel érvelt ellenem, menteni akarta a bőrét. Csak azon volt, hogy mindenáron kibújhasson minden felelősség alól. Ha már bűntettekről esett szó, Kaganovics csak egyet akart: biztos akart lenni felőle, hogy őneki magának nem marad nyoma utána”.[19] A kommunista országok levéltárainak teljes zártsága, a sajtó, a hírközlés, a külföldi utazások szigorú ellenőrzése, a rendszer „sikereinek” propagandája, a tájékoztatás elreteszelésének teljes gépezete elsősorban azt a célt szolgálta, hogy ne jussanak napvilágra a bűntettek.

Nem elég, hogy titkolták gaztetteiket, a hóhérok minden követ megmozgattak, hogy elpusztítsák azokat az embereket, akik igyekeztek hírt adni a való helyzetről. Mert néhány megfigyelő és elemző megpróbálta fölvilágosítani kortársait. A második világháború után két alkalommal is különösen tisztán nyilvánult ez meg Franciaországban. 1949 januárjától áprilisáig tartott egy per Párizsban Viktor Kravcsenko - az egykori magas rangú szovjet tisztviselő, a sztálini diktatúrát ismertető könyv: A szabadságot választottam szerzője - és egy kommunista lap, a Louis Aragon irányította Les Lettres Frangaises között, amely szitkokkal halmozta el Kravcsenkót. 1950 novemberétől 1951 januárjáig folyt egy másik per, megint csak Párizsban, (megint csak) a Les Lettres Frangaises egy hajdani trockista értelmiségi. David Rousset közt, akit Németországba hurcoltak a nácik, és aki 1946-ban

Renaudot-díjat kapott Koncentrációs világ című könyvéért; 1949. november 12-én Rousset fölhívást intézett a náci táborok minden egykori deportáltjához, hogy alakítsanak bizottságot a szovjet táborok kivizsgálására, ezért hevesen támadta a kommunista sajtó, amely tagadta, hogy vannak ilyen táborok. Margaret Buber-Neumann deportáltként járta meg a náci és szovjet táborokat, és Rousset fölhívása nyomán 1950. február 25-én, a Figaro Littéraire-ben. „Vizsgálatot a szovjet táborokról! Melyik rosszabb, a Sátán vagy Belzebub?" című cikkében számolt be kettős tapasztalatairól.

A hóhérok módszeres küzdelemben vonultatták föl az emberi lelkiismeret minden fölvilágosítója ellen az egész világon közbelépni képes nagy, modern államok egész fegyvertárát. El akarták venni a hitelüket, le akarták járatni, meg akarták félemlíteni őket. A. Szolzsenyicin, V. Bukovszkij, A. Zinovjev, L. Pljuscs külföldre. A. Szaharov száműzetésbe, Gorkijba kényszerült, Pjotr Grigorenko tábornokot tébolydába zárták, Markovot mérgezett esernyővel gyilkolták meg.

Maguk az áldozatok is vonakodtak megnyilatkozni az ilyen óriási arányú titkolódzás és félelemkeltés közepette, és nem voltak képesek visszailleszkedni abba a társadalomba, ahol büszkén grasszáltak besúgóik és hóhéraik. Vaszilij Grosszman[20] is leírja ezt a reménytelenséget. A nemzetközi zsidó közösség magára vállalta a népirtás emlékének ápolását, de a zsidó tragédiától eltérően a kommunizmus áldozatainak és jogosult hozzátartozóiknak sokáig lehetetlen volt, hogy ébren tartsák tragédiájuk emlékét, mert mindenféle megemlékezés vagy jóvátételi kérelem elutasításra talált.

Ha már nem tudták palástolni a valóságot - a tömeges agyonlövést, a koncentrációs táborokat, a szándékosan előidézett éhínséget -, a leleményes hóhérok a tények otromba szépítgetésével iparkodtak igazolni magukat. Annyit dicsőítették a rémuralmat, hogy végül fölmagasztalták a forradalom allegorikus alakzatává: „ha fát vágnak, hull a forgács", „ha rántottát akarunk, tojást kell törnünk". Erre mondta Vlagyimir Bukovszkij, hogy látott törött tojást, de sosem kóstolta a rántottát. De kétségkívül a nyelv eltorzítása volt a legrosszabb. A szómágia folytán átnevelő intézménnyé vált a koncentrációs rendszer, a hóhérok pedig szorgos nevelőkké, akik azon fáradoznak, hogy „új emberré" alakítsák át a régi társadalom gyermekét. Erőnek erejével „beszélték rá" a sok „zeket" (így nevezték a szovjet kényszermunkatáborok foglyait), hogy higgyenek az őket szolgaságra vető rendszernek. Kínában „tanulónak" hívják a táborlakót; tanulmányoznia kell a párt helyes gondolkodását, és ki kell javítania a maga hibás gondolkodását.

Mint gyakran megesik, a hazugság stricto sensu nem az igazság fordítottja, és minden hazugságban megvannak az igazság csírái. A kiforgatott értelmű szavak valami ferde szemléletet hoznak létre, és ez eltorzítja a távlatos összképet: így áll elő a társadalmi és politikai szemtengelyferdülés. A kommunista propaganda eltorzította látás még könnyen helyrehozható, de a homályosan látó ember fejében nagyon nehéz világosságot gyújtani. Az első benyomás marad meg és válik előítéletté. Páratlanul ügyes - nagyrészt a nyelv eltorzítására épülő - propagandájuk jóvoltából a kommunisták még a terrorista módszereik ellen irányuló kritikákból is hasznot húztak, visszafordították őket a kritikusok ellen, és a kommunista hitvallás minduntalan hangoztatásával mind szorosabbra zárták aktivistáik és rokonszenvezőik sorait. Így fedezték föl újra az ideológiai hit első alapelvét,

amelyet Tertullianus fogalmazott meg egykor: „Hiszem, mert képtelenség.”

Az ellenpropaganda-műveletek során bizonyos értelmiségiek valósággal áruba bocsátották magukat. 1928-ban Gorkij beleegyezett, hogy „kiránduljon” a Szolovki-szigetekre, a kísérleti koncentrációs táborba, amelyből majd (Szolzsenyicin szerint) „áttételek” útján, a Gulag rendszere fog kinőni. Könyvet is írt róla, amelyben agyba-főbe dicsérte a Szolov-kit és a szovjet kormányt. Egy francia író, Henri Barbusse, aki Goncourt-díjat kapott 1916-ban, nem habozott, hogy jó pénzért körülhízelegje a sztálini rendszert: 1928-ban kiadott egy könyvet a „csodálatos Grúziáról” - épp arról az országról, ahol Sztálin és cinkostársa, Ordzsonikidze valóságos vérfürdőt rendezett 1921-ben, és ahol Berija, az NKVD főnöke élte ki machiavellizmusát és szadizmusát -, és 1935-ben Sztálin első, félhivatalos életrajzát is Barbusse írta meg. Csak nemrégiben zengte Mao dicséretét Maria-Antonietta Macciochi, Alain Peyrefitte is kontrázott neki mollban, Danielle Mitterrand pedig Castrót ugrálta körül. Kapzsiság, botorság, hiúság, erő- és erőszakbűvölet, forradalmi szenvedély, akármi lehet az oka, hogy a totális diktatúrák, a kommunista diktatúra ugyanúgy, mint a többi, mindig találtak talpnyalókat, ha szükségük volt rájuk.

A Nyugat sokáig különleges vakságot tanúsított a kommunista propagandával szemben, mert együgyűnek bizonyult egy páratlanul fondorlatos rendszerhez képest, félt a szovjet hatalomtól, és cinikusok voltak a politikusai és spekulánsai. A jaltai találkozón is ott volt ez a vakság, amikor Roosevelt elnök átengedte Kelet-Európát Sztálinnak, egy annak rendje-módja szerint megfogalmazott ígéret fejében, hogy ott majd Sztálin a lehető leghamarabb szabad választásokat rendez. 1944 decemberében a moszkvai találkozón is ott volt a realizmus és a lemondás, amikor De Gaulle tábornok átengedte a Molochnak a szerencsétlen Lengyelországot, cserében a társadalmi és politikai béke szavatolásáért: ezt volt hivatva biztosítani a Párizsba hazatérő Maurice Thorez.

Az a hiedelem is hozzájárult ehhez a vakséghoz - szinte igazolta a nyugati kommunistákban és sok baloldaliban -, hogy a kommunista országok javában „építik a szocializmust”, hogy „őnáluk” már valóra vált az az utópia, amely társadalmi és politikai ellentéteket szított a demokráciákban, és egy Simone Weil adta meg ennek a valóságnak a hitelét:

„A forradalmi munkások nagyon boldogok, hogy egy Állam áll mögöttük, egy olyan Állam, amely olyan hivatalos jelleget, törvényességet, valószerűséget kölcsönöz minden cselekedetüknek, amelyet csakis az Állam tud megadni, és amely egyszersmind túl messze van tőlük földrajzilag, semhogy kedvüket szeghetné.”[21] Akkor a tiszta arcát mutatta a kommunizmus: a felvilágosodásra hivatkozott, a társadalmi és emberi fölszabadulás hagyományaira, a Gracchus Babeuf meghirdette „igazi egyenlőség” és a „boldogságot mindenkinek” álmára. Ez a fényes arc majdnem egészen eltakarta a kommunizmus sötét arcát.

Szándékosan vagy akaratlanul, de nem vettek tudomást a kommunizmus bűnösségéről, és ez, mint mindig, azzal a közönnyel is párosult, amellyel kortársaink tekintenek felebarátaikra. Nem mintha rideg volna az ember szíve. Ellenkezőleg, végszükségben sokszor az együttérzés, a barátság, a rokonszenv, sőt a szeretet nem is sejtett jeleit

mutatja. Csak -mint Tzvetan Todorov hangsúlyozza - „gyászaink emléke sosem hagyja, hogy észrevegyük mások szenvedését”.[22] És az első, majd a második világháború után melyik európai vagy ázsiai nép nem azzal foglalkozott, hogy számtalan, gyász ütötte sebét kötözgesse? Elég sokat mond erről, hogy magunk is csak üggyel-bajjal tudtunk szembenézni hazánkban a sötét évek történetével. A megszállás története - vagy inkább történettelensége - most is mérgezi a francia köztudatot. Néha kisebb mértékben, de ugyanígy vannak Németországban a „náci”, Olaszországban a „fasiszta”, Spanyolországban a „francoista” korszakkal, Görögországban a polgárháborúval stb. A vér és vas eme századában mindenki a maga bajával törődött, nem tudott a más baján is szánakozni.

A kommunizmus bűnösségének takargatása azonban három különleges okkal is magyarázható. A magához a forradalmi eszméhez való ragaszkodás az első. Még ma sem ért véget, távolról sem a XIX. és XX. századi értelemben vett forradalmi gondolat gyászos hatása. Minden nagyobb társadalmi mozgalomban föltűnnek a jelképei, a vörös zászló, az Internacionálé, a fölemelt ököl. Ismét divatba jött Che Guevara. Nyíltan tevékenykednek forradalmi csoportok, szabadon beszélnek, megvetően utasítják vissza, ha valaki a legcsekélyebb kritikával is illeti elődeik bűneit, és habozás nélkül szajkózzák újra Lenin, Trockij vagy Mao régi mentegető beszédeit. Nemcsak másokban lobogott az a forradalmi szenvedély. Egykor ennek a könyvnek több szerzője is hitelt adott a kommunista propagandának.

A nácizmus fölött aratott győzelemben való szovjet részvétel a másik ok, amely lehetővé tette a kommunistáknak, hogy izzó hazafisággal leplezzék végső céljukat, a hatalomátvételt. 1941 júniusában az összes elfoglalt ország kommunistái tevékeny - és gyakran fegyveres - ellenállásba kezdtek a náci vagy olasz megszállók ellen. Akárcsak más felfogású ellenállók, ők is megadták az elnyomatás árát, ezerszámra lőtték agyon, gyilkolták és deportálták a kommunistákat. Ezeket a vértanúkat használták fel, hogy fölmagasztalják a kommunizmus ügyét, és minden kritikát elfojtsanak vele kapcsolatban. Ráadásul az ellenállás küzdelmeiben sok nem kommunista kötött harci és vérbajtársi kapcsolatokat a kommunistákkal, ez is hozzájárult, hogy sokuknak sehogy sem akart kinyílni a szeme; Franciaországban gyakran ez a közös emlék határozta meg a gaulleisták magatartását, és De Gaulle tábornok politikája maga is ezt támogatta, mert a szovjet ellensúlyt használta ki az amerikaiak ellen.[23]

A kommunistáknak a háborúban és a nácizmus fölött aratott győzelemben való részvétele végképpen diadalra juttatta az antifasizmus fogalmát mint a baloldal igazának ismérvét, és a kommunisták természetesen önmagukat tették meg az antifasizmus legjobb képviselőinek és legjobb védelmezőinek. Az antifasizmus lett a kommunizmus végleges cégére, és így, az antifasizmus nevében, a kommunistáknak már könnyű volt elhallgattatniuk az akadékoskodókat. Franqois Furet ragyogó lapokat irt erről a döntő kérdésről. A szövetségesek a nácizmust tették meg „abszolút Rossznak”, így a kommunizmus szinte magától lendült át a Jó táborába. A nürnbergi perben is ez nyilvánult meg, ahol szovjetek voltak az ügyészek. Így gyorsan átsiklottak a demokratikus értékek szempontjából kínos eseményeken, olyanokon, mint az 1939-es német-szovjet

egyezmények vagy a katini mészárlás. Úgy tüntették föl, hogy a nácizmus legyőzése a kommunista rendszer fölényét bizonyítja. Ennek az lett a következménye, hogy valami kettős érzés támadt az angolok-amerikaiak fölszabadította Európában: hála a Vörös Hadsereg iránt (amelyet nem kellett elviselnie, mert nem szállta meg a Nyugatot), és bűntudat a Szovjetunió népei által meghozott áldozatok miatt; a kommunista propaganda nem is mulasztotta el, hogy alaposan meglovagolja ezeket az érzéseket.

Az viszont ismeretlen maradt az egész Nyugaton, hogy milyen körülmények között „szabadította fel" Kelet-Európát a Vörös Hadsereg: a nyugati történészek kétféle, egészen eltérő „felszabadulást" különböztetnek meg: az egyik a demokráciák helyreállításához vezetett, a másik megnyitotta az utat a diktatúrák uralomra jutása előtt. Közép- és Kelet-Európában arra törekedett a szovjet rendszer, hogy az ezeréves Reich nyomába lépjen. Witold Gombrowicz így fejezte ki néhány szóval ezeknek a népeknek a drámáját: „A háború vége nem hozta el a felszabadulást a lengyeleknek. Csak annyit jelentett abban a szomorú Közép-Európában, hogy egy másik éj váltja föl az egyik éjt, Sztálin hóhérai váltják föl Hitler hóhérait. Amikor a párizsi kávéházakban a széplelkek vidám énekkel köszöntötték, hogy »a lengyel nép felszabadult a feudális iga alól«, Lengyelországban csupán annyi történt, hogy egyik kézből a másikba került ugyanaz az égő cigaretta, és továbbra is perzselte az emberek bőrét."[24] Ez a különbség a kétféle európai emlékezés között. Pedig néhány mű nagyon gyorsan leleplezte: hogyan is szabadította meg a Szovjetunió a nácizmustól a lengyeleket, németeket, cseheket és szlovákokat.[25]

Bonyolultabb a titkolódzás harmadik oka, és a kifejtése is kényesebb feladat. 1945 után a zsidókat sújtó népirtás számított a modern barbárság jelképének, úgyannyira, hogy a XX. századi tömegterror észlelésére kínálkozó egész érzelmi teret kitöltötte. A kommunisták eleinte tagadták a náci zsidóüldözés különlegességét, de azután rájöttek, hogy mennyi hasznot húzhatnak belőle, ha elismerik, hiszen úgy rendszeresen élesztgethetik vele az antifasizmust. Elő is húzták lépten-nyomon, ha kellett, ha nem, a - Bertolt Brecht híres mondása szerint - „még termékeny méhű galád fenevad" szellemét. Újabban jelszóvá lett a zsidókat sújtó népirtás „páratlansága", ráirányította a figyelmet egy különleges kegyetlenségre, és ez is gátolta, hogy a kommunista világban is észrevegyünk más, ugyanilyen jellegű tényeket is. Azután meg hogy is gondolhatta volna az ember, hogy azok, akik hozzájárultak győzelmükkel egy népirtó rendszer szétzúzásához, maguk is ugyanolyan módszereket alkalmazhatnak? Az volt a legáltalánosabb ösztönös magatartás, hogy ne is nézzünk szembe ezzel a talánnyal.

1956. február 24-e az első nagy fordulat a kommunista bűntettek hivatalos elismerésében. Akkor este lép az SZKP, a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusának szónoki emelvényére Nyikita Hruscsov első titkár. Zárt ajtók mögött folyik a kongresszus, csak a küldöttek vehetnek részt rajta. Teljes csöndben, döbbenten hallgatják, hogyan rombolja le módszeresen a párt első titkára „a népek atyjának", a „lángeszű Sztálinnak", annak az embernek a képét, aki harminc esztendőn át volt a világkommunizmus hőse. Ez a később „titkos jelentésként" ismeretessé vált jelentés a modern kommunizmus egyik meghatározó irányváltozása. Ha csak a kommunisták

tájékoztatására is, de most ismerte be először hivatalosan egy legmagasabb rangú kommunista vezető, hogy bűnös „elhajlás” uralkodott el azon a rendszeren, amely 1917-ben ragadta magához a hatalmat.

Sokféle ok késztette „Monsieur K”-t (így is emlegették Franciaországban Hruscsovot), hogy kidöntse a szovjet rendszer egyik legnagyobb tilalomfáját. Az volt a fő célja, hogy csakis Sztálinnak tulajdonítsa a kommunizmus bűneit, és így, körülhatárolva, majd kimetszve a beteg szövetet, megmentse a rendszert. Az is közrejátszott a döntésében, hogy támadást akart indítani az ellen a sztálinista csoport ellen, amely - egykori gazdájuk módszeréhez híven - szembehelyezkedett Hruscsov hatalmával; egyébként 1957 nyarán már minden tisztségüktől megfosztották ezeket az embereket. De azért, 1934 óta először, már nem követte igazi halálos ítélet a „politikai halálos ítéletet”, és ezen az egyszerű „részleten” is lemérhetjük, hogy Hruscsovnak mélyebb okai is voltak. Évekig Ukrajna legfőbb vezetője volt, és mint ilyen, irtózatos öldöklést rendezett és fémjelzett ott a nevével; most, a jelek szerint, már belefáradt a vérfürdőbe. Az emlékirataiban, ahol kétségkívül szépíti a szerepét, Hruscsov így jellemzi a lelkiállapotát: „Majd véget ér a kongresszus; tessék-lássék határozatokat fogadnak el. De minek? Továbbra is a lelkünkön szárad a százezer számra agyonlőtt emberek sorsa.”[26]

Egyszer csak kemény szavakat intéz elvtársaihoz:

„Mit tegyünk azokkal, akiket letartóztattak, likvidáltak? [...] Most már tudjuk, hogy ártatlanok voltak, a megtorlás áldozatai. Cáfolhatatlan bizonyítékaink vannak, hogy távolról sem voltak a nép ellenségei, a Párthoz, a Forradalomhoz, a szocializmus és a kommunizmus építésének lenini ügyéhez hű, tisztességes férfiak és nők voltak. [...] Nem lehet mindent eltitkolni. Előbb-utóbb kijönnek és hazatérnek a börtönök, táborok lakói. És akkor majd elmondják a szüleiknek, barátaiknak, elvtársaiknak, hogy mi történt. [...] Ezért kötelességünk, hogy mindent bevalljunk a küldötteknek; hogy mi módon vezették a Pártot azokban az években. [...] Hogy is állíthatnánk, hogy nem tudtuk, mi történt? [...] Tudjuk, hogy az elnyomás és az önkény uralkodott a Pártban, és el kell mondanunk a Kongresszusnak, amit tudunk. [...] Akárki követett is el valami bűncselekményt, eljön az életében egy pillanat, amikor bocsánatot, vagy akár föloldozást is nyerhet, ha vallomást tesz.”[27]

Néhány olyan emberben, aki közvetlenül részt vett a Sztálin elkövette bűntettekben, azokban, akik többnyire annak köszönhették hivatali előléptetésüket, hogy eltették láb alól az elődeiket, fölébredt valamiféle lelkifurdalás; persze csak kényszeredett, önző, politikusi lelkifurdalás, de mégiscsak lelkifurdalás. Kellett most már valaki, hogy véget vessen a mészárlásnak; Hruscsovnak volt meg hozzá a bátorsága, ha nem habozott is 1956-ban, hogy szovjet tankokat vezényeljen Budapestre.

1961-ben, az SZKP XXII. kongresszusán Hruscsov nemcsak a kommunista áldozatok, hanem Sztálin minden áldozata előtt fejet hajtott, sőt azt is javasolta, hogy emlékművet állítsanak a tiszteletükre. Kétségkívül átlépett ezzel egy láthatatlan vonalat, márpedig azon túl a rendszer alapelve, a teljhatalom kommunista pártnak fenntartott monopóliuma vált kérdésessé. Sosem lett semmi abból az emlékműből. 1962-ben az első titkár hozzájárult, hogy kiadják Alekszandr Szolzsenyicin Ivan Gyenyiszovics egy napja című

könyvét. 1964. október 24-én erőszakkal megfosztották Hruscsovot minden tisztségétől, de az ő életét is megkímélték, és elfeledve halt meg 1971-bcn.

Minden elemző elismeri annak a „titkos jelentésnek” döntő fontosságát, amely mély szakadást idézett elő a XX. századi kommunizmus fejlődéstörténetében. Franqois Furet, aki nem sokkal azelőtt, 1954-ben lépett ki a francia kommunista pártból, így ír róla; „Nos, az 1956. februári »titkos jelentés«, mihelyt ismeretessé válik, egy csapásra fölforgatja a kommunista eszme helyzetét a világban. Már nem Nyugatról hangzik a Sztálin bűntetteit leleplező szózat, hanem Moszkvából, mégpedig egyenest a szentséges Kremlből. Már nem valami közismert szakadár kommunista, hanem a világ első kommunistája, a Szovjetunió pártfőnöke ajakáról. Nem fér hát hozzá az egykori kommunisták szavait megbélyegző gyanú; ellenkezőleg, az a legnagyobb tekintély övezi, amellyel főnökét ruházta föl a rendszer. [...] Rendkívüli hatással van a »titkos jelentés«, az emberek gondolkodására, éspedig azért, mert nincs, aki ellentmondjon neki.”[28]

Annál is inkább fura volt ez az eset, mert már kezdettől fogva nem is egy kortárs óva intette a bolsevikokat, hogy milyen veszélyekkel jár a viselkedésük. A szocialista mozgalmon belül már 1917-18-tól szemben álltak egymással a „nagy keleti fény” hívei és azok, akik kíméletlenül bírálták a bolsevikokat. Lényegében Lenin módszeréről folyt a vita, az erőszakról, a bűntettekről, a rémuralomról. A húszas évektől az ötvenes évekig számos tanú, áldozat vagy avatott megfigyelő számtalan cikkben és másféle írásműben leplezte le a kommunista kísérlet sötét oldalát, de még várni kellett, egészen addig, amíg - ha csak részben is - maguk a hatalmon lévő kommunisták is el nem ismerték a való helyzetet, hogy végre a közvélemény egyre nagyobb része is tudomásul vegye már ezt a drámát. Sanda elismerés volt ez, mert a „titkos jelentés” csak a kommunista áldozatok kérdését tette szóvá; azért mégis elismerés, mert először erősítette meg a korábbi tanúvallomásokat és tanulmányokat, és először igazolta, amit ki-ki régóta gyanított: hogy óriási tragédiát okozott a kommunizmus Oroszországban.

Sok „testvérpárt” vezetője eleve nem volt meggyőződve róla, hogy rá kell lépniük a nyilvánosság útjára. Csak kullogtak Hruscsov, az előfutár mögött: 1979-ig kellett várnunk, hogy a kínai kommunista párt is árnya-latosan ítélje meg Mao politikáját: 1957-ig „nagy erényeket”, azután meg „nagy hibákat” különböztessen meg benne. A vietnamiak csak közvetve foglalkoznak a kérdéssel: elítélik a Pol Pot-féle népirtást. Castro viszont tagadja, hogy rémtetteket követtek el az uralma alatt.

Azelőtt csak a kommunisták ellenségei vagy trockista, anarchista elhajlók leplezték le a kommunista bűntetteket, nem is valami nagy sikerrel. Akik túlélték a kommunista mészárlásokat, ugyanolyan szenvedélyesen akartak tanúskodni, mint a náci mészárlások túlélői. De alig vagy egyáltalán nem hallgattak rájuk, főleg Franciaországban, ahol csak kis csoportoknak volt közvetlen tapasztalata a szovjet koncentrációs rendszerről, olyanoknak, mint az elzász-lotaringiai „kényszerkatonák”.[29]

A kommunista propaganda nagydobja és vele együtt a gyáva vagy közönyös hallgatás többnyire elfojtotta a tanúvallomásokat, a feltörő emlékezéseket és a néhány magánszemély kezdeményezésére megalakult független bizottságok - így David Rousset koncentrációs rendszert vizsgáló nemzetközi bizottsága vagy a Sztálin bűneit vizsgáló

tényfeltáró bizottság - munkáját. Egy-egy mű megjelenése - mint Szolzsenyicin A Gulag-szigetvilágja -, vagy egy, a többinél vitathatatlanul hitelesebb tanúságtétel - mint Varlam Salamov könyve, a Kolimai elbeszélések[30] vagy Pin[31] Yathay műve, a Gyilkos utópia - egy-egy pillanatra érdeklődést kelt, de általában olyan csönd van utána, amely szemléletesen mutatja, hogy milyen képlékenyen fogják föl a nyugati társadalmak kisebb-nagyobb csoportjai a kommunizmust mint jelenséget.

Ezek a csoportok eddig még vonakodtak szembenézni a valósággal, azzal, hogy ha különböző mértékben is, a kommunista rendszerek lényegéhez tartozik a bűncselekmény. Ezzel a vonakodással pedig részt vállaltak a hazugságból, abban az értelemben, ahogy Nietzsche fogta föl: „Nem akarunk látni valamit, amit látunk, nem akarjuk úgy látni, ahogy látjuk."

Rengeteg akadályba ütközünk, ha ezekkel a kérdésekkel akarunk foglalkozni, mégis több megfigyelő nekigyürkőzött. A húszas évektől az ötvenes évekig, megbízhatóbb adatok híján - mert azokat gondosan titkolta a szovjet rendszer - lényegében a menekültek tanúvallomására alapultak a kutatások. A kommunizmus talpnyalói rendszerint semmibe vették ezeket a tanúvallomásokat - kétségbe is vonhatják őket a történészek, mint minden tanúvallomást -, merthogy hátha csak a bosszú vagy a módszeres lejáratási szándék diktálta, vagy a kommunistaellenes hatalom akár ki is forgathatta őket. Mit gondolhatott az ember 1959-ben arról a Gulag-leírásról, amelyet egy magas rangú KGB-s menekült adott és Paul Barton közölt egy könyvében?[32] És mit gondolhatott magáról Paul Bartonról, aki csehszlovák menekült volt, igazi nevén Jiri Veltrusky, az 1945-ös prágai náciellenes fölkelés egyik szervezője, és aki 1948-ban kényszerült elhagyni a hazáját? Az immár megnyílt levéltárak fényében teljesen megbízhatónak bizonyul az az 1959-es helyzetkép.

A hetvenes-nyolcvanas években Szolzsenyicin nagy műve - a Gulag szigetvilág, majd az orosz forradalom „Csomói"-ról írt ciklusa - valósággal megrázta a közvéleményt. Kétségtelenül inkább az irodalom, a zseniális krónikás jóvoltából, semmint azért, mert általában tudatosult az emberekben az a szörnyű rendszer, amelyet leírt, Szolzsenyicin mégis csak üggyel-bajjal tudta áttörni a hazugság falát; egy nagy francia napilap egyik újságírója 1975-ben éppenséggel Pierre Lavalhoz. Doriot-hoz és Déat-hoz hasonlította, „akik felszabadítónak nézték és úgy is fogadták a nácikat"[33]. Mégis döntő jelentőségű volt Szolzsenyicin úttörő, tudatosító erejű tanúsága, akárcsak Salamové a Kolimáról vagy Pin Yathayé Kambodzsáról. Nemrégiben pedig Vlagyimir Bukovszkij, a brezsnyevi korszak egyik legkiemelkedőbb másképtgondolkodója emelte föl ismét tiltakozó szavát, és azt követelte Ítélet Moszkvában[34] című írásában, hogy új Nürnbergi Törvényszéket állítsanak föl a kommunista rendszer bűnös tevékenységének elítélésére; Nyugaton udvarias elismeréssel fogadták a könyvét. Ezzel egy időben, a szemünk láttára virágzik ki a Sztálin rehabilitálását sürgető irodalom.[35]

Mi pezsdítheti meg most, a XX. század végén egy ilyen tragikus, ilyen homályos, ilyen vitás terület kutatását? A levéltárak manapság nemcsak megerősítik a pontos

tanúvallomásokat, hanem sok-sok további eredménnyel is kecsegtetnek. Az egykori Szovjetunió, az egykori népi demokráciák, Kambodzsa elnyomó rendszerének titkos levéltárai valami rettentő valóságra, a sok esetben emberiség elleni bűntettig fajuló rémuralom tömeges és módszeres jellegére derítenek fényt. Itt az ideje, hogy tudományosan - vitathatatlan tények alapján, ideológiai-politikai elfogultságtól, tehertételektől mentesen - foglalkozzunk azzal a kérdéssel, amelyet minden kutató újra meg újra föltett magának; milyen helyet foglal el a bűntett a kommunista rendszerben?

Mi lehet a mi különleges feladatunk ebben az összefüggésben? Elsősorban történelmi kötelesség vezérel bennünket. Semmi sem lehet tabu a történésznek, semmiféle - politikai, eszmei, személyes - nyomás vagy elfogultság sem gátolhatja meg, hogy a tények megismerésének, feltárásának és értelmezésének útját járja, kiváltképpen, ha sokáig és szándékosan a levéltárak és az emberi tudat titkos mélyeiben rejtegették azokat a tényeket. Nos, éppen a kommunista rémuralom története az európai történelem egyik legfontosabb szelete, amelynek bizonyára óriási a jelentősége, ha tisztán akarunk látni egy nagy történettudományi kérdéskör, a totalitarizmus tekintetében. Volt hitleri változata ennek a totalitarizmusnak, de lenini és sztálini változata is volt, és már nem nyugodhatunk bele a féloldalas történetírásba, amely figyelmen kívül hagyja a kommunista oldalt. Ahogy már az is tarthatatlan álláspont, hogy pusztán nemzeti, társadalmi és kulturális térre szorítkozzék a kommunizmus története. Már csak azért sem, mert nem csak Európára és nem csak a szovjet eseményekre korlátozódott a totalitarizmusban való kommunista részesedés. A maoista Kínára is kiterjed ez a történelem, továbbá Észak-Koreára, Pol Pot Kambodzsájára. Ha minden nemzeti kommunizmus hozzájárult is a világmozgalom alakításához, köldökzsinór kötötte össze őket az orosz és szovjet ősmintával. Olyan jelenség történelmével van itt dolgunk, amely az egész világon bontakozott ki, és az egész emberiséget érinti.

A kötelező emlékezés alkotja e mű második feladatát. Erkölcsi kötelességünk, hogy tisztelettel adózzunk a holtak emlékének, főleg azért, mert egy olyan teljhatalmú Moloch ártatlan és névtelen áldozatai, amely azon munkálkodott, hogy még az emlékük is feledésbe merüljön. A berlini fal ledőlte és a moszkvai kommunista hatalom összeomlása után, a XX. századi tragikus tapasztalatok példatár-földrésze, Európa azon fáradozik, hogy újjáélessze a közös emlékezést; ehhez mi is hozzájárulhatunk. Ennek a könyvnek a szerzői is magukban hordozzák ezt az emléket, az egyiket inkább Közép-Európához kapcsolja személyes életútja, a másikat a forradalmi eszméhez és gyakorlathoz fűzik 1968-as vagy újabb elkötelezettségei.

Ez a kettős - történelmi és emlékező - feladat nagyon különböző körülmények közé illeszkedik be. Itt olyan országokat érint - mint Nagy-Britannia, Ausztrália, Belgium stb. -, ahol a kommunizmus sohasem nehezedett ténylegesen sem a társadalomra, sem a kormányra. Ott olyan országokban vetődik föl - mint az Egyesült Államok 1946 után -, ahol ijedeztek a kommunizmustól, vagy olyanokban - mint Franciaország, Olaszország, Spanyolország, Görögország, Portugália -, ahol rettegett lehetőség volt a kommunizmus, ha soha nem is jutott uralomra. Megint máshol parancsolóan merül föl olyan országokban - mint Kelet-Európa vagy Oroszország -, amelyekben a kommunizmus sok évtizedig gyakorolta, de azután elvesztette a hatalmat. Végül pedig, veszélyek közepette, gyengén

pislog a lángocskája olyan helyeken, ahol még hatalmon van a kommunizmus, mint Kína, Észak-Korea, Kuba, Laosz, Vietnam.

Kortársaink különbözőképpen foglalnak állást a történelemmel és az emlékezéssel szemben, ahogy a helyzet kívánja. Az első két esetben aránylag egyszerű a dolog: csak tájékozódásra és elgondolkodásra van szükség. A harmadik esetben szembe kell nézniük a nemzeti megbékéléssel, akár megbüntetik a hóhérokat, akár nem; ebben a tekintetben kétségtelenül az újraegyesített Németország mutatja a legmeglepőbb és „legcsodálatosabb" példát, kivált, ha a jugoszláv vesszőfutásra gondolunk. De az egykori Csehszlovákia - ma már Cseh Köztársaság és Szlovákia -, Lengyelország, Kambodzsa szintén beleütközik a kommunizmus gyötrelmes történetébe és emlékezetébe. Úgy lehet, kell hozzá egy kis természetes vagy hivatalos emlékezetkiesés, hogy enyhíthessük a félévszázados, vagy még hosszabb kommunizmus ütötte erkölcsi, lelki, érzelmi, egyéni vagy közösségi sebeket. Ahol a kommunizmus még mindig hatalmon van, a hóhérok és utódaik vagy megszervezik a módszeres tagadást, mint Kubában, Kínában, vagy éppen továbbra is a rémuralomra esküsznek, merthogy az az igazi kormányzás, mint Észak-Koreában.

Ennek a történeti és emlékápoló feladatnak vitathatatlanul erkölcsi vetülete is van. „Ki hatalmaz föl rá benneteket, hogy megmondjátok, mi a Jó, mi a Rossz?" - kérdezhetnék tőlünk némelyek.

A maga sajátos elvei szerint éppen ezt a célt tűzte ki maga elé a katolikus egyház, amikor XI. Pius pápa, pár nap különbséggel, egyszerre bélyegezte meg a nácizmust (Mit brennender Sorge, 1937. március 14.) és a kommunizmust (Divini redemptoris, 1937. március 19.). Ez utóbbi leszögezte, hogy Isten jogokkal ruházta föl az embert; ilyenek „az élethez, a testi épséghez, a létfenntartási eszközökhöz való jog; az a jog, hogy végső célja felé haladjon az Isten mutatta ösvényen; a társulási jog, a tulajdonjog és a tulajdon használatának joga". Még ha kifogásolhatunk is némi képmutatást az egyházban, hiszen szentesítette némelyek mások kizsákmányolása révén való túlságos meggazdagodását, azért mit sem veszít a jelentőségéből az emberi méltóság tiszteletére buzdító felhívása.

XI. Pius már 1931-ben ezt írta a Quadragesimo anno kezdetű enciklikában: „A kommunizmus két célt tűzött ki maga elé tanításában és cselekedeteiben, és nem titkon, kerülő utakon munkálkodik elérésük érdekében, hanem nyíltan, a legnagyobb nyilvánosság előtt, és minden módon, a legerőszakosabb eszközökkel is: a könyörtelen osztályharcot és a magántulajdon teljes eltörlését. Semmitől sem riad vissza célja érdekében, és semmit sem tart tiszteletben; ahol hatalomra jutott, bámulatosan, szinte hihetetlenül vadnak és embertelennek mutatkozik, ahogy az az elképesztő mészárlás és rombolás tanúskodik róla Kelet-Európa és Ázsia nagy országaiban". Az adja meg ennek az intelemnek a teljes értelmét, hogy olyan intézménytől származik, amely hite nevében évszázadokig jóváhagyta a hitetlenek lemészárlását, létrehozta az inkvizíciót, bilincsbe verte a gondolatszabadságot, és később olyan önkényuralmi rendszereket támogatott, mint Franco vagy Salazar rendszere.

Ha pedig az egyház is felölti erkölcsbíró szerepét, akkor mit szóljon, mit szólhat a történész a kommunizmus híveinek „hősi" beszédéhez vagy áldozataik szívbe markoló beszédéhez? Franqois-René de Chateaubriand így ír a Síron túli emlékiratokban: „Amikor

már csak a rablánc csörgése és a besúgó hangja töri meg az elvetemültség csöndjét, amikor mindenki csak reszket a zsarnok előtt, akkor lép elő a történész, a népek bosszúálló meghatalmazottja. Hiába él és virul Nero, már megszületett Tacitus a birodalomban.”[36] Távol álljon tőlünk az a gondolat, hogy megtegyük magunkat a népek rejtélyes „bosszúálló meghatalmazottjának”, élete végén már Chateaubriand sem hitt az ilyesmiben; mégis, a maga szerény módján, szinte önkéntelenül, azoknak a szószólója lesz a történész, akik nem mondhatták el sorsukról az igazat a rémuralom miatt. Azért van a történész, hogy ismertető munkát végezzen; az a fő feladata, hogy megállapítsa azokat a tényeket és az igazságnak azokat a részecskéit, amelyekből majd ismeret lesz. Továbbá különös viszonyban is van a kommunizmus történetével: kénytelen fölcsapni a hazugság történetírójának. És ha ellátják is a nélkülözhetetlen adatokkal a megnyíló levéltárak, óvakodnia kell a jámbor hiszékenységtől, mert sok bonyolult kérdésre az a sors vár, hogy - néha nem is hátsó gondolatok nélkül való - viták tárgya legyen belőle. De azért nem zárkózhat el ez a történeti ismeret egy olyan ítélkezéstől, amely néhány alapértéken nyugszik: a képviseleti demokrácia szabályainak tiszteletén, és főleg az emberi élet és méltóság tiszteletén. Ezzel a mércével „ítélkezik” a történész a történelem szereplői fölött.

Némelyek esetében személyes ok is járult ezekhez az általános megfontolásokhoz, hogy vállalják ezt az emlékező és történetíró munkát. Nem állt mindig távol ennek a könyvnek bizonyos szerzőitől a kommunizmus bűvölete. Sőt néha, szerény mértékben, maguk is tevékeny részesei voltak a kommunista rendszernek, akár vonalas leninista-sztálinista változatában, akár elhajló (trockista, maoista) rokon változataiban. És ha még mindig balra húznak - és mert még mindig balra húznak -, el kell gondolkodniuk elvakultságuk okain. Gondolatmenetük az ismeretek olyan útjait is bejárta, amelyeket tanulmányi tárgyválasztásuk, tudományos kiadványaik és olyan folyóiratokban megjelent írásaik jelöltek ki, mint a La Nouvelle Alternative és a Communisme. Ez a könyv csak egy mozzanata ennek a töprengésnek. És azért nem lankadnak benne, mert meg vannak győződve róla. hogy nem szabad átengedni az igazság kimondásának előjogát az egyre szembetűnőbb szélsőjobbnak; a demokratikus értékek, nem pedig nacionálfasiszta eszmények nevében kell vizsgálni és elítélni a kommunizmus vétkeit.

Ez a megközelítés egy, Kínától a Szovjetunióig, Kubától Vietnamig terjedő összehasonlító munkát föltételez. Márpedig pillanatnyilag nem áll rendelkezésünkre megfelelő minőségű, összefüggő adatalap. Bizonyos esetekben nyitva - vagy félig nyitva - állnak a levéltárak, más esetekben nem. Nem találtuk ezt elegendő oknak, hogy elhalasszuk miatta a munkánkat; „biztos” forrásból, eleget tudunk hozzá, hogy belefogjunk ebbe a vállalkozásba, amely ha semmiképpen sem tart is igényt a teljességre, úttörő mű akar lenni, és a kutatás, elmélkedés tágas műhelyét kívánja fölavatni. Hozzákezdtünk a lehető legtöbb tény első számbavételéhez, olyan első megközelítésben, amely idővel sok más műnek is segíti majd a világrajövetelét. Csak el kell kezdeni, és csakis a legvilágosabb, legvitathatatlanabb, legkomolyabb tények alapján.

Sok szót, de kevés képet tartalmaz a könyvünk. Ez az egyik legkényesebb pontja a

titkolódzásnak, amellyel leplezni akarták a kommunizmus bűntetteit; ebben a hírközlő eszközök uralta világtársadalomban, ahol már csakhamar csupán a képnek - fotónak vagy televíziós képernyőnek -van hitele a közvélemény szemében, csak kevés levéltári fénykép ad hírt a Gulagról vagy a laokajról, és semmilyen fénykép sincs a kuláktalanításról vagy a nagy ugrás okozta éhínségről. A nürnbergi győztesek kedvükre fényképezhették és filmezhették a tábor hulláit Bergen-Belsenben, sőt azokat a fényképeket is megtalálták, amelyeket maguk a hóhérok készítettek, mint annak a németnek a képét, aki közvetlen közelről lőtt agyon egy gyerekét karjában tartó asszonyt. Semmi hasonló sincs a kommunista világból, ott a legszigorúbb titok övezte a rémuralmat.

Ne elégedjék meg az olvasó az itt összegyűjtött néhány fényképes bizonylattal. Szánjon rá kellő időt, hogy lapról lapra megismerkedjék sok millió ember kálváriájával. Ne kímélje a képzeletét, gondolja el, hogy mi is volt az az óriási tragédia, amely továbbra is, a következő évtizedekben is meghatározza a világtörténelmet. És majd akkor vetődik föl előtte az alapkérdés; miért? Miért tartotta szükségesnek Lenin, Trockij, Sztálin meg a többi, hogy mindenkit kiirtson, akit csak „ellenségnek” tekintett? Miért hitték, hogy joguk van megsérteni azt az íratlan törvényt, amely az emberiség életét szabályozza: „Ne ölj!”? Majd a könyv végén megkíséreljük, hogy választ adjunk erre a kérdésre.

ELSŐ RÉSZ

Nicolas Werth

EGY ÁLLAM A NÉPE ELLEN

Erőszak, elnyomás, rémuralom a Szovjetunióban

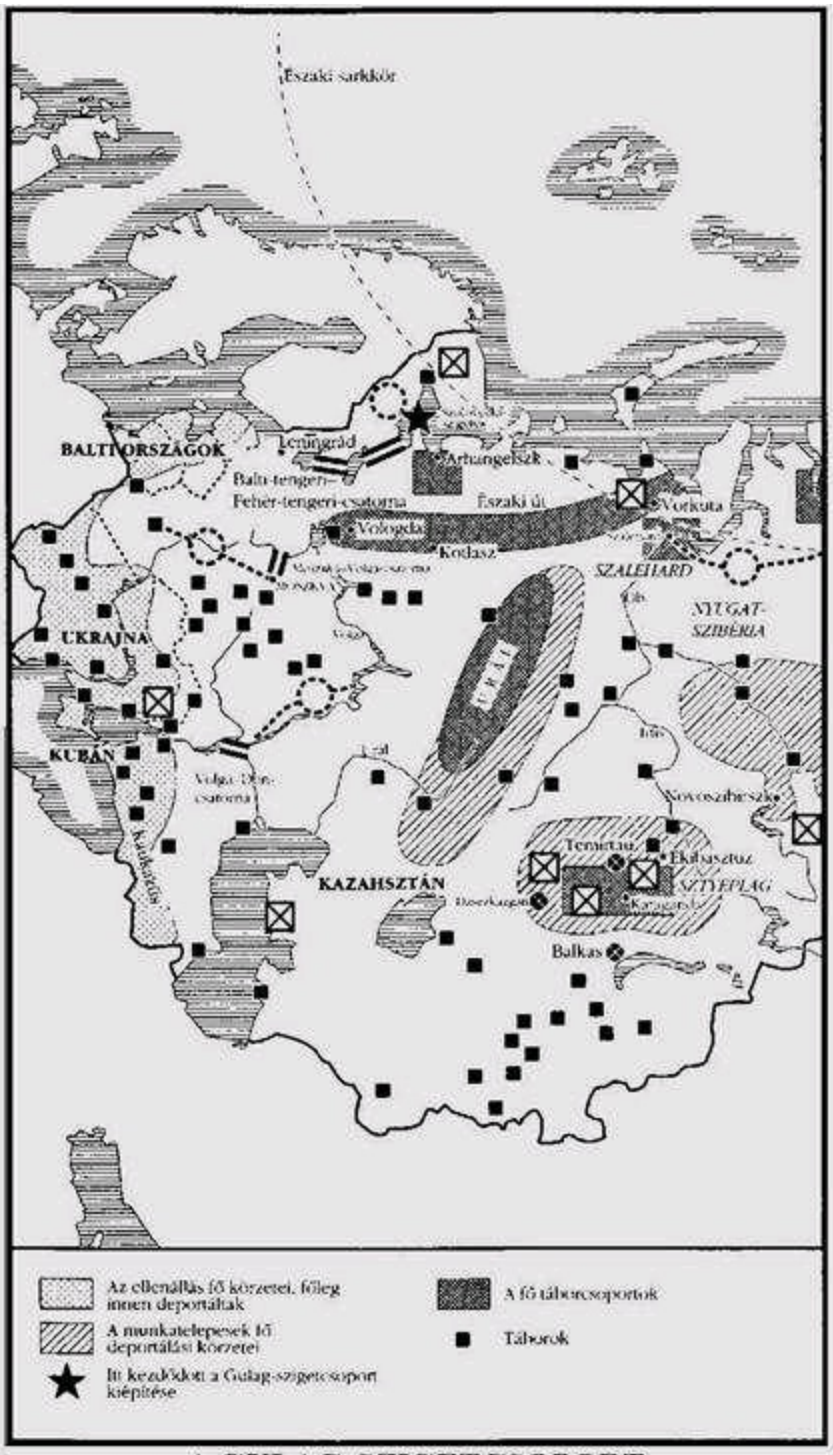

A GULAG-SZIGETCSOPORT

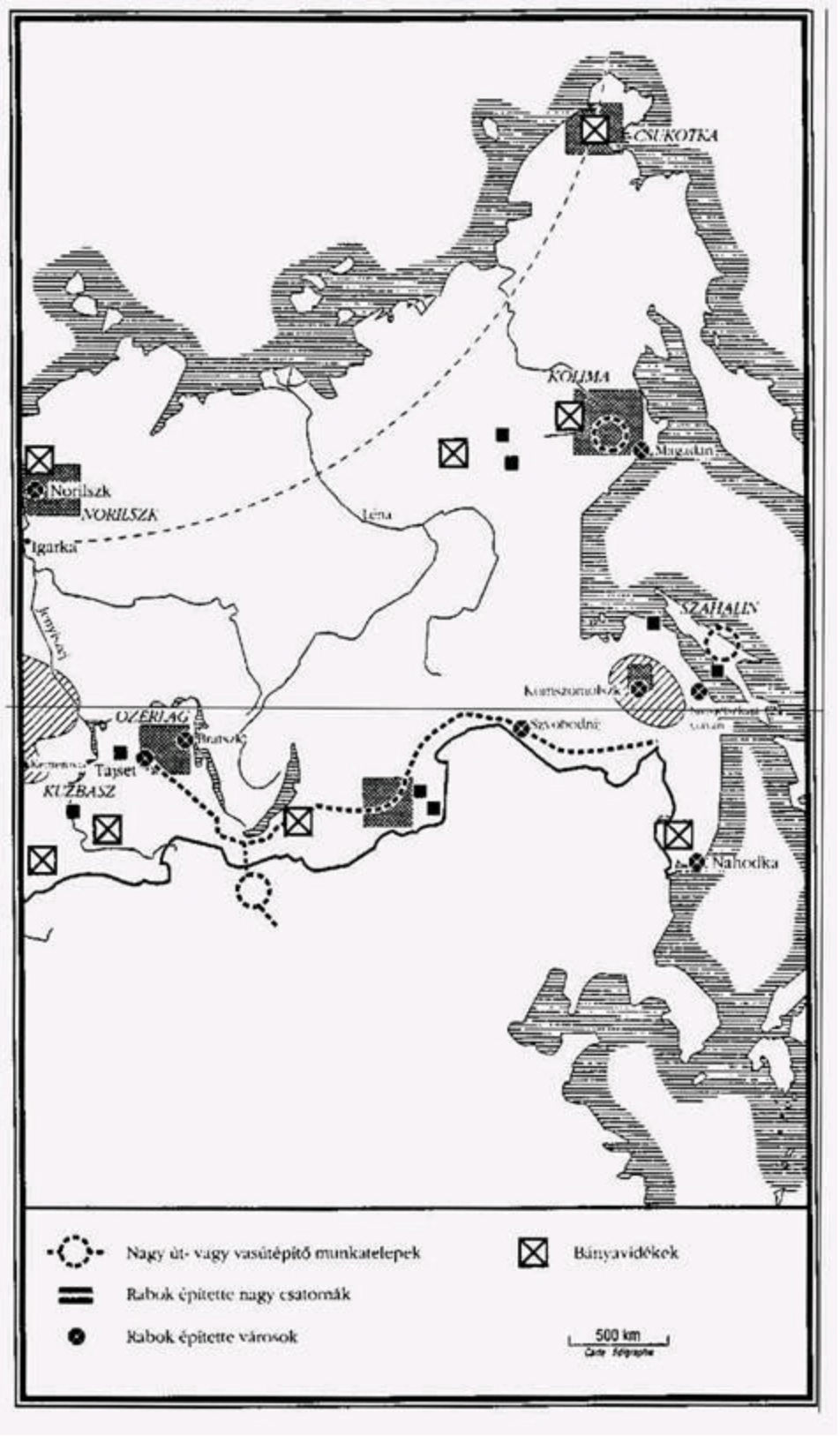

A GULAG SZIGETCSOPORT - 2

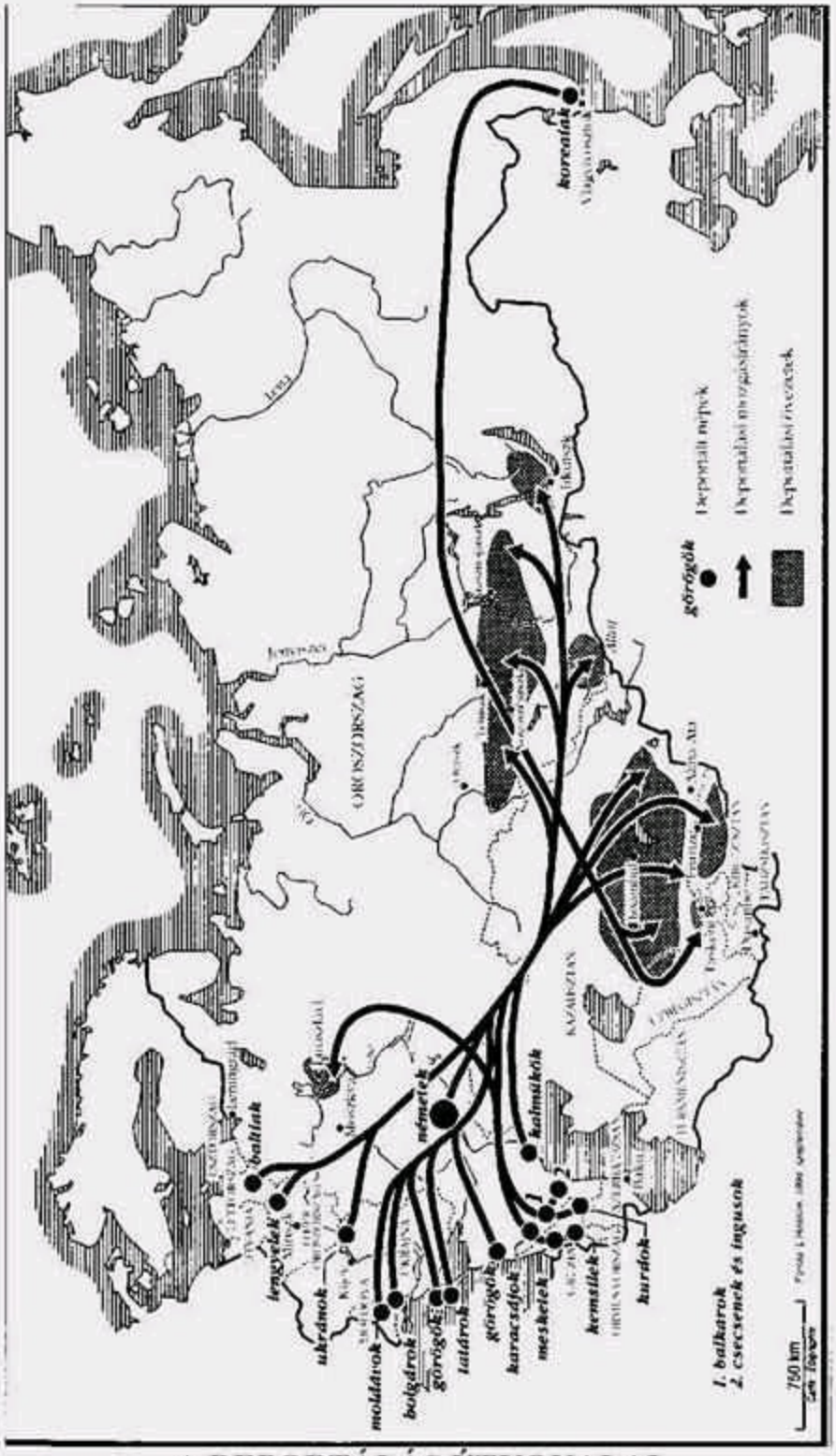

A DEPORTÁLÁS ÚTVONALAI

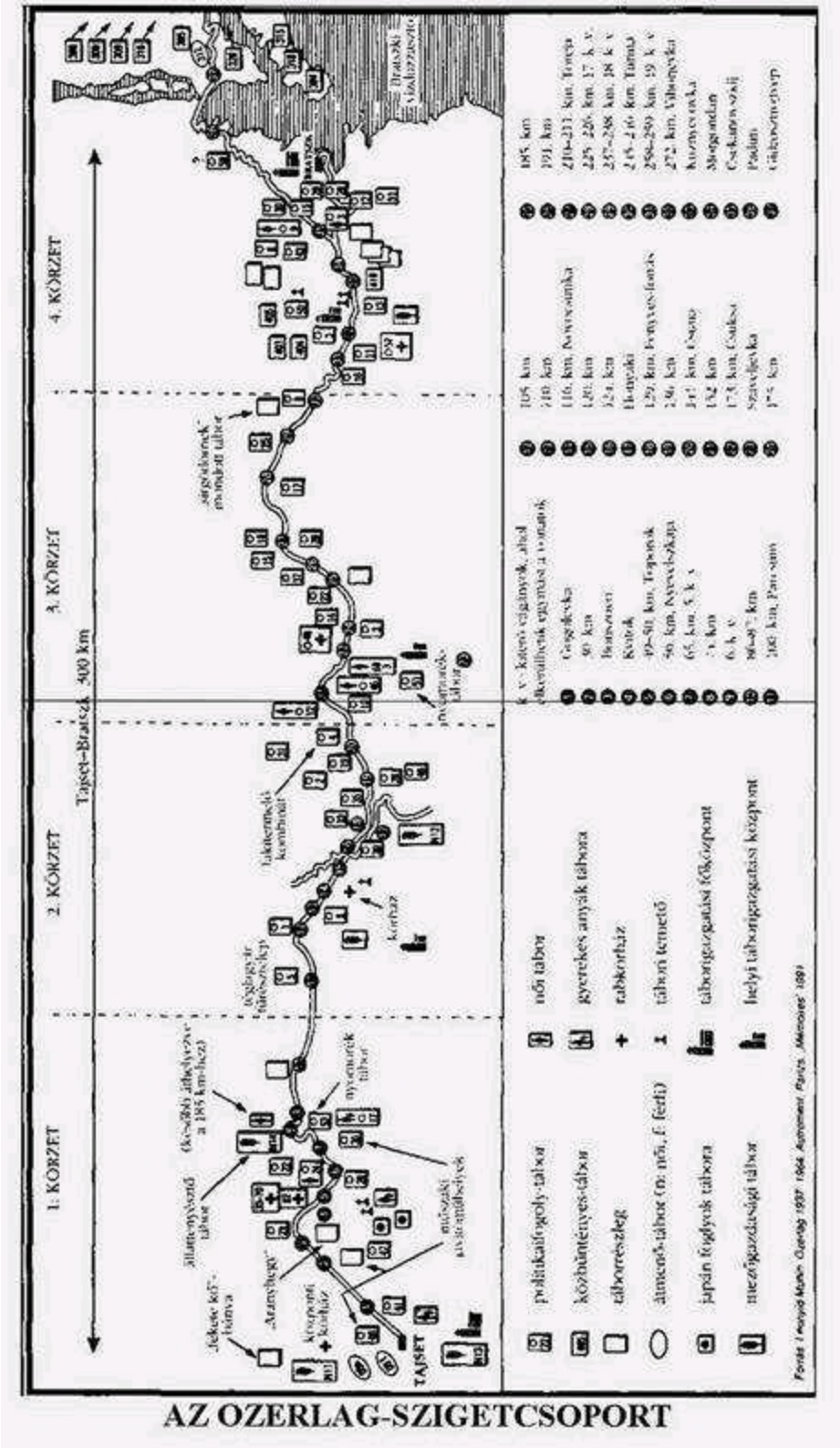

AZ OZERLAG-SZIGETCSOPORT

OKTÓBER PARADOXONAI ÉS FÉLREÉRTÉSEI

„A kommunizmus bukásával megszűnt az a kényszerűség, hogy azt bizonygassuk, történelmileg elkerülhetetlen volt a nagy októberi szocialista forradalom. Végre a történelemnek olyan tárgya lehetett 1917. »mint a többi«. Sajnos, a történészek sem, és különösen a társadalom nem hajlandók szakítani a nulladik év alapvető mítoszával, annak az évnek a mítoszával, amely állítólag mindennek, az orosz nép boldogságának vagy balsorsának a kezdete volt.”

Állandóságot jeleznek egy mai orosz történésznek ezek a szavai: az esemény után nyolcvan esztendővel még mindig folyik az 1917-ért vívott „eseménytörténeti harc”.

Egy „liberálisnak” mondható, korai történeti iskola szerint csupán a tétlen társadalomra erőszakkal rákényszerített államcsíny volt az októberi forradalom, egy maroknyi olyan cinikus és jól szervezett fanatikus ügyesen szőtt összeesküvésének eredménye, akik teljesen gyökértelenek voltak az országban. Manapság majdnem minden orosz történész, akárcsak a posztkommunista Oroszország vezetői és művelt elitje, magáévá tette ezt a liberális szentírást. Társadalmilag és történetileg egészen felszínesen értelmezik át az 1917-es októberi forradalmat, úgy fogják föl, mint valami balesetet, amely letérítette igazi pályájáról a forradalom előtti Oroszországot, egy gazdag, szorgos, és egyenesen a demokrácia felé haladó Oroszországot. „A szovjet világ szörnyűséges zárójelével” való jelképes szakítás erős ütőkártya, s azért is nagy zajt csapnak körülötte, mert valójában figyelemre méltó folyamatosság uralkodik az egykori kommunista nómenklatúrából származó vezető rétegekben: ez az ütőkártya szabadítja meg az orosz társadalmat a bűntudat súlyától, a peresztrojka - a sztálinizmusra való fájdalmas rádöbbenés meghatározta - éveiben oly nyomasztóan ránehezedő bánkódástól. Ha csak baleset volt az 1917-es bolsevik államcsíny, akkor az orosz nép ártatlan áldozat.

Ezzel az értelmezéssel szemben a szovjet történetírás arra törekedett, hogy kimutassa: a tudatosan a bolsevizmus mellé álló „tömegek” fölszabadító mozgalmának ésszerű, előre látható, elkerülhetetlen végeredménye volt 1917 októbere. Ez a történetírói irányzat különböző utakon-módokon összeötvözte az 1917-ért vívott „eseménytörténeti harcot” a szovjet rendszer törvényességének kérdésével. Ha a történelem értelmének kiteljesedése volt a nagy októberi szocialista forradalom, olyan esemény, amely az egész világ minden népének elvitte a fölszabadulás üzenetét, akkor a belőle sarjadt politikai rendszer, intézmények és állam is törvényesek maradtak, akármennyi hibát követett is el a sztálinizmus. A szovjet rendszer összeomlása természetesen minden hitelétől megfosztotta az 1917-es októberi forradalmat, semmivé lett, és hogy egy híres bolsevik szófordulattal éljünk, „a történelem szemétdombjára” került a marxizáló szentírás. De azért, akárcsak a félelem emléke, ennek a szentírásnak az emléke is eleven marad, legalább annyira, ha ugyan nem jobban Nyugaton, mint az egykori Szovjetunióban.

Egy harmadik történetírói iskola mind a liberális, mind a marxizáló szentírást elvetve arra törekedett, hogy „ideológiátlanítsa” az orosz forradalom történetét, meg akarta érteni, hogyan lehet az, hogy amint Marc Ferro írta; „az 1917-es októberi fölkelés tömegmozgalom volt ugyan, ám mégis csak kevesen vettek részt benne”. Sok történész elutasítja a manapság uralkodó liberális történetírást, és számos kérdést vet föl 1917 kapcsán, köztük kulcsproblémákat is. Milyen szerepet játszott benne, hogy katonai alapokra helyezték a gazdaságot, és elvadultak a társadalmi kapcsolatok, amikor az orosz birodalom belépett az első világháborúba? Vajon egy sajátságos társadalmi erőszak bukkant-e föl ekkor, amely a társadalommal szemben később gyakorolt politikai erőszakot készítette elő? Hogyan juttatta hatalomra egy mélyen tekintélyellenes és államellenes népi és plebejus forradalom a legparancsuralmibb és legetatistább politikai csoportot? Milyen kapcsolatot fedezhetünk föl az orosz társadalomnak 1917-ben mindvégig folyó, tagadhatatlan radikalizálódása és a bolsevizmus között?

Az idő múltával és az ellentmondásos, vagyis szellemileg ösztönző történetírás számos műve jóvoltából úgy tekintünk az 1917-es októberi forradalomra, mint amelyben két mozgalom fonódik össze egy pillanatra; egy politikai hatalomátvétel, egy olyan párt aprólékosan előkészített fölkelésének gyümölcse, mely párt gyökeresen különbözik gyakorlata, szervezete és ideológiája tekintetében a forradalom minden más szereplőjétől; valamint egy nagy, sokarcú, öntörvényű társadalmi forradalom. Ez a társadalmi forradalom nagyon különböző alakokban mutatkozik meg; először is egy óriási parasztlázadás képében; ez a széles háttérmozgalom messze ereszti gyökereit a történelembe, és nemcsak a földbirtokos iránti gyűlölet jellemzi, hanem a parasztságnak a város, a külvilág, mindenféle állami beavatkozás iránt táplált mélységes bizalmatlansága is.

Eszerint úgy tűnik fel 1917 nyara és ősze, mint egy 1902-ben kezdődő és először 1905-1907-ben tetőző nagy lázadássorozat végre győzedelmes kiteljesedése. Egy nagy agrárforradalom döntő szakasza 1917, döntő szakasz a parasztság és a nagybirtokosok küzdelmében, amely a földek birtoklásáért folyik, a „fekete újrafelosztás” olyannyira várt valóra váltásáért, hogy azon az alapon osszanak föl minden földet, hogy hány éhes szájat kell táplálni egy-egy családban. De a parasztság és az állam küzdelmében is fontos szakasz ez; abban a küzdelemben, amely azért folyt, hogy mindenféle gyámkodó városi hatalmat lerázzon magáról a mezők népe. Ebben a tekintetben csak egyeden mérföldkő 1917 abban az összecsapás-sorozatban, amely majd 1918-22-ben, később pedig 1929-3 3-ban éri el a tetőpontját, és a parasztvilág teljes vereségével végződik, mert alapjaiban rendíti meg a parasztságot a földek erőszakos kollektivizálása.

A parasztforradalommal párhuzamosan a hadsereg mélyreható szét-züllését is mindvégig nyomon követhetjük 1917 folyamán; mintegy tízmillió mozgósított parasztkatonából állt ez a hadsereg, akik több mint három év óta harcoltak a háborúban, csak nemigen értették, hogy miért; majdnem minden tábornok panaszkodott, hogy hiányzik a hazafiság ezekből a nemzetbe politikailag kevéssé betagolódó parasztkatonákból, akiknek az állampolgári látóköre alig ért túl a falujuk határán.

A dolgozó népesség alig 3%-át kitevő, de politikailag aktív, és erősen az ország nagyvárosaiba tömörült társadalmi kisebbséget, a munkásságot érinti a harmadik háttérmozgalom. Ez a kör sűríti magába az alig egy nemzedék óta folyamatban lévő gazdasági modernizálás minden társadalmi ellentmondását, és indít útjára egy sajátos, jogkövetelő munkásmozgalmat, olyan, hitelesen forradalmi jelszavak jegyében, mint „a munkások ellenőrzési joga”, a „hatalmat a szovjeteknek”.

Végül egy negyedik mozgalom is kirajzolódik a volt cári birodalom olyan, más fajú népeinek és nemzetiségeinek gyorsan bontakozó egyenjogúsági törekvése révén, amelyek autonómiát, majd függetlenséget követelnek maguknak.

Minden ilyen mozgalomnak megvan a maga üteme, belső lendülete, sajátos célja, és ez, természetesen, nem szorítkozhat sem a bolsevik jelszavakra, sem a bolsevik párt politikai cselekvési tervezetére. 1917-ben mindvégig megannyi bomlasztó erőként működnek ezek a mozgalmak, és nagymértékben hozzájárulnak a hagyományos intézmények és - általánosabb értelemben - mindenféle tekintély lerombolásához. A környező intézményi légüres térben tevékenykedő politikai kisebbség, a bolsevikok

akciója egy rövid, de döntő pillanatra - 1917 végén - a többség törekvéseinek irányában hat, még ha eltérnek is egymástól a közép- és hosszú távú céljaik. Pillanatnyilag összetart, vagy - pontosabban - egymásba illeszkedik a politikai államcsíny és a társadalmi forradalom, majd később válik szét, az önkényuralom évtizedeire.

Az 1917 őszén kirobbanó társadalmi és nemzetiségi mozgalmak olyan, egészen sajátos helyzetben bontakoztak ki, amely a totális háborús állapotban önmagában is az általános hanyatlás és az általános elvadulás melegágya, a gazdasági válságé, a társadalmi viszonyok felfordulásáé és az államcsődé.

Az első világháború távolról sem adott új lendületet a cári rendszernek, nem erősítette meg a társadalom még nagyon tökéletlen összeforrottságát, hanem roppant erővel leplezte le egy olyan tekintélyuralmi rendszer törékenységét, amelyet már megingatott az 1905-1906-os forradalom, és meggyengített a következetlen, elégtelen és maradi húzd-meg-ereszd-meg politika. A háború a rendszeres tőkebeáramlástól, külföldi szakértőktől és technológiáktól függő, felemás gazdasági modernizálás gyengeségeit is kidomborította. Ismét napvilágra hozta a mély szakadékot egy városias, iparosodott és közigazgatásilag megszervezett Oroszország, meg egy falusias, politikailag nem szervesült és még nagymértékben helyi és közösségi szerkezeteibe zárkózott Oroszország között.

Mint a többi hadviselő, a cári kormány is rövid háborúra számított. A Földközi-tenger és Fekete-tenger közötti tengerszorosok eltorlaszolása és Oroszország gazdasági zárlata nyersen megmutatta, hogy mennyire a külföldi szállítóitól függ a birodalom. A német és osztrák-magyar csapatok megszállta nyugati területek elvesztése 1915-ben megfosztotta Oroszországot a birodalom egyik legfejlettebb iparának, a lengyel iparnak termékeitől. A nemzetgazdaság nem sokáig bírta az elhúzódó háborút; alkatrészhiány miatt már 1915-ben szétesett a vasúti szállítórendszer. Hadi termelésre állítottak át számos gyárat, és ez tönkretette a hazai piacot. Pár hónap múlva iparcikkhiány lépett föl a hátországban, nélkülözés és infláció lett úrrá a birodalomban. A mezőgazdasági vidékeken gyorsan romlott a helyzet; hamarjában elapadt az agrárhitel, megakadt a tagosítás, tömegesen hívták be a férfiakat a hadseregbe, lefoglalták az állatállományt és a gabonakészleteket, hiány lépett föl a gyáripari termékekben, megszakadt város és vidék csereforgalma, és mindez egyszeriben véget vetett annak a mezőgazdasági modernizálásnak, amelyet az 1910-ben meggyilkolt Pjotr Sztolipin miniszterelnök folytatott sikeresen 1906 óta. Három év háború végleg meggyőzte róla a parasztságot, hogy ellenséges, idegen erő az állam. Minden nap csak zaklatták a katonát a hadseregben, nem úgy bántak vele, mint az állampolgárral, hanem inkább úgy, mint a jobbággyal, és ez elmérgesítette a viszonyt, kiélezte a feszültséget a sorkatonák és a tisztek között, a vereségek pedig a túl távoli cári rendszer maradék tekintélyét is aláásták. Ettől aztán új erőre kapott a vidéken mindig meglévő régimódiság és erőszak ősi hagyománya, amely oly keményen nyilvánult meg az 1902-1906-os óriási parasztlázadásokban.

1915 végétől a hatalom már nem volt a helyzet ura. A rendszer tétlensége láttán bizottságok, társaságok szerveződtek mindenfelé; ezek magukra vállalták a köznapi élet irányítását, mert - a jelek szerint - az állam már nem volt képes rá; gondozták a sebesülteket, élelmezték a városokat és a hadsereget. Az oroszok elkezdték kormányozni

önmagukat; a társadalom mélységes mélységeiből indult, nagy mozgalom lendült mozgásba, amelynek jelentőségét senki még csak felmérni sem tudta. De csak úgy arathatott volna diadalt a szintén tevékeny bomlasztó erők fölött, ha ösztönözte, támogatta volna a hatalom.

De II. Miklós nem vert hidat a civil társadalom leghaladottabb körei és a hatalom közé, ehelyett inkább a „cár-atyuska-derék-parasztnépe-hadse-regének-főparancsnoka" monarcho-populista utópiájába kapaszkodott. Maga vette kezébe a hadsereg főparancsnokságát; az egyeduralom valóságos öngyilkossága volt ez a teljes nemzeti vereség közepette. II. Miklós elszigetelődött a mogiljovi főhadiszálláson, a különvonatán, és 1915 őszétől már nem is ő uralkodott, hanem a feleségére, a nagyon népszerűtlen, mert német származású Alekszandra cárnéra bízta az országot.

1916 folyamán úgy tetszett, hogy bomladozik a hatalom. Az egyetlen - bármily kevéssé képviseleti jellegű, mégiscsak - választott testület, az Állami Duma csak néhány hétig ülésezett évente; kormányok és miniszterek váltogatták egymást, de egyik tehetetlenebb és népszerűtlenebb volt, mint a másik. A szóbeszéd azzal vádolta a cárné és Raszputyin irányította befolyásos klikket, hogy tudatosan megnyitotta az ország területét az idegen támadás előtt. Nyilvánvaló lett, hogy az egyeduralom már nem képes tovább háborúzni. 1916 végére kormányozhatatlanná vált az ország. A politikai válság légkörében - Raszputyin meggyilkolása is ezt jelezte december 31-én - megint elharapóztak a sztrájkok, pedig a háború kezdetén úgy megritkultak, hogy szinte említést sem érdemeltek. Nyugtalanság ütötte föl a fejét a hadseregben, és a szállítás teljes zűrzavara az egész élelmezési rendszert tönkretette. Egy hitelét vesztett, egyszersmind meggyengült rendszerre virradtak 1917-ben a februári napok.

Öt napig tartó munkástüntetések és a petrográdi helyőrség pár ezer katonájának zendülése után a cári rendszer bukása nemcsak azt tárta föl, hogy milyen gyönge a cárizmus, és mennyire szétzüllött a hadsereg, amelyre már azt a feladatot sem merte rábízni a vezérkar, hogy elfojtson egy utcai zavargást, hanem azt is, hogy mennyire fölkészületlen politikailag a mélyen megosztott ellenzék minden ereje, az alkotmányos demokrata párttól egész a szociáldemokratákig.

Az ellenzéki politikai erők egyetlen pillanatig sem irányították az eseményeket abban az ösztönösen kirobbant népi forradalomban, amely az utcán kezdődött, és a duma székházában, a Tauriszi-palota kárpitos dolgozószobáiban ért véget. A liberálisok az utcától féltek, a szocialista pártok meg katonai visszacsapástól tartottak. A terjedő zavargások miatt nyugtalankodó liberálisok és a szocialisták között - ez utóbbiak szerint nyilvánvalóan a „burzsoá" forradalom ideje jött el, és ez csak az első szakasz egy hosszú folyamatban, amely idővel utat nyithat a szocialista forradalom felé - tárgyalások indultak, és hosszú huzavona után végül valami eredeti megoldást találtak: a kettős hatalmat. Egyfelől ott volt az ideiglenes kormány, amely rendet akart, parlamentarizmusban gondolkodott, és francia és brit szövetségesei mellett határozottan kitartó, kapitalista, modern és liberális Oroszországot tűzött ki célul maga elé. Másfelől a maroknyi szocialista aktivista alkotta petrográdi szovjethatalom, amely az 1905-ös szentpétervári szovjet nagy hagyományainak szellemében a „tömegek" közvetlenebb, forradalmibb képviseletére tartott igényt. Ám ez a „szovjethatalom" maga is cseppfolyós

és változékony volt, decentralizált és kialakulóban lévő szerkezetének fejlődésétől, de még inkább a képlékeny közvélemény szeszélyétől függött.

Az 1917. március 2-tól október 25-ig egymást követő három ideiglenes kormány képtelennek bizonyult arra, hogy megoldja a régi rendtől örökölt problémákat: a gazdasági válságot, a háború folytatását, a munkáskérdést, a mezőgazdaság problémáját. A hatalomra került új emberek - az alkotmányos demokrata párt liberálisai, akik az első két kormány többségét alkották, csakúgy, mint a harmadik kormányban többségi mensevikek és szociálforradalmárok - mind a művelt városi elithez, a civil társadalom haladottabb rétegéhez tartoztak, akik egyszerre tápláltak jámbor és vak bizalmat a „nép" és félelmet a „sötét tömegek" iránt, amelyek körülvették őket, és amelyeket különben nagyon rosszul ismertek. Többségük úgy gondolta, legalábbis az értelmiség számára meglepően békés forradalom első hónapjaiban, hogy szabad folyást kell engedni annak a demokratikus lendületnek, amelyet a válság, majd a régi rend bukása szabadított el. „A világ legszabadabb országává" kell tenni Oroszországot; erről álmodoztak olyan idealisták, mint Lvov herceg, az első két ideiglenes kormány feje.

„Az orosz nép szelleme - mondta egyik első nyilatkozatában - már puszta természeténél fogva is egyetemesen demokratikus szellemnek bizonyult. Nemcsak arra kész, hogy beolvadjon az egyetemes demokráciába, hanem arra is, hogy az élére álljon a haladás útján, amelyet a francia forradalom nagy eszméi jelölnek ki: Szabadság, Egyenlőség, Testvériség."

Ebben a szilárd meggyőződésben az ideiglenes kormány egyre-másra hozta demokratikus rendelkezéseit - alapvető szabadságjogok, általános választójog, mindenféle osztály-, faji vagy vallási megkülönböztetés eltörlése, Lengyelország és Finnország önrendelkezéshez való jogának elismerése, autonómiaígéret a nemzeti kisebbségeknek stb. amelyek, gondolta, bizonyára lehetővé teszik a hazafias érzület nagy fölbuzdulását, a társadalmi összefogás megszilárdulását, a katonai győzelmet a szövetségesek oldalán és az új rendszer szilárd lehorgonyzását a nyugati demokráciák közösségében. De a kormány kicsinyesen fogta föl a törvényességet, és - a háborús állapotok miatt - nem volt hajlandó meghozni egy sereg, a jövőre nézve meghatározó, fontos intézkedést az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívása előtt, amelyet 1917 őszén akartak megválasztani. Szántszándékkal „ideiglenes" akart maradni, függőben hagyta a legégetőbb kérdéseket: a béke problémáját és a földkérdést. A háború folytatása okozta gazdasági válsággal, akárcsak az előbbi rendszer, az ideiglenes kormány sem tudott megbirkózni működése néhány hónapja alatt; élelmezési nehézségek, áruhiány, infláció, a csereforgalom megszakadása, az üzemek bezárása, a rohamosan növekvő munkanélküliség csak tovább súlyosbították a társadalmi feszültségeket.

A kormány csak várt, a társadalom pedig önállóan szervezkedett tovább. Pár hét múlva ezerszámra hemzsegtek szovjetek, üzemi és lakókörzeti bizottságok, fegyveres munkásalakulatok („vörös gárdák"), parasztbizottságok, katona-, kozák-, háziasszony-bizottságok. Megannyi vitakör, kezdeményezések, szócsaták fóruma, ahol követelések szólaltak meg, a közvélemény, valami másféle politizálás. Valóságos felszabadulási ünnep, amely mind hevesebb lett a napok múltával, mert a februári forradalom régóta gyülemlő társadalmi sérelmeket és indulatokat hozott felszínre; ez a mityingovanyije

(állandó gyűlésezés) szöges ellentétben állt azzal a parlamenti demokráciával, amelyről az új rendszer politikusai álmodoztak. 1917-ben az egész év folyamán a társadalmi követelések és mozgalmak radikalizálódása volt tapasztalható.

A munkások áttértek a gazdasági követelésekről - olyanokról, mint a nyolcórás munkaidő, a munkahelyi bírság és más, ilyesféle zaklató rendelkezések eltörlése, társadalombiztosítás, béremelés - olyan politikai követelésekre, amelyek már a munkaadók és bérmunkások társadalmi viszonyának gyökeres megváltozását és a hatalom gyakorlásának valami másféle módját föltételezték. A munkások üzemi bizottságokat szerveztek - ezeknek az volt a fő céljuk, hogy ellenőrizzék a munkaerő-felvételt és -elbocsátást, megakadályozzák, hogy a gyártulajdonosok visszaéljenek a helyzettel és bezárják az üzemeket, azzal az ürüggyel, hogy elapadt a nyersanyagellátás -, és végül már a termelés „munkásellenőrzését” is követelték. De valami egészen új kormányformára, „szovjethatalomra” volt szükség, hogy létrejöjjön ez a munkásellenőrzés, mert csak egy ilyen új hatalom hozhatott meg olyan gyökeres intézkedéseket, mint például a vállalatok zárolása és államosítása; ismeretlen követelés volt ez 1917 tavaszán, de fél esztendő múlva már egyre többet hangoztatták.

A parasztkatonáknak - tízmilliós mozgósított embertömegnek - döntő szerepe volt az 1917-es forradalmak folyamán. Az orosz hadseregben elharapódzott a szökés meg a békevágy, és ez a szétzüllés felgyorsította a katonai intézmények általános csődjét. Az ideiglenes kormány első elfogadott rendeletszövege - a híres 1-es számú rendelet, valósággal „a katona jogainak kartája”, amely eltörölte a régi rend legkényelmetlenebb fegyelmi szabályait - törvényesnek nyilvánította a katonabizottságokat, amelyek szakadatlanul túllépték a hatáskörüket. Ez odáig fajult, hogy tiszteket váltottak le, újakat „választottak” helyettük, beavatkoztak a hadvezetésbe, és egy egészen újszerű hatalom, a „katonahatalom” szerepében tetszelegtek. Ez a katonahatalom egy sajátos „lövészárok-bolsevizmust” készített elő, amelyet így jellemzett Bruszilov tábornok, az orosz hadsereg főparancsnoka: „A katonáknak a leghalványabb sejtelmük sem volt róla, hogy mi az a kommunizmus, a proletariátus vagy az alkotmány. Ők csak békét akartak, földet, hogy szabadon élhessenek, törvények, tisztek és földbirtokos nélkül. Valójában csak abból állt a »bolsevizmusuk«, hogy határtalanul vágyakoztak a korlátlan szabadságra, az anarchiára.”

1917 júniusában, az orosz hadsereg utolsó támadásának kudarca után szétmállott a hadsereg: a katonák százszámra tartóztatták le „ellenforradalmárnak” tartott tisztjeiket és sok esetben ki is végezték őket. Rohamosan nőtt a katonaszökevények száma, augusztusban-szeptemberben már naponta többször tízezerre rúgott. Lassan már más sem járt a parasztkatonák eszében, csak haza akartak menni, hogy le ne maradjanak a nagybirtokosok földjének és állatainak szétosztásáról. 1917 júniusától októberéig több mint kétmillió katona fáradt bele a harcba, vagy abba, hogy éhes hassal várakozzon a lövészárokban és a helyőrségekben, és megszökött a szétszéledő hadseregből. Visszaözönlöttek a faluba, s ez is tovább szította a zavarokat vidéken.

A nyárig csak itt-ott, eléggé elszigetelten törtek ki muzsikzavargások, főleg ha azzal hasonlítjuk össze, ami az 1905-1906-os forradalom alatt történt. Amikor híre ment, hogy lemondott a cár, szokás szerint - mint mindig, ha valami fontos esemény történt -

összeült a falugyűlés, és feliratban foglalta össze a parasztok sérelmeit és kívánságait. Először is azt követelték, hogy azé legyen a föld, aki megműveli, osszák szét a nagybirtokosok ugarföldjeit, és szállítsák le a földbérleti díjat. Lassanként megszerveződtek a parasztok, falusi és járási szinten egyaránt megalakították a többnyire szociálforradalmár körökhöz közelálló vidéki értelmiségiek -tanítók, pópák, mezőgazdászok, felcserek - irányítása alatt működő agrárbizottságokat. 1917 májusától-júniusától már keményebb módszerekhez folyamodott a parasztmozgalom; sok bizottság attól tartott, hogy túllép rajta a türelmetlen tagság, ezért lefoglalta a nagy földbirtokosok mezőgazdasági gépeit és állatait, és kisajátította az erdőket, legelőket és parlagföldeket. A föld „újrafelosztásáért" folyó ősi harc a nagybirtokosok rovására ment végbe, de a „kulákok", a módosabb parasztok rovására is, akik a sztolipini reformok jóvoltából otthagyták a parasztközösséget, és -mindenféle közösségi szolgálattól mentesen, önállóan - igazán a maguk uraiként rendezkedtek be egy darab földön. A kulák, minden becsmérlő bolsevik szónoklat feketebárányа, a „mohó zsírosparaszt", a „falusi bur-zsuj", az „uzsorás", a „vérszívó kulák" már az 1917-es októberi forradalom előtt is csak árnyéka volt önmagának. Csakugyan vissza kellett származtatnia állatai, gépei, földjei nagy részét a faluközösségnek, mindent betettek a nagy kalapba, és elosztottak az „éhes szájak" ősi, egyenlőségi elve alapján.

A nyár folyamán mind erőszakosabbá váltak a parasztvidéki zavargások, mert tovább szították őket a falvakba több százezer számra visszatérő fegyveres katonaszökevények. A kormány csak ígérgette, de mindig halogatta a földreformot, és a csalódott parasztok augusztus végétől kezdve már meg-megrohanták és módszeresen fosztogatták, fölégették az uradalmakat, hogy egyszer s mindenkorra elkergessék azt a gyalázatos földesurat. Ukrajnában, Oroszország középső területein - Tambov, Penza, Voronyezs, Szaratov, Orjol, Tula, Rjazany környékén - több ezer udvarházat fölperzseltek és több száz földbirtokost lemészároltak.

A társadalmi méretű forrongásban az uralkodó elit és a politikai pártok - a bolsevikok figyelemre méltó kivételével, akiknek magatartására még visszatérünk - csak tétováztak, hogy mitévők legyenek: megpróbálják-e úgy-ahogy kézben tartani a mozgalmat, vagy megkockáztassák a katonai puccsot. A munkáskörökben népszerű mensevikek és a parasztkörnyezetbe minden más politikai szervezetnél jobban beépült szociálforradalmárok, miután májusban hajlandók voltak belépni a kormányba - már csak azért is, mert néhány vezetőjük a rendre és törvényességre törekvő kormánynak tagja volt -, képtelennek mutatkoztak rá, hogy megvalósítsák azokat a reformokat, amelyeket mindig hangoztattak, nevezetesen - a szociálforradalmárok esetében - a földosztást. A mérsékelt szocialista pártok a „burzsuj" állam ügyvivői és őrszemei lettek, így átengedték a tiltakozás terepét a bolsevikoknak, de azt sem tudták a javukra fordítani, hogy egy olyan kormány tagjai, amely napról napra kevésbé a helyzet ura az országban.

A terjedő anarchia arra bírta rá a munkaadói köröket, a földbirtokosokat, a vezérkart és több kiábrándult liberálist, hogy erőszakos megoldással, a Kornyilov tábornok ajánlotta katonai puccsal próbálkozzanak. Ez a megoldás Alekszandr Kerenszkij ideiglenes kormányának ellenállásába ütközött. Bármilyen gyönge volt is a polgári hatalom, igyekezett legalább látszólag irányítani az ország ügyeit; de a katonai puccs győzelme

bizony elsöpörte volna ezt a polgári hatalmat. 1917. augusztus 24-27-én Kornyilov tábornok államcsínyének kudarca csak kirobbantotta egy olyan ideiglenes kormány végső válságát, amely már a hatalomnak semmilyen hagyományos eszközét sem tartotta kezében. Míg odafönn illuzórikus diktatúrára törő civileket és katonákat állított szembe egymással a hatalmi játszma, összeomlottak az állam tartóoszlopai - az igazságszolgáltatás, a közigazgatás, a hadsereg -, csúfot űztek a jogból, és minden formájában kétségbe vonták a tekintélyt.

Vajon bolsevizálódást jelentett-e a városi és falusi tömegek vitathatatlan radikalizálódása? Mi sem kétségesebb ennél. A munkás aktivisták és bolsevik vezetők nem ugyanúgy értelmezték a közös jelmondatok efféle szavait, mint „munkásellenőrzés", „minden hatalmat a szovjeteknek". A hadseregben valami olyan általános béketörekvést fejezett ki a „lövészárok-bolsevizmus", amelyet minden ország frontkatonái magukévá tettek, akik három év óta küzdöttek a leggyilkosabb és legtotálisabb háborúban. A parasztforradalom meg egészen önálló úton járt, amely sokkal közelebb volt a „föld újrafelosztását" szorgalmazó szociálforradalmár programhoz, mint a föld államosítását és nagy, kollektív egységekben való megművelését hirdető bolsevik programhoz. Vidéken csak a katonaszökevények elbeszéléseiből ismerték a bolsevikokat, s ezek a katonák, valami kusza bolsevizmus szószólóiként, két varázsszót hangoztattak: béke és föld. Távolról sem minden elégedetlen csatlakozott a bolsevik párthoz, amely - ellentmondó adatok szerint - száz-kétszázezer tagot számlált 1917 októberének elején. De abban az intézményi űrben, 1917 őszén, amikor már minden állami tekintély megszűnt, és átadta a helyét egész sereg bizottságnak, szovjetnek és más csoportocskáknak, mégis elég volt egy jól szervezett, elszánt mag határozott föllépése, hogy rögtön valóságos erejéhez képest aránytalanul nagy tekintélyt vívjon ki magának. Hát éppen ezt tette a bolsevik párt.

A megalakulása, 1903 óta ez a párt mind az orosz, mind az európai szociáldemokrácia többi irányzatától elhatárolódott, mégpedig voluntarista stratégiája révén, mert gyökeresen szakítani akart a önnálló renddel, és pártfölfogása révén is, mert jól szervezett, fegyelmezett, hathatós elitnek, hivatásos forradalmárok élcsapatának tekintette a pártot, nem úgy, mint a mensevikek és általában az európai szociáldemokraták, akik éppen ellenkezőleg: különböző politikai irányzatú rokonszenvezők előtt tágra nyitott, nagy gyűjtőpártban gondolkodtak.

Az első világháború csak tovább mélyítette a leninista bolsevizmus sajátos vonásait. Az egyre magányosabb Lenin minden együttműködést megtagadott a többi szociáldemokrata irányzattal, és Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka című munkájában igazolta elméletileg az álláspontját. Kifejtette benne, hogy nem abban az országban fog kitörni a forradalom, ahol a legerősebb a kapitalizmus, hanem egy olyan, gazdaságilag kevésbé fejlett államban, mint Oroszország, föltéve, ha fegyelmezett élcsapat vezeti ott a forradalmi mozgalmat, és ha készen áll ez az élcsapat, hogy a végsőkig elmenjen, vagyis a proletariátus diktatúrájáig, addig, hogy polgárháborúvá változtassa az imperialista háborút.

Lenin ezt írta 1914. október 17-én egy bolsevik vezetőhöz, Alekszandr Sljapnyikovhoz intézett levelében:

„Pillanatnyilag a cárizmus háborús veresége lenne a legkisebb baj. [...] Az a mi (kitartó, módszeres, talán hosszas) munkánk leglényege, hogy igyekszünk polgárháborúvá változtatni a háborút. Más kérdés, hogy mikor lesz az meg; az még nem világos. Hadd érjen meg a pillanat, és módszeresen kell »odahatnunk, hogy megérjen«.... Nem »ígérhetjük meg« a polgárháborút, nem is »rendelhetjük el«, de az a kötelességünk, hogy - ameddig csak kell - abban az irányban munkálkodjunk.”

Az „imperialista háború” felszínre hozta az imperialisták közötti „ellentmondásokat”, és ezzel megdöntötte a marxista tantételeket, megmutatta, hogy valószínűbb a robbanás Oroszországban, mint bárhol másutt. A háború alatt Lenin mindvégig gyakran hangsúlyozta azt a véleményét, a bolsevikoknak készen kell állniuk, hogy minden módon elősegítsék a polgárháború kitörését.

„Mindenkinek, aki elismeri az osztályharcot - írta 1916 szeptemberében -, a polgárháborút is el kell ismernie, amely minden osztálytársadalomban az osztályharc folytatása, továbbfejlesztése és természetes elmélyítése.”

A februári forradalom győzelme után, amelyben egyetlen valamirevaló bolsevik vezető sem vett részt, mert mindegyik vagy száműzetésben, vagy külföldön volt, Lenin a bolsevik pártvezetők óriási többségének véleményével szemben megjósolta, hogy kudarcot fog vallani az ideiglenes kormánnyal való egyezkedésnek az a politikája, amelyet a szociálforradalmár és a mindenféle irányzatot felölelő szociáldemokrata többség irányította petrográdi szovjet igyekezett alkalmazni. 1917. március 20-a és 25-e között, Zürichből írt négy levelében (Levelek a távolból), amelyek közül csak az elsőt merte közölni a Pravda, a bolsevik napilap, mert ezek a levelek szöges ellentétben álltak a petrográdi bolsevik politikai vezetők akkori politikai álláspontjával, azt követelte Lenin, hogy a petrográdi szovjet azonnal szakítson az ideiglenes kormánnyal, és tevékenyen lásson hozzá a forradalom következő, „proletár” szakaszának előkészítéséhez. Lenin szerint a szovjetek megjelenése azt jelezte, hogy a forradalom már meghaladta „burzsoá szakaszát”. Ezeknek a forradalmi szerveknek haladéktalanul meg kell ragadniuk erőszakkal a hatalmat, véget kell vetniük az imperialista háborúnak, akár polgárháború árán is, hiszen az úgyis minden forradalmi folyamatban elkerülhetetlen.

Oroszországba visszatérve, 1917. április 3-a után Lenin továbbra is szélsőséges álláspontot képviselt. Híres művében, az Áprilisi tézisekben ismét leszögezte, hogy ő változatlanul a parlamenti demokrácia és a demokratikus átalakulási folyamat engesztelhetetlen ellensége. A petrográdi bolsevik vezetők többsége értetlenül és ellenségesen fogadta Lenin eszméit, de azok mégis gyorsan terjedtek, kiváltképpen az új párttagok között, akiket Sztálin joggal hívott úgy, hogy praktyiki („gyakorlatiak”) az „elméletiekkel” szemben. A népi származékok, akiknek a parasztkatonák alkották a derékhadát, pár hónap alatt elnyomták a városias és értelmiségi rétegeket, az intézményesült társadalmi harcok gyakorlott résztvevőit. Ezek a népi származású aktivisták magukban hordozták a paraszti kultúrából sarjadt és a háromévi hadakozásban megkeseredett erőszakosságot, nem voltak annyira a marxista dogma rabjai, hiszen nem is igen ismerték, csekély politikai képzettségükkel tipikusan azt a plebejus bolsevizmust képviselték, amely majd csakhamar erősen elszínezi az eredeti bolsevikok elméletieskedő és értelmiségi bolsevizmusát; ezek nemigen törték a fejüket olyasmiken, hogy szükséges-

e vagy sem a „burzsoá szakasz” a „szocializmus felé vezető úton”. A közvetlen cselekvés, a huszárvágás híveiként ők lettek egy olyan bolsevizmus legbuzgóbb aktivistái, amelyben immár csak egyetlen kérdést hagytak napirenden az elméleti viták: a hatalomátvétel kérdését.

A mind türelmetlenebb és kalandra is kész plebejus tagság - mint a kronstadti tengerészeti támaszpont matrózai a petrográdi vizeken, a fővárosi helyőrség bizonyos egységei, a viborgi munkásnegyedek vörösgárdistái - és a korai, ezért bukásra ítélt fölkelés kudarcának gondolatával vívódó vezetők között csekély volt a leninista mozgástér. A széles körben elterjedt véleménnyel ellentétben, az 1917-es év egész folyamán mélységes megosztottság uralkodott a bolsevik pártban, széthúztak benne a túlzók és a habozók. Inkább fogadalom, mintsem valóság volt akkor az a híres pártfegyelem. 1917 júliusának elején már olyan türelmetlenül követelte az izgága tagság, hogy húzzanak ujjat a kormányerőkkel, hogy türelmetlenségük majdnem magával sodorta a bolsevik pártot, amelyet törvényen kívül is helyeztek a július 3-5-i véres petrográdi tüntetések miatt, és vagy letartóztatták, vagy - mint Lenint - száműzték a vezetőit.

A tehetetlen kormány nem tudott megbirkózni nagy feladataival, a hagyományos intézmények és tekintélyek csődbe jutottak, a társadalmi mozgalmak elburjánzottak, Kornyilov tábornok katonai puccskísérlete kudarcot vallott, és mindez lehetővé tette 1917. augusztus végén, hogy a bolsevik párt ismét felszínre kerüljön, olyan helyzetben, amely már

alkalmas volt a fegyveres felkelés útján való hatalomátvételre.

Megint a hatalomátvétel elméleti szakértője, a stratéga Lenin személyes szerepe volt a döntő. Az 1917. október 25-i bolsevik államcsíny előtti hetekben Lenin a katonai államcsíny minden szakaszát apróra kidolgozta, hogy se túl ne futhasson rajta a „tömegek” váratlan lázadása, se le ne fékezhesse olyan bolsevik vezetők „forradalmi törvényessége”, mint Zinovjev vagy Kamenyev, akiket leforrázott a júliusi napok keserű tapasztalata, ezért a szovjetekben többségi szociálforradalmárok és különböző irányzatú szociáldemokraták sokszínű többségére támaszkodva akartak hatalomra kerülni. Lenin finnországi száműzetéséből levelekkel és cikkekkel árasztotta el a bolsevik párt központi bizottságát, és felkelésre hívta fel őket.

„Ha rögtön békét ajánlanak és földet adnak a parasztoknak, senki sem döntheti meg a bolsevikok hatalmát - írta. - Hiába várnak a bolsevikok formális többségre. Egy forradalom sem vár ilyesmire. Nem bocsátja meg a történelem, ha most nem vesszük át a hatalmat.”

A legtöbb bolsevik vezető kétkedve fogadta ezeket a felhívásokat. Minek hamarkodják el a dolgot, hiszen úgyis napról napra éleződik a helyzet? Nem elég, ha csak összeforrnak a tömegekkel, ha szítják a bennük feszülő ösztönös erőszakot - hadd fejtsék ki hatásukat a társadalmi mozgalmak bomlasztó erői -, ha megvárják a szovjetek II. összoroszországi kongresszusának október 20-ra kitűzött gyűlését? A bolsevikoknak minden esélyük megvolt rá, hogy relatív többséget szerezzenek abban a testületben, amelyben a nagy munkásközpontok és a katonabizottságok szovjetjeit sokkal több küldött képviselte, mint a szociálforradalmár irányítás alatt álló falusi szovjeteket. Leninnek azonban az volt a

véleménye, hogy ha a szovjetek kongresszusán szavazás dönt a hatalomátvételről, annak csakis koalíciós kormány lehet az eredménye, és abban a bolsevikoknak más szocialista szervezetekkel kellene megosztaniuk a hatalmat. Lenin már hónapok óta csakis a bolsevikoknak követelt minden hatalmat, és mindenáron azt akarta, hogy azt maguk a bolsevikok ragadják meg, katonai zendülés útján, még a szovjetek II. összoroszországi kongresszusának összehívása előtt. Tudta, hogy a többi szocialista párt elítélné a felkeléses államcsínyt, és akkor nem maradna más választásuk, ellenzékbe kellene vonulniuk, és így az egész hatalmat a bolsevikok kezében hagynák.

Lenin titokban visszatért Petrográdra, és október 10-re összehívott tizenkettőt a bolsevik párt központi bizottságának huszonegy tagja közül. Tízórás vitában sikerült meggyőznie a jelenlévők többségét, hogy megszavazzanak egy határozatot, a legfontosabbat, amelyet valaha is hozott a párt: azt az alapelvet, hogy a legrövidebb időn belül fegyveres felkelést kell indítani. Tíz szavazattal fogadták el kettő ellenében, mert Zinovjev és Kamenyev tántoríthatatlanul ragaszkodott a véleményéhez, hogy semmit sem kell kezdeményezni a szovjetek II. kongresszusának gyűlése előtt. Október l6-án Trockij, hiába ellenezték ezt a mérsékelt szocialisták, megalakított egy katonai szervezetet - amely elméletileg a petrográdi szovjetből nőtt ki, de ténylegesen belülről bomlasztották a bolsevikok -, a Petrográdi Forradalmi Katonai Bizottságot (PEKB); ennek az volt a feladata, hogy a katonai zendülés útján hajtsa végre a hatalomátvételt, egészen másképpen, mint egy ösztönös, anarchista népfelkelés tenné, amely könnyen elsodorhatná a bolsevik pártot.

Ahogy Lenin kívánta, nagyon kevesen vettek részt közvetlenül a nagy októberi szocialista forradalomban: pár ezernyi helyőrségi katona, kronstadti tengerész, a PFKB-nak alárendelt vörösgárdisták, az üzemi bizottságok pár száz bolsevik aktivistája. A csak néhány összecsapás, a jelentéktelen számú áldozat tanúsítja, hogy milyen könnyen ment végbe ez az államcsíny, amelyet már vártak, gondosan előkészítettek és ellenállás nélkül hajtottak végre. Figyelemre méltó, hogy a PFKB nevében vették át a hatalmat. Így a bolsevik vezetők egy olyan szervezetre ruháztak minden hatalmat, amely - a bolsevik központi bizottságon kívül - senkinek a bizalmát sem élvezte, és amely ennélfogva semmiképpen sem függött a szovjetek kongresszusától.

Lenin stratégiája helyesnek bizonyult: a befejezett tények hatására a mérsékelt szocialisták megbélyegezték „a szovjetek háta mögött szervezett katonai összeesküvést", és elhagyták a szovjetek II. kongresszusát. A bolsevikok elegen maradtak hozzá, hogy egyedüli szövetségesükkel, a kis baloldali szociálforradalmár csoport tagjaival együtt elfogadtassák puccsukat a kongresszus még jelen lévő küldötteivel, és azok meg is szavaztak egy Lenin fogalmazta okmányt, amely „minden hatalmat a szovjeteknek" adott. Ez a tisztán formális határozat tette lehetővé, hogy olyan mesét költsenek a bolsevikok, amellyel hiszékeny emberek egész nemzedékeit szedték rá: hogy ők a nép nevében kormányoznak „a szovjetek országában". Pár óra múlva, feloszlása előtt, a kongresszus felhatalmazást adott az új, bolsevik kormány - a Lenin vezette Népbiztosok Tanácsa -megalakítására, és jóváhagyta az új rendszer első rendeleteit, a békéről és a földről szóló rendeletet.

Csakhamar elszaporodtak a félreértések, majd a viszályok az új hatalom és azok között

a társadalmi mozgalmak között, amelyek azelőtt önállóan működtek a régi politikai, gazdasági és társadalmi rend bomlasztó erőiként. Mindjárt ott volt az első félreértés az agrárforradalom kapcsán. A bolsevikok mindig a földek államosítását hirdették, de most visszakozniuk kellett a nekik kedvezőtlen erőviszonyok miatt, s „ellopták" a szociálforradalmár programot: ők is amellett voltak, hogy újraosszák a földeket a parasztok közt. A „földről szóló rendelet" - amelynek az volt a lényege, hogy kimondta: „kártalanítás nélkül eltörlik a földmagántulajdont, és minden földet a helyi agrárbizottságok rendelkezésére bocsátanak, újrafelosztás végett" - valójában csak arra szorítkozott, hogy törvényesítette, amit sok faluközösség már 1917 nyara óta gyakorolt: a nagy földbirtokosok és a módos parasztok, a kulákok kezén lévő földek otromba kisajátítását. A bolsevikok pillanatnyilag kénytelenek voltak „odaszegődni" az önálló parasztforradalom mellé, amely olyannyira megkönnyítette hatalomra jutásukat, de majd újra előveszik a saját programjukat, úgy bő tíz esztendő múlva. Majd a föld erőszakos kollektivizálása - az 1917 októberéből sarjadt rendszer és a parasztság összecsapásának csúcspontja - lesz az 1917-es félreértés tragikus tisztázása.

Második félreértés: a bolsevik párt és minden olyan szervezet - üzemi bizottságok, szakszervezetek, szocialista pártok, lakótömbbizottságok, vörösgárdisták és főleg szovjetek - viszonya, amely egyszerre vett részt a hagyományos intézmények szétverésében, és küzdött saját hatásköre megszilárdításáért és kiterjesztéséért. Néhány hét alatt megfosztották hatalmuktól, a bolsevik párt alá rendelték vagy betiltották ezeket a szervezeteket. 1917 októberében az volt a legnépszerűbb jelszó Oroszországban, hogy „hatalmat a szovjeteknek"; most, mintegy varázsütésre, az lett belőle, hogy „a bolsevik párt hatalma a szovjetek fölött". A „munkásellenőrzést" - ami Petrográd és más nagy, ipari központok proletárjainak fontos követelése volt, márpedig állítólag azoknak a nevében jártak el a bolsevikok - gyorsan sutba dobták, és állami, állítólag „munkás"-állami ellenőrzést vezettek be a vállalatokban, a dolgozók fölött. Kölcsönös meg nem értés vert éket a munkanélküliségtől, vásárlóereje folyamatos csökkenésétől és az éhezéstől tartó munkástársadalom és a gazdasági eredményességre törekvő állam közé. Az új rendszernek már 1917 decemberétől munkáskövetelésekkel és sztrájkhullámmal kellett szembenéznie. A bolsevikok néhány hét alatt elveszítették annak a bizalmi tőkének jelentős részét, amelyet 1917 folyamán halmoztak föl a munka világában.

Harmadik félreértés: az új hatalom viszonya az egykori cári birodalom nemzetiségeivel. A bolsevik államcsíny tápot adott azoknak a széttartó törekvéseknek, amelyeket - látszólag - eleinte támogattak az új vezetők. A bolsevikok elismerték az egykori birodalom népeinek egyenlőségét és önállóságát, az önrendelkezéshez, a szövetkezéshez és a kiváláshoz való jogukat, s ezzel mintha arra hívták volna föl az idegen népeket, hogy vonják ki magukat az orosz központi hatalom gyámsága alól. Lengyelek, finnek, baltiak, ukránok, grúzok, örmények, azeriek pár hónap alatt kikiáltották a függetlenségüket. A bolsevikok észbe kaptak, hogy elszámították magukat, és a népek önrendelkezési jogánál mindjárt fontosabbnak tekintették, hogy meg kell tartani az ukrán gabonát, a kaukázusi olajat és érceket, röviden: fontosabbnak tekintették az új állam létérdekeit, s ez az állam, legalábbis területi törekvései tekintetében, csakhamar inkább az egykori birodalom, mintsem az ideiglenes kormány örökösének bizonyult.

A sokféle társadalmi és nemzeti forradalom, valamint egy minden hatalommegosztást kizáró, sajátos politikai gyakorlat összefonódó szövedéke szükségképpen erőszakot és rémuralmat kiváltó összeütközésre vezetett az új hatalom és széles társadalmi rétegek között.

„A PROLETÁRDIKTATÚRA ÖKLE”

Bonyolult építménynek tűnik fel az új hatalom: van egy homlokzata, „a szovjethatalom”, amelyet a központi végrehajtó bizottság képvisel kézzelfoghatóan: azután ott a törvényes kormány, a Népbiztosok Tanácsa, amely igyekszik törvényességre szert tenni mind nemzetközi, mind pedig országos szinten; van egy forradalmi szervezet, egy operatív gépezet a hatalomátvételi erők központjában, a Petrográdi Forradalmi Katonai Bizottság (PFKB). Feliksz Dzerzsinszkij így jellemezte ezt a bizottságot, amelyben maga is döntő szerepet játszott az első napoktól kezdve: „Pepecselő jogászkodás nélküli, könnyed, hajlékony, közvetlenül operatív gépezet. Semmi sem korlátozza a cselekvésben, hogy lesújthasson a proletárdiktatúra öklének ellenségeire.”

Hogyan működött az új rendszer első napjaitól kezdve ez a szervezet. Dzerzsinszkij képes kifejezésével „a proletárdiktatúra ökle”, amely kifejezés majd később is előkerül, a bolsevik politikai rendőrség, a Cseka minősítésekor? Egyszerűen és hatásosan. A PFKB úgy hatvan tagból állt, negyvennyolc bolsevik volt köztük meg néhány baloldali szociálforradalmár és anarchista; forma szerint egy baloldali szociálforradalmár „elnök” irányította, Lazimir, akit kellőképpen közrefogott négy bolsevik helyettese, köztük Antonov-Ovszejenko és Dzerzsinszkij. Valójában vagy húsz ember szövegezte és írta alá „elnöki” vagy „titkári” minőségében azt a papírdarabkákra ceruzával fölfirkált mintegy hatezer rendeletet, amelyet a PFKB bocsátott ki működésének ötvenhárom napja alatt.

Az utasítások továbbításában és a rendelkezések végrehajtásában is ugyanez az „operatív egyszerűség” uralkodott: a PFKB egy körülbelül ezer főnyi hálózat útján intézkedett; az ezt alkotó „megbízottak” a legkülönbözőbb szervezetek, katonai egységek, szovjetek, lakótömbbizottságok, közhivatalok mellé voltak kinevezve. Csak a PFKB-nek tartoztak felelősséggel ezek a megbízottak, és gyakran a kormány vagy a bolsevik központi bizottság jóváhagyása nélkül is foganatosítottak intézkedéseket. Minden nagy - kormányalakítással foglalatoskodó - bolsevik vezető távollétében, kis, szürke és névtelenségben maradt „megbízottak” úgy döntöttek október 28-án (november 8-án),[1] hogy a következő rendszabályokkal „szilárdítják meg a proletariátus diktatúráját”: „ellenforradalmi” röpiratok betiltása, a hét legnagyobb „burzsoá”, valamint „mérsékelt szocialista” fővárosi lap megszüntetése, a rádió és távíró ellenőrzése, a magánlakások és magánautók igénybevételére vonatkozó tervezet kidolgozása.

Két nap múlva kormányrendelet, egy hét múlva pedig, ádáz viták után, a szovjetek központi végrehajtó bizottsága törvényesítette az újságok megszüntetését .[2]

A bolsevik vezetők nem voltak igazán biztosak az erejükben, ezért azt a taktikát alkalmazták, amellyel sikert arattak 1917 folyamán: kezdetben azt támogatták, amit a „tömegek ösztönös forradalmiságának” neveztek. Egy falusi szovjet képviselő-küldöttség érkezett a pszkovi területről, és azt tudakolta a PFKB-től, mit tegyenek, hogy „elkerüljék

az anarchiát”; válaszában Dzerzsinszkij elmagyarázta nekik, hogy „most az a feladatunk, hogy megtörjük a régi rendet. Mi, bolsevikok nem vagyunk elegen hozzá, hogy elvégezzük ezt a történelmi feladatot. Szabadjára kell engednünk a fölszabadulásukért küzdő tömegek ösztönös forradalmiságát. Egy következő szakaszban majd mi, bolsevikok mutatjuk meg a tömegeknek, hogy milyen úton haladjanak. Az osztályellenségeik ellen, a nép ellenségei ellen föllépő tömegek szava szól a PFKB-n át. Mi csak azért vagyunk, hogy mederbe tereljük és irányítsuk az elnyomottaknak az elnyomók ellen érzett gyűlöletét és jogos bosszúvágyát.”

Pár nappal azelőtt, a PFKB október 29-i (november 10-i) ülésén, a jelenlévők, csupa ismeretlen hang, rámutattak, hogy erélyesebben kell harcolniuk a „nép ellenségei” ellen; ez a kifejezés még nagy sikert fog aratni a jövendő hónapokban, években és évtizedekben, és máris újra fölbukkant a PFKB egyik, november 13-án (november 26-án) kelt kiáltványában: „Szabotálják a bolsevik kormány rendelkezéseit az államigazgatás, a bankok, a kincstár, a vasút, a posta és távíró magas rangú tisztviselői. Kijelentjük, hogy mától fogva a nép ellenségeinek tekintjük őket. Minden újságban kiírjuk a nevüket, és minden nyilvános helyen kiragasztjuk a nép ellenségeinek jegyzékét.”[3] A szégyenlisták rendszeresítése után, néhány nap múlva, már itt is az új kiáltvány: „Minden szabotázzsal, nyerészkedéssel, áruhalmozással gyanúsított személy a helyszínen letartóztatható mint a nép ellensége, és beszállítható a kronstadti börtönbe.”[4]

Pár nap alatt két különösen félelmetes fogalmat vezetett be a PFKB; azt, hogy „a nép ellensége” meg azt, hogy „gyanús”.

A kormány november 28-án (december 10-én) intézményesítette a „nép ellensége” fogalmat; egy Lenin aláírta rendelet kimondta, hogy „törvényen kívül helyezik az alkotmányos demokrata párt, a nép ellenségei pártja vezető szerveinek tagjait, azonnal letartóztathatják őket, és forradalmi bíróság elé kell állniuk”.[5] A „bíróságokról szóló 1. sz. rendelet” frissiben állította föl ezeket a bíróságokat. A rendelet szövege értelmében minden olyan törvényt eltöröltek, amely „ellenkezett a munkás-paraszt kormány rendeleteivel, valamint a Szociáldemokrata Párt és a Szociálforradalmár Párt politikai programjával”. Amíg el nem készült az új büntető törvénykönyv, a bírák kényükre-kedvük szerint értelmezhették az érvényben lévő törvényeket „a forradalmi törvényesség és rend szempontjából”, vagyis egy olyan ködös fogalom alapján, amely mindenféle visszaélést lehetővé tett. Eltörölték a régi rend bíróságait, és olyan népbíróságokat és forradalmi bíróságokat állítottak föl helyettük, amelyek „a proletárállam ellen” elkövetett mindenféle kihágásban és bűncselekményben illetékesek voltak, olyanokban, mint „szabotázs”, „kémkedés”, „hivatali visszaélések” és más „ellenforradalmi bűntettek”. Az 1918 és 1928 között igazságügyi népbiztos Kurszkij elismerte, hogy nem a szó szokásos, „burzsoá” értelmében vett bíróságok voltak ezek a forradalmi bíróságok, hanem a proletárdiktatúra bíróságai, harci szervezetek az ellenforradalom ellen, inkább arra törekedtek, hogy kiirtsanak, mintsem hogy megítéljenek valamit.[6] Egy „forradalmi sajtóbíróság” is volt a forradalmi bíróságok között; az volt a feladata, hogy elbírálja a sajtóvétségeket, és betiltson minden olyan kiadványt, amely „hamis hírek közlésével szándékosan zavart keltene a fejekben”.[7] Új fogalmak tűntek föl („gyanúsak”, „a nép ellenségei”), új bíráskodási szervek jöttek létre, és közben a Petrográdi Forradalmi Katonai Bizottság is

tovább építgette önmagát. Természetesen az élelmezés volt az elsőrendű feladat egy olyan városban, ahol még a - felnőttenként fél font kenyérnyi - nyomorúságos napi fejadagra sem voltak elegendőek a lisztkészletek.

November 4-én (17-én) élelmezési bizottságot alakítottak, amely első kiáltványában megbélyegezte „a nyomorból hasznot húzó gazdag osztályokat", és megállapította: „Itt az idő, hogy elkobozzuk a gazdagok fölöslegét és - miért ne? - a vagyonukat is". November 11-én (24-én) úgy határozott a bizottság, hogy haladéktalanul katonákból, matrózokból, munkásokból és vörösgárdistákból álló különleges osztagokat küld a gabonatermő területekre, „hogy beszerezzék a legfontosabb élelmiszereket Petrográdnak és a frontnak".[8] Egy PFKB-bizottság hozta ezt a rendelkezést, ami már előrevetítette, hogy milyen rekvirálási politikát fognak folytatni majdnem három éven át „az élelmezési hadsereg" különítményei, és ami majd döntő tényező lesz az új hatalom és a parasztság között kitörő és erőszakba, rémuralomba torkolló összecsapásban.

A november 10-én (23-án) megalakult katonai nyomozóbizottságnak lett a feladata, hogy letartóztassa az „ellenforradalmi" tiszteket, akiket többnyire a katonáik jelentettek föl, a „burzsoá" pártok tagjait és a „szabotázzsal" gyanúsított tisztviselőket. Ez a bizottság csakhamar a legkülönbözőbb ügyekkel kezdett foglalkozni. A kiéhezett város zavaros légkörében alkalmi vörösgárdista- és milicista osztagok kutattak mindenfelé, sarcoltak, fosztogattak a forradalom nevében, valami ilyen-olyan „megbízott" aláírta kétes meghatalmazás alapján, naponta százakat állítottak a bizottság elé különféle bűncselekmények, olyasmik miatt, mint fosztogatás, „nyerészkedés", közszükségleti cikkek „fölvásárlása", de „részegeskedés" miatt is, vagy azért, mert valaki „ellenséges osztályhoz tartozott .

A bolsevikok a tömegek ösztönös forradalmisága mellé álltak, ám ez kétélű fegyvernek bizonyult. Terjedt az erőszak és a leszámolás, főleg a fegyveres rablás és bolti fosztogatás, így a szeszt árusító üzletekben és a Téli Palota pincéiben. Már olyan arányokat öltött a dolog, hogy Dzerzsinszkij javaslatára a PFKB elhatározta, bizottságot alakít a részegeskedés és garázdaság elleni harcra. Ez a bizottság december 6-án (20-án) ostromállapotot hirdetett Petrográdban, és kijárási tilalmat rendelt el a városban, hogy „megfékezze a magukat forradalmárnak kiadó sunyi elemek okozta zavargásokat és rendetlenséget".[10]

Igazában nem is ezektől az elszórt rendzavarásoktól tartott a bolsevik kormány, hanem inkább annak a tisztviselősztrájknak az elharapódzásától, amely az október 25-i (november 7-i) államcsíny után, már másnap megkezdődött. Ez a veszély kínált ürügyet, hogy december 7-én (20-án) megalakítsák azt a bizottságot - Vszerosszijszkaja Csrezvicsajnaja Komisszija po borujbe sz kontrrevoljucijej, szpekuljacijej i szabotazsem (Összoroszországi rendkívüli harci bizottság az ellenforradalom, a nyerészkedés és a szabotázs ellen) -, amely majd úgy lép be a történelembe a kezdőbetűivel, hogy VCSK, vagy rövidítve: Cseka.

A Cseka megalakítása után néhány nappal, némi habozás után, elhatározta a kormány, hogy fölöszlatja a PFKB-t. Közvetlenül a felkelés előtt hozták létre ezt az ideiglenes operatív szervezetet, hogy a helyszínen irányítsa a műveleteket, és most már teljesítette a rábízott feladatokat. Lehetővé tette a hatalomátvételt, és védelmezte az új rendszert,

amíg az föl nem építette a maga államgépezetét. Most már át kellett ruháznia előjogait a törvényes kormányra, a Népbiztosok Tanácsára, hogy elkerüljék a hatalmi zűrzavart és az illetékességi villongást.

De a bolsevik vezetők válságosnak ítélték meg a helyzetet, akkor pedig hogy mondhatnának le „a proletárdiktatúra ökléről”? December 6-i ülésén a kormány megbízta „Dzerzsinszkij elvtársat, hogy hozzon létre egy rendkívüli bizottságot, az pedig vizsgálja meg, hogyan harcolhatnak a legnagyobb forradalmi eréllyel az általános tisztviselősztrájk ellen, és határozza meg a szabotázs letörésének módszereit”. Nemcsak semmiféle vitát nem váltott ki „Dzerzsinszkij elvtárs” kiválasztása, hanem egyenesen kézenfekvőnek tetszett. Pár nappal azelőtt Lenin, aki mindig kedvelte a nagy francia forradalom és az 1917-es orosz forradalom közötti történelmi párhuzamokat, arról beszélt a titkárának, V. Boncs-Brujevicsnek, hogy sürgősen „meg kell találnunk a magunk Fouquier-Tinville-jét, aki majd szétzúzza az egész ellenforradalmi csőcseléket”.[11] December 6-án egyhangúan Feliksz Dzerzsinszkijre, Lenin egy másik kifejezésével: „egy szilárd proletár-jakobinusra” esett a választás, aki, a PFKB-ben végzett kemény munkája révén, pár hét alatt a biztonsági kérdések nagy szakértőjévé nőtte ki magát. Különben, magyarázta Lenin Boncs-Brujevicsnek, „mindannyiunk közül Feliksz ült legtovább a cári börtönökben, őneki gyűlt meg legtöbbször a baja az Ohranával [a cári politikai rendőrséggel]. Érti a dolgát!”

A december 7-i (20-i) kormányülés előtt Lenin egy levélkét írt Dzerzsinszkijnek:

„A mai jelentésével kapcsolatban, nem lehetne rendeletet hozni valami ilyenféle bevezetővel: A burzsoázia a leggyalázatosabb bűntettek elkövetésére készül, a társadalom söpredékét toborozza össze, hogy zavargásokat szítson. Szabotálnak a burzsoázia cinkosai, nevezetesen a főtisztviselők, a bankemberek stb., és sztrájkokat szerveznek, hogy aláássák a kormánynak a társadalom szocialista átalakítására irányuló intézkedéseit. Az élelmezés szabotálásától sem riad vissza a burzsoázia, és így milliókat kárhoztat éhínségre. Különleges intézkedéseket kell foganatosítanunk, hogy leküzdjük a szabotőröket és ellenforradalmárokat. Ennélfogva a Népbiztosok Tanácsa elrendeli...”[12]

December 7-én (20-án) este Dzerzsinszkij előterjesztette a tervezetét a Népbiztosok Tanácsában. Azoknak a veszélyeknek a fölidézésével kezdte fölszólalását, amelyek a „belső fronton” fenyegetik a forradalmat: „Elszánt, kemény, sziklaszilárd elvtársakat kell küldenünk erre a frontra, a legveszélyesebb és legkönyörtelenebb frontra, olyanokat, akik nem hangulatemberek, és készen állnak rá, hogy föláldozzák magukat a forradalom ügyéért. Ne gondolják az elvtársak, hogy valami forradalmi igazságszolgáltatást kívánok. Csak »igazságszolgáltatást« akarunk! Háborúban vagyunk, a legkönyörtelenebb fronton, mert álcázva nyomul előre az ellenség ebben az élethalál-küzdelemben! Javasolom, követelem egy olyan szervezet megalakítását, amely forradalmi, igazi bolsevik módon számol le az ellenforradalommal!”

Utána felszólalása velejére tért Dzerzsinszkij; úgy közöljük, ahogy az ülés jegyzőkönyve tartalmazza:

„A Bizottságnak az a feladata: 1) hogy egész Oroszország területén fojtson el és számoljon föl minden ellenforradalmi és szabotázscselekményt és -kísérletet, bármerről nyilvánuljon is meg; 2) hogy forradalmi bíróság elé állítson minden szabotőrt és ellenforradalmárt.

A Bizottság csak előzetes nyomozásra szorítkozik, csak annyira, amennyi okvetlenül szükséges a feladata elvégzéséhez.

A Bizottság osztályokra tagolódik: 1) Hírszerzési; 2) Szervezési; 3) Műveleti.

A Bizottság különleges figyelmet fordít a sajtó- és szabotázsügyekre. a kadétekre [alkotmányos demokratákra], a jobboldali eszerekre [szociálforradalmárokra], a szabotőrökre és sztrájkolókra.

A Bizottság jogában álló kényszerítő intézkedések: vagyonelkobzás, kilakoltatás, élelmiszerjegy-megvonás, a nép ellenségei névjegyzékének nyilvánosságra hozatala stb.

Határozat: jóváhagyni a tervet. Összehívni az Összoroszországi Rendkívüli Harci Bizottság az Ellenforradalom, a Nyerészkedés és a Szabotázs Ellen nevű bizottságot. Közzétenni."[13]

Ez, a szovjet politikai rendőrség megalakítását tartalmazó szöveg már eleve fölvet egy kérdést. Mivel magyarázható az ellentét Dzerzsinszkij támadó szellemű beszéde és a Csekának engedélyezett, viszonylag szerény jogkör között? A bolsevikok éppen arra készültek, hogy megállapodjanak a baloldali szociálforradalmárokkal (akiknek hat vezetője be is lépett a december 12-i kormányba), ki akartak törni politikai elszigeteltségükből, egy olyan pillanatban, amikor szembe kellett nézniük az alkotmányozó gyűlés összehívásának kérdésével, ahol is kisebbségben voltak. A december 7-én (20-án) elfogadott határozattal ellentétben semmiféle rendeletet nem tettek közzé, amely tudatta volna a Cseka megalakítását és ismertette volna jogkörét.

Ez a „rendkívüli" bizottság, a Cseka virágzásnak indult, és a legcsekélyebb törvényes alap nélkül is zavartalanul működött. Dzerzsinszkij, akárcsak Lenin, azt akarta, hogy szabad keze legyen; neki tulajdonítható ez az elképesztő mondat: „Maga az élet mutatja az utat a Csekának." Az élet, vagyis „a tömegek forradalmi terrorja", az utcai erőszak, amelyet élénken helyeselt akkor a legtöbb bolsevik vezető, megfeledkezve pillanatnyilag arról a mélységes bizalmatlanságról, amelyet a népi ösztönösség iránt táplált.

December l-jén (13-án) ezt a bejelentést tette Trockij hadügyi népbiztos a szovjetek központi végrehajtó bizottságának küldöttei előtt: „Nem egészen egy hónapon belül igen erőszakos formákat fog ölteni a terror, csakúgy, mint ahogy a nagy francia forradalomban történt. Már nemcsak a börtön vár majd az ellenségeinkre, hanem a nyaktiló is, a nagy francia forradalomnak ez a figyelemre méltó találmánya, amelynek az az elismert előnye, hogy megrövidíti egy fejjel az embert."[14]

Pár hét múlva Lenin is fölszólalt egy munkásgyűlésen, és ismét a terrort követelte, ezt a „forradalmi osztályigazság-szolgáltatást":

„Úgy járt el a szovjethatalom, ahogy minden proletárforradalomnak el kellett volna járnia: egyszeriben összetörte a burzsoá igazságszolgáltatást, az uralkodó osztályok eszközét, [...] A katonáknak és munkásoknak meg kell érteniük, hogy senki sem segít rajtuk, ha ők maguk nem segítenek magukon. Semmire sem megyünk, ha maguk a tömegek nem kelnek fel. [...] Amíg terrort nem alkalmazunk a nyerészkedők ellen - a helyszínen golyót kell röpíteni az agyukba -, semmire sem jutunk!"[15]

Ezek a terrorra való felhívások csak szították az erőszakot; igaz, hogy már előbb kitört a terror, nem várta meg, hogy hatalomra kerüljenek a bolsevikok. 1917 ősze óta ezerszámra dúlták föl dühös parasztok a nagy földbirtokokat, és sok száz földbirtokost

lemészároltak. 1917 nyarán már mindenütt tombolt Oroszországban a terror. Nem volt újdonság ez az erőszak, de az 1917-es események lehetővé tették, hogy a lappangó erőszak több megjelenési formája is összetalálkozzék: a városi erőszak, amely a tőkés viszonyoknak az ipari világban tapasztalható eldurvulására „válaszol”; a „hagyományos” paraszterőszak; a rendkívüli lezülléssel és az emberi kapcsolatok iszonyú elvadulásával járó első világháború okozta „modern” erőszak. Ennek a három erőszakformának a keveréke olyan robbanóelegyet alkotott, hogy annak pusztító hatása lehetett a forradalmi Oroszország nagyon is sajátos viszonyai között, amit egyszerre jellemzett a rend és tekintély intézményeinek csődje, a régóta gyülemlő társadalmi harag és kudarcok újabb felszínre törése és a népi erőszak politikai eszközül való fölhasználása. Kölcsönös bizalmatlanság volt városiak és falusiak között; ez utóbbiaknak, most jobban, mint valaha, a hatalom és az elnyomás székhelye volt a város. A városi elitnek, a nagy többségükben értelmiségi származású hivatásos forradalmároknak, „félvad emberek” tömege volt a parasztság, ahogy Gorkij írta; a parasztság „kegyetlen ösztöneit” és „állati önzését” „a rendezett városi gondolkodásnak” kell alávetni. Pedig politikusok és értelmiségiek tökéletesen tisztában voltak vele, hogy a medrükből kicsapó parasztlázadások ingatták meg az ideiglenes kormányt, és tették lehetővé az országosan elenyésző kisebbségben lévő bolsevikoknak, hogy kihasználják az intézményi űrt és megragadják a hatalmat.

1917 végén és 1918 elején semmiféle komoly ellenzék sem fenyegette az új rendszert; az államcsíny után egy hónap múlva már a bolsevikok voltak az urak Észak-Oroszország nagy részén és Közép-Oroszországban, egészen a Volga középső folyásáig, de néhány nagyvárosban is, olyan távol, mint a Kaukázus (Baku) és Közép-Ázsia (Taskent). Igaz, Ukrajna és Finnország elszakadt, de nem árult el háborús szándékot a bolsevik hatalommal szemben. Csak egyetlen szervezett bolsevikellenes katonai erő volt, a háromezer főnyi, kis „önkéntes hadsereg”, a jövendő „fehér” hadsereg magva, amelyet Dél-Oroszországban állított föl Alekszejev és Kornyilov tábornok. Ezek a cári tábornokok minden reményüket a doni és kubányi kozákokba vetették. A kozákok gyökeresen különböztek minden más orosz paraszttól; az volt a fő kiváltságuk a régi rendben, hogy harminc hektár földet kaptak annak fejében, hogy katonai szolgálatot teljesítenek harminchat éves korukig. Ha nem is akartak még több földet szerezni, legalább azt akarták megtartani, amijük már megvolt. A kozákok főleg a jogállásukat és a függetlenségüket akarták megőrizni; nyugtalanul hallgatták a kulákokat megbélyegző bolsevik szónoklatokat, és 1918 tavaszán a bolsevikellenes erőkhöz csatlakoztak.

1917 telén és 1918 tavaszán törtek ki az első csetepaték Dél-Oroszországban az önkéntes hadsereg néhány ezer katonája és Sziversz tábornok bolsevik csapatai között, amelyekben alig harcolt hatezer ember. Vajon lehet-e ezt polgárháborúnak nevezni? Elsősorban azon lepődhetünk meg, hogy jóllehet szerény létszámú seregek vettek részt a küzdelemben, mégis hallatlanul erőszakos megtorlást alkalmaztak a bolsevikok, nemcsak a fogoly katonákkal, hanem a polgári lakossággal szemben is. 1919 júniusában Gyenyikin tábornok, a dél-oroszországi fegyveres erők főparancsnoka megalakította a „bolsevik bűntetteket kivizsgáló bizottságot”, amely tevékenysége néhány hónapja alatt megkísérelte, hogy fölmérje, milyen rémtetteket követtek el a bolsevikok Ukrajnában, a

Kubány mentén, a Don-vidéken és a Krímben. A bizottság összegyűjtötte vallomások - amelyek a bolsevik terrorról szóló és 1924-ben, Londonban megjelent klasszikus mű, Sz. P. Melgunov A vörös terror Oroszországban, 19181924 című könyve fő forrását alkotják - az 1918 januárja óta elkövetett számtalan gaztettről tanúskodnak. Taganrogban a Sziversz-hadsereg különítményei ötven összekötözött kezű-lábú hadapródot és tisztet vetettek egy nagyolvasztóba. Jevpatorijában több száz tisztet és „burzsujt" megkínoztak, majd koloncot kötöttek rájuk és a tengerbe dobták őket. Hasonló erőszakcselekmények történtek a bolsevikok elfoglalta legtöbb krími városban, így Szevasztopol, Jalta, Alusta, Szimferopol városában. Ugyanezek a rémtettek fordultak elő 1918 áprilisában-májusában a nagy, föllázadt kozák községekben. Ilyesmikről adnak számot a Gyenyikin-bizottság igen pontos kimutatásai: „levágott kezű, összetört csontú, leszakított fejű, szétzúzott állkapcsú, letépett nemi szervű tetemek".[16]

De Melgunov megjegyzi, hogy „nehéz megkülönböztetni a szervezett terrornak esetleg a gyakorlatba való módszeres átültetését attól, ami ellenőrizetlen »túlkapásnak« tűnik fel". 1918 augusztusáig-szeptemberéig szinte soha sincs említés róla, hogy a helyi Cseka irányítaná a mészárlásokat. Különben addig elég hézagos is volt a Cseka hálózata. „Fegyveres különítmények", „vörösgárdisták" és más, meg nem határozott „bolsevik elemek" hajtották végre leggyakrabban a mészárlásokat, amelyek szántszándékkal nemcsak az ellentábor harcosai, hanem a civil „népellenségek" ellen is irányultak; így az 1918. március elején, Jaltában megölt 240 áldozat között körülbelül 70 politikus, ügyvéd, újságíró, tanár is volt a 165 katonatiszten kívül. Végezni kell a „nép ellenségeivel"; csak annak a politikai és egyszersmind társadalmi forradalomnak volt ez az ésszerű következménye, amelyben némelyek „győztesek", mások meg „legyőzöttek" voltak. 1917 októbere után nem hirtelen jelent meg ez a világfelfogás, de a bolsevik álláspontok nem hagytak kétséget felőle, és igazolták is ezt[37].

Ne felejtsük el, hogy mit írt már 1917 márciusában egy - hej, de éleslátó! - levelében egy ifjú kapitány, hogy milyen is volt az a forradalom az ő ezredében: „Áthidalhatatlan szakadék van köztünk és a katonák között. Őnekik csak barinok [urak] vagyunk, és azok is maradunk. Őnekik nem politikai forradalom ment végbe, hanem társadalmi forradalom, és ők a győztesek benne, mi meg a legyőzöttek. »Azelőtt ti voltatok a barinok - mondják -, most meg mirajtunk a sor, hogy urak legyünk!« Úgy érzik, hogy végre ütött a bosszú órája, a szolgaság évszázadai után."[17]

Mindent támogattak a bolsevik vezetők, ami erősíthette a néptömegekben ezt a törekvést, a „társadalmi visszavágást", és ebbe a besúgás, a rémuralom és - ahogy maga Lenin mondta - a „jogos" polgárháború erkölcsi igazolása is belefért. 1917. december 15-én (28-án) Dzerzsinszkij fölhívást tett közzé az Izvesztyijában; „minden szovjetet" fölszólított benne, hogy szervezzenek csekákat. Roppant nyüzsgés lett az eredménye, csak úgy hemzsegtek a „bizottságok", „különítmények" és más „különleges szervek"; a központi hatóságok csak üggyel-bajjal tudták ráncba szedni őket, amikor - pár hónap múlva - elhatározták, hogy véget vetnek „a tömegek kezdeményezésének", és szervezett, központosított Cseka-hálózatot építenek ki.[18]

Dzerzsinszkij ezt írta 1918 júliusában, a Cseka első fél évét jellemezve: „A rögtönzés,

tapogatódzás időszaka volt ez, amikor nem mindig állt szervezetünk a helyzet magaslatán."[19] De azért ekkor már komoly volt a Csekának, mint szabadságjogokat eltipró szervnek az akciómérlege. 1917 decemberében még alig százan dolgoztak a szervezetnél, de fél év alatt már százhúszszorosára növekedett a személyi állománya! Kétségkívül elég szerény volt a szervezet indulása. 1918. január 11-én Dzerzsinszkij ezt a pár sort firkantotta Leninnek: „Már sok szolgálatot tettünk, mégis lehetetlen helyzetben vagyunk. Semmi pénzfedezet. Éjjel-nappal dolgozunk kenyér, cukor, tea, vaj, sajt nélkül. Intézkedjen tisztességes fejadagokról, vagy engedélyezze, hogy magunk rekviráljunk burzsujoktól".[20] Dzerzsinszkij körülbelül száz embert válogatott össze, nagy részük régi elvtárs volt a földalatti mozgalomból, többségük lengyel vagy balti, azelőtt majdnem mind a Petrográdi Forradalmi Katonai Bizottságnál dolgozott, és már föltűntek köztük a húszas évek GPU-jának és a harmincas évek NKVD-jének jövendő munkatársai: Lacisz, Menzsinszkij, Messzing, Moroz, Petersz, Trilisszer, Unschlicht, Jagoda.

A Csekának az volt az első akciója, hogy letörte a petrográdi tisztviselősztrájkot. Hatásos volt a módszer - a „főkolomposok" letartóztatása -és egyszerű az indokolás: „Aki nem akar dolgozni a néppel, nincs is helye mellette" - jelentette ki Dzerzsinszkij, s néhány olyan szociálforradalmár és mensevik képviselőt is letartóztatott, akiket már megválasztottak az alkotmányozó gyűlésbe. Stejnberg igazságügyi népbiztos, egy baloldali szociálforradalmár, aki pár nappal korábban lépett be a kormányba, nyomban elítélte ezt az önkényes eljárást. A Cseka és az igazságügy első összeütközése mindjárt fölvetett egy életbevágó kérdést, a politikai rendőrség törvényenkívüliségének kérdését.

„Mire való az igazságügyi népbiztosság? - kérdezte Stejnberg Lenintől. - Akkor már társadalomirtási népbiztosságnak is hívhatjuk, és akkor mindenki ért belőle!"

„Remek ötlet - válaszolta Lenin. - Én is éppen így látom. Sajnos, nem hívhatjuk úgy!"[21]

A baloldali eszer Stejnberg azt követelte, hogy szigorúan rendeljék az igazságügyi tárca alá a Csekát, Dzerzsinszkij pedig kirohant „a régi rend ósdi, pepecselő jogászkodása" ellen. Lenin döntötte el a vitát, persze az utóbbi javára. A Cseka csakis a kormánynak tartozott felelősséggel a tetteiért.

1918. január 6-án (19-én) fontos szakasz kezdődött a bolsevik diktatúra megszilárdulásában. Egyetlen napi ülésezés után, kora reggel szétzavarták az 1917 novemberében-decemberében megválasztott alkotmányozó nemzetgyűlést, ahol kisebbségben voltak a bolsevikok, mert csak 175 képviselőjük volt a 707-ből. De az országban semmiféle érdemleges visszhangja nem támadt ennek az önkényes túlkapásnak. Egy kis tüntetés tiltakozott a fölöszlatás ellen, de azt is elfojtotta a katonaság. Húsz halottat számláltak össze, súlyos ár volt ez azért a kísérletért, azért a pár órás parlamenti demokráciáért.[22]

Az alkotmányozó gyűlés fölöszlatását követő napokban és hetekben egyre kényelmetlenebb lett a bolsevik kormány helyzete Petrográdban, épp akkor, amikor Trockij, Kamenyev, Joffe és Radek a békefeltételekről tárgyalt Breszt-Litovszkban a központi hatalmak küldöttségeivel. 1918. január 9-én a kormány napirendre tűzte a Moszkvába költözés kérdését.[23]

Nem is a német veszély aggasztotta igazából a bolsevik vezetőket -már december 15. (28.) óta érvényben volt a fegyverszünet -, hanem inkább a fenyegető munkásfelkelés.

Két hónapja még őket támogatták a munkásnegyedek, de tény, hogy most már ott is zúgolódtak. Megvolt a leszerelés, véget ért a katonai kormányzás, attól fogva a vállalatok tízezrével bocsátották el a munkásokat; fokozódtak az élelmezési nehézségek, már egynegyed font kenyérre csökkent a napi fejadag. Lenin nem tudott úrrá lenni a helyzeten, bűnbakot keresett, és szaporán ostorozta a „felvásárlókat" és a „nyerészkedőket". „Minden gyár, minden század szervezzen rekviráló osztagokat. Nemcsak önkénteseket kell mozgósítani élelemszerzésre, hanem mindenkit, büntetés terhe alatt; a vonakodóknak azonnal el kell kobozni az élelmiszerjegyét" - írta 1918. január 22-én (február 3-án).[24]

1918. január 31-én Trockij visszatért Breszt-Litovszkból, és kinevezték egy élelmezési és szállítási különbizottság élére; már ez jelezte, hogy milyen döntő fontosságúnak tartja a kormány az „élelemhajszát", az „élelemdiktatúra" első szakaszát. Ennek a bizottságnak javasolt Lenin február közepén egy olyan rendelettervezetet, amelyet még ennek a szervnek a tagjai - köztük Trockij és Cjurupa, a közellátási népbiztos - is jónak láttak elutasítani. Lenin szövegtervezete szerint minden paraszt köteles lett volna nyugta ellenében beszolgáltatni terményfölöslegét. A szabálysértőket agyonlőtték volna, ha nem teljesítik határidőre a beszolgáltatási kötelességüket. „Elképedtünk, amikor elolvastuk ezt a tervezetet - írta Cjurupa az emlékirataiban. - Ha végrehajtanak egy ilyen rendeletet, az tömeges kivégzésre vezet. Végül is elvetették Lenin tervezetét."[25]

Azért mégis árulkodik ez az eset. Lenin zsákutcába jutott a politikájával, nyugtalankodott a nagy ipari központok katasztrofális élelmezési helyzete miatt - márpedig csak azok alkottak bolsevik szigeteket a parasztság tengerében -, ezért mindenre kész volt, hogy „gabonát szerezzen", csak egyre nem: hogy akár egy jottányit is változtasson a politikáján. Elkerülhetetlenül összeütközött itt a parasztság, amely magának szerette volna megtartani munkája gyümölcsét és elutasított mindenféle külső, hatalmi beavatkozást, valamint az új rendszer, amely érvényt akart szerezni a tekintélyének, sehogy sem akarta megérteni a gazdaság szerves működését, úrrá akart - és remélt - lenni a helyzeten, amelyet csak a társadalmi anarchia megnyilvánulásának tartott.

A breszt-litovszki tárgyalások megszakadása után rohamosan nyomultak előre a német csapatok, ezért 1918. február 21-én a kormány kihirdette, hogy „Veszélyben a szocialista Haza!". Felhívás jelent meg, hogy mindenki álljon ellen a támadónak, egy másik felhívás meg tömegterrorra szólított fel: „Minden ellenséges ügynököt, nyerészkedőt, huligánt [garázdát], izgató ellenforradalmárt, német kémet a helyszínen agyon kell lőni."[26]. Azt jelentette ez a kiáltvány, hogy bevezették a hadi törvénykezést a hadműveleti területeken. Ez azonban érvényét vesztette 1918. március 3-án, amikor megkötötték a breszt-litovszki békét. Csak 1918. június 16-án vezették be törvényesen a halálbüntetést Oroszországban. De a Cseka már 1918 februárja óta a hadműveleti területeken kívül is számos kivégzést hajtott végre, rögtönítélő eljárással.

Moszkvát tették meg fővárosnak, és 1918. március 10-én a kormány elhagyta Petrográdot. A Cseka beköltözött a Kreml mellé, a Bolsaja Ljubjanka utcába, a Rosszija biztosítótársaság épületébe, ahol különböző neveken - GPU, NKVD, MVD, KGB - egészen a szovjet rendszer összeomlásáig működött. 1918 júliusára a márciusi hatszázról kétezerre

emelkedett a moszkvai „Nagy Házban” dolgozó csekisták száma, a különleges csapatokat nem is számítva. Tekintélyes szám ez, ha meggondoljuk, hogy ugyanekkor mindössze négyszáz tisztviselő dolgozott az egész ország helyi szovjetjeinek, ennek az óriási gépezetnek az irányításával megbízott belügyi népbiztosságon!

A Cseka 1918. április 11-ről 12-re virradó éjszaka indította el az első nagyarányú rendészeti műveletét; több mint ezer főnyi különleges csapatai rohammal foglaltak el mintegy húsz házat, moszkvai anarchista fészkeket. 520 anarchistát tartóztattak le a több órás, elkeseredett küzdelemben, 25 „bandität”, köztük néhány köztörvényes bűnözőt a helyszínen kivégeztek; ezentúl majd a sztrájkoló munkásokat, a sorozás alól kibújó katonaszökevényeket és a kényszerű beszolgáltatás ellen lázongó parasztokat is „banditáknak” hívják.[27]

Ez után az első siker után, amelyet más „rendteremtő” műveletek is követtek Moszkvában és Petrográdban is, Dzerzsinszkij a Cseka eszköztárának tetemes megnövelését követelte a központi végrehajtó bizottsághoz 1918. április 29-én írott levelében; „A jelenlegi szakaszban - írta - a mindenféle ellenforradalmár ellenzékiség elszaporodására tekintettel, okvetlenül szükséges, hogy hatványozott mértékben kibővüljön a Cseka tevékenysége.”[28]

A Dzerzsinszkij emlegette „jelenlegi szakasz” csakugyan döntő időszaknak tetszik a politikai és gazdasági diktatúra kiépítésében és a bolsevikok iránt mind ellenségesebb lakosság elnyomásának fokozásában. Tény, hogy ez a lakosság 1917 októbere óta nem tudta jobbra fordítani a mindennapi életét, s azokat a szabadságjogokat sem tudta megtartani, amelyekre 1917 folyamán tett szert. Minden politikus közül, aki csak hozzásegítette a parasztokat, hogy elfoglalják az oly régóta áhított földeket, csakis a bolsevikok lettek a szemükben „kommunisták”, akik megfosztották őket munkájuk gyümölcsétől. Hát ugyanazok ezek - töprengett sok paraszt, aki nagy gondjában-bajában megkülönböztette egymástól a „földosztó bolsevikokat” és a „kommunistákat” -, akik megsarcolták a derék földművest, és még az utolsó ingét is lehúzták róla?

Igazán 1918 tavasza volt a kulcsidőszak, akkor még nem dőlt el, hogy mi lesz; akkor még nem némították el a szovjeteket, még nem változtatták egyszerű államigazgatási szervekké őket, még a bolsevikok és a mérsékelt szocialisták valóságos politikai vitáinak színhelyei voltak. Még megvoltak az ellenzéki újságok, bár naponta zaklatták őket. Egymással vetélkedő intézmények hemzsegtek a helyi politikai életben. Ekkoriban, amikor súlyosra fordultak az életkörülmények, és teljesen megszakadt falu és város között a gazdasági csereforgalom, tagadhatatlan politikai sikereket arattak a szociálforradalmárok és a mensevikek. A szovjetek újraválasztása során - hiába volt minden nyomás és mesterkedés - ők győztek tizenkilenc kormányzósági székhelyen a harminc közül, ahol választásokat tartottak, és nyilvánosságra is hozták ezeket az eredményeket.[29]

A bolsevik kormány mind gazdasági, mind politikai téren az önkényuralom fokozásával válaszolt erre a helyzetre. Az anyagi eszközök síkján is megszakadtak a gazdasági cserefolyamatok, mert látványosan megromlott a közlekedési, különösen a vasúti összeköttetés, valamint az érdekeltség, mert az iparcikkhiány nem sarkallta termányei eladására a parasztot. Létfontosságú volt hát, hogy biztosítsák a hadsereg és a város -a

„proletariátus” székhelye és a hatalmi központ - élelmezését. Két lehetőség kínálkozott a bolsevikoknak: vagy visszaállítanak valami látszatpiacot a romba dőlt gazdaságban, vagy kényszerhez folyamodnak. A másodikat választották, meg voltak győződve róla, hogy folytatniuk kell a harcot a „régi rend” elpusztításáért.

1918. április 29-én Lenin fölszólalt a szovjetek központi végrehajtó bizottságában, és kereken kijelentette: „Igaz, a kistulajdonosok, a kisbirtokosok mellettünk, proletárok mellett voltak, amikor a földbirtokosok és a tőkések hatalmát kellett megtörnünk. De most már elválnak az útjaink. A kistulajdonosok ugyanis irtóznak a szervezettségtől, a fegyelemtől. Itt az idő, hogy irgalmatlan, könyörtelen harcot kezdjünk ezek ellen a kistulajdonosok, ezek ellen a kisbirtokosok ellen.”[30] Pár nap múlva az élelmezési népbiztos még messzebb ment ugyanennek a szervezetnek az ülésén: „Nyíltan kimondom: ez háborút jelent, csakis puskával tudunk gabonát szerezni.”[31] Trockij még meg is toldotta: „A polgárháború mellett vagyunk. A polgárháború kenyércsata... Éljen a polgárháború!”[32]

Idézzünk még egy utolsó szöveget; 1921-ben írta egy másik bolsevik vezető, Karl Radek, és tökéletesen megvilágítja, hogy milyen volt a bolsevik politika 1918 tavaszán, vagyis több hónappal annak a fegyveres küzdelemnek a kibontakozása előtt, amely majd a következő két évben állítja szembe egymással a vörösöket és a fehéreket: „A paraszt éppen földet kapott, éppen hazatért az arcvonalból, megtartotta a fegyverét, és körülbelül így vélekedett az államról: mire való az állam? Nem tudott mit kezdeni vele! Ha úgy döntöttünk volna, hogy természetben hajtjuk be az adót, nem tudtuk volna megtenni, mert nem volt államgépezetünk, a régit összezúztuk, a paraszt meg semmit sem adott volna magától, kényszer nélkül. Egyszerű volt a feladatunk 1918 elején; két alapvető dolgot kellett megértetnünk a paraszttal: hogy az államnak joga van, hogy lefoglalja a maga számára a parasztság terményeinek egy részét, és ereje is van, hogy[33] érvényesítse a jogát.

A bolsevik kormány két döntő intézkedést hajtott végre 1918 májusában-júniusában; ezek indították el a polgárháború korszakát, amelyet hagyományosan „hadikommunizmusnak” neveznek. 1918. május 13-án egy rendelet különleges hatalommal ruházta föl az élelmezési népbiztosságot, megbízta, hogy élelmiszert rekviráljon, és állítson föl egy valóságos „élelmezési hadsereget”. 1918 júliusában már majdnem tizenkétezer főből álltak ezek az „élelmezési különítmények”, amelyekben majd virágkorukban, 1920-ban, nem kevesebb mint nyolcvanezer ember szolgál, jó felük olyan munkanélküli petrográdi munkás, akit csábít a tisztességes bér meg az elkobzott gabonanemű mennyiségével arányos természetbeni juttatás. Az 1918. június 11-i rendelet volt a második intézkedés; ez hozta létre a szegényparaszt-bizottságokat, amelyeknek az volt a feladatuk, hogy szorosan együttműködjenek az élelmezési különítményekkel, és a zsákmány egy részének fejében maguk is rekviráljanak, kobozzák el a tehetős parasztok mezőgazdasági terményfölöslegét. A falusi szovjeteket is föl kellett váltaniuk ezeknek a szegényparaszt-bizottságoknak, ugyanis a hatalom nem tartotta elég megbízhatónak a szovjeteket, mert áthatotta őket a szociálforradalmár ideológia. Tudjuk, milyen feladattal bízták meg őket - erőszakkal el kellett ragadniuk a más munkájának gyümölcsét -, tudjuk, hogy vélhetően milyen okok, érdekek vezérelték őket - hatalom,

kudarcérzés, a „gazdagok” iránt táplált irigység, a zsákmány megígért fele -, elképzelhetjük hát, hogy viselkedtek vidéken a bolsevik hatalomnak ezek az első képviselői. Ahogy az éles szemű Andrea Graziosi írja, „ezekben az emberekben az ügy - vagy inkább az új állam - iránti odaadás és a tagadhatatlan akcióképesség valami kezdetleges politikai és társadalmi tudattal párosult, erős karrierizmussal és olyan „hagyományos” magatartásformákkal, mint az alárendeltekkel szemben tanúsított gorombaság, az iszákosság, a protekcionizmus. [...] Szép példa ez rá, hogy itatja át a plebejus forradalom »szelleme« az új rendszert.”[34] Voltak kezdeti sikerek, mégis csak üggyel-bajjal haladt a szegényparaszt-bizottságok szervezése. A bolsevikok a parasztság legszegényebb rétegét tolták előtérbe; már maga ez a gondolat is tanúskodik róla, hogy milyen kevéssé ismerték a paraszttársadalmat. Valami egyszerűsítő marxista kaptafára húzott felfogással úgy képzelték, hogy egymással szemben álló osztályokra tagolódik a parasztság, pedig főleg összefogás jellemezte a külvilággal, a városi jöttmentekkel szemben. Mihelyt a fölösleg beszolgáltatása került szóba, teljes érvényre jutott a faluközösség egyenlőségi és közösségi ösztöne; nemcsak a módos parasztok ellen irányult a rekvirálás, hanem mindenkitől rekviráltak, akitől csak lehetett. A középparasztok is sorra kerültek, és általános lett az elégedetlenség. Sok vidéken zavargások törtek ki. 1918 júniusában már valóságos gerillaharc kezdődött a Cseka és a hadsereg támogatta élelmezési különítmények kegyetlenkedései miatt. Júliusban-augusztusban száztíz parasztfelkelés robbant ki az új hatalom kezében lévő területeken; a hatalom „kuláklázadásnak” nevezte őket, így hívták bolsevik szóhasználattal azokat a zavargásokat, amelyek egész falvakra és minden társadalmi rétegre kiterjedtek. 1917-ben a bolsevikok nem ellenezték a földfoglalásokat, tekintélyt is szereztek vele egy röpke pillanatra, de most néhány hét alatt semmivé vált a hitelük. E miatt a rekviráló politika miatt három esztendő alatt ezerszámra tört ki zendülés, forrongás, már valóságos paraszttháborúvá fajultak, de a legnagyobb kegyetlenséggel fojtották el őket.

Politikai téren abban nyilvánult meg az önkényuralom megkeményedése, hogy 1918 tavaszán végleg betiltottak minden nem-bolsevik újságot, fölöszlatták a nem bolsevik szovjeteket, letartóztatták az ellenzékieket, és vaskézzel elnyomtak számtalan sztrájkmozgalmat. 1918 májusában-júniusában kétszázöt ellenzéki szocialista újságot tiltottak be véglegesen. Kaluga, Tver, Jaroszlavl, Rjazany, Kosztroma, Kazany, Szaratov, Penza, Tambov, Voronyezs, Orjol, Vologda városában erőszakkal oszlatták föl a mensevik vagy szociálforradalmár többségű szovjeteket.[35] Majdnem mindenütt azonos forgatókönyv alapján: az ellenzéki pártok választási győzelme és az új szovjet megalakulása után a bolsevik frakció pár nap múlva segítségül hívta a hadsereget, leggyakrabban egy Cseka-különítményt, az azután kihirdette az ostromállapotot és letartóztatta az ellenzékieket.

Dzerzsinszkij nem teketóriázott, nyíltan erőszakot ajánlott az ellenzéki irányítás alatt lévő városokba küldött fő munkatársainak; ékesen bizonyítják a Tverbe kirendelt teljhatalmú megbízottjának, Ejduknak 1918. május 31-én adott utasításai: „A mensevikek, eszerek és más piszkos ellenforradalmárok befolyása alá került munkások sztrájkba léptek és tüntettek egy minden »szocialistát« magában foglaló kormány megalakításáért. Közhírré kell tenned az egész városban egy kiáltványt, be kell

jelentened, hogy a Cseka a helyszínen kivégez minden bandität, tolvajt, nyerészkedőt, ellenforradalmárt, mindenkit, aki a szovjethatalom ellen tör. Vess ki különadót a város burzsujaira. Írd össze őket. Jók lesznek még azok a névjegyzékek, ha valaha is moccanni mernek. Azt kérded, kikből alakítsuk meg a helyi csekát. Szedj össze olyan elszánt legényeket, akik tudják, hogy semmi sem olyan hathatós, mint a puskagolyó, ha el kell hallgattatni valakit. Megtanultam tapasztalatból, hogy néhány eltökélt ember is meg tudja fordítani a helyzetet."[36]

Fölöszlatták az ellenzéki irányítású szovjeteket, 1918. június 14-én kizárták a mensevikeket és a szociálforradalmárokat a szovjetek összoroszországi végrehajtó bizottságából, és ez tiltakozásra, tüntetésre, sztrájkmozgalomra vezetett sok iparvárosban, ahol különben szakadatlanul romlott az élelmezési helyzet. Petrográd mellett, Kolpinóban két font lisztre csökkent a munkások havi fejadagja, éhségmenetet is szerveztek, de egy Cseka-különítmény parancsnoka közéjük lövetett! Tíz halott lett a következménye. Ugyanazon a napon tizenöt embert ölt meg a Vörös Gárda egyik osztaga a Berezovszkij-gyárban, Jekatyerinburg mellett, mert tiltakozó gyűlést tartottak a „bolsevik komisszárok" ellen, akiket azzal vádoltak, hogy kisajátították maguknak a legjobb házakat a városban és zsebre tették a helybeli burzsoáziától behajtott százötven rubelt. Másnap ostromállapotot hirdettek a körzeti hatóságok az iparvárosban, és a helybeli Cse-ka azonnal agyonlőtt tizennégy embert; nem is jelentették Moszkvának a dolgot.[37]

1918 májusának második felében és júniusában sok munkástüntetést vérbe fojtottak, olyan városokban, mint Szormovo, Jaroszlavl, Tula, valamint olyan uráli iparvárosokban, mint Nyizsnyij Tagil, Beloreck, Zlatouszt, Jekatyerinburg. A helyi Cseka-szervezeteknek mind nagyobb részük volt az elnyomásban, ezt tanúsítják a munkáskörökben mind jobban terjedő jelszavak, jelmondatok a „komisszáruralom" szolgálatában álló (és az egykori cári politikai rendőrségre utaló) „új Ohrana" ellen.[38]

1918. június 8-tól 11-ig ülésezett Dzerzsinszkij elnöklete alatt a Cseka-szervezetek első összoroszországi konferenciája; mintegy száz küldött vett részt rajta negyvenhárom helyi szervezet képviseletében, amelyeknek már jóval több, mint tízezer tagja volt... 1918 végére már negyven ezren, 1921 elejére pedig több mint kétszáznyolcvanezren lesznek. Ez a konferencia a szovjetek fölé, sőt - mondták némely bolsevikok - „a Párt fölé" is helyezve magát kimondta, hogy „magára vállalja a köztársaság egész területén az ellenforradalom elleni harc terhét, mint Szovjet-Oroszország közigazgatási hatalmának legfőbb szerve". A konferencián elfogadott elvi szerkezeti vázlat arról tanúskodik, hogy már 1918 júniusában, vagyis már az 1918 nyarán elkezdődött nagy „ellenforradalmi" fölkelés hullám előtt milyen széles tevékenységi kört bíztak a politikai rendőrségre. Az anyaszervezet, a Ljubjanka mintájára, minden vidéki csekának a legrövidebb időn belül a következő osztályokat és irodákat kellett megszerveznie: 1) Hírszerző osztály. Irodák: Vörös Hadsereg, monarchisták, kadétok, jobboldali eszerek és mensevikek, anarchisták és köztörvényesek, burzsoázia és egyházi személyek, szakszervezetek és munkásbizottságok, idegen állampolgárok; a megfelelő irodák minden csoportból állítsák össze a gyanúsak névjegyzékét. 2) Az ellenforradalom elleni harc osztálya. Irodák: Vörös Hadsereg, monarchisták, kadétok, jobboldali eszerek és mensevikek, anarchisták,

szindikalisták, nemzeti kisebbségiek, külföldiek, iszákosság, pogrom és közrend, sajtóügyek. 3) A nyerészkedés és a hatósági visszaélések elleni harc osztálya. 4) Szállítási, úthálózati és kikötői osztály. 5) A Cseka különleges egységeit összefogó operatív osztály.[39]

A Cseka-szervezetek összoroszországi konferenciája után két nappal a kormány elrendelte a halálbüntetés törvényes visszaállítását. Az 1917-es februári forradalom után törölték el, de Kerenszkij visszaállította 1917 júliusában. Ám akkor csakis az arcvonal körzetében alkalmazták, a katonai igazságszolgáltatásban. 1917. október 26-án (november 8-án) az volt a szovjetek II. kongresszusának egyik első intézkedése, hogy ismét eltörölték a halálbüntetést. Lenin dühösen fogadta a döntést: „Tévedés, megengedhetetlen gyöngeség, pacifista téveszme!”[40] Lenin és Dzerzsinszkij nem nyugodott, amíg törvényesen vissza nem állították a halálbüntetést, mert nagyon is tudatában voltak, hogy „pepecselő jogászkodás” nélkül élhetnek majd vele a Csekához hasonló törvényen kívüli szervezetek.

1918. június 21-én mondta ki egy forradalmi bíróság az első törvényes halálos ítéletet: Scsasztnij tengernagy volt az első „törvényesen” agyonlőtt „ellenforradalmár”[38].

Június 20-án egy szociálforradalmár aktivista agyonlőtte az egyik pet-rográdi bolsevik vezetőt, V. Volodarszkijt. Nagyon feszült időszakban követték el ezt a merényletet a régi fővárosban. Az elmúlt hetekben szüntelenül romlott a bolsevikok és a munkásság viszonya; 1918 májusában-júniusában hetven „eseményt” tartott nyilván a petrográdi Cseka - sztrájkokat, bolsevikellenes tömeggyűléseket, tüntetéseket -, és ezek főleg a munkáserősségek vasmunkásaival voltak kapcsolatosak, pedig 1917-ben és azelőtt azok voltak a bolsevikok legbuzgóbb párthívei. A hatóságok az államosított nagyüzemek munkaszüneteltetésével válaszoltak a sztrájkokra; a következő hónapokban általános lesz ez a gyakorlat a munkásellenállás letörésére. Példátlan letartóztatási hullám követte Volodarszkíj meggyilkolását Petrográd munkásköreiben; fölöszlatták a „munkásmegbízottak gyűlését”, ezt a petrográdi munkásellenzéket összehangoló és mensevik többségű szervezetet, a petrográdi szovjettel szembenálló valóságos ellen-munkáshatalmat. Két nap alatt több mint nyolcszáz „főkolompost” tartóztattak le. A munkásság azzal viszonozta a tömeges letartóztatást, hogy általános sztrájkot hirdetett 1918. július 2-ra.[41]

Lenin levelet írt Moszkvából Zinovjevnek, a petrográdi bolsevik pártbizottság elnökének, és ez az irromány egyszerre árulkodik a terror leninista fölfogásáról és valami hihetetlen politikai álomvilágról. Lenin csakugyan valami elképesztő politikai vakságról tanúskodik, amikor azt állítja, hogy Volodarszkij meggyilkolása ellen lázadtak föl a munkások!

„Zinovjev elvtárs! Épp most tudtuk meg, hogy a petrográdi munkások tömegterrorral akarnak válaszolni Volodarszkij elvtárs meggyilkolására, de önök (nem ön személyesen, hanem a petrográdi pártbizottság tagjai) csak gátolják őket. Erélyesen tiltakozom ellene! Mi elköteleztük magunkat, hogy fennen hirdetjük a tömegterrort a szovjet határozataiban, de ha cselekvésre kerül a sor, akadályozzuk a tömegek tökéletesen

helyénvaló kezdeményezését. Ez meg-en-ged-he-tet-len! Majd puhánynak néznek bennünket a terroristák. Ez a rendkívülinél is rendkívülibb ostromállapot. Okvetlenül támogatni kell az ellenforradalmárok ellen irányuló terror erejét és tömeges jellegét, kiváltképpen Petrográdban, amely városnak döntő jelentőségű a példája.

Üdvözlet. Lenin."[42]

A VÖRÖS TERROR

„A bolsevikok nyíltan beszélnek róla, hogy meg vannak számlálva a napjaik - jelentette kormányának Karl Helfferich moszkvai német követ,

1918. augusztus 3-án. - Valóságos pánik van Moszkvában... A legvadabb rémhírek keringenek, hogy állítólag »árulók« férkőztek be a városba."

A bolsevikok soha sem érezték olyan nagy veszélyben a hatalmukat, mint 1918 nyarán. Ténylegesen alig volt több a kezükben, mint a történelmi Moszkvai Fejedelemség területe, és immár szilárdan kialakult ellenük három bolsevikellenes arcvonal: az egyik a Don vidékén, Krasznov atamán kozák csapataival és Gyenyikin tábornok fehér hadseregével: a második a németek és az ukrán Rada (nemzeti kormány) kezén lévő Ukrajnában; a harmadik a transzszibériai vasút mentén, ahol már a legtöbb nagyváros elesett a Cseh Légió csapásai alatt, amely a szamarai szociálforradalmár kormány támogatásával hajtotta végre támadásait.

Azokon a vidékeken, ahol többé-kevésbé a bolsevikok voltak az urak, mintegy száznegyven nagyarányú lázadás és felkelés tört ki 1918 nyarán; az volt a leggyakoribb, hogy a parasztközösségek ellenálltak a durván rekviráló élelmezési különítményeknek, tiltakoztak a magánkereskedelemre kényszerített korlátozások és a Vörös Hadseregbe való friss újoncsorozás ellen.[43] Tömegesen tódultak a felbőszült parasztok a legközelebbi városba, megostromolták a szovjetet, néha fölgyújtani is megpróbálták. Általában elfajultak az incidensek: a katonaság, a rendfenntartással megbízott rendőrség és - mind gyakrabban - a Cseka különítményei nem haboztak: a tüntetők közé lőttek.

Ahogy múltak a napok, egyre több ilyen összecsapásra került sor, és a bolsevik vezetők valami nagy ellenforradalmi összeesküvést láttak bennük, amelyet „Fehér Gárdának álcázott kulákok" szőttek a bolsevik hatalom ellen.

„Nyilvánvaló, hogy felkelésre készülnek a fehérgárdisták Nyizsnyij Novgorodban - táviratozta Lenin 1918. augusztus 9-én a városi szovjet végrehajtó bizottsága elnökének, aki beszámolt neki a zavargásokról, a rekvirálás ellen tiltakozó parasztokról. - Azonnal meg kell alakítani egy teljhatalmú hármas bizottságot (ön legyen benne meg Markin meg még valaki), nyomban be kell vezetni a tömegterrort, agyon kell lőni vagy el kell hurcolni minden volt katonatisztet meg azt a több száz ringyót, aki itatja a katonákat stb. Egy perc vesztegetni való idő sincs... Határozottan kell cselekedni: tömeges házkutatást! Fegyverviselésért kivégzés. Mensevikek és más gyanús elemek tömeges deportálása."[44]

Másnap, augusztus 10-én Lenin a penzai szovjet végrehajtó bizottságának is ugyanilyen hangú táviratot küldött:

„Elvtársak! Könyörtelenül el kell taposni öt járásukban a kulákfelkelést. Ezt kívánják az egész forradalom érdekei, mert immár mindenütt megkezdődött a »végső harc« a

kulákok ellen. Elrettentő példa kell.

1) Föl kell akasztani (de úgy fölakasztani, hogy lássák is az emberek) legalább száz kulákot, pénzeszsákot, ismert vérszopót.

2) Nyilvánosságra kell hozni a nevüket.

3) El kell kobozni minden szemesterményüket.

4) Azonosítani kell a túszokat, ahogy tegnapi táviratunkban jeleztük.

Úgy járjon el, hogy több száz mérföldnyi körzetben mindent lássanak, tudjanak az emberek, reszkessenek és essenek gondolkodóba, hogy ezek megölik, és ezután is meg fogják ölni a vérszomjas kulákokat. Táviratozzon, hogy megkapta és végrehajtotta ezeket az utasításokat. Híve, Lenin.

Ui. Keressen keményebb kezű embereket!”[45]

Az 1918 nyarán kitört lázadásokról készült Cseka-jelentések figyelmes elolvasása arról tanúskodik, hogy a jelek szerint ténylegesen csak a Jaroszlavl, Ribinszk és Murom városában kirobbant felkelések voltak előre megszervezve - Borisz Szavinkov szociálforradalmár vezető Honvédelmi Uniója készítette elő őket -, valamint az izsevszki fegyvergyár munkásainak felkelése, amelyet helybeli mensevikek és szociálforradalmárok ösztönöztek. Minden más zendülés egymástól függetlenül, magától robbant ki, olyan összecsapásokból, amelyekbe rekvirálás és sorozás ellen tiltakozó parasztközösségek keveredtek bele. Pár nap alatt vadul elfojtották őket a Vörös Hadsereg vagy a Cseka megbízható különítményei. Csak Jaroszlavl városa állt ellen vagy két hétig, ahol Szavinkov osztagai megbuktatták a helyi bolsevik hatalmat. Dzerzsinszkij „különleges nyomozóbizottságot” küldött Jaroszlavlba a város eleste után, és ez négyszázhuszonnyolc embert végeztetett ki öt nap alatt, 1918. július 24. és 28. között.[46]

A bolsevik vezetők, élükön Lenin és Dzerzsinszkij, 1918 augusztusában, egész hónapban, vagyis már a vörös terror „hivatalos” meghirdetése, szeptember 3. előtt, egyre-másra küldték távirataikat a Cseka vagy a párt helyi felelőseinek, és azt kérték tőlük, hogy tegyenek „megelőző intézkedéseket”, gátoljanak meg minden lázadási kísértetet. Ezek között az intézkedések között - magyarázta meg Dzerzsinszkij - „az a leghatásosabb, ha túszokat szednek a burzsoázia soraiból, azoknak a névjegyzékeknek az alapján, amelyeket a különadományok kapcsán készítettek a burzsujokról, [...] és ha letartóztatnak és koncentrációs táborba zárnak minden túszt és gyanús elemet”.[47] Augusztus 8-án Lenin arra kérte Cjurupa közellátási népbiztost, hogy fogalmazzon rendeletet, amelynek értelmében „minden gabonatermelő körzetben a legvagyonosabb lakosok közül kiszemelt huszonöt túsz felel az életével, ha nem teljesül a rekvirálási terv”. Cjurupa elengedte a füle mellett, azzal az ürüggyel, hogy nehéz megszervezni a túszszedést, erre Lenin egy második átiratot is intézett hozzá, az még világosabb volt: „Nem azt javasolom, hogy szedjék is össze a túszokat, hanem azt, hogy név szerint jelöljék ki őket minden körzetben. Az a kijelölés célja, hogy a gazdagok az életükkel feleljenek a körzetükben a rekvirálási terv azonnali teljesítéséért, ahogy a kifizetett odúkért is felelősek.”[48]

1918 augusztusában a túszrendszeren kívül a bolsevik vezetők az elnyomásnak valami más módszerét is kikísérletezték, amely a háborús Oroszországban alakult ki: a

koncentrációs tábort. 1918. augusztus 9-én azt táviratozta Lenin a penzai területi végrehajtó bizottságnak, hogy zárják „koncentrációs táborba a kulákokat, a papokat, a fehérgárdistákat és más kétes elemeket”.[49] Pár nappal azelőtt Dzerzsinszkij és Trockij szintén parancsot adott, hogy zárják „koncentrációs táborokba” a túszokat. Ezek a „koncentrációs táborok” internáló táborok voltak, ott kellett vesztegelniük a „kétes elemeknek”, egyszerű igazgatási végzés alapján, a legcsekélyebb bírósági ítélet nélkül. Akárcsak a többi hadviselő országban, sok tábor volt Oroszországban, ahol hadifoglyokat őriztek.

Elsősorban az ellenzéki pártok még szabadon lévő felelős vezetői voltak azok között a „kétes elemek” között, akiket már jó előre le kellett tartóztatni. 1918. augusztus 15-én Lenin és Dzerzsinszkij aláírta a mensevik párt főbb vezetői - Martov, Dan, Potresszov, Goldman - nevére kiállított letartóztatási parancsot; a sajtójukat már elhallgattatták, a képviselőiket már kiebrudalták a szovjetekből.[50]

A bolsevik vezetők szerint immár elmosódtak a frontok a különféle ellenzéki csoportok között, egy olyan polgárháborúban, amelynek, magyarázták, megvoltak a maga törvényei.

„Nincsenek írott törvényei a polgárháborúnak - írta 1918. augusztus 23-án az Izvesztyijában Lacisz, Dzerzsinszkij egyik fő munkatársa. - A kapitalista háborúnak megvannak az írott törvényei [...] de a polgárháborúnak saját törvényei vannak [...] Nem elég elpusztítanunk az ellenség tevékeny erőit, azt is példáznunk kell, hogy mindenki kard által pusztul el, aki kardot emel a önnálló osztályrendre. A burzsoázia mindig ezeket a szabályokat tartotta szem előtt a proletariátus ellen vívott polgárháborúiban. [...] Mi még nem szívleltük meg eléggé ezeket a szabályokat. Száz-és ezerszámra öldösik a mieinket. Mi hosszasan tárgyalunk a bizottságokban és a bíróság előtt, és csak egyesével végezzük ki az övéiket. Nincs bíróság polgárháborúban az ellenségnek. Élet-halál harc ez. Ha nem ölsz, téged ölnek meg. Tehát ölj, ha nem akarod, hogy megöljenek!”[51]

1918. augusztus 30-án merényletet követtek el M. S. Urickij petrográdi Cseka-főnök és Lenin ellen; ez a két merénylet a bolsevikoknak azt a meggyőződését igazolta, hogy puszta létüket is valóságos összeesküvés fenyegeti. Valójában semmi köze sem volt egymáshoz a két merényletnek. A legtisztább népi-forradalmi terrorista hagyományok szellemében követte el az elsőt egy fiatal diák, aki azért akart bosszút állni, mert pár nappal azelőtt kivégeztette a barátját, egy katonatisztet a petrográdi Cseka. A másodikat, a Lenin elleni merényletet sokáig Fanya Kaplannak, egy anarchista és szociálforradalmár körökhöz egyaránt közel álló aktivistanőnek tulajdonították, de ma már többen úgy tartják, hogy az egy olyan, Cseka szervezte provokáció következménye volt, amelynek végrehajtása kicsúszott a felbujtók kezéből.[52] A bolsevik kormány tüstént a „jobboldali szociálforradalmárokra, a francia és angol imperializmus lakájaira” fogta ezeket a merényleteket. Már másnap sajtócikkek és hivatalos nyilatkozatok követelték a terror bevezetését:

„Dolgozók - írta a Pravda 1918. augusztus 31-én -, itt az idő, hogy megsemmisítsük a burzsoáziát, különben az fog megsemmisíteni benneteket. Könyörtelenül ki kell takarítani a városokból a burzsoá rothadást. Kivétel nélkül nyilvántartásba vesszük ezeket az urakat, és mindenkit kiirtunk, aki veszélyes a forradalom ügyére. [...] A gyűlölet és

bosszú éneke lesz a munkásosztály himnusza![53]

Dzerzsinszkij és helyettese, Petersz még azon a napon nyilvánosságra hozta „Felhívás a munkásosztályhoz” című, hasonló szellemű közleményét: „Tömegterrorral tapossa el a munkásosztály az ellenforradalom hidráját! Tudják meg a munkásosztály ellenségei, hogy mindenkit azonnal kivégeznek, akit tilos fegyvertartáson kapnak, mindenkit nyomban letartóztatnak és koncentrációs táborba zárnak, aki a legcsekélyebb propagandát is kifejteni merészeli a szovjet rendszer ellen!” Az Izvesztyija szeptember 3-i számában jelent meg ez a felhívás, másnap tették közzé azt az utasítást, amelyet N. Petrovszkij belügyi népbiztos adott ki minden szovjetnek. Ebben azt nehezményezte Petrovszkij, hogy még mindig nem mutatkoznak a vörös terror jelei, noha a rendszer ellenségei „tömeges elnyomást” gyakorolnak a „dolgozó tömegekre”:

„Már éppen ideje, hogy véget vessünk ennek a nagy szelídségnek és érzelmességnek. Azonnal le kell tartóztatni minden jobboldali szociálforradalmárt. Minél több túszt kell összeszednünk a burzsoáziából és a katonatisztek közül. Tömeges kivégzéssel kell válaszolnunk a legcsekélyebb ellenállásra is. A vidéki végrehajtó bizottságoknak kezdeményező szellemet kell tanúsítaniuk ezen a téren. A Cseka-szerveknek és más miliciák-nak minden gyanús elemet föl kell kutatniuk, le kell tartóztatniuk őket, és mindenkit rögtön ki kell végezniük, aki ellenforradalmi tevékenységbe keveredik. [...] A végrehajtó bizottsági felelősöknek azonnal tájékoztatniuk kell a belügyi népbiztosságot, ha bármiféle lazaságot vagy határozatlanságot tapasztalnak a helyi szovjetek részéről. [...] Semmiféle gyöngeséget, semmiféle tétovaságot sem tűrhetünk el a tömegterror bevezetésében.”[54]

Ez a távirat, a nagyarányú vörös terror hivatalos jeladása, megcáfolja Dzerzsinszkij és Petersz a posteriori kitalált érvelését, hogy „a vörös terror a legkevésbé sem a Központ utasítására kezdődött el, hanem a tömegeknek az 1918. augusztus 30-i merényletek miatt érzett általános és ösztönös fölháborodását fejezte ki”. Valójában annak a szinte elvont gyűlöletnek természetes úton kifakadt kelevénye volt a vörös terror, amelyet a legtöbb bolsevik vezető táplált az „elnyomók” iránt, akiket megsemmisíteni is kész volt, nem egyénileg, hanem „mint osztályt”. Rafail Abramovics mensevik vezető nagyon sokatmondó beszélgetést folytatott 1917 augusztusában Feliksz Dzerzsinszkijjel, a Cseka jövendő főnökével; így idézi föl emlékezéseiben;

„- Abramovics, emlékszel Lassalle beszédére, hogy mit mondott az alkotmány lényegéről?

- Persze.

- Azt mondta, hogy az határoz meg minden alkotmányt; milyenek a társadalmi erőviszonyok adott országban, adott pillanatban. Azon töröm a fejem, hogy változhatna meg ez a viszony a politika és a társadalom között.

- Hát, különböző gazdasági és politikai fejlődési folyamatok útján, új gazdasági alakzatok fölbukkanása révén, bizonyos társadalmi osztályok fölemelkedésével stb., de hát te is jól tudod mindezt, Feliksz.

- Igen, de nem lehetne gyökeresen megváltoztatni ezt a viszonyt? Például a társadalom bizonyos osztályainak leigázásával vagy kiirtásával?”[55]

Sok bolsevikben megvolt ugyanez a hideg, kiszámított, cinikus kegyetlenség, egy

végsőkig túlhajtott, könyörtelen „osztályharcos” gondolkodás eredménye. 1918 szeptemberében ezt mondta Grigorij Zinovjev, az egyik fő bolsevik vezető: „Csak úgy győzhetjük le ellenségeinket, ha megvan a magunk saját, szocialista terrorja. Meg kell nevelnünk a mi oldalunkon, mondjuk, kilencvenmilliót Szovjet-Oroszország százmillió lakosából. A többihez egy szavunk sincs. Pusztulniuk kell.”[56]

A szovjet kormány szeptember 5-én törvényesítette a terrort. „A vörös terrorról” szóló híres rendeletével: „Létfontosságú a jelenlegi helyzetben, hogy megerősítsük a Csekát [...], megvédjük a Szovjet Köztársaságot ellenségeitől, koncentrációs táborba zárva őket, rögtön agyonlőjünk mindenkit, aki a fehér gárda szervezeteiben, összeesküvésben, fölkelésben vagy zavargásban vesz részt, nyilvánosságra hozzuk az agyonlőtt személyek névjegyzékét, és megmagyarázzuk, hogy miért állítottuk falhoz őket.”.[57] Később Dzerzsinszkij is elismerte, hogy „az 1918. szeptember 3-i és 5-i szövegek jóvoltából végre megkaptuk a jogot valamihez, ami ellen addig még pártbeli elvtársaink is tiltakoztak, jogunk lett, hogy ide-oda jelentgetés nélkül, rövid úton végezzünk az ellenforradalmi csőcselékkel”.

Egy szeptember 17-én kelt belső körlevélben Dzerzsinszkij minden helyi csekát fölhívott, hogy „gyorsítsák az eljárást, és zárják le, vagyis likvidálják a függő ügyeket”.[58] Valójában már augusztus 31-én megkezdődtek a „likvidálások”. Szeptember 3-án arról tudósított az Izvesztyija, hogy az utóbbi napokban több mint ötszáz túszt végzett ki Petrográdban a helybeli cseka. Cseka-források szerint, Petrográdban nyolcszáz embert végeztek volna ki 1918 szeptemberében. Erősen alábecsült szám. Az események egyik tanúja a következő részletekről számol be: „Petrográdban ezerháromszáz kivégzésről tud a felületes kimutatás. [...] De a bolsevikok nem számítják bele a »statisztikájukba« a helyi hatóságok rendeletére Kronstadtban agyonlőtt több száz katonatisztet és polgári személyt. Csak Kronstadtban 400 embert lőttek agyon egyetlen éjszaka. Három nagy gödröt ástak az udvaron, melléje állítottak négyszáz embert, és egyenként agyonlőtték őket.”[59] Az Utro Moszkvi című újságnak adott interjújában

1918. november 3-án Dzerzsinszkij jobbkeze, Petersz elismerte, hogy „Petrográdban az érzelgős [sic] csekisták végül elvesztették a fejüket, és túlbuzgón tették a dolgukat. Senkit sem végeztek ki Urickij meggyilkolása előtt - és higgyék el, akármit beszélnek is rólam, nem vagyok én olyan vérszomjas, mint ahogy lefestenek - igaz, hogy utána kissé sok és elhamarkodott lett a kivégzés. De Moszkva csak azzal válaszolt a Lenin ellen elkövetett merényletre, hogy kivégezte a cár néhány miniszterét.”[60] Ismét csak az Izvesztyija szerint: „mindössze” huszonkilenc ellenforradalomhoz húzó túszt állítottak falhoz Moszkvában szeptember 3-án és 4-én. II. Miklós két volt minisztere is köztük volt. N. Hvosztov (belügy) és I. Scseglovitov (igazságügy). Mégis számos egybehangzó tanúvallomás számol be róla, hogy a moszkvai börtönökben több száz túszt végeztek ki a „szeptemberi mészárlás” folyamán.

Dzerzsinszkij újságot is kiadatott a vörös terror idején: a Jezsenyegyelnyik VCsK(A Cseka hetilapja) nyíltan azt a feladatot kapta, hogy dicsérje a politikai rendőrség érdemeit, és szítsa „a tömegek jogos bosszúvágyát”. Ez a hetilap hat héten át, amíg a központi bizottság parancsára meg nem szüntették - egy olyan pillanatban, amikor néhány felelős bolsevik vezető kétségeket hangoztatott a Csekával szemben

szégyentelenül és kertelés nélkül számolt be minden túszszedésről, a kivégzésekről, hogy hány embert zártak koncentrációs táborba stb. Ez a vörös terror hivatalos forrása 1918 szeptembere és októbere tekintetében. Azt olvassuk benne, hogy a Nyizsnyij Novgorod-i cseka - amely többek között Nyikolaj Bulganyin, a jövendő, 1955 és 1957 közötti szovjet kormányfő parancsnoksága alatt lépett mindig gyorsan akcióba - 141 túszt végzett ki augusztus 31. óta; 700 túszt tartóztattak le három nap alatt ebben a közepes orosz városban. A Jekatyerinburgból áttelepített Urál-vidéki cseka arról számolt be Vjatkából, hogy egy hét alatt 23 „volt csendőrt", 154 „ellenforradalmárt", 8 „monarchistát", az alkotmányos demokrata párt 28 tagját, 186 „katonatisztet", 10 „menseviket és szociálforradalmárt" végzett ki. Az ivanovovoznyeszenszki cseka azt jelentette, hogy összeszedett 181 túszt, kivégzett 25 „ellenforradalmárt" és „egy 1000 fő befogadására alkalmas koncentrációs tábort létesített". Szebezs városka csekája „16 kulákot lőtt agyon meg egy papot, aki misét celebrált a véres zsarnok II. Miklósért"; a tveri cseka számláján 130 túsz és 39 kivégzés van. A permi cseka 50 kivégzésről tudósít. Folytathatnánk ezt a gyászos fölsorolást, amely A Cseka hetilapja[61] hat megjelent számának néhány beszámolójából való.

Más vidéki újságok is sok ezer letartóztatásról és kivégzésről adtak hírt 1918 őszén. Csak két példa; az Izvesztyija Caricinszkoj Gubcseka (A Caricini Területi Cseka Hírei) szerint 103 személyt végeztek ki 1918. szeptember 3-a és 10-e között. 1918. november 1-től 8-ig 371 személy került a Cseka helyi bírósága elé; ötvenet halálra ítéltek, a többit „túszul tartották fogva, és megelőzés céljából koncentrációs táborba zárták, amíg teljesen el nem fojtják az összes ellenforradalmi felkelést". Az Izvesztyija Penzenszkoj Gubcseka (A Penzai Területi Cseka Hírei) megjegyzés nélkül közölte: „152 fehérgárdistát végzett ki a Cseka, megtorlásul egy rekviráló különítményben szolgálatot teljesítő petrográdi munkás, Jegorov elvtárs meggyilkolásáért. Más, még szigorúbb [sic] módon fognak eljárni a jövőben mindazok ellen, akik kezet emelnek „a proletariátus öklére".[62]

Különben helyi csekák Moszkvába küldött, és csak rövid idő óta kutatható bizalmas összesítései (szvodkí) arról tanúskodnak, hogy milyen állati kegyetlenséggel fojtották el 1918 nyara óta a legkisebb összecsapást is, amely a parasztközösségek és a helyi hatóságok között tört ki, a legtöbbször azért, mert a parasztok ellenszegültek a rekvirálásnak vagy a sorozásnak; rendszerint „ellenforradalmi kulákzavargásnak" minősítették, és irgalmatlanul leverték ezeket a megmozdulásokat.

Hiába is próbálkoznánk számszerűsíteni a vörös terror első nagy hullámának áldozatait. A Cseka egyik legfőbb vezetője, Lacisz azt állította, hogy a Cseka 4500 embert végzett ki 1918 második felében, majd ezt is hozzátette, nem minden cinizmus nélkül: „Ha vádolhatják valamivel a Csekát, semmiképpen sem azért, mert túl nagy buzgalmat tanúsított a kivégzésekben, hanem inkább azért, mert nem élt elég gyakran a legszigorúbb büntetéssel. A vaskéznek mindig kevesebb az áldozata."[63] 1918-ban, október végén Jurij Martov mensevik vezető úgy becsülte, hogy szeptember eleje óta több mint 10 000 közvetlen áldozata volt a Cseká-nak.[64]

Bármekkora is az 1918-as őszi vörös terror áldozatainak pontos száma - a sajtóban is közölt kivégzések egyszerű összeadása is arra vall, hogy nem lehet 10-15 000-nél kevesebb - ebben a terrorban öltött testet véglegesen az a bolsevik gyakorlat, hogy egy

olyan könyörtelen polgárháborúval küszöböljék ki a valóságos vagy csak lehetséges ellenállás mindenféle formáját, amelynek - Lacisz kifejezésével élve - megvannak „a maga törvényei”. Csak lépjenek sztrájkba a munkások, ahogy meg is történt például 1918 novemberében a Motoviliha fegyvergyárban, a permi területen - a „származás szerinti” fejadag bolsevik elve és a helybeli cseka túlkapásai ellen való tiltakozásul -, a hatóságok máris kimondják rá, hogy az egész üzemben „lázadás ütötte föl a fejét”. Nincs ám tárgyalás a sztrájkolókkal; ehelyett gyári kényszerszünet, minden munkás elbocsátása, a „főkolomposok” letartóztatása, és a sztrájk kezdeményezésével gyanúsított mensevik „ellenforradalmárok” utáni hajsza.[65] Bizony mindennapi fogások voltak ezek 1918 nyarán. Ám ősszel az immár jól szervezett helyi cseka, amelyet a gyilkosságokra való központi felhívások is „ösztönöztek”, még tovább ment a megtorlásban: több mint 100 sztrájkolót végeztetett ki mindenféle tárgyalás nélkül.

10-15 000 kivégzés, rögtönítélő eljárással, két hónap alatt; immár maguk a nagyságrendek is jelzik, hogy gyökeres arányeltolódás ment itt végbe a cári korszakhoz viszonyítva. Elég arra emlékeztetnünk, hogy az 1825-től 1917-ig tartó egész korszakban, kilencvenkét év alatt 6321-et tett ki a cári bíróságok (köztük a haditörvényszékek) kimondta halálos ítéletek száma, az olyan eléjük kerülő ügyekben, amelyeket „a politikai rendszerrel kapcsolatban” kellett tárgyalniuk. (1905-ben hozták a legtöbb halálos ítéletet, 1310-et, amikor az 1905-ös forradalmárok ellen folyt a megtorlás.) Egyedül a Cseka kétszer-háromszor annyi embert végzett ki néhány hét alatt, mint amennyit a cári birodalom ítélt halálra kilencven-két esztendő alatt, de akkor még a törvényes perben halálra ítélteket sem végezték ki mind, mert kényszermunkára változtatták jórészük bünte-tését.[66]

Nem csak a számokban tükröződik ez az arányeltolódás; jócskán túl is mutat rajtuk. Valóságos kopernikuszi fordulat ment végbe ezen a téren olyan új igazságszolgáltatási fogalmak bevezetésével, mint „gyanús”, „a nép ellensége”, „tusz”, „koncentrációs tábor”, „forradalmi bíróság”, és olyan addig ismeretlen gyakorlat meghonosításával, mint „megelőző elzárás”, vagy - törvények fölött álló, új típusú rendőrség által letartóztatott - sok száz, sok ezer személy ítélet nélkül való, statáriális kivégzése.

Akkora fordulat volt ez, hogy némely bolsevik vezető sem volt fölkészülve rá; erről az tanúskodik, hogy 1918 októbere és decembere között vita bontakozott ki a Cseka szerepéről a bolsevik vezető körökben. A bolsevik párt központi bizottsága 1918. október 25-én vitatta meg a Cseka új alapszabályát Dzerzsinszkij távollétében, akit inkognitóban Svájcba küldtek gyógykezelésre testi-szellemi kimerültség miatt. Buharin, Ol-minszkij, a párt régi tagja és Petrovszkij belügyi népbiztos szót emelt ellene, hogy „teljhatalmat adtak egy olyan szervezetnek, amely a szovjetek és maga a párt fölé akarja helyezni magát”, és azt követelte, hogy rendszabályokkal korlátozzák „egy bűnözőkkel és szadistákkal, a lumpenproletariátus züllött elemeivel teli szervezet túlbuzgóságát”. Politikai ellenőrző bizottságot hoztak létre. Kamenyev is benne volt, és egyenesen azt javasolta, hogy egész egyszerűen oszlassák föl a Csekát.[67]

De csakhamar fölülkerekedett a Cseka föltétlen híveinek tábora. Dzerzsinszkijen kívül olyan pártnagyságok tartoztak ide, mint Szverdlov, Sztálin, Trockij - és persze Lenin. Ő határozottan védelmébe vette ezt az intézményt, mert „igazságtalanul támadják néhány

túlkapás miatt, amelyet korlátolt értelmű emberek követtek el [...] akik nem képesek szélesebb összefüggésbe helyezni a terror problémáját”.[68] 1918. december 19-én Lenin javaslatára a központi bizottság határozatban tiltotta meg a bolsevik sajtónak, hogy „rágalmazó cikkeket közöljön az intézményekről, így főképpen a Csekáról, amely különlegesen nehéz körülmények között végzi a munkáját”. Ezzel le is zárult a vita. A „proletariátus ökle” megkapta a csalhatatlansági bizonyítványát. Ahogy Lenin mondta, „a jó kommunista jó csekista is”.

1919 elején Dzerzsinszkij kieszközölte a központi bizottságtól, hogy különleges Cseka-osztályokat szervezhessen, és azontúl azokra tartozzanak a katonai biztonsági ügyek. 1919-március l6-án kinevezték belügyi népbiztosnak, és hozzálátott az addig különböző irányítás alatt álló összes milícia, rendfenntartó erő, fegyveres különítmény és segédegység átszervezéséhez, a Cseka szellemében. 1919 májusában minden ilyen csapategység - vasúti milícia, élelmezési különítmény, határőrség, Cseka-zászlóalj - egyetlen különleges szervezetben, a „köztársasági bel-védelmi csapatokban” egyesült, amelynek már 1921-ben kétszázezer tagja volt. Ezeknek a csapatoknak a feladata lett, hogy gondoskodjanak a táborok, pályaudvarok és más stratégiai pontok ellenőrzéséről, irányítsák a rekviráló műveleteket és - főleg - elfojtsák a parasztlázadásokat, munkászavargásokat és a Vörös Hadsereg zendüléseit. A Cseka különleges egységei és a köztársasági belvédelmi csapatok - vagyis összesen körülbelül kétszázezer ember - roppant fegyelmező és elnyomó erőt képviseltek, valóságos hadsereget a sok dezertálás aláásta Vörös Hadseregen belül, amely - elméletileg igen nagy, három-ötmilliós létszáma ellenére -sohasem tudott ötszázezer fölszerelt katonánál többet kiállítani.[69]

Az 1918 nyara óta a legcsekélyebb jogi alap és szabályozás nélkül működő táborok szervezeti módozataira vonatkozott az új belügyi népbiztos egyik első rendelete. Az 1919. április 15-én kelt rendelet kétfajta tábort különböztetett meg: a „kényszermunkatábort”, ahová elvben azokat zárták, akiket elítélt valamilyen bíróság, és a „koncentrációs tábort”, ahol egyszerű igazgatási határozattal bebörtönzött személyeket, leginkább „túszokat” gyűjtöttek össze. Valójában elég elméleti maradt a különbség a kétfajta tábor között; erről tanúskodik az 1919. május 17-i kiegészítő utasítás, amely amellett, hogy „minden területen legalább egy, legalább háromszáz fő befogadására alkalmas tábor létesítését” írja elő, tizenhatféle internálandó személy típus meghatározását is lefekteti. Olyan különböző emberek vannak ezek között, mint „nagypolgári származású túszok”, „a régi rend tisztviselői, testületi ülnökig, ügyészig és ezek helyetteséig, körzeti székhelyi polgármesterig és annak helyetteséig bezárólag”, „a szovjet rendszer alatt minden élősdiségért, kerítőségért, prostitúcióért büntetésre ítélt személy”, „közönséges (nem visszaeső) katonaszökevények és polgárháborús hadifoglyok” stb.[70]

1919 és 1921 között szakadatlanul nőtt a munka- vagy koncentrációs táborokba zárt személyek száma; 1919 májusában még körülbelül tizenhatezren voltak, 1921 szeptemberében már több mint hetvenezren.[71] Nem tartalmazzák ezek az adatok a szovjet hatalom ellen felkelő vidékeken fölállított táborok foglyait: így 1921 nyarán csak a tambovi területen legalább ötvenezer „bandität”, valamint „túszul összeszedett banditacsaládtagot” tartottak nyilván a parasztlázadások elfojtásával megbízott hatóságok létesítette hét koncentrációs táborban.[72]

A „PISZKOS HÁBORÚ

A kutatók általában a vörösök (bolsevikok) és fehérek (monarchisták) hadakozásának fogták föl az orosz polgárháborút. Két hadsereg, a Vörös Hadsereg és a különböző alakulatokból összeálló, elég szedett-vedett fehér hadsereg ütközetein túl valójában kétségkívül az volt a legfontosabb, ami a fölöttébb mozgékony arcvonalak mögött történt. A polgárháborúnak az a vetülete, amelyet „belső frontnak" hívunk. Az elnyomás sokféle olyan formája jellemzi, amelyet a önnálló, fehér vagy vörös hatalom gyakorolt - a vörös sokkal szélesebb körben és módszeresebben - az ellenzéki pártok vagy csoportok politikai aktivistái ellen, a követeléseikért sztrájkoló munkások ellen, a sorozás elől bujkáló vagy csapattestüket faképnél hagyó katonaszökevények ellen, vagy egyszerűen olyan gyanús vagy „ellenséges" társadalmi osztályhoz tartozó állampolgárok ellen, akiknek csak az volt a bűnük, hogy éppen ott tartózkodtak egy „ellenségtől" visszahódított városban vagy községben. Nem is volt más a belső fronton folyó küzdelem, csak főleg parasztok, lázongók és katonaszökevények millióinak ellenállása, azoké, akiket a vörösök és fehérek egyaránt zöldeknek neveztek, és akik gyakran döntő szerepet játszottak egyik vagy másik tábor előrenyomulásában vagy vereségében.

Így 1919 nyarán óriási parasztforrongások törtek ki a bolsevik hatalom ellen a Volga középső folyása mentén és Ukrajnában, ezek tették lehetővé, hogy Kolcsak tengernagy és Gyenyikin tábornok több száz kilométer hosszúságban áttörje a bolsevik vonalakat. Ugyanígy, a földesúri jogok visszaállítása miatt elkeseredett szibériai parasztok felkelése siettette néhány hónap múlva Kolcsak tengernagy vereségét a Vörös Hadsereggel szemben.

Alig több mint egy évig, 1918 végétől 1920 elejéig folytak nagyobb arányú hadműveletek a fehérek és vörösök között, és úgy tetszik, hogy igazában valami „piszkos háború" annak a lényege, amit „polgárháború" névvel szoktak illetni: különféle, vörös vagy fehér, katonai vagy polgári hatóságok vezette rendteremtő háború minden valóságos vagy lehetséges ellenzék ellen, azokban az övezetekben, amelyeket pillanatnyilag tartott kézben az egyik vagy a másik tábor. A bolsevikok megszállta vidékeken „osztályharc" folyik „a régi rend hívei", a burzsujok, az „osztályidegenek" ellen, minden nem-bolsevik párt híveinek üldözése, a munkássztrájkok, parasztfelkelések letörése, a Vörös Hadsereg kevésbé megbízható, lázongó egységeinek leverése. A fehérek kezén lévő területeken a „judeobolsevikok" iránt táplált esetleges rokonszenvvel gyanúsított elemeket üldözik[39].

Nem csak bolsevikok műve volt a terror. Fehér terror is volt; abban a pogromhullámban nyilvánult meg a legszörnyűbben, amelyet 1919 nyarán és őszén Ukrajnában követtek el a Gyenyikin-hadsereg különítményei és Petljura egységei; ezek körülbelül százötvenezer áldozatot követeltek. De nem szabad egy kalap alá venni a kétféle terrort, állítja az orosz polgárháború alatti vörös terror és fehér terror legtöbb történésze. A bolsevik terrorpolitika rendszeresebb, szervezettebb volt, már jóval a polgárháború előtt átgondolták és kidolgozták és elméleti alapon, egész társadalmi csoportok ellen irányuk. A fehér terrorból sosem lett rendszer. Majdnem mindig egy-egy - nem valami nagy sikerrel - kormányként működni próbáló katonai parancsnokság irányítása alól kicsúszott,

zabolátlan katonai különítmény műve volt. Ha eltekintünk a Gyenyikin egyes tábornokai jegyezte pogromoktól, többnyire csak a katonai kémelhárítás színvonalán álló rendőri elnyomás maradt a fehér terror. A fehér egységek elhárító tevékenységéhez képest a Cseka és a köztársasági belvédelmi csapatok sokkal szervezettebb és hatalmasabb elnyomó eszközt alkottak, amely a bolsevik rendszer minden kedvezményét élvezte.

Mint minden polgárháborúban, nehéz teljes mérleget vonni, hogy az elnyomásnak milyen formák és a terrornak miféle válfajait gyakorolta az egyik vagy a másik a szóban forgó táborok közül. A bolsevik terrorra -itt csakis azzal foglalkozunk - több fajta típus is ráillik. Módszereivel, sajátosságaival és kedvelt céltábláival együtt jóval megelőzte a tulajdonképpeni polgárháborút, amely csak 1918 nyarának végén kezdődött el. Olyan osztályozáshoz folyamodtunk, amelyből kitűnnek - a rendszer első hónapjaitól követhető fejlődés folyamatában - a következetes és módszeres elnyomásnak alávetett fő áldozatcsoportok:

- a nem bolsevik politikai pártmunkások, az anarchistáktól a monarchistákig;
- a legelemibb jogaikért - kenyérért, munkáért, minimális szabadságért és méltóságért - harcoló munkások;
- parasztok - sok esetben katonaszökevények -, akik belekeveredtek a sok közül valamelyik parasztlázadásba vagy a Vörös Hadsereg egységeinek valamelyik zendülésébe;
- kozákok, akiket tömegesen deportáltak, mint a szovjet rendszer iránt köztudottan ellenséges társadalmi és etnikai csoportot. A „kozáktalanitás” a harmincas évek nagy deportációs műveleteit (a „kuláktalanítást”, etnikai csoportok deportálását) vetíti előre, és a lenini és sztálini szakasz folyamatosságát domborítja ki az elnyomó politika területén;
- „osztályidegen elemek” és „a nép más ellenségei”, „gyanúsak”, „túszok”, akiket „megelőzés céljából” likvidáltak, nevezetesen akkor, ha kiürítettek egy-egy várost a bolsevikok, vagy fordítva, ha visszafoglaltak olyan városokat és területeket, amelyeket egy ideig a fehérek tartottak megszállva.

Kétségkívül az az elnyomás a legismertebb, amelyik a bolsevik rendszer ellenzékét alkotó különböző politikai pártok aktivistáit sújtotta. Számos emlékezést hagytak hátra a főbb ellenzéki pártvezetők, akik börtönbüntetést, gyakran száműzetést szenvedtek, de általában életben maradtak, nem úgy, mint az ítélet nélkül agyonlőtt, vagy a Cseka büntetőműveletei során legyilkolt alapszervi munkás- és parasztaktivisták.

A Csekának az volt az egyik első fegyverténye, hogy 1918. április 11-én megrohamozta a moszkvai anarchistákat, és több tucatnyit közülük a helyszínen kivégzett. A következő években sem lankadt az anarchisták elleni harc, bár néhány anarchista a bolsevikokhoz csatlakozott, sőt magas tisztséget töltött be a Csekánál, így Alekszandr Goldberg, Mihail Brenner vagy Tyimofej Szamszonov. A legtöbb anarchista a bolsevik diktatúrát is elutasította, de a régi rend híveinek visszatérését sem kívánta; Mahno, a nagy anarchista parasztvezér politikai pálfordulásai fejezik ki ezt a dilemmát: hol a Vörös Hadsereg oldalán harcolt a fehérek ellen, hol meg, ha már elhárult a fehér veszély, a vörösök ellen küzdött eszményei védelmében. Ezerszámra végeztek ki névtelen anarchista aktivistákat mint közönséges „banditákat” a Mahno paraszthadai és párthívei ellen folyó

irtóhadjáratban. A jelek szerint ezek a parasztok tették ki az anarchista áldozatok óriási többségét, ha hihetünk annak a kimutatásnak, amelyet száműzetésben lévő orosz anarchisták készítettek a bolsevik megtorlásról 1922-ben, Berlinben; kétségtelen, hogy nem teljes, de nincs más. Ez a mérleg 138 kivégzett és 281 száműzött anarchistáról tud az 1919-től 1921-ig terjedő időszakból, és 608 olyanról, aki 1922. január 1-jén még mindig börtönben ült.[73]

A baloldali szociálforradalmárok 1918 nyaráig a bolsevikok szövetségesei voltak, és viszonylag kesztyűs kézzel bántak velük 1919 februárjáig. Egy történelmi személyiség. Marija Szpiridonova volt a vezetőjük; 1918 decemberében ő elnökölt pártja kongresszusán, amelyet eltűrtek a bolsevikok. Erélyesen elítélte a naponta megnyilvánuló Cseka-terrort, ezért letartóztatták 1919. február 10-én kétszáztíz más aktivistával együtt, és a forradalmi bíróság „szanatóriumi fogvatartásra ítélte hisztériás állapota miatt"; ez az első eset a szovjet rendszerben, hogy ideggyógyintézetbe zárnak egy politikai ellenzékit. Egy idő után azonban sikerük megszöknie, és Marija Szpiridonova attól fogva illegalitásból irányította a bolsevikok betiltotta baloldali szociálforradalmár pártot. Cseka-források szerint 1919-ben 58, 1920-ban pedig 45 baloldali szociálforradalmár szervezetet számoltak föl. Ez alatt a két év alatt 1875 aktivistát vetettek túszul börtönbe Dzerzsinszkij utasításaihoz híven, aki így nyilatkozott

1919. március 18-án: „Ezentúl a Cseka nem tesz különbséget a Krasznov-féle fehérgárdisták és a szocialista oldal fehérgárdistái között. [...] Túsznak tekintjük a letartóztatott eszereket és mensevikeket, és majd pártjuk politikai magatartásától függ a sorsuk."[74]

A bolsevikok mindig a legveszélyesebb politikai vetélytársaiknak tartották a jobboldali szociálforradalmárokat. Egy pillanatra sem felejtették el, hogy ők szereztek nagy többséget az országban 1917 november-decemberében, az általános szavazással megrendezett szabad választásokon. A szociálforradalmároknak abszolút többségük volt az alkotmányozó nemzetgyűlésben, annak fölöszlatása után továbbra is ott ültek a szovjetekben, a szovjetek központi végrehajtó bizottságában, ahonnan a mensevikekkel együtt zárták ki őket 1918 júniusában. Akkor a szociálforradalmár vezetők egy része kérészéletű kormányokat alakított az alkotmányos demokratákkal és a mensevikekkel együtt Szamarában és Omszkban, de csakhamar megbuktatta őket Kolcsak, a fehér tengernagy. A szociálforradalmárok és a mensevikek két tűz közé kerültek: a bolsevikok és a fehérek között csak üggyel-bajjal tudtak egységes ellenzéki politikát kidolgozni a bolsevik rendszerrel szemben, amely ügyesen politizált a mérsékelt szocialista ellenzék ellen, váltogatva a békés módszereket a befurakodással és az elnyomással.

Kolcsak tengernagy offenzívájának csúcspontján, 1919. március 20. és 30. között a Cseka engedélyt adott, hogy ismét megjelenjen a Gyelo Naroda (A Nép Ügye), a szociálforradalmárok újságja, de utána, 1919. március 31-én nagy hajszát indított a szociálforradalmár és mensevik pártmunkások ellen, pedig semmiféle hivatalos tilalom nem sújtotta ezt a két pártot. Több mint ezerkilencszáz aktivistát tartóztattak le Moszkvában, Tulában, Szmolenszkben, Voronyezsben, Penzában, Szamarában, Kosztromában.[75] Hány embert végeztek ki rövid úton azoknak a sztrájkoknak és parasztlázadásoknak az elfojtása után, amelyekben gyakran mensevikek és

szociálforradalmárok játszották a főszerepet? Kevés számadatunk van róla, mert ha ismerjük (akár csak megközelítőleg is) a legnagyobb nyilvántartott megtorlóakciók áldozatainak számát, nem tudjuk, hogy összesen hány politikai aktivistát érintettek a mészárlások.

1919. augusztus 28-án Lenin cikket közölt a Pravdában, és újból ostorozta benne az eszereket meg a mensevikeket, „a fehérek, a földbirtokosok és a tőkések cinkosait és lakájait", és ezzel újabb letartóztatási hullámot indított el. A Cseka forrásai szerint 2380 szociálforradalmárt és menseviket tartóztattak le 1919 utolsó négy hónapjában.[76] Viktor Csernov szociálforradalmár vezető - aki egy napig a fölöszlatott Alkotmányozó Nemzetgyűlés elnöke volt, és akit nagy erőkkel keresett a politikai rendőrség - 1920. május 23-án csúffá tette a Csekát és a kormányt, mert álnéven és elváltoztatott külsővel fölszólalt egy gyűlésen, amelyet a nyomdászszakszervezet rendezett egy angol munkásküldöttség tiszteletére; ekkor indult meg újra istenigazából a hajtóvadászat a szocialista pártmunkások ellen. Csernov egész családját túszul ejtették, és a még szabadlábon lévő szociálforradalmár vezetőket is börtönbe vetették.[77] 1920 nyarán több mint kétezer szociálforradalmár és mensevik aktivistát vettek kellőképpen nyilvántartásba, tartóztattak le, és börtönöztek be mint túszt. Egy 1920. július l-jén kelt belső Cseka-irat így részletezi, ritka cinizmussal, hogy általában hogy kell eljárni a szocialista ellenzékkel szemben: „Nem kell betiltani ezeket a pártokat, mert föld alá kényszerítenénk vele, és nehezen tudnánk ellenőrizni őket; sokkal célszerűbb, ha félig törvényes állapotban hagyjuk meg őket. Így könnyebben rajtuk tarthatjuk a szemünket, és szükség esetén kiemelhetjük közülük a zavarkeltőket, a renegátakat és más, hasznos informátorokat. [...] Okvetlenül ki kell használnunk a jelenlegi háborús helyzetet ezek ellen a szovjetellenes pártok ellen, olyan bűncselekményekkel kell megvádolnunk a tagjaikat, mint »ellenforradalmi tevékenység«, »hazaárulás«», »hátországi felforgatás«, »kémkedés egy intervenciós idegen hatalom javára« stb."[78]

A bolsevikok a munkások nevében vették át a hatalmat, ezért minden elnyomó intézkedés közül a munkástársadalom ellen elkövetett erőszak volt az új rendszer egyik leggondosabban titkolt akciója. Már 1918-ban megkezdődött ez az elnyomás, 1919-20-ban bontakozott ki, és 1921 tavaszán érte el a tetőpontját, a jól ismert kronstadti eseményekkel. A petrográdi munkásság már 1918 elején kifejezte bizalmatlanságát a bolsevikokkal szemben[40]. Az 1918. július 2-i általános sztrájk kudarca után, 1919 márciusában robbant ki a régi főváros munkászavargásainak második erőteljes szakasza, azután, hogy a bolsevikok letartóztattak jónéhány szociálforradalmár vezetőt, köztük Marija Szpiridonovát. aki egy emlékezetes körútján végigjárta a legnagyobb petrográdi gyárakat, és mindenütt lelkes fogadtatásban részesült. A letartóztatások széles körű tiltakozó és sztrájkmozgalmat indítottak el az élelmezési nehézségek miatt már amúgy is nagyon feszült helyzetben. 1919. március 10-én a Putyilov gyár munkásainak közgyűlése, tízezer résztvevő előtt, ünnepélyes kiáltványban ítélte el a bolsevikokat: „Nem más ez a kormány, csak a kommunista párt központi bizottságának diktatúrája, és a Cseka meg a forradalmi bíróságok segítségével kormányoz."[79]

Azt követelte a kiáltvány, hogy minden hatalmat adjanak át a szovjeteknek, szabad

választások legyenek a szovjetekben és az üzemi bizottságokban, ne korlátozzák, hogy mennyi élelmiszert szabad a munkásoknak fölvinni vidékről Petrográdba (töröljék el a 1,5 pudos, vagyis 24 kilós felső határt), bocsássanak szabadon az „igazi forradalmi pártokból” letartóztatott minden politikai foglyot, elsősorban Marija Szpiridonovát. 1919. március 12-én és 13-án Lenin személyesen is megjelent Petrográdban, hogy megpróbáljon gátat vetni a naponta mind nagyobb méreteket öltő mozgalomnak. De amikor föl akart szólalni a munkások megszállta, sztrájkoló gyárakban, lehurrogták, akárcsak Zinovjevet. „Le a zsidókkal meg a komisszárokkal!”[80] - kiabálták. A régi jó és mindig felszínre törni kész népi antiszemitizmus nyomban egy kalap alá vette a zsidókat és a bolsevikokat, mihelyt a bolsevikok elveszítették azt a hitelüket, amelyet közvetlenül az 1917-es októberi forradalom után (rövid ideig) élveztek. Zsidó volt a legismertebb bolsevik vezetők jelentős része (Trockij, Zinovjev, Kamenyev, Szokolnyikov, Radek stb.), és ez a tény meggyőzően igazolta a tömegek szemében a bolsevik-zsidó ötvözetet.

1919. március l6-án a Cseka különítményei megostromolták és bevették a fegyveresen védelmezett Putyilov gyárat. Válaszként a hatóságok körülbelül kilencszáz munkást tartóztattak le. A következő napokban majdnem kétszáz sztrájkolót végeztek ki ítélet nélkül a schlüsselburgi erődben, úgy ötven kilométerre Petrográdtól. Az új módi szerint minden sztrájkolót elbocsátottak, és csak akkor alkalmazták őket újra, ha aláírtak egy nyilatkozatot, és elismerték, hogy félrevezették, „bűnbe vitték” őket az ellenforradalmi „felbujtók”.[81] Attól fogva szigorú felügyelet alatt tartották a munkásokat. 1919 tavaszától jónéhány munkásközpontban egész besúgóhálózatot épített ki a Cseka, hogy rendszeres tájékoztatást kapjon a különböző üzemek „hangulatáról”. Dolgozó osztályok, veszélyes osztályok...

Rengeteg, brutálisan elnyomott sztrájk jellemezte 1919 őszét Oroszország több iparvárosában, olyanokban, mint Tula, Szormovo, Orjol, Brjanszk, Tver, Ivanovo-Voznyeszenszk, Asztrahán.[82] Majdnem mindenütt ugyanazt követelték a munkások. Éheztek, éppen csak egy fejadag árára, napi fél font kenyérre futotta az éhbérükből, ezért azt követelték a sztrájkolók, hogy ugyanakkora fejadagot kapjanak, mint a Vörös Hadsereg katonái. De politikai, és elsősorban politikai követeléseik is voltak; töröljék el a kommunisták kiváltságait, bocsássanak szabadon minden politikai foglyot, tartsanak szabad választásokat az üzemi bizottságokban és a szovjetben, hagyják abba a sorozást a Vörös Hadseregbe, legyen gyülekezési, szólás- és sajtószabadság stb.

A bolsevik hatalom szemében az tette veszélyessé ezeket a mozgalmakat, hogy gyakran az iparvárosokban állomásozó katonai egységek is csatlakoztak hozzájuk. Orjol, Brjanszk, Gomel, Asztrahán zendülő katonái a sztrájkolok mellé álltak. „Halál a biboldókra, le a bolsevik komisszárokkal!” - kiabálták, és elözönlötték, végigfosztogattak egész városrészeket, amelyeket csak többnapos harcban tudtak visszafoglalni a Cseka különítményei és a rendszerhez hű maradt csapatok.[83] Különféle módon fojtották el ezeket a sztrájkokat és lázadásokat. Minden gyárból tömegesen bocsátották el a munkásokat, élelmezési jegyüket is elkobozva - az éhségfegyver volt a bolsevik hatalom egyik leghathatósabb fegyvere -, és tömegesen, százával ki is végeztek sztrájkolókat, zendülőket.

Az 1919. márciusi-áprilisi tulai és asztraháni események az elnyomás történetének

legfontosabb fejezetei. 1919. április 3-án Dzerzsinszkij személyesen utazott Tulába, az oroszországi fegyvergyártás történelmi központjába, hogy leszerelje a fegyvergyári munkások sztrájkját. Ezek a Vörös Hadsereg számára létfontosságú üzemek - ahol az Oroszországban gyártott puskák 80%-át gyártották - már 1918-19 telén is munkabeszüntetések, sztrájkok színhelyei voltak. Ebben a jól képzett munkástársadalomban nagy többségben voltak a mensevikek és szociálforradalmárok a politikai pártaktivisták között. 1919 márciusának elején több száz szocialista pártmunkást tartóztattak le, és ez tiltakozáshullámot indított el, amely március 27-én tetőzött egy sok ezer munkást és vasutast megmozgató, óriási „szabadság- és éhségmenettel". Április 4-én Dzerzsinszkij újabb nyolcszáz „főkolompost" tartóztattatott le, és erőszakkal kiüríttette a gyárakat, amelyeket hetek óta megszállva tartottak a sztrájkol ók. Minden munkást elbocsátottak. Éhségfegyverrel törték meg a munkások ellenállását. Hetekig nem fogadták el az élelmiszerjegyeket. Ha új - egy negyed kiló kenyérre jogosító - jegyeket akartak, ha vissza akarták kapni a munkájukat az általános munkáselbocsátás után, a munkásoknak alá kellett írniuk egy felvételi kérvényt, amely már írásba foglalta, hogy azontúl dezertálásnak számít és halálbüntetéssel sújtható minden munkabeszüntetés. Április 10-én újra megkezdődött a termelés. Előtte huszonhat „főkolompost" végeztek ki."[84]

Asztrahán városának, a Volga torkolata mellett, egészen különleges stratégiai jelentősége volt 1919 tavaszán; ez volt az utolsó bolsevik gát, amely megakadályozta Kolcsak tengernagy északkeleti és Gyenyikin tábornok délnyugati csapatainak egyesülését. Kétségívül ez a körülmény magyarázza, hogy olyan rendkívüli kegyetlenséggel fojtották el 1919 márciusában az ottani munkássztrájkot. Március elején kezdődött a sztrájk gazdasági és politikai okok - szocialista pártmunkások letartóztatása, illetve az alacsony élelmiszer-fejadagok - miatt, március 10-re már egészen elfajult, mert a 45. gyalogezred nem volt hajlandó belelőni a belváros felé vonuló munkásokba. A katonák a sztrájkolókhoz csatlakoztak, kifosztották a bolsevik párt székházát, és megöltek több pártmegbízottat. A területi forradalmi katonai bizottság elnöke, Szergej Kirov elrendelte, hogy „minden eszközzel könyörtelenül irtsák ki a fehérgárdista tetveket". A rendszerhez hű maradt csapatok és a Cseka különítményei minden befelé vezető utat elzártak, majd módszeresen nekiláttak a város visszahódításának. Amikor már zsúfolásig megteltek a börtönök, uszályokra rakták a lázadókat és sztrájkolókat, követ kötöttek a nyakukba, és százszámra a Volgába lökték őket. Március 12-e és l4-e között körülbelül kétezer-négyezer sztrájkolót és zendülőt lőttek agyon, fojtottak vízbe. 15-étől már a város „burzsujait" sújtotta a megtorlás, azzal az ürüggyel, hogy ők „sugallták" a „fehérgárdista" összeesküvést, amelynek csak bábjai voltak a munkások és a katonák. Két napig szabadon fosztogatták a gazdag asztraháni kereskedőházakat, letartóztatták és agyonlőtték a tulajdonosaikat. A becslések hatszáz és ezer közé teszik az asztraháni „burzsuj"-mészárlás áldozatainak számát. Egy hét alatt összesen három-ötezer embert végeztek ki, fojtottak vízbe. A megölt és március 18-án - a hatóságok nem győzték hangsúlyozni, hogy a párizsi kommün évfordulóján - nagy pompával eltemetett kommunisták száma negyvenhetet tett ki. Sokáig úgy emlegették az asztraháni öldöklést, mint a vörösök és fehérek háborújának egyik mellékes eseményét, de ma már a

rendelkezésünkre álló levéltári adatok fényében teljes valójában feltárul előttünk: ez volt a bolsevik hatalom legnagyobb munkásmészárlása a kronstadti előtt.[85]

1919 végén és 1920 elején még jobban megromlott a bolsevik hatalom és a munkásság viszonya, mert katonai igazgatás alá helyeztek több mint kétezer vállalatot. Lev Trockij, a munka militarizálásának élharcosa 1920 márciusában, a párt IX. kongresszusán fejtette ki fölfogását erről a kérdésről. Az ember, természetétől fogva, lustaságra hajlamos, magyarázta Trockij. A tőkés rendben azért kell munkát keresniük a munkásoknak, hogy fönntarthassák magukat. A tőkés piac ösztökéli a dolgozót. A szocializmusban „a munkaerő felhasználása helyettesíti a piacot". Így hát az az állam feladata, hogy eligazítsa, irányítsa, bevonja a dolgozót, az meg katonásan engedelmeskedjék az államnak, a proletariátus érdekei védelmezőjének. Ez volt a munka militarizálásának alapja és értelme; hevesen bírálta a szakszervezeti megbízottak és a bolsevik vezetők egy kis része; valójában azt jelentette, hogy a sztrájk háború alatti dezertálásnak minősül, megerősítik a fegyelmet és a munkavezetők hatalmát, minden jogkörüktől megfosztják a szakszervezeteket és az üzemi bizottságokat, attól fogva csak a termelésirányító politika érvényre juttatására szorítkozik a szerepük, megtiltják, hogy a munkások kilépjenek a munkahelyükről, büntetik a távolmaradást és a késést, márpedig sokszor késtek a munkából akkoriban, mert a munkások mindig kétséges élelembeszerző utakon jártak.

A mindennapi élet növekvő nehézségei csak fokozták a militarizálás miatt amúgy is zúgolódó munkásság elégedetlenségét. Ahogy kiderül a kormánynak küldött 1919. december 6-i Cseka-jelentésből, „az utóbbi időben csak súlyosbodott a közellátási válság. Éhínség szorongatja a munkástömegeket. Már nincs erejük a munkásoknak, hogy dolgozzanak, mind gyakrabban maradnak távol a munkahelyüktől, hideg és éhség bénítja őket. Egész sor moszkvai vasgyárban már mindenre - sztrájkra, zavargásokra, lázadásra - készek az elkeseredett tömegek, ha meg nem oldódik, a legrövidebb időn belül, a közellátás kérdése."[86]

1920 elején, Petrográdban 7000 és 12 000 rubel közt mozgott a munkás havi bére. Ezen a jelentéktelen alapbéren kívül - amikor egy font vaj 5000 rubelbe, egy font hús 3000 rubelbe, egy liter tej 750 rubelbe került a szabadpiacon! - minden dolgozónak bizonyos mennyiségű természetbeni juttatáshoz is joga volt, aszerint, hogy milyen osztályba volt sorolva. 1919 végén, egy petrográdi kétkezi munkás naponta fél font kenyeret, havonta egy font cukrot, fél font zsiradékot, négy font sózott heringet vásárolhatott a fizetéséből...

Elméletileg öt „ételfogyasztói" osztályba voltak sorolva az állampolgárok, a kétkezi munkásoktól és a Vörös Hadsereg katonáitól a „naplopókig" - ebbe az osztályba tartozott egy kiváltképpen lenézett réteg, az értelmiség - fokozatosan csökkenő „osztályfejadagokkal". Valójában még ennél is sokkal igazságtalanabb és bonyolultabb volt a rendszer. Az utolsók, a legkevesebbre becsültek - „naplopók", értelmiségiek, „reakciósok" - gyakran egyáltalán semmit sem kaptak. Ténylegesen a „dolgozók" is sok alosztályba voltak besorolva, egy kedvezmény-rangsor szerint, amely kiváltságokat juttatott a rendszer fönnmaradásához szükséges, létfontosságú csoportoknak. 1919-20 telén harmincháromféle élelmiszerjegy volt Petrográdban, és egyik sem volt érvényes egy

hónapnál tovább!

A bolsevikok központosította élelmezési rendszerben az élelemfegyver játszotta a döntő szerepet, ha ösztönözni vagy büntetni kellett az ilyen vagy olyan csoportba tartozó állampolgárokat.

„Most a szállítmányozás a legfontosabb; növelni kell azok kenyérfejadagját, akik ott dolgoznak, és csökkenteni azokét, akik nem ott dolgoznak

- írta 1920. február l-jén Lenin Trockijnak. - Pusztuljanak ezrek, ha kell, de az országot meg kell menteni.”[87]

Oda vezetett ez a politika, hogy mindenki, akinek megmaradtak a kapcsolatai a vidékkel, és sokan voltak ilyenek, igyekezett lehetőleg minél gyakrabban lelátogatni a faluba, és onnan próbált élelmet szerezni.

A munka militarizálására irányuló intézkedéseknek az volt a céljuk, hogy „helyreállítsák a rendet” az üzemekben, de a kitűzött céllal ellentétben számtalan leállásra, munkabeszüntetésre, sztrájkra és zavargásra vezettek, amelyeket kíméletlen szigorral nyomtak el. „A sztrájkoló, ez a sárga és ártalmas szúnyog - olvashatták a Pravdában 1920. február 12-én

- a koncentrációs táborban van a legjobb helyen!” A munkaügyi népbiztosság hivatalos statisztikája szerint az oroszországi nagy és közepes iparvállalatok 77%-át érintette a sztrájk 1920 első félévében. Figyelemre méltó, hogy azok voltak a legzaklatottabb ágazatok - vaskohászat, bányák, vasút -, amelyek a legmesszebbre jutottak a munka militarizálásának bevezetésében. A Cseka titkos ügyosztályának a bolsevik vezetőkhöz írt jelentései éles fényt vetnek a militarizálással szembeszegülő munkások ellen foganatosított megtorlásra: letartóztatta és igen gyakran elítélte őket a forradalmi bíróság „szabotázs” vagy „dezertálás” miatt. Hogy csak egy példát említsünk: 1920 áprilisában, Szimbirszkben tizenkét fegyvergyári munkást ítéltek koncentrációs táborban letöltendő büntetésre, mert „szabotáltak, olasz sztrájkot[41] szerveztek [...] izgattak a szovjethatalom ellen, kihasználva a vallásos babonákat és a tömegek fogyatékos politikai iskolázottságát [...] és félremagyarázták a szovjet politikát a bérkérdésben”.[88] Ha megfejtjük ezt a bikkfanyelvet, azt hámozhatjuk ki belőle, hogy a vádlottak a vezetőség engedélye nélkül tartottak szünetet a munkában, tiltakoztak a vasárnapi munkakényszer ellen, kifogásolták a kommunisták kiváltságait, és kárhoztatták az éhbéreket...

A párt legfőbb vezetői - köztük Lenin - azt követelték, hogy példás szigorral fojtsák el a sztrájkokat. Az uráli munkásmozgolódás terjedése miatt nyugtalan Lenin ezt táviratozta 1920. január 29-én Szmirnovnak, az V. hadsereg forradalmi katonai bizottsága vezetőjének: „P. jelentette, nyilvánvalóan szabotálnak a vasutasok. [...] Azt mondják, az izsevszki munkások is benne vannak. Csodálkozom, hogy maga mit sem tesz, nem hajt végre tömeges kivégzéseket szabotázs miatt.”[89] Számtalan sztrájk tört ki 1920-ban a munka militarizálása elleni tiltakozásul: Jekatyerinburgban 1920 márciusában 80 munkást tartóztattak le, ítéltek el és hurcoltak táborba; a rjazany-urali vasútvonalon 1920 áprilisában 100 vasutast; a moszkva-kurszki vasútvonalon 1920 májusában l60 vasutast; a brjanszki vasgyárban 1920 júniusában 152 munkást ítéltek el. Sokáig sorolhatnánk

ezeket a példákat, a munka militarizálása keretében szigorúan elfojtott sztrájkok példáit.[90]

A tulai fegyverüzemek sztrájkja volt ezek közül az egyik legfigyelemreméltóbb, 1920 júniusában; már 1919 áprilisában keményen megsanyargatták Tulát, de még mindig a rendszer elleni munkástiltakozás egyik fellegvára volt. 1920. június 6-án, vasárnap néhány vasmunkás megtagadta a vezetőség követelte túlórázást. Ezen a napon, és általában vasárnap a munkásnők is megtagadták a munkát, azt mondták, hogy a vasárnap az egyetlen nap, amikor élelemért járhatják a környező falvakat. Az igazgatóság kérésére egy erős Cseka-különítmény szállt ki, és letartóztatta a sztrájkolókat. Kihirdették a haditörvénykezést, és megbízták a párt és a Cseka képviselőiből álló hármas bizottságot, hogy leplezze le „a Vörös Hadsereg harckészségének gyengítésére irányuló és lengyel kémek, valamint a feketeszázak szította ellenforradalmi összeesküvést".

Amíg terjedt a sztrájk és egyre több „főkolompost" tartóztattak le, valami újdonság zavarta meg az ilyen ügyek szokásos menetét: százával, ezrével jelentkeztek a Csekánál munkásnők, egyszerű háziasszonyok, és azt kérték, hogy őket is tartóztassák le. Nagyobb arányokat is öltött a mozgalom, a munkások is azt követelték, hogy tömegesen tartóztassák le őket. Így akarták kifejezni, hogy milyen képtelenség a „lengyelek és feketeszázak összeesküvése". Négy nap alatt több mint tízezer embert börtönöztek be, vagy inkább tartottak fogva egy nagy térségen a szabad ég alatt, csekista őrizetben. Egy pillanatra összecsapott a hullám a helyi párt- és Cseka-szervezetek feje fölött, sehogy sem tudták hogy magyarázni az eseményeket Moszkvában, de végül sikerük elhitetni a központi hatóságokkal ezt a kiterjedt összeesküvést. Egy „tulai összeesküvés felszámoló bizottság" több ezer munkást és munkásnőt hallgatott ki, azt remélte, hogy eszményi bűnbakokat talál. Ha szabadulni akart, új élelmiszerjegyet és munkát akart, minden letartóztatott dolgozó kénytelen volt aláírni a következő nyilatkozatot: „Alulírott büdös kutya és bűnöző, szánom-bánom a forradalmi bíróság és a Vörös Hadsereg színe előtt, amit tettem, bevallom a bűneimet, és megígérem, hogy lelkiismeretesen fogok dolgozni."

Más tiltakozó munkásmozgalmakkal ellentétben, elég enyhe ítélet követte az 1920 nyarán végbement tulai zavargásokat: 28 embert ítéltek táborfogságra és 200-at száműztek.[91] Jól képzett munkaerő hiányában a bolsevik hatalom bizonyára nem nélkülözhette az ország legjobb fegyvergyártóit. Akárcsak az élelmezésnek, az elnyomásnak is tekintettel kellett lennie a döntő fontosságú ágazatokra és a rendszer felsőbbrendű érdekeire.

Bármilyen fontos volt is jelképesen és stratégiailag a „munkásfront", a rendszer összeütközéseinek csak elenyésző részét tette ki a polgárháború számtalan „belső frontja" között. A rendszer minden erejét mozgósította a rekvirálások és a sorozás ellen tiltakozó parasztokkal - a zöldekkel -való küzdelem. A parasztlázadások, a dezertálás és a zavargások elleni harccal megbízott Cseka és a köztársasági belvédelmi csapatok különleges osztályainak ma már hozzáférhető jelentései teljes borzalmasságában tárják elénk a vörösök és fehérek hadakozásának mellékszínterén vívott rendteremtő „piszkos háború" rendkívüli erőszakosságát. A bolsevik hatalomnak és a parasztságnak ebben a döntő összecsapásában kovácsolódott ki végleg az a terrorista politikai gyakorlat,

amelynek egy teljességgel borúlátó tömegszemlélet volt az alapja; a tömegek „olyan sötétek és tudatlanok - írta Dzerzsinszkij -, hogy még a saját érdekeikkel sem képesek tisztában lenni”. Csak erőnek erejével lehet sakkban tartani ezt az állatias tömeget, különböző elnyomó intézkedésekkel, azzal a „vasseprűvel”, amellyel oly szemléletesen jellemezte Trockij, hogy miképpen kell „megtisztítani” Ukrajnát a Nesztor Mahno és más parasztvezérek vezette „zsiványbandáktól”.[92]

1918 nyarán kezdődtek a parasztlázongások. 1919-20-ban elszaporodtak, 1920-21 telén tetőztek, és átmenetileg visszavonulásra késztették a bolsevik rendszert.

Közvetlenül két ok miatt lázadoztak a parasztok: a rekvirálások és a Vörös Hadseregbe való sorozások miatt. 1918 nyarán még a mezőgazdasági fölösleg rendszertelen elkobzása jellemezte az első begyűjtő műveleteket, de 1919 januárjában már központosított és tervszerű rekvirálási rendszer lépett ennek a helyébe. Minden terület, minden körzet, minden járás, minden faluközösség becslés alapján előre megállapított mennyiségű terményt kellett hogy beszolgáltasson az államnak. Nemcsak gabonaneműekre vonatkoztak ezek a terménymennyiségek, hanem vagy húsz olyan különböző terményre is, mint a burgonya, méz, tojás, vaj, olajos magvak, hús, tejföl, tej... Minden faluközösség testvéri felelősséggel tartozott a begyűjtésért. A hatóságok csak akkor osztották ki a nyugtákat, amikor már az egész falu teljesítette a beszolgáltatási kötelezettségét; ezek a nyugták jogosították föl a parasztokat, hogy iparcikkeket vásároljanak, de sokkal kevesebbet, mint amennyire szükségük lett volna, mert 1920 végén az ilyen szükségleteknek még csak 15%-át tudták kielégíteni. Ami a mezőgazdasági termények felvásárlását illeti, azoknak csak jelképes áruk volt, mert 1920 végén a rubel már elveszítette az aranyrubelhez viszonyított értékének 96%-át. 1918-tól 1920-ig háromszorosára emelkedett a rekvirált gabona mennyisége. Nehéz pontosan számszerűsíteni, de a parasztfelkelések száma is legalább hasonló arányban növekedett.[93]

Az „imperialista háború” frontjain és lövészárkaiban eltöltött három esztendő után a parasztok ellenszegültek a Vörös Hadseregbe való besorozásnak; ez volt azoknak a parasztlázadások a második oka, amelyeket leginkább az erdőkben bujkáló katonaszökevények, a zöldek vezettek. Úgy becsülik, hogy több mint hárommillió katonaszökevény volt 1919-20-ban. 1919-ben körülbelül ötszázezer katonaszökevényt tartóztattak le a Cseka különböző különítményei és a katonaszökevények ellen szervezett különleges harci bizottságok; 1920-ban hét-nyolcszázezret. De másfél-kétmillió katonaszökevénynek, nagyrészt a terepet jól ismerő parasztnak, mégis sikerült kereket oldania ebben a hajtóvadászatban.[94]

A kormány egyre keményebb megtorló intézkedésekkel orvosolta az elhatalmasodó bajt. Nem volt elég, hogy ezerszámra lövette agyon a katonaszökevényeket, a katonaszökevények családtagjait is túsznak tekintette. Valójában és elvileg már 1918 nyara óta, egészen mindennapi körülmények között is folyt a túszszedés. Erről tanúskodik például az a Lenin aláírta, 1919. február 15-i kormányrendelet, amely arra kötelezte a helybeli csekákat, hogy túszokat szedjenek a parasztok közül olyan helységekben, ahol nem takarították el kellőképpen a havat a vasútvonalról. „Ha nem takarítják el a havat, kivégezzük a túszokat.”[95] 1920. május 12-én Lenin a következő utasítást küldte a

dezertálás elleni harc minden vidéki bizottságának: „Ha lejár az egyhetes türelmi idő és mégsem jelentkeznek a katonaszökevények, még szigorúbb büntetéssel kell sújtani a dolgozó népnek ezeket a javíthatatlan árulóit. Ezentúl mindazoknak a családját tusznak tekintjük, és annak megfelelően bánunk velük, akik bármilyen módon is segítik a katonaszökevényeket."[96] Ez a rendelet csak törvényesítette a mindennapi gyakorlatot. De mégsem lanyhult a szökéshullám. 1920-21-ben, akárcsak 1919-ben katonaszökevényből lett a legtöbb zöld partizán, akik ellen három (sőt bizonyos vidékeken négy vagy öt) évig könyörtelen háborút viseltek a bolsevikok, hallatlan kegyetlenséggel.

Nemcsak a rekvirálás meg a sorozás ellen tiltakoztak a parasztok, hanem általában minden olyan hatalomnak - így a városból jött „kommunisták" hatalmának - erőszakos fellépése ellen is, amelyet nem tartottak a magukénak. Sok paraszt fejében valaki más volt a rekviráló kommunista, nem az 1917-es agrárforradalmat támogató „bolsevik". Hol a fehér katonaság, hol a vörös rekviráló különítmények sanyargatták a vidéket, tetőpontjára hágott a zűrzavar és az erőszak.

Az elnyomással megbízott különféle Cseka-különítmények jelentéseiből, ezekből a kivételes forrásokból a paraszt-partizánharc több vonását is megragadhatjuk; a parasztmozgalmaknak két fő típusát különböztetik meg: a bunt egyik, a helyi lázadás, az erőszak rövid föllángolása, viszonylag kevés, néhány tucat vagy néhány száz résztvevővel; a vossztanyije a másik, olyan felkelés, amelyben ezer- vagy akár tízezerszámra vesznek részt parasztok, valóságos hadseregbe szerveződve, és ez községek, városok bevételére is képes, amellett összefüggő, szociálforradalmár vagy anarchista jellegű politikai programja is van.

„1919. április 30. Tambovi terület. Április elején kulák- és katonaszökevény-zavargások törtek ki a lebjagyinszki körzetben; az emberek és lovak mozgósítása és a gabona rekvirálása ellen tiltakoztak. »Le a kommunistákkal! Le a szovjetekkel!« - kiabálták a fegyveres felkelők, és kifosztottak négy járási végrehajtó bizottságot, s barbár módon meggyilkoltak, elevenen elfűrészeltek hét kommunistát. A rekviráló különítmény kérésére segítségül odaérkezett a 212-es Cseka-zászlóalj, és szétverte a lázadó kulákokat. Hatvan embert letartóztattak, ötvenet a helyszínen kivégeztek, azt a falut pedig, ahonnan kiindult a forrongás, fölperzselték." „Voronyezsi terület, 1919. június 11., l6 óra 15. Távírón. Javul a helyzet. A novohoperszki körzetben gyakorlatilag elfojtottuk a lázadást. A repülőgépünk bombázta és teljesen fölégette Tretyaki községet, az egyik fő banditafészket. Folytatjuk a tisztogatást."

„Jaroszlavl, 1919. június 23. A petropavlovszki volosztyban [azaz járásban - a szerk.] elfojtottuk a katonaszökevények zendülését. Túszul összeszedtük a dezertőrök családtagjait. Amikor hozzáláttunk, hogy minden családból agyonlövünk egy férfit, a zöldek előszállingóztak az erdőből és megadták magukat. Harmincnégy katonaszökevényt lőttünk agyon, elrettentésül."[97]

Sok ezernyi hasonló jelentés[98] tanúskodik róla, hogy milyen rendkívüli kegyetlenséggel folyt a hatóságok tisztogató hadművelete a dezertálás táplálta paraszti partizánharc ellen, amelyet többnyire csak „kuláklázadásnak" vagy „banditafölkelésnek" minősítettek. A fenti három idézet jól mutatja, hogy a megtorlásnak milyen módszereit alkalmazták leggyakrabban: a katonaszökevények vagy „banditák" családtagjainak túszul ejtése,

letartóztatása és kivégzése, a falvak bombázása és fölégetése. Az elvakult és aránytalan megtorlás az egész faluközösség kollektív felelősségének elvére támaszkodott. A hatóságok általában haladékot adtak a katonaszökevényeknek, hogy meddig adhatják meg magukat. A határidő lejárta után „erdei banditának” tekintették a katonaszökevényt, és azonnal kivégezhették. Egyébként mind a polgári, mind a katonai hatóságok rendeletei kimondják, hogy „ha egy falu lakossága bármi módon is segítséget nyújt a környező erdőkben bujkáló banditáknak, porig kell égetni a falut”.

A Cseka bizonyos összefoglaló jelentései számszerű adatokat közöltek ennek a vidéki tisztogató háborúnak az arányairól. Így, 1918, október 15-től november 30-ig, Oroszország tizenkét területén 44 lázadás (bunt) tört ki, és ezekben 2320 embert tartóztattak le, 620-at öltek meg, 982-t végeztek ki golyó által. Ezekben a zavargásokban 480 szovjet tisztviselőt öltek meg, az élelmezési különítmények, a Vörös Hadsereg és a Cseka 112 tagjával egyetemben. Tíz orosz területről vannak összesített adataink; ezek szerint ezekben, 1919 szeptemberében, 48 735 katonaszökevényt és 7325 „bandität” tartóztattak le, 1826-ot öltek meg és 2230-at végeztek ki golyó által; a szovjet tisztviselők és katonák közül 430-an estek áldozatul. Ezek a nagyon is hézagos számok nem tartalmazzák a nagy parasztfelkelések miatt elszenvedett, sokkal nagyobb veszteségeket.

Ezek a felkelések többször is erősen föllángoltak: 1919-ben márciustól augusztusig, különösen a Középső-Volga-vidéken és Ukrajnában, 1920-ban februártól augusztusig a szamarai, ufai, kazanyi, tambovi területen és megint csak Ukrajnában, amelyet a bolsevikok visszafoglaltak ugyan a fehérektől, de az ország belsejében még mindig a parasztfelkelők voltak az urak. Az Ukrajnában és a Don meg a Kubán vidékén elbukott mozgalom Oroszországban tetőzött 1920 végétől és 1921 egész első felében egy óriási parasztlázadással, amelynek a tambovi, penzai, szamarai, szaratovi, szimbirszki, caricini területen voltak a gócai. Ennek a parasztháborúnak majd csak akkor huny ki a parazsa, amikor kitör itt a XX. század egyik legszörnyűbb éhínsége.[99]

A gazdag szamarai és szimbirszki terület egymaga szenvedte el az összes oroszországi gabonarekvirálás egyötödét, ezért a bolsevik rendszer uralomra jutása óta itt fajultak először igazi felkeléssé a helyi parasztzavargások, 1919 márciusában. Tucatszámra foglalta el a községeket egy nem kevesebb, mint harmincezer fegyveresből álló felkelő paraszthadsereg. Majd' egy hónapig nem a bolsevikok kezén volt a szamarai terület. Segítette ez a lázadás, hogy a fehér hadsereg Kolcsak tengernagy parancsnoksága alatt álló egységei előnyomuljanak a Volga felé, mert a bolsevikok kénytelenek voltak tízezrével küldeni a fegyvereseket, hogy harcképtelenné tegyék ezt a jól szervezett parasztsereget, amelynek elég összefüggő politikai programja is volt: véget akart vetni a rekvirálásnak, a „bolsevik komisszarokráciának”, szabad kereskedelmet akart, szabad szovjetválasztásokat. 1919 áprilisának az elején a szamarai Cseka-főnök így vonta meg a területi parasztfelkelések elfojtásának mérlegét: 4240 megölt felkelő, 625 golyó által kivégzett paraszt, 6210 letartóztatott katonaszökevény és „bandita”...

Alig hamvadt el egy időre a tűz a szamarai területen, máris sosem látott arányokban lobbant föl Ukrajna nagy részén. 1918 végén, a németek és az osztrák-magyarok visszavonulása után a bolsevik kormány elhatározta, hogy visszahódítja Ukrajnát. Ez volt

az egykori cár birodalom leggazdagabb mezőgazdasági vidéke, ennek kellett „táplálnia a moszkvai és petrográdi proletariátust”. Itt még sokkal magasabb volt a rekvirálási kvóta, mint máshol. Ha teljesítik, biztos éhhalálra ítélik vele a falvak ezreit, amelyeket már 1918-ban, egész esztendőben amúgy is megsarcolt a megszálló német és osztrák-magyar hadsereg. Ráadásul, azzal a politikával -a földek faluközösségek között való felosztásával - ellentétben, amelyet 1917 végén voltak kénytelenek magukévá tenni Oroszországban, az orosz bolsevikok az összes nagybirtokot, az egykori birodalom legmodernebb földbirtokait államosítani akarták Ukrajnában. Ez a politika, amely arra törekedett, hogy nagy közös gazdaságokká alakítsa át a gabona- és cukortermelő nagybirtokokat, ahol mezőgazdasági munkás lenne a parasztból, csakis elégedetlenséget szülhetett a parasztság körében. A parasztság megedződött a német és osztrák-magyar megszálló erőkkel vívott harcban. 1919 elején soktízezres, valóságos paraszthadseregek voltak Ukrajnában, olyan ukrán katonai és politikai vezetők parancsnoksága alatt, mint Szemjon Pedjura, Nesztor Mahno, Grigorjev vagy Zeljonij. Ezek a paraszthadak szilárdan eltökélték, hogy érvényt szereznek saját agrárforradalom-felfogásuknak: földet a parasztnak, szabadkereskedelmet, szabadon választott szovjeteket, „moszkoviták és zsidók nélkül”. Régi hagyománya volt a főleg ukránok lakta vidék és a főleg oroszok meg zsidók lakta városok ellentétének, ezért az ukrán parasztok nagy része egyszerűnek és csábítónak találta ezt a képletet: moszkoviták = bolsevikok = zsidók. Ki velük Ukrajnából, mind egy szálig.

Ezek az ukrajnai sajátosságok magyarázzák, hogy olyan vadul és olyan sokáig hadakoztak egymással a bolsevikok és az ukrán parasztság jó része. Egy másik szereplőgárda is volt a színen, a fehérek tábora; a bolsevikok is harcoltak ellene, meg a különböző ukrán paraszthadseregek is, amelyek nem akarták, hogy visszatérjenek a nagybirtokosok; ez még szövevényesebbé tette ezt a politikai és katonai bonyodalmat azon a vidéken, ahol némelyik város - például Kijev - tizennégyszer is gazdát cserék két esztendő alatt!

1919 áprilisában törtek ki az első nagy lázadások a bolsevikok és gyalázatos rekviráló különítményeik ellen. Egy hónap alatt 93 parasztlázadás volt a kijevi, csernigovi, poltavai, odesszai területen. 1919 júliusának első húsz napjában 210 olyan lázadást tartanak nyilván a Cseka hivatalos adatai, amelyekben mintegy 100 000 fegyveres és több százezer paraszt vett részt. Grigorjev parasztseregei - majd' 20 000 fegyveres, köztük a Vörös Hadsereg több zendülő egysége, 50 ágyúval és 700 géppuskával - egész sor dél-ukrajnai várost foglaltak el 1919 áprilisában-májusában, köztük olyanokat, mint Cserkasszi, Herszon, Nyikolajev és Odessza, s olyan önálló hatalmat hoztak ott létre, amelynek jelmondatai semmi kétséget sem hagytak hatalmuk minéműsége felől: „Ukrajna az ukránoké, bolsevikok, zsidók nélkül!”; „Földosztást!”; „Vállalkozási és kereskedelmi szabadságot!”.[100] A kijevi terület, a nagyobb városok kivételével, Zeljonij kb. 20 000 fős fegyveres partizánseregének a kezén volt. Azzal a jelmondattal, hogy „Éljen a szovjethatalom, le a bolsevikokkal meg a biboldókkal!”, tucatszámra rendeztek véres pogromokat a kijevi és a csernigovi terület községeinek és kisvárosainak zsidó közösségei körében. Jobban ismerjük - számos tanulmány jóvoltából - Nesztor Mahno és több tízezres parasztseregének tevékenységét; ők olyan nemzeti, társadalmi és némileg

anarchista jellegű programmal léptek föl, amelyet valóságos kongresszusokon dolgoztak ki; ilyen volt a „paraszt-, felkelő- és munkásküldöttek Guljaj Polje-i kongresszusa”, amelyet 1919 áprilisában tartottak éppen a mahnoista felkelés központjában. Mint annyi, kevésbé kialakult parasztmozgalom, a mahnoisták is azt hangoztatták elöljárójában, hogy semmiképpen se avatkozzék bele az állam a parasztság dolgaiba, szabadon választott szovjetekre épülő paraszti self-governmentet - valamiféle önigazgatást -kívántak. Minden parasztmozgalom közös igényei közül is járult néhány ezekhez az alapkövetelésekhez: szüntessék meg a rekvirálást, töröljék el az adókat és illetékeket, szabadságot minden szocialista pártnak és az anarchista csoportoknak, osszák föl a földeket, töröljék el a „bolsevik komisszáruralmat”, oszlassák föl a Cseka különleges csapatait.[101]

1919 tavaszán és nyarán, a Vörös Hadsereg hátában lezajlott több száz parasztfelkelésnek döntő szerepe volt Gyenyikin tábornok fehér csapatainak folytatás nélkül maradt győzelmében. A fehér hadsereg 1919. május 19-én indult el Dél-Ukrajnából, és sebesen nyomult előre, mert a Vörös Hadsereg a parasztfelkeléseket elnyomó hadműveletekkel volt elfoglalva. Gyenyikin csapatai június 12-én Harkovot vették be, augusztus 28-án Kijevet, szeptember 30-án Voronyezst. Foglyok és túszok tömeges kivégzése kísérte a bolsevikok visszavonulását - még visszatérünk rá -, akik csak a nagyvárosokban tudták megszilárdítani a hatalmukat, s meghagyták a vidéket a lázadó parasztok kezén. A Vörös Hadsereg és a Cseka különítményei nem ismertek irgalmat sietős visszavonulásukban a parasztfelkelők uralta belvidéken: százával fölégetett falvak, tömegesen kivégzett „banditák”, katonaszökevények és túszok jelezték útjukat. Ukrajna kiürítése, majd visszafoglalása 1919 végén, 1920 elején példátlan, tomboló erőszakossággal járt; meg is szenvedte a polgári lakosság, jól festi le ezt Iszaak Bábel remekműve, a Lovashadsereg.[10]

1920 elején vereséget szenvedtek a fehér hadak, néhány elszórt egység kivételével, amelyek a Krímben találtak menedéket Gyenyikin utóda, Vrangel báró parancsnoksága alatt. Most már csak a bolsevik erők és a parasztok néztek farkasszemet egymással. 1922-ig könyörtelen megtorlás sújtotta a hatalom ellen harcoló vidékeket. 1920 februárjában-márciusában újabb nagy lázadás tört ki - a „vasvillás felkelés” - a Volgától az Urálig húzódó óriási országrészben, a kazanyi, szimbirszki és ufai területen. Ezek az oroszok, de tatárok és baskírok is lakta földek különösen kemény rekvirálástól szenvedtek. Pár hét alatt tucatnyi körzetre terjedt ki a felkelés. A „Fekete Sasok” zendülő parasztserege ötvenezer fegyverest számlált virágjában. Az ágyúkkal és géppuskákkal ellátott köztársasági belvédelmi csapatok megtizedelték a vasvillával, pikával fölfegyverzett lázadókat. Pár nap alatt több ezer felkelőt lemészároltak és több száz falut fölégettek.[103]

A „vasvillás felkelés” gyors eltiprása után a Középső-Volga-vidék területein lobbant fel újra a parasztlázadás lángja, mert azokat is nagyon kiszipolyozta a rekvirálás, olyan városokban, mint Tambov, Penza, Szamara, Szaratov és Caricin. Antonov-Ovszejenko bolsevik vezető - aki később a tambovi felkelő parasztok elleni megtorlást irányította - maga is elismerte, hogy az 1920-21-es rekvirálási terv, ha teljesült volna, biztos halálra ítélte volna a parasztokat; átlagosan, személyenként és évenként 1 pud (16 kiló) gabona jutott nekik, 1,5 pud (24 kiló) burgonya, vagyis a létminimum egytizede-tizenkettede! A

megmaradásukért indítottak hát harcot az ottani parasztok 1920 nyarán. Két esztendeig szakadatlanul folyt ez a háborúskodás, amíg csak erőt nem vett a felkelőkön az éhínség.

1919 decemberétől 1920 februárjáig visszahódították Ukrajnát a fehér hadseregtől, de szerte a vidéken a százszámra tevékenykedő, mindenféle szabad, zöld különítmények, vagy a többé-kevésbé Mahno parancsnoksága alatt álló fegyveres egységek voltak az urak; ez lett 1920-ban a bolsevikok és parasztok összecsapásainak harmadik nagy helyszíne. A Fekete Sasokkal ellentétben, a jobbára katonaszökevényekből álló ukrán különítmények jól fel voltak fegyverezve. 1920 nyarán még körülbelül 15 000 fegyveres volt Mahno hadseregében, 2500 lovassal, mintegy száz géppuskával, húsz ágyúval és két páncélozott járművel. Több száz kisebb „banda" - mindegyik néhány tucat vagy néhány száz harcossal - szintén erős ellenállást fejtett ki a bolsevik behatolással szemben. 1920 májusának elején a Cseka főnökét, Feliksz Dzerzsinszkijt nevezte ki a kormány „a délnyugati front hátországának főparancsnokává", hogy fölvegye a harcot ezzel a paraszt-partizánsereggel. Dzerzsinszkij több mint két hónapig maradt Harkovban, ahol huszonnégy különleges egységet szervezett a köztársasági belbiztonsági erőkből, elitegységeket, lovassággal, hogy üldözzék a „lázadókat", és repülőgépekkel, hogy bombázzák a „bandita-fészkeket".[104] Az volt a feladatuk, hogy három hónap alatt számolják föl a parasztfelkelést. Valójában több mint két évig, 1920 nyarától 1922 őszéig elhúzódtak a „rendteremtő" hadműveletek, és áldozatok tízezreit követelték.

Különleges helyet foglal el a bolsevik hatalom parasztság ellen vívott harcának eseményei között a „kozáktalanitás", vagyis a doni és kubáni kozákoknak mint társadalmi csoportnak a megsemmisítése. Csakugyan először fordult most elő, hogy az új rendszer azzal a céllal léptetett életbe néhány elnyomó intézkedést, hogy a kollektív felelősség elve alapján egy olyan terület egész lakosságát megsemmisítse, kiirtsa, elhurcolja, amelyet „szovjet Vendée"-nak volt szokás nevezni a bolsevik vezetők körében.[105] Nem a harc hevében hozott megtorló katonai rendszabályok érvényesítéséért történtek ezek az akciók, hanem előre megtervezték őket, több olyan - állami szintű - rendelet vonatkozott rájuk, amely közvetlenül igen sok felelős, magas rangú politikai vezető (Lenin, Ordzsonikidze, Szircov, Szokolnyikov, Rejngold) nevéhez fűződik. Először, 1919 tavaszán még meghiúsult a kozáktalanitás a bolsevikok katonai vereségei miatt, de megújult kegyetlenséggel ismét nekiláttak 1920-ban, amikor a bolsevikok visszafoglalták a doni és kubáni kozák földeket.

1917 decemberében megfosztották a kozákokat a régi rendben élvezett jogaiktól, a bolsevikok „kulákoknak", „a nép ellenségeinek" tekintették őket, ezért a kozákok Krasznov atamán zászlaja alatt az 1918 tavaszán Dél-Oroszországban szervezett fehér erőkhöz csatlakoztak. A bolsevikok 1919 februárjában indítottak általános támadást Ukrajna és Dél-Oroszország irányában, csak akkor hatoltak be a Vörös Hadsereg első osztagai a doni kozák területekre. A bolsevikok intézkedései már eleve mindent eltöröltek, ami a különleges kozák jogállással kapcsolatos: elkobozták a kozák földeket és kiosztották őket orosz telepeseknek, vagy olyan helybeli parasztoknak, akiknek nem voltak különleges kozák jogaik; felszólították a kozákokat, hogy szolgáltassák be a fegyvereiket, halálbüntetés terhe alatt, márpedig, mint az orosz birodalom határőre, minden kozák hagyományosan és jogszerűen föl volt fegyverkezve; a kozák gyűléseket

feloszlatták és eltörölték a kozák közigazgatási körzeteket.

Egy olyan, előzetesen kidolgozott terv részét alkották ezek az intézkedések, amelyet kozáktalanításnak nevezett a bolsevik párt központi bizottságának egy 1919. január 24-én kelt titkos határozata: „A kozákok elleni polgárháború tapasztalatainak fényében el kell ismernünk, hogy csak egyetlen politikailag helyes lépésünk lehetséges, a könyörtelen harc, a tömeges terror a gazdag kozákok ellen; ki kell irtani és fizikailag meg kell semmisíteni őket mind egy szálig.”[106]

Valójában - mint 1919 júniusában Rengold, a doni forradalmi bizottság elnöke, akit a „bolsevik rend” erőszakos megteremtésével bíztak meg a kozák vidékeken, maga is elismerte -, „arra törekedtünk politikailag, hogy, mindenféle válogatás nélkül, tömegesen kiirtsuk a kozákokat”.[107] 1919-ben, február közepétől március közepéig, pár hét alatt több mint nyolcezer kozákkal végeztek a bolsevik különítmények.[108] A forradalmi bíróságok minden szlanyicában (kozák községben) pár perc alatt ítélték el a jegyzékbe foglalt gyanúsakat, és általában mindet halálbüntetéssel sújtották „ellenforradalmi magatartás” miatt. Nem volt mit tenniük a kozákoknak: föllázadtak ez ellen a tomboló elnyomás ellen.

1919. március 11-én tört ki a felkelés a vesenszkajai körzetben. A jól szervezett kozák felkelők általános mozgósítást hirdettek, minden férfit fegyverbe szólítottak tizenhattól ötvenöt éves korig; táviratot küldtek az egész Don-vidékre, még a vele határos voronyezsi területre is, és felhívták a lakosságot, hogy fogjon fegyvert a bolsevikok ellen. „Mi, kozákok, nem vagyunk a szovjetek ellen - írták. - A szabad választások mellett vagyunk. A kommunisták, a kommunák [közös termelés] és a zsidók ellen vagyunk. A rekvirálás, a Cseka művelte rablás és kivégzés ellen vagyunk.”[109] Április elején már harmincötezer főnyi, jelentős, jól fölfegyverzett és harcedzett fegyveres erőt képviseltek a lázadó kozákok. A doni felkelők a kubáni kozákokkal szövetségben a Gyenyikin csapatai ellen délen harcoló Vörös Hadsereg hátában tevékenykedtek, és 1919 májusában-júniusában - akárcsak az ukrán parasztfelkelők - hozzájárultak a fehér csapatok villámgyors előrenyomulásához. A doni kozákok június elején egyesültek a kubáni kozákok támogatta fehér csapatok zömével. Az egész „kozák Vendée” fölszabadult a „moszkoviták, zsidók és bolsevikok” gyalázatos uralma alól.

Ám a hadiszerencse forgandó; 1920 februárjában visszatértek a bolsevikok. Másodszor is megkezdődött a kozák földek katonai megszállása, még gyilkosabb körülmények között, mint először. Harminchatmillió pud gabona beszolgáltatási kötelezettséget róttak ki a Don-vidékre, ami sokkal több volt, mint a teljes helybeli termés; módszeresen kifosztották a falusi lakosságot, nem csupán szerény élelemtartalékait vették el, hanem minden vagyonukat is, „cipőt, ruhát, vánkost, szamovárt is beleértve”, pontosította egy Cseka-jelentés.[110] A módszeres fosztogatásra és elnyomásra válaszul minden harcképes férfi beállt a zöld partizáncsapatokba. Ezek legalább harmincötezer emberből álltak 1920 júliusában, a Kubán és a Don mentén. Vrangel tábornok már február óta be volt szorítva a Krím-félszigetre; most utolsó kísérletre szánta el magát, hogy kitörjön a bolsevik harapófogóból, és egyesüljön a kubáni kozákokkal és zöldekkel.

1920. augusztus 17-én ötezer ember szállt partra Novoroszszíjszk mellett. A fehérek, kozákok és zöldek együttes nyomása miatt a bolsevikok kénytelenek voltak kiüríteni Jekatyerinodart, a Kubán-vidék legfontosabb városát, majd az egész vidéket. Vrangel

tábornok meg Dél-Ukrajnában nyomult előre. De nem sokáig tartottak a fehérek sikerei. A nyomában özönlő polgári személyek sokasága miatt is hátráltatott Vrangel nagy bolsevik túlerővel találta szemben magát, és október végén kénytelen volt fejvesztve visszavonulni a Krím felé. A bolsevikok visszafoglalták a Krímet; ez volt a fehérek és vörösök utolsó nagy összecsapása, és a polgárháború legnagyobb öldöklésével járt együtt; 1920 novemberében és decemberében legalább 50 000 polgári személyt mészároltak le a bolsevikok.[111]

A kozákok megint a legyőzött táborban találták magukat, és megint lecsapott rájuk a vörös terror. A Cseka egyik legfőbb vezetőjét, a lett Karl Landert nevezték ki „teljhatalmú észak-kaukázusi és Don-vidéki megbízottnak". Ő aztán megalakította a trojkákat, a kozáktalanitással megbízott különleges bíróságokat. Csak 1920 októberében több mint hatezer embert ítéltek halálra ezek a trojkák, és nyomban ki is végezték őket.[112] Túsznak nyilvánították és módszeresen letartóztatták a rendszer ellen fegyvert fogó és szökésben lévő zöld partizánok vagy kozákok családtagjait, gyűjtőtáborokba zárták őket, valóságos haláltáborokba, ahogy Martin Lacisz, az ukrajnai Cseka főnöke is elismeri egyik jelentésében: „A Majkop melletti táborban összezsúfolt túszok - nők, gyerekek, öregek - iszonyú körülmények között élnek az októberi sárban és hidegben [...] Pusztulnak, mint a legyek. [...] A nők mindenre hajlandóak, csak megmenekülhessenek a haláltól. Ki is használják a tábort őrző katonák, és kereskednek a nőkkel."[113]

Könyörtelenül megtoroltak minden ellenállást. Amikor tőrbe csalták és megölték a pjatyigorszki Cseka főnökét, a csekisták elhatározták, hogy megrendezik „a vörös terror napját". Lander azt akarta, hogy „használják ki ezt a terrorista akciót, ejtsenek értékes túszokat, akiket majd ki lehet végezni, és általában gyorsított eljárással végezzék ki a fehér kémeket és az ellenforradalmárokat", de a pjatyigorszki csekisták még az ő utasításain is túltettek, valósággal tobzódtak a letartóztatásokban és kivégzésekben. Lander szerint „kezdetlegesen oldották meg a feladatot, amikor érvényt szereztek a vörös terrornak. A pjatyigorszki csekisták elhatározták, hogy háromszáz embert végeznek ki egy nap alatt. Számarányokat állapítottak meg Pjatyigorszkban és a környék minden községében, s kiadták a parancsot a párt szervezeteinek, hogy állítsanak össze kivégzési listákat. [...] Ez a helytelen módszer sok leszámolásra kínált alkalmat. [...]

Kiszlovodszkban nem jutott eszükbe más, jobb híján úgy döntöttek, hogy azokat ölik meg, akik kórházban vannak."[114]

A kozák községek elpusztítása és életben maradt egész lakosságuk deportálása volt a kozáktalanitás egyik leghatásosabb módszere. Az egyik fő bolsevik vezető, Szergo Ordzsonikidze volt akkoriban az Észak-kaukázusi Forradalmi Bizottság elnöke; az ő irattárában maradtak fenn okiratok az 1920. október vége és november közepe között lezajlott hadműveletek közül az egyikről.[115]

Október 23-án ezt adta parancsba Szergo Ordzsonikidze:

1. Égessék föl egészen Kalinovszkaja községet;

2. lakoltassák ki Jermolovszkaja, Romanovszkaja, Szamasinszkaja és Mihajlovszkaja község minden lakosát; osszák szét a lakosok házát és földjét a szegényparasztoknak, kivált a csecseneknek, akik mindig kifejezésre juttatták, milyen mélységesen ragaszkodnak a szovjethatalomhoz;

3. állítsák össze menetoszlopokba, és rakják kocsi szerelvényekre a fönt említett községek minden tizennyolc és ötven év közti férfilakosát, őrizet alatt szállítsák el őket észak felé, és ott végeztessenek velük nehéz kényszermunkát;

4. üldözzék el a nőket, gyerekeket és öregeket, de engedjék meg nekik, hogy más, északibb községekben telepedjenek le;

5. kobozzák el a fönt említett községek lakóinak minden jószágát és minden vagyonát."

Három hét múlva így írta le az akciók lefolyását egy, Ordzsonikidzének készült jelentés:

„- Kalinovszkaja: az egész község fölégetve, az egész lakosság (4220 ember) deportálva vagy elkergetve.

- Jermolovszkaja: minden lakosa (3218 fő) elüldözve.
- Romanovszkaja: 1600 deportált; deportálásra vár l66l.
- Szamasinszkaja: 1018 deportált; 1900 vár deportálásra.
- Mihajlovszkaja: 600 deportált; 2200 vár deportálásra.

Egyébként 154 vasúti kocsi indult útnak Groznij felé, élelmiszerrel megrakva. Abból a három községből, ahol még nem fejeződött be a deportálás, elsősorban a fehérek-zöldek családtagjait deportálták, meg azokat, akik részt vettek a legutóbbi felkelésben. Azok vannak a még nem deportáltak között, akik rokonszenveznek a szovjet rendszerrel, a Vörös Hadsereg katonáinak családtagjai, tisztviselők és kommunisták. A deportálási műveletek késedelme vasútikocsi-hiánnyal magyarázható. Átlagosan napi egy szerelvényt kapunk a művelet végrehajtására. Pótlólag 306 kocsit kérünk sürgősen a deportálási művelet befejezéséhez."[116]

Hogyan értek véget ezek a „műveletek"? Sajnos, semmilyen pontos följegyzés nem igazít el bennünket e tekintetben. De annyi kiderül, hogy elhúzódtak a „műveletek", és végeredményben többnyire nem a Távol Északra küldték a deportáltakat, ahogy majd később fog történni, hanem közelebbre, a donyeci bányák felé. Olyan állapotban voltak a vasúti szerelvények 1920 végén, hogy a vasúti felügyelőség csak üggyel-bajjal tudta folytatni a feladata teljesítését... De azért az 1920-as kozáktalanitás már sok tekintetben előrevetítette a majd tíz év múlva elkezdődő kuláktalanítás nagy „műveleteit": ugyanaz az alapelv, a kollektív felelősség, ugyanaz az eljárás, deportálás vasúti szerelvényeken, ugyanazok a gondok-bajok a vasúti felügyelőséggel, s a fogadó állomások is készületlenek a deportáltak fogadására, ugyanaz az elgondolás, hogy kizsákmányolják a deportáltakat, kényszermunkában dolgoztassák őket. A doni és kubáni kozák vidékek jól megadták az árát, amiért szembefordultak a bolsevikokkal. 1919-ben és 1920-ban - a legmegbízhatóbb becslések szerint - három-ötszázezer embert öltek meg vagy deportáltak a hárommilliót meg nem haladó lélekszámú összlakosságból.

Az elnyomó műveletek közül azoknak a letartóztatottaknak vagy túszoknak a lemészárlását a legnehezebb számba venni és fölbecsülni, akiket pusztán azért börtönöztek be, mert az „ellenséges osztályhoz" tartoztak, „osztályidegenek" voltak. Ezek a mészárlások az 1918 második felében dühöngő vörös terror folyamatába és gondolatvilágába illeszkednek, de még nagyobb arányúak. Mindig azzal igazolták ezeket az „osztályalapon" tobzódó mészárlásokat, hogy új világ van születőben. Mindent szabad ilyenkor, ahogy a kijevi Cseka újságja, a Krasznij Mecs (Vörös Kard) fejtette ki olvasóinak első számának vezércikkében:

„Elvetjük az erkölcsiség és az »emberiesség« ósdi rendszereit, mert a burzsoázia találta ki őket, hogy elnyomja és kizsákmányolja velük az »alsóbb néposztályokat«. Nincs előzménye a mi erkölcsiségünknek, korlátlan a mi emberiességünk, mert új eszméneyn nyugszik: azon az eszméneyn, hogy pusztítsuk el az elnyomás és az erőszak minden formáját. Mindent szabad minekünk, mert mi vagyunk az elsők a világon, akik nem azért ragadtak kardot, hogy elnyomják és rabszolgasorba döntsék az emberiséget, hanem azért, hogy megszabadítsák láncaitól. Hogy vér folyik? Folyjék is patakokban! Mert csakis a vér tudja mindörökre vörös lobogóvá, a Forradalom zászlajává színezni a kalóz burzsoázia fekete zászlaját. Mert csakis a régi világ végérvényes elmúlása szabadíthat meg bennünket mindörökre a sakálok visszatértétől!”[117]

Ezek a gyilkosságra bujtogató felhívások fölszították a sok csekistában régen szunnyadó erőszakos hajlamot és társadalmi bosszúvágyat: sok bolsevik vezető maga is elismerte, hogy gyakran „a társadalom bűnöző elemei és deklasszáltjai közül” toborozták a csekistákat. Gopner bolsevik vezető így írta le a jekatyerinoszlavli Cseka tevékenységét egy Leninhez intézett, 1919. március 22-i levelében: „Ebben a csőcselék és közbűntényesek uralma alatt álló és üszkösödő, bűnöző, erőszakos és önkényeskedő szervezetben állig fölfegyverzett emberek végeztek ki mindenkit, aki nem tetszett nekik, házkutatást tartottak, fosztogattak, erőszakoskodtak, börtönbe vetettek akárkit, hamis bankót hoztak forgalomba, sápot szedtek, besúgásra bírták azokat, akiktől kicsikarták a sápot, azután meg tízszer-hússzor annyi pénzért bocsátották szabadon őket.”[118]

A központi bizottság irattáraiban - csakúgy, mint Feliksz Dzerzsinszkij papírjai között - rengeteg jelentés maradt fönn, amelyekben pártbizalmiak vagy politikai rendőrfelügyelők írják le az „erőszaktól, vértől meg-ittasult” helybeli csekák „elfajzását”. Mindenféle jogi vagy erkölcsi törvény megszűnése gyakran a helybeli Cseka-megbízottak teljes önállóságára vezetett, akik még feljebbvalóiknak sem adtak számot tetteikről, féktelen és fékezhetetlen, véres zsarnokká váltak. Több tucat hasonló között három jelentésrészlet ad képet a Cseka eltévelyedéséről ebben a környezetben, a korlátlan önkény és a teljes jogtalanság világában.

1919. március 22-én ezt jelenti Szmirnov, a Cseka vizsgálóbírója Dzerzsinszkijnek Sziszranyból, a tambovi területről: „Megvizsgáltam a kulák-felkelés ügyét Novomatrjonszkaja volosztyban. Fejetlenül vezették a nyomozást. Hetvenöt embert vallattak kínvallatással, de semmit sem lehet kihámozni a leírt tanúvallomásokból. [...] Február l6-án öt embert végeztek ki, másnap tizenhármat, de csak február 28-án kelt az ítéletek és a kivégzések jegyzőkönyve. Amikor magyarázatot kértem a helybeli Cseka megbízottjától, így válaszolt: »Soha sincs idő a jegyzőkönyvre. Különben is mire való volna, hiszen mint osztályt irtjuk ki a kulákot és a burzsujt.« [119]

Jaroszlavlból a bolsevik párt körzeti szervezete titkárának 1919. szeptember 26-án kelt jelentésében ez áll: „A csekisták kedvük szerint kifosztanak és letartóztatnak akárkit. Tudják, hogy úgysem büntetik meg őket, óriási bordélyházzá tették a Cseka székházát, ahol »burzsuj nőket« tartanak. Általános a részegeskedés. A kisebb főnökök közül igen sokat szednek kokaint.”[120]

Asztrahánból ezt jelenti kiküldetéséről 1919. október l6-án N. Rozental, a különleges osztályok igazgatóságának vizsgálóbírója: „Atarbekov, a XI. hadsereg különleges

osztályainak főnöke még a központi hatalmat sem ismeri el. Zakovszkij elvtárs, akit azért küldtek Moszkvából, hogy ellenőrizze a különleges osztályok munkáját, július 30-án elment Atarbekovhoz, de az azt mondta neki: »Mondja meg Dzerzsinszkijnek, hogy én nem hagyom ellenőriztetni magam...« Semilyen közigazgatási törvényt nem tart tiszteletben a főleg kétes elemekből, sőt bűnözőkből álló legénység. Az operatív osztálynak szinte nincsenek is kartotékjai. A halálos ítéletekről és azok végrehajtásáról nem találtam egyéni tárgyalási és ítélethozatali jegyzőkönyveket, éppen csak - gyakran hiányos - névjegyzékeket, ezzel az egyetlen bejegyzéssel, »Agyonlőve Atarbekov elvtárs parancsára.« A márciusi eseményeket illetően lehetetlen megállapítani hogy kit lőttek agyon, és miért. [...] Mindennapos az ivászat és az orgia. Majdnem minden csekista bőven él a kokainnal. Amint mondják, így jobban elviselik a vér mindennapos látványát. Teszik a dolgukat ezek az erőszaktól és vértől ittasuk csekisták, de kétségkívül zabolátlanok, és szigorú felügyelet alatt kell tartani őket."[121]

A Cseka és a bolsevik párt belső jelentései ma már megerősítik azt a számtalan tanúságtételt, amelyet 1919-20-tól gyűjtöttek össze a bolsevikok ellenfelei, nevezetesen a bolsevik bűntetteket vizsgáló Gyenyikin-féle különbizottság; ennek Prágából Moszkvába került az irattára 1945-ben, sokáig el volt zárva, de most már hozzáférhető. 1926-ban Szergej Melgunov emigrációba kényszerült történész, aki odahaza a népi szocialista pártnak volt tagja, megpróbálta számba venni A vörös terror Oroszországban című munkájában a letartóztatottak és túszok között végrehajtott legnagyobb mészárlásokat, azokat a tömeges kivégzéseket, amelyeket majdnem mindig „osztályalapon" vittek véghez a bolsevikok az egyszerű polgári lakosság körében. A mindkét táborból származó, és nagyon különböző, ám mégis egybehangzó forrásokmányok együttvéve teljességgel megerősítik a megtorlással kapcsolatos főbb eseményeknek ebben az úttörő munkában említett - korántsem teljes - jegyzékét. .Ma már pontosan tisztázhatók a nagyobb megtorló akciók, a Csekánál uralkodó szervezeti zűrzavar miatt azonban mégis marad némi bizonytalanság a kivégzett áldozatok száma tekintetében. Legföljebb annyit kockáztathatunk meg, hogy - különböző források összevetésével - nagyságrendekben számolunk.

1918 szeptemberében, az első vörös terror alatt kezdődött el azoknak a „gyanúsaknak", túszoknak és másoknak, „a nép ellenségeinek" lemészárlása, akiket megelőző intézkedéssel, egyszerű közigazgatási határozattal zártak börtönbe vagy koncentrációs táborba. Megállapították a célcsoportokat, („gyanúsak", „túszok", „a nép ellenségei"), a koncentrációs táborok gyorsan működőképesek leltek, ezzel készen állt az elnyomó gépezet. Ebben a mozgó arcvonalas háborúban, amelyben havonként változott a hadiszerencse, természetesen egy-egy ellenség birtokolta város elfoglalása, vagy ellenkezőleg, sietős feladása hozta működésbe ezt a gépezetet.

A bevett vagy visszahódított városokban egyformán ment végbe a „proletárdiktatúra" erőszakos bevezetése: minden, korábban megválasztott képviseleti szervet feloszlattak; betiltottak mindenféle kereskedelmet, ami nyomban azzal a következménnyel járt, hogy megdrágult, majd eltűnt minden áruféleség; a vállalatokat elkobozták, államosították vagy köztulajdonba vették; jókora pénzadományokat sajtoltak ki a polgárságtól (Harkovban 600 millió rubelt 1919 februárjában, Odesszában 500 milliót 1919

áprilisában). Úgy szavatolták ennek az adománynak a biztos befizetését, hogy több száz „burzsujt” szedtek össze túszul és zártak koncentrációs táborba. Az adomány ténylegesen azt jelentette, hogy fosztogatás, kisajátítás és zaklatás; ez volt az első lépés a „burzsoáziának mint osztálynak” a megsemmisítése felé.

„A dolgozók szovjetjének határozata értelmében a burzsoázia kisajátítása napjának nyilvánították a mai napot, május 13-át - olvashatták 1919. május 13-án az odesszai munkásképviselők tanácsának Izvesztyija című lapjában. - A tehetős osztályoknak részletes kérdőívet kell kitölteniük, és nyilvántartásba kell venniük a javaikat, élelmiszert, cipőt, ruhát, ékszert, kerékpárt, takarót, lepedőt, ezüstneműt, konyhaedényt és más vagyontárgyakat, amelyekre óhatatlanul szüksége van a dolgozó népnek. [...] Mindenkinek támogatnia kell a kisajátítási bizottságokat szent feladatuk elvégzésében. [...] Mindenkit azonnal letartóztatnak, aki nem engedelmeskedik a kisajátítási bizottság utasításainak. Aki ellenállást tanúsít, a helyszínen agyonlövik.”

Lacisz ukrán Cseka-főnök maga is elismerte a helyi csekákhoz intézett egyik körlevelében, hogy a „kisajátított” javak mind a csekisták, a számtalan rekvirálási, kisajátítási különítmény kisfőnökei és az ilyen alkalmakkor valósággal hemzsegő vörösgárdisták zsebébe vándoroltak.

A burzsuj lakások elkobzása volt a kisajátítások második szakasza. A legyőzöttek megalázásának is nagy szerepe volt ebben az „osztályharcban”: „A halnak is jót tesz a tejfölös fűszerezés. A burzsoáziának is jót tesz a kemény kezű, öldöklő hatóság - olvashatták az említett odesszai újságban 1919. április 26-án. - Ha kivégzünk néhány tucat ilyen semmirekellőt és idiótát, ha utcasöprésre szorítjuk őket, ha rákényszerítjük az asszonyaikat, hogy fölmossák a vörösgárdisták kaszárnyáit (ez nem csekély megtiszteltetés volna nekik), akkor majd megértik, hogy szilárd a hatalmunk, és hogy semmit sem várhatnak az angoloktól vagy a hotten-tottáktól.”[122]

A csekisták vagy vörösgárdisták kaszárnyáinak, illemhelyeinek takarítására kényszerített „burzsuj nők” megalázása sok bolsevik újságcikk vissza-visszatérő tárgya olyan városokban, mint Odessza, Kijev, Harkov, Jekatyerinoszlav, Perm vagy Nyizsnyij Novgorod; úgy látszik, ez mindennapos eset volt. Ám ez csak egy sokkal otrombább valóság - a nemi erőszak - szépített és „politikailag elfogadható” változata volt; igen sok egybehangzó tanúság szerint óriási arányokat öltött a nemi erőszak, különösen 1920-ban, Ukrajna, a kozák vidékek és a Krím második visszahódításakor.

Sok, bolsevikok bevette városból vannak bizonyítékaink „a burzsoázia mint osztály” kiirtásának ésszerű és végső szakaszáról, azoknak a raboknak, gyanúsaknak és túszoknak a kivégzéséről, akiket pusztán azért börtönöztek be, mert a „tehetős osztályokhoz” tartoztak. Harkovban 2000 és 3000 között volt a kivégzések száma 1919 februárjától júniusáig, 1000 és 2000 között a város második visszahódításakor, 1919 decemberében; a Don melletti Rosztovban körülbelül 1000 kivégzés 1920 januárjában; Odesszában 2200 volt 1919 májusa és augusztusa között, majd 1920 februárja és 1921 februárja között 1500-3000; Kijevben legalább 3000 volt 1919-ben február és augusztus között; Jekatyerinodarban 1920 augusztusától 1921 februárjáig legalább 3000; Armavirban, ebben a Kubán melletti városkában 1920 augusztusa és októbere között 2000-3000 kivégzés. Folytathatnánk még ezt a listát.

Valójában másfelé is sok kivégzés volt, de azok nem voltak a mészárlás után hamarosan meginduló vizsgálat tárgyai. Így hát sokkal jobban ismerjük az Ukrajnában vagy Dél-Oroszországban, mint a Kaukázusban, Közép-Ázsiában vagy az Uralban történt eseményeket. Tény, hogy általában akkor szaporodtak el a kivégzések, amikor közeledett az ellenség, amikor a bolsevikok kiürítették az állásaikat és „kisöpörték" a börtönöket. Harkovban több száz túszt végeztek ki 1919. június 8-án és 9-én, a fehérek bevonulását megelőző két nap alatt. Kijevben több mint 1800 embert lőttek agyon 1919. augusztus 22-e és 28-a között, mielőtt augusztus 30-án a fehérek visszafoglalták a várost. Jekatyerinodarban ugyanez játszódott le: a kozák csapatok közeledtének hírére Atarbekov, a helyi Cseka-főnök három nap alatt, 1920. augusztus 17-e és 19-e között 1600 „burzsujt" végeztetett ki ebben a vidéki városkában, amely kevesebb mint 30 000 lelket számlált a háború előtt.[123]

A fehér hadsereg egységei néhány nappal, vagy éppen néhány órával a kivégzések után érkeztek a helyszínre, és vizsgálóbizottságaik iratai között rengeteg vallomás, tanúságtétel, boncolási lelet, mészárlásokról készült és az áldozatok azonosítását szolgáló fénykép található. Csak egyetlen golyóval intézték el, sebtiben lőtték tarkón az „utolsó pillanatban" kivégzetteket; ezeken általában semmi nyoma sem volt a kínzásnak, de a régibb tömegsírokból kihantolt tetemek más képet mutattak. A boncolási jegyzőkönyvek, a tárgyi bizonyítékok és a vallomások a legszörnyűbb kínzásokról tanúskodnak. Szergej Melgunov már idézett gyűjteményében és a szociálforradalmár párt központi irodájának 1922-ben Berlinben megjelent Cseka című kiadványában részletesen olvasható ezeknek a kínzásoknak leírása.[124]

A Krímben dühöngött leginkább az öldöklés, Vrangel utolsó fehér egységeinek és az előnyomuló bolsevikok elől menekülő polgári lakosságnak a kiürítésekor. 1920 novemberének közepétől december végéig, pár hét alatt körülbelül ötvenezer embert lőttek agyon vagy akasztottak föl.[125] Vrangel csapatainak behajózása után mindjárt rengeteg kivégzés volt. Szevasztopolban több száz dokkmunkást lőttek agyon november 26-án, mert segédkeztek a fehérek kiürítésében. A szevaszlopoli forradalmi bizottság Izvesztyija című lapja az agyonlőttek két névjegyzékét is közölte november 28-án és 30-án. Az első 1634 nevet tartalmazott, a másodikban 1202 olvasható. December elején, amikor alábbhagyott az első kivégzések lázas lendülete, hozzáláttak a hatóságok, hogy - amennyire a körülmények engedik - nyilvántartásba vegyék a legnagyobb krími városok lakosságát, mert úgy gondolták, hogy tízezer- vagy akár százezer számra bujkálnak ott azok a burzsujok, akik egész Oroszországból oda menekültek hagyományos üdülőhelyeikre. December 6-án Lenin kijelentette egy moszkvai bizalmigyűlésen, hogy háromszázezer burzsuj csődült össze a Krímben. Szavatolta, hogy a közeljövőben „elnyerik büntetésüket" ezek az „elemek", akik „kémek és ügynökök tartalékhadát alkotják, és készen állnak rá, hogy segédkezet nyújtsanak a kapitalizmusnak"[126] Megerősítették a perekopi földszorost, a félszigetről kivezető egyetlen szárazföldi utat elzáró katonai kordont. Bezárult a csapda, és a hatóságok elrendelték, hogy minden lakos jelentkezzék a Csekánál, töltsön ki egy hosszú nyomozati kérdőívet, válaszoljon vagy ötven kérdésre, hogy milyen a társadalmi származása, a múltja, mivel foglalkozik, mennyi a jövedelme, de arra is, hogy mit csinált 1920 novemberében, mi a véleménye

Lengyelországról, Vrangelről, a bolsevikokról stb. Ennek a „fölmérésnek” az alapján három csoportba osztották a lakosságot: agyonlövendők; koncentrációs táborba küldendők; megkímélendők. Kevesen élték túl, a túlélők tanúvallomásai 1921-ben jelentek meg az emigráció újságjaiban; úgy írják le az elnyomás sújtotta Szevasztopolt, mint az egyik legkeményebb megpróbáltatást elszenvedő várost, mint az „akasztottak városát”. „A Nahimov sugárút tele volt az utcán letartóztatott és fölakasztott tisztek, katonák, polgári személyek hullájával. [...] Kihalt a város, a pincében és a padláson bújt meg a lakosság. Minden kerítést, a házak falát, a távírópóznákat, a boltok kirakatát falragaszok borították: »Halál az áru-lókra!« [...] Okulásul akasztottak az utcán.”[127]

A fehérek és vörösök harcának utolsó fejezete nem vetett véget az elnyomásnak. Már sehol sem voltak a polgárháború katonai arcvonalai, de még majd' két esztendeig eltartott a „rendteremtő” és „tisztogató” háború.

TAMBOVTÓL A NAGY ÉHÍNSÉGIG

1920 végén úgy tetszett, hogy diadalt aratott a bolsevik rendszer. Az utolsó fehér hadsereget legyőzték, a kozákokat megverték. Mahno különítményei szétszóródtak. De ha véget ért is a tulajdonképpeni háború -az, amelyet a vörösök vívtak a fehérek ellen -, továbbra is szemben állt a rendszer a társadalom széles rétegeivel, és nem is akárhogyan. 1921 elejére esik a parasztháborúk fénykora, amikor egész országrészek kerültek ki a bolsevik hatalom kezéből. A tambovi területen, a volgai területek egy részén (Szamara, Szaratov, Caricin, Szimbirszk körül), Nyugat-Szibériában csak a városokban mondhatták el a bolsevikok, hogy ők ott az urak. A vidék sok száz zöld csapat, vagy éppen valóságos parasztthadseregek ellenőrzése alatt állt. Naponta törtek ki zendülések a Vörös Hadsereg egységeiben. Elszaporodtak a sztrájkok, zavargások, munkástiltakozások az ország utolsó még működő ipari központjaiban, olyanokban, mint Moszkva, Petrográd, Ivanovo-Voznyeszenszk és Tula. 1921 februárjának a végén a kronstadti tengerészeti támaszpont matrózai is föllázadtak a petrográdi öbölben. Robbanékony helyzet alakult ki, kormányozhatatlan lett az ország. Valóságos társadalmi szökőár támadt, és elsodrással fenyegette a rendszert; erre aztán kénytelenek voltak visszakozni a bolsevik vezetők, és meghozni az egyetlen intézkedést, amely pillanatnyilag lecsillapíthatta a legtömegesebb, a legáltalánosabb és a legveszélyesebb elégedetlenséget, a paraszti elégedetlenséget; megígérték, hogy véget vetnek a rekvirálásnak, bevezetik helyette a természetbeni adózást. Ebben a helyzetben, a rendszer és a társadalom összecsapásai közepette rajzolódtak ki 1921 márciusától kezdve a NEP, az új gazdaságpolitika körvonalai.

Egy sokáig uralkodó politikatörténeti szemlélet mértéktelenül eltúlozta az 1921. márciusi „korszakváltást”. Nos, ettől a bolsevik párt X. kongresszusának utolsó napján, suttyomban, a társadalmi robbanás árnyékában hozott rendelkezéstől - hogy természetbeni adóval cserélik föl a rekvirálást - sem a parasztlázadások és a munkássztrájkok nem értek véget, sem pedig az elnyomás nem enyhült. A ma hozzáférhető levéltárak arról tanúskodnak, hogy 1921-ben nem köszöntött be egyik napról a másikra a társadalmi béke. Nagyon erős feszültségek maradtak meg egészen 1922 nyaráig, de bizonyos vidékeken jóval tovább is. Tovább garázdálkodtak a földeken a

rekviráló különítmények, vadul letörték a munkássztrájkokat, letartóztatták az utolsó szocialista pártmunkásokat, minden módon tovább folyt „az erdei bandák fölszámolása”, tömegesen lőtték agyon a túszokat, és fojtógázzal bombázták a falvakat. Végeredményben az 1921-22-es nagy éhínség bírta le a legnyughatatlanabb vidékeket, amelyek a legtöbbet szenvedtek a rekviráló különítményektől, és föllázadtak, mert élni akartak. Éppen azokat az övezeteket sújtotta az éhségfegyver, ahol a legszigorúbban rekviráltak az utóbbi években, és ahol a legnagyobb parasztlázadások törtek ki. Az éhség lett a rendszer „tárgyi” szövetségese, a tökéletes lecsendesítő fegyver, amely mellesleg arra is ürügyül szolgált a bolsevikoknak, hogy döntő csapást mérjenek az átoksúly ellen síkraszálló ortodox egyházra és az értelmiségre.

Sok parasztlázadás robbant ki 1918 nyara, a rekvirálás bevezetése óta, de a tambovi parasztok lázadása volt a leghosszabb, a legnagyobb és a legjobban szervezett. A Moszkvától nem egészen ötszáz kilométerre, délkeletre fekvő tambovi terület a század eleje óta az orosz népiesség örökösének számító szociálforradalmár párt egyik erőssége volt. Kemény elnyomás nehezedett a pártra, de 1918-20-ban még sok és tevékeny aktivistája maradt. Ugyanakkor a Moszkvához legközelebbi éléskamra is a tambovi terület volt, és 1918 ősze óta több mint száz rekviráló különítmény garázdálkodott ezen a sűrűn lakott mezőgazdasági vidéken. 1919-ben több tucat bunt, halvaszületett zavargás tört ki, de mindet könyörtelenül elfojtották. 1920-ban jelentősen megemelték a beszolgáltatási kötelezettséget, 18 millióról 27 millió púdra, pedig a parasztok jelentősen csökkentették a vetésterületüket, mert tudták, hogy úgyis rögtön elkoboznak tőlük mindent, amit nincs idejük maguknak elfogyasztani.[128] Vagyis, ha behajtják a kvótát, halálra éheztetik a parasztot. 1920. augusztus 19-én, Hitrovo községben fajultak el az élelmezési különítmények tevékenységével járó szokásos galibák. Maguk a helyi hatóságok is elismerték, hogy „egész sor visszaélést követtek el a különítmények: amerre jártak, mindenütt fosztogattak, elvitték a párnát, a konyhaeszközt, elosztották maguk között a zsákmányt, mindenki szeme láttára agyba-főbe vertek hetvenéves aggastyánokat. Azért büntették az öregeket, mert katonaszökevény fiuk az erdőben bujkált. [...] Az is fölháborította a parasztokat, hogy hiába szállították szekéren a legközelebbi vasútállomásra az elkobzott gabonát, ott rohadt meg a szabad ég alatt.”[129]

Futótűzként terjedt el a Hitrovóban kitört lázadás. 1920 augusztusának végén több mint tizennégyezer ember, jórészt puskával, kaszával, vasvillával fölfegyverzett katonaszökevény kergette el vagy mészárolta le „a szovjethatalom minden képviselőjét” a tambovi terület három körzetében. Eleinte semmi sem különböztette meg ezt a parasztlázadást attól a több száz más lázadástól, amely két év óta hol itt, hol ott robbant ki Oroszországban vagy Ukrajnában, de pár hét alatt jól szervezett felkelő mozgalommá terebélyesedett itt, ezen a hagyományos szociálforradalmár vidéken, egy született hadvezér, Alekszandr Sztyepanovics Antonov vezetése alatt.

Antonov 1906 óta volt szociálforradalmár aktivista, 1908-tól az 1917-es februári forradalomig politikai száműzöttként élt Szibériában; mint más „baloldali” szociálforradalmárok, egy ideig a bolsevik rendszer mellett állt, és a milícia járási főnöki tisztét is betöltötte szülőföldjén, Kirszanovban. 1918 augusztusában azonban szakított a bolsevikokkal, és élére állt a számtalan katonaszökevény-csapat egyikének; ők lettek a

vidék urai, szembeszálltak a rekviráló különítményekkel, meg-megtámadták a falvakba merészkedő néhány szovjet tisztviselőt. 1920 augusztusában, amikor a parasztlázadás lángba borította szülőföldjét, a kirszanovi körzetet, Antonov megszervezett egy hathatós parasztmilíciát, sőt egy jelentékeny hírszerző szolgálatot is, amely még a tambovi csekába is befurakodott. Propagandaszolgálatot is létrehozott, röplapokat, kiáltványokat terjesztett, leleplezte a „bolsevik komisszáruralmat", néhány népszerű követelés mögé sorakoztatta föl a parasztságot; legyen szabad kereskedelem, hirdessék meg a szabad választásokat, vessenek véget a rekvirálásnak, a bolsevik komisszár rendszernek és a Csekának.[130]

Ezzel párhuzamosan a dolgozó parasztság unióját, ezt az arrafelé jól beágyazott földalatti parasztaktivista hálózatot is megalakította a szociálforradalmár párt földalatti szervezete. Nagy feszültség volt a szakadár szociálforradalmár Antonov és a dolgozó parasztság uniójának vezetősége között, de azért olyan katonai szervezete, hírszerző szolgálata és politikai programja volt a tambovi terület parasztmozgalmának, amely erősebbé és összeforrottabbá tette, mint amilyen a korábbi parasztmozgalmak nagy része volt - a Mahno-féle mozgalom kivételével.

1920 októberében már csak Tambov városát és elvétve néhány vidéki városi települést tartott uralma alatt a bolsevik hatalom. A katonaszökevények ezrével csatlakoztak Antonov paraszthadseregéhez, amely több mint ötvenezer fegyveresből állt, amikor a legnagyobb volt. Végül Lenin ráébredt a helyzet súlyosságára, és ezt írta Dzerzsinszkijnek október 19-én: „A leggyorsabban és a legpéldásabban el kell taposnunk ezt a mozgalmat. [...] Nagyobb erélyt kell tanúsítanunk!"[131]

November elején a bolsevikok csak a köztársasági belvédelmi csapatok alig ötezer emberét tudták fölvonultatni, de Vrangel krími veresége után gyorsan feltöltötték a Tambovba vezényelt különleges csapatokat, amíg százezer főre nem rúgott a seregük - a Vörös Hadsereg különítményeivel együtt, amelyek mindig kisebbséget alkottak, mert nem tartották elég megbízhatónak őket a népfelkelések elfojtására.

1921 elején más vidékeken is föllángoltak a parasztlázadások; a Volga alsó folyása mentén mindenütt (a szamarai, szaratovi, caricini, asztraháni területen), de Nyugat-Szibériában is. Robbanékonnyá vált a helyzet; gazdag volt a vidék, de éhínség fenyegette, mert évek óta irgalmatlanul fosztogatták. A szamarai területen ezt jelentette a volgai katonai körzet parancsnoka 1921. február 12-én: „Többezres kiéhezett paraszttömegek ostromolják a magtárakat, ahol a városoknak és a hadseregnek szánt rekvirált gabonát halmozták föl a különítmények. Többször is elfajult a helyzet, és a hadsereg kénytelen volt belelőni a felbőszült tömegbe." A helybeli bolsevik vezetők ezt táviratozták Szaratovból Moszkvába; „Banditizmus uralkodott el a területen. Minden tartalékot - hárommillió pudot -elraboltak a parasztok az állami magtárakból. Erősen föl vannak fegyverezve, a katonaszökevények puskával látták el őket. A Vörös Hadsereg egész egységei lettek semmivé."

Egyidejűleg a parasztzavargásoknak új gócpontja alakult ki onnan több mint ezer kilométernyire, keleten. 1920 őszén, amikor már a virágzó dél-oroszországi és ukrajnai mezőgazdasági vidékek minden lehetséges erőforrását kifacsarta, a bolsevik kormány Nyugat-Szibéria felé fordult, amelynek - önkényesen - az 1913. évi (!) gabonakivitele

alapján állapították meg a beszolgáltatási kötelezettségét. De hogy is lehetne összehasonlítani azt a kivitelre szánt termést, amelyet csengő aranyrubel reményében aratott le, azzal a terméssel, amelyet fenyegetés hatására, a rekvirálóknak takarított be a paraszt? Mint mindenütt, Szibériában is föllázadtak a parasztok, hogy megvédjék munkájuk gyümölcsét, és biztosítsák a megélhetésüket. 1921 január-márciusában olyan területeket vesztettek el a bolsevikok, mint Tyumeny, Omszk, Cseljabinszk és Jekatyerinburg (ez együttvéve nagyobb terület, mint Franciaország), és a lázadók elvágták az európai Oroszországot Szibériával összekötő egyetlen vasútvonalat, a transzszibériai expressz vonalát. Február 21-én egy paraszt népi hadsereg bevette Tobolszk városát, amelyet a Vörös Hadsereg egységeinek csak március 30-án sikerült visszafoglalniuk.[132]

1921 elején majdnem ugyanilyen robbanékony volt a helyzet az ország túlsó végében, a két fővárosban, a régiben, Petrográdban és az újban, Moszkvában. Szinte megbénult a gazdaság; már nem közlekedtek a vonatok; fűtőanyag híján bezártak a gyárak, vagy lassabb ütemben működtek; már nem volt biztosítva a városok élelmezése. A munkások vagy az utcára kerültek, vagy a környező falvakat járták, élelem után kutattak, vagy a jéghideg és félig-meddig leszerelt műhelyekben vitatkoztak; ki mit tudott, ellopta, magával vitte és egy kis eledelre cserélte a „gyártmányt".

„Általános az elégedetlenség - foglalta össze január l6-án a Cseka tájékoztatási osztályának jelentése. - Azt jósolják munkáskörökben, hogy hamarosan megbukik a rendszer. Már senki sem dolgozik, mindenki éhes. Nagyarányú sztrájkok fenyegetnek. Egyre kevésbé megbízhatók a moszkvai helyőrség egységei, bármelyik pillanatban kicsúszhatnak az ellenőrzésünk alól. Megelőző intézkedésekre van szükség."[133]

Január 21-én elrendelte a kormány, hogy másnaptól egyharmaddal csökkentsék a kenyérfejadagot Moszkvában, Petrográdban, Ivanovo-Voznyeszenszkben és Kronstadtban. Olajat öntött a tűzre az az intézkedés, mert olyankor látott napvilágot, amikor a rendszer már nem emlegethette a fenyegető ellenforradalmi veszélyt, és nem hivatkozhatott a dolgozó tömegek osztály hazafiságára, hiszen már az utolsó fehér hadseregeket is szétverték. 1921-ben, január végétől március közepéig naponta követték egymást a sztrájkok, tiltakozó gyűlések, éhségmenetek, tüntetések, gyárfoglalások. Moszkvában is, Petrográdban is február végén, március elején tetőztek. Február 22-től 24-ig súlyos összecsapásokra került sor a Cseka különítményei és tüntető munkások között, akik erőszakkal akartak behatolni a kaszárnyákba, hogy barátkozzanak a katonákkal. Sok munkást megöltek és több százat letartóztattak.[134]

Petrográdban még nagyobb arányokat öltöttek a zavargások február 22-től, amikor több nagyüzem munkásai - akárcsak 1918 márciusában -megválasztották az erősen mensevik és szociálforradalmár színezetű „munkásmegbízottak gyűlését". Első kiáltványában azt követelte ez a gyűlés, hogy töröljék el a bolsevik diktatúrát, legyenek szabad szovjetválasztások, legyen szólás-, gyülekezési és sajtószabadság, és bocsássanak szabadon minden politikai foglyot. Ebből a célból általános sztrájkot hirdettek. A katonai parancsnokságnak nem sikerült megakadályoznia, hogy több ezred tanácskozást tartson, és olyan határozatot fogadjon el, hogy támogatják a munkásokat. Február 24-én a Cseka különítményei tüzet nyitottak egy munkástüntetésre, és megöltek

tizenkét munkást. Azon a napon körülbelül ezer munkást és szocialista aktivistát tartóztattak le.[135] Mégis egyre több lett a tüntető, ezrével szöktek meg a katonák az egységüktől, hogy csatlakozzanak a munkásokhoz. Négy évvel a cári rendszert megdöntő februári napok után mintha ugyanaz a folyamat ismétlődött volna: barátkoztak egymással a tüntető munkások és a zendülő katonák. Február 26-án 21 órakor Zinovjev, a petrográdi bolsevik szervezet vezetője olyan táviratot küldött Leninnek, amelyben már a pánik jelei mutatkoznak: „A munkások kapcsolatba léptek a kaszárnyákban lévő katonákkal. [...] Nagyon várjuk a Novgorodból kért segédcsapatokat. Ha pár órán belül nem jönnek meg a megbízható csapatok, összecsap a fejünk fölött a hullám."

Harmadnap bekövetkezett, amitől mindennél jobban tartottak a bolsevik vezetők: zendülés tört ki a petrográdi öbölben lévő kronstadti tengerészeti támaszpont két páncélos csatahajóján. Február 28-án 23 órakor

Zinovjev ismét táviratot küldött Leninnek: „Kronstadt: a két fő hajó, a Szevasztopol és a Petropavlovszk eszer-feketeszázak-féle határozatokat fogadott el, és ultimátumot intézett hozzánk; 24 órán belül kell válaszolnunk rá. A petrográdi munkások között nagyon ingatag a helyzet. A nagy gyárak sztrájkba léptek. Az eszerek bizonyára siettetni fogják a mozgalmat."[136]

Zinovjev azokat a követelésekel nevezte „eszer-feketeszázak-féle" követelésnek, amelyekel az állampolgárok óriási többsége hangoztatott három év bolsevik diktatúra után: szabad választások és viták után a szovjetek újraválasztása titkos szavazással; szólás- és sajtószabadság (itt azonban hozzátették: „a munkások, parasztok, anarchisták és baloldali szocialista pártok érdekében"); egyenlő élelmezési fejadag mindenkinek; minden szocialista párti politikai fogoly, minden munkás- és parasztmozgalmakban kifejlett tevékenysége miatt bebörtönzött munkás, paraszt, katona és matróz szabadonbocsátása; bizottság létrehozása, hogy kivizsgálja a börtönök és koncentrációs táborok minden foglyának esetét; a rekvirálás megszüntetése; a Cseka különleges különítményeinek fölöszlatása; szabad kéz a parasztoknak, hogy „azt csináljanak a földjükön, amit akarnak, saját hasznukra tenyésszék az állatokat, hogy a maguk erejéből boldoguljanak".[137]

Kronstadtban mind gyorsabban követték egymást az események. Március l-jén óriási gyűlési tartottak, több mint tizenötezer ember vett részt rajta, a tengerészeti támaszpont polgári és katonai lakosságának egynegyede. Mihail Kalinyin, a szovjetek központi végrehajtó bizottságának elnöke szállt ki a helyszínre, próbálta menteni a helyzetet, de a tömeg lehurrogta és elkergették. Másnap a lázadók és velük együtt a kétezer kronstadti bolseviknak legalább a fele ideiglenes forradalmi bizottságot alakítottak, amely azonnal megpróbált kapcsolatba lépni a petrográdi sztrájkolókkal és katonákkal.

1921 márciusának első hetében a Cseka napi jelentésekben számolt be a petrográdi eseményekről. Ezekből kiderül, hogy milyen széles népi támogatást élvezett a kronstadti lázadás: „A Kronstadti Forradalmi Bizottság úgy számít, hogy egyik napról a másikra általános felkelés törhet ki Petrográdban. Kapcsolat jött létre a zendülők és sok üzem között. [...] Az Arzenal üzemben, egy mai gyűlésen olyan határozatot szavaztak meg a munkások, amely mindenkit felhív, hogy csatlakozzon a lázadáshoz. Egy anarchistából, egy mensevikből és egy szociálforradalmárból álló, háromtagú küldöttséget választottak,

hogy fenntartsák a kapcsolatot Kronstadttal.”[138]

Március 7-én parancsot kapott a petrográdi Cseka, hogy törje le a mozgalmat, „tegyen döntő lépéseket a munkások ellen”. Negyvennyolc óra alatt több mint kétezer szocialista vagy anarchista munkást, szimpatizánst és aktivistát tartóztattak le. A zendülő katonákkal ellentétben a munkások fegyvertelenek voltak, és alig tudtak ellenállni a Cseka különítményeinek. A bolsevikok szétverték a felkelés háttértámaszát, majd aprólékosan előkészítették Kronstadt ostromát. Tuhacsevszkij hadseregparancsnokot bízták meg, hogy számolja föl a lázadást. Az 1920-as lengyelországi hadjárat győztese a forradalmi hagyomány nélküli katonaiskola ifjú újoncaival, valamint a Cseka különleges csapataival lövetett a népre[42]. Március 8-án kezdődtek a hadműveletek. Tíz nap múlva elesett Kronstadt, de azon az áron, hogy mindkét részről tízezrek haltak meg. Könyörtelen megtorlás követte a felkelést. Több száz fogoly felkelőt végeztek ki a vereségük után következő napokban. Az újabban nyilvánosságra hozott levéltári adatok szerint, csak 1921 áprilisától júniusáig 2103 embert ítéltek halálra és 6459-et ítéltek börtönben vagy táborban letöltendő büntetésre.[139]

Közvetlenül Kronstadt bevétele előtt majd' nyolcezer embernek sikerült elmenekülnie a befagyott öböl jegén át egészen Finnországig, ahol átmeneti táborokban helyezték el őket. Teriokiban, Viipuriban (a mai Viborgban) és Inóban. Amnesztiát ígértek nekik, sokan lépre is mentek, és 1922-ben visszatértek Oroszországba, ahol is nyomban letartóztatták és a Szolovki-szigeteken lévő táborba és Holmogoriba küldték őket. Arhangelszk mellé, az egyik leggyászosabb koncentrációs táborba.[140] Egy anarchista körökből származó forrás szerint 1922 tavaszán már ezerötszáz rab sem volt életben a Holmogoriba küldött ötezer kronstadti letartóztatott közül.[141]

Szomorú híre volt a holmogori tábornak a nagy Dvina folyó mentén: sok fogolytól szabadultak ott meg rövid úton. Uszályokra rakták a szerencsétleneket, összekötözték a kezüket, követ kötöttek a nyakukba, és belehajították őket a folyó vizébe. Mihail Kedrov, a Cseka egyik legfőbb vezetője kezdeményezte ezt a tömeges vízbefojtást 1920 júniusában. Több, egybehangzó tanúvallomás szerint 1922-ben számtalan Holmogoriba deportált kozákot, kronstadti zendülőt, tambovi területről származó parasztot fojtottak bele a Dvinába. Ugyanabban az évben egy különleges kiürítési bizottság 2514 kronstadti polgári személyt deportált Szibériába, csak azért, mert az erődítményben tartózkodott az események idején.[142]

A kronstadti lázadás leverése után a rendszer minden erejét a szocialista pártmunkások utáni hajtóvadászatra összpontosította, a sztrájkok és a munkás-„nemtörődömség” elleni harcra, a parasztfelkelések eltiprására, mert azok bizony rendületlenül folytatódtak, hiába jelentették be hivatalosan, hogy megszűnik a rekvirálás és az egyházüldözés.

1921. február 28-án Dzerzsinszkij minden területi csekának megparancsolta, hogy „1. azonnal tartóztassák le az egész anarchizáló, mensevik, szociálforradalmár értelmiséget, különösen a mezőgazdasági és az élelmezési népbiztosságon dolgozó tisztviselőket; 2. utána pedig tartóztassanak le minden menseviket, szociálforradalmárt és anarchistát, aki üzemben dolgozik, és sztrájkra, tüntetésre bujtogathatja a munkásokat.”[143]

A NEP bevezetése távolról sem enyhítette az elnyomó politikát, sőt 1921 márciusától

egyenesen fokozódott a mérsékelt szocialista pártmunkásokra nehezedő elnyomás. Nem azért, mert félő volt, hogy ellenzik az új gazdaságpolitikát, hanem éppen azért, mert a mérsékelt szocialisták már régóta követelték ezt a politikát, és ez csak igazolta éleslátásukat és politikai helyzetérzéküket. „Csak egy hely van az akár nyíltan föllépő, akár álcázott mensevikeknek és eszereknek - írta Lenin 1921 áprilisában -, ez pedig a börtön."

Pár hónap múlva úgy gondolta, hogy a szocialisták még mindig nagyon „mozgolódnak", és ezt írta: „Ha még mindig ugrálnak a mensevikek és eszerek, könyörtelenül agyon kell lőni őket!" 1921 márciusa és júniusa között megint több mint kétezer mérsékelt szocialista pártmunkást és szimpatizánst tartóztattak le. A mensevik párt központi bizottságának minden tagja börtönbe került; az a veszély fenyegette őket, hogy valamennyiüket száműzik Szibériába, ezért 1922 januárjában éhségsztrájkba léptek; tizenkét vezetőt száműztek akkor külföldre, közöttük Dant és Nyikolajevszkijt; 1922 februárjában érkeztek meg Berlinbe.

1921 tavaszán az volt a rendszer egyik fő célja, hogy föllendítse az ipari termelést, mert visszaesett az 1913. évi termelés egytizedére. A bolsevikok egyáltalán nem enyhítették a munkásokra nehezedő nyomást, fenntartották, sőt fokozták a munkának az előbbi években bevezetett militarizálását. A Don-medence (a Donbasz) nagy bánya- és iparvidéke adta az ország szén- és acéltermelésének 80%-át; a NEP elfogadása után, 1921-ben itt folytatott politika jól mutatja, hogy milyen önkényuralmi módszerekkel igyekeztek a bolsevikok újból „dologra fogni a munkásokat". 1920 végén az egyik legfőbb vezetőt, a Trockijhoz közel álló Pjatakovot nevezték ki a szénipar központi igazgatóságának élére. Neki sikerült egy év alatt megötszöröznie a széntermelést a munkásosztály olyan példátlan kizsákmányolása és elnyomása árán, amely az alája rendelt százhúszezer bányász munkájának katonás irányításán alapult. Pjatakov szigorú fegyelmet vezetett be; „szabotázscselekménynek" minősítettek és tábori fogsággal, vagy éppen halállal büntettek minden hiányzást; tizennyolc bányászt végeztek ki 1921-ben „megrögzött élősdiség" miatt. Továbbá megnövelte a munkaidőt (bevezette a vasárnapi munkát), széltében élt az „élelmiszerjegy-zsarolással", hogy kicsikarja a munkásokból a termelékenység növekedését. Olyankor rendelte el mindezeket, amikor a munkások a létfenntartásukhoz szükséges kenyér egyharmadát vagy a felét kapták meg az egész munkabérük fejében, és amikor a napi műszakjuk végén egyetlen pár cipőjüket is kölcsön kellett adniuk a váltótársaiknak. Ahogy maga a szénipari igazgatóság is elismerte, a járványos betegségeken kívül „a ruházat, a nadrág, a cipő majdnem teljes hiánya" és az „állandó éhezés" is ott volt a sok munkahelyi hiányzás számtalan oka között. A fenyegető éhínség miatt Pjatakov azt akarta, hogy kevesebb legyen az éhes száj, ezért 1921. június 21-én elrendelte, hogy mindenkit tiltsanak ki a bányavárosokból, aki nem bányában dolgozik, s ennélfogva csak „kolonc" a dolgozók nyakán. A bányászok családtagjaitól megvonták az élelmiszerjegyeket. Szigorúan egy-egy bányász egyéni teljesítményéhez szabták a fejadagot, és valami kezdetleges darabbérezést is bevezettek.[144]

Ezek az intézkedések mind szemben álltak az egyenlőség és a „szavatolt fejadag" elvével, amellyel még sok olyan munkás áltatta magát, akit elámított a bolsevik munkásmitológia. Elég híven megelőlegezték a harmincas évek munkásellenes

intézkedéseit. A munkástömegek csak rabszilát (munkaerőt) alkottak, azt pedig a lehető leghatásosabban ki kellett aknázni, még a munkatörvényeket és a termelékenység ösztökéjének egyszerű szerepére kárhoztatott, mihaszna szakszervezeteket is kijátszva. A munka militarizálása látszott a leghatásosabb módszernek, hogy megrendszabályozzák ezt a makrancos, kiéhezett és kevéssé termelékeny munkaerőt. Okvetlenül el kell gondolkodnunk rajta, hogy mennyire hasonlít a szabad munkának ez a kizsákmányolása a harmincas évek elején létrehozott nagy büntetőintézmények kényszermunkájához. Mint annyi más esemény a bolsevizmusnak ezekben a magzati éveiben, amelyek semmiképpen sem szorítkoznak pusztán a polgárháború idejére, mindaz, ami a Donbaszban történt 1921-ben, már előre jelezte a sztálinizmus virágkorának nem egy későbbi praktikáját.

1921 tavaszán a parasztbandák és -különítmények kezén lévő összes vidék „megtisztogatása" is a bolsevik rendszer egyik fő katonai művelete volt. 1921. április 17-én a politikai bizottság Tuhacsevszkij hadseregparancsnokra bízta „az Antonov-bandák elleni megsemmisítő hadműveleteket a tambovi területen". Egy nehéztüzérséggel és repülőgépekkel fölszerelt, majdnem százezer főnyi hadsereg élén - amelyben a Cseka különleges különítményei is jócskán képviselve voltak - Tuhacsevszkij szét is verte Antonov csapatait, és hallatlan erőszakossággal nyomta el a lázadást. A központi végrehajtó bizottság teljhatalmú bizottmányt nevezett ki, azzal a céllal, hogy valóságos megszálló rendszert építsen ki a tambovi területen; Antonov-Ovszejenko, a bizottmány elnöke és Tuhacsevszkij tömegével szedte a túszokat, hajtotta végre a kivégzéseket, szállíttatta koncentrációs táborba az embereket, irtotta őket fojtógázzal, és egész falvakat deportáltatott, amelyekről azt gyanította, hogy „banditákat" segítenek vagy rejtegetnek.[145]

Az 1921. június 11-én, Antonov-Ovszejenko és Tuhacsevszkij aláírásával kelt 171. számú napiparancs rávilágít, hogy milyen módszerekkel ..tisztogatták meg" a tambovi területet. Ez a parancs ugyanis így szólt:

„1) Minden állampolgárt ítélet nélkül, helyben lőjenek agyon, ha nem hajlandó megmondani a nevét.

2) A kerületi politikai bizottságok vagy a járási politikai bizottságok fel vannak hatalmazva, hogy eljárjanak a fegyverrejtegető falvak ellen, hogy túszokat szedjenek, és agyonlőjék őket, ha nem szolgáltatják be a fegyvereket.

3) Ahol fegyvert találnak, ítélet nélkül, helyben lőjék agyon a család legidősebb tagját.

4) Ha valamelyik család bandität rejteget a házában, letartóztathatják, deportálhatják a területről, elkobozhatják a vagyonát, és ítélet nélkül agyonlőhetik a család legidősebb tagját.

5) Banditának kell tekinteni azokat a családokat, amelyek rejtegetik családtagjaikat vagy a banditák vagyonát, és ítélet nélkül, helyben agyon kell lőni a család legidősebb tagját.

6) Ha egy bandita családja elmenekül, szét kell osztani a vagyonát a szovjethatalomhoz hű parasztok között, és föl kell gyújtani vagy le kell rombolni az elhagyott házakat.

7) Szigorúan és könyörtelenül hajtsák végre ezt a napiparancsot."[146]

A 171. számú parancs kihirdetése után Tuhacsevszkij mindjárt elrendelte, hogy mérges gázt vessenek be a lázadók ellen. „A szétvert bandák maradványai és a magányos banditák továbbra is az erdőkben verődnek össze. [...] Fojtógázzal kell megtisztítani azokat az erdőket, ahol banditák bujkálnak. Mindent úgy kell kiszámítani, hogy a gázfelhő az erdőbe hatoljon, és mindent elpusztítson, ami ott lapul. Azonnal gondoskodjon a tüzérség felügyelője a szükséges mennyiségű fojtógázról, valamint az efféle művelethez értő szakemberekről." Több bolsevik vezető is ellenezte a „tisztogatásnak" ezt a végletes módját, ennek hatására július 19-én visszavonták a 171. számú parancsot.[147]

Ekkorra, 1921 júliusára a katonai hatóságok és a Cseka már hét koncentrációs tábort is fölállítottak, ahol - még csak részleges adatok szerint - legalább ötvenezer ember volt bezárva, a legtöbbjük nő, öreg és gyerek, „túsz" és katonaszökevény parasztok családtagjai. Ijesztő volt ezeknek a táboroknak az állapota: járványosan terjedt ott a tífusz és a kolera, a félmeztelen rabok mindenben hiányt szenvedtek. 1921 nyarán az éhínség is fölütötte a fejét. Ősszel a halandóság elérte a havi 15-20%-ot! 1921 szeptember l-re már csak néhány csapat maradt, összesen alig több mint ezer fegyveres, pedig 1921 februárjában, a parasztmozgalom tetőpontján még negyvenezren álltak fegyverben, 1921 novemberétől, amikor már régen „elcsendesedtek" a parasztvidékek, észak-oroszországi koncentrációs táborokba, Arhangelszkbe és Holmogoriba deportáltak több ezer rabot, a legjobb erőben lévőket.[148]

A Cseka hetenként jelentést küldött a bolsevik vezetőknek; ezek szerint sokfelé - Ukrajnában, Nyugat-Szibériában, a Volga menti területeken, a Kaukázusban - legalább az 1922-es év második feléig folytatódott a parasztvidékek „lecsendesítése". Szívósnak bizonyultak a korábbi években kialakult szokások, és ha 1921 márciusában eltörölték is a rekvirálást, gyakran iszonyú kegyetlenséggel ment végbe az azt pótolni hivatott természetbeni adó behajtása. 1921-ben katasztrofális viszonyok uralkodtak a mezőgazdaságban; ehhez képest igen magas volt a beszolgáltatási kvóta, és ez állandó feszültség forrása volt a parasztvidékeken, ahol még számos paraszt megtartotta a fegyverét.

A tulai, orjoli és voronyezsi területen 1921 májusában tett utazásának tapasztalatait összefoglalva, Nyikolaj Oszinszkij helyettes földművelési népbiztos azt jelentette; a helyi tisztviselők meg vannak győződve róla, hogy az ősszel visszaállítják a rekvirálást. A helybeli hatóságok „csakis úgy tekintenek a parasztra, mint született szabotőrre".[149]

1921 decemberében rendkívüli meghatalmazottat küldtek Szibériába, Feliksz Dzerzsinszkijt, hogy meggyorsítsa az adóbehajtást, mert azt várták, hogy Szibéria termeli meg a mezőgazdasági termékek nagyobb részét abban az időszakban, amikor éhínség pusztította valamennyi Volga menti területet. Ő aztán „forradalmi mozgóbíróságokat" állított fel; az volt a feladatuk, hogy tarolják végig a falvakat, és nyomban ítéljenek börtön vagy táborbüntetésre minden parasztot, aki nem fizette be az adó-ját.[151] Annyi visszaélést követtek el ezek a bíróságok az „adókülönítmények" segítségével - akárcsak a rekviráló különítmények -, hogy maga a legfelső bíróság elnöke, Nyikolaj Krilenko volt kénytelen vizsgálatot indítani ezeknek a Cseka-főnök kinevezte szerveknek a

ténykedéséről.

Az öttagú Teljhatalmú Bizottmány elnökének jelentése a tambovi terület banditái ellen hozott elnyomó intézkedésekről. 1921. július 10.

A kudrjukovszkaji voloszyban [járásban] június 27-én kezdődtek a tisztogató akciók Oszinovki falunál, amely banditacsoportokat rejtegetett a múltban. Némi bizalmatlanság jellemezte a parasztok megtorló különítményeink irányában tanúsított magatartását. A parasztok nem árultak el semmit az erdei banditákról, bármit kérdeztünk tőlük, azt felelték, hogy nem tudják.

Összeszedtünk 40 túszt, ostromállapotot hirdettünk ki a faluban, és két órát adtunk a falusiaknak, hogy kiadják a banditákat és az eldugdosott fegyvereket. Gyűlést hívtak össze, de nem tudták, mitévők legyenek, sehogy sem szánták el magukat, hogy tevékenyen közreműködjenek a bandita vadászatban. Biztosan nem vették komolyan a fenyegetésünket, hogy kivégezzük a túszokat. Amikor lejárt a haladék, kivégeztünk 21 túszt a falugyűlés színe előtt. Az egyénenkénti agyonlövés útján, minden szokásos formasággal, a teljhatalmú bizottmány tagjai, a kommunisták stb. jelenlétében végrehajtott nyilvános kivégzés elég nagy hatással volt a parasztokra...

Karejevka falu a banditacsoportok kedvelt helye volt földrajzi fekvése miatt [.] ezért úgy döntött a teljhatalmú bizottmány, hogy eltörli a föld színéről. Az egész lakosságot deportáltuk, minden vagyonukat elkoboztuk, csak a Vörös Hadseregben szolgáló katonák családjának hagytuk meg a vagyonát; őket mindenestül áttelepítettük Kurgyuki községbe, és beköltöztettük őket a banditák családjától elkobzott házakba. Megmentettünk néhány értékesebb tárgyat - ablakkeretet, fa- és üvegneműt stb. -, majd felgyújtottuk a falu házait...

Bogoszlovka községben július 3-án kezdtük el a tisztogató műveleteket. Ritkán találkoztunk ilyen konok és jól szervezett parasztsággal. Ha vitába bocsátkoztunk ezekkel a parasztokkal, a legfiatalabbtól a legöregebbig, egyöntetűen mind azt válaszolta, elképedve: „Minálunk banditák? Hova gondolnak? Meglehet, hogy láttunk egyet-egyet a környékben, de azokról se tudjuk, hogy banditák voltak-e. Békésen élünk mink itt, a légynek sem ártunk, nem tudunk mink semmit.”

Ugyanazt csináltuk, amit Oszinovkiban: összeszedtünk 58 túszt. Július 4-én nyilvánosan agyonlőttük az első csoportot, 21 embert, másnap meg 15-öt, és ártalmatlanná tettünk 60 banditacsaládot, vagyis körülbelül 200 embert. Végül elértük a célunkat, rászorítottuk a parasztokat, hogy induljanak el banditavadászatra és az elrejtett fegyverek fölkutatására...

Július 6-án ért véget a fönt említett falvak és községek átfésülése. Siker koronázta a tisztogatást, és a két szomszédos voloszty határán túl is érezhetők a következményei. Folyamatosan adják meg magukat a banditák.

Uszkonyin. az 5 tagú Teljhatalmú Bizottmány elnöke.[150]

1922. február 14-én ezt írta egy publicista Omszkból; „Elképzelhetetlen arányokat öltöttek a rekviráló különítmények visszaélései. Fűtetlen magtárakba zárják módszeresen

a letartóztatott parasztokat, megostorozzák, kivégzéssel riogatják őket. Megkötözik, végigfuttatják meztelenül a falu főutcáján, majd fűtetlen magtárba zárnak mindenkit, aki nem teljesíti maradéktalanul a beszolgáltatási kötelezettségét. Sok nőt eszméletlenre vertek, majd hóba vájt lyukakba állították őket meztelenül..." Továbbra is nagy feszültség uralkodott minden területen.

Egy másfél évvel a NEP bevezetése után kelt és 1922 októberéről szóló politikai rendőrségi jelentés részletei is erről tanúskodnak:

„A pszkovi területre kivetett természetbeni adókvóta a termés 2/3-át teszi ki. Négy körzet fegyvert fogott. [...] A novgorodi területen rossz termés volt, 25%-kal csökkentették a beszolgáltatást, mégsem fogják teljesíteni a kvótát. A rjazanyi és tveri területen éhhalálra ítélné a parasztságot a beszolgáltatás 100%-os teljesítése. [...] Novonyikolszkoje területén éhínség fenyeget, a parasztok füvet, gyökereket gyűjtögetnek, abból akarnak táplálkozni. [...] De még ez is semmiségnek tűnik ahhoz a hírhez képest, hogy a kijevi területen sosem látott öngyilkossági hullám söpör végig; tömegesen követnek el öngyilkosságot a parasztok, mert nem tudnak sem adót fizetni, sem fegyvert fogni, hiszen azt is elkobozták tőlük. Több mint egy év óta éhínség pusztít sok vidéken, s ettől a parasztok nagyon sötéten látják a jövőjüket."[152]

De azért 1922 őszén már túl voltak a nehezén. Aki túlélte a kétesztendős éhezést, olyan termést takaríthatott be, hogy abból áttelelhetett, föltéve, hogy nem akarják a teljes adót behajtani tőle. „Az idén nem éri el a gabonatermés az utóbbi tíz év átlagát": így említette meg először az

1921. július 2-i Pravda az utolsó oldalán, egy rövidke cikkben, hogy „élelmezési probléma" van az „agrárfronton". „Felhívás az OSZSZSZK minden állampolgárához" - tíz nap múlva ebben az 1921. július 12-i, a Pravdában közölt kiáltványban ismerte el Mihail Kalinyin, a szovjetek központi végrehajtó bizottságának elnöke, hogy „sok körzetben tönkretette az aszály a termést".

„Nem csak az aszály következménye ez a csapás - fejtegette egy július 21-én kelt központi bizottsági határozat. - Az egész történelmi múltunkból ered és fakad, a mezőgazdaságunk elmaradottságából, a szervezetlenségből, az agronómiai ismeretek alacsony színvonalából, a silány technikából, a vetésforgó elavult formáiból. A háború és a zárlat következményei is súlyosbítják, a földbirtokosok, tőkések és lakájaik ellenünk folytatott szakadatlan harca és azoknak a banditáknak szüntelen akciói, akik Szovjet-Oroszország és egész dolgozó népe iránt ellenséges szervezetek parancsak hajtják végre."[153]

Még nem merték kimondani ennek a „csapásnak" a nevét, de máris kimaradt okainak hosszú felsorolásából a fő tényező: a rekvirálási politika, amely már évek óta szipolyozta az amúgy is gyenge lábon álló mezőgazdaságot. Az éhínség sújtotta területek 1921 júniusában Moszkvába hívott vezetői egyöntetűen azt hangsúlyozták, hogy a kormányt, különösen a mindenható közélelmezési népbiztosságot terheli a felelősség az éhínség terjedéséért és súlyosbodásáért. A szamarai terület képviselője, egy bizonyos Vavilin szóvá tette, hogy a területi közélelmezési bizottság a rekvirálás bevezetése óta állandóan meghamisította fölfelé a termésbecsléseket.

1920-ban rossz termés volt, de azért abban az esztendőben is össze-rekviráltak tízmillió

pud gabonát. Minden tartalékot elvittek, még a következő évre szánt vetőmagot is. 1921 januárjától sok parasztnak nem volt mit ennie. Februárban elkezdett növekedni az elhalálozások száma. Lényegében két-három hónap alatt megszűnt a szamarai területen a rendszerellenes zavargás és lázadozás. „Manapság - fejtegette Vavilin -már nincs lázadás. Új dolgokat tapasztalunk: többezres éhező csapatok ostromolják békésen a szovjetek vagy a párt végrehajtó bizottságát, és napokig várják ki tudja milyen élelemszállítmány csodás érkezését. Szét sem lehet kergetni ezt a tömeget; úgy hullnak ott naponta, mint a legyek. [...] Azt hiszem, hogy legalább kilencszázezer éhező van a területen.”[154]

Ha a Cseka és a katonai hírszerző szervezet jelentéseit olvassuk, megállapíthatjuk, hogy 1919 óta sok vidéken fölütötte a fejét az éhínség,

1920-ban mindvégig szüntelenül romlott a helyzet. A Cseka, a földművelési népbiztosság és a közélelmezési népbiztosság tökéletesen tisztában volt a helyzettel, és belső jelentéseikben már 1920 nyarán összeállították az „éhező” vagy „szűkölködő” körzetek és területek jegyzékét. 1921 januárjában egy jelentés az 1920-as rekvirálási „dühöt” is megemlítette a tambovi területet sújtó éhínség okai között. A kisembereknek világos volt - a politikai rendőrség jelentéseibe foglalt megjegyzések is erről tanúskodnak -, hogy „a szovjethatalom minden parasztot éhen akar pusztítani, aki ellenáll neki”. A kormány semmit sem tett, noha tökéletesen tájékoztatva volt róla, hogy rekvirálási politikája milyen elkerülhetetlen következményekkel jár. Egyre több vidékre terjedt ki az éhínség. Lenin és Molotov mégis arra kérte 1921. július 30-i táviratában a vidéki, területi pártbizottságok minden vezetőjét, hogy „erősítsék meg a begyűjtő apparátust [...], hathatós propagandát fejtsenek ki a falusi lakosság körében, magyarázzák meg az adó pontos és teljes befizetésének gazdasági és politikai jelentőségét [...], és a párt egész tekintélyével és az államapparátus egész elnyomó hatalmával álljanak a természetbeni adót begyűjtő szervek mellé!”[155]

A hatóságok mindenáron folytatni akarták a parasztság kizsigerelésére irányuló politikájukat, ezzel szemben megmozdultak az értelmiség tájékozott és felvilágosult körei. 1921 júniusában agrármérnökök, közgazdászok, egyetemi tanárok megalakították az Éhség Ellen Küzdő Társadalmi Bizottságot a Moszkvai Mezőgazdasági Társaság kebelében. Kiváló közgazdászok voltak a bizottság első tagjai között, mint Kondratyev és Prokopovics, az ideiglenes kormány volt közélelmezési minisztere, továbbá Jekatyerina Kuszkova, egy Makszim Gorkijhoz közel álló újságírónő, írók, orvosok, agronómusok. Gorkij közbenjárásával, akinek jó kapcsolata volt a bolsevik vezető körökkel, egy bizottsági küldöttség, amelyet Lenin nem volt hajlandó fogadni, 1921 júliusának közepén kihallgatást eszközölt ki Lev Kamenyevnél. Lenin mindig bizalmatlanságot táplált bizonyos bolsevik vezetők „érzelgőssége” iránt; ez után a találkozó után pár szavas levelet küldött társainak, a politikai bizottságnak: „Szigorúan ártalmatlanná kell tenni Kuszkovát. [...] Fogadjuk el Kuszkovától a nevét, az aláírását, egy-két vagont azoktól, akik rokonszenveznek vele (és a magafajtákkal). Semmi mást.”[156]

Végül sikerült a Bizottság tagjainak meggyőzniük néhány bolsevik vezetőt, hogy szükség van a bizottságukra. Nyugaton is ismerték őket, mint a tudomány, az irodalom és az orosz kultúra legnevesebb képviselőit, nagy részük már az 1891-es éhínség

áldozatainak nyújtott segítség megszervezésében is tevékenyen részt vett. Emellett világszerte sok értelmiségivel voltak kapcsolatban, ennélfogva azt is szavatolhatták, hogy igazságosan osztanak szét egy esetleges nemzetközi segélyt az éhezők között. Készen álltak rá, hogy fölajánlják a kezességüket, csak azt kötötték ki, hogy hivatalos jogállást kapjon az Éhezőket Segítő Bizottság.

Némi húzódozás után, 1921. július 21-én elhatározta a bolsevik kormány, hogy törvényesíti a Társadalmi Bizottságot, amely az Éhezőket Segélyező Összorosz Bizottság nevet vette fel. A Vöröskereszt jelvényének használatára is felhatalmazták. Joga lett, hogy élelmiszert, takarmányt, gyógyszert szerezzen be Oroszországban és külföldön, szétossza a segélyt a szűkölködők között, kivételes szállítási lehetőségeket kaphatott, hogy eljuttassa a szállítmányait, népkonyhákat, levesosztást szervezhetett, helyi részlegeket, bizottságokat hozhatott létre, „szabadon érintkezhetett a kijelölt külföldi szervezetekkel és meghatalmazottakkal", sőt „a központi és helyi hatóságok olyan intézkedéseit is megvitathatta, amelyek véleménye szerint az éhínség elleni harc kérdéskörével kapcsolato-sak".[157] Még sosem kapott ilyen jogokat társadalmi szervezet a szovjet történelem folyamán. Azzal a válsággal álltak arányban a kormány engedményei, amelyet akkoriban élt át az ország, négy hónappal a NEP hivatalos, bár elég tétova bevezetése után.

A Bizottság fölvette a kapcsolatot az ortodox egyház fejével, Tyihon pátriárkával, aki tüstént létrehozta az Éhezőket Segélyező Összorosz Egyházi Bizottságot. 1921. július 7-én a pátriárka minden templomban fölolvastatott egy pásztorlevelet: „A dög lett az éhező lakosság kedvelt étele, csak nehéz ilyen ételt találni. Sírás, jajveszékelés mindenfelé. Már emberevésre is vetemednek... Nyújtsatok segédkezet fivéreiteknek, nővéreiteknek! A hívek engedelmével olyan templomi kincseket is az éhezők megsegítésére fordíthattok, amelyek nincsenek fölszentelve. Így gyűrűket, láncokat, karkötőket, szentképi díszeket stb."

Az egyház segítségének megszerzése után különböző nemzetközi intézményekkel is kapcsolatba lépett az Éhezőket Segélyező Összorosz Bizottság, köztük a Vöröskereszttel, a kvékerekkel, az American Relief Associationnel (ARA); mindegyikük igenlő választ adott. Mégsem tarthatott alig öt hétnél tovább az együttműködés a rezsim és a bizottság között; a kormány megállapodást írt alá a Herbert Hoover irányítása alatt működő American Relief Association képviselőjével, majd hat nap múlva, 1921. augusztus 27-én föloszlatták a bizottságot. Az amerikaiak elküldték az első élelmiszer-szállítmányaikat, ezzel - Lenin szerint - a bizottság már megtette a magáét; „Kuszkova neve és aláírása" csak óvadéknak kellett a bolsevikok kezében. Elég volt belőle.

.Javasolom - írta Lenin -, hogy még ma, pénteken, augusztus 26-án, oszlassák fel a bizottságot. [...] Tartóztassák le Prokopovicsot izgatás miatt [...] és tartsák börtönben három hónapig. [...] Nyomban, még ma tiltsák ki Moszkvából a bizottság többi tagját, és egymástól elkülönítve küldjék lehetőleg vasúttól távol eső körzeti székhelyekre, s tartsák házi őrizetben őket. [...] Holnap rövid, ötsoros, rideg kormányközleményben hozzuk nyilvánosságra, hogy feloszlattuk a bizottságot munkamegtagadás miatt. Adjunk utasítást az újságoknak, hogy már holnap kezdjék el gyalázni a bizottság tagjait. Úrifiúk, fehérgárdisták, mindig szívesen utazgatnak külföldön, bezzeg alig rándulnak le vidékre,

minden módon nevetségessé kell tenni őket, és két hónapig legalább hetenként egyszer rájuk kell húzni a vizes lepedőt."[158]

A sajtó híven követte ezeket az utasításokat: nekiesett a bizottságban részt vevő hatvan híres értelmiséginek. A közzétett cikkek címe ékesen tanúskodik ennek a lejárató hadjáratnak a jellegéről: „Ne játsszunk az éhezéssel!" (Pravda, 1921. augusztus 30.); „Az éhségre spekulálnak!" (Kommunyisztyicseszkij Trud, 1921. augusztus 31.); „Segélyező Bizottság... az ellenforradalomnak" (Izvesztyija, 1921. augusztus 30.). Dzerzsinszkij Cseka-főnök egyik helyettese, Unschlicht kijelentette valakinek, aki közbenjárt nála a bizottság letartóztatott és deportált tagjai érdekében: „Azt mondja, hogy a bizottság semmi törvénytelenséget sem követett el. Igaz. De vonzásközpontnak tűnt fel a társadalomban. És nem engedhetünk meg ilyesmit. Tudja, ha egy pohár vízbe beletesznek egy ágacskát, amelyen még nincs hajtás, gyorsan kirügyezik. A bizottság éppen ilyen gyorsan kezdett gyökeret verni a társadalmi közösségben [...] Ki kellett venni a vízből és el kellett taposni ezt az ágat."[159]

A bizottság helyett a kormány megalakította az Éhezőket Segélyező Központi Bizottmányt, egy különböző népbiztossági tisztviselőkből álló, nehézkes, bürokratikus, tehetetlen és korrupt szervezetet. Javában dühöngött az éhínség, s a tetőpontján, 1922 nyarán már majdnem harmincmillió ember szenvedett tőle, de a Központi Bizottmány csak nem egészen hárommillió embernek nyújtott hébe-hóba egy kis élelemsegélyt. Az ARA, a Vöröskereszt, a kvékerek élelmiszer-elosztó központjai naponta körülbelül tizenegymillió embert élelmeztek. A nemzetközi megmozdulás ellenére legalább ötmillió ember halt éhen 1921-22-ben abból a 29 millióból, akit éhínség sújtott[160]. Az előző nagy éhínség, amelyet 1891-ben élt át Oroszország, nagyjából ugyanazokon a vidékeken (a Középső- és Alsó-Volga-vidéken, továbbá Kazahsztán egy részén), négy-ötszázezer áldozatot követelt. Az állam és a társadalom valósággal vetélkedett akkor, hogy melyik segítse jobban az aszály sújtotta parasztságot. Az ifjú ügyvéd Vlagyimir Uljanov-Lenin Szamarában lakott az 1890-es évek elején, az egyik olyan területnek a székhelyén, amelyet leginkább próbára tett az 1891-es éhínség. Ő volt a helybeli értelmiség egyetlen olyan tagja, aki - amellett, hogy nem vett részt az éhezők társadalmi segélyezésében - határozottan ellenezte is az ilyesfajta segítségnyújtást. Ahogy egyik barátja fölidézi: „Vlagyimir Iljics Uljanov elég bátor volt hozzá, hogy nyíltan kimondja: sok pozitív következménye is van az éhínségnek, például az, hogy megjelenik a burzsoá rend sírásója, az ipari proletariátus. [...] Az éhínség, magyarázta, lerombolja az elmaradott parasztgazdaságot, ezáltal ténylegesen közelebb visz bennünket végső célunkhoz, a szocializmushoz, a kapitalizmust közvetlenül követő szakaszhoz. Az éhínség a hitet, nemcsak a cárba, hanem magába az Istenbe vetett hitet is lerombolja."[161] Harminc év múlva a bolsevik kormány fejévé lett ügyvéd fölelevenítette régi gondolatát: az éhínség alkalmat adhat és adjon is, hogy „halálos csapást mérjünk az ellenségre". Az ortodox egyház volt ez az ellenség. „Majd a villamosság pótolja az Istent. Imádkozzon csak a paraszt a villamossághoz, inkább a hatóságok, mintsem az ég hatalmát érzi majd ki belőle" - mondta Lenin 1918-ban, amikor Leonyid Kraszinnal vitatkozott Oroszország villamosításáról. A bolsevikok hatalomra jutása óta megromlottak az új rendszer és az ortodox egyház kapcsolatai. 1918. február 5-én a bolsevik kormány elrendelte az állam és

az egyház, az iskola és az egyház szétválasztását, kihirdette a lelkiismereti és vallásszabadságot, bejelentette az egyházi javak államosítását. Az ortodox egyház államvallás volt a cárizmus alatt, ezért Tyihon pátriárka erélyesen tiltakozott a hívekhez intézett négy pásztorlevelében, az egyház hagyományos szerepe ellen intézett merénylet miatt. A bolsevikok egyre-másra provokáltak, „szakértői vizsgálatnak” vetették alá - vagyis megszentségtelenítették - a szentek ereklyéit, a nagy vallási ünnepek idején „vallásellenes farsangokat” szerveztek, azt követelték, hogy ateista múzeumot rendezzenek be a Szentháromság-Szent Szergij főkolostorban, Moszkva környékén, ahol Radonyezsi Szent Szergij ereklyéit őrizték. Sok papot és püspököt letartóztattak, mert ellenszegültek ezeknek a provokációknak, és - Lenin kezdeményezésére - ebben a máris feszült légkörben használták ki a bolsevik vezetők ezt az ürügyet, az éhínséget, hogy nagy politikai hadjáratot indítsanak az egyház ellen.

1922. február 26-án a sajtó közzétett egy kormányrendeletet, amelynek értelmében „el kell kobozni a templomokból minden olyan értékes arany- vagy ezüsttárgyat, amely nem közvetlenül a szertartást szolgálja. A pénzügyi népbiztosság szerveihez kell eljuttatni ezeket a tárgyakat, az pedig majd az Éhezőket Segélyező Központi Bizottmány alapjának rendelkezésére bocsátja őket.” Március első napjaiban kezdődtek az elkobzási műveletek, és nagyon sok súrlódásra vezettek a templomi kincsek összeszedésével megbízott különítmények és a hívek között. 1922. március 15-én volt a legsúlyosabb incidens Sujában, az ivanovói terület egyik kis iparvárosában, ahol a katonaság belelőtt a hívek tömegébe, és tízet megölt közülük. Lenin ezt az öldöklést is kihasználta, jó ürügy lett a vallásellenes hadjárat fokozására.

A politikai bizottság tagjaihoz 1922. március 19-én intézett levelében a rá jellemző cinizmussal fejtette ki, hogyan lehet az éhínség ürügyén „halálos csapást mérni az ellenségre”:

„A sujai eseményekkel kapcsolatban, amelyeket meg fogunk vitatni a politikai bizottságban, azt gondolom, hogy már most határozott döntésre kell jutnunk az erre a frontra vonatkozó általános harci terv keretében. [...] Ha számításba vesszük, amit a lapok írnak, hogy milyen magatartást tanúsít a papság az egyházi javak megkezdődött elkobzása ügyében, továbbá hogy milyen fölforgató álláspontra helyezkedik Tyihon pátriárka, napnál világosabb, hogy a papság, a Fekete Százak nekiláttak egy olyan részletesen kidolgozott terv kivitelezésének, amely arra irányul, hogy már most döntő vereséget mérjenek ránk. [...] Azt gondolom, hogy ellenségünk éppen valami óriási stratégiai baklövést követ el. Csakugyan kedvező a jelen pillanat, csak nem őnekik, hanem minekünk. Kilencvenkilenc százalék esélyünk van, hogy teljes sikert arassunk, halálos csapást mérjünk az ellenségre, és évtizedekre olyan kedvező helyzetbe kerüljünk, amely létfontosságú számunkra. Annyi éhező táplálkozik emberhússal, hullák borítják százával, ezrével az országutakat, most és csakis most lehet (ennélfogva kell is) könyörtelen, vad erővel elkoboznunk az egyházi javakat. Most és csakis most támogathat bennünket a paraszttömegek túlnyomó többsége, vagy, pontosabban, lehet, hogy most nem lesz abban a helyzetben, hogy ezt a maroknyi klerikális Fekete Százat és reakciós kispolgárt támogassa... Több százmillió aranyrubelre tehetünk így szert (gondolják csak el, hogy milyen gazdag némelyik kolostor!). Általában semmilyen állami tevékenység,

különösképpen pedig semmilyen gazdasági építés és állásaink semmilyen védelme sem képzelhető el e nélkül a kincs nélkül. Mindenáron meg kell kaparintanunk ezt a több százmillió (sőt talán több milliárd!) aranyrubeles kincset. Csakis most tehetjük meg ezt sikeresen. Minden arra vall, hogy nem érhetjük el máskor a célunkat, mert csak az éhínség szülte kétségbeesés hozhatja magával, hogy jóakaratú, vagy legalábbis semleges magatartást tanúsítsanak irántunk a tömegek... Ezért jutok hát arra a határozott következtetésre, hogy itt a pillanat, tapossuk el a legkeményebben és legkönyörtelenebbül a feketeszázas papságot, de olyan brutálisan, hogy évtizedekig megemlegesse. Így képzelem haditervünk kivitelezését: csak Kalinyin elvtárs fog nyilvánosan intézkedni. Trockij elvtárs sosem jelenhet meg a sajtóban, vagy nyilvánosan... El kell küldenünk a központi végrehajtó bizottság egyik leghatározottabb és legértelmesebb tagját [...] Sujába, a politikai bizottság egyik tagjának szóbeli utasításaival. Ezek az utasítások azt a feladatot tartalmazzák, hogy tartóztassa le Sujában a lehető legtöbb papot, kispolgárt és burzsujt, legalább néhány tucatnyit, akiket majd azzal vádolunk, hogy közvetve vagy közvetlenül részt vettek a heves ellenállásban az egyházi javak rendelet alapján való elkobzásakor. Ha visszatér a küldetéséből, számoljon be ez a felelős a politikai bizottság teljes ülése, vagy annak két tagja előtt. Ennek a jelentésnek az alapján a politikai bizottság majd részletes szóbeli utasításokat ad az igazságszolgáltató hatóságoknak, nevezetesen, hogy a lehető leggyorsabban folytassák le a sujai lázadók perét, és hogy csak egyféle ítélet lehetséges: golyó általi halálbüntetéssel kell sújtani igen sokat a sujai Fekete Százak közül, de Moszkvában és más klerikális központokban is ugyanígy... Minél több reakciós papot és reakciós burzsujt végzünk ki, annál jobb. Azonnal úgy meg kell leckéztetnünk ezt a népséget, hogy évtizedekig eszükbe se juthasson semmiféle ellen-

állás..."[162]

A politikai rendőrség heti jelentései arról tanúskodnak, hogy 1922 márciusában, áprilisában és májusában tetőzött az egyházi javak elkobzása céljából indított kampány, és közben 1414 nyilvántartott összecsapásra és több ezer pap, szerzetes és apáca letartóztatására került sor. Egyházi források szerint 1922-ben 2691 papot, 1962 szerzetest, 3447 apácát öltek meg.[163] A kormány több nagy nyilvános pert folytatott le a papság tagjai ellen Moszkvában, Ivanovóban, Sujában, Szmolenszkben és Petrográdban. Egy héttel a sujai zavargások után, március 22-én, Lenin utasításaihoz híven, egy sor újabb intézkedést javasok a politikai bizottság: „Le kell tartóztatni a szinódust és a pátriárkát, nem azonnal, hanem két-három hét múlva. Nyilvánosságra kell hozni a sujai eset körülményeit. Egy hét múlva bíróság elé kell állítani a sujai papokat és híveiket. Agyon kell lőni a lázadás főkolomposait.[164] Egy, a politikai bizottságnak írt följegyzésében Dzerzsinszkij azt jelezte, hogy „a pátriárka és bandája nyíltan szembeszegül az egyházi javak elkobzásával. [...] Máris több mint elegendő indokunk van, hogy letartóztassuk Tyihont és a szinódus legreakciósabb tagjait. A GPU úgy ítéli meg, hogy 1) itt az idő, le kell tartóztatni a szinódust és a pátriárkát; 2) nem szabad megengedni új szinódus kinevezését; mint a nép ellenségét, ki kellene telepíteni a Volga-vidék leginkább éhínség sújtotta területeire minden papot, aki ellenáll az egyházi javak elkob-

zásának."[165]

Petrográdban hetvenhat egyházi férfiút ítéltek koncentrációstábor-fogságra, és négyet végeztek ki, köztük az 1917-ben megválasztott Benjamin petrográdi metropolitát, aki nagyon közel állt a néphez, mégis szüntelenül azt hangoztatta, hogy független legyen az egyház az államtól. Moszkvában száznegyvennyolc papot és hívő embert ítéltek el, hatot halálra, és rögtön végre is hajtották a halálos ítéleteket. Tyihon pátriárkát házi őrizetbe vették Moszkvában, a Donszkoj kolostorban.

Pár héttel ez után a bírósági komédia után, 1922. június 6-án nagy nyilvános per kezdődött Moszkvában, amelyet már február 28-án beharangozott a sajtó: a harmincnégy szociálforradalmár pere, akiket azzal vádoltak, hogy „ellenforradalmi és terrorista tevékenységet fejtettek ki a szovjet kormány ellen"; ide sorolták az 1918. augusztus 31-én Lenin ellen elkövetett merényletkísérletet és a tambovi parasztfelkelés „politikai irányítását". Vegyes képet mutattak a vádlottak, voltak közöttük hiteles politikai vezetők, így a szociálforradalmár párt központi bizottságának tizenkét tagja, élükön Abram Goc és Dmitrij Donszkoj, de provokátorok is, akiknek az volt a feladatuk, hogy vádlott társaik ellen valljanak és „elismerjék bűneiket"; majd széltében alkalmazzák ezt a fogást később, a harmincas években. Azt is lehetővé tette ez a per - amint Hélene Carrere d'Encausse írja -, hogy „kikísérletezzék a matrjoska babák módjára egymásba illeszkedő vádak módszerét; abban áll ez, hogy, egy valóságos tényből kiindulva - a szociálforradalmárok csakugyan már 1918 óta szemben álltak a bolsevikok vezetési egyeduralmával - ahhoz az alapelvhez jutnak el [...] hogy végeredményben minden ellenállás a nemzetközi burzsoáziával való együttműködés".[166]

A hatóságok szervezte népi tüntetések halálbüntetést követeltek a „terroristák" fejére, és az lett a vége ennek az igazságszolgáltatási paródiának, hogy 1922. augusztus 7-én halálra ítéltek tizenegy vádlottat, a szoci-álforradalmár párt vezetőit. A száműzetésben élő orosz szocialisták tiltakozásra mozgósították a nemzetközi közvéleményt, ezért aztán - de még inkább azért, mert valóságos veszély volt, hogy újra felkelések törnek ki vidéken, ahol még eleven maradt „a szociálforradalmár szellem" - fölfüggesztették a halálos ítéletek végrehajtását, „azzal a föltétellel, hogy a szociálforradalmár párt pedig beszünteti összeesküvő, terrorista és lázító tevékenységét". 1924 januárjában öt év börtönfogságra változtatták az ítéleteket. Mégsem bocsátották szabadon soha az elítélteket, és ki is végezték őket a harmincas években, amikor a bolsevik vezetés már nem tartott sem a parasztfelkelés veszélyétől, sem a nemzetközi közvéleménytől.

1922. június l-jén lépett érvénybe az új büntető törvénykönyv, és a szociálforradalmárok perében alkalmazták először. Lenin különös figyelemmel kísérte a kidolgozását, mert ettől várták, hogy törvényesítse az erőszakot a politikai ellenfelekkel szemben, most, hogy hivatalosan lezárult a polgárháború indokolta gyors ütemű likvidálás korszaka. 1922. május 15-én Lenin Kurszkij igazságügyi népbiztoshoz fordult, és az alábbi megjegyzéseket fűzte az elébe terjesztett első vázlatokhoz: „Véleményem szerint a mensevikek, szociálforradalmárok stb. tevékenységének minden formájára ki kell terjesztenünk a halálbüntetés alkalmazási körét. Új büntetésre, külföldi száműzetésre is szükségünk van. Meg olyan megfogalmazásra is, amely összekapcsolja ezeket a tevékenységeket a nemzetközi burzsoáziával."[167] Két nap múlva Lenin megint tollat fogott: „Kurszkij elvtárs, a büntető törvénykönyv egyik kiegészítő paragrafusának ezt a

vázlatát is csatolni akarom a megbeszélésünkhöz. [...] Azt hiszem, világos a lényege. Nyíltan le kell fektetni azt a politikailag - nem csak szorosan jogászi értelemben - helyes alapelvet, amely a terror lényegét és igazolását, szükségességét és korlátait indokolja. A bíróság nem szüntetheti meg a terrort; hazudna - vagy hazudnánk magunknak -, ha megtenné; inkább meg kell alapoznia, törvényesítenie kell a terror elveit, világosan, őszintén, az igazság elkendőzése nélkül. A lehető legnyíltabb legyen a megfogalmazása, mert csakis a forradalmi jogtudat és a forradalmi tudatosság teremti meg a gyakorlatban való alkalmazás feltételeit."[168]

Lenin utasításaihoz híven a büntető törvénykönyv így határozza meg az ellenforradalmi bűncselekményt: minden olyan cselekedet, amely „arra irányul, hogy megdöntse vagy gyengítse a szovjetek, a munkások és a parasztok proletárforradalom létrehozta hatalmát", de minden olyan cselekedet is, amely „tevőlegesen kezére játszik a nemzetközi burzsoáziának, amely nem ismeri el a kapitalista rendszer helyébe lépő kommunista tulajdonrendszer jogegyenlőségét, és annak megbuktatásán fáradozik az erő, a katonai beavatkozás, a zárlat, a kémkedés, a lepénzelt sajtó vagy más, hasonló eszközök segítségével".

Nemcsak minden olyan tevékenység (lázadás, rendzavarás, szabotázs, kémkedés stb,) volt halálbüntetéssel sújtható, amely „ellenforradalmi cselekedetnek" minősülhetett, hanem minden olyan szervezetben való részvétel vagy közreműködés is, amely „kezére játszhatott a nemzetközi burzsoáziának". Még az olyan propaganda is ellenforradalmi bűntettnek számított, amely „kezére játszhatott a nemzetközi burzsoáziának", és „három évnél nem rövidebb" szabadságvesztéssel vagy örökös száműzetéssel volt büntethető.

A politikai rendőrség nevének megváltoztatását is meg kell említenünk a politikai erőszak 1922 elején elkezdett törvényesítése kapcsán. 1922. február 6-án egy rendelet megszüntette a Csekát, és mindjárt megalakította helyette a belügyi népbiztosság alá rendelt GPU-t (Goszudarsztvennoje Polityicseszkoje Upravljenyije - Állampolitikai Igazgatóság). Ha megváltozott is a név, ugyanazok maradtak a felelős megbízottak és a szerkezetek, ami világosan bizonyítja az intézményi folyamatosságot. Mit jelenthetett hát ez a cégérváltoztatás? A Cseka - amint a nevéből kitetszik - rendkívüli bizottság volt, s ez létének és indokoltságának átmeneti jellegét sugallta. Ezzel szemben a GPU azt jelezte, hogy az államnak a politikai ellenőrzés és elnyomás rendes, állandó intézményeivel is rendelkeznie kell. A névváltozás mögött a terrornak mint az új állam és a társadalom súrlódásos viszonyát rendező módszernek tartósítása és törvényesítése rajzolódott ki.

Az örökös száműzetés volt az új büntető törvénykönyv egyik vadonatúj rendelkezése, amely azonnali kivégzés terhe alatt tiltotta meg a Szovjetunióba való visszatérést. 1922 őszén alkalmazták először a gyakorlatban egy nagy kiutasítási akció során; majd kétszáz neves értelmiségit érintett, akiket bolsevizmusellenességgel gyanúsítottak. Azok is jócskán képviselve voltak köztük, akik részt vettek az 1921. július 27-én feloszlatott bizottságban, az Éhínség Elleni Társadalmi Harc Bizottságában.

1922. május 20-án Lenin hosszú levélben fejtett ki Dzerzsinszkijnek egy nagyszabású tervet, hogyan utasítsák ki külföldre „az ellenforradalmat támogató írókat és professzorokat". „Gondosan elő kell készíteni ezt a műveletet - írta Lenin. - Különbizottságot kell összehívni. [...] Rá kell kényszeríteni a politikai bizottság tagjait,

hogy szánjanak rá heti 2-3 órát, vizsgáljanak át jónéhány könyvet, folyóiratot. [...] Módszeresen adatokat kell gyűjteni a professzorok és írók politikai múltjáról, műveiről és irodalmi tevékenységéről."

Lenin már példát is mutat: „Ami az Ekonomiszt című folyóiratot illeti, nyilvánvaló, hogy fehérgárdista központ. A 3. száma (nota bene!, csak a harmadik száma!) a munkatársakat is felsorolja a borítóján. Azt gondolom, hogy majdnem mindannyian nagyon is jogosan pályázhatnak a kiutasításra. Hétpróbás ellenforradalmár mindahány, az antant cinkosai, antant-lakájok, kémek szervezetét alkotják, a tanulóifjúság megrontói. Úgy kell intéznünk a dolgokat, hogy állandóan, szervezetten és módszeresen üldözhessük ezeket a kémeket, kézre keríthessük és kiutasíthassuk őket az országból."[169]

Május 22-én a politikai bizottság különbizottságot alakított Kamenyev, Kurszkij, Unschlicht, Mancev (az utóbbi kettő Dzerzsinszkij közvetlen helyettese) részvételével; az volt a feladata, hogy vegyen nyilvántartásba bizonyos számú értelmiségit letartóztatás, majd kiutasítás céljából. Az Éhínség Elleni Társadalmi Harc Bizottságának két fő vezetőjét, Szergej Prokopovicsot és Jekatyerina Kuszkovát utasították ki először, 1922 júniusában. Szeptemberben utasították ki és hajóval szállították külföldre az értelmiségiek első csoportját: százhatvan, augusztus l6-17-én letartóztatott híres filozófust, írót, történészt és egyetemi tanárt. Néhány olyan is akad köztük, aki már nemzetközi hírnévre tett szert, vagy azután fog szert tenni: Nyikolaj Bergyajev, Szergej Bulgakov, Szemjon Frank, Nyikolaj Losszkij, Lev Karszavin, Fjodor Sztyepun, Szergej Trubeckoj, Alekszandr Izgojev, Ivan Lapsin, Mihail Osszorgin, Alekszandr Kizvetter... Mindegyiknek alá kellett írnia egy okiratot, hogy ha visszatér a Szovjetunióba, azonnal agyonlövik. A kiutasítottnak egy téli kabátot meg egy nyári kabátot volt joga magával vinni, egy öltönyt, egy váltás fehérneműt, két nappali és két hálóinget, két alsónadrágot, két pár zoknit! Minden kiutasítottnak megengedték, hogy, a személyes holmiján kívül húsz dollárt is magával vigyen valutában.

Ezekkel a kiutasításokkal párhuzamosan minden másodvonalbeli, gyanús értelmiségi összeírását is folytatta a politikai rendőrség; az a sors várt rájuk, hogy, egy 1922. augusztus 10-i rendelettel törvényesített közigazgatási határozattal vagy az ország távoli vidékeire, vagy koncentrációs táborba deportálták őket. 1922. szeptember 5-én ezt írta Dzerzsinszkij a helyettesének, Unschlichtnak:

„Unschlicht elvtárs! Még nagyon kezdetlegesen folyik az értelmiség összeírása! Agranov távozása óta nincs szakértő felelősünk ezen a téren. Zarajszkij még kissé fiatal. Azt hiszem, Menzsinszkij elvtársnak kellene kezébe vennie a dolgot, hogy előbbre jussunk. [...] Okvetlenül valami jó munkatervet kell csinálnunk, amit aztán rendszeresen javítgatnánk, kiegészítenénk. Csoportokra és alcsoportokra kell osztanunk az egész értelmiséget: 1) írók; 2) újságírók és politikusok; 3) közgazdászok (itt alcsoportokra is szükség van: a) pénzügyesek, b) energia szakértők. c) szállítási szakértők, d) kereskedők, e) együttműködési szakértők stb.); 4) technikai szakterületek (itt is adódnak az alcsoportok; a) mérnökök, b) agronómusok, c) orvosok stb.), 5) egyetemi tanárok és tanársegédek stb. stb. A mi osztályainkról kell kikerülniük az ezekre az urakra vonatkozó adatoknak, és az »Értelmiségi« osztálynak kell összesítenie őket. Minden értelmiséginek kartotékja legyen nálunk. [...] Mindig szem előtt kell tartanunk, hogy nemcsak az a mi

osztályunk feladata, hogy kiutasítson vagy letartóztasson valakiket, hanem az is, hogy hozzájáruljon szakember politikánk általános vonalának kidolgozásához: szoros felügyelet alatt tartsa, megossza a szakembereket, de segítsen is azoknak, akik nemcsak szavakkal, hanem tetteikkel is hajlandók támogatni a szovjethatalmat."[170] Pár nap múlva Lenin hosszú emlékeztetőt küldött Sztálinnak, és hosszan, mániákus részletességgel tért vissza rá, hogy „végérvényesen meg kell tisztítani" Oroszországot minden szocialistától, értelmiségitől, liberálistól és egyéb „uraktól":

„A mensevikek, népi szocialisták, kadétok stb. kiutasításáról. Szeretnék föltenni néhány kérdést, mert még mindig nem ért véget ez a folyamat, noha már az elutazásom előtt elkezdődött. Eldöntötték-e, hogy minden népi szocialistát kiirtanak? Pecsehonov, Mjakotyin, Gornfeld? Petris-csev meg a többiek? Úgy vélem, mindet ki kellene utasítani az országból. Veszélyesebbek, mert ravaszabbak, mint az eszerek. És Potresszov, Izgojev is meg az az egész társaság az Ekonomiszt folyóiratnál (Ozerov és sok más is). A mensevikek: Rozanov (egy agyafúrt orvos), Vigdorcsik (Mi-gulo vagy valami hasonló), Ljubov Nyikolajevna Radcsenko meg a lánya (úgy hírlik, a bolsevizmus legálnokabb ellenségei); N. A. Rozskov (ki kell utasítani, javíthatatlan[43]. A Mancev-Messzing bizottságnak névjegyzékeket kellene összeállítania, és több száz ilyen urat irgalmatlanul ki kellene utasítanunk. Egyszer s mindenkorra megtisztítjuk Oroszországot. [...] Az írók Háza meg a (petrográdi) Tudósok Háza minden szerzőjét is. Át kell fésülni Harkovot töviről hegyire, fogalmunk sincs rőla, hogy mi folyik ott, olyan az nekünk, mint egy idegen ország. Gyökeresen és gyorsan meg kell tisztítanunk a várost, legkésőbb addig, amíg az eszer-per véget nem ér. Foglalkozzon a petrográdi szerzőkkel és írókkal (ott a címük a Novaja Russzkaja Miszlben [Új Orosz Gondolat], 1922., 4. szám, 37), meg a magánkiadók jegyzékével is (29. oldal). Rettentően fontos!"[172]

A FEGYVERSZÜNETTŐL A „NAGY FORDULATIG"

Valamivel kevesebb mint öt évig, 1923 elejétől 1927 végéig nagyrészt szünet volt a rendszer és a társadalom tusakodásában. 1924. január 24-én Lenin belehalt harmadik agyvérzésébe, de már 1923 márciusa óta mindenféle politikai tevékenységtől távol maradt, és az utódlásáért vívott harc kötötte le a bolsevik vezetők politikai tevékenységének nagy részét.

Amíg szélcsend uralkodott, a lakosság 85%-át kitevő parasztság megpróbálta újra kiépíteni árucsere-kapcsolatait, alkudozni a munkája gyümölcséről, és úgy élni - az orosz parasztság nagy történetírója. Michael Confino szép kifejezésével -, „mintha érvényben volna a parasztálom". Ez a „parasztálom" - a bolsevikok szívesen nevezték eszerovscsinának, ami, ha lefordítjuk, nagyjából azt jelenti, hogy „szociálforradalmár szemlélet" - négy olyan elven nyugodott, amelyek évtizedek óta minden parasztprogram alapját alkották: vessenek véget a földbirtokosok uralmának, osszák szét a földet az éhes szájak arányában, a paraszt szabadon rendelkezhessen munkája gyümölcsével, legyen szabad a kereskedelem, a hagyományos faluközösség képviselje a paraszti self-governmentet, és végül a legegyszerűbb külső jele legyen a bolsevik állam jelenlétének, néhány falvanként legyen egy közös falusi szovjet, és száz közül egy faluban legyen

kommunista pártsejt! Újra működésbe léptek az 1914-től 1922-ig lerombolt piaci mechanizmusok, részlegesen elismerte és - mint egy paraszttöbbségű ország „elmaradottságának” jelét - egyelőre eltűrte őket a hatalom. Nosza, meg is kezdődött a városok felé az időszakos vándorlás, amely már a régi rend idején oly gyakori volt; az állami ipar elhanyagolta a közszükségleti cikkeket, jelentős virágzásnak is indult a falusi kézművesség, csökkent a nyomor, ritkább volt az éhínség, megint lett mit enniük a koplaló parasztoknak.

A néhány évig tartó látszólagos nyugalom azonban nem tudta palástolni a mély feszültséget a rendszer és a társadalom között, amely nem felejtette el, hogy milyen erőszaknak esett áldozatul. A parasztoknak most is számtalan okuk volt rá, hogy nehezteljenek.[173] Az agrárárak nagyon alacsonyak voltak, az iparcikk nagyon kevés és nagyon drága, az adó meg nagyon magas. Úgy érezték, hogy másodrendű állampolgárok a városiakhoz, kivált a munkásokhoz képest, akiket gyakran kiváltságosnak tartottak. A parasztok főleg a szovjet rendszernek a „hadikommunizmus” iskolájában nevelkedett alsó szintű képviselői, azok számtalan hatalmi visszaélése miatt zúgolódtak. Továbbra is ki voltak szolgáltatva egy olyan helyi hatalom korlátlan önkényének, amely egy bizonyos orosz hagyománynak és egyszersmind az előbbi évek terrorista gyakorlatának örököse volt. „A bírósági, közigazgatási és rendőrségi apparátus egészen elüszkösödött, megrontotta az általános iszákosság, a közkeletű borosüveg, [...] a bürokrácia és a paraszti tömegeket lekezelő általános gorombáskodás” - ismerte el 1925 végén a politikai rendőrség egy hosszú jelentése; „A szocialista törvényesség állapota vidéken”.[174]

A bolsevik vezetők elítélték a szovjethatalom képviselőinek legkirívóbb visszaéléseit, de azért a többségük mégis valami veszedelmes terra incognítának tartotta a vidéket, olyan világnak, amelyben „csak úgy nyüzsögnek a kulákok, szociálforradalmárok, pópák, régi és még ki nem irtott földbirtokosok”, ahogy a tulai terület egyik politikai rendőrségi vezetője oly szemléletesen írja egyik jelentésében.[175]

A GPU[44] hírszerzési osztályának iratai szerint a munkásság is szigorú megfigyelés alatt volt. Lábadozott ez a társadalmi csoport a háború, a forradalom, a polgárháború évei után, de azért a munkásságot is mindig azzal gyanúsították, hogy őrzi kapcsolatait az ellenséges vidéki világgal. Minden üzemben ott voltak a besúgók, szimatoltak, hogy ki mondott, ki tett valami helytelent, mert úgy tartották, hogy „parasztszeszélyeket” hurcolnak be a munkások a városba, ha visszatérnek mezei munkával töltött szabadságukról. A rendőrségi jelentések így tagolták a munkásságot; szükségképpen ellenforradalmi csoportocskák befolyása alatt álló „ellenséges elemek”; általában vidékről érkezett „politikailag elmaradott elemek” és olyan derék elemek, akikről elmondhatjuk, hogy „politikailag öntudatosak”. Nagy volt a munkanélküliség ezekben az években, de akinek munkája akadt, annak viszonylag az életszínvonala is javult; elég ritkán volt munkabeszüntetés és sztrájk, de gondosan elemezték őket, és letartóztatták a főkolomposait.

A politikai rendőrség ma még csak részben hozzáférhető belső iratai azt mutatják, hogy a lenyűgöző fejlődés évei után némi nehézségekkel találta szemben magát ez az intézmény, éppen azért, mert alábbhagyott a társadalom megváltoztatására irányuló

bolsevik akarnok igyekezet. 1924-26-ban keményen meg is kellett küzdenie Dzerzsinszkijnek bizonyos vezetőkkel, akik úgy gondolták, hogy jócskán csökkenteni kell a politikai rendőrség személyi állományát, hiszen mindegyre lanyhul a tevékenysége! Akkor először - és 1953-ig utoljára - nagyon erősen megcsappant a politikai rendőrség állománya. 1921-ben körülbelül 105 000 polgári alkalmazottja volt a Csekának, és mintegy 180 000 katonája különböző különleges egységeknél, így a határőrségnél, a vasúti és vidéki karhatalmi Cseka-alakulatoknál. 1925-ben körülbelül 26 000 civilre és 63 000 katonára olvadt le az egész szervezet. Mintegy 30 000 besúgót is ide kell számítanunk. A nyilvántartás jelenlegi állapotában nem ismeretes, hogy

1921-ben mennyien voltak.[176] 1924 decemberében Nyikolaj Buharin ezt írta Feliksz Dzerzsinszkijnek: „Az a véleményem, hogy gyorsabban kell haladnunk a szovjethatalomnak »egy liberálisabb« formája felé: kevesebb elnyomást, több törvényességet, több vitát, több helyi hatalmat (naturaliter a párt irányítása alatt) stb.[177]

Pár hónap múlva, 1925. május l-jén a forradalmi bíróság elnöke, Nyikolaj Krilenko - ő vezényelte a szociálforradalmárok perét, ezt a bírósági bohózatot - terjedelmes feljegyzést intézett a politikai bizottsághoz, és megbírálta benne a GPU túlkapásait, mert szerinte azok áthágták a szervezet törvény adta jogait. Több, 1922-23-ban meghozott rendelet csakugyan a banditizmusra, kémkedési, pénzhamisítási, „ellenforradalmi" ügyekre korlátozta a GPU illetékességi körét. Ezekben a bűncselekményekben a GPU volt a kizárólagos bíró, és különleges kollégiuma deportálásra (három évig terjedhető) házi őrizetre, táborfogságra szóló büntetéseket, sőt halálos ítéletet is kiszabhatott. 1924-ben a GPU 62 000 megnyitott ügyiratából valamivel több mint 52 000-et tettek át közönséges bíróságokhoz. Több mint 9000 bűnügyet tartott magánál a GPU különleges igazságszolgáltatása; jelentékeny szám ez a szilárd politikai helyzetben, mutatott rá Nyikolaj Krilenko, és így fejezte be:

„Elképesztőek a Szibéria félreeső zugaiba deportált és ott a legcsekélyebb rabkereset nélkül kényszerlakhelyen tartott személyek életkörülményei. Éppen úgy küldenek oda tizennyolc-tizenkilenc éves diákgyerekeket, mint hetvenéves aggastyánokat, különösen ortodox pópákat és »társadalomra veszélyes osztályokhoz tartozó« öregasszonyokat."

Ezért aztán azt javasolta Krilenko, hogy csakis „a burzsoázia érdekeit képviselő politikai pártok" nyilvántartott tagjaira korlátozzák az „ellenforradalmi" minősítést, így kerüljék el, hogy „a GPU szervei visszaéljenek a kifejezés értelmezésével".[178]

Dzerzsinszkij és helyettesei, természetesen, azzal válaszoltak ezekre a bírálatokra, hogy riasztó jelentésekkel árasztották el a párt legfőbb vezetőit, sőt magát Sztálint is. Jelezték, hogy továbbra is milyen súlyos belső problémák vannak, mekkora a Lengyelország, a balti államok, Nagy-Britannia, Franciaország és Japán szervezte diverziós cselekmények veszélye. A GPU 1924-re vonatkozó munkabeszámolója szerint a politikai rendőrség:

- elfogott 11 453 „bandität", a helyszínen kivégzett közülük 1858-at;
- letartóztatott 926 külföldit (köztük 357 kiutasítottat) és 1542 „kémet";
- meggátolt egy „fehérgárdista összeesküvést" a Krímben (ennek kapcsán 132 embert végeztek ki);
- 81 „akciót" hajtottak végre anarchista csoportok ellen, 266 letartóztatással;

-„fölszámoltak” 14 mensevik szervezetet (540 letartóztatással), 6 jobboldali szociálforradalmár szervezetet (152 letartóztatással), 7 baloldali szociálforradalmár szervezetet (52 letartóztatással), 117 „különféle értelmiségi” szervezetet (1360 letartóztatással), 24 „monarchista” szervezetet (1245 letartóztatással), 85 „klerikális” és „szektás” szervezetet (1765 letartóztatással), 675 „kulákcsoportot” (1148 letartóztatással);

- kiutasítottak 1924 februárjában és 1924 júliusában, két nagy akció során körülbelül 4500 moszkvai és leningrádi „tolvajt”, „visszaeső bűnözőt” és „nepmant” (magánkereskedőt és kisvállalkozót);

- „rendőri felügyelet” alá helyeztek 18 200 „társadalomra veszélyes” személyt;

- megfigyeltek 15 501 különböző vállalatot és igazgatási egységet;

- felbontottak és elolvastak 5 078 174 levelet és egyéb postai küldeményt.”[179]

Mennyire megbízhatók ezek az aggályosan pontos, már-már nevetségesen bürokratikus adatok? Benne vannak a GPU 1925-re szóló költségvetési tervében, és az volt a rendeltetésük, hogy bizonyítsák: a politikai rendőrség lankadatlanul útját állja minden, külföldről fenyegető veszélynek, megérdemli hát a rá fordított költségeket. Ám így is becsesek a történésznek, mert a számokon, az önkényes bűnözőosztályozáson túl arról is tanúskodnak, hogy változatlan maradt a módszer, a lehetséges ellenség és a pillanatnyilag kevésbé tevékeny, de mindig bevetésre kész hálózat.

Hiába volt a költségvetési megszorítás, hiába volt a következetlen bolsevik vezetők néhány bírálata, a büntető törvénykezés megszigorítása szükségképpen serkentette a GPU tevékenységét. A SZU büntető törvénykezésének alapelvei, amelyeket 1924. október 31-én hagytak jóvá, valamint az 1926-os új büntető törvénykönyv csakugyan érezhetően kiszélesítették az ellenforradalmi bűncselekmény meghatározását, és törvénybe iktatták „a társadalomra veszélyes személy” fogalmát. Az ellenforradalmi bűntettek között minden olyan tevékenységre is vonatkozott a törvény, amely ha nem irányult is közvetlenül a szovjethatalom megdöntésére vagy gyengítésére, önmagában is „közismerten a bűnöző javát szolgálta”, amely „aláásta a proletárforradalom politikai vagy gazdasági vívmányait”. Így nemcsak a közvetlen szándékosságot, hanem az esetleges vagy közvetett szándékosságot is büntette a törvény.

Egyébként „társadalomra veszélyesnek” tekintettek „mindenkit, aki a társadalomra veszélyes tettet követ el, vagy aki bűnözökkel áll kapcsolatban, vagy akinek a múltbeli cselekedetei veszélyt képviselnek”. Még akkor is elítélhették az ilyen rugalmas ismérvek alapján kiválogatott személyeket, ha különben semmiféle bűnt nem követtek el. Világosan írásba foglalták, hogy „a bíróság társadalomvédelmi intézkedéseket foganatosíthat olyan személyek ellen, akiket a társadalomra veszélyesnek tart, akár azért, mert elkövettek egy bizonyos bűncselekményt, akár azért, mert ha egy bizonyos bűntett elkövetésével voltak is vádolva, de fölmentették őket, a bíróság szerint mégis veszélyesek a társadalomra”. Ezek az 1926-ban törvénybe iktatott rendelkezések szilárdították meg a terror törvényi alapját; a büntető törvénykönyv híres 58. cikkelye is köztük volt, az ellenforradalmi bűntetteket meghatározó tizennégy bekezdésével.[180] 1926. május 4-én Dzerzsinszkij levelet küldött helyettesének, Jagodának, és kifejtette

benne az „üzérkedés elleni harc” nagyszabású tervét, amely mindennél szebben árulkodik a NEP korlátairól, meg arról is, hogy milyen mélyen élt tovább a legfelső bolsevik vezetőkben a „polgárháborús szellem”:

„Manapság rendkívül fontossá vált az »üzérkedés« elleni harc... Okvetlenül meg kell tisztítani Moszkvát ezektől az élősdi, spekuláns elemektől. Megkértem Paukert[45], hogy gyűjtsön össze minden lehetséges iratot Moszkva lakosságának ilyen szempontból való nyilvántartásáról. Eddig még semmit sem kaptam tőle. Nem gondolja, hogy különleges kitelepítési osztályt szervezhetnénk a GPU-nál, és egy elkobzott javakból létrehozott különleges alap fedezhetné a költségeit...? Ezekkel a városi élősdiekkel (és családjukkal) kell benépesíteni országunk mostoha éghajlatú tájait, egy, a kormány jóváhagyta előzetes terv alapján. Mindenáron meg kell tisztítani városainkat a bennük vígan élő üzérektől és parazitáktól... Fölfalnak bennünket ezek az élősdiek. Őmiattuk nem jut áru a parasztnak, őmiattuk emelkednek az árak, és zuhan a rubelünk értéke. A GPU-nak a legerélyesebben torkon kell ragadnia ezt a problémát.”[181]

Két különböző (egy bírósági és egy közigazgatási) bűnüldözési rendszer, valamint két (belügyi népbiztossági, illetve GPU-féle) büntetés végrehajtási intézetrendszer is volt a szovjet büntetőrendszer egyéb sajátosságai között. A hagyományos börtönök mellett (ahová „közönséges” bírósági eljárás után zárták be az elítélteket) egy GPU-irányította egész táborrendszer is volt, ahol azok raboskodtak, akiket a politikai rendőrség különleges igazságszolgáltatása ítélt el az intézményre tartozó valamilyen bűncselekmény miatt, olyasmik miatt, mint bármiféle ellenforradalmi tevékenység, megrögzött banditizmus, pénzhamisítás, a politikai rendőrség tagjai által elkövetett bűntettek.

1922-ben azt javasolta a kormány a GPU-nak, hogy rendezzen be egy nagy tábort az arhangelszki vizeken, a Fehér-tenger öt szigetéből álló Szolovki-szigetcsoporton (ezek közül a legnagyobb adott otthont az orosz ortodox egyház egyik nagy kolostorának). A GPU elkergette a szerzeteseket, és berendezett a szigetcsoporton egy táboregyüttest; a közös betűnevük a SZLON volt (Szolovjeckije lageri oszobennovo nazna-csenyija - Szolovki különleges táborok). 1923 júliusának elején érkeztek az első rabszállítmányok a Szolovki-szigetekre a közeli holmogon és pertominszki táborokból. Az év végén 4000 fogoly volt a Szolovszki-szigeteken, 1927-ben 15 000, 1928 végén pedig már majdnem 38 000.

Az önigazgatás volt a szolovki büntetés-végrehajtó telep egyik sajátossága. Az igazgató és néhány felelős kivételével minden tisztséget rabok töltöttek be a táborban. Túlnyomó többségük a politikai rendőrség olyan régi munkatársa volt, akit különösen súlyos visszaélésért ítéltek el. Ilyen emberek kezében szinte a legteljesebb önkénnyel volt egyenlő az önigazgatás, és ez igen gyorsan súlyosra fordította azt a nagyrészt a régi rendből örökölt majdnem kiváltságos helyzetet, amelynek a politikai fogoly jogállását élvező rabok örvendtek. A NEP-korszakban tulajdonképpen három fogolycsoportot különböztetett meg a GPU igazgatási rendje.

Az első csoport a politikaiakat foglalta magába; pontosabban csak a régi mensevik, szociálforradalmár és anarchista pártok tagjait; ezek a rabok viszonylag kesztyűs kezű

politikai bánásmódot csikartak ki 1921-ben Dzerzsinszkijtől, aki hosszú ideig maga is politikai fogoly volt a cárizmus alatt, majdnem tíz évet töltött börtönben vagy száműzetésben: jobb élelmezést, úgynevezett „politikai kosztot” kaptak, megtarthatták néhány személyes holmijukat, újságot, folyóiratot rendelhettek maguknak. Közösségben éltek, és főleg mindenféle kényszermunka alól föl voltak mentve. A 20-as évek végén eltörölték ezt a kiváltságos jogállást.

A második csoportba - ez volt a legnépesebb - az „ellenforradalmárok” tartoztak: a nem-szocialista vagy anarchista pártok tagjai, papok, a cári hadsereg egykori tisztjei, régi tisztviselők, kozákok, a kronstadti és tambovi felkelés résztvevői és mindenki más, akit a büntető törvénykönyv 58. cikkelye alapján ítéltek el.

A harmadik csoport a GPU elítélte közbűntényeseket (banditákat, pénzhamisítókat) és az intézményük által különböző bűntettekért, kihágásokért elítélt régi csekistákat foglalta magában. A táboron belül a köz-bűntényesek szabtak törvényt, így az ellenforradalmárok, akik kénytelenek voltak együtt lakni velük, a legteljesebb önkényuralomnak voltak alávetve, az éhezésnek, télen a dermesztő hidegnek, nyáron a szúnyogoknak, márpedig az volt az egyik leggyakoribb kínzás, hogy kikötötték a meztelen foglyokat az erdőbe, a tavakkal teli északi szigeteken különösképpen sok és félelmetes szúnyog martalékául. Ha át kellett menniük egyik részlegből a másikba - emlékezik vissza Varlam Salamov író, a Szolovki-szigetek egyik leghíresebb foglya -, a rabok azt követelték, hogy kötözzék össze a kezüket a hátuk mögött, és szó szerint is vegyék ezt be a szabályzatba: „Ez volt a foglyok önvédelmének egyetlen módja az ellen a szűkszavú frázis ellen, hogy »szökési kísérlet közben életét vesztette«.[182]

A polgárháború éveinek rögtönzései után tulajdonképpen a Szolovki-szigeteken dolgozták ki a kényszermunkának azt a rendszerét, amely olyan fényes jövőre lesz hivatva 1929-től. 1925-ig a táboron belül elég haszontalanul foglalkoztatták különböző munkákkal a foglyokat. 1926-ban határozta el az igazgatóság, hogy termelési szerződést köt bizonyos számú állami szervezettel, és „ésszerűbben” aknázza ki a kényszermunkát, amely így már nem „javító-nevelő munka” lett (mint 1919-20-ban volt, az első táborok ideológiájának megfelelően), hanem jövedelemforrás. Átszervezték a Szolovki-szigeteki táborokat; az USZLON (Uprav-lenyije szevernih lagerej oszobennovo naznacsenyija - Északi különleges táborok igazgatósága) nevű új szervezet elözönlötte a szárazföldet, előbb csak a Fehér-tenger partvidékét. Új táborokat is létesítettek Kemben, a Pecsora folyó torkolatánál és más helyeken is azon a barátságtalan partvidéken, mert erdőben gazdag volt a hátországa. Pontos termelési tervet kellett teljesíteniük a raboknak, főleg fakitermelésből, favágásból. A termelési tervek rohamos növekedése hamarosan a fogolylétszám növekedését is megkívánta. Ez szükségképpen oda vezetett, hogy 1929 júniusában gyökeresen átalakították a fogvatartás rendszerét: minden, három évnél hosszabb szabadságvesztésre ítélt foglyot átszállítottak a börtönből munkatáborokba. Ez a rendelkezés hihetetlenül lendületes fejlődést indított el a munkatáborok rendszerében. A Szolovki-szigetcsoport „különleges táborai”, a kényszermunkának ezek a kísérleti műhelyei egy másik, születő szigetcsoport, egy földrésznyi ország arányaihoz illő, óriási szigetcsoport, a Gulag szigetvilág ősmintái lettek.

A GPU táborfogságra vagy házi őrizetre ítélt évente néhány ezer embert, ám ez a

szokásos tevékenysége nem zárta ki, hogy több, nagyobb arányú különleges elnyomó akciót is végrehajtson. A NEP csendes évei alatt, 1923 és 1927 között főként Oroszország távoli tagköztársaságaiban, a Kaukázuson túl és Közép-Ázsiában került sor a legtömegesebb és legvéresebb megtorló hadjáratokra. Az ottani országok nagy része vadul ellenállt a XIX. századi orosz hódításnak, és csak később hódították vissza őket a bolsevikok: 1920 áprilisában Azerbajdzsánt, 1920 decemberében Örményországot, 1921 februárjában Grúziát, 1921 végén Dagesztánt és 1920 őszén Turkesztánt és vele együtt Bokharát. A meghódítottak erősen ellenálltak a szovjetesítésnek. „Csak a főbb városok vannak a kezünkben, vagy inkább csak a főbb városok belvárosa" - írta 1923 januárjában Petersz, a Cseka teljhatalmú turkesztáni megbízottja. 1918-tól a 20-as évek végéig - bizonyos vidékeken 1935-36-ig - a baszmacsok kezén volt Közép-Ázsia nagy része, a városok kivételével. Az oroszok olyan, különféle nemzetiségű, üzbég, kirgiz, türkmén letelepedett partizánokat, de nomádokat is neveztek baszmacsoknak, (üzbég szó, „zsiványokat" jelent), akik egymástól függetlenül tevékenykedtek a Szovjetunió közép ázsiai tartományaiban.

A Fergana völgye volt a lázadás fő színtere. A Vörös Hadsereg 1920 szeptemberében hódította meg Bokharát, utána a régi Bokharai Ernirátus keleti és déli vidékeire és a türkmén puszták északi tájaira is kiterjedt a felkelés. 1921 elején a Vörös Hadsereg vezérkara harmincezerre becsülte a baszmacs fegyveresek számát. Szedett-vedett parancsnokság irányította a mozgalmukat, a falvak vagy törzsek előkelőiből kikerült helyi főnökök, hagyományos vallási vezetők, de máshová való muzulmán nacionalisták is, mint Enver pasa, a hajdani török hadügyminiszter, aki 1922-ben esett el egy összecsapásban, a Cseka különítményei ellen vívott harcban.

Ösztönös, spontán fölkelés volt a baszmacs mozgalom a „hitetlen", az „orosz elnyomó", az új alakban ismét feltűnt régi ellenség ellen, amely nemcsak a földeket és a jószágot akarta megkaparintani, hanem a muzulmán szellemiséget is meg akarta szentségteleníteni. Ez a gyarmati jellegű „pacifikáló" háború, a baszmacsok elleni harc tíz álló esztendeig tartotta lekötve a politikai rendőrség fegyveres erőit és különleges csapatait, és ennek a titkosrendőrségnek éppen a keleti osztálya volt az egyik legfőbb részlege. Jelenleg még megközelítőleg sem tudjuk fölbecsülni, hogy hány áldozatot követek ez a háború.[183]

A Kaukázuson túli vidék volt a GPU keleti osztályának másik nagy területe. A húszas évek első felében különösen kemény elnyomás nehezedett Dagesztánra, Grúziára és a Csecsenföldre. Dagesztán egészen 1921 végéig ellenállt a szovjet behatolásnak. Uszun Hadzsi sejk vezetésével a Naksbandijja muzulmán testvériség állt a hegylakók nagy lázadásának élére, és a harcuk az orosz betolakodó elleni szent háború jellegét öltötte. Több mint egy évig tartott, de bizonyos vidékeket csak 1923-24-ben, tömegbombázás és a polgári lakosság lemészárlása árán tudtak „pacifikálni".[184]

Grúzia független volt három évig, mensevik kormány alatt; 1921 februárjában foglalta el a Vörös Hadsereg, de maga a Kaukázuson túli terület bolsevik pártbizottsági titkára, Alekszandr Mjasznyikov is elismerte, hogy „elég nehéz ügy" maradt Grúzia. A csenevész helyi bolsevik párt alig tízezer tagot tudott összetoborozni hároméves uralma alatt, és egy százezres, erősen bolsevikellenes értelmiségi és nemesi réteggel találta szemben

magát, továbbá egy még mindig elég erős mensevik szervezettel, mert a mensevik pártnak több mint hatvanezer tagja volt 1920-ban. A mindenható grúziai Cseka nagymértékben független volt Moszkvától, s egy nagy jövőre hivatott ifjú, huszonöt éves rendőrparancsnok, Lavrentyij Berija[46] irányításával kemény terrort vezetett be, de azért a száműzetésben lévő mensevik vezetőknek, más bolsevikellenes pártok segítségével mégis sikerük megszervezniük a Grúzia Függetlenségéért Küzdő Titkos Bizottságot, amely felkelést készített elő. Ki is tört a felkelés 1924. augusztus 28-án a kis Csiatura városban; Gori környékére való paraszt volt a felkelők jó része, és pár nap alatt el is foglaltak ötöt a huszonöt grúz körzetből. A tüzérséggel, repülőgépekkel fölszerelt túlerő egy hét alatt leverte a lázadást. A Kaukázuson túli terület bolsevik pártbizottságának első titkára, Szergo Ordzsonikidze és Lavrentyij Berija ebben a felkelésben találta meg az ürügyet, hogy „egyszer s mindenkorra leszámoljon a mensevizmussal és a grúz nemességgel". Az újabban nyilvánosságra került adatok szerint 12 578 embert lőttek agyon 1924. augusztus 29-e és szeptember 5-e között. Olyan arányú volt a megtorlás, hogy még a politikai bizottságot is megrendítette. A párt vezetősége rendreutasította Ordzsonikidzét, és arra kérte, hogy ne hajtson végre sem tömeges és túlméretezett kivégzéseket, sem pedig politikai kivégzéseket a központi bizottság határozott felhatalmazása nélkül. De azért még hónapokig folytak az ítélet nélküli kivégzések. Ordzsonikidze beismerte Moszkvában, 1924 októberében, a központi bizottság plenáris ülésén; „Lehet, hogy egy kissé túllőttünk a célon, de már nem segíthetünk rajta!"[185]

Egy évvel az 1924. augusztusi grúz felkelés elfojtása után nagy „tisztogató" hadműveletet indított a rendszer Csecsenföldön, ahol - mindenki egybehangzó véleménye szerint - nem volt szovjethatalom. 1925. augusztus 27-től szeptember 15-ig próbálták lefegyverezni az ország belsejét kezükben tartó csecsen szabadcsapatokat a Vörös Hadsereg reguláris csapatai a GPU különleges egységeinek támogatásával, Uborevics tábornok parancsnoksága alatt. Tízezrével szedték össze a fegyvereket, és majdnem ezer „bandität" tartóztattak le. A lakosság ellenállt, Unschlicht GPU-főnök pedig elismerte, hogy „a csapatoknak nehéztüzérséghez és a legszívósabb banditafészkek bombázásához kellett folyamodniuk". Ahogy mondani szokták, „a NEP virágkorában" folyt ez az új „tisztogató" hadművelet, és Unschlicht így zárja a jelentését: „Azt mutatják a Turkesztanban a baszmacsok, Ukrajnában a banditizmus ellen, továbbá a tambovi területen és másutt vívott harcok tapasztalatai, hogy csakis akkor hatásos a katonai rendcsinálás, ha az ország belsejében is nyomon követi a szovjetesítés."[186]

Dzerzsinszkij halála után a Cseka alapítójának jobbkeze - a Dzerzsin-szkijhez hasonlóan szintén lengyel származású - Vjacseszlav Rudolfovics Menzsinszkij vette át a GPU irányítását; 1926 végétől kezdve Sztálin új meg új megbízásokat adott a szervezetnek, mert már javában készült politikai hadjáratára Trockij, majd később Buharin ellen. 1927 januárjában azt a parancsot kapta a GPU, hogy gyorsítsa meg vidéken a „társadalomra veszélyes és szovjetellenes elemek" összeírását. Egy év alatt 30 000-ről körülbelül 72 000-re szaporodott az összeírt személyek száma. 1927 szeptemberében a GPU több területen is nem egy letartóztatási hullámot indított el kulákok és más, „társadalomra

veszélyes elemek” ellen. Utólag úgy tűnik fel, hogy minden ilyen művelet megannyi előkészítő gyakorlat volt, a kulákok elleni nagy hajtóvadászat főpróbája 1929-30 tele, a „kuláktalanítás” előtt.

1926-27-ben a „zinovjevistának” vagy „trockistának” nevezett kommunista ellenzék elleni hajszában is nagyon tevékenynek mutatkozott a GPU. Nagyon korán, már 1921-22-ben kialakult a kommunista ellenzék összeírásának és megfigyelésének gyakorlata. Dzerzsinszkij már 1923 szeptemberében azt javasolta, hogy „zárják szorosabbra a Párt ideológiai egységét”, vállalják a kommunisták, hogy a politikai rendőrség tudomására hoznak minden rendelkezésükre álló adatot, ami a párton belüli frakciókkal, elhajlásokkal kapcsolatos. Több felelős vezető, köztük Trockij felháborodottan fogadta ezt a javaslatot. A következő években mégis általánossá vált az a szokás, hogy figyeltetik az ellenzékieket. 1926 januárjában-februárjában a GPU-szolgálat jócskán kivette a részét a leningrá-di kommunista szervezet Zinovjev irányította megtisztogatásából. Nem volt elég, hogy kizárták a pártból az ellenzékieket; közülük több százat száműztek az ország távoli városaiba, ahol nagyon bizonytalan sors várt rájuk, mert senki sem mert munkát kínálni nekik. 1927-ben hónapokig az országszerte néhány ezernyi trockista ellenzéki ellen folyó hajsza foglalkoztatta a GPU-szolgálatok egy részét. Minden ellenzékit összeírtak, százszámra tartóztatták le a trockista aktivistákat, majd száműzték őket, egyszerű közigazgatási határozattal. 1927 novemberében az ellenzék minden fontosabb vezetőjét kizárták a pártból, és többeket le is tartóztattak, olyanokat, mint Trockij, Zinovjev, Kamenyev, Radek, Rakovszkij. Mindenkit száműztek, aki nem volt hajlandó nyilvános önkritikát gyakorolni. 1928. január 19-én azt adta hírül a Pravda, hogy útra kelt Moszkvából Trockij és egy harmincfőnyi ellenzéki csoport Alma Atába, száműzetése színhelyére. Egy év múlva a Szovjetunióból is kiutasították Trockijt. „Ellenforradalmár” lett a bolsevik terror egyik atyamesteréből; olyan új korszak kezdődött ezzel a változással, amelyet már a párt új erős embere, Sztálin jegyzett.

1928 elején, mindjárt a trockista ellenzék fölszámolása után elhatározta a politikai bizottság sztálinista többsége, hogy véget vet a társadalom és a párt viszonyában uralkodó fegyverszünetnek, mert úgy látta, hogy a társadalom mindinkább letér arról az útról, amelyen a bolsevikok vezetni akarták. Akárcsak tíz évvel korábban, most is az óriási paraszt többség volt a fő ellenség, ez a barátságtalan, féktelen és fékezhetetlen tömeg. Így kezdődött a muzsikok ellen viselt háború második felvonása, amely azonban - ahogy helyesen jegyzi meg Andrea Graziosi történész -„mégis eléggé különbözött az első felvonástól. Most már egészen az állam kezében volt a kezdeményezés, a másik fél, a társadalom már csak válaszolhatott, egyre bágyadtabban, az ellene indított támadásokra.”[187]

Ha általában talpra állt is a mezőgazdaság az 1918-22-es évek katasztrófája után, a 20-as évek végén a „parasztellenség” gyengébb, az állam pedig erősebb volt, mint az évtized elején. Erről tanúskodik például, hogy már jobban tudták a hatóságok, hogy mi történik a falvakban, hogy végbement a „társadalomra veszélyes elemek” összeírása (ez tette lehetővé a GPU-nak, hogy végrehajtsa a kuláktalanítás első nagy rohamait), a „banditizmus” fokozatos, de tényleges kiirtása, a parasztok lefegyverzése, hogy egyre több újonc jelent meg a sorozáson, hogy fejlődésnek indult a már jobban fölszerelt

iskolahálózat. Kiderül a bolsevik vezetők levelezéséből, a legfelsőbb szintű pártviták gyorsírásos jegyzőkönyveiből, hogy a sztálini pártvezetőség - egyébként csakúgy, mint ellenfelei, Buharin, Rikov és Kamenyev - tökéletesen fölmérte 1928-ban, hogy mi a parasztság ellen indítandó újabb támadás tétje. „Paraszttháború lesz, mint 1918-19-ben" - emelte föl intő szavát Buharin. Sztálin kész volt rá; kerül, amibe kerül. Tudta, hogy ezúttal a rendszer lesz a győztes.[188]

1927 végén a „begyűjtési válság" kínálta Sztálinnak az ürügyet. 1927 novemberében látványosan csökkent az állami begyűjtő szerveknek beszolgáltatott mezőgazdasági termények mennyisége, és decemberre már katasztrofális arányokat öltött ez a csökkenés. 1928 januárjában már nem volt kétséges; jó termést arattak le a parasztok, mégis csak 4,8 millió tonnát szolgáltattak be az előző évi 6,8 millió tonnával szemben. Az állami felvásárlási ár leszállítása, az iparcikkek hiánya és drágasága, a begyűjtő bizottságok szervezetlensége, a háborús rémhírek, röviden: a parasztságnak a rendszerrel való általános elégedetlensége - mindez együttesen magyarázta ezt a válságot, amelyet Sztálin rögtön „kuláksztrájknak" minősített.

Ezzel az ürüggyel a sztálinista csoport ismét a rekviráláshoz folyamodott, továbbá egy sereg olyan elnyomó intézkedéshez, amelyet már a hadikommunizmus idejében kipróbáltak. Sztálin személyesen látogatott el Szibériába. Más vezetők, mint Andrejev, Mikojan, Posztisev vagy Kosz-jor a nagy gabonatermő vidékekre indultak, a fekete föld övezetébe, Ukrajnába, Észak-Kaukázusba. 1928. január 14-én a politikai bizottság körlevéllel fordult a helyi hatóságokhoz, és azt kérte tőlük, hogy „tartóztassák le az üzéreket, a kulákokat és a piac meg az árpolitika egyéb szétzilálóit". „Teljhatalmú megbízottakat" - már az elnevezésük is az 1918-21-es rekvirálások korára emlékeztetett - , kommunista pártmunkás-különítményeket küldtek vidékre, hogy megtisztogassák a helyi hatóságokat -amelyekről úgy gondolták, hogy összejátszanak a kulákokkal -, és kicsikarják az eldugdosott terményfölösleget, ha kell, akár a szegényparasztok segítségével, akiknek odaígérték a „gazdagoknál" talált gabonanemű egynegyedét.

Ha vonakodtak a parasztok, hogy beszolgáltassák a mezőgazdasági termékeiket a megszabott időn belül és a piaci árnál háromszor-négyszer alacsonyabb, nevetséges áron, a büntető intézkedések tárházában az is ott volt, hogy az eredetileg megállapított terménymennyiség kétszeresét, háromszorosát vagy ötszörösét követelték tőlük. A büntető törvénykönyv 107. cikkelyét is széltében alkalmazták: ez háromévi börtönnel büntetett mindenféle árfelhajtó tevékenységet. Végül - két év alatt - tízszeresére emelték a kulákok adóját. Továbbá bezárták a piacokat, ami, természetesen, nem csak a módos parasztokat sújtotta. Mindezek az intézkedések néhány hét alatt megtörték azt a fegyverszünetet, amely 1922-23 óta, úgy-ahogy, kialakult a rendszer és a parasztság között. A rekvirálás és az elnyomó intézkedések csak súlyosbították a válságot; egyelőre a hatóságok, erőszakkal, az 1927-esnél alig kevesebb terményt gyűjtöttek be; de a parasztok azzal válaszoltak, hogy a következő évben csökkentették a vetésterületüket.[189]

Az 1927-28-as téli „begyűjtési válság" döntő szerepet játszott abban a fordulatban, amelyet majd később vettek az események; tény, hogy ebből vont le Sztálin egy sor olyan következtetést, hogy föl kell építeni vidéken a „szocializmus bástyáit" - az óriási kolhozokat és szovhozokat - kollektivizálni kell a mezőgazdaságot, hogy a piaci törvények

kikerülésével, közvetlenül ellenőrizhessék a mezőgazdasági termelést és a termelőket, és egyszer s mindenkorra megszabaduljanak a kulákoktól, s „fölszámolják mint osztályt”.

1928-ban egy másik fegyverszünetet is megszegett a rendszer, azt, amelyet egy másik társadalmi csoporttal kötött, a szpecekkel, a régi rend értelmiségéből kinőtt „burzsoá szakemberekkel”, akik még a húszas évek végén is a fontos állások óriási többségét töltötték be rnind a vállalatoknál, mind a közigazgatásban. 1928 áprilisában, a központi bizottság teljes ülésén jelentették be, hogy „ipari szabotázskísérletet” fedeztek föl Sahti környékén, a Donbassz szénmedencében, a DONUGOLJ nagyvállalatnál, amely „burzsoá szakembereket” alkalmazott, és nyugati pénzügyi körökkel állt kapcsolatban. Pár hét múlva ötvenhárom vádlott került bíróság elé, többségük vállalati mérnök és tisztviselő; ez volt az első nyilvános politikai kirakatper a szociálforradalmárok 1922-es pere óta. Tizenegy vádlottat ítéltek halálra, és ötöt ki is végeztek. Sokáig lovagolt a sajtó ezen a példának szánt peren; ezzel világították meg a rendszer egyik fő legendáját, a „külföld pénzelte szabotőrt”, amely később majd arra lesz jó, hogy mozgósítsa a GPU aktivistáit és besúgóit, „megmagyarázzon” minden gazdasági hiányosságot, de arra is, hogy munkaerőt „toborozzanak” vele a saraskin („kóceráj”) néven híressé vált új „GPU-féle különleges építési vállalatok” számára. Szabotázsért elítélt mérnökök és technikusok ezrei töltötték büntetésüket a „kóceráj” szerelőcsarnokaiban és vállalatainál. A sahti per után következő hónapokban több tucat ilyenféle ügyet koholt a GPU gazdasági osztálya Ukrajnában. Csak a dnyepropetrovszki JUGOSZTALJ vasműben száztizenkét tisztviselőt tartóztattak le 1928 májusában.[190]

A szakemberek ellen 1928-ban indított nagyarányú művelet nem csak az ipari kádereket vette célba. Sok hadjáratot indítottak, hogy tisztogassanak az egyetemeken, és kineveljék az új, „vörös és proletár értelmiséget”, s az egyik ilyen hadjárat során számos „osztályidegen” tanárt és diákot zártak ki a felsőoktatásból.

A mind keményebb elnyomásnak, a NEP utolsó éveiben tapasztalható gazdasági nehézségeknek, a növekvő munkanélküliségnek és a terjedő bűnözésnek az lett az eredménye, hogy látványosan szaporodtak a büntető ítéletek: 1926-ban még 578 000 volt belőlük, 1927-ben már 709 000,

1928-ban 909 000, 1929-ben pedig 1 178 000.[191] Zsúfolásig megtöltötték a rabok a börtönöket, mert csak százötvenezer férőhely volt bennük

1928-ban. A kormány mederbe akarta szorítani valahogy ezt az áradatot, ezért két fontos határozatot hozott. Az első, 1928. március 26-án kiadott rendelet értelmében: kisebb bűncselekmények esetében rövid tartamú elzárás helyett javadalmazás nélküli javítómunkára viszik az elítélteket „vállalatokhoz, gyártócsarnokokba, erdőgazdaságokba”. A másodiknak, az 1929. június 27-i rendeletnek később felmérhetetlen következményei lettek. Ez lényegében azt írta elő, hogy át kell szállítani minden, három évnél hosszabb időre elítélt rabot a börtönökből olyan munkatáborokba, amelyek azt a célt szolgálják, hogy „hasznosítsák az ország keleti és északi tájainak természeti kincsek”. Már évek óta a levegőben lógott ez a gondolat. A GPU hozzálátott egy nagy, exportcélú fakitermelő program megvalósításához; már több alkalommal munkaerő-utánpótlást kért a belügyi népbiztosság büntetés-végrehajtási főigazgatóságától, a közönséges börtönöket felügyelő főhatóságtól; „saját” rabjai a

Szolovki-szigetek táboraiban - 1928-ban 38 000-en - csakugyan kevesen voltak hozzá, hogy elérjék a tervezett termelési eredményeket.[192]

Az első ötéves terv előkészítése napirendre tűzte a munkaerő elosztásának és a barátságtalan éghajlatú, de természeti kincsekben gazdag vidékek kiaknázásának kérdéseit. Ebből a szempontból valóságos kincs lehetett az addig haszontalan rabmunkaő, csak jól kellett fölhasználni, kézben tartani és irányítani, hogy jövedelem, befolyás és hatalom forrása legyen. A GPU vezetői, különösen Menzsinszkij és Jagoda, a helyettese -Sztálinnal a hátuk mögött - nagyon is tisztában voltak vele, hogy mi itt a tét. 1929 nyarán kidolgozták a nyugat-szibériai tajga egy háromszázötvenezer négyzetkilométernyi területének, Narim vidékének becsvágyó „telepítési" tervét, és szakadatlanul követelték az 1929. június 27-i rendelet azonnali alkalmazását. Ebben a helyzetben fogalmazódott meg a „kuláktalanítás" gondolata, vagyis minden módos paraszt, kulák tömeges deportálása, mert azok - gondolták hivatalos körökben - okvetlenül hevesen ellenzik a kollektivizálást.[193]

De azért egy egész esztendőre volt szüksége Sztálinnak és híveinek, hogy leküzdjék azt az ellenállást, amely még magán a pártvezetőségen belül is megnyilvánult az erőszakos kollektivizálás, a kuláktalanítás és a gyorsított iparosítás politikájával szemben, márpedig három elválaszthatatlan fejezet volt ez a gazdaság és a társadalom goromba átalakításának összefüggő tervezetében. Arra alapult ez a tervezet, hogy fölfüggesztik a piac szerves működését, egyszersmind kisajátítják a paraszti földeket, és hasznosítják az ország mostoha tájainak természeti kincseit a száműzöttek, a kuláktalanítottak millióinak és e „második forradalom" egyéb áldozatainak kényszermunkája segítségével.

A Ríkov és Buharin vezette és „jobboldalinak" mondott ellenzék véleménye szerint a kollektivizálásnak csak ez lehetett a következménye: a parasztság „katonai-hűbéri kizsákmányolása", polgárháború, elszabaduló terror, zűrzavar és éhínség; szét is zúzták ezt az ellenzéket 1929 áprilisában. Naponta megújuló és ritka hevességű sajtóhadjárat célpontjai lettek a „jobboldaliak" 1929 nyarán; azzal vádolták őket, hogy „tőkés elemekkel működnek együtt" és „összejátszanak a trockistákkal". Minden hitelüket elveszítették, és önkritikát gyakoroltak a központi bizottság 1929. novemberi teljes ülésén.

Odafönn javában és fordulatosan harcoltak egymással a NEP abbahagyásának hívei és ellenfelei, odalenn pedig mind mélyebb gazdasági válságba süllyedt az ország. 1928-29 mezőgazdasági eredményei katasztrofálisak voltak. Kényszerítő intézkedések egész tárházát vonultatták föl az egész parasztság ellen - szigorú bírság, börtönbüntetés járt érte, ha valaki nem akarta eladni a termését az állami szerveknek -, de hiába, az 1928/29-es téli begyűjtő hadjáratnak sokkal kevesebb gabonanemű lett az eredménye, mint az előző évinek, és ráadásul rendkívüli feszültség légkörét teremtette meg vidéken. 1928 januárjától 1929 decemberéig, vagyis az erőszakos kollektivizálás előtt több mint 1300 vidéki zavargást és „tömegtüntetést" tartott nyilván a GPU, és ezek miatt tízezrével tartóztatták le a parasztokat. Egy másik szám is jelzi, hogy milyen világ volt akkor az országban: 1929-ben több mint 3200 szovjet hivatalnok esett „terrorcselekmény" áldozatául. 1929 februárjában újra megjelentek a NEP-korszak elején már eltűnt élelmiszerjegyek a városokban, ahol általános lett az áruhiány, amióta a hatóságok

bezárták a kiskereskedések és a kisiparos műhelyek nagy részét, mert „tőkés” vállalkozásnak tartották őket.

Sztálin szerint a „szovjet rendszer aláásására” törekvő kulákok és más ellenséges erők okozták a mezőgazdaság válságos állapotát. Világos volt a helyzet: vagy a „falusi tőkések”, vagy a kolhozok! 1929 júniusában bejelentette a kormány, hogy új szakasz kezdődik, a „tömeges kollektivizálás” szakasza. Fölfelé kerekítették a párt XVI. konferenciáján, áprilisban jóváhagyott első ötéves terv előirányzatait. Eredetileg ötmillió háztartásnak, vagyis a családi gazdaságok 20%-ának kollektivizálását irányozta elő a terv az ötéves időszak végéig. Júniusban új célt, nyolcmillió háztartást jelentettek be, csak 1930-ra; szeptemberben tizenhárommilliót! 1929 nyarán tízezerszámra mozgósították a hatóságok a kommunistákat, szakszervezeti tagokat, ifjúkommunistákat (komszomoleceket), munkásokat, diákokat, leküldték őket a falvakba, ahol csatlakoztak hozzájuk a helyi pártvezetők és a GPU ügynökei. Nőttön-nőtt a nyomás a parasztokra, a buzgó helyi pártszervezetek pedig vetélkedtek egymással, hogy melyikük javítja meg a kollektivizálási csúcsot. 1929. október 31-én „teljes kollektivizálást” hirdetett meg a Pravda: nincs határa a mozgalomnak. Egy hét múlva, a forradalom tizenkettedik évfordulójára Sztálin közzétette A nagy fordulat című híres cikkét, egy alapvetően téves helyzetképnek a jegyében: „a középparaszt a kolhoz felé fordult”. Véget ért a NEP.

ERŐSZAKOS KOLLEKTIVIZÁLÁS ÉS KULÁKTALANÍTÁS

A manapság hozzáférhető levéltári iratok tanúsítják: a földek erőszakos kollektivizálása úgy ment végbe, hogy a szovjet állam valósággal hadat üzent egy, kistermelőkből álló egész nemzetnek. Több mint kétmillió deportált paraszt - csak 1930-31-ben deportáltak közülük egymilliónyolcszázezret -, hatmillióan haltak éhen, több százezren pedig a deportálást nem élték túl: ez a néhány szám jelzi, mekkora emberi tragédia volt ez a parasztság ellen indított „nagy roham”. Távolról sem csak 1929/30 telére korlátozódott ez a háború, hanem legalább a harmincas évek közepéig tartott, és 1932-33-ban érte el a csúcspontját azzal a szörnyű éhínséggel, amelyet szándékosan idéztek elő a hatóságok, hogy megtörjék a parasztság ellenállását. A parasztok elleni erőszak tette lehetővé, hogy olyan módszereket kísérletezzenek ki, amelyeket később más társadalmi csoportok ellen is alkalmaztak. Ilyen értelemben döntő szakasz ez a sztálini terror kifejlődésében.

A központi bizottság 1929. novemberi teljes ülésén Vjacseszlav Molotov jelentésében megállapította: „Föl sem vetődik a terv keretében a kollektivizálás ütemének kérdése. [...] Hátravan november, december, január, február, március, négy és fél hónap; ezalatt, ha közvetlen támadást nem indítanak ellenünk az imperialisták, döntő áttörést kell elérnünk a gazdaság és a kollektivizálás terén.” A plénum határozatai jóváhagyták ezt az előremenekülést. Egy bizottság új kollektivizálási menetrendet dolgozott ki, amelyet - többszöri fölkerekítés után - törvénybe is iktattak 1930. január 5-én. Észak-Kaukázust, az Alsó- és Középső-Volga-vidéket 1930 őszére kellett teljesen kollektivizálni; a többi gabonatermő vidéket egy évvel később.[194]

Sztálin már 1929. december 27-én bejelentette, hogy áttérnek „a kulák kizsákmányoló törekvéseinek korlátozásáról a kulákoknak mint osztálynak megsemmisítésére”. A

politikai bizottság különbizottságot hozott létre, hogy Molotov elnöklete alatt dolgozza ki az ehhez a megsemmisítéshez szükséges gyakorlati intézkedéseket. Három kulákcsoportot határozott meg ez a bizottság. Azok kerültek az elsőbe, akik „ellenforradalmi tevékenységben vettek részt"; ezeknek az lett a sorsa, hogy letartóztatták, a GPU munkatáboraiba szállították, vagy ha ellenállást tanúsítottak, a helyszínen kivégezték őket, deportálták a családjukat, és elkobozták a vagyonukat. A második csoport kulákjai - a meghatározás szerint - „kevésbé tevőleges ellenzékiséget tanúsítanak, de azért megrögzött kizsákmányolók, ennélfogva természetszerűleg az ellenforradalom támogatására hajlanak"; le kellett tartóztatni, és, családjukkal együtt, az ország távoli tájaira kellett deportálni őket. Végül, a harmadik csoport kulákjai „rendszerhűnek" minősültek; hivatalból a lakókörzetük szélére kellett telepíteni őket, „a kollektivizált övezeteken kívül, olyan földekre, amelyeken talajjavítás szükséges". Azt is megszabta a rendelet, hogy „az összes gazdaság 3-5%-át kell kitenniük [...] a négy hónap alatt fölszámolandó kulákgazdaságoknak"; ez a szám kívánta jelezni, hogy milyen arányokban képzelték el a kuláktalanítási akciót.[195]

Minden körzetben a pártbizottság első titkárából, a tanácsi végrehajtó bizottság elnökéből és a helyi GPU-felelősből álló hármas bizottság (trojka) hangolta össze az akciókat, amelyeket a kuláktalanító bizottságok és brigádok vezettek a helyszínen. Az első csoportba tartozó kulákok jegyzéke, amely a politikai bizottság „irányterve" szerint hatvanezer családfőt tartalmazott, csakis a politikai rendőrségre tartozott. A többi csoport kulákjainak jegyzéke a helyszínen készült el, a falubeli „aktivisták" „ajánlása" alapján. Kik voltak ezek az aktivisták? Sztálin egyik legközelebbi munkatársa, Szergo Ordzsonikidze így írta le őket: „Alig van pártmunkás a faluban, ezért rendszerint egy ifjúkommunistát vittünk oda, melléadtunk két-három szegényparasztot, és ez az aktyiv (aktíva) van megbízva, hogy személyesen intézzen el minden ügyet a faluban: kollektivizálást, kuláktalanítást."[196] Világosak voltak az utasítások: kollektivizálni kell a lehető legtöbb gazdaságot, le kell tartóztatni a kuláknak bélyegzett ellenkezőket.

Természetesen mindenféle visszaélésre, leszámolásra alkalmat adtak ezek a módszerek. Hogyan lehet meghatározni, hogy ki a kulák? Melyik csoportba tartozik egy-egy kulák, a másodikba, vagy a harmadikba? 1930 januárjában-februárjában már azokat a kulákgazdaságot meghatározó ismérveket sem használhatták föl, amelyeket türelmesen, sok vita után az előző évek alatt dolgoztak ki különböző pártideológusok és - közgazdászok. Valójában jócskán elszegényedtek a kulákok az utóbbi esztendőben, hiszen teljesíteniük kellett a rájuk rótt, egyre súlyosabb adókötelezettségeket. A gazdagság külső jelei híján a falusi szovjetben őrzött, gyakran régi és hiányos adóívekre kellett támaszkodniuk a bizottságoknak, valamint a GPU gyűjtötte adatokra, a besúgó szomszédokra, akiket az a lehetőség csábított, hogy fosztogathatják a másét. A kuláktalanító brigádok csakugyan nem foglalták pontos és részletes leltárba a vagyontárgyakat, nem szállították őket a hivatalos utasításnak megfelelően a kolhoz elidegeníthetetlen vagyonalapjába, hanem ehhez a jelmondathoz tartották magukat: „Együnk, igyunk, minden a miénk." Egy szmolenszki területről származó GPU-jelentés szerint „a kuláktalanítók lehúzták a módos parasztokról a téli ruhát és a meleg alsóneműt, ám először is a cipőjüket szerezték meg. Úgy hagyták a kulákot gatyában,

mindent elvettek tőle, még az ócska gumicipőt is, női ruhát, 50 kopek ára teát, piszkavasat, kancsót [...] Még a gyerekek feje alá tett kispárnát is elkobozták a brigádok, akárcsak a tűzhelyen fövő kását, amit ráöntöttek az összetört szentképekre."[197]. Gyakran egész egyszerűen széthordták a kuláktalanított parasztok vagyontárgyait, vagy árveréseken adtak túl rajtuk, nevetséges áron; a kuláktalanító brigádok izbákat (parasztházakat) vásároltak 60 kopekért, teheneket 15 kopekért, vagyis a valóságos értéküknél több százszor olcsóbban! A kuláktalanítás, ez a korlátlan fosztogatási lehetőség gyakran személyes leszámolásokra is ürügyet kínált.

Ilyen körülmények között nem csoda, hogy szerednyak, középparaszt volt a „kuláktalanított" parasztok 80-90%-a. El kellett érni, sőt lehetőleg meghaladni a helyi hatóságok megszabta kuláktalanító „irányszámot"! Parasztokat tartóztattak le és deportáltak, kit azért, mert a nyáron gabonát árult a piacon, kit azért, mert egy napszámost alkalmazott két hónapig 1925-ben vagy 26-ban, kit azért, mert két szamovárja volt, kit azért, mert 1929 szeptemberében disznót vágott, „hogy elfogyassza, és így vonja el a szocialista kisajátítás elől". Az egyik parasztot azzal az ürüggyel tartóztatták le, hogy „kereskedésre adta a fejét", pedig csak szegényparaszt volt, aki a maga termelte portékát árulta; a másikat azért deportálták, mert cári tiszt volt a nagybátyja, a harmadikat meg azért bélyegezték kuláknak, mert „mindig templomba járt". De a legtöbb esetben csak azért sütötték rá valakire, hogy kulák, mert nyíltan ellenszegült a kollektivizálásnak. Olyan zűrzavar uralkodott a kuláktalanító brigádokban, hogy az már néha a képtelenség netovábbja volt. Így - hogy csak egyetlen példát idézzünk - az egyik kuláktalanító brigád tagját, egy középparasztot is letartóztatták egy ukrajnai községben mint kulákot; egy olyan másik kuláktalanító brigád tagjai tartóztatták le, amely a község másik végében tevékenykedett!

Eleinte kapva kaptak némelyek az ürügyön, hogy rendezzék, ha régi elszámolnivalójuk volt valakikkel, vagy csak egyszerűen fosztogatáshoz láttak, de azért csakhamar ismét összefogott a faluközösség a „kuláktalanítók" és a „kollektivizálók" ellen. 1930 januárjában 402 parasztlázadást és kollektivizálás meg kuláktalanítás elleni „tömegtüntetést" tartott nyilván a GPU, februárban már 1048-at, márciusban pedig 6528-at.[198]

A parasztság tömeges és váratlan ellenállása átmenetileg arra kényszerítette a hatalmat, hogy módosítsa a terveit. 1930. március 2-án minden szovjet újság közölte azt a z Akiknek fejükbe szállt a siker című híres cikket, amelyben Sztálin elítélte „az önkéntesség elvének a parasztok kolhozba lépése körül tapasztalható számos eltorzítását", és a „sikertől meg-ittasult" helyi felelősöknek tulajdonította a kollektivizálás és a kuláktalanítás „túlkapásait". A cikk azonnal éreztette a hatását: csupán márciusban több mint ötmillió paraszt hagyta ott a kolhozt. De azért nem szűnt a rendzavarás és felfordulás, mert a tulajdonosok gyakran erőszakkal szerezték vissza szerszámaikat és jószágukat. Egész márciusban naponta kapták a központi hatóságok a GPU-jelentéseket, amelyek tömegfelkelésekről tudósítottak Nyugat-Ukrajnából, a feketeföld-övezet középső vidékéről, Észak-Kaukázusból, Kazahsztánból. A GPU összesen több mint 6500 „tömegtüntetést" számolt össze ebben a kritikus hónapban, ezek közül körülbelül 800-at „fegyveres erővel kellett elfojtani". Ezekben az eseményekben több mint 1500 tisztviselőt

öltek, sebesítettek vagy vertek meg. Nem ismeretes, hogy a lázadók közül hányan estek áldozatul, de bizonyára több ezren lehettek.[199]

Április elején újabb engedményekre kellett rászánnia magát a hatalomnak. Több körlevélben szólította föl a helyi hatóságokat, hogy lassabban kollektivizáljanak, és elismerte, hogy kétségkívül fönnáll „egy valóságos parasztháború-hullám" veszélye, s félő, hogy „a szovjethatalom helyi tisztviselőinek akár a felét is megsemmisíthetik fizikailag". Áprilisban már kevesebb volt a parasztlázadás és -tüntetés, de azért még mindig tekintélyes számú zavargást, 1992-t tartott nyilván belőlük a GPU. Nyártól kezdve gyorsabban csökkent a számuk: júniusban 886, júliusban 618, augusztusban 256. Összesen körülbelül 2,5 millió paraszt vett részt 1930 folyamán a mintegy 14 000 rendszerellenes lázadásban, zavargásban, tömegtüntetésben. Ukrajna volt a legnyugtalanabb vidék, különösen Nyugat-Ukrajna, ahol egész körzetek, nevezetesen a lengyel és román határvidék kerültek ki a rendszer ellenőrzése alól, továbbá a feketeföldek övezete és Észak-Kaukázus.[200]

A nők szerepe volt ezeknek a mozgalmaknak egyik sajátossága: abban a reményben küldtek nőket az első vonalba, hogy megkímélik őket a túlontúl kemény megtorlástól.[201] A templom bezárása vagy a tejelő tehenek - a gyermekeik életben maradását is fenyegető - kollektivizálása ellen tüntető parasztasszonyok különösképpen meglepték a hatóságokat, de sok véres összecsapásra is sor került a GPU különítményei és a fejszével, vasvillával fölfegyverzett parasztcsoportok közt. Földúltak több száz szovjetet, a parasztbizottságok pedig kezükbe vették néhány órára vagy néhány napra a falu ügyeinek intézését, jegyzékbe foglalták a követeléseiket; ezek között egyaránt szerepelt az elkobzott szerszámok és a jószág visszaadása, a kolhoz feloszlatása, a szabad kereskedelem visszaállítása, a templom újra megnyitása, a kulákjavak visszaszolgáltatása, az elhurcolt parasztok visszaengedése, a bolsevik hatalom eltörlése vagy „a független Ukrajna" helyreállítása.[202]

Ha sikerült is a parasztoknak márciusban és áprilisban megzavarniuk a gyorsított kollektivizálással kapcsolatos kormányzati terveket, nem tartottak sokáig a sikereik. Nem voltak képesek - mint 1920-21-ben - igazi szervezetet létrehozni, vezetőket találni, összefogni, legalább körzeti szinten. Idő híján - egy gyorsan cselekvő rendszerrel szemben -, vezetők híján - hiszen megtizedelték őket a polgárháborúban -, fegyver híján - hisz szép lassan elkobozták tőlük a húszas évek folyamán - csütörtököt mondtak a parasztlázadások.

Rettenetes volt a megtorlás. 1930 márciusának végén, csak a nyugat ukrajnai határkörzetekben, több mint 15 000 ember letartóztatásával járt „az ellenforradalmi elemek felszámolására" irányuló tisztogatás. Ezenkívül február 1-től március 15-ig, negyven nap alatt 26 000 más személyt is letartóztatott az ukrajnai GPU, és agyon is lőtt közülük 650-et. A GPU adatai szerint, csak a politikai rendőrség különleges igazságszolgáltatása 20 200 embert ítélt halálra 1930-ban.[203]

Amíg javában folyt az „ellenforradalmi elemek" üldözése, a GPU Genrih Jagodának az első csoportba tartozó hatvanezer kulák letartóztatására vonatkozó, 44/21. számú utasításának végrehajtásával foglalkozott. Ha hihetünk a Jagodához felküldött napi jelentéseknek, lendületesen haladt a művelet: a február 6-án kelt első jelentés 15 985

letartóztatott személyről szól; február 9-én - a GPU szóhasználatával élve - 25 245 személyt „vontak ki a forgalomból”. A február 15-i „titkos jelentés” (szpec-szvodka) részleteket is közöl: „Összesen 64 589 személyt érintenek a likvidálások, a forgalomból való kivonások és a tömeges akciók; ezek közül 52 166 személyt vontunk ki az előkészítő (1. csoportos) műveletek során; a tömeges akciókban 12 423 embert vontunk ki.” Pár nap alatt túlteljesítették az első csoport hatvanezer kulákjára vonatkozó „tervet”.[204]

Valójában a „forgalomból kivont személyeknek” csak egy részét alkották a kulákok. A GPU helybeli ügynökei kihasználták az alkalmat, hogy „megtisztítsák” körzetüket az „osztályidegen elemektől”, akik között „a régi rendszer rendőrei”, „fehér tisztek”, „lelkipásztorok”, „apácák”, „falusi mesteremberek”, régi „kereskedők”, „a falusi értelmiség tagjai” és „rnások” voltak. Jagoda ezt írta az 1930. február 15-i jelentés aljára, amely részletesen osztályozta az első csoportba tartozó kulákok likvidálásának keretében letartóztatott különböző személyeket: „Az északkeleti vidékek és Leningrád nem értették meg, vagy nem akarták megérteni az utasításainkat; rá kell kényszeríteni őket, hogy megértsék. Mi nem pópáktól, kereskedőktől és másoktól tisztogatjuk a területeket. Ha azt mondják, „mások”, ez azt jelenti, hogy nem tudják, kit tartóztatnak le. Bőven lesz időnk megszabadulni a pópáktól meg a kereskedőktől, most a céltáblát kell telibe találnunk: a kulákokat, az ellenforradalmár kulákokat.”[205] Hányat végeztek ki „az első csoportba tartozó kulákok likvidálásának” műveletei során letartóztatott emberek közül? Mindmáig nincsen róla semmilyen adatunk.

Az „első csoportba” tartozó kulákok kétségkívül a munkatáborokba hurcolt első rabszállítmányok jelentős részét alkották. 1930 nyarára már ezeknek a táboroknak széles hálózatát építette ki a GPU. A legrégibb, a Szolovki-szigeteken lévő büntetőtelep tovább terjeszkedett a Fehértenger partján, Karéliától Arhangelszk vidékéig. Több mint negyvenezer fogoly építette a Kem és Uhta közötti országutat és termelte meg az arhangelszki kikötőből exportált faáru nagyobb részét. Az északi táborcsoport körülbelül negyvenezer rabja Uszry, Sziszolszk és Pinyug között egy háromszáz kilométeres vasútvonal, Uszty, Sziszolszk és Uhta között pedig egy kétszázkilencven kilométeres országút építésén munkálkodott. A távol-keleti táborcsoportban tizenötezer rab gondoskodott a bogucsa-csinszki vasútisín-gyár teljes munkaerő-szükségletéről. Egy negyedik -vicserainak mondott - táborcsoport húszezer rabja szolgáltatta a munkaerőt az Uralban lévő bereznyiki nagy vegyikombinát szerelőrészlegének. A szibériai táborok csoportja, vagyis körülbelül huszonnégyezer fogoly pedig a Tomszk-Jenyiszejszk vasútvonal és a kuznyecki vasművek építéséből vette ki a részét.[206]

Másfél év alatt, 1928 végétől 1930 nyaráig 3,5-szeresére, körülbelül negyvenezerről száznegyvenezerre nőtt a GPU táboraiban kizsákmányolt rab-munkaerő létszáma. Ennek a munkaerőnek sikeres kiaknázása arra ösztönözte a hatalmat, hogy újabb nagy tervekbe kezdjen. 1930 júniusában elhatározta a kormány, hogy egy kétszáznegyven kilométer hosszú -nagyrészt gránitsziklába vájt - csatornát épít, és így összeköti a Baltitengert a Fehér-tengerrel. Technikai eszközök és gépek híján, legalább százhúszezer - megfelelő szerszám nélkül, csak ásóval, lapáttal, talicskával dolgozó - rab munkaerejére volt szükség ennek a kolosszális vállalkozásnak a véghezviteléhez. Ám 1930 nyarán, a kuláktalanítás dandárja idején egy csöppet sem volt veszteséges a rab-munkaerő!

Akkora tömegeket mozgatott meg a kuláktalanítás - 1930 végéig több mint 700 000 embert, 1931 végéig több mint 1 800 000-et[207] -, hogy „nem tartott lépést vele” az „elhelyezési keresztmetszet”. Az úgynevezett „második” vagy „harmadik” csoportba tartozó kulákok óriási többségének deportálásával járó műveletek rögtönzésszerűen, a legteljesebb fejetlenség közepette mentek végbe. Valamiféle „semmibe deportálás” lett a vége, aminek semmi gazdasági hasznát sem látták a hatóságok, pedig az volt a kuláktalanítás egyik fő célja, hogy a deportáltak tegyék lehetővé az ország mostoha éghajlatú, de természeti kincsekben gazdag tájainak hasznosítását.[208]

1930 februárjának első hetében kezdődött a második csoportba tartozó kulákok elhurcolása. A politikai bizottság jóváhagyta terve szerint 60 000 családot kellett deportálni az első szakaszban, április végéig. Az északi vidék 45 000 családot kellett hogy fogadjon, az Urál-vidék 15 000-et. De február l6-án Sztálin már ezt táviratozta Ejhének, a nyugat-szibériai területi pártbizottság első titkárának: „Tűrhetetlen, hogy Szibéria és Kazahsztán azt állítja, nem áll készen a deportáltak fogadására. Szibéria 15 000 családot köteles befogadni április végére.” Ejhe válaszul elküldte Moszkvába a tervezett deportáltszállítmány „elhelyezésének” „költségvetését”; 40 millió rubelre becsülte benne a szóban forgó költségeket, de sohasem kapta meg azt a pénzt![209]

Fejetlenül folytak a deportálási műveletek, nyoma sem volt bennük a résztvevők összehangolt együttműködésének. Hetekig csak ilyen-olyan helyiségekben - kaszárnyákban, irodaépületekben, vasútállomásokon -kellett vesztegelniük a letartóztatott parasztoknak, soknak sikerült is megszökniük közülük. A GPU 240 vasúti szerelvényt irányzott elő az első szakaszban; minden szerelvény 53 kocsiból állt, mégpedig - GPU-szabvány szerint - úgy összeállítva, hogy 44 marhavagon jutott a deportáltaknak (egy-egy kocsiban negyven rabbal), 8 kocsi a szerszám-, élelemszállítmánynak és a foglyok kevéske, családonként legföljebb 480 kilónyi használati tárgyainak, és egy vagon az őrségnek. Az derül ki a GPU és a közlekedési népbiztosság epés levélváltásából, hogy csak „ritkán” érkeztek a szerelvények. Hetekig tétlenül álldogáltak emberi szállítmányukkal a nagy rendező pályaudvarokon, olyanokon, mint Vologda, Kotlasz, Rosztov, Szverdlovszk és Omszk. Általában nem maradt észrevétlen a helyi lakosság körében az elítéltekkel - köztük sok nővel, gyerekkel, öreggel - megrakott szerelvények hosszas veszteglése, ezt az a Moszkvába küldött sok közös levél is ezt tanúsítja, amely megbélyegezte „az ártatlanok legyilkolását”, olyan aláírásokkal, mint „a vologdai munkások és alkalmazottak kollektívája”, vagy „a kotlaszi vasutasok”.[210]

Ott rostokoltak azok a szerelvények télvíz idején valami vakvágányon, csak várták, hogy merre kínálkozik valami rendeltetési hely, ahová lerakhatják a deportáltakat, és csak kevés számadatunk van róla, hogy hány ember lelte halálát 1930-31-ben a tisztálkodás hiánya, a hideg és a járványok miatt.

Ha megérkeztek egy vasútállomásra, gyakran elválasztották családjuktól a munkaképes férfiakat, sebtiben ácsolt bódékban helyezték el, majd kísérettel - a hivatalos utasításoknak megfelelően - „közlekedési vonalaktól távol fekvő” „telephelyekre” küldték őket. Tovább tartott hát a végtelen vándorlás még több száz kilométeren át, akár gyalog, akár szán-, vagy szekérkaravánon (télen, illetve nyáron). A

„második csoportba tartozó kulákok” vándorlásának ez az utolsó szakasza gyakran azoknak a „harmadik csoportba tartozó kulákoknak” a deportálásához vált hasonlóvá, akiket „talajjavításra váró földekre, szülőföldjük belvidékére” hurcoltak, több százezer négyzetkilométeres szibériai vagy uráli területekre. Ahogy Nyugat-Szibériából jelentették 1930. március 7-én a tomszki körzeti hatóságok, „az első harmadik csoportos kulákszállítmányok gyalogszerrel érkeztek, mert nem volt se lovuk, se szánjuk, se hámjuk. [...] A kocsikaravánokba fogott lovak - általában - teljességgel alkalmatlanok a háromszáz kilométeres vagy még hosszabb utazásokra, mert a karavánok összeállításakor gebékkel cserélték ki a deportáltak jó lovait. [...] Tekintettel a helyzetre, szó sem lehet róla, hogy azt a személyes holmit és kéthavi élelmet is elszállítsuk, amihez joguk van a kulákoknak. Aztán meg mit csináljunk a gyerekekkel meg az öregekkel? Hiszen azok teszik ki a szállítmány felét!”[211]

Egy másik - ugyanilyen jellegű - jelentésben a nyugat-szibériai központi végrehajtó bizottság a képtelenségig vitt érvekkel mutatja ki, hogy lehetetlen végrehajtani a GPU utasításait, nem lehet elszállítani 4902 harmadik csoportba tartozó kulákot a novoszibirszki terület két körzetéből. „Elvileg 8560 tonna gabonához és takarmányhoz van joguk a deportáltaknak »az utazásuk és berendezkedésük idejére«; ha el akarjuk szállítani mindezt háromszázhetven kilométerre, pocsék utakon, 28 909 lovat kell mozgósítanunk és 7227 lovászt (minden négy ló mellé egyet-egyet).” Oda lyukadt ki a jelentés, hogy „ennek az akciónak a végrehajtása kockára tenné a tavaszi vetést, mert az elcsigázott lovaknak hosszú pihenésre volna szükségük. [...] Azt az ellátmányt is okvetlenül felül kell vizsgálni és erősen csökkenteni kell, amit joguk van magukkal vinniük a deportáltaknak.”[212]

Így hát ellátás, szerszám és legtöbbször szállás nélkül kellett berendezkedniük a deportáltaknak; 1930 szeptemberében egy Arhangelszk vidékéről küldött jelentés elismerte, hogy csak hét épült fel a „tervezett” 1641 deportáltlakásból! Valami földdarabon „telepedtek le” a deportáltak, kinn, a pusztában vagy az erdőben. A legszerencsésebbek, akik néhány szerszámot is magukkal vihettek, megpróbálhatták, hogy valami kezdetleges födelet eszkábáljanak maguknak, leginkább a hagyományos zemljankát, a gallyakkal borított, földbe vájt, egyszerű gödröt. Némelykor ezrével költöztettek deportáltakat egy-egy épülő nagy gyár vagy ipari központ mellé, és hevenyészett barakkokban szállásolták el őket emeletes, háromszintes ágyakon, több százukat egy barakkban.

Hányan fagytak meg, hányan haltak éhen „új életük” első hónapjaiban a közül a hivatalos adatok szerint 1 803 392 ember közül, akiket 1930-31-ben a „kuláktalanítás” keretében deportáltak? Megdöbbentő irat maradt fenn a novoszibirszki levéltárban; 1933 májusában a nyugat-szibériai Narimból küldött jelentést egy pártbizottsági oktató Sztálinnak két szállítmány, több mint hatezer Moszkvából és Leningrádból érkezett deportált sorsáról. Későbbi keletű ez az irromány, és nem parasztokról, hanem egy másféle deportáltcsoportról, az „új iparvárosból” 1932 vége óta elüldözött „deklasszált elemekről” szól, mégis olyan helyzetet ábrázol, amely bizonyára nem volt kivételes, és amelyet úgy nevezhetünk, hogy „semmibe deportálás”.

Íme néhány részlet ebből a rettenetes tanúságtételből:

„1933. április 29-én és 30-án két csoport deklasszált elemet küldtek hozzánk vasúton Moszkvából és Leningrádból. Tomszkba érkezésük után uszályokra raktuk és az Ob és Nazina folyó találkozásánál lévő Nazino szigetére szállítottuk ezeket az elemeket, az egyik csoportot május 18-án, a másikat május 26-án. Az első szállítmány 5070 személyből állt, a második 1044-ből; összesen 6114 ember. Iszonyúak voltak a szállítási körülmények: kevés és gyalázatos élelem; se levegő, se hely; zaklatták a gyengébbeket. [...] Eredménye: körülbelül 35-40 haláleset naponta. De még ezek a létfeltételek is valóságos fényűzésnek hatottak ahhoz képest, ami Nazino szigetén várta a deportáltakat [onnan kellett majd csoportonként a végső rendeltetési helyükre, a Nazina folyása mentén telepítésre kijelölt, feljebb fekvő területre juttatni őket]. Nazino szigete lakatlan, teljességgel érintetlen hely, ott semmiféle lakás nem található. [...] Se szerszám, se vetőmag, se táplálék... Elkezdődött az új élet. Az első szállítmány megérkezése után másnap, május 19-én leesett a hó és föltámadt a szél. Kiéhezve, lefogyva, födél nélkül, szerszám nélkül [...] kilátástalan helyzetbe kerültek a deportáltak. Éppen csak tüzet tudtak gyújtani, hátha úgy nem veszi meg őket az isten hidege. Aratni kezdett a halál az emberek között. [...] Az első napon 295 hullát földeltek el. [...] Csak négy vagy öt nappal a deportáltak szigetre érkezése után küldtek a hatóságok hajón egy kis lisztet, fejenként pár száz grammot számítva. Amint megkapták a sovány fejadagjukat, az emberek lerohantak a partra, és megpróbáltak a sapkájukban, nadrágjukban vagy kiskabátjukban vízzel elkeverni egy kis lisztet. De a legtöbb deportált csak úgy fölfalta a lisztjét, sokan fel is fú-vódtak tőle, és belehaltak. Egész idő alatt, amíg a szigeten tanyáztak, semmi mást nem kaptak a deportáltak, csak egy kis lisztet. A legügyesebbek valami lepényt próbáltak sütni belőle, csak éppen semmiféle edényük sem volt. [...] Hamarosan emberevésre is sor került. [...]

Június végén elkezdődött a deportáltak elszállítása az úgynevezett telepítési falvakba. A szigettől körülbelül kétszáz kilométerre voltak ezek a helyek, följebb, a Nazina folyó mentén, a tajga, a vadon kellős közepén. Az őstermészet volt a falu. Azért mégis sikerült nekik valami kezdetleges kemencét csinálni, így valami kenyérfélét süthettek maguknak. Különben alig változott valami, ugyanolyan maradt az életük, mint Nazino szigetén: ugyanaz a tétlenség, ugyanazok a tüzek, ugyanaz a nélkülözés. Csak az volt a különbség, hogy pár naponként egyszer kiosztották azt a kenyérféleséget. Továbbra is hullottak az emberek. Egyetlen példa: 78-an szálltak hajóra a szigeten és indultak el az 5-ös számú telepítési részleg felé, de csak 12-en érkeztek meg élve. A hatóságok hamar rájöttek, hogy nem telepíthetők be ezek a helyek, megint hajóra rakták és visszahozták lefelé a folyón az életben maradt személyi állományt. Elszaporodtak a szökések [.] Az új telephelyeken végre néhány szerszámot is kaptak a megmaradt deportáltak, július második felében hozzá is láttak, hogy félig földbe vájt hajlékokat építsenek. [...] Néha most is előfordult emberevés. [...] De az élet lassan visszakövetelte a magáét: ismét munkához láttak az emberek, ám úgy tönkrement a szervezetük, hogy már hiába kaptak naponta 7501000 gramm kenyeret is, továbbra is gyakran betegeskedtek, kornyadoztak, mohát, füvet, falevelet és más efféléket ettek. Végeredményben: augusztus 20-ára csak körülbelül 2200 ember maradt életben abból a 6100-ból, aki Tomszkból indult el (és akikhez még 500-700 máshonnan küldött deportáltat is hozzá kell adnunk).”[213]

Vajon hány Nazino, hány ilyen semmibe elhurcolás lehetett? Néhány szám képet ad az embervesztéségről. 1930 februárja és 1931 decembere között valamivel több mint 1 800 000 embert deportáltak a kuláktalanítás keretében. Nos, 1932. január l-jén, az első hatósági összesítés idején csak 1 317 022 személyt írtak össze.[214] Félmillió ember a veszteség, vagyis az elhurcoltak 30%-a. Igaz, kétségkívül sokuknak sikerült kereket oldaniuk.[215] A GPU 1932-ben tanulmányozta először módszeresen az „állomány" alakulását. 1931 nyara óta csakis a GPU foglalkozott hivatalból a deportáltakkal, akiket ezentúl az intézményláncolat minden szintjén, a deportálás műveletétől a „telepesfalvak" igazgatásáig úgy hívtak, hogy „különleges telepesek". Ez a tanulmány több mint 210 000 szökésről és körülbelül 90 000 halálesetről tud. 1933-ban, a nagy éhínség évében 151 601 halálesetet tartottak nyilván az 1933. január l-jén összeírt 1 142 022 különleges telepes körében. Vagyis 1932-ben körülbelül 6,8%. 1933-ban pedig 13,3% volt a halálozási arány. 1930-31-ből csak részleges, de annál beszédesebb adataink vannak: 1931-ben 1,3% volt az elhalálozás a kazahsztáni deportáltak között, és havi 0,8% a nyugat-szibériaiak között. A gyerekhalandóság havi (!) 8 és 12% közt ingadozott; Magnyitogorszkban volt a csúcs, havi 15%-kal. 1931. június l-jétől 1932. június 1-jéig Narim környékén, Nyugat-Szibénában évi 11,7%-ot ért el a halálozási arány a deportáltak között. Általában kevéssé valószínű, hogy 1930-31-ben alacsonyabb lett volna a halálozási ráta, mint 1932-ben; bizonyára elérte vagy meghaladta az évi 10%-ot. Úgy becsülhetjük hát, hogy három év alatt körülbelül 300 000 ember halt meg deportálás következtében.[216]

A hatóságok azon voltak, hogy „hasznosítsák" azok munkáját, akiket „különleges deportáltnak", vagy - 1932-től - „munkatelepesnek" neveztek, és az ő szemükben csak kényszerhelyzet volt ez a semmibe elhurcolás, amely, ahogy N. Puzickij, a GPU munkatelepesekkel megbízott egyik vezetője írta, „a helyi felelősök bűnös hanyagságának és politikai vakságának" tudható be, „akik nem tették magukévá a volt kulákokkal való betelepítés gondolatát".[217]

1931 márciusában véget akartak vetni „a deportált munkaerő körül uralkodó tűrhetetlen zűrzavarnak", és egy, közvetlenül a politikai bizottság mellé rendelt különbizottságot hoztak létre, amelynek V. Andrejev volt az elnöke, és Jagoda kulcsszerepet játszott benne. Az volt a bizottság fő feladata, hogy „ésszerűen és hatékonyan irányítsa a munkatelepeseket". A bizottság első vizsgálatai csakugyan azt mutatták ki, hogy szinte a semmivel egyenlő a deportált munkaerő termelékenysége. Így 1931 áprilisában az Urálban elhelyezett háromszázezer munkatelepesnek csak 8%-a foglalkozott „favágással és más termelőmunkával"; a többi munkaképes felnőtt csak „magának építgetett szállást [...] és a megélhetéséért fáradozott". Egy másik irat azt is elismerte, hogy az egész kuláktalanító akció veszteséges az államnak: 1930-ban átlagosan és családi gazdaságonként 564 rubel értékű vagyont koboztak el a kulákoktól; úgy tizenöt havi munkabérnek felel meg ez a nevetséges összeg, és sokat elárul a kulák állítólagos „jómódjáról". Ezzel szemben családonként több mint 1000 rubelre rúgott a kulákok deportálásának költsége![218]

Az Andrejev-bizottság azzal kezdte a munkatelepesek irányításának ésszerűsítését, hogy átszervezte az elhurcoltakkal foglalkozó felelős gépezet igazgatását. 1931 nyarán a

GPU megkapta a korábban helyi hatóságoktól függő „különleges települések” igazgatásának kizárólagos jogát. Egész komendatúra-hálózatot építettek ki, valóságos párhuzamos közigazgatást, és ennek révén a GPU valamiféle területenkívüliséget élvezett: teljes ellenőrzése alatt tarthatott óriási területeket, ahol immár különleges telepesek alkották a helyi lakosság többségét. Igen szigorú belső szabályzat tartotta kordában ezeket a telepeseket. Lakóhelyükhöz voltak kötve, és az igazgatóság vezényelte őket munkára, vagy egy állami vállalathoz, vagy egy „OGPU-parancsnok irányította és különleges jogállású mezőgazdasági vagy kisipari szövetkezetbe”, vagy pedig útépítési és -karbantartási vagy ugartörési munkálatokra. Persze a normák és bérek is a különleges jogálláshoz igazodtak: az ő normáik átlagosan 30-50%-kal magasabbak voltak, mint a szabad dolgozók normái; a bérükből meg - ha ugyan fizettek nekik - levontak és közvetlenül a GPU igazgatóságára folyósítottak 15-25%-ot.

Az Andrejev-bizottság iratai azt igazolják, hogy valójában elégedett volt a GPU, mert a táborban tartott foglyok költségeinek csak egykilencedét tette ki a munkatelepesek „elhelyezési költsége”; így 1933 júniusában csak 971 személy ügyelt fel a 83 komendatúra között elosztott 203 000 nyugat-szibériai különleges telepesre.[219] Azt a célt tűzték a GPU elé, hogy - egy bizonyos bérszázalékból és szerződésben kikötött átalánydíjból álló - jutalék fejében saját tulajdonú munkaerőt szolgáltasson bizonyos számú nagyüzemnek, amely az ország keleti és északi területein található természeti kincsek kiaknázására szakosodott, olyanoknak, mint az Uraleszprom (fakitermelés), Uralugol, Vosztugol (szén), Vosztoksztal (acélmű), Cvetmetzoloto (nem vastartalmú ásványok), Kuznyecsztroj (fémkohászat) stb. Elvben a vállalat kötelessége volt gondoskodni a deportáltak elszállásolásának, iskoláztatásának és élelmezésének megszervezéséről. Igazában, ahogy maguk a GPU alkalmazottai is elismerték, hajlamosak voltak rá a vállalatok, hogy ingyen erőforrásnak tekintsék ezt a kétes jogállású, félig szabad, félig fogoly munkaerőt. Gyakran semennyi bért sem kaptak a munkatelepesek, mert általában kevesebbet kerestek, mint amennyit levont tőlük az igazgatóság barakképítési költségek, szerszámhasználat, kötelező szakszervezeti járulék, állami kölcsönjegyzés stb. címén.

Valóságos páriák voltak ezek az elhurcoltak; az utolsó élelmezési csoportba tartoztak, így szüntelenül éheztek, koplaltak, de mindenféle más zaklatásnak és túlkapásnak is ki voltak téve. Az igazgatósági jelentésekben ilyesmik a legkirívóbb visszaélések: teljesíthetetlen normákat követelnek, nem fizetnek munkabért, megbotozzák a deportáltakat, vagy hevenyészett, fűtetlen zárkákban különítik el őket télvíz idején, deportált nőket „áruért cserélnek el GPU-parancsnokok”, vagy a helyi kiskirályok rendelkezésére bocsátják őket ingyen, „mindenes” cselédnek. 1933-ban egy GPU-jelentés idézi és bírálja egy munkatelepesekkel dogoztató uráli erdőgazdaság igazgatójának azt a megjegyzését, amely jól érzékelteti, hogy mennyire becsülte sok vezető ezt a kényükre-kedvükre robotoltat-ható munkaerőt: „Mindannyiótokkal végezhetnénk, úgyis küld a GPU másik szállítmányt a helyetekbe, százezer ilyet, mint ti!”

A szigorú értelemben vett termelékenység szempontjából lassanként ésszerűbbé vált a munkatelepesek kihasználása. 1932-től fokozatosan lemondtak a legbarátságtalanabb vidékeken lévő „benépesítési” vagy „telepítési övezetekről” a nagyüzemek, a bánya- vagy

ipari központok kedvéért. Bizonyos ágazatokban nagyon jelentős, vagy akár túlnyomó is volt a deportált munkaerő aránya az olyan vállalatoknál, vagy akár az olyan műhelyekben is, ahol deportáltak szabad munkásokkal dolgoztak együtt, és az övékével szomszédos barakkokban laktak. 1933 végén a Kuzbassz bányáiban az egész bányászlétszám 47%-át képviselte a több mint 41 000 munkatelepes. Magnyitogorszkban a helyi lakosság kétharmadát tette ki az 1932-es szeptemberi nyilvántartásban kimutatott 42 462 deportált.[220] Házi őrizetben éltek négy különleges telepítési övezetben 2-6 kilométernyi távolságban az építkezés fő színhelyétől, de azért azonos munkacsapatokban dolgoztak a szabad munkásokkal, s ez a helyzet részben elmosta a határt a két csoport eltérő jogállása között. A dolgok természeténél, azaz a gazdasági szükséghelyzetnél fogva a kuláktalanítás most már munkatelepessé lett tegnapi áldozatai visszatértek a társadalomba, amelyre a társadalmi viszonyok büntethetősége nyomta rá a bélyegét, és amelyben senki sem tudta, hogy legközelebb kire jár rá a rúd.

A NAGY ÉHÍNSÉG

Hosszú ideig a szovjet történelem „fehér foltjai” közé számított az 1932-33-as nagy éhínség, amely - manapság vitathatatlan források szerint - több mint 6 millió áldozatot követelt.[221] Ez azonban nem olyan éhínség volt, mint a többi, amilyet szabályos időközökben sokszor megtapasztalt a cári Oroszország. Nyikolaj Buharin Sztálin-ellenes bolsevik vezető kifejezése szerint az új rendszernek, a parasztság olyan „katonai-hűbéri kizsákmányolásának” közvetlen következménye volt, amelyet az erőszakos kollektivizálás idején vezettek be; annak a rettenetes társadalmi visszafejlődésnek tragikus színfoltja volt ez az éhínség, amely a szovjethatalomnak a vidék ellen intézett rohamát kísérte az 1920-as évek végén.

A szovjet hatóságok elismerték az 1921-22-es éhínséget, és akkor a nemzetközi segítségre is széltében igényt tartottak, ezzel szemben mindig tagadták az 1932-33-as éhínséget, és a rendszer propagandája azt a néhány hangot is elnyomta, amely külföldön hívta fel a figyelmet erre a tragédiára. Nagy segítséget nyújtottak ennek a propagandának az olyan megrendelt „tanúbizonyságok”, mint az Édouard Herriot francia képviselőé, a radikális párt elnökéé, aki 1933 nyarán ellátogatott Ukrajnába, majd világgá kürtölte, hogy mást se látott, csak „a kolhozok csodálatosan öntözött és megművelt konyhakertjeit” és „igazán csodálatos aratásokat”, majd így zárta, ellentmondást nem tűrve: „Beutaztam Ukrajnát. Nos, állíthatom, hogy valóságos virágoskertnek láttam.”[222] Elsősorban egy olyan roppant színjáték magyarázza ezt az elvakultságot, amelyet a GPU rendezett külföldi vendégeknek a mintakolhozokkal és mintaóvodákkal szegélyezett útvonalukon. De nyilvánvaló, hogy politikai megfontolások is hozzájárultak ehhez a vaksághoz, nevezetesen az akkor hatalmon lévő francia vezetők megfontolásai, akik nem akarták megszakítani a Szovjetunióhoz való francia közeledés folyamatát, az Adolf Hitler friss keletű uralomra jutása miatt fenyegetőbbé váló Németországra tekintettel.

De azért néhány, különösen német és olasz felső politikai vezető figyelemre méltóan pontos tudomást szerzett az 1932-33-as éhínségről. Andrea Graziosi olasz történész

nemrégiben fedezte föl és tette közzé a Harkovban, Odesszában vagy Novorosszijszkban szolgáló olasz diplomaták jelentéseit;[223] ezek azt tanúsítják, hogy Mussolini, aki gondosan elolvasgatta ezeket a szövegeket, tökéletesen tisztában volt a helyzettel, csak nem használta föl a kommunistaellenes propagandájában. Ellenkezőleg, éppen 1933 nyarára esett egy olasz-szovjet kereskedelmi, utána meg egy barátsági és megnemtámadási szerződés aláírása. Tagadták vagy föláldozták az államérdek oltárán, hogy mi az igazság a nagy éhínségről -csak a külföldi ukrán szervezetek kis példányszámú kiadványai emlegették -, és csak a nyolcvanas évek második felétől kezdett átmenni ez az igazság a köztudatba, amikor egy sor szakmunka és kutatási eredmény látott napvilágot nyugati történészek és az egykori Szovjetunió kutatói jóvoltából.

Természetesen, nem érthetjük meg az 1932-33-as éhínséget, ha nem helyezzük vissza azoknak a viszonyoknak az összefüggéseibe, amelyek a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása következtében alakultak ki a szovjet állam és a parasztság között. A kollektivizált vidéken stratégiai szerepe volt a kolhoznak. Az volt a feladata, hogy a „közös" termés mind erősebb megcsapolásával biztosítsa: megszabott mennyiségű mezőgazdasági terméket szolgáltatnak be az államnak. Minden ősszel valóságos erőpróba volt a begyűjtési hadjárat az állam és a parasztság között, amely kétségbeesetten próbálta megtartani magának a termés egy részét. Óriási volt a tét: az államnak a lefölözés, a parasztnak a megmaradás. Minél termékenyebb volt a vidék, annál jobban megsarcolták. 1930-ban az állam a mezőgazdasági termés 30%-át vitte el Ukrajnából, 38%-át a dús kubáni mezőkről, az Észak-Kaukázusból, és 33%-ra tette rá a kezét a kazahsztáni aratásból. 1931-ben így változtak ezek a százalékarányok, a sokkal rosszabb termésből: 41,5%, 47% és 39,5%. Ez a lefölözés szükségképpen egészen szétzilálta a termelési folyamatot; elég, ha arra utalunk, hogy a NEP-korszakban csak a termésük 15-20%-át vitték a piacra a parasztok. 12-15%-ot megtartottak vetőmagnak, 25-30%-ot takarmánynak, a jószágnak, a többit meg maguknak, saját fogyasztásra. Elkerülhetetlen volt az összeütközés a parasztság - amely eltökélte, hogy mindenképpen megtartja magának a termése egy részét - és a helyi hatóság között, amely kénytelen volt mindenáron teljesíteni az egyre képtelenebb terveket (1932-ben 32%-kal múlta fölül a begyűjtési terv az 1931. évit).[224]

1932-ben nagyon lassan indult a begyűjtési hadjárat. Mihelyt elkezdődött az új termés aratása, azon voltak a kolhoztagok, hogy eldugdossák vagy éjszaka „ellopják" a termés egy részét. Valóságos „passzív ellenállási front" alakult ki, valami olyan hallgatólagos és kölcsönös egyetértés segítségével, amelyben összefogott kolhoztag és brigádvezető, brigádvezető és könyvelő, könyvelő és kolhozelnök - maga is frissen kiemelt paraszt -, elnök és helyi párttitkár. A központi hatóságok kénytelenek voltak „rohambrigádokat" toborozni „gabonabegyűjtésre" a városi komszomolisták és kommunisták közül.

Valóságos ostromállapot uralkodott akkoriban vidéken; abból is kiderül, amit a központi végrehajtó bizottság egyik pártoktatója írt kiküldetéséről följebbvalóinak egy Alsó-Volga menti gabonatermő körzetből:

„Akárki végrehajthat letartóztatást, házkutatást: a falusi szovjet tagjai, mindenféle kiküldöttek, a rohambrigádok tagjai, akármelyik komszomolista, aki nem lusta rá. Az idén a körzet gazdálkodóinak 12%-a került bíróság elé, nem számítva a deportált kulákokat, a

megbírságolt parasztokat stb. A régi ügyészhelyettes számítása szerint az utóbbi esztendőben a felnőtt lakosság 12%-a volt valamiféle elnyomó intézkedés áldozata. Ha hozzáadjuk ehhez, hogy az utóbbi hónapban körülbelül nyolcszáz gazdálkodót zártak ki a kolhozból, akkor fogalmuk lesz róla, hogy milyen arányokat öltött az elnyomás a körzetben. [...] Ha eltekintünk azoktól az esetektől, amelyekben csakugyan jogos a tömeges megtorlás, meg kell állapítanunk, hogy szüntelenül csökken az elnyomó intézkedések hatékonysága, abban az értelemben, hogy ha meghaladnak egy bizonyos mértéket, megnehezül a kivitelezésük. [...] Minden börtön zsúfolásig telve. A balasovi börtönben ötször annyian vannak, mint ahány rabnak készült, a jelanyi kis körzeti börtönben pedig 6l0-en szoronganak. Az utóbbi hónapban a balasovi börtön »visszaadott« Jelanynak 78 elítéltet, 48 tízévesnél is fiatalabb volt köztük; 21-et azonnal szabadon bocsátottak. [...] Hagyjuk már ezt a híres módszert, az egyetlent, amit errefelé alkalmaznak - az erőszak módszerét.

Csak még egy pár szót az egyéni parasztokról, akik ellen mindent megtesznek, hogy eltántorítsák őket a vetéstől és a termeléstől. A következő példa mutat rá, hogy mennyire meg vannak félemlítve az egyéni parasztok: Mortiban az egyik egyéni paraszt 100%-ra teljesítette a tervet, mégis odament Fomicsev elvtárshoz, a körzeti végrehajtó bizottság elnökéhez, és azt kérte tőle, hogy őt is deportálják északra, mert mint mondta, »sehogy sem lehet ilyen körülmények között megélni«. Az a beadvány is jó példa, amelyet az alekszandrovi falusi szovjet tizenhat egyéni parasztja írt, és azt kérik benne, hogy deportálják őket, csak el valahová a szülőföldjükről! [...] Röviden: a »roham« a »közös munka« egyetlen formája; »megrohamozzák« a vetést, a hitelt, az állattenyésztést, »rohammal« mennek munkába stb. Semmi sincs »roham« nélkül. [...] Este 9-10 órától hajnalig, egész éjjel »rohamoznak«. A következő módon megy végbe a »roham«: összeül a »rohambrigád« egy paraszthházban, egymás után »beszólít« mindenkit, aki nem teljesítette ilyen vagy olyan kötelességét vagy tervét, és »meggyőzi« őket, különböző úton-módon, hogy teljesítsék a kötelességüket. Így »rohamoznak« meg mindenkit, aki szerepel a listán, majd újra kezdik, egész éjszaka."[225]

Döntő szerepet játszott az elnyomás gépezetében egy híres törvény, amelyet 1932. augusztus 7-én fogadtak el, akkor, amikor a legvadabbul dühöngött a rendszer és a parasztság háborúskodása. Ez a törvény tíz év táborfogságot vagy halálbüntetést szabott ki mindenkire, aki „meglopja vagy eltékozolja a szocialista tulajdont". A nép csak úgy emlegette, hogy „kalásztörvény", mert jobbára azokat ítélték el, akik néhány kalász búzát vagy rozst loptak a kolhoz földjeiről. Ez a bűnös törvény tette lehetővé, hogy 1932 augusztusától 1933 decemberéig több mint 125 000 embert ítéljenek el, közülük 5400-at halálra.[226]

De hiába voltak a drákói rendszabályok, sehogy sem akart „begyűlni" az a gabona. 1932 októberének közepére a begyűjtési tervnek még csak 15-20%-át teljesítették az ország legfontosabb gabonatermő vidékein.

1932. október 22-én elhatározta hát a politikai bizottság, hogy - „a begyűjtés meggyorsítása" céljából - két rendkívüli bizottságot küld ki Ukrajnába, illetve az Észak-Kaukázusba, Vjacseszlav Molotov, illetve Lazar Kaganovics irányítása alatt.[227] Lazar Kaganovics bizottsága, amelyben Genrih Jagoda is részt vett, november 2-án érkezett a

Don menti Rosz-tovba. Nyomban összehívta az észak-kaukázusi terület minden körzeti párttikárát, és az ülés végén az alábbi határozatot fogadták el: „A gabonabegyűjtési terv különösen szégyenletes kudarca miatt köteleznünk kell a helyi pártszervezeteket, hogy törjék le az ellenforradalmár kulák elemek szervezett szabotázstevékenységét, és fojtsák el a szabotázs élére álló falusi kommunisták és kolhozelnökök ellenállását". A következő intézkedéseket foganatosították néhány (hivatalos szóhasználattal) „feketelistára" vett körzet ellen: minden árucikket kivontak a boltokból, egészen megszüntették a kereskedelmet, rögtön behajtottak minden hiteltartozást, rendkívüli adókat vetettek ki, gyorsított eljárással, a GPU közreműködésével minden „szabotőrt", „osztályidegen elemet" és „ellenforradalmárt" letartóztattak. A „szabotázs" folytatódása esetén az egész lakosságot tömegesen deportálhatták.

1932-ben, csak november folyamán, a „szabotázs elleni harc" első hónapjában a begyűjtési csata „elszabotálásával" szemben tanúskodott „bűnösen elnéző" magatartás vádjával 5000 falusi kommunistát, továbbá 15 000 kolhozparasztot tartóztattak le az Észak-Kaukázusban, ezen a mezőgazdasági termelés szempontjából stratégiai fontosságú területen. Decemberben tömeges deportálások kezdődtek, de már nemcsak kulákokat hurcoltak el, hanem egész falvakat, főleg kozák sztanyicákat, amelyeket már 1920-ban is hasonló intézkedésekkel sújtottak.[228] Megint gyors növekedésnek indult a különleges telepesek száma. 1932-ben még csak 71 236 új deportált érkezését iktatta a GPU nyilvántartása, 1933-ban már 268 091 új különleges telepes áradatát könyvelte el.[229]

A Molotov-bizottság hasonló intézkedéseket hozott Ukrajnában: „feketelistára" tette azokat a körzeteket, amelyek nem teljesítették a begyűjtési tervet; ez az előbb ismertetett következményekkel járt: tisztogattak a helyi pártszervezetekben, tömegesen letartóztattak nemcsak kolhoztagokat, hanem kolhozvezetőket is, akiket azzal gyanúsítottak, hogy „gátolják a termelést". Hamarosan más gabonatermő vidékekre is kiterjesztették ezeket a rendszabályokat.

Vajon hozzásegíthették-e az államot ezek az elnyomó intézkedések, hogy győzelmet arasson a parasztok ellen folyó háborúban? Nem -hangsúlyozza a novorosszijszki olasz konzul egy igen okos jelentésben:

„Az állig fölfegyverzett és hatalmas szovjet hadigépezet valójában képtelen győzelmet aratni egy-két ütközetben a csatamezőn; nincs tömege az ellenségnek, szét van szóródva, végtelen sok apró hadműveletben csigázódnak el a csapatok: itt egy földterület nincs megkapálva, ott eldugtak néhány mázsa búzát; ne is beszéljünk a traktorokról, az egyik elromlott, a másikat szándékosan rontották el, a harmadikat meg csak csavargásra használják munka helyett... Azután tegyük hozzá: egy raktárat megdézsmálnak, a könyvelést - kicsiben, nagyban egyaránt - rosszul vezetik vagy meghamisítják, a kolhozelnökök - félelemből vagy rosszindulatból - nem az igazat írják a jelentéseikben... És így tovább, újra meg újra a végtelenségig, ezen az óriási területen. [...] Házról házra, faluról falura járva kell keresni az ellenséget. Mintha vizet hordanának egy lyukas dézsába!"[230]

Nem volt más hátra: ha le akarták győzni, ki kellett éheztetni az „ellenséget".

1932 nyarán érkeztek Moszkvába az 1932/33 telén fenyegető „élelmezési válsághelyzetről" szóló első jelentések. Molotov 1932 augusztusában jelentette a politikai

bizottságnak, hogy „még olyan körzetekben is komolyan fenyeget az éhínség, ahol remek volt a termés”. De azért azt javasolta, hogy mindenáron teljesíttessék a begyűjtési tervet. Szintén augusztusban tájékoztatta Sztálint a kazahsztáni népbiztosok tanácsának elnöke, Iszajev, hogy mekkora éhínség van abban a köztársaságban, ahol a kollektivizálás-letelepítés teljesen szétzilálta a hagyományos nomád gazdálkodást. Még az olyan kemény sztálinisták is, mint Sztanyiszlav Koszi-or, az ukrán kommunista párt első titkára, vagy Mihail Hatajevics, a dnyepropetrovszki kerületi pártszervezet első titkára, arra kérték Sztálint és Molotovot, hogy csökkentsék a begyűjtési tervet. „Hogy a proletárállam szükségleteinek megfelelően növekedhessen a termelés a jövőben -írta Hatajevics 1932 novemberében Molotovnak -, tekintetbe kell vennünk a kolhoztagok minimális szükségleteit; enélkül majd nem lesz, aki vessen és gondoskodjon a termelésről.”

„Mélységesen helytelen, és nem bolsevik az álláspontja - válaszolta Molotov. - Mi, bolsevikok nem sorolhatjuk a tizedik, de még a második helyre sem az állam szükségleteit, hiszen épp a párt határozatai szabták meg ezeket a szükségleteket.”[231]

Pár nap múlva körlevelet intézett a politikai bizottság a helyi hatóságokhoz, és elrendelte, hogy fosszák meg „minden szemes terményüktől még az úgynevezett vetőmagtartalékuktól is” azokat a kolhozokat, amelyek még nem teljesítették a tervüket!

A Szovjetunió leggazdagabb gabonatermő vidékein - fenyegetés vagy éppen kínzás hatása alatt - a parasztok milliói voltak kénytelenek beszolgáltatni kevéske tartalékukat, nem volt miből, nem volt hol bármit is vásárolniuk; kiszolgáltatták őket az éhínségnek, így nem tehettek mást, elindultak a városok felé. Nosza, be is vezette a kormány 1932. december

27-én a belföldi útlevelet (paszportot) és az állampolgárok bejelentési kötelezettségét, hogy korlátozza a falusi elvándorlást, „fölszámolja a társadalmi élősdiséget” és „fölvegye a harcot a kulák elemek városba szivárgása ellen”. Futva mentette az életét a parasztság, ezért a kormány 1933. január 22-én kiadott egy körlevelet, amely tervszerűen halálra ítélte az éhezők millióit. Sztálin és Molotov aláírásával parancs érkezett a helyi hatóságokhoz, hogy akadályozzák meg „minden eszközzel az ukrajnai és észak-kaukázusi parasztok tömeges fölkerekedését a városok felé. Az ellenforradalmi elemek letartóztatása után vigyék vissza a többi szökevényt a lakóhelyére.” A körlevél így értelmezte a helyzetet: „A központi bizottságnak és a kormánynak bizonyítékai vannak rá, hogy a szovjethatalom ellenségei, az ellenforradalmárok és lengyel ügynökök propagandacéllal szervezik a parasztok tömeges elvándorlását, hogy lejárassák különösen a kolhozrendszert, és általában a szovjethatalmat.”[232]

Minden éhínség sújtotta vidéken azonnal megszüntették a vasúti jegyek árusítását; úttorlaszokat emeltek, és különleges GPU-egységekkel őriztették, hogy a parasztok el ne hagyhassák a lakókörzetüket. 1933 márciusának elején egy politikai rendőrségi jelentés kimutatta, hogy egy hónap alatt 219 460 személyt tartóztattak föl az éhező parasztok városba vándorlásának korlátozását célzó műveletek során, és hogy ezek közül 186 588-at „vittek vissza illetékességi helyére”, a többit meg letartóztatták és elítélték. De nem szól a jelentés a városból kiüldözött személyek állapotáról.

Ezzel kapcsolatban íme az olasz konzul tanúságtétele Harkovból, az éhínség sújtotta területek kellős közepéről:

„Egy hete szervezetet hoztak létre, hogy összeszedje az elhagyott gyerekeket. Csakugyan, nemcsak a parasztok özönlenek a városba, mert semmi reményük, hogy vidéken is megéljenek, hanem a gyerekeiket is ide hozzák; azután a szülők magukra hagyják őket, és visszatérnek a falujukba meghalni. Remélik, hogy majd ott a városban gondot visel valaki az ivadékaikra. [...] Egy héttel ezelőtt a fehér köpenyes duornyikokat (házfelügyelőket) mozgósították, hogy járják a várost, szedjék össze és vigyék a legközelebbi rendőrőrszobára a gyerekeket. [...] Éjfél felé teherautóval elszállítják őket a szevero-donyeci teherpályaudvarra. Az állomásokon, a vonatokban talált gyerekeket, a parasztcsaládokat, a nap folyamán a városban összeszedett magányos öregeket is ott gyűjtik össze. Orvosi személyzet is van [...] az „válogat" az emberek között. Azokat, akik még nincsenek fölfúvódva, és remélhető, hogy életben maradnak, elküldik a Holodnaja Gora-i barakktáborba, ahol hodályokban, szalmán haldoklik körülbelül 8000 ember, nagy részük gyerek. [...] A már fölfúvódott embereket pedig marhavagonokba rakják, és kiszállítják őket a várostól ötven-hatvan kilométernyire, a mezőre, hogy ne szem előtt pusztuljanak el. [...] A lerakodóhelyre érve nagy gödröket ásnak, és minden halottat kiszednek a kocsikból."[233]

1933 tavaszán éri el a tetőpontját a vidéki halandóság. Tífusz is járul az éhséghez; több ezer lakosú községekből csak pár tucat ember marad életben. A GPU és a Harkovban szolgáló olasz diplomaták jelentései emberevésről is szólnak:

„Harkovban minden éjszaka 250 hullát szednek össze, éhínség vagy tífusz végzett velük. Észrevették, hogy soknak nincs meg a mája; a jelek szerint egy nagy, vágott seben át távolították el belőlük. Végül elfogott a rendőrség néhány ilyen rejtelmes „csonkítót", aki bevallotta, hogy ezzel a hússal töltötte meg azt a pirozsokot [kis húsos lepény], amit azután a piacon árult." [234]

1933 áprilisában Mihail Solohov író megfordult egy Kubán-vidéki községben, és két levelet írt onnan Sztálinnak, részletesen ismertetve vele, hogy milyen eszközökkel, kínzással csikarták ki a helyi hatóságok az éhezésre kárhoztatott kolhozparasztok minden tartalékát. Sztálin kertelés nélkül tárta föl álláspontját az írónak küldött válaszában; jogosan bűnhődtek meg a parasztok, mert „sztrájkoltak, szabotáltak", mert „aknamunkát folytattak, halálos küzdelmet vívtak a szovjethatalom ellen". Éppen 1933-ban, amikor a parasztok milliói haltak éhen, a szovjet kormány tovább folytatta tízennyolcmillió mázsa gabona exportálását, hogy fedezze „az iparosítás szükségleteit".[235]

Az utóbbi évekig titokban tartott 1937-es és 1939-es népesedési és népszámlálási adattárak lehetővé teszik, hogy fölmérjük az 1933-as éhínség arányait. Az „éhségövezet" földrajzilag egész Ukrajnát felölelte, a feketeföld-övezet egy részét, a Don-, a Kubán-vidék, Észak-Kaukázus gazdag síkságait és Kazahsztán nagy részét. Majd negyvenmillió embert sújtott az éhség vagy az ínség. 1933 januárja és júniusa között az átlagnak tízszeresére nőtt a halandóság a legjobban megviselt területeken, így a Harkov körül található falvakban; 1932 júniusában 9000 haláleset fordult elő Harkov környékén, 1933 júniusában már 100 000-en haláloztak el. Meg kell jegyeznünk, hogy sok halálesetnek

nyoma sem maradt. Kétségtelen, hogy a falvak világa többet szenvedett, mint a városoké, de a városokat sem kímélte a csapás. Harkov például 120 000 lakosát veszítette el egy év alatt, Krasznodar 40 000-et, Sztavropol pedig 20 000-et.

Az „éhségövezeten” kívül sem voltak elhanyagolhatók a részben az ínség miatt bekövetkezett népesedési veszteségek. 1933 januárja és júniusa között a Moszkva környéki falvakban is 50%-kal nőtt a halandóság. Ivanovo városában, az 1932-es éhségzavargások színhelyén 35%-kal többen haláloztak el 1933 első félévében. 1933-ban országosan az átlagosnál több mint hatmillióval több haláleset történt. Tekintve, hogy az éhínség okozta ennek a többletnek óriási többségét, joggal becsülhetjük hatmillióra e tragédia áldozatainak számát. Ukrajna parasztsága szenvedett meg a legsúlyosabban: legalább négymillió halottal. Kazahsztánban körülbelül egymillió halott volt, főleg a kollektivizálás óta minden állatától megfosztott és letelepedésre kényszerített nomád lakosság körében. Észak-Kaukázusban és a feketeföld vidékén egymillió volt a halottak száma... [236]

A Csendes Don szerzőjének, Mihail Solohovnak levele Sztálinhoz. 1933. április 4. (Részletek)

Sztálin Elvtárs!

Vesenszkij körzet, mint sok más észak-kaukázusi körzet, nem valamiféle „kulák-szabotázs” miatt nem teljesítette a gabonabeszolgáltatási tervét, hanem a rossz helyi pártirányítás miatt...

A múlt decemberben „teljhatalmú megbízottat” küldött ki a területi pártbizottság, hogy „meggyorsítsa” a begyűjtési kampányt: Ovcsinnyikov elvtársat. Ő aztán a következőképpen intézkedett: 1) minden létező gabonát rekvirált, még azt a vetőmagot is, amit „előlegbe” adott a kolhozok vezetősége a kolhoztagoknak a jövő évi termésre; 2) lebontotta háztartásokra minden egyes kolhoz állami beszolgáltatási kötelezettségét. Mi lett ezeknek az intézkedéseknek a következménye? Amikor elkezdődött a rekvirálás, a parasztok eldugdosták, elföldelték a gabonát. Most néhány szó a rekvirálás számszerű eredményeiről. „Megtalált” gabona: 5930 mázsa... Milyen módszerekkel szerezték meg ezt az 593 tonnát, aminek egy része el volt földelve már [...] 1918 óta? Lássunk néhányat!

A hideg módszer [...] Levetkőztetik a kolhoztagot, és pucéran kiteszik „a hidegre”, egy fészerbe. Gyakran egész brigádnyi kolhozparasztot tesznek ki „a hidegre”.

A meleg módszer. Meglocsolják petróleummal a kolhozparasztasszonyok lábát és a szoknyájuk alját, és meggyújtják. Azután eloltják, majd újra kezdik.

A Napolovszkij-kolhozban egy bizonyos Plotkin, a körzeti bizottság „meghatalmazottja” arra kényszerítette a faggatott kolhozparasztokat, hogy egy fehéren izzó kályhára feküdjenek, majd úgy „hűtötte le” őket, hogy meztelenül bezárta valamennyi-üket egy fészerbe...

A Lebjazsenszkij-kolhozban sorban a falhoz állították a kolhozparasztokat, és kivégzést színleltek...

A végtelenségig sorolhatnám ezeket a példákat. Nem „túlkapások” ezek, nem, hanem a

gabonabegyűjtés általános módszerei...

Ha úgy gondolja, hogy érdemes a levelem a Központi Bizottság figyelmére, küldjön ide igazi kommunistákat, akiknek lesz bátorságuk hozzá, hogy mindenkit leleplezzenek, aki halálos csapást mért ebben a körzetben a kolhozok építőmunkájára... Ön az egyetlen reményünk.

Híve, Mihail Solohov
(Elnöki Levéltár, 45/1/827/7-22)

Sztálin válasza M. Solohovnak. 1933. május 6.

Kedves Solohov Elvtárs!

Megkaptam a két levelét. Teljesült a kérése, megy a segítség. Odaküldtem Skirjatov elvtársat, hogy bogozza ki azokat az ügyeket, amelyekről beszél. Kérem, segítsen neki. Íme. De, Solohov elvtárs, nem csak ennyit akartam mondani Önnek. Valójában olyan képet festenek a levelei, amelyre azt mondanám, hogy nem tárgyilagos, és erről szeretnék írni egypár szót.

Köszönetet mondtam a leveleiért, amelyek föltárják gépezetünk egy kis hibáját, és rámutatnak, hogy néhány pártfunkcionáriusunk, csupa jó szándékból, mert le akarja fegyverezni az ellenségeinket, barátaink ellen fordul, és akár határozottan szadistává is válhat. Ám ezek a megjegyzések nem azt jelentik, hogy MINDENBEN egyetértek önnel. Ön a dolgok EGYIK oldalát látja, de nem látja a bajt. Mert ez a dolgoknak csak az EGYIK oldala. Hogy ne tévedjünk, a valóság MÁSIK oldalát is látnunk kell a politikában, márpedig az ön két levele nem irodalom, hanem tiszta politika. A MÁSIK oldal pedig azt mutatja, hogy körzetének - és nem csak az önének - tisztelt földművesei bizony sztrájkoltak, szabotáltak, és készen álltak rá, hogy megvonják a kenyeret a munkásoktól és a Vörös Hadseregtől! Igaz, csendesen és látszólag békésen (vérontás nélkül) szabotáltak, ám ez mit sem változtat a dolog lényegén, tudniillik, hogy a tisztelt földművesek aknamunkát folytattak a szovjethatalom ellen. Halálos küzdelmet vívtak, kedves Solohov elvtárs!

Persze ezek a sajátosságok nem igazolhatják azokat a túlkapásokat, amelyeket a funkcionáriusaink követtek el, ön szerint. Felelniük kell a bűnösöknek a viselkedésükért. De napnál világosabb, hogy nem ártatlan bárányok a mi tisztelt földműveseink, ahogy az ön levelei alapján gondolhatnánk.

No, minden jót. Kézszorítással.

Híve, J. Sztálin
(Elnöki Levéltár, 3/61/549/194)

Öt évvel a nagy rémuralom előtt - amely majd elsősorban az értelmiséget és a párt gazdasági szakembereit fogja sújtani - úgy tűnik fel az 1932-33-as nagy éhínség, az állampárt 1929-ben indított parasztellenes háborúja második szakaszának tetőpontja, mint egy olyan elnyomó rendszer kiépítésének döntő eseménysora, amely a pillanatnyi politikai helyzet és alkalom szerint hol ilyen, hol olyan társadalmi csoport ellen lép működésbe. Mindazzal, ami vele jár, az erőszakkal, a kínzással, egész népcsoportok

kipusztításával együtt valami roppant politikai és egyszersmind társadalmi visszaesés ez a nagy éhínség. A szemünk láttára uralkodik el a barbárság és szaporodnak el a helyi kiskirályok és zsarnokocskák, akik mindenre készek, csak kicsikarhassák a parasztokból utolsó készleteiket is. Mindennapos gyakorlat az adósarc, az elhagyott gyerek, újra felüti a fejét az emberevés a járványokkal és a banditizmussal együtt; „halálbarakkokat" rendeznek be, a jobbágyság új formáját ismerik meg a parasztok az állampárt vasvesszeje alatt. Találóan írta Szergo Ordzsonikidze 1934 januárjában Szergej Kirovnak; „Azok a kádereink, akik átélték

1932-33-at, és állták a sarat, csakugyan úgy megedződtek, mint az acél. Azt hiszem, olyan államot építünk majd velük, amilyet még sosem látott a történelem."

Vajon „az ukrán nép irtásának" tartsuk-e ezt az éhínséget, mint manapság bizonyos ukrán közírók és történészek?[237] Tagadhatatlan, hogy az ukrán parasztság volt az 1932-33-as éhínség legnagyobb áldozata, és ezt a „rohamot" is megelőzte 1929-ben több támadás a főleg „nacionalista elhajlással" vádolt értelmiség, majd 1932-től az ukrán kommunisták egy része ellen. Kétségtelenül beszélhetünk - Andrej Szaharov kifejezésével -„Sztálin ukrángyűlöletéről". De azért azt is fontos megjegyeznünk, hogy az éhség, mint az elnyomás eszköze, arányait tekintve a Kubán és a Don kozák vidékeit és Kazahsztánt is ugyanakkora erővel sújtotta. Ebben a köztársaságban végzetes következményekkel járt a kollektivizálás és a nomádok erőszakos letelepítése; két év alatt elpusztult az állatállomány 80%-a. Kétmillió, javaiból kiforgatott és éhségre kárhoztatott kazah vett vándorbotot a kezébe, körülbelül félmillió ment el máshová, Közép-Ázsiába, körülbelül másfélmillió pedig Kínába.[47]

Ténylegesen sok vidéken, így Ukrajnában, a kozákok földjén, sőt a feketeföld-övezet bizonyos körzeteiben is a bolsevik állam és a parasztság között 1918 és 1922 közt kezdődött harc utolsó fejezetének tetszik az éhínség. Csakugyan figyelemre méltó, hogy mennyire egybeesnek az 1918-21-es rekvirálásnak, illetve az 1929-30-as kollektivizálásnak való legerősebb ellenállás övezetei és az éhínségtől sújtott övezetek. A GPU-nál 1930-ban nyilvántartott 14 000 parasztlázadásból és -zavargásból 85% olyan területeken tört ki, amelyeket éhínséggel „büntettek" 1932-33-ban. Az 1932-33-as nagy éhínségtől ezek, a leggazdagabb és legélénkebb mezőgazdasági vidékek szenvedtek a legtöbbet, amelyek a legtöbbet tudtak adni az államnak, de a vesztenivalójuk is a legtöbb volt az agrártermelés erőszakos kollektivizálása után bevezetett rablógazdálkodás miatt.

„OSZTÁLYIDEGEN ELEMEK" ÉS ELNYOMÁSI SZAKASZOK

Egészében a parasztság fizetett meg leginkább a társadalom gyökeres átalakításának akarnok sztálinista tervéért, de más, „osztályidegen", „az új szocialista társadalomtól" idegen társadalmi csoportokat is kiiktattak különböző címeken a társadalomból, megfosztották őket polgárjogaiktól, kitették őket a munkahelyükről, a lakásukból, lefokozták őket társadalmilag, száműzték őket: „burzsoá szakemberek", „volt arisztokraták", papi emberek és szabadfoglalkozásúak, kis magánvállalkozók, kereskedők és kisiparosok lettek a 30-as évek elején elindított „antikapitalista forradalom" fő

áldozatai. A városi „kisember” nem fért bele a „szocializmusépítő-munkás-proletár” kánoni csoportba, és neki is kijutott az elnyomó intézkedésekből, amelyek mind azt célozták, hogy - az ideológiával karöltve - előretuszkoljanak a haladás útján egy vonakodónak vélt társadalmat.

A híres Sahti-per világosan jelezte, hogy véget ért az 1921-ben kezdődött fegyverszünet a rendszer és a „szakemberek” között. Közvetlenül az első ötéves terv meghirdetése előtt világos volt a Sahti-per politikai tanulsága: csakis „szabotázshoz” vezethet a párt vállalta munka iránt tanúsított kétely, tétovaság, közöny. A kétkedő máris áruló. A szpecojedsztvo - szó szerint: „a szakember zaklatása” - mélyen belegyökerezett a bolsevik észjárásba, és a tagság tökéletesen fölfogta a Sahti-per megadta politikai jelet. A szpecek lesznek majd a bűnbakok a gazdasági kudarcokért, valamint az életszínvonal drámai süllyedése okozta kiábrándulásért. 1928 végétől ezerszámra bocsátották el a „burzsuj” mérnököket és ipari kádereket, elvették tőlük az élelmiszerjegyeiket, nem részesülhettek orvosi ellátásban, néha még az otthonukból is kilakoltatták őket. 1929-ben a tisztogatás során a Goszplan, a népgazdasági főtanács, a pénzügyi, kereskedelmi és földművelési népbiztosság sok ezer tisztviselőjét bocsátották el „jobboldali elhajlás”, „szabotázs” ürügyével, vagy azért, mert „osztályidegen”. Igaz, hogy a pénzügyi főtisztviselők 80%-a már a régi rendben is szolgált.[238]

1930 nyarától elvadult a tisztogató hadjárat a közigazgatás bizonyos területein; Sztálin végérvényesen le akart számolni a „jobboldaliakkal”, főleg a még mindig kormányfői tisztet betöltő Rikovval, és le akarta leplezni, hogy milyen kapcsolatban vannak a „szakember-szabotőrökkel”. 1930 augusztusában-szeptemberében a GPU egyre több neves szakembert tartóztatott le, akik fontos állásokban dolgoztak olyan intézményeknél, mint a Goszplan, az Állami Bank, a pénzügyi, kereskedelmi és földművelésügyi népbiztosság. Olyan személyiségeket tartóztattak le, mint Kondratyjev professzor - a híres „Kondratyjev-ciklusok” felfedezője, az 1917-es ideiglenes kormány ellátási miniszterhelyettese, aki a pénzügyi népbiztosság konjunktúrakutató intézetét vezette -, Makarov és Csajanov professzorok, akik fontos tisztséget tököltek be a földművelésügyi népbiztosságon, Szadirin professzor, a Szovjetunió Állami bankja igazgatósági tagja, Ramzin professzor, a modern ipari kazánt létrehozó Groman, a Goszplan egyik legismertebb gazdaságstatisztikusa és más kiváló szakemberek.[239]

Sztálin különös figyelemmel kísérte a „burzsuj szakemberek” ügyeit, és kellőképpen eligazította a GPU-t, a szervezet pedig aktagyártáshoz látott, és igyekezett föltárni, hogy egymással kapcsolatban álló szovjetellenes szervezetek működnek a Kondratyjev irányította állítólagos „dolgozó parasztok pártja” és egy Ramzin vezette állítólagos „ipari párt” kebelében. Sikerült a nyomozóknak olyan „vallomásokat” kicsikarniuk néhány letartóztatott személyből, hogy kapcsolatot tartottak fenn olyan „jobboldaliakkal”, mint Rikov, Buharin és Szircov, és maguk is részt vettek állítólagos összeesküvésekben, hogy eltávolítsák Sztálint és megdöntsék a szovjet rendszert emigráns szovjetellenes szervezetek és külföldi kémszolgálatok segítségével. Még ennél messzebb is ment a GPU, s a katonai akadémia két oktatójától arról erőszakolt ki „vallomásokat”, hogy a Vörös Hadsereg vezérkari főnöke, Mihail Tuhacsevszkij vezetésével is összeesküvés van

készülőben. Sztálin ekkor még - egy Szergo Ordzsonikidzéhez intézett levelének tanúsága szerint - nem vállalta a kockázatot, hogy letartóztattassa Tuhacsevszkijt, egyelőre másokat szemelt ki, a „szakember-szabotőröket”.[240]

Ez a sokatmondó eset világosan megmutatja, hogy már 1930-ban tökéletesen, olajozottan működött a gépezet, az a technika, hogy ügyeket koholnak állítólagos „terrorista csoportokról”, amelyekbe a sztálini vonallal szemben álló kommunisták is - úgymond - belekeveredtek. Sztálin egyelőre nem akart és nem tudott ennél tovább menni. Végeredményben elég szerény célokat szolgált ennek a korszaknak minden provokációja, minden mesterkedése: a párton belül a sztálini vonal utolsó ellenzőinek is el akarta venni a kedvét, és rá akart ijeszteni minden habozóra, minden ingadozóra.

1930. szeptember 22-én a kereskedelmi és pénzügyi népbiztosság negyvennyolc tisztviselőjének „vallomását” közölte a Pravda: elismerték, hogy „bűnösök az ország ellátási nehézségeiben és az ezüstpénz eltűnésében”. Pár nappal korábban Sztálin adott utasításokat az ügyre vonatkozóan egy Molotovhoz intézett levelében: „Arra van szükség, hogy a) gyökeresen megtisztítsuk a pénzügyi népbiztosság és az állami bank apparátusát, hiába kiabálnak az olyan kétes kommunisták, mint Pjatakov vagy Brjuhanov; b) okvetlenül lőjünk agyon két vagy három tucat szabotőrt, aki befurakodott ezekbe az apparátusokba [...]; c) folytassuk a Szovjetunió egész területén a GPU akcióit, hogy visszaszerezzük a forgalomban lévő ezüstpénzt”. 1930. szeptember 25-én már ki is végezték mind a negyvennyolc szakembert.[241]

A következő hónapokban több ilyen, minden ízében hamis pert rendeztek meg. Némelyiket zárt ajtók mögött, mint a Legfelső Népgazdasági Tanács vagy a Dolgozó Parasztok Pártja szakembereinek perét. Más perek nyilvánosak voltak, mint az Ipari-párt pere; ebben nyolc vádlott „vallotta be”, hogy egy kétezer szakemberből álló hálózatot hozott létre, amely - külföldi követségek ösztönzésére - azzal volt megbízva, hogy gazdasági felfordulást idézzen elő. Ezek a perek tartották ébren a szabotázs mítoszát, amely majd - az összeesküvéssel együtt - a sztálini ideológiai színjáték velejét alkotja.

Négy év alatt, 1928 és 1931 között 138 000 tisztviselőt bocsátottak el a közszolgálatból, és közülük a I. („a szovjethatalom ellenségei”) csoportba tartozó 23 000-et az állampolgári jogaitól is megfosztották.[242] A vállalatoknál még nagyobb arányokat öltött a szakembervadászat, mert erős volt a termelékenységi nyomás, emiatt meg több lett az üzemi baleset, nőtt a selejtgyártás, és többet álltak a gépek. 1930 januárjától 1931 júniusáig a Donbassz mérnökeinek 48%-át küldték el vagy tartóztatták le; 1931 első félévében csak a szállítmányozó ágazatban 4500 „szakember-szabotőrt” „lepleztek le”. Ez a szakembervadászat, a megvalósíthatatlan és ellenőrizhetetlen célok kitűzésével, a termelékenység és a munkafegyelem erős csökkenésével, a gazdasági szükségletek tüntető semmibevételével együtt végül is tartósan szétzilálta a vállalatok működését.

A nagyarányú válságra tekintettel a pártvezetőség kénytelen volt rászánni magát néhány „helyesbítésre”. 1931. július 10-én egy sor intézkedést fogadott el a politikai bizottság, hogy enyhítse azt az önkényt, amely 1928 óta nyomasztotta a szpeceket: azonnal szabadon bocsátottak több ezer mérnököt és technikust, „főleg a fémkohászatban és a szénbányászatban”, minden olyan megkülönböztetést eltöröltek, amely korlátozta gyerekeiknek a felsőoktatásba való bejutását, megtiltották a GPU-nak,

hogy szakembert tartóztasson le az illetékes felügyeleti népbiztosság előzetes jóváhagyása nélkül. Ezeknek az intézkedéseknek puszta felsorolása is tanúskodik róla, hogy milyen széleskörű megkülönböztetés és elnyomás áldozatai voltak a Sahti-per óta a minden rendű és rangú mérnökök, mezőgazdászok, műszakiak és tisztviselők tízezrei.[243]

A papság is ott szerepelt az „új szocialista társadalom" peremére szorított egyéb társadalmi csoportok között. Az 1918-22-es támadás után,

1929-30-ban bontakozott ki a szovjet állam második nagy rohama az egyház ellen. A húszas évek végén még megmaradt az ortodox egyház társadalmi befolyása, noha nem kevés főpap helytelenítette, hogy Tyihon pátriárka utóda, Szergij metropolita hűségnyilatkozatot tett a szovjethatalomnak. Az 1914-ben működő 54 692 templom közül 1929 elején még körülbelül 39 000 nyitva állt a vallásgyakorlás előtt.[244] Az 1925-ben alakult, harcosan ateista istentelenek ligájának elnöke, Jemeljan Jaroszlavszkij elismerte, hogy az ország százharmincmillió lakosa közül csak alig tízmillió „szakított" a vallással.

Az 1929-30-as vallásellenes támadás két szakaszban ment végbe. Az elsőre, 1929 tavaszán és nyarán, az 1918-22-es évek vallásellenes törvénykezésének fölelevenítése és szigorítása nyomta rá a bélyegét. 1929. április 8-án fontos rendeletet hagytak jóvá, amely megnövelte a helyi hatóságoknak az egyházközségek élete fölött gyakorolt ellenőrzési jogát, és újabb megszorításokkal korlátozta tovább a hitbuzgalmi egyletek tevékenységét. Ezentúl „a puszta hitbuzgalmi igény kielégítését meghaladó" minden tevékenység a törvény - nevezetesen a büntető törvénykönyv félelmetes 58. cikkelyének 10. bekezdése - hatálya alá tartozott, amely azt mondta ki, hogy „a tömegek vallási előítéleteinek [...] az állam gyengítésére irányuló mindenféle kihasználása" „legalább háromévi szabadságvesztéstől halálbüntetésig terjedő" büntetéssel sújtható. 1929. augusztus 26-án a kormány bevezette a folyamatos ötnapos munkahetet - öt nap munka, egy nap pihenés - kiiktatva a vasárnapot, mint az egész lakosságra érvényes pihenőnapot. Ezzel a rendelettel akarták „elősegíteni a vallás gyökeres kiirtásáért folyó harcot".[245]

Ezek a különféle rendeletek csak a vallásellenes támadás második szakaszának, a közvetlenebb akcióknak az előjátékát alkották. 1929 októberében elrendelték a harangok lefoglalását: „A harangszó sérti a városok és a vidék széles ateista tömegeinek a nyugalomhoz való jogát." A kulákokkal vették egy kalap alá a lelkipásztorokat: adókkal nyomorították őket - 1928 és 1930 között megtízszereződött a pópák adóztatása -, megfosztották őket állampolgári jogaiktól, ami főleg azt jelentette, hogy nem részesülhettek élelmiszerjegyben és orvosi ellátásban, sok esetben letartóztatták, majd száműzték vagy deportálták őket. Hézagos adatok szerint

1930-ban több mint tizenháromezer lelkipásztort „kuláktalanítottak". Sok faluban és községben jelképesen, a templom bezárásával és a pópa „kuláktalanításával" kezdődött a kollektivizálás. Figyelemre méltó, hogy a templom bezárása és a harangok elkobzása volt az 1930-ban nyilvántartott parasztzavargások és -lázadások 14%-ának kiváltó oka.[246] 1929-30 telén érte el a tetőpontját a vallásellenes hadjárat. 1930. március l-jén 6715 templomot zártak be vagy romboltak le. Igaz, Sztálin 1930. március 2-i híres cikke után (Akiknek fejükbe szállt a siker), a központi bizottság határozata cinikusan elmarasztalta „a vallásos előítéletek elleni harcban megnyilvánuló tűrhetetlen elhajlásokat, különösen a

templomoknak a lakosok hozzájárulása nélkül való hatósági bezárását". Ez a hivatalos elmarasztalás azonban semmilyen hatással sem volt a deportált lelkipásztorok sorsára.

A következő években a lelkipásztorok és a hitbuzgalmi egyletek mindennapos zaklatása lépett az egyház elleni nagy támadások helyébe. A helyi hatóságok szabadon értelmezték az 1929. április 8-i rendelet hatvannyolc cikkelyét, túllépték a hatáskörüket a templombezárások terén, és a legkülönbözőbb ürügyekkel folytatták piszkos kis háborújukat: olyasmikkel, mint az épületek ódonsága vagy „egészségtelen állapota", „nincs biztosítás", adóhátralék meg a hitbuzgalmi egyletek tagjaira kivetett számtalan más illeték befizetésének elmulasztása. Megfosztották a pópákat polgári jogaiktól, a hivatásuk gyakorlásától, nem vállalhattak fizetett munkát, hogy megkereshessék a kenyerüket, önkényesen úgy könyvelték el őket, hogy „nem bérjövedelemből élő parazita elemek", ezért néhányan - nem volt mit tenniük - fölcsaptak „vándorpópának", és társadalmon kívüli, földalatti életet éltek. Így a szovjethatalomhoz való hűség Szergij metropolita képviselte politikájával szemben szakadár vallási mozgalmak bontakoztak ki, főleg a voronyezsi és a tambovi területen.

1929-ben letartóztatták Alekszej Buj voronyezsi püspököt, mert semmiféle megalkuvásra nem volt hajlandó az egyház és az állam viszonyában; a hívei önálló egyházat szerveztek, az „Igazi Ortodox Egyházat", saját, gyakran „vándor" papjaikkal, akiket a szergiji patriarkális egyházon kívül szenteltek pappá. Ennek a „sivatagi egyháznak" nem voltak épületei, tulajdonképpeni kegyhelyei, hívei különféle helyeken gyűltek össze imára; magánlakásban, remetelakban, barlangokban."[247] „Igazi ortodox keresztényeknek" nevezték magukat, és a hatóságok különös buzgalommal üldözték őket; sok ezret letartóztattak közülük, és táborba küldték vagy különleges telepesnek deportálták őket. Ami az ortodox egyházat illeti, a hatóságok állandó zaklatása miatt igen nagy mértékben csökkent a kegyhelyeinek és lelkipásztorainak száma, még ha később azt mutatta is ki a megsemmisített 1937-es népszámlálás, hogy a felnőtt lakosság 70%-a továbbra is hívőnek mondta magát. 1936. április l-jén már csak 15 835 működő ortodox templom maradt a Szovjetunióban (a forradalom előtti szám 28%-a), 4830 mecset (a forradalom előtti szám 32%-a) és néhány tucat katolikus és protestáns templom. 1914-ben még 112 000 lelkipásztor volt, még 1928-ban is körülbelül 70 000, de 1936-ban már mindössze 17 857-en voltak kellőképpen nyilvántartva. Más sem volt már a papság - hogy a hivatalos kifejezéssel éljünk -, csak „halódó osztálytörmelék".[248]

Nem a kulákok, a szpecek és a papság képviselői voltak az „antikapitalista forradalom" egyedüli áldozatai a harmincas évek elején. 1930 januárjában nagy hadjáratot indítottak a hatóságok „a magánvállalkozók fölszámolására". Különösen a kereskedők, kisiparosok és néhány szabadfoglalkozású, majd másfélmillió ember ellen irányult ez az akció, akik a NEP-korszakban az egyelőre fölöttébb szerény magánszektorban tevékenykedtek. Ezeknek a magánvállalkozóknak a befektetett tőkéje általában nem haladta meg az 1000 rubelt, és 98%-uk egyetlen fizetett alkalmazottat sem foglalkoztatott; gyorsan tönkre is tette őket az adójuk megtízszerezése, a vagyonuk elkobzása, később meg az, hogy „deklasszált elem" lett belőlük, „munkakerülő" vagy „osztályidegen", és megfosztották őket a polgári jogaiktól, ugyanazon a címen, mint az „arisztokratákból" és „a cári államapparátus és az uralkodó osztályok" tagjaiból álló szedett-vedett társaságot. Egy

1930. december 12-én kelt rendelet több mint harminc csoportban sorolja fel a lisenyeceket, a polgári jogaiktól megfosztott állampolgárokat; „volt földbirtokosok”, „volt kereskedők”, „volt nemesek”, „volt rendőrök”, „volt cári tisztviselők”, „volt kulákok”, „magánvállalkozás volt bérlői vagy tulajdonosai”, „volt fehér tisztek”, papok, szerzetesek, apácák, „politikai pártok volt tagjai” stb. 1932-ben li-senyecek tették ki a választók 4%-át, vagyis családjukkal együtt körülbelül hétmillióan lehettek, de az őket sújtó megkülönböztetés persze nem merült ki egyszerűen a szavazati joguktól való megfosztásban. 1929-32-ben ezzel együtt a lakáshoz, az orvosi ellátáshoz és az élelmiszerjegyekhez való minden joguktól is megfosztották őket. 1933-34-ben még szigorúbb rendeletek láttak napvilágot, akár deportálhatták is őket azoknak az „útlevelesítési” akcióknak a keretében, amelyek a „deklasszált elemektől” voltak hivatva megtisztítani a városokat.[249]

A falusi társadalmi szerkezetet és életmódot letaroló erőszakos termőföld-kollektivizálás, majd utána a gyorsított iparosítás roppant elvándorlást idézett elő; a parasztok a városok felé özönlöttek. Csavargó ország, Rusz brodjacsaja lett a paraszt-Oroszországból. 1928 végéről 1932 végére parasztáradatban merültek el a szovjet városok; a becslések szerint tizenkétmillió ember menekült el a kollektivizálás és a kuláktalanítás elől. Csak Moszkva és Leningrád környéke több mint három és fél millió elvándorlót „fogadott be”, jó sok vállalkozó szellemű paraszt akadt közöttük, aki inkább kereket oldott a faluból, ha kellett, „önként kuláktala-nította magát”, de akkor sem lépett be a kolhozba. 1930-31-ben számtalan üzem szívta föl ezt a kevéssé igényes munkaerőt, de 1932-től már nyugtalankodni kezdtek a hatóságok a vándorló lakosság eme tömeges és ellenőrizhetetlen áradata miatt, amely „falusiasította” a várost, az új, szocialista rend hatalmi központját és kirakatát, veszélybe sodorta az 1929 óta fáradságosan kidolgozott egész fejadagrendszert - hiszen annak „jogosultjai” 1932 végére majdnem negyvenmillióra szaporodtak az 1930 eleji huszonhatmillióról -, és óriási „nomádtáborokká” változtatta a gyárakat. Mert - ugyebár - a jövevények egész sor „negatív jelenséget” idéztek elő, és a hatóságok szerint tartósan zavarták a termelést; olyasmikkel, mint a hiányzás, a munkafegyelem lazítása, a garázdaság, a selejtgyártás, az iszákosság és a bűnözés elterjesztése.[250]

A hatóságok úgy akarták leküzdeni ezt a sztyihiját - ez a szó a természeti elemeket, az őskáoszt, a zűrzavart jelenti -, hogy 1932 novemberében-decemberében egész sor megtorló intézkedést léptettek életbe, munkaviszonyban példátlan büntetéseket vezettek be, és arra is kísérletet tettek, hogy megtisztítsák a városokat a „társadalomellenes elemektől”. Az 1932. november 15-én meghozott törvény szigorúan büntette a munkahelyi hiányzást, és azonnali elbocsátást helyezett kilátásba, a fejadagjegyek megvonását és azt, hogy kilakoltatják a vétkeseket a lakásukból. Az volt a törvény bevallott célja, hogy leleplezhessék az „álmunkásokat”. Az 1932. december 4-i rendelet a vállalatokra ruházta az új fejadagjegyek kiosztásának felelősségét; ennek az volt a fő célja, hogy kiiktassanak minden „holt lelket” és olyan „élősdit”, aki szabálytalanul került föl a hanyagabbul vezetett elöljárósági fejadag-névjegyzékekre.

De a megtorlások talpköve az volt, hogy 1932. december 27-én bevezették a belföldi útlevelet. Világosan meghatározta a rendelet bevezető része, hogy milyen különféle

célokat szolgál a lakosság „útlevelesítése”; fölszámolni a „társadalmi élősdiséget”, visszaszorítani a kulákok piaci tevékenységét és a városi településekre való „beszivárgását”, korlátozni a falusi elvándorlást, és megóvni a városok társadalmi tisztaságát. A felnőtt, vagyis tizenhat évesnél idősebb helybeli lakosok mindannyian, akik nem voltak megfosztva a polgári jogaiktól, valamint a vasutasok, az állandó építőipari bérmunkások, az állami gazdaságok mezőgazdasági munkásai rendőrhatóságilag kiállított útlevelet kaptak. De csak úgy volt érvényes ez az útlevél, ha hivatalos pecsét is igazolta benne az állampolgár törvényes lakcímét (propiszka). Mindenestül a propiszka szabta meg az állampolgár helyzetét, különféle jogosítványaival: élelmezési jeggyel, társadalombiztosítással, lakhatási joggal. Két csoportra osztották a városokat: „nyílt” és „zárt” városokra. A „zárt” városok - Moszkva, Leningrád, Kijev, Odessza, Minszk, Harkov, a Don menti Rosztov, eleinte Vlagyivosztok is - különleges jogállású, jobban élelmezett városok voltak;

csak úgy volt megszerezhető az állandó ottani illetőség, hogy oda született, oda házasodott az ember, vagy valami különleges ottani alkalmazás jogosította propiszkára. A „nyílt” városokba könnyebben lehetett pro-piszkát szerezni.

1933-ban egész esztendőben tartott a lakosság „útlevelesítése” - 27 millió útlevelet adtak ki -, s ez az akció lehetővé tette, hogy a hatóságok megtisztítsák a városokat a nemkívánatos elemektől. Moszkvában 1933. január 5-én kezdődött a főváros húsz nagy iparvállalatának útlevelesítése, és már az első héten 3450 „volt fehérgárdistát, volt kulákot és más bűnöző elemet” „fedeztek föl”. A „zárt városokban” összesen mintegy 385 000 embertől tagadták meg az útlevelet; ezek kénytelenek voltak tíz napon belül elhagyni a lakóhelyüket; más városban, még „nyílt” városban is tilos volt letelepedniük. „Persze hozzá kell adnunk ehhez a számhoz - ismerte el 1934. augusztus 13-i jelentésében az NKVD útlevélosztályának vezetője - mindazokat, akik az útlevelesítési akció megindulásakor jobbnak látták, ha maguktól távoznak a városokból, mert tudták, hogy úgysem kapnának útlevelet. Például Magnyitogorszk városát majdnem 35 000 ember hagyta el. [...] Moszkva lakossága 60 000-rel csökkent az akció első két hónapjában. Leningrádból egy hónap alatt 54 000 ember tűnt el kézen-közön.” A „nyílt” városokban 420 000 ember kiutasítását tette lehetővé ez az akció.[251]

A rendőrségi ellenőrzéseknek és a papírok nélküli személyek igazoltatásának több százezer ember száműzetése lett a vége. 1933 decemberében Genrih Jagoda parancsot adott a szolgálatnak, hogy minden héten „fésülje át” a „zárt” városok vasútállomásait és piacait. 1934 első nyolc hónapjában, csak a „zárt” városokban, több mint 630 000 személyt vettek őrizetbe az útlevélrendszabály megsértéséért. Ezek közül 65 66l-et igazgatási úton bebörtönöztek, majd általában deportáltak mint „deklasszált elemet”, különleges telepesi jogállással; 3596-ot bíróság elé állítottak és 175 627-et száműztek, különleges telepesi jogállás nélkül; a többi egyszerű bírsággal úszta meg.[252]

1933 folyamán mentek végbe a leglátványosabb akciók: június 28-tól július 3-ig 5470 moszkvai cigány letartóztatása és szibériai „munkafalvakba” való deportálása;[253] július 8-tól 12-ig 4750 kijevi „deklasszált elem” letartóztatása és deportálása; 1933 áprilisában, júniusában és júliusában három csoport moszkvai és leningrádi „deklasszált elem”, vagyis összesen több mint 18 000 ember igazoltatása és deportálása.[254] Ezek közül az első

csoport Nazino szigetére került, ahol egy hónap alatt elpusztult a deportáltak kétharmada.

A narimi pártoktató ezt írta már idézett jelentésében néhány ilyen -egyszerű rendőri ellenőrzés következtében deportált - állítólagos

„deklasszált elem” személyazonosságáról:

„Még sok példát hozhatnék fel a teljesen jogtalan deportálásra. Sajnos már halottak mindezek a Párthoz közel álló, párttag munkásemberek, mert ők alkalmazkodtak legkevésbé a körülményekhez. A moszkvai Novozsilov Vlagyimir: a Moszkvai Kompresszorgyár háromszorosan jutalmazott sofőrje. Felesége, gyereke van Moszkvában. A moziba készült a feleségével. Amíg az asszony öltözködött, ő lement cigarettáért papírok nélkül az utcára; igazoltatták. Vinogradova: kolhozparasztasszony. A fivéréhez igyekezett, a moszkvai 8. körzet rendőrfőnökéhez. Amikor leszállt a vonatról egy városi állomáson, igazoltatták; deportálták. Nyikolaj Vasziljevics Vojkin, a szerpuhovi Vörös Textilmunkás gyár dolgozója, 1929 óta komszomolista. Háromszor is megjutalmazták. Egy vasárnap futballmérkőzésre ment. Otthon felejtette a papírjait. Igazoltatták, deportálták. I. M. Matvejev: építőmunkás, a 9. számú kenyérgyár üzemcsarnokában dolgozott. 1933 decemberéig érvényes idénymunkási útlevele volt. Azt mondta, hogy senki még csak egy pillantást sem vetett a papírjaira...[255]

A hivatalokban és a vállalatoknál számtalan gondosan kitervelt és ugyanilyen szellemben végrehajtott akció kísérte a városokban lezajló 1933-as tisztogatásokat. A vasúti szállítmányozás területéről, ebből a stratégiai ágazatból, amelyet vaskézzel irányított Andrej, majd Lazar Kaganovics, majdnem 20 000 embert, az egész személyzet 8%-át tisztogatták ki 1933 tavaszán. Ezeknek az akcióknak a lefolyásáról itt egy részlet abból a jelentésből, amelyet 1933. január 5-én írt a GPU szállítmányozási osztályának vezetője „a vasútnál található ellenforradalmi és szovjetellenes elemek eltávolításáról”;

„A nyolcadik körzeti GPU szállítmányozási osztálya által végrehajtott tisztogató akciók az alábbi eredményekkel jártak: Az utolsó előtti tisztogató akcióban 700 személyt tartóztattunk le és állítottunk bíróság elé; ezek közül 325 csomagfosztogató, 221 huligán (kis csirkefogó) és bűnöző elem, 27 bandita, 127 ellenforradalmi elem; 73 csomagfosztogató szervezett bandák tagja volt, agyonlőttük őket. Az utolsó tisztogató akció során [...] körülbelül 200 személyt tartóztattunk le. Főleg kulák elemeket. Különben 300 kétes személyt igazgatási úton bocsátottunk el. Így az utóbbi négy hónapban 1270 személyt távolítottunk el a hálózatból. Folytatjuk a tisztogatást.”[256]

A kuláktalanítás, az éhínség, az általában is elvadult társadalmi viszonyok következtében elszaporodtak a városokban az ifjú csavargók és bűnözőpalánták; 1934 tavaszán egy sor intézkedést hozott ellenük a kormány. 1935. április 7-én a politikai bizottság kiadott egy rendeletet, amelynek értelmében „a törvény szabta büntetések alkalmazása céljából minden olyan, tizenkét évnél idősebb fiatalkorút át kell adni az igazságszolgáltatásnak, akire rábizonyul a betörés, erőszakcselekmény, testi sértés, csonkítás és emberölés”. Pár nap múlva titkos utasítást küldött a kormány a bíróságnak, és pontosította, hogy a fiatalkorúakkal szembeni büntetések „a legvégső társadalomvédelmi rendszabályt is magukban foglalják”, vagyis a halálbüntetést. Következésképpen hatálytalanították a büntető törvénykönyv régi rendelkezéseit,

amelyek megtiltották, hogy halálbüntetéssel sújtsanak fiatalkorúakat.[257] Egyszersmind megbízták az NKVD-t, hogy szervezze át azokat „fiatalkorú-menhelyeket és -otthonokat", amelyek korábban az oktatási népbiztossághoz tartoztak, és építsen ki „munkatelepeket" a fiatalkorúaknak.

Ám olyan mértékben terjedt a fiatalkori bűnözés meg a csavargás, hogy alig volt hatásuk ezeknek az intézkedéseknek. „A fiatalkori csavargás 1935. július 1-je és 1937. október 1-je közti időszakban való felszámolásáról" készült jelentés ezt jegyzi meg:

„A szolgálatok átszervezése ellenére sem nagyon javult a helyzet. [.] 1937 februárja óta megfigyelhető volt, hogy valóságos csavargóáradat indul ki a falusi körzetekből, főleg azokról a vidékekről, ahol rossz volt az

1936-os termés. [...] A családjukat sújtó átmeneti anyagi nehézségek miatt tömegesen kelnek útra vidéki gyerekek, és ez nemcsak a kolhozok kölcsönös segélypénztárainak rossz szervezettségével magyarázható, hanem számos kolhoz vezetőinek bűnös üzelmeivel is, mert úgy akarnak megszabadulni az ifjú koldusoktól és csavargóktól, hogy »csavargó- és koldusigazolványokat« adnak nekik, és útnak indítják őket a legközelebbi vasútállomások és városok felé. [...] Különben a vasútigazgatóság és a vasúti rendőrség nem tartóztatja le a kiskorú csavargókat, nem az NKVD menhelyeire és elosztóközpontjaiba irányítja őket, hanem a könnyebb végén fogja meg a dolgot, erőszakkal felülteti őket az átmenő vonatokra, hogy »megtisztítsák a maguk körzetét« [...] és a csavargók megint a nagyvárosokban találják magukat."[258]

Néhány szám fogalmat ad a jelenség arányairól. Csak 1936 folyamán több mint 125 000 ifjú csavargó fordult meg az NKVD „menhelyein"; 1935 és 1939 között több mint 155 000 fiatalkorút zártak be az NKVD munkatelepeire, és csak 1936 és 1939 között 92 000 tizenkét és tizenhat év közti gyerek került bíróság elé. 1939. április l-jén több mint 10 000 kiskorú volt bebörtönözve a Gulag táborrendszerében.[259]

A harmincas évek első felében az állampárt által a társadalom ellenében vezetett megtorlás mértéke változó intenzitású volt, a heves összecsapások szakaszai - és mindaz, amivel jártak, a terrorintézkedések és tömeges tisztogatás - csendes szakaszokkal váltakoztak, amikor helyrebillenhetett valamelyest az egyensúly, vagy akár gátat is vethettek a zűrzavarnak, amely minduntalan hajszál híján úrrá lett az ellenőrizhetetlen kisiklásokkal fenyegető, állandó küzdelemben.

1933 tavasza kétségkívül egy első nagy rémuralmi szakasz csúcspontját jelentette; ez a szakasz 1929 végén kezdődött a kuláktalanítás elindításával. Akkor igazán sosem tapasztalt problémákkal találták szemben magukat a hatóságok. Először is, miképpen gondoskodhatnak az éhínség pusztította vidékeken a mezei munkákról, a következő évi termésről? „Ha nem vesszük tekintetbe a kolhoztagok minimális szükségleteit - írta

1932 őszén figyelmeztetően egy fontos területi pártfelelős -, nem lesz, aki vessen és gondoskodjon a termelésről."

Azután meg mit kezdjenek azzal a több százezer vádlottal, akik zsúfolásig megtöltötték a börtönöket, és akiket még a táborrendszer sem tudott hasznosítani? „Milyen hatással lehetnek a lakosságra drákói elnyomó törvényeink - töprengett 1933 márciusában egy másik helyi pártfelelős -, ha tudják, hogy a bíróság javaslatára máris szabadon bocsátottak több száz kolhozparasztot, akiket a múlt hónapban ítéltek el kétévi vagy még

hosszabb börtönbüntetésre a vetés elszabotálása miatt?”

Aszerint, hogy milyen választ adtak a hatóságok 1933 folyamán erre a két szélsőséges helyzetre, két különböző irányzat tapintható ki, és ezek keveréke, váltakozása és törékeny egyensúlya fogja majd jellemezni az

1933 nyarától 1936 őszéig, a nagy rémuralom elszabadulásáig terjedő időszakot.

Az első kérdésre - hogyan gondoskodjanak az éhínség pusztította vidékeken a mezei munkákról, a jövő évi termésről? - a legcsattanósabb választ adták a hatóságok: nagy igazoltatásokat rendeztek a városi lakosság körében, és manu militari a mezőre hajtották a városiakat.

„Óriási arányokat öltött a városiak mozgósítása [...] - írta 1933. július 20-án a harkovi olasz konzul. - Ezen a héten naponta legalább 20 000 embert küldtek a földekre. [...] Tegnapelőtt körülkerítették a vásárcsarnokot, minden épkézláb embert, férfit, nőt, legényt, nagylányt összegyűjtöttek, a GPU fedezete alatt kivitték az állomásra, és elszállították őket a 260

mezőre.”

Az éhező vidékeken óhatatalanul feszültséget keltett a városiak tömeges odaérkezése. A parasztok fölgyújtották a barakkokat, ahol elszállásolták a „mozgósítottakat”, azokat meg a hatóságok világosították fel kellőképpen, hogy ki ne merészkedjenek a falvakba, mert „ott kannibálok laknak”. De azért a kivételesen kedvező időjárás jóvoltából, hála az összes rendelkezésre álló városi munkaerő mozgósításának, hála a megmenekültek életösztönének, akiknek nem volt más választásuk: vagy megművelik a földet, amely már nem az övék, vagy meghalnak, az 1932-33.

évi éhínség sújtotta területeken végeredményben tisztességes termést takarítottak be 1933 őszén.

A második kérdésre - mi legyen a börtönöket zsúfolásig megtöltő rabáradattal? - gyakorlatias választ adtak a hatóságok: szabadon bocsátottak több százezer foglyot. A központi bizottság 1933. május 8-i bizalmas körlevele elismerte, hogy „szabályozni kell a letartóztatásokat [...] akárki foganatosította is őket”, „meg kell szüntetni a büntetés-végrehajtó helyek zsúfoltságát”, és „két hónapon belül 800 000-ről 400 000-re kell csökkenteni az összes rab létszámát, a táborok kivételével”.[261] A „zsúfoltság csökkentése” majdnem egy évig tartott, és az akció során 320 000 embert helyeztek szabadlábra.

Az elnyomó politika bizonyos csendesedése jellemezte az 1934-es évet. Erről tanúskodik a GPU-ra tartozó ügyekben hozott ítéletek számának erős csökkenése: 79 000-re apadt le az 1933-as 240 000-ről.[262] Átszervezték a politikai rendőrséget. Az 1934. július 10-i rendelet értelmében a szövetségi szinten egyesített új belügyi népbiztosság egyik főosztálya lett a GPU. Így látszólag beleolvadt a többi, kevésbé rettegett osztály közé, olyanok közé, mint a munkás-paraszt őrség, a határőrség stb. A politikai rendőrség ezentúl ugyanazt a betűjelet használta, mint a belügyi népbiztosság - Narodnij Komisszariat Vnutrennyih Djel, vagyis NKVD - és elvesztette bírósági jogköre egy részét; a nyomozás végén át kellett tennie az aktákat „az illetékes bírósági szervekhez”, és már arra sem volt lehetősége, hogy halálos ítéleteket hajthasson végre a központi politikai hatóságok jóváhagyása nélkül. Fellebbezési eljárást is bevezettek: a politikai bizottság

egyik bizottságának kellett jóváhagynia minden halálos ítéletet.

Úgy tálalták ezeket a rendelkezéseket, mint „a szocialista törvényesség megszilárdítására” irányuló megannyi intézkedést, mégis csak igen szűk körű volt a hatásuk. A letartóztatási határozatok bírósági ellenőrzése csak írott malasztnak bizonyult, mert Visinszkij főügyész teljes szabadságot engedett az elnyomó szerveknek. Különben 1934 szeptemberében a politikai bizottság is megsértette a halálos ítéletek legfelső jóváhagyására vonatkozó, maga szabta eljárásrendet, és felhatalmazta bizonyos közigazgatási területek illetékeseit, hogy ne jelentsék Moszkvának a helyi szinten kimondott halálos ítéleteket. A szélcsend nem tartott sokáig.

Szergej Kirov meggyilkolása újabb elnyomó szakaszt indított el; Kirov a politikai bizottság tagja és a leningrádi pártszervezet első titkára volt; 1934. december l-jén lőtte le Leonyid Nyikolajev, egy túlfűtött ifjúkommunista, akinek sikerült fegyveresen bejutnia a Szmolnij Intézetbe, a leningrádi pártvezetőség székházába.

Évtizedekig az a föltevés járta, hogy Sztálinnak közvetlen szerepe volt fő politikai „vetélytársának” meggyilkolásában; később Nyikita Hruscsov „leleplezései” is ezt igazolták, amelyeket „titkos jelentésében” tárt az SZKP XX. kongresszusának szovjetküldöttei elé az 1956. február 24-ről 25-re virradó éjszakán. Újabban már cáfolják ezt a föltevést, nevezetesen Alla Kirilina művében, amely kiadatlan levéltári kutatásokra támaszkodik.[263] De az kétségtelen, hogy Sztálin jócskán kihasználta politikai céljaira a Kirov-gyilkosságot.[48] Igazán kézzelfoghatóan példázta vele az összeesküvést, a sztálini retorika központi szófordulatát. Ez tette lehetővé, hogy fenntartsák a válság és feszültség légkörét. Minduntalan elő lehetett húzni ezt a tapintható bizonyítékot - valójában az egyetlent -, hogy igazolják vele; milyen kiterjedt összeesküvés fenyegeti az országot, a vezetőit, a szocializmust. Egy ideig kitűnő magyarázatot adott a rendszer fogyatékosságaira: Sztálin híres szavai „vidám és boldog” életet ígértek, de ha rosszul mennek a dolgok, „Kirov gyilkosai tehetnek róla”.

A gyilkosság bejelentése után, pár óra múlva Sztálin egy rendeletet fogalmazott meg; ez volt a „december 1-i törvény”. Ez a rendkívüli rendszabály Sztálin személyes döntése alapján lépett életbe - a politikai bizottság is csak két nap múlva hagyta jóvá -, és azt rendelte el, hogy tíz napra csökkentsék a terrorista ügyek nyomozati szakaszát, a vádlottak távollétében is hozzanak ítéletet, és azonnal alkalmazzanak halálbüntetést. Ez a rendelkezés gyökeresen szakított a pár hónappal azelőtt érvénybe lépett eljárásrenddel, és a későbbi nagy rémuralom bevezetésének eszményi eszközévé vált.[264]

A következő hetekben Sztálin pártbeli ellenzékének sok tagját megvádolták terrorista tevékenységgel. 1934. december 22-én azt jelentette a sajtó, hogy egy állítólagos „Leningrádi Központ” irányítása alatt álló „földalatti terrorista csoport” műve volt ez az „utálatos bűntett”, és Nyikolajeven kívül, tizenhárom régi „zinovjevista” is részt vett benne, akik megbánást tanúsítanak. December 28-án és 29-én zárt ajtók mögött tárgyalták az ügyüket, a csoport minden tagját halálra ítélték és azonnal ki is végezték. 1935. január 9-én kezdődött a mitikus „leningrádi zinovjevista ellenforradalmi központ” pere hetvenhét személy, köztük sok olyan kiváló pártmunkás ellen, aki a múltban szembehelyezkedett a sztálini vonallal; mindannyiukat börtönbüntetésre ítélték. A

„Leningrádi Központ” leleplezése lehetővé tette, hogy egy „Moszkvai Központra” is lecsaphassanak; maga Zinovjev és Kamenyev is ott volt ennek tizenkilenc állítólagos résztvevője között; mindüket azzal vádolták, hogy a Kirov-gyilkosság „ideológiai cinkosai”, és 1935. január 16-án elítélték őket. Zinovjev és Kamenyev elismerte, hogy „az ellenzék régi tevékenysége a tényleges körülmények kényszerítő hatására csakis ösztönözhette ezeknek a bűnözőknek a torzulását”. Ennek az elképesztő „ideológiai cinkosságnak” a beismerése, annyi szánom-bánom és nyilvános önmegtagadás után, szükségképpen annak tette ki ezt a két régi vezetőt, hogy bűnbak legyen belőlük egy jövendő igazságszolgáltatási komédiában. Egyelőre csak öt, illetve tíz év elzárással fizettek érte. 1934 decemberétől 1935 februárjáig, két hónap alatt összesen 6500 személyt ítéltek el a terrorizmusról szóló december 1-i törvény megszabta új eljárásrend alapján.[265]

Zinovjev és Kamenyev elítélése után a központi bizottság mindjárt egy titkos körlevelet intézett minden pártszervezethez; A Kirov elvtárs aljas meggyilkolásával kapcsolatos események tanulságai címmel. Azt állította benne, hogy összeesküvés folyik „két zinovjevista csoport” irányításával, s hogy ezek csak „egy fehérgárdista szervezet fedőszervei”, és megállapította, hogy a párt története állandó harc volt, és most is az, a „pártellenes csoportok”: trockisták, „demokratikus centralisták”, „jobboldali elhajlók”, „jobb- és baloldali torzszülöttek” stb. ellen. Mindenki gyanús volt hát, aki egyszer, bármikor a sztálini irányvonal ellen foglalt állást. Fokozták a hajtóvadászatot a régi ellenzékiek ellen. 1935 januárjának végén Zinovjev 988 régi párthívét száműzték Leningrádból Szibériába és Jakutföldre. A központi bizottság elrendelte, hogy minden helyi pártszervezet állítsa össze azoknak a kommunistáknak a jegyzékét, akiket 1926-28-ban kizártak a pártból, mert a „trockista és trockista-zinovjevista klikkhez” tartoztak. Később ezeknek a névjegyzékeknek az alapján hajtották végre a letartóztatásokat. 1935 májusában Sztálin megint levelet küldetett a központi bizottsággal a helyi pártszervezeteknek, és elrendelte, hogy tüzetesen vizsgálják felül minden kommunista személyi lapját.

A hivatalos változat szerint olyan személy követte el a Kirov-gyilkosságot, aki „hamis” pártigazolvánnyal jutott be a Szmolnijba. és ez fényesen bizonyítja az igazolvány-felülvizsgálat „óriási politikai jelentőségét”. Több mint fél évig tartott ez a felülvizsgálat, és a politikai rendőrség gépezetének tevékeny közreműködésével ment végbe; az NKVD „kétes” kommunistákról szolgáltatott személyi lapokat a pártszerveknek, a pártszervezetek meg az NKVD-vel közöltek adatokat a „felülvizsgálati” kampány során kizárt tagokról. Végeredményben a tagok 9%-át, vagyis körülbelül 250 000 embert zártak ki a pártból.[266] A központi bizottság 1935 decemberének végén tartott teljes ülésén a központi káderosztály vezetője, az akcióért felelős Nyikolaj Jezsov közölt nem végleges adatokat erről a kampányról; ezek szerint 15 218 „ellenséget” zártak ki a pártból és tartóztattak le a művelet során. Jezsov szerint azonban mégis nagyon rosszul sikerült ez a tisztogatás: túl soká, a tervezett idő háromszorosáig tartott, „az apparátusba befurakodott sok bürokrata elem szabotázzsal határos rosszakarata” miatt. A központi hatóságok egyre-másra intézték fölhívásaikat, hogy leplezzék le a trockistákat és zinovjevistákat, a kizártaknak mégis csak 3%-a tartozott ebbe a csoportba. A helyi

pártvezetők gyakran vonakodtak attól, hogy „kapcsolatba lépjenek az NKVD szerveivel, és egyénenként tüntessék fel a névjegyzékben, hogy kiket zárnak ki haladéktalanul szervezeti döntéssel”. Röviden, Jezsov szerint arra világított rá az igazolvány-felülvizsgálati kampány, hogy mennyire akadályozza a helyi pártapparátusok „együttérző óvatossága”, hogy a központi hatóságok hatékonyan ellenőrizhessék, mi történik valójában az országban.[267] Fontos tanulság ez, Sztálin sosem felejti el.

A Kirov-gyilkosság után rögtön elszabaduló terrorhullám nemcsak a régi pártellenzéket sodorta el. Azzal az ürüggyel, hogy „terrorista fehérgárdista elemek lépték át a Szovjetunió nyugati határát”, 1934. december

27-én elrendelte a politikai bizottság, hogy deportáljanak kétezer „szovjetellenes családot” Ukrajna határkörzeteiből. 1935. március 15-én hasonló módon rendelték el, hogy „a leningrádi körzet és a Karéliai Autonóm Köztársaság határkörzeteiből [...] Kazahsztánba és Nyugat-Szibériá-ba deportáljanak minden megbízhatatlan elemet”. Ez főleg finneket, valamint kisebb finnugor nációk nem asszimilált tömegeit érintette, ők lettek a majd a háború előtt és alatt kibontakozó nemzetiségi deportálások első áldozatai. Folytatása is lett ennek a nemzetiségi alapon végrehajtott és körülbelül tízezer ember elhurcolásával járó nagy deportálásnak: ez a második, 1936 tavaszán, több mint tizenötezer családot, körülbelül ötvenezer ukrajnai lengyelt és németet érintett: Karaganda környékére. Kazahsztánba deportálták és a kolhozokban helyezték el őket.[268]

Az NKVD illetékességi körébe tartozó ügyekben kimondott ítéletek száma - 1935-ben 267 000, 1936-ban pedig több mint 274 000[269] - arról tanúskodik, hogy ebben a két esztendőben ismét föllángolt egy elnyomó időszak. Néhány megnyugtató intézkedés is napvilágot látott ekkoriban, így megszüntették a lisenyec társadalmi csoportot, megsemmisítették a kolhozparasztokra kimondott, öt évnél alacsonyabb büntetésről szóló ítéleteket, idő előtt szabadon bocsátottak 37 000 embert, akit az 1932. augusztus 7-i törvény értelmében ítéltek el, visszakapták állampolgári jogaikat a deportált különleges telepesek, visszavonták azt a megkülönböztetést, amely megtiltotta, hogy deportáltak gyerekei bejussanak a felsőoktatási intézményekbe. De azért ellentmondásos intézkedések voltak ezek. Így a deportált kulákok elvben visszakapták ugyan állampolgári jogaikat öt év deportálás után, de végül is nem kaptak jogot hozzá, hogy elhagyják kényszerlakhelyüket. Mihelyt visszahelyezték őket az állampolgári jogaikba, szállingózni kezdtek hazafelé a falujukba, amiből aztán végtelen sok, kibogozhatatlan bonyodalom támadt. Visszaengedhetik-e őket a kolhozba? Hol lakjanak, hiszen elkobozták a vagyonukat és a házukat? Csak szüneteket tűrt meg az elnyomás logikája, visszafordulást nem engedett.

Még inkább fokozódtak a feszültségek a rendszer és a társadalom között, amikor elhatározta a hatalom, hogy széles körű termelékenységi kampányt indít és felkarolja a sztahanovista mozgalmat, amely Andrej Sztahanov bányász híres „rekordja” nyomán született meg, aki tizennégy-szeresen teljesítette túl a szénfejtés normáját, egy roppantul megszervezett csapatmunka jóvoltából. Alig két hónappal Sztahanov ünnepelt csúcsteljesítménye után, 1935 novemberében tartották meg Moszkvában az élmunkások tanácskozását. Sztálin „a mérnökök, technikusok és vállalatvezetők maradiságától megszabadult mozgalom mélységesen forradalmi jellegét” hangsúlyozta a konferencián.

A sztahanovista napok, hetek, dekádok megszervezése azonban tartósan szétzilálta a termelést az akkori szovjet ipar működési feltételei közepette; rosszak voltak a gépek, elszaporodtak az üzemi balesetek, a „rekordok” után egy ideig csökkent a termelés. Visszatért az 1928 és 1931 közti évekből a szpecejedsztvo (a „szakemberzaklatás”), a hatóságok persze a káderek közé befurakodott állítólagos szabotőröket, a mérnököket, szakembereket okolták a gazdasági nehézségekért. Egy meggondolatlan szó a sztahanovistákról, visszaesések a termelésben, egy műszaki hiba, mindez megannyi ellenforradalmi cselekedetnek számított. 1936 első félévében több mint tizennégyezer ipari kádert tartóztattak le szabotázs miatt. Sztálin arra használta fel a sztahanovista kampányt, hogy tovább szigorítsa elnyomó politikáját, és olyan újabb, példátlan terrorhullámot indítson el, amely majd úgy kerül a történelem lapjaira, hogy a „nagy rémuralom”.

A NAGY RÉMURALOM (1936-1938)

Sokat írtak a „nagy rémuralomról”, amelyet úgy hívtak a szovjet emberek, hogy jezsovscsina, a „Jezsov-korszak”. Csakugyan, az elnyomás az alatt a két év alatt (1936 szeptemberétől 1938 novemberéig) öltött sosem látott arányokat, amíg Nyikolaj Jezsov irányította az NKVD-t; a szovjet lakosság minden rétegét sújtotta, a politikai bizottsági vezetőktől az egyszerű állampolgárokig, akiket az utcán tartóztattak le, csak hogy kilegyen „az elnyomandó ellenforradalmi elemek” arányszáma. Évtizedeken át agyonhallgatták a nagy rémuralom tragédiáját. Nyugaton csak azt a három (az 1936. augusztusi, az 1937. januári és az 1938. márciusi) látványos moszkvai nyilvános pert tartották számon, amelyek során Lenin tekintélyes munkatársai (Zinovjev, Kamenyev, Kresztyinszkij, Ríkov, Pjatakov, Radek, Buharin, Ríkov és mások) vallották be a legocsmányabb gaztetteket: hogy „trockista-zinovjevista” vagy „jobboldali-trockista” irányvonalú „terrorista központokat” szerveztek, azzal a céllal, hogy megdöntsék a szovjet kormányt, meggyilkolják a vezetőit, visszaállítsák a kapitalizmust, szabotázscselekményeket hajtsanak végre, aláássák a Szovjetunió katonai erejét, megcsonkítsák a Szovjetuniót, elszakítsák tőle és idegen országokhoz csatolják Ukrajnát, Fehér-Oroszországot, Grúziát, Örményországot, a szovjet Távol-Keletet...

Roppant látványosságot jelentettek a moszkvai perek, de filmszenzációt is, amely elterelte a látványosságra meghívott külföldi megfigyelők érdeklődését minden másról, ami a nagy esemény mögött és körül történt: valamennyi társadalmi csoport tömeges elnyomásáról. Ezek szerint a megfigyelők szerint, akiknek egy szavuk sem volt a kuláktalanításról, az éhínségről, a táborrendszer kiépítéséről, 1936-38 nem volt egyéb, csak annak a politikai küzdelemnek utolsó felvonása, amelyet több mint tíz évig vívtak egymással Sztálin és fő vetélytársai; a „sztálini thermidori bürokrácia” és a forradalmi elkötelezettségéhez hű maradt „lenini régi gárda” harcának végső felvonása.

Trockij művének, az 1936-ban megjelent Az elárult forradalomnak fő gondolatait átvéve, ezt írta a Le Temps című nagy francia napilap vezércikkírója 1936. július 27-én:

„Az orosz forradalom elérkezett a maga Thermidorjához. Sztálin úr rájött, hogy hiábavaló a tiszta marxista ideológia és a világforradalom mítosza. Kétségkívül jó szocialista, de mindenekelőtt hazafi, tudja, hogy milyen veszélybe sodorja országát ez az

ideológia és ez a mítosz. Valószínűleg valami felvilágosult abszolutizmus, valamiféle kapitalizmustól távol álló, de a kommunizmus agyrémeitől is távol álló paternalizmus lebeg a szeme előtt.”

A L'Echo de Paris meg színesebb, de kevésbé tisztelettudó szavakkal fejezi ki ugyanezt a gondolatot 1937. január 30-án:

„Az alacsony homlokú grúz akaratlanul is odaáll Rettegett Iván, Nagy Péter és II, Katalin mellé. A többi meg, akiket legyilkoltat, azok az ördögi hitvallásukhoz hű maradt forradalmárok, idegbajosok, az állandó tombolás megszállottjai.”[270]

Meg kell várni, hogy Hruscsov elmondja „titkos jelentés”-ét 1956. február 25-én az SZKP XX. kongresszusa előtt, hogy végre lehulljon a lepel „a szocialista törvényesség számtalan megsértéséről, amelyet 1936-38-ban követtek el a párt vezetői és káderei ellen”. Rehabilitáltak is jóné-hány főembert, főleg katonákat a következő években. De a „közönséges” áldozatok körül továbbra is teljes csönd uralkodott. Igaz, 1961 októberében Hruscsov nyilvánosan elismerte az SZKP XXII. kongresszusán, hogy „tömeges elnyomás sújtott [...] egyszerű, tisztességes szovjet állampolgárokat”, de semmit sem mondott ennek az elnyomásnak az arányairól, amelyért maga is közvetlen felelősséget viselt, mint annyi más vezető nemzedéktársa.

De azért a hatvanas évek végén Nyugatra távozott szovjet emberek tanúvallomásai, a „hruscsovi olvadás” korszakának emigráns és szovjet kiadványai alapján egy Robert Concquest-szabású történész képes volt nagy vonalakban fölvázolni a nagy rémuralom egész szövedékét, igaz, néha kockázatos általánosításokkal a döntéshozás mechanizmusát illetően, és jelentősen túlbecsülve az áldozatok számát.[271]

Sok vitát kavart Robert Conquest műve, különösen a rémuralom központosítottságának mértéke, Sztálin, illetve Jezsov szerepe és az áldozatok száma tekintetében. Például az amerikai revizionista iskola némely történészei vitába szálltak azzal a gondolattal, hogy Sztálin pontosan kitervelte 1936 és 1938 között az események menetét. Inkább a központi hatóságok és a mind hatalmasabb helyi apparátusok között növekvő feszültséget meg az elnyomás nagy mértékben ellenőrizhetetlen „kisiklásait” hangsúlyozták, és azzal magyarázták az elnyomás 1936-38-ban tapasztalható kivételesen széles körét, hogy a helyi apparátusok ki akarták kerülni a nekik szánt csapást, és számtalan „bűnbak” ellen irányították a terrort, ezzel bizonyították éberségüket és hajthatatlanságukat a központnak a mindenféle „ellenséggel” folyó harcban.[272]

Másik vitakérdés: az áldozatok száma. Conquest és tanítványai szerint legalább hatmillió embert tartóztattak le, hárommilliót végeztek ki, és kétmillióan haltak meg a táborokban a nagy rémuralom alatt. Revizionista történészek erős túlzásnak tartják ezeket a számokat.

A szovjet levéltárak - még csak részleges - megnyitása ma már lehetővé teszi, hogy új oldalról közelítsük meg a nagy rémuralmat. Nem az a célunk, hogy mások nyomán mi is fölvázoljuk ezen a néhány oldalon a szovjet rendszer két legvéresebb esztendejének rendkívül bonyolult és tragikus történetét, hanem az, hogy megkíséreljük megvilágítani azokat a kérdéseket, amelyek vitát kavartak az utóbbi évek folyamán, nevezetesen arról, hogy mennyire volt központosítva a terror, mifélék és hányan voltak az áldozatok.

Ami a rémuralom központi irányítottságát illeti, a politikai bizottság ma hozzáférhető

iratai[273] azt tanúsítják, hogy a legfelső pártszerv, a politikai bizottság és személy szerint Sztálin döntésének, kezdeményezésének következménye volt a tömeges elnyomás. A „volt kulákok, bűnözők és más szovjetellenes elemek felszámolásának”[274] 1 93 7 augusztusától 1938 májusáig tartó művelete volt a legvéresebb a nagy terrorakciók közül; ennek megszervezése és lefolyása egészen hiteles megvilágításba helyezi a központ, illetve a helyi szervek szerepét az elnyomásban, de annak az egész akciónak a természetét is, melyet, legalábbis eleinte, egy olyan probléma megoldására szántak, amelyet nem tudtak rendezni az elmúlt évek alatt.

1935-36 óta napirenden volt a deportált volt kulákok további sorsa. Időnként figyelmeztették őket, hogy tilos elhagyniuk a kényszerlakhelyüket, mégis egyre több „különleges telepes” keveredett el a szabad dolgozók tömegében. Rudolf Berman, a Gulag főnöke ezt írta egy 1936 augusztusában kelt jelentésében; „Az elég laza felügyeleti rendszert kihasználva sok olyan különleges telepes elhagyta kényszerlakhelyét, aki vegyes munkabrigádokban már régóta együtt dolgozott szabad munkásokkal. Mind nehezebb a nyomukra akadni. Az az igazság, hogy szakképesítést szereztek, ragaszkodik hozzájuk a vállalatvezetőség, néha még útlevelet is kiügyeskedtek maguknak, házasságot kötöttek szabad kollégáikkal, sok esetben házuk is van...”[275]

Sok különleges telepes el akart vegyülni ipari központokban kijelölt kényszerlakhelyén a helybeli munkásosztállyal, mások viszont inkább nyakukba vették a világot. Sok ilyen, papírok nélküli, hajléktalan „szökevény” a külvárosokban mindinkább elszaporodó csavargóbandákhoz és kis bűnözőkhöz szegődött. Az 1936 őszén lefolytatott vizsgálatok a hatóságok szerint „tűrhetetlen” állapotokat tártak föl bizonyos komendatúrá-knál: így az arhangelszki területen, elméletileg, 89 700 különleges telepes volt kényszerlakhelyre kötelezve, ám ezekből csak 37 000-en tartózkodtak a helyszínen!

Egy rögeszme, a „vállalatokba-befurakodó-kulák-szabotőr” és a „városokban csavargó kulák bandita” rögeszméje magyarázza, hogy elsősorban ezt a „csoportot” pécézték ki bűnbaknak abban a nagy terrorakcióban, amelyet 1937. július elején indított el Sztálin döntése.

1937. július 2-án táviratot küldött a politikai bizottság a helyi hatóságoknak, és elrendelte, hogy „azonnal tartóztassanak le minden kulákot és bűnözőt [...] hivatalból vizsgálja ki az ügyüket egy trojka [a területi párt-elsőtitkárból, az ügyészből és a területi NKVD-főnökből álló háromtagú bizottság], lőjék agyon közülük a legellenségesebbeket, és deportálják a legkevésbé tevékeny, de azért a rendszer iránt mégis ellenséges elemeket [...] Azt javasolja a központi bizottság, hogy öt napon belül jelentsék neki a trojkák megalakulását, valamint az agyonlövendők és a deportálandók számát.”

Így a következő hetekben „irányszámokat” kapott a központ a helyi hatóságoktól, ezek alapján készítette el Jezsov a 00447-es számú akcióparancsot 1937. július 30-án, és még aznap be is nyújtotta jóváhagyásra a politikai bizottságnak. 259 450 személyt kellett letartóztatni ennek az „akciónak” a keretében, és 72 950-et kellett agyonlőni közülük.[276] Valójában ezek is hézagos számok, mert sok olyan terület hiányzott a névjegyzékről, amely - a jelek szerint - nem juttatta el Moszkvába a „tervszámait”. Mint a kuláktalanításkor, most is minden terület arányszámokat kapott két csoportra vonatkozóan (1. csoport: kivégzendők; 2. csoport: deportálandók).

Szembetűnő, hogy a célba vett „elemek” sokkal tágabb társadalmi politikai körből kerültek ki, mint a kezdeti célcsoportok: a „volt kulákok” és a „bűnöző elemek” mellett ott voltak a „társadalmilag veszélyes elemek”, a „szovjetellenes pártok tagjai”, a régi „cári tisztviselők”, a „fehérgárdisták” stb. Persze akármilyen - párttag, értelmiségi, „köznépi” - gyanús személyre ráhúzhatták ezeket a „megnevezéseket”. A gyanúsitott-listák is kéznél voltak; a GPU, majd az NKVD illetékes szolgálati osztályainak évek óta bőven volt idejük, hogy összeállítsák, naprakészen tartsák és felfrissítsék őket.

Az 1937. július 30-i akcióparancs följogosította a helyi hatóságokat, hogy kiegészítő névjegyzéket kérjenek Moszkvából a célszemélyekről. „Kvótán felül” is letartóztathatták a táborfogságra ítélt vagy kivégzett személyek családtagjait.

Már augusztus végén kérésekkel ostromolták a politikai bizottságot, hogy emelje meg a kvótát. 1937, augusztus 28. és december 15. között több kvótaemelési javaslatot jóvá is hagyott a bizottság, így további 22 500 személyt lehetett kivégezni és 16 800-at internálni. 1938. január 31-én, az NKVD javaslatára a pártvezetés újabb „bővítéshez” járult hozzá;

ez 57 200 emberre vonatkozott, és közülük 48 000-et kellett kivégezni.

1938. március 15-re kellett befejezni az egész akciót. De a - megelőző évben többször „tisztogatott” és megújított - helyi hatóságok megint jónak látták, hogy tanúbizonyságot tegyenek buzgalmukról. 1938. február

1. és augusztus 29. között még 90 000 célszemélyt hagyott jóvá pótlólag a politikai bizottság.

Így több mint egy esztendőre nyúlt el az akció, pedig eleinte csak négy hónapra tervezték, és még legalább 200 000 személyre terjedt ki a kezdetben jóváhagyott kvótán felül.[277] Mindenki áldozatul eshetett, akiről azt gyanították, hogy „rossz” a szociális származása. Ugyanígy lesújthattak mindenkire, aki határövezetben lakott, vagy akinek bármiféle külföldi kapcsolatai voltak, akár egykori hadifogolyként, akár úgy, hogy bármilyen távoli rokonsága volt a Szovjetunión kívül. Nagy volt az esély, hogy kémkedéssel vádolják meg az ilyen embereket, akárcsak a rádióamatőröket, bélyeggyűjtőket vagy eszperantistákat. 1937. augusztus 6-a és december 21-e között legalább tíz olyan akciót indított a politikai bizottság és kinyújtott karja, az ilyesmiben illetékes NKVD, amely a 00447-es számú akcióparancsra kezdődött el; az volt a céljuk, hogy állítólagos „kém-és kártevőcsoportokat” „likvidáljanak”, mégpedig nemzetiségenként; így kerültek sorra németek, lengyelek, japánok, románok, finnek, litvánok, észtek, lettek, görögök, törökök. Tizenöt hónap alatt. 1937 augusztusától 1938 novemberéig több százezer embert tartóztattak le a „kémellenes” akciók során.

A többi akció közül, amelyekről manapság ismereteink vannak (ha csak nagyon hézagosak is, hiszen még nem férhetnek hozzá a kutatók az egykori KGB levéltárához és az elnöki levéltárhoz, ahol a legbizalmasabb iratokat őrzik), említsük meg a következőket:

- akció a „nemzetvédelmi vállalatoknál dolgozó német személyzet likvidálására” 1937. július 20-án;

- akció a „Harbinból hazatelepültek japán hálózatában kifejtett terrorista, kártevő és kémtevékenység likvidálására” 1937. szeptember 19-től;

- akció a „kozákok jobboldali japán-militarista szervezetének likvidálására” 1937. augusztus 4-től; 1937 szeptemberétől decemberéig több mint 19 000 személy ellen jártak el ebben az akcióban;

- akció „a nép letartóztatott ellenségeinek családtagjai ellen” az NKVD 1937. augusztus 15-i, 00486-os számú akcióparancsa értelmében.

A politikai bizottság által eldöntött és az NKVD által végrehajtott akciók kis részének ez a rövid és nagyon is hiányos felsorolása is elegendő, hogy kidomborítsa az 1937-38-as tömeges megtorlás központi jellegét.

Ezek a műveletek, mint minden központí utasításra, helyi tisztviselők által végrehajtott nagy megtorló akció - akár a kuláktalanítás, a városi tisztogatás, akár a szakember-üldözés - bizonyára nem folytak le kisiklások, túlkapások nélkül. A nagy rémuralom után csak egyetlen bizottságot küldtek ki a helyszínre, Türkmenisztánba, hogy nyomozzon a j ezsovscsi-na túlkapásai után. Ebben az 1 300 000 lakosú kis köztársaságban (ahol a szovjet lakosság 0,7%-a él) 1937 augusztusától 1938 szeptemberéig 13 259 személyt ítéltek el az NKVD-trojkák, egyetlen akció, a „volt kulákok, bűnözők és más szovjetellenes elemek likvidálása” keretében. Agyon is lőttek közülük 4037-et. A Moszkvában megadott kvóta 6277 (összes elítélendő), illetve 3225 (összes kivégzendő) volt.[278] Gondolhatjuk, hogy az ország más területein is hasonló túlzásokra, kilengésekre került sor. Magából a kvótából, a központból jött tervutasítások szelleméből fakadtak, meg az évek óta jól begyökerezett, már a tisztviselők vérévé vált bürokrata gondolkodásból, amely már jó előre teljesíteni akarta a felsőbbség kívánalmait és a moszkvai rendelkezéseket.

Egy másik dokumentumsorozat is igazolja ezeknek a Sztálin és a politikai bizottság által elrendelt és jóváhagyott tömeggyilkosságoknak a központi jellegét. A politikai bizottság jogi bizottságának elítélendő személyek nevét tartalmazó névjegyzékeiről van szó. A politikai bizottság jogi bizottsága szabta ki azoknak a személyeknek a büntetését, akiknek a legfelső bíróság katonai kollégiuma, a haditörvényszékek vagy az NKVD különleges tanácsa elé kellett állniuk. Jezsov is tagja volt ennek a jogi bizottságnak, amely legalább 383 listát terjesztett föl több mint 44 000 párt-, katonai és gazdasági vezető és káder nevével Sztálinnak és a politikai bizottságnak, aláírásra. Több mint 39 000-et ítéltek halálra közülük. Sztálin aláírása 363 lista alatt található meg, Molotové 373. Vorosilové 195, Kaganovicsé 191, Zsdanové 177, Mikojané 62 alatt.[279]

Ezek a vezetők mind személyesen szálltak ki a helyszínekre, hogy 1937 nyarától ők vezessék a tisztogatást a helyi pártszervezetekben. Így Kaganovicsot a Don-medencébe és a cseljabinszki, jaroszlavi, ivanovói, szmolenszki területre küldték tisztogatni. Zsdanov előbb a saját területén, a leningrádi területen tisztogatott, majd elutazott Orenburgba, Baskiriába, a Tatárföldre. Andrejev az Észak-Kaukázusba, Üzbegisztánba és Tadzsikisztánba ment, Mikojan Örményországba, Hruscsov pedig Ukrajnába.

A politikai bizottság egységes határozatai hagyták ugyan jóvá a tömeges megtorlásra adott utasítások nagy részét, a ma hozzáférhető levéltári dokumentumok fényében azonban úgy tetszik, hogy minden szinten személyesen Sztálin volt a megtorló döntések legtöbbjének kezdeményezője és beterjesztője. Csak egyetlen példa; 1937. augusztus 27-én 17 órakor a központi bizottság titkársága értesítést kapott Mihail Korotcsenkótól, a

kelet-szibériai területi pártbizottság titkárától a „szabotázscselekményekben vétkes” agronómusok perének állásáról; maga Sztálin táviratozott vissza 17 óra 10 perckor; „Azt tanácsolom, hogy ítéljék halálra az andre-jevi körzet szabotőrjeit, és tegyék közzé a kivégzésüket a sajtóban.”[280]

Minden ma rendelkezésünkre álló dokumentum (a politikai bizottság jegyzőkönyvei, Sztálin napirendje, Sztálin Kremlbeli látogatóinak névsora) azt bizonyítja, hogy Sztálin aprólékosan ellenőrizte és irányította Jezsov tevékenységét. Javítgatta az NKVD főbb utasításait, terelgette a nagy politikai perek nyomozásának menetét, még a per külsőségeit is ő határozta meg. A Tuhacsevszkij marsallt és a Vörös Hadsereg más magas rangú vezetőit érintő „katonai összeesküvés” ügyének nyomozása alatt Sztálin mindennap fogadta Jezsovot.[281] Sztálin a jezsovscsina minden szakaszában kezében tartotta az események politikai ellenőrzését. Jezsov belügyi népbiztosi kinevezését is ő döntötte el, azzal a híres táviratával, amelyet Szocsiból küldött 1936. szeptember 25-én a politikai bizottságnak: „Okvetlenül szükséges, hogy sürgősen kinevezzük Jezsov elvtársat belügyi népbiztosnak. Nyilvánvaló, hogy Jagoda nem állt feladata magaslatán, hogy leleplezze a trockista-zinovjevista klikket. Négy évet késett ebben az ügyben a GPU.” Azt is Sztálin határozta el, hogy véget vet „az NKVD túlkapásainak”. 1938. november 17-én egy központi bizottsági rendelet állította le (ideiglenesen) a „tömeges letartóztatási és deportálási akciók” szervezését. Egy hét múlva leváltották Jezsovot a belügyi népbiztosi tisztéből, és Berija lépett a helyébe. Úgy ért véget a nagy rémuralom, ahogy elkezdődött: Sztálin parancsára.

Fölállíthatjuk-e a jezsovscsina különféle csoportokba tartozó áldozatainak, azok számának hiteles mérlegét?

Rendelkezésünkre áll manapság néhány szigorúan bizalmas dokumentum, amely a sztálintalanítás alatt készült Nyikita Hruscsov és a fontosabb pártvezetők számára, így egy hosszabb tanulmány „a személyi kultusz időszakában elkövetett megtorlásokról”; egy olyan bizottság műve, amely az SZKP XXII. kongresszusa után alakult, és Nyikolaj Svernyik vezette.[282] Összehasonlíthatják a kutatók ezeket az adatokat a Gulag-igazgatóság, az igazságügyi népbiztosság, a bíróságok ma már hozzáférhető egyéb statisztikai forrásaival.

Kiderül így, hogy csak 1937-ben és 1938-ban 1 575 000 embert tartóztatott le az NKVD; 1 345 000 embert, vagyis 85,4%-ukat ítélték el ez alatt a két év alatt, és 681 692-t (vagyis az 1937-38-ban elítélt személyek 51%-át) ki is végeztek közülük.

Különféle eljárások keretében ítélték el a letartóztatott személyeket. A politikai, gazdasági és katonai „káderek”, az értelmiségiek - a legkönnyebben figyelemmel kísérhető és a legismertebb csoport - ügyében katonai bíróságok és az „NKVD Különleges Tanácsa” ítélkeztek. Úgy elszaporodtak az akciók, hogy 1937 júliusának végén területi szinten is trojkákat szervezett a kormány, amelyek az ügyészből, az NKVD-, illetve a rendőrfőnökből álltak. Szinte futószalagon működtek ezek a trojkák, hiszen a központ már előre meghatározta kvótáikat. Elég volt, ha csak „fölelevenítik” a szolgálatok által már összeírt személyek névjegyzékét. A lehető legegyszerűbben ment végbe a nyomozás; naponta több száz kartotékot vettek elő a trojkák, amint például a Lenyingradszkij Martyirolog (Leningrádi vértanúság-történet) című évkönyv friss kiadása tanúsítja, amely

hónapról hónapra közli azoknak a leningrádiaknak a nevét, akiket 1937 augusztusától kezdve tartóztattak le és ítéltek halálra a büntető törvénykönyv 58-as cikkelye alapján. Szokás szerint pár nap vagy pár hét telt el a letartóztatástól a halálos ítéletig. Az ítélet ellen nem volt helye fellebbezésnek, és pár nap múlva végre is hajtották. A különleges akciókban - olyanokban, mint a „kémek és kártevők likvidálása" -, valamint a nagy megtorló akciókban - mint az 1937. július 30-án megindult „kulák-likvidálás", meg a „bűnöző elemek likvidálása", amely 1937. szeptember 12-én kezdődött, továbbá „a nép ellenségeinek családtagjai elleni megtorlások" stb. - csakis a véletlentől függött, hogy letartóztatnak-e valakit, pusztán azért, hogy kilegyen a kvóta:[283] a „földrajzi" véletlentől (határövezetben lakó személyek sokkal inkább ki voltak téve az efféle veszélynek), az egyéni életúttól, amely valamiképpen összekapcsolódhatott egy idegen országgal, az idegen származástól, névazonosságtól. „Teljesíteni kellett a normákat", és ha már kimerült az összeírt személyek névjegyzéke, a helyi hatóságok akkor is „kieszeltek valamit". Hogy egy példát mondjunk: a türkmenisztáni NKVD egy gyári tűzesetet használt föl ürügyül, hogy kiegészítse a „szabotőrök" csoportját; mindenkit letartóztatott, akit a helyszínen talált, és kényszerítette őket, hogy nevezzék meg a „cin-kosaikat".[284] (Odafönn tervezték el ezt a rémuralmat, önkényesen jelölték ki az ellenséges „politikai" csoportokat, de a terror, már csak természeténél fogva is, olyan kilengésekre vezetett, amelyek az alsó szint elnyomógépezetének erőszakkultúrájáról is sokat mondanak.)

Távolról sem tekinthetők teljesnek ezek az adatok, amelyek mellesleg arra is rámutatnak, hogy a kivégzett 681 692 személynek csak kis részét tették ki a kommunisták. Nem foglalják magukba az ezekben az években végrehajtott, kizárólag nemzetiségi alapokon történt deportálásokat (például a szovjet Távol-Keletről deportált 172 000 koreait, akiket elszállítottak Kazahsztánba és Üzbegisztánba). Nem veszik számításba sem a börtönben vagy táborba szállítás közben a kínzásba belehalt (ismeretlen számú) letartóztatottakat, sem az ezek alatt az évek alatt táborban meghalt sok (1937-ben körülbelül 25 000, majd 1938-ban több mint 90 000) foglyot.[285] Ha lefelé kerekítjük is a megmaradottak kivetített tanúvallomásait, érzékeltetik ezek a számok egy egész társadalom ellen elkövetett és százezreket érintő tömeggyilkosság iszonyatos arányait.

Tovább juthatunk-e manapság a tömeggyilkosságok áldozatainak csoportosító elemzésében? Van néhány statisztikai adatunk - majd később közöljük őket - azokról, akik a harmincas évek végén raboskodtak a Gulagon. Ezek az adatok azonban az egész fogolyállományra vonatkoznak (nemcsak azokra, akiket a nagy rémuralom alatt tartóztattak le), és csak részleges választ adnak arra a kérdésre, hogy hány embert ítéltek táborfogságra a jezsovscsina alatt. Így például megfigyelhetjük, hogy erősen megnövekedett a felsőfokú képzettséggel rendelkező rabok részaránya (1936 és 1939 között 70%-kal több), ami azt bizonyítja, hogy a harmincas évek végén különösen az iskolázott elit ellen irányult a terror, akár párttag volt az áldozat, akár nem.

A pártkáderek üldöztetését leplezték le először (a XX. kongresszuson), ezért ez a nagy rémuralom egyik legjobban ismert fejezete. Hruscsov hosszasan kitér „titkos jelentésében" az elnyomásnak erre az oldalára, amely a politikai bizottság öt tagját is sújtotta - mind hű sztálinista volt: Posztisev, Rudzutak, Ejhe, Koszior, Csubar -, 98-at a

központi bizottság 139 tagja közül, 1108-at az 1934-es XVII. pártkongresszus 1966 küldöttje közül. A Komszomol vezető kádereire is rájárt a rúd: a központi bizottság 93 tagja közül 72-t, a 385 területi titkár közül 319-et, a 2750 járási titkár közül 2210-et tartóztattak le. A központ azzal gyanúsította a párt és a Komszomol járási és helyi apparátusait, hogy „szabotálják" Moszkva szükségképpen „helyes" döntéseit, minden eszközzel akadályozzák, hogy a központi hatóságok hatásosan ellenőrizzék, mi történik az országban, ezért általában teljesen megújította ezeket az apparátusokat. Leningrád eleve gyanús város volt, ott volt pártvezető Zinovjev, ott gyilkolták meg Kirovot, ezért Zsdanov és Zakovszkij (az NKVD területi főnöke) a pártkáderek több mint 90%-át letartóztatta. Ám ezek csak töredékét alkották az 1936-39-ben meghurcolt leningrádiaknak.[286] Központi küldötteket vezényeltek vidékre NKVD-csapatok kíséretében, hogy ösztönözzék a tisztogatást; az volt a feladatuk, hogy - a Pravda színes kifejezésével - „kifüstöljék és eltiporják a trockista-fasiszta poloskafészkeket".

A rendelkezésünkre álló részleges statisztikai adatok szerint néhány területen különösképpen „tisztogattak": megint Ukrajna áll az első helyen. Azután, hogy Hruscsovot nevezték ki az ukrán kommunista párt élére, csak 1938-ban több mint 106 000 embert tartóztattak le Ukrajnában (és ki is végezték nagyrészüket). Csak hárman maradtak meg az ukrán kommunista párt központi bizottságának 200 tagjából. Ugyanez a forgatókönyv ismétlődött a párt minden járási és helyi szintjén, mindenütt tucatszámra rendezték a kommunista vezetők nyilvános perét.

A zárt ajtók mögött vagy a trojkák titkos ülésén lefolytatott perekben pár perc alatt eldőlt a vádlott sorsa, ezzel szemben a vezetők nyilvános perének erős demagóg színezete és fontos propagandacélja volt. Arra szánták őket, hogy szorosabbra fűzzék a szövetséget „a kisember, az egyszerű pártmunkás, az igaz ügy letéteményese" és a Vezető között, és pellengérre állítsák a helyi vezetőket, ezeket „a mindig önelégült új urakat [...] akik embertelen magatartásukkal mesterségesen szaporítják az elégedetlenek, az ingerültek táborát, és így tartalékhadat teremtenek a trockistáknak" (Sztálin 1937. március 3-i beszéde). Mint a nagy moszkvai perek, ezek a nyilvános perek is remek népszerű, demagóg ideológiai mozgósításra adtak módot, csak most körzeti szinten; bőségesen tudósított is a helyi sajtó a hallgatóságról. Annie Kriegel kifejezésével, „roppant társadalmi kórmegelőző gépezetet" alkottak ezek a nyilvános perek, mert leleplezték az összeesküvést, az ideológia kulcsfogalmát, mert farsangi jelleget öltöttek (hitványak lettek a hatalmasokból, „igaz ügy letéteményese" lett a „kisember").

A helyi pártvezetők üldözése természetesen csak a jéghegy csúcsát alkotta. Vegyük például Orenburgot; részletes jelentésünk van erről a területről, az NKVD területi osztálya készítette azokról a „földalatti trockista és zinovjevista csoportok és más ellenforradalmi alakulatok ellen 1937. április 1-től szeptember 18-ig [vagyis Zsdanov odaérkezése előtt] folyó likvidálási műveleti intézkedésekről", amelyeknek az volt a céljuk, hogy „gyorsítsák" a tisztogatást.[287]

Akiket ezen a területen tartóztattak le öt hónap alatt:

- 420 „trockista", mind élvonalbeli politikai és gazdasági káder;
- 120 „jobboldali", mind fontos helyi vezető.

Ez az 540 pártkáder a helyi nómenklatúra mintegy 45%-át képviselte. Zsdanov küldetése nyomán 598 más kádert is letartóztattak és kivégeztek Orenburgban. Ezen a területen, akárcsak máshol, majdnem az egész vezetőréteget lefejezték 1937 őszén, több hullámban. Országszerte egy új nemzedék, az első helyen „kiemeltek" nemzedéke lépett a régiek helyébe, olyanok, mint Brezsnyev, Koszigin, Usztyinov, Gromiko, röviden: a hatvanas évek politikai bizottsága.

De ott volt e mellett a mintegy ezernyi letartóztatott káder mellett egy szürke tömeg is, egyszerű párttagok, volt kommunisták, vagyis különösképpen sebezhető emberek, vagy évek óta nyilvántartott egyszerű állampolgárok: ők alkották a nagy rémuralom áldozatainak többségét.

Lássuk újra az orenburgi NKVD jelentését:

- a kozákok „japán-militarista jobboldali szervezetének" valamivel több mint 2000 tagja (akik közül körülbelül 1500-at agyonlőttek);
- több mint 1500 cári tiszt és tisztviselő, akiket 1935-ben Leningrádból száműztek Orenburgba [a Kirov-gyilkosság után az ország különböző vidékeire száműzött „osztályidegen elemekről" van szó];
- körülbelül 200 személy, akiket a lengyelek ügyében tartóztattak le;
- körülbelül 95 személy [...] akiket a Harbinból hazatelepültek ügyével kapcsolatban tartóztattak le;
- 3290 személy a volt kulákok likvidálásának akciója keretében;
- 1399 személy a „bűnöző elemek" likvidálásának akciója keretében.

Így, a mintegy harminc komszomolistát és a mintegy ötven helybeli katonaiskolást is ideszámítva, több mint 7500 személyt tartóztatott le az NKVD öt hónap alatt ezen a területen, még a megtorlás Andrej Zsdanov látogatását követő fokozódása előtt. Bármilyen látványos is a helyi nómenklatúra-káderek 90%-ának letartóztatása, ez csak elenyésző százaléka a meghurcolt személyek teljes számának, mindazoknak, akik belekerültek valamelyik célcsoportba, és a politikai bizottság és személyesen Sztálin meghatározta és jóváhagyta különleges akciók célpontjaivá lettek.

Néhány káder- és vezetőcsoportot különösképpen megritkítottak; természetesen kémkedéssel vádolták meg a diplomatákat és a külügyi népbiztosság személyzetét, és „szabotázzsal" gyanúsították meg a gazdasági minisztériumok tisztviselőit és a gyárigazgatókat. A letartóztatott - és nagyrészt kivégzett - magas rangú diplomaták között ott volt a Berlinben, Londonban, Pekingben, Tokióban, Bukarestben, illetve Madridban szolgáló Kresztyinszkij, Szokolnyikov, Jurenyev, Osztrovszkij és Antonov-Ovszejenko.[288]

Bizonyos minisztériumokban szinte kivétel nélkül minden tisztviselő áldozatul esett a megtorlásnak. Így a jelentéktelen gép- és szerszámügyi népbiztosság egész személyzete kicserélődött; kettő kivételével az ágazathoz tartozó összes gyárigazgatót letartóztatták, majdnem minden mérnökkel és technikussal egyetemben. Ugyanígy a többi ipari ágazatban is, nevezetesen a repülőgépgyártásban, a hajógyártásban, a fémkohászatban, valamint a szállítmányozásban, amely ágazatokról résztanulmányaink vannak. A nagy rémuralom befejezése után, 1939 márciusában Kaganovics elismerte a XVIII.

kongresszuson, hogy „1937-ben és 1938-ban egészen megújult a nehézipar vezető személyzete, ezerszámra neveztek ki új embereket vezető tisztségekbe a leleplezett szabotőrök helyébe. Bizonyos ágazatokban nem is egy szabotőr- és kémcsoportot kellett elmozdítani [...] Most már olyan kádereink vannak, akik minden feladatot elvégeznek, amit Sztálin elvtárs kitűz eléjük.”

A Moszkvában letelepedett és a Lux szállóban lakó külföldi kommunista pártvezetők és a kommunista internacionálé ottani káderei is a jezsovscsina idején leginkább meghurcolt pártkáderek közé tartoztak.[289] Így a német kommunista párt letartóztatott személyiségei; Heinz Neumann, Hermann Remmele, Fritz Schulte, Hermann Schubert, mind a politikai bizottság régi tagjai; Leo Flieg, a központi bizottság titkára, Heinrich Süsskind és Werner Hirsch, a Rote Fahne című lap főszerkesztői. Hugo Eberlein, aki a német párt küldöttje volt a kommunista internacionálé alakuló konferenciáján. 1939 szeptemberében, a német-szovjet paktum megkötése után 570, moszkvai börtönökben raboskodó német kommunistát adtak át a Gestapónak a breszt-litovszki határhídon.

A magyar kommunisták között is pusztított a tisztogatás. Kun Bélával, az 1919-es magyar forradalom gerjesztőjével együtt a kérészéletű budapesti kommunista kormány szinte összes - tizenkét - Moszkvába menekült népbiztosát is letartóztatták és kivégezték. Mintegy kétszáz olasz kommunistát tartóztattak le (köztük Togliatti sógorát, Paolo Robottit). és ugyanígy körülbelül száz jugoszláv kommunistát (köztük volt Gorkity, a párt főtitkára, Vlada Csopity, a nemzetközi brigádok pártszervezetének szervezőtitkára és vezetője, valamint a központi bizottság tagjainak háromnegyede).

De a lengyelek fizettek meg legdrágábban. Sajátos helyzetben voltak a lengyel kommunisták: a lengyel kommunista párt a Lengyel-Litván Királyság szociáldemokrata pártjából sarjadt ki, és, 1906-ban, autonóm alapon csatlakozott Oroszország szociáldemokrata pártjához. Az orosz párt és a lengyel párt között - amelynek nem más volt az egyik vezetője 1917 előtt, mint Feliksz Dzerzsinszkij - nagyon szoros kapcsolatok voltak. Sok lengyel szociáldemokrata csinált karriert a bolsevik pártban: Dzerzsinszkij, Menzsinszkij, Unschlicht (csupa GPU-főnök), Radek... hogy csak a legismertebbeket említsük.

A nagy rémuralom áldozatai között névtelenek vannak túlnyomó többségben. Részletek egy „közönséges” aktából, 1938-ból.

24260. számú akta

1. Családi neve: Szidorov.
2. Neve: Vaszilij Klementovics.
3. Születési helye és ideje: Szicsevo. moszkvai körzet. 1893.
4. Lakcíme: Szicsevo. Kolomenszkij kerület, moszkvai körzet.
5. Foglalkozása: termelőszövetkezeti alkalmazott.
6. Szakszervezete: termelőszövetkezeti alkalmazottak szakszervezete.
7. Vagyona a letartóztatásakor (részletes leírás): 1 bádogtetős. 8x8 méteres faház, 1 részben födött, 7x20 méteres udvar, 1 tehén, 4 birka, 2 disznó, baromfi.
8. Vagyona 1929-ben: ugyanaz meg 1 ló.
9. Vagyona 1917-ben: 1 faház, 8x8 méteres: 1 részben födött, 20x30 méteres udvar;

2 pajta, 2 magtár, 2 ló, 2 tehén, 7 birka.

10. Társadalmi állása a letartóztatásakor: alkalmazott.

11. Rendfokozata a cári hadseregben: 1915-16-ban 2. osztályú gyalogos a turkesztáni 6. gyalogezredben.

12. Rendfokozata a fehér hadseregben: nincs.

13. Rendfokozata a Vörös Hadseregben: nincs.

14. Szociális származása: középparaszt fiának tekintem magamat.

15. Politikai múltja: pártonkívüli.

16. Nemzetisége, állampolgársága: orosz, a Szovjetunió állampolgára.

17. Tagja-e az OK(b)P-nak: nem.

18. Iskolai végzettsége: elemi.

19. Jelenlegi katonai állománya: tartalékos.

20. Volt-e büntetve: nem.

21. Egészségi állapota: sérves.

22. Családi állapota: nős. Felesége: Anasztaszíja Fjodorovna. 43 éves. kolhoz-parasztasszony; lánya: Nyina. 24 éves.

1938. február 13-án tartóztatta le az NKVD járási parancsnoksága.

2. Részletek a vallatási jegyzőkönyvből

Kérdés: Ismertesse előttünk a szociális származását, az 1917 előtti és utáni társadalmi és vagyoni helyzetét.

Felelet: Kereskedő családból származom. Körülbelül 1904-ig egy kis boltja volt apámnak Moszkvában, a Zolotorozsszkaja utcában, ahol - úgy hallottam apámtól -maga árulgatott, nem volt semmiféle alkalmazottja. 1904-ben apámnak be kellett zárni a boltját, mert nem bírta a versenyt a nagykereskedőkkel. Visszament vidékre, Szicsevóba, és kibérelt hat hektár szántóföldet meg két hektár legelőt. Egy bérese volt, egy bizonyos Gorjacsev, aki évekig dolgozott apámnál, egész 1916-ig. 1917-ben megmaradt a gazdaságunk, de elvesztettük a lovainkat. Apámmal dolgoztam 1925-ig, majd az ő halála után a fivéremmel együtt mi osztoztunk a gazdaságon. Semmiben sem vallom bűnösnek magamat.

3. Részletek a vádiratból

[...] Szidorov rosszindulatot táplál általában a szovjethatalom és különösen a párt iránt, rendszeres szovjetellenes propagandát fejtett ki; azt hangoztatta; „Sztálin és bandája nem akar lemondani a hatalomról. Sztálin sok embert megölt, de nem akar távozni. A bolsevikok ragaszkodnak a hatalomhoz, letartóztatják a tisztességes embereket, de erről beszélni sem lehet, mert táborba zárják az embert huszonöt esztendőre.”

Szidorov vádlott nem ismerte el a bűnösségét. de több tanú ellene vallott. Ítélet céljából átkerült az ügye egy trojkához.

Aláírás: Szalahajev rendőr alhadnagy, Kolomenszkoje körzet.

Előttem: Galkin állambiztonsági hadnagy, az állambiztonsági különítmény parancsnoka, Kolomenszkoje járás.

4. Részletek a trojka döntésének jegyzőkönyvéből, 1938. július 16.

[...] Szidorov V, K. ügye. Volt kereskedő, egy boltból élt az apjával. Az a vád ellene, hogy ellenforradalmi propagandát fejtett ki a kolhozparasztok között, csüggesztő kijelentéseket tett, fenyegette a kommunistákat, ócsárolta a párt és a kormány politikáját.

Döntés: AGYON KELL LŐNI Szidorov Vaszilij Klementovicsot, és el kell kobozni minden vagyonát.

1938. augusztus 3-án végrehajtották az ítéletet.

Halála után rehabilitálták 1989. január 24-én.

(Forrás: Volja, 1994, 2-3. szám. 45-46,)

1937-38-ban teljesen likvidálták a lengyel kommunista pártot. Kivégezték a központi bizottság Szovjetunióban tartózkodó tizenkét tagját, valamint a kommunista internacionálé szerveinek minden lengyel képviselőjét. 1937. november 28-án Sztálin aláírt egy okiratot, amely a lengyel kommunista párt „megtisztítását" ajánlja. Ha tisztogatást hajtatott végre egy pártban, Sztálin általában a tisztogatás során kitűnt frakciók egyikéből választotta ki az új vezetőséget. A lengyel kommunista párt esetében minden frakciót azzal vádoltak, hogy „az ellenforradalmi lengyel titkosszolgálat utasításait teljesíti". 1938. augusztus 16-án a Komintern végrehajtó bizottsága megszavazta a lengyel kommunista párt feloszlatását. Manuilszkij úgy magyarázta, hogy „a lengyel fasizmus ügynökei kimódolták, hogy „a lengyel kommunista párt minden kulcspozícióját elfoglalják".

Természetesen a Kommunista Internacionálé szovjet felelősei lettek a tisztogatás következő áldozatai, mert „hagyták rászedni magukat", nem tanúsítottak „éberséget": likvidálták az internacionálé majd minden szovjet káderét, vagyis több száz személyt (köztük volt Knorin, a végrehajtó bizottság tagja, Mirov-Abramov, a külföldi kapcsolatok osztályának vezetője, Alihanov, a káderosztály főnöke). Csak kevés vezető élte túl a Kominternben végrehajtott tisztogatást, olyanok, akik egészen behódoltak Sztálinnak, mint Manuilszkij vagy Kuusinen.

A katonák azok közé a csoportok közé tartoztak, amelyeket leginkább meghurcoltak 1937-38-ban, róluk viszonylag pontos adataink vannak.[290] 1937. június 11-én azt jelentette a sajtó, hogy egy haditörvényszék, zárt ajtók mögött, halálra ítélte árulás és kémkedés miatt Tuhacsevszkij marsall védelmi népbiztoshelyettest - a Vörös Hadsereg modernizálásának atyamesterét, aki az 1920-as lengyelországi hadjárat óta többször is szembe került Sztálinnal és Vorosilovval -, valamint hét hadseregtábornokot, Jakirt (a kijevi katonai körzet parancsnokát), Uborevicset (a fehéroroszországi katonai körzet parancsnokát), Ejdemant, Korkot, Putnát, Feldmant, Primakovot. A következő napokban 980 főtisztet is letartóztattak, köztük 21 vezérezredest és 37 hadosztálytábornokot. Hónapokig készítették elő a Tuhacsevszkijnek és „cinkosainak" tulajdonított „katonai összeesküvés" ügyét. 1937 májusa folyamán tartóztatták le a fővádlottakat. „Tettleges" vallatásnak vetették alá őket (húsz év múlva, Tuhacsevszkij rehabilitálásakor megvizsgálták az iratokat, és a marsall vallomásának több lapján vérnyomokat találtak), maga Jezsov vezette a vallatást, és - nem sokkal az elítélésük előtt - vallottak is a vádlottak. Sztálin személyesen felügyelte az egész nyomozást. Május 15-e körül egy

hamisított paksamétát kapott a prágai szovjet követ útján; a náci titkosszolgálat eszkábálta össze az aktát, amely a német hadsereg-főparancsnokság tagjai és Tuhacsevszkij között váltott leveleket tartalmazott. De az NKVD magát a német titkosszolgálatot is lóvá tette...

Két év alatt az alábbiak estek áldozatul a Vörös Hadseregből a tisztogatásnak;

- 3 marsall az 5-ből (Tuhacsevszkij, Jegorov és Bljuher; az utóbbi kettő 1938 februárjában, illetve októberében került süllyesztőbe);
- 13 hadseregparancsnok a 15-ből;
- 8 tengernagy a 9-ből;
- 50 hadtestparancsnok az 57-ből;
- 154 hadosztályparancsnok a 186-ból;
- 16 hadseregkomisszár a 16-ból;
- 25 hadtestkomisszár a 28-ból.

1937 májusától 1938 szeptemberéig 35 020 katonatisztet tartóztattak le vagy bocsátottak el a hadseregtől. Még mindig nem ismeretes, hogy hányat végeztek ki. Körülbelül 11 000-et vetettek börtönbe és lágerbe (köztük a második világháború későbbi nagy hőseit, Rokosszovszkij és Gorbatov tábornokot) 1939 és 1941 között. De újabb tisztogatások is voltak 1938 szeptembere után, így, a legkomolyabb becslések szerint, a nagy rémuralom alatt körülbelül 30 000-re rúg a hadseregben letartóztatottak száma a tiszti összlétszámból (178 000).[291] Aránylag nem olyan jelentős a Vörös Hadseregben végrehajtott „tisztogatás", mint amilyennek általában gondolták, de azért érezhető volt, különösen a legmagasabb szinteken, az 1940-es orosz-finn háború alatt és a német-szovjet háború elején, és ez volt a Vörös Hadsereg egyik legsúlyosabb hátránya.

Hiába volt a fenyegető hitleri veszély, Sztálin sokkal kevésbé vette komolyan, mint más bolsevik vezetők, mint Buharin vagy Litvinov (1939 májusáig külügyi népbiztos), és habozás nélkül föláldozta a Vörös Hadsereg legjobb tisztjeinek nagy részét egy egészen új tisztikar kedvéért, amelynek semmiféle emlékei nem voltak Sztálinnak mint polgárháborús „katonai vezetőnek" vitatható érdemeiről, és amely nem lesz hajlamos rá, hogy vitassa Sztálinnak a harmincas évek végén hozott egynémely katonai és politikai döntését, nevezetesen a náci Németországhoz való közeledést, mint tette például Tuhacsevszkij marsall.

Az értelmiség a másik társadalmi csoport, amely a nagy rémuralomnak áldozatul esett, s amelyről viszonylag bőséges ismereteink vannak.[292] Az orosz értelmiség mindig az ellenállás magva volt az önkény és a gondolatleigázás elleni küzdelemben a XIX. század közepe óta, amióta elismerték társadalmi rétegnek. Természetes hát, hogy már az első, az 1922-es és az 1928-31-es - aránylag szelíd - megtorlási hullámok is folyamatosan és különös erővel sújtották. 1937 márciusában-áprilisában sajtóhadjárat bélyegezte meg a gazdaság, a történelem és az irodalom területén eluralkodó „elhajlást". Valójában a tudás és az alkotás minden ágazatát célba vették, és gyakran csak a vetélkedés és a becsvágy palástolására szolgáltak az elméleti és politikai ürügyek. Így a történelemtudomány terén az 1932-ben elhunyt Pokrovszkij minden tanítványát

letartóztatták. A professzorok kénytelenek voltak továbbra is nyilvános előadásokat tartani, így népes diákhallgatóságra lehettek hatással, ezért különlegesen kiszolgáltatott helyzetben voltak, a legártatlanabb megjegyzésükbe is belekapaszkodhattak a buzgó besúgók. Megtizedeltek egyetemeket, intézeteket, akadémiákat, főként Fehéroroszországban (ahol 105 akadémikusból 87 „lengyel kémet" tartóztattak le) és Ukrajnában. Ebben a köztársaságban már volt egy tisztogatás 1933-ban a „burzsoá nacionalisták" ellen: több ezer ukrán értelmiségit tartóztattak le, mert „burzsoá nacionalisták és ellenforradalmárok búvóhelyévé tették az Ukrán Tudományos Akadémiát, a Sevcsenko Intézetet, a Mezőgazdasági Akadémiát, a Marxizmus-leninizmus Ukrán Intézetét, valamint az oktatási, mezőgazdasági és igazságügyi népbiztosságot" (Posztisev beszéde 1933. június 22-én). Az 1937-38-as nagy tisztogatás itt csak lezárt egy négy évvel korábban elindított akciót.

Azokat a tudományos köröket is meghurcolták, amelyek, ha csak távolról is, kapcsolatban álltak a politikával, ideológiával, gazdasággal vagy a honvédelemmel. A repülőgépgyártó-ipar legtekintélyesebb tudósait is letartóztatták, olyanokat, mint Tupoljev (a híres repülőgép tervezője) vagy Koroljov (az első szovjet űrprogram atyja), és az NKVD egyik olyan kutatóegységébe küldték őket, amilyet Szolzsenyicin ír le A pokol tornácán című regényében. Ugyanígy börtönbe került a nagy pulkovói csillagvizsgáló majdnem minden csillagásza, 29-ből 27, a Népgazdaság Központi Igazgatóságának majdnem minden statisztikusa (ők készítették azt az 1937-es népszámlálást, amelyet megsemmisítettek, „mert súlyosan megsértette a statisztikatudomány alapelveit és a kormány utasításait");

számos nyelvész, aki szembehelyezkedett Marr marxista „nyelvész" Sztálin által hivatalosan is jóváhagyott elméletével; több száz biológus, aki elvetette a „hivatalos biológus", Liszenko sarlatánságát. A legismertebb áldozatok között ott volt Levk professzor, az Orvosgenetikai Intézet igazgatója, Tulajkov, a Gabonakutató Intézet igazgatója, Janata botanikus és Vavilov akadémikus, a Lenin nevét viselő Agrártudományok Akadémiájának elnöke, akit 1940. augusztus 6-án tartóztattak le, és a börtönben halt meg 1943. január 26-án.

Sok olyan író, publicista, színházi ember, újságíró is megadta a jezsovscsina árát, akit azzal vádoltak, hogy „idegen" vagy „ellenséges" nézeteket vall, és eltér a „szocialista realizmus" követelményeitől. Az írószövetségnek körülbelül kétezer tagját tartóztatták le, küldték táborokba vagy végezték ki. A leghíresebb áldozatok között ott van Iszaak Bábel, az Odesszai történetek és a Lovashadsereg szerzője, akit 1940. január 27-én agyonlőttek, olyan írók, mint Borisz Pilnyak, Pantyelejmon Romanov, költők, például Nyikolaj Klujev; Oszip Mandelstam (aki egy szibériai tranzittáborban halt meg 1938. december 26-án), Gurdzsen Maari, Tician Tabidze. Zeneművészeket is letartóztattak (Jeljajev zeneszerzőt, Mikola-dze karmestert), színházi embereket; a nagy rendező, Vszevolod Mejerhold a legismertebb közülük. 1938 elején bezárták a Mejerhold Színházat, mert „idegen a szovjet művészettől". Mejerhold nem volt hajlandó nyilvános önkritikára, ezért 1939 júniusában letartóztatták, megkínozták, és 1940. február 2-án kivégezték.

Ezekben az években azt is megkísérelték a hatóságok, hogy „végleg fölszámolják" - az akkoriban divatos kifejezéssel - az „utolsó klerikális maradványokat". Az 1937. januári

(megsemmisített) népszámlálás azt mutatta, hogy a lakosság nagy többsége (70%-a) a rá nehezedő sokféle nyomás ellenére is igennel válaszolt arra a kérdésre, hogy „Hívő ember-e ön?”, ezért a szovjet vezetők elhatározták, hogy egy harmadik és utolsó rohamot intéznek az egyház ellen. 1937 áprilisában Malenkov egy följegyzést küldött Sztálinnak, elavultnak tartotta benne az istentiszteletről szóló törvénykezést, és azt javasolta, hogy töröljék el az 1929. április 8-i rendeletet. „Ez a rendelet - fejtegette - törvényes alapot teremtett rá, hogy a legaktívabb klerikálisok és szektatagok egy, a szovjethatalom iránt ellenséges, szerteágazó, hatszázezres szervezetet hozzanak létre. Itt az ideje - tette hozzá -, hogy végezzünk a klerikális szervezetekkel és az egyházi hierarchiával.”[293] Papok ezrei és majdnem minden püspök megint elindultak a táborok felé, ám ezúttal sokat ki is végeztek közülük.

1936-ban még húszezer templom és mecset működött, 1941 elején már ezernél is kevesebb állt nyitva hitbuzgalmi célra. Ami a hivatalosan nyilvántartott lelkipásztorok létszámát illeti: 1941 elejére - állítólag - 5663-re csökkent a számuk (több mint a felük az 1939-41-ben bekebelezett balti, lengyel, ukrán és moldvai területekről származott), pedig 1936-ban még több mint 24 000-en voltak.[294]

A nagy rémuralom, ez a politikai akció - amelyet elejétől végig a legfelsőbb pártszervek kezdeményeztek és irányítottak, vagyis maga Sztálin, aki akkoriban korlátlanul uralkodott társai fölött a politikai bizottságban - elérte két fő célját.

Az volt az első, hogy engedelmes polgári és katonai hivatalnokréteget hozzon létre a harmincas évek sztálinista szellemiségében nevelkedett ifjú káderekből, akik Kaganovicsnak a XVIII. kongresszuson elhangzott szavai szerint „minden feladatot elvégeznek, amit Sztálin elvtárs tűz ki eléjük”. Eddig a különböző közigazgatási ágazatok - a régi rendben nevelkedett „burzsoá szakemberek” és a polgárháború alatt átabotában nevelkedett, gyakran nem valami hozzáértő bolsevik káderek elegy-belegy keverékei - óvni igyekeztek szakmájuk tekintélyét, közigazgatási szemléletüket, vagy csak egyszerűen az önállóságukat és érdekszövetségi kapcsolataikat, nem hajoltak meg vakon a központ ideológiai akarnoksága és parancsai előtt. Az 1935-ös „pártigazolvány-felülvizsgálati” hadjárat a helyi kommunista vezetők passzív ellenállásába ütközött, a legtöbb statisztikus pedig nem volt hajlandó „lakkozni” az 1937-es népszámlálás eredményeit, hogy Sztálin kívánságaihoz igazítsák őket; két fontos jelzés lett ez a két galiba a sztálinista vezetők szemében; elgondolkodtak rajta, hogy miféle közigazgatásra is számíthatnak az ország kormányzásában. Nyilvánvaló lett, hogy a káderek jelentős része - akár kommunista, akár nem - sehogy sem hajlandó teljesíteni minden központi utasítást. Sürgős volt hát - Sztálin szerint -, hogy „hatékonyabb”, vagyis engedelmesebb emberekkel helyettesítsék őket.

A nagy rémuralom második célja pedig gyökeres és most már végérvényes leszámolás volt minden „társadalmilag veszélyes elemmel” (ha elég tág volt is ez a fogalom). Ahogy a büntető törvénykönyv megfogalmazta, mindenkit társadalomra veszélyesnek tekintettek, „aki a társadalomra veszélyes tettet követ el, vagy aki bűnözőkkel áll kapcsolatban, vagy akinek a múltbeli cselekedetei veszélyt képviselnek”. Ebben az értelemben volt veszélyes a társadalomra az a roppant sok „volt”, akik többnyire már a múltban is megtorló intézkedések célpontjai voltak, a volt kulákok, volt bűnözők, volt cári

tisztviselők, a mensevik szociálforradalmár stb. párt volt tagjai. Minden „volt”-ot kiirtottak a nagy rémuralom alatt a sztálini elmélet szellemében, amely a legegyértelműbben 1937 februárjában-márciusában fogalmazódott meg a központi bizottság plenáris ülésén: „minél messzebb jutunk a szocializmus felé vezető úton, annál elkeseredettebb harcban védekeznek a halódó osztályok maradékai.”

1937 februárjában-márciusában, a központi bizottság plenáris ülésén Sztálin nem győzte hangsúlyozni, hogy ellenséges hatalmak kerítik be a Szovjetuniót, az egyetlen országot, ahol „szocializmus épül”. A Szovjetunióval határos államok - Finnország, a balti államok, Lengyelország, Románia, Törökország, Japán - Franciaország és Nagy-Britannia segítségével „kártevők és kémek hadait” küldik az országba, azzal a feladattal, hogy szabotálják a szocialista építést. Páratlan állam ez a „szentséges” Szovjetunió, „szentek” a határai, megannyi frontvonal egy mindenütt jelen lévő külső ellenség elleni küzdelemben. Nem csoda, hogy ebben az összefüggésben, annyira a nagy rémuralom fő törekvése lett a kémvadászat - vagyis a hajsza mindazok után, akiknek bármily csekély kapcsolatuk is volt „a külvilággal” - és egy lehetséges és mitikus „5. hadoszlop” elpusztítása.

A nagy áldozatcsoportok - káderek, szakemberek, társadalomra veszélyes elemek (a „volt”-ok), kémek - révén foghatjuk föl ennek a tébolynak a fő értelmét, hogy miért szántak halálra majd hétszázezer embert két esztendő alatt.

A TÁBOROK BIRODALMA

Sosem látott elnyomás nehezedett a társadalomra a harmincas években, és ez a koncentrációstábor-rendszer roppant kiteljesedésével járt együtt. A Gulag ma hozzáférhető levéltára lehetővé teszi, hogy pontosan leírjuk, hogyan bontakozott ki a Gulag ezekben az években, hogyan szervezték át hol így, hol úgy, hogy áttekintsük foglyainak áradatát, számát, gazdasági tevékenységét, ítéletfajták, nem, kor, nemzetiség, iskolázottság szerinti tagolódását.[295] Igaz, vannak homályos foltok; arra jó volt a Gulag hivatali szervezete, hogy nyilvántartásba vegye a táborlakókat, azokat, akik megérkeztek rendeltetési helyükre; de alig tudunk valamit statisztikailag azokról, akik sosem érkeztek meg a rendeltetési helyükre, mert meghaltak a börtönben, vagy a végtelen hosszú szállítgatás közben, ha vannak is leírások a letartóztatás pillanatától az elítélésig tartó kálváriáról.

1930 derekán már körülbelül 140 000 letartóztatott dolgozott a GPU igazgatta táborokban. Maga az óriási balti-fehér-tengeri csatornaépítés a végén 250 000 fős szolga munkaerőt kívánt, és foglyok tízezreinek szállítását gyorsította meg a börtönökből a táborok felé; növekedett is szüntelenül az ítéletek özöne: 1929-ben 56 000 embert ítéltek el GPU vezette ügyekben, 1930-ban meg 208 000-et (ezzel szemben 1929-ben 1 178 000 ítélet született olyan ügyekben, amelyekben a GPU nem működött közre, és 1 238 000 ítélet 1931-ben).[296] 1 93 2 elején már több mint 300 000 rab sínylődött a GPU nagyüzemeiben, ahol a 10%-ot is elérte az éves halálozási arányszám, mint például a balti-fehér-tengeri csatornaépítésen.

1934 júliusában, amikor NKVD-vé szervezték át a GPU-t, a Gulag - a táborok

főigazgatósága - 780 kis büntetőtelepet olvasztott magába, összesen körülbelül 212 000 fogollyal, mert úgy gondolták, hogy ezek, az addig az igazságügyi népbiztossághoz tartozó telepek nem elég termelékenyek, és rosszul is igazgatják őket. Nagy és szakszerű legyen az a tábor, hogy termelékeny legyen, és méltó az egész ország képéhez. Lassanként már fő helyet foglaltak el a sztálini Szovjetunió gazdaságában az óriási büntetés-végrehajtó kombinátok, mindegyikben a rabok tízezreivel. 1935. január l-jén több mint 965 000 rab volt a Gulag immár egyesített rendszerében, ezek közül 725 000 a „munkatáborokban", 240 000 pedig a „munkatelepeken", olyan kisebb egységekben, ahol általában három évet meg nem haladó szabadságvesztésre ítélt, „társadalmilag kevésbé veszélyes" egyéneket őriztek.[297]

Nagy vonalakban ekkor rajzolódott ki a Gulag térképe a következő két évtizedre. A körülbelül 45 000 rabot fogva tartó Szolovki-szigetek fegyintézet-együttese favágótelepek képében hintette szét „vándortáborait" Karéliában, a Fehér-tenger partvidékén és Vologda környékén. A Szvirlag nagy együttesének és a benne dolgozó 43 000 fogolynak az volt a feladata, hogy tűzifával lássa el Leningrádot és környékét, a tyemnyikovi tábor 35 000 rabjának pedig Moszkva és környéke ellátásában volt ugyanilyen feladata.

A kodaszi közlekedési csomópontból egy „Északkeleti Út" tört előre sínpárjaival, fairtásaival és bányáival Uszty-Vimszk, Uhta, Pecsora és Vorkuta felé. Az Uhtpecslag 51 000 rabot dolgoztatott ennek a távol északi vidéknek útépítésein, szénbányáiban és olajmezőin. Egy másik vonal az Észak-Urál és a szolikamszki és bereznyiki vegyiművek felé ágazott el, délkelet felé pedig a nyugat-szibériai táboregyüttes 63 000 rabja szolgáltatott ingyenmunkaerőt a nagy Kuzbasszugol szénkombinátnak.

Lejjebb, délen, Kazahsztánban, Karaganda vidékén a Sztyeplag „mezőgazdasági táborainak" 30 000 rabja a puszták hasznosításának új módszereivel kísérletezett. A jelek szerint itt nem uralkodott olyan szigorú rendszer, mint a harmincas évek közepének legnagyobb üzemében, a Dmitlagban (196 000 rab), amelynek a balti-fehér-tengeri csatorna befejezése, 1933 után az volt a feladata, hogy megépítse a második nagy sztálini csatornát, a Moszkva-Volga csatornát.

A BAM (Bajkalo-Amurszkaja Magisztral) volt egy másik ország-világra szóló vállalkozás, az a vasútvonal, amely a transzszibériai vasútvonalat volt hivatva megkettőzni a Bajkál-tótól az Amur folyóig. 1935 elején a Bamlag koncentrációs tábor körülbelül 150 000 rabja dolgozott a vasút első szakaszán, mintegy harminc „munkahadosztályra" osztva. 1939-ben a Bamlag volt a legnagyobb szovjet koncentrációs táboregyüttes, 260 000 fogollyal.

Végül, 1932 óta egy táboregyüttes (a Szevvosztlag, északkeleti táborok) egy rendkívül fontos kombinát, a Dalsztroj számára dolgozott, amely a kivitelre szánt arany kitermelésével volt megbízva, hogy abból vásárolják meg az iparosításhoz szükséges nyugati berendezéseket. Különlegesen barátságtalan vidéken, a Kolima folyó mentén feküdtek az aranylelőhelyek. Az isten háta mögött, mert csak tengeren lehetett megközelíteni, ezért lett később a Gulag jelképe a Kolima-vidék. Maguk a rabok építették a központját, Magadant, a fegyencek kihajózó kikötőjét. „Főutcája", szintén rabok építette fő közlekedési vonala csak táborokat kötött össze, amelyeknek embertelen életkörülményeit oly mesterien írják le Variam Salamov elbeszélései. 1932 és 1939 között 276 kilóról 48 tonnára, vagyis az egész 1939 évi termés 35%-ára emelkedett a Kolima-

vidék aranytermése, amelyet rabok hoztak felszínre; 1939-ben 138 000-en voltak.[298]

1935 júniusában egy olyan újabb nagy tervbe kezdett a kormány, hogy csakis rabmunkaerővel lehetett kivitelezni: egy nagy nikkeltermelő kombinátot akart építeni Norilszkban, a sarkkörön túl. A Gulag fénykorában, az ötvenes évek elején 70 000 rab dolgozott a norilszki koncentrációs táborban. A Gulag belső szerkezetében világosan tükröződött a tábor „javító-nevelő munkának" nevezett termelő jellege. A központi igazgatóságok nem földrajzi, nem is célszerűségi, hanem gazdasági alapon voltak megszervezve: vízierőmű-építési igazgatóság, vasútépítési igazgatóság, híd- és útépítési igazgatóság stb. Csak szerződés tárgya, árucikk volt a fogoly vagy a különleges telepes a fegyintézeti és a minisztériumi igazgatóságok között.[299]

A harmincas évek második felében kétszeresére nőtt a Gulag népessége; 1935 elején 965 000 fogoly volt, 1941 elején már 1 930 000. Csak 1937 folyamán 700 000-rel nőtt a létszám.[300] A friss rabok tömeges beáramlása annyira szétzilálta a termelést abban az esztendőben, hogy 13%-kal csökkent az értéke 1936-hoz viszonyítva! Még 1938-ban is pangott, amíg az új belügyi népbiztos, Lavrentyij Berija erélyes lépéseket nem tett, hogy „ésszerűsítse" a rabok munkáját. Berija egy 1939. április 10-én kelt és a politikai bizottsághoz intézett följegyzésében vázolta „Gulag-átszervezési programját". Elődje, Nyikolaj Jezsov - fejtegette Berija - az „ellenségvadászatot" szorgalmazta az „egészséges gazdaságirányítás" rovására. A rabok táplálkozási fejadagja, a napi 1400 kalória, „börtönben üldögélő emberekre" volt kiszámítva.[301] Meg is csappant a munkaképes egyének száma a megelőző évekhez viszonyítva; 1939. március l-jén 250 000 munkaképtelen rab volt, és 1938 folyamán az összes fogoly 8%-a halt meg. Hogy remény legyen az NKVD-re bízott termelési terv teljesítésére, Berija azt javasolta, emeljék föl az élelmezési fejadagokat, szüntessenek meg minden időnap előtti szabadon bocsátást, példásan büntessenek meg minden lógóst és „a termelés más hátramozdítóit", végül pedig növeljék meg a munkaidőt napi tizenegy órára, havonta három pihenőnap legyen, hogy „ésszerűen és a lehető legnagyobb mértékben kihasználjuk a rabok minden fizikai képességét".

Egy elég közkeletű véleménnyel szemben a Gulag levéltára arról tanúskodik, hogy gyakran cserélődtek a táborok foglyai, mert évente 20-35%-ot szabadon bocsátottak közülük. Az magyarázza ezt a cserélődést, hogy aránylag sok büntetés nem érte el az öt évet; 1940 elején a táborlakók 57%-ának volt ilyen büntetése. Tíz év múlva már habozás nélkül meghosszabbította a lejáró büntetéseket az igazgatásban és az igazságszolgáltatásban uralkodó önkény, főleg az 1937-38-ban bebörtönzött „politikaiak" esetében. De azért ha táborba került valaki, ez általában még nem azt jelentette, hogy nincs többé visszaút. Különben egész sor „járulékos büntetésről" is gondoskodtak a „tábor utániaknak", olyasmikről, mint kényszerlakhely, száműzetés!

Egy másik elterjedt véleménnyel szemben egyáltalán nem azokból a politikaiakból került ki a Gulag táborlakóinak többsége, akiket „ellenforradalmi tevékenység" miatt ítéltek el a büntető törvénykönyv 58. cikkelyének tizennégy bekezdésének valamelyike alapján. A Gulag személyi állományának egynegyede és egyharmada között ingadozott a politikaiak aránya, az arány évente változott. De azért a többi rab sem volt köztörvényes a szó szokásos értelmében. Egyhamar táborban találta magát az ember, ha csak egyet is

megsértett a bármely tevékenységi kört szabályozó számtalan elnyomó törvény közül, azon kezdve, hogy „a szocialista tulajdon herdálása”, „az útlevéltörvény áthágása”, „garázdaság”, „üzérkedés”, egészen addig, hogy „munkahely-elhagyás”, „szabotázs”, vagy éppen „a minimális számú munkanap teljesítésének elmulasztása” a kolhozokban. Nem volt a Gulag foglyainak többsége sem politikai, sem köztörvényes a szó megszokott értelmében, hanem csak „közönséges” állampolgár, aki áldozatul esett a munkakapcsolatokat és mind több és több társadalmi magatartásformát sújtó általános büntetőintézkedéseknek. Ez lett annak az elnyomásnak az eredménye, amellyel egy évtizeden át gyötörte az állampárt a társadalom egyre szélesebb rétegeit.[302]

Kíséreljük meg, hogy ideiglenes mérleget készítsünk ennek az elnyomásnak különböző vetületeiről, amelyek persze nem mind nyomnak ugyanannyit a latban.

- 6 millió halott az 1932-33-as éhínség következtében; ez a katasztrófa igen nagymértékben az erőszakos kollektivizálási politikának tulajdonítható, valamint annak, hogy az állam, rabló módon, lefölözte a kolhozok termését;
- 720 000 kivégzés, ebből több mint 680 000 csak 1937-38-ban, az NKVD különleges igazságszolgáltatása, bírósági komédia nyomán;
- 300 000 nyilvántartott haláleset a táborokban 1934 és 1940 között; 1930-33-ra is kivetítve - mert azokról az évekről nincsenek pontos adataink - körülbelül 400 000 haláleset az egész évtizedben, ha nem számítjuk ide azokat az embereket (mert kideríthetetlen a számuk), akik időközben haltak meg, letartóztatásuk után, de még azelőtt, hogy a fegyintézeti bürokrácia nyilvántartásba vette őket mint „újakat”;
- körülbelül 600 000 nyilvántartott haláleset a deportáltak, „áttelepítettek” vagy különleges telepesek között;
- körülbelül 2 200 000 deportált, áttelepített vagy különleges telepes;
- összesen 7 000 000 ember került a Gulag táboraiba és telepeire 1934 és 1941 között; az 1930-33-as időszakról nincsenek elég pontos adataink.

1940. január l-jén 1 670 000 fogoly volt a „javító munkatáborok” 53 egységében és a 425 „javító munkatelepen”; egy év múlva már 1 930 000-en lesznek. A börtönökben körülbelül 200 000 ember várt ítéletre, vagy arra, hogy táborba szállítsák őket. Végül több mint 1 200 000 különleges telepes állt az NKVD kommandatúráinak irányítása alatt.[303] Ha erősen lefelé kerekítjük is történészek és szemtanúk egészen a közelmúltig közzétett bizonyos becsléseit, amelyek gyakran összekeverték a Gulagra özönlő foglyok számát a rabállomány ekkori vagy akkori létszámával, ez a néhány szám fogalmat ad annak az elnyomásnak a nagyságrendjéről, amelynek a szovjet társadalom legkülönbözőbb rétegei estek áldozatul a harmincas években.

1939 végétől 1941 nyaráig újabb fegyencáradat öntötte el a Gulag táborait, telepeit és különleges településeit. Új területek szovjetesítésével volt kapcsolatos ez a mozgás, meg azzal, hogy - példátlan módon -büntetendőnek minősítettek bizonyos társadalmi magatartásokat, kivált a munkásság életében.

1939. augusztus 24-én elképedten értesült róla a világ, hogy az előtte való napon megnemtámadási szerződést írt alá a sztálini Szovjetunió és a hitleri Németország. Valóságos sokkot okozott az egyezmény bejelentése a válságban közvetlenül érdekelt európai országokban; közvéleményük nem volt fölkészülve rá, hogy a jelek szerint

teljesen fölborultak a szövetségi viszonyok, kevés gondolkodó elme értette meg akkoriban, hogy miért foghatott össze két ilyen ellentétes világnézetű rendszer.

1939. augusztus 21-én a szovjet kormány elnapolta a tárgyalásokat, amelyeket az augusztus 11-én Moszkvába érkezett angol-francia küldöttséggel folytatott egy olyan egyezmény megkötése céljából, amely kölcsönösen kötelezte volna a három szerződő felet abban az esetben, ha német támadás éri valamelyiküket. A Vjacseszlav Molotov irányította szovjet diplomácia már 1939 elejétől fogva fokozatosan eltávolodott a Franciaországgal és Nagy-Britanniával kötendő megállapodás gondolatától, mert azzal gyanúsította őket, hogy új müncheni egyezményre is készek Lengyelország rovására, ami szabad kezet adott volna a németeknek keleten. Amíg a szovjetek britekkel és franciákkal folyó tárgyalásai megoldhatatlan fogas kérdésekbe gabalyodtak bele - például, hogyan vonulhatna át a Vörös Hadsereg Lengyelországon, hogy megtámadja Németországot, ha német támadás éri Franciaországot? - új fordulatot vettek a különböző szintű szovjet és német megbízottak közötti érintkezések. Augusztus 14-én azt javasolta Ribbentrop német külügyminiszter, hogy Moszkvába utazik, és széles körű politikai megállapodást köt a szovjet vezetőkkel. Sztálin már másnap elfogadta az ajánlatot.

19-én egy olyan kereskedelmi szerződést írtak alá a németek és a szovjetek, amelyről már 1938 vége óta folyamatosan tárgyaltak, és amely nagyon előnyösnek ígérkezett a Szovjetunió számára. A szovjetek még aznap este hozzájárultak, hogy Ribbentrop Moszkvába utazzék, és aláírjon egy olyan megnemtámadási szerződést, amelyet már kidolgoztak szovjet részről, és nyomban el is küldtek Berlinbe. 23-án délután érkezett Moszkvába a „rendkívüli teljhatalommal” fölruházott német miniszter, még aznap éjszaka aláírták a megnemtámadási szerződést, és 24-én nyilvánosságra is hozták. Tíz évre szólt és azonnal érvénybe is lépett. Természetesen titokban maradt az egyezmény legfontosabb része, amely a két ország kelet-európai befolyási övezeteit és a bekebelezendő területeket jelölte ki. Hiába voltak bizonyítékok, egész 1989-ig tagadták a szovjet vezetők, hogy „titkos záradék” is volt, amellyel valóságos „béke elleni bűntettet” követett el a két aláíró hatalom. A szerződés értelmében Litvánia német érdekkörbe került, Észtország, Lettország, Finnország, Bessza-rábia pedig szovjet érdekövezetbe. Ami Lengyelországot illeti, függőben maradt ugyan, hogy megtartanak-e egy maradék lengyel államot, de - a németek és a szovjetek lengyelországi katonai beavatkozása után - a Szovjetuniónak mindenképpen vissza kellett kapnia azokat a fehérorosz és ukrán területeket, amelyekről le kellett mondania az 1920-as rigai szerződésben, valamint a „történelmileg és etnikailag lengyel” területek egy részét, Lublin és Varsó tartományban.

Egy héttel a szerződés aláírása után a náci csapatok megtámadták Lengyelországot. Egy hét múlva, szeptember 9-én, a lengyel ellenállás összeomlása miatt és a németek sürgető kérésére a szovjet kormány azt a szándékát közölte Berlinnel, hogy gyorsan elfoglalja az augusztus 23-i titkos záradék értelmében neki járó területeket. Szeptember 17-én a Vörös Hadsereg benyomult Lengyelországba, azzal az ürüggyel, hogy „segítséget nyújt ukrán és fehérorosz véreinek”, akiket „a lengyel állam szétesése fenyeget”. A lengyel hadsereg már majdnem egészen megsemmisült, a szovjet beavatkozás kevés ellenállásra talált. A szovjetek 230 000 hadifoglyot ejtettek, köztük 15 000 tisztet.[304]

A németek és a szovjetek azzal a gondolattal kacérkodtak egy pillanatig, hogy

meghagynak egy lengyel ütközőállamot, de hamar letettek erről az ötletről, s ettől mindjárt kényesebb lett Németország és a Szovjetunió határának a kijelölése. Szeptember 22-én úgy tervezték, hogy Varsónál, a Visztulánál húzódna, de amikor Ribbentrop Moszkvában járt szeptember

28-án, keletre tolták, a Bug folyóig. Ennek az augusztus 23-i titkos záradékhoz viszonyított szovjet „engedménynek” a fejében Németország szovjet érdekkörbe engedte át Litvániát. Lengyelország fölosztása jóvoltából a Szovjetunió jókora, száznegyvennyolc négyzetkilométeres területet kebelezhetett be, tizenkétmillió lakossal, fehéroroszokkal, ukránokkal és lengyelekkel. November l-jén és 2-án, egy népszavazási színjátékkal, az Ukrán és Fehérorosz Szovjet Köztársasághoz csatolták ezeket a területeket.

Ekkor már jócskán előrehaladt ezeknek a területeknek a „tisztogatása”; az NKVD gondoskodott erről. A lengyeleket vették célba először; letartóztatták és deportálták őket mint „ellenséges elemeket”. Főleg a földbirtokosokat, iparosokat, kereskedőket, tisztviselőket, rendőröket és katonatelepeseket (osadnicy wojskowi) pécézték ki, akik egy kis földet kaptak jutalmul a lengyel kormánytól a határvidékeken, mert katonai szolgálatot teljesítettek 1920-ban, a szovjet-lengyel háborúban. A Gulag különleges telepes osztályának statisztikája szerint 1940 februárja és 1941 júniusa között, csak az 1939 szeptemberében bekebelezett új szovjet területekről 381 000 egykori lengyel állampolgárt deportáltak, mint különleges telepest, Szibériába, Arhangelszk környékére, Kazahsztánba és a Szovjetunió más, távoli vidékeire.[305] A lengyel történészek sokkal nagyobb számot, úgy egymillió deportált személyt tartanak nyilván.[306] Sajnos semmilyen pontos adatunk sincs az 1939 szeptembere és 1940 januárja között letartóztatott és deportált további polgári személyekről.[49]

A ma hozzáférhető levéltári dokumentumok három nagy „deportálási roham” emlékét őrzik a későbbi időszakból; 1940. február 9. és 10., április 12. és 13., június 28. és 29.[307]

Két hónap kellett a vasúti szerelvényeknek, hogy oda-vissza megtegyék az utat a lengyel határ és Szibéria, Kazahsztán vagy a Távol-Észak között. Ami a lengyel hadifoglyokat illeti, csak 82 000 maradt a 230 000-ből 1940 nyarára. A lengyel különleges telepesek között is nagyon nagy volt az embervesztesége. A száműzetésben lévő lengyel kormánnyal 1941 augusztusában kötött egyezmény után a szovjet kormány tulajdonképpen „amnesztiát” adott az 1939 óta deportált lengyeleknek, de már csak 243 100 különleges telepest találtak, pedig legalább 381 000-et deportáltak 1940 februárja és 1941 júniusa közt. Összesen 388 000 lengyel hadifoglyot, internált menekültet és deportált polgári személyt érintett ez az amnesztia. Több százezernek nyoma veszett az eltelt két esztendő folyamán. Sokat kivégeztek közülük azzal az ürüggyel, hogy „a szovjethatalom elszánt és dühödt ellenségei voltak”.

Az a 25 700 lengyel tiszt és polgári személy is közöttük volt, akiknek az agyonlövését javasolta Berija egy Sztálinhoz írt levelében, 1940. március 5-én. 1943 áprilisában a németek fölfedezték a katini erdőben a tömegsírok egy részét a kivégzettek tetemével.[50] Több közös gödör 4000 lengyel tiszt maradványait tartalmazta. A szovjet hatóságok megpróbálták a németekre fogni a mészárlást, és csak 1992-ben, újabb huzavona és titkolózás után, Borisz Jelcin varsói látogatásakor ismerték el az orosz

hatóságok, hogy közvetlenül Sztálint és a politikai bizottság tagjait terheli a felelősség a lengyel elit 1940-es kiirtásáért.

Az egykori lengyel területek bekebelezése után a náci Németországgal kötött szerződés értelmében a szovjet kormány mindjárt Moszkvába rendelte az észt, a lett és a litván kormányfőt, és „kölcsönös segítségnyújtási szerződést" erőszakolt rájuk, amelynek értelmében ezek az országok katonai támaszpontokat „engedélyeztek" területükön a Szovjetuniónak. Utána nyomban 25 000 szovjet katona vonult be Észtországba, 30 000 Lettországba és 20 000 Litvániába. Ezek a csapatok bőven meghaladták ezeknek az akkor hivatalosan még független országoknak a hadsereglétszámát. A szovjet csapatok bevonulása 1939 októberében tulajdonképpen már a balti országok függetlenségének végét jelezte. Október 11-én Berija parancsot adott, hogy „irtsanak ki minden szovjetellenes és társadalomellenes elemet" ezekben az országokban. Attól kezdve a szovjet katonai rendőrség mind több olyan katonatisztet, tisztviselőt, értelmiségit tartóztatott le, akiket nem tekintettek elég „megbízhatónak" a Szovjetunió további céljai szempontjából.

1940 júniusában, mindjárt a német csapatok győzelmes franciaországi villámháborúja után a szovjet kormány elhatározta, hogy az 1939. augusztus 23-i titkos záradék minden cikkelyének gyümölcsét learatja. Június 14-én ultimátumot intézett a balti vezetőkhöz, azzal az ürüggyel, hogy „provokációs cselekedeteket követtek el a szovjet helyőrségek ellen", és felszólította őket, hogy „olyan kormányt alakítsanak, amely szavatolja a segítségnyújtási szerződés tisztességes megtartását, és megfékezi az említett szerződés ellenfeleit". A következő napokban több százezer szovjet katona szállta meg a balti országokat. Sztálin azzal a megbízással küldte el képviselőit a balti fővárosokba, hogy lássanak hozzá a három köztársaság szovjetesítéséhez: Visinszkij egykori főügyész Rigába ment. Zsdanov Tallinnba, a politikai rendőrség egyik volt vezetője, a Szovjetunió külügyi népbiztosa, Gyekanozov pedig Kaunasba. Rögtön feloszlatták a helyi parlamenteket és intézményeket, tagjaik nagy részét pedig letartóztatták. Csak a kommunista pártnak volt joga, hogy jelölteket indítson az 1940. július 14-15-én megtartott „választásokon".

L. Berija belügyi népbiztos levele Sztálinhoz. 1940. március 5.

Szigorúan bizalmas

Sztálin Elvtársnak!

Jelenleg sok letartóztatott található a SZU NKVD-je hadifogolytáboraiban, valamint Ukrajna és Eehéroroszország nyugati vidékeinek börtöneiben: a lengyel hadsereg egykori tisztjei, a lengyel rendőrség és titkosszolgálatok egykori tisztségviselői, ellenzéki ellenforradalmi szervezetek meggyőzően leleplezett tagjai, menekültek és mások, kivétel nélkül a szovjethatalom, s a szovjet rendszer iránti gyűlölettel eltelt esküdt ellenségek.

A hadsereg és a rendőrség fogoly tisztjei a táborokban is folytatni igyekeznek ellenforradalmi tevékenységüket, és szovjetellenes izgatást művelnek. Mindegyikük csak a szabadulását várja, hogy tevékenyen harcba lépjen a szovjethatalom ellen.

Az NKVD szervei igen sok lázadó ellenforradalmi szervezet nyomára bukkantak Ukrajna

és Fehéroroszország nyugati területein. A lengyel hadsereg és rendőrség régi tisztjei, csakúgy, mint a csendőrök, tevékeny szerepet töltenek be mindezen szervezetek vezetőségében.

A régi menekültek és államhatársértők között igen sok személyről megállapítottuk, hogy ellenforradalmi kém- és ellenálló szervezetekhez tartoztak.

14 736 régi tiszt, tisztviselő, földbirtokos, rendőr, csendőr, börtönőr, határövezetbe költöztetett telepes (oszadnyik) és (97%-han lengyel) hírszerző ügynök van letartóztatva a hadifogolytáborokban. Nincsenek benne ebben a számban sem a közkatonák, sem az altisztek.

Részletezve:

- T ábornok, ezredes és alezredes 295
- Őrnagy és százados 2080
- Hadnagy, alhadnagy és várományos („karpaszományos”) 6049
- Rendőr-, határőr- és csendőrtiszt és -altiszt 1030
- Közrendőr, csendőr, börtönőr és hírszerző ügynök 5138
- Tisztviselő, földbirtokos, pap és határvidéki telepes 144

Egyébként Ukrajna és Fehéroroszország nyugati területeinek börtöneiben 18 634 ember van letartóztatva (köztük 10 685 lengyel).

Részletezve:

- Régi katonatiszt 1207
- Régi hírszerző ügynök, közrendőr és csendőr 5141
- Kém és szabotőr 347
- Volt földbirtokos, gyáros és tisztviselő 465
- Különböző ellenforradalmi ellenálló szervezetek tagjai és mások 5345
- Menekültek 6127

Tekintve, hogy ezek a személyek a szovjethatalom elkeseredett és megátalkodott ellenségei, a SZU NKVD-je szükségesnek tartja, hogy;

1.Kapjon parancsot a SZU NKVD-je, hogy állítsa különleges bíróság elé;

a) a hadifogolytáborokban őrzött 14 700 volt katonatisztet, tisztviselőt, földbirtokost, közrendőrt, hírszerző ügynököt, csendőrt, határvidéki telepest és börtönőrt:

b) valamint az Ukrajna és Fehéroroszország nyugati vidékein található börtönökben őrzött 11 000 letartóztatott személyt, különböző ellenforradalmi kém- és szabotőrszervezetek tagjait, régi földbirtokosokat, gyárosokat, a lengyel hadsereg volt tisztjeit, tisztviselőket és menekülteket, hogy A LEGSÚLYOSABB BÜNTETÉSSEL, GOLYÓ ÁLTALI HALÁLBÜNTETÉSSEL SÚJTSÁK ŐKET.

2. Az egyéni akták tanulmányozása a letartóztatottak jelenléte és vádirat nélkül történjék; a nyomozás eredményét és az ítéletet pedig az alábbi módon közöljék;

a) a hadifogolytáborokban lévő letartóztatottakkal a SZU NKVD-je hadifogolyügyi igazgatósága által kiállított végzés útján;

b) a többi letartóztatottal az Ukrán SZSZK NKVD-je és a Fehérorosz SZSZK NKVD-je által kiállított végzés útján.

3. Háromtagú bizottság fogja megvizsgálni az aktákat és meghozni az ítéleteket; tagjai: Merkulov. Kobulov és Bastalov elvtárs.

L. Berija. a SZU belügyi népbiztosa

A komédia előtti hetekben tizenöt-húszezer „ellenséges elemet” tartóztatott le az NKVD, Szerov tábornok parancsnoksága alatt. Július elején csak Lettországban 1480 embert végeztek ki rögtöni ítélettel. A választások nyomán összeült parlamentek azt kérték, hogy vegyék föl országukat a Szovjetunióba, és a legfelső tanács augusztus elején - természetesen - „helyt adott” ennek a kérésnek, és bejelentette három új szocialista szovjet köztársaság létrejöttét. Augusztus 8-án ezt írta a Pravda: „Immár új területekre és új népekre is széthinti jótékony sugarait a nagy Sztálini Alkotmány napfénye”, ám a baltiak számára a letartóztatás, a deportálás és a kivégzés korszaka jött el.

Az 1941. június 13 -áról 14-re virradó éjszakán a Szerov tábornok parancsnoksága alatt végrehajtott nagy akció keretében társadalomellenes elemeket deportáltak a balti országokból, Moldáviából, Fehéroroszországból és Nyugat-Ukrajnából; a levéltárak megőrizték a művelet lefolyásának részleteit. Pár héttel azelőtt tervelték ki ezt az akciót; Berija 1941. május l6-án nyújtotta be utolsó tervét Sztálinnak „a Szovjetunióba újabban bekebelezett területeknek a szovjetellenes, osztályidegen és bűnöző elemektől való megtisztítására irányuló akcióról”. Összesen 85 716 embert kellett deportálni 1941 júniusában, ebből 25 716 volt balti. Merkulov, az NKVD második embere az 1941. július 17-i jelentésében állította fel a művelet balti részének mérlegét. Az 1941. június 13-ról 14-re virradó éjszakán 11 038 „burzsoá nacionalista” családtagjait, 3240 volt csendőr és rendőr családtagjait, 7124 volt földbirtokos-, iparos-, tisztviselő-családtagot, 1649 volt katonatiszt-családtagot, valamint 2907 „egyebet” deportáltak. Világosan kiderül ebből az iratból, hogy a családfőket már előzőleg letartóztatták, és - valószínűleg - kivégezték. A június 13-i akció tulajdonképpen csak az „osztályidegennek” tartott „családtagok” ellen irányult.[308]

Minden család száz kilónyi poggyászt vihetett magával; az egyhavi élelem is beletartozott, mert az NKVD nem vállalta a szállítmány élelmezését! A szerelvények csak 1941 júliusának végén jutottak el a rendeltetési helyükre, többnyire a novoszibirszki területre, valamint Kazahsztánba. Némelyek csak szeptember közepén érkeztek meg deportálási célállomásukra, az Altaj vidékére! Hányan halhattak meg azon a hat-tizenkét hétig tartó úton, ötvenével összezsúfolva egy-egy marhavagonba, a kevéske holmival meg azzal a kevés táplálékkal, amit magukkal vihettek a letartóztatásuk éjszakáján? Egy másik nagyarányú akciót is tervezett Be-rija az 1941. június 27-ről 28-ra virradó éjszakára. Ennek az időpontnak a kiválasztása azt tanúsítja, hogy a szovjet állam legfelső vezetői egyáltalán nem számítottak a június 22-i német támadásra. A Barbarossa-terv részben elodáztatta néhány évvel a balti országokban zajló NKVD-„tisztogatás” folytatását.

A balti országok elfoglalása után pár nappal a szovjet kormány ultimátumot intézett Romániához, és azt követelte, hogy Románia azonnal „adja vissza” a Szovjetuniónak Besszarábiát, amely a cári birodalom része volt, és amelyről az 1939. augusztus 23-i

szovjet-német titkos záradék is említést tett. Továbbá azt követelte, hogy Románia a többnyire ukránok lakta Észak-Bukovinát is engedje át a Szovjetuniónak, pedig az soha sem tartozott a cári birodalomhoz. Engedtek is a románok, mert a németek cserbenhagyták őket. Ukrajnához csatolták Bukovinát és Besszarábia egy részét; Besszarábia többi részéből lett az 1940. augusztus 2-án kikiáltott Moldvai Szocialista Szovjet Köztársaság. Ugyanazon a napon írt alá Berija helyettese, Kobulov egy parancsot, amelynek értelmében 31 699 „szovjetellenes elemet" a Moldvai SZSZK területéről, 12 191 „szovjetellenes elemet" pedig az Ukrán SZSZK-ba bekebelezett román területekről deportáltak. Néhány hónap alatt kellőképpen nyilvántartásba vették mindezeket az „elemeket", a jól bevált technika szerint. Előtte egy nappal, 1940. augusztus l-jén Molotov diadalmas képet festett a németszovjet együttműködés eredményeiről: egy esztendő alatt 23 millió lakost csatoltak a Szovjetunióhoz.

De más okból is figyelemre méltó volt az 1940-es év: ekkor tetőzött a Gulag letartóztatottjainak, a deportáltaknak, a szovjet börtönökben raboskodóknak és az elítélteknek a száma. 1941. január l-jén 1 930 000 foglyot őriztek a Gulag táboraiban, vagyis további 270 000-rel szaporodtak egy év alatt; több mint 500 000 embert hurcoltak el a „szovjetesített" területekről, ezek az 1939 végén nyilvántartott 1 200 000 különleges telepes számát gyarapították; elméletileg ugyan 234 000 férőhely volt a szovjet börtönökben, de több mint 462 000 rabot zsúfoltak össze bennük;[309] végül, a büntető ítéletek száma is kivételes mértékben növekedett ebben az évben, körülbelül 700 000-ről majdnem 2 300 000-re nőtt egy esztendő alatt.[310]

Ez a látványos növekedés a büntető törvénykezésnek a társadalmi viszonyokra való példátlan kiterjesztésének következménye volt. 1940 úgy él a munkásság kollektív emlékezetében, mint a június 26-i rendelet éve, amikor „bevezették a nyolcórás munkanapot, a hétnapos munkahetet, és megtiltották, hogy a munkások saját elhatározásukból kiléphessenek a munkahelyükről". Ezentúl minden, húsz percet meghaladó igazolatlan hiányzás büntetőjogi következménnyel járt. Hathavi - szabadságvesztés nélküli - „javítómunkával", munkabére 25%-ának levonásával büntethették a szabálysértőt, de kettőtől négy hónapig terjedő börtönnel is súlyosbíthatták a büntetését.

1940. augusztus 10-én egy másik rendelet egytől három évig terjedő táborfogsággal büntette a „garázda bűncselekményeket", a selejtgyártást és az apró munkahelyi tolvajlást. A szovjet ipar működési feltételei között bármelyik munkás áldozatul eshetett ennek az új „gonosztevőtörvénynek".

Ezek a rendeletek, amelyek 1956-ig maradtak érvényben, új korszakot jeleztek a munkajog büntetésrendszerében. Alkalmazásuk első fél évében több mint másfél millió embert ítéltek el, ezek közül mintegy 400 000-et börtönbüntetésre; ez magyarázza, hogy 1940 nyarától sokkal több rab ült a börtönökben. Az 1939-es 108 000-ről 1940-ben 200 000-re nőtt a táborfogságra ítélt „garázdák" száma.[311]

Véget ért hát a nagy rémuralom, de utána új, és 1932 óta nem tapasztalt támadás indult a kisember ellen, aki nem volt hajlandó a gyári és a kolhozfegyelem igájába hajtani a fejét. Az 1940 nyarán bevezetett gonosztevő-törvények következtében - ha hihetünk az NKVD-besúgók jelentéseinek - sok munkás „egészségtelen nézeteket" vallott, különösen

a náci benyomulás első heteiben. Nyíltan azt kívánták, hogy „irtsák ki a zsidókat és a kommunistákat”, és „provokatív rémhíreket” terjesztettek, mint az a moszkvai munkás, akinek kijelentéseit besúgták az NKVD-nek: „Ha Hitler elfoglalja a városainkat, ilyen plakátokat ragasztat ki: »Én nem állíttatom majd bíróság elé a munkásokat, ha huszonegy percet késnek a munkából, mint a ti kormányotok.«”[312]. A legszigorúbban büntették az efféle kijelentéseket, egy „1941, június 22-e és szeptember 1-je között, vasúton elkövetett bűncselekményekről és törvénysértésekről” szóló katonai főügyészi jelentés ezt jól mutatja, amely arról számol be, hogy 252-t személyt ítéltek el, közülük 204-et halálra. Ezek között az ítéletek között nem kevesebb mint 412-őt „ellenforradalmi rémhírterjesztésért” szabtak ki. 110 vasutast ítéltek halálra ezért a bűncselekményért.[313]

Nemrégiben egy olyan dokumentumgyűjtemény jelent meg Moszkvában, amely azt mutatja, milyen volt a „közgondolkodás” a háború első hónapjaiban.[314] Ebből az derül ki, hogy a „kisember” ugyancsak nagy zavarban volt 1941 nyarán, a német előrenyomulás láttán. A jelek szerint három csoportra oszlottak a moszkvaiak: a „hazafiakra”, egy „ingoványra”, amelyben mindenféle rémhírek születtek és terjedtek, és a „kishitűekre”, akik a németek győzelmét kívánták a gyűlölt „zsidók és bolsevikok” fölött. 1941 októberében „szovjetellenes rendzavarások” történtek az ivanovói terület szövőgyáraiban, sztrájk tört ki, amikor leszerelték a gyárakat, hogy áttelepítsék őket az ország keleti felébe.[315] Néhány munkás csüggeteg kijelentései árulkodnak róla, hogy milyen kétségbeesett volt az 1940 óta mind szigorúbb törvényeknek alávetett munkásság egy része.

A náci barbárság azonban semmilyen jövőt sem kínált a kiirtásra, vagy - jobbik esetben - rabszolgaságra szánt „alsóbbrendű” szovjet embereknek, és ezzel, végül is, egyetlen nagy hazafias fölbuzdulásban összebékítette egymással a kisembert és a rendszert. Sztálin, nagyon ügyesen, ismét erőteljesen hangsúlyozta az orosz, nemzeti és hazafias értékeket. 1941. július 3-i híres rádióbeszédében a nemzethez szólt, és megint azt a régi hangot ütötte meg, amely évszázadokon át összeforrasztotta a nemzeti közösséget: „Fivéreim és nővéreim, súlyos veszély fenyegeti hazánkat.” „Plehanov, Lenin, Puskin, Tolsztoj, Csajkovszkij, Csehov, Lermontov, Szuvorov és Kutuzov nagy orosz nemzetére” hivatkozott, ezzel igazolta a „szent háborút”, a „Nagy Honvédő Háborút”. 1941. november 7-én Sztálin szemlét tartott a frontra induló önkéntes zászlóaljak fölött, és arra buzdította őket, hogy „őseink, Alekszandr Nyevszkij és Dmitrij Donszkoj dicső példájának” szellemében harcoljanak, akik közül az első a XIII. században mentette meg Oroszországot a teuton lovagoktól, a második meg, egy évszázaddal később, a tatárokra mért súlyos csapást a kulikovói mezőn.

A GYŐZELEM FONÁKJA

Sokáig még a szovjet történelem számtalan „fehér foltja” között is különös gonddal őrzött titoknak számított az a történet, hogy a „Nagy Honvédő Háború” alatt hogyan deportáltak egész népeket, mert kollektíven „kártevéssel, kémkedéssel” és a náci megszállókkal való „együttműködéssel” gyanúsították őket. Csak az ötvenes évek végén ismerték el a hatóságok, hogy „túlkapás” és „általánosítás” volt a „kollektív

együttműködés” vádjában. A hatvanas években közjogilag visszaállítottak egynéhány autonóm köztársaságot, amelyet a megszállókkal való együttműködés miatt töröltek le a térképről. De azért végül is csak 1972-ben kaptak elvi engedélyt a deportált népekhez tartozó emberek, hogy minden korlátozás nélkül, „szabadon megválaszthassák lakóhelyüket”. A krími tatárokat meg csak 1989-ben „rehabilitálták” egészen. A hatvanas évek közepéig a legnagyobb titok övezte a „büntetett népekre” kirótt büntetések fokozatos visszavonását, és az 1964 előtti rendeletek sosem láttak napvilágot. 1989. november l4-ig, „a Legfelső Tanács nyilatkozatáig” kellett várni, hogy elismerje végre a szovjet állam „azoknak a barbár tetteknek bűnös törvénytelenségét, amelyeket a sztálini rendszer követett el a tömegesen deportált népek ellen”.

A németek alkották az első népcsoportot, amelyet kollektíven deportáltak, pár héttel azután, hogy a náci Németország megtámadta a Szovjetuniót. Az 1939-es népszámlálás szerint 1 427 000 német élt a Szovjetunióban; nagy részük azoktól a német telepesektől származott, akiket a maga is hesseni születésű II. Katalin hívott be, hogy népesítsék be Dél-Oroszország roppant lakatlan térségeit. 1924-ben a szovjet kormány létrehozta a Volgai Német Autonóm Köztársaságot. Mintegy 370 000-en voltak ezek a „volgai németek”, de csak körülbelül egynegyedét tették ki az egész német lakosságnak, amely megoszlott Oroszországban (Szaratov, Sztálingrád, Voronyezs, Moszkva, Leningrád stb. környékén), Ukrajnában (390 000 ember), valamint Észak-Kaukázusban (Krasznodar, Ordzsonikidze, Sztavropol vidékén), sőt a Krímben és Grúziában. 1941. augusztus 28-án a Legfelső Tanács Elnöksége rendeletet hozott, s ennek értelmében Kazahsztánba és Szibériába kellett deportálni a Volgai Autonóm Köztársaság, Szaratov, Sztálingrád és környéke egész német lakosságát. A rendelet szövege szerint ez csak megelőző humanitárius intézkedés volt!

Részletek a Legfelső Tanács Elnökségének 1941. augusztus 28-i rendeletéből: a németek kollektív deportálásáról

A katonai hatóságok hitelt érdemlő hírszerzői értesülései szerint a Volga vidékén megtelepedett német lakosság körében ezer- és tízezerszámra lappanganak szabotőrök és kémek, akiknek az a feladata, hogy a Németországból kapott első jelre merényleteket készítsenek elő a volgai németek lakta vidékeken. Senki sem értesítette a szovjet hatóságokat, hogy ilyen tömeg szabotőr és kém van a volgai németek között; következésképpen a volgai német lakosság a keblén melengeti a szovjet nép és hatalom ellenségeit...

Ha német szabotőrök és kémek szabotázscselekményeket hajtanak végre Németország utasítására a Volgai Német Köztársaságban vagy a szomszédos vidékeken, vér fog folyni, és a szovjet kormány kénytelen lesz, a háborús idők törvényeinek megfelelően, büntető intézkedéseket foganatosítani az egész volgai német lakosság ellen. A SZU Legfelső Tanácsának Elnöksége el akarja kerülni ezt a sajnálatos és súlyos vérontással járó helyzetet, ezén szükségesnek tartja, hogy áttelepítse a Volga vidékén élő egész német lakosságot más területekre, ott termőföldet adjon neki, és állami segélyben részesítse, hogy gyökeret verjen új lakóhelyén.

Novoszibirszk és Omszk környékének, az Altaj-vidéknek és Kazahsztánnak termőföldben gazdag körzetei és más, ezekkel határos vidékek vannak kijelölve az áttelepítés céljaira.

A Vörös Hadsereg az egész vonalon visszavonult, naponta tízezrekre rúgott az embervesztesége, halottban és fogolyban, de Berija 14 000 embert vezényelt ki erre az akcióra az NKVD-csapatoktól, Ivan Szerov tábornok, belügyi népbiztoshelyettes parancsnoksága alatt, aki már a balti országok „tisztogatásában" is kitüntette magát. A Vörös Hadsereg példátlan összeomlását tekintve, gyorsan ment végbe az akció. 1941. szeptember 3-tól 20-ig 446 480 németet hurcoltak el 230, átlagosan 50 kocsiból álló szerelvényen, vagyis mintegy 2000 foglyot szerelvényenként! Óránként pár kilométeres átlagsebességgel, négy-nyolc hét alatt érték el ezek a szerelvények a rendeltetési helyüket, Omszk és Novoszibirszk vidékét. Barnaul környékét Dél-Szibériában és Krasznojarszk vidékét Kelet-Szibériában, Mint már korábban, a baltiak deportálásakor, az „áttelepítendő személyek" most is „bizonyos [sic] haladékot kaptak, hogy legalább egyhavi élelmet vihessenek magukkal"!

Amíg ez a deportálási „fő akció" folyt, a „másodrendű akciók" is elszaporodtak, a katonaságnak kénye-kedve szerint. 1941. augusztus 29-én Molotov, Malenkov és Zsdanov azt javasolta Sztálinnak, hogy „tisztogassa meg" Leningrád városát és környékét 96 000 német és finn származású lakostól. Augusztus 30-án a német csapatok elérték a Néva folyót, és elvágták Leningrád és az ország többi része vasúti összeköttetését. Napról napra nőtt a veszély, hogy bekerítik a várost, márpedig előzőleg semmit sem tettek az illetékes hatóságok Leningrád polgári lakosságának kiürítése céljából, és élelmiszerkészletek felhalmozásáról sem intézkedtek. De azért Berija éppen azon a napon, augusztus 30-án körlevélben adott utasítást 132 000 leningrádi és környékbeli személy deportálására; 96

000-et vonaton, 36 000-et pedig vízi úton kellett elszállítani. Az NKVD-nek azonban csak 11 000 német nemzetiségű szovjet állampolgár letartóztatására és deportálására jutott ideje.

A következő hetekben hasonló akciók kezdődtek az alábbi városokban és környékükön: Moszkva (szeptember 15-én 9640 német deportálása), Tula (szeptember 21-én 2700), Gorkij (szeptember 11-én 3162), Rosztov (szeptember 10-e és 20-a közölt 38 288), Zaporozsje (szeptember 25-e és október 10-e között 31 320), Krasznodar (szeptember 15-én 38 136), Or-dzsonikidze (szeptember 20-án 77 570 deportált). 1941 októberében még további 100 000 Grúziában, Örményországban, Azerbajdzsánban, az Észak-Kaukázusban és a Krímben lakó németet deportáltak. A németek elhurcolásáról készült kimutatás azt tanúsítja, hogy 1941. december 25-ig 894 600 németet hurcoltak el, nagy részüket Kazahsztánba és Szibériába. Ha az 1942-ben deportált németeket is hozzájuk számítjuk, az összeadás végén azt kapjuk, hogy nem egészen egy év alatt, 1941 augusztusától 1942 júniusáig 1 209 430 németet deportáltak. Ne felejtsük el, hogy a Szovjetunióban, az 1939-es népszámlálás szerint, 1 427 000 főt tett ki a német lakosság.

Vagyis a szovjet területen szétszórtan élő németek 82%-át deportálták, pedig azt kívánta volna a megsemmisülés szélén álló ország katasztrofális helyzete, hogy ne ártatlan szovjet állampolgárok százezreinek deportálására, hanem az ellenség elleni

fegyveres harcra mozgósítsanak minden katonai és rendőri erőt. Valójában még nagyobb volt a német eredetű deportált szovjet állampolgárok aránya, ha azt a sokszor tízezernyi német származású katonát és tisztet is ideszámítjuk, akiket kivontak a Vörös Hadsereg egységeiből, és elküldtek a „Munka Hadserege” büntetőzászlóaljaiba, Vorkutába, Kotlaszba, Kemerovóba, Cseljabinszkba: csak ebben az utóbbi városban 25 000 német dolgozott a vasműépítkezésen. Tegyük hozzá, hogy a Munka Hadserege büntetőzászlóaljaiban alig voltak jobbak a munkakörülmények és a megmaradás esélyei, mint a Gulagon.

Hány deportált tűnhetett el szállítás közben? Ma semmilyen összesítő kimutatást sem ismerünk, az egy-egy szerelvényről szóló elszórt adatok pedig követhetetlenek a háborúban, a végítéleti korszak erőszakos viharzásában. De hány és hány szerelvény soha sem érkezett meg a rendeltetési helyére az 1941-es ősz zűrzavarában! „A terv szerint” november végén 29 600 deportált németnek kellett megérkeznie Karaganda környékére. Nos, az 1942. január 1-jei rabszámlálás csak 8304 újonnan érkezett rabot tart nyilván. Novoszibirszk környékére 130 000 személyt szánt a „terv”, de csak 116 612-nek a megérkezését iktatták. Hová lett a többi? Meghalt útközben? Vagy máshová szállították őket? Az Altáj hegység vidékére 11 000 deportáltat „terveztek”, de 94 799-en özönlöttek oda! Ékesebben szól ennél a gyászos számtannál az NKVD összes jelentése; kivétel nélkül mind „a fogadókörzetek fölkészületlenségét” hangsúlyozza.

A titoktartás a fő, a helyi hatóságok csak az utolsó pillanatban értesültek róla, hogy tízezrével érkeznek hozzájuk a deportáltak. Nem várta őket előkészített szállás, csak berakták őket akárhová, barakkba, istállóba, vagy csak a szabad ég alatt tartották őket. pedig közelgett a tél. A mozgósítás miatt a fronton volt a férfi munkaerő jó része, meg a hatóságok is szert tettek ezen a téren némi gyakorlatra tíz év alatt, ezért mégis gyorsabban végbement az új deportáltak „gazdasági beillesztése”, mint az 1930-ban deportált kulákoké, akiket csak úgy magukra hagytak a vadonban. Pár hónap alatt a legtöbb deportáltat kihelyezték egy kolhozba, egy szovhozba vagy valamilyen iparvállalathoz, mint a többi különleges telepest, vagyis rendkívül rossz és kezdetleges lakás-, munka- és élelmezési viszonyok közé, és egy NKVD-komendatúra felügyelete alá.[316]

Egy második nagy deportálási hullám is követte a németek deportálását, 1943 novembere és 1944 júniusa között; ekkor hat népet hurcoltak el Szibériába, Kazahsztánba, Üzbegisztánba és Kirgiziába, azzal az ürüggyel, hogy „tömegesen együttműködtek a náci megszállókkal”; a csecseneket, az ingusokat, a krími tatárokat, a karacsájokat, a balkárokat és a kalmüköket. Ez után a 900 000 embert érintő fő deportációs hullám után más akciók is folytak 1944 júliusától decemberéig, hogy „megtisztítsák” a Krímet több, „kétesnek” tartott nemzetiségtől; görögöktől, bolgároktól, a krími örményektől, a meszhet törököktől, a kurdoktól és a kaukáztisi hemcsínektől.[317]

Az utóbbi időben hozzáférhetővé vált levéltárak és dokumentumok semmilyen új adattal sem bizonyítják ezt az állítólagos „együttműködést”, semmi adat nincs rá, hogy a kaukázusi hegyi népek, a kalmükök és a krími tatárok kollaboráltak volna a nácikkal. Nem is tehetünk mást ebben a tekintetben, arra a néhány tényre kell hagyatkoznunk, amelyek arra utalnak, hogy volt - a Krímben, a Kalmük-földön, a karacsájok földjén és a Kabard-

Balkár autonóm területen - néhány kis kollaboráns góc, de nem volt igazi, politikai arányokat öltő, általános együttműködés. A Vörös Hadsereg 1942 júliusában adta föl a Don menti Rosztovot, a németek 1942 nyarától 1943 tavaszáig tartották megszállva Észak-Kaukázust; ebben az időben fordultak elő a legvitásabb együttműködési események. A szovjetek kivonulása és a nácik bevonulása között, abban a hatalmi űrben bizonyos helyi személyiségek „nemzeti bizottságokat" alakítottak Mikojan-Saharban, a karacsáj-cserkesz autonóm területen, Nalcsikban, a Kabar-Balkár Autonóm Köztársaságban és Elisztában, a Kalmük Autonóm Köztársaságban. A német hadsereg elismerte hatóságnak ezeket a helyi bizottságokat, így néhány hónapig vallási, politikai és gazdasági autonómiát élveztek. A kaukázusi tapasztalat megerősítette Berlinben a „muzulmán mítoszt", így a krími tatároknak is megengedték, hogy megalakítsák a maguk Szimferopolban székelő „Muzulmán Központi Bizottságát".

De a náci hatóságok sosem engedélyeztek a krími tatároknak olyan autonómiát, amilyet a kalmükök, karacsájok és balkárok élveztek néhány hónapig, mert féltek tőle, hogy újjáéled a pán-turáni mozgalom, amelyet a húszas évek elején tört le a szovjethatalom. Ennek az engedélyezett, ám szűkmarkúan mért autonómiának a fejében néhány csapatot is kiállítottak a helyi hatóságok, hogy harcoljanak a szovjet rendszerhez hű maradt helyi partizánok ellen. Összesen néhány ezer emberből álltak ezek a kisebb egységek; hat zászlóalj tatár a Krímben és egy kalmük lovascsapat.

A Csecsen-Ingus Autonóm Köztársaságnak csak nagyon kis részét, és azt is csak tíztizenkét hétig, 1942 szeptemberének elejétől november közepéig tartották megszállva a náci különítmények. Itt a legcsekélyebb jele sem volt az együttműködésnek. De az igaz, hogy a csecsenek évtizedekig ellenálltak az orosz gyarmatosításnak, amíg meg nem adták magukat 1859-ben, és még akkor is hajthatatlan nép maradt a csecsen. A szovjethatalom már több büntetőhadjáratot indított 1925-ben, hogy elkobozza az ottani lakosságnál lévő fegyverek egy részét, majd 1930-32-ben is, hogy megtörje az ellenállásukat, mert a csecsenek és az ingusok hallani sem akartak a kollektivizálásról. 1930 márciusában-áprilisában, majd 1932 áprilisában-májusában az NKVD különleges csapatai már tüzérséget és repülőgépeket is bevetettek a „banditák" elleni harcba. Mély ellentét állította hát szembe a központi hatalmat ezzel a független néppel, amely mindig elutasította Moszkva gyámkodását.

Az 1943 novembere és 1944 májusa között végrehajtott öt nagy átfésülő deportálás már jól begyakorolt módon ment végbe, magának Berijának a szavai szerint „figyelemre méltó operatív hatékonysággal", nem úgy, mint az első kulákdeportálások. Hetekig tartott a „logisztikai előkészítés" szakaszának gondos megszervezése Berija és helyettesei, Ivan Szerov és Bogdan Kobulov személyes felügyelete alatt, akik ott is tartózkodtak a helyszínen, különleges páncélvonatukon. Tekintélyes számú szerelvényt kellett összeállítaniuk; 46, egyenként 60 kocsiból álló vasúti szerelvényt, hogy négy nap alatt (1943. december 27-től 30-ig) elszállíthassanak 93 139 kalmüköt, és 194 egyenként 65 kocsiból álló szerelvényt, hogy hat nap alatt (1944. február 23-tól 28-ig) 521 247 lelket, a csecseneket és az ingusokat is deportálhassák. Berija nem kicsinyeskedett az eszközökkel, hogy végrehajthassa ezeket a különleges akciókat; az NKVD különleges egységeinek és a hadseregnek nem kevesebb mint 119 000 katonáját vetették be a

csecsének és ingusok összeterelésére, amikor éppen javában dúl a háború!

A „potenciálisan veszélyes elemek” letartóztatásával kezdődtek az óráról órára kidolgozott műveletek: a lakosság egy részét, 1-2%-át szedték össze, főleg nőket, gyerekeket, öregeket, hiszen a javakorabeli férfiak bevonultak katonának. Ha hihetünk a Moszkvába küldött „műveleti jelentéseknek”, nagyon gyorsan lezajlottak az akciók. Így a krími tatárok összefogdosása alkalmával (1944. május 18-tól 20-ig), az akció két felelőse, Kobulov és Szerov már az első este azt táviratozta Berijának: „Ma 20 órakor 90 000 embert indítottunk el az állomásra. 17 szerelvény már elvitt 48 400 embert a rendeltetési helyére. 25 szerelvény berakodása most van folyamatban. Semmi sem zavarta meg a művelet lefolyását. Folytatódik az akció.” Másnap, május 19-én Berija arról tájékoztatta Sztálint, hogy a második nap végére l65 515 embert gyűjtöttek össze a vasútállomásokon, már föl is raktak közülük 136 4l2-t a vonatra, és elindították őket „az utasításban megjelölt rendeltetési helyükre”. A harmadik napon, május 20-án Szerov és Kobulov azt táviratozta Berijának, hogy véget ért az akció, l6 óra 30 perckor. Összesen már 173 287 emberrel gurul 63 szerelvény. Még aznap este az utolsó négy szerelvény is elindul a maradék 6727 emberrel.[318]

Az NKVD-bürokrácia jelentéseit olvasva az az érzésünk támad, hogy puszta formaság volt több százezer ember deportálása, egyik akció „jobban sikerült”, „hatásosabb volt” és „kevesebbe került”, mint a másik. A csecsenek, az ingusok és a balkárok deportálása után egy NKVD-tisztviselő, egy bizonyos Milstejn hosszú jelentést írt róla, hogy „hány vagont, deszkát, vödröt és lapátot takarítottak meg az utóbbi deportálások során, az előbbi akciókhoz viszonyítva”.

„A karacsájok és a kalmükök elszállításának tapasztalatai birtokában -írta - olyan intézkedéseket tehettünk, hogy csökkenthettük azok segítségével a szerelvényszükségletünket és a szállítmányozások számát. Az előbbi negyvennel szemben minden marhavagonba 48 személyt helyeztünk el, mégpedig személyi poggyászukkal együtt, így tekintélyes számú vagont takarítottunk meg, összesen 37 548 folyóméter deszkát, 11 834 vödröt és 3400 kályhát.”[319]

És mi volt az utazás rettentő valósága ennek az NKVD-szempontból tökéletesen kivitelezett műveletnek a bürokratikus képe mögött? Íme néhány tanúvallomás megmaradt tatároktól, a hetvenes évek végéről: „Huszonnégy napig tartott az utazás Zerabulak vasútállomásáig, Szamarkand környékéig. Onnan a Pravda kolhozba vittek bennünket. Szekereket javíttattak velünk. (...) Dolgoztunk, éhesek voltunk. Sokunk alig állt a lábán. A mi falunkból harminc családot hurcoltak el. Minden öt családból egykét ember maradt meg. Az összes többi éhen halt, vagy betegség vitte el őket.” Egy másik túlélő meg ezt mesélte: „A légmentesen lezárt vagonokban úgy hullottak az emberek, mint a legyek, az éhség meg a levegőt-lenség miatt: nem kaptunk se inni, se enni. Ahogy haladtunk át a falvakon, mindenütt ellenünk uszították a lakosságot; azt mondták neki, hogy hazaárulókat szállítanak, ettől aztán döngve záporoztak a kövek a vagon ajtajára. Amikor kinyitották az ajtót a kazahsztáni puszta közepén, ennivalót kaptunk, katonai fejadagot, de innivalót nem, csak kidobáltatták velünk a halottainkat a vasút mentén, el se temethettük őket, csak megint nekiindultunk.”[320]

Mihelyt megérkeztek a „rendeltetési helyükre”, Kazahsztánba, Kirgiziába,

Üzbegisztánba vagy Szibériába, szétosztották a deportáltakat kolhozok vagy vállalatok között. Mindennap rájuk nehezedtek a szállás, a munkahely, az életben maradás gondjai, erről tanúskodnak az NKVD helyi hatóságainak a központba küldött jelentései és a Gulag igen gazdag, fennmaradt iratanyaga a „különleges benépesítésről". Így 1944 szeptemberében megemlíti egy Kirgiziából küldött jelentés, hogy 31 000 újonnan deportált családból csak 5000 család jutott szálláshoz. De hát a szállás fogalma is fölöttébb viszonylagos volt! Valóban, ha figyelmesen olvassuk a szövegeket, megtudjuk, hogy Kamenyinszkij járásban a helyi hatóságok 900 családot költöztettek be egy szovhoz 18 lakásába, vagyis 50 családot egy lakásba! Azt jelenti ez az elképzelhetetlen szám, hogy a Kaukázusból deportált családok, amelyekben gyakran sok volt a gyerek, a tél küszöbén kénytelenek voltak fölváltva aludni, hol a „lakásokban", hol a szabad ég alatt.

1944 novemberében, vagyis körülbelül egy évvel a kalmükök deportálása után maga Berija is elismerte egy Mikojannak írt levelében, hogy „különlegesen nehéz létfeltételek és egészségügyi körülmények közé kerültek a kalmükök; a legtöbbjüknek se fehérneműje, se ruházata, se lábbelije".[321] Két év múlva azt jelentette két NKVD-felelős, hogy „nem dolgozik, lábbeli híján, a munkaképes kalmükök 30%-a. Nehezíti a helyzetet és további kellemetlenségeket okoz, hogy egyáltalán nem tudnak alkalmazkodni a szigorú éghajlati viszonyokhoz, a szokatlan körülményekhez, és nem ismerik a helybeli nyelvet." Általában gyatra dolgozók voltak ezek a szülőföldjükről kiszakított, kiéhezett deportáltak, akiket olyan kolhozokba vezényeltek, amelyek még a maguk embereit sem tudták eltartani, vagy olyan üzemi munkára osztottak be, amelyhez nem értettek. „Tragikus a Szibériába deportált kalmükök helyzete - írta Sztálinnak D. P. Pjurvejev, a Kalmük Autonóm Köztársaság volt elnöke. - Elvesztették a jószágukat. Mindenükből kifosztva érkeztek Szibériába. Nemigen alkalmasak az új, szántóvető életmódra. [...] A kolhozokba szétosztott kalmükök semmilyen élelmezésben nem részesülnek, mert maguknak a kolhoztagoknak sincs semmijük. Azok meg, akiket üzemekbe küldtek, nem tudnak megbarátkozni az új munkáséletükkel, nem tudnak megfelelni a követelményeknek, ezért táplálkozni sem tudnak rendesen."[322] Magyarán: a nomád állattenyésztő kalmük nem tudott kiigazodni a gépeken, így szerény munkabére mindenestül ráment a bírságokra!

Néhány szám fogalmat adhat a deportáltak tömeges pusztulásáról. 1946 januárjában 70 360 kalmüköt tartott nyilván a különleges népességek igazgatósága a két évvel korábban deportált 92 000-ből. 1944. július l-jén 35 750 tatár család, 151 424 személy érkezett Üzbegisztánba; fél év múlva 818 családdal többen, de 16 000 személlyel kevesebben voltak! 1948. október l-jén már halott volt a Kaukázusból deportált 608 749 személyből 146 892, vagyis majdnem minden negyedik, és időközben csak 28 120 gyerek született. Négy esztendő múlva már 44 887 személy halt meg a Krímből deportált 228 392 közül, de csak 6564 újszülöttet tartottak nyilván.[323] Még nyilvánvalóbb a természetellenesen magas halandóság, ha tekintetbe vesszük, hogy tizenhat évesnél fiatalabb gyerek volt a deportáltak 40-50%-a. Az elhalálozásoknak csak elenyésző részét tette hát ki a „természetes halál". Az életben maradt fiatalokra meg milyen jövő várhatott? A Kazahsztánba hurcolt 89 000 iskolás korú gyerek közül kevesebb mint 12 000-en jártak iskolába... 1948-ban, vagyis négy évvel a deportálásuk után. Egyébként az

is le volt fektetve a hivatalos utasításokban, hogy a „különleges kitelepítettek” gyerekei csakis orosz nyelvű oktatásban részesülhetnek.

A háború alatt még más népeket is sújtott a kollektív deportálás. Pár nappal a krími tatárok deportálási akciójának befejezése után, 1944. május 29-én Berija ezt írta Sztálinnak; „Az NKVD ésszerűnek [sic] tartja, hogy minden bolgárt, görögöt és örményt kiűzzünk a Krímből”. Az elsőknek azt vetették a szemére, hogy „a német megszállás alatt tevékenyen részt vettek a német hadseregnek szánt kenyér és élelmiszerek előállításában”, és hogy „együttműködtek a német katonai hatóságokkal a Vörös Hadsereg katonáinak és a partizánoknak a felkutatásában”. A második említett nemzetiség tagjai „kisipari vállalatokat hoztak létre a megszállók bevonulása után; a német hatóságok pedig segítették a görögöket a kereskedésben, áruszállításban stb.” Ami az örményeket illeti: azzal vádolták őket, hogy egy kollaboráns szervezetet alakítottak Szimferopolban, Dro örmény tábornok elnöklete alatt, a „Dromedar”-t, amely „vallási és politikai kérdéseken kívül a kiskereskedelem és az ipar fejlesztésével is foglalkozott”. Beríja szerint ez a szervezet „pénzt gyűjtött a németek katonai céljaira, és egy Örmény Légió fölállításának költségeire”.[324]

Négy nap múlva, 1944. június 2-án Sztálin aláírta az Állami Védelmi Bizottság rendeletét, amely parancsba adta, hogy „egészítsék ki a krími tatárok kiűzését a németek cinkosai, 37 000 bolgár, görög és örmény kiűzésével”. Mint a többi deportáltszállítmány esetében történt, ez a rendelet is önkényesen állapított meg kvótákat minden „fogadókörzet” számára: 7000 a gurjevi területre Kazahsztánban, 10 000 a szverdlovszki területre, 10 000 a molotovi területre az Uralban, 6000 a kemerovói területre. 4000 Baskíriába. A szokványos kifejezés szerint „a művelet sikeresen végbement” 1944. június 27-én és 28-án. 41 854 személyt deportáltak ezen a két napon, vagyis „111%-ra teljesítették a tervet”, hangsúlyozta a jelentés.

„Kitisztogatták” a Krímből az ottani németeket, tatárokat, bolgárokat, görögöket és örményeket, utána meg azt vette fejébe az NKVD, hogy a Kaukázus határait is „megtisztogatja”. Megint előkerült a szentséges határok rögeszméje, nem is voltak mások ezek az akciók, csak az 1937-38-as „kémellenes” akciók természetes folytatásai, de módszeresebben, és sokkal nagyobb arányokban. 1944. július 21-én az Állami Védelmi Bizottság Sztálin aláírta újabb rendelete deportáltatott 86 000 meszhet törököt,[51] kurdot és hemcsint Grúzia határvidékeiről. Az egykori Ottomán (Oszmán) Birodalomnak ezek a népei évszázadok óta éltek ott, azon a hegyes vidéken, és a lakosság egy része nomád életmódot folytatott, megszokta, hogy szabadon jár-kel oda-vissza a szovjet-török határon át, ezért különösen hosszú ideig készítették elő ezt az átfésülő deportálást. Mintegy tíz napig tartott az akció, 1944. november 15-től 25-ig, és az NKVD különleges egységeinek 14 000 embere hajtotta végre. 900 Studebaker teherautót mozgósítottak; az amerikaiaktól kapták őket egy a kölcsönbérleti szerződés értelmében, amelynek alapján az Egyesük Államok hadifelszerelést szállított a legtöbb szövetségesnek![325]

Egy Sztálinnak írt jelentésében Berija azzal dicsekszik november 28-án, hogy tíz nap alatt 91 195 személyt szállított el „különlegesen nehéz körülmények között”. Tizenhat évesnél fiatalabb gyerek volt a deportáltak 49%-a, de - magyarázta Berija - ezek mind

potenciális török kémek voltak: „A vidék lakosságának jelentős része családi kapcsolatban áll Törökország határvidékeinek lakóival. Csempésztek ezek az emberek, jellemző volt rájuk, hogy el akarták hagyni az országot, ők alkották a török hírszerző szervek és a határ mentén tevékenykedő haramiabandák utánpótlását.” A Gulag különleges népességekkel foglalkozó osztályának statisztikái szerint állítólag 94 955-re tehető azoknak a személyeknek a száma, akiket ezzel az akcióval deportáltak Kazahsztánba és Kirgiziába. 1944 novembere és 1948 júliusa között 19 540 meszhet, kurd és hemcsin, vagyis a kitelepítettek mintegy 21%-a halt meg a kitelepítettségben. Az emberszállítmányoknak ez a négy év alatt 20-25%-os halálozási arányszáma nagyjából azonos volt minden olyan nemzetiség esetében, amelyet „megbüntetett” a rendszer.[326]

A háború alatt nemzetiségi alapon deportált személyek százezreinek tömeges áradata fölfrissítette és jócskán megnövelte a különleges telepesek személyi állományát, amely 1 200 000-ről jóval több mint 2 500 000-re szaporodott. A háború előtt kuláktalanítottak száma - ők alkották a különleges telepesek nagy részét - a háború elején nyilvántartott körülbelül 936 000-röl 1945 májusára 622 000-re csökkent. Csakugyan, tízezerszámra hívták be katonának a kuláktalanított felnőtt férfiakat, a deportált családfők kivételével. A hadbavonultak felesége és gyerekei visszakapták szabad állampolgári jogaikat, és törölték őket a különleges telepesek névjegyzékéből. De a háborús viszonyok közepette nemigen tudták elhagyni kényszerlakhelyüket, annál is kevésbé, mert minden vagyonukat elkobozták, a házukat is beleértve.[327]

Kétségtelen, hogy soha sem voltak olyan rettenetesek a Gulag rabjainak életben maradási feltételei, mint 1941-44-ben. Éhínség, járványok, zsúfoltság, embertelen kizsákmányolás, ez volt minden zek (elítélt) sorsa, aki túlélte az éhséget, a betegséget, a mind magasabb munkanormákat, a besúgók egész hadát (azt a feladatot kapták a följelentgetők, hogy leplezzék le „a rabok ellenforradalmi szervezeteit”), aki túlélte az ítéleteket és a rögtöni kivégzéseket.

A háború első hónapjaiban arra kényszerítette a német előrenyomulás az NKVD-t, hogy kiürítse börtönei, munkatelepei és táborai jelentős részét, mert félő volt, hogy az ellenség kezére kerülnek. 1941 júliusától decemberéig 210 telepet, 135 börtönt és 27 tábort, vagyis összesen körülbelül 750 000 rabot szállítottak el Keletre. Naszedkin, az egyik Gulag-főnök mérleget készített, hogy „milyen tevékenységet fejtett ki a Gulag a nagy honvédő háborúban”, és megállapította, hogy „általában szervezetten ment végbe a táborok kiürítése”. Azért hozzátette: „Szállítójármű híján, gyalogszerrel történt a legtöbb rab elszállítása, gyakran több mint ezer kilométer távolságra is.”[328] Elképzelhető, hogy milyen állapotban értek rendeltetési helyükre a rabok! Ha nem volt idő a tábor kiürítésére -ez gyakran megtörtént az első hetekben -, egyszerűen lelövöldözték a foglyokat. Ez fordult elő például Nyugat-Ukrajnában, ahol 1941 júniusának a végén az NKVD 10 000 foglyot mészárolt le Lvovban, 1200-at a lucki börtönben, 1500-at Sztaniszlavban, 500-at Dubnóban stb. A bevonuló németek tucatszámra találtak tömegsírokat Lvov, Zsitomir és Vinnyica környékén. A „judeo-bolsevista rémtettek” ürügyén a náci Son-derkommandók is azonnal és sebtiben lemészároltak több tízezer zsidót.

A Gulag operatív osztálya helyettes vezetőjének jelentése a Sziblag

táborainak állapotáról
1941. november 2.

A novoszibirszki járási NKVD operatív osztályától kapott hírek szerint a rabok halálozási arányszámának tetemes növekedését tapasztalták a Sziblag ahlurszki, kuznyecki és novoszibirszki egységeiben.

A rabok tömeges megbetegedésével együtt járó magas halálozási mutatóinak kétségkívül a rabok általános lesoványodása az oka, amely a keserves testi munkafeltételekkel párosuló rendszeres táplálékhiánnyal, és az ebből következő pellagrával és meggyengült szívműködéssel magyarázható.

A betegek késedelmesen részesülnek orvosi ellátásban, a rabok nagyon fárasztó munkát végeznek megnövelt munkaidőben, kiegészítő táplálék nélkül, és ezzel a másik okcsoporttal is magyarázható a magas megbetegedési és halálozási mutató...

A különböző elosztóközpontokból a táborokba szétküldött rabok között is sok halálesetet, nagyfokú soványságot és járványos betegségeket tapasztaltak. Így a novoszibirszki elosztóközpontból 1941. október 8-án a marinszkojei egységbe küldött 539 személyből is csupa csont-bőr volt 30% a pellagra miatt, és tetvek is borították őket.[331] A rendeltetési helyükre érkező rabokkal együtt hat holttest is megérkezett. Október 8-áról 9-ére virradó éjszaka öt másik személy is meghalt ebből a szállítmányból. Az ugyanebből az elosztóközpontból szeptember 20-án a marinszkojei egységbe küldött rabok 100%-a volt tetves, és nagyon soknak alsóneműje sem volt...

Újabban sok szabotázst fedeztek föl a Sziblag táboraiban a rabokból álló orvosi személyzet körében. Így az ahzseri tábor (tajginszki egység) segédápolója, akit az 58/10-es cikkely[332] alapján ítéltek el, négy rabból álló csoportot szervezett, hogy szabotálja a termelést.[333] A csoport tagjai beteg rabokat küldtek a legnehezebb munkákra, nem gyógykezelték őket idejében, így akarták megakadályozni, hogy a tábor teljesítse a termelési normát,

A Gulag operatív osztályának helyettes vezetője.
Kogenman, a biztonsági erők századosa

A Gulag igazgatósága minden. 1941-44-ről szóló jelentése elismeri, hogy a háború alatt iszonyúan megromlottak a táborok életkörülmé-nyei.[329] Személyenként 1,5 nm-ről 0,7 nm-re csökkent a túlzsúfolt táborok rabjainak „lakóterülete", ami magyarán azt jelentette, hogy a rabok felváltva aludtak a deszkákon, mert immár csak „élmunkásokat" megillető fényűzés lett a priccs. 1942-ben a háború előttinek 65%-ára csökkent az „élelmezési kalória-fejadag". Koplaltak a rabok, és 1942-ben újra fölütötte a fejét a táborban a tífusz és a kolera; ebbe majd' 19 000 rab halt bele abban az évben, a hivatalos számadatok szerint. 1941-ben a táborokban - a telepek nélkül - nyilvántartott majd' 101 000 halálesettel megközelítette a 8%-ot az éves halálozási arányszám. 1942-ben már 249 000 halálesetet iktatott a Gulag-táborok igazgatósága, vagyis 18%-os halálozási arányszámot; 1943-ban 167 000 halálesetet, vagyis 17%-ot.[330] A rabok kivégzését, a börtönbeli és munkatelepi haláleseteket számítva, körülbelül 600 000-re tehetjük csak azoknak a számát, akik 1941-43-ban haltak meg a Gulagon. Aki

megmaradt, siralmas állapotban volt. Az igazgatósági adatok szerint 1942 végén a raboknak csak 19%-a volt „nehéz” testi munkára alkalmas, 17%-a „közepes” testi munkára, és 64%-a „könnyű testi munkára” volt képes, vagyis rokkant volt.

Ez azonban - hogy a Gulag-igazgatóság szépítő kifejezésével éljünk -„az állomány erősen leromlott egészségi állapota” a jelek szerint nem tartotta vissza a hatóságokat attól, hogy sanyargassák, teljesen elcsigázzák a rabokat. „1941-től 1944-ig 9,5 rubelről 21 rubelre emelkedett a munkanap adagos termelési értéke” - írta jelentésében a Gulag főnöke. Több százezer rab fegyvergyárakban dolgozott, helyettesítette a katonának behívott munkaerőt. Nagyon fontosnak bizonyult a Gulag szerepe a hadigazdaságban. A büntetés-végrehajtási igazgatóság becslései szerint a fegyencmunkaerő termelte meg az egész termelés mintegy egynegyedét a fegyvergyártás, a fémkohászat és a bányászat néhány kulcságazatában.[334]

A rabok „hazafias [sic], jó magaviseletet” tanúsítottak, „95%-uk részt vett a szocialista munkavensenyben”, de azért nem enyhült a rájuk, főleg a „politikaiakra” nehezedő nyomás. A központi bizottság 1941. június 22-én kelt rendelete értelmében egyetlen „58-ast” sem helyezhettek szabadlábra a háború vége előtt - olyan személyt, akit a büntető törvénykönyv 58. cikkelye alapján „ellenforradalmi bűncselekmények” miatt ítéltek el -, még akkor sem, ha letelt a büntetése. A Gulag igazgatósága a legmostohább éghajlatú vidékeken, a Kolima mentén és az északi sarkkörön túl, „megerősített rendszerű”, különleges táborokba zárta el azoknak a „politikaiaknak” egy részét, akiket „kémkedés”, „terrorizmus”, „árulás” miatt ítéltek el, vagy azért, mert trockista vagy jobboldali szervezethez vagy „ellenforradalmi párthoz” tartoztak. Egy 1943. április 22-i rendelet „megerősített rendszerű fegyintézeteket”, valóságos haláltáborokat létesített; olyan körülmények között dolgoztatták bennük az elítélteket, hogy alig volt esélyük az életben maradásra; napi tizenkét óra senyvesztő munka várt rájuk arany-, szén-, ólom-, rádiumbányákban, főleg a Kolima és Vorkuta vidékén.[335]

Három év alatt, 1941 júliusától 1944 júliusáig a táborok különleges bíróságai több mint 148 000 rabot ítéltek újabb büntetésre, és 10 858-at ki is végeztek közülük. Az utóbbiak közül 208-at „kémkedés”, 4307-et „terrorista kártevés” miatt, 6016-ot pedig azért, mert „felkelést vagy zavargást szerveztek a táborban”. Az NKVD szerint a háború alatt 603 illegális rabszervezetet számoltak föl a Gulag táboraiban.[336] Igaz, főleg a nagymértékben kicserélődött őrszemélyzet „éberségét” akarták tanúsítani ezzel a számmal - hiszen más feladatokra, nevezetesen átfésülő deportálásokra vezényelték a táborokat őrző különleges csapatok egy részét -, de az is igaz, hogy a háborús években történtek az első csoportos szökések és az első nagy lázadások a táborokban.

Valójában eléggé megváltozott a háború alatt a Gulag-népség. Az 1941. július 12-i rendelet után szabadon bocsátottak és rögtön behívtak a Vörös Hadseregbe 577 000 rabot, akik, mint maguk a hatóságok ismerték el, „jelentéktelen bűncselekményekért, igazolatlan munkahelyi hiányzásért vagy kisebb tolvajlásért” lettek elítélve. A háború alatt, azokat a rabokat számítva, akiknek lejáróban volt a büntetésük, 1 068 000-en kerültek a Gulagról egyenesen az arcvonalra.[337] Csak 1941-43 folyamán körülbelül 600 000 ember halt meg a Gulagon; azok a rabok tették ki ezeknek nagy részét, akik a leggyengébbek voltak, és akik a legkevésbé tudtak alkalmazkodni a tábor irgalmatlan

körülményeihez. Elhagyta a táborokat és a telepeket a kisebb büntetésre ítélt rabok tömege, de ott maradtak és megmaradtak a legerősebbek és a legkeményebbek - politikaiak, közbűntényesek egyaránt. Nagyon megnőtt, és az összes rab 27%-áról 43%-ára emelkedett a büntető törvénykönyv 58. cikkelye alapján hosszabb (nyolc évet meghaladó) börtönbüntetésre ítéltek aránya. Már a háború elején elkezdődött a büntetőintézetek népének növekedése, ez csak fokozódott 1944-45-től, mert ebben a két évben, némi fogyatkozás után, roppantul megnőtt a Gulag személyi állománya; több mint 45%-kal 1944 januárja és 1946 januárja között.[338]

Ha 1945-ben a Szovjetunióra tekintett a világ, általában csak az érem fényes oldalát látta, egy letarolt, ám diadalmas ország dicsőségét. „1945-ben egy nagy, győzelmes állam - írta Francois Furet -, a Szovjetunió az anyagi erőt egyesíti az új ember küldetéstudatával.” Nem látják - nem akarják látni - a díszlet kétségkívül gondosan takargatott fonákját. Pedig, ahogy a Gulag levéltára tanúsítja, a győzelem éve a szovjet koncentrációs rendszer új fénykorának éve is volt. Kifelé visszatért a béke, de befelé nem járt együtt vele az enyhülés, egy kis szünet a négy éves háborúban elgyötört társadalomra nehezedő állami felügyeletben. Ellenkezőleg, már 1945 az az év volt, amikor a Szovjetunió ismét rátenyerelt nemcsak a Vörös Hadsereg nyugati előrenyomulásával párhuzamosan visszakebelezett területekre, hanem arra a sok millió szovjet emberre is, aki egy időre „kívül került a rendszeren”.

Az 1939-40-ben elfoglalt területek - a balti országok, Nyugat-Fehér-oroszország, Moldova, Nyugat-Ukrajna - a háború nagy része alatt kívül voltak a szovjet rendszeren, de most - az 1939-41-es szovjetesítés után -másodszor is szovjetesítették őket. Nemzeti ellenállási mozgalmak alakultak ki bennük a szovjetesítés ellen, ez aztán elindította a fegyveres ellenállás, az üldözés és a megtorlás láncolatát. Különösen Nyugat-Ukrajnában és a balti országokban volt erős ellenállás a Szovjetunióhoz csatolással szemben.

Nyugat-Ukrajna 1939 szeptemberétől 1941 júniusáig tartó szovjet megszállása egy elég erős földalatti fegyveres szervezet, az OUN (Ukrán Nemzeti Unió) megalakulását idézte elő, amelynek bizonyos tagjai beálltak SS-egységekbe, hogy segédcsapatként harcoljanak a zsidók és a kommunisták ellen. A Vörös Hadsereg közeledtére, 1944 júliusában az OUN megalakította Ukrajna Legfelső Felszabadító Tanácsát. Az OUN vezetője, Roman Suhovics lett az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) parancsnoka; ukrán források szerint 1944 őszén, állítólag, több mint 20 000 harcost tömörített ez a hadsereg. 1944. március 31-én írta alá Berija azt a rendeletet, amelynek értelmében le kell tartóztatni és Krasznojarszk környékére kell deportálni az OUN és az UPA minden ellenállójának minden családtagját. 1944 februárja és októbere között 100 000 polgári személyt, nőt, gyereket, öreget hurcoltak el ezen a címen. Ebben az időszakban 37 000 foglyul esett harcost küldtek a Gulagra. 1944 novemberében elhunyt Scseptickij, az ukrán görögkatolikus egyház metropolitája, utána arra kényszerítették egyházát a szovjet hatóságok, hogy egyesüljön az orosz ortodox egyházzal.

Az NKVD ügynökei minden szovjetesítéssel szembeni ellenállást csírájában akarnak elfojtani, ezért kimentek az iskolákba, lapozgatták az osztálykönyveket, azoknak az értesítőit, akik a háború előtti években jártak iskolába, amikor Nyugat-Ukrajna még a „burzsoá” Lengyelországhoz tartozott, a biztonság kedvéért előre összeállították a

letartóztatandók névjegyzékét, elsősorban azoknak az egykori legjobb tanulóknak a nevével, akiket „a szovjethatalom lehetséges ellenségeinek” tartottak. Berija egyik helyettese, Kobulov azt írta egyik jelentésében, hogy 100 000 „katonaszökevényt” és „kollaboránst” tartóztattak le 1944 szeptembere és 1945 márciusa közt Nyugat-Fehéroroszországban, amelyről szintén úgy gondolták, hogy akárcsak Nyugat-Ukrajna, „tömve van a szovjet rendszer iránt ellenséges elemekkel”. Nagyon hézagos statisztikák arról tanúskodnak, hogy 1945. január 1-je és március 15-e között, csak Litvániában, 2257 „tisztogató akciót” hajtottak végre.

Több mint 6000 „bandita” vesztette életét ezeknek a műveleteknek a következtében, és több mint 75 000 embert tartóztattak le, „banditákat, nacionalista és katonaszökevény csoportok tagjait”. 1945-ben több mint 38 000 „osztályidegen elem, bandita és nacionalista családtagot” deportáltak Litvániából. Figyelemre méltó, hogy 1944-45-46-ban látványosan, 140, illetve 420%-kal megnőtt az ukránok és a baltiak száma a Gulag rabjai között. 1946 végén a táborfoglyok 23%-át tették ki az ukránok, és 6%-át a baltiak, sokkal nagyobb százalékarányt, mint amekkorát ezek a nemzetiségek képviselnek a szovjet lakosságon belül.

1945-ben az a sok százezer ember is a Gulagot duzzasztotta, aki az „ellenőrző és szűrő táborokból” került oda. 1941 végén a Gulag munkatáboraival párhuzamosan hozták létre ezeket a táborokat. Itt akarták összegyűjteni a felszabadított vagy az ellenség kezéből megszökött szovjet hadifoglyokat, akiket eleve azzal gyanúsítottak, hogy kémek lehetnek, vagy legalábbis olyan emberek, akiket „megfertőzött”, hogy egy ideig a „rendszeren” kívül voltak. Az ellenség megszállta területekről való, így szintén fertőzött katonaköteles férfiak is ezekbe a táborokba kerültek, meg a sztaroszták és mások, akik valamilyen, bármilyen jelentéktelen hatósági tisztséget töltöttek be a megszállás alatt. A hivatalos adatok szerint 1942 januárjától 1944 októberéig több mint 421 000 ember járta meg az ellenőrző és szűrőtáborokat.[339]

Ahogy nyomult előre nyugat felé a Vörös Hadsereg, és visszafoglalta azokat a területeket, amelyeket két-három évig németek tartottak megszállva, kiszabadította a szovjet hadifoglyok és deportált munkások millióit, sosem látott arányokat öltött az a kérdés: hogyan kellene hazatelepíteni a szovjet embereket, katonákat és polgári személyeket egyaránt. 1944-ben „hazatelepítési igazgatóságot” hozott létre a szovjet kormány Golikov tábornok irányítása alatt. 1944. november 11-én közölte a sajtó azt az interjút, amelyben a tábornok ezt mondta: „A szovjethatalom a szívén viseli náci rabságra vetett gyermekei sorsát. Méltóképpen fogadjuk majd őket, mint a haza gyermekeit. A szovjet kormány azon az álláspontón van, hogy még azokat a szovjet állampolgárokat sem fogják felelősségre vonni, akik a náci terror fenyegető hatására a Szovjetunió érdekeivel ellentétes cselekedeteket követtek el, ha készen állnak, hogy hazatérésük után tisztességesen teljesítsék állampolgári kötelességüket.” Az efféle, széltében ismertetett nyilatkozatok nem maradhattak hatástalanul: sikerült megtéveszteniük a szövetségeseket. Mi mással magyarázhatnánk a szövetségesek buzgalmát, hogy olyan serényen alkalmazták a jaltai megállapodás egyik záradékát, a minden „hazája határain kívül található” szovjet állampolgárnak a Szovjetunióba való visszatelepítéséről szóló záradékot? Azt írta elő az a megállapodás, hogy csak azokat küldjék vissza erőszakkal,

akik német egyenruhát hordtak, vagy együttműködtek az ellenséggel, mégis minden „hazája határain kívül található” szovjet állampolgárt kiszolgáltattak a visszatérésük intézésével megbízott NKVD ügynökeinek.

Három nappal az ellenségeskedés megszűnte után, 1945. május 11-én, száz - egyenként tízezer férőhelyes - új ellenőrző és szűrőtábor létesítését rendelte el a szovjet kormány. A kémelhárító szervezet, a SZMERS dolga volt, hogy a visszatelepítendő szovjet hadifoglyokat „ellenőrizze”, a polgári személyeket pedig az NKVD ad hoc szerveinek kellett megszűrnie. 1945 májusától 1946 februárjáig több mint 4 200 000 szovjet állampolgárt telepítettek vissza: 1 545 000 hadifoglyot, aki életben maradt a náci fogságba esett ötmillióból, és 2 655 000 munkára elhurcolt civilt, vagy a harcok elől nyugatra menekült embert. Az ellenőrző és szűrőtáborban való kötelező tartózkodás után a visszatelepítettek 57,8%-ának, főleg nőknek és gyerekeknek megengedték, hogy hazamenjenek; 19,1%-át a hadseregbe, gyakran büntetőzászlóaljakba vezényelték; 14,5%-át „újjáépítési zászlóaljakba” küldték, általában két esztendőre; 8,6%-át, vagyis körülbelül 360 000 embert a Gulagra irányítottak „hazaárulás” miatt, ami tíztől húsz évig terjedő rabságot jelentett; különleges telepes lett belőlük valamelyik táborban, vagy az NKVD valamelyik komendatúrájá-ban.[340]

Különleges sorsot tartogattak a vlaszoveceknek, azoknak a szovjet katonáknak, akik a II. hadsereg parancsnokához, az 1942 júliusában német fogságba esett Andrej Vlaszov szovjet tábornokhoz csatlakoztak. A Sztálin-ellenes meggyőződésű Vlaszov tábornok beleegyezett, hogy együttműködjék a nácikkal, hogy felszabadíthassa országát a bolsevik zsarnokság alól. Vlaszov „orosz nemzeti bizottságot” alakított a német hatóságok jóváhagyásával, és fölállította az „orosz felszabadító hadsereg” két hadosztályát. A náci Németország veresége után a szövetségesek kiadták Vlaszov tábornokot és tisztjeit a szovjeteknek, akik kivégezték őket. A Vlaszov-hadsereg katonáit pedig, az 1945-ös novemberi amnesztiarendelet értelmében, hat évre Szibériába. Kazahsztánba és a Távol-Északra deportálták. 1946 elején 148 079 tényleges vagy állítólagos vlaszovec volt rajta az elhurcoltak és a különleges telepesek belügyminisztériumi névjegyzékén. Több ezer vlaszovecet, többségükben altiszteket küldtek - árulás vádjával - a Gulag munkatáboraiba.[341]

Végeredményben sosem láttak annyi bennlakót a „különleges létesítmények”, a Gulag táborai és telepei, az ellenőrző és szűrőtáborok és a szovjet börtönök, mint ekkor, a győzelem évében; mintegy öt és fél millió embert, mindenféle csoportot. Sokáig elhomályosította ezt a csúcsot a diadalünnep, a „Sztálingrád-hatás”. Tény, hogy a második világháború vége egy olyan, körülbelül egy évtizedig tartó korszakot nyitott meg, amelyben inkább, mint bármikor, lenyűgözően hatott a szovjet minta, és igen sok ország állampolgárainak tízmilliói osztoztak ebben a bűvöletben. A Szovjetunió hozta meg a legnagyobb emberáldozatot a nácizmus legyőzéséért, és ez a tény elfödte a sztálini diktatúra igazi jellegét, tisztázta a rendszert az alól a gyanú alól, amelyet annak idején - hej, de messze is volt már az! - a moszkvai perek vagy a német-szovjet szerződés vetett rá.

A GULAG FÉNYKORA ÉS VÁLSÁGA

Semmilyen nagy nyilvános per, semmilyen nagy rémuralom nem jellemzi a sztálinizmus utolsó éveit. De a háború utáni korszak nyomasztó és maradi légkörében fénykorát élte a társadalmi magatartásformák általános büntethetősége. Mindinkább elodázódtak a háború tépázta társadalom reményei, hogy szabadabb szelek járják át a rendszert. „Túl sokat szenvedett a nép, nem ismédődhet meg a múlt” - írta Ilja Ehrenburg az Emlékirataiban, 1945. május 9-ét idézve régi feljegyzései alapján; de jól ismerte belülről a rendszer gépezetét és természetét, ezért mindjárt hozzátette: „De azért szorongok és tanácstalan vagyok.” Helyénvalónak bizonyult a balsejtelme.

„Vívódik a lakosság; reménytelen a nagyon nehéz anyagi helyzet miatt, de reménykedik is, hogy »megváltozik valami«” olvassuk több hangulatjelentésben, amelyeket 1945 szeptemberében-októberében küldtek Moszkvába a központi bizottság vidéki ellenőrző körutakon járó pártoktatói. Ezek szerint a jelentések szerint továbbra is „zűrzavaros” helyzet van az országban. Az 1941-42-es kiürítés során keletre telepített munkások millióinak önkéntes vándorlása, ez a roppant mozgolódás tartósan zavarja a termelés újraindítását. Olyan nagyarányú sztrájkhullám rázta meg az uráli fémkohászati ipart, amekkorát sohasem látott a rendszer. Mindenfelé kimondhatatlan nyomor uralkodott. Huszonötmillió hajléktalan volt az országban, és még a nehéz testi munkát végzők kenyérfejadagja sem haladta meg a napi egy fontot. 1945. október végén a novoszibirszki területi pártbizottság illetékesei egyenesen azt javasolták, hogy ne vonultassák föl a város „dolgozóit” az októberi forradalom évfordulója alkalmából, „mert nincs ruházata és lábbelije a lakosságnak”. Ebben az ínségnyomorúságban szaporán terjengtek a kósza hírek, különösen arról, hogy „hamarosan” megszüntetik a kolhozt, mert megint megmutatta, hogy nem képes eltartani a parasztokat, még néhány pud gabonát sem tud juttatni nekik az egész idényben végzett munkájukért.[342]

Az „agrárfronton” volt a legdrámaibb a helyzet. Súlyos aszály is sújtotta a háború pusztította vidékeket, nem volt sem gép, sem munkaerő, így katasztrofális termést takarítottak be 1946 őszén. A kormánynak megint későbbre kellett halasztania a jegyrendszer megszüntetését, pedig Sztálin már megígérte az 1946. február 9-i híres választási beszédében. Nem volt hajlandó szembenézni a kormány a mezőgazdasági kudarc okaival, „a kis egyéni gazdaságok mohóságának” tulajdonította a bajokat, és elhatározta, hogy „fölszámolja a kolhozok alapszabályának megsértéseit” és üldözőbe veszi „a betakarítást szabotáló ellenséges és osztályidegen elemeket, a termés dézsmálóit és fecsérlőit”. 1946. szeptember 19-én kolhozügyi bizottságot alakítottak; ennek Andrej Andrejev, a politikai bizottság tagja lett az elnöke, és az volt a feladata, hogy visszaszerezze azokat a földeket, amelyeket „törvénytelenül tulajdonítottak el” a kolhozparasztok a háború alatt. Két év alatt vissza is szerzett a kormányzat majd tízmillió hektár olyan földet, amelyet a parasztok „hasítottak ki maguknak”, hogy egy talpalatnyi saját földecskéhez jussanak, és éhen ne pusztuljanak.

1946. október 27-én egy árulkodó című kormányrendelet (az állami gabona védelméről) fölszólította az igazságügy-minisztériumot, hogy minden lopást derítsen föl tíz napon belül, és szigorúan alkalmazza a feledésbe merült 1932. augusztus 7-i törvényt. 1946 november-decemberében több mint 53 300 embert, nagyrészt kolhozparasztokat ítéltek el súlyos táborfogságra kalász- vagy kenyérlopás miatt. Ezerszámra tartóztatták le

a kolhozelnököket „a betakarítási kampány elszabotálásáért”. Ez alatt a két hónap alatt 36%-ról 77%-ra növekedett a „begyűjtési terv” teljesítése.[343] De milyen áron! Az a szépítő kifejezés, hogy „lemaradás a begyűjtési kampányban”, nagyon gyakran valami drámai valóságot takart: az éhínséget.

Különösképpen az 1946-os nyári aszály sújtotta vidékekre terjedt ki az 1946-47-es őszi-téli éhínség, a kurszki, tambovi, voronyezsi, orjoli területre és Rosztov környékére. Legalább 500 000 áldozatot szedett. Az

1946-47-es éhínséget is teljes csönd övezte, akárcsak az 1932-est. Az aszályos vidékeken a termés alig érte el hektáronként a két és fél mázsát, a Kreml urai mégsem voltak hajlandók csökkenteni a beszolgáltatási kötelezettséget, és ez járult hozzá döntő mértékben, hogy igazi éhínséggé fajult az élelemhiány. Nem volt mit tenniük a kiéhezett kolhozparasztoknak, ha nem akartak éhen halni, az itt-ott található sovány készleteket fosztogatták. Egy év alatt 44%-kal nőtt a lopások száma.[344]

1947. június 5-én két új rendelet szövegét közölte a sajtó; az előtte való napon hozta meg őket a kormány, és szellemüket, betűjüket tekintve nagyon közel álltak a híres, 1931. augusztus 7-i törvényhez; azt mondták ki, hogy minden „állami vagy kolhoztulajdon elleni vétség” öttől huszonöt évig terjedő táborfogsággal büntethető, aszerint, hogy egyénileg vagy csoportosan, első ízben vagy visszaesőként követték el őket. Kettőtől három évig terjedő táborfogsággal volt büntethető mindenki, aki tudomást szerzett lopás előkészületeiről vagy magáról a lopásról, de nem jelentette a rendőrségnek. Egyébként egy bizalmas körlevél arra is felhívta a bíróságok figyelmét, hogy ezentúl az olyan kis munkahelyi tolvajlások is az 1947. június 4-i rendeletek hatálya alá esnek, amelyekért azelőtt legföljebb egy év szabadságvesztés volt kiszabható.

1947 második felében több mint 380 000 embert, köztük 21 000 tizenhat év alatti fiatalkorút ítéltek el az új „közbűntényes törvény” alapján. Néhány kiló rozs ellopásáért általában nyolc-tíz év táborfogságot sóztak az ember nyakába. Íme egy részlet a vlagyimiri területen lévő, szuzdali járási népbíróság 1947. október 10-i ítéletéből: „Tetten érték a kolhoz lovainak éjszakai őrzésével megbízott N. A. és B. S. tizenöt, illetve tízenhat éves kiskorút, hogy három uborkát lopott a kolhoz konyhakertjéből, [...] N. A. és B. S. büntetése: nyolc év közönséges munkatelepen letöltendő szabadságvesztés”.[345] Hat év alatt 1 300 000 embert ítéltek el, 75%-ukat öt évnél hosszabb szabadságvesztésre, az 1947. június 4-i rendeletek alapján; 1951-ben ők képviselték a Gulag közbűntényeseinek 53%-át, és az összes rab mintegy 40%-át.[346] A negyvenes évek végén jelentősen megnövelte az 1947. június 4-i rendeletek szigorú alkalmazása a közönséges bíróságok kiszabta büntetések átlagos időtartamát; 1940-ben 2%-ot tett ki az öt évet meghaladó szabadságvesztések aránya, ez 29%-ra nőtt 1949-ben! Most, a sztálinizmus fénykorában a „közönséges”, a „népbírósági” megtorlás váltotta föl az NKVD harmincas években virágzó, „különbírósági” megtorlását.[347]

Sok - tolvajlásra szoruló, koldusbotra jutott - nő, hadiözvegy, kisgyerekes családanya is volt a lopásért elítélt emberek között. 1948-ban 500 000-en raboskodtak a Gulagon, vagyis kétszer annyian, mint 1945-ben, és 22 815 négy évesnél kisebb gyereket is őriztek a női táborokhoz tartozó „kisdedóvókban”. Ez a szám 35 000-re nőtt 1953 elejére.[348] Nem akarta a kormány, hogy - az 1947-ben bevezetett drákói törvénykezés következtében -

óriási csecsemőotthonná váljék a Gulag, így kénytelen volt részleges amnesztiát hirdetni 1949 áprilisában, és lehetővé tenni mintegy 84 200 nő és kisgyerek szabadlábra helyezését. De azért az apró lopásokért elítéltek százezreinek szüntelen áradata egészen 1953-ig magasan, 25 és 30% között tartotta a Gulag női rabjainak arányszámát.

1947-48-ban több más olyan jogi szöveggel is kiegészült az elnyomás gépezete, amely árulkodik a kor légköréről: 1947. február 15-én egy rendelet megtiltotta szovjet állampolgárok és külföldiek házasságát, 1947. június 9-én egy másik azok felelősségre vonására vonatkozott, akik „államtitkokat hoznak nyilvánosságra, vagy elveszítenek államtitkokat tartalmazó iratokat". Az 1948. február 21-i rendelet a legismertebb, amely szerint „táborfogságuk letöltése után a Kolima, a novoszibirszki és krasznojarszki terület vidékére [...] és Kazahsztán bizonyos távoli vidékeire kell száműzni" „minden kémet, trockistát, diverzánst, jobboldalit, menseviket, szociálforradalmárt, anarchistát, nacionalistát, fehéret és más, szovjetellenes elemet". De a fegyintézeti igazgatóság jobbnak látta, ha szoros őrizet alatt tartja ezeket a „szovjetellenes elemeket", ezért többnyire úgy döntött, hogy külön bírósági eljárás nélkül megtoldja újabb tíz évvel az 1937-38-ban egyszer már elítélt „58-asok" százezreinek büntetését.

Ugyancsak 1948. február 21-én egy másik rendeletet is elfogadott a Legfelső Tanács elnöksége, és elrendelte, hogy deportálni kell az Ukrán SZSZK-ból „mindenkit, aki nem hajlandó teljesíteni a »munkanap-minimumot« a kolhozokban, és élősdi életet folytat". 1948. június 2-án az egész országra kiterjesztették ezt a rendelkezést. Abban a leromlott állapotukban a kolhozok a legcsekélyebb fizetséget sem tudták szavatolni dolgozóiknak a munkanapok fejében, ezért sok kolhoztag az igazgatóság megkövetelte minimális évi munkanapot sem tudta teljesíteni. Milliószámra eshettek az új törvény hatálya alá. A helyi hatóságok azonban rájöttek, hogy az „élősdi-törvény" szigorú alkalmazása még jobban szétzilálná a termelést, ezért lazábban éltek vele. Ennek ellenére csak 1948-ban több, mint 38 000 „élősdit" deportáltak, és hurcoltak kényszerlakhelyre, az NKVD komendatúráiba. Mindezek a megtorló intézkedések elhomályosították az 1947. május 26-i rendeletet, a halálbüntetés jelképes és átmeneti eltörlését. 1950. január 12-én vissza is állították a halálbüntetést, főleg azért, hogy kivégezhessék a „leningrádi ügy" vádlottait.[349]

A harmincas években gyakran kapkodó és ellentmondásos politikára vezetett az elhurcoltak és különleges telepesek „visszatérési jogának" kérdése. A negyvenes évek végén gyökeresen megoldották ezt a kérdést. Eldöntötték, hogy minden 1941-45-ös deportálás „életfogytig" szól. Föl sem vetődött hát a deportáltak nagykorúságot elérő gyerekeinek problémája; ők is, ivadékaik is örökre különleges telepesek maradnak!

1948-tól egészen 1953-ig mindvégig szakadatlanul nőtt a különleges telepesek száma; 1946 elején még 2 342 000-en voltak, 1953 januárjában már 2 753 000-en. Több új deportáláshullám eredménye volt ez a növekedés. Litvánia mindig ellenállt a föld erőszakos kollektivizálásának, ezért 1948. május 22-én és 23-án óriási razziát rendezett az országban az NKVD; úgy hívták a műveletet, hogy „Tavasz akció". 36 932 férfit, nőt és gyereket tartóztattak le és raktak harminckét vasúti szerelvényre, negyvennyolc óra alatt. Mindüket úgy minősítették, hogy „bandita, nacionalista és e két csoport családtagja". Négy-öthetes utazás után szétosztották őket különböző kelet-szibériai komendatúrákra,

és olyan fakitermelő kombinátokban dolgoztatták őket, ahol különlegesen nehéz munka várt rájuk. „Az igarkai fakitermelő kombinátba [a krasznojarszki területre] munkaerőnek küldött litván családok - olvashatjuk az NKVD egyik följegyzésében - lakásra alkalmatlan helyiségekbe vannak beköltöztetve; a tetőkön befolyik a víz, az ablakokon nincs üveg, sehol egy bútor, sehol egy fekvőhely. Mohát, szénát terítenek maguk alá a deportáltak és a földön alszanak. A zsúfoltság miatt meg az egészségügyi előírások betarthatatlansága miatt olykor halálos tífusz és vérhas lép föl a különleges telepesek között." Csak 1948-ban majd 50 000 litvánt deportáltak különleges telepesnek, és 30 000-et küldtek a Gulag táboraiba. Továbbá, a belügyminisztérium adatai szerint, a „tisztogató műveletek" során is megöltek 21 259 litvánt ebben a köztársaságban, amely makacsul ellenállt a szovjetesítésnek és a kollektivizálásnak. 1948 végére, a hatóságok mind erőteljesebb nyomása ellenére is, a földeknek még mindig csak kevesebb mint 4%-át kollektivizálták a balti országokban.[350]

1949 elején elhatározta a szovjet kormány, hogy meggyorsítja a balti országok szovjetesítési folyamatát, és „végérvényesen kiirtja a banditizmust és a nacionalizmust" ezekben a frissen bekebelezett köztársaságokban. Január 12-én rendeletet hozott a minisztertanács „A kulákoknak és családjaiknak, a törvényen kívüli banditák és nacionalisták családjainak, a fegyveres összecsapásokban megölt banditák családtagjainak, akiket elítéltek vagy közkegyelemben részesítettek, de továbbra is ellenséges tevékenységet folytatnak, valamint a banditák cinkosai családjainak a Litván, Lett és Észt SZSZK-ból való kiűzéséről és deportálásáról". 1949 márciusától - rnájusáig folytak a deportálási műveletek; mintegy 95 000 embert hurcoltak el a balti országokból Szibériába. Kruglov belügyminiszter 1949. május 18-án Sztálinnak írt jelentése szerint 27 084 tizenhat évesnél fiatalabb gyerek is volt ezek között az „ellenséges és a szovjet rendre veszélyes elemek" között, 1785 apátlan-anyátlan kisgyerek, 146 nyomorék és 2850 „roskatag aggastyán"![351] 1951 szeptemberében, újabb hajtóvadászatok után, ismét deportáltak mintegy 17 000 balti - állítólagos - kulákot. Több mint 200 000-re becsülik azoknak a baltiaknak a számát, akiket 1940 és 1953 között deportáltak; körülbelül 120 000 litván volt köztük, 50 000 lett és valamivel több mint 30 000 észt.[352] A Gulag táboraiban lévő baltiakat is hozzá kell adnunk ezekhez a számokhoz;

1953-ben összesen 75 000-en voltak, közülük 44 000-en a legmegrögzöttebb politikai foglyoknak fenntartott „különleges" táborokban; ezekben a táborokban az állomány egyötödét tették ki a baltiak. Végeredményben, a balti országok felnőtt lakosságának 10%-a volt vagy deportálva, vagy táborban.

A moldávok is ott voltak a Szovjetunióba frissen és erőszakkal bekebelezett többi nemzetiség között; ők is ellenálltak a szovjetesítésnek és a kollektivizálásnak. 1949 végén a hatóságok elhatározták, hogy nekilátnak a nagy razziának, és deportálják az „ellenséges és osztályidegen elemeket". A Moldáv Kommunista Párt első titkára, a Szovjetunió kommunista pártjának jövendő főtitkára, Leonyid Iljics Brezsnyev felügyelete alatt folyt le a művelet. Kruglov Sztálinnak írt 1950. február 17-i jelentése 94 792-re teszi a „különleges telepesként" „örökre" deportált moldávok számát. Ha a többi deportáltéval azonosnak tekintjük a szállítás alatti halálozási arányszámukat, azt az eredményt kapjuk, hogy 120 000 moldávot deportáltak, vagyis körülbelül a moldáv lakosság 7%-át. Még

mindig

1949-nél maradva, említsük meg a szakasztott ilyen deportálások között, hogy 1949 júniusában újabb 57 680 görögöt, örményt és törököt hurcoltak el Kazahsztánba és az Altáj környékére a Fekete-tenger partvidéké-ről.[353]

A negyvenes évek egész második felében továbbra is nagy tömegekben szállították az OUN és az UPA Ukrajnában elfogott partizánjai a különleges telepeseket. 1944 júliusától 1949 decemberéig hétszer szólították fel a szovjet hatóságok a felkelőket, hogy tegyék le a fegyvert, amnesztiát ígértek nekik, de bármiféle kézzelfogható eredmény nélkül. 1945 és 1947 között jórészt a felkelők kezén volt Nyugat-Ukrajnában a vidék, „az ország belseje", támogatta őket a kollektivizálás minden gondolatát elutasító parasztság. A lengyel és a csehszlovák határon tevékenykedtek a felkelő erők, és a szomszédos országokba menekültek, ha üldözték őket. Arról az egyezményről is megítélhetjük a mozgalom jelentőségét, amelyet 1947 májusában volt kénytelen kötni a szovjet kormány Lengyelországgal és Csehszlovákiával az ukrán „bandák" elleni harc összehangolásáról. Ennek a megállapodásnak az értelmében a lengyel kormány áttelepítette az ukrán lakosságot Lengyelország északnyugati részébe, hogy megfossza a felkelést természetes támaszpontjaitól.[354]

Az 1946-47-es éhínség tízezerszámra űzött el parasztokat Kelet-Ukrajnából Nyugat-Ukrajnába, ahol nem volt akkora éhínség, és ez még egy ideig utánpótlással táplálta a lázadást. Ha hihetünk az utolsó amnesztiaajánlatnak, amelyet 1949. december 30-án írt alá az ukrán belügyminiszter, nemcsak a parasztok köréből toborozták a „felkelő bandákat". Tény, hogy a banditacsoportok között „az üzemekből, a donyeci bányákból és az ipariskolákból megszökött fiatalokat" is emlegette a felhívás szövege. Csak 1950 végére „csendesítették le" végérvényesen Nyugat-Ukrajnát, a földek erőszakos kollektivizálása, egész falvak elhurcolása és mintegy 300 000 ember deportálása vagy letartóztatása után. A belügyminisztérium statisztikája szerint 1944 és 1952 között „az OUN és az UPA 172 000 tagját" deportálták - sok esetben családjukkal együtt -mint különleges telepest Kazahsztánba és Szibériába.[355]

Sztálin halálig, sőt esetenként később is folytak ezek az akciók, a belügyminisztérium szóhasználatával: „különböző csoportok" deportálása. Így 1951-52-ben, kis hatósugarú, célzott akciók keretében deportáltak 11 685 mingrélt és 4707 iránit Grúziából. 4365 Jehova tanúját, 4431 nyugat-fehéroroszországi kulákot, 1445 nyugat-ukrajnai kulákot, 1415 kulákot Pszkov környékéről, az „Igazi Ortodox Keresztény" szekta 995 tagját, 2795 tadzsíkisztáni „baszmacsot" és 591 „csavargót". Csak az különböztette meg őket a különféle „megbüntetett" népek deportáltjaitól, hogy ezeket a különféle csoportokat nem „örökre", hanem csak tíz-húsz évre deportálták.

A nemrégiben részben feltárt Gulag-levéltár arról tanúskodik, hogy az ötvenes évek eleje volt a koncentrációs táborok rendszerének a fénykora - a munkatáborokban soha sem volt annyi fogoly, mint akkor, és annyi különleges telepes a „telepesfalvakban" -, egyszersmind a rendszernek sosem tapasztalt válsága jellemezte az ötvenes évek elejét.

1953 elején körülbelül 2 750 000 rab sínylődött a Gulagon, az alábbi háromféle létesítményben elosztva:

- körülbelül 500 „munkatelep", elszórva az ország minden részén, mindegyikben

átlagosan ezer-háromezer rab, többnyire - felerészben öt évnél kevesebbre ítélt - közbűntényes;

- mintegy hatvan nagy fegyintézet, főleg az ország északi és keleti tájain fekvő „munkatábor”, mindegyikben - többnyire tíz évnél többre ítélt - többször tízezer közbűntényes és politikai fogoly;

- mintegy tizenöt „különleges rendszerű tábor”, amely a belügyminisztérium 1948. február 7-i titkos utasítására létesült, és amelyben csakis „különlegesen veszélyesnek” tartott politikai foglyokat őriztek, vagyis körülbelül 200 000 embert. Ezek voltak az igazi haláltáborok.[356]

Ebben az óriási koncentrációstábor-világban még egy másik Gulag-igazgatósághoz tartozó további 2 750 000 különleges telepest is hozzá kell adnunk a 2 750 000 táborfogolyhoz. Együttvéve komoly elhelyezési és felügyeleti gondokat okozott ez a mintegy öt és fél millió ember, de jövedelmező is volt gazdaságilag. 1951-ben Kruglov tábornok belügyminiszter nagyon nyugtalankodott a fegyencmunkaerő termelékenységének állandó csökkenése miatt, ezért nagy szemlekampányt szervezett, megvizsgáltatta a Gulag állapotát. A helyszínekre küldött bizottságok nagyon feszült helyzetről számoltak be.

Elsősorban persze azokból a „különleges rendszerű táborokból”, amelyekben az 1945 óta odaözönlő „politikaiak” - partizánnak állt ukrán és balti „nacionalisták”, az újonnan bekebelezett területek „idegen elemei”, valódi vagy vélt „kollaboránsok” és más „hazaárulók” - vitathatatlanul elszántabb rabok voltak, mint a harmincas évekbeli „nép ellenségei”, azok a régi pártkáderek, akik meg voltak győződve róla, hogy csak valami szörnyű félreértés miatt jutottak börtönbe. Ezeket az új foglyokat viszont húsz-huszonöt évre ítélték, reményük sem volt, hogy hamarabb szabadulnak, nem volt hát nekik semmi vesztenivalójuk. Elzárva éltek a különleges rendszerű táborokban, így ráadásul még a közbűntényesek mindennapi társaságától is megszabadultak. Márpedig, hangsúlyozta Alekszandr Szolzsenyicin, főleg éppen a politikaiak és közbűntényesek keveredése gátolta az összefogás szellemének kibontakozását a rabok között. Mihelyt megszűnt ez a gát, nyomban a rendszerrel szembeni ellenállás és lázadás gócai lettek a különleges táborok. Főleg a földalatti harcban szövődött ukrán és balti hálózatok voltak igen tevékenyek ezen a téren. Elszaporodott a munkamegtagadás, az éhségsztrájk, a csoportos szökés. A még csak hézagos kutatások tizenhat nagy zavargást és lázadást igazolnak csak az 1950-52-es időszakból, és mindegyikben több száz rab vett részt.[357]

Az 1951-es „Kruglov-vizsgálat" a „közönséges” táborokban is a helyzet romlását tárta fel, amely „a munkafegyelem általános meglazulásában” nyilvánult meg. Egymillió munkanap ment veszendőbe 1951-ben „munkamegtagadás” miatt. Nőtt a bűnözés a táboron belül, mind többször zördültek össze rabok az őrökkel, csökkent a fegyencmunka termelékenysége. Az igazgatóság szerint főleg az okozta ezt a helyzetet, hogy fogolybandák vetélkedtek egymással: a „törvényes tolvajok” nem voltak hajlandók komolyan dolgozni, mert tisztelni akarták „a hely szellemét”, a „szukik” meg alávetették magukat a tábor szabályzatának. A klikkek és a veszekedés aláásták a fegyelmet, és „rendzavarást” szültek. Most már több halált okozott a késszúrás, mint az éhség vagy a betegség. A Gulag-vezetők 1952 januárjában tartott moszkvai értekezlete elismerte, hogy

„az igazgatóság eddig ügyesen ki tudta használni a különböző rabcsoportok közötti ellentéteket, de már lassacskán kicsúszik a kezéből a belső folyamatok irányítása. [...] Bizonyos táborokban már a klikkek veszik kezükbe a tábori belügyeket.” Az igazgatóság kénytelen volt szüntelenül áthelyezgetni a foglyokat, hogy szétzilálja a csoportokat és klikkeket, folytonos volt a gyakran 40 000-60 000 rabot megmozgató átszervezés az óriási fegyintézetek különböző részlegeiben.[358]

A feltűnően elszaporodott klikkek kérdéskörén túl mégis oda lyukad ki sok, 1951-52-ben kelt szemlebeszámoló, hogy a fegyintézeti és termelőszerkezetek teljes átszervezésére, sőt az állomány jelentős csökkentésére van szükség.

Így Zverjev ezredes, a 69 000 rabot őrző norilszki koncentrációs táboregyüttes vezetője az alábbi intézkedéseket javasolja 1952 januárjában írt jelentésében Dolgih tábornok, Gulag-főnöknek:

1. El kell szigetelni a klikkek tagjait.[52] „De - tette hozzá Zverjev -olyan sok rab tartozik a két klikk közül valamelyikbe, és fejt ott ki tevékenységet, hogy [...] csak a hangadókat vagyunk képesek elszigetelni, azokat sem mindig”.

2. Föl kell számolni azokat az óriási termelőövezeteket, ahol jelenleg, őrizet nélkül, tízezerszámra dolgoznak egymással vetélkedő klikkekhez tartozó rabok.

3. Kisebb termelőegységeket kellene létrehozni, hogy szorosabb felügyelet alatt tarthassuk a rabokat.

4. Növelni kell az őrszemélyzetet. „De - tette hozzá Zverjev -lehetetlen kellőképpen megszervezni ezt a felügyeletet, hiszen 50%-os létszámhiánnyal küzdünk.”

5. El kell választani a rabokat a szabad dolgozóktól a termelési színhelyeken. „De a norilszki fegyintézet különböző vállalatai közötti technológiai kapcsolatok, a folyamatos termeléskényszer, a súlyos elszállásolási problémák nem teszik lehetővé, hogy kellőképpen elválasszuk a rabokat a szabad dolgozóktól. [...] Általában szólva, csakis úgy oldhatnánk meg a termelőeljárás egyöntetűsítése és a termelékenység problémáját, ha idő előtt szabadlábra helyeznénk 15 000 rabot, és arra kényszerítenénk őket, hogy helyben maradjanak.”[359]

A kor viszonyai között távolról sem volt olyan képtelen Zverjevnek ez az utóbbi javaslata. 1951 januárjában Kruglov belügyminiszter 6000 rab idő előtti szabadlábra helyezését kérte Berijától, mert - mint szabad dolgozókat - a sztálingrádi vízi erőmű hatalmas üzemcsarnokaiba kellett vezényelni őket, ahol több mint 25 000 rab töltötte büntetését - a jelek szerint elég eredménytelenül. Az ötvenes évek elején meglehetősen gyakori volt az idő előtti szabadlábra helyezés, különösen szakmunkások esetében. Ez a gyakorlat a túlméretezett koncentrációs rendszer gazdasági jövedelmezőségének központi kérdését veti föl.

Felduzzadt a rabállomány, már nem is volt olyan könnyen kezelhető, mint a múltban, elhelyezési és felügyeleti problémák adódtak - mintegy 208 000 főnyi személyzetet alkalmazott a Gulag -, ez a roppant igazgatási gépezet egyre nehezebben tudta leleplezni a tuftát - a hamis mérleget - és biztosítani a mindig kérdéses jövedelmezőséget. Csak két megoldás között választhatott az igazgatóság, ha meg akarta oldani ezt az állandó problémát: vagy - emberveszteségre tekintet nélkül - a legnagyobb mértékben

kizsákmányolja a rabmunkaerőt, vagy ésszerűbben használja fel, hogy minél tovább tartson. 1948-ig, grosso modo, az előbbi megoldás érvényesült. A negyvenes évek végén rádöbbent a rendszer, hogy mekkora munkaerőhiány van ebben a háború kivéreztette országban, és ez bírta rá a fegyintézeti hatóságokat, hogy „gazdaságosabban" zsákmányolják ki a rabokat. Jutalmakat, „munkabéreket" vezettek be, hogy ösztönözzék a termelékenységet, aki teljesítette a normát, annak fölemelték az élelemfejadagját, évi 2-3%-ra csökkent az elhalálozási mutató. Ez a „reform" csakhamar beleütközött a koncentrációs világ valóságába.

Az ötvenes évek végén már majd' húszéves volt a termelés egész infrastruktúrája, és általában semmiféle új beruházás nem volt ezen a területen. Az előző évek alatt a munkaerő külterjes felhasználására kiépített és rabok tízezreit foglalkoztató, óriási fegyintézeti egységek nehézkes és csak üggyel-bajjal megreformálható szervezetek voltak, noha 1949 és 1952 között számtalan kísérletet tettek, hogy széttagolják őket kisebb termelőegységekre. A raboknak járó szerény munkabér évente pár száz rubelre, vagyis a szabad dolgozó átlagbérének egytizenötödére-egyhuszadára rúgott, nem hatott hát valami ösztönzően a munka termelékenységének növelésére, éppen akkor, amikor egyre több rab tagadta meg a munkát, és szerveződött bandákba, amelyeket fokozottan szemmel kellett tartani. Végeredményben egyre többe került a rab - az is, aki alávetette magát az igazgatósági szabályzatnak, meg az is, aki szembeszegült, és inkább a „hely szellemének" engedett -, hiszen jobban megfizették, vagy jobban őrizték.

Az 1951-52-es ellenőri jelentésekben található részleges adatok mind egyazon irányba mutatnak: egyre nehezebben igazgatható gépezetté vált a Gulag. Különben az utolsó nagy sztálini építkezések, amelyek bőségesen megkívánták a rabmunkaerőt, a kujbisevi és sztálingrádi vízi erőművek, a turkesztáni csatorna és a Volga-Don-csatorna, tetemes késéssel készültek. A hatóságok gyorsítani akarták a munkálatokat, ezért kénytelenek voltak sok szabad dolgozót oda irányítani, vagy idő előtt szabadon bocsátani a legkészségesebb rabokat.[360]

A Gulag válsága új megvilágításba helyezi azt az 1 200 000 rabra kiterjedő közkegyelmet, amelyet Sztálin halála után alig három héttel, 1953. március 27-én rendelt el Berija. Nem tekinthetünk el azoktól a nemcsak politikai, hanem gazdasági okoktól, amelyek arra indították Sztálin utódjelöltjeit, hogy - egy túlzsúfolt és mind kevésbé „jövedelmező" Gulag irányítása roppant nehézségeinek tudatában - kihirdessék ezt a részleges amnesztiát. Mégis, éppen akkor, amikor a fegyintézeti igazgatóság a rabállomány csökkentését kérte, a mind nyilvánvalóbb üldözési mániában szenvedő, öregedő Sztálin újabb nagy tisztogatást készített elő, a második nagy rémuralmat. Szaporodtak az „ellentmondások" a sztálinizmus végének nyomasztó és zavaros légkörében...

AZ UTOLSÓ ÖSSZEESKÜVÉS

1953. január 13-án azt jelentette a Pravda, hogy nyomára jutottak egy „terrorista orvoscsoport" összeesküvésének; kilenc, majd tizenöt híres orvosból állt ez a csoport, és több mint a fele zsidó volt. Azzal vádolták őket, hogy kihasználva a Kremlben viselt

magas tisztségüket, „megrövidítették az életét” Andrej Zsdanovnak, a politikai bizottság 1948 augusztusában elhunyt tagjának, valamint az 1945-ben meghalt Alekszandr Scserbakovnak, és az Intelligence Service meg egy zsidó segélyszervezet, az American Joint Distribution Committee utasítására megkísérelték, hogy meggyilkoljanak magas rangú szovjet katonai vezetőket. Feljelentőjük, Tyimacsuk doktornő ünnepélyesen átvette a Lenin-rendet, az annak rendje-módja szerint kihallgatott vádlottak meg nyakra-főre „vallottak”. Mint 1936-38-ban, most is ezerszámra tartották a gyűléseket, amelyeken azt követelték, hogy büntessék meg a vétkeseket, csak nyomozzanak tovább és tovább, és térjenek vissza az igazi „bolsevik éberséghez”. A „fehérköpenyes összeesküvés” leleplezése utáni hetekben nagy sajtóhadjárat melegítette fel a nagy rémuralom témáit, és követelte, hogy „vessenek már véget a párt soraiban eluralkodott vétkes hanyagságnak, és végérvényesen likvidálják a szabotázst”. Utat tört magának egy értelmiségieket, zsidókat, katonákat, felső pártkádereket és közgazdászokat és a nem orosz köztársaságok tisztviselőit felölelő, kiterjedt összeesküvés gondolata, és ez már a jezsovscsina legrosszabb pillanatait idézte.

Amint az ügy manapság hozzáférhető iratai tanúsítják,[361] a „fehérköpenyes összeesküvés” döntő pillanat volt a háború utáni sztálinizmus történetében. Egyszerre volt egy 1949 elején elkezdődött, de először már 1946-47-ben is fel-feltünedező „antikozmopolita” - vagyis antiszemita -hadjárat megkoronázása és valószínűleg egy olyan újabb általános tisztogatásnak, egy új nagy rémuralomnak a csírája, amelyet csak Sztálinnak az összeesküvés bejelentése után néhány héttel bekövetkezett halála hiúsított meg. Egy harmadik is csatlakozik ehhez a két megközelítéshez: a belügyminisztérium és az állambiztonsági minisztérium különböző klikkjei között dúló harc; ugyanis 1946-ban elválasztották egymástól ezt a két főhatóságot, és minduntalan át- meg átszervezték őket. (A politikai rendőrségen belüli torzsalkodás maga is azt a torzsalkodást tükrözte, amely a politikai gépezet csúcsán folyt: már Sztálin minden lehetséges örököse az utódlás előkészítésén buzgólkodott.) Van végül egy utolsó, nyugtalanító megközelítése a „Nagy Per”-nek. Nyolc évvel azután, hogy tudomást szerzett a világ a náci megsemmisítő táborokról, a cárizmus régi jó antiszemitizmusának előbányászásával - amellyel még szemben álltak a bolsevikok - azt domborította ki a Nagy Per, hogy mennyire eltévelyedett utolsó szakaszában a sztálinizmus.

Nincs itt helyünk, hogy ennek a pernek, vagy inkább ezeknek a végső mozzanatban összefutó pereknek minden szálát felgombolyítsuk. Csak arra szorítkozunk hát, hogy a fő állomásokat idézzük fel ezen az utolsó összeesküvéshez vezető úton. 1942 őszén a szovjet kormány nyomást akart gyakorolni az amerikai zsidókra, hogy azok meg az amerikai kormányt sarkallják, hogy gyorsabban nyisson „második frontot” a náci Németország ellen Európában. Már korábban megalakult a Szovjet Zsidó Antifasiszta Bizottság; melynek a híres moszkvai jiddis színház igazgatója, Szolomon Mihoelsz lett az elnöke. Zsidó értelmiségiek százai fejtettek ki benne széles körű tevékenységet: a regényíró Ilja Ehrenburg, a költő Szamuil Marsak és Perec Markis, a zongoraművész Emilj Gilelsz, az író Vaszilij Grosszman stb. A bizottság hamarosan túlnőtt félhivatalos propagandaszerv-szerepén, és a zsidó közösség gyűjtőszervezetévé, a szovjet judaizmus képviseleti szervévé vált. 1944 februárjában még Sztálinnak is levelet írtak a bizottság

vezetői, Mihoelsz, Fefer és Epstejn, és azt javasolták, hogy létesítsenek zsidó autonóm köztársaságot a Krímben, hátha feledtethetik vele annak a birobidzsani „Zsidó Nemzetiségi Államnak” a nyilvánvaló kudarcát, amellyel a harmincas években kísérleteztek, de tíz év alatt még 40 000-nél is kevesebb zsidó telepedett le azon az isten háta mögötti, mocsaras, sivatagos távol-kelet-szibériai vidéken, a kínai határ mentén.[362]

Tanúvallomások gyűjtésével is foglalkozott a bizottság, a nácik által elkövetett zsidómészárlásokkal, a „zsidókkal kapcsolatos rendellenes jelenségekkel” (ez a szépítő kifejezés a lakosság körében tapasztalható antiszemita megnyilvánulásokat jelezte). Hát ebből bőven volt. Az antiszemita hagyományok erősek maradtak Ukrajnában és Oroszország bizonyos nyugati vidékein, főleg az Orosz Birodalom egykori „letelepedési övezetében”, ahol a cári hatóságok megengedték a letelepedést a zsidóknak. A Vörös Hadsereg első vereségei megmutatták, hogy milyen széles a népi zsidóellenesség. „A hátország hangulatáról” szóló néhány NKVD-jelentés is elismeri, hogy a lakosság széles rétegeire hatással van az a náci propaganda, hogy a németek csak a zsidók és a kommunisták ellen háborúznak. A jelek szerint csak csekély fölháborodást keltettek a németek megszállta területeken - így Ukrajnában - a lakosság tudtával és szeme láttára véghezvitt zsidómészárlások. A németek mintegy 80 000 ukrán segédszolgálatost toboroztak, ezek közül néhányan részt vettek a zsidómészárlásokban. A bolsevik ideológusok ellensúlyozni akarták ezt a náci propagandát, és a körül a gondolat körül akarták mozgósítani a frontot és a hátországot, hogy az egész szovjet nép egységesen harcol a megmaradásáért, ezért eleve vonakodtak elismerni a holokauszt egyedülállóságát. Ebből a talajból sarjadt ki az anticionizmus, majd, a jelek szerint, különösen a központi bizottság „agitprop” (agitációs és propaganda) köreiben heves hivatalos antiszemitizmus. Ez az osztály már 1942 augusztusában írt egy belső feljegyzést: „A zsidók uralkodó helyzete a művészi, irodalmi és újságírói körökben.”

A bizottság tevékenysége hamarosan kényelmetlenné vált a hatóságoknak. 1945 elején betiltották Perec Markis zsidó költő művének közzétételét; azzal az ürüggyel tiltották meg a zsidók elleni rémtettekről szóló Fekete könyv megjelenését, hogy „az egész könyvnek az a vezérfonala, hogy a németek csak azért viseltek háborút a Szovjetunió ellen, hogy megsemmisítsék a zsidókat”. 1946. október 12-én Abakumov állambiztonsági miniszter „A Zsidó Antifasiszta Bizottság nacionalista törekvéseiről” szóló feljegyzést küldött a központi bizottságnak.[363] Sztálin nem válaszolt azonnal; akkoriban, nemzetközi stratégiai okokból, Izrael Állam megalapításának kedvező külpolitikát akart folytatni. Csak azután kapott szabad kezet Abakumov a bizottság fölszámolásának megkezdésére, hogy 1947. november 29-én a Szovjetunió megszavazta az ENSZ-ben Palesztina fölosztásának tervét.

1948. január 13-án meggyilkolva találták Minszkben Szolomon Mihoelszt. Állítólag - a hivatalos magyarázat szerint - autószerencsétlenségnek esett áldozatul.[53] Pár hónap múlva, 1948. november 21-én fölöszlatták a Zsidó Antifasiszta Bizottságot, azzal az ürüggyel, hogy „szovjetellenes propagandaközponttá” vált. Betiltották különböző kiadványait, nevezetesen az Einikait című jiddis nyelvű újságot, amelybe a szovjet zsidó értelmiség színe-java dolgozott.[364] A következő hetekben a bizottság minden tagját

letartóztatták. 1949 februárjában nagy „antikozmopolita” sajtóhadjárat kezdődött. A zsidó színikritikusokat támadták, mert „nem képesek megérteni az orosz nemzeti jellemet”: „Ugyan milyen fogalma is lehet egy Gurvicsnak vagy egy Juzovszkijnak az orosz szovjet ember nemzeti jelleméről.?” - kérdezte a Pravda 1949. február 2-án. Százszámra tartóztatták le a zsidó értelmiségieket 1949 első hónapjaiban, főleg Leningrádban és Moszkvában.

A Nyeva című folyóirat sokatmondó dokumentumot közölt nemrégiben erről az időszakról: a leningrádi törvényszék bírói kollégiumának

1949. július 7-i végzését, amely tíz év táborfogságra ítéli Akila Grigorjevics Lenyitont, Ilja Zelkovics Szermant és Rulf Alekszandrovna Zevinát.

Abban találták bűnösnek a vádlottakat, hogy egymás között „szovjetellenes álláspontról bírálták a központi bizottságnak a Zvezda és a Lenyingrad című folyóiratról hozott határozatát, [...] ellenforradalmi szellemben értelmezték Marxnak a nemzetköziséggel kapcsolatos nézeteit, dicsérték a kozmopolita írókat [...] és rágalmazták a szovjet kormány nemzetiségi politikáját”. Fellebbezés után, a legfelső bíróság bírói kollégiuma huszonöt évre ítélte a vádlottakat, és így indokolta a döntését: „A leningrádi törvényszék kiszabta büntetés nem vette figyelembe az elkövetett bűncselekmény súlyosságát. [...] Valójában ellenforradalmi izgatást követtek el a vádlottak, kihasználták a nemzeti előítéleteket, és azt hangoztatták, hogy a Szovjetunió egyik nemzetisége előbbre való, mint a többi nemzetiség.”[365]

Módszeresen folyt a zsidók kiiktatása, kivált a kultúra, a tájékoztatás, a sajtó, a könyvkiadás, az orvosszakma területén, röviden, olyan foglalkozási ágakban, ahol meghatározó tisztségeket töltöttek be. Szaporodtak a letartóztatások, és a legkülönbözőbb körökre sújtottak le, hol egy nagyrészt zsidó „mérnök-szabotőr” csoportra, amelyet a sztalinói vasműben tartóztattak le, majd halálra ítéltek és 1952. augusztus 12-én kivégeztek, hol meg Molotov zsidó feleségére, Polina Zsemcsuzsinára, a könnyűipar magas rangú vezetőjére, akit 1949. január 21-én tartóztattak le, mert „államtitkokat tartalmazó iratokat veszített el”, majd elítélték és öt évre táborba küldték, hol pedig Sztálin személyi titkárának, Alekszandr Poszkrebisevnek szintén zsidó feleségére, akit kémkedéssel vádoltak és agyonlőttek 1952 júliusában. Jellemző, hogy Molotov és Poszkrjobisev továbbra is úgy szolgálta Sztálint, mintha mi sem történt volna.[366]

De azért elhúzódott a nyomozás a Zsidó Antifasiszta Bizottság vádlottjainak ügyében. Csak 1952 májusában, vagyis két és fél évvel a vádlottak letartóztatása után kezdődött a per, zárt ajtók mögött. Miért volt ez a nagy késedelem? A ma hozzáférhető, még csak hiányos okiratok szerint két dolog magyarázhatja ezt a kivételesen hosszú nyomozást. Egy másik peren is munkálkodott akkor Sztálin, a legnagyobb titokban, az úgynevezett „leningrádi” peren, amely fontos szakasz volt, a Zsidó Antifasiszta Bizottság ügyével együtt, a végső, nagy tisztogatás előkészítésében. Ezzel párhuzamosan a biztonsági szolgálatokat is alaposan átszervezte, ennek 1951 júliusában volt a központi eseménye: Abakumov letartóztatása. Az elején a „belső tisztogatás” pedig főleg a mindenható Berija, a minisztertanács elnökhelyettese és a politikai bizottság tagja ellen irányult. A Zsidó Antifasiszta Bizottság pere a hatalmi és utódlási harcok kellős közepében

helyezkedett el, annak a törekvésnek a középpontjában, amelynek a fehérköpenyesek perébe és egy második nagy rémuralomba kellett torkollnia.

Az úgynevezett „leningrádi per” a Szovjetunió második legfontosabb kommunista pártszervezete legfőbb vezetőinek titokban tartott kivégzésével ért véget; mindmáig ez maradt a legrejtélyesebb minden per közül. A politikai bizottság 1949. február 15-én fogadott el határozatot a párt három magas rangú vezetője, „Kuznyecov, Rogyionov és Popkov pártellenes tevékenységéről”. Elmozdították őket tisztségükből, akárcsak Voznyeszenszkijt, a Goszplan, az állami tervhivatal elnökét és a leningrádi pártszervezet legtöbb tagját; Sztálin mindig gyanús városnak tartotta Leningrádot. 1949 augusztus-szeptemberében azzal a váddal tartóztatták le ezt az összes vezetőt, hogy „pártellenes” csoportot szerveztek, amely kapcsolatban állt az Intelligence Service-szel. Abakumov olyan „leningrádi pártveteránok” után is valóságos hajtóvadászatot rendezett, akik más városokban vagy más köztársaságokban töltöttek be vezető tisztségeket. Százával tartóztatták le a leningrádi kommunistákat, körülbelül 2000-et kizártak a pártból és elbocsátottak az állásából. Elképesztő formákat öltött a megtorlás, magát a várost mint történelmi képződményt is sújtotta. Így 1949 augusztusában a hatóságok bezárták a leningrádi Városvédelmi Múzeumot, amely a „Nagy Honvédő Háború” alatt körülzárt város hősi történetét ápolta. Pár hónap múlva a központi bizottság megbízta Mihail Szuszlov főideológust, hogy alakítson „felszámoló bizottságot” a múzeum megszüntetésére, amely 1953 februárjának végén be is

fejezte működését.[367]

1950. szeptember 30-án, éjfélkor ítélték el zárt ajtók mögött a lenin-grádi per fő vádlottjait - Kuznyecovot, Rogyionovot, Popkovot, Voznyeszenszkijt, Kapusztyint, Lazutyint -, és az ítélethirdetés után egy órával már ki is végezték őket. Az egész per a legteljesebb titokban zajlott le. Senkit sem tájékoztattak róla, még az egyik fő vádlott lányát sem, pedig az a miniszter és politikai bizottsági tag Anasztáz Mikojan menye volt! 1950 októberében más bírósági komédiákon is tucatszámra ítéltek el vezető pártkádereket, akik mind a leningrádi pártszervezethez tartoztak, olyanokat, mint Szolovjov, a krími területi pártbizottság első titkára, Badajev, a leningrádi területi pártszervezet másodtitkára, Verbickij, a murmanszki területi pártbizottság másodtitkára, Baszov, Oroszország minisztertanácsának első elnökhelyettese stb.[368]

Vajon egyszerű leszámolás volt-e a pártgépezet klikkjei között a „leningrádiak” kitisztogatása, vagy egy egész olyan perláncolat egyik szeme, amely a Zsidó Antifasiszta Bizottság likvidálásától Abakumov letartóztatásán át egészen a „mingrél nacionalista összeesküvésig” terjedt? A második föltevés a valószínűbb. Kétségkívül döntő szakasz volt a leningrádi per egy nagy tisztogatás előkészítésében, amelyre 1953. január 13-án adtak jelet nyilvánosan. Sokat mond, hogy a bukott leningrádi vezetők terhére rótt vádak a gyászos 1936-38-as évekhez kapcsolták az egész pert. 1949 októberében, a leningrádi pártkáderek teljes ülésén az új első titkár, Andrjanov bejelentette az ámuldozó hallgatóságnak, hogy a régi pártvezetők trockista és zinovjevista irodalmat adtak ki: „Suttyomban a nép leggonoszabb ellenségei, Zinovjev, Kamenyev, Trockij és mások cikkeit csempészték be azokba az irományokba, amelyeket ezek az emberek adattak ki.” Fura egy vád, de világos volt, hogy mit üzen az apparátus a kádereinek. Mindenki

készülhetett az újabb 1937-re.[369]

1950 októberében, a leningrádi per fő vádlottjainak kivégzése után elszaporodtak a cselszövések és ellencselszövések az állambiztonsági szolgálaton és a belügyminisztériumon belül. Sztálinnak megingott a bizalma Berijában, ezért kitalált egy képtelen mingrél nacionalista összeesküvést, amelynek az lett volna a célja, hogy Törökországhoz csatolja Mingréliát, Berija szülőföldjének, Grúziának egy részét. Berija maga volt kénytelen megtizedelni „honfitársait", és lefolytatni a grúz kommunista párt tisztogatását.[370] 1951 októberében Sztálin megint lecsapott Berijára, letartóztattatta az állambiztonság és ügyészség egy csapat régi zsidó káderét, köztük Ejtingon tábornokot, aki, Berija parancsára, megszervezte Trockij meggyilkolását 1940-ben, Leonyid Rajhman tábornokot, aki részt vett a moszkvai perek összetákolásában, Lev Svarcman ezredest, Babel és Mejerhold vallatóját és Lev Sejnyin vizsgálóbírót, az 1936-38-as nagy moszkvai perek főügyészének, Visinszkijnek a jobbkezét... Azzal vádolták mindannyiukat, hogy egy nagy „zsidó nacionalista összeesküvést" szerveztek Berija közvetlen munkatársa, Abakumov állambiztonsági miniszter irányítása alatt.

Néhány hónappal azelőtt, 1951. július 12-én tartóztatták le és börtönözték be Abakumovot. Eleinte azzal vádolták, hogy szántszándékkal tette el láb alól Jakov Etingert, a híres zsidó orvost, akit 1950 novemberében tartóztattak le, és aki hamarosan meghalt a börtönben a kínzások hatására. Hosszú pályafutása alatt többek közt olyan személyeket kezelt Etinger, mint Szergej Kirov, Szergo Ordzsonikidze, Tuhacsevszkij marsall, Palmiro Togliatti, Tito és Georgi Dimitrov, és Abakumovnak állítólag az lett volna a célja Etinger „kiküszöbölésével", hogy „megakadályozza egy olyan zsidó nacionalista bűnözőcsoport leleplezését, amely az állambiztonsági minisztérium legmagasabb szintjére is befurakodott". Pár hónap múlva magát Abakumovot tették meg a zsidó nacionalista összeesküvés „agyának"! Így Abakumov letartóztatása lett 1951 júliusában a döntő lépés egy nagy „judeo-cionista összeesküvés" összeeszkábálásában; ez lett az átmenet a Zsidó Antifasiszta Bizottság még titokban tartott likvidálása és a tisztogatás nyitányának szánt fehérköpenyes összeesküvés között. Vagyis nem 1952 végén, hanem 1951 nyarán alakult ki a forgatókönyv.[371]

1952. július 11. és 18. között zajlott le zárt ajtók mögött, a legnagyobb titokban a Zsidó Antifasiszta Bizottság tagjainak pere. Tizenhárom vádlottat ítéltek halálra és végeztek ki 1952. augusztus 12-én, és még másik tíz rabot, a Sztálin autógyár csupa zsidó „mérnök-szabotőrjeit". Végeredményben ez a Zsidó Antifasiszta Bizottság „ügyének" mérlege: 125 ítélet, ebből 25 halálos (ki is végeztek minden halálraítéltet), 100 pedig tíztől huszonöt évig terjedő börtön vagy táborfogság.[372]

1952 szeptemberében készen állt a judeo-cionista összeesküvés forgatókönyve. Pár héttel elhalasztották a kivitelezését, csak épp annyira, hogy megtarthassák az SZKP XIX. kongresszusát, amely végre összeült 1952 októberében, tizenhárom és fél évvel a XVIII. kongresszus után. Mihelyt véget ért a kongresszus, rögtön letartóztatták, bebörtönözték és megkínozták azoknak a zsidó orvosoknak nagy részét, akiknek szerepet szántak abban, amit nyilvánosan csak a fehérköpenyesek ügyének neveztek. Ezekkel az egyelőre titokban tartott letartóztatásokkal egy időben, 1952. november 22-én kezdődött el Prágában Rudolf Slánsky, a Csehszlovák Kommunista Párt volt főtitkára és tizenhárom

más kommunista vezető pere. Tizenegyet halálra ítéltek és fölakasztottak közülük. Mindenestül a politikai rendőrség szovjet tanácsadói fabrikálták össze ezt a bírósági komédiát, amelynek a nyíltan antiszemita jelleg volt az egyik sajátossága. Tizenegy zsidó volt a tizennégy vádlott között, és olyasmiket róttak a terhükre, hogy „trockista-titoista-cionista terrorista csoportot” alakítottak. Ennek a pernek az előkészítése kapcsán valőságos hajtóvadászat indult a zsidók ellen a kelet-európai kommunista pártapparátusokban.

Mindjárt a Slánsky-per tizenegy halálraítéltjének kivégzése után, 1952. december 4-én Sztálin megszavaztatott a központi bizottság elnökségével egy határozatot „Az állambiztonsági minisztériumban uralkodó helyzetről”, amely arra utasította a pártszervezeteket, hogy „vessenek véget a fejetlenségnek az állambiztonsági szervekben”. Pellengérre került az állambiztonság; „lazaság” ütötte fel a fejét, elaludt az „éberség”, elnézték, hogy zavartalanul kifejthessék gyászos tevékenységüket a „szabotőr orvosok”. Megint tettek egy lépést, Sztálin az állambiztonsági szervek és Berija ellen is föl akarta használni a fehérköpenyesek perét. Berija, az apparátusi cselszövés avatott szakértője semmi kétséget sem táplálhatott felőle, hogy mi van ott készülőben.

Még meglehetősen ismeretlen, hogy mi történt a Sztálin halála előtti hetekben. „Hivatalos” kampány szólított fel mindenkit a „bolsevik éberség erősítésére”, a „mindenféle hanyagság elleni harcra”, ülések, gyűlések követeltek „példás büntetést” a „kozmopolita gyilkosokra”, a háttérben pedig rendületlenül folyt a nyomozás, a letartóztatott orvosok kihallgatása. Naponta újabb letartóztatások duzzasztották tovább az összeesküvést.

1953. február 19-én letartóztatták Ivan Majszkij külügyminiszterhelyettest, a Szovjetunió egykori londoni nagykövetét. Szakadatlan vallatása közben „beismerte”, hogy Winston Churchill beszervezte brit kémnek, ugyanakkor, amikor Alekszandra Kollontajt, a bolsevizmus nagyasszonyát, aki 1921-ben a munkásellenzék lelke volt Sljapnyikovval együtt (akit kivégeztek 1937-ben), és aki a második világháború végéig a Szovjetunió stockholmi nagykövete volt.[373]

És mégis, hiába voltak a szenzációs nyomozati „fejlemények” ebben az összeesküvés-ügyben, nem állhatjuk meg szó nélkül, hogy - 1936-38-tól eltérően - január 13-a és Sztálin halála, március 5-e között a rendszer egyik magas méltósága sem tette le a garast nyilvánosan, hogy megbélyegezze az összeesküvőket. Bulganyin 1970-ből származó tanúsága szerint csak négy vezető „volt benne a dologban” a fő sugalmazó és szervező Sztálinon kívül: Malenkov, Szuszlov, Rjumin és Ignatyev. Következésképpen az összes többi veszélyben érezhette magát. Megint csak Bulganyin szerint, március közepén kellett volna kezdődnie a zsidó orvosok perének, utána pedig a szovjet zsidók tömeges deportálása következett volna Birobidzsanba[374]. A legtitkosabb és „legkényesebb” akták az elnökségi levéltárban találhatók, és még csak nagyon korlátozott mértékben hozzáférhetők; emiatt, jelenlegi ismereteink birtokában, nem tudhatjuk, hogy foglalkoztak-e már részleteiben 1953 elején a zsidók tömeges deportálásának tervével. Csak egy dolog biztos: épp a kellő pillanatban következett be Sztálin halála, hogy végre megszakadjon önkényuralma sok millió áldozatának sora.

A SZTÁLINIZMUS VÉGÉN

Sztálin letűnése egy korszak, ha ugyan nem egy rendszer végét jelzi a Szovjetunió hét évtizedes történetében. A nagy vezér halála - amint Fran9ois Furet írja - „megint csak annak a rendszernek a paradoxonára mutat, amelyről azt állították, hogy a társadalmi fejlődés törvényeit követi, és amelyben minden oly mértékben egyetlen embertől függött, hogy amikor az eltűnt, a rendszer lényegéből is elvész valami". Ennek a „lényegnek" az a nagyfokú elnyomás volt az egyik fő része, amelyet az állam gyakorolt a legkülönbözőbb úton-módon a társadalom fölött.

Sztálin fő munkatársai - Malenkov, Molotov, Vorosilov, Mikojan. Kaganovics, Hruscsov, Bulganyin, Berija - számára különösen bonyolult volt a Sztálin-utódlás fölvetette politikai probléma. Egyszerre kellett biztosítaniuk a rendszer folytonosságát, megosztani maguk között a felelősséget, egyensúlyt találni egyiküknek - akár csak szerényebb mérvű - kiemelkedése és a közös vezetés gyakorlata között, mindegyikük egyéni becsvágya és az erőviszonyok között, és gyorsan bevezetni bizonyos változásokat, amelyeknek szükségességéről széles körű egyetértés uralkodott köztük.

Nehéz volt összeegyeztetni ezeket a célokat, és ez magyarázza a Sztálin halála és (az 1953. június 26-án letartóztatott) Berija eltávolítása közötti politikai folyamatok igen körülményes és kacskaringós alakulását.

Ma már hozzáférhetők a központi bizottság 1953. március 5-én (Sztálin halála napján) és 1953. július 2-ától 7-ig (Berija eltávolítása után) tartott teljes üléseinek gyorsírásos beszámolói,[375] és ezek megvilágítják, milyen okok bírták rá a szovjet vezetőket, hogy megkezdjék ezt a „kibontakozást a sztálinizmusból", amelyet Nyikita Hruscsov majd „sztálintalanítássá" változtat, a folyamat csúcspontjaival, előbb az SZKP XX. kongresszusával 1956 februárjában, majd a XXII. kongresszussal, 1962 októberében.

Az életösztön, az önvédelem volt az első ok. Sztálin életének utolsó hónapjaiban majdnem minden vezető átérezte, hogy ő maga is milyen sebezhetővé vált. Senki sem volt biztonságban, sem Vorosilov, akit leügynököztek („az Intelligence Service ügynöke"), sem Molotov és Mikojan, akiket elcsapott a diktátor a központi bizottság elnökségében viselt tisztségükből, sem Berija, akit Sztálin mozgatta sötét intrikák fenyegettek a biztonsági szolgálatnál. Középszinten, a háború után talpra állt hivatalnok elit meg tartott a rendszer terrorista módszereitől, és elutasította őket.

A politikai rendőrség mindenhatósága volt az utolsó akadálya, hogy biztosan érezzék magukat a helyükön. Hozzá kellett látni, hogy lebontsák azt, amit Martin Malia úgy nevezett helyesen, hogy „az elhunyt diktátor saját használatra kiépített gépezete", hogy biztosan senki se használhassa föl többé saját fölemelkedésére, politikai fegyvertársai - és vetélytársai -rovására. Nem a bevezetendő reformokkal kapcsolatos alapvető nézetkülönbségek állkották szembe együttesen „Sztálin örököseit" Berijával, hanem az a félelem, hogy új diktátor kerül hatalomra, márpedig akkor Berija látszott a leghatalmasabb vezetőnek, kezében volt az óriási állambiztonsági és belügyi apparátus. Mindannyiuknak meg kellett tanulniuk ezt a leckét: soha többé „ne kerüljön ki a párt ellenőrzése alól" az elnyomó gépezet - magyarán, hogy ne válhasson egyetlen ember fegyverévé -, ne fenyegethesse a politikai vezetőréteget.

Rájöttek - és minden fontos vezető egyetértett benne, Hruscsov csakúgy, mint Malenkov -, hogy gazdasági és társadalmi reformokra van szükség; ez volt a változás második és mélyebb oka. A gazdaságnak a mezőgazdasági termelés majdnem teljes egészét érintő önkényes megcsapolására, a társadalmi viszonylatok büntethetőségére, a Gulag túltengésé-re alapuló, tisztán elnyomó jellegű igazgatása olyan súlyos gazdasági válsághoz és társadalmi fennakadásokhoz vezetett, amelyek a munkatermelékenység mindenféle fejlesztését kizárták. Elavult az a harmincas években, a társadalom túlnyomó többségének akarata ellenére bevezetett gazdaságszerkezet, amely az előbbiekben leírt megtorlási szakaszokba torkollott.

Végül, a változás harmadik oka magából a politikai túllicitálás spirálját tápláló utódlási harcok lendületéből fakadt: bizonyos okokból, amelyeket nem fogunk itt elemezni - mert hajlandó volt szembenézni saját sztálinista múltjával, mert volt benne hiteles bűntudat, politikai ügyesség, valami sajátos népiség, mert ragaszkodott valami módon a „napfényes jövőbe" vetett szocialista hitéhez, vissza akart térni ahhoz, amit „szocialista törvényességnek" tartott stb. -, végül is Nyikita Hruscsov jutott minden társánál messzebb a politikai síkon mérsékelt és részleges, de a lakosság mindennapi életének síkján gyökeres sztálintalanítás útján.

Melyek voltak hát az elnyomó gépezet leépítésének, annak a mozgalomnak fő szakaszai, amelynek segítségével a Szovjetunió átlépett az igen erős törvényes és törvényen kívüli elnyomás rendszeréből egy olyan önkényuralmi és rendőrrendszerbe, amelyben egy egész nemzedéken át a rémuralom emléke lesz a posztsztálinista rend egyik leghatásosabb szavatolója?

Sztálin halála után két hétbe sem telt, máris mélyrehatóan átszervezték a Gulagot. Átkerült az igazságügy-minisztérium hatáskörébe. Ami a gazdaság infrastruktúráját illeti, azt meg az illetékes polgári minisztériumok alá rendelték. Ezek a közigazgatási változások világosan megmutatták, hogy határozottan meggyengült a mindenható belügyminisztérium, de még ezeknél is látványosabb volt a Pravda 1953. március 28-i számában meghirdetett széles körű amnesztia. Az előtte való napon hozta meg a Szovjetunió legfelső tanácsának elnöksége ezt az elnökké megtett Vorosilov marsall aláírta rendeletet, amelynek értelmében közkegyelmet kapott:

1. minden öt évet meg nem haladó szabadságvesztéssel sújtott elítélt;
2. minden kötelességmulasztásért, gazdasági bűncselekményért és hivatali hatalommal való visszaélésért elítélt személy;
3. állapotos nők, olyan anyák, akiknek tízévesnél fiatalabb gyerekei vannak, kiskorúak, ötvenöt évesnél idősebb férfiak és ötven évesnél idősebb nők.

Továbbá felére csökkentette az amnesztiarendelet az összes többi elítélt hátralévő büntetését, azokét kivéve, akiket „ellenforradalmi" bűncselekményért, nagyarányú lopásért, banditizmusért és előre megfontolt szándékkal elkövetett gyilkosságért ítéltek el.

Pár hét alatt körülbelül 1 200 000 rab, vagyis a táborok és fegyenctelepek foglyainak mintegy a fele hagyta el a Gulagot. Vagy apró tolvajlásért elítélt kis bűnöző volt a legtöbbjük, vagy - leginkább - egyszerű állampolgárok, akikre lesújtott egy a közül a számtalan elnyomó törvény közül, amely majdnem mindenféle tevékenységet büntetett,

a „munkahelyelhagyástól” a „belsőútlevél-törvény” megsértéséig. Ez a részleges közkegyelem, amely nem vonatkozott például a politikai foglyokra és a „különleges kitelepítettekre”, éppen felemás jellegével tükrözi, hogy milyen ködösen gomolyogtak és milyen tekervényes pályán mozogtak a fejlemények 1953 tavaszán, a hatalomért vívott ádáz harcok idején, amikor úgy tetszett, hogy Lavrentyij Berija belügyminiszter és a minisztertanács első elnökhelyettese is „fő-fő reformerré” lép elő.

Milyen meggondolásokból született ez a széles körű amnesztia? Lavrentyij Berija életrajzírója, Amy Knight[376] szerint az 1953. március 27-i közkegyelem, amelyet maga a belügyminiszter kezdeményezett, egy sor olyan politikai intézkedés közé illeszkedik, amely a Sztálin halála után a hatalomért vívott utódlási küzdelembe bocsátkozó Berija „liberális fordulatáról” tanúskodik, és a politikai túllicitálás spiráljának köszönhető. Berija hosszú emlékeztetőt írt március 24-én a központi bizottság elnökségének, hogy indokolja ezt az amnesztiát; kifejtette, hogy a Gulagban őrzött 2 526 402 rab közül csak 221 435 „különösen veszélyes bűnöző államfogoly” van, és azok nagy része „különleges táborokban” van bezárva. A foglyok óriási többsége nem képvisel komoly veszélyt az államra, ismerte el Berija (figyelemre méltó és elképesztő beismerés!). Kívánatos az amnesztia, mert gyorsan könnyíteni kell a túlontúl nehézkes és kevéssé kifizetődő büntetés-végrehajtási rendszeren.[377]

Az ötvenes évek eleje óta rendszeresen fölvetődött a roppant méretű Gulag mind nehezebb igazgatásának kérdése. A Gulag válsága, amelyet már jóval Sztálin halála előtt elismert a vezetők többsége, új megvilágításba helyezi az 1953. március 27-i közkegyelmet. Ennélfogva nemcsak politikai, hanem gazdasági okok is késztették Sztálin utódjelöltjeit, hogy a túlzsúfolt és egyre kevésbé „jövedelmező” Gulag óriási igazgatási nehézségei közepette meghirdessenek egy széles körű, de azért mégis csak részleges amnesztiát.

Ezen a téren, mint annyi más téren, semmilyen határozott lépést sem lehetett tenni, amíg Sztálin életben volt. Moshe Lewin történész találó megállapítása szerint minden „mumifikálódott” a diktátor utolsó éveiben.

De azért, mert Sztálin meghalt, „még nem lett minden lehetséges”; kimaradt az amnesztiából mindenki, aki a rendszer önkényének fő áldozata volt, minden ellenforradalmi tevékenységért elítélt „politikai”.

A politikaiaknak az 1953. március 27-i amnesztiából való kirekesztése nem is egy zavargást, fogolylázadást idézett elő a Gulag, a Recslag és a Sztyeplag különleges rendszerű táboraiban.[378]

Április 4-én azt írta a Pravda, hogy a „fehér köpenyes gyilkosok” provokáció áldozatai voltak, és „törvénytelen vallató módszerekkel” (más szóval: kínvallatással) csikarták ki a vallomásaikat. Pár nap múlva még jobban fölfújta az esetet a központi bizottság határozata: „A törvényesség megsértése az állambiztonsági szervek részéről”. Világosan kiderült belőle, hogy nem volt elszigetelt eset a gyilkos orvosok ügye, hogy az állambiztonsági szervezet mértéktelen hatalmat ragadott magához, és sorozatosan követett el törvénytelen cselekedeteket. A párt elvetette ezeket a módszereket, és elítéli a politikai rendőrség túlzott hatalmát. Olyan reményeket ébresztettek ezek a közlemények, hogy nyomban jött is rájuk a válasz özönével: százezrével árasztották el a

bíróságokat a rehabilitálási kérvények. A rabok meg, főleg a különleges táborok foglyai elkeseredtek, hogy olyan korlátozott és válogatós ez a március 27-i amnesztia; tudták, hogy milyen tanácstalanok az őreik, meg hogy milyen válság uralkodik az elnyomó rendszerben, ezért tömegesen tagadták meg a munkát, és nem voltak hajlandók engedelmeskedni a táborparancsnokok utasításainak. 1953. május 14-én a norilszki fegyintézet-együttes különböző részlegeiből való több mint tizennégy rab sztrájkot szervezett, és bizottságokat alakított a különböző nemzetiségi csoportok választott tagjaiból; ezekben a nemzetiségi csoportokban ukránok és baltiak játszottak kulcsszerepet. Ezek voltak a rabok fő követelései: a munkanap kilenc órára csökkentése; az azonosítószám eltörlése a ruházatról; a családi levelezés korlátozásának megszüntetése; minden besúgó elkergetése; az amnesztia kiterjesztése a politikaiakra.

1953. július 10-én hivatalosan bejelentették Berija letartóztatását; megvádolták, hogy angol kém, „a nép esküdt ellensége”; ez is arról győzte meg a rabokat, hogy valami fontos dolog, változás történik Moszkvában, és megmakacsolták tőle magukat, kitartottak a követeléseik mellett. Terjedt a munkamegtagadási mozgalom. Július 14-én a vorkutai fegyintézet-együttes több mint tizenkétezer rabja is sztrájkba lépett. Idők és változások jele; Norilszkban, csakúgy, mint Vorkutában, tárgyalások kezdődtek, és többször elhalasztották a rabok megrohamozását.

Futótűzként terjedt a nyugtalanság a különleges rendszerű táborokban 1953 nyarától a XX. kongresszusig, 1956 februárjáig. 1954 májusában tört ki a legnagyobb és leghosszabb lázadás a Sztyeplag fegyintézeti együttes harmadik részlegében, Kengirben, Karaganda mellett (Kazahsztán). Negyven napig tartott, és csak úgy tudták elfojtani, hogy a belügyminisztérium különleges csapatai páncélkocsikkal indítottak rohamot a tábor ellen. Körülbelül négyszáz rabot állítottak bíróság elé és ítéltek el újra, az ellenállást irányító bizottság hat életben maradt tagját pedig kivégezték.

De azért - ez is a Sztálin halála utáni politikai változás jele - kielégítették a lázadó rabok 1953-54-ben hangoztatott bizonyos követeléseit; kilenc órára szállították le a rabok napi munkaidejét, és jelentős könnyítéseket vezettek be a mindennapi életükben.

1954-55-ben egy sor intézkedéssel nyirbálta meg a kormány az állambiztonsági szervezet mindenhatóságát, amelyet egyébként mélyrehatóan átalakítottak azóta, hogy eltették láb alól Beriját. Föloszlatták a trojkákat, a politikai rendőrségre tartozó ügyekben ítélkező különleges bíróságokat. Önálló szervezetté alakították a politikai rendőrséget, amelynek ez lett az új neve; Komityet Goszudarsztvennoj Bezopasznosztyi (KGB - Állambiztonsági Bizottság); megtisztogatták az 1953 márciusa előtti személyi állományának körülbelül 20%-ától, és Szerov tábornok parancsnoksága alá helyezték, aki egyébként már a háború alatt felügyelt minden nemzetiségi deportálást. Úgy tartották, hogy Szerov tábornok közel áll Nyikita Hrus-csovhoz, és mint ilyen, minden felemásságát megtestesítette annak az átmeneti korszaknak, amelyben még sok tegnapi vezető őrizte kulcspozícióját. Még más, részleges amnesztiákról is rendelkezett a kormány, 1955 szeptemberében hirdették ki a legfontosabbat; ez azoknak a szabadon bocsátását tette lehetővé, akiket 1945-ben tartóztattak le, mert „együttműködtek a megszállóval”, és a még mindig a Szovjetunióban tartott német hadifoglyokat is hazaengedte. Végül a „különleges telepesek” érdekében is napvilágot látott néhány intézkedés. Például

engedélyt kaptak, hogy tágabb körzetben közlekedhessenek, és ritkábban kellett jelentkezniük a komendatúrán, ahová tartoztak. A legmagasabb szintű német-szovjet tárgyalások eredményeképpen az összes különleges telepes 40%-át (a körülbelül 2 750 000-ből valamivel több mint egymilliót) kitevő német deportáltak részesültek először, már 1955 szeptemberétől az erre a fegyenccsoportra nehezedő megszorító rendszabályok eltörlésének kedvezményeiben. A törvény szövege azonban kimondja, hogy a jogi, foglalkozási, állampolgári és lakhelyi kényszerintézkedések visszavonása nem hozza magával „sem az elkobzott javak visszaszolgáltatását, sem pedig azt a jogot, hogy a különleges telepesek visszatérjenek oda, ahonnan deportálták őket”.[379]

Jól jellemezték ezek a megszorítások a részleges és fokozatos folyamatok egészét, azt, amit „sztálintalanításnak” neveztek. Egy sztálinista irányította, Nyikita Hruscsov, aki - mint nemzedéke minden vezetője -maga is közvetlenül részt vett az elnyomásban - a kuláktalanításban. a tisztogatásban, a deportálásokban, a kivégzésekben -, természetes hát, hogy csak „a személyi kultusz kora” bizonyos túlkapásainak megbélyegzésére szorítkozott a sztálintalanítás. Az a titkos jelentés, amelyet 1956. február 24-én este olvasott fel Hruscsov a XX. kongresszus szovjet küldöttei előtt, nagyon is válogatósan ítélte el a sztálinizmust, sosem vont kétségbe egyet sem a párt 1917 óta hozott döntései közül. Ez a válogatós jelleg ugyanúgy megmutatkozott a sztálini „eltévelyedés” időrendjében -1934-ből eredezteti ezt az eltévelyedést, tehát kihagyja a bűnlajstromból a kollektivizálást és az 1932-33-as éhínséget -, mint a megemlített áldozatok névjegyzékében: ezek ugyanis mind kommunisták, általában tántoríthatatlanul hű sztálinisták, de egyetlenegy egyszerű állampolgár sincs köztük. A titkos jelentés csak a kommunistákra, Sztálin személyes önkényuralmának áldozataira, egy olyan történet eseményeire korlátozta az elnyomás vizsgálatát, amely csak Szergej Kirov meggyilkolása után kezdődött, és ezzel megkerülte a főkérdést: a pártnak mint egésznek a társadalommal szemben 1917 óta viselt felelősségét.

Néhány kézzelfogható intézkedés is követte a titkos jelentést, azok egészítették ki a korábban hozott korlátozott rendelkezéseket. 1956 márciusában-áprilisában „kivontak a belügyminisztérium szerveinek közigazgatási felügyelete alól” a - náci Németországgal való állítólagos együttműködés miatt 1943-45-ben deportált - „megbüntetett népekből” származó minden különleges telepest, akik azonban mégsem tarthattak igényt rá, hogy visszakapják elkobzott javaikat, sem arra, hogy visszatérjenek szülőföldjükre. Haragra gerjesztették ezek a félintézkedések a deportáltakat, sokan meg is tagadták annak az igazgatóság követelte írásos kötelezvénynek az aláírását, amelyben lemondtak volna róla, hogy visszaigényeljék a vagyonukat, és visszatérjenek eredeti lakóhelyükre. Ez a magatartás a politikai légkör és a szemlélet figyelemre méltó változásáról tanúskodott, és hatására újabb engedményeket tett a szovjet kormány: 1957. január 9-én visszaállította a deportált népek mindjárt a háború kitörése után megszüntetett régi köztársaságait és autonóm területeit. Csak a krími tatárok autonóm köztársaságát nem állították vissza.

A krími tatárok három évtizedig küzdöttek érte, hogy elismerjék a hazatéréshez való jogukat. 1957-től tízezrével indultak útnak hazafelé a karacsájok, kalmükök, balkárok, csecsenek és ingusok. A hatóságok semmivel sem könnyítették a hazatérők dolgát. Sok

összetűzésre került sor a régi lakásukba visszaköltözni kívánó deportáltak és azok között az orosz telepesek között, akiket 1945-ben telepítettek oda a szomszédos vidékekről, és jelenleg birtokolták azokat a helyeket. Propiszka - valamely helységben való letelepedéshez okvetlenül szükséges helyi rendőrhatósági engedély - híján az egykori deportáltak megint kénytelenek voltak hevenyészett bódékba, bádogvárosokba, sátortáborokba költözni, és mindig a fejük fölött lógott a veszély, hogy bármely pillanatban letartóztathatják őket az útlevél-rendszabály (két évi börtönnel büntethető) megsértése miatt. 1958 júliusában véres összecsapások színhelye volt Groznij, a csecsen főváros: oroszok és csecsenek estek egymásnak. Csak akkor állt helyre a törékeny béke, amikor pénzalapokat szabadítottak fel a hatóságok, hogy lakásokat építsenek az egykori deportáltaknak.[380]

Hivatalosan csak 1960 januárjában szűnt meg az a nyilvántartott csoport, hogy „különleges telepes". Az ukrán és balti nacionalisták voltak az utolsó deportáltak, akiket megszabadítottak pária-jogállásuktól. Nem volt erejük hozzá, hogy megint szembenézzenek a hazatérésük elé gördített hatósági akadékoskodással, ezért a balti és ukrán deportáltaknak csak kevesebb mint a fele tért vissza hazájába. A megmaradtak másik fele deportálásuk színhelyén „vert gyökeret".

Csak a XX. kongresszus után bocsátották szabadon az ellenforradalmár deportáltak nagy részét. 1954-55-ben kevesebb mint 90 000-et helyeztek szabadlábra közülük. 1956-57-ben megközelítőleg 310 000 ellenforradalmár hagyta el a Gulagot. 1959. január l-jén már csak 11 000 politikai maradt a táborokban.[381] Több mint kétszáz különleges felülvizsgáló bizottságot küldtek a táborokba, és rendeleti úton több amnesztiát is meghirdettek. Ám a szabadlábra helyezés még nem jelentett rehabilitálást. Két év alatt (1956-57-ben) kevesebb mint 60 000 személyt rehabilitáltak annak rendje-módja szerint. Óriási többségüknek évekig, néha évtizedekig kellett várniuk, mire megkapták azt a becses igazolást. Mégis úgy maradt meg az 1956-os év a közemlékezetben, mint a „hazatérés" éve; csodálatosan írta le Vaszilij Grosszman a Pantha rhei című kisregényében. Természetes, hogy ez a nagy visszatérés, amely hivatalosan a legteljesebb csöndben ment végbe, és azt is az emberek eszébe juttatta, hogy milliók már soha sem fognak visszatérni, mélységesen fölkavarta a lelkeket, nagy társadalmi és erkölcsi sebet ejtett, tragikus szembesülést idézett elő egy olyan társadalomban, amelyben, ahogy Ligyija Csukovszkaja írta, „immár két Oroszország nézett farkasszemet egymással. Az, amely börtönbe vetette a másikat, és az, amelyet börtönbe vetettek." Ebben a helyzetben az volt a hatóságok fő gondja, hogy ne engedjenek azoknak az egyéni és közös igényeknek, hogy pert indítsanak a szocialista törvényességet megsértő vagy a személyi kultusz idején törvénytelen nyomozó módszereket alkalmazó köztisztviselők ellen. Csakis a párt ellenőrző bizottságaihoz lehetett folyamodni. A rehabilitációk tekintetében a politikai hatóságok körleveleket küldtek szét a bíróságoknak, és meghatározták, hogy kik élveznek elsőbbséget: párttagok és katonák. Semmilyen tisztogatás sem volt.

A politikaiak kiszabadulása után folyamatosan csökkent a Sztálin utáni Gulag állománya, végül, az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején úgy 900 000 fogoly körül állapodott meg; 300 000 hosszú szabadságvesztésre ítélt közbűntényes és

visszaeső gonosztevő alkotta a kemény magot, ehhez járult az a 600 000 kis bűnöző, akiket - a még mindig érvényben lévő megtorló törvények értelmében - a bűncselekményhez viszonyítva gyakran aránytalanul súlyos büntetésre ítéltek. Lassanként elhomályosult a Gulag úttörő szerepe a Távol-Észak és a szovjet Távol-Kelet betelepítésében és természeti kincseinek kiaknázásában. A sztálini korszak óriási büntetés-végrehajtási együttesei kisebb egységekre szakadoztak. A Gulag földrajza is módosult; nagyrészt a Szovjetunió európai részébe települtek át a táborok. Apránként ismét átvette az elzárás azt a szabályozó szerepet, amelyet minden társadalomban betölt, de azért a Sztálin utáni Szovjetunióban is megőrizte egy nem-jogállami rendszerre jellemző sajátosságait. Tény, hogy - a kampányok szeszélye szerint, mert hol ekkor, hol akkor, hirtelen hol ilyen, hol olyan emberi viselkedést tartottak tűrhetetlennek, olyasmiket, mint iszákosság, huliganizmus, „élősdiség" - „közönséges" állampolgárok is szaporították a bűnözők számát, valamint egy kisebbség (évente pár száz ember), akit az 1960-ban elfogadott új büntető törvénykönyv 70. és 190. cikkelye alapján ítéltek el.

A büntető törvénykezés lényeges változásai is kiegészítették a különböző szabadlábra helyezési intézkedéseket és amnesztiákat. Az 1956. április 25-i rendelet is ott volt a sztálini törvénykezést megreformáló első intézkedések között; ez törölte el az 1940-es munkásellenes törvényt, amely megtiltotta, hogy a munkások kilépjenek a munkahelyükről. Több más rendelkezés is követte ezt, a munkaviszony büntethetetlensége felé vezető első lépést. Rendszerbe foglalta mindezeket a részleges intézkedéseket az új szabályzatnak, „A büntetőjog alapjai"-nak elfogadása, 1958. december 25-én. Ez már kiiktatta az előbbi törvénykönyvek központi rendelkezéseit, nevezetesen olyan fogalmakat, mint „a nép ellensége" és „ellenforradalmi bűntett". Egyébként tizennégyről tizenhat évre emelték a büntetőjogi felelősség korhatárát; nem alkalmazhattak többé erőszakot és kínzást a beismerő vallomások kicsikarására; a vádlottnak kötelezően jelen kellett lennie a tárgyaláson, és ügyét ismerő ügyvéd védelmét kellett élveznie; a kivételektől eltekintve nyilvános tárgyalásokat kellett tartani. Azért az 1960-as büntető törvénykönyv is megtartott néhány olyan cikkelyt, amelynek alapján mindenféle politikai vagy ideológiai elhajlás büntethető volt. A 70. cikkely értelmében mindenki hat hónaptól hét évig terjedő táborfogsággal és utána kettőtől öt évig terjedő belső száműzetéssel büntethető, aki „a szovjethatalom gyengítésére irányuló propagandát fejt ki [...] az államot és a társadalmat lejárató rágalmazó kijelentések útján". A 190. cikkely egytől három évig terjedő táborfogsággal vagy ugyanennyi közérdekű munkaszolgálattal büntette a szovjetellenes bűntettek „bejelentésének elmulasztását". Ezt a két cikkelyt alkalmazták széltében a hatvanas és hetvenes években a politikai vagy ideológiai „eltévelyedés" válfajai ellen: ennek a két cikkelynek az alapján ítélték el a „szovjetellenesség" miatt évente elmarasztalt néhány száz személy 90%-át.

Ezekben az években, a politikai „olvadás" és az általános életszínvonal emelkedés idején - amikor azonban eleven maradt az elnyomás emléke -eltörpültek az ellenvélemény vagy a másként gondolkodás tevékeny formái: a hatvanas évek első felét tekintve, a KGB jelentései 1961-ben 1300 „ellenzékit" ismertek el. 1962-ben 2500-at, 1964-ben 4500-at és 1965-ben 1300-at.[382] A hatvanas-hetvenes években három csoport volt a KGB „szoros" megfigyelésének tárgya: a (katolikus, baptista, pünkösdista,

adventista) vallási kisebbségek, a sztálini korszakban a legnagyobb elnyomásnak kitett nemzeti kisebbségek (baltiak, krími tatárok, németek, a szovjetesítésnek különösképpen ellenálló nyugati területek ukránjai), a hatvanas évek elején feltűnt „másként gondolkodó” mozgalomhoz csatlakozó művészértelmiség.[383]

Egy 1957-ben indított, utolsó antiklerikális hadjárat után - amely a háború végén újra kinyitott néhány templom bezárására szorítkozott - az állam és az egyház szembenállása átadta a helyét az egymás mellett élésnek. Ezentúl inkább a vallási kisebbségek felé fordult a KGB különleges részlegeinek figyelme; nem annyira a vallási meggyőződésük miatt voltak gyanúsak, hanem a vélhetően külföldről kapott támogatásuk miatt.

Néhány elszórt adat tanúsítja, hogy milyen mellékes volt ez az akció: 1973-75-ben 116 baptistát tartóztattak le; 1984-ben 200 baptista töltötte a büntetését börtönben vagy táborban, és átlagosan egy év volt a büntetésük.

Nyugat-Ukrajnában, ainely sokáig a legmakacsabbul ellenállt a szovjetesítésnek, egy tucatnyi „nacionalista csoportocskát”, az OUN örököseit számolták fel 1961 és 1973 között, olyan helyeken, mint Tarnopol, Zaporozsje, Ivano-Frankovszk, Lvov. Általában öttől tíz évig terjedő táborfogsággal büntették ezeknek a csoportocskáknak a tagjait. Litvániában, egy másik területen, amelyet szintén vadul leigáztak a negyvenes években, a helyi források nagyon kevés letartóztatásról tudósítanak a hatvanas-hetvenes évekből. 1981-ben három katolikus pap gyanús körülmények között, valószínűleg a KGB szerveinek közreműködésével végrehajtott meggyilkolása nagy felháborodást keltett, és tűrhetetlen provokációnak tekintették.

Az 1944-ben deportált krími tatárok problémája - akiknek nem állították vissza a köztársaságát - a sztálini korszak súlyos hagyatéka maradt. Az ötvenes évek végén a főleg Közép-Ázsiában letelepített krími tatárok

- megváltozott idők jele - beadványhadjáratba kezdtek, hogy kollektíven rehabilitálják, és engedjék hazamenni őket. 1966-ban egy 130 000 aláírással megtámogatott kérvényt adott be egy tatár küldöttség a XXIII. pártkongresszusnak. 1967 szeptemberében a Legfelső Tanács elnökségének egyik rendelete megsemmisítette a „kollektív árulás” vádját. Három hónap múlva egy újabb rendelet felhatalmazta a tatárokat, hogy ott telepedhessenek le, ahol a kedvük tartja, azzal a feltétellel, hogy tiszteletben tartják az útlevéltörvényt, amely szabályosan kiállított munkaszerződést föltételezett. 1967-től 1978-ig kevesebb mint 15 000 személynek - vagyis a tatár lakosság 2%-ának - sikerült törvényesen rendeznie az útlevélügyét. Nagy szolgálatot tett a krími tatárok mozgalmának, hogy a tatárok ügye mellé állt Grigorenko tábornok, akit 1969-ben letartóztattak Tas-kentben, és ideggyógyintézetbe szállítottak; a hetvenes években évente néhány tucat személynek volt része ilyenféle elzárásban.

Ákalában a Sztálin utáni korszak első nyilvános politikai perétől, a két - 1966 februárjában hét, illetve öt év táborfogságra ítélt - író, Andrej Szinyavszkij és Jurij Danyiel perétől számítják a történészek a másként-gondolkodás kezdeteit. 1965. december 5-én, kis idővel az írók letartóztatása után mintegy ötven ember rokonszenvtüntetést rendezett Moszkvában, a Puskin téren. A másként gondolkodók - pár száz értelmiségi a hatvanas évek derekán, ezer-kétezer pedig egy évtized múlva, a mozgalom virágjában - a tiltakozásnak gyökeresen eltérő módját kezdeményezték. A rendszer törvényességének

tagadása helyett a szovjet törvények, az alkotmány és a Szovjetunió aláírta nemzetközi szerződések szigorú tiszteletben tartását követelték. Ezzel az új elvvel álltak összhangban a másként-gondolkodó-mozgalom módozatai: a földalattiság elutasítása, a mozgalom áttetszősége, a végrehajtott akciók lehetőleg minél gyakoribb sajtóértekezletek és meghívott külföldi tudósítók révén biztosított nagy nyilvánossága.

A pár száz másként gondolkodó és a szovjet állam egyenlőtlen erőviszonyaiban meghatározó jelentőségű lett a nemzetközi közvélemény súlya, különösen azután, hogy 1973 végén megjelent Nyugaton Alekszandr Szolzsenyicin könyve, A Gulag szigetvilág, és ennek következtében kiutasították az írót a Szovjetunióból. Egy elenyésző kisebbség tevékenysége jóvoltából fontos nemzetközi üggyé, és az 1973-ban, Helsinkiben kezdődött Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia központi tárgyává lett az emberi jogok szovjetunióbeli helyzetének kérdése. A konferencia Szovjetunió aláírta zárónyilatkozata megerősítette a másköntgondolkodók helyzetét, akik olyan „helsinki megállapodásokat figyelő bizottságokat" szerveztek abban a néhány városban, ahol megvetették a lábukat (Moszkvában, Leningrádban, Kijevben, Vilniusban stb.), amelyeknek az volt a feladatuk, hogy hírt adjanak az emberi jogok minden megsértéséről. Nehezebb körülmények között, már 1968-ban elkezdődött ez a tájékoztató munka egy földalatti hírlevél, a Napi események krónikája két-háromhavonkénti megjelenésével, amely a szabadságjogok megsértésének legkülönbözőbb formáit jelezte. A Szovjetunióbeli emberjogi kérdések nemzetköziesedésének új légköre némileg féket rakott a rendőri gépezetre. Ha ismert személy volt az ellenzéki, már nem maradt észrevétlen a letartóztatása, és gyorsan jártak a hírek külföldön, hogy mi történik vele. Figyelemre méltó, hogy a rendőri munka szakaszossága immár szorosan követte az „enyhülés" hullámzását: 1968-72-ben és 1979-82-ben több volt a letartóztatás, mint 1973-76-ban. Jelenlegi adataink birtokában lehetetlen pontos mérleget készíteni, hogy hány személyt tartóztattak le politikai okokból 1960 és 1985 között. Disszidens források pár száz letartóztatásról tudnak a legkeményebb években. 1970-ben 106 ítéletről adott hírt a Napi események krónikája, ezek közül húsz személyt „megelőző elzárásra", kórházi, ideggyógyászati kezelésre ítéltek. Ugyanezek a számok, a Krónika alapján, így módosultak 1971-ben: 85, illetve 24. A nemzetközi szembenállás éveiben, 1979 és 1981 között mintegy ötszáz személyt tartóztattak le.

Olyan országban, ahol a hatalom mindig idegenkedett a másféle vélemények szabad kifejezésétől, mert azok ennek a hatalomnak puszta mivoltát is kétségbe vonnák, nemigen lehetett közvetlen hatással a társadalom egészére a másköntgondolkodás mint jelenség, a gyökeres ellenzékiség, egy olyan másféle politikai felfogás kifejezése, amely nem a közösség, hanem az egyén jogait védelmezi. Máshol volt az igazi változás: abban a sokféle társadalmi és kulturális autonómiatartományban, amely a hatvanas-hetvenes évek óta, és még inkább a nyolcvanas évek derekán bontakozott ki, amikor tudatosodott a politikai elit egy részében, hogy ugyanolyan gyökeres változásra van szükség, amilyen 1953-ban ment végbe.

BEFEJEZÉSÜL

Nem kíván fölfedezésekkel előállni ez az összefoglaló, nem azt kutatja, hogyan

gyakorolták az állami erőszakot a Szovjetunióban, és a megtorlásnak milyen formáit vezették be a szovjet rendszer fönnállásának első felében. Már régen föltárták ezeket a sajátosságokat azok a történészek, akik nem vártak a levéltárak megnyitására, hogy fölvázolják a rémuralom fő szakaszait és arányait. Ezzel szemben, a forrásokhoz való hozzájutás lehetővé teszi, hogy első megközelítésben mérleget készítsünk róla, időrendi lefolyása, mennyiségi viszonyai és működési formái tekintetében. E vázlatos áttekintés az első szakasza a kérdésföltevéseknek az erőszak gyakorlatáról, állandó visszatéréséről, és jelentéséről a különböző összefüggésekben.

Egy olyan kiterjedt műhelymunkába illeszkedik ez az eljárás, amely mintegy tíz esztendeje kezdődött el Nyugaton és Oroszországban egyaránt. A levéltárak - akár csak részleges - megnyitása óta elsősorban arra törekedtek a történészek, hogy összevessék a „rendellenességben” művelt történetírást az immár hozzáférhető forrásokkal. Így történt, hogy pár év óta néhány, főleg orosz történész olyan, manapság alapvető anyagokat tesz közzé, amelyek minden újabb és folyamatban lévő tanulmány kiinduló pontjai. Több terület pedig különleges érdeklődés tárgya lett, nevezetesen a koncentrációs táborok világa, a hatalom és a parasztság összeütközése, a legfelső szintű döntéshozás működési módja. Olyan történészek, mint például V. N. Zemszkov vagy N. F. Bugaj, készítették el a deportálások első mennyiségi mérlegét az egész sztálini korszakra vonatkozóan. Oroszországban V. P. Danyilov, Olaszországban A. Graziosi bebizonyította, hogy az új rendszer és a parasztság összecsapásai folyamatosak és egyszersmind központi irányításúak voltak. A központi bizottság levéltára alapján O. Hlevnyuk némi fényt derített „a Kreml első körének” működésére.

Ezekre a kutatásokra támaszkodva próbáltam meg rekonstruálni a Szovjetunió 1917-ben kezdődő és még nagymértékben megírásra váró társadalomtörténetének magvát alkotó erőszakciklusok lefolyását. Magam is fölvettem azt a fonalat, amelynek nyomán az „úttörők” ex nihilo tárták föl ennek a történetnek tragikus fordulatait, és kiválogattam azokat a forrásokat, amelyekről úgy gondoltam, hogy a legjobban példázzák az erőszak és a megtorlás formáinak változatosságát, a gyakorlati megoldásokat és az áldozatcsoportokat, de az eltéréseket és az ellentmondásokat is; egyfelől ott a rendkívül erőszakos lenini beszédmód a mensevik ellenzékiekkel szemben, akiket „mind agyon kéne lőni”, másfelől valójában többnyire csak bebörtönözték őket. Ott a rekviráló különítmények rendkívüli erőszakossága, amelyek 1922 végén továbbra is rémületben tartják a vidéket, pedig a központ már több mint egy éve elrendelte a NEP-et. Ellentmondásos a harmincas évekbeli tömeges letartóztatások látványos szakaszainak váltakozása a szabadlábra helyezésekkel, amelyek a „börtönök zsúfoltságmentesítési” kampányának keretében zajlottak. Az volt a szándékom, hogy a bemutatott esetek sokfélesége alapján olyan leltárt készítsek az erőszak és a megtorlás formáiról, amely kibővíti a tömegterror működésével, arányaival és értelmével kapcsolatos kérdések körét.

Állandó volt ez a gyakorlat Sztálin elhunytáig, és döntően szólt bele a Szovjetunió társadalomtörténetébe; ezért az hiszem, jogos, ha háttérbe szorítjuk a politikatörténetet, legalábbis az első szakaszban. Olyan összefoglalás-kísérlettel is párosul a feltáró igyekezet, amely számba veszi a korábban és újabban szerzett ismereteket és azokat a dokumentumokat, amelyek vizsgálódásra késztetnek és újabb kérdéseket vetnek föl.

Többnyire helyszíni jelentések ezek a dokumentumok - helyi tisztviselők levele az éhínségről, a helyi Cseka jelentései a tulai munkássztrájkokról, a koncentrációs táborigazgatóság beszámolói a rabok állapotáról -, amelyek kézzelfogható realitásokat és szélsőséges helyzeteket tárnak elénk ebből a rendkívül erőszakos világból.

Először is az erőszak és a megtorlás különböző szakaszait kell felidéznünk, hogy kibonthassuk a tanulmányunkban felmerülő különböző kérdésfelvetéseket.

Az első szakasz 1917 végétől 1922 végéig tart, és a hatalomátvétellel kezdődik, amely - Lenin szerint - szükségképpen polgárháború útján megy végbe. Egy igen rövid szakasz után, amely eszközül használja fel a társadalomból kicsapódó spontán erőszak-cselekményeket - a régi rendet bomlasztó megannyi erőt -, már 1918 tavaszán azt látjuk, hogy eltökélt támadás indul a parasztság ellen, és a „vörösök” és „fehérek” katonai küzdelmén kívül ez a támadás lesz több évtizedig a terror gyakorlatának a mintája, ez határozza meg a politikai hatalom vállalt népszerűtlenségének a jellegét. Sok kockázattal jár a hatalom esendősége, mégis meglepő, hogy minden tárgyalást elutasít, előremenekül az akadály elől; különösen jól mutatja ezt a bolsevikok „természetes szövetségesei”, a munkások ellen alkalmazott megtorlás; ebből a szempontból csak végkifejlet a kronstadti lázadás. Nem ér véget ez az első szakasz sem a fehérek vereségével, sem a NEP-pel: folytatja az erőszak iskolájában nevelkedett alapszervek kitartó lendülete, és csak az 1922-es éhínség apasztja el, amely az utolsó paraszti ellenállást is megtöri.

Hogy magyarázzuk azt a rövid szünetet, 1923 és 1927 között, amely az erőszak két szakaszát elválasztja? Több minden szól amellett, hogy fokozatosan véget ér a polgárháború kultusza: erősen csökken a politikai rendőrség állománya, fegyverszünet tapasztalható a parasztsággal, és feltűnnek a jogi rendezés kezdetei. De nemcsak hogy nem tűnik el a politikai rendőrség, hanem csorbítatlanul megőrzi ellenőrző, felügyelő és nyilvántartó szerepét. Maga a rövidsége teszi viszonylagossá ennek a szünetnek az értelmét.[54]

Az első elnyomó szakasz a közvetlen és általános összecsapások rendszerébe illeszkedik, a második meg azzal a támadással kezdődik, amelyet a sztálinista csoport indít a parasztság ellen, a felső szinten folyó politikai küzdelmek légkörében. Mindkét részről újrakezdésnek érzik a végletes erőszak újabb kitörését. A politikai hatalom megint előveszi a pár évvel korábban kikísérletezett módszereit. Azok a mechanizmusok, amelyek a társadalmi viszonyoknak az első szakaszban bekövetkezett elvadulásához kapcsolódnak, a rémuralomnak a következő negyedszázadig tartó új lendületébe, ám egyszersmind hanyatlásba is torkollnak. A parasztság ellen indított második háborúnak döntő jelentősége van abban a folyamatban, amely intézményessé teszi a rémuralmat mint kormányzási módot. Több oka is van ennek: ez a háború - részben - a társadalmi feszültségeket használja fel eszközül, a falusi világban meglévő „archaikus” erőszak régi parazsát szítja fel; ez avatja föl a tömeges deportálás módszerét; ebben a háborúban nevelkednek a rendszer politikai káderei. Végül, az egész termelőfolyamatot szétziláló, pusztító harácsolás intézményesítésével a parasztságnak ez a - Buharin kifejezésével - „katonai-hűbéri kizsákmányolása” a jobbágyság új formájára vezet, és megnyitja az utat

a legvégletesebb sztálini kísérlet, az 1933-as éhínség felé, amely egymagában a legnagyobb tétel a sztálini korszak áldozatainak mérlegében. Ez után a végszükségállapot után - már nincs, aki vessen, már nincs hely a börtönben - egy rövidke, kétéves fegyverszünet következik: először kerülnek tömegesen szabadlábra emberek. De a ritka csillapító intézkedések új feszültségeket támasztanak: a deportált kulákok gyerekei visszakapják állampolgári jogaikat, de nem kapnak engedélyt, hogy hazatérjenek.

Hogyan kapcsolódnak és tagolódnak a rémuralom különböző fejleményei a parasztháborútól kezdve, a harmincas évek folyamán? Ha ki akarjuk tapintani őket, különböző támpontjaink kínálkoznak, így a megtorlás ereje és keménysége. A „nagy rémuralom" időszakában (1936 végétől 1938 végéig) nem egészen két év alatt a rendkívüli bíróságok az egész sztálini korszakban kimondott halálos ítéletek 85%-át hozzák meg. Homályos ezekben az években az áldozatok társadalmi háttere: jelentős a kivégzett vagy letartóztatott káderek részaránya, ám ez sem takarhatja el a teljesítendő kvóták miatt „találomra" likvidált áldozatok igen változatos társadalmi összetételét. Vajon ez a „körkörös", elvakult és barbár megtorlás nem arra vall-e, hogy a rémuralomnak ebben a tobzódó virágkorában a hatalom képtelen volt leküzdeni bizonyos akadályokat, és hogy semmilyen más módon, csakis likvidálással tudott áthidalni bizonyos ellentéteket?

Az áldozatcsoportok tagolódása kínálja a másik támpontot a megtorlás folyamatában való eligazodáshoz. A társadalmi viszonylatok növekvő büntethetősége több célzatos támadásra is módot adott az évtized folyamán; ezek közül a városi „kisembert" sújtja az utolsó, 1938-tól, a munkásellenes törvénykezés megerősödésétől kezdve.

1940-től, az újonnan bekebelezett területek szovjetesítése, majd a „Nagy Honvédő Háború" közben, megint új szakasz kezdődik a megtorlás folyamatában, amelyet új áldozatcsoportok, a „nacionalisták" és „a nép ellenségei" célbavétele és egyszersmind a tömeges deportálás rendszeresítése jellemez. Már 1936-37-ben megfigyelhetők ennek az új hullámnak az előzményei, nevezetesen a koreaiak deportálásában, a megkeményedő határpolitika jegyében.

1939-től Lengyelország keleti részének, majd a balti országoknak a bekebelezése egyaránt alkalmat ad az úgynevezett „nacionalista burzsoázia" képviselőinek kiiktatására, egyszersmind bizonyos kisebbségi csoportok, például a kelet-galíciai lengyelek deportálására. Ez az utóbbi gyakorlat a háború kellős közepén ölt nagyobb arányokat, fittyet hányva az összeomlás szélén álló ország legsürgetőbb védelmi érdekeinek. Utána egész népcsoportok - németek, csecsenek, tatárok, kalmükök - deportálása egyebek között arról tanúskodik, hogy milyen gyakorlatra tettek szert az efféle műveletekben a harmincas évek eleje óta. Nem korlátozódik a háború idejére ez a gyakorlat. Célirányosan folyik tovább a negyvenes években mindvégig, a birodalomba bekebelezett új területek hódoltatásának-szovjetesítésének hosszú folyamata keretében. Egyébként ebben az időben nagyszámú nemzetiségi rab özönlik a Gulagra, és ezzel mélyrehatóan megváltoztatja a koncentrációs világ összetételét, amelyben ezentúl nagy többségben lesznek a „megbüntetett népek" és a nemzeti ellenállók képviselői.

Ezzel párhuzamosan, a háború befejeződésével megint a társadalmi viselkedésformák büntethetőségének újabb szigorodását és, ennek következtében a Gulag személyi

állományának szakadatlan növekedését tapasztaljuk. Ez a háború utáni korszak jelzi hát a Gulag számszerű fénykorát, de a sok feszültség zilálta, gazdaságilag mindig kétes jövedelmezőségű és túlburjánzó koncentrációstábor-világ válságának kezdetét is.

Különben az erre az időszakra jellemző tévelygésekről is tanúskodnak a nagy sztálini korszaknak ezek a még nagyon kevéssé ismert, utolsó évei: a lappangó antiszemitizmus föléledése közben visszatér az összeesküvés képlete, és nehezen azonosítható erők - a politikai rendőrségen vagy a területi pártszervezeteken belüli klikkek - vetélkedését hozza felszínre. Van mit gondolkozniuk a történészeknek rajta, hogy vajon nem fenyegetett-e egy utolsó kampány, egy újabb nagy rémuralom, amelynek főleg a szovjet zsidó lakosság esett volna áldozatul.

Ez a rövid áttekintés a Szovjetunió történetének első harmincöt esztendejéről világosan megmutatja, hogy állandóan jelen voltak a végletes erőszak módszerei mint a társadalom politikai irányításának eszközei.

Akkor hát nem kell-e föltennünk azt a klasszikus kérdést, hogy folyamatosság van-e az első, a „leninista” korszak és a második, a „sztálinista” korszak között, és az előbbi nem előlegezi-e az utóbbit? Nyilvánvaló, hogy nem hasonlítható össze a történelmi helyzet ebben a két esetben. 1918 őszén az általános hadakozás körülményeiben gyökeredzik a „vörös terror”, és részben ezzel a rendkívüli állapottal magyarázható a megtorlás végletes jellege. Ezzel szemben már egy lecsendesített országban tör ki az újabb parasztháború, a második erőszakciklus alapvető ürügye, és azt a kérdést veti föl, hogy nem folyik-e tartós támadás a társadalom óriási többsége ellen. Vitathatatlan a helyzeti különbség, de már a polgárháború kitörése előtt kimondják, hogy a terror a leninista politikai terv fő eszköze, ezt fogadják el cselekvési programnak, igaz, azt mondják róla, hogy csak átmeneti jellegű. Ebből a szempontból a NEP rövid fegyverszünete és a bolsevik vezetőknek a fejlődés útjairól folyó bonyolult vitái továbbra is mindegyre fölvetik azt a kérdést, hogy nem volna-e lehetséges a normalizálás, nem volna-e lehetséges a megtorlás formáinak mint a társadalmi és gazdasági feszültségek egyetlen megoldási módjának meghaladása. Valójában ez alatt a néhány év alatt begubózik a parasztvilág, és nagymértékben az egymás felőli kölcsönös tájékozatlanság jellemzi a hatalom és a társadalom kapcsolatát.

A két erőszakciklust összekötő parasztháború példaszerűnek bizonyul, amennyiben - minden jel szerint - az 1918-22-es években kikísérletezett és kifejlesztett gyakorlatot eleveníti föl: kényszerrekvirálási kampányok, a parasztságot megosztó társadalmi feszültségek kihasználása, közvetlen összecsapások, az ősi vadság formáinak ösztönzött föltámadása. Mindkét fél, a hóhér is, az áldozat is meg van győződve róla, hogy már ismert színjátékot él át újra.

Jóllehet a sztálini korszak, nyilvánvaló okoknál fogva, amelyek a terrornak mint a társadalom kormányzási és irányítási módjának fő alkotóeleméből fakadnak, egy sajátos világba merít alá bennünket, föl kell vetnünk azt a kérdést, hogy milyen következményekkel jártak a megtorló elnyomás különböző megjelenési formái. E tekintetben az egyik első eseten, az 1919-20-as kozáktalanitáson tanulmányozhatjuk a deportálás kérdését. A kozák területek visszafoglalása során olyan deportálási akcióba kezd a kormány, amely az egész őshonos lakosságot érinti. Ez az akció azt az első támadást folytatja, amely a tehetősebb kozákok ellen irányult, de „tömeges fizikai

megsemmisítésre” is alkalmat adott, akkora buzgalmat árultak el a helyi ügynökök feladataik teljesítésében. Ez az eset több szempontból azokat a módszereket és eseménysorozatokat vetíti előre, amelyek majd tíz év múlva fognak bekövetkezni, más helyzetben, egészen más arányokban: egy társadalmi csoport megbélyegzése, az utasítások túlteljesítése helyi szinten, majd kiirtás kezdeményezése deportálás útján. Zavarba ejtő, hogy mennyire hasonlítanak mindezek az elemek a kuláktalanítás gyakorlatához.

Ezzel szemben, ha kitágítjuk vizsgálódásunkat egy általánosabb jelenségre, ellenséges csoportok kollektív kitaszítására, majd elszigetelésére, következésképpen egy egész táborrendszer polgárháború alatti létrehozására, arra hajlik az ember, hogy ellenkezőleg, a nagy különbségeket hangsúlyozza a két megtorló korszak között. A táborok kiépítése a polgárháború alatt és a húszas években, az elkülönítés akkori gyakorlata nem vehető egy kalap alá sem célját, sem mineműségét tekintve a koncentrációs táboroknak azzal a világával, amely majd a harmincas években fejlődik ki. Tény, hogy az 1929-es nagy reform nem csak a közönséges fogvatartás módozatainak abbahagyására vezet; egy új és egyebek között kényszermunkával is jellemezhető rendszer alapjait is lerakja. A Gulag-jelenség megjelenése és kifejlődése arra az alapkérdésre utal vissza, hogy van-e vagy nincs olyan szándék, amely arra irányul, hogy némelyeket kizárjanak a társadalomból, és a kizárást tartósan egy igazi gazdaság- és társadalom átalakító terv szolgálatába állítsák. Több minden szól e mellett a föltevés mellett, és ezek fontos fejtegetések tárgyai voltak. Elsősorban a terror megtervezése - ahogy a kvótapolitikában megnyilvánul, a kuláktalanításról a nagy rémuralomig - értelmezhető úgy, mint ennek a szándéknak egyik kifejeződése. A levéltári kutatások megerősítik ezt a könyvelői rögeszmét, amely a csúcstól egészen az alapszervekig az igazgatás minden szintjét áthatja. Számadatos és szabályos mérlegek szemlátomást azt tanúsítják, hogy a vezetők tökéletesen a kezükben tartják a megtorlás folyamatát. A történésznek is lehetővé teszik, hogy teljes bonyolultságukban idézze föl a folyamatok hatásfokát, de elkerüljön mindenféle számszaki túlbuzgalmat. A megtorlás különböző hullámainak ma már jobban ismert időrendje bizonyos mértékig azt a felfogást erősíti, hogy megtervezett egymásutánban követték egymást az akciók.

De ha összerakjuk az egész megtorló folyamatot, a parancsok továbbításának láncolatát és a parancs végrehajtásának a módját, az akció menetét, sok olyan elemet találunk, amely több tekintetben cáfolja, hogy volt valami kigondolt, irányított, hosszú távra szóló terv. Ha például szemügyre vesszük a megtorlási terv kérdését, ott látjuk a sok kockázatot, a visszatérő hibákat a műveletek különböző szakaszaiban. Ebből a szempontból a kulákok úticél nélkül való deportálása az egyik legjobb példa, más szóval, az a semmibe hurcolás, amely képet ad róla, hogy mekkora volt az egészben a rögtönzés meg a fejetlenség. Ugyanígy, a börtönök „zsúfoltságmentesítési kampányai” is azt hangsúlyozzák, hogy nyilvánvalóan hiányzott az irányítás. Ha most a parancstovábbítást és a végrehajtást vesszük, okvetlenül szemünkbe tűnik, hogy mennyit nyomtak a latban a helyszínen megnyilvánuló olyanféle jelenségek, mint az előre teljesítés, a „túlbuzgóság”, vagy az „elhajlás”.

Ha újra felvetjük a Gulag kérdését, azt tapasztaljuk, hogy minél előbbre jut a kutatás,

annál bonyolultabbnak hat és annál nehezebben bogozható ki mindannak a lényege és célja, ami a rendszer veleje volt. Azzal a szemlélettel szemben, hogy volt egy sztálini rend, amelynek csupán „árnyoldala” volt a különben tökéletes Gulag, a ma rendelkezésünkre álló dokumentumok inkább a koncentrációs táborok világát átszövő számtalan ellentmondást sugallják: az üldözött csoportok egymást követő áradata a jelek szerint inkább a termelési rend szétzilálásához, semmint eredményességének javításához járult hozzá; hiába volt az üldözöttek jogállásának igen kidolgozott osztályozása, úgy tetszik, elmosódtak, vagy talán nem is voltak határok a különböző fogolycsoportok között. Végül, teljességgel megválaszolatlan az a kérdés, hogy volt-e valami gazdasági haszna ennek a kizsákmányolási rendszernek.

A fennforgó ellentmondások, rögtönzések, láncreakciók ismeretében többféleképpen próbálták megfejteni az okait; mi vitte rá a legfelső vezetőket, hogy időnként újra meg újra mozgásba hozza a tömeges megtorlás lendületes gépezetét meg az erőszak és a rémületkeltés önmozgásának logikáját.

Hogy megpróbálják körvonalazni azokat a mozgatóerőket, amelyek a megtorlás nagy sztálini ciklusát elindították, a történészek nyilvánvalóvá tették, mennyi rögtönzés és előremenekülés van a modernizálás „nagy fordulatának” irányításában. Ez a robbanékony szakítás eleve olyan átkaroló támadás roppant arányait ölti, hogy a hatalom nem áltathatja magát, tudnia kell, hogy csakis a terror módszereinek növekvő szigorításával tudja kézben tartani. És máris egy rendkívül erőszakos mozgás kellős közepén találjuk magunkat, amelynek működése, minden láncreakciója és mértéktelen jellege teljességgel fölfoghatatlan a kortársaknak, de mindenképpen az a történészeknek. Maga a megtorlás folyamata is, ez a fölmerülő akadályokra és ütközésekre adott egyedüli válasz is erőszakspirálba torkolló, ellenőrizhetetlen mozgásokat hoz létre.

Manapság mind bonyolultabb kérdéseket vet föl a rémuralom mint központi jelenség a Szovjetunió politikai és társadalmi történetében. A jelenlegi kutatások lebontják, legalábbis részben, a szovjetológia terén sokáig uralkodó tantételeket. Nem táplálnak olyan becsvágyat, hogy átfogó és végleges magyarázatot adjanak egy olyan jelenségre, amely fölfoghatatlan a mértéktelensége miatt, inkább az erőszak működésének és dinamikájának elemzése felé fordulnak.

Innen nézve nagyon sok homályos pont marad; a társadalmi magatartásformáknak az erőszak gyakorlásában való kétes szerepe a legfontosabb közöttük. És ha hangsúlyozzuk, hogy mi hiányzik a rekonstruálás munkájából - kik voltak a hóhérok? -, akkor szüntelenül vallatóra kell fognunk a társadalmat is, egészében, mert a társadalom nemcsak áldozat volt, hanem lehetővé is tette mindazt, ami történt.

MÁSODIK RÉSZ

VILÁGFORRADALOM, POLGÁRHÁBORÚ ÉS RÉMURALOM

Stéphane Courtois és Jean-Louis Panné

AKCIÓBAN A KOMINTERN

Mihelyt hatalomra jutott, Lenin arról álmodozott, hogy Európára, majd az egész világra is kiterjeszti a forradalmi tűzvészt. Elsősorban Marx 1848-as Kommunista kiáltványának híres jelmondata sugalmazta ezt az álmot: „Világ proletárjai, egyesüljetek!" Eleinte egy parancsoló szükségszerűségből is fakadt: nem maradhat hatalmon és nem bontakozhat ki a bolsevik forradalom, ha más forradalmak is nem védelmezik, támogatják és követik a legfejlettebb országokban; Lenin főleg Németországra gondolt, annak igen szervezett proletariátusa és roppant ipari teljesítőképessége miatt. Csakhamar kézzelfogható politikai terv lett ebből az alkalmi szükségszerűségből: a világforradalom terve.

Igazolták is látszólag és pillanatnyilag az események a bolsevik vezetőt. A két birodalom 1918-as katonai veresége után, Németország és Ausztria-Magyarország széthullása politikai földindulást idézett elő Európában, óriási forradalmi kavargás közepette. A bolsevikoknak éppen csak egy kis szóbeli kezdeményezésre, propagandára volt idejük, semmi másra, mert - a német és osztrák-magyar vereség nyomán - magától is kitörni látszott a forradalom.

A forradalom Európában

Németország volt az első; még a fegyverletétel előtt általános lázadás tört ki a hadiflottánál. A Reich veresége és a szociáldemokraták vezette köztársaság létrejötte, nern gátolhatta meg a heves megrázkódtatásokat sem a hadsereg, a rendőrség és bizonyos szélsőséges nacionalista szabadcsapatok, sem pedig a bolsevik diktatúráért lelkesedő forradalmárok körében.

1918 decemberében Rosa Luxemburg és Karl Liebknecht közzétette a Spartacus Szövetség programját; ez a csoport pár nap múlva kivált a Független Szociáldemokrata Pártból, és más szervezetekkel együtt megalapította a Német Kommunista Pártot (NKP). 1919. január elején a spartakisták - Karl Liebknecht vezetésével, aki sokkal szélsőségesebb volt, mint Rosa Luxemburg,[1] és leninista mintára elutasította az alkotmányozó nemzetgyűlés megválasztásának gondolatát - felkeléssel próbálkoztak Berlinben, de a katonaság elfojtotta ezt a felkelést, a szociáldemokrata kormány parancsára. A két vezetőt letartóztatták, és január 15-én meggyilkolták. Bajorországban is ugyanez történt: 1919. április 13-án a NKP egyik vezetője, Eugen Leviné egy tanácsköztársaság élére állt, államosította a bankokat, és hozzálátott egy vörös hadsereg megszervezéséhez. Ezt a müncheni kommünt is leverte a katonaság április 30-án, majd május 13-án Levinét is letartóztatták, hadbíróság elé állították, halálra ítélték, és június 5-én agyonlőtték.

Magyarország ennek a forradalmi hullámnak leghíresebb példája. A legyőzött

Magyarország, amely sehogy sem akart belenyugodni, hogy a győztes szövetségesek erőszakkal elszakították tőle Erdélyt[2]. Ez az első eset, hogy a bolsevikok sikeresen exportálták forradalmukat. 1918 elején a bolsevik párt a Külföldi Kommunista Csoportok Szövetségében tömörítette minden pártbeli nem orosz hívét. Magyar csoport is volt hát Moszkvában - főleg egykori hadifoglyokból állt -, amely 1918 októberében Magyarországra küldte mintegy húsz tagját. November 4-én megalakult a Kommunisták Magyarországi Pártja (KMP), amelynek csakhamar Kun Béla vette át az irányítását. A hadifogoly Kun lelkesen csatlakozott a bolsevik forradalomhoz, úgyannyira, hogy ő lett 1918 áprilisában a Külföldi Kommunista Csoportok Szövetségének elnöke. Amikor novemberben Magyarországra érkezett nyolcvan pártmunkással együtt, a párt vezetőjévé választották. 1918 végén, 1919 elején - a becslések szerint - kétszázötven-háromszáz „agitátor" és kiküldött érkezett Magyarországra. A bolsevikok anyagi segítségével fejthették ki a magyar kommunisták a propagandájukat és növelhették meg a befolyásukat.

1919. február 18-án egy, kommunisták fölbujtotta munkanélküli- és katonatömeg megtámadta a bolsevikokkal homlokegyenest szemben álló szociáldemokraták hivatalos lapját, a Népszavát, azzal a céllal, hogy megszerezzék vagy elpusztítsák a nyomdáját. Közbelépett a rendőrség, nyolc halott és vagy száz sebesült lett a vége. Még aznap éjjel letartóztatták Kun Bélát és vezérkarát. A gyűjtőfogházban összeverték a rendőrök a rabokat, így akartak bosszút állni a Népszava ostromában megölt bajtársaikért. Károlyi

Mihály magyar köztársasági elnök beküldte a titkárát, hogy tudakozódjék a kommunista vezető hogyléte felől, aki attól fogva igen nagylelkű elbánásban részesült, tovább szervezkedhetett, és csakhamar a maga javára fordította a helyzetet. Március 21-én, még mindig a börtönből, jelentős sikert aratott: elérte, hogy egyesüljön a KMP és a Szociáldemokrata Párt. Ezzel egy időben Károlyi elnök lemondása megnyitotta az utat a tanácsköztársaság kikiáltásához, a bebörtönzött kommunisták kiszabadításához, és bolsevik mintára egy népbiztosokból álló forradalmi államtanács megszervezéséhez, 133 napig állt fenn ez a köztársaság, 1919. március 21-től 1919. augusztus l-ig.

A népbiztosok már az első ülésükön elhatározták, hogy forradalmi törvényszékeket állítanak föl, népből választott bírákkal. Lenin, akit úgy üdvözölt Kun Béla, mint a világproletariátus vezérét, már március 22-e óta rendszeres távirati kapcsolatban volt Budapesttel (218 üzenetet váltottak), és azt tanácsolta, hogy lőjenek agyon szociáldemokratákat és „kispolgárokat". A magyar munkásoknak 1919. május 27-én küldött üzenetében így indokolta, hogy miért kell terrorhoz folyamodniuk: „Ez a [proletár]diktatúra azzal jár, hogy könyörtelen, gyors és határozott erőszakot alkalmazunk, hogy megtörjük a kizsákmányolók, tőkések, nagybirtokosok és cinkosaik ellenállását. Aki nem érti meg, az nem forradalmár.[3] A kereskedelmi népbiztos, Rákosi Mátyás, a gazdasági népbiztos. Varga Jenő, valamint a népbíróságok vezetője csakhamar elidegenítette a kereskedelmet, az alkalmazottakat és az ügyvédeket. A falragaszokon így foglalta össze egy kiáltvány a pillanat szellemét: ..A proletárállamban aki nem dolgozik, ne is egyék!" Kötelező lett a munka, kisajátították előbb a húsz, majd a tíz munkásnál többet, sőt a tíznél kevesebbet foglalkoztató vállalatokat is.

Feloszlatták a hadsereget és a rendőrséget, és új hadsereget állítottak föl megbízható,

forradalmi önkéntesekből. Csakhamar megszervezték a „forradalmi kormánytanács terrorcsapatát”, amely „Lenin-fiúk” néven is ismeretes. Meggyilkoltak vagy tucatnyi embert, köztük egy ifjú folyamőr hadnagyot, Dobsa Lászlót, egy volt államtitkárt és annak vasútigazgató fiát, három csendőrtisztet. A „Lenin-fiúk” egy volt matróz, Czerny József parancsnoksága alatt álltak, aki a legelszántabb kommunistákból toborozta embereit, különösen az orosz forradalmat is megjárt egykori hadifoglyok közül. Czerny a legradikálisabb kommunista vezetővel. Szamuelyvel fogott össze, Kun Béla ellenzékével, mert Kun Béla már a „Lenin-fiúk” fölöszlatását is javasolta. Válaszul Czerny összeszedte az embereit, és fölvonult a tanácsháza elé, ahol Kun Béla a szociáldemokrata Haubrich József helyettes hadügyi népbiztos támogatását élvezte. Tárgyalásokba bocsátkoztak, és végül Czerny emberei belementek, hogy a belügyi népbiztossághoz csatlakoznak, vagy belépnek a hadseregbe; ezt tették a legtöbben.

Húszfőnyi „Lenin-fiú” élén, Szamuely Tibor Szolnokra ment -ez volt az első város, amelyet elfoglalt a magyar Vörös Hadsereg -és több tekintélyes embert kivégeztetett; azzal vádolták őket, hogy együttműködtek a románokkal, akik kétszeresen is ellenségnek számítottak: nemzeti szempontból (az erdélyi kérdés miatt) és politikailag is (mert a román rendszer szemben állt a bolsevizmussal). Egy izraelita iskolás gyerek Szamuely elé járult, hogy kegyelmet kérjen az apjának, de őt is kivégezték, mert „vadállatnak” nevezte Szamu-elyt. A Vörös Hadsereg parancsnoka hiába próbálta megfékezni Szamuely terrorista buzgalmát, aki egy rekvirált vonattal járta Magyarországot, és felakasztatta a kollektivizálástól vonakodó parasztokat. Azzal vádolták a helyettesét, Kerekes Józsefet, hogy százötven gyilkosságot követett el; be is kellett vallania, hogy öt embert agyonlőtt és tizenhárom másikat pedig saját kezűleg fölakasztott. Nem lehet tudni, hogy pontosan hány kivégzés volt. Arthur Koestler azt állítja, hogy a számuk nem érte el az ötszázat.[4] De azért megjegyzi: „Nem kétlem, hogy a kötelező orosz minta nyomán Magyarországon is totális és rendőrállammá vált volna a kommunizmus. Ám ez az újabb keletű bizonyosság egyáltalán nem csökkenti a forradalom első napjainak reményteljes lelkesedését...”[5] A történészek 80 kivégzést tulajdonítanak a „Lenin-fiúknak” a nyilvántartott 129-ből, de valószínűleg több száz áldozattal kell számolnunk.

Az ellenzék erősödése és a román csapatokkal szembeni hadi helyzet romlása miatt az antiszemitizmus fegyverét is elővette a forradalmi kormány. Egy falragasz azért bélyegezte meg a zsidókat, mert nem hajlandók kimenni a frontra: „Végezzetek velük, ha nem akarják vérüket adni a proletárdiktatúra szent ügyéért!” Kun Béla ötezer lengyel zsidót szedetett össze, akik élelemért jöttek az országba. Mindenüket elkobozták, és kiutasították őket. A KMP radikálisai azt akarták, hogy Szamuely vegye át az irányítást; „vörös Szent Bertalan-éjt” is követeltek, mintha csakis azzal lehetett volna megállítani a tanácsköztársaság helyzetének romlását. Czerny is megpróbálta újjászervezni a „Lenin-fiúkat”. Július l6-án felhívás jelent meg a Népszavában: „Mindazon elvtársak, akik a belügyi népbiztosság politikai különítményénél teljesítettek tényleges katonai szolgálatot, időközben azonban az állományból töröltettek, jelentkezzenek katonai szolgálatra a most felállítandó Cserni-zászló-aljnál...” 16-án hivatalos cáfolatot hoztak nyilvánosságra: „...[a] fölhívás illetéktelen helyről adatott a szerkesztőségbe... [ez] már eleve kizárja annak a lehetőségét is, hogy a régi emberek kerüljenek vissza, mivel az eltávolítás csak azért

történt, mert nem öntudatos proletárokhoz méltóan teljesítették azt a fontos megbízatást, amelyet a proletariátus forradalmi parancsa megkívánt volna, visszaéltek megbízatásukkal."

Zavarosak voltak a budapesti kommün utolsó hetei. Kun Bélának egy, valószínűleg Szamuely sugalmazta puccskísérlettel kellett szembenéznie. 1919. augusztus l-jén elhagyta Budapestet az olasz katonai misszió védelme alatt; 1920 nyarán a Szovjetunióba menekült, ahol, mihelyt megérkezett, a Vörös Hadsereg politikai biztosává nevezték ki, és azzal tüntette ki magát, hogy kivégeztette azokat a Vrangel-tiszteket, akik azzal a feltétellel adták meg magukat, hogy megkímélik az életüket. Szamuely megpróbált Ausztriába menekülni, de augusztus 2-án letartóztatták, és öngyilkos lett.[6]

Komintern és polgárháború

Amíg Kun Béla és elvtársai javában fáradoztak egy második tanácsköztársaság létrehozásán, Lenin egy olyan nemzetközi szervezet megalkotásához látott, amely az egész világon mindenhová eljuttathatná a forradalmat. A kommunista internacionálé - más néven Komintern vagy III. internacionálé - Moszkvában alakult, 1919 márciusában, és mindjárt a szocialista munkásinternacionálé (az 1889-ben alakult II. internacionálé) vetélytársaként lépett föl. Pedig a Komintern alakuló kongresszusa nem annyira valamilyen valóságos szervezőképességnek köszönheti a létrejöttét, hanem inkább annak, hogy sürgősen propagandafórumra volt szükség, és meg kellett próbálni összefogni az Európát megrázó spontán mozgalmakat. Inkább 1920 nyarától, a II. kongresszustól kell számítanunk a Komintern megalakulását, amikor elfogadták azt a 21 feltételt, amelyet vállalniuk kellett a majd csatlakozni kívánó szocialistáknak egy olyan rendkívül központosított szervezetben - „a világforradalom vezérkarában" -, amelyben már tekintélye, tapasztalatai és (főleg pénzügyi, katonai és diplomáciai) államhatalma döntő súlyával foglalt helyet a bolsevik párt.

Lenin eleve úgy fogta föl a Kominternt, mint a nemzetközi felforgatás egyik eszközét a sok más - a Vörös Hadsereg, a diplomácia, a kémkedés stb. - közül; a bolsevikok alapelvének pontos utánzata volt hát a Komintern politikai alapelve: eljött az idő, hogy a fegyverek kritikája lépjen a kritika fegyvere helyébe. A II. kongresszuson elfogadott nyilatkozat büszkén jelentette: „A kommunista internacionálé a felkelés és a proletárdiktatúra nemzetközi pártja." Következésképpen, a huszonegy feltétel közül ezt mondta ki a harmadik: „Európa és Amerika majdnem minden országában a polgárháború szakaszába lép az osztályharc. Ilyen körülmények között a kommunisták nem hagyatkozhatnak a burzsoá törvényességre. Az a kötelességük, hogy a törvényes szervezet mellett mindenütt földalatti szervezetet is létrehozzanak, amely képes teljesíteni a döntő pillanatban a forradalom iránti kötelességét." Szépítő kifejezések: a „döntő pillanat", ez a forradalmi felkelés; a „forradalom iránti kötelesség", ez azt jelenti, hogy ki kell robbantani a polgárháborút. Nemcsak diktatúrának alávetett országoknak szánták ezt a politikát, hanem demokratikus országokban, alkotmányos monarchiákban vagy köztársaságokban is ezt alkalmazták.

A tizenkettedik feltétel a polgárháború előkészítésével kapcsolatos szervezeti követelményeket pontosította: „Jelenleg, az ádáz polgárháború korában csak akkor tudja

betölteni szerepét a kommunista párt, ha a legszigorúbb központi irányítás alapján van megszervezve, ha a katonai fegyelemmel határos vasfegyelem uralkodik benne, és ha központi szerve széles hatáskörrel van felruházva, vitathatatlanul érvényesítheti a tekintélyét, és élvezi a párttagok egyhangú bizalmát.”. A tizenharmadik feltétel azokra a párttagokra vonatkozik, akik nem „egyhangúak”: „A kommunista pártoknak [...] időnként tisztogatniuk kell a szervezeteikben, hogy eltávolítsák onnan az önző és kispolgári elemeket.”

A III. kongresszus 1921 júniusában ült össze Moszkvában, sok már megalakuk kommunista párt részvételével; ezen még pontosabb volt az eligazítás. A „Tézis a taktikáról” leszögezte: „A kommunista pártnak szóval és tettel azt a gondolatot kell sugalmaznia a proletariátus legszélesebb rétegei körében, hogy a körülmények kedvező összejátszása révén minden gazdasági vagy politikai összeütközés polgárháborúba csaphat át, abban pedig az lesz a proletariátus feladata, hogy magához ragadja a hatalmat”. A „Tézisek a kommunista pártok szerkezetéről, módszereiről és akcióiról” pedig a „nyitott forradalmi felkelés” és a „harci szervezet” kérdéseit fejtegették hosszasan, amelyet minden kommunista párt köteles volt titokban megalakítani a kebelében; azt mondták ki a tézisek, hogy elengedhetetlen ez az előkészítő munka, hiszen „olyankor szó sem lehet szabályszerű Vörös Hadsereg kiállításáról”.

Csak egy lépés volt az út az elmélettől a gyakorlatig, és 1921 márciusában meg is tették ezt a lépést Németországban, ahol nagyarányú forradalmi akciót tervezett a Komintern Kun Béla irányítása alatt, akit időközben beválasztottak a Komintern elnökségébe. A bolsevikok éppen leverték a kronstadti kommünt, amikor elindult a „márciusi akció”, ez a Szászországban végrehajtott valóságos felkelési kísérlet, amely kudarcot vallott, hiába vetettek be mellette olyan erőszakos eszközöket, mint a halle-lipcsei gyorsvonat elleni dinamitos merénylet. Ennek a kudarcnak volt a következménye a Komintern soraiban végrehajtott első tisztogatás. Kizárták az NKP-ból egyik alapítóját és elnökét, Paul Levit, mert bírálattal illette ezt a „kalandorságot”. A kommunista pártok ugyan „intézményileg” csak nemzeti tagozatai voltak az internacionálénak, de - már a bolsevik minta nyomasztó hatása alatt - egyre inkább a Kominternnek való (alávetettséget megelőző) politikai és szervezeti alárendeltség helyzetébe kerültek: a Komintern döntötte el a vitákat, és határozta meg végeredményben minden egyes párt politikai vonalvezetését. Maga Lenin is bírálta ezt a „felkelős” irányzatot, amely sokat köszönhet Grigorij Zinovjevnek. Ám Lenin, ha lényegében igazat adott is Paul Levinek, Levi ellenfeleire bízta az NKP vezetését. Ettől aztán még jobban megnövekedett a Komintern-apparátus súlya.

1923 januárjában francia és belga csapatok szállták meg a Ruhr-vidéket, hogy rákényszerítsék Németországot a versailles-i szerződésben megszabott jóvátétel kifizetésére. Ennek a katonai megszállásnak az lett az egyik kézzelfogható hatása, hogy közelebb hozta egymáshoz a nacionalistákat és a kommunistákat „a francia imperializmus” ellenében; a másik meg az, hogy passzív ellenállásra bírta a lakosságot, a kormány támogatásával. Rohamosan romlott a már addig is ingatag gazdasági helyzet; összeomlott a pénz, és augusztusban már 13 millió (!) márka ért egy dollárt. Egymást érték a sztrájkok, a tüntetések és zavargások. Augusztus 13-án, forradalmi légkörben,

megbukott Wilhelm Kuno kormánya.

Moszkvában rájöttek a Komintern vezetői, hogy új októberrel számolhatnak. Amikor eldöntötték a vezetők vitáját - hogy ki álljon a második forradalom élére, Trockij, Zinovjev vagy Sztálin -, komolyan hozzálátott a Komintern, hogy megszervezze a fegyveres felkelést. Megbízottakat küldtek Németországba (Auguszt Guralszkijt és Rákosi Mátyást) a polgárháború szakértőivel együtt (Alekszandr Szkoblevszkij tábornok, más néven Gorev is köztük volt). Úgy számítottak, hogy baloldali szociáldemokratákból és kommunistákból álló, alakulóban lévő munkáskormányokra támaszkodnak, így tesznek szert nagy mennyiségű fegyverre. A Szászországba küldött Rákosi azt tervezte, hogy felrobbantják a tartományból Csehszlovákiába vezető vasúti hidat, így kényszerítik ki Csehszlovákia beavatkozását, és ezzel is növelik a zűrzavart.

A bolsevik puccs évfordulóján kellett volna kezdődnie az akciónak. Moszkvában nagy izgalom uralkodott: hittek a biztos győzelemben, felvonultatták a Vörös Hadsereget a nyugati határra, hogy készen álljon, ha segítenie kell a felkelőknek. Október közepén a kommunista vezetők beléptek a szászországi és türingiai kormányba, azzal a jelmondattal. hogy erősítik a 25%-ban szociáldemokrata munkásokból és 50%-ban kommunistákból álló (több száz főnyi) proletár milíciát. De október 13-án rendkívüli állapotot hirdetett ki Szászországban Gustav Stresemann. és a mellette beavatkozó Reichswehr segítségével most már saját ellenőrzése alá helyezte a tartományt. Moszkva mégis fegyverbe szólította a munkásokat, és a Moszkvából visszatérő Heinrich Brandler elhatározta, hogy általános sztrájkot hirdettet ki október 21-én, a munkásszervezetek chemnitzi konferenciája alkalmával. De füstbe ment a csel, a baloldali szociáldemokraták nem tartottak ki a kommunisták mellett. Ezek visszakozni is akartak, de tájékoztatási zavar miatt, nem jutott el a hír a hamburgi kommunistákhoz. 23-án reggel kitört a felkelés Hamburgban: kommunista harci csoportok (két-háromszáz ember) támadták meg a rendőrőrsöket. A meglepetés elmúltával a felkelők nem tudták elérni a céljaikat. A rendőrség ellentámadásba ment át a Reichswehr segítségével, és harmincegy órai harc után leverték a hamburgi kommunisták teljesen elszigetelt felkelését. Nem lett második október; pedig úgy remélték Moszkvában. De azért még a harmincas években is az NKP fontos szervezete volt az M-Apparat (a katonai apparátus), amelyet oly jól leírt az egyik vezetője, Jan Valtin, igazi nevén Richard Krebs.[7]

Németország után az Észt Köztársaság volt egy felkelési kísérlet színhelye. Ez már a második támadás volt ez ellen a kis ország ellen. Csakugyan, már 1917. október 27-én a „szovjetek tanácsa” vette át a hatamat Tallinnban (Revalban), feloszlatta az országgyűlést és megsemmisítette a kommunistákra kedvezőtlen választási eredményt. Egy német expedíciós hadtest hatására visszakozót fújtak a kommunisták. Az észtek 1918. február 24-én, éppen a németek bevonulása előtt kiáltották ki a függetlenségüket. A német megszállás 1918 novemberéig tartott. A császár veresége következtében a német csapatoknak is vissza kellett vonulniuk; a kommunisták ismét nyomban magukhoz ragadták a kezdeményezést: november 18-án kormányt alakítottak Petrográdban, és a Vörös Hadsereg két hadosztálya benyomult Észtországba. A Szevemaja Kommuna (Északi Kommün) című lap világosan ki is fejti ennek az offenzívának a célját: „Hidat kell vernünk, hogy összekösse Szovjet-Oroszországot a proletár Németországgal és

Ausztriával. [...] Győzelmünk majd egyesíti Nyugat-Európa forradalmi erőit Oroszország forradalmi erőivel. Ellenállhatatlan erővel fogja ez eltölteni a társadalmi világforradalmat."[8] 1919 januárjában egy észt ellentámadás megállította a fővárostól már csak harminc kilométerre járó szovjet csapatokat. A második támadásuk is kudarcot vallott. 1920. február másodikán, a tartui békében az orosz kommunisták elismerték Észtország függetlenségét. A bolsevikok tömeggyilkosságokat követtek el azokban a helységekben, amelyeket elfoglaltak: 1920. január l4-én, épp a kivonulásuk előtt, kétszázötven embert gyilkoltak le Tartuban, és ezernél is többet a rakverei járásban. Wesenberg felszabadításakor, január 17-én három tömegsírt (86 holttestet) tártak fel. Dorpatban (Tartu) az 1919. december 26-án agyonlőtt túszokat előbb megkínozták, eltörték a kezüket-lábukat, néha a szemüket is kiszúrták. Január 14-én, éppen az elmenekülésük előtt a bolsevikoknak már csak húsz ember, köztük Platon érsek kivégzésére maradt idejük a fogságukban tartott kétszáz közül. Alig tudták megállapítani a fejszével, puskatussal agyonvert áldozatok kilétét; egy tisztnek a testére voltak szögezve a váll-lapjai.

A megvert szovjetek nem mondtak le róla, hogy megkaparintsák ezt a kis államot. 1924 áprilisában, a Zinovjevvel tartott titkos moszkvai megbeszélések után az észt kommunista párt úgy határozott, hogy fegyveres felkelést készít elő. A kommunisták gondos szervezéshez láttak: századokra osztott harci csoportokat állítottak föl (őszre ezer embert szerveztek be), és bomlasztani kezdték a hadsereget. Úgy tervezték, hogy előbb kitör a felkelés, majd egy sztrájkkal is megtámogatják. A körülbelül háromezer tagot számláló és erősen elnyomott észt kommunista párt megkísérelte 1924. december l-jén, hogy magához ragadja a hatalmat Tallinnban, és kikiáltsa a szovjet köztársaságot, amelynek az lett volna a lényeges szerepe, hogy rögtön felvételét kérje Szovjet-Oroszországba, és ezzel igazolja a Vörös Hadsereg beavatkozását. Még aznap meghiúsult a puccs. Amíg tartott a próbálkozás, a felkelőknek magukat magukat megadó tiszteket, ha semlegesnek vallották magukat, agyonlőtték, éppen a semlegességük miatt; csakis csatlakozásról akartak hallani a puccsisták.[9] Az akció irányítója, Jan Anvek sikeresen a Szovjetunióba szökött. Évekig a Komintern tisztviselője volt, a tisztogatásokban veszett nyoma.[10]

Észtország után Bulgáriában léptek akcióba. Bulgária 1923-ban súlyos zavarokkal küszködött. 1923 júniusában meggyilkolták Alekszandr Sztambolijszkit, a kommunistákból és saját pártjából, a Parasztpártból álló koalíció vezetőjét, és a hadsereg és a rendőrség támogatását élvező Alekszandr Cankov lépett a helyébe a kormány élén. Szeptemberben felkelést robbantottak ki a kommunisták; egy hétig tartott, utána keményen leverték. 1924 áprilisától megváltoztatták a taktikájukat, most már közvetlen akciókhoz, gyilkosságokhoz folyamodtak. 1925. február 8-án megtámadták a godecsi alprefektusi hivatalt; ez négy ember életébe került. Február 11-én meggyilkolták Nikola Milevet, a Szlovet című újság főszerkesztőjét, a bolgár újságírók szakszervezetének elnökét. Március 24-én a bolgár kommunista párt (BKP) idő előtt jelentette be, hogy elkerülhetetlen Cankov bukása, és ezzel leleplezte az összefüggést a kommunisták politikai céljai és a terrorista akció között. Április elején egy hajszálon hiúsult meg egy merénylet III. Borisz cár ellen; 15-én megölték egy közeli hívét, Koszta Georgiev tábornokot.

Ezután következik a politikai erőszak bulgáriai éveinek legmegdöbbentőbb eseménye. Április 17-én, Georgiev tábornok temetésén egy iszonyú robbanás lerogyasztja Szófiában a Hét Szent-székesegyház kupoláját; száznegyven halottat találnak alatta, köztük tizennégy tábornokot, tizenhat főtisztet, három képviselőt. Victor

Serge szerint a kommunista párt katonai osztálya követte el a merényletet. Ennek a szervezetnek a vezetői, Koszta Jankov és Ivan Minkov, a merénylet állítólagos tettesei fegyveres ellenállást tanúsítottak a letartóztatásukkor, és életüket vesztették.

Vad megtorlásra adott alkalmat ez a merénylet: háromezer kommunistát tartóztattak le, és hármat nyilvánosan fölakasztottak közülük. A Komintern apparátusának néhány tagja a bolgár kommunisták vezetőjét, Georgi Dimitrovot okolta ezért a merényletért, aki illegalitásból, Bécsből irányította a pártot. 1948 decemberében büszkén vállalta is a felelősséget érte a maga és a katonai szervezet nevében. Más források szerint Meir Trilisszer, a Cseka külföldi osztályának vezetője, majd a GPU alelnöke irányította a székesegyház felrobbantását, akit Vörös Zászló-érdemrenddel tüntettek ki 1927-ben a szolgálataiért.[11] A harmincas években Trilisszer volt a Komintern egyik titkára a tíz körül, és ő gondoskodott róla, hogy a Komintern állandóan az NKVD ellenőrzése alatt legyen.

A fájdalmas európai kudarcok hatására és Sztálin ösztönzésére a Komintern új küzdőteret talált magának: most már Kínában próbálkozott. Teljes volt az anarchia ebben az óriási országban, belviszályok és társadalmi ellentétek dúlták, de valami roppant nemzeti lendület is feszült benne, így érettnek látszott az „imperialistaellenes” forradalomra. 1925 őszén már a Szun Jat-szen Egyetemen tömörítették az 1921 áprilisában alapított KUTV (Keleti Dolgozók Kommunista Egyeteme) kínai diákjait.

A Komintern megbízottai és a szovjet titkosszolgálatok kellőképpen behálózták a kínai kommunista pártot - akkor még nem Mao Ce-tung irányította -, és 1925-26-ban rábírták, hogy szoros szövetséget kössön a nemzeti párttal, a Kuomintanggal és annak vezetőjével, az ifjú Csang Kaj-sek tábornokkal. A kommunisták azt a taktikát választották, hogy körülhízelgik a Kuomintangot, és megteszik a forradalom trójai falovának. A Komintern megbízottja, Mihail Borogyin sikeresen tanácsadói szerepet vívott ki magának a Kuomintang mellett. A nemzeti párt balszárnya fenntartás nélkül a Szovjetunióval való együttműködés politikáját támogatta, és 1925-ben magához tudta ragadni a Kuomintang vezetését. A kommunisták attól kezdve fokozták propagandájukat, szították a társadalmi erjedést, és úgy megnövelték a befolyásukat, hogy már ők voltak a hangadók a Kuomintang II. kongresszusán. De csakhamar akadályba ütköztek: Csang Kaj-sek nyugtalanul szemlélte a kommunista befolyás szüntelen növekedését. Joggal gyanakodott, hogy félre akarják állítani a kommunisták. Csang megelőzte őket, 1926. március 12-én statáriumot hirdetett, elrendelte, hogy tartóztassák le a Kuomintang kommunista elemeit, sőt a szovjet katonai tanácsadókat is - pár nap múlva mindet szabadon bocsátották -, eltávolította pártja balszárnyának vezetőjét, és elfogadtatott egy olyan nyolcpontos egyezséget, amely korlátozta a kommunisták kiváltságait és tevékenységét a pártban. Most már vitathatatlanul Csang lett a nemzeti hadsereg vezetője. Borogyin tudomásul vette az új erőviszonyokat, és mindent jóváhagyott.

Csang Kaj-sek jelentős segítséget, hadfelszerelést kapott a szovjetektől, így 1926. július 7-én elindította a nemzeti csapatokat Észak-Kína meghódítására, amely még

mindig a „hadurak” kezében volt. 29-én ismét statáriumot vezetett be Kantonban. Hunan és Hupej kínai tartomány parasztvidékein valamiféle agrárforradalom volt folyamatban; ennek puszta lendülete ismét napirendre tűzte a kommunisták és a nemzetiek szövetségét. Sanghaj már akkor is nagy ipari város volt, és a hadsereg közeledtére általános sztrájkot hirdettek az ottani szakszervezetek. A kommunisták, köztük Csu En-laj, mindenkit felkelésre szólítottak fel, arra számítottak, hogy hamarosan bevonul a városba a nemzeti hadsereg. Semmi sem lett belőle. Az 1927. február 22-24-i felkelés kudarcot vallott, és Li Pao-csang kegyetlenül elfojtotta a sztrájkot.

Március 21-én új, még tömegesebb általános sztrájk és új felkelés söpörte el a helyi hatalmat. Rábírtak egy tábornokot a közbelépésre, így a nemzeti hadsereg egy hadosztálya bevonult Sanghajba; hamarosan Csang is odaérkezett, és el volt szánva, hogy ismét kezébe veszi a helyzet irányítását. Könnyen megvalósíthatta a célját, mert Sztálin - Csang és hadserege politikájának „imperialistaellenes” vonásai bűvöletében - március végén elásatta a csatabárdot, és elrendelte, hogy alkossanak közös frontot a Kuomintanggal. 1927. április 12-én Csang megismételte a sanghaji akcióját: üldözte és irtotta a kommunistákat.

Ám Sztálin a legrosszabb pillanatban volt kénytelen politikát változtatni: szakított a Kuomintanggal, és augusztusban két „személyes” megbízottat küldött ki, Visszarion Lominadzét és Heinz Neumannt, hogy újra fölszítsa a felkelő mozgalom parazsát, mert nem akarta lejáratni magát az ellenzéki kritika előtt.[12] Csődöt mondott ugyan a két megbízott szervezte „őszi-aratási lázadás”, de ők nem hagyták annyiban, felkelést robbantottak ki Kantonban, „hogy győzelmi jelentésről gondoskodjanak a főnöküknek” (Boris Souvarine), éppen akkor, amikor összeült a bolsevik párt XV. kongresszusa, és az ellenzék tagjainak kizárására készült. Azt is jelzi ez az akció, hogy milyen messzire jutott sok bolsevik az emberélet megvetésében, még akkor is, ha saját párthíveik életéről van szó; ez újdonság volt akkoriban. Az esztelen kantoni kommün a bizonyság rá, de lényegében alig különbözik a pár évvel azelőtti bulgáriai terrorista akcióktól.

Több ezer felkelő szállt hát szembe negyvennyolc óráig ötször-hatszor akkora létszámú katonasággal. Rosszul volt előkészítve ez a kínai kommün: politikailag kedvezőtlen helyzet is járult a hiányos fegyverzethez, és várakozó álláspontra helyezkedtek az óvatos kan-toni munkások. 1927. december 10-én este kormányhű csapatok foglalták el a vörösgárdistáknak kiszemelt gyülekezési pontokat. Mint Hamburgban, itt is a felkelők élvezték a kezdeményezés előnyét, de csakhamar elpárolgott ez az előny. December 12-én délelőtt kikiáltották a „szovjet köztársaságot”, de ez semmilyen visszhangra sem talált a lakosság körében. Délután ellentámadásba lendültek a nemzeti erők. Másnap a győztes katonaság letépte a rendőrkapitányságon lobogó vörös zászlót. Ádáz megtorlás következett. Több ezer embert megöltek.

A Kominternnek le kellett volna vonnia ennek a tapasztalatnak a tanulságait, de képtelen volt szembenézni a politikai alapkérdésekkel. Mindennek ellenére, megint igazolták az erőszak használatát, mégpedig olyan érvekkel, hogy kiderült belőlük, mennyire áthatotta a kommunista kádereket a polgárháborús gondolkodás. A L'Insurrection armée-ban (A fegyveres felkelés) olvashatunk egy idézetet, egy világos következtetésre jutó, hajmeresztő önkritikát: „Nem fordítottunk elég gondot rá, hogy

ártalmatanná tegyük az ellenforradalmárokat. Amíg Kanton a felkelők kezén volt, egész idő alatt csak száz embert öltek meg. Csak a reakció elleni harci bizottságok szabályos ítélete alapján lehetett egyenként megölni a foglyokat. Túl lassú eljárás ez harc közben, felkelés közben."[13] Megtanulták ezt a leckét.

Ez után a vereség után kivonultak a városokból a kommunisták, távoli vidékeken szervezték újjá erőiket, és 1931-ben egy, a Vörös Hadsereg védelmezte „felszabadított övezetet" hoztak létre Hunan és Csianghszi tartományban. Így hát nagyon korán kialakult a kínai kommunistákban az a rendíthetetlen meggyőződés, hogy elsősorban katonai kérdés a forradalom, ezért intézményesítették a katonaság politikai szerepét, és végül ezért foglalja így össze Mao egy híres mondatban a felfogását: „A puska végén a hatalom." Be is bizonyította a folytatás, hogy ez a hatalomátvétel és -megtartás kommunista szemléletének a leglényege.

Ám a húszas évek elejének európai kudarcai és kínai fölsülése egy csöppet sem ingatták meg a Kominternt; bátran haladt tovább ezen az úton. Minden kommunista párt, a törvényesen, demokratikus köztársaságokban működő pártokat is beleértve, fenntartott a szervezetén belül egy titkos „katonai apparátust", amely alkalomadtán a nyilvánosság elé is léphetett. Az NKP mutatott példát: Németországban, szovjet katonamegbízottak szoros ellenőrzése alatt létrehozott egy nagy „Militari-Apparat"-ot; az volt a feladata, hogy eltegye láb alól az ellenséges (különösen szélsőjobboldali) aktivistákat és a pártba befurakodott besúgókat, de az is, hogy összefogja a félkatonai csoportokat, a több ezer tagot számláló, híres Rote Frontot (Vörös Frontot). Igaz, hogy általános volt a politikai erőszak a Weimari Köztársaságban, és a kommunisták nemcsak a szélsőjobb és a születő nácizmus ellen harcoltak, hanem a „szociálárulónak" és „szociálfasisztának" bélyegzett szocialisták[14] gyűléseit is habozás nélkül háborgatták, és egy reakciósnak vagy éppen fasisztának tartott köztársaság rendőrségét is megtámadták. 1933-tól megmutatta a folytatás, hogy mi az „igazi fasizmus", az adott esetben a nemzetiszocializmus, és hogy okosabb lett volna összefogni a szocialistákkal a „polgári" demokrácia védelmében. De a kommunisták gyökeresen elutasították ezt a demokráciát.

Franciaországban nyugodtabb volt a politikai légkör, de a Francia Kommunista Párt (FKP) ott is létrehozta a maga fegyveres csoportjait. A párt egyik titkára, Albert Treint szervezte meg őket, mert a háborúban kapitányi rangra és némi katonai szakismeretre tett szert. 1924. január 11-én léptek először színre egy kommunista gyűlésen, amelyet megzavart egy anarchista csoport; Treint támadásra vezényelte a rendezőgárdát. Tucatnyi fegyveres ugrott föl az emelvényre, és közvetlen közelről rálőttek revolverrel a rendzavarókra; két halott és több sebesük lett a vége. Bizonyíték híján egyik gyilkos ellen sem indult eljárás. Valamivel több mint egy év múlva hasonló eset történt. 1925. április 23-án, csütörtökön, pár héttel a községi választások előtt, az FKP rendezőgárdája felvonult, és elállta egy szélsőjobboldali szervezet, a Hazafias Ifjúság (JP) választási gyűlésének kijáratát, a párizsi XVIII. kerületben, a Damrémont utcában. Néhány aktivistánál fegyver is volt, és habozás nélkül használta is. A helyszínen életét vesztette a JP három aktivistája, egy sebesültje pedig két nap múlva halt bele a sérülésébe. Igazoltatták a Hazafias Ifjúság vezetőjét, Jean Taittinger-t, több kommunista aktivistánál pedig többször is házkutatást tartott a rendőrség.

Nem szegték kedvét a pártnak ezek a nehézségek, továbbra is a megkezdett úton haladt. 1926-ban megbízta Jacques Duclos-t, egyik frissiben megválasztott képviselőjét - aki így parlamenti mentességet élvezett -, hogy szervezzen (az 1914-18-as háború frontharcosaiból alakított) antifasiszta védelmi csoportokat és (az ifjúkommunisták közül toborzott) antifasiszta ifjúgárdistákat; ezek a német Rote Front mintájára alakított félkatonai csoportok egyenruhában vonultak fel 1926. november 11-én. Ezzel egy időben Duclos antimilitarista propagandával is foglalkozott, kiadta a Le Combattant Rouge (A vörös harcos) című folyóiratot, amely a polgárháború művészetére tanított, és az utcai harcot stb. írta le és elemezte.

1931-ben a Komintern több nyelven tett közzé egy könyvet -egy Neuberg álnevű szerző, de valójában több szovjet megbízott[15] L 'Insurrection armée (A fegyveres felkelés) című könyvét -, amely a felkelések 1920 óta szerzett különböző tapasztalatait foglalta össze; 1934 elején újra kiadták Franciaországban ezt a könyvet. Csak 1934 nyarán-őszén, a népfront politikai fordulatával szorult háttérbe ez a felkelési vonal, ami azonban - lényegében - semmit sem tompított az erőszaknak a kommunista gyakorlatban betöltött alapvető szerepén. 1936-ban jött el ennek az egész erőszak-igazolásnak, az osztálygyűlölet mindennapi gyakorlatának, a polgárháború és a terror elméletének az ideje; Spanyolországban, ahová sok káderét elküldte a Komintern, azok aztán ki is tüntették magukat a kommunista elnyomó gépezetben.

Ez az egész munka, a jövendő fegyveres felkelés helybeli kádereinek kiválasztása, kiképzése, fölkészítése a szovjet titkosszolgálatokkal, pontosabban az egyik titkosszolgálattal, a GRU-val (Glavnoje Razvedatyelnoje Upravlenyije - Hírszerző Főigazgatóság) karöltve folyt. A GRU Trockij szellemében alakult, mint a Vörös

Hadsereg IV. ügyosztálya; soha sem hagyta abba egészen, ha lassanként rákényszerítették is a körülmények, hogy jócskán csökkentse ezt az „oktató-nevelő” tevékenységet. Bármilyen meglepő, a Francia Kommunista Párt néhány megbízható ifjú kádere még a hetvenes évek elején is kiképzésre járt a Szovjetunióba (lövészet, a legközönségesebb fegyverek össze- és szétszerelése, egyedi fegyverek gyártása, hírközlés, szabotázstechnikák szerepeltek a tananyagban), a szpecnazhoz, a titkosszolgálatok rendelkezésére bocsátott különleges szovjet csapatokhoz. A GRU-nak is voltak katonai szakértői, akiket szükség esetén elküldhetett a testvérpártoknak. Például az osztrák-magyar Manfred Stern, akit az NKP „M-Apparat”-ja mellé osztottak be az 1923-as hamburgi felkelés idején, később Kínában és Mandzsúriában tevékenykedett, majd ő lett a nemzetközi brigádok „Kléber tábornoka” Spanyolországban.

Kétségkívül nem „ministránsgyerekekből” álltak ezek a földalatti katonai szervezetek. Gyakran csak egy hajszál választotta el tagjaikat a banditizmustól, és bizonyos csoportjaik néha csakugyan bűnbandákká alakultak. A kínai kommunista párt „vörös gárdája” vagy „vörös különítményei” képviselik ennek egyik legérzékletesebb példáját a húszas évek második felében. Sanghajban léptek akcióba, akkoriban azt a várost tekintették hivatalosan a párt tevékenysége középpontjának. Ezek az elvakult bérencek - a két shanghaji maffia közül a hatalmasabb, a Zöldszalagos Titkos Társaság egykori gengszter tagjának, Ku Sun-csangnak a parancsnoksága alatt - harcot vívtak nemzeti megfelelőik, nevezetesen a fasiszta mintára szervezett kékingesek ellen, egy kétes

küzdelemsorozatban: terror terror ellen, cselvetésért cselvetés, egyéni gyilkosságért egyéni gyilkosság. És mindez annak a sanghaji szovjet konzulátusnak különlegesen tevékeny támogatásával ment végbe, amelynek magának is voltak olyan katonai szakértői, mint Gorbatyuk, valamint piszkos munkákra való emberei.

1928-ban Ku Sun-csang emberei megöltek egy aktivista házaspárt, akit szabadon bocsátott a rendőrség: szitává lőtték az ágyában alvó He Csia-hszint és He Csi-huát. A merénylők úgy fojtották el a lövések dörrenését, hogy ünnepi petárdákat robbantattak cinkosaikkal kinn, az utcán. Kis idő múlva a párton belül is hasonlóan hatásos módszerekkel iktatták ki az ellenzékieket. Néha egyszerű följelentés is elég volt hozzá. 1931. január 17-én He Meng-hsziung és vagy húsz „munkásfrakció”-beli elvtársa összegyűlt a sanghaji Ori-ental szállóban; fel voltak háborodva, becsapva érezték magukat, mert csak kihasználták őket Pavel Mif Komintern-kiküldött és a Moszkvának szolgáló vezetők. Alig kezdődött el a megbeszélés, berontottak a terembe a Kuomintang központi nyomozó irodája, a Tiaocsa Tungcsi fegyveres rendőrei és ügynökei, és letartóztatták a résztvevőket. Valaki „névtelenül” tájékoztatta a gyűlésről a nemzetieket.

1931 áprilisában elpártolt Ku Sun-csang, mindjárt vissza is tért a zöldszalagosokhoz, „meghódolt” a Kuomintangnak (beállt a kékingesek közé); utána egy öttagú kommunista különleges bizottság vette át a vezetést Sanghajban. Tagjai: Kang Seng, Kuang Hu-jan, Pan Han-nien, Csen Jun és Ke Csing-si. 1934-ben majdnem véglegesen összeomlott a KKP városi apparátusa; a városi kommunista fegyveres csoportok két utolsó vezetője, Ting Mo-kun és Li Si-csun is a Kuomintang kezére került. Ők is behódoltak, majd a japánok szolgálatába szegődtek; mindketten szomorú véget értek, az elsőt a nemzetiek lőtték agyon 1947-ben, árulás miatt, a másodikat japán kapcsolattartó tisztje mérgezte meg. Kang Seng a maoista titkosrendőrség főnöke lett 1949-ben, és az is maradt halálig, 1975-ig; vagyis ő volt a kínai nép egyik főhóhéra a kommunista uralom alatt.[16]

Az is megesett, hogy valamelyik kommunista párt apparátusának tagjait használták fel a szovjet különleges szolgálatok akcióiban. A jelek szerint a Kutyepov-ügyben is ez történt. 1924-ben Miklós nagyherceg meghívta Alekszandr Kutyepov tábornokot Párizsba, az Általános Katonaszövetség (ROVSZ) vezetőségébe. 1928-ban a GPU elhatározta, hogy szétbomlasztja ezt a szövetséget. Január 26-án eltűnt a tábornok. Sok mindent rebesgettek a dologról, maguk az érdekelt szovjetek is terjesztettek néhány álhírt. Két független kutató vezetett nyomra, hogy kik sugalmazták az emberrablást; egy öreg orosz szocialista az egyik kutató, Vlagyimir Burcev, aki azzal szerezte a hírnevét, hogy leleplezte Jevno Azevet, a szociálforradalmárok harci szervezetének vezetőségébe beférkőzött Ohrana-ügynököt, és Jean Delage a másik, a L'Echo de Paris újságírója. Delage azt állapította meg, hogy a jelek szerint Houlgate-be hurcolták Kutyepovot, és feltették egy szovjet hajóra, a Szpartakra, amely február 19-én indult el Le Havre-ból. Senki sem látta többé élve a tábornokot. 1965. szeptember 22-én Simanov szovjet tábornok elismerte az akciót a Vörös Hadsereg lapjában, a

Vörös Csillagban, és a felelős nevét is nyilvánosságra hozta: „Szergej Puzickij [...] aki nemcsak a bandita Szavinkov elfogásában vett részt [...] hanem a Kutyepov és annyi más fehérgárdista vezető letartóztatására indított akciót is mesterien vezette.”[17] (Ma már jobban ismerjük a szerencsétlen Kutyepov elrablásának részletes körülményeit. A GPU

befurakodott a tábornok menekült-szervezetébe: Kolcsak tengernagy fehér kormányának egykori minisztere, Szergej Nyikolajevics Tretyakov 1929-ben titokban átállt a szovjetekhez; UZs/l-es számon, Ivanov fedőnéven tájékoztatta őket. A kapcsolattartójának, „Vecsinkin”-nek adott részletes tájékoztatójából Moszkva mindent vagy majdnem mindent tudott arról, hogy mikor merre jár a cári tábornok. Egy rendőrségi ellenőrzést színlelő kommandó a nyílt utcán „átvizsgálta” Kutyepov kocsiját. Egy közlekedési rendőrnek álcázott francia, egy Honel nevű levallois-perret-i garázsmester felszólította Kutyepovot, hogy kövesse. Egy másik francia, az előzőnek a fivére is benne volt az akcióban, Maurice Honel, akit 1936-ban megválasztottak kommunista képviselőnek. Kutyepov nem volt hajlandó megadni magát, és - a jelek szerint - megölték egy tőrdöféssel. Állítólag Honel garázsának alagsorában temették el a holttestét.[18]

Kutyepov utódának, Miller tábornoknak Nyikolaj Szkoblin tábornok volt a jobbkeze, aki valójában szovjet ügynök volt. Szkob-lin szervezte meg a feleségével, Nagyezsda Plevickaja énekesnővel együtt Párizsban Miller tábornok elrablását. Miller 1937. szeptember 22-én tűnt el. a Marija Uljanovna nevű szovjet hajó pedig szeptember 23-án hagyta el Le Havre kikötőjét. Szkoblin tábornok is eltűnt, mert egyre több és alaposabb gyanú terelődött rá. Miller tábornok kétségtelenül ott volt a Marija Uljanovnán, de a francia kormány elmulasztotta a hajó feltartóztatását. Amikor Miller Moszkvába érkezett, kihallgatták és agyonlőtték.[19]

Büntethetik az ellenzéket, önkény és megtorlás a Kominternben

A Komintern, Moszkva ösztönzésére, minden kommunista pártban fegyveres csoportokat tartott fenn, és mindenütt felkelést, polgárháborút szított a fennálló hatalom ellen, de a maga kebelében sem mulasztotta el, hogy bevezesse a Szovjetunióban magában is alkalmazott rendőri és terrormódszereket. A bolsevik párt 1921. március 8-tól l6-ig tartott X. kongresszusán rakták le a párton belüli önkényuralmi rendszer alapjait, amikor éppen a kronstadti lázadással kellett szembenéznie a hatalomnak. A kongresszus előkészítése közben nem kevesebb mint nyolc különféle programot javasoltak és vitattak meg. Ezek voltak annak a demokráciának az utolsó nyomai, amely sosem tudott gyökeret verni Oroszországban. Csak a párton belül maradt egy kis szólásszabadság-pótlék, az sem sokáig. Lenin adta meg az alaphangot, a kongresszus második munkanapján: „Nincs szükségünk ellenzékre, elvtársak: nem olyan időket élünk. Akár itt vannak, akár ott [Kronstadtban], puska kell, nem ellenzék. Ne is tegyenek szemrehányást érte, hasztalan: így kívánja a dolgok állapota. Ezentúl nincs ellenzék, elvtársak. Véleményem szerint arra az álláspontra kell helyezkednie a kongresszusnak, hogy véget kell vetni az ellenzékieskedésnek; fátylat rá; elegünk van az ellenzékből.”[20] Különösen azokra célzott, akik tulajdonképpen nem alkottak csoportot, és kiadványaik sem voltak, de a munkásellenzék és a demokratikus centralizmus platformja köré tömörültek (Alekszandr Sljapnyikov, Alekszandra Kollontaj és Lutovinov, illetve Tyimofej Szapronov és Gavriil Mjasznyikov).

Már a vége felé járt a kongresszus, amikor március l6-án, in extremis, Lenin két határozati javaslatot terjesztett elő: az egyik a „pártegységre” vonatkozott, a másik a munkásellenzék ellen irányult, „a pártunkban tapasztalható szindikalista és anarchista

elhajlás” kapcsán. Az első azt követelte, hogy azonnal oszlassanak fel minden - különböző platformok köré tömörült - csoportot, a pártból való azonnali kizárás terhe alatt. Ennek a határozatnak egy nyilvánosságra nem hozott cikkelye, amely titokban is maradt 1923 októberéig, a központi bizottságra bízta ennek a büntetésnek a kimondását. Így újabb területet kapott Feliksz Dzerzsinszkij rendőrsége, ahol nyomozhatott; ezentúl minden ellenzéki csoportot megfigyelnek a kommunista pártban, és ha kell, büntetéssel is sújtanak; kizárással - ami politikailag majdnem halálos ítélet az igazi pártmunkásnak.

A szabad vita tilalmát szentesítve - a párt alapszabályaival ellentétben - mindkét határozatot megszavazták. Az elsőhöz szinte balsejtelmű indokolást fűzött hozzá Radek: „Azt hiszem, jó szolgálatot tehet ellenünk ez a határozat, mégis támogatom. [...] Veszély idején, ha jónak látja, hozza csak meg a központi bizottság a legszigorúbb intézkedéseket a legjobb elvtársak ellen. [...] Akkor is, ha még a központi bizottság is tévedhet! Az nem olyan veszélyes, mint a most tapasztalható ingadozás.” Ez a körülmények nyomására hozott, de a bolsevikok mélyen begyökerezett törekvéseinek megfelelő döntés elhatározó módon szólt bele a szovjet párt és ennélfogva a Komintern tagozatai jövőjébe.

A X. kongresszus a felügyelő bizottságot is átszervezte, és így határozta meg annak feladatát: őrködnie kell „a párt egységének és tekintélyének megszilárdításán”. Attól kezdve állította össze és gyűjtötte a bizottság a pártmunkások személyi aktáit; alkalomadtán majd ezek szolgáltattak anyagot a későbbi vádiratokhoz; a politikai rendőrséghez való viszony, ellenzéki csoportokhoz való tartozás stb. A kongresszus után mindjárt zaklatás, üldözés várt a munkásellenzék tagjaira. Később Alekszandr Sljapnyikov kifejtette, hogy „nem ideológiai síkon folyt a harc, hanem úgy, hogy [...] kidobták [az érintetteket] az állásukból, módszeresen áthelyezték egyik járásból a másikba, sőt a pártból is kizárták őket”.

A következő augusztusban több hónapig tartó ellenőrzés kezdődött. Kizárták a kommunista párttagok majd' egynegyedét. Ezentúl a pártélet szerves része lett a csisztka (tisztogatás). Aino Kuusinen így tanúskodik erről az időszakos eljárásról: „A következőképpen zajlott le egy csisztka-gyűlés; néven szólították a vádlottat, és fölkérték, hogy menjen föl az emelvényre; a tisztogató bizottság tagjai és a többi jelen lévő személy kérdéseket tettek föl neki. Némelyeknek sikerült könnyen tisztázniuk magukat, mások kénytelenek voltak sokáig tűrni ezt a kemény megpróbáltatást. Ha valakinek személyes ellenségei voltak, ezek döntő fordulatot adhattak az ügy lefolyásának. De csakis az ellenőrző bizottság mondhatta ki a pártból való kizárást. Ha elismerték, hogy nem róható a vádlott terhére olyan cselekmény, amely a pártból való kizárást vonja maga után, szavazás nélkül függesztették fel az eljárást. Ellenkező esetben senki sem szólalt fel a »vádlott« védelmében. Csak ennyit kérdezett az elnök: »Kto protyiv? « [Ki van ellene?]; senki sem mert ellene szólni, így »egyhangúlag« döntötték el az ügyet.”[21]

Csakhamar éreztették hatásukat a X. kongresszus döntései: 1922 februárjában egy évre felfüggesztették Gavriil Mjasznyikov párttagságát, mert Lenin véleményével szemben azt hangoztatta, hogy szükség van a sajtószabadságra. A munkásellenzék nem juthatott szóhoz, ezért, természetesen, a Kominternhez fellebbezett („A 22-ek Nyilatkozata”). Akkor Sztálin, Dzerzsinszkij és Zinovjev azt kérte, hogy zárják ki

Sljapnyikovot, Kollontajt és Medvegyevet, de a XI. kongresszus megtagadta a kérésüket. A Komintern egyre kevésbé tudott ellenállni a szovjethatalom vonzásának, és hamarosan kénytelen volt átvenni a bolsevik párt belső rendszerét. Ésszerű következmény, és végeredményben nincs is benne semmi meglepő.

1923-ban Dzerzsinszkij hivatalos döntést követelt a politbürótól. hogy kötelezzék a párttagokat: minden ellenzéki tevékenységet jelentsenek a GPU-nak. Dzerzsinszkij javaslata újabb válságot idézett elő a bolsevik pártban: október 8-án Trockij levelet intézett a központi bizottsághoz, amit hamarosan, október 15-én „A 46-ok Nyilatkozata" követett. Az ebből kerekedő vita az orosz párt „új kurzusa" körül kristályosodott ki, és a Komintern minden tagozatán végighullámzott.[22]

Ezzel párhuzamosan, 1923 végén már minden ilyen tagozatban a „bolsevizálás" lett a jelszó; mindnek át kellett alakítania a szervezeteit, az üzemi alapsejtekre építve föl őket, és egyszersmind meg kellett erősítenie a moszkvai központhoz való hűségét. Elég zárkózottan fogadták ezeket a változásokat, ennélfogva erősen megnövekedett az internacionálé míssi domínicíjainak szerepe és súlya, közben tovább folyt a vita, hogy milyen fejlődésen megy át a hatalom Szovjet-Oroszországban.

Franciaországban az FKP egyik vezetője, Boris Souvarine szembefordult az új vonallal, és bírálta a (Kamenyev-Zinovjev-Sztálin) „trojka" alantas eljárását ellenfelével, Lev Trockijjal szemben. Az SZKP XIII. kongresszusán, 1924. június 12-én fölszólították Boris Souvarine-t. hogy magyarázza ki magát. Vád alá helyezés lett az ülésből, ahogy a kötelező önkritika-üléseken szokott lenni. Különbizottság ült össze, hogy megtárgyalja a „Souvarine-ügyet", és időleges kizárásra ítélték a vádlottat. Az FKP vezetőségéből származó visszahatás világosan jelzi, hogy immár milyen magatartást követeltek meg a pártoktól világszerte: „Pártunkban [az FKP-ban], amelyet a forradalmi harc még nem tisztított meg teljesen a régi szociáldemokrata maradványoktól, még túl nagy szerepet játszik a személyiség befolyása. [...] Csak úgy fog kialakulni a francia bolsevikok névtelen acélcsapata, ha leromboljuk az egyéni »Én« minden kispolgári csökevényét. [...] Ha méltó akar lenni a kommunista internacionáléhoz, amelyhez tartozik, ha az orosz párt dicsőséges nyomdokain akar járni, a francia kommunista pártnak habozás nélkül szét kell zúznia mindenkit, aki a párton belül nem hajlandó meghajolni annak törvénye előtt!" (L'Humanité, 1924. július 19). A névtelen szerkesztő nem is sejtette, hogy olyan törvényt mondott ki, amely majd évtizedekig fogja irányítani az FKP életét. A szindi-kalista Pierre Monatte így foglalta össze egyetlen szóban ezt a fejlődést; az FKP „előmesteresedése".

Épp a Komintern V. kongresszusán, 1924 nyarán fenyegette meg Zinovjev az ellenzékieket, hogy „összetöri a csontjukat", így jellemezve, hogy milyen politikai erkölcsök hatják át a kommunista mozgalmat. De ő maga járt pórul; Sztálin őneki „törte össze a csontját"; 1925-ben elcsapta a Komintern elnöki székéből. Buharin lépett Zinovjev helyébe, de őneki is csakhamar ugyanilyen csalódásban lett része. 1928. július 11-én, épp a Komintern (július 17-től szeptember 1-jéig tartó) VI. kongresszusa előtt, Kamenyev titokban fölkereste Buharint, és följegyzést készített a beszélgetésükről. Buharin, a „rendőrrendszer" áldozata elmondta neki, hogy lehallgatják a telefonját, és nyomon követi a GPU; kétszer is elárulta, hogy mennyire fél; „Megfojt bennünket [...] Nem akarunk frakciózva föllépni, mert akkor megfojt bennünket."[23] A mondat alanya

természetesen Sztálin.

Lev Trockij volt az első, akit Sztálin megpróbált „megfojtani”. Az a különleges Sztálinnak a trockizmus elleni harcában, hogy különleges arányokat öltött. 1927-ben kezdődött az egész. De már előbb, 1926 októberében is baljós intelmek hangzottak el a bolsevik párt egyik értekezletén; „Vagy az ellenzék kizárása és törvényes szétzúzása, vagy a probléma utcai ágyúdörgéssel való megoldása, ahogy a baloldali szociálforradalmárokkal történt Moszkvában, 1918 júliusában” - bizonygatta Larin akkor a Pravdában. Az elszigetelt és egyre gyöngülő baloldali ellenzék (ez volt a hivatalos elnevezése) a GPU provokációinak célpontja lett; a GPU találta ki azt a teljességgel légből kapott titkos nyomdát, amelyet Vrangel egyik volt katonatisztje (valójában egy GPU-ügynök) irányított, és ahol állítólag az ellenzék okmányait nyomtatták. Az ellenzék a saját jelszavaival akart felvonulni 1917 októberének 10. évfordulóján. A rendőrség durva beavatkozása ezt megakadályozta, és november 14-én kizárták a bolsevik pártból Trockijt és Zinovjevet. 1928 januárjában kezdődött a következő szakasz; távoli vidékekre telepítették ki vagy külföldre kényszerítették az ellenzék legismertebb aktivistáit: Hrisztyian Rakovszkijt, az egykori franciaországi szovjet követet a Volga mellé, Asztrahánba, majd a szibériai Barnaulba száműzték, Victor Serge 1933-ban az Urál-vidékre, Orenburgba került. Trockijt erőszakkal hurcolták el Alma-Atába, Kazahsztánba, Moszkvától négyezer kilométerre. Egy év múlva, 1929 januárjában kiutasították Törökországba; így megmenekült a börtöntől, ahová párthívei jutottak. Csakugyan egyre több trockistát tartóztattak le -mint egyébként a régi munkásellenzék vagy a demokratikus centralista csoport aktivistáit is - és zártak különleges börtönökbe, a polit-izoljatorokba.

Ettől kezdve sokat letartóztattak és internáltak a Komintern apparátusának tagjai vagy a Szovjetunióban élő külföldi kommunisták, valamint az orosz párt aktivistái közül; ugyanolyan lett a külföldi kommunisták helyzete, mint az oroszoké, mert minden olyan külföldi kommunista, aki hosszasabban tartózkodott a Szovjetunióban, kénytelen volt belépni a bolsevik pártba és alávetni magát az ottani pártfegyelemnek. A jugoszláv kommunista, Ante Ciliga jól ismert esete is ilyen: a Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) politikai bizottságának tagja volt, és 1926-ban Moszkvába küldték, hogy képviselje a JKP-t a Kominternben. Némi kapcsolatot tartott a Trockij összefogta ellenzékkel, majd mindinkább eltávolodott a Kominterntől, ahonnan száműzték az igazi eszmecserét, és ahol a vezetők habozás nélkül folyamodtak a megfélemlítés eszközéhez, ha ellentmondott nekik valaki; Ciliga úgy hívta ezt, hogy a nemzetközi kommunista mozgalom „szolgarendszere”. 1929 februárjában, a moszkvai jugoszlávok közgyűlésén olyan határozatot fogadtak el, amely elítélte a JKP vezetőségének politikáját, ami azt jelentette, hogy közvetve a Komintern vezetőségének politikáját is elítélték. Utána egy - pártfegyelmi szempontból - törvénytelen csoport szerveződött a hivatalos pártvonal szovjetekkel kapcsolatban álló ellenzékéből. Hamarosan egy bizottság kezdett nyomozni Ciliga után, és kizárták a pártból egy évre. De azért Ciliga - Leningrádba áttelepülve - nem hagyott fel „törvénytelen” tevékenységével. 1930. május l-jén Moszkvába utazott, találkozni akart orosz-jugoszláv csoportjának más tagjaival, akik - élesen bírálva a folyamatban lévő iparosítás módszereit - új párt alakítását javasolták. Május 21-én

letartóztatták Ciligát elvtársaival együtt, majd, az 59. cikkely értelmében, elszállították a verhnye-uralszki polit-izoljatoriba. Börtönről magánzárkára, kérvényről éhségsztrájkra, Ciliga három álló évig, szüntelenül harcolt a jogáért, hogy elhagyhassa Oroszországot. Egyszer szabadon is bocsátották, akkor öngyilkosságot kísérelt meg. A GPU megpróbálta rávenni, hogy mondjon le az olasz állampolgárságáról. Száműzték Szibériába, végül 1935. december 3-án kitoloncolták a Szovjetunióból; ez kivételes eset volt.[24]

Ciligának köszönhetjük, hogy beszámolónk van a politikai elkülönítő fegyházakról: „Az elvtársak eljuttatták hozzánk a börtönújságokat. Micsoda véleményváltozatosság, micsoda szabadság minden cikkben! Micsoda szenvedély és micsoda őszinteség nemcsak az elvont és elméleti, hanem a legégetőbben időszerű kérdések tálalásában is! [...] De nem csak erre szorítkozott a szabadságunk. A sétákon több zárka foglyai találkoztak, és ilyenkor szabályos gyűléseket szoktak tartani a rabok, elnökkel, titkárral és egymás után szólásra emelkedő szónokokkal."[25]

A tárgyi körülmények ilyenek voltak: „A szegény muzsik hagyományos étrendje volt a táplálékunk: kenyér és kása, reggel, este, egész esztendőben. [...] Ezen kívül romlott halból, konzervből és félig rohadt húsból készült levest kaptunk ebédre. Ugyanazt a levest adták - csak hús és hal nélkül - vacsorára. [...] 700 gramm volt a napi kenyérfejadag, egy kiló a havi cukorfejadag, továbbá fejadagban kaptuk a dohányt, a cigarettát, a teát és a szappant. Ez az egyhangú táplálék a mennyiségét tekintve is elégtelen volt. Különben azért is elkeseredett harcot kellett vívnunk, hogy ne csökkentsék tovább ezt a silány kis élelmet; micsoda küzdelembe került, hogy kicsikarjunk valami apró kedvezményt! Mégis, ha összehasonlítjuk a közbűnténYes börtönök rendszerével, amelyben százezerszámra rohadtak a rabok, de főleg azoknak a millióknak az életével, akik az északi táborokban sínylődtek, a mi börtönrendszerünk némiképpen kiváltságos világ volt."[26]

De azért egészen viszonylagos kiváltságok voltak ezek. Verhnye-Uralszkban háromszor is éhségsztrájkoltak a rabok - 1931 áprilisában és nyarán, majd 1933 decemberében - a jogaik védelmében, főleg, hogy kieszközöljék a büntetésmegújítás eltörlését. 1934-től kezdve többnyire nem alkalmazták a politikaiakkal való különleges bánásmódot (Verhnye-Uralszkban egészen 1937-ig megmaradt), és már egyre súlyosbodtak a fogva tartás körülményei: agyonvertek rabokat, másokat agyonlőttek, ismét másokat magánzárkába dugtak, mint Vlagyimir Szmirnovot 1933-ban. Szuzdalban.

Csakhamar a magas rangú kommunista vezetőkre is kiterjedt a vélt vagy valóságos ellenzékiek kommunista pártokban való bűnözővé nyilvánítása. 1932 őszén Moszkvába rendelték a spanyol kommunista párt vezetőjét, José Bullejost és több elvtársát, és szigorú bírálattal illették a politikájukat. Egyáltalán nem voltak hajlandók alávetni magukat a Komintern diktátumainak, ezért november l-jén testületileg kizárták őket, és egyszerre házi őrizetben találták magukat a Lux szállodában, ahol a Komintern tagjai laktak. A francia Jacques Duclos, a Komintern egykori spanyolországi kiküldöttje közölte velük, hogy ki vannak zárva, és azt is hozzátette, hogy „a szovjet büntetőtörvények teljes szigorával"[27] fognak elfojtani mindenféle lázongási kísérletet. Bullejos és elvtársai csak kéthavi kemény tárgyalás után kapták vissza az útlevelüket, és nagy nehezen, üggyel-bajjal hagyhatták el a Szovjetuniót.

A Francia Kommunista Pártot érintő egyik hihetetlen ügy is abban az évben zárult le.

1931 elején a Komintern elküldte az egyik képviselőjét az FKP-hoz, valamint néhány tanácsadót, akiknek az volt a feladatuk, hogy ismét kézbe vegyék a francia pártot. Júliusban titkon Párizsba érkezett a Komintern igazi vezetője, Dmitrij Manuilszkij, és kijelentette az elképedt politikai bizottság előtt, hogy egy „csoport” frakciós tevékenységet folytat a bizottságban. Valójában az volt ennek a színjátéknak a célja, hogy válságot idézzen elő, ezáltal meggyengítse az FKP vezetőségét, és attól fogva egészen függő viszonyba kerüljön Moszkvával és annak embereivel a megingott önállóságú párt. Pierre Celort tették meg a híres „csoport” egyik fejének, aki 1928 óta a párt egyik legfontosabb vezetője volt; mindjárt Moszkvába is hívták, azzal az ürüggyel, hogy rábízzák; ő legyen az FKP képviselője a Kominternnél. Ám alighogy megérkezett, úgy bántak vele, mint „provokátorral”. Celor légüres térben találta magát, fizetést sem kapott; csak úgy bírta ki a kemény orosz telet, hogy ő is a felesége élelmiszerjegyéből élt, mert a felesége is elkísérte, és a Kominternnél dolgozott. 1932. március 8-án egy értekezletre hívták, amelyen az NKVD több tagja is részt vett; tizenkét órán át vallatták, rá akarták venni, hogy „ismerje be”, hogy „a Pártba befurakodott rendőrspicli”. Celor nem ismert be semmit, és hosszas hercehurca és huzakodás után, sikerült visszatérnie Franciaországba 1932, október 8-án, de mindjárt elkezdték híresztelni róla, hogy „zsaru”.

Ugyancsak 1932-ben hozták létre sok kommunista pártban a bolsevik párt mintájára szervezett káderosztályokat, amelyek a Komintern központi káderosztályának voltak alárendelve; az volt a feladatuk, hogy teljes személyi lapot fektessenek föl a párttagokról, és csoportosítsák a minden vezető adatait tartalmazó életrajzi és önéletrajzi kérdőíveket. A háború előtt csak a francia párttól több mint ötezer ilyen életrajzi aktát terjesztettek föl Moszkvába. A több mint hetven kérdést tartalmazó életrajzi kérdőív öt nagy rovatra oszlott; 1. Származás és társadalmi helyzet. 2. Párttisztség. 3. Iskolázottság és képzettségi fok. 4. Közéleti tevékenység. 5. Priusz, börtönviseltség. Moszkvában összpontosították ezt a káderkiválasztást szolgáló irattömeget, és Anton Krajevszkij, Csernomorgyik vagy Gevork Alihanov, a - maga is az NKVD külügyi osztályával szoros kapcsolatban álló - Komintern káderosztályának egymást követő vezetői őrizték. 1935-ben Mejer Trilisszert, az NKVD egyik legmagasabb rangú vezetőjét nevezték ki a Komintern káderellenőrzéssel megbízott végrehajtó bizottságának titkárává. Mihail Moszkvin álnéven ő gyűjtötte össze a híreket és följelentéseket, ő döntött a kegyvesztettségről, a közeli likvidálás első szakaszáról. Arra is megbízást kaptak ezek a káderosztályok, hogy állítsák össze a kommunizmus és a Szovjetunió ellenségeinek „feketelistáját”.[28]

A Komintern minden osztálya már nagyon korán, ha ugyan nem kezdettől fogva, a Szovjetunió javára kémkedő hírszerzők toborzásának valóságos táptalaja volt. Az illegális, ennélfogva földalatti munkát vállaló aktivisták bizonyos esetekben nem is tudták, hogy igazában valamelyik szovjet hírszerző szolgálatnak dolgoznak; a Vörös Hadsereg hírszerző szolgálatának (GRU vagy IV. ügyosztály), a Cseka-GPU külügyi osztályának (INO - Inosztrannij Ot-gyel), az NKVD-nek stb. Olyan kibogozhatatlan szövedékbe fonódtak össze ezek a különféle szervezetek, és olyan vadul vetélkedtek egymással, hogy szaporán csábítgatták egymás ügynökeit. Elsa Porecki sok példát fölsorol emlékirataiban erre a versengésre.[29]

Az FKP feketelistái

Az FKP 1932-től kezdte gyűjteni az adatokat azokról a személyekről, akiket gyanúsnak vagy veszélyesnek tartott a tevékenységük miatt. Azzal párhuzamosan kezdődött hát ezeknek a listáknak az összeállítása, hogy a Komintern kiküldöttei a kezükbe vették a káderapparátust. Mindjárt a fonákjáról is megmutatkozik a legjobb párttagok kiválogatására szánt káderosztályok meg megszervezése: a listák el is marasztalják azokat, akik, így, vagy úgy, „kudarcot vallottak". 1932-től 1939 júniusáig tizenkét különböző és egyszersmind hasonló című feketelistát tett közzé az FKP: ilyeneket, mint A franciaországi forradalmi szervezetekből kidobott provokátorok, árulók, besúgók feketelistája vagy A franciaországi munkásszervezetekből kidobott provokátorok, tolvajok, csalók, trockisták, árulók feketelistája... Több mint ezer nevet tartalmaztak a háborúig ezek a listák, amelyeket egy igen egyszerű politikai érvvel igazolt az FKP: „Egyre élesedik országunkban a burzsoázia harca a munkásosztály és a forradalmi szervezetek ellen."

A párttagok kötelesek voltak ismertetőjeleket adni magukról („termet és testalkat, haj és szemöldök, homlok, szem, orr, száj, áll, arcforma, bőrszín, különös ismertetőjel" - 10-es számú lista, 1938 augusztus), a följelentett személyek „megtalálását megkönnyítő minden hasznos tudnivalót", így a lakáscímüket. Minden párttag többé-kevésbé köteles volt belebújni egy különleges rendőrség segédrendőrének a bőrébe, eljátszani a kis csekistát.

Némelyik ilyen „gyanús elem" valószínűleg igazi szélhámos volt, mások meg szemben álltak a párt vonalával, akár párttagok voltak, akár nem. A harmincas években előbb a Jacques Doriot-t és saint-denisi körzetét követő kommunista párttagokat vették célba, később a trockistákat. A trockisták tárgyában a francia kommunisták habozás nélkül átvették nagy szovjet testvéreik érveit: a trockistákból „szabotőrök. diverziós ügynökök és külföldi kémszervezetek szolgálatában álló gyilkosok dühödt és elvtelen bandája" lett (Az 1-8. feketelisták 1. számú mutatója, év nélkül).

A német-szovjet közeledést támogató FKP betiltása, a háború, majd a német megszállás arra bírta a pártot, hogy erősítse magában ezt a rendőri viszketegséget. Följelentették azokat a párttagokat, akik ellenezték a Hitler-Sztálin-szövetséget, még azokat is, akik részt vettek az ellenállásban, mint Adrién Langumier. akinek az volt a fedőfoglalkozása, hogy szerkesztő Luchaire Temps Noueaux-jánál (ezzel szemben sosem ítélték el Frédéric Joliot-Curie-t azért a szégyenletes cikkéért, amelyet 1941. február 15-én közölt ugyanabban az újságban), vagy mint René Nicod, az egykori oyonnaxi kommunista képviselő, aki feddhetetlen magatartást tanúsított egykori elvtársai iránt. Nem is beszélve Jules Fourríer-ről, akit sikertelenül próbált likvidálni a „pártrendőrség"; Fourrier teljhatalmat szavazott Pétaínnek. majd 1940-től részt vett egy ellenálló-hálózat kiépítésében; deportálták Buchenwaldba, majd Mauthausenbe.

Ezeken kívül olyanok is voltak, akik részt vettek 1941-ben a francia munkás- és parasztpárt megalapításában az FKP egykori titkára, Marcel Gitton társaságában, akit kommunista aktivisták öltek meg ugyanannak az évnek a szeptemberében. Az FKP illetéktelenül jogot formált hozzá, hogy „a párt és Franciaország árulóinak" nyilvánítsa

őket. Néha ezekkel a szavakkal zárulnak vádló följegyzéseik; „Elnyerte méltó büntetését.” Még az is megesett, hogy meggyilkolták, majd a háború után „rehabilitálták” az árulással gyanúsított párttagokat, mint Georges Dézirét.

A zsidóüldözés kellős közepén, furcsa módon jelentgette föl „ellenségeit” az FKP: „C... Renée, más néven Tania, más néven Thérése, a XIV. kerületből. Besszarábiai zsidóasszony ”. „De B... Külföldi zsidó. Renegát, ócsárolja a KP-t és a SZU-t”. A Bevándorolt Munkaerő (Main-d'oeuvre immigrée -MOI), ez a külföldi kommunista párttagokat tömörítő szervezet szintén ezzel a sajátos nyelvezettel élt: „R, Zsidó (nem is ez az igazi neve). Egy ellenséges zsidó csoporttal dolgozik.” Mindig gyűlölte a trockista aktivistákat: „D... Yvonne, Párizs. VII. kerület. Général Beuret tér 1. [...] Trockista, kapcsolatban állt a POUM-mal (Parti Ouvrier d'Unification Marxiste - Egyesült Marxista Munkáspárt). Ócsárolja a SZU-t.” Nagyon valószínű, hogy a letartóztatás során Vichy rendőrsége vagy a Gestapo rátehette a kezét efféle listákra. Mi lehetett az így följelentett emberek sorsa?

1945-ben újabb sorozat feketelistát tett közzé az FKP, hogy - amint mondták - „kiközösítse a nemzetből” politikai ellenfeleit, akik közül némelyek csak egy hajszál híján menekültek meg a gyilkossági kísérlet elől. A feketelista intézményesítése nyilvánvalóan onnan ered, hogy a szovjet biztonsági szervek (Cseka, GPU, NKVD) is összeállították a lehetséges vádlottak jegyzékét. Általános kommunista gyakorlat ez, a polgárháború kezdetén alakult ki Oroszországban. Lengyelországban, közvetlenül a háború után negyvennyolc megfigyelendő csoportot különböztettek meg az efféle listák.

Csakhamar háttérbe szorult a titkosszolgálatok darázsfészke egy döntő jelentőségű tény miatt: mind a Komintern, mind a különleges szolgálatok az SZKP legfelső vezetőségének tartoztak felelősséggel, és magának Sztálinnak kellett számot adniuk tevékenységükről. Martyemjatn Rjutyin buzgón és rendületlenül vezette a megtorlást az ellenzékiek ellen, ám 1932-ben maga is szembekerült Sztálinnal. Programot szerkesztett, és ilyesmiket írt benne: „Olyan ma Sztálin a Kominternben, mint egy csalhatatlan pápa. [...] A közvetlen és közvetett anyagi függőség miatt Sztálin keményen kézben tartja a Komintern minden vezető káderét, nemcsak Moszkvában, hanem a különböző más helyeken is, és ez az a döntő tényező, amely Sztálin legyőzhetetlenségét biztosítja elméleti téren.”[30] A húszas évek végén a Komintern a függetlenség minden lehetőségét elvesztette: a szovjet államtól függött pénzügyileg. Ez az anyagi függőség amúgy is megkettőzte a politikai függőséget, de most rendőri függőség is járult hozzá.

A rendőri szervek növekvő nyomása közepette félelem és bizalmatlanság kapott lábra a Komintern aktivistái között. Egyszersmind besúgás mérgezte meg a kapcsolatokat, és gyanakvás fészkelte be magát az agyakba. Kétféle besúgás is volt: önkéntes besúgás, meg olyan, amelyet testi-lelki kínzással csikartak ki. Néha csak a félelem is elég volt hozzá. Némely párttagok dicséretesnek tartották, hogy följelentették az elvtársaikat. A francia kommunista, André

Marty esete jellemzi azt a paranoiás dühöt, azt a féktelen buzgalmat, hogy önmagát tüntesse föl az ember a legéberebb kommunistának; 1937. június 23-án „szigorúan bizalmas” levelet írt a Komin-tern akkori főtitkárának, Georgi Dimitrovnak, és hosszasan

följelentette benne az internacionálé franciaországi megbízottját, Eugen Friedet; csodálkozik, hogy még nem tartóztatta le a francia rendőrség, amit legalábbis gyanúsnak talál![31]

A moszkvai perekről

A terrorjelenségek és a perek óhatatlanul különféle értelmezésre adtak alkalmat.

Íme, mit írt erről Boris Souvarine:

„Csakugyan erős túlzás az az állítás, hogy csak és sajátosan orosz jelenségek a moszkvai perek. A vizsgálódás valami más, elég általánost is fölfedez a tagadhatatlan nemzeti jelleg alatt.

Először is azt az előítéletet kell sutba dobni, hogy ami természetes az orosznak, nem természetes a franciának. Jelen esetben az oroszok épp olyan értetlenül állnak a vádlottakból kicsikart látványos beismerések előtt, mint a franciák. Azok pedig, akik a bolsevizmus iránti elvakult rokonszenv miatt természetesnek találják azokat a vallomásokat, bizonyára sokkal többen vannak a SZU-n kívül, mint belül.

Az orosz forradalom első éveiben könnyű volt úgy áthidalni minden értelmezési nehézséget, hogy a „szláv lélek” számlájára írták őket. Azután meg mégis olyasmiket kellett tapasztalnunk Olaszországban, majd Németországban, amikről azelőtt az a hír járta, hogy sajátosan orosz jelenségek. Hogy néha elszabadul az állat az emberben, és hogy alkati és felszíni különbségek ellenére ugyanazok az okok hasonló okozatokra vezetnek latinoknál, germánoknál, szlávoknál egyaránt.

Különben nemde azt tapasztaljuk Franciaországban és máshol is, hogy mindenféle emberek elégedetten veszik tudomásul Sztálin szörnyű mesterkedését? Például a L ’Humanité szerkesztősége egy csöppet sem marad el szolgalelkűségben és aljasságban a Pravda szerkesztősége mögött, de még az a kifogása sem lehet, hogy egy totális diktatúra harapófogójában vergődik. Ko-marov akadémikus megint azzal gyalázza meg magát a moszkvai Vörös téren, hogy fejeket követel, de nem is tagadhatta volna meg, hogy így tegyen, hacsak öngyilkosságra nem szánta volna el magát. Mit mondjunk akkor egy Romain Rolland-ról, egy Langevinről, egy Malraux-ról, akik csodálják és helyeslik a szovjetnek mondott rendszert, a „kultúráját” és az „igazságszolgáltatását”, pedig nem kényszeríti rá őket sem az éhség sem a kínzás?”

(Le Figaro Littéraire, 1937. július 1.)

Ugyanilyen jellegű annak az egyik levélnek a részlete - a sok közül - amelyet a bolgár Sztella Blagoeva, a Komintern végrehajtó bizottsága káderosztályának egyszerű tisztviselőnője küldött „L. P. Berija elvtársnak” (a Szovjetunió belügyi népbiztosának): „A kommunista internacionálé végrehajtó bizottsága olyan tájékoztatást kapott egy sor elvtárstól, testvérpártok aktivistáitól, amelyet szükségesnek tartunk tudomására hozni, hogy utánanézhessen, és meghozhassa az ezzel kapcsolatos, szükséges intézkedéseket. [...] A Kommunisták Magyarországi Pártja központi bizottságának egyik titkára, Karakas olyan beszélgetéseket folytat, amelyekből kiderül, hogy nem kielégítő a Lenin és Sztálin pártja iránti hűsége. [...] Egy nagyon komoly kérdést is fölvetnek az elvtársak: miért csak három évre ítélte a magyar bíróság 1932-ben, pedig a magyarországi proletárdiktatúra

alatt Karakas forradalmi törvényszék hozta halálos ítéleteket hajtott végre? [...] Német, osztrák, lett, lengyel és más elvtársak felszólalásai azt mutatják, hogy különösen meg van fertőzve a politikai emigráció. Határozottan ki kell gyomlálni az egészet.” [32]

Arkagyij Vakszberg megjegyzi, hogy a Komintern levéltárában tucatjával (sőt százával) vannak a följelentések, és ez is azt tanúsítja, hogy milyen erkölcsi züllés kerítette hatalmába a Komintern tagjait és a Szovjetunió Kommunista Pártjának tisztségviselőit. Szembetűnő volt ez a züllés, amikor a nagy perek folytak a bolsevik „régi gárda” ellen, amely korábban közreműködött a „teljes hazugságra” támaszkodó hatalom kiépítésében.

A nagy rémuralom lesújt a Kominternre

1934. december l-jén kiváló ürügyet kínált a Kirov-gyilkosság Sztálinnak, hogy akárcsak az orosz pártban, a Kominternben is áttérjen a szigorú megtorlásról az igazi rémuralomra.[33] Új szakasz kezdődött az SZKP és vele együtt a Komintern történetében. Addig csak a társadalommal szemben gyakoroltak rémuralmat, ám ezentúl a hatalom részesei ellen fordult. Válogatás nélkül, ez az SZKP és mindenható főtitkára gyakorolta rémuralom.

Az orosz ellenzék már bebörtönzött tagjai voltak az első áldozatai. 1935 végétől kezdve visszavitték a börtönbe a büntetésük letöltése után már szabadon bocsátott rabokat. Több ezer trockista aktivistát gyűjtöttek össze ismét Vorkuta környékén. Körülbelül ötszázan voltak a bányában, mintegy ezren az uhta-pecsorai táborban, összesen több ezren a pecsorai körzetben. 1936. október 27-én éhségsztrájkba léptek közülük mintegy ezren,[34] és ez a sztrájk százharminckét napig tartott. Azt követelték, hogy válasszák el őket a közbűntényesektől, és joguk legyen együtt élniük a családjukkal. Négy hét múlva meghalt az első rab. Többen is hasonló sorsra jutottak, mire az igazgatóság bejelentette, hogy teljesíti a követelésüket. A következő ősszel ezerkétszáz rabot (körülbelül felerészben trockistákat) gyűjtöttek össze egy régi téglagyár mellett. Március végén az igazgatóság kijelölt huszonöt foglyot egy jegyzék alapján; egy kiló kenyeret kapott mindegyik, és azt a parancsot, hogy készüljön fel az indulásra. Pár perc múlva puskaropogás hangzott fel. A legborúlátóbb föltételezés igazolódott be, amikor azt látták a foglyok, hogy gyorsan visszatér a csoport kísérete. Két nap múlva újabb fölhívás, újabb lövöldözés, így folyt május végéig. Az őrök úgy tüntették el a holttesteket, hogy lelocsolták benzinnel, és fölgyújtották őket. Az NKVD rádión tette közzé azoknak a nevét, akiket agyonlőttek „ellenforradalmi izgatás, szabotázs, banditizmus, munkamegtagadás és szökési kísérlet miatt”. A nőket sem kímélték. Egy kivégzett aktivista feleségét természetes módon lehetett halálra ítélni, egy ellenzéki párttag tizenkét évesnél idősebb gyerekét ugyanígy.

Magadanban, a Kolima-vidék „fővárosában” körülbelül kétszáz trockista szintén éhségsztrájkhoz folyamodott, hogy kivívja a politikaifogoly-jogállást. Leleplezték kiáltványukban a „hóhérgengsztereket” és „Sztálin Hitlerénél is sokkal rosszabb fasizmusát”. 1937. október 11-én halálra ítélték őket, és ki is végeztek közülük hetvennégyet október 26-27-én és november 4-én. 1937-38-ban is folytatódtak az efféle

kivégzések.[35]

Ahol vonalas kommunisták voltak, minden országban kiadták a jelszót, hogy harcoljanak a Lev Trockij köré tömörülő aktivista kisebbség befolyása ellen. A spanyol polgárháborútól kezdve új fordulatot vett az akció; a leghazugabb módon, a nácizmussal társították a trockizmust. pedig éppen akkoriban maga Sztálin munkálkodott a Hitlerhez való közeledésen.

A Sztálin elindította nagy rémuralom csakhamar a Komintern központi apparátusát is elérte. Azzal a sokatmondó címmel, hogy Martyrologie du Komintern (A Komintern vértanúság-története), Branko Lazics tette az első kísérletet 1965-ben, hogy fényt derítsen a Komintern tagjainak likvidálására.[36] Boris Souvarine egy olyan megjegyzéssel fejezte be a B. Lazics cikke után közölt, Magyarázatok a »vértanúság-történethez« című írását, amely a Komintern szerény munkatársaira, a nagy tisztogatás névtelen áldozataira vonatkozik. Nem haszontalan, ha emlékezetünkbe idézzük ezt a megjegyzést, amikor a szovjet kommunizmus történetének ezzel a különleges fejezetével foglalkozunk: „Abban a Komintern-mészárlásban tűnt el nagy részük, amely a proletár címkét kitűző szörnyűséges zsarnokság által ész és cél nélkül föláldozott sok millió dolgos munkás és paraszt lemészárlásának, sok mészárlásnak csak elenyésző része volt.”

Ugyanúgy kapta el a megtorlás gépszíja a központi apparátust, mint a nemzeti tagozatok tisztségviselőit, és ugyanazon a címen, mint a legegyszerűbb állampolgárt. A nagy tisztogatás alatt (1937-38-ban) nemcsak az ellenzékiek estek áldozatul az elnyomószerveknek, hanem a Komintern apparátusának és a vele kapcsolatos apparátusoknak a tisztviselői is: olyanoké, mint a kommunista ifjúsági internacionálé (KIM), a vörös szakszervezeti internacionálé (Profintern), a Vörös Segély (MOPR), a Nemzetközi Leninista Iskola, a Nyugati Nemzeti Kisebbségek Kommunista Egyeteme (KUMNZ) stb. Lenin egyik régi harcostársának a lánya, Wanda Pampuch-Bronska álnéven elmondta, hogy 1936-ban feloszlatták a KUMNZ-t, és letartóztatták az egész személyzetét és majdnem minden hallgatóját.[37]

A Komintern különböző szolgálatainak és tagozatainak levéltárát kutatva Mihail Pantyelejev történész eddig 133 áldozat nevét találta meg a 492 főnyi teljes személyzetből (vagyis 27%-ot).[38] 1937. január 1-je és szeptember 17-e között 256 elbocsátásról döntött a végrehajtó bizottság Mihail Moszkvinból (Mejr Trilisszerből), Wilhelm Florinból és Jan Anveltből álló titkársági bizottsága, majd az 1937 májusában létrehozott és Georgi Dimitrovból, M. Moszkvinból és Dmitrij Manuilszkijből álló különleges ellenőrző bizottsága. Az elbocsátás után - általában - letartóztatás következett, hosszabb-rövidebb idő múlva: Elena Waltert 1938. október 16-án bocsátották el Dimitrov titkárságáról, és két nap múlva már le is tartóztatták; a Komintern végrehajtó bizottságától július 17-én elküldött Jan Borowskit (Ludwik Komorowskit) viszont csak október 7-én tartóztatták le. 1937-ben a Komintern 88 alkalmazottját tartóztatták le, 1938-ban 19-et. Másokat meg „az íróasztaluk mellett” tartóztattak le, mint Anton Krajewskit (Wladislaw Steint), a sajtó- és propagandaosztály akkori vezetőjét, akit 1937. május 26-án vetettek börtönbe. Sok munkatársat akkor tartóztattak le, amikor éppen hazatértek külföldi kiküldetésből.

A titkárságtól a kommunista pártok képviseletéig, egyetlen osztály sem maradt ki.

1937-38-ban a végrehajtó bizottság titkárságának 41 tagját tartóztatták le. A kapcsolati osztályon (1936-ig OMS) 34 letartóztatott munkatársról tudtak. 1938. november 23-án magát Moszkvint is elkapta a megtorló gépezet, és 1940. február l-jén golyó általi halálra ítélték. Jan Anvek a kínzásba halt bele, a dán Munch-Petersen pedig börtönkórházban pusztult el, idült tüdővészben. Ötven tisztviselőt, köztük kilenc nőt lőttek agyon. 1937 augusztusának elején Moszkvába hívták a svájci Lydia Dübit, a Komintern titkos párizsi hálózatának vezetőjét. .Mihelyt megérkezett, letartóztatták a munkatársaival, Brichmannal és Wolffal együtt. Azzal vádolták, hogy benne van a „szovjetellenes trockista szervezetben", és kémkedik Németország, Franciaország, Japán és Svájc javára, ezért november 3-án halálra ítélte a Szovjetunió legfelső bíróságának katonai kollégiuma, és néhány nap múlva agyonlőtték; mit sem segített rajta a svájci állampolgársága, a családját is csak nyersen, mindenféle magyarázat nélkül értesítették a történtekről. Egy lengyel nőt, L. Jankoskát nyolcévi börtönre ítéltek, mert „egy hazaáruló családtagja" volt: a férjét Stanistaw Skulskit (Mertenst) is letartóztatták 1937 augusztusában, és agyonlőtték szeptember 21-én. Most már az apparátus tagjaira is kiterjesztették a családi felelősség elvét, amelyet azelőtt csak egyszerű állampolgárokkal szemben alkalmaztak.

1934-ig Oszip Pjatnyickij (Tarsisz) volt, Manuiljszkij után, a Komintern második embere, őrá volt bízva az egész szervezés (különösen a külföldi kommunista pártok pénzelésének és a Komintern egész világra kiterjedő titkos kapcsolatainak intézése), később az SZKP központi bizottsága politikai és igazgatási osztályát bízták rá. 1937. június 24-én fölszólalt a központi bizottság teljes ülésén, bírálta, hogy erősödik a megtorlás, és hogy különleges hatalmat adnak az NKVD főnökének, Jezsovnak. A felbőszült Sztálin kénytelen volt félbeszakítani az ülést, és a legszigorúbb fenyegetéssel próbálta rávetetni Pjatnyickijt, hogy nyilvánosan bánja meg a hibáját. Hiába. Másnap, a következő ülésen Jezsov megvádolta Pjatnyickijt, hogy a cári rendőrség régi ügynöke, ezért július 7-én letartóztatták Pjatnyickijt. Jezsov arra kényszerítette Borisz Müllert (Melnyikovot), hogy tanúskodjon Pjatnyickij ellen, és Müller kivégzése után másnap, 1938. július 29-én a legfelső bíróság katonai kollégiuma Pjatnyickijt is elítélte, aki nem volt hajlandó beismerni, hogy kémkedett Japán javára. Halálra ítélték, és július 29-ről 30-ra virradó éjszaka agyonlőtték.

A Komintern sok kivégzett tagját vádolták meg vele, hogy „a Pjatnyickij, Knorin (Wilhelm Hugo) és Kun Béla vezette Komintern-ellenes szervezethez" tartozott. Másokat egyszerűen trockistának és ellenforradalmárnak nyilvánítottak. A magyar kommün egykori vezetője, Kun Béla 1937 elején szembefordult Manuilszkijjel, aki (valószínűleg Sztálin utasítására) megvádolta Kunt, és úgy értelmezte Kun bírálatát, hogy az közvetlenül Sztálin ellen irányul. Kun a jóhiszeműségét hangsúlyozta, és ismét hibáztatta Manuilszkijt és Moszkvint, hogy rossz szolgálatot tesznek az SZKP-nek, és véleménye szerint ez okozza a Komintern eredménytelenségét. A jelenlévők - Palmiro Togliatti, Otto Kuusinen, Wilhelm Pieck, Kle-ment Gottwald és Arvo Tuominen - közül egyik sem kelt a védelmére. Az ülés végén Georgi Dimitrov olyan határozatot fogadtatott el, hogy különbizottság vizsgálja meg a „Kun-ügyet". Különbizottság helyett csak ahhoz lett joga Kun Bélának, hogy letartóztassák, mihelyt kilépett az ülésteremből. A Lubjanka pincéiben végezték ki, ismeretlen időpontban.[39]

M. Pantyelejev szerint az volt ezeknek a tisztogatásoknak a végső célja, hogy kiirtsák a sztálini diktatúra mindenféle ellenzékét.[40] Azok voltak a megtorlás kedvelt célpontjai, akik az ellenzékkel rokonszenveztek a múltban, vagy kapcsolatot tartottak fenn egykor Trockijhoz közelálló pártmunkásokkal. Ugyanígy bántak azokkal a német kommunistákkal is, akik az 1937-ben szintén likvidált Heinz Neumann vezette frakcióhoz tartoztak, vagy a demokratikus centralizmus csoport egykori aktivistáival is. Jakov Matuzov - a GUGB-NKVD titkos politikai részlege 1-es ügyosztályának helyettes vezetője - tanúsága szerint akta készült, az illető tudta nélkül, az államgépezet minden magas rangú vezetőjéről és olyan adatokat gyűjtöttek össze benne, amelyeket alkalomadtán fölhasználhattak ellene. Klement Vorosilov, Andrej Visinszkij, Lazar Kaganovics, Mihail Kalinyin, Nyikita Hruscsov, mindenki szerepelt azokban az aktákban. Több mint valószínű, hogy a Komintern vezetőit is ugyanez a gyanakvás vette körül.

Tegyük hozzá, hogy a Komintern nem orosz vezetőinek nagy része is tevékenyen részt vett a megtorlásban. Az olasz Palmiro Togliatti az egyik legjellemzőbb eset; a Komintern egyik titkára volt, és Sztálin halála után nyitott embernek tüntették fel, aki szemben áll a terrorista módszerekkel. Nos, Togliatti vádolta be Hermann Schubertet, a Nemzetközi Vörös Segély tisztségviselőjét, és nem hagyta szóhoz jutni egy ülésen; hamarosan le is tartóztatták Schubertet és agyonlőtték. Petermannék, egy német kommunista házaspár, 1933 után költöztek a Szovjetunióba; egy gyűlésen Togliatti azzal vádolta őket, hogy „hitlerista ügynökök”, mert leveleztek a németországi családjukkal; pár hét múlva letartóztatták őket. Togliatti Kun Béla meghurcolásában is részt vett, és a Kunra halált kimondó határozatot is aláírta. 1938-ban a lengyel kommunista párt likvidálásában is fontos szerepe volt. Helyeselte ez alkalommal a harmadik moszkvai pert, és így zárta a szavait; „Halál a háborús uszítókra, halál a kémekre és a fasizmus ügynökeire! Éljen Lenin és Sztálin pártja, az októberi forradalom vívmányainak éber őre, a világforradalom diadalának biztos záloga! Éljen Feliksz Dzerzsinszkij munkájának folytatója; Nyikolaj Jezsov!”[41]

Rémuralom a kommunista pártokban

A Komintern központi apparátusának „megtisztítása” után Sztálin a kommunista internacionálé különböző tagozatai ellen fordult. A német tagozatnak gyűlt meg először a baja miatta. A volgai telepesek leszármazottaitól eltekintve, a Német Kommunista Párt aktivistáiból állt a német közösség Szovjet-Oroszországban, továbbá odamenekült antifasisztákból és olyan munkásokból, akik azért hagyták el a Weimari Köztársaságot, hogy kivegyék a részüket „a szocializmus építéséből”. Ám mindez a legcsekélyebb védelmet sem szavatolta nekik, amikor 1933-ban elkezdődtek a letartóztatások. Összesen a Szovjetunióba emigrált német antifasiszták kétharmadát sújtotta a megtorlás.

Listákról ismerjük a kommunista aktivisták sorsát, azokról a „Kader-listen”-ről, amelyeket az NKP vezetői, Wilhelm Pieck, Wilhelm Florin és Herbert Wehner megbízásából állítottak össze; ezek alapján választották ki a megbüntetendő kommunistákat és/vagy a megtorlás áldozatait. Az első lista 1936. szeptember 3-án, az utolsó 1938. június 21-én kelt. Egy, az ötvenes évek végéről származó másik

dokumentum, a NSZEP ellenőrző bizottságának műve (Német Szocialista Egységpárt - ezen a néven szerveződött újjá a háború után a kommunista párt a későbbi NDK-ban), 1136 személy nevét tartalmazza. 1937-ben volt a legtöbb letartóztatás (szám szerint 619), és 1941-ig folytak (akkor 21 volt). A lefogottak felének (666-nak) ismeretlen a sorsa: föltehetően börtönben haltak meg. Ezzel szemben biztosan tudjuk, hogy 82-t kivégeztek, hogy 197-en börtönben vagy táborban pusztultak el, és 132-t kiadtak a náciknak. Mintegy 150-en életben maradtak, és súlyos büntetésük letöltése után sikerült elhagyniuk a Szovjetuniót. Az volt az egyik előráncigált ideológiai magyarázat az aktivisták letartóztatásának indokolására, hogy nem tudták útját állni Hitlernek, mintha Moszkvát nem terhelte volna súlyos felelősség a nácik hatalomátvételéért.[42]

De a német antifasiszták Hitlernek való kiszolgáltatása volt a legtragikusabb esemény, amelyben teljes valójában megmutatkozott Sztálin cinizmusa. 1937-ben határozták el a szovjet hatóságok a német állampolgárok kiutasítását. Február l6-án tízüket ítélte erre az OSZO (Együttműködési Védelmi Társaság). Ismerjük is egyiküket-másikukat: Emil Larisch technikus 1921 óta élt a Szovjetunióban; Arthur Thilo mérnök 1931-ben érkezett oda; Wilhelm Pfeiffer hamburgi kommunista; Kurt Nixdorf, a Marx-Engels Intézetben dolgozó egyetemi tanár. 1936-ban tartóztatták le őket kémkedés és „fasiszta tevékenység" vádjával, és Schulenburg német követ is közbelépett az ügyükben Makszim Litvinov szovjet külügyminiszternél. Pfeiffer megpróbálta, hogy Angliába utasíttassa ki magát, mert jól tudta, hogy mihelyt Németországba ér, rögtön letartóztatják mint kommunistát. Másfél év múlva, 1938. augusztus 18-án kikísérték a lengyel határra, és ott nyoma veszett. Arthur Thilónak sikerült eljutnia a varsói angol követségre. Nem soknak volt ilyen szerencséje. Otto Walther leningrádi kőnyomó 1908 óta élt Oroszországban; 1937. március 4-én érkezett Berlinbe, és öngyilkos lett, kiugrott annak a háznak az ablakából, ahol vendégül látták.

1937 májusának végén von Schulenburg két új listát adott át: további letartóztatott németek kiadatását kérte. Több antifasisztát találunk a 67 név között, Kurt Nixdorf is köztük van. 1937 őszén új fordulatot vettek a tárgyalások: a szovjetek eleget tettek a német illetékesek kérésének, beleegyeztek, hogy gyorsítják a kiadatásokat (addig már körülbelül harminc személyt adtak ki). 1937 novemberében-decemberében 148 németet utasítottak ki; 1938 folyamán 445-öt. Kivitték a kiutasítottakat - köztük az osztrák schutzbundosokat - a lengyel vagy a lett, olykor a finn határra, és ott rögtön átvették őket a német hatóságok képviselői. Némely esetben egészen az osztrák határig vitték őket Lengyelországon át, hogy átadják őket a Gestapónak; Paul Meisel osztrák kommunistával is ez történt. Meisel zsidó volt, így Auschwitzban végezte.

A náci Németországnak és Szovjet-Oroszországnak ez a tökéletes egyetértése már az 1939-es szovjet-náci egyezményeket előlegezte, „amelyekben a totális rendszerek valódi, rokon természete fejeződik ki" (Jorge Semprun). A megállapodások aláírása után sokkal drámaibb körülmények között zajlottak le a kitoloncolások. Hitler és Sztálin szétzúzta Lengyelországot, és attól fogva közös határa lett a két hatalomnak, így aztán szovjet börtönből egyenesen német börtönbe juthattak a kiutasítottak. 1939 és 1941 között két-háromszáz német kommunistát adtak így a Gestapo kezére, hogy tanúsítsák az új szövetséges iránti szovjet jóakaratot. 1939. november 27-én egyezményt írt alá a két fél.

Utána, 1939. novemberétől 1941 májusáig körülbelül 350 személyt toloncoltak ki, ebből 85 osztrák volt. Franz Koritschoner is ott volt köztük, az osztrák kommunista párt egyik alapítója, aki a Vörös Szakszervezeti Inter-nacionálé tisztségviselője lett; előbb a távol-északra deportálták, majd átadták a lublini Gestapónak, onnan Bécsbe szállították, majd Auschwitzban kivégezték 1941. június 7-én.

A szovjet hatóságok egyáltalán nem törődtek vele, hogy sok kitoloncolt zsidó származású. A zsidó Hans Walter David zeneszerző és karmester az NKP tagja volt: átadták a Gestapónak, és 1942-ben elgázosították a majdaneki táborban. Sok más ilyen eset is van. Alexander Weissberg fizikus túlélte a meghurcoltatást, és megírta az emlékeit. Heinz Neumann az NKP vezetőségi tagja volt, de kizárták, utána a Szovjetunióba emigrált; a felesége, Margarete Buber-Neumann szintén ennek a hihetetlen náci-szovjet együttműködésnek a tanúja. Előbb Karagandába (Szibériába) deportálták, majd 1940 februárjában, átadták a Gestapónak, sok szerencsétlen sorstársával együtt. Annyit ért el ezzel a „cserével", hogy Ravensbrückbe internálták.[43]

Palesztina kommunista pártjának káderei közül sokan Lengyelországból vándoroltak ki; őket is a német kommunistákkal egy időben kapta el a rémuralom gépezete. Joseph Berger (1904-1978) a PKP titkára volt 1929-től 1931-ig; 1935. február 27-én letartóztatták, és csak a XX. kongresszus után, 1956-ban szabadult ki. Kivételes eset: ő túlélte. Sok más párttagot kivégeztek, különböző időpontokban, sokuknak nyomuk veszett a táborokban. Wolf Averbuch egy traktorgyár igazgatója lett a Don menti Rosztovban; 1936-ban letartóztatták, majd 1941-ben kivégezték. A PKP tagjainak vagy a Szovjetunióba bevándorolt cionista-szocialista csoportoknak elpusztítására irányuló módszeres politika a zsidó kisebbség iránti szovjet politikával, Birobidzsan létrehozásával függ össze, amelynek vád alá helyezték a vezetőit. Joszif Liberberg professzort, a Birobidzsani Végrehajtó Bizottság elnökét kikiáltották „a nép ellenségének". Utána az autonóm terület intézményeinek más vezetőit is üldözőbe vették. Szamuil Augurszkijt (1884-1947) azzal vádolták, hogy egy állítólagos judeo-fasiszta központ tagja. Az orosz párt egész zsidó tagozatát (a „Jevszekciját") szétzúzták. Arra törekedtek, hogy szétverjék a zsidó intézményeket, pedig külföldön, ugyanebben az időben, zsidó személyiségek támogatását igyekezett megnyerni a szovjet állam.[44]

A lengyel kommunisták csoportja volt a rémuralom alatt az egyik legkeményebben üldözött csoport. Mindjárt az oroszok után, a második helyen állnak a megtorlás statisztikájában. Igaz, hogy a Komintern végrehajtó bizottsága, egész kivételesen, egy villámszavazással, hivatalosan feloszlatta 1938. augusztus l6-án a lengyel kommunista pártot (LKP).

A breszt-litovszki hídon

„1939. december 31-én reggel 6-kor felköltöttek bennünket [...] Felöltöztünk, megborotválkoztunk, és pár óráig várakoznunk kellett egy teremben. Egy Bloch nevű magyar zsidó kommunista Németországba menekült 1919-ben, a kommün bukása után. Hamis papírokkal élt ott, és továbbra is dolgozott a pártban. Később ugyanazokkal a hamis papírokkal emigrált. Őt is letartóztatták, és hiába tiltakozott, ki akarták adni a német Gestapónak. [...] Valamivel éjfél előtt megjöttek az autóbuszok, és kivittek bennünket az állomásra. [...) 1939. december 31-ről 1940. január 1-jére virradó éjszaka

elindult velünk a vonat. Hetven legyőzött embert vitt hazafelé. [...] A letarolt Lengyelországon át vitt az utunk Breszt-Litovszk felé. A Bug folyó hídján ott várt ránk Európa másik totális rendszerének gépezete, a német Gestapo."

Alexander Weissberg: L'Accusé. Fasquelle, Párizs, 1953. A. Weissbergnek sikerült elkerülnie a náci börtönt, csatlakozott a lengyel felkelőkhöz, és harcolt az oldalukon. A háború végén Svédországba, majd Angliába ment.

„Hárman nem voltak hajlandók átmenni a hídon: a Bloch nevű magyar zsidó, egy nácik elítélte kommunista munkás és egy német tanító, akinek elfelejtettem a nevét. Erőszakkal vonszolták a hídra őket. A nácik, az SS-ek dühe nyomban lecsapott a zsidóra. Minket vonatra ültettek, és elvittek Lublinba [...] Lublinban átadtak bennünket a Gestapónak. Akkor jöttünk rá, hogy nemcsak minket adtak a Gestapo kezére, hanem az ügyünkre vonatkozó iratokat is átadta az NKVD az SS-nek. Így például az én aktámban az is benne volt, hogy a Neumann felesége vagyok, Neumann pedig azok közé a németek közé tartozott, akit a legjobban gyűlöltek a német nácik. "

Margarete Buber-Neumann: Déposition auprocés Kravchenko contre „Les Lettres Frangaises", 14 audience, 23 fécrier 1949. Compte rendu sténogra-phique (Vallomás a Kravcsenko-perben a Les Lettres Frangaises ellen. 14. tárgyalás. 1949, február 23. Gyorsírássos beszámoló.)

La Jeune Parque. 1949, Margarete Buber-Neumannt 1937-ben tartóztatták le, utána Szibériába deportálták, majd kiadták a náciknak, és egészen 1945 áprilisáig, a szabadulásáig a ravensbrücki koncentrációs tábor foglya volt.

Sztálin mindig gyanakodott az LKP-ra, úgy gondolta, hogy sokféle és folyamatos elhajlás fertőzi a pártot. Sok lengyel kommunista vezető forgolódott 1917 előtt Lenin környezetében, és most mindenféle jogvédelem nélkül éltek a Szovjetunióban. 1923-ban az LKP Trockij mellett foglalt állást. Közvetlenül Lenin halála előtt egy ellenzék melletti határozatot fogadott el a vezetősége. Azután meg a párt „luxemburgizmusát" bírálták. A Komintern V. kongresszusán, 1924 júniusában-júliusában Sztálin eltávolította az LKP - Adolf Warski, Maksimilian Walecki és Wera Kostrzewa alkotta - történelmi vezetőségét, és ezzel megtette az első lépést a párt Komintern-ellenőrzése felé. Utána azzal vádolták meg a pártot, hogy a trockizmus melegágya. Egymagában nem magyarázhatja meg ez a rövid felsorolás, hogy miért sújtotta olyan szigorú tisztogatás ezt a pártot, amelynek több vezetője zsidő származású volt. Még a Lengyel Katonai Szervezet (a POW) ügye is ott volt, 1933-ből (lásd Andrzej Paczkowski írását). Arról sem szabad megfeledkeznünk: a Komintern olyan politikát akart ráerőltetni az LKP-ra, amely a lengyel állam gyengítését célozta, a Szovjetunió és Németország javára. Érdemes hát komolyan vennünk azt a föltevést, hogy főleg azért kellett likvidálni az LKP-t, mert ezzel is a német-szovjet egyezmények aláírását készítették elő. Az is sokat mond, hogy Sztálin hogy látott munkához: kieszközölte - a Komintern-apparátus segítségével -, hogy minden áldozata Moszkvába menjen, és ügyelt rá, hogy a lehető legkevesebben tudják ép bőrrel megúszni. Csak azok maradtak meg, akiket Lengyelországban börtönöztek be, így Wladyslaw Gomulka.

1938 februárjában egy J. Swicicki aláírta cikk az egész LKP-t vád alá helyezte a

Komintern kéthetenként megjelenő hivatalos közlönye, az Internationale Presse Korrespondenz hasábjain. Az 1937 júniusában elkezdődött tisztogatásban - ekkor hívták Moszkvába Julian Lenski főtitkárt, aki mindjárt el is tűnt - a központi bizottság tizenkét tagját likvidálták, sok másodvonalbeli vezetővel és több száz pártmunkással együtt. A nemzetközi brigádokba beállt lengyelekre is kiterjedt a tisztogatás: mihelyt a Dombrowski-brigád politikai tisztjei, Kazimierz Cichowski és Gustav Reicher visszatért Moszkvába, azonnal letartóztatták őket. Csak 1942-ben jutott eszébe Sztálinnak, hogy jó lenne megint alakítani egy lengyel kommunista pártot, Lengyel Munkáspárt (PPR) néven, hogy az legyen egy jövendő sztálinista bérenckormány magja, a Londonba menekült törvényes lengyel kormány ellenében.

A jugoszláv kommunistáknak is sokat kellett szenvedniük a sztálini rémuralomtól. Otthon 1921-ben betiltották Jugoszlávia Kommunista Pártját, ezért kénytelen volt külföldre áttenni működése székhelyét, 1921-től 1936-ig Bécsben székelt, majd 1936-tól 1939-ig Párizsban; de 1925 óta Moszkvában építette ki a fő központját. A Nyugati Nemzeti Kisebbségek Kommunista Egyetemén (KUNMZ), a Szverdlov Kommunista Egyetemen és a Nemzetközi Leninista Iskolán tanuló hallgatók körül kristályosodott ki az első jugoszláv emigráns mag; csakhamar erősítést is kapott egy újabb emigrációs hullám révén, Sándor király diktatúrájának bevezetése, 1929 után. A harmincas években kétszáz-háromszáz jugoszláv kommunista élt a Szovjetunióban,[45] igen élénken kivették részüket a Komintern és főleg az ifjűkommunista internacionálé nemzetközi szervezeteiben. Ennélfogva, nyilván szoros kapcsolatban voltak az SZKP-val.

Rossz hírük lett, mert sok harc dúlt a JKP vezetéséért vetélkedő különböző frakciók között. Ilyen körülmények között mind gyakoribb és erélyesebb volt a Komintern vezetőségének beavatkozása. 1925 derekán csisztka, ellenőrző tisztogatás volt a KUNMZ-on, mert az inkább az ellenzékkel rokonszenvező jugoszláv hallgatok szembefordultak Marija J. Frukina rektorral. Kizártak és megróttak néhány hallgatót, négyet (Ante Ciligát, Dedicset, Dragicsot és

Eberlinget) pedig letartóztattak és száműztek Szibériába. 1932-ben új tisztogatás volt a JKP-ban, és kizártak tizenhat aktivistát.

A Kirov-gyilkosság után megszigorították a politikai emigránsok ellenőrzését, és 1936 őszén a JKP minden tagját felülvizsgálatnak vetették alá, mielőtt lecsap rájuk a rémuralom. A politikai emigránsok sorsa ismeretesebb, mint a névtelen pártmunkásoké; a JKP központi bizottságának 8 titkárát, a központi bizottság 15 más tagját, valamint a területi vagy községi pártvezetőségek 21 titkárát tartóztatták le, s azok örökre eltűntek. A JKP egyik titkára, Szima Markovics kénytelen volt a Szovjetunióba menekülni, és ott dolgozott a Tudományos Akadémián, amíg le nem tartóztatták 1939 júliusában; tízévi kényszermunkára ítélték, nem írhatott levelet, és börtönben halt meg. Másokat azonnal kivégeztek, így a Vujovics testvéreket, Radomirt (a JKP központi bizottságának tagját) és Gregort (az ifjúkommunisták központi bizottságának tagját); a testvérük, Voja, az ifjúkommunista internacionálé egykori vezetője 1927-ben Trockijhoz húzott; el is tűnt, és az ő letartóztatása vonta maga után a fivérei lebukását. Milan Gorkics 1932-től 1937-ig volt a Jugoszláv Kommunista Párt központi bizottságának titkára; most azzal vádolták, hogy „szovjetellenes szervezetet hozott létre és terrorista csoportot irányított a Knorin és

Pjatnyickij vezette Komintern kebelében”.

A hatvanas évek közepén a JKP a megtorlásnak mintegy száz áldozatát rehabilitálta, de semmilyen módszeres kutatást sem kezdeményezett ezen a téren. Igaz, hogy egy ilyen kutatás megindítása -közvetve - a Szovjetunió hívei ellen az 1948-as szakítás után Jugoszláviában elkezdődött megtorlás áldozatainak kérdését is fölvetette volna. És főleg azt domborította volna ki, hogy Joszip Broz Tito különlegesen véres tisztogatás után került 1938-ban a párt élére. Tito ugyan Sztálin ellen fordul 1948-ban, de az még nem mentesíti a harmincas évek tisztogatásában vállalt szerepének felelőssége alól.

Hajsza a „trockisták” után

Sztálin előbb a Szovjetunióban élő külföldi kommunisták sorait tizedelte, utána a külföldön élő „disszidensek” ellen fordult. Módja nyílt az NKVD-nek, hogy megmutassa világhatalmát.

Ignaz Reiss, valódi nevén Nathan Porecki esete az egyik leglátványosabb. Reiss is afféle, az 1914-18-as háborúból kinőtt, ifjú zsidó forradalmár volt, amilyenből oly sok akadt Közép-Európában, és amilyenből oly sokat toborzott magának a Komintern.[46] Hivatásos agitátor volt, a nemzetközi földalatti hálózatban dolgozott, és olyan sikeresen teljesítette a megbízatásait, hogy 1928-ban Vörös Zászló-renddel tüntették ki. 1935-ben ismét az NKVD „vette állományba”, mert minden külföldi hálózat fölött átvette az ellenőrzést; Reiss Németországban kémkedett. Az első nagy moszkvai per földúlta Reisst; elhatározta, hogy szakít Sztálinnal. Ismerte a „cég” szokásait, ezért gondosan előkészítette pártütését; 1937. július 17-én nyilvánosságra hozta az SZKP központi bizottságához írt levelét, amelyben név szerint támadja Sztálint és a sztálinizmust, ezt „a legrosszabb fajta opportunizmust - az elvtelen opportunizmust -, a vér és a hazugság keverékét, amely azzal fenyeget, hogy megmérgezi az egész világot, és megsemmisíti a munkásmozgalom maradványait”. Egyszersmind azt is bejelentette Reiss, hogy Lev Trockij-hoz csatlakozik. Nem is tudta, hogy a halálos ítéletét írta alá. Az NKVD nyomban mozgósította franciaországi hálózatát, sikerült Reiss nyomára akadnia Svájcban, és csapdát állított neki. Szeptember 4-én este szitává lőtte két francia kommunista Lausanne-ban, közben pedig az NKVD egy női ügynöke egy doboz mérgezett csokoládéval próbálta meggyilkolni Reiss feleségét és fiát. Hiába nyomoztak Svájcban és Franciaországban, sosem találták meg, sosem ítélték el a gyilkosokat és cinkosaikat. Trockij azonnal Jacques Duclos-t, az FKP egyik titkárát vádolta a gyilkossággal, és megkérte a titkárát, Jan van Heijenoortot, hogy táviratozzon a francia kormányfőnek: „Chautemps Miniszterelnök Párizs / Ignaz Reiss meggyilkolása ügyében / Levelezésem ellopása és hasonló bűntettek miatt / Bátorkodom szorgalmazni hallgassák ki legalább mint tanút Jacques Duclos-t a képviselőház alelnökét régi GPU-ügynök.”[47]

Duclos akkor már 1936 júniusa óta a képviselőház alelnöke volt, és semmi foganatja sem lett a táviratnak.

Kétségkívül látványos volt a Reiss-gyilkosság, de egy nagyobb összefüggésbe, a trockisták likvidálásának nagy tervébe illeszkedett. Az nem is olyan meglepő, hogy a Szovjetunióban úgy mészárolták a trockistákat, mint bárki mást. Ellenben azt már furcsáll-hatjuk, hogy olyan szívósan igyekeztek a különleges szolgálatok külföldön

megsemmisíteni fizikailag az ellenzékieket, vagy a különböző országokban szerveződő trockista csoportokat. Türelmes beépülésre támaszkodott ez a munka.

Louis Aragon

Prelúdium cseresznyeérés idején

A GPU-t éneklem itt alakul
most Franciaországban
Franciaország szükséges GPU-ját éneklem
a seholi és mindenholi GPU-t éneklem
GPU-t követelek hogy sürgessem egy világ végét
Követeljetek GPU-t hogy sürgessétek egy világ végét
hogy megvédjétek az elárultakat
hogy megvédjétek a mindig elárultakat
Követeljetek GPU-t ti kiket meggörnyesztenek és ti kiket megölnek Követeljetek GPU-t GPU kell nektek
Éljen a GPU a hősiség dialektikus alakzata melyet szembeállíthatunk azoknak a pilótáknak ostoba képével akiket hősnek tartanak az ostobák ha pofájukkal eltaknyolnak a földön
Éljen a GPU a materialista nagyság igazi képe
Éljen a GPU Chiappe[55] isten és a Marseillaise ellen
Éljen a GPU a pápa és a tetvek ellen
Éljen a GPU a bankok béketűrése ellen
Éljen a GPU a keleti mesterkedések ellen
Éljen a GPU a család ellen
Éljen a GPU a csalárd törvények ellen
Éljen a GPU a Caballero Boncour MacDonald Zoergibel
féle gyilkosok szocializmusa ellen
Éljen a GPU a Proletariátus minden ellensége ellen
ÉLJEN A GPU.
(1931)

Jean Malaquais idézi: Le nommé Louis Aragon ou le patriote professionnel [Nevezett Louis Aragon, avagy a hivatásos hazafi], a Masses melléklete, 1947. február (A vers eredeti címe: Prélude au temps des cerises.)

1937 júliusában eltűnt Rudolf Klement, a trockista ellenzék nemzetközi titkárságának vezetője. Augusztus 26-án egy fejetlen, lábatlan hullát fogtak ki a Szajnából, és hamarosan azonosították is: Klement volt. Magának Trockijnak a fia, Lev Szedov is meghalt Párizsban, 1938. február l6-án, egy műtét következtében; nagyon gyanús körülmények között halálozott el, és ez azt a gyanút ültette el a hozzá közel állókban, hogy a szovjet titkosszolgálat gyilkoltatta meg.[48] Ezzel szemben Pavel Szudoplatov azt állítja az emlékirataiban,[49] hogy szó sem volt ilyesmiről. De azért tény, hogy az NKVD kitartóan megfigyelte Lev Szedovot. Egyik bizalmasa, Mark Zborowski a trockista

mozgalomba befurakodott ügynök volt.

Ezzel szemben Szudoplatov elismerte, hogy 1939 márciusában őt bízta meg Trockij meggyilkolásával Berija és személyesen Sztálin.[50] „Még az idén végezni kell Trockijjal, amíg ki nem tör a háború, mert az elkerülhetetlen - mondta neki Sztálin, majd hozzátette: - Maga majd közvetlenül Berija elvtárstól függ, senki mástól, de a magáé a teljes felelősség az akcióért."[51] Könyörtelen hajsza indult a IV. internacionálé vezetője után. Párizson, Brüsszelen, az Egyesült Államokon át egészen Mexikóvárosig, ahol Trockij lakott. Szudoplatov ügynökei a mexikói kommunista párt cinkosságával készítettek elő egy első merényletet, de május 24-én Trockij csodával határos módon megmenekült. Szudoplatov úgy tudta eltenni Trockijt láb alól, hogy hamis néven beépítette mellé Ramón Mercadert. Mercader egy trockista aktivista nő bizalmába férkőzött, így sikerült kapcsolatba lépnie az „Öreggel". Trockij nem volt valami gyanakvó ember, belement, hogy fogadja Mercadert, és véleményt mondjon egy cikkről, amely Trockij, a forradalmár védelmében íródott. Akkor csapta fejbe Mercader egy jégcsákánnyal. A súlyosan megsebesült Trockij fölordított. A felesége és a testőrei rávetették magukat Mercaderre. aki csak állt ott dermedten, a gaztette után. Másnap Trockij meghalt.

Lev Trockij tisztán látta, hogy a GPU, majd az NKVD tartja kézben a Kominternt, és bírálta a kommunista pártok, a Komintern tagozatai és az NKVD ügyosztályai közötti összefonódást. Három nappal az ellene intézett első gyilkossági kísérlet után ezt írta 1940. május 27-én kelt levelében a mexikói főügyésznek: „A GPU szervezetének a Szovjetunión kívül is meggyökerezett hagyományai és módszerei vannak. A GPU-nak törvényes vagy félig-törvényes fedőszervre és ügynökei toborzásához kedvező körülményekre van szüksége tevékenysége kifejtéséhez; az úgynevezett »kommunista pártokban« találja meg ezt a környezetet és fedezetet."[52] Utolsó írásában, még mindig a május 24-i merénylet kapcsán, ismét részletesen foglalkozik azzal az akcióval, amelynek kis híján áldozatul esett. Szerinte a GPU (Trockij mindig ezt, a még 1922-ben, az ő idejében elfogadott nevet használta) „Sztálin hatalmának fő szerve", a Szovjetunióban érvényesülő „totális uralom eszköze", ez okozza, hogy „a szolgalelkűség és a cinizmus szelleme hatja át az egész Kominternt, és ez mérgezi meg a velejéig a munkásmozgalmat". Hosszasan fejtegeti éppen ezt a sajátosságot, mert sok mindent ez határoz meg a kommunista pártok szintjén: „Mint szervezet, a GPU nem azonos a Kominternnel, de szétválaszthatatlanul össze vannak fonódva. Az egyik a másik alá van rendelve, de nem a Komintern utasítja a GPU-t. hanem, fordítva, a GPU-nak van teljhatalma a Komintern fölött."[53]

Trockij kettős tapasztalatának gyümölcse ez a sok részismeretre támaszkodó elemzés: az egyikre akkor tett szert, amikor a születő szovjet állam egyik vezetője volt, a másikra meg számkivetettként, amikor az egész világon üldözték az NKVD ma már teljes bizonyossággal ismert nevű bérgyilkosai. Jelen esetben a Nyikolaj Jezsov által 1936 decemberében alakított „különleges küldetések" osztályának vezetőiről van szó: név szerint ezekről: Szergej Spigelglasz, aki kudarcot vallott, (az 1996-ban elhunyt) Pavel Szudoplatov és (az 1981-ben meghalt) Naum Ejtingon, akik sikert arattak, mert sok volt a cinkosuk.[54]

1940. augusztus 20-án gyilkolták meg Trockijt Mexikóban; mindjárt megindult a

nyomozás a helyszínen, majd később is kutatta a kérdést Julián Gorkin, ezekből ismerjük az eset lényegét.[55] Különben nem volt kétséges, hogy ki adott megbízást a gyilkosságra: a közvetlen felelősök is ismeretesek voltak, és újabban Szudoplatov is megerősítette ezeket az értesüléseket. Jaime Ramón Mercader del Rio egy olyan kommunista nőnek, Caridad Mercadernek volt a fia, aki sokáig dolgozott a titkosszolgálatnak, és N. Ejtingon szeretője lett. Álnéven, Jacques Mornardként férkőzött közel Mercader Trockijhoz. Mornard valóságos személy volt; 1967-ben halt meg Belgiumban. Részt vett a spanyol polgárháborúban, valószínűleg ott „vette kölcsön" az útlevelét a szovjet titkosszolgálat. Mercader a Jacson nevet is használta, egy erre szóló tartalékútlevéllel: eredetileg egy kanadaié volt ez az útlevél, aki beállt a nemzetközi brigádokba, és elesett a fronton. Ramón Mercader 1978-ban halt meg Havannában, ahol dolgozott: Fidel Castro hívta meg, hogy legyen a belügyminisztérium tanácsadója. Lenin-renddel tüntették ki a bűntettéért, de csöndben temették el Moszkvában.

Hiába szabadult meg Sztálin az utolsó politikai ellenfelétől, attól még nem hagyott alább a trockista vadászat. A francia példa árulkodik róla, hogy mit tanultak, mire járt az eszük a kommunista aktivistáknak a kis trockista szervezetek aktivistáival kapcsolatban. Nincs kizárva, hogy Franciaországban a megszállás alatt, kommunisták jelentettek föl bizonyos trockistákat a francia vagy a német rendőrségnek.

A Vichy-féle francia börtönökben és táborokban módszeresen vesztegzár alatt tartották a trockistákat. Nontronban (Dordogne) Gérard Bloch volt az áldozata annak a kollektív kommunista kiközösítésnek, amelyet Jean-Richard Bloch író fia, Michel Bloch irányított. Később átvitték az eysses-i börtönbe, ahol egy katolikus tanító figyelmeztette Gérard Blocht, hogy a börtön kommunista kollektívája elhatározta, hogy kivégzik, az éjszaka megfojtják

Blocht.[56]

Az elvakult gyűlöletnek ebben a légkörében négy trockista -köztük az Olasz Kommunista Párt alapítója, Pietro Tresso - „eltűnése", akik a Haute-Loire megyében tevékenykedő „Wodli" partizáncsoportban harcoltak, új értelmet nyert. 1943. október I-jén kommunista elvtársaival együtt a Puy-en-Velay-i börtönből öt troc-kista aktivista szökött meg, s ez a kommunista partizáncsoport „vette át" őket. Az egyikük, Albert Demaziére véletlenül elszakadt a társaitól. Egyedül ő maradt életben az öt trockistából:[57] Tresso, Pierre Salini, Jean Reboul, Abraham Sadek egy nagyon jellemző színjáték-per középpontjába került, és október végén kivégezték őket. Tény, hogy a még élő „tanúk" és szereplők azt mesélik: azzal vádolták ezeket az aktivistákat, hogy „a tábor ivóvizének megmérgezésére" készülnek; ez a középkorias vád Trockijnak (akinek a fiát, Szergejt is hasonló szándékokkal vádolták a Szovjetunióban) és a partizánok legalább még egy foglyának (Abraham Sadeknek) zsidó származására utal. Így mutatta meg a kommunista mozgalom, hogy nem mentes a legotrombább antiszemita maradiságtól. A meggyilkolásuk előtt lefényképezték a négy trockistát, valószínűleg azért, hogy azonosíthassa őket az FKP legfelsőbb vezetősége, és arra kényszerítették őket, hogy írják meg az önéletrajzukat.

A kommunisták még a koncentrációs táborban is igyekeztek fizikailag megsemmisíteni közvetlen ellenfeleiket, a tábori hierarchiában elfoglalt vezető posztok segítségével. 1943

októberében letartóztatták, és 1944 januárjában Buchenwaldba deportálták Marcel Beaufrére-t. a nemzetközi munkáspárt bretonvidéki vezetőjét; a blokk-közi főnök (egy kommunista) mindjárt meggyanúsította, hogy trockista. Tíz nap múlva egy barátja figyelmeztette Beaufrére-t, hogy blokkjának, a 39-esnek kommunista sejtje halálra ítélte, és át akarja küldeni a kísérleti foglyok blokkjába, ahol tífusszal oltották be a rabokat. Marcel Beaufrére in extremis menekült meg, német aktivisták jóvoltából.[58] Elég volt, ha kihasználják a náci koncentrációs rendszert, a kommunisták máris megszabadulhattak politikai ellenfeleiktől, csak a legveszélyesebb csoportokba kellett beosztani őket; pedig mindannyiukat ugyanazok a Gestapo-legények és SS-ek sanyargatták. Marcel Hic és Roland Filiatre két buchenwaldi deportált volt: mindkettejüket a szörnyű Dora-táborba küldték „a tábor irodai igazgatásával megbízott német kommunisták, NKP-káderek jóváhagyásával" - írja Rudolph Prager.[59] Marcel Hic ott pusztult a táborban. Roland Filiatre ellen még 1948-ban is sikertelen gyilkos merényletet követtek el a munkahelyén.

Más trockista aktivisták „likvidálása" is végbement a felszabadulás örve alatt. Mathieu Buchholz, az „Osztályharc" csoporthoz tartozó fiatal párizsi munkás 1944. szeptember 11-én tűnt el. 1947 májusában csoportjának újságja a „sztálinistákat" okolta érte.

Görögországban sem volt jelentéktelen a trockista mozgalom. A görög kommunista párt egyik titkára, Pandelisz Puliopulosz, akit az olaszok lőttek agyon, már a háború előtt ahhoz csatlakozott. A háború alatt a trockisták egyénileg a nemzeti felszabadítási frontba álltak be, amelyet a kommunisták alakítottak meg 1941 júniusában. Arisz Veluhiotisz, a nemzeti felszabadítás népi hadserege tábornoka mintegy húsz trockista vezetőt végeztetett ki. A felszabadulás után mind több trockista aktivistát raboltak el. Gyakran meg is kínozták őket, hogy elárulják elvtársaik címét. 1946-ban, a KP központi bizottságának írt jelentésében Vaszilisz Barciotasz 600 trockistáról tud, akiket a népi harcok védelmi szervezete végzett ki, ez a szám valószínűleg anarchistákat vagy szakadár szocialistákat is magában foglal.[60] Az archeo-marxistákat is üldözték és gyilkolták, azokat az aktivistákat, akik 1924 óta szervezkedtek a görög kommunista párton kívül.[61]

Az albán kommunisták sem maradtak el mögöttük. Egyesültek 1941 novemberében az Anastaste Lula körül tömörülő trockistákat is felölelő baloldali csoportok, de utána megint felszínre kerültek a nézeteltérések a trockisták és a jugoszláv kommunisták tanácsadóinak segítségét élvező ortodoxok (Enver Hodzsa, Mehmed Shehu) között. 1943-ban rövid úton kivégezték Lulát. Egy másik, különösen népszerű trockista vezető, Sadik Premtaj több gyilkossági kísérletet túlélt, és sikerült Franciaországba menekülnie; 1951 májusában esett áldozatul egy új emberölési kísérletnek, amelyet Djemal Chami követett el, a nemzetközi brigádok egykori harcosa, a párizsi albán külképviselet bérence.

Kínában egy kis mozgalomcsíra alakult 1928-ban Csen Tu-hsziu irányítása alatt; ő volt a KKP alapítója és egykori titkára. 1935-ben még csak pár száz tagja volt. A Japán elleni háború alatt egy részüknek sikerült beállnia a felszabadító népi hadsereg VIII. hadtestébe. Mao Ce-tung végeztette ki őket, és az általuk irányított hadosztályokat is fölszámolta. A polgárháború után módszeresen hajszát indítottak utánuk, és kivégezték őket. Sokuk sorsa ismeretlen maradt.

Indokínában eleinte más volt a helyzet, 1933-tól egy követ fújtak a Tranh Dau (Harc)

csoport trockistái és a kommunisták. Különösen a félsziget déli részében volt igen erős a trockista befolyás. 1937-ben. Jacques Duclos egyik utasítása megtiltja az indokínai kommunista pártnak, hogy továbbra is együttműködjék a Harc aktivistáival. A japán vereség utáni hónapokban egy másik trockista irányzat - a nemzetközi kommunista liga (NKL) - tett szert olyan befolyásra, amely aggodalommal töltötte el a kommunista vezetőket. 1945 szeptemberében, az angol csapatok bevonulásakor az NKL szigorúan bírálta a Viet Minht, az 1941 májusában Ho Si Minh által alapított demokratikus függetlenségi frontot, mert olyan békés fogadtatásban részesítette az angolokat. Szeptember l4-én Viet Minh széles körű akciót indított a trockista káderek ellen, de azok nem viszonozták. Elfogták a trockistákat, majd kivégezték nagy részüket. Harcoltak az angol-francia csapatok ellen, majd visszavonultak a Gyékény Síkságra, ahol a Viet Minh csapatai verték szét őket. Az akció második menetében a Harc aktivistái ellen fordult a Viet Minh. Börtönbe vetették őket Ben Sucban, és a francia csapatok közeledtekor kivégezték őket. Azután a mozgalom történelmi vezetőjét, Ta Thu Taut tartóztatták le és végezték ki 1946 februárjában. Nemhiába írta Ho Si Minh, hogy a trockisták „a legaljasabb árulók és kémek”.[62]

Csehszlovákiában Zavis Kalandra sorsa egymagában is jellemzi minden eszmetársa sorsát. 1936-ban kizárták Kalandrát a CSKP-ból, mert egy füzetkét írt a moszkvai perek ellen. Ellenálló volt, ezért a németek Oranienburgba deportálták. 1949 novemberében letartóztatták, azzal vádolták, hogy „összeesküvést szőtt a köztársaság ellen”, és megkínozták. 1950 júniusában kezdődött a pere; önkritikát gyakorolt. Június 8-án halálra ítélték. A Combat című lap 1950. június l4-i számában André Breton arra kérte Paul Éluard-t, hogy lépjen közbe egy olyan ember érdekében, akit mindketten már a háború előtti időkből ismertek. Éluard így válaszolt: „Túl sok a dolgom az ártatlanságukat hangoztató ártatlanokkal, semhogy bűneiket hangoztató bűnösökkel foglalkozzam.”[63] Június 27-én kivégezték Zavis Kalandrát és három másik társát.

Külföldi antifasiszták és forradalmárok, a szovjet rémuralom áldozatai

A Komintern, a trockisták és más kommunista szakadárok megtizedelése a kommunista rémuralom fontos vonása ugyan, de nem az egyetlen. Tény, hogy nagyon sok külföldi élt a Szovjetunióban a harmincas évek közepén, akik nem voltak kommunisták, csak a szovjet délibáb vonzotta oda őket. Közülük sokan a szabadságukkal és gyakran az életükkel fizettek ezért a szovjetek országa iránt táplált szenvedélyükért.

A harmincas évek elején nagy propaganda-hadjáratot indítottak a szovjetek Karélia körül; két húron játszottak egyszerre, hol a szovjet-finn határvidék kínálta lehetőségeket, hol „a szocializmus építésének” vonzóerejét domborították ki. Nem kevesebben, mint tizenkétezren hagyták el Finnországot, az Egyesült Államokból is csatlakozott hozzájuk vagy ötezer finn, lényegében az (amerikai) Finn Dolgozók Társaságának tagjai, akik nagyon nehéz helyzetben voltak az 1929-es válság utáni munkanélküliség miatt. Már csak azért is magasra csapott a „Karélia-láz”, mert az Amtorg (a szovjet kereskedelmi iroda) ügynökei mindenkinek munkát ígértek, magas béreket, lakást és ingyen utazást New Yorkból Leningrádba. Mindenkinek azt ajánlották, hogy mindenét vigye magával.

Ez a - hogy Aino Kuusinen kifejezésével éljünk - „délibábhajsza” lidércnyomássá vált.

Éppen csak megérkeztek a ki- (vagy be)vándorlók, mindjárt elkobozták tőlük a gépeiket, szerszámaikat és megtakarított pénzecskéjüket. Át kellett adniuk az útlevelüket, és egyszeriben fogságban találták magukat egy erdő uralta, elmaradott tájon, különlegesen nehéz életkörülmények között.[64] Arvo Tuominen szerint legalább húszezer finn raboskodott a gyűjtőtáborokban.[65] (Tuominen vezette a finn kommunista pártot, a Komintern végrehajtó bizottsága elnökségének is póttagja volt 1939 végéig, utána halálra ítélték, majd tíz évi börtönre változtatták a büntetését.)

Aino Kuusinen tanúja volt kirovakani kényszerlakhelyén, hogyan érkeznek oda azok az örmények, akik szintén lépre mentek az ügyes propagandának, és rászánták magukat, hogy az Örmény Szovjet Köztársaságban telepednek le. Sztálin fölhívta a külföldön élő orosz eredetű emigránsokat, hogy térjenek haza a Szovjetunióba; erre aztán fölbuzdultak az örmények - pedig nagy részük Törökországból menekült világgá -, hogy hazatérnek abba az Örmény Köztársaságba, amely őseik földjét jelentette képzeletükben. 1947 szeptemberében több ezren gyűltek össze Marseille-ben. Háromezer-ötszázan szálltak föl a Rosszija hajó fedélzetére, amely a Szovjetunióba szállította őket. Mihelyt áthaladt a hajó a fekete-tengeri szovjet felségvizek jelképes határvonalán, gyökeresen megváltozott a szovjet hatóságok magatartása. Sokan megértették belőle, hogy gyalázatosan tőrbe csalták őket. 1948-ban kétszáz örmény érkezett az Egyesült Államokból. Ünnepélyesen fogadták őket, de utána finnekéhez hasonló sors várt rájuk: rögtön elkobozták az útlevelüket. 1956 májusában több száz, Franciaországból jött örmény tüntetett Christian Pineau francia külügyminiszter jereváni látogatása alkalmával. Csak hatvan család hagyhatta el a Szovjetuniót, a többire lecsapott a megtorlás.[66]

Nemcsak azokat sújtotta a rémuralom, akik önként települtek a Szovjetunióba, hanem azokat is, akiket elnyomó önkényuralmi rendszerek toloncoltak oda. Az 1936-os szovjet alkotmány 129. cikkelye szerint „a SZU menedékjogot nyújt a dolgozók érdekeinek védelméért vagy tudományos munkásságukért vagy nemzeti felszabadító harcukért üldözött idegen állampolgároknak”. Vie et destin (Élet és sors) című regényében, Vaszilij Grosszman leírja egy SS-katona és foglya, egy idős bolsevik pártmunkás vitáját. Az SS-katona egy olyan mondatot mond hosszú magánbeszédében, amely tökéletesen jellemzi a Szovjetunióba menekült sok ezer férfi, nő és gyerek sorsát, íme: „Ki van a mi táborainkban békeidőben, amikor nincs hadifogoly? A párt ellenségei, a nép ellenségei. Maguk is ismerik ezt a fajtát, a maguk táboraiban is ilyenek vannak. És ha a maguk táborai békeidőben az SS irányítása alá kerülnének, nem bocsátanánk szabadon a maguk foglyait. A mi foglyaink a maguk foglyai. ”[67]

Akár maguktól mentek külföldről a Szovjetunióba, a szovjetek hívó szavára, akár olyan biztonságot reméltek, amelyet nem találtak meg eredeti hazájukban a politikai elkötelezettségük miatt, minden bevándorlóban esetleges kémet gyanítottak a Szovjetunióban. Legalábbis ezt az okot hozták föl leggyakrabban az ítéletek indokolásában.

A húszas évek közepén jelentek meg a Szovjetunióban az olasz antifasiszták; ők alkották a bevándorlók egyik első hullámát. Álmaik menedékét vélték megtalálni a „szocializmus országában”, de sokan kegyetlenül csalódtak, és a rémuralomban lett részük. A harmincas évek közepén körülbelül hatszáz olasz kommunista vagy

szimpatizáns volt a Szovjetunióban; mintegy 250 emigráns politikai káder és három politikai oktatóintézményben 350 hallgató. A tanfolyam végén sok ilyen hallgató elhagyta a Szovjetuniót, és vagy száz pártmunkás Spanyolországba ment, és ott harcolt 1936-tól 1939-ig; mindenkire, aki otthon maradt, lesújtott a nagy rémuralom. Körülbelül kétszáz olaszt tartóztattak le, általában „kémkedés” miatt; vagy negyvenet agyonlőttek - huszonötöt azonosítottak közülük -, a többit a Gulagra küldték, a kolimai aranybányákba, vagy Kazahsztánba. Megindító könyvet írt erről Romolo Caccavale, tucatszámra vázolva föl ezeknek az aktivistáknak az életútját és tragikus sorsát.[68]

Egy példa a sok közül; az antifasiszta Nazareno Scarioli, aki 1925-ben menekült el Olaszországból Berlinbe, majd Moszkvába ment. Fölkarolta a Vörös Segély olasz tagozata, így Scarioli Moszkva környékén kapott munkát egy mezőgazdasági telepen egy évig, majd átkerült Jaltába, egy másik telepre, ahol vagy húsz olasz anarchista dolgozott Tito Scarselli irányítása alatt. 1933-ban fölöszlott a telep; Scarioli visszatért Moszkvába, betették egy tésztagyárba. Részt vett az olasz közösség tevékenységében.

Azután a nagy tisztogatás évei következtek. Szétzilálta az olasz közösséget a félelem és a rémuralom; mindenkiben gyanú fészkelt, egymást gyanúsítgatták a honfitársak. Paolo Robotti kommunista vezető bejelentette az olasz klubban, hogy letartóztatták egy golyóscsapágy-gyár harminchat bevándorolt munkását, „a nép ellenségeit”. Robotti arra kényszerítette a hallgatóságát, hogy helyeseljék ezeknek a munkásoknak a letartóztatását, akiket Robotti jól ismert. Fölemelt kézzel szavaztak; de Scarioli a javaslat ellen szavazott. Másnap este letartóztatták. A Lubjankában megkínozták, erre aláírt egy vallomást. Deportálták a Kolima vidékére, és egy aranybányában dolgozott. Sok olasz jutott hasonló sorsra, és sokan belepusztultak; a szobrász Arnaldo Silva, a mérnök Cerquetti, Aldo Gorelli kommunista vezető, akinek a húga Siloto későbbi képviselőhöz ment feleségül, Vincenzo Baccalá, az OKP római szekciójának egykori titkára, a toszkán Otello Gaggi, aki portásként dolgozott Moszkvában. Luigi Calligaris moszkvai munkás, Carlo Costa velencei szakszervezeti vezető, később odesszai munkás, Edmundo Peluso, aki már Zürichben kapcsolatot tartott fönn Leninnel. A harminchat kilóra lefogyott Scarioli 1950-ben hagyhatta el a Kolima-vidéket, de, mint valami szovjet rabszolgának, továbbra is Szibériában kellett dolgoznia. Csak 1954-ben kapott amnesztiát, majd rehabilitálták is. További hat esztendőbe telt, mire vízumot kapott és visszatérhetett Olaszországba, csekélyke nyugdíjjal.

Nem csak kommunisták, az OKP tagjai vagy szimpatizánsai voltak ezek a menekültek. Üldözött anarchisták is voltak közöttük, akik úgy döntöttek, hogy a Szovjetunióban keresnek menedéket. Francesco Ghezzi szakszervezeti és anarchista aktivista esete a legismertebb közülük: 1921-ben érkezett Oroszországba, hogy az Unione Sindacale Italianát képviselje a Vörös Szakszervezeti Internacionálében. 1922-ben Németországba ment, ahol letartóztatták, mert az olasz kormány a kiadatását kérte terrorizmus miatt. Az erőteljes sajtóhadjárat megmentette az olasz tömlöcöktől, de vissza kellett térnie a Szovjetunióba. Ghezzinek 1924 őszén gyűlt meg először a baja a GPU-val, mert kapcsolatban állt Pierre Pascallal - és főleg Nyikolaj Lazareviccsel. 1929-ben letartóztatták, háromévi börtönre ítélték és Szuzdalba internálták, a tüdővészes Ghezzi számára halálos körülmények közé. Barátai és levelezőtársai kampányt szerveztek

érdekében Franciaországban és Svájcban. Romain Rolland (legalábbis eleinte) és mások is kérvényt írtak alá. Válaszul azt az álhírt terjesztették el a szovjet hatóságok, hogy Ghezzi „a fasiszta követség ügynöke”. Ghezzi 1931-ben kiszabadul, és újra munkába állt egy gyárban. 1937 végén megint letartóztatták. De most a legcsekélyebb hírt sem kaptak sorsáról külföldi barátai. 1941-ben, augusztus végén holttá nyilvánították Vorkutában.[69]

1934. február 11-én, amikor az osztrák szocialista párt védelmi ligája, a Schutzbund vezetői elhatározták, hogy a szocialista párt betiltására törekvő Heimwehr (Honvédő Gárda) minden támadásának ellenállnak, vajon el tudták-e képzelni, hogy elvtársaik milyen sorsra jutnak majd?

A Heimwehr-esek linzi támadása arra késztette a szociáldemokratákat, hogy általános sztrájkot, majd felkelést robbantsanak ki Bécsben. Dollfuss győzött a négy napi, elkeseredett küzdelemben, és a szocialista aktivisták, már akik nem kerültek börtönbe vagy internálótáborba, illegalitásba vonultak, vagy Csehszlovákiába menekültek, majd néhányan Spanyolországban folytatták a harcot. Közülük sokan elhatározták, hogy a Szovjetunióban keresnek menedéket; széles körű propaganda lázította a szociáldemokrata vezetőség ellen, és bírta rá őket erre a döntésre. 1934. április 23-án háromszáz ember érkezett Moszkvába, és még más, kisebb csoportok is követték őket egészen decemberig. A német követség 807 Szovjetunióba emigrált Schutzbund-osról tudott.[70] Családtagokkal együtt körülbelül ezernégyszáz ember talált így menedéket a Szovjetunióban.

Az osztrák kommunista párt vezetői fogadták a Moszkvába érkező első csoportot, és a harcosok végigvonultak a főváros utcáin. A szakszervezetek központi tanácsa vette gondjaiba őket. Százhúsz gyereknek az apja elesett a barikádokon, vagy halálra ítélték őket; ezeket a gyerekeket összegyűjtötték, elvitték egy időre a Krímbe, majd a külön őnekik nyitott, 6. számú moszkvai gyermekotthonban helyezték el őket.[71]

Pár hétig pihentek az osztrák munkások, majd beosztották őket a moszkvai, harkovi, leningrádi, gorkiji vagy rosztovi üzemekbe. Csakhamar kiábrándultak, amiatt, hogy milyen életkörülmények közé kényszerültek, és az osztrák kommunista vezetőknek kellett közbelépniük. A hatóságok a szovjet állampolgárságot akarták rájuk tukmálni; 1938-ben föl is vették háromszázan. Ezzel szemben egész Schutzbund-csoportok léptek kapcsolatba az osztrák követséggel abban a reményben, hogy visszatérhetnek hazájukba. 1936-ban állítólag hetvenhét Schutzbundos tért vissza Ausztriába. A német követség szerint összesen négyszázan utaztak haza 1938 tavaszáig (az Anschluss, 1938 márciusa után német alattvalók lettek az osztrákok). Százhatvanan jutottak el Spanyolországba, hogy harcoljanak a köztársaságiak oldalán.

Sokuknak nem volt olyan szerencséje, hogy elhagyhassa a Szovjetuniót. Ma 278 olyan osztrákról tudunk, akit 1934 vége és 1938 között tartóztattak le.[72] 1939-ben Karlo Stajner egy Fritz Koppensteiner nevű bécsivel találkozott Norilszkban, akiről nem tudja, hogy mi lett vele.[73] Némelyeket kivégeztek, például egy bizonyos Gustl Deutschot, Floridsdorf kerület egykon vezetőjét, a „Karl Marx” ezred egykori parancsnokát, akinek egy füzetkéjét ki is adták a szovjetek (Les Combats de février á Floridsdorf; A floridsdorfi februári harcok. Prometheus, Moszkva, 1934).

A 6. számú gyermekotthont sem kímélték. 1936 őszén elkezdődtek a letartóztatások a

menekült szülők körében; gyerekeiknek rögtön az NKVD hatóságai vették kezükbe a sorsát; árvaházakba kerültek. Wolfgang Leonhard édesanyja 1936 októberében tűnt el, de a fia csak 1937 nyarán kapott tőle egy levelezőlapot a Komi Köztársaságból; öt év táborfogságra ítélték „trockista ellenforradalmi tevékenység miatt”.[74]

1924-ben 2600 és 3750 között volt azoknak a jugoszlávoknak a száma, akik már 1917-ben is Oroszországban voltak, és úgy döntöttek, hogy ott is maradnak. Ipari munkások és szakemberek is csatlakoztak hozzájuk, akik Amerikából és Kanadából érkeztek szerszámaikkal, hogy részt vegyenek „a szocializmus építésében”. Az egész országban voltak telepeik. Leninszktől Szaratovon át Magnyitogorszkig. Közülük néhányan (ötvenen vagy százan) a moszkvai metró építésében is részt vettek. A jugoszláv emigrációt is üldözték, akárcsak a többit. Bozsidar Maszlarics azt állítja, hogy az ő sorsuk volt „a legkomiszabb”, és hozzáteszi; „1937-38-ban letartóztatták nagy többségüket, és teljesen ismeretlen a további sor-suk...”[75] Egyéni vélemény, az az alapja, hogy több száz emigráns eltűnt. Jelenleg még mindig nincsenek végleges adataink a Szovjetunióban, különösen a moszkvai metróépítkezésen dolgozó jugoszlávokról, akiket szigorúan megbüntettek, mert tiltakoztak a munkakörülményeik ellen.

1939 szeptemberének végén érvénybe lépett Lengyelország 1939. augusztus 23-án titokban eldöntött felosztása a náci Németország és Szovjet-Oroszország közt. A két támadó összehangolta az akcióját, hogy biztosan kézben tarthassa a helyzetet és a lakosságot: együttműködött a Gestapo és az NKVD. A zsidó közösségek is kétfelé oszlottak: 3,3 millió emberből körülbelül 2 millió került német uralom alá; az üldözés (fölgyújtott zsinagógák) és a mészárlás után a gettóba zárás következett: a lódzi gettót 1940. április 30-án hozták létre, az októberben megszervezett Varsóit november 15-én árták be.

A Sladek család tragikus hányattatása

1963. február 10-én közölte az Arbeiter Zeitung című szocialista újság a Sladek család történetét. 1934 szeptember közepén Sladekné és két gyereke Harkovba érkezett a férjéhez, Josef Sladekhez, az egykori Schutz-bundoshoz és semmeringi vasutashoz, aki a Szovjetunióba menekült. Az NKVD 1937-ben kezdte el a letartóztatásokat a harkovi osztrák közösségben, később, mint Moszkvában és Leningrádban. 1938. február 15-én Josef Sladekre is sor került. 1941-ben. a német támadás előtt Sladekné a német követséghez fordult, és kérvényezte a Szovjetunió elhagyását. Július 26-án őt is, Alfred nevű, tizenhat éves fiát is letartóztatta az NKVD, a másik fiát, a nyolcéves Victort pedig egy NKVD-árvaházban helyezték el. Az NKVD mindenáron „vallomást” akart kicsikarni Alfredből: megverték, azt mondták neki, hogy agyonlőtték az anyját. A német előnyomulás miatti kiürítés következtében anya és fia véletlenül összetalálkozott az Uralban, az ivgyeli táborban. Sladeknét öt év táborfogságra ítélték kémkedésért, Alfred Sladeket tíz évre kémkedésért és szovjetellenes tevékenységért. Áthelyezték őket a szarmai táborba, ahol fölfedezték Josef Sladeket, akit öt évi börtönre ítéltek Harkovban. De megint elválasztották őket egymástól. Sladekné 1946 októberében szabadult, és az Uralban, Szolikamszkban jelöltek ki kényszerlakhelyet neki, ahová a férje is került egy év múlva. A férfi nem tudott dolgozni, tüdővész és szívgyengeség miatt. Koldulásból

tengődött egészen haláláig, 1948. május 31-éig a semmeringi vasutas. 1951-ben Alfred is kiszabadult, és csatlakozhatott az édesanyjához. 1954-ben, nagy üggyel-bajjal, mindketten visszatérhettek Ausztriába, Semmeringbe. Victort hét évvel azelőtt látták utoljára. 1946-ból valók a legfrissebb hírek róla.

Sok lengyel zsidó kelet felé menekült az előrenyomuló német hadsereg elől. 1939-40 telén a németek nem igyekeztek meggátolni minden átlépést az új határon. De akik szerencsét próbáltak, váratlan akadályba ütköztek: „Az »osztálymítosz« hosszú prémkabátos és sapkás szovjet őrei feltűzött szuronnyal, rendőrkutyákkal és géppisztolysorozatokkal fogadták az Ígéret Földjére tartó fölkerekedett vándorokat.”[76] 1939 decemberétől 1940 márciusáig a senki földjén találták magukat ezek a zsidók, a Bug keleti partján, egy másfél kilométeres földsávon, és kénytelenek voltak a szabad ég alatt táborozni. Többségük visszatért a német zónába.

L. C. (szolgálati száma: 15015), aki beállt Anders tábornok lengyel hadseregébe, így vall erről a hihetetlen helyzetről: „600-700 méter széles övezet volt ez a terület, ahol már hetek óta 700-800 ember zsúfolódott össze, 90%-uk német éberséget kijátszó zsidó. [...] Betegek voltunk, mindenki csupa lucsok az őszi esőben átázott földön, szorosan összebújtunk, de az »emberbarát« szovjetek nem méltattak bennünket egy darabka kenyérre vagy egy kis meleg vízre. Még az odavalósiaknak sem engedték meg, hogy közelebb jöjjenek hozzánk, segítsenek valamicskét, hogy életben maradhassunk. Így aztán sok sírt hagytunk magunk után azon a területen. [...] Mondhatom, jól tették, akik visszafordultak a német oldalra, mert az NKVD semmivel sem volt jobb, mint a Gestapo, csak annyi a különbség, hogy a Gestapo gyorsabban öli meg az embert, az NKVD meg a halálnál is rémesebben öl és kínoz meg bennünket, úgy, hogy ha valaki megmenekül is a karmai közül, egész életére nyomorék marad...”[77] Israel Joshua Singer jelképesen itt, a senki földjén szánja halálra a hősét, aki „a nép ellensége” lett és elmenekült a Szovjetunióból.[78]

1940 márciusában több százezer (néhányan azt állítják, hatszázezer) menekült volt kénytelen szovjet útlevelet átvenni. A szovjet-náci szerződések menekültcserét is előirányoztak. Sokan úgy döntöttek, hogy visszatérnek a régi Lengyelország németek megszállta részébe, hiszen szétesett a családjuk, és mind nyomasztóbban hatott rájuk az ínség és az NKVD rendőrterrorja. Jules Margoline maga is ott volt Lvovban, Nyugat-Ukrajnában, és azt írja, hogy 1940 tavaszán „a zsidók inkább a német gettót, tnint a szovjet egyenlőséget választották”.[79] Könnyebbnek tartották a főkormányzóság elhagyását úgy, hogy semleges országba igyekeztek, mint azt, hogy a Szovjetunión át meneküljenek el.

A 41-es és 42-es fogoly halála

Az 1890-ben született Victor Alter, a szocialista munkásinternacionálé bizottsági tagja varsói városi tanácsos volt: már előtte a zsidó szakszervezeti szövetség elnöki tisztét töltötte be. Henryk Erlich a varsói városi tanács tagja és a Folkstsaytung című jiddis nyelvű napilap szerkesztője volt. Mindketten a Bundhoz, a lengyelországi zsidó szocialista párthoz tartoztak. 1939-ben a szovjet övezetbe menekültek. Altert szeptember 26-án

tartóztatták le Koveljben, Erlichet október 4-én Breszt-Litovszkban. Altert beszállították a Lubjankába, és halálra ítélték 1941. július 20-án „szovjetellenes tevékenységért” (azzal vádolták, hogy ő irányította a Bundnak valamilyen illegális tevékenységét a Szovjetunióban, a lengyel rendőrséggel együttműködve). A Szovjetunió legfelső bíróságának katonai kollégiuma mondta ki az ítéletet, amelyet tízévi táborfogságra változtattak. Augusztus 2-án Erlichet is halálra ítélte a szaratovi NKVD fegyveres erőinek katonai bírósága; 27-én az ő ítéletét is tízévi táborfogságra változtatták. 1941 szeptemberében mindketten kiszabadultak a Sikorski-Majszkij-féle megállapodás következtében; Berija magához kérette Altert és Erlichet, és azt javasolta nekik, hogy hozzanak létre egy náciellenes zsidó bizottságot, ők pedig elfogadták az ajánlatot. Visszavonultak Kujbisevbe, ám december 4-én megint letartóztatták őket azzal a váddal, hogy kapcsolatban állnak a nácikkal! Berija elrendelte a titkosításukat: azontúl csak a 4l-es (Alter) és a 42-es (Erlich) volt ez a két fogoly, senki sem ismerhette a személyazonosságukat. Szovjet állampolgárnak tekintették őket, így 1941. december 23-án ismét halálra ítélték őket (58. cikkely, 1. §). árulás miatt. A következő hetekben hiába intéztek több kérvényt is a hatóságokhoz: valószínűleg nem is volt tudomásuk az elítélésükről. 1942. május 15-én Henryk Erlich fölakasztotta magát a zárkája rácsára. A levéltárak megnyitása előtt azt hitték, hogy kivégezték.

Victor Alter öngyilkossággal fenyegetődzött. Ekkor Berija elrendelte, hogy szigorítsák meg a felügyeletét. 1943. február 17-én kivégezték Victor Altert, Sztálin személyesen hagyta jóvá az 1941, december 23-i ítéletet. Sokat mond, hogy kis idővel a sztálingrádi győzelem után végezték ki. A szovjet hatóságok rágalmazással tetézték a gyilkosságot: Alter és Erlich állítólag propagandát fejtett ki, hogy írjanak alá békeszerződést a náci Németországgal.

Lukasz Hirszowícz: „NKVD Documents shed new líght on fate of Erlich and Alter”.

East European Jewish Affairs. 2. szám, 1992. tél.

1940 elején elkezdődött a lengyel állampolgárok deportálása (lásd Andrzej Paczkowski írását), és egészen júniusig tartott. Mindenféle vallású lengyelt deportáltak vasúton, a távol-észak vagy Kazahsztán felé. Az a szállítmány, amelyben Jules Margoline utazott, tíz nap alatt ért Murmanszkba. A gyűjtőtábor társadalmának éles szemű megfigyelőjeként ezt írja: „Nemcsak az különbözteti meg a szovjet táborokat a világ minden fegyintézetétől, hogy olyan óriási, elképzelhetetlenül nagy a kiterjedésük, nem is csak a gyilkos életkörülményeik. Hanem az is, hogy szüntelenül hazudnunk kell az életünkért, mindig hazudnunk kell, évekig álarcot hordoznunk, és soha sem mondhatjuk ki, amit gondolunk. Szovjet-Oroszország-ban a »szabad« állampolgároknak is mindig hazudniuk kell. [...] Nincs is más önvédelmi eszköz, csak az alakoskodás és a hazugság. Az ülések, a gyűlések, a találkozók, a társalgások, a faliújságok mind be vannak burkolva valami hivatalos, édeskés nyelvezetbe, amelyben egyetlen igaz szó sincs. A nyugati ember bajosan értheti meg, hogy mit jelent a jogfosztottság, meg az, hogy öt-hat évig nem fejezhetjük ki magunkat teljesen őszintén, és a legcsekélyebb »helytelen«, gondolatot is magunkba kell fojtanunk, és némának kell lennünk, mint a sír. Ez alatt a hihetetlen

nyomás alatt széthull a személyiség egész belső világa."[80]

1945-46 telén doktor Jacques Pat, az amerikai zsidó munkásbizottság titkára Lengyelországba utazott, azzal a feladattal, hogy náci bűntetteket derítsen föl. Visszatérése után cikksorozatot tett közzé a Szovjetunióba menekült zsidókról a Jewish Daily Forwardban. 400 000-re becsülte a deportálás következtében táborokban és munkatelepeken elpusztult lengyel zsidók számát. A háború után 150 000-en döntöttek úgy, hogy visszaveszik a lengyel állampolgárságukat, mert így akartak elmenekülni a Szovjetunióból. „Az a százötvenezer zsidó, aki ma átlépi a szovjet-lengyel határt, már rég nem a Szovjetunióról, a szocialista hazáról, a diktatúráról és a demokráciáról beszél. Őszerintük már eldőlt ez a vita, és az az utolsó szavuk benne, hogy elhagyják a Szovjetuniót" - írta Jacques Pat, aki több százzal is beszélt közülük.[81]

Szovjet foglyok kényszerű visszatérése a Szovjetunióba

Gyanúsnak tartotta a rendszer, ha külföldiekkel tartott fenn kapcsolatot valaki, vagy külföldről érkezett a Szovjetunióba, arra az orosz katonára meg, aki négy évig sínylődött külföldön, német fogságban, úgy tekintett, mint árulóra, aki rászolgált a büntetésre; az 1942-es, 270-es számú rendelet, amely a büntető törvénykönyv 193. §-át módosította, kimondta, hogy ipso facto áruló, akit foglyul ejt az ellenség. Nem sokat számít, hogy milyen körülmények között esett fogságba az illető, és hogyan zajlott le a raboskodás: az oroszok esetében iszonyúak voltak ezek a körülmények - a náci Weltanschaung szerint a szlávokra, ezekre az alsóbbrendű emberekre megsemmisülés várt -, mert az 5,7 millió hadifogolyból 3,3 millió belehalt az éhségbe és a rossz bánásmódba.

Nagyon zavarta a szövetségeseket, hogy orosz katonák vannak a Wehrmachtban, és Sztálin - válaszul - már jó korán elhatározta, hogy kieszközli szövetségeseitől, hogy minden orosz hazakerüljön a nyugati zónákból. El is érte könnyűszerrel. 1944 október végétől 1945 januárjáig több mint 332 000 foglyot küldtek vissza erőszakkal a Szovjetunióba (közülük 1179-et San Franciscóból). A brit és amerikai diplomatáknak nemcsak nem volt semmi lelkiismeret-furdalásuk, hanem még bizonyos cinizmussal is fogták fel a dolgot, hiszen jól tudták, így Anthony Eden is, hogy csak erőszakkal tudnák „kezelni" a kérdést.

A jaltai tárgyalásokon (1945. február 5-töl 12-ig) a három (a szovjet, az angol és az amerikai) tárgyalófél titkos megállapodásokat irt alá, amelyek kallódó katonákra és polgári személyekre egyaránt vonatkoztak. Churchill és Eden belement, hogy Sztálin döntsön azoknak a foglyoknak a sorsáról, akik Vlaszov tábornok parancsnoksága alatt az orosz felszabadító hadsereg (ROA) soraiban harcoltak, mintha bárki is szavatolta volna, hogy méltányos ítéletben lesz részük.

Sztálin bölcsen tudta, hogy szovjet katonáinak egy része főleg a Vörös Hadsereg szervezetlensége - amiért elsősorban ö volt a felelős -, a tábornokai és a maga (Sztálin) ügyetlensége miatt esett fogságba. Az is biztos, hogy sok katonának semmi kedve sem volt egy gyűlölt rendszerért harcolni, és - hogy Lenin kifejezésével éljünk - „a lábával szavazott".

Mihelyt aláírták a jaltai megállapodást, nem múlt el úgy hét, hogy csapatszállítmányok

ne hagyják el a brit szigeteket: irány a Szovjetunió. Két hónap alatt, 1945 májusától júliusáig több mint 1,3 millió olyan személyt „repatriáltak”, akik a nyugati megszállási övezetekben tartózkodtak, és akiket Moszkva szovjetnek tekintett (az ukránokat és az 1940-ben bekebelezett baltiakat is beleértve). Augusztus végére több mint 2 millió ilyen „oroszt” szolgáltattak ki. Néha szörnyű körülmények között: gyakoriak voltak az egyéni és csoportos öngyilkosságok (egész családok lettek öngyilkosok) és az öncsonkítások is; amikor átadták őket a szovjet hatóságoknak, a foglyok hiába próbáltak meg passzív ellenállást tanúsítani, az angolok-amerikaiak habozás nélkül erőszakhoz folyamodtak, hogy kielégítsék a szovjet kívánságokat. Megérkezésükkor a politikai rendőrség felügyelete alá helyezték a hazatoloncoltakat. Éppen csak befutott az Al-manzora az odesszai kikötőbe, még aznap, április 18-án rögtöni ítéletekre és kivégzésekre került sor. Ugyanígy történt, amikor az Empire Pride hajózott be a fekete-tengeri kikötőbe.

A nyugatiak attól féltek, hogy a Szovjetunió túszul ejti az angol, amerikai vagy francia foglyokat, és megzsarolja őket ezzel a „váltópénzzel”: jól jellemzi ez az aggályos magatartás, hogy mit tarthattak a szovjet diktátumokról, amelyek így kikényszerítették minden orosz állampolgár vagy orosz származású személy „repatriálását”, azokat az emigránsokat is ideértve, akik az 1917-es forradalom után távoztak külföldre. Ez a teljesen tudatos nyugati politika még azzal az eredménnyel sem járt, hogy megkönnyítette volna saját állampolgáraik hazatérését. Ezzel szemben lehetővé tette a Szovjetuniónak, hogy megbízottai siserehadát uszítsa az ellenszegülők nyomába, és lábbal tiporja a szövetséges nemzetek törvényeit.

Francia részről, a németországi katonai kormányzat Bulletinje azt közölte, hogy 1945. október l-jén 101 000 „hontalan személyt” küldtek vissza a szovjet oldalra. A francia hatóságok még Franciaországban is engedélyezték 70 rendezőtábor felállítását, amelyek igen gyakran valami furcsa területenkívüliséget élveztek - mint a beauregard-i tábor, Párizs környékén -, amelyek fölött minden ellenőrzési jogukról lemondtak a franciák, és nemzeti függetlenségükkel ellentétben álló büntetlenséget biztosítottak az NKVD Franciaországban működő szovjet ügynökeinek. Szovjet részről gondosan kitervelték ezt az egész akciósorozatot, hiszen már 1944 szeptemberében elkezdték a kommunista propagandát. Csak 1947-ben zárta be a Területbiztonsági Igazgatóság a beauregard-i tábort, amikor már gyermekrablásokra is sor került elvált házastársak vitájában. Roger Wybot, a művelet irányítója ezt jegyzi meg: „Ahogy értesülhettem róla, valójában inkább valami emberszöktető táborhoz hasonlított ez az átmeneti tábor”.[82] Oly későn és oly ritkán tiltakoztak ez ellen a politika ellen, hogy említést érdemel az a tiltakozás, amely 1947 nyarán jelent meg a Masses című szocialista folyóiratban: „Azt még csak könnyen megérti az ember, hogy a hatalmon lévő Dzsingisz kán légmentesen lezárja a határait, hogy visszatartsa a rabszolgáit. De az már a háború után lezüllött erkölcseinkkel sem férhet össze, hogy még ahhoz is joga van, hogy külföldről kiadassa őket magának. [...] Miféle erkölcsi vagy politikai jogon kényszeríthetnek valakit, hogy olyan országban éljen, ahol testi-lelki rabszolgaság várna rá? Némán hallgatja a világ az orosz állampolgárok jajkiáltását, akik inkább a halált választják, mint hogy visszatérjenek hazájukba; ugyan milyen köszönetet vár érte Sztálintól?”

A folyóirat szerkesztői leleplezték a legújabb kitoloncolásokat: „A tömegek a

legelemibb menedékjog megsértése iránt is bűnös közönyt tanúsítanak: ez bátorította az olaszországi angol katonai hatóságokat egy minősíthetetlen gaztett elkövetésére: május 8-án kiemeltek a ruccionei 7-es számú táborból 175 oroszt azzal, hogy - úgymond - Skóciába viszik őket, a 6-os táborból pedig (ahol egész családok voltak együtt) 10 személyt. Amikor már távol járt a tábortól ez a 185 személy, minden olyan tárgyat elvettek tőlük, amivel öngyilkosságot követhettek volna el, és megmondták nekik, hogy valójában nem Skóciába, hanem Oroszországba kerülnek. Néhányuknak mégis sikerült öngyilkosságot elkövetnie. Ugyanazon a napon a pisai táborból is elvittek 80 embert (csupa kaukázusit). Angol csapatok őrizte vasúti kocsikban szállították őket Ausztriába, a szovjet övezetbe. Néhányan szökni próbáltak, és az őreik megölték őket..."[83]

Különleges táborokba internálták a repatriált foglyokat, az (1941 vége óta létesített) úgynevezett „szűrő és ellenőrző" táborokba, amelyek alig különböztek a munkatáboroktól, és 1946 januárjában már be is olvadtak a Gulagba. 1945-ben 214 000 fogoly került oda.[84] Egy csúcsra járatott Gulagra jutottak ezek a foglyok: általában hat év táborfogságra ítélték őket, az 58/1.b cikkely alapján. A ROA egykori tagjai is köztük voltak, akik az SS ellen harcolva részt vettek Prága felszabadításában.

Az ellenséges foglyok

A Szovjetunió nem ratifikálta a hadifoglyokra vonatkozó nemzetközi konvenciót (Genf, 1929), Ha a foglyok hazája nem írta is alá a konvenciót, az elvileg, még akkor is védte őket. A Szovjetunió semmibe vette ezt a rendelkezést. Győzelmet aratott, és három-négymillió német katonát tartott fogva. Köztük olyan katonákat is, akiket a nyugati hatalmak már szabadon bocsátottak, és a szovjet övezetbe tértek vissza, ahonnan a Szovjetunióba deportálták őket.

1947 márciusában Vjacseszlav Molotov kijelentette, hogy egymillió németet repatriáltak (pontosan 1 003 974-et), és hogy még 890 532 fogoly van hazája táboraiban. Sokan kétségbe vonták ezeket a számokat. 1950 márciusában a Szovjetunió bejelentette, hogy befejeződött a foglyok hazaszállítása. A nemzetközi szervezetek szót emeltek, hogy még legalább 300 000 hadifogoly és 100 000 polgári személy maradt szovjet fogságban. 1950. május 8-án a luxemburgi kormány tiltakozott a repatriálás befejezése ellen, mert 2000 állampolgára még a Szovjetunióban maradt, fogságban. Vajon azért volt hírzárlat ezen a téren, mert a szomorú valóságot, a foglyok sorsát akarták palástolni? Erre gyanakodhatunk, mert olyan gyakori volt a halálozás a táborokban.

Egy különbizottság (a Maschke-bizottság) becslése szerint egymillió német hadifogoly halhatott meg a Szovjetunió táboraiban. Így csak 6000 maradt életben a Sztálingrádnál a Vörös Hadsereg kezére került 100 000 német hadifogoly közül.

1947 februárjában még 60 000 olasz katona is volt a Szovjetunióban a németeken kívül (gyakran 80 000 olasz hadifogolyról beszélnek). Az olasz kormány azt jelentette, hogy csak 12 513 hadifogoly tért haza Olaszországba addig a napig. Meg kell jegyeznünk, hogy az orosz fronton harcoló román és magyar hadifoglyok is hasonló helyzetben voltak. A spanyol „Kék Hadosztály" száz önkéntesét 1954 márciusában bocsátották szabadon. Nem volna teljes ez az áttekintés, ha egy szóval sem emlékeznénk meg az 1945-ben. Mandzsúriában foglyul ejtett 900 000 japán katonáról.

A „muszáj-katonák”

Egy olyan szólás járta a táborokban, amely tökéletesen kifejezte a börtönnépesség sokféle származását: „Ha egy országnak nincs képviselője a Gulagon, akkor nincs is olyan ország”. Franciaországból is kerültek rabok a Gulagra, olyan rabok, akiket nem valami nagy igyekezettel védett és szabadított ki a diplomácia.

A diadalmas nácik különös elbánásban részesítettek három francia megyét, Moselle-t. Bas-Rhint és Haut-Rhint: bekebelezték, németesítették, sőt, náciasították a történelmi Elzász-Lotaringiát. 1942-ben a nácik elhatározták, hogy akarata ellenére is besorozzák a német hadseregbe az 1920-24-es korosztályt. Sok fiatal moselle-inek és elzászinak semmi kedve sem volt, hogy német egyenruhában szolgáljon, és szabadulni próbáltak ettől a „kiváltságtól”. A háború végéig összesen 21 korosztályt mozgósítottak Elzászban és 14-et Moselle-ben, vagyis 130 000 fiatalembert. Az orosz frontra küldték nagy részüket, így 22 000 „muszáj-katona” esett el a harcban. A szovjetek felhívásokat közöltek, szökésre buzdították őket - mert tájékoztatta őket a Szabad Franciaország erről a különleges helyzetükről -, azt ígérték nekik, hogy visszatérhetnek a Harcoló Franciaország seregének soraiba. Tény, hogy akár így, akár úgy, 23 000 elzász-lotaringiai esett fogságba: ennyi aktát adtak át az orosz hatóságok 1995-ben a francia hatóságoknak. A 188-as tambovi táborban gyűjtötték össze sokukat, az MVD (a volt NKVD) felügyelete alatt, iszonyú, halálos körülmények között: silány élelmezés (naponta 600 gramm fekete kenyér), erdei kényszermunka, kezdetleges szállás (félig földbe vájt fakunyhók), semmiféle orvosi ellátás. 14 000 bajtársuk halt meg ott 1944-45-ben, ennyire becsülik a halottak számát azok, akik túlélték ezt a lassúhalál-tábort. Pierre Rigoulot (La Tragédie des Malgré-nous. Tambov, le camp des Frangais: A muszáj-katonák tragédiája, Tambov, a franciák tábora, Denoel, Párizs. 1990.) 10 000 eltűntről ír; ennyi az „alapszám”. Hosszú tárgyalások eredményeképpen 1500 fogoly szabadult ki 1944 nyarán; Algírba szállították őket. A tambovi táborban tartották fogva a legtöbb elzász-lotaringiait, de más táborokban is raboskodtak közülük, és így valóságos külön alcsoportot alkottak a Gulagon ezek a franciák, akik nem harcolhattak hazájuk felszabadításáért.

Polgárháború és nemzeti felszabadító harc

Az 1939. szeptemberi német-szovjet szerződések aláírása több kommunista párt összeroppanását idézte elő - híveik sehogy sem nyugodtak bele, hogy Sztálin szakított az antifasiszta politikával -, de a Szovjetunió elleni 1941. június 22-i német támadás egyszeriben fölélesztette az antifasiszta indulatokat. Június 23-án azt közölte a Komintern rádión és távírón minden tagozatával, hogy már nem a szocialista forradalom van napirenden, hanem a fasizmus elleni harc és a nemzeti felszabadító háború. Egyszersmind azonnali fegyveres akciót követelt minden megszállt ország kommunista pártjától. A háború kínált hát alkalmat a kommunistáknak, hogy új akcióformát kísérletezzenek ki: a fegyveres harcot és a hitleri gépezet olyan szabotálását, amelyből gerillaháború bontakozhat ki. Megerősítették hát a félkatonai apparátusokat, s ezek lettek azoknak a kommunista fegyveres csoportoknak a csírái, amelyek - aszerint, hogy hol, melyik országban milyen lehetőségeket kínáltak a földrajzi és egyéb körülmények -

gyorsan jelentős partizánalakzatokká váltak. 1942-től különösen Görögországban és Jugoszláviában, majd Albániában, és 1943 végétől Észak-Olaszországban. A legkedvezőbb esetekben a hatalom megragadására is alkalmat adott a partizánakció a kommunistáknak, akik, ha kellett, a polgárháborútól sem riadtak vissza.

Jugoszlávia ennek az új törekvésnek legjellemzőbb példája. 1941 tavaszán Hitler kénytelen volt olasz szövetségese segítségére sietni, mert Görögországban egy elszánt kis hadsereg tartotta sakkban az olaszokat. Áprilisban Jugoszláviában is be kellett avatkoznia, mert egy angolbarát államcsíny megbuktatta az ottani németbarát kormányt. Gyenge, de nagyon tapasztalt kommunista pártok voltak ebben a két országban: évekig volt módjuk kitanulni a földalatti politizálást, mert betiltotta őket a Sztojadinovics-, illetve a Metaxasz-rendszer.

A fegyverszünet után olaszok, bolgárok és németek között osztották fel Jugoszláviát. Még egy állítólag független állam, az Ante Pavelic vezette jobboldali szélsőségesek, az usztasák Horvátországa is járult ehhez, egy valóságos apartheidrendszer, amely nemcsak a szerbekkel állt szemben, hanem a zsidókra és cigányokra is kiterjesztette a mészárlást, elnyomott minden ellenzéket, aminek az lett a vége, hogy sok horvát csatlakozott az ellenálláshoz.

A jugoszláv hadsereg fegyverletétele, április 18. után először a királyi tisztek álltak be partizánnak, Draza Mihajlovics ezredes parancsnoksága alatt, akit csakhamar kinevezett a londoni székhelyű, menekült királyi kormány a jugoszláv ellenállási mozgalom főparancsnokának, majd hadügyminiszternek. Mihajlovics lényegében szerb hadsereget szervezett Szerbiában, a csetnik csapatokat. A jugoszláv kommunisták csak a Szovjetunió elleni német támadás, 1941. június 22. után tették magukévá azt a gondolatot, hogy nemzeti felszabadító harcot kell vívni, „fel kell szabadítani az országot a fasiszta iga alól, és még nem időszerű a szocialista forradalom”.[85]

Moszkva a lehető legtovább kímélni akarta a királyi kormányt, és nem akart ráijeszteni angol szövetségeseire, csakhogy Tito már elég erősnek érezte magát, hogy a maga lábára álljon, és nem volt hajlandó elismerni a törvényes, menekült kormány fennhatóságát. Válogatás nélkül toborzott minden nemzetiségből - ő maga horvát volt -, és 1942-ben Boszniában építette ki partizántámaszpontjait. A két mozgalom ellentétes célokat tűzött maga elé, vetélytársak lettek, és összecsaptak. A kommunista törekvésekkel szemben Mihajlovics úgy döntött, hogy kesztyűs kézzel bánik a németekkel, sőt össze is fog az olaszokkal. Teljes lett a zűrzavar ebben a helyzetben, keveredett benne felszabadító harc és polgárháború, politikai ellentét és nemzetiségi gyűlölet, és mindenre a megszállás nyomta rá a bélyegét. Minden részről egymást érte a mészárlás, mindenki közvetlen ellenségének kiirtására tört, és a maga hatalmát akarta rákényszeríteni a lakosságra.

A történészek szerint összesen valamivel több mint egymillió ember halt meg a több mint tizenhatmillió lakosból. Kivégzések, agyonlőtt foglyok, legyilkolt sebesültek, szakadatlanul folyt mindenféle megtorlás, annál is inkább, mert a nemzetiségek ellentéte mindig is a balkáni kultúra szerves része volt. De azért mégis van különbség a csetnik mészárlás meg a kommunista mészárlás között; a csetnikek nehezen viselték el egy központosított szervezet rájuk nehezedő tekintélyét - sok banda ki is vonta magát

Mihajlovics ellenőrzése alól és inkább nemzetiségi, mintsem politikai alapon mészárolták a lakosságot. Nem úgy a kommunisták; őket pusztán katonai és politikai célok vezérelték. Milovan Gyilasz, Tito egyik helyettese később így vallott erről; „Nagyon a begyünkben volt a parasztok magyarázata, hogy miért csatlakoznak a csetnikekhez; félnek, mondták, hogy fölgyújtják a házukat, vagy valami más megtorlásban lesz részük. Egyszer Tito jelenlétében is fölvetődött ez a kérdés egy gyűlésen, és a következő gondolatmenetet fejtették ki; majd észhez térnek a parasztok, ha megértetjük velük, hogy ha a betolakodókhoz csatlakoznak, mi is fölégetjük a házukat [figyeljük meg a finom csúsztatást a »csetnik« (jugoszláv királypárti ellenálló) és a »betolakodó« között]. [...] Tito habozott, de végül mégis ő döntötte el az ügyet: »Na jó, fölégethetünk olykor-olykor egy házat vagy egy falut.« Később Tito jóvá is hagyott ilyen értelmű parancsokat - sokkal határozottabb parancsokat, már csak azért is, mert azok aztán nem kerteltek.”[86]

1943-ban Olaszország megadta magát, Churchill meg úgy döntött, hogy inkább Titónak, mint Mihajlovicsnak nyújt szövetséges segítséget. 1943 decemberében, Tito létrehozta a Jugoszláviai Nemzeti Felszabadítás Antifasiszta Tanácsát (AVNOJ), és ezzel a kommunisták nyilvánvaló politikai előnyre tettek szert ellenfeleikkel szemben. 1944 végén, 1945 elején a kommunista partizánok már-már egész Jugoszláviára kiterjesztették az uralmukat. Küszöbön állt a német fegyverletétel, Pavelic és hadserege, a tisztviselői, családtagjaikkal együtt - összesen több tízezer ember - útra kelt az osztrák határ felé. Szlovén fehérgárdisták és montenegrói csetnikek is csatlakoztak hozzájuk Bleiburgban, ahol is mind megadták magukat az angol csapatoknak, azok meg átadták őket Titónak.

Mindenféle katonák, rendőrök kényszerültek több száz kilométeres halálmenetre egész Jugoszlávián át. A szlovén foglyokat Szlovéniába terelték, Kocevje környékére, ahol húszharmincezer embert lőttek agyon.[87] A csetnikek vereséget szenvedtek, nem tudták elkerülni a partizánok bosszúját, azok pedig nem ejtettek foglyot. Milovan Gyilasz fölidézi ugyan a szerb harcosok végnapjait, de nem meri közölni ennek az utolsó hadjáratnak valószínűleg gyászos részleteit: „Draza [Mihajlovics] csapatai körülbelül ugyanakkor semmisültek meg, amikor a szlovéniai csapatok. A szétverésük után Montenegróba eljutó kis csetnikcsapatok új borzalmak történetét vitték magukkal. Soha senki sem akart többé beszélni róla -még azok sem, akik fennen lobogtatták forradalmi szellemüket -, mintha valami szörnyű lidércálom volna”.[88] Draza Mihajlovics fogságba esett, bíróság elé állították, halálra ítélték és agyonlőtték 1946. július 17-én.

„Perében” nyilvánvalóan semmibe vették azoknak a szövetséges missziós katonatiszteknek a mentő tanúvallomását, akik Mihajlovics vezérkara mellé voltak beosztva, és akik vele együtt harcoltak a németek ellen.[89] A háború után Sztálin elárulta filozófiája alapelvét Milovan Gyilasznak: „Akárki foglal el egy területet, a maga társadalmi rendszerét kényszeríti rá.”[90]

A görög kommunistákat is majdnem olyan helyzetbe sodorta a háború, mint jugoszláv elvtársaikat. 1940. november 2-án, pár nappal azután, hogy Olaszország megtámadta Görögországot, a Görög Kommunista Párt (GKP) 1936 szeptembere óta börtönben ülő titkára, Nikosz Zahariadisz felhívásban szólított fel mindenkit az ellenállásra: „Nemzeti felszabadító háborút vív most a görög nemzet Mussolini fasizmusa ellen. [...] Fel harcra mindenki, ki-ki a maga helyén.”[91] Ám december 7-én a földalatti központi bizottság

nyilatkozata már kétségbe vonta a GKP-nak ezt az irányvonalát, és visszatáncolt a Komintern hivatalos vonalvezetésére, a forradalom időszerűtlenségének álláspontjára. 1941. június 22.: látványos fordulat; a GKP parancsot ad minden aktivistájának, hogy szervezze „a harcot a Szovjetunió védelmére és az idegen fasiszta iga lerázására”.

Az illegalitásban szerzett tapasztalat fontos ütőkártya lett a kommunisták kezében. Mint minden más kommunista párt, a görög párt is létrehozta 1941. július 16-án a Munkás Nemzeti Felszabadítási Frontot (Ergatikó Ethnikó Apelevtherotikó Métopo - EEAM), amely minden szakszervezeti szervezetet magába foglalt. Szeptember 27-én létrejött az EAM is (Ethnikó Apelevtherotikó Métopo). Ez a nemzeti felszabadítási front volt a kommunisták politikai eszköze. 1942. február 10-én az EIASZ is megszületett (Ellinikósz Laikósz Apelevtherotikósz Sztratósz), a nemzeti népi felszabadító hadsereg, amelynek májusban szervezték meg az első partizáncsapatait, Ansz Veluchiotisz (Thanasszisz Klarasz), egy tapasztalt aktivista kezdeményezésére, aki egy megbánó nyilatkozat aláírásával eszközölte ki szabadon bocsátását. Attól fogva szüntelenül gyarapodott az ELASZ harcosainak állománya.

Nem az ELASZ volt az egyetlen ellenálló katonai szervezet. Köztársasági katonák és polgári személyek már 1941 szeptemberében megalakították a Görög Demokratikus Nemzeti Uniót (EDESZ - Ethnikósz Demokratikósz Ellinikósz Síndeszmosz); egy nyugalmazott ezredes, Napoleon Zervasz meg maga irányított egy másik partizáncsoportot. Pszarrosz ezredesé volt az 1942 októberében alakult harmadik szervezet, az EKKA, a Nemzeti és Társadalmi Felszabadító Mozgalom (Ethnikí Kai Koinikí Apelevthéroszisz). Minden szervezet igyekezett magához csábítani a többi szervezet aktivistáit és harcosait.

De az ELASZ ereje és sikerei odahatottak, hogy a kommunisták most már - hidegen és megfontoltan - az egész fegyveres ellenállási mozgalomra rá akarták tenni a kezüket. Többször megtámadták az EDESZ partizánjait, akárcsak az EKKÁ-t, amely úgy szétszóródott, hogy már nem is tudott újjászerveződni. 1942 végén Nyugat-Thesszáliában, a Pindosz hegy lábánál Kosztopulosz őrnagy (aki hátat fordított az EAM-nak) és Szafarisz ezredes ellenálló egységet alakított az EAM-tól elhódított övezet közepében; az ELASZ bekerítette az egységet, és lemészárolta azokat a harcosokat, akik nem tudtak elmenekülni, vagy nem álltak be az ELASZ-ba. Szafarisz fogságba esett, és végül beleegyezett, hogy az ELASZ vezérkari főnöke legyen.

Nyugtalanította az ELASZ-t a görög ellenállás támogatására érkezett brit tisztek jelenléte; a kommunisták már attól féltek, hogy az angolok kikényszerítik a monarchia visszaállítását. De különbség volt a Veluchiotisz vezette katonai szárny és maga a Geórgiosz Sziantosz irányította GKP álláspontja között; Sziantosz a moszkvai vonalat akarta követni, az antifasiszta koalíció politikáját. Pillanatnyilag kedvező hatással volt az angolok tevékenysége, mert a katonai misszójuk elérte, hogy 1943 júliusában valami megállapodásfélét írjon alá a három fő alakulat: az ekkoriban körülbelül tizennyolcezer harcosból álló ELASZ, az ötezres EDESZ és a mintegy ezer fős EKKA.

Szeptember 8-án az olasz fegyverletétel nyomban megváltoztatta a helyzetet. Testvérháború kezdődött, pedig a németek éppen heves támadást indítottak az EDESZ ellen, amely kénytelen volt visszavonulni, és akkor szemben találta magát az épp az

EDESZ megsemmisítésére készülő jelentős ELASZ-zászlóaljakkal. A GKP vezetősége döntötte el, hogy meg kell szabadulni az EDESZ-től; arra akarta kihasználni az új helyzetet, hogy még jobban sakkban tartsa az angol politikát. A Zervasz vezette partizánok, négynapi harc árán, sikeresen kitörtek a gyűrűből.

Ez a nemzeti felszabadítási harcon belüli polgárháború remek lehetőségeket kínált a németeknek, a csapataik hol az egyik, hol a másik ellenálló-szervezetet támadták.[92] A szövetségesek kezükbe vették hát a kezdeményezést, hogy véget vessenek a polgárháborúnak; 1944 februárjában megszűntek a harcok az ELASZ és az EDESZ közt, és megállapodást írtak alá Plakában. Nem tartott sokáig: az ELASZ pár hét múlva megtámadta Pszarrosz ezredes EKKÁ-ját; ötnapi harc után legyőzték és foglyul ejtették az EKKÁ-t. Pszarroszt és tisztjeit lemészárolták; őt magát lefejezték.

A kommunisták akciójának az lett a következménye, hogy megrendült az ellenállás, és hitelét vesztette az EAM; egész vidékeken olyan mély gyűlölet vette körül, hogy nem egy partizán belépett a németek szervezte biztonsági zászlóaljakba. Csak akkor ért véget a polgárháború, amikor az ELASZ belement, hogy együttműködik a kairói száműzetésben működő görög kormánnyal. 1944 szeptemberében az EAM-ELASZ hat képviselője a Georgiosz Papandreu vezette nemzeti egységkormány tagja lett. Szeptember 2-án, amikor a németek hozzáláttak Görögország kiürítéséhez, az ELASZ megindította a csapatait, hogy elfoglalja a Peloponnészoszt, amelyet azelőtt a biztonsági zászlóaljak miatt nem tudott ellenőrzése alá vonni. „Megbüntettek” városokat, községeket. Meligalában lemészároltak ezernégyszáz férfit, nőt, gyereket és a biztonsági zászlóaljak vagy ötven tisztjét és tiszthelyettesét.

Úgy látszott, semmi sem állhatja útját az EAM-EIASZ hatalmi túlsúlyának. De az október 12-én felszabadult Athén nem került a kezükre, a brit csapatok pireuszi partraszállása miatt. Most a GKP húzódozott az erőpróbától. Vajon a koalíciós kormányon belül akarta megvívni a játszmát? Minden bizonnyal így volt. Vonakodott, hogy a kormány kérésére leszerelje az ELASZ-t, miközben Jannisz Zegvisz kommunista földművelésügyi miniszter azt követelte, hogy oszlassák fel a kormány parancsainak engedelmeskedő egységeket. December 4-én az ELASZ járőrei behatoltak Athénba, és megütköztek a kormányerőkkel. Másnap már majdnem az egész főváros az ELASZ kezében volt, amely húszezer embert vont össze ott; de a britek ellenálltak, erősítésre számítottak. December 18-án az ELASZ az EDESZ-t is megtámadta Epiruszban. A harcokkal egy időben véres, királypártellenes tisztogatásba is kezdtek a kommunisták.

De befulladt a támadásuk; beletörődtek, hogy aláírnak egy megállapodást az ELASZ lefegyverzéséről, egy Varzikában összeülő értekezleten. Valójában gondosan elrejtettek sok fegyvert és lőszert. Az egyik legbefolyásosabb vezetőjük, Arisz Veluchiotisz elutasította a varzikai szerződést, bevette magát a hegyekbe körülbelül száz partizánnal együtt, majd átment Albániába, és azt remélte, hogy majd onnan újrakezdheti a fegyveres harcot. Megkérdezték tőle, mi okozta az EAM-ELASZ vereségét, és Veluchiotisz egészen őszintén válaszolt: „Az, hogy nem öltünk meg elég embert. Fontos volt az angolnak Görögország, ez az átjáróház; ha egy barátját sem hagytunk volna életben, sehol sem tudott volna partra szállni. De a többiek azt mondták rólam, hogy hóhér vagyok; na tessék, ez lett a vége.” Majd hozzátette: „Akkor győznek a forradalmak, ha

vértől vöröslenek a folyók; érdemes is vért ontani, ha tökéletes emberi társadalom a jutalma."[93] Az ELASZ alapítója, Arisz Veluchiotisz 1945 júniusában elesett a harcban, Thesszáliában, pár nappal az után, hogy kizárták a GKP-ból. Nem késett a visszahatás: az EAM-ELASZ veresége szabadjára engedte a kommunisták és szövetségeseik iránti gyűlöletet. Sok aktivistát meggyilkoltak félkatonai csoportok; sok mást meg bebörtönöztek; a vezetőket általában deportálták a szigetekre.

Nikosz Zahariadisz, a GKP főtitkára májusban tért haza Németországból, ahová (Dachauba) internálták. Első nyilatkozatai világosan jelezték a GKP politikáját: „Vagy visszatérünk egy monarcho-fasiszta diktatúrához hasonló, de annál szigorúbb rendszerhez, vagy megkoronázzuk az EAM-nak a nemzeti felszabadulásért vívott küzdelmét, és népi demokráciát teremtünk Görögországban." A kivérzett Görögországnak alig volt esélye, hogy megismerje a civil békét. Októberben a párt VII. kongresszusa jóváhagyta Zahariadisz kitűzött célját. Először is a brit csapatok távozását kellett kieszközölnie. 1946 januárjában a Szovjetunió kimutatta érdeklődését Görögország iránt: szóvá tette az ENSZ Biztonsági Tanácsában, hogy milyen veszélyes az angol jelenlét az országban. Nem sok kétség fért hozzá, hogy a kommunisták vereséget szenvednek a következő általános választásokon - amelyen különben tartózkodást ajánlottak -, ezért február 12-én a GKP elhatározta, hogy felkelést szervez a jugoszláv kommunisták támogatásával.

Decemberben jugoszláv és bolgár katonatisztekkel találkoztak a GKP központi bizottságának tagjai. A görög kommunisták biztosak voltak benne, hogy hátországnak használhatják Albániát, Jugoszláviát és Bulgáriát. Három évig menekülhettek ezekbe az országokba a harcosaik, ott ápolták a sebesültjeiket és ott tárolták a hadfelszerelésüket. Pár hónappal a Kominform megalakítása után folytak ezek az előkészületek, és úgy tetszett, hogy a görög kommunisták felkelése tökéletesen beleillik a Kreml új politikájába. 1946. március 30-án a GKP magára vállalta a harmadik polgárháború kirobbantásának felelősségét. Az 1946. október 28-án megalakult és Markosz Vafiadisz tábornok parancsnoksága alatt álló demokratikus hadsereg (DH) első támadásai egy kaptafára készültek, általában csendőrőrszobákat támadtak meg, az állomások legénységét megölték, a tiszteseket kivégezték. A GKP 1946-ban mindvégig nyilvánosan is működött.

1947 első hónapjaiban Markosz tábornok tovább fokozta tevékenységét; tucatszámra támadta meg a falvakat, és százszámra végezték ki a parasztokat. Az erőszakos toborzás felduzzasztottá a DH személyi állományát.[94] Ha valamelyik falu vonakodott, megtorlással sújtották; egy macedóniai falu drágán megfizetett a húzódozásért; felgyújtottak negyvennyolcat a házai közül, és kivégeztek tizenkét férfit, hat nőt és két csecsemőt. 1947 márciusától módszeresen gyilkolták a polgármestereket és a papokat. Márciusban már négyszázezer menekültet tartottak nyilván. A terrorpolitika ellenterrort váltott ki: szélsőjobboldali csoportok öldösték a kommunista vagy baloldali aktivistákat.

Zahariadisz körutat tett Belgrádban, Prágában és Moszkvában, majd 1947 júniusában bejelentette, hogy hamarosan megalakul a „szabad" kormány. Úgy látszik, azt hitték a görög kommunisták, ugyanazon az úton járhatnak, amelyen Tito haladt végig négy évvel azelőtt. Decemberben alakult meg „hivatalosan" ez a „kormány". A jugoszlávok egészen

odáig mentek, hogy önkénteseket küldtek -mintegy tízezernyit - a saját hadseregükből.[95] Az Egyesült Nemzetek balkáni különbizottságának számos vizsgálati jelentése feltárta, hogy milyen rendkívüli jelentőségű volt ez a segítség a demokratikus hadseregnek. 1948 tavaszán a Tito-Sztálín szakítás közvetlen következményekkel járt a görög kommunistákra nézve. Igaz, őszig eljutott hozzájuk a segítség, de Tito megkezdte a visszavonulást, és végül a határt is lezárta. Nyáron az albán kommunisták vezetője, Enver Hodzsa is lezárni kényszerült a határt, pedig a kormánycsapatok éppen nagy támadásban voltak. Egyre jobban elszigetelődtek a görög kommunisták, és elharapództak a belső ellentéteik. De azért egészen 1949 augusztusáig eltartottak a harcok. Sok harcos Bulgáriába vonult vissza, onnan meg továbbmenekült Kelet-Európába, különösen Romániába és a Szovjetunióba. Sok ezer menekült érkezett Taskentbe, Üzbegisztán fővárosába, 7500 volt köztük a kommunista. A vereség után, a száműzetésben egymást érték a tisztogatások a GKP-ban, úgyannyira, hogy 1955 szeptemberében heves összecsapásba torkollott a súrlódás Zahariadisz párthívei és ellenfelei között; a beavatkozó szovjet hadseregnek kellett helyreállítania a rendet, és több százan megsebesültek.[96]

Befogadták a Szovjetunióba a görög polgárháború legyőzöttjeit, és ez már csak azért is furcsa, mert Sztálin ekkorra már jócskán elpusztította az évszázadok óta Oroszországban élő görög közösséget, amelyet úgy 500 000-re, 700 000-re becsültek 1917-ben, és amely főleg a Kaukázusban és a Fekete-tenger partvidékén lakott. 1939-ben már csak 410 000-en, 1960-ban pedig csupán 177 000-en voltak. 1937 decemberétől deportálták a nagyvárosokban lakó 285 000 görögöt Arhangelszk, a Komi Köztársaság és Északkelet-Szibéria vidékeire. Mások visszatérhettek Görögországba. Ugyanek-kortájt likvidálták a Szovjetuniőban A. Haitaszt, a görög kommunista párt egykori titkárát és J. Jordinisz tanárt. 1944-ben a hajdan virágzó közösségből megmenekült tízezer krími görögöt is deportálták Kirgizisztánba és Üzbegisztánba; azzal vádolták őket, hogy németbarát magatartást tanúsítottak a háború alatt. 1949. június 30-án, egyetlen éjszaka harmincezer grúziai görögöt deportáltak Kazahsztánba. 1950 áprilisában az összes batumi görög hasonló sorsra jutott.

Nyugat-Európa több más országában is megkísértette a kommunistákat az a gondolat, hogy egyedül ragadják magukhoz a hatalmat az ellenállás és a felszabadulás révén, de gyorsan elfojtotta ezt a kísértést az angol-amerikai hadsereg jelenléte, és 1944 végétől Sztálin utasítása, aki megparancsolta a kommunistáknak, hogy rejtsék el a fegyvereiket, és jobb alkalomra várjanak, hogy átvehessék a hatalmat. Ez a legvilágosabban abból a beszélgetésből csendül ki, amely a Kremlben folyt le 1944. november 19-én Sztálin és Maurice Thorez, a Francia Kommunista Párt főtitkára között, aki a Szovjetunióban töltött háborús évek után haza készült Franciaországba.[97]

A görög gyerekek és a szovjet Minótaurosz

Az 1946-48-as polgárháború alatt a görög kommunusták a kezükben lévő minden területen összeírták a mindkét nembeli gyerekeket, háromtól tizennégy éves korig. 1948 márciusában a határvidékeken gyűjtötték össze ezeket a gyerekeket, és több ezret

átvittek közülük Albániába. Jugoszláviába és Bulgáriába. A falusiak menteni akarták a gyerekeiket, és elrejtették őket az erdőkben. A Vöröskereszt 28 296 gyereknek állapította meg a személyazonosságát, ezer nehézség közepette. 1948 nyarán, amikor Tito és a Kominform szakított egymással, hiába tiltakozott a görög kormány, átvitték a Jugoszláviában tartott gyerekek egy részét (11 600-at) Csehszlovákiába, Magyarországra, Romániába és Lengyelországba. 1948. november 17-én az ENSZ 111. közgyűlése határozatban ítélte el a görög gyerekek elhurcolását. 1949 novemberében az ENSZ közgyűlése követelte a gyerekek hazaszállítását. Az ENSZ minden további döntése, akárcsak az előbbiek, válasz nélkül maradt: a szomszédos kommunista rendszerek makacsul azt állították, hogy jobb soruk van ezeknek a gyerekeknek őnáluk, mint Görögországban; röviden, azt akarták elhitetni, hogy emberbaráti cselekedet volt a deportálásuk.

Pedig olyan nyomorúságos körülmények, silány élelmezés és járványok közepette ment végbe a gyerekek erőszakos számkivetése, hogy sokan bele is haltak. „Gyerek-falvakba" tömörítették őket, és az általános oktatáson kívül politikai oktatásban is részt kellett venniük. Tizenhárom éves koruk után nehéz testi munkát kellett végezniük, például a Hanság mocsaras vidékeinek lecsapolását, Magyarországon. A kommunista vezetőknek az volt a mellékgondolatuk, hogy új, egészen odaadó aktivista nemzedéket nevelnek. Nyilvánvaló lett a kudarcuk: 1956-ban egy Konsztantinidesz nevű görög is elesett a magyarok oldalán, az oroszok elleni harcban. Másoknak meg sikerült elmenekülniük Kelet-Németországból.

1950 és 1952 között csak 684 gyereket adtak vissza Görögországnak. 1963-ban körülbelül 4000 gyereket repatriáltak (közülük néhányan már a kommunista országokban születtek). Lengyelországban több ezer fős görög közösség volt a nyolcvanas évek elején. Néhányan a Szolidaritás szakszervezethez csatlakoztak, és börtönbe kerültek Jaruzelski tábornok államcsínye után. 1989 után, a demokratizálódás során több ezer lengyelországi görög tért haza Görögországba.

(A görög kérdés az Egyesült Nemzetek előtt, a Balkáni Különbizottság jelentése. 1950.)

A háború után, de legalábbis 1953-ig, Sztálin haláláig továbbra is a Kominternen belül a háború előtt meghonosított erőszak és terror uralkodott a nemzetközi kommunista mozgalomban. Kelet-Európában keményen elnyomták a vélt vagy valóságos másként-gondolkodókat, különösen a látványos, nagy műperekben (lásd Karel Bartosek fejezetét). A rémuralom 1948-ban tetőzött, amikor kiéleződött az ellentét Tito és Sztálin között. Új Trockijnak kiáltották ki Titót, mert nem volt hajlandó meghajolni Sztálin előtt, és dacolt Sztálin mindenhatóságával. Sztálin megpróbálta meggyilkoltatni Titót, de az résen volt, és élvezte saját államgépezete támogatását. Ha nem is tudták likvidálni Titót, az egész világ kommunista pártjai csakúgy tobzódtak a jelképes politikai gyilkosságokban, és kizárták soraikból a bűnbakokat, a „titoistákat". A norvég kommunista párt főtitkára, Peder Furubotn volt az egyik első ilyen bűnbakáldozat, egy öreg kominternes, aki sokáig élt Moszkvában, és úgy tudta megmenteni a bőrét, hogy 1938-ban visszament Norvégiába. 1949. október 20-án, egy pártértekezleten a szovjetek embere, egy bizonyos

Strand Johansen titoizmussal vádolta meg Furubotnt. Nagy tábora volt a pártban, ezért Furubotn összehívta október 25-én a központi bizottságot, bejelentette a maga és vezetőtársai lemondását, azzal a feltétellel, hogy igen rövid időn belül megválasztják a központi bizottság új tagjait, és hogy nemzetközi bizottság vizsgálja ki az ellene felhozott vádakat. Furubotn ellenfelei felsültek. Másnap, általános meglepetésre, Johansen és több bérence behatolt a központi bizottság székházába, és revolverrel kergették ki onnan a főtitkár párthíveit. Utána gyűlést szerveztek, ahol is megszavazták, hogy kizárják a pártból Furubotnt; ő pedig, ismerve a szovjet módszereket, fegyveres barátaival együtt eltorlaszolta magát az otthonában. Ez után a bűnügyi filmbe kívánkozó valóságos rémtörténet után a norvég kommunista párt elvesztette a tevékeny párttagjai legjavát. Johansen pedig - akit mindenestül a szovjet ügynökök mozgattak - megtébolyodott.[98]

1957-ben zajlott le a nemzetközi kommunista mozgalom terrorkorszakának utolsó felvonása. A magyar kommunista Nagy Imre, aki egy időben az 1956-os budapesti lázadás élén állt (lásd Karel Bartosek fejezetét), a jugoszláv nagykövetségre menekült, és ki sem akart jönni onnan, mert aggódott az életéért. Görbe utakon sikerült a szovjeteknek kézre keríteniük, és elhatározták, hogy Magyarországon állítják bíróság elé. De nem akartak egyedül felelősséget vállalni ezért a törvényes gyilkosságért, ezért a magyar kommunista párt kihasználta az alkalmat, hogy 1957 novemberében Moszkvában tartják a kommunista pártok I. világkonferenciáját, és minden jelen lévő kommunista vezetővel megszavaztatta Nagy halálát; meg is szavazták, a francia Maurice Thorez és az olasz Pal-miro Togliatti is; egyetlenegy jeles kivétel volt, aki nemet mondott; a lengyel Gomulka. Nagyot halálra ítélték és felakasztották 1958.június l6-án. [99]

Stéphane és Jean-Louis Panné

SPANYOLORSZÁG AZ NKVD ÁRNYÉKÁBAN

1936. július 17-én, Franco tábornok parancsnoksága alatt, föllázadtak a marokkói spanyol katonák a köztársasági kormány ellen. Másnap az európai földrészre is átcsapott a zendülés. 19-én több városban is (Madridban, Barcelonában, Valenciában, Bilbaóban) útját állta az általános sztrájk és a népi megmozdulás. Már hónapok óta csírázott ez a polgárháború. 1936. február l6-án a népfront éppen csak egy hajszállal nyerte meg a választásokat; 3 997 000 szavazat (132 képviselő) jutott a jobboldalnak, 449 000 a centristáknak és 4 700 000 szavazat (267 képviselő) a népfrontnak. A szocialistáknak 89 képviselőjük volt, a köztársasági baloldalnak 84, a köztársasági uniónak 37, a Spanyol Kommunista Pártnak (SKP) I6, a POUM-nak (Partido Obrero de Unificación Marxista - a Marxista Egyesülés Munkáspártja), a Joaquín Maurín munkás-paraszt tömbje és Andreu Nin kommunista baloldala 1935-ös egyesüléséből keletkezett pártnak mindössze egy. De nem volt képviselve az egyik legnagyobb erő Spanyolországban; az Országos Munkaszövetség (CNT) és az Ibériai Anarchista Szövetség anarchistái (szám szerint 1 577 547 tag, a szocialista párt és az Általános Munkaunió 1 444 474 tagjával szemben),[100] elveikhez híven, nem állítottak jelölteket, de az ő szavazataik és szimpatizánsaik voksa

nélkül nem győzhetett volna a népfront. Az SKP tizenhat képviselője mögött távolról sem állt ekkora valóságos erő; a párt 40 000 tagra hivatkozott, de valószínűleg alig volt több tagja, mint j ő tízezernyi, akik összesen több mint százezres taglétszámú csatlósszervezeteket irányítottak.

Megosztott és összetett baloldal, hatalmas jobboldal és elszánt szélsőjobb (a Falange), városi és falusi forrongás (sztrájkok és földfoglalások), erős és kiváltságos hadsereg, gyenge kormány, különféle összeesküvések, szüntelenül növekvő politikai erőszak; mindez közrejátszott a polgárháború kirobbanásában, amelyet sokan kívántak. Ez a háború eleve valami sajátos jelleget öltött; európai szinten a fasiszta államok és a demokráciák összecsapását jelképezte. Amikor a Szovjetunió is a porondra lépett, fokozódott a jobboldal és baloldal polarizálódása.

A Komintern nem sokat törődött a spanyol helyzettel, csak 1931, a spanyol monarchia bukása, és főleg 1934, az aszturiai munkásfelkelés után figyelt föl Spanyolországra. Azért sem nagyon érdekelte ez az ország a szovjet államot, mert csak 1936 augusztusában, a polgárháború kitörése után ismerte el egymást kölcsönösen a két ország, amikor a Szovjetunió aláírta a „benemavatkozási" egyezményt, amelyet Anglia és Franciaország abban a reményben kötött júliusban,[101] hogy meggátolja vele a polgárháború elnemzetköziesedését. Marcel Izrailevics Rozenberg szovjet követ augusztus 27-én foglalta el hivatalát.

A kommunisták egyesülést javasoltak a saját pártjuk és a szocialista párt között, hogy növeljék a befolyásukat. De csak az ifjúsági szervezetek szintjén ért el kezdeti sikereket ez a taktika, amikor 1936. április l-jén megalakuk az egyesült szocialista ifjúság, majd aztán megint, amikor június 26-án létrejött a Katalóniai Egyesült Szocialista Párt.

Az SKP-nak csak két minisztere volt az 1936 szeptemberében hivatalba lépett Largo Caballero-kormányban: Jesús Hernández közoktatásügyi, és Vicente Uribe földművelésügyi miniszter. De a szovjetek csakhamar nagy befolyásra tettek szert a kormányban. Rozenberg megnyerte bizonyos kormánytagok rokonszenvét (olyanokét, mint Álvarez del Vayo, Juan Negrín), valamiféle miniszterelnök-helyettessé nőtte ki magát, és a minisztertanács ülésein is részt vett; erős ütőkártya volt a kezében, hiszen a Szovjetunió hajlandó volt fegyvert szállítani a köztársaságiaknak.

Különleges jelentőségű esemény a szovjet állampártnak ez a szokásos cselekvési körén kívüli beavatkozása; olyan fordulóponton megy végbe, majdnem húsz évvel a bolsevik hatalomátvétel után, és olyan nemzetközi helyzetben, amely csakhamar lehetővé teszi neki, hogy, két egymást követő szakaszban (1939-41-ben, majd 1944-45-ben), kiterjessze a hatalmát Közép- és Kelet-Európára. Spanyolországban az első világháborúból és az orosz polgárháborúból fakadt mozgásokra emlékeztető mély társadalmi megrázkódtatás bonyodalmai nyitnak váratlan teret a beavatkozásnak. Kísérleti terep a szovjeteknek az 1936-39-es évek Spanyolországa: felhalmozott tapasztalataik birtokában az egész, rendelkezésükre álló politikai fegyvertárukat bevetik, és olyan technikai fogásokat kísérleteznek ki, amelyeket majd újra alkalmaznak a második világháború elején, és később, általánosítva, a végén is. Többféle céljuk is van, de az a legsürgősebb, hogy a (teljesen a Komintern és az NKVD szolgálatainak felügyelete alatt álló) Spanyol Kommunista Párt megkaparintsa az államhatalmat, és a

köztársaság a lehető leghívebben teljesítse Moszkva kívánalmait. Az ilyen cél a szovjet módszerek átvételét föltételezi, köztük is elsősorban a rendőri rendszer mindenütt jelenvalóságát és minden nem kommunista erő likvidálását.

Ercoli - az olasz kommunista Palmiro Togliatti - a Komintern egyik vezetőségi tagja már 1936-ban meghatározta a polgárháború eredeti vonásait, „nemzeti forradalmi háború”-nak nevezte. Szerinte új feladatokat tűz ki a kommunisták elé a népi, nemzeti és antifasiszta spanyol forradalom: „A spanyol nép újszerűen oldja meg a polgári demokratikus forradalom feladatait”. Igen hamar rámutat a spanyol forradalom efféle felfogásának ellenségeire: a köztársasági vezetőkre, „sőt a szocialista párt vezetőire”, azokra „az elemekre, akik az anarchizmus elveinek örve alatt időnap előtti erőszakos »kollektivizálási« tervekkel gyöngítik a népfront összeforrottságát és egységét...”. A célt is kitűzte: megvalósítható a kommunista vezetőszerep, ha létrejön „a szocialista és kommunista párt egységfrontja, megalakul a dolgozó ifjúság egységes szervezete, megalakul Katalóniában a proletariátus egységes pártja [a PSUC], maga a Kommunista Párt is nagy tömegpárttá alakul át”.[102] 1937 júniusában Dolores Ibárruri - egy, az ellenállásra buzdító szónoklatairól híressé vált spanyol kommunista nő, ismertebb nevén La Pasionaria - új célt javasolt: „új típusú demokratikus és parlamentáris köztársaságot”.[103]

Közvetlenül a francoista pronunciamiento után Sztálin még viszonylagos közönyt tanúsított a spanyol helyzet iránt; Jef Last, aki 1936 nyarán elkísérte Moszkvába André Gide-et, így ír róla: „Nagyon felháborított bennünket, hogy az események iránti érdeklődés legcsekélyebb jelét sem láttuk. Egyik értekezleten sem esett szó róluk, és ha magánbeszélgetésben pendítettük meg ezt a kérdést, mintha mindenki gondosan vigyázott volna rá, hogy valamiképpen személyes véleményt ne mondjon róla.”[104] Ám két hónap múlva, ahogy alakult a helyzet, Sztálin átlátta, mekkora hasznot húzhat belőle mind a diplomácia, mind a propaganda síkján. A „benemavatkozási” politikához való csatlakozása révén a Szovjetunió beljebb került a nemzetek közösségébe, így lehetővé vált számára, hogy Franciaország nagyobb önállóságát támogassa Nagy-Britanniával szemben. Egyidejűleg titokban arra kötelezte magát a Szovjetunió, hogy fegyvert szállít és katonai segítséget nyújt a Spanyol Köztársaságnak; ki akarta használni hozzá a franciaországi népfrontkormány kínálta lehetőségeket, mert az hajlandó volt együttműködni a szovjet titkosszolgálatokkal, hogy megszervezzék a spanyol köztársaságiaknak szánt hadianyagsegély eljuttatását. Léon Blum utasítására Gaston Cusin pénzügyminisztériumi helyettes kabinetfőnök megbeszélést tartott a szovjet megbízottakkal és kiküldöttekkel, akik Párizsban rendezték be székhelyüket, és onnan szervezték a fegyverszállítást és az önkéntesek toborzását Spanyolországba. A szovjet állam ugyan kívül akart maradni a dolgon, de a Komintern lázasan mozgósította minden tagozatát a köztársasági Spanyolország érdekében, és a kommunista mozgalom számára különösképpen hasznos, roppant antifasiszta propagandafegyvert kovácsolt annak harcából.

Magában Spanyolországban az volt a kommunista taktika, hogy minél több tisztséget foglaljanak el, hogy a szovjet állampárt kedve szerint irányítsák a köztársasági kormány politikáját, a szovjeteknek pedig az volt az érdekük, hogy a lehető legjobban kiaknázzák

a hadi helyzetet. Kétségkívül Julián Gorkin, a POUM egyik vezetője volt az első, aki fölfedezte a kapcsolatot a szovjetek spanyolországi politikája és a népi demokráciák létrehozása között, egy tanulmányában (Espana. primer ensayo de democracia popular (Spanyolország, a népi demokrácia első kísérletei Buenos Aires, 1961). Abban, amiben Gorkin megfontolt politikai vonalvezetést lát, Antonio Elorza spanyol történész azt fedezi föl, hogy a spanyolországi kommunista politika inkább valami másból ered, „a népfronton belüli politikai viszonyoknak és a párt szerepének monolitikus, nem pluralista felfogásából, hiszen a párt természetesen arra törekszik, hogy a szövetség programmá alakításával elhódítsa a vezetőszerepet". Ám Antonio Elorza azt is hangsúlyozza, ami változatlanul a kommunista politika része marad: az SKP vezető szerepének kiterjesztését minden antifasisztára, „nem csak a külső fasiszta ellenség, hanem a belső ellenzék ellenében is". „Ebben a tekintetben - teszi hozzá - az úgynevezett népi demokráciákban való hatalomra kerülés stratégiájának közvetlen előzménye ez a terv."[105]

Már-már sikerült is a terv, amikor 1937 szeptemberében Moszkva a fejébe vette, hogy választásokat tartsanak: egységlisták révén kellett volna az SKP-nak kihasználnia ezt a „nemzeti népszavazást". Sztálin sugalmazta és nagy figyelemmel is kísérte ezt a tervet, amelynek az volt a célja, hogy „új típusú demokratikus köztársaság" kerüljön uralomra. Tervbe vették, hogy eltávolítják a kommunista politika iránt ellenséges minisztereket. De a kísérlet kudarcot vallott, mert ellenállásra talált az SKP szövetségesei között, és a köztársaságiak helyzete is nyugtalanító lett a terueli támadás összeomlása, 1937. december 15. után.

„Tanácsadók" és ügynökök

Mihelyt Sztálin úgy látta, hogy a spanyol terület jó alkalmakat kínál a Szovjetuniónak, és haszonnal kecsegtet a beavatkozás, Moszkva különféle intézményekhez tartozó népes kádercsapatot küldött Spanyolországba. Először katonai tanácsadókat; egy szovjet forrás szerint 700-800-an lehettek állandóan, összesen pedig 2044-en. Két jövendő marsall is köztük volt, Konyev és Zsukov, valamint V. E. Gorjev tábornok, madridi katonai attasé. Moszkva másféle hivatalos és félhivatalos „kiküldötteit", a kominterneseket is mozgósította. Némelyek tartós kiküldetésbe érkeztek, mint az argentin Victorio Codovilla, aki már a harmincas évek eleje óta jelentős szerepet játszott az SKP-ban, sőt ténylegesen ő vezette a pártot; a magyar Gerő Ernő (fedőnevén „Pedro"), aki majd a háború után a kommunista Magyarország egyik ura lesz; az olasz Vittorio Vidali (aki azzal gyanúsítható, hogy részt vett 1929-ben Julio Antonio Mella kubai kommunista diák meggyilkolásában), a kommunisták által 1937 januárjától szervezett 5. hadoszlop jövendő első politikai megbízottja; a bolgár Minev-Sztepanov, aki 1927-től 1929-ig Sztálin titkárságán dolgozott; az olasz Palmiro Togliatti, aki 1937 júliusában, a Komintern képviselőjeként érkezett Spanyolországba. Mások csak szemleutakat tettek, mmt a francia Jacques Duclos.

Moszkva egyszersmind sok titkosszolgálati emberét is Spanyolországba küldte: olyanokat, mint V. A. Antonov-Ovszejenko[106] - ő vezette a Téli Palota ostromát Petrográdban, 1917 októberében -, aki 1936. október l-jén szállt partra Barcelonában;

Alekszandr Orlov (igazi nevén L. Feldbin), az NKVD spanyolországi vezetője.

A lengyel Arthur Stachevsky, a Vörös Hadsereg egykori tisztje, abban az időben kereskedelmi attasé; Jan Berzin, a Vörös Hadsereg felderítő szolgálatának főnöke; Mihail Kolcov, a Pravda szerkesztője és Sztálin titkos szócsöve, aki a hadügyminisztériumban rendezkedett be. Leonyid Ejtingon, az állambiztonsági erők (NKVD) parancsnoka és alárendeltje, Pavel Szudoplatov szintén Barcelonába utazott; Ejtingon már 1936-tól terrorista akciókkal volt megbízva. Szudoplatov csak 1938-ban érkezett oda.[107] Röviden: Sztálin, mihelyt eldöntötte, hogy beavatkozik Spanyolországban, egész vezérkart összpontosított oda, amely több területen is összehangolt cselekvésre volt képes. Valószínű, hogy Jagoda NKVD-főnök 1936. szeptember 14-én éjszakára hívta össze Moszkvába, a Lubjankába az egész spanyolországi kommunista beavatkozás egyeztető értekezletét. Az is a céljai között volt, hogy harcoljanak a francoisták és a német vagy olasz ügynökök ellen, de az is, hogy magán a köztársasági táboron belül szemmel és féken tartsák és ártalmatlanná tegyék a kommunisták és a Szovjetunió ellenfeleit. A lehető legnagyobb titokban, a legburkoltabb formában kellett végbemennie a szovjet beavatkozásnak, hogy le ne járassa a szovjet kormányt. Ha hihetünk Krivickij tábornoknak, az NKVD külszolgálati, nyugat európai főnökének, a Spanyolországban lévő, körülbelül háromezer szovjet közül csak mintegy negyvenen harcoltak ténylegesen, a többi katonai és politikai tanácsadó vagy hírszerző ügynök volt.

A szovjetek először Katalóniát vették célba. 1936 szeptemberében a katalóniai Generalitat közrendészeti főbiztossága - ahová már befurakodtak a kommunisták - rendeletileg létrehozott a katalán titkosszolgálat (az SSI) kebelében egy GRUPO DE INFORMA-CIÓN-t, egy bizonyos Mariano Gómez Emperador irányítása alatt; ez a hivatalos szolgálat, amely csakhamar ötven személyt alkalmazott, valójában az NKVD fedőszerve volt. Ezzel párhuzamosan Katalónia Egyesült Szocialista Pártja - kommunisták választotta név - megalakította a Servicio Extranjerót, amely a Colon szálló 340-es szobájában székelt, a Plaza de Catalunyán; azt bízták meg, hogy minden külföldi kommunistát ellenőrizzen, aki harcolni akar Spanyolországban, és Barcelonán utazik át; nos, ez a szerv is az NKVD szoros felügyelete alatt állt, és arra szolgált, hogy fedezze az NKVD tevékenységét.

Volt egy ember, Orlov és Gerő közvetlen beosztottja, aki mindkét szervezethez tartozott; ő lett az NKVD helyi vezetője: Alfredo Hertz. Még most is homályos ennek a német kommunistának az igazi személyazonossága. Hertz beférkőzött a Generalitat kormányának Cuerpo de Investigación y Vigilancia nevű szervezetébe, ő ellenőrizte az útlevélkezelést, így a Spanyolországba való beutazást és az onnan való kiutazást: a rohamgárdistáknak, a rendőrség elitcsapatainak felhasználásához is joga volt. Hertz más kommunista pártoktól is tájékoztatást kapott a Generalitat közrendészeti főbiztosságán kiépített hálózata útján - feketelistákat antifasisztákról, följelentéseket bíráló szellemű kommunistákról, minden kommunista párt káderosztályától származó életrajzi adatokat -, és továbbította őket a kommunista Victorio Sala irányítása alatt álló Departamento de Estadóhoz. Hertz saját szervezetet is alakított, a Servi-cio Alfredo Hertzet, amely külföldi és spanyol kommunistákból álló párhuzamos politikai rendőrség volt az ő törvényes fedezete alatt. Az ő irányításával vezették be a Katalóniában, majd egész

Spanyolországban lakó külföldiek nyilvántartását, és a kiiktatandó zavarkeltők feketelistáját. Eleinte, 1936 szeptemberétől decemberéig nem volt módszeres az ellenzékiek üldözése. Az NKVD csak lassacskán dolgozta ki az igazi elnyomó terveket a köztársaság más politikai erőivel szemben. Kiváltképpen a szociáldemokratákat, az anarcho-szindikalistákat, a trockistákat, a politikai különvéleményt hangoztató, elhajló kommunistákat vették üldözőbe. Igaz, hogy sok ilyen „ellenség" csakugyan kritikus szemmel nézte a kommunistákat, ellenezték, hogy vezető szerepre törnek és kitartanak a Szovjetunió mellett. Persze, ahogy az ilyen helyzetekben lenni szokott, a személyes bosszú is szerepet játszott a megtorlásokban.[108]

A legköznapibb és a legfondorlatosabb rendőrmódszereket alkalmazták a kettős vagy hármas ügynökök. Ezeknek a nagyon is politikai rendőröknek az volt az első feladatuk, hogy „betelepítsék" a köztársasági közigazgatás, a hadsereg és a rendőrség gépezetét. Az tette lehetővé a kulcspozíciók fokozatos megszállását, ezt a „be-furakodást", hogy a Szovjetunió fegyvert szállított a fegyvertelen köztársaságiaknak, és ennek fejében politikai engedményeket követelt. Hitler és Mussolini hitelben szerelte föl a nemzetieket, ezzel szemben a Szovjetunió nem hitelezett a köztársaságiaknak, előre kellett fizetniük a fegyverekért a Spanyol Bank aranykészletéből, amelyet sikerült szovjet ügynököknek a Szovjetunióba szállítaniuk; minden fegyverszállítmány egy-egy zsarolási lehetőség volt, és a kommunisták ki is használták.

Julián Gorkin szemléletes példát említ a háború és politika efféle összefonódására: 1937 elején Largo Caballero spanyol kormányfő,

Manuel Azana (köztársasági elnök) támogatásával, fölhatalmazta Luis Araquistáin párizsi követet, hogy kezdjen titkos tárgyalásokat Dino Grandi londoni olasz követtel és Hjalmar Schachttal, Hitler pénzemberével, Léon Blum és Anthony Eden jószolgálati részvételével, hogy véget vessenek a háborúnak. Álvarez del Vayo, a kommunistabarát külügyminiszter rögtön tájékoztatta a spanyol kommunistákat, azok meg elhatározták - a szovjet titkosszolgálat legfőbb vezetőivel összhangban -, hogy félreállítják Caballerót, és így hiúsítják meg, hogy tárgyalással oldják meg a viszályt, az olasz és német katonák kivonása alapján.[109]

„Rágalmak után... tarkónlövés"

Ezt mondta Victor Serge orosz-belga író (aki 1936 áprilisában szabadult meg a Szovjetunióból) Julián Gorkinnak, amikor 1937-ben találkoztak, és így figyelmeztette a POUM aktivistáját a kommunista politika végzetes láncolatára. De azért komoly akadályokba ütközött ez a politika: a CNT anarcho-szindikalista zöme nem állt a kommunisták befolyása alatt, és a POUM is szembeszegült a politikájukkal. A POUM szinte áldozatnak kínálkozott, mert olyan gyenge volt, és a politikai mezőny peremén helyezkedett el. A kommunisták úgy gondolták, itt az idő, ki kell használni ezt a politikai helyzetet. Ráadásul úgy tartották, hogy a POUM közel áll Trockijhoz: a vezetői, Andreu Nin és Julián Gorkin 1935-ben kijárták a katalán hatóságoknál, hogy a Franciaországból kiutasított Trockij Barcelonában telepedhessen le. A trockisták ellen a Szovjetunióban kibontakozó hajsza légkörében aligha meglepő, hogy a Komintern 1936. február 21-én, vagyis öt nappal a spanyol népfront választási győzelme után összeült titkársága kiadta a

jelszót az SKP-nak, hogy vívjon „erélyes harcot a trockista ellenforradalmi szekta ellen”.[110] Ráadásul, 1936 nyarán, a POUM az első moszkvai per áldozatait is védelmébe merészelte venni.

1936. december 13-án sikerük is a kommunistáknak eltávolítaniuk Andreu Nint a katalán Generalitat tanácsából. Azzal az ürüggyel követelték a kiebrudalását, hogy Nin bűnös módon megrágalmazta a Szovjetuniót; a fegyverszállítási zsarolást is felhasználták céljaik érdekében. December l6-án a Pravda nemzetközi hadjáratot hirdetett a szovjet politika ellenzői ellen: „Katalóniában már elkezdődött a trockisták és anarcho-szindikalisták kiszorítása; ugyanolyan erélyesen fogják véghezvinni, ahogy a Szovjetunióban történt.”

A kommunista észjárás szerint minden politikai nézetkülönbség árulással ér fel, amely mindig és mindenütt ugyanolyan, azonnali vagy későbbi bánásmódot érdemel. Rágalmakat és hazugságokat zúdítottak a POUM-ra, megvádolták, hogy a fronton harcoló egységeik feladták az állásaikat, pedig a kommunisták tagadták meg tőlük a támogatást.[111] A Francia Kommunista Párt napilapja, a L'Humanité különösképpen kitüntette magát ebben az ügyködésben: az Aragon-Triolet házaspár nagy barátja, Mihail Kolcov cikkeit közölgette. Egy fáradhatatlanul ismételt állítás foglalta össze ennek a hadjáratnak a központi gondolatát: a POUM Franco cinkosa, árulást követ el a fasizmus javára. Az előrelátó kommunisták ügynököket építettek be a POUM soraiba, akiknek az volt a dolguk, hogy híreket szerezzenek, és feketelistákat állítsanak össze, hogy ha eljön az idő, azonosíthassák a letartóztatott aktivistákat. Ismeretes is egy eset: Léon Narvich megkörnyékezte Nint, de leleplezték, és Nin eltűnése és vezetőik letartóztatása után kivégezte a POUM egyik önvédelmi csoportja.

1937 májusa és a POUM likvidálása

Május 3-án a kommunisták irányította rohamgárda egységei megtámadták a CNT és az UGT munkásai kezén lévő barcelonai telefonközpontot. Kétszeres hangerejű propaganda és fokozott zaklatás (a POUM rádiójának bezárása. La Batalla című lapjának betiltása) előzte meg a rendőrfőnök és PSUC-tag Rodríguez Salas vezette akciót. Május 6-án ötezer rendőr érkezett Barcelonába; kommunista vezetők toborozták össze őket. Heves összecsapásokra került sor a kommunista és a nem-kommunista erők között: és majdnem ötszáz halottról és több mint ezer sebesültről szóltak a hírek.

A kommunista titkosszolgálatok bérencei kihasználták a zűrzavart, minden alkalmat megragadtak, hogy likvidálják a kommunista politika ellenfeleit. Egy tizenkét főnyi kommandó elrabolta és kivégezte az olasz anarchista filozófust, Camillo Bernerit és elvtársát, Barbierit; másnap találták meg szitává lőtt holttestüket. Így fizetett meg a politikai bátorságáért Camillo Bemeri, aki ezt írta a Guerra di classe című újságjában: „Ma Burgos ellen harcolunk, holnap Moszkva ellen kell harcolnunk szabadságjogaink védelmében.” Al-fredo Martínez, a katalóniai anarchista ifjúság titkára, Hans Freund trockista aktivista és Erwin Wolf, Trockij egykori titkára ugyanilyen sorsra jutott.

Az osztrák ellenzéki kommunista Kurt Landau Németországban, Ausztriában, majd Franciaországban végzett pártmunkát, végül Barcelonába ment, és belépett a POUM-ba. Szeptember 23-án letartóztatták, és ő is hasonló módon tűnt el. A felesége, Katia maga

is börtönbe került; így vallott ezekről a „tisztogatásokról”. „A pártházak, például a Pedrera, a Paseo de Grácia, a párt laktanyái, a »Carlos Marx« és a »Vorochilov« valóságos kutyaszorítók és késdobáló lebujok voltak. A Pedrerában látták utoljára a Radio-POUM-ból »eltűnt« két elvtársat. A kommunista laktanyákba vitték az ifjú anarchistákat, hogy a leghajmeresztőbb módon megkínozzák, megcsonkítsák, és végül meggyilkolják őket. Véletlenül találták meg a hullájukat.” A Solidariedad Obrera című anarcho-szindikalista lap cikkét idézi: „Megállapították, hogy barbárul megkínozták őket haláluk előtt, ezt bizonyítják a testükön talált súlyos zúzódások, a felfúvódott és eltorzult hasukon lévő véraláfutások. [...] Az egyik hullán világosan meglátszik, hogy a lábánál fogva volt felakasztva; a feje és a nyaka iszonyatosan lila. Egy másik ilyen szerencsétlen fiatal elvtársunk fején nyilvánvalóan ott vannak a puskaagy ütésnyomai.”

Örökre - teljesen nyomtalanul - is eltűntek aktivisták, így egy bizonyos Guido Picelli. George Orwell önként állt be a POUM egyik hadoszlopába, de a Szent Bertalan-éjhez fogható napokat élt át, rejtőzködnie és menekülnie kellett; Hódolat Katalóniának című munkájának függelékében írta le az embervadászat Barcelonában uralkodó légkörét („A májusi barcelonai zavargásokról”).

Nem csak Barcelonában követtek el kommunista rendőrségek eltervezte gyilkosságokat. A valenciai kormányerők letartóztatták a CNT húsz aktivistáját; május 6-án egy gyilkos banda kirángatta a tonosai városháza tömlöceiből és agyonlőtte őket. Másnap Tarragonában tizenöt anarchista aktivistát végeztek ki hidegvérrel.

A kommunisták politikai síkon érték el, amit nem tudtak teljesen megvalósítani a gyakorlati életben. Largo Caballero kormányfő nem volt hajlandó fejet hajtani az áskálódó kommunisták előtt, akik a POUM feloszlatását követelték. „A POUM-nak pusztulnia kell az ország politikai életéből” - jelentette ki májusban José Díaz, az SKP főtitkára. Május 15-én, a barcelonai összecsapások után Caballero kénytelen volt lemondani. Egy, a kommunistáknak behódolt „mérsékelt” szocialista, Juan Negrín kormánya lépett a helyébe; most már minden akadály elhárult a kommunisták céljainak elérése elől. Negrín nemcsak igazodott a kommunistákhoz - kénytelen volt azt írni Herbert L. Matthewsnak, a Times újságírójának, hogy a POUM „olyan elemek ellenőrzése alatt áll, akik mindenféle általános fegyelmet nehezen viselnek a harc egységes és legfelsőbb irányításában” -, hanem helyeselte is a POUM-mal szemben alkalmazott terrort.[112] Julián Gorkin észrevette, hogy milyen gyökeres változás ment végbe:

„Néhány nappal Juan Negrín kormányának megalakulása után Orlov már úgy tett-vett, mintha csatlós államnak tekintené Spanyolországot. Megjelent az állambiztonsági főigazgatóságon, és letartóztatási parancsot kért a POUM végrehajtó bizottságának tagjai ellen Ortega ezredestől, akit egyik alárendeltjének tekintett.”[113]

1937. június l6-án Negrín betiltotta a POUM-ot, a szervezet végrehajtó bizottságát meg letartóztatták. Ez a hivatalos döntés lehetővé tette a kommunista ügynököknek, hogy az egészen részrehajló törvényesség leple alatt járjanak el. Még azon a napon, délután 1 órakor rendőrök tartóztatták fel Andreu Nint. Egyetlen elvtársa sem látta többé, sem élve, sem halva.

A Madridból jött rendőrök - azok megbízhatóbbak voltak, mert ott egészen kommunista kézben volt a rendőrség - megtámadták a La Batalla szerkesztőségét és a POUM

különböző helyiségeit. Kétszáz aktivistája, köztük Julián Gorkin, Jordi Arquer, Juan Andrade, Pedro Bonet stb. lakat alá került. A kommunisták úgy igazolták a posteriori a POUM likvidálását, hogy összeeszkábáltak egy minden ízében hamis árulást, és azzal vádolták a szervezetet, hogy kémkedett a francóisták javára. Június 22-én különbíróságot hoztak létre, és elszabadult a propaganda: nyomozás közben - csodák csodája - olyan dokumentumokat talált a rendőrség, amelyek megerősítették a kémkedés hamis vádját. Max Rieger kezes újságíró - vagy csak kollektív álnév ez? - összegyűjtötte ezeket a koholmányokat Kémkedés Spanyolországban című könyvében, amely minden nyelven megjelent.

Orlov irányítása alatt és Vidali védelmét élvezve, Andreu Nint a fogva tartó két pribék. Ricardo Burillo és Gerő megkínozta, de nem sikerült nekik a legcsekélyebb olyan vallomást sem kicsikarniuk belőle, amely bizonyította volna a pártja ellen fölhozott vádakat, és a legegyszerűbb nyilatkozatot sem tudták aláíratni vele. Nem maradt más hátra, likvidálni kellett, és ki kellett használni az eltűnését, hogy lerontsák a hitelét: azt állították, hogy Nin átment a francoistákhoz. Karöltve járt gyilkosság és propaganda. A moszkvai levéltárak megnyitása azt igazolta, amit Nin barátai már 1937 óta gyanítottak.[114]

Csak június l6-a és 17-e, a POUM elleni akció után kezdődött el a módszeres embervadászat minden trockista és egyéb „áruló” ellen. A csekistáknak rendőrségi adataik voltak a műveletek lefolytatásához. Illegális és párhuzamos börtönöket szerveztek; úgy hívták az ilyen börtönt, hogy ceka (a szovjet politikai rendőrség első nevének - Cseka - sokatmondó átvételével). Ismerjük ezeknek a börtönöknek a helyszínét: a barcelonai ceka az Avenida Puerta del Ángel 24. alatt volt, egy részlege meg a Colon szállóban, a Katalónia téren; de Madridban (a régi atochai kolostorban). Valenciában (a Santa Úrsulában) és Alcalá de Henaresben is volt ilyen börtön. Sok lefoglalt magánház is fogvatartási, vallató- és kivégzőhely céljaira szolgált.

1938 elején kétszáz antifasiszta és antisztálinista volt bezárva a Santa Úrsula cekában, amelyet úgy hívtak akkoriban - a nácik első gyűjtőtáborára célozva -, hogy a köztársasági Spanyolország Dachauja, ahol üldözött politikai ellenfeleiket tartották fogva. „Amikor a sztálinisták elhatározták, hogy cekát rendeznek be, hozzáláttak a kis temető megtisztogatásához - mondja el egy áldozat. - Ördögi ötletük támadt a »csekistáknak«: félbehagyták a temetőrendezést, a nyitott sírokkal, a csontvázakkal és az oszladozó frissebb halottakkal. Oda zárták be sok éjszakára a legmakacsabb foglyokat. Más, különösen kegyetlen büntetéseket is alkalmaztak: sok foglyot fejjel lefelé, lábbal akasztottak fel egész napokra. Másokat meg szűk szekrénybe zártak, csak néhány kis lyukat fúrtak az arcuk magasságában, éppen hogy csak egy kis levegőt szippanthassanak... Még vadabb büntetés is volt: a ládafia. Beleguggoltatták a rabot egy négyszögletes ládába, és több napig tartották abban a testhelyzetben; némelyek nyolc-tíz napig voltak így mozduladanul...” A szovjet ügynökök züllött alakokat használtak erre a munkára, akik azt hitték, hogy maga La Pasionaria is helyesli a tetteiket; hiszen ő maga jelentette ki egy valenciai kommunista gyűlésen: „Inkább

száz ártatlant ítéljenek el, semmint egyetlen bűnöst is fölmentsenek.”[115]

Módszeresen folyamodtak kínzáshoz,[116] például az erősen hánytató hatású szappanos

vízzel teli fürdőkádhoz. Bizonyos technikák jellegzetesen szovjetek voltak: nem hagyták aludni a foglyot, vagy bezárták egy nagyon szűk szekrénybe, az úgynevezett szekrénycellába (celda armario), ahol sem állni, sem ülni nem tudott, és moccantani sem bírta a tagjait; alig kapott levegőt, és szüntelenül vakította egy villanykörte. Alekszandr Szolzsenyicin hosszasan leírta az efféle zárkákat A Gulag szigetvilágnak abban a jelenetében, ahol elmondja, hogyan érkezett meg a Lubjankába.

A rögtöni kivégzések is mindennaposak voltak: „A Servicio de Investigación Militarhoz és az NKVD-hez tartozó Astorga Vayo hadnagy eredeti módszert talált ki a szökések megakadályozására: a foglyok ötös sorokban szoktak állni; ha egy hiányzik, agyon kell lőni a többi négyet; sőt a sor előtt és mögött álló sort is megfenyegette. Még néhány bajtársát is fölháborította ez a viselkedés, de Vayót, ha felfüggesztették is, rövidesen előléptették, és Katalónia egyik legfontosabb gyűjtőtáborának, az Els Omells de Na Gaia-i tábornak a parancsnoka lett, Lérida tartományban.”[117]

Különböző emberek meglehetősen hasonlóképpen becsülték meg a letartóztatások számát. Katia Landau szerint 15 000 fogoly volt a hivatalos és titkos börtönökben, köztük 1000 a POUM tagja.[118] Yves Lévy a helyszínen kutatott, és a POUM, a CNT és a FAI „mintegy tízezer bebörtönzött forradalmár, civil és katona tagjáról” beszél. Néhányan meg is haltak a rossz bánásmód miatt a barcelonai cárcel modeloban („mintabörtönben”), így Bob Smilíe, az Independent Labour Partynak a POUM-hoz küldött tudósítója, egy bizonyos Manuel Maurín, annak a Joaquín Maurínnak a fivére, aki a francóisták fogságába esett, de megkímélték az életét. 1937 végén, Julián Gorkin szerint, hatvankét halálraítélt volt a Santa Clara börtönben.

A POUM eltaposva, a szocialisták kiszorítva vagy semlegesítve, már csak az anarchisták voltak hátra. A katonák pronunciamientó-jára adott köztársasági válasz után az első hónapokban - az anarchisták hatására, elszaporodtak a mezőgazdasági közösségek, különösen Aragóniában. 1937 májusa után, néhány hét múlva rohamgárdisták özönlötték el az aragóniai városokat és falvakat. Elhalasztották a közösségek kongresszusát, és augusztus 11-én kihirdették az őket irányító aragóniai tanács feloszlatását. Ékszerlopással vádolták meg és letartóztatták az elnökét, Joaquín Ascasót, és egy José Ignacio Mantecón nevű főkormányzót ültettek a helyébe, a köztársasági baloldal hívét, valójában egy „beépített” kommunistát.[119] Közvetlen támadás volt ez a CNT ellen, alá akarták ásni befolyásának alapjait.

A 11. hadosztály - a kommunista Enrique Lister parancsnoksága alatt, aki már számtalan túlkapást követett el Kasztíliában (olyasmiket, mint anarchisták kivégzése, közösségi parasztok elleni erőszakcselekmények) -, a 27. (az úgynevezett „Karl Marx” hadosztály, a PSUC alakulata) és a 30. erőszakkal oszlatták fel a közösségeket. Százszámra tartóztattak le és zártak ki a községi tanácsokból anarchistákat, majd kommunistákat ültettek a helyükbe, a közösen megművelt földeket pedig visszaadták a régi tulajdonosoknak. Összekapcsolták az akciót egy Zaragoza ellen indítandó nagy támadás bejelentésével, hogy így igazolják az előkészületek hátországának megtisztogatását. Több száz embert lemészároltak, de a parasztok mégis visszaállították a közösségeiket. Kasztíliában a híres kommunista tábornok, El Campesino (Valentin

González) vezette az akciókat a parasztok ellen. César M. Lorenzo[120] szerint fölülmúlta Lístert kegyetlenségben. Megint legyilkoltak több száz parasztot, falvakat gyújtottak föl, de a CNT katonailag állt ellen a támadásnak, és ez aztán véget is vetett El Campesino hadjáratának.

Munkában az NKVD

Az 1937-es Spanyolországban az NKVD gyakorlatilag a belügyminisztérium fiókhivatala lett, „Grupo de Información" néven. Az állambiztonsági igazgatóság pedig a kommunista ügynökök felügyelete alatt volt. A Servicio Alfredo Hertz 1937 tavaszán és nyarán működött a legserényebben. Julián Gorkin szerint maga Hertz volt „a kihallgatás és kivégzés egyik nagymestere". Ővele „dolgozott" Hubert von Ranke[121] (1930 óta Gerő Ernő beosztottja), aki egy ideig, állítólag, a nemzetközi brigádok „Thalmann" zászlóaljának politikai biztosa volt, majd a német ajkú idegenek felügyeletét bízták rá. Valószínűleg ebben a minőségében tartóztatta le Erwin Wolfot, aki szabadon bocsátása után hamarosan eltűnt.

A hivatalosnál is hivatalosabb Grupo de Información két tagja 1937. szeptember 11-én tartóztatta le Katia Landaut, aki így ír von Ranke módszereiről; „Az egyik legundorítóbb GPU-ügynök, Montz Bressler, alias von Ranke minden vádat a minimumra csökkentett. Ő és a felesége, Seppl Kapalanz parancsot adtak egy elvtárs letartóztatására, mert azt gyanították, hogy tudja, hol van Kurt Landau. »Ha nem mondja meg a Landau címét - mondták neki -, sose jut ki a börtönből. Landau a népfront és Sztálin ellensége. Ha megtudjuk, hol él, megöljük.«[122]

1937. április 9-ről 10-re virradó éjszaka eltűnt barcelonai szállodai szobájából egy fiatalember, Marc Rein, aki részt vett a norvég és német szélsőbaloldali mozgalmakban. Pár nap múlva a barátai észrevették az eltűnését, és föllármázták a közvéleményt. Marc Rein egy orosz menekültnek, a II. internacionálé vezetőjének, Rafaíl Abramovicsnak a fia volt. Az áldozat személye, barátainak és családjának elszántsága, hogy kiderítsék, mi történt vele valójában, nagy feltűnést keltett külföldön, és sok zavart a köztársasági Spanyolországban. A spanyol kormány kénytelen volt megbízni egy ügynökét a nyomozással, ami, természetesen, azzal az eredménnyel zárult, hogy a Servicio Alfredo Hertz a felelős az áldozat eltűnéséért. Odáig fajuk ez a kötélhúzás a kormány és az NKVD-s rendőrség között, hogy 1937. július 9-én a belügyminisztérium államtitkára szembesítést erőszakolt ki, tanúk előtt, hírszerző ügynöke (SSI 29), és a két cinkos. Hertz és Gómez Emperador között. A Hertz-szolgálat már másnap letartóztatta az SSI 29-es ügynököt, de az őt alkalmazó titkosszolgálatnak még volt annyi hatalma, hogy szabadon bocsáttassa. 1938-ban a francoisták megtalálták és letartóztatták az SSI 29-es ügynököt (igazi neve Laurencic), katonai bíróság elé állították, és kivégezték mint NKVD-ügynököt!

Sosem derült fény igazán a Rein-ügyre - még ma sem tudjuk, mi lett a sorsa -, de arra jó volt, hogy 1937 júliusában véget vessen Alfredo Hertz és Gómez Emperador túl feltűnő tevékenységének; feloszlatták a szervezeteiket, és Victorio Sala irányítása alatt szervezték újra. Augusztus 15-én a szocialista Indalecio Prieto védelmi miniszter létrehozta a Servicio de Investigación Militart (SIM), amelynek az volt a feladata, hogy minden politikai és kémelhárító szolgálatot összefogjon. A SIM-nek csakhamar 6000

ügynöke lett. A Servicio Hertz sok „szakembere” átkerük a SIM-hez. 1939-ben Prieto azt vallotta, hogy az elvben kémelhárításra szánt SIM a szovjetek ösztönzésére jött létre, és hiába volt minden óvatosság[123] (eleinte a miniszter egyik barátja irányította a szolgálatot), a kommunisták csakhamar rátették a kezüket, és a maguk céljaira használták. 1938. április 5-én, szovjet és kommunista nyomásra, leváltották Prietót a kormányból.

Julián Gorkin így írta le a SIM tevékenységét: „Kedve szerint letartóztathat boldog-boldogtalant, akár azért is, hogy teljesítse az NKVD) megtorlási tervét. A »gyanúsat« is börtönbe veti, és nyomozást indít ellene [...] Hónapokig őrzi a SIM az aktákat, nyomozáskiegészítés ürügyével. Bírák és ügyvédek réme a SIM, rögtön közbelép, ha a bíró ártatlannak találja a rabot.”[124]

A svájci kommunista, Rudolf Frei egykor műszerész Moszkvában tanult 1931-32-ben, a moszkvai nemzetközi leninista iskolán; őt bízták meg, hogy szervezze meg Bázelből az önkéntesek Spanyolországba juttatását. Maga is Spanyolországba utazott 1937 végén, és ő lett a SIM ellenőrző szolgálatának vezetője, pontosabban őt bízták meg, hogy „tartsa szemmel” a svájciakat.[125] 1938 tavaszától sok, kommunisták igazgatta börtönben fogva tartott antifasisztát vittek ki a frontra, ahol arra kényszerítették őket, hogy talajegyengető és másféle kényszermunkát végezzenek „francoista” foglyokkal együtt, nagyon mostoha körülmények között, élelem nélkül, ellátás nélkül, a kommunista lőfegyverek mindig fenyegető árnyékában.

Valakinek sikerült megszöknie, ő túlélte; Karl Brauning, egy frakciózó német kommunista csoport tagja ezt vallotta több mint fél évvel a kálváriája után barátainak, 1939 decemberében: „Egyszerre elképesztő és kegyetlen, amit július óta éltünk át. A Feljegyzések a holtak házából című Dosztojevszkij-mű jelenetei csak sápadt utánzatoknak hatnak mellettük. [...] Ehhez járul még a már-már őrjítő, szüntelen éhezés. Már csak a fele vagyok annak, ami voltam. Csupa csont és bőr. Ráadásul beteg is vagyok, és egészen legyengültem. Itt már elmosódik a határ ember és állat között. Elérjük a barbárság első fokát. Ó, a fasizmusnak még sok tanulnivalója van ezektől a banditáktól, még azzal is eldicsekedhet, hogy akár a kultúra hordozójának is tűnhet föl mellettük. Biztosan fölírták az aktánkra, hogy »Fizikailag megsemmisítendő, törvényes eszközökkel«. Mindvégig erre törekedtek.”[126]

Egy „moszkvai per” Barcelonában

Hiába voltak az átszervezések, a beépülési és álcázási akciók, mégis bizonyos akadályokba ütközött az NKVD: a POUM ugyan ádáz megtorlásnak esett áldozatul, mégis támogatást kapott különféle forradalmi csoportoktól, amelyek megalakították Franciaországban a köztársasági Spanyolországban bebörtönzött forradalmárok védelmi szövetségét. Így egy nyilvános akció fordult szembe a szovjetek sötét és bűnös üzelmeivel. Összesen három küldöttség szállt ki, hogy a helyszínen nyomozzon. A harmadik, 1937 novemberében, John MacGovern - aki az Independent Labour Partyt képviselte - és Félicien Challaye professzor vezetésével Barcelona börtöneit, nevezetesen a cárcel modelót is meglátogathatta, ahol ötszáz antifasiszta volt összezsúfolva, és vallomásokat gyűjthetett az elszenvedett kínzásokról. MacGovern és Challaye

kieszközölte vagy egy tucat fogoly szabadon bocsátását. Sőt azt is megkísérelték, sikertelenül, hogy bejussanak az NKVD Junta téri titkos börtönébe. Hiába támogatta őket Manuel de Irujo igazságügyi miniszter, nem jártak sikerrel. „Lehullt az álarc - állapította meg MacGovern. - Föllebbentettük a fátylat, és megmutattuk, hol az igazi hatalom. Akartak a miniszterek, de nem tudtak.”[127]

1938. október 11-től 22-ig egy különleges bíróság előtt álltak a POUM végrehajtó bizottságának tagjai - Gorkin, Andrade, Giro-nella, Rovira, Arquer, Rebull, Bonét, Escuder - egy olyan perben, amely a Moszkvában kiagyalt perekből merített ihletet. Valójában az is célja volt ennek a pernek, hogy növelje azoknak a vádaknak a hitelét, amelyeket a Szovjetunióban emeltek a „trockista” gyűjtőnévvel egy kalap alá vett ellenzékiek ellen. Ám ezek az aktivisták minden vádat visszautasítottak. André Gide, Georges Duhamel, Roger Martin du Gard, Francois Mauriac és Paul Rivet üzenetet intézett táviratilag Juan Negrínhez, hogy minden jogot szavatoljanak a vádlottaknak. A vád is kicsikart vallomásokra alapult, így aztán a vádlók fölsültek a perben. A kommunista sajtó[128] halálbüntetéseket követelt; semmi sem lett belőlük, mert november 2-án tizenöt évi börtönre ítélték a POUM aktivistáit (kivéve Jordi Arquert, aki tizenegy évet kapott és Dávid Reyt, akit fölmentettek), mert „hamisan állították a La Batalla című újságban, hogy a köztársaság kormánya Moszkva csatlósa, és hogy mindenkit üldöz ez a kormány, aki nem hajt fejet Moszkva előtt”; ez az indokolás beismeréssel ér föl!

Amikor 1939 márciusában beteljesedett a köztársaság sorsa, a SIM utolsó vezetője megpróbálta Franco kezére játszani az elítélteket, hogy Franco lője agyon őket, vagyis a köztársaság ellenségeire bízta, hogy fejezzék be azt a szomorú munkát, amelyet maguk az NKVD ügynökei már nem tudtak elvégezni. Szerencsére a POUM Végrehajtó Bizottságának megmaradt tagjai sikeresen kereket oldottak.

A nemzetközi brigádokban

A köztársaságiak harcának olyan világvisszhangja támadt, hogy sok önkéntes határozta el: Spanyolországba megy, és harcol a nemzetiek ellen, beáll a milicisták közé, vagy azoknak a szervezeteknek a hadoszlopaiba, amelyek szívesen fogadják őket. A nemzetközi brigádok, mint olyanok, valójában Moszkva kezdeményezésére jöttek létre, és tulajdonképpen kommunista hadsereget alkottak,[129] még ha nem csupa kommunistából álltak is. Egyébként különbséget kell tennünk a fronton küzdő igazi harcosok és az apparátus tagjai között, akik ha látszatra a brigádokhoz tartoztak is, színét sem látták a csatatérnek. Mert nemcsak egyszerű tagjainak hősi harcából áll a brigádok története.

1936 őszén-telén hatalmasan felduzzadt a brigádok létszáma. Tízezrével özönlöttek az önkéntesek az egész világról. A kommunisták hallani sem akartak róla, hogy csak úgy, ellenőrzés nélkül befogadják őket. Mindenáron meg akarták akadályozni a kettős, francoista, náci, vagy másféle ügynökök beszivárgását. A Szovjetunióban éppen elszabadult a nagy rémuralom, és a kommunisták, egy füst alatt, villámgyorsan ellenőrizték minden önkéntes megbízhatóságát. Megbízták a különféle kommunista pártok káderosztályát, hogy „harcoljanak a provokáció ellen”, vagyis zárjanak ki minden elhajló, bíráló, fegyelmezetlen elemet. Még azzal is megpróbálkoztak, hogy már a kezdet

kezdetén, Spanyolországon kívül is ellenőrizzék a toborzást: a zürichi rendőrség olyan névjegyzéket talált Alfred Adolph német kommunistánál, amely nemkívánatos önkéntesekre hívta fel a spanyolországi szovjet ügynökök figyelmét. A Komintern végrehajtó bizottságának egy 1937 őszén kelt dokumentuma azt hangsúlyozza, hogy meg kell szabadítani a brigádokat a politikailag kétes elemektől, „ellenőrizni kell az önkéntesek kiválogatását, hogy be ne férkőzzenek a brigádokba titkosszolgálati ügynökök, fasiszta és trockista kémek”.[130]Jellemző, hogy minden brigádos személyi aktája, politikai jellemzéssel együtt, Moszkvában található, a Komintern levéltárában. Akták tízezrei...

A francia André Marty, az FKP politikai bizottságának tagja és a Komintern titkára 1936 augusztusában érkezett Spanyolországba, mint a Kominternnek a köztársasági kormányhoz kiküldött képviselője; ő volt hivatalosan a „gazda” abban az albacetei táborban, ahol a nemzetközi brigádokat szervezték. A brigádokkal egy időben az 5. hadoszlopot is felállították a kommunisták, Enrique Lister parancsnoksága alatt, aki már 1932 óta a Szovjetunióban tartózkodott, és elvégezte a Frunze Katonai Akadémiát. Természetesen a SIM is ott volt Albacetében.

Még ma is vitatják, hogy milyen arányú volt a likvidálás a brigádokban. Némelyek azzal is beérik, hogy a súlyosan terhelő vallomások ellenére is tagadják Marty felelősségét, mások meg jogosnak tartják a kivégzéseket. El Campesino később így magyarázkodott: „Kétségtelenül kénytelen volt megszabadulni a veszélyes elemektől. Vitathatatlan, hogy kivégeztetett néhányat közülük, de hát azok katonaszökevény, gyilkos, áruló alakok voltak!”[131] Gustav Regler a 12. brigád helyettes biztosa volt; az ő vallomása is megerősíti ezeket a módszereket: az Escurial mellett két anarchista önkéntes megfutott egy csatában; Regler letartóztatta őket, és azt javasolta, hogy utalják szanatóriumba mindkettőt. Jelentette Marty-nak, aki úgy döntött, hogy Alcalá de Henaresbe küldi őket. Regler csak jóval később tudta meg, hogy nem szanatórium volt az, hanem egy kivégzésekkel megbízott orosz különítmény székháza.[132] Egy saját kezűleg írt följegyzésében, amelyet a moszkvai levéltárban találtak meg, Marty ezt közli az SKP központi bizottságával: „Azt is sajnálom, hogy kémeket, fasisztákat küldenek ide nekem, Albaceté-be, olyanokat, akiket azért küldtek Valenciába, hogy likvidálják őket. Jól tudják, hogy maguk a nemzetközi brigádok nem tehetnek ilyet itt, Albacetében.” [133] Elképzelhető, hogy nem volt valami könnyű ott végezni ki a „kémeket” vagy „fasisztákat” a katonai tábor kellős közepén, és azt sem tudjuk, hogy kiket nevezett így Marty; mindenesetre azt akarta, hogy inkább mások, máshol végezzék el a piszkos munkát, ám ez mit sem von le az erkölcsi felelősségéből.

Egy nemrég készült film[134] elmondja, hogyan végezték ki 1937 novemberében Erich Frommeltet, a 12. brigád „Thalmann” zászlóaljának tagját, akit szökésért ítéltek halálra 23 óra 15 perckor, és kivégeztek másnap l6 óra 45 perckor. Azt jelentették Frommeltről, hogy elesett a terueli csatában. Gondolkodóba ejti az embert ez a színlelés, hogy akkor hányadán is állunk azokkal a „katonaszökevényekkel”. Roger Codou francia nemzetközi brigádosnak alkalma volt átnézni a brigádbörtön aktáit, és számos „víz-sokkos halálesetet” állapított meg, amelyek, szerinte, rögtönítélő kivégzéseket takarnak. Két börtönt tartottak fenn a nemzetközi brigádosoknak: a barcelonai Horta negyedben volt az

egyik (265 rabbal 1937 folyamán) és Castellón de la Planában a másik. Nehéz fölbecsülni, hogy hány brigádost tehettek el láb alól. Julián Gorkin azzal vádolja André Martyt, hogy „személyesen felelős” körülbelül ötszáz „fegyelmezetlen vagy csak egyszerűen »ellenzékiséggel« gyanúsított katona” kivégzéséért.[135]

Robert Martin Glasgow-ból ment Spanyolországba; állítja, hogy gyakori volt a letartóztatás Albacetében. Őt is letartóztatták, és hetven más nemzetközi brigádost talált a zárkában, akik a harctérről jöttek, és sebesültek is voltak köztük. Olyan rendkívüli mostoha körülmények között tartották fogva őket, hogy a rabok kénytelenek voltak éhségsztrájkba lépni. Bejelentették nekik, hogy szabadlábra helyezik őket, azért mégis Barcelonába kerültek kis csoportokban. A Falcon szállóba vitték Robert Martint és társait, a POUM börtönné átalakított egykori székházába, majd a Calle Corsigába, ahol lefényképezték őket, és ujjlenyomatot vettek tőlük. Martin csoda folytán megszökhetett, és Franciaországba menekült, mit sem tudva a társai sorsáról.[136]

A szociáldemokrata Max Reventlow beszéli el, hogy a Földközi tengerig nyomuló nemzetiek áttörése és a köztársaságiak visszavonulása után a brigádok legalább hatszázötven foglyot vittek magukkal. Eljutottak Katalóniába, és a hortai és castellóni börtönbe zárták őket; ez a két börtön a horvát Copic parancsnoksága alatt állt, ő pedig, mihelyt megérkeztek a foglyok, agyonlövetett közülük tizenhatot. Ezekben a börtönökben az igazságszolgáltatás legcsekélyebb közreműködése nélkül hozott halálos ítéleteket egy bizottság; egyszer megszökött ötven rab, erre agyonlőttek másik ötvenet. Mindennapos volt a kínzás; Hans Rudolph német hadnagyot hat napig kínozták; karját, lábát törték, kitépték a körmét; 1938. jűnius l4-én végezték kí, tarkón lőtték hat másik fogollyal együtt. Később maga Copic is bíróság elé kerük, kémkedés miatt, és csak a fivére, Vladimír Copic ezredes, Luigi Longo és André Marty együttes közbelépésének köszönheü, hogy megmenthette a bőrét.[137]

Hans Beimler német kommunista képviselő úgy szökött meg Dachauból, hogy megölt egy SS-katonát; Spanyolországba ment, és részt vett a „Thalmann” zászlóalj megszervezésében. 1936. december l-jén ölték meg Palaceténél. Gustav Regler azt állította, hogy francoista golyó találta el. Beimler barátnője, Antonia Stern, akitől minden iratát elkobozták, és kiutasították Spanyolországból, kétségbe vonja ezt az állítást; azt hangoztatta, hogy Beimler bírálattal illette az első moszkvai pert, és ráadásul kapcsolatba lépett az NKP régi vezetőivel, Arkadíj Maslow-val és Ruth Fischerrel, akik egy ellenzéki csoportot szerveztek Párizsban. A katalán rendőrség Servicio Secreto Inteligente nevű különleges osztályának hírforrásai voltak a kommunisták soraiban; az osztály egyik jelentése alapján Pierre Broué arra hajlik, hogy gyilkosság történt.[138]

A nemzetközi brigádok sok olyan férfit és nőt vonzottak soraikba, akiket egy eszmény vezérelt, a fölbuzduló rokonszenv, egy nagylelkű lendület, és önmagukat is készek voltak föláldozni érte. Sztálin és titkosszolgálatai cinikusan kihasználták ezt a fölbuzdulást, majd szomorú sorsára hagyták Spanyolországot (és a brigádokat); Sztálin már a Hitlerhez való közeledésen munkálkodott.

Száműzetés és halál a „proletárok hazájában”

A köztársaságiak veresége után, 1939 márciusában bizottság alakult Párizsban,

Togliatti elnökletével, hogy kiválogassa, melyik spanyolnak engedik meg, hogy eljusson a „proletárok hazájába”. El Campesino megörökítette, hogy milyen körülmények között keltek útra a Szovjetunióba.[139] Ő 1939. május 14-én szállt föl Le Havre-ban a Siberia nevű hajóra, háromszázötvened-magával - köztük voltak az SKP politikai bizottságának és központi bizottságának tagjai, kommunista képviselők, az 5. hadoszlop parancsnokai és a brigádok vagy harminc főtisztje -, és mindjárt részt vett a bizottságnak az NKVD szellemében való átalakításában. Az új bizottságnak az lett a feladata, hogy felügyeljen a 3961 spanyol menekültre, akiket nyomban tizennyolc csoportra osztottak, és különféle városokba küldtek. A száműzetésben a legtöbb vezető kémkedett honfitársai után, és besúgta őket, így az SKP bizottságának egykori titkára is, aki a harkovi spanyol csoport felét börtönbe juttatta, vagy Cortina, aki számos rokkantat Szibériába deportáltatott. El Campesino 1941 márciusában a moszkvai metrónál kezdett dolgozni, mert kicsapták a Frunze Katonai Akadémiáról „trockizmus” miatt. Később Üzbegisztánba, majd Szibériába deportálták, de 1948-ban szerencsésen Iránba szökött.

Az SKP főtitkára, José Díaz 1942. március 19-én, Tbilisziben lelte halálát; kiesett a ház negyedik emeletéről (ahol a lakása volt), éppen akkor, amikor sem a felesége, sem a lánya nem volt a közelben. El Campesino meg van győződve róla, hogy meggyilkolták. Halála előtt Díaz egy könyvön dolgozott, az élményeit írta meg; kiábrándultnak látszott, kis idővel azelőtt levelet küldött a hatóságoknak, tiltakozott benne a tbiliszi spanyol kolónia gyerekeivel szemben tanúsított bánásmód miatt.

A polgárháború alatt ezrével küldtek 5-12 éves spanyol gyerekeket a Szovjetunióba.[140] A köztársaságiak veresége után mindjárt megváltoztak az életkörülményeik. 1939-ben „trockizmussal” vádolták meg a spanyol tanítókat - és El Campesino szerint - 60%-ukat letartóztatták és bebörtönözték a Lubjankába, a többit meg gyárba küldték dolgozni. Majdnem húsz hónapig kínoztak egy fiatal tanítónőt, majd agyonlőtték. Attól fogva nem volt valami irigylésre méltó sorsuk a gyerekeknek, mert szovjetek vették át a spanyol közösségek irányítását. A kalugai gyerekek különösen rakoncátlanok voltak, ezért a nagyhatalmú Juan Modesto - tábornok, aki az 5. hadoszlopban járt iskolába - és Enrique Líster[141] keze alá adták őket. 1941-ben, Jesús Hernández szerint, 50%-uk tüdővészes volt, és hétszázötvenen (vagyis 15%-uk) még az 1941-es menekülés előtt meghalt. Ott züllöttek el a fiatalok az Urálban és Szibériában, főleg Kokandban. Tolvajbandákba verődtek, a lányok meg áruba bocsátották magukat. Némelyek öngyilkosságot követtek el. Jesús Hernández szerint 5000 gyerekből 2000 meghalt.[142] 1947-ben, a Szovjetunióba érkezésük tizedik évfordulóján 2000 ifjú spanyol gyűlt össze a moszkvai Sztanyiszlavszkij Színházban; 1956. szeptemberében 534-en tértek vissza közülük Spanyolországba. Végeredményben, összesen csak 1500-an tértek haza.

Más spanyolok megtapasztalták, hogy milyen „az élet és a halál a Szovjetunióban”. Olyan, nem kommunista tengerészekről és repülősökről van szó, akik önként mentek kiképzésre a Szovjetunióba. El Campesino megtudta, hogy mi lett azzal a 218 fiatal repülőssel, aki 1938-ban érkezett egy hat-héthónapos kirovabadi kiképzésre. 1938 végén Martínez Cartón ezredes, az SKP politikai bizottságának tagja és az NKVD ügynöke válaszút elé állította őket: vagy a Szovjetunióban maradnak, vagy külföldre utaznak. Azokat, akik el akarták hagyni a Szovjetuniót, gyárba küldték dolgozni. 1939. szeptember

l-jén mindannyiukat letartóztatták és perbe fogták. Némelyiküket megkínozták, másokat kivégeztek a Lubjankában, a legtöbbjüket tíz-tizenöt év táborfogságra ítélték. A Pecsoralijevbe küldött csoport mind egy szálig odaveszett. Végül is csak egy féltucatnyi maradt meg a 218 repülősből.

1947-ben néhány menekült sikeresen elhagyta a Szovjetuniőt. Aki maradt, fölszólították, hogy írjon alá egy kötelezvényt, hogy nem is távozik a Szovjetunióból. 1948 áprilisában José Ester (a 64553. számú mauthauseni politikai deportált) és José Domenech (a 40202. számú neuengammei politikai deportált) sajtóértekezletet tartott Párizsban a Federación Espanola de Deportados e Internados Políticos nevében, hogy közzétegye a Balhas-tótól északnyugatra, Kazahsztánban fekvő karagandai 99-es tábor foglyairól összegyűjtött híreket. 59 deportált, köztük 24 repülőpilóta és 33 tengerész nevét hozták nyilvánosságra. A két egykori deportált így indokolta eljárásukat 1948. március 1-jei nyilatkozatában: „Parancsoló feladatunk, és mindazoknak kötelessége, akik megismerték az éhezést, a hideget és a vigasztalanságot a Gestapo és az SS vallató karmai között, minden polgár tiszte, aki a törvényben jól meghatározott értelmet tulajdonít azoknak a szavaknak, hogy emberi szabadság és jog, hogy együttérzéssel tiltakozva követelje ezeknek az embereknek a szabadon bocsátását, akiket biztos halál fenyeget.”

A kommunisták és különleges szervezeteik a második világháború után is folytatták az ellenzék likvidálását. Joan Farré Gasso, a léridai POUM egykori vezetője részt vett a francia ellenállásban. A Vichy-rendszer letartóztatta és börtönbe vetette Moissacban; kiszabadulása után a feleségéhez igyekezett egy francia katalóniai falucskába. Montauban felé tartott, amikor megállították a kommunista partizánok - a guerrilleros espanoles -, és a helyszínen kivégezték.[143] Ez a gyilkosság a spanyol polgárháborút folytatta, mégpedig a leggyászosabb módon: azzal a gyilkossággal, „likvidálással”, amelynek ezrével estek áldozatul a legelszántabb, a legbátrabb antifasiszták. A spanyol példa azt mutatja, hogy lehetetlen elválasztani a kommunisták rendőri és bűnügyi akcióit politikai céljaik megvalósításától. Igaz, hogy a politikai és társadalmi erőszak állandó volt Spanyolországban a két háború között, és hogy a polgárháború szabad folyást engedett ennek az erőszaknak, ám az is igaz, hogy a szovjetek is hozzáadták ehhez a szintén háborúból és erőszakból született állampártjuk mindenhatóságát, hogy az antifasizmus leple alatt érjék el a Szovjetunió érdekei meghatározta céljaikat.

Világos, hogy mi volt Sztálin és bizalmi emberei alapvető célja; rá akarták tenni a kezüket a Spanyol Köztársaság sorsára. Ezért aztán éppen olyan fontos volt a „baloldali” ellenzék - szocialisták, anarcho-szindikalisták. POUM-osok, trockisták - likvidálása, mint Franco katonai legyőzése.

Rémi Kauffer

KOMMUNIZMUS ÉS TERRORIZMUS

A húszas és harmincas években a nemzetközi kommunista mozgalom fegyveres

fölkelések előkészítésére összpontosította minden figyelmét, de azok mind kudarcot vallottak. Abbahagyta hát ezt a cselekvési formát, és a negyvenes években a nácizmus vagy a japán militarizmus elleni nemzeti felszabadító háborúkat, majd az ötvenes-hatvanas években a gyarmatok függetlenségi háborúit használta ki, hogy valóságos katonai - partizán - alakulatokat, gerillacsoportokat hozzon létre, amelyek lassanként reguláris csapatokká, valóságos vörös hadseregekké váltak. Jugoszláviában, Kínában, Észak-Koreában, majd Vietnamban és Kambodzsában ez a cselekvési forma tette lehetővé, hogy a kommunista párt átvegye a hatalmat. Ám a - résen lévő amerikaiak kiképezte különleges csapatok kemény ellenállásába ütköző - latin-amerikai gerillák kudarca arról győzte meg a kommunistákat, hogy jó lesz visszatérni az úgynevezett „terrorista" módszerekhez, amelyeket addig nemigen alkalmaztak, a szófiai székesegyházban elkövetett 1924-es merénylet kivételével. Igaz, hogy csak viszonylagos a különbség az egyszerű és közönséges terrorizmus és egy esetleges fegyveres fölkelés előkészítése között, hiszen gyakran ugyanazok az emberek működnek a terepen, ha két különböző feladatról van is szó. Különben nem is zárják ki egymást ezek az akcióformák. Sok nemzeti felszabadító mozgalom, hogy a mostanában használatos kifejezéssel éljünk, szívesen ötvözte a terrorizmust és a gerillaharcot fegyveres akcióiban, úgy, ahogy például Algériában a nemzeti felszabadítási front és a nemzeti felszabadító hadsereg.

Azért érdekes az algériai példa, mert a francia Algéria hívei Moszkvában kiagyalt cselszövények közvetlen következményét látták a nemzeti felkelésben, és még pótlólagos igazolást is találtak a föltevésükre abban a - kellőképpen bebizonyosodott - tényben, hogy az algíri csata idején (1956-57-ben) az Algériai Kommunista Párt a legjobb robbantó szakembereit bocsátotta a főváros FLN-főnöke, Jaszef Szaadi rendelkezésére.

Vajon azt jelentette-e ez, hogy a nemzeti mozgalom behódolt a kommunizmusnak? Ott, a terepen ennek épp az ellenkezője történt: az Algériai Kommunista Pártnak (AKP) kellett elfogadnia az FLN caudiumi igáját, megalázó feltételeit. Külföldön az FLN a Szovjetunió egészen nyílt politikai támogatását élvezte. De azért, néhány aprócska titkosszolgálati akciótól eltekintve, Moszkva nagyon ügyelt rá, hogy ne kerüljön közvetlen összeütközésbe Franciaországgal. A fegyverszállítmányok a nasszeri Egyiptomból érkeztek az FLN-hez, továbbá a titói Jugoszláviából és - a keleti tömb nevében - Csehszlovákiából, amely „megbízásból" járt el (az FLN jó néhány káderét is Prágában képezték ki a földalatti tevékenység fejlett technikáira). A szovjetek inkább háttérben maradtak. Talán megsejtették, hogy a jövendő Algéria ugyan közel fog állni hozzájuk, de a függetlenségét is féltékenyen óvni fogja? Tény, hogy az új rendszerben nem volt joguk Moszkva különleges szolgálatainak, hogy akár egy pillantást is vethessenek a szentek szentjébe, a katonai állambiztonsági szolgálatra, ahogy joguk volt a kubai DGI esetében.

Más példa a leghomályosabb nemzeti mozgalmakkal kapcsolatos szovjet óvatosságra: az írek esete. Írországban elég sajátságos gondolkodásmód maradt az IRA (a dublini 1916-os húsvéti sikertelen fölkeléskor alapított Irish Republican Army) hagyatéka, a „republikanizmus". A társadalmi kérdést sem hanyagolta el, de a nemzeti kérdéskört állította minden akció középpontjába (1921 után a sziget újraegyesítését, a hat északi grófságnak a brit koronától való elragadását). Nos, a hivatalos szovjetbarátok, akik 1933-ban megalakították a Communist Party of Irelandet. mind jobban eltávolodtak a tisztán

nemzeti gondoktól, és csak az „osztályharcot” szorgalmazták.

Az IRA fegyvert akart, hogy harcolhasson az angolok ellen. A két háború között a Szovjetuniótól próbált szerezni. Moszkva többször is udvariasan elhárította az ismételt kéréseket: nem látszott valami okos dolognak, hogy fölfegyverezzék ezeket a túlontúl független embereket, a Nagy-Britanniával való nyílt összeütközés kockázatát is vállalva. Mit sem változtatott a helyzeten, hogy a földalatti szervezet több száz tagja is beállt a spanyolországi nemzetközi brigádokba. 1939-40-ben, amikor az IRA új hadjáratot indított, és magában Angliában hajtott végre bombamerényleteket, a főleg Betty Sinclair vezette kommunista apparátus beépült az IRA legtitkosabb harci egységébe, egy protestáns vallású, ennélfogva nem olyan gyanús kis nacionalista aktivista csoportba. Egész Európában szabotőr-csapatok - például Ernst Wollweber hálózata - álltak készen, hogy megtámadjanak német, de brit és francia hajókat is. Ebben az esetben Moszkva az IRA-ra is számított. Ha ez a földalatti szervezet szabotázscselekményeket hajt végre Őfelsége néhány hadihajója ellen, egyszersmind az angolellenes szovjet akciókat is elködösíti. Ez az ügy azonban végül is zátonyra futott. Moszkva levonta a következtetést: ezentúl némi bizalmatlanságot tanúsított az írek iránt, akik minden szövetségre készek, csak megkaphassák a fölszerelést, amire szükségük van, de konokul megtagadják, hogy politikai árat fizessenek érte, és a más stratégiájának rendeljék alá a magukat. A hetvenes évek legelején, az észak-írországi katolikus gettólázadás után ismét fegyvert fogott az IRA a britek ellen (kedvelt fegyverét vetette be, a robbanóanyagot). A makacs legendával szemben sem közvetlenül, sem közvetve nem a Szovjetunióból származtak ezek a fegyverek és robbanóanyagok. Ténylegesen nem annyira keleten, sokkal inkább az Atlanti-óceánon túl voltak, és vannak most is az IRA támogatói, az amerikai ír közösség körében.

„Moszkva keze” tehát nincs jelen mindenütt, de azért tevékeny szerepet játszott a közép-keleti terrorizmus bizonyos formáinak támogatásában. Abból kiindulva, hogy a palesztin szervezetek az algériai FLN-hez hasonló nemzeti felszabadító mozgalmat képviselnek, a szovjetek csakhamar nyilvánosan elismerték Jasszer Arafát PFSZ-ét és annak fő társszervezetét, az el-Fatah-ot. Bár a KGB más irányba is tágra nyílt szemmel figyelt, a palesztin nacionalizmus egy másik irányzata, doktor Georges Habbas PNFF-je (a Palesztin Népi Felszabadítási Front) felé. Ez az elég jól fölépített mozgalom egy radikális marxizmus nevében, a legcsekélyebb aggály nélkül szervezte és vállalta a terrorista merényleteket és menetrendszerű repülőgépek látványos eltérítését. 1968 júliusában kezdődött ez a stratégia az El Al Boeing gépének eltérítésével, majd decemberben folytatódott az athéni repülőtéri merénylettel, és 1970-ben tetőzött, közvetlenül azelőtt, hogy Husszein jordániai király csapatai szétverték a palesztinokat. A zarkai szükségrepülőtéren, ahová három gépet térítettek el túszul ejtett utasaikkal egyetemben, a PNFF felrobbantotta a TWA Boeingjét, a Swissair DC-8-asát és a BOAC Viscount VC-lO-esét.

A szervezet egyik kádere, Najef Havatmeh nyugtalanul szemlélte ezt a túlontúl határozott terrorista fordulatot, és 1970-71-ben elszánta magát a szakadásra: megalapította a PNDFF-et (a Palesztin Népi Demokratikus Felszabadítási Frontot). Szervezete mindinkább fölzárkózott a vonalas kommunista állásponthoz, és a szükséges

„tömegmunka” és a „proletár internacionalizmus” nevében nyilvánosan elutasította a terrorizmust, amellyel egy ideig maga is élt. Így, elvben, a PNDFF tetszett a kommunisták legjobb palesztin szövetségesének. Csak látszólag, mert - bármilyen furcsa -, a KGB mintha egyidejűleg a PNFF-nek nyújtott támogatását is növelte volna. De hát mindig talál az ember önmagánál is szélsőségesebbet, így hát doktor Habbast is csakhamar lekörözte jobbkeze és „műveleti igazgatója”, Vadi Haddad, a bejrúti amerikai egyetemen képesítést szerzett egykori szájsebész.

Tapasztalt ember ez a doktor Haddad. Pierre Marion, a francia titkosszolgálat volt főnöke szerint Haddad a modern terrorizmus igazi feltalálója: „Ő gondolta ki annak egész szerkezetét, ő nevelte ki a fő vezetőit, ő tökéletesítette a toborzási és kiképzési módszereit, ő csiszolgatta ki a taktikáját és technikáját”.[144] 1973 végén, 1974 elején kivált a PNFF-ből, és létrehozta saját szervezetét, a PNFF-KAP-ot (a PNFF Külföldi Akciók Parancsnokságát), amely csakis nemzetközi terrorizmussal foglalkozik, míg Habbas szervezete, több síkon, másféle tevékenységet fejt ki, gerilla-hadműveletekkel próbálkozik az izraeli hadsereg ellen, és tömegmunkát végez a palesztin menekülttáborokban.

A KGB mégis úgy döntött, hogy támogatja Haddadot, amint ez az 1974. április 23-án kelt és 1071-1/05-ös számon iktatott, leplezetlen üzenet tanúsítja. A KGB jelent személyesen Leonyid Brezs-nyevnek:

„Az Állambiztonsági Bizottság I968 óta szoros, titkos kapcsolatokat tart fenn Vadi Haddaddal, a PNFF Politikai Bizottságának tagjával, a PNFF külföldi akcióinak parancsnokával.

Az elmúlt áprilisban, amikor találkozott vele a KGB libanoni hálózatának főnöke, Vadi Haddad bizalmasan kifejtette neki a PNFF felforgató és terrorista akcióterveit; alább ismertetjük a program lényeges részeit.”

Ezután a célpontok felsorolása következett, felforgató és terrorcselekmények Izrael területén, támadások gyémánttrösztök ellen, merényletek izraeli diplomaták ellen, szabotázsakciók olajberendezések és óriás olajszállító hajók ellen Szaúd-Arábiában, az Öbölben, sőt Hongkongban is.

Itt már pontosít a KGB:

„V. Haddad azt kéri, hogy segítsük a szervezetét a felforgató cselekményekhez szükséges, bizonyos fajta különleges anyagok beszerzésében. V. Haddad együttműködik velünk, a segítségünket kéri, és bölcsen tudja, hogy elvben ellene vagyunk a terrornak, így nem tesz föl nekünk a PNFF tevékenységének ezzel a vonatkozásával kapcsolatos kérdéseket. A V. Haddaddal való kapcsolataink jellege lehetővé teszi, hogy bizonyos mértékig ellenőrizzük a PNFF külföldi akciószolgálatának tevékenységét, és a Szovjetuniónak kedvező befolyással legyünk rá, továbbá ha úgy kívánják az érdekeink, akciókat is végre hajthassunk ennek a szervezetnek az erői útján, a kellő titkosság tiszteletben tartásával.”

A kétszínű nyelvezet szép példája. Nyilvánvaló a tanulság: az ördögbe az elvekkel, ha úgy üthetünk az ellenfelünkön, hogy nem kapnak rajta bennünket. Az okmány Szuszlov, Podgornij, Koszigin és Gromiko kezébe került, és jóvá is hagyták április 26-án.[145]

Történetesen egy ifjú venezuelai lett Vadi Haddad legjobb tanítványa, Ilich Ramírez

Sánchez, ismertebb fedőnevén Carlos. Kettejüknek együtt kellett működniük egy ázsiai terrorcsoport, a Japán Vörös Hadsereg maradékaival. Fölöttébb tanulságos ennek a csoportnak a története: a JVH a hatvanas évek végén alakult, amikor radikalizálódott a japán diákmozgalom, és tetőzött a maoista hullám, és az új szervezet hamar kapcsolatba lépett a észak-koreai ügynökökkel (jelentős koreai közösség él a japán szigetvilágban). Ezek képezték ki a JVH kádereit, ők szállítottak fegyverzetet neki, de nem tudták megakadályozni a hetvenes évek legelején egy véres bosszúhadjárat kirobbanását az „elhajlók" és a „vonalasok" között. Szakadás lett a vége. A JVH kádereinek egy része fegyverestül, mindenestül az észak-koreaiak szolgálatába szegődött; most menekültként élnek Phenjanban, üzletemberkednek, és közvetítenek a Nyugattal való kapcsolatokban. A másik részük meg úgy döntött, hogy még inkább nemzetköziesíti a tevékenységét. Összeállt Vadi Haddaddal. Így, a PNFF-KAP nevében a JVH három tagja követte el azt a mészárlást 1972 májusában, a LOD-Tel-Aviv repülőtéren, ahol 28 halott maradt utánuk.

Carlos: kapcsolatok az arab országok és a keleti országok vagy tizenöt titkosszolgálatával

Ilich Ramírez Sánchez egy venezuelai ügyvéd fia (apja Lenin nagy csodálója volt, úgyannyira, hogy ezeket a neveket adta három születő fiának: Vladimír, Ilich és Ulianov); Bruguiére bíró előtt tett vallomása szerint 1969-ben találkozott először a PNFF egyik tagjával, Rifaat Abul Aunnal. Ez Moszkvában történt, ahol a jövendő Carlos kitartóan unatkozott, amíg marxizmus-leninizmust, fizikát és vegytant tanult. Csalódással látta, hogy milyen keveset cselekszenek a latin amerikai kommunista pártok, pedig ő erőszakos, radikális kalandra érezte képesnek magát. A PNFF-KAP-ban meg is találta, amire vágyott, mihelyt Jordániába érkezett. A kiképzési időszak után, 1971-re már kész operatív szakember lett, könnyedén utazgatott a nyugat-európai országokban - jól nevelték, megtanították viselkedni tehetős családjában -, és látványos, gyilkos merényleteket követett el.

1975. június 27-én Carlos megöli Párizsban a területfelügyeleti igazgatóság két rendőrét, és súlyosan megsebesít egy harmadikat. Decemberben kommandórohamot vezet az OPEC (az olajtermelő és -exportáló országok) bécsi székháza ellen. Mérlege: három halott és egy repülőjegy Algírba. Csoportjának tagjaival, a Johannes Weinrich vezette Forradalmi Sejtek nevű baloldali radikális mozgalomból jövő németekkel együtt átmegy Líbiába, Jemenbe, Irakba, de Jugoszláviába is. Főleg azonban az NDK-ba, ahol az MfS (Ministerium für Staatssicherheit, vagyis az állambiztonsági minisztérium, vagy bizalmasabban a Stasi) szolgálatai kitartó figyelmet szentelnek ennek a szélsőségesnek, aki a legmerészebb huszárvágásokra is képes.

„Separat" - ez lesz szervezetének fedőneve a Stasinál. 1980-ban egy szigorúan titkos aktát küldenek Erich Mielke tábornoknak, a Stasi főnökének. A dolgozat ezt a szerény címet viseli: „Hogyan bánjunk a Carlos-csoporttal, és hogyan ellenőrizzük. Cselekvéstervezet az MfS számára." Bernard Violet, egy gazdagon adatolt életrajz szerzője szerint[147] „Weinrich és Kopp [Carlos helyettese, illetve bajtársa] tulajdonképpen nem Stasi-ügynök. Nem teljesítenek megbízásokat a Stasinak, nem kapnak fizetséget,

amiért hírszerző tevékenységet folytatnak az NDK javára. Ezzel szemben nem lehet kikerülni őket a csoport többi tagja és a keletnémet titkosszolgálatok kapcsolattartásában.” Violet megnevezi az egymást követő keletnémet kapcsolatokat (négy ezredes, Harry Dahl, Hörst Franz, Günter Jackel és Helmut Voigt nevét említi), majd hozzáteszi, hogy „Carlos tisztában van vele, milyen kapcsolatban vannak a barátai ezekkel a szolgálatokkal”.

Ez azonban nem gátolja meg Carlost, hogy szoros kapcsolatokat építsen ki a románokkal, és alkalmatlankodjon a magyar állambiztonságnak, mert szívesen használja Budapestet háttértámaszpontjául. Közben új névre keresztelt csoportja, az Arab Felszabadítás Fegyveres Harci Szervezete (vagy fegyveres karja) szorgalmasan szaporítja a gyilkos merényleteket. Így Voigt, a Stasi ezredese a „Separat”-nak tulajdonítja a felelősség nagy részét a nyugat-berlini Francia Ház elleni 1983. augusztus 25-i merényletért (két halott), amelyet - Carlos szerint -, egy másik bejrúti székhelyű, de a keleti tömbbel kapcsolatban álló terrorcsoport követett el, az ASALA (Titkos Hadsereg Örményország Felszabadításáért).

T alán meglepő, hogy az MfS olyan elnézőnek mutatkozott védence akciói tekintetében, ha maga is nem találta meg a számítását velük. A Stasi-piramis csúcsán hozták meg a döntést. Azt rebesgették - bár semmi sem igazolja ezt a lelkiző értelmezést -, hogy Erich Mielke, aki a háború előtt maga is az NKP harci csoportjainak főnöke volt, és két berlini rendőr meggyilkolása is a lelkén szárad, magára ismert a venezuelai terrorista, valamint a „Baader-Meinhof-csoport” tagjainak személyiségében. Kétségkívül ennél messzebb kell mennünk, ha a „tárgyi-asabb” kapcsolatot kutatjuk a nemzetközi terrorizmussal összefonódott csoportok és az MfS között. Nem szoktuk meg sem Mielkétől. sem a keletnémet vezetőktől ezt a romantikus-forradalmi érzelmességét. Bizonyára nem volt hát véletlen, hogy a Carlos-csoport sokáig kapcsolatban állt a szocialista országok és az arab világ vagy tizenöt titkosszolgálatával.

Egy csöppet sem zavarta a KGB-t, hogy a PNFF-KAP kéz a kézben dolgozott együtt Francois Genoud svájci náci bankárral, ahogy Pierre Péan nyilvánosságra hozta a L 'Extrémiste-ben, Genoud vallomása alapján.[146] Ahogy abban sem látott semmi kivetnivalót, hogy Carlos tevékenysége látványosan kibontakozott, előbb a PNFF-KAP nevében, majd a maga szakállára.

Nem csak Carlosnak volt fenntartva a kommunista országok közép-keleti szélsőségesek iránt tanúsított elnéző magatartása. Az előbb iraki, majd szíriai szolgálatban álló és Jasszer Arafattal és a PFSZ-szel szemben vadul ellenséges Abu Nidal és a Fatah Forradalmi Tanácsa is részesült belőle, ha kisebb mértékben is, mert kevésbé ellenőrizhetőnek találták. Beteg vezetőjük mégis titkon megoperáltathatta magát, a vasfüggöny fedezete alatt.

Máshol is belekeveredtek a keleti országok a modern nemzetközi terrorizmusba, Németországban, a Rote Armee Fraktion (a RAF, a sajtóban „Baader-Meinhof-csoport”) révén. Ez a kis szervezet a diáktiltakozásból született, mintegy ötven közvetlenül tevékeny tagja volt és körülbelül ezer szimpatizánsa; a hetvenes években harsány terrorista tevékenységbe kezdett, főleg az amerikai érdekeltségek ellen. 1977 és Hans

Martin Schleyer (a nyugatnémet „munkaadók munkaadója”) meggyilkolása után, majd bebörtönzött főnökei, Ulrike Meinhof és Andreas Baader halála után a berlini falon túl talált menedéket, mégpedig úgy, hogy mindinkább alárendelt viszonyba került a Stasival, amelynek valahogy a rejtett fegyveres karjává lett. A fal leomlása és a német újraegyesítés után az utolsó megmaradt tagjait is letartóztatták, ott, Keleten, ahol éltek.

Nem mindig könnyű dolog a gerillákkal és terrorista csoportokkal való mesterkedés. Ügyesség kell hozzá és igen eleven politikai érzék. Talán ezért döntött úgy a KGB 1969-70-ben, egyik legcsillogóbb szakértője, Oleg Makszimovics Nyecsiporenko személyében, hogy észak-koreai segítséggel, szinte a semmiből hoz létre egy rendelkezésére álló mozgalmat, a Movimiento de Acción Revoluciona-riát [147] (MAR), amelyet aztán 1971-ben felgöngyölített a mexikói rendőrség.[148] Bizonyára az volt ennek a merész vállalkozásnak a célja, hogy megszabaduljanak a castroista és fél-maoista csoportok zsarolásától, fegyelmezetlenségétől és kockázatos kezdeményezéseitől. Némelyikük kivonta magát vélt gazdái felügyelete alól. A spanyol FRAP (Antifasiszta és Hazafias Forradalmi Front) egy ideig a kínaiakkal kacérkodott, azután az albánokkal a hetvenes évek elején, abban a hiúnak bizonyult reményben, hogy fegyvereket kap, majd eltávolodott tőlük, és létrehozta a GRAPO-t (Október 1. Antifasiszta Ellenállási Csoportok). Abimael Guzmán Fényes Ösvénye kezdetben a tiszta, kemény maoizmust, nevezetesen a „hosszú népi háborút” vallotta, ezzel szemben mélységes gyűlölettel viseltetett Teng Hsziao-ping és az új pekingi vezetők iránt. 1983 decemberében még a limai kínai követség megtámadásával is megpróbálkozott!

Néhány esetben, nagyritkán - mert nagy a kockázat - a kommunista országok maguk is vállalkoztak terrorcselekményekre, titkosszolgálataik útján. Ez történt 1987 novemberében; egy észak-koreai csoport, két ügynök, a tapasztalt öreg káder Kim Szöung Ir és egy fiatalasszony, Kim Hyuon Hi, aki három évig tanult a köumszungi katonai akadémián, az abu-dhabi leszálláskor egy időzített pokolgépet hagyott a Korean Air (a dél-koreai légitársaság) Bangkok felé induló gépén. Száztizenöt ember halálát okozta a robbanás. Amikor a nyomára jutottak, Kim Szöung Ir öngyilkos lett, a letartóztatott Kim Hyuon Hi pedig részletes vallomást tett, sőt könyvet is írt az esetéről, de még korai megítélnünk, hogy mennyi benne az igazság és mennyi a ködösítés.[148] Akárhogy is, tény, ami tény: 1997-ben kétségkívül Észak-Korea az egyetlen kommunista ország, amely módszeresen műveli az állami terrorizmust.

HARMADIK RÉSZ

Andrzej Paczkowski és Karel Bartosek

A MÁSIK EURÓPA, A KOMMUNIZMUS ÁLDOZATA

Andrzej Paczkowski

LENGYELORSZÁG, AZ „ELLENSÉGES NEMZET”

Szovjet megtorlás lengyelek ellen

Valószínű, hogy a lengyelek is azok közé a népek közé tartoznak, amelyek leginkább megszenvedték a szovjet hatóságok irányította megtorlásokat, pedig egy lengyel, Feliksz Dzerzsinszkij szervezte meg a szovjet terrorgépezetet, és sok honfitársa részt vett a „szervek”, a Cseka, az OGPU vagy az NKVD kiépítésében. Sokféle oka van ennek a „kiváltságos” minősítésnek, hogy „ellenséges nemzet”. Nyilvánvaló, hogy a szovjet elnyomógépezet önnön működésének alapelvei is hozzájárultak, de a két nemzet közötti hagyományos ellenségeskedés is közrejátszott benne. A távoli múltban gyökerezett ez, valamint a szovjet vezetők - különösen Sztálin - Lengyelország és a lengyelek iránt érzett bizalmatlanságában. 1772 és 1795 között háromszor is felosztották Lengyelországot, és a cárok birodalma mindannyiszor az oroszlánrészt kapta belőle; a lengyelek aztán belefáradtak az orosz elnyomásba, és kétszer is föllázadtak ellene, 1830-ban és 1863-ban, de mindannyiszor kemény kézzel leverték őket. Attól fogva a nemesség és a katolikus papság számít a hazafiság és az idegen - mind orosz, mind porosz - megszállásnak való ellenállás magvának. A lengyelséget egy évszázad óta elnyomó három - a német, az orosz és az osztrák-magyar - birodalom összeomlása, az 1914-es háború kínálja a történelmi alkalmat Lengyelországnak, hogy mint független nemzet újjászülessék. Egy önkéntes hadsereg és az élén Józef Pilsudski ennek az újdonsült függetlenségnek a kovácsa és biztosítéka, de nyomban beleütközik Moszkva forradalmi akaratába, ugyanis Moszkva szerint Varsó az a zsilip, amelyet okvetlenül fel kell nyitnia, ha Németországba akarja juttatni a forradalmat.

1920 nyarán Lenin nekiindítja Varsónak a Vörös Hadsereget. Majdnem sikerül is a merész hadművelet, de meghiúsítja a lengyel nemzeti fölserkenés, s a szovjetek arra kényszerülnek, hogy 1921-ben aláírják a Lengyelországnak kedvező rigai békét. Sztálin fegyelmezetlensége nagymértékben hozzájárult a Vörös Hadsereg kudarcához, és ő sosem felejtette el ezt a sérelmét, sem azokat, akik akkor bírálattal illették: Trockijt, a Vörös Hadsereg parancsnokát és a csapatok élén álló Tuhacsevszkij marsallt. Attól kezdve érthetőbb a szovjet vezetők - kivált Sztálin - bizalmatlansága Lengyelország, a lengyelek, és mindazok iránt, akik hozzájárultak a függetlenség visszaszerzéséhez: a nemesség, a hadsereg és az egyház iránt.

A lengyelek - akár szovjet állampolgárok voltak, akár nem - a sztálini rémuralom minden szakaszát elszenvedték: olyasmiket, mint „kém”-hajsza, „kuláktalanítás”, vallásellenes és nemzeti kisebbségek elleni harc, a nagy tisztogatás, a határvidékeknek és a Vörös Hadsereg hátországának „megtisztítása”, a lengyel kommunisták

hatalomátvételének előmozdítását célzó „rendteremtés” minden formája: kényszermunka a táborokban, a hadifoglyok kivégzése, „társadalmilag veszélyesnek” minősített elemek tömeges deportálása...

A POW (a Lengyel Katonai Szervezet) ügye és az NKVD „ lengyel akciója ” (1933-38)

1924-ben, amikor már a vége felé járt a lengyeleknek az 1921-es rigai szerződés alapján folyó hazatelepítése, még körülbelül 1 100 000 vagy 1 200 000 lengyel maradt a Szovjetunióban. Óriási többségük (900 000 vagy 950 000) Ukrajnában és Fehéroroszországban lakott. 80%-uk a XVII. és XVIII. századi lengyel betelepítések során került oda. A nagy városokban, így Kijevben vagy Minszkben is voltak lengyel közösségek. Magában Oroszországban, főleg Moszkvában és Leningrádban, a Kaukázuson túl és Szibériában is élt 200 000 lengyel. Pár ezer, száműzetésben élő kommunista is volt az utóbbiak között, és körülbelül ugyanannyi lengyel vett részt a vörösök oldalán a forradalomban és a polgárháborúban, akik nem tértek haza Lengyelországba. A többi főleg a századforduló óta letelepedett gazdasági emigrációból kerül ki.

A rigai békeszerződés aláírása és a diplomáciai kapcsolatok helyreállítása ellenére is megmaradt a feszültség a két ország között. Ha tekintetbe vesszük az 1920-as lengyel-szovjet háború nyomasztó emlékét, valamint az imperialisták ostromolta „proletár erődítmény” szilárd elméletét, aligha meglepő, ha azt tapasztaljuk, hogy sok a lengyel a „kémhajsza” áldozatai között. 1924 és 1929 között több százat agyonlőttek közülük, pedig csak néhányuk fejtett ki kémtevékenységet. A szovjet rendszer vallásellenes harcában több száz katolikus szerzetes szenvedett üldöztetést, és tízesével tűntek el, vagy lőtték agyon őket. Csekélységnek tűnik föl ez a megtorlás az orosz ortodox egyház elszenvedte tömegmészárláshoz képest, azért mégis egy lengyel parasztok százezreinek lelki és kulturális támaszául szolgáló egyház eltűnését idézte elő.

Ezek a parasztok a kollektivizálás áldozatai közé számítanak. Az érvényes korabeli hivatalos osztályozás szerint 20%-ot minősítettek közülük „kuláknak” és valamivel többet „kiskuláknak”. Ukrajnában nagyon heves volt a lengyelek ellenállása, és erőszakkal kellett letörni. Még csak megközelítő adatok szerint. csupán 1933-ban körülbelül 25%-kal csökkent a lengyellakta területek népessége. Fehéroroszországban nem volt ennyire kíméletlen a lengyel gazdaságok kollektivizálása.

Ha eltekintünk a „lengyel kémek” elleni hadjárattól, nyilvánvaló a megtorló hullámok működési elve, mert az „osztályharchoz” (vallásellenes harchoz, kollektivizáláshoz) igazodik, úgy, ahogy akkoriban fogták föl. De a kollektivizálással együtt a megtorlás egy másik ismérve is előtérbe került: 1933. augusztus 15-e és szeptember 15-e között körülbelül húsz lengyel kommunistát is letartóztattak a hatóságok, nagyrészt emigránsokat, köztük a Lengyelország Kommunista Munkáspártja (LKMP)[56] politikai bizottságának egyik tagját is. Más letartóztatások is következtek utána. Az lett volna a közös bennük, hogy az illetők állítólag a „kém- és szabotőr POW szervezethez” tartoztak.

Ausztria-Magyarország és Németország ellen tevékenykedő titkos szervezet volt a Lengyel Katonai Szervezet (a POW), amelyet 1915-ben alapított Józef Pilsudski. 1918-20-ban azzal bízták meg a szervezetet, hogy földerítő akciókat hajtson végre azokon a

területeken, ahol polgárháború folyik különösen Ukrajnában. 1921-ben végleg beszüntette a tevékenységét. Nagyrészt baloldaliak voltak a tagjai, sokan a Lengyel Szocialista Párthoz (LSZP) tartoztak közülük. Némelyek azért szakítottak az LSZP-vel, hogy belépjenek a kommunista pártba. 1933-ban már nem volt POW. Mégis halálra ítéltek és agyonlőttek több olyan lengyelt, akit azzal a hamis váddal tartóztattak le, hogy a POW-hez tartozik (így Witold Wandursit, az ismert avantgárd költőt), mások pedig börtönben pusztultak el. Azok, akiknek megkímélték az életét, börtönben maradtak, majd a nagy tisztogatás idején mégiscsak agyonlőtték őket.

A „POW-ügy" évekig táplálta az LKMP belső harcait: az a vád, hogy „POW-provokátor", éppen olyan gyászos volt, mint az, hogy „trockista". Még fontosabb: ebben az időszakban az OGPU (majd a GUGB/NKVD) névjegyzékeket állított össze a szovjet közigazgatásban, a Kominternnél vagy az állambiztonsági apparátusban dolgozó lengyelekről. De még ennél is figyelemreméltóbb: az Ukrajnában és Fehéroroszországban lakó lengyelek listájával is kiegészítették ezeket a jegyzékeket; mert ott két lengyel autonóm terület is volt: az egyik Ukrajnában - úgy hívták, hogy „Julian Marchlewski", az LKMP egyik alapítójáról, aki 1925-ben halt meg -, amelyet 1925-ben szerveztek meg; a másik Fehéroroszországban alakult 1932-ben, és Feliksz Dzerzsinszkij nevét viselte. Ezeknek a területeknek megvoltak a saját helyi hatalmi szerveik, a sajtójuk, a színházaik, az iskoláik és lengyel nyelvű könyvkiadóik, így valósággal egy, a Szovjetunióba ékelt „Szovjet-Lengyelországot" alkottak.

1935 szeptemberében új letartóztatási hullám kezdődött Kijevben, Minszkben és Moszkvában, hivatalosan azzal a céllal, hogy fölszámoljanak egy állítólagos „POW-hálózatot". Ezzel egyidejűleg a lengyel autonóm területek likvidálása is napirendre került. De csak 1936 és 1937 fordulóján, a nagy tisztogatással együtt kezdődött el a lengyel származású NKVD-alkalmazottak letartóztatása. Az állambiztonsági rangsor legtetején indult el a nyomozás, majd szélesedett, egyre lejjebb, az alapszervek felé. 1937 júniusában, az orosz kommunista (bolsevik) párt központi bizottságának plénumán, Ny. Jezsov azt állította, hogy a POW „befurakodott a szovjet hírszerző- és kémelhárító szolgálatok szerveibe", és bejelentette, hogy az NKVD „leleplezte és fölszámolta a legjelentősebb lengyel kémhálózatot". Akkorra már százszámra internálták a lengyeleket -nagy részük az LKP vezetője volt - és vallatás közben erőszakkal kicsikart beismerések erősítették meg a sorra felhozott vádakat.

A Szovjetunió NKVD-jének 00485-ös számú műveleti parancsa

Elrendelem, hogy:

1. kezdjenek 1937. augusztus 20-án széles körű akciót a POW helyi szervezeteinek, különösen diverziós, kém- és felkelő kádereinek teljes fölszámolására az iparban, a közlekedésben, a szovhozokban és a kolhozokban. Három hónap alatt, vagyis 1937. november 20-ig kell végbemennie az akciónak;

2. tartóztassák le: a) (a mellékelt névjegyzék alapján) a POW legaktívabb tagjait, akiket földerítettek és még eddig nem azonosítottak a nyomozás során: b) a Szovjetunióban maradt minden lengyel hadifoglyot; c) a lengyelországi menekülteket,

attól függetlenül, hogy mikor érkeztek a Szovjetunióba: d) a politikai bevándorlókat és a Lengyelországgal kicserélt politikai foglyokat; e) az LSZP és más szovjetellenes pártok volt tagjait; f) a lengyelek lakta területek legaktívabb helyi szovjetellenes és nacionalista elemeit;

3. három szakaszban szervezzék meg a letartóztatási akciót: a) először azokat a személyeket kell letartóztatni, akik az NKVD-nél dolgoznak, továbbá a Vörös Hadseregben, a fegyvergyárakban, minden másféle vállalat fegyvergyártó részlegében, a vasúti, szárazföldi, tengeri és légiközlekedésben: minden iparvállalat energetikai részlegében, a finomítókban és a gázgyárakban; b) másodjára meg mindazokat le kell tartóztatni, akik az ország biztonsága szempontjából nem jelentős iparvállalatoknál, a szovhozokban, a kolhozokban és a közigazgatásban dolgoznak;

4. ezzel egyidejűleg kezdjék el a vizsgálatot. A nyomozás alatt nyomást kell gyakorolni, hogy teljesen leleplezzék a diverziós csoportok szervezőit és vezetőit, hogy földerítsék a hálózatukat; azonnal tartóztassanak le az őrizetbe vett személyek vallomása alapján leleplezett minden kémet és kártevőt. Különleges operatív ügynökcsoportot kell kijelölni a nyomozás vezetésére;

5. a vizsgálat során két csoportra kell osztani a letartóztatott személyeket; a) a lengyel kémkedés kém-, diverziós, szabotőr- és felkelőhálózata tartozik az első csoportba; agyon kell lőni őket. b) a második csoport, amely nem olyan aktív, mint az első, öttől tíz évig terjedhető börtönnel vagy táborfogsággal büntetendő. [...]

Ny, Jezsov, a SZU Belügyi Népbiztosa, Állambiztonsági Főmegbízott Moszkva, 1937. augusztus 11.

1937 nyarán általános megtorlást indított el az NKVD a nemzeti kisebbségek ellen, először a németek, majd a lengyelek ellen. Augusztus 11-én írta alá Jezsov a 00485-ös számú műveleti parancsot, amely „a Szovjetunióban lévő lengyel kémhálózat emberi tartalékainak [...] teljes likvidálását” írta elő.

Az NKVD és a népbiztosok tanácsa 1938. november 15-i döntése véget vetett a „lengyel akciónak”, amelynek azonban folytatása lett: tisztogatás azok között az NKVD-ügynökök között, akik maguk is részt vettek a műveletben. Éppúgy elérte a megtorlás a párt vezetőit (a központi bizottság 46 tagját és 24 póttagját lőtték agyon), mint az „egyszerű állampolgárokat”, a munkásokat, de különösen a parasztokat. Az NKVD egy 1938. július 10-i jelentése szerint 134 519 lengyel származású rab volt, 50%-uk Ukrajnában és Fehéroroszországban. Úgy becsülik, hogy 40-50%-ukat lőtték agyon (vagyis 50 000 és 67 000 között volt az áldozatok száma).[1] Aki életben maradt, azt börtönbe, táborba zárták, vagy Kazahsztánba deportálták.

A lengyelek több mint 10%-ot képviselnek a nagy tisztogatás áldozatainak általános mérlegében, és a nemzeti kisebbségek ellen folytatott akció összes áldozatának körülbelül 40%-át teszik ki. Legalább ennyit, mert a „lengyel akció” keretein kívül is sok ezer ukrajnai és fehéroroszországi lengyelt deportáltak. Nemcsak a Lux szálló szobái ürültek ki, ahol laktak a lengyel kommunisták, és nemcsak azok az irodák, ahol dolgoztak, hanem, főleg a lengyel falvak (vagy kolhozok) néptelenedtek el.

Katin, börtön és deportálás (1939-1941)

A Szovjetunió és Németország között 1939. augusztus 23-án megkötött megnemtámadási szerződés titkos jegyzőkönyvben osztotta „érdekszférákra” a lengyel területet. Szeptember 14-én adták ki a parancsot Moszkvában, hogy „lendüljenek támadásba Lengyelország ellen”, és három nap múlva a Vörös Hadsereg el is özönlötte a Lengyel Köztársaságot, azzal az utasítással, hogy „szabadítsa fel a lengyel fasiszta megszállás alól” a „Nyugat-Fehéroroszországnak” és „Nyugat-Ukrajnának” nevezett területeket, és kebelezze be őket a Szovjetunióba. Gyorsan végbe is ment az odacsatolási eljárás, megfélemlítő és megtorló intézkedések kíséretében. 1939. november 29-én a Szovjetunió Legfelső Tanácsának Elnöksége szovjet állampolgárságot adományozott a bekebelezett területek minden lakosának. A függetlenségének utolsó hónapjait élő Litván Köztársaságnak engedték át Vilniust és környékét. Nyilvánvaló volt, hogy ezekre a területekre is kiterjesztik a szovjet elnyomó rendszert, hiszen joggal tartottak ellenálló szervezetek feltűnésétől. A lengyel hadsereg néhány osztaga csakugyan elkerülte a fogságba esést, és még az ősszel hozzálátott a partizánmozgalom megszervezéséhez. Ezért az NKVD ezekre a területekre nagyszámú csapatokat vezényelt és kiépítette az ottani szervezeteit. A belügyminisztériumi, valamint határőri erők sok egységét vonták ott össze. Ráadásul a hadifoglyok kérdését is meg kellett oldaniuk az új hatóságoknak, és ki kellett puhatolniuk, hogy milyen magatartást tanúsít majd a civil társadalom.

A katonák kérdése ütött szöget először a szovjetek fejébe. Úgy 240 000-250 000 ezer katona esett fogságba, köztük körülbelül tízezer tiszt. A Szovjetunió rögtön a támadás után meghozta első döntéseit: szeptember 19-én Lavrentyij Berija létrehozta az NKVD-n belül (a 0308-as számú rendelettel) a hadifogoly-ügyek főigazgatóságát (Glavnoje Upravlenyije po gyelam Vojennoplennih - GUVP), egy különleges táborhálózattal egyetemben. Október elején lassan elkezdődött a közkatonák szabadon bocsátása, de 25 000-et útépítésre vezényeltek, 12 000-et meg a nehézipari népbiztosság rendelkezésére bocsátottak kényszermunkára. Még ismeretlen azoknak a száma, akiket kis csoportokban szórtak szét az óriási Gulag táboraiba. Ugyanakkor határozták el, hogy két tiszti tábort létesítenek Sztarobjelszkben és Kozjelszkben, valamint egy különleges tábort Osztaskovban rendőröknek, börtönőröknek és határőröknek. Csakhamar különleges operatív csoportot is alakított Berija, és megbízta, hogy magukban a táborokban kezdjék el a vizsgálatot. 1940 végén 6192 rendőrt (és effélét), valamint 8376 katonatisztet internáltak.

Moszkva hónapokig habozott, hogy mi legyen a sorsuk. A büntető törvénykönyvnek egy olyan - 58/13-as - cikkelyére támaszkodó, jellemző vád alapján akarták elítélni egy részüket, először is az osztaskovi tábor lakóit, amely „a nemzetközi munkásmozgalom ellen harcoló” személyek ellen irányul. Csak egy kis értelmezési erőfeszítés kellett hozzá, és ezen a címen mindjárt el lehetett ítélni minden lengyel rendőrt és határőrt. Öt-nyolc év táborfogságot szántak nekik büntetésül. Azzal is számoltak, hogy Szibériába (főleg Kamcsatkába) deportálják őket.

1940 februárjának második felében hozták meg a végső döntést, talán a finnországi háborúban bekövetkezett fordulat miatt. Elég váratlan döntés volt, ahogy a napjainkban nyilvános okmányokból megítélhetjük. Március 5-én, Berija javaslatára úgy határozott a politikai bizottság, hogy „a legszigorúbb büntetéssel sújtja” az összes kozjelszki,

sztarobjelszki és osztaskovi foglyot, valamint az Ukrajna és Fehéroroszország nyugati részén található börtönökben fogva tartott mintegy 11 000 lengyel rabot. (Lásd a 4. számú keretes cikket N. Werth szövegében, az I. részben.)

Egy különleges bíróság hozta meg az ítéletet, Ivan L. Bastakov, Bahcso Z. Kobulov és Vszjevolod N. Merkulov trojkája. Személyes aláírásával hagyta jóvá Berija javaslatát Sztálin, Vorosilov, Molotov és Mikojan. Az írnok az okmányra jegyezte, hogy Kali-nyin és Kaganovics távol volt aznap, de ők is egyetértenek a javaslattal.

Aki megmenekült a katini mészárlásból;
Stanislaw Swianiewicz vallomása

„Észrevettem egy lyukat a mennyezet alatt, azon át láthattam, hogy mi történik odakinn. [...] Egy füves térség volt előttünk. [...] Az NKVD-egységek szoros záróvonalat vontak köréje, feltűzött szuronnyal.

Újdonság volt ez az eddigi tapasztalatainkhoz képest. A kíséret még a fronton sem, még mindjárt a fogságba esésünk után sem tűzte föl a szuronyt a puskájára. [.] Egyszerű autó érkezett a térre. Elég kicsi volt a nyugati városokban látható autókkal összehasonlítva. Be voltak meszelve az ablakai. Körülbelül harmincan fértek bele, hátul volt a beszállás.

Miért vannak befestve az ablakai? - töprengtünk. A kocsi odahátrált a szomszédos vagonhoz, hogy egyenesen átszállhassanak a foglyok, le sem kellett lépniük a vonatról. Kétfelől NKVD-s katonák biztosították az autó érkezését, feltűzött szuronnyal. [...] Félóránként jött vissza az autó egy-egy újabb csoportért. Vagyis nem vihették messze a foglyokat. [.]

Az NKVD-s ezredes, egy jól megtermett ember, aki kivett engem a szállítmányból, ott állt a térség közepén, nagy köpenyének zsebébe dugott kézzel. [...] Nyilvánvalóan ő irányította az egész műveletet. De mi lehetett az? Be kell vallanom, hogy azon a szép, fényes tavaszi napon, még csak nem is gondoltam a kivégzésekre. [...]”

(Katin árnyékában. Institut Littéraire, Párizs, 1976)

Egy hónapig tartottak a „technikai” előkészületek. A következő hat hét alatt (április 3-tól május 13-ig) kis csoportokban elszállították a foglyokat a táborokból. 4404 főt vittek el a kozjelszki táborból Katinba, ott tarkón lőtték, és közös sírokba temették őket.

A sztarobjelszki foglyokat (3896 személyt) Harkovban gyilkolták le az NKVD helyiségeiben, és Pjatyihatki város külső kerületében temették el őket. Az osztaskoviakat (6287 főt) a kalinyini (ma tveri) NKVD helyiségeiben végezték ki, és Mednoje helységben földelték el őket. 14 587 személyt likvidáltak összesen. 1940. június 9-én azt jelentette Vaszilij V. Csernisev, hogy a táborok készen állnak új rabok fogadására.

A Berija említette 11 000 fogoly az összes lengyel fogolynak csak egy kis részét képviselte. Más csoportok is voltak. A bjezsenyeceké volt a legnépesebb, azoknak a letartóztatott személyeknek a csoportja, akik a németek megszállta lengyel területekről menekültek el. 145 000 bjezsenyec járta meg a börtönöket és a gyűjtőfogházakat, egy részüket elítélték és táborokba deportálták, más részüket szabadon bocsátották. A

perebjezscsikek alkották a második csoportot; olyan lengyelek tartoztak ide, akiket Litvániába, Magyarországra vagy Romániába menekülés közben tartóztattak le. Egy részüket szabadon bocsátották néhány hét múlva, de körülbelül 10 000 prebjezscsiket háromtól nyolc évig terjedő szabadságvesztésre ítélt az OSZO (Oszoboje Szovescsanyije - különleges [rendőrségi] tanácsgyűlés); a Gulagon végezték, főleg a Dallagban, de a Kolima-vidéken is. Végül egy részüket agyonlőtték az 1940. március 5-i határozat értelmében. A harmadik csoport az ellenálló hálózat aktivistáiból állt, olyan katonatisztekből, akiket nem mozgósítottak 1939-ben, államigazgatási tisztviselőkből és helyi hatóságokból, különféle pomescsikekből (földbirtokosokból), végeredményben „társadalmilag veszélyes elemekből" (szocialnoopasznyikok-ból). Ebből az utolsó csoportból került ki annak a 7305 személynek nagy része, akit agyonlőttek a letartóztatott 11 000-ből, az 1940. március 5-i döntés értelmében. Máig is ismeretlen helyen földelték el őket, csak annyit tudunk, hogy 3405 embert Ukrajnában lőttek agyon, 3880-at pedig Fehéroroszországban.

Még nem állapították meg véglegesen a „börtönnépesség" teljes lélekszámát a Szovjetunióba bekebelezett területeken (Litvániát is beleértve, amelyet 1940 nyarán csatoltak a Szovjetunióhoz), de 1941. június 10-én 39 600 fogoly volt Nyugat-Ukrajna és Nyugat-

Fehéroroszország börtöneiben (már 12 300-at „el is ítéltek" közülük). Kétszer annyian lettek, mint amennyien 1940 márciusában voltak. De mindmáig ismeretlen a közbűntényesek / politikaiak aránya.

A Szovjetunió elleni német támadás után mindannyiukra gyakran kegyetlen sors várt. Csak Nyugat-Ukrajna börtöneiben körülbelül 6000 embert végeztek ki, pedig alig valószínű, hogy már előzőleg mindet halálra ítélték. Az NKVD jelentéseiben úgy emlegetik ezeket a likvidálási műveleteket, hogy „az első csoportba tartozó személyek számának csökkentése".[2] Több száz embert azért öltek meg, mert szökni próbált a szállítmányból. Egy esetben a szállítmányparancsnok „a maga felelősségére" lövetett agyon 714 foglyot (közülük 500-an még nem is kerültek bíróság elé). Sokat személyesen végzett ki.

Tömeges deportálás folyt a Szovjetunióba bekebelezett területeken. Négy nagy műveletet foglal magában az az általános kifejezés, hogy „deportálás", de hangsúlyoznunk kell, hogy már 1939 novemberében elkezdődött a családonkénti vagy kis csoportonkénti deportálás, és hogy máig ismeretlen az elhurcolt személyek száma. A Besszarábiából és Fehéroroszország meg Ukrajna keleti területeiről 1940 második felében kitelepítettekre is ez vonatkozik. Még nem tudták megállapítani a történészek a pontos számokat. Egészen mostanáig a lengyel ellenállás becsült adataira vagy a lengyel követség 1941-es becsléseire támaszkodtak az alapszámok. Az NKVD levéltárának megnyitása óta, a legtöbb kutató azon a véleményen van, hogy megbízható adatokat, de csak minimális számokat tartalmaz, át kell értékelni, fölfelé kell kerekíteni őket.

1940. február 10-én volt az elhurcolások első hulláma, a népbiztosok tanácsának egy 1939. december 5-i határozata nyomán. Két hónapig tartottak az előkészületek, főleg „a terep tanulmányozása" és a névjegyzékek elkészítése. Sok technikai akadályt kellett leküzdeniük a deportálás szervezőinek, mindjárt azt is, hogy nagyon kevés olyan vasúti vágány volt, amelyen a széles nyomtávú szovjet vonat is közlekedhetett. Az egész akció

Berija egyik helyettesének, Merkulovnak az irányítása alá került, ez mutatja, hogy milyen fontosnak tartották ezt az akciót a szovjetek. Különösen a parasztokat érintette az 1940-es februári deportálás, a községek lakóit, a „lengyelesítési” politika keretében a vidékre betelepített lengyel telepeseket és az erdőőröket. Az NKVD adatai szerint mintegy 140 000 embert hurcoltak el, 82%-uk volt lengyel. Az ukrán és fehérorosz erdőőrökre is kiterjedt az akció. Elindultak a szállítmányok Észak-Oroszország, a Komi Köztársaság és Nyugat-Szibéria felé.

Éppen akkor, amikor a Kreml elhatározta a foglyok kivégzését, a népbiztosok tanácsa (NBT) újabb deportálásokat rendek el 1940. március 2-án. Ezúttal a foglyok családjára csaptak le - éppen akkor, amikor kivégezték a „férjüket vagy apjukat” -, valamint a „társadalmilag veszélyes elemekre”. Az NKVD adatai szerint körülbelül 60 000 embert deportáltak, majdnem mindet Kazahsztánba, hidegben, éhínségben, az immár hozzáférhető emlékezések jóvoltából ma már jól ismert drámai körülmények közt.

A harmadik akció, amelyet ugyanaz az NBT-határozat indított el, 1940. június 28-ról 29-re virradó éjszaka zajlott le, és mindazokra kiterjedt, akik 1939 szeptembere előtt nem laktak a bekebelezett területeken, és nem mentek vissza lakóhelyükre a két megszálló megállapította szovjet-német határon: mindkét zónában joguk volt a lefülelt szökevényeknek, hogy hazatérjenek; így 60 000 ember, köztük 1500 zsidó tért vissza a német főkormányzóságba. Ennek az akciónak 80 000 deportáltja között 84% zsidót tartanak nyilván; ők ha megmenekültek 1941 nyarán az Einsatzgruppen mészárlásától, most a Gulagra kerültek.

Kazah triptichon: emlékek a deportálásból (Varsó, 1992)
– Részletek –

Lucyna Dziurzynska-Suchon: „Emlékszem az életünk egyik legdrámaibb pillanatára. Pár napig semmit sem ettünk, a szó szoros értelmében semmit. Tél volt. Belepte a hó a viskót. Valaki alagutat vájt benne kívülről, azon tudtunk kimenni. [.] A mama el tudott menni dolgozni. Ő is éppen olyan éhes volt, mint mi. Ott feküdtünk a vackon, összebújtunk, hogy melegebben legyünk. Csillagokat láttunk. Már nem volt erőnk, hogy lábra álljunk. Még a viskóban is farkasordító hideg volt. [...] Aludtunk, mindig csak aludtunk Néha-néha fölébredt az öcsém, és ezt kiáltotta: »Éhes vagyok!«. Semmi mást nem tudott mondani, csak azt, vagy azt, hogy »Mama, meghalok«. Mama egyre sírt. Elment segítségért a szomszéd viskókba, a barátainkhoz. Hiába. Imádkoztunk: »Mi Atyánk...« Nyilván csoda történt. A szomszéd viskóból átjött egy barátnőnk egy maréknyi búzaszemmel. [...]”

A negyedik és utolsó akció 1941. május 22-én kezdődött a Szovjetunió Kommunista Pártja központi bizottságának és a népbiztosok tanácsának május l4-i határozata alapján. Az volt a célja, hogy „megtisztítsa” a határvidéket és a balti köztársaságokat a „nemkívánatos elemektől”. A deportáltak a szilposzjelenyecek (kényszertelepesek) csoportjába tartoztak, vagyis azok közé, akiket húszévi kényszerlakhelyre ítéltek valami kijelölt vidéken (különösen Kazahsztánban). Ez a deportálási hullám - Lettország,

Észtország és Litvánia kivételével is - 86 000 embert érintett.

Az NKVD adatainak alapján úgy 330 000-re, 340 000-re tehetjük az elhurcoltak számát. Minden adatot tekintetbe véve 400 000-re vagy 500 000-re emelkedik a megtorlás áldozatainak a száma. Némely csoportok a Szovjetunió kellős közepébe kerültek, mint az a több mint 100 000 fiatalember, aki a szovjet iparban volt kénytelen dolgozni (főleg a donyecki, uráli és nyugat-szibériai szénmedencében), vagy az a 150 000 fiatalember, akit behívtak a Vörös Hadsereg „munkazászlóaljaiba" (sztrojbataljoni).

Az alatt a két év alatt, amíg a szovjet volt az úr az elcsatolt Lengyelországban, egymillió ember, vagyis tízből egy állampolgár sínylette meg a megtorlás különféle formáit: a kivégzést, börtönt, tábort, deportálást, félig-meddig kényszermunkát. Nem kevesebb mint 30 000 embert lőttek agyon, és még hozzájuk kell adnunk úgy 90 000 vagy 100 000 embert, becslések szerint a deportáltak 8-10%-át, akik a táborokban vagy szállítás közben, a vasúti szerelvényeken vesztették életüket.

Az NKVD az Armia Krajowa (a Honi Hadsereg) ellen

1944. január 4-éről 5-re virradó éjszaka gördültek át a Vörös Hadsereg első harckocsijai az 1921-ben megállapított lengyelszovjet határon. Valójában már sem Moszkva, sem a nyugati hatalmak nem ismerték el ezt a határt, és a katini bűncselekmény fölfedezése után a Szovjetunió minden diplomáciai kapcsolatot megszakított a londoni száműzetésben működő törvényes lengyel kormánnyal, azon a címen, hogy a lengyelek azt kérték: nemzetközi bizottság vizsgálja ki a dolgot, a Vöröskereszt irányítása alatt, és ez a kérés - véletlenül - egybeesett a német hatóságok hasonló kezdeményezésével. A lengyel ellenállás előre látta, hogy a front közeledtekor a Honi Hadsereg (AK) majd fölfegyverzi a lakosságot, harcba száll a németekkel, és ha bevonul a Vörös Hadsereg, az AK majd törvényes hatóságként fog elébe járulni. „Burza" (Vihar) volt a művelet fedőneve. 1944 márciusában törtek ki az első harcok Volhíni-ában, ahol az AK partizánhadosztályának parancsnoka a szovjet egységek oldalán harcolt. Május 27-én a Vörös Hadsereg arra kényszerített bizonyos AK-egységeket, hogy tegyék le a fegyvert. Ennélfogva a hadosztály állományának nagy része kénytelen volt visszahúzódni Lengyelország felé, állandó harcban a németekkel.

Más esetek is tanúsítják ezt a fajta szovjet eljárást: előbb együttműködés helyi szinten, majd a lengyelek erőszakos lefegyverzése. Vilnius környékén fordultak elő a leglátványosabb események. A harcok befejezte után pár nap múlva megérkeztek az NKVD belügyi egységei, és - a főhadiszállás 220145-ös számú parancsa értelmében - végrehajtották az akciójukat, az AK katonáinak lefegyverzését. Sztálin július 20-án kapott egy jelentést, amely szerint 6000 partizánt tartóztattak le, 1000-nek azonban sikerült kisiklania a kelepcéből. Ezeknek a partizánegységeknek az egész vezérkarát letartóztatták. Az NKVD minden tisztet internált a táboraiba, a katonák pedig választhattak: vagy táborba kerülnek, vagy beállnak Zygmunt Berling tábornok szovjet támogatással szervezett lengyel hadseregébe. A Lvov felszabadításában részt vevő AK-egységeknek ugyanez lett a sorsuk. Azokon a területeken történtek ezek az esetek, amelyeket Moszkva a Szovjetunióhoz tartozónak tekintett.

1944. augusztus l-jén az AK parancsnokai kirobbantották a varsói felkelést, amelyet a Vörös Hadsereg (a „Bjelorusz Front") augusztus 8-ára tervezett. A szovjet támadás

Varsótól délre már túljutott a Visztulán, de Sztálin megállította az offenzívát, és hagyta, hogy a németek eltapossák az október 2-áig ellenálló felkelőket.

A főparancsnokság 220l69-es számú, 1944. augusztus 1-i rendeletével összhangban, a Curzon-vonaltól nyugatra is ugyanígy jártak el az NKVD, a SZMERS (a katonai kémelhárítás) és a megrostáló csapatok egységei, ahol az AK 30-40 000 katonát mozgósított és már sok kis helységet felszabadított. Egy októberben kelt jelentés szerint, amely ennek az utasításnak a végrehajtását foglalja össze, az AK körülbelül 25 000 katonáját, köztük 300 tisztjét tartóztatták le, fegyverezték le, majd internálták.

Az NKVD egységeinek és a SZMERS operatív csoportjainak megvoltak a maguk börtönei és táborai, ott tartották fogva mind a lengyel partizánokat, mind pedig a Volksdeutschokat[3] és a német foglyokat. Amelyik tiszt és katona nem volt hajlandó beállni Berling hadseregébe, azt elküldték a Gulag mélységes mélyére, akárcsak vilniusi és lvovi bajtársaikat. Mindmáig nem ismeretes, hogy pontosan hányat is internáltak a szovjetek a „Burza" hadművelet résztvevői közül. 25 000 és 30 000 közöttiek a becslések. De tömeges letartóztatásokat is átéltek az ismét a Szovjetunióba bekebelezett területek, utánuk meg főleg ítéleteket: a Gulagra deportálták és kényszermunkára hurcolták az embereket, általában a Donyec-medencébe. Ezúttal valójában nagyrészt ukránokat deportáltak, de a becslések szerint legalább több tízezer lengyelt is sújtottak a megtorlásnak ezek a különféle formái.

Az AK mozgósított egységei nagy részének szétszórása után egyáltalán nem ért véget az NKVD és a SZMERS tevékenysége. Berija 1944. október 15-én írta alá a 0012266/44-es számú parancsot, amely egy Lengyelországban állomásoztatandó különleges hadosztály (a 64., úgynevezett „mesterlövész" hadosztály) felállítását rendelte el. A határvidékeken a fehéroroszországi és ukrajnai NKVD egységei segédkezet nyújtottak a határ lengyel oldalán folyó akciókhoz. Ennek a hadosztálynak a megalakulásától kezdve 1944 végéig 17 000 embert tartóztattak le, és közülük 4000-et távoli szovjet táborokba deportáltak. Az 1945. március 1-je óta a lengyel közbiztonsági minisztérium NKVD-s főtanácsadójának (Ivan Szerov tábornoknak) alárendelt szovjet egységek 1947 tavaszáig maradtak Lengyelországban. 1945 augusztusáig-szeptemberéig ezek alkották a fő erőt, ezek „tisztogatták" a terepet azokon a vidékeken, ahol függetlenségpárti szabadcsapatok voltak. 1945 januárjától 1946 augusztusáig a különféle ellenálló csoportok 3400 harcosát tartóztatták le - a legtöbben táborokban végezték, egy részüket átadták a lengyel hatóságoknak - és 47 000 embert igazoltattak. Azután olyan lengyel területekre ért a Vörös Hadsereg, amelyeket Németország kebelezett be 1939-ben; ott nemcsak a Volksdeutsch-okat tartóztatta le, hanem azokat a lengyeleket is, akiket arra kényszerítettek a németek, hogy írják alá az úgynevezett III. nemzeti listát (Eingedeutscht)[4] Legalább 25-30 000 pomerániai és felsőszileziai polgári személyt deportáltak a Szovjetunióba, köztük 15 000 bányászt, akit a Donbassz táboraiba és a nyugat-szibénai medencébe küldtek.

De azért nemcsak tömeges megtorlásokra, embervadászatra és „rendteremtésre" szorítkozott az NKVD. 1944-ben, a nyár végén olyan helyi operatív csoportokat állított föl a SZMERS, amelyek rendszeres tevékenységet fejtettek ki Lengyelországban, kivált a besúgótoborzás területén. Ivan Szerov NKVD-s tábornok személyesen irányította a

legismertebb akciót, a földalatti lengyel államvezetőség tizenhat tagjának letartóztatását; az AK parancsnoka jutott erre a sorsra, a földalatti kormány miniszterelnök-helyettese, annak három helyettese és a német megszállás alatt megalakult Nemzeti Egységtanács (egy földalatti majdnem-parlament) több tagja. Ez a tanács tiltakozott 1945. február 22-én a jaltai megállapodások ellen, és azt hangoztatta, hogy kész közvetlenül a szovjetekkel tárgyalni. Erre Szerov tábornok meghívta ismerkedésre az illegális vezetőket. Mihelyt megjelentek a megbeszélt helyen (Pruszkówban, Varsó környékén), letartóztatták, és 1945. március 28-án egyenesen Moszkvába, a Lubjanka börtönbe vitték őket. Néhány hétig tartó vizsgálat után, június 19-én nyilvános per kezdődött a szakszervezetek palotájának oszlopcsarnokában, ahol a háború előtti nagy pereket is lefolytatták. Ezzel egy időben tárgyalásokat tartottak Moszkvában a szovjetbarát lengyel hatóságok és a demokratikus lengyel erők képviselői a jaltai megállapodások Lengyelországra vonatkozó cikkelyeinek elfogadásáról; az utóbbiak is késznek mondták magukat, hogy közvetlenül tárgyaljanak a szovjetekkel. Éppen azon a napon hirdettek ítéletet a perben, amikor a három nagyhatalom (az Egyesük Államok, a Szovjetunió és Nagy-Britannia) jóváhagyta a különféle lengyel pártok megegyezését, hogy olyan koalíciós kormányt alakítanak, amelyben túlnyomó többségük lesz a kommunistáknak és csatlós-szervezeteiknek. Úgy tetszett, hogy mértéktartó ítéleteket hoztak (egyik sem haladta meg a tíz év börtönt), de három elítélt soha sem tért haza Lengyelországba. Az AK parancsnoka, Leopold Okulicki tábornok börtönben halt meg, 1946 decemberében.

Lengyelország, 1944-1989: az elnyomás rendszere

A lengyelországi politikai megtorlás arányai és formái a politikai rendszer fejlődését követték. „Mondd meg, hogy milyen a jelenlegi megtorlási rendszer, és én megmondom, hogy a kommunizmus melyik szakaszának felel meg” - mondhatnánk, körülírva a népszerű szófordulatot.

A megtorlórendszer leírása és elemzése két fő akadályba ütközik: 1. szigorúan titkos terület ez, ennélfogva még sok akta hozzáférhetetlen; 2. ha pusztán a megtorlás szemszögéből vizsgáljuk a múltat, ez azzal a kockázattal jár, hogy torz képet kapunk a kommunista rendszerről, mert annak még a legelnyomóbb korszakaiban is más eszközei is voltak. Mégis van egy lényegbevágó kérdés, amellyel tisztában kell lennünk, mert csak azután kísérletezhetünk a rendszernek vagy ideológiai gyökereinek bármiféle értelmezésével: hogy ebben a rendszerben központosítva van a megtorlás gépezete. A kommunista párt negyvenöt éves egyeduralma alatt a megtorlásnak öt szakaszát különböztethetjük meg. Mindben az a közös, hogy a párt döntéshozó központjának, vagy egyik-másik vezetőjének rendelkezésére álló politikai rendőrségre támaszkodik.

Előre az Államért avagy a tömegterror (1944-1947)

Belföldön a Vörös Hadsereg jelenléte segítette a kommunista állam alapjainak lerakását. A nemzetközi kapcsolatokban Sztálin gyámkodása volt a döntő. A szovjet állambiztonsági gépezet szerepe nem korlátozódott az új hatalom ellenfelei elleni harcra, és néhány (fontos) különbségtől eltekintve, az NKVD/KGB szervezetét tekintették

mintájuknak a kujbisevi NKVD-tisztiiskolában kiképzett lengyel kommunisták. Ráadásul valóságos párhuzamos lengyel állambiztonsági szolgálat szerveződött egy (Szerov tábornok főtanácsadó irányítása alatt álló) pár száz főnyi tanácsadó (szovjetnyik) testületből. A szovjet szakértőhálózat jóvoltából minden adathoz hozzájutottak a Lubjanka főnökei, amire szükségük lehetett, nem is kellett Moszkvának külön tájékoztató szolgálat Lengyelországban. Nem is egy közös politikai és ideológiai érdeke volt a lengyel és a szovjet állambiztonsági gépezetnek, és ebből a szempontból a szovjet apparátus szerves részét alkotta a lengyel apparátus. Még szembetűnőbb ez az összefonódás a katonai kémelhárítás lengyel rendszere tekintetében.

Olyan elenyésző csoportot képviseltek a kommunisták Lengyelországban, hogy semmi esélyük sem volt, hogy demokratikus úton hatalomra kerüljenek. Annál is inkább rossz szemmel nézték őket, mert a lengyelek többsége hagyományosan bizalmatlan - sőt ellenséges - volt a Szovjetunió - és különösen Oroszország - irányában, és arra a keserű tapasztalatra is szert tett, hogy a Vörös Hadsereg „szabadította fel” az országot. A háború utáni első években a fegyveres harci csoportok voltak az ellenállás oszlopai, továbbá az illegális politizálás és a törvényes pártok, amelyek közül csak egy volt számottevő, a parasztpárt (PSL). Először is azt a feladatot tűzte ki maga elé az új hatalom, hogy megtörje a lengyelek ellenállását, és rátegye a kezét az államra. Nagyon sokat mond, hogy Stanislaw Radkiewicz közbiztonsági miniszter volt a (Moszkvában, 1944. július 21-én megalakított) Nemzeti Felszabadítási Bizottság első képviselője, aki nyilvánosan megjelent Lengyelországban. Egy esztendőnek is el kellett telnie, mire úgy kiépült az (1945 óta közbiztonsági minisztériumnak - MBP-nek - nevezett) állambiztonsági apparátus, hogy átvehesse a munka dandárját a Vörös Hadsereg és az NKVD kivívta új hatalom megszilárdításában. 1945 második felére már úgy kifejlesztette operatív szerkezetét az MBP, hogy több mint 20 000 alkalmazottja volt (a milíciát nem számítva), és ráadásul egy körülbelül 30 000-es létszámú katonai alakulattal is rendelkezett, a belbiztonsági alakulattal (KBW). Véres és vad háborút viseltek a fegyveres harci csoportok ellen, amely változatlan hevességgel dúlt 1947-ig, és csak az ötvenes évek elején csitult el. Szovjet (katonai és NKVD-s) erők is jelen voltak az országban, ezért aztán nem is értenek egyet a lengyel történészek abban, hogy „polgárháború” volt-e Lengyelországban.

Az állambiztonsági gépezet a módszerek széles skáláját alkalmazta, a beépüléstől és provokációtól az egész országrészekre kiterjedő fegyveres rendcsinálásig. Közlekedési eszközökben, fegyverzetben, a KBW mozgósítási lehetőségeit tekintve, teljes volt az anyagi fölénye, és irgalmatlanul ki is használta. Egy példa: a kommunistákkal szemben való ellenállás leküzdésével megbízott 111. ügyosztály szerint 1947-ben 1486 személy esett el az összecsapásokban, de a kommunisták csak 136 embert vesztettek.[5] Nemcsak a KBW egységei hajtották végre a nagy, rendteremtő hadműveleteket, hanem az erre kirendelt reguláris csapatok is. Körülbelül 8700-at tesz ki a hatalom harcban, 1945 és 1948 között megölt ellenfeleinek a száma. Két miniszter, az állambiztonsági és a védelmi miniszter elnöklete alatt működő állambiztonsági bizottság irányított minden hadműveletet. Szükség esetén tömeges deportálást is szerveztek. Így oldódott meg az ukrán ellenállás problémája Délkelet-Lengyelországban: 1947 áprilisa és júliusa között

minden lengyelországi ukránt (körülbelül 140 000 személyt) deportáltak a „Wisla" (Visztula) akció keretében, és szétszórták őket az ország nyugati és északi részén, az egykori német területeken.

Az állambiztonsági szervezet évkönyveiből nem hiányoznak a gondosan előkészített akciók: az 1946. júniusi népszavazás tömeges csalásai, az 1947. januári választások „előkészítése", vagyis az azokat megelőző kiadós propaganda-hadjárat, a sok ezer letartóztatás, kivált vidéken, és megint a módszeres csalás eszközéhez való folyamodás, vagy az ügynökhálózat kiépítése (körülbelül 17 500-an voltak 1946. január l-jén). De főleg a nyers erőszak jellemezte az akcióit, ha még hiányoznak is a letartóztatottak számára vonatkozó biztos és pontos adatok. 1947-ben körülbelül 32 800 embert tartóztatott le a III. ügyosztály (nagy részük közönséges bűnöző volt); a IV. ügyosztály - ez őrködött hivatalból az ipar biztonsága fölött - a választások előtti hetekben majdnem 4500 ember letartóztatását rendelte el, és az MBP, a milícia, a KBW és a hadsereg különféle ügyosztályai a parasztpárt 50 000 vagy 60 000 aktivistáját tartóztatták le. Sok emberölésről is tudunk, némelyiket közvetlenül a kommunista párt helyi bizottságainak utasítására követték el.

Rendkívül durván zajlott le a vallatás: mindennapos volt a verés meg a kínzás, és embertelen fogva tartási körülmények uralkodtak a börtönökben.

Kazimierz Moczarski ellenálló volt a nácik ellen. 1945-ben letartóztatták és bebörtönözték; 225 napig egy cellában ült Jürgen Stroop SS-tábornokkal, aki a varsói gettó likvidálását irányította 1943-ban. Amikor kiszabadult, meg tudta írni ennek a szembesülésnek a történetét. (Lásd: Entretiens avec le bourreau. Gallimard, Párizs, 1979.)

Több esetben nem is érték be annyival a hatóságok, hogy rövid úton elítéltek valakit, hanem „nyílt" pereket is rendeztek, és azok tárgyalásán egy gondosan megrostált „közönség" gyalázta a vádlottakat, így fejezte ki az irántuk érzett állítólagos „népi gyűlöletet". Néhány pert a hatalomnak kedvező alkalomra időzítettek, hogy nagyobb legyen a propagandahatása. Többek közt a legfontosabb földalatti csoport (a „WIN", a Szabadság és Függetlenség) perével is ez történt. 1945 novemberétől vártak perükre a vádlottak, de csak 1947 januárjában, vagyis egy héttel a választások előtt került rá sor. Egy másik módszer: kollaborálásért ítélték el a németellenes ellenállás harcosait. Így okoskodtak a kommunisták: „aki nincs velem, az ellenem van". Ennélfogva Hitler szövetségesének tekintették a németekkel szembeni ellenállás főerejét, a honi hadsereget (AK), mert nem a szovjet oldalán harcolt a németek ellen. A Gestapo fogoly tagjai hamis vallomásokkal igazolták az ítéleteket, és hitelesítették ezt a galád ködösítést. 1948-ban, Witold Pilecki bűnperében történt az egyik legbotrányosabb „bíráskodási bűncselekmény" (lásd a keretes szöveget). „Egy idegen hatalom [jelen esetben a Nyugaton lévő lengyel hadsereg] javára való kémkedés" volt a vád lényege.

Kazimierz Moczarski életfogytos rab
(az 1944. augusztus 31-i rendelet 2. cikkelye alapján)
„Sztum, központi börtön 1955. február 23

Legfelső Bíróság. Büntető Tanács Iktatószám; III K 161/52

Az ügyvédeim által benyújtott perújrafelvételi és rendkívüli felülvizsgálati kérvényemmel kapcsolatban [...] kijelentem:

1949. január 9-e és 1951. június 6-a között, az egykori közbiztonsági minisztérium tisztje által vezetett vizsgálat alatt negyvenkilenc különféle kínzást és zaklatást szenvedtem el; csak ezeket emelem ki közülük:

1. Különösen érzékeny testrészek (orrtő, áll, nyálmirigyek, kiugró részek, mint a lapocka) gumibotozása.
2. A meztelen lábfej külső része, különösen a lábujjak végigverése »gumibevonatos« ostorral - különösképpen fájdalmas módszer.
3. A sarkak gumibotozása (10-10 csapás mindkét sarokra, naponta többször is).
4. Szőrzet kilépése a halántékon és a tarkón (»tollfosztás«), az állon, a mellen, a gáton és a nemi szerveken.
5. Égő cigaretta elnyomása az ajkon és a szemen.
6. Mindkét kéz ujjainak megégetése.
7. Alvásgátlás: hét-kilenc napig áll a rab egy sötét zárkában, és pofonokkal tartják ébren [...] Ez a módszer - az oktatótisztek úgy hívják, hogy »strand« vagy »Zakopane« - eszelősséghez hasonló állapotot idéz elő: lelki zavarok vesznek erőt a rabon, színes, hangos látomások, olyanok, amilyeneket a pejotl vagy a meszkalin idéz elő.

Továbbá hangsúlyoznom kell, hogy hat évig és három hónapig meg voltam fosztva a sétától. Két évig és tíz hónapig nem fürödtem; körülbelül négy és fél évig szigorított magánzárkában voltam, semmi kapcsolatom sem volt a külvilággal (semmi hírem a családomról, se levél, se könyv, se újság stb.).

Többek közt Dusza József alezredes, Kaskíewicz Jerzy őrnagy és Chimczak Eugeniusz százados kínzott, gyötört az itt említett módon, azzal a céllal, hogy megfélemlítsenek, és az igazságnak meg nem felelő, de a vizsgálat és a vád előre meghatározott vonalvezetésének igazolásához szükséges vallomásokat csikarjanak ki belőlem.

Rozanskí ezredes és Hejgin ezredes parancsára cselekedtek, és a miniszterhelyettes Romkowski tábornok azt jelentette ki 1948. november 30-án, Rozanskí ezredes jelenlétében, hogy »pokoli vizsgálatban« lesz részem, ami csakugyan be is következett. [...]”

(Cahíers historiques. 53. szám, Párizs. 1980)

Witold Pilecki

Witold Pilecki 1901-ben született; 1920-ban részt vett Vilna védelmében a bolsevikok ellen. 1939-ben, földbirtokos és tartalékos tisztként lovas csapatokat szervez, és beáll velük a hadseregbe. Lengyelország veresége után megalapítja az egyik első földalatti ellenállási szervezetet: a titkos lengyel hadsereget (eskütétel: 1939 november 10). 1940-ben önként -de AK-feljebbvalói hozzájárulásával - elfogatja magát egy razzia alkalmával,

hogy így jusson be az auschwitzi táborba (fogolyszáma: 4859), és ott ellenálló hálózatot szervezzen. 1943 áprilisában megszökik, folytatja földalatti tevékenységét, főleg a Níepodfeglosc (Függetlenség) hálózatban, és rész vesz a varsói felkelésben. A város fegyverletétele után a murnaui oflagban raboskodik. Felszabadulása után beáll Anders tábornok 2, hadtestébe. 1945 őszén hazatér Lengyelországba, hogy csatlakozzon a földalatti mozgalomhoz. Egy kicsiny, de hatékony hálózatot szervez, amely értesüléseket szerez az ország „bolsevizálásáról", és Anders tábornoknak továbbítja őket. 1947. május 5-én letartóztatják, megkínozzák, majd háromszor is halálra ítélik 1948. március 15-én, végül május 25-én kivégzik, tarkón lövik Witold Píleckit. 1990-ben rehabilitálják.

A legfontosabb perekben maga a pártvezetőség döntött a büntetések mértékéről. Arra is ügyelt, hogy kiket neveznek ki az állambiztonsági apparátus kulcstisztségeibe.

1947 őszén minden szervezett és összehangolt ellenállást megtörtek. A PSL több vezetőjének elmenekülése és a WIN negyedik parancsnokának letartóztatása után országosan felbomlottak az ellenálló szervezetek. Szilárdulni kezdett a politikai helyzet: a háborús évek után kivérzett és kimerült társadalom már minden reményét elvesztette a nyugati kormányokban. Mindinkább úgy érezte, hogy alkalmazkodnia kell a való helyzethez, még ha kényszerű és gyalázatos helyzet is az. Az 1948-as februári csehszlovákiai kommunista államcsíny megszilárdította Moszkva uralmát Közép- és Kelet-Európa fölött. A kommunista párt és fő szövetségese, a szocialista párt az egyesülését készítgette. A gazdasági helyzet javulása és az újjáépítés eredményei mellett az egykori német területek betelepítése kötötte le a közvélemény figyelmét. Mindezek a tényezők hozzájárultak, hogy a kommunista párt áttérhessen a következő szakaszra: Lengyelország szovjetesítésére és a társadalom leigázására. Természetesen az MBP is jónak látta, hogy csökkentse személyi állományát, és (akkoriban 45 000 főt kitevő) ügynökei, titkos munkatársai is fogyatkozni kezdtek.

A társadalom mint meghódítandó zsákmány avagy az általánosuk rémuralom (1948-1956)

Megvolt a „prágai államcsíny", kiátkozták Titót a nemzetközi kommunista mozgalomból, és utána hasonló változásokon mentek át a keleti tömb országai: a kommunista pártok elnyelték a szocialista pártokat, kialakult (de jure vagy de facto) az egypártrendszer, a gazdaságirányítás teljes központosítása, a gyorsított iparosítás a sztálini ötéves tervek mintájára, a mezőgazdaság kollektivizálásának kezdetei, az egyház elleni harc fokozása stb. Általános, így már közönséges lett a tömegterror.

1945 és 1947 között olyan ezrek is a „rendteremtés" vagy a „megelőző akciók" áldozatául estek, akik semmiféle, sem törvényes, sem földalatti ellenzéki tevékenységet nem fejtettek ki, de azért elvben mégis a PPR (a lengyel munkáspárt) igazi és valóban aktív ellenfelei ellen fordult a megtorló gépezet. 1948 után az volt az állambiztonsági szervezet fő célja, hogy rémületbe ejtse és uralma alá hajtsa az egész társadalmat, még azokat a csoportokat vagy köröket is, amelyek több-kevesebb buzgalommal támogatták a rendszert. Az átfogó rémuralom kora jött el, mindenki az állambiztonsági szolgálat „tevékeny érdeklődésének tárgya" vagy éppen áldozata lehetett. Fontos vonás: egy kommunista pártvezetőre vagy állami vezetőre egyaránt lesújthatott a megtorlás. Igaz,

az MBP bizonyos magas rangú tisztségviselői már 1947-ben felhívták rá a figyelmet, hogy „fokozni kell a forradalmi éberséget”, de csak 1948 nyarán került ez a jelmondat az állambiztonság tevékenységének középpontjába, arra a sztálini tételre hivatkozva, hogy „az osztályharc élesedik”.

A Titóval kirobbant ellentét volt a kiindulópont; olyan szerepet játszott ez Közép- és Kelet-Európában, amilyet a trockizmus játszott a Szovjetunióban. Lengyelországban a „jobboldali nacionalista elhajlás kritikájával” vetődik fel ez a kérdés, megszemélyesítve pedig 1948 augusztusának végén, szeptemberének elején a PPR főtitkára, Wladislaw Gomulka személyében ölt testet. Október közepén az első letartóztatások még nem érintették Gomulka közvetlen környezetét, de aki ismerte a harmincas évek moszkvai pereit, tökéletesen tisztában volt vele, hogy az apparátus csúcsáig meg sem áll a letartóztatás sorozat.

Az általánosult rémuralomban az egész elnyomó rendszernek csak elenyésző hányadát teszik ki a kommunisták ellen irányuló „akciók”, de azért nem hanyagolhatók el. Ezek csak kevés áldozattal jártak Lengyelország esetében. A „kém- és diverziós hálózat” után kutató állambiztonságnak a hadsereg káderei és különösképpen a háború előtti hadsereg hivatásos tisztjei felé fordult a figyelme. Ebben a szóban forgó esetben, az MBP és a katonai hírszerzés (tájékoztatási főigazgatóság - GZI) együttes akciójának hatására, százával tartóztatták le a katonatiszteket, utána sok pert indítottak, sok ítéletet hoztak, és húsz embert végeztek ki. Gomulka letűnt a politikai színtérről [57] - néhány száz, különböző szintű pártkáderrel együtt tartoztatták le -, és ez már világos jel volt: eljött az idő, hogy a teljes pártapparátus fenntartás nélkül behódoljon, az állambiztonságot is beleértve, amelynek néhány magas rangú tisztségviselője szintén börtönben találta magát. De Gomulka-per nem lett[6] (ahogy néhány más per sem), így nem egyetlen nagy, látványos per jellemezte Lengyelország szovjetesítését, mint a budapesti Rajk-per vagy a prágai Slánsky-per.

Az állambiztonsági apparátus lendületesen fejlődött 1949 óta, és 1952-ben már 34 000 munkatársat foglalkoztatott, ám ennek csak jelentéktelen része keveredett bele „a munkásmozgalmon belüli provokáció” ügyébe. Ebben, történetesen, a X. ügyosztály volt érintve, ahol mintegy százan dolgoztak. A politikai bizottság mellett egy állambiztonsági bizottságot hoztak létre, Boleslaw Bierut (1892-1956) irányítása alatt. A legfontosabb vizsgálatokkal és az MBP meg a GZI szervezeti problémáival egyaránt foglalkozott ez a bizottság, és általános utasításokat is kiadott.

A „Bezpieka” (így hívták népiesen az állambiztonsági szolgálatot) a társadalmi élet minden területén jelen volt, és ez lett a korszak egyik fővonása. Már kevésnek bizonyult a szükségletekhez képest a besúgóhálózata (74 000 személy), ezért 1949 nyarán elhatározták, hogy a vállalatoknál is szerveznek állambiztonsági alapszerveket: úgy hívták őket, hogy Védelmi Szolgálat (Referat Ochrony-RO). Pár év múlva már hatszáz vállalatnál működött RO. Az MBP-ben különös gondot fordítottak a több ügyosztály közt megosztott gazdasági védelmi szolgálatokra. 1951-53-ban ez a szolgálat juttatta rendőrkézre a letartóztatottak (évente öt-hatezer ember) nagy részét, mert ennek volt a legfejlettebb (26 000 fős) besúgóhálózata. A vállalatnál adódó legkisebb fennakadást is,

mindenféle tűzesetet eleve szabotázsnak, vagy éppen kártevésnek tulajdonítottak. Olykor egyetlen vállalat több tucat dolgozóját is bebörtönözték. Az „állami intézmények védelme” keretében, egyebek között, a műegyetemi tanulmányokra jelentkezőket is ez a szolgálat véleményezte. 1952-ben 1500 fiatalt akadályozott meg benne a szolgálat véleménye, hogy megkezdjék a tanulmányaikat.

Külön fejezetet alkot a „mezőgazdasági szövetkezetek szervezésének [vagyis a kollektivizálásnak] a védelme” és a gabona- és húsbeszolgáltatásra vonatkozó rendeletek alkalmazásának ellenőrzése. Ebben az utóbbi esetben nem az állambiztonsági apparátus, hanem a visszaélések és szabotázs elleni harc 1945-ben megalakított rendkívüli bizottsága és a rendőrség volt a legtevékenyebb intézmény. Már a rendkívüli bizottság puszta neve is rémületet keltett, hiszen a Csekára emlékeztet. Előfordult, hogy a tizenöt vajdaságban, mindegyikben ezerszámra börtönözték be a parasztokat, mert nem szolgáltatták be a kirótt terménymennyiséget. Az állambiztonság és a rendőrség célirányos politikai terv szerint látott neki a letartóztatásnak: a legtehetősebb parasztokat (kulákokat) tartóztatták le először, még akkor is, ha beszolgáltatták a kvótájukat. Nem állították mindjárt bíróság elé, csak hetekig fogva tartották, majd elítélték őket, elkobozták a gabonájukat és a jószágukat, egész birtokukkal egyetemben. A városi lakossággal is a rendkívüli bizottság foglalkozott. Üzérkedési ügyekkel, feketézéssel, majd - 1952-54 körül - garázdasággal („huliganizmussal”) volt kapcsolatos a legtöbb ítélet. Idővel mind szigorúbbá váltak a bizottság döntései: 1945 és 1948 között 10 900 embert ítélt munkatáborra; 1949 és 1952 között 46 700 főt, 1954-ig körülbelül 84 200 embert küldtek munkatáborba. A szó szoros értelmében nem „politikai bűncselekményekre” vonatkoztak ezek az ítéletek, azok a bíróságokra tartoztak Lengyelországban, de magának, a korbácshoz szívesen nyúló elnyomó rendszernek a természetéből fakadt ezeknek a falusi lakosságot és az „üzérkedőket” sújtó intézkedéseknek a jellege.

Az állambiztonsági apparátusnak a - mind a megszállás alatt, mind a háború utáni korszakban tevékenykedő - földalattiak, az egykori PSL-aktivisták, a Nyugatról hazatért katonák, a háború előtti tisztviselők, politikai káderek és katonatisztek üldözése volt a fő feladata. 1949 elején több csoportra osztották a „gyanús elemeket” a nyilvántartásban. 1953. január 1-jén a felnőtt lakosság egy-harmadának, 5 200 000 embernek a személyi lapját tartotta nyilván az állambiztonsági szolgálat. Már fölszámolták az illegális szervezeteket, mégis tovább folytak a politikai perek. A különféle „megelőző akciók” során nőttön-nőtt a rabok száma. Így, 1950 októberében, egyetlen éjszakán 5000 embert tartóztattak le a K-akció keretében. Az 1948-49-es letartóztatások után egy kis szélcsend volt, de utána megint telni kezdtek a börtönök: 1952-ben 21 000 embert tartóztattak le. 1952 második felében 49 500 politikai fogoly volt -a hivatalos adatok szerint. Sőt különleges börtönt is nyitottak a kiskorú „politikai bűnözőknek” (1953-ban 2500-an voltak).

Az ellenzék likvidálása után a katolikus egyház maradt az egyetlen független intézmény. 1948-tól kezdve mind szorosabb felügyelet alatt tartották, szüntelen támadásoknak volt kitéve. 1950-ben elkezdődött a püspökök bebörtönzése. 1953-ban volt a (tizenkét évi börtönre ítélt) Kaczmarek püspök pere és Lengyelország prímásának, Wyszyinski bíborosnak az internálása. Összesen több mint száz papot börtönöztek be.

Különösen a Jehova Tanúit üldözték, „amerikai kémnek” tekintették őket; 1951-ben több mint 2000-en ültek börtönben közülük.

Ekkoriban mindenki börtönbe került; a politikai bizottság tagjai, a háború előtti főtisztviselők (az egykori miniszterelnököt is beleértve), az AK parancsnokai, a püspökök, a partizánok, akik a németek ellen harcoltak, majd a kommunisták ellen fordították a fegyvereiket, a parasztok, akik nem akartak belépni a kolhozba, a kútásók, akik mellett tűz ütött ki, még azok a fiatalok is, akiket azért tartóztattak le, mert betörték egy hirdetőoszlop üvegét, vagy jelszavakat firkáltak a falra. Minden esetleges ellenzékit ki akartak iktatni a közéletből, és minden cselekvési szabadságot be akartak tiltani. Az volt az általánossá tett rémuralmi rendszer egyik fő célja, hogy a tartós félelem érzetét hintse el, hogy kedvezzen a besúgásnak, és így darabokra törje a társadalmat.

A nagy nevelés. Politikai foglyok a Lengyel Népköztársaságban
Emlékezések, 1945-1956
-Részlet-

Varsó, 1990

Staszek: „Kétségkívül a tüdővész volt a legsúlyosabb betegség a háború utáni Lengyelországban. [...] Wronkiban történt [az ottani börtönben], még 1950 előtt. Heten voltunk a zárkában. Kicsi volt, alig nyolc négyzetméter, kevés hely jutott egy-egy rabnak. [...] Egy nap egy nyolcadik szerencsétlent is behoztak. Mindjárt láttuk, hogy valami nincs rendben vele. Nem volt se csajkája, se takarója, és súlyosan beteg embernek nézett ki. Hamarosan nyilvánvaló lett, hogy előrehaladott tüdővészben szenved, egész testét tüdővészes tályogok borították. Láttam a társaim ijedt ábrázatát, de magam is visszásan éreztem magam. [...]1 Félrehúzódtunk tőle. De könnyen elképzelhető, hogy milyen képtelenség az, ha heten akarnak elhúzódni egy nyolcadiktól, nyolc négyzetméteren. Még kínosabbra fordult a helyzet, amikor először kaptunk élelemadagot. Nem volt csajkája ennek az embernek, és senki se mutatta a legcsekélyebb hajlandóságot sem, hogy kölcsönadjon neki. A többire néztem, de mindegyikük magába mélyedt, kerülte társai és az új ember tekintetét.

Nem bírtam tovább a helyzetet, odaadtam neki a csajkámat. Először ő egyen, mondtam neki, én majd csak utána. Akkor felém fordította élettelen és fásult arcát (már minden mindegy volt neki), és ezt a vallomást hallottam tőle: „De én halálomon vagyok, bajtársam. már csak pár napom van hátra.” - „Egyen az egészségemre”, mondtam neki: a többiek rémülten néztek rám. Attól fogva nemcsak a beteget kerülték, hanem engem is. Amikor megette az adagját, elmostam a csajkát azzal a kevés vízzel, ami a korsóban volt, és én is evéshez láttam.”

1953 végétől megváltozott ez a rendszer: megakadt a besúgóhálózat további kiépítése, javultak a börtönviszonyok, „egészségi okokból” kiengedték a rabok egy részét, kevesebb lett a per és enyhébbek lettek az ítéletek; ténylegesen már nem verték, nem bántalmazták a foglyokat. Menesztették a rossz hírű tiszteket, feloszlatták a X. ügyosztályt, és csökkentették az állambiztonság személyi állományát. „Bomba” robbant

1954. szeptember 28-án, amikor a Szabad Európa Rádió elkezdte sugározni Józef Swiatlo jelentéssorozatát; ugyanis Swiatlo, a X. ügyosztály aligazgatója 1953 decemberében „a szabadságot választotta”. Pár hét alatt átszervezték a MBP-t; a belügyminisztérium (MSW) lépett a helyébe, valamint egy másféle közbiztonsági bizottság (KBP). Az MBP minisztere és öt miniszterhelyettese közül három kénytelen volt lemondani, decemberben Gomulka kiszabadult, a nyomozati ügyosztály vezetője, Józef Rozanski pedig börtönbe került. A visszaélések elleni harc különleges bizottságát is megszüntették. 1955 januárjában a központi bizottság megbírálta „a hibákat és tévedéseket”, minden felelősséget az állambiztonsági apparátus nyakába varrt, amely a KB szerint „a párt fölé helyezte magát”. Letartóztatták az MBP néhány pribékjét, és tovább csökkentenék az állambiztonsági szolgálat személyi állományát.

De csak puszta formaság volt mindez a változás. 1955-ben még mindig körülbelül 30 000 politikai fogoly volt az országban, és az év második felében került sor Wlodimierz Lechowicz[7] volt miniszter perére, akit már 1948-ban letartóztatott Swiatlo különleges csoportja. Marian Spychalski 1949-ig a politikai bizottság tagja volt[58]; 1950-ben letartóztatták, és ítélet nélkül volt börtönben 1956 áprilisáig. Ha az elnyomás minden formáját tekintetbe vesszük, csak 1956 februárjában, az SZKP XX. kongresszusa és Bierut halála után kezdődött el az igazi „olvadás”. Akkor hirdettek közkegyelmet, de még mindig maradt 1500 politikai fogoly. Rehabilitáltak bizonyos elítélteket, leváltották a főügyészt és az igazságügyminisztert. Letartóztatták az állambiztonsági szolgálat régi miniszterhelyettesét, valamint a X. ügyosztály vezetőjét, és az igazságügyminisztériumra bízták a börtönök igazgatását, amelyet azelőtt a belügyminisztérium látott el. A hatalom kebelében folyó frakcióharcoknak az lett az eredménye, hogy már nem tudta az állambiztonsági apparátus, hogy „kihez igazodjék”. Néhány titkosügynök is vonakodott tovább ügynököskődni. Szó sem volt stratégiaváltozásról: továbbra is ugyanolyanféle személyek iránt érdeklődött az apparátus; csak félig-meddig ürültek ki a börtönök; több ezer vizsgálat folyamatban maradt; csökkent a besúgóhálózat, de még mindig 34 000 ügynöke volt... Tovább működött az általános rémuralom rendszere, csak kisebb arányokban. Elérte a céljait: ezrével pusztultak el a rendszer legaktívabb ellenfelei, a társadalom pedig jól megtanulta a leckét, most már tudta, mihez tartsa magát, mit várhat „a népi demokrácia védelmezőitől”.

A létező szocializmus avagy a válogatós elnyomó rendszer (1956-1981)

Viszonylag rövid ideig tartott az „acélos” szocializmus végvonaglása Lengyelországban, és az „olvadással” együtt az állambiztonsági szolgálat stratégiája is változott. Most már tapintatosabban, de épp oly szorosan ellenőrizte a lakosságot, szigorúan megfigyelte a legális és illegális ellenzéki csoportokat, a katolikus egyházat és az értelmiségi köröket.

A politikusok azt várták az apparátustól, hogy mindig készen álljon, ha fel kell oszlatni utcai tüntetéseket; mert ez lett az új feladat Poznan, 1956 júniusa, a keleti tömb második nagy munkáslázadása után. Elaludt az állambiztonsági apparátus, a rendőrség, sőt a KBW is, hagyták, hogy ideológiailag és technikailag egyaránt meglepje őket a sztrájk, és utána a sokszor tízezres tüntetések, majd a középületek elleni támadás. Elmondhatjuk, hogy

valamiképpen a poznani lázadás volt az 1945-47-es „polgárháború” utolsó fejezete; tüzet nyitó tüntetők is felbukkantak - ilyesminek nem volt szabad többször előfordulnia. A párt brutálisan válaszolt: a miniszterelnök kijelentette, hogy annak, aki „kezet emel a néphatalomra, levágják a kezét”; a hadsereg harckocsikkal avatkozott be. Körülbelül 70 halott volt, több száz letartóztatás; több tucat tüntető bíróság elé került. De azért mégis mérsékelt ítéleteket hoztak az „olvadás” 1956 októberében elkezdődött korszakában.

A központi bizottság VIII. plénuma (1956. október 19-21.) után hamarosan feloszlatták a KBP-t, és beolvasztották az MSW-be az állambiztonsági szolgálatot. 40%-kal csökkentették az alkalmazottak számát - 9000 maradt -, egyszersmind elbocsátották a besúgók 60%-át. Megszüntették a vállalati védelmi szolgálatokat, és elejtették a vizsgálatok felét. Az utolsó szovjet tanácsadók is visszatértek Moszkvába, és egy hivatalos KGB-képviselet pótolta őket. Hozzáláttak az állambiztonsági szolgálat vezetőségének átalakításához, fokozatosan elbocsátották nagyrészt zsidó származású káderei többségét, és utat nyitottak „ifjú kádereknek”. Erősen csökkentették az elnyomó gépezet személyi állományát. De a pártvezetőség és különösen az ismét hatalomra került Gomulka szembehelyezkedett vele, hogy elszámoltassák a tisztségviselőket; csak néhány pert folytattak le csendesen. Óvakodtak tőle, hogy leszereljenek egy olyan apparátust, amely talán egyszer még jó szolgálatokat tehet.

Már 1957 februárjában, az MSW első közgyűlésén azt hangoztatta Wicha miniszter, hogy téves az osztályharc élesedéséről szóló tétel, mégis azt állította, hogy éleződik ez az osztályharc![8] Ettől a pillanattól kezdve egészen a rendszer végéig, az állambiztonsági meg a többi - a párt-, a propaganda-, a hadseregbeli - apparátus ilyen ellentmondások közepette működött.

Húsz év csendes, nyugodt és módszeres munkára nyílt most lehetősége az elnyomó apparátusnak, csak néha szakították meg sztrájkok, zavargások. Abban állt ez a munka, hogy erősítették az ellenőrző rendszert, mind az „emberi tényező” - a besúgóhálózat -, mind pedig a lehallgatástechnika és a szakadatlanul tökéletesedő levelezés-ellenőrzés révén. A hetvenes években az SB (az állambiztonsági szolgálat) különös figyelmet szentelt a gazdaságnak, de a régi védelmi szolgálatokkal ellentétben a technológiák, a jövedelmező termelés stb. felé fordult az érdeklődése. Most már nem munkás-letartóztatásokat vontak maguk után az üzemzavarok, hanem azt, hogy tapintatosan odahatott a pártszervezet, hogy bocsássák el a „rosszul gazdálkodó” igazgatót. Volt az MSW-nek egy olyan nyomásgyakorló eszköze, amely a sztálini időkben mit sem ért, de most egyszeriben igen becses lett: a mindig csak egyszeri használatra érvényes útlevél kiállításának engedélyezése. Így, közvetve, értesüléseket szerezhetett, hogy mi folyik az intézményekben, a vállalatoknál, az egyetemeken, mert sokan hajlandók voltak az együttműködésre, csak megkaphassák ezt az útlevelet. Az SB lassan, de módszeresen megnövelte a személyi állományát, főleg a kommunista párt általános irányvonala szempontjából kényes területeken. Az egyház elleni harc arra késztette az MSW-t, hogy új, szakosított ügyosztályt hozzon létre 1962 júniusában, és felduz-zassza a személyi állományát néhány száz tisztviselőre.

1967-ben az izraeliek és az arab országok közötti hatnapos háború volt az a körülmény, amely napirendre tűzte a „cionizmus” elleni harcot. Hármas, politikai, társadalmi és

nemzetközi rendeltetése volt ennek a jelszónak: új legitimitást remélt tőle a hatalom, úgy, hogy új életet lehelt a nacionalizmusba: a LEMP (Lengyel Egyesült Munkáspárt) kádereinek egy kis része az antiszemitizmust is meglovagolta, hogy eltávolítsa a „régi gárdát", és magasabbra ívelő pályák kilátásait nyissa meg maga előtt; végül pedig arra is jó volt az antiszemita kampány, hogy lejárassa az 1968. márciusi diákmozgalmat. Különleges szolgálatot is szerveztek, néhány tucat beosztottal. Az MSW apparátusa szolgáltatta akkor az értesüléseket a párt helyi szervezeteinek, hogy azok meg azokat támadhassák, akiket kijelölnek nekik. Mind Lengyelországban, mind a Szovjetunióban az állambiztonsági szolgálat volt a párt és az állam „zsidók nélküli antiszemitizmusának" nagy ihletője.

Az SB jócskán beépült sok társadalmi körbe, ez magyarázza, hogy kérészéletűnek bizonyultak az illegális szervezetek alakítására irányuló - különben ritka - kísérletek. Ezek - gyakran igen fiatal -tagjai tették ki a politikai foglyok nagy részét; egyébként sosem volt néhány tucat politikai fogolynál több egyszerre. Az értelmiséget tartották különösen szoros megfigyelés alatt. A hatalom parancsára, az állambiztonság mindig rátalált a Szabad Európa Rádió vagy az emigrációs sajtó valamelyik munkatársára. Különösen a hatvanas évek elején voltak elszigetelt letartóztatások. Kiváltképpen egy igen népszerű, idős író, Melchior Wankowicz esete vert föl nagy port. Az SB a kommunista tábor minden eretnekjét kivételes figyelemmel kísérte. Maoistákat vagy trockistákat börtönöztek be, ám a közvélemény közönyösen fogadta, Jacek Kuron és Karol Modzelewski perének kivételével. 1970-ben a „Ruch" nevű illegális csoport negyvennyolc tagját tartóztatták le. Hét-nyolc évi börtönre ítélték a vezetőit; szigorú büntetésnek számított ez egy aránylag elnéző időszakban.

Gomulka visszatért a hatalomba, és egy év múlva már igen serényen működött az állambiztonsági apparátus, amikor azért tüntetett, tiltakozott az ifjúság, mert betiltották a Po Prostu című hetilapot, amely 1956-ban jelentős szerepet játszott a változások elérésében. Több tucat tüntetőt megvertek, egy tucatot el is ítéltek. Az 1968-as márciusi sztrájkok és tüntetések még tekintélyesebb arányokat öltöttek. Durván szétverték a tüntetéseket, 2700 embert letartóztattak, és 1000-et különféle bíróságok elé állítottak. Tucatszámra ítéltek el embereket többévi börtönre. Százakat hívtak be katonának, hogy „megneveljék" őket. A hatvanas évek első felében a rendőrség többször is támadást intézett az illegálisan emelt kápolnák és keresztek védelmére összegyűlt hívek ellen. Ha viszonylag enyhék voltak is a büntetések, százakat vertek meg, és sokakat megbírságoltak.

A munkástüntetések más megítélés alá estek. 1970-ben, a decemberi megmozdulások a balti partvidék minden városában drámai fordulatot vettek. Voltak ugyan különleges rendőri egységek, mégis a hadsereghez fordultak a hatóságok, amely aztán fegyvert is használt, akárcsak Poznanban, tizennégy évvel azelőtt. A hivatalos adatok szerint, körülbelül negyven halott volt. Ezerszámra verte meg a rendőrség az embereket, gyakran az őrszobákon. „Gyógyfutásra" kényszerítették a munkásokat, vagyis két rendőrsorfal közt kellett végighaladniuk, és közben gumibotozták őket a rendőrök. A decemberi események után azonban - jellemző módon - semmilyen pert sem indított a hatalom. Gomulka távozása után szabadon engedték a letartóztatottakat, de a vállalatoknál némileg

zaklatták a sztrájk vezéreit.

1976 júniusában rövid ideig tartó sztrájkok törtek ki néhány városban; a hatóságok ezúttal a rendőrség különleges egységeit vetették be; azok ugyan nem használtak fegyvert, mégis meghalt néhány ember. Körülbelül ezer embert tartóztattak le, azokból néhány százat megbírságoltak, több tucatot meg börtönbüntetésre ítéltek.

A perek során kapcsolatok szövődtek a vádlott munkások családtagjai, a fiatalok és az ellenzéki értelmiség között; ezzel kezdődött az értelmiség harca az emberi jogokért és - a PSL 1947-es betiltása óta először - a szervezett ellenzéki csoportok (KOR, ROP-CIO) megalakítása. Az új helyzetben taktikusan kellett dönteniük a hatóságoknak. Különféle okok miatt - elsősorban a nemzetközi visszhangtól féltek, hiszen mindinkább a Nyugattól függött a rendszer pénzügyileg - a zaklatás taktikáját választotta a hatalom: olyasmiket, mint negyvennyolc órás és (a büntető törvénykönyv értelmében) megújítható rendőri felügyelet, állásból elbocsátás, lélektani nyomás, útlevélkérvény elutasítása, sokszorosító berendezések elkobzása stb. Az SB csakhamar kiterjedt ügynökhálózatot épített ki. 1979-ben új életre keltették a „gazdaságvédelmi” különleges ügyosztályt, mert féltek, hogy a vállalatoknál is megerősödik az ellenzék befolyása.

De nem sokra mentek vele, amikor 1980-ban új sztrájkhullám kezdődött. A pártvezetőségben a „kemény” vonal hívei uralkodtak, de senki sem vállalta a döntést, hogy erőszakkal törjék le a sztrájkokat. Különben, amint megállapították egy politikai bizottsági ülésen, sem elegendő számú, sem eléggé fölkészült fegyveres erő nem állt a hatalom rendelkezésére, hogy szembenézzen a több száz üzemben eltorlaszolt, több százezer sztrájkolóval. Ezúttal - nem úgy, mint 1956-ban, 1970-ben és 1976-ban - Jacek Kuron jelmondata szerint jártak el a sztrájkolók: „Ne perzseljétek föl a [pártbizottságokat, szervezzétek meg a magatok bizottságait.”

A hatalom az előbbi évek taktikáját alkalmazta a Lech Walesa irányította Szolidaritás szakszervezettel szemben. Vagyis gyöngítette a szakszervezetet, belső meghasonlást idézett elő, hadd szívják föl kommunista párt (LEMP) ellenőrizte szervezetek, mint a Nemzeti Egységfront. 1980 októberében az MSW és a vezérkar már az ostromállapot előkészítéséhez is hozzálátott. Az MSW elkezdett módszeresen beépülni a Szolidaritásba (nyáron már, csak Varsóban, 2400 besúgója volt), és egy-egy megtervezett összeütközést is vállalt, hogy kipuhatolja, mit szól hozzá a szakszervezet: negyvennyolc órás rendőri felügyelet alá helyezett aktivistákat, rendőrséggel üríttetett ki elfoglalt középületeket. 1981 februárjában már elkészült az internálandó aktivisták névjegyzéke (akárcsak a befogadásukra szánt börtönök), de a LEMP jobbnak látta, ha továbbra is a zaklatás és provokálás taktikáját folytatja, mint 1981 márciusában, Bydgoszczban, ahol a rendőrség megverte a szakszervezeti tagokat. A lengyel állambiztonsági apparátus elég passzív magatartást tanúskott, de most erősítést kapott. Az 1980-as sztrájkok után, a Stasi, az NDK politikai rendőrsége Varsóba telepítette az egyik operatív csoportját.[9] Egyedülálló eset, még akkor is, ha a KGB közreműködésével már évekkel azelőtt létrejött is az állambiztonsági szolgálatok együttműködése a demokratikus ellenzék ellen.

1981. december elejéig tartott ez a helyzet, ekkor a rendőrség terroristaelhárító egysége „próbára tette” a Szolidaritás mozgósítási lehetőségeit: letörte Varsóban a tűzoltóiskola hallgatóinak sztrájkját. Tíz nap múlva, december 12-ről 13-ra virradó

éjszaka, egész Lengyelországban bevezették a hadi törvénykezést.

Meglepő pontossággal előkészített, nagy rendőri és katonai művelet volt ez. 70 000 katona, 30 000 rendőr, 1750 harckocsi, 1900 páncélozott szállítójármű, 9000 kamion és gépkocsi, néhány raj helikopter és szállító-repülőgép lépett akcióba. A legnagyobb városokba és ipari központokba vonták össze ezeket az erőket. Az volt a feladatuk, hogy letörjék a sztrájkokat, megbénítsák a mindennapi életet, rémületet keltsenek a lakosságban, és így a Szolidaritás minden válaszlépését meggátolják. Kikapcsolták a telefonokat (emiatt sokan meghaltak, mert nem tudták felhívni az orvosi ügyeleteket), lezárták a határokat és bezárták a benzinkutakat; minden helységet csak útlevéllel volt szabad elhagyni, kijárási tilalmat és levélcenzúrát vezettek be. Tíz nap múlva véget értek a sztrájkok, szétoszlottak a tüntetések, vagyis célt ért a terv. 14 halottat jelentettek, néhány száz sebesültet; körülbelül 4000 sztrájkolót tartóztattak le, és a karácsonykor megindított első perekben háromtól öt évig terjedő börtönbüntetéseket szabtak ki (egy tízéves elzárás is volt). Katonai bíróságok ítéltek el minden vádlottat, minden „hadi törvénykezés elleni vétségben” azok voltak illetékesek. A szovjet, keletnémet és csehszlovák hadsereg is harckészültségben volt, de szükségtelennek bizonyult a beavatkozásuk, amelyet arra az esetre terveztek, ha felkelő mozgalommá fajulnának a sztrájkok és a tüntetések, és a lengyel fegyveres erők képtelennek bizonyulnának az elfojtására.

Az ellenzéki és Szolidaritás-aktivisták december 12-én, éjfél előtt megkezdett internálása volt a megtorlás második felvonása. Egy közigazgatási rendelkezés értelmében pár nap alatt 5000 embert zártak be a nagyvárosokon kívül felállított negyvenkilenc „elkülönítő központba”. Az volt a cél, hogy megbénítsák a szakszervezetet, de az is, hogy megszabaduljanak néhány vezetőtől, és SB-ügynököket ültessenek a helyükbe. Tizenkét hónapig tartott ez az internálási rendszer, és látszólag „kevésbé szigorú” és könnyen alkalmazható bebörtönzési forma volt, mert nem kellett hozzá sem ügyész, sem pör. Elvben nem használt az SB „tilalmas módszereket” az internált, bebörtönzött vagy elítélt személyekkel szemben, inkább az erő megtámogatta „rábeszéléstechnikákkal” élt. Egyszersmind a besúgótoborzást is kiszélesítette az SB, és a családokat megzsarolva igyekezett rávenni az aktivistákat, hogy hagyják el az országot.

Az október 18 óta hatalmon lévő Jaruzelski tábornok szemben találta magát a párt radikálisaival, akik különösen vállalati pártkáderek közt, az MSW nyugalmazott tisztviselői körében, a párt és a hadsereg apparátusában akadtak szép számmal. Önvédelmi csoportokat szerveztek (noha senki sem támadta meg őket), és pisztolyt viseltek. Pereket követeltek az internáltak ellen, szigorú ítéleteket, halálbüntetéseket. Röviden: az általános rémuralmat az általánosult megtorlás helyett, amely szerintük túl enyhe volt. Éles propagandahadjárat folyt a Szolidaritás ellen, de a párt vezetősége nem szánta rá magát, hogy a radikálisok ajánlotta eszközökhöz folyamodjék. Elhatározták, hogy nem sztálinista módszerekkel törik meg a társadalmi ellenállást, hanem inkább „enyhítik a feszültséget”. De azért brutálisan szétverték azokat a tüntetéseket, amelyeket minden május l-jén és 3-án - az 1791-es alkotmány évfordulóján és a régi nemzeti ünnepen -, valamint augusztus 31-én - az 1980-as gdanski megállapodások évfordulóján - szokott tartani a Szolidaritás. Ezerszámra igazoltatták az embereket, és százával állították

bíróság elé őket. Néhány halott is volt (összesen hat). Időnként nyilvános pereken ítélték el a földalatti Szolidaritás egy-egy vezetőjét öt évig terjedhető börtönbüntetésre. 1982 decemberében bezárták az internálóközpontokat, és 1983. július 22-én hivatalosan is megszüntették az ostromállapotot, de még mindig több száz, sőt mintegy ezer politikai fogoly maradt a börtönökben, akiket földalatti szakszervezeti tevékenységért, újságok és könyvek illegális nyomtatásáért vagy terjesztéséért, sőt akár csak azért ítéltek elzárásra, mert gyűjtést szerveztek a rabok javára. Az elbocsátás eszközével is éltek a hatóságok. Ezrével jutottak erre a sorsra az 1981. decemberi sztrájkolók, az újságírókat pedig „igazoló" eljárásnak vetették alá, és vagy ezret elbocsátottak közülük.

A december 13-át követő első hetek kivételével Lengyelország már nem élt át az 1949 és 1956 közötti évekhez fogható rémuralmat. Az állambiztonsági apparátus még egész sereg olyan módszert alkalmazott - a titkosszolgálatok nyelvén úgy hívták őket, hogy „dezinformáció és bomlasztás" -, amelyet már a hetvenes években is használtak, amikor a belügyminisztérium megalakította az önálló D-csoportot, helyi részlegeivel. Ez az új ügyosztály 1981-ig az egyházra és a hozzá közel álló körökre összpontosította a figyelmét. A hadi törvénykezés bevezetése után a Szolidaritásra is kiterjedt a D-csoport tevékenységi köre: olyasmikre, mint javak elleni ismételt merényletek (lakásgyújtogatás, kocsirongálás), aktivisták megtámadása („ismeretlenek" által), életveszélyes fenyegetés, hamis röplapok és hamis illegális újságok terjesztése. Néhány emberrablás is előfordult, ilyenkor barbiturikumokat vagy kábítószereket erőszakoltak az áldozatokba, és otthagyták őket az út szélén. A verésnek halálos áldozatai is voltak, többek között Grzegorz Przemyk gimnazista diák 1983-ban, egy rendőrőrszobán.

1984. október 19-én meggyilkolták Jerzy Popieluszko atyát; ez volt a legismertebb ilyenféle akció; az MSW IV. ügyosztálya D-csoportjának munkatársai követték el. Állítólag - a hivatalos változat szerint - a gyilkosok a maguk szakállára cselekedtek, feljebbvalóik tudta nélkül. Sok kétséget támaszt ez a változat, mert az állambiztonsági apparátus szigorú felügyelet alatt végezte a munkáját, és minisztériumi jóváhagyás kellett minden, valamelyest is jelentős akcióhoz. Ebben a különleges esetben maga az MSW szolgáltatta ki a felelősöket, és utána el is ítélték őket, de néhány más esetben -papgyilkosság, Szolidaritással kapcsolatban álló személyek meggyilkolása - ismeretlenek maradtak a bűnösök. Ez a D típusú tevékenység meghatározott körökben akart rémületet kelteni, de - a lakosság viselkedéséből ítélve - nem érte el a célját. A jelek szerint éppen ellenkezőleg, megszilárdult az ellenzékiek elszántsága.

A hadi törvénykezés első napjainak heves összecsapásai és az 1982-83-as tüntetések határozott elfojtása után már csak korlátozott megtorlás jellemezte a következő időszakot. A földalatti aktivisták jól tudták, hogy csak pár évi börtönt kockáztatnak, de rendszeres közkegyelmek úgyis ki-kiürítik a börtönöket. Fejlődésének ebben a szakaszában a rendszer már nagyon távol volt sztálinista kezdeteitől.

A fegyverszünettől a fegyverletételig avagy zavarban a hatalom 11986-1989)

Ez volt a helyzet 1986 nyarának a végén, amikor a lengyel gazdaság pangása, a peresztrojka és a glasznoszty hatására Jaruzelski tábornok csapata olyan csoportok után nézett a lengyel ellenzékben, amelyekkel alkut köthetne. De minden ilyenféle kísérlet

előtt nagymértékben enyhítenie kellett az elnyomás mértékén. 1986. szeptember 11-én azt jelentette be a belügyminiszter, hogy minden politikai foglyot szabadon bocsátanak: szám szerint összesen 225 embert. Mégis meg kellett tartani valami csekélyke szigort, ezért elhatározták, hogy bírsággal és gyűjtőfogházban (nem pedig - mint azelőtt - börtönben) való fogva tartással vagy bírsággal büntetnek mindenkit, aki tiltott szervezkedésben vesz részt, vagy bármiféle földalatti sajtóterméket ad ki. Visszatértek hát a megtorlás 1976 és 1980 között szokásos színvonalára. De volt egy kis különbség: most már nem százakkal állt szemben a hatalom, hanem sokszor tízezernyi aktivistával. 1988 első hónapjaiban, több sztrájkhullám után, megint növekedésnek indult az elnyomás, de augusztus 26-án közlemény jelentette be, hogy tárgyalások indulnak a Szolidaritással.

Az állambiztonsági apparátus felsült ugyan, de összességében fegyelmezetten viselkedett, még ha valószínű is, hogy némelyikük megpróbálta megakadályozni a jövendő megegyezést. Az is ezt bizonyítja, hogy 1989 januárjában meggyilkoltak két papot, aki a Szolidaritás helyi szervezeteinek lelki gondozásával volt megbízva. Még ma sem tudja senki, hogy a D-csoport merénylete, vagy közönséges bűncselekmény volt-e a két gyilkosság.

Az 1989. június 4-i választások és Tadeusz Mazowiecki kormányának megalakulása után a „fegyveres minisztériumok” (a belügy és a védelem) ellenőrzése a régi vezetőik kezében maradt. 1990. április 6-án feloszlatták az SB-t, és a Kormányvédelmi Hivatal (UOP) lépett a helyébe.

Lengyelországban soha sem igazodott a kommunista rendszer a törvényességhez, mert nem tartotta tiszteletben sem a nemzetközi jogot, sem pedig önnön alkotmányát. Mindig kész volt rá ez, a már a kezdet kezdetén (1944 és 1956 között) bűnben fogant rendszer, hogy nagyarányú (akár katonai) erőszakhoz folyamodjék.

Karel Bartosek

KÖZÉP- ÉS DÉLKELET-EURÓPA

„Importált” rémuralom?

A közép-európai térségben a háborúval kell egy kalap alá vennünk a rémuralmat, mert a XX. század első felében a háború volt a rémuralom legvégletesebb megnyilvánulási formája. A második világháború, amely különben ezen a területen tört ki, jócskán túltett Ludendorff tábornok „totális háború”-fogalmán. Immár tízmilliókat érintett „a halál demokratizálása” (Miguel Abensour), a tömegpusztítás társult a háború gondolatához. A polgári lakosságot is sújtotta a náci barbárság, különösen a zsidóirtás révén. Beszédes számok: Lengyelországban 320 000 halott volt a katonai emberveszteség, 5,5 millió pedig a civil áldozat; Magyarországon 140 000[59], illetve 300 000; Csehszlovákiában a teljes emberveszteség 80-90%-át teszik ki a polgári áldozatok...

Ám nem ért véget a háború nagy rémuralma a német vereség napján. Először „nemzeti

tisztogatásokat” élt át a lakosság, amelyek sajátos jelleget öltöttek errefelé, a kommunista rendszer „ökle”, a Vörös Hadsereg benyomulásával. Ennek a hadseregnek a politikai biztosai és különleges szolgálatai - a SZMERS és az NKVD - alaposan kivették a részüket ebből a tisztogatásból. Főleg azokból az országokból, Magyarországról, Romániából, Szlovákiából százezerszámra hurcoltak el hadifogolyként embereket - ezúttal a szovjet Gulag felé (pontos számuk[60] megállapítása folyamatban van) -, amelyek csapatokat küldtek a frontra a Szovjetunió ellen.

A levéltárak megnyitása után megjelent - és a számokkal óvatosan bánó - újabb magyar és orosz tanulmányok szerint, több százezer embert, katonát és civilt, köztük tizenhárom éves gyerekeket és nyolcvanéves aggastyánokat elhurcoltak: körülbelül 40 000-et Kárpátaljáról, amely Csehszlovákiához tartozott, majd a müncheni egyezmény után Magyarország foglalta el, és 1944-ben, ténylegesen, a Szovjetunió kebelezte be; a körülbelül kilencmilliós népességű Magyarországról állítólag több mint 600 000 személyt hurcoltak el ekkor; ez a szám a táborokba megérkezőket jelzi, de figyelmen kívül hagyja a romániai (brassói, temesvári, máramarosszigeti), moldvai (focsani), besszarábiai (balti) vagy galíciai (szambori) átmenőtáborokban bekövetkezett haláleseteket. Az elhurcoltaknak körülbelül 75%-a ment át ezeken a táborokon. A magyar hadsereg munkaszolgálatos alakulataiba beosztott zsidók is voltak az elhurcoltak között. Ezeknek a foglyoknak kétharmada munkatáborokba került, egyharmada pedig (a polgári személyek) internálótáborokba, ahol - főleg járványok következtében - kétszer akkora volt a halálozás. A jelenlegi becslések szerint, ezek közül a magyarországi elhurcoltak közül - akik között a német kisebbség tagjai, 1920 után odaköltözött oroszok, Magyarországon letelepedett franciák vagy lengyelek is voltak - körülbelül 200 000-en soha sem tértek vissza.[10]

A tisztogatásoknak csak egy része folyt le bíróságok, „nép” és „különleges” bíróságok útján; a háború végén és a háború utáni első hónapokban törvényen kívüli üldözés járta, olyan erőszakos körülmények - kivégzések, gyilkosságok, kínzás, túszszedés - közepette, amelyeket a törvénytelenség vagy a hadifoglyokra és a polgári lakosságra vonatkozó nemzetközi megállapodások semmibevétele tett lehetővé. Ezen a téren Bulgária tűnt ki[61], amelynek akkoriban hétmillió lakosa volt. 1944. szeptember 9-e, a hazafias népfront hatalomátvétele és a Vörös Hadsereg bevonulása után mindjárt működésbe lépett a kommunista ellenőrzés alatt álló népi milícia és az állambiztonsági szervezet; október 6-án egy rendelet „népbíróságokat” állított fel. 1945 márciusára már 10 897 ítéletet hirdettek ki 131 perben, és 2138 embert ítéltek halálra, köztük voltak a régensek - így III. Borisz cár fivére is -, az 1941 utáni korszak parlamenti és kormánytagjainak többsége, főtisztek, rendőrök, bírák, nagyiparosok, újságírók. De, több szakértő szerint, a „vad tisztogatás” szedte a legtöbb áldozatot: körülbelül 30 000-40 000 embert, főleg helybeli tekintélyes személyiségeket, polgármestereket, tanítókat, pópákat, kereskedőket. Akadtak tanúk, akik 1989 után már meg mertek szólalni, őnekik köszönhető, hogy ismeretlen tömegsírokat is fölfedeztek. Pedig Bulgária nem küldött csapatokat a Szovjetunió ellen, és megmentette az ottani zsidók nagy részét a népirtástól. Az országra lesújtó kommunista megtorlás arányainak érzékeltetésére

tanulságos lehet, ha közlünk néhány adatot az 1923-tól

1944-ig terjedő időszak - az akkori Európában gyakran diktatúrának bélyegzett régi rend - áldozatairól; az új parlament 1945-ben lefolytatott vizsgálata 5632 meggyilkolt, kivégzett, börtönben vagy börtönbüntetés következtében elhunyt áldozatot mutatott ki ebben a korszakban.[11] Eszerint 1941-től 1944-ig, az antifasiszta ellenállás és az azzal kapcsolatos megtorlás éveiben 357 személyt - nem csak ellenállókat - ítéltek halálra és végeztek ki.

Az érintett társadalmi körökben kisebb-nagyobb ijedelmet okozott a Vörös Hadsereg gyámsága alatt folyó tisztogatás - esete válogatja -, mert nemcsak azok ellen irányult, akik tevékenyen támogatták a nácikat vagy a helybeli fasisztákat - az ő üldözésük még jogos is lehetett -, hanem sok más ember ellen, ártatlanok vagy kivárók ellen is.

A kommunista rendszer bukása után, a kilencvenes évek elején készült az a bolgár dokumentumfilm, amelyben egy 1944 őszén történt esetet mesél el egy asszony: „Apám első letartóztatása után, másnap dél felé megjelent nálunk egy rendőr, és idézést adott át anyámnak, felszólította, hogy menjen be délután 5 órára a 10-es számú rendőrőrszobára. Anyám gyönyörű és nagyon kedves asszony volt; felöltözött, és bement. Mi, a három gyerek, csak vártuk, vártuk. Hajnali fél kettőkor jött haza, halálsápadtan, összetörve, megtépázva. Alig lépett be, odament a kályhához, levette a vaslemezeket, levetkőzött, és minden ruháját tűzbe vetette. Utána meg-fürdött, és csak azután szorított a karjába bennünket. Lefeküdtünk. Másnap követte el az első öngyilkossági kísérletet, utána még hármat is elkövetett, majd kétszer megmérgezte magát. Most is él, én viselem gondját, [...] elborult az elméje. Sosem tudhattuk meg, hogy mit tettek vele.”[12]

Ebben az egész korszakban, „a Vörös Hadseregnek köszönhető felszabadulás” napfényében, amely a későbbi kommunista propaganda szerint mindörökké ragyogni fog, rengeteg a „köpönyegforgatás”, és dühöng a besúgás. Mély tudati válság kíséri ezt a történelmi fordulópontot, mind a „kivárók” (a hóhérok tétlen cinkosai), mind pedig a legközvetlenebb áldozatok, a zsidók körében. A Rosenzweigok azt akarják, hogy ezentúl úgy hívják őket, hogy Rozanszki, a Breitenfeldek meg úgy, hogy Baresz...

Ám ezzel még nem ér véget a terror, a félelem és a szorongás uralma Közép- és Délkelet-Európában. Az új hatóságok elleni fegyveres harccal folyik tovább a háború, különösen Lengyelországban, de Szlovákiát is eléri 1947-ben, amikor oda is behatolnak az Ukrajnából kiűzött „banderista csapategységek”. Másfelől meg a „feketeköpenyesek”, a fasiszta Vasgárda régi tagjaiból alakult fegyveres csoportok garázdálkodnak a román Kárpátokban. Közép-Eu-rópa még mindig a harcias antiszemitizmus terepe: 1946-ban voltak az európai történelem utolsó pogromjai vagy pogromkísérletei ezen a tájon, Lengyelországban, Magyarországon[62] és Szlovákiában. Azoknak a népeknek a drámája is ez az új zsidó tragédia, éppen a háborús mészárlások után, amelyeknél megnyilvánul ez a - Bibó István, a nagy magyar gondolkodó kifejezésével: - „neoantiszemitizmus”. Ezzel más síkra helyeződik át a széles körű erőszak.

Kétségtelen, hogy részben a közelmúlttal és az elnyomó náci Németországgal magyarázható az a támadó szellemű, németellenes nacionalizmus, amely súlyosan ránehezedett bizonyos országok fejlődésére, és nagymértékben hátráltatta a

demokratikus magatartás meghonosítását. Mindennapos élmény volt az erőszak, a sokszor már a XIII. század óta ezeken a tájakon gyökeret vert német kisebbséghez tartozó személyek millióinak kitelepítése: 6,3 millió német volt kénytelen elhagyni az otthonát a Lengyelország visszafoglalta területeken; 2,9 milliót üldöztek el Csehszlovákiából, 200 000-et Magyarországról, több mint 100 000-et Jugoszláviából... Nem feledtethetik ezek az összesítő számok az egyéni drámák millióit: amíg a férfiak, a katonák általában hadifogolytáborokban voltak, a nők, gyerekek és az öregek kénytelenek voltak elhagyni a házukat, lakásukat, boltjukat, műhelyüket vagy tanyájukat. A szövetségesek jóváhagyásával 1945 nyarán vált „hivatalossá" a kitelepítés, de bizonyos vidékeken már előbb is volt „vad kitelepítés"; ebben a németvadászatban több ezer polgári személyt gyilkoltak meg a fékevesztett cseh nacionalisták.

Szóval már a kommunista rendszerek kiépülése előtt jelen voltak a rémuralom csírái a közép-európai térségben, korábban is gyakran a szóban forgó országok új keletű tapasztalatainak és társadalmi-szemléleti valóságának szerves része volt az erőszak. Annál képtelenebbnek bizonyultak társadalmaik az ellenállásra, amikor csakhamar új barbárság hulláma csapott át rajtuk.

Az új erőszaknak főleg a kommunista pártok lettek az eszközei. Vezetőik és apparátusaik a Szovjetunióban Joszif V. Sztálin irányítása alatt „gazdagodott" bolsevik elmélet hű tanítványai voltak. Láttuk az előző fejezetekben: minden lépésüknek az volt a világos célja, hogy szovjet mintára, mindenáron biztosítsák a kommunista egyeduralmat, „a párt vezető szerepét"; semmiképpen sem akartak semmiféle megosztott hatalmat, a hatalmak szétválasztását, politikai pluralizmust és parlamentáris demokráciát, még akkor sem, ha látszólag megtartották a parlamentáris rendszert. Az ezekben az országokban uralkodó elmélet mint a forradalom főerejét és világelső vezetőjét tüntette föl a Szovjetuniót, köréje dicsfényt vontak a náci Németország legyőzésében betöltött szerepe és a szövetségesei. A helyi kommunista erők, természetesen, össze kellett hogy hangolják és főleg alá kellett hogy rendelják a tevékenységüket a világkommunizmus központjának, Moszkvának, és főnökének, Sztálinnak.

Gyakorlatilag két országban volt már a felszabaduláskor biztosítva a kommunisták egyeduralma; Jugoszláviában, ahol Joszip Broz, vagyis Tito vezette őket, és Albániában, ahol Enver Hodzsa állt az AKP élére. Ebben a két országban ők vezették az ellenállást a náci vagy olasz megszállók ellen, és hiába volt minden külső nyomás, még ha a Szovjetunióból jött is, csak nagyon rövid ideig voltak hajlandók megosztani más politikai erőkkel a hatalmat.

A történelem folyamán ritkán előzte meg olyan vérfürdő egy új hatalom berendezkedését, mint Jugoszláviában (körülbelül egymillió ember esett áldozatul ebben a tizenöt és fél milliós országban); a sokféle faji, világnézeti és vallási jellegű polgárháború több halottal járt, mint a megszállók ellen vívott eredményes és a szövetségesek által is elismert háború, vagy a megszállók megtorló akciói, és bizonyos vidékeken polgári személy volt a legtöbb áldozat, főleg nők, gyerekek és öregek. Ez a valósággal testvérgyilkos és bizonyos tekintetben népirtó háború, amelyben előfordult, hogy testvér harcolt testvér ellen, olyan „tisztogatásba" torkollott, hogy a felszabaduláskor már nem sok politikai ellenfele maradt a kommunistáknak és a

vezetőjüknek, Titónak, akik nekiláttak, hogy a lehető leggyorsabban eltegyék őket láb alól. A szomszédos Albániában is hasonló folyamat ment végbe egyébként, a jugoszláv kommunisták segítségével.

A háború előtt Közép- és Délkelet-Európa többi országában -Csehszlovákia kivételével - elég mellékes erőt képviseltek a kommunista pártok; csak pár ezer tagjuk volt; például a bolgár párt 1919-23-ban jelentős volt, utána föld alá szorult, de az ellenállásban megint nagy szerepet játszott. Támogatta őket a Vörös Hadsereg és kedvezett nekik az akkori helyzet, így fontos politikai erő lett belőlük. Benne voltak az új kormányokban, majdnem mindenütt rátették a kezüket a karhatalmi feladatokkal megbízott minisztériumokra (belügy és igazságügy), vagy azokra, amelyek ilyen feladatot kaphattak (védelmi minisztérium). 1944-45-től a belügyminisztérium volt a kommunisták kezén Csehszlovákiában, Bulgáriában, Magyarországon és Romániában, az igazságügy-minisztérium Bulgáriában, Romániában, és a védelmi minisztérium Csehszlovákiában. A két tábornok, Csehszlovákia és Bulgária védelmi minisztere, Ludvík Svoboda és Damjan Velcsev, mindkettő kriptokommunista volt. Kommunista bérencek álltak a titkosrendőrség, az állambiztonsági szolgálat - Bulgáriában a Darzsavna Szigurnoszt, Magyarországon az Államvédelmi Osztály (ÁVO, később ÁVH) - és a hadsereg hírszerző szolgálata élén. Romániában Emil Bodnar§, a hadsereg régi tisztje - Cristina Boico szerint a harmincas évek óta szovjet ügynök[13] - vezette a különleges szolgálatot, a híres Securitate elődjét. Először is mindenütt egy terrorgépezetet szerveztek meg a kommunisták. Az MKP főtitkára, Rákosi Mátyás ezt mondta az ÁVO teljes ellenőrzéséről[63]: „Ez az egyetlen intézmény, amelynek a teljes irányítását magunknak tartottuk fenn, és határozottan elutasítottuk, hogy erőink arányában osztozzunk rajta a koalíció többi pártjával.”[14]

Politikai perek a nem kommunista szövetségesek ellen

Bizonyos akkori kommunista vezetők - szovjet mintájú „proletárdiktatúra” nélkül „a szocializmus felé vezető nemzeti utakról” szóló - alkalmi szónoklatai csak palástolták, spanyolfal módjára, minden közép- és délkelet-európai kommunista párt igazi akciótervét. Abban állt ez, hogy azt a bolsevik elméletet és gyakorlatot honosítják meg, amely már 1917 óta igazolódott Oroszországban. „Kipróbált” és „bejáratott” menete volt az elnyomásnak. Ahogy a bolsevikok eltették láb alól 1917-es októberi szövetségeseiket, a szociálforradalmárokat vagy másokat is, úgy likvidálták szorgalmas tanítványaik 1946-ban a koalíciós társaikat. Különben arról beszélnek az elemzők, hogy „szovjetesítési folyamat” ment végbe ezekben az országokban, és hogy Moszkvában dolgozták ki annak stratégiai terveit. Egyébként Sztálin parancsára utasították el a Marshall-tervet 1947 nyarán, és ugyancsak ő sugalmazta a kommunista pártok tájékoztató irodájának (a Kominformnak) a létrehozását 1947 szeptemberében, hogy még hatásosabban ellenőrizhesse a hatalmon lévő pártokat.

Igaz, voltak különbségek a bennünket foglalkoztató országok fejlődésében. Ám mindenütt arra törekedtek a kommunista pártok, hogy hosszú időre ártalmatlanná tegyék valóságos vagy lehetséges politikai, ideológiai, szellemi ellenfeleiket vagy vetélytársaikat.

Úgy kívánta az elmélet, hogy örökre iktassák ki őket, és minden eszköz jó volt, hogy elérjék ezt a célt, a halálos ítélettől, a kivégzéstől és a tartós bebörtönzéstől a kényszerű Nyugatra távozásig, amely nem olyan kegyetlen eljárás, mégis gyöngítette a kommunistákkal szembeni ellenállást, és általában alábecsülik a jelentőségét, akik ezeknek az országoknak a történetét elemzik, hiszen „a hazához, az otthonhoz való jog” is emberi alapjog. 1944-45-ben tízezrével hagyták el hazájukat magyarok, szlovákok, lengyelek és más nemzetek fiai, mert féltek a Vörös Hadseregtől.

Az elnyomás fegyvertárából a politikai per volt az első eszköz, amelyet fölhasználtak más pártok vezetői ellen, akikre semmiképpen sem foghatták rájuk, hogy „együttműködtek” a náci megszállókkal vagy a helybeli fasisztákkal, sőt ellenkezőleg, ezek gyakran éppenséggel ellenállók voltak, és meg is ismerkedtek a fasiszta vagy náci rendszerek börtöneivel és táboraival. Ezek a perek Németország egykori szövetségeseinél (Magyarországon, Romániában és Bulgáriában) kezdődtek, a Vörös Hadsereg közvetlen ellenőrzése alatt; az 1944-ben létrehozott és 1947-ig működő szövetséges ellenőrző bizottságokban a szovjet katonáké volt a főszerep, és mindig érvényre juttatták az akaratukat. Magyarországon a Független Kisgazdapárt - az 1945-ös választások nagy győztese 57% szavazattal - nemcsak politikai aknamunka, hanem nagy rendőri akciók céltáblája is volt. 1947 januárjában, a kommunista Rajk László irányította belügyminisztérium bejelentette, hogy „köztársaság ellenes összeesküvést” lepleztek le, és azt a csoportot, a Magyar Közösséget vádolta meg vele, amely a háború előtt alakult, hogy földalatti harcot kezdjen a náci megszállók ellen (maga Rajk spanyolországi nemzetközi brigádos, majd a háború végén a magyarországi belső ellenállás egyik vezetője volt). A rendőrség letartóztatta a Független Kisgazdapárt egy miniszterét és több képviselőjét, valamint az állítólagos összeesküvők vezetőjét, Donáth Györgyöt, akit halálra ítéltek és kivégeztek, vádlott-társait pedig kemény börtönbüntetéssel sújtották.

1947 februárjában a szovjet hatóságok letartóztatták Kovács Bélát, ennek a hatalmas pártnak a főtitkárát, mert „összeesküvést szőtt a Vörös Hadsereg biztonsága ellen”; 1956-ig tartották fogva a Szovjetunióban. Gyorsan nőtt az áldozatok száma, mert a kommunista rendőrség mindig azt gondolta, Magyarországon is, máshol is, hogy minden „összeesküvésnek” szükségképpen „elágazásai” vannak.

Két évvel a háború után „lefejezték és megtizedelték”[15] Magyarország első pártját. Kovács Bélával[64] együtt vagy száműzetésbe kényszerültek, vagy börtönbe jutottak legkiválóbb vezéregyéniségei: Nagy Ferenc miniszterelnök[65] és az elődje, Tildy Zoltán[66], Varga Béla, az országgyűlés elnöke[67], Kővágó József[68], Budapest polgármestere, továbbá a párt több tucat képviselője és vezetője. 1947 vége és 1949 eleje közt feloszlatták a Függetlenségi Pártot[69] és a Demokrata Néppártot[70]. A Kisgazdapártról szólva Rákosi Mátyás, a kommunista párt főtitkára, aki a Vörös Hadsereggel tért vissza Moszkvából, nem győzött dicsekedni a „szalámitaktikával”, ami az ellenfelek fokozatos fölszeletelés útján való megsemmisítését jelentette. Szilárdan meg volt győződve róla, hogy ezek az elnyelt szalámiszeletek aztán majd soha sem fekszik meg a gyomrát...

1948 februárjában ugyancsak Magyarországon folytatódott a szociáldemokraták üldözése. Kelemen Gyula akkori iparügyi minisztériumi államtitkár letartóztatásával. Lengyelországtól eltekintve, valószínűleg Bulgáriában kezdődött, ahol 1946 júniusában ötévi börtönre ítélték Krasztiu Pasztuhov szociáldemokrata vezetőt. 1946 nyarára már a Koszta Lulcsev vezette Független Szociáldemokrata Párt központi bizottságának tizenöt tagja került börtönbe. Magát Lulcsevet 1948-ban tartóztatták le, több más vezetővel együtt, és novemberben ítélték tizenöt évi börtönre. 1948-ban, Constantin Titel Petrescu és Anton Dimitriu, a Független Szociáldemokrata Párt elnöke, illetve főtitkára májusi letartóztatásával Romániába is átcsapott ez a megtorlási hullám, amely mindenütt keményen lesújtott mindenkire, aki ellenezte a szociáldemokrata pártok és az uralkodó kommunista pártok erőszakos egyesítését. Tisztán taktikai jellegűnek bizonyult hát a szociáldemokratákkal való szövetség, amelyet a felszabaduláskor szorgalmaztak: a munkásmozgalom pluralizmusának ténylegesen soha sem volt semmi helye a kommunista rendszerekben. A szociáldemokraták üldözésének különleges esete zajlott le Németország szovjet megszállási övezetében, amelyből a Német Demokratikus Köztársaság lett. 1945 és 1950 között állítólag ötezer szociáldemokratát ítéltek el szovjet és kelet-német bíróságok; négyszázan börtönben haltak meg közülük. 1954-ben. Prágában tartották a korszak utolsó nagy szociáldemokrata perét.

Bulgáriában az agrárpárt huszonnégy aktivistáját gyilkolták meg az 1946. október 27-i választások előtt. 1947. június 5-én tartóztatták le a vezetőjét, Nikola Petkovot, huszonnégy más képviselővel együtt, a nemzetgyűlés ülése közben. Franciabarát köztársasági volt, hét évet töltött franciaországi száműzetésben 1924 után, amikor meggyilkolták a fivérét, az agrárunió képviselőjét. 1940-ben Petkov a gonda-vodai internálótáborban töltött néhány hónapot, majd kényszerlakhelyet jelöltek ki neki; ebben az időben készítette elő a kommunista ellenállók előtt is nyitott hazafias front megalapítását. A háború végén miniszterelnök-helyettes lett, de lemondott, így tiltakozott a kisebbségben lévő kommunisták vezette tisztogatások és a terrorista erőszak ellen. Ő lett az egységes ellenzék vezére, de 1947-ben azzal vádolták meg a kommunistáknak ezt a régi szövetségesét, hogy „fegyveres összeesküvést szőtt a kormány ellen”; augusztus 5-én pert indítottak ellene, 16-án halálra ítélték, és szeptember 23-án felakasztották. Egy bizonyos Trajcso Kosztov is ott volt a Petkov letartóztatását előkészítő kommunista és állambiztonsági felelősök között; őt majd két esztendő múlva fogják fölakasztani...

A szigeti (sigheti) börtön

Északnyugaton, Románia legszélén van a Sziget nevű helység. 1896-ban épült ott az a vastag falú börtön, amely 1948-tól szigorított rendszerű politikai börtönül szolgált.

1950 májusában több rabszállító kocsi több mint kétszáz tekintélyes személyiséget vitt oda, Szigetre, köztük az 1945 utáni kormány néhány miniszterét is. Többnyire idős emberek voltak, mint luliu Maniu, a Nemzeti Parasztpárt vezére, aki hetvenhárom éves volt, vagy a modern Románia alapjait lerakó Brátianu család nyolcvanhárom éves feje. Megtelt a börtön politikussal, tábornokkal, újságíróval, pappal, görög katolikus

püspökkel... Öt év alatt ötvenketten haltak meg ezek közül a foglyok közül.

Németország másik két régi csatlós országában először is azoknak az erős agrárpártoknak a vezetőit sújtották a politikai perek, amelyek gyakran hozzájárultak a Németországhoz fűződő szövetség felbontásához, márpedig az nyitotta meg az utat a Vörös Hadsereg előtt. Romániában luliu Maniut és Ion Mihalachét és velük együtt a Nemzeti Parasztpárt tizenhét más vezető személyiségét ítélték el 1947 októberében, egy rendőrségi provokációkra alapított nagy perben, életfogytiglani börtönre. Ez a per adta meg a jelet a nem kommunista politikusok tömeges üldözésére. luliu Maniu börtönben halt meg, 1952-ben. Már az 1946. november 18-i választások előtt több politikust elítélt egy katonai bíróság, „terrorista szervezkedés" koholt vádjával, köztük a liberális Vintila Bratianut.

Az egykori szövetségesek elleni politikai perek tekintetében talán Csehszlovákia kínál „pőre", „tiszta" példát ennek az eljárásnak a használatára. Csehszlovákia a győztes országok közé tartozott, és 1945-ös helyreállítása elfeledtette Szlovákiának Németországgal kötött szövetségét, amit különben is elmosott a náci megszállás ellen 1944 augusztusának végén kitört szlovák nemzeti felkelés. 1945 novemberében, a szövetségesek megállapodása értelmében, a Vörös Hadseregnek hátrább kellett vonulnia, csakúgy, mint a Nyugat-Csehországot felszabadító amerikaiaknak. 1946 májusában a kommunista párt nyerte meg a választásokat, de Szlovákiában kisebbségben maradt; ott a demokrata párt kapta meg a szavazatok 62%-át. Azok a politikusok, akik a felszabadulás után megosztották a hatalmat a kommunistákkal, azzal bizonyították be, hogy ragaszkodnak a szabadsághoz és a demokráciához, hogy általában kivették a részüket a külföldi vagy belföldi ellenállásból, még Szlovákiában is.

A csehszlovák és szovjet levéltárak megnyitása lehetővé tette, hogy élesebb fényt derítsünk a bolsevik-tanoncok viselkedésének teljes züllöttségére. 1929 decemberében azzal vádolták meg a CSKP-t, hogy Moszkva utasításait követi; válaszul a kommunisták vezetője, Klement Gottwald képviselő ezt mondta egy parlamenti beszédében: „Mi a csehszlovák proletariátus pártja vagyunk, és csakugyan Moszkva a mi forradalmi főhadiszállásunk. És Moszkvába járunk, hogy megtanuljuk... tudják mit? Oda járunk, hogy megtanuljuk az orosz bolsevikoktól, hogyan kell kitekerni az önök nyakát. Tudják, az orosz bolsevikok már nagymesterek ezen a téren."[16]

Nikola Petkov az utolsó szó jogán

A főügyészhelyettes halált kért Nikola Petkov fejére, de, indítványára, joga volt a vádlottnak, hogy nyilatkozatot tegyen az utolsó szó jogán. Petkov elővett egy papírlapot a zsebéből, és ezt olvasta, csendesen:

„Bíró urak [...], nyugodt a lelkiismeretem, és tökéletesen tisztában vagyok vele, hogy milyen felelősséggel tartozom mind a bolgár igazságszolgáltatásnak, mind pedig a társadalomnak és annak a politikai szervezetnek, amelyben részt veszek, ezért kötelességemnek tartom, hogy kijelentsem:

Soha sem vettem részt, sem szándékom nem volt, hogy részt vegyek az 1944. szeptember 9-én született néphatalom ellen irányuló tevékenységben, hiszen ennek a

néphatalomnak egyik kovácsa vagyok, az agrárunióval együtt.

1923 óta vagyok a Bolgár Agrárunió tagja. A béke, a rend, a törvényesség alkotja ideológiájának alapelveit, egyetlen fegyvere pedig a szavazócédula, a szó és a sajtó. A Bolgár Agrárunió soha sem folyamodott titkos és összeesküvő szervezkedéshez és eljárásokhoz, soha sem működött közre államcsínyekben, de gyakran esett áldozatul nekik."

Ekkor N. Petkov fölidézi 1923. június 9-ét és 1934. május 19-ét - „a bulgáriai fasizmus kezdetét" -, majd lemondását, a kormányból való kilépését.

„Ha karrierista és hatalomvágyó volnék, ahogy az ügyész urak állítják, akkor még most is Bulgária miniszterelnök-helyettese volnék. Azóta, hogy ellenzékbe vonultam, egészen a letartóztatásomig szüntelenül az agrárunió és a Kommunista Munkáspárt megegyezésén munkálkodtam, mert azt tartom történelmi szükségszerűségnek. Soha semmilyen reakciót nem szolgáltam, sem az országban, sem az országon kívül.

Bíró urak, két év óta, pontosan 1945. június 25-e óta a legkegyetlenebb és legirgalmatlanabb hadjárat folyik ellenem, amilyet még soha sem folytattak bolgár politikus ellen. Semmit sem kíméltek magán- és közéletemben. Háromszor temettek el jelképesen Szófiában, és vagy tízszer vidéken. Ezeken a temetéseken saját szememmel olvastam a magam gyászjelentéseit a szófiai temető bejáratánál. Zokszó nélkül viseltem. Azt is bátran viselem majd, ami vár rám, mert kikerülhetetlen sors az a szomorú bolgár politikai helyzetben.

A közélet szerény munkásaként nincs jogom panaszkodni, hiszen két olyan embert árulóztak le, és gyilkoltak meg Szófia utcáin, Dimitri Petkovot és Petko Petkovot, akit ma mindenki nagy államférfinak tart. [Nikola Petkov itt az édesapjára utal, Dimitrire, az akkori miniszterelnökre, akit hátulról lőttek le két pisztolylövéssel. 1907. március 11-én, és Petkóra, Nikola képviselő fivérére, akit többször is mellbe lőttek 1924. június 14-én.]

Bíró urak, biztos vagyok benne, hogy félreteszik a politikát, nincs annak semmi helye a bírósági tárgyalóteremben, és csakis a cáfolhatatlan tényekre támaszkodnak. Meg vagyok győződve róla - legalábbis remélem -, hogy csak bírói lelkiismeretük szavára hallgatnak, és felmentő ítéletet hoznak."

1947. augusztus l6-án, amikor meghallotta, hogy kötél általi halálra ítélték „a bolgár nép nevében", Nikola Petkov harsányan felkiáltott:

„Nem! Nem a bolgár nép nevében! Az önök Kremlben vagy máshol székelő idegen urai parancsára küldenek engem a halálba. Önök igazságszolgáltatásnak akarják álcázni a bolgár népre nehezedő véres zsarnokságot, de a bolgár nép sosem fogja elhinni az önök aljasságait!"

(Paul Vergnet és Jean Bernard-Derosne: L 'Affaire Petkov. Self, Párizs, 1948, 188-192.)

Az 1946-os májusi választások után ez az elszánt „nyakkitekerő", akinek életútja - autodidakta munkásból lett a bolsevizált kommunista párt vezetője - Maurice Thorez pályájára emlékeztet, elfoglalta a miniszterelnöki széket. Ő lett az elnyomás karmestere, előbb csak a színfalak mögött, majd rivaldafényben is.

A Szlovák Demokrata Párt volt a politikai aknamunka és az állambiztonsági szervezet első célpontja, és ezzel még az olykor szlovákellenes nacionalizmussal átitatott nem-

kommunista cseh erők sem szálltak szembe. 1947 szeptemberében azt jelentette a kommunista ellenőrzés alatt álló rendőrség, hogy lelepleztek egy - teljesen légből kapott - „államellenes összeesküvést Szlovákiában”. Az ebből kialakult válság következtében a demokrata párt elvesztette többségét a szlovák kormányban, és a három főtitkára közül kettőt letartóztattak.

1948 februárja, a „prágai puccs” szélesre tárta a kaput a CSKP egyeduralmának kiépítése előtt, és mindjárt sokkal nagyobb sebességre kapcsolt a megtorlás gépezete. Már a nem-kommunista miniszterek többségének lemondásával kirobbant februári válság kezdetén, vagy az utána következő napokban bebörtönözték a szlovák Jan Ursinyt, a demokrata párt elnökét, aki a Gottwald-kormány miniszterelnök-helyettese is volt, amíg le nem kellett mondania 1947 őszén, és Prokop Drtina igazságügyminisztert; a megszállás alatt mindketten ellenállók voltak.

Az első - mindenestül kiagyalt - perek 1948 áprilisában és májusában csaptak le a Szlovák Demokrata Párt vezetőire: huszonötöt ítéltek el közülük, egyiküket harmincévi börtönre. A jelek szerint már ekkor kitűzték a bírósági és rendőri megtorlás fő célpontjait: a hadseregben és az állambiztonsági szervezetnél megbújó „ellenségre” akartak lesújtani, továbbá azokra a liberális demokrata vagy demokratikus szocialista politikai vezetőkre, akik 1948 februárjáig a kommunisták szövetségesei, a velük való együttműködés gyakran igen őszinte hívei voltak.

Vegyük, a „javából”, a korabeli politikai foglyok két jellemző esetét.

Heliodor Pika tábornok, a nagy hazafi és demokrata kimagasló szerepet játszott a külföldi ellenállásban. A Szovjetunióval való együttműködés híve volt, és 1941 tavaszán, vagyis június 22-én, a német támadás előtt ő lett a Szovjetunióban a csehszlovák katonai küldöttség vezetője. Már a harmincas évek óta ismeretes volt, hogy milyen lépésekkel, kezdeményezésekkel igyekezett előmozdítani a Moszkvával való baráti együttműködést. De az is, hogy milyen nézeteltérése volt a „szovjet szervekkel”: kitartóan próbálkozott, hogy kiszabadítson a szovjet táborokból és börtönökből több mint tízezer csehszlovák állampolgárt, akiket főleg azért börtönöztek be, mert „illegálisan lépték át a Szovjetunió határát” 1938-39-ben, azzal a céllal, hogy beálljanak a Szovjetunióban szerveződő csehszlovák hadseregbe. Senki sem vitatta hazafiságát és a „demokratikus és nemzeti forradalomnak” tett szolgálatait, még 1945 után sem, amikor a csehszlovák hadsereg vezérkari főnökének első helyettese ként dolgozott.

1945 végétől kezdve nagy figyelemmel kísérte Pika tevékenységét a katonai hírszerző szolgálat, amely a szovjet különleges szolgálatokkal szoros kapcsolatban lévő kommunista Bedrich Reicin irányítása alatt működött. 1948 februárjának végén elbocsátották Pika tábornokot a hadseregből; május elején letartóztatták, és azzal vádolták, hogy a brit titkosszolgálat megbízásából szabotálta a háború alatt a csehszlovák hadsereg hadműveleteit a Szovjetunióban, és sértette vele a Szovjetunió és a köztársaság érdekeit. 1949. január 28-án halálra ítélte Pikát az 1948 derekán, a politikai megtorlás irányítása céljából, létrehozott különleges állambíróság. 1949. június 21-én reggel 6 órakor akasztották föl a plzeni (pilseni) börtön udvarán. B. Reicin világosan megmondta a hozzá közel állóknak, hogy miért kellett eltenniük láb alól a tábornokot: a „szovjet szervek” kívánták a halálát, mert „túl sokat tudott a szovjet

hírszerző szolgálatokról”. Bizonyára a saját (Reicin) akasztását is ez magyarázza, amely három év múlva következett be.

Josef Podsedník esete is példaértékű. 1948 februárjában polgármester volt Brnóban, a morvaországi nagyvárosban, a második legnagyobb csehszlovák városban. Az 1946-os demokratikus választáson jutott ehhez a tisztséghez, a szocialista nemzeti párt jelöltjeként; ez a párt a század elején alakult, és semmi köze sem volt a hitleri „nemzetiszocializmushoz”. Tomás Masaryk (az 1918-ban született köztársaság első elnöke) demokratikus és emberbaráti eszméinek a híve volt, ezzel a cseh szocializmus elég széles rétegét képviselte, és őszintén munkálkodott a kommunistákkal való együttműködésen. 1948 februárja után a brnói polgármester úgy határozott, hogy kivándorol, de aztán letett róla, és pártjának a környéken élő üldözött egykori tagjaival foglalkozott (1947. december 31-én több mint hatvanezren voltak). 1948. szeptember 3-án tartóztatták le, és 1949 márciusában tizennyolc évi börtönre ítélte az állambíróság a „külföldi reakcióval” karöltve elkövetett bűncselekmény, az államrend erőszakos megdöntésére irányuló illegális tevékenység stb. miatt. Pártjának tizenkilenc más tagját is elítélték vele együtt, összesen hetvennégy évi börtönre. Ennek a pernek minden tanúja ítéletre váró politikai fogoly volt. Utána még más csoportokat, harminckét dél-morvaországi aktivistát is elítéltek a „Podsedník-üggyel” kapcsolatban, összesen hatvankét évi szabadságvesztésre.

Podsedník pere nyilvános volt. „Néhány tucat CSKP-vezető is jelen volt ezen az első nagy peren az állambíróság előtt, élükön Otto Sling [ő lesz az egyik halálra ítélt a Slánsky-perben], aki jót nevetett, épp akkor, amikor kihirdették a döntést” - tanúsította később Josef Podsedník, aki több mint tizenöt évig ült, és csak 1963-ban szabadult ki.

Csehszlovákiában Milada Horáková 1950. május 31-e és június 8-a között Prágában lezajlott perével érte el a tetőpontját a demokrata és szocialista szövetségesek félreállítása. Tizenhárom személyt ítéltek el akkor, szocialista nemzeti, szociáldemokrata, néppárti vezetőket meg egy „trockistát”, négyet (Milada Horákovát is) halálra, négyet életfogytiglani szabadságvesztésre, ötöt tizenöttől huszonnyolc évig terjedő börtönre (összesen száztíz évre). A legfelső bíróság 1968-ban, a „Prágai tavasz” idején közzétett jelentése szerint 300 politikai pert folytattak le Milada Horáková perével kapcsolatban; így csak a szocialista nemzeti pártnak több mint 7000 tagját ítélték el. Ezek közül a perek közül, 1950 májusa és júliusa között, több vidéki városban folytatták le a legfontosabbakat, hogy kidomborítsák az állítólagos összeesküvés „országos méreteit”: 35 perben 639 vádlottat ítéltek el, 10-et halálra, 48-at életfogytig tartó szabadságvesztésre, a többit meg összesen 7850 évi börtönre.

Milada Horáková pere több szempontból is korszakalkotó: ez az első „látványos” per[71] (hogy a megtorlás nagy szakértője, Karel Kaplan cseh történész kifejezésével éljünk).

Ez az első olyan per, amelyet közvetlenül a „szovjet tanácsadók” készítettek elő, a különleges szolgálatok olyan magas rangú vezetői, akik azért jöttek, hogy segítsenek a megtorlás irányításában, és kiépítsenek egy olyan gépezetet, amelyet „klasszikusnak” tekintettek, megalkossák az aprólékosan kidolgozott látványosság, a bemagolt és

felmondott „vallomások”, a látványosság körül csapott nagy propaganda felhajtás stb. forgatókönyvét.

Francia értelmiségiek furcsa játéka

Akkoriban, 1951 végén még nagyon kevés szó esett pszicho drámákról. Szilveszterkor, egy „családi” mulatságról jövet, éjfél felé érkeztem Claire-rel együtt a másik „családom” szilveszteri mulatságára, Pierre Courtade-hoz [kommunista író és újságíró]. Mindenki vidám volt. Mindenki tökrészeg volt. „Téged vártunk!” - mondták az elvtársaim. Elmagyarázták, hogy mit játszanak. Jean Duvi-gnaud [művészetszociológus] kifejtette akkor, hogy minden korszak kitalálja a maga irodalmi „műfaját”: a görögök a tragédiát, a reneszánsz a szonettet, a klasszicizmus a hármasegységes, verses, ötfelvonásos drámát stb. A „szocialista” korszak is kitalálta a „maga” műfaját: a moszkvai pert. Hát ezt határozták el a kissé kapatos szilveszterezők: hogy pert játszanak. Csak a vádlottra vártak. Vagyis énrám. Már ügyész is volt, Roger Vailland [kommunista író], Courtade meg hivatalból kirendelt védő lett. Csak éppen helyet kellett foglalnom a vádlottak padján. Hiába szabadkoztam, végül is megadtam magamat. Könyörtelen kihallgatás kezdődött: a büntető törvénykönyv tíz cikkelyének megsértésében marasztaltak el: olyasmikben, hogy az ideológiai harc szabotálása, összefogás a kulturális ellenséggel, összeesküvés kozmopolita kémekkel, filozófiai hazaárulás stb. Vitatkozni akartam a vallatás közben, ám ügyész, ügyvéd dühbe gurult a vád tanúival egyetemben. Az ügyvédem rettenetes védőbeszédet tartott: joggal hivatkozhatom enyhítő körülményekre, vagyis hogy azokra tekintettel, a lehető leggyorsabban szabadítsanak meg az élet terhétől. A szesz segítségével lidércnyomássá vált a bohózat, sértővé a kifigurázás. A (világos, hogy halálos) ítélet kihirdetésekor két jelen lévő nő, a feleségem volt az egyik, idegrohamot kapott. Mindenki kiabált, sírt, szalmiákszesz után szaladt a gyógyszeres szekrényhez, szalvétát áztatott hideg vízbe. Ügyész, ügyvéd, vádlott a rángatódzó nők fölé hajolt. Bizonyára egyedül voltam józan. De nem én voltam az egyetlen, aki szégyellte magát.

Ma már nem kétlem: bolondok voltunk. Talán van a szellemnek egy olyan pillanata, amelyben a bolondság enyhíti a felelősséget. De amíg el nem jutunk odáig, igen gyakran nem az az eszelős, akit fölment az esztelensége a felelősség terhe alól, hanem az, aki maga választja a bolondságot, hogy szabaduljon attól a fojtogató csomótól, amelyet nem mer szétvágni.

Csak a történelmi eszelősség következménye volt a mi eszelősségünk. Mi csak ésszerűsítettünk és magunkba vetítettünk egy általánosabb esztelenséget,

(Claude Roy: Nous [Mi], Gallimard, „Folio” sorozat. Párizs, 1980, 389-390.)

Fontost szakaszt jelez Európában ez a per,[72] és nem csak a kommunista Európában; fölakasztottak egy nőt, egy - rendkívül bátor -ellenálló nőt, aki már 1939, a cseh földek megszállása óta szembefordult a megszállóval, egy olyan nőt, akit majdnem öt évig a nácik tartottak börtönben, egy demokrata nőt, aki sosem gondolt olyasmire, hogy fegyveresen küzdjön a kommunista diktatúra ellen...

Miért csak alig-alig mozdult meg a nyugati közvélemény ez ellen a kommunista bűntett ellen? Miért nem támogatta nagy aláírásgyűjtő hadjárat Albert Einstein fizikus tiltakozását? Miért nem leplezték le erélyesen ezt a gaztettet az ellenállók, Franciaországban és másutt? Miért nem fejezték ki tömegesen, hogy együttéreznek egy magukfajtával, miért nem mentették meg az akasztófától?

A civil társadalom szétrombolása

Úgy hozta a sorsunk, hogy jelentéstani zűrzavarban éljünk, pontosan meg kell hát határoznunk - bár nem tartunk igényt végérvényességre -, hogy mit jelent az a fogalom: civil társadalom. Ez a társadalom a kapitalizmussal és a modern állam kialakulásával együtt fejlődik ki. Ellensúly az államhatalommal szemben, és független tőle. Elsősorban a szükségletek olyan rendszerén nyugszik, amelyben a gazdasági magántevékenység játssza a főszerepet. Igényekben gazdag egyént föltételez a civil társadalom, és annak az egyénnek, az öntudat és a cselekvés alanyának, az emberi szabadság birtokosának az értékeire alapul. Önös és független lény (polgár) ez az egyén, egyszersmind közügyek iránt érdeklődő állampolgár („közösségi" ember). A bölcselő és politológus Lubomír Sochor úgy határozza meg a civil társadalmat, hogy „család feletti és egyszersmind nem-állami társadalmi intézmények összessége, amely összehangolt cselekvés céljából fogja össze a társadalom tagjait, kifejezi azok véleményét és sajátos érdekeit. Persze csak úgy, ha önállóak ezek az intézmények és szervezetek, és nem alakulnak át államért való szervezetté, az államhatalom egyszerű »haj-tószíjává«.[17] A civil társadalomnak az állam társadalmi ellenőrzésére szolgáló szervezetei mellé odasorolunk olyan testületeket és társulásokat, mint egyházak, szakszervezetek, elöljáróságok és helyi hatalmi szervek (self-governmeni), politikai pártok, közvélemény.

A kommunista elnyomás megfontolt stratégiája a korlátlan hatalom kiépítésére törekedett, ezért politikai vetélytársainak és mindazoknak - többek közt a hadsereg és az állambiztonsági szervezet kádereinek - a félreállítása után, akiknek „valóságos hatalmuk" volt, vagy lehetett, természetszerűen, a civil társadalom szervezetei ellen is támadást kellett indítania. Azok, akik csak maguknak akarták a kizárólagos hatalmat és igazságot, le kellett hogy sújtsanak azokra, akik politikai-szellemi hatalmat birtokoltak vagy birtokolhattak: politikai vagy szakszervezeti vezetőkre és aktivistákra, papokra, újságírókra, írókra stb. Gyakran azok közül választották ki áldozatukat, akik kulcspozíciót töltöttek be a civil társadalom szervezeteiben, olyanokban, mint pártok, egyházak, szakszervezetek, vallási rendek, társaságok, sajtószervek, helyi hatalom.

Talán az áldozatok kiválasztásának egy „nemzetközi" elvét is meg kell itt említenünk. A Szovjetuniónak teljességgel alárendelt hatalom elrendelte, hogy a civil társadalom minden - egyébként virágzó - kapcsolatot szakítson meg a külfölddel. Nemcsak belföldi tevékenységük miatt vették üldözőbe a szociáldemokratákat, a katolikusokat, a trockistákat, a protestánsokat stb., hanem mint olyan szervezeteket is, amelyek, természetüknél fogva, hagyományos, szilárd és gyümölcsöző külföldi kapcsolatokat ápolnak. A Szovjetunió világstratégiájának érdekei és céljai azt követelték, hogy építsék le ezeket a kapcsolatokat.

Az új „népi demokráciákban" általában elég gyengék voltak a civil közösségek. A

háború előtt hol tekintélyelvű vagy félig-meddig tekintélyelvű rendszerek, hol meg a gazdasági és társadalmi élet elmaradottsága gátolták a kibontakozásukat. A háború, a helybeli fasizmusok és a megszállók politikája nagymértékben hozzájárultak a gyengítésükhöz. A felszabaduláskor a szovjet hatóságok magatartása és a vad tisztogatások szintén korlátozták fejlődési lehetőségeiket.

Különben nagyrészt a Vörös Hadsereg beavatkozása magyarázza, hogy a kelet-németországi szovjet megszállási övezetben aránylag „enyhe" volt a bírósági és rendőri megtorlás, és hogy nem voltak „látványos" politikai perek a Német Demokratikus Köztársaság alakuló korszakában (1949-ben jött létre), pedig máshol megtorlás és per kíséri a kommunista rendszer bevezetését. Ekkor már nem volt szükség rá, hogy ilyen erőszakos eszközökhöz folyamodjanak: már a korábbi megtorlásokkal elérték az új hatalom céljait. A berlini fal leomlása, 1989 után készült újabb tanulmányok szerint, 1945 és 1950 között a szovjet megszálló hatóságok a maguk övezetében 122 000 embert internáltak, 43 000 halt meg közülük a fogva tartás alatt, és 756-ot ítéltek halálra. Az NSZEP (Német Szocialista Egységpárt) vezetősége a maga szakállára is végrehajtott megtorló akciókat, ezek 40 000-60 000 embert érintettek.[18]

Csehszlovákia másképpen kivétel, a civil társadalom ellen 1948 februárja után gyakorolt megtorlás erőszakossága miatt. Ez az ország volt az egyetlen a közép- és délkelet-európai államok közül, ahol igazi parlamenti demokrácia vert gyökeret a két háború között (Romániában is megvolt ez, de korlátozott mértékben). Ráadásul Csehszlovákia a világ tíz legiparosodottabb országa közé tartozott. A felszabadulás után itt volt messze a legfejlettebb, legtagoltabb civil társadalom a közép- és délkelet-európai térségben, és 1945-ben újra talpra is állt. 1946-ban már körülbelül a felnőtt lakosság fele, mintegy két és fél millió állampolgár lépett be a cseh országrészek (Csehország, Morvaország és Szilézia) négy politikai pártjába. Kétmillió cseh és szlovák volt az egységes szakszervezetek tagja. Százezerszámra iratkoztak be az emberek különböző egyesületekbe; 1948-ban csak a nemzeti önazonosságért folyó XIX. század végi harcban átpolitizálódott sportegyesületnek, a Sokolnak (Sólyom) több mint hétszázezer tagja volt. 1948 nyarán tartóztatták le az első Sokol-tagokat a sletjükön (országos tornásztalálkozójukon). Két év múlva már szinte teljesen megsemmisült ez az egyesület; egy része félállami szervezetté alakult át - a falvakban -, de már megbénult az ereje, mert sok ezer vezetőjét letartóztatták. Semmivé lett a Sokol, akárcsak a civil társadalom többi szervezete, a cserkészek, a protestáns, katolikus vagy más egyletek, tönkretette őket a bírósági üldözés, a kikényszerített tisztogatás, helyiségeik lefoglalása, javaik elkobzása; ebben aztán jeleskedtek a titkosrendőrség ügynökei, az erre a célra 1948 februárjában létrehozott „akcióbizottságok" leple alatt.

A civil társadalom szervezeteinek szétverési vagy ellenőrzési folyamatában csak az volt a bökkenő, hogy a kommunista hatalom beleütközött az egyházakba. Sok évszázadra tekintett vissza történelmük és meggyökerezettségük. Bizonyos országokban nehezebbnek bizonyult a bolsevik minta alkalmazása, mint máshol, ahol ismerték az ortodox egyház hagyományát, az egyház és a fennálló államhatalom együttműködésére hajló cezaropapizmus bizánci hagyományát (ez a megállapítás semmiképpen sem akarja lebecsülni azt az elnyomást, amelyet Oroszországban és a Szovjetunióban szenvedtek el

az ortodoxok). A katolikus egyház esetében a születő „szocialista tábor” elviselhetetlennek tartotta, hogy a Vatikánból igazgatják annak nemzetközi szervezetét. Így hát természetes és elkerülhetetlen volt, hogy megütközzék a hit két nagy internacionálé-ja, a két főváros, Moszkva és Róma. Moszkvának határozott haditerve volt; el akarta tépni a Vatikánnak a katolikus vagy görög katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatait, és az államhatalom alá akarta rendelni a „nemzetivé” lett egyházakat; ez hámozható ki a szovjet vezetőkkel a kommunista pártok Tájékoztató Irodájának 1948. júniusi ülésén folytatott megbeszélésekből, amelyekről a CSKP főtitkára, Rudolf Slánsky számolt be jelentésében.

A kommunisták csökkenteni akarták az egyházaknak a társadalmi életre gyakorolt befolyását, az állam kicsinyes ellenőrzése alá akarták vonni, és politikájuk eszközévé akarták változtatni őket, és céljuk érdekében váltogatták is a módszereket, vegyítették az üldözést a megvesztegetési kísérlettel és a papság beszervezésével; például Csehszlovákiában a titkosrendőrség sok pap, sőt püspök ügynökét is leleplezte a levéltárak megnyitása. Mit akarhattak ezzel némelyek? „Elkerülni a legrosszabbat?”

Valószínűleg Albániában volt az első vallásellenes megtorlás, nem számítva a vad tisztogatások áldozatait, például a már említett bolgár pópákat. Gaspar Thaci prímás, Szkutari püspöke házi őrizetben halt meg, a titkosrendőrség kezében. A harmincévi kényszermunkára ítélt Vincent Prendushi durazzói érsek 1949 februárjában halt meg, valószínűleg kínzás következtében. 1948 februárjában öt egyházi férfiút ítéltek halálra és lőttek agyon, köztük Volai érseket és Ghini érsek apostoli helynököt. Több mint száz szerzetes és apáca, plébános és papnövendék halt meg börtönben, igen sokat kivégeztek közülük. Legalább egy muzulmán is áldozatul esett ennek az üldözésnek: kivégezték Mustafa Pipa jogászt, mert ő látta el a ferencesek védelmét. Előlegezzük és jegyezzük meg, hogy Enver Ho-dzsa kijelentette 1967-ben; Albánia lett a világ első ateista állama. A Nendori című lap pedig büszkén közölte, hogy minden mecsetet és templomot leromboltak vagy bezártak: összesen 2619-et; ebből 327 katolikus kegyhely volt.

Náci börtönök és kommunista börtönök

Nyeste I. magyar ellenálló a háború után egy ifjúsági szervezetet vezet, és nem hajlandó belépni a KP-ba. Perbe fogják, és a recski munkatáborban tölti büntetését 1956-ig; tanúsága szerint, követ törtek ott a rabok, télen napi tizenkét, nyáron napi tizenhat órán át. De őneki az éhezés volt a legrosszabb:

„A kommunista titkosrendőrség meg a náci titkosrendőrség között -az a kivételes szerencse ért, hogy mind a kettőt megtapasztalhattam -nem a brutalitás és a kegyetlenség mértékében van a különbség. A náci tömlöc kínzókamrája ugyanolyan volt, mint a kommunista tömlöcé. Máshol van a különbség. Ha nácik tartóztatták le az embert mint politikai felforgatót, általában a tevékenységére, a barátaira, a terveire stb. voltak kíváncsiak. A kommunisták nem bajlódtak ilyesmivel. Ők már a letartóztatáskor tudták, hogy miféle vallomást fog aláírni az ember. De a fogoly nem. Meg se fordult a fejemben, hogy egyszer még »amerikai kém« leszek!”

Interjú a „The Other Europe” című adás számára, 1988, január.

(Jacques Rupnik idézi: L'Autre Europe. Crise et fin du communisme. Odile Jacob, Párizs, 1990, 147.)

Magyarországon 1948 nyarán kezdődött a heves összecsapás a katolikus egyház és a hatalom között, az igen sok egyházi iskola[19] „államosításával". Öt plébánost júliusban ítéltek el[73], a többire ősszel került sor. 1948. december 26-án, karácsony másnapján, Magyarország tántoríthatatlan hercegprímását, Mindszenty József bíborost is letartóztatták, és 1949. február 5-én[74] életfogytiglan tartó fegyházbüntetésre ítélte a budapesti népbíróság; „cinkosai" segítségével, úgymond, „összeesküvést szőtt a köztársaság ellen", továbbá kémkedett stb., természetesen mindezt az „imperialista hatalmak" elsősorban az Egyesült Államok javára. Egy év múlva a legtöbb rendházat elfoglalta a hatalom, és kiűzte belőlük a tizenkétezer szerzetes és apáca nagy részét[75]. 1951-ben a püspöki kar rangidőse, Mindszenty közeli munkatársa, Grősz kalocsai érsek jutott hercegprímása sorsára. Magyarországon nem csak a katolikusokat sújtotta az egyházak és a szerzetesrendek üldözése[76]. A lényegesen kisebb kálvinista és lutheránus egyháznak is megvoltak az áldozatai a püspökök és lelkipásztorok között, áldozattá vált egy olyan kiváló kálvinista személyiség is, mint Ravasz László püspök[77].

Csehszlovákiában, csakúgy, mint Magyarországon, arra törekedett a hatalom, hogy meghasonlást idézzen elő és együttműködőkre leljen a katolikus egyházon belül. De ez csak részben sikerült neki, ezért a megtorlás legerősebb fokozatához folyamodott. 1949 júniusában házi őrizetbe vették és internálták Josef Berán prágai érseket, akit 1942-től a nácik is börtönben tartottak a terezini és dachaui táborban. 1949 szeptemberében több tucat vikáriust tartóztattak le, mert tiltakoztak az egyházakról szóló törvény ellen. 1950. március 31-én kezdődött Prágában a szerzetesrendek magas rangú elöljáróinak pere; azzal vádolták őket, hogy kémkednek a Vatikán és idegen hatalmak javára, fegyverrejtegetést szerveznek és államcsínyt készítenek elő; a Hittudományi Intézet rektora, a redemptorista Mastilak életfogytiglani börtönbüntetést kapott, a többieknek százharminckét évi börtönt sóztak a nyakába. 1950. április 13-áról 14-ére virradó éjszaka tömegroham indult a rendházak ellen; úgy készítette elő a belügyminisztérium, mint valami hadműveletet; kilakoltatták és internálták a legtöbb szerzetest. Egyszersmind a püspököket is házi őrizetbe vette a rendőrség, de úgy, hogy ne tudjanak érintkezni a külvilággal.

1950 tavaszán a rendszer kiadta a parancsot, hogy szüntessék meg Kelet-Szlovákiában a görög katolikus egyházat, illetve olvadjon be az ortodox egyházba; Szovjet-Ukrajnában is ezt a módszert alkalmazták 1946-ban; internálták, vagy elüldözték a vonakodó papokat a parókiájukról. Szovjet Ruténföld esperese, Csáti József ellen valami kiagyalt pert indítottak, majd deportálták, és 1950-től 1956-ig volt a vorkutai táborban, Szibériában.

A CSKP vezetősége főzte ki és ellenőrizte az egyházüldözést; ez a vezetőség 1950 szeptemberében hagyta jóvá egy sor olyan per politikai tervezetét, amely 1950. november 27-én Prágában kezdődött a katolikusok ellen; kilenc személyt sújtottak

kemény büntetéssel a püspökök környezetében; Stanislav Zela közép-morvaországi, olomouci fővikárius volt a legmagasabb rangú köztük. 1951. január 15-én, ezúttal Pozsonyban, a szlovák fővárosban ért véget három püspök, köztük a görögkatolikus egyház püspökének a pere. Tíz évtől életfogytig terjedő börtönbüntetésre ítélték ennek „a Vatikán csehszlovákiai ügynökei ellen" folyó két pernek minden vádlottját. 1951 februárjában ért véget ez a sorozat más perekkel, amelyek -többek között, a püspökök környezetének tagjait sújtották. Ám ezzel még nem ért véget a megtorlás. A közép-csehországi Litoméri-ce püspöke, Stépán Trochta ellenálló volt, ezért 1942-ben letartóztatták, és a háború végéig fogva tartották a terezíni, mauthauseni és dachaui gyűjtőtáborban; most huszonöt évi börtönt kapott... 1954 júliusában.

Akik kitalálták és végrehajtották ezt a megtorlást, jónak látták, hogy lefejezzék a papságot, de azt is, hogy a keresztény értelmiségre is lecsapjanak. A Károly Egyetem művészettörténész professzora, az ellenálló Ruzena Vacková asszony igen nagy tekintélynek örvendett a politikai foglyok között; 1952 júniusában elítélték, és egészen 1967-ig maradt a börtönben! A két 1952-es perben súlyos csapást mértek a katolikus értelmiségi elitre. Júliusban zajlott le Brnóban, Morvaország fővárosában a második, és valószínűleg ez volt a XX. század európai történetének legnagyobb politikai pere „tollforgatók" ellen.

A balkáni országokban hasonló forgatókönyv alapján nyomták el az egyházakat. Romániában 1948 őszén fokozódik a görög katolikus egyház likvidálása, pedig - híveinek lélekszámát tekintve - ez a második legnagyobb egyház az országban; az ortodox egyház némán szemlélte ezt az üldözést, mert a papsága, általában, összefogott az államrenddel - ami különben nem gátolta meg a rendszert, hogy bezárjon sok templomot, és bebörtönözzön néhány ortodox pópát. Októberben minden görög katolikus püspököt letartóztattak. 1948. december l-jén pedig hivatalosan betiltották a görög katolikus egyházat; akkoriban (a tizenötmilliós népességből) 1 573 000 híve volt, 2489 kegyhelye és 1733 papja. A hatóságok elkobozták a javaikat, bezárták székesegyházaikat és templomaikat, néhol fölégették a könyvtáraikat; bebörtönöztek 1400 papot (csak 1948 novemberében körülbelül 600-at) és körülbelül 5000 hívet, akik közül 200-at meg is gyilkoltak a börtönben.

Egy katolikus „vallomása" és nem létezése

1951 tavaszán tartóztatták le és ítélték tizenöt évi börtönre az 1952-es látványos brnói perben a cseh Bedrich Fuéikot, a nagy katolikus értelmiségit, aki nem sokra becsülte egyháza papi elöljáróit; 1960-ban szabadult amnesztiával. A kihallgatások közben testi kínzásnak vetették alá. Egyszer hét órán át adott kitérő válaszokat kínzóinak - „semmi", „nem tudom", „sehogy" -, majd megtört, és „vallani" kezdett. „Könyörgök, hagyjanak nyugton - mondta a vallatóknak -, ma semmire sem vagyok képes, ma halt meg az anyám." A per előtt egy álló hétig tanultatták vele az előre elkészített kérdésekre adandó válaszait, hogy jól felmondhassa őket a bíróság előtt. Negyvennyolc kilót nyomott (a letartóztatása előtt hatvanegyet), és nagyon rossz lelkiállapotban volt.

Íme, néhány részlet a Karel Bartosekkel folytatott beszélgetéséből; Prágában vették föl 1978 és 1982 között:

„- Tudatában volt, hogy egy színjátékban, komédiában játszik szerepet a bíróság előtt?

- Igen. Már sokkal előbb tudatában voltam.

- De miért játszotta el azt a komédiát? Ön, egy katolikus értelmiségi, jóváhagyja vallatói színpadi rendezését, ezt a sztálinista, kommunista bíróságot...

- Ez a legnyomasztóbb emlék, amit a börtönből hoztam magammal, az éhség, a hideg, az az odú [.] azok a szörnyű fejfájások, amikor elvesztettem a tisztánlátásomat [...] de mindezt elfelejti az ember [...] ha marad is belőle valami a tudata mélyén. De sose felejtek el valamit, az a legiszonyúbb, sose hagy el az emléke, hogy egyszer csak két lény is támadt bennem... Két ember. Én, az első, aki mindig is voltam, és én, a másik, aki ezt mondja az elsőnek: »Bűnös vagy, ezt meg ezt csináltad.« Az első meg védekezik. Párbeszédet folytat bennem ez a két lény; a személyiség teljes megkettőződése ez, az egyik szüntelenül megalázza a másikat: »Nem, nem mondasz igazat! Nem igaz! «. »De igen! Aláírtam, igaz... «

- Nem ön az egyetlen a »vallomásával«. Sokan vannak, akik »vallottak«. Önök egyedi, eredeti testi-szellemi alkatú emberek, egyéniségek voltak, mégis mindannyian ugyanúgy vagy nagyon hasonlóképpen viselkedtek; alávetették magukat egy nagy színjáték rendezői utasításainak, belementek, hogy eljátsszák a komédiát, megtanulták a kiosztott szerepeket. Már utánajártam, hogy miért »vallottak« a kommunisták: a személyiségük megtörése, összeomlása miatt. De ön máshogyan látja a világot. Miért következett ez be önben? Miért működött együtt azzal a hóhérhatalommal?

- Nem tudtam védekezni se testileg se lelkileg az agymosásuk ellen. Megadtam magamat. Már említettem, hogy eljött egyszer egy pillanat, amikor letettem a fegyvert magamban. [Beszélgetés közben mind izgatottabb a beszélgetőtársam, már szinte kiabál.] Utána már nem is voltam... Az ember teljes elesettségének, a személyiség legnagyobb megaláztatásának, mintegy szétrombolásának tekintem a nem létezésnek ezt az állapotát. Ami a magam műve volt.”

1948 májusában az 1 250 000 hívet számláló római katolikus egyházra csaptak le, 92 pap letartóztatásával. A hatalom bezárta a katolikus iskolákat és elkobozta az egyházi jótékonysági és gyógyintézeteket. 1949 júniusában a katolikus egyház több püspökét is letartóztatták; a következő hónapban betiltották a szerzetesrendeket. 1951 szeptemberében érte el a tetőpontját a római katolikusok üldözése, amikor nagy pert indítottak ellenük a bukaresti katonai bíróságon; több püspököt és hívőt letartóztattak „kémkedésért”.

Egy titokban fölszentelt görög katolikus püspök, aki tizenöt évig ült börtönben, és utána segédmunkásként dolgozott, így vall:

„Hosszú évekig tűrtük a kínzást, ütleget, éhezést, hideget, minden javaink elkobzását, valamint a Szent Péter nevében űzött gúnyolódást. Megcsókoltuk a bilincseinket, a láncainkat és zárkánk vasrácsait, mintha megszentelt tárgyak volnának, úgy imádtuk rabruhánkat, mintha papi csuha volna. Inkább hordoztuk keresztünket, pedig váltig szabadságot, pénzt, könnyű életet ígértek cserébe, csak szakítsunk Rómával. Több mint

tizenötezer évi fogságra ítélték püspökeinket, papjainkat és híveinket, és le is töltöttek belőle több mint ezer évet. Hat püspök szenvedett börtönbüntetést, mert hű maradt Rómához. De a sok véráldozat ellenére, ma ugyanannyi püspöke van az egyházunknak, mint akkor, amikor Sztálin és Justínian ortodox pátriárka diadalmasan halottnak nyilvánította."[20]

A „kisemberek" és a gyűjtőtáborrendszer

Bonyolult a diktatúrák története, és a kommunisták története sem kivétel ez alól. Közép- és Délkelet-Európában itt-ott olyan népi tömegtámogatás segítette elő a diktatúrák világrajöttét, amely a náci diktatúra szétzúzása keltette reményekkel kapcsolatos, valamint azzal a vitathatatlan művészettel, amellyel a kommunista vezetők ébresztgettek ábrándokat és elvakultságot, és ezeknek, mint mindig, mindenütt, a fiatalok estek elsőnek áldozatul. Például, a választásokon kisebbségben maradt kommunisták kezdeményezésére

Magyarországon megalakult Baloldali Blokk képes volt 1946 márciusában egy olyan „tömegtüntetést" szervezni Budapesten, amelyben négyszázezer ember vett részt...[78]

Kezdetben alsó néprétegekből származó százezrek társadalmi fölemelkedését biztosította a berendezkedő kommunista rendszer. Csehszlovákia iparosodott ország volt, a cseh országrészekben a népesség körülbelül 60%-át, Szlovákiában pedig annak 50%-át tette ki a „munkás" réteg; itt kétszáz-kétszázötvenezer munkás foglalta el a kitisztogatottak helyét, vagy került „erősítésül" az apparátusokba; túlnyomó többségük a CSKP tagja volt. Közép- és Délkelet-Európa országaiban kisparasztok vagy napszámosok milliói húztak hasznot - mindjárt a háború után - a földreformokból, a nagy földbirtokok (köztük a katolikus egyház birtokainak) felosztásából, vagy éppen a kiskereskedők, kézművesek esetében, a kitelepített németek javainak elkobzásából.

Gyakran mulandónak bizonyult a mások balszerencséjéből kovácsolt kicsinyke szerencse. Mert azt követelte a bolsevik tantétel, hogy töröljék el a magántulajdont, és örökre fosszák meg tőle birtokosát. Ráadásul abból az „elméletből" is ösztönzést merített a hidegháború viszonyai között, amely „az osztályharc élesedését", „az osztályharc fokozását" szorgalmazta. 1945-ben az új rendszerek hozzáláttak a nagyvállalatok társadalmasításához (államosításához); gyakran a „németek, árulók és kollaboránsok" javainak szükségszerű kisajátítása igazolta ezeket a műveleteket. Biztosítva volt az egyeduralom, most már a kistulajdonosokra, kiskereskedőkre, kisiparosokra kerülhetett a sor. Jócskán megvolt az okuk az elégedetlenségre a kis műhelyek, szerény boltocskák tulajdonosainak, akik soha sem zsákmányoltak ki senkit, legföljebb önmagukat és családjuk tagjait. Akárcsak a kisparasztok, akiknek - a szovjet vezetők nyomására - erőszakkal kollektivizálták a földjét 1949-50-ben. Akárcsak a munkások, különösen az ipari központokban, akiket különböző intézkedések sújtottak, csökkentették az életszínvonalukat vagy megszüntették múltbeli társadalmi vívmányaikat.

Elharapódzott az elégedetlenség, nőttön-nőtt a társadalmi feszültség. A munkások nemcsak a szóhoz, a határozatküldözgetéshez, hanem elszántabb harci formákhoz is folyamodtak, hogy kifejezzék az elégedetlenségüket: a sztrájkhoz és az utcai

tüntetéshez.

1948 nyarán, pár hónappal a „diadalmas február” után olykor tüntetéssel párosuló sztrájkba kezdtek tizenöt cseh és morva meg három szlovák városban. 1951 utolsó hónapjaiban „visszaesők” lettek; minden iparvidéken sztrájkot, az üzemekben tiltakozó gyűléseket tartottak és tüntetéseket szerveztek (tíz-harmincezer ember vonult fel Brno utcáin). Majd 1953-ban, június elején sztrájkokkal, munkabeszüntetésekkel tiltakoztak a pénzreform ellen több tucat nagyüzemben, és tüntetések is voltak, amelyek Plzenben utcai harccá fajultak. 1953-ban 472 sztrájkolót és tüntetőt tartóztattak le; a CSKP vezetősége azt kérte, hogy azonnal állítsák össze a résztvevők névjegyzékét, „különítsék el, és küldjék munkatáborba őket”.

Ami a parasztokat illeti: néha föllázadtak. Az 1950-es júliusi román parasztlázadás egyik résztvevője elmeséli, hogy fegyvertelenül gyülekeztek a kommunista párt székháza előtt, és az egyik kommunista aktivista revolverrel lövöldözni kezdett rájuk. „Akkor erőszakkal benyomultunk a pártszékházba - mondja -, a földre dobáltuk Sztálin meg Gheorghiu-Dej arcképeit, és rájuk tapostunk. [...] Erősítés érkezett. Előbb a falu csendőrsége. [...] Még szerencse, hogy egy kislány, Mária Stoian elvágta a telefondrótokat, és megkongatta a harangokat. Lőttek is rá a bolsevikok, ahogy csak tudtak. [...] Azután, még délelőtt, azt hiszem, úgy tíz óra felé, megjött a Securitate, géppuskával meg mindenféle nehézfegyverzettel. A nők meg az öregek térdre rogytak. »Ne lőjetek ránk, se a gyerekeinkre. Tinektek is vannak gyerekeitek meg öreg szüleitek. Éhen halunk, azért jöttünk ide, hogy könyörögjünk, ne vigyék el a búzán-kat.« Stánescu Martin főhadnagy meg tüzet vezényelt.” A történet elbeszélőjét letartóztatták, megkínozták és kényszermunkára küldték; csak 1953-ban szabadult.[21]

Olyan rendszerekben, amelyekben semmibe veszik az állampolgár szabadságjogait és alapjogait, „politikainak”, „államellenesnek” tekintik az elégedetlenség minden megnyilvánulását. A vezetők pedig tudatosan folyamodtak az üldözéshez, hogy alámerítsék a társadalmat abba a közegbe, amit Karel Kaplan „a félelem pszichológiájáénak hív, s amit ők a rendszer „stabilizáló tényezőjének” tekintettek.

1949 és 1954 között embermilliókat sújtott a megtorlás; valójában nemcsak a bebörtönzötteket, hanem családjuk tagjait is. Sokféle alakot öltött az üldözés, és azokról sem feledkezhetünk meg, akiket „kitelepítettek” Budapestről[79], Szófiából, Prágából, Bukarestből vagy máshonnan vidékre. 1951 nyarán köztük volt tizennégyezer budapesti zsidó, akik túlélték a mészárlást, és Közép-Európa legnagyobb maradék zsidó kisebbségéhez tartoztak. Említsük még meg az emigránsok otthon maradt családját, az egyetemről kizárt hallgatókat, akik ott voltak a „politikailag gyanúsak” vagy az „ellenséges személyek” jegyzékén, amelyet 1949-ben állított össze és attól fogva naprakészen tartott az állambiztonsági szolgálat.

Óriási volt a szenvedés tengere, és nem apadtak a megáradt folyók, amelyek táplálták. A politikai pártok vezetői és a civil társadalom kiiktatása után a „kisemberekre” került a sor. Az üzemekben „nagy szabotőrnek” tekintett „rendzavarókra” csapott le az „osztály-igazságszolgáltatás”. Csakúgy, mint azokra, akik természetes tekintélyt élveztek a falvakban, évtizedek alatt fölhalmozott tudásuk és bölcsességük révén, és

szembeszegültek „a világ legjobb mezőgazdaságának” mintájára erőszakolt kollektivizálással. Milliószámra értették meg akkor az emberek, hogy csak taktikus hazugságok voltak azok az ígéretek, amelyek sok esetben arra bírták őket, hogy a kommunista politikához csatlakozzanak. Némelyek ki is merték mondani, hogy más a véleményük.

Még nincsenek mélyenszántó tanulmányok a megtorlás társadalmi méreteiről, a „kisemberek” üldözéséről. A cseh országrészekről és Szlovákiáról megbízható adataink vannak, mert ott nemcsak megnyitották, hanem tanulmányozták is a levéltárakat. A többi ország többségében emlékezésekkel és újságírói kutatásokkal kell megelégednünk; szerencsére igen sok ilyen van, 1989 óta.

Csehszlovákiában, 1950 derekán az „államellenes bűncselekmények” miatt bebörtönzött személyeknek már 39,1%-át tették ki azok, akik a letartóztatásuk előtt is munkások voltak; a közigazgatási tisztogatásnak gyakran áldozatul eső kishivatalnokok álltak a második helyen 28%-kal. 1951-52-ben körüllbelül felerészben munkások voltak, akiket letartóztatott az állambiztonság; a harmadik helyen álló parasztok szorosan a második helyen álló hivatalnokok nyomában voltak.

A bíróságok és az ügyészség 1950-es jelentéséből megtudjuk, hogy a cseh országrészekben a kerületi bíróságok által „köztársaság elleni kisebb súlyú bűncselekmények” (lázadásra való felbujtás, rémhírterjesztés, kisebb szabotázscselekmény stb.) miatt elítélteknek 41,2%-a volt munkás, 17,7%-a pedig paraszt; Szlovákiában 33,9%, illetve 32,6% volt ez a két szám. Kevésbé jelentős az állambíróság által „nagyobb ügyekben” elítélt munkások és parasztok száma; de azért mégis a legnagyobbak közé tartozott a mezőgazdasági munkásokkal együtt számított munkásság társadalmi csoportja, és - ha a parasztokat is ideszámítjuk - ezek a néprétegek teszik ki az elítéltek 28,8%-át, a halálraítéltek 18,5%-át, az életfogytiglani szabadságvesztésre ítélteknek pedig 17,6%-át.

A többi országban is ugyanígy volt, bár itt-ott a parasztság került első helyre a megtorlás áldozatainak sorrendjében. A „kisemberek” betódulása a börtönvilágba valószínűleg a táborok elszaporodásával, a gyűjtőtáborrendszer meghonosításával állt kapcsolatban, ugyanis talán ez volt a kommunista rendszerek barbárságának legjellemzőbb vonása. Már nem volt elég börtön, hogy befogadja a rabok tömegét, és a hatalom ezen a téren is átvette a Szovjetunió tapasztalatait, s létrehozta a táborok szigetvilágát.

A bolsevizmus és a nácizmus békeidőben fejlesztette ki a táborrendszert, és ezzel nyilvánvalóan gazdagította a XX. századi elnyomás történetét. A történelem folyamán, a Gulag és a Lager feltűnéséig (a Gulagé az elsőbbség), a tábor csak „háborús időben volt az elnyomás és az elkülönítés egyik eszköze”, ahogy Annette Wieviórka mutatott rá 1997-ben, a Vingtiéme Siécle című folyóiratban, a táborokról szóló iratgyűjtemény előszavában. A második világháború alatt az egész európai földrészen elterjedt a gyűjtőtáborrend-szer, és a tábor, a Lager vagy a Gulag mindenütt fölkerült Európa térképére, az Uraltól a Pireneusok tövéig. De nem ért véget a története Németország és szövetségesei vereségével.

Különben Németország szövetségesei, fasiszta vagy tekintélyuralmi rendszerek

vezették be a tábort országuk fejlődésmenetébe. Bulgáriában a konzervatív kormány rendezett be internálótábort a Fekete-tengerben lévő kis Szent Anasztázia-szigeten, a burgaszi vizeken, majd Gonda-Vodában és Belo-Polében, ahová a politikai ellenzéket internálták. Szlovákiában a hatalmon lévő populisták tizenöt „kényszermunka-létesítményt" rendeztek be munkaerőhiánnyal küzdő gyárak mellett, és oda küldték a „társadalomellenes elemeket", általában cigányokat. Romániában Antonescu marsall diktatúrája épített táborokat a politikai foglyoknak, például Tirgu-Jiuban és máshol; a Dnyeszter és a Bug folyó között, ezek a faji elnyomást szolgálták.

A háború végén működőképes táborok voltak hát, amelyek vagy átmenőtáborul szolgálhattak az új deportáltaknak (ahogy a magyarok esetében láttuk), vagy internálótáborul azoknak, akiket azzal gyanúsítottak, hogy támogatták a nácikat; ilyen volt Buchenwald vagy Sachsenhausen, a náci korszak két híres gyűjtőtábora a szovjet megszállási övezetben, Kelet-Németországban.

Ám 1945 után új táborok is keletkeztek; oda internálta politikai ellenfelek a hatalom. A jelek szerint, ezek létesítésében Bulgáriát illeti meg az elsőség, ahol egy 1945-ös rendelet felhatalmazta a rendőrséget átnevelő munkaotthonok megszervezésére (bolgárul TVO-nak hívták őket); százakat, köztük tucatszámra anarchistákat is küldtek Pernik, a nagy bányaközpont mellé, a kuciani táborba, amelyet már akkor úgy hívtak, hogy „halálos ölelés", Bobov-Dolba vagy Bogdanov-Dolba, foglyai szerint: „az árnyak táborába". A francia anarchisták, részletes bizonyítékok birtokában, már 1949-ben leleplezték ezeket a táborokat, mint „bolsevik gyűjtőtáborokat"[22]

A „Gulag szigetvilág" (hogy Alekszandr Szoizsenyicin orosz író kifejezésével éljünk) 1949-50-ben terjedt el Közép- és Délkelet-Európában. Ha össze akarjuk foglalni ezeknek a táboroknak a történetét, sajnos nem támaszkodhatunk tömegével olyan tanulmányokra és emlékezésekre, amilyenek a náci táborokról szólnak. Mégis meg kell kísérelnünk ezt az összefoglalást, részben azért, hogy elmélyítsük ismereteinket a kommunista rendszerek természetéről, részben azért, hogy megtiszteljük vele az önkény áldozatainak emlékét Európának ezen a táján.

Úgy tetszik, hogy a szovjet Gulag alaposabb tanulmányozása azt a föltevést igazolja, hogy elsősorban gazdasági szerepe volt a tábornak, mint rendszernek. Egészen világos, hogy azért találták ki ezt a rendszert, hogy elkülönítsenek és megbüntessenek bizonyos személyeket. De a kommunista táborok földrajzi fekvésének vizsgálata eleve arról győz meg bennünket, hogy oda telepítették őket, ahol nagyszámú, fegyelmezett és olcsó munkaerőre volt szüksége a rendszernek. Ezeknek a modern rabszolgáknak nem piramist, hanem csatornát, vízelzáró gátat, gyárakat vagy épületeket kellett építeniük az új fáraók tiszteletére, vagy éppen szén-, antracit- és urániumbányákat kellett kiaknázniuk. Talán az áldozatok kiválasztását, a megtorlás arányait és ütemét is befolyásolhatta a gyárak vagy a bányák munkaerő-szükséglete, a „rabrendelés"?

Magyarországon és Lengyelországban a szénmedencék köré telepítették a táborokat. Romániában a Duna-Fekete-tenger csatorna tervezett vonala mentén és a Duna torkolatvidékén létesítették nagy részüket; a kis (tábor)szigetcsoport főhelyéről úgy hívták az első, a legnagyobb táboregyüttest, hogy Poarta Alba; ebből olyan nevek maradtak meg az emberek emlékezetében, mint Cernavoda, Medgi-dia, Valea Neagra

vagy Basarabi, a másikból, a Duna-torkolatban fekvőből pedig ilyenek, Periprava, Chilia Veche, Stoene§ti, Tataru. Különben úgy nevezték az épülő Duna-Fekete-tenger csatornát, hogy „Halál-csatorna”. Szörnyű kényszermunkatelep volt ez, kollektivizálásnak ellenálló parasztok és „gyanús egyének” pusztultak ott tömegesen. Bulgáriában a kuciani tábor foglyai egy külszíni ércfejtőben dolgoztak, a buhovóiak egy uránbányában, a beleneiek meg a Duna gátjait erősítgették. Csehszlovákiában különösen a nyugat-csehországi, Jáchymov-vidéki uránbányák köré tömörítették a táborok népét, majd az ostravai szénmedencébe, Észak-Morvaországba.

Miért hívták „munkatáboroknak” ezeket a fegyintézeteket? Talán nem tudták a vezetőik, hogy a náci táborok bejárata fölötti kiírás így szólt: Arbeit macht frei (A munka szabaddá tesz)? Ezekben a fegyintézetekben, különösen 1949 és 1953 között, rendkívül mostoha életkörülmények uralkodtak, és a mindennapi robot néha a fogoly teljes kimerüléséhez vezetett.

Mostanában kezdjük megismerni a börtönök és táborok pontos számát. Az őket benépesítő foglyok számának megállapítása már bonyolultabb feladat. Odile Daniel térképe 19 tábort és börtönt tüntet föl Albániában. Bulgáriában a „bolgár Gulag” térképe 86 helységet tartalmaz, és 1989-ben a volt politikai foglyok társasága körülbelül 187 000 személyt tartott nyilván az 1944 és 1962 közötti időszakból; nemcsak az elítélteket foglalja magában ez a szám, hanem azokat is, akiket ítélet nélkül küldtek táborba, vagy a bebörtönzötteket, akiket olykor hetekig tartottak fogva a rendőrparancsnokságokon, különösen olyan parasztokat, akiket így akartak rábírni, hogy lépjenek be a mezőgazdasági szövetkezetbe. Más becslések szerint, 1944 és 1953 között - állítólag - 12 000 embert tartottak a táborokban, 1956 és 1962 közt pedig körülbelül 5000-et.

Magyarországon több százezer embert üldöztek 1948 és 1953 között, és - különféle becslések szerint - 700 000 és 860 000 között volt az elítéltek száma[80]. A legtöbb esetben „állami tulajdon elleni bűncselekményt” követtek el. Mint a többi országban, itt is számításba kell vennünk a politikai rendőrség végrehajtotta adminisztratív internálásokat. A Német Demokratikus Köztársaságban még nem húzták fel a nyugattól elválasztó falat, ezért, a jelek szerint, nem volt sok „új” politikai fogoly, az előbbi fejezetben említett rabokon kívül.

Romániában a becslések 300 000 és 1 000 000 közé teszik az egész kommunista korszakban bebörtönzött emberek számát; az utóbbi szám valószínűleg nemcsak a politikai foglyokat, hanem a közbűntényeseket is magában foglalja (meg kell jegyeznünk, hogy például az „élősdiség” esetében néha nehéz megkülönböztetnünk egymástól a kettőt). A táborokról szólva, Dennis Deletant angol történész 180 000-re becsüli azoknak a számát, akiket román táborokban tartottak fogva az ötvenes évek elején. Manapság 200 000-re teszik az 1948 és 1954 között Csehszlovákiában fogva tartott politikai foglyok számát. 422 tábor és börtön működött ebben a 12,6 milliós népességű országban. A bebörtönzöttek száma nemcsak a bíróság elé állítottakat és elítélteket öleli fel, hanem azokat az embereket is, akiket ítélet nélkül juttatott internálótáborba a helyi hatóságok önkényes döntése.

Sok közös volt ezeknek az országoknak a börtönvilágában, ami természetes is, hiszen

közös forrásból merítettek ihletet, a Szovjetunióból, amelynek kiküldöttei, egyébként mindenütt szemmel tartották a büntetőintézetek kiépítését. Mégis úgy tetszik, hogy bizonyos
országok eredeti vonásokkal gazdagították ezek történetét és fejlődését: így Csehszlovákia, Románia és Bulgária.

Csehszlovákia a bürokratikus pontoskodásával; különben némely elemzők azon a véleményen vannak, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia bürokratikus nehézkessége még mindig érezhető volt az ország kommunistáinak viselkedésében. A hatalom csakugyan eredeti törvényt hozott: az 1948. október 25-i 247-es törvényt, amely TNP-k (tábory nucené práce: kényszermunkatáborok) felállítását írja elő olyan, tizennyolc és hatvan év közti emberek számára, akiket „át kell nevelni" három hónaptól két évig terjedő idő alatt; ez a határidő meg is rövidülhet [...] vagy hosszabb is lehet. Bűnözők és „munkakerülő" egyének ellen irányult ez a törvény, de azok ellen is, akiknek „az életmódjuk javító közbelépést kíván". Az 1950. július 12-én kelt 88-as közigazgatási büntetőtörvény felhatalmazást adott rá, hogy TNP-kbe küldjék azokat, akik nem tartották tiszteletben például „a mezőgazdaság és az erdőgazdálkodás védelmét" vagy azokat, akikről bebizonyosodott, hogy „ellenséges magatartást tanúsítanak a köztársaság népi demokratikus rendje vagy annak építése iránt". Ezeknek a törvénykezési rendszabályoknak, ahogy a nemzetgyűlési előterjesztés leszögezte, lehetővé kellett tenniük, hogy „hathatósan elnyomhassák az osztályellenséget".[23]

Ezeknek a törvényeknek az értelmében háromtagú bizottság döntött az „ellenség" táborba küldéséről - eleinte az országos tartományi bizottság keretében hozták létre ezt a szervet, majd 1950-től az országos körzeti bizottságban -, sőt egy büntetőjogi bizottság, amelyet az utóbbi bizottság mellé szerveztek, annak biztonsági részlegvezetője irányítása alatt. A kommunista hatalom minden országrészben, főként „kisembereket" küldött TNP-kbe, és elsősorban munkásokat, ahogy az 1989 óta végzett kutatások tanúsítják.

1950-ben egy másik megtorlóeszközt is kitalált a kommunista bürokrácia, mégpedig a hadsereg beiktatásával; a PTP-ket (pomoc-ny technicky prapor: technikai segédzászlóalj). Gyakran olyanokat hívtak be ezekbe a zászlóaljakba, akik jócskán túl jártak a katonaköteles koron, mégis kemény munkát kellett végezniük a bányákban; olykor a kényszermunkatáborok körülményeihez hasonló körülmények között éltek.

Csehszlovákiával együtt Románia is eredeti vonásokkal gazdagította a megtorlás közép- és délkelet-európai történetét; valószínűleg Románia volt az első ország az európai földrészen, amely itt is bevezette az „agymosás" útján való „átnevelés" ázsiai kommunisták alkalmazta módszereit; sőt kétségkívül tökéletesítette is őket, még tömeges ázsiai alkalmazásuk előtt. Vegyük rá a foglyokat, hogy egymást kínozzák - ez volt a vállalkozásuk ördögi célja. A harmincas években épült, aránylag modern pite§ti börtön volt a találmány kikísérletezésének színhelye, Bukaresttől száztíz kilométernyire. 1949. december elején kezdődött a kísérlet, és körülbelül három évig tartott. Sokféle oka volt; politikai, ideológiai, emberi és személyes oka egyaránt. Megegyezés jött létre a román politikai rendőrség egyik vezetője, a kommunista Alexandru Nikolski és egy fasiszta múltú fogoly, Eugen Turcanu között; ennek eredményeképpen az utóbbi egy

börtönmozgalom, a kommunista meggyőződésű rabok szervezete (ODCC) vezetője lett. Ennek az volt a célja, hogy átnevelje a politikai foglyokat, a kommunista tanszövegek tanulmányozását párosítva a testi és erkölcsi kínzással. Tizenöt válogatott fogoly alkotta az átnevel ők magját, akik előbb kötelesek voltak barátságokat kötni, majd bizalmas kijelentésekre bírni a többi foglyot. Virgil lerunca filozófus[24] szerint négyszakaszból állt az átnevelés.

A pitesti pokol

A Securitate, a román politikai rendőrség a „klasszikus" kínvallató módszereket alkalmazta: verést, talpalást, fejjel lefelé fölfüggesztést. Pitestiben ezeknél sokkal kegyetlenebb módszer járta. A kínzás minden - lehelő és lehetetlen - változatát gyakorolták: cigarettával égettek különféle testrészeket; már elüszkösödött a foglyok fara, szakadt róluk a hús, mint a leprásról; másokkal egész csajka ürüléket etettek meg, és amikor elhányták magukat, az okádékukat is visszatuszkolták a torkukba.

Különösen azok ellen a hívő diákok ellen szárnyalt Turcanu eszelős képzelete, akik nem voltak hajlandók istentagadásra. Némelyeket minden reggel „megkereszteltek", mégpedig így: belenyomták a fejüket a vizelettel és ürülékkel teli küblibe, a többi rab meg körülzsolozsmázta őket keresztelő szövegekkel. Vigyáztak, hogy meg ne fulladjon a kínszenvedő, ezért néha kihúzták a fejét, hagyták, hogy szusszanjon egy kicsit, majd visszanyomták abba a mocsokba. Az egyik ilyen „megkeresztelt", akit módszeresen így kínoztak, már úgy belejött, hogy két hónapig abba sem hagyta: minden reggel maga dugta a csöbörbe a fejét, átnevelői nagy gyönyörűségére.

A papnövendékeket meg arra kényszerítette Turcanu, hogy maga rendezte feketemiséket celebráljanak, különösen nagyhéten, Húsvét vasárnapján este. Ki kántor volt, ki pap. Persze, trágár szöveg volt Turcanu liturgiája, ördögien írta körül az eredetit. A Szent Szüzet úgy hívták, hogy „a nagy kurva". Jézust meg úgy, hogy „az a hülye, aki meghalt a keresztfán". A pap szerepét játszó papnövendéknek pucérra kellett vetkőznie, betekerték egy ürülékmocskos lepedőbe, és szappanból, kenyérmorzsából gyúrt és DDT-vel beszórt hímtagot akasztottak a nyakába. 1950-ben, Húsvét vasárnap este az átnevelő tanfolyam tanulóinak el kellett haladniuk egy ilyen „pap" előtt, és meg kellett csókolniuk a hímtagot ezekkel a szavakkal: „Krisztus föltámadott".

(V. lerunca: id. mű. 59-61.)

Az elsőt úgy hívták, hogy „külső leleplezés": a fogolynak úgy kellett bizonyságot tennie hűségéről, hogy bevallja, amit elhallgatott az ügye tárgyalásakor, különösen ami szabadlábon lévő barátaihoz fűződő kapcsolatait illeti. A második szakaszban, a „belső leleplezéskor" azokat kellett besúgnia, akik segítették ott benn, a börtönben. A harmadik szakaszban, a „nyilvános erkölcsi leleplezésben" azt kívánták a letartóztatottól, hogy mindenből űzzön csúfot, amit azelőtt szentnek tartott: szüleiből, feleségéből, menyasszonyából, Istenből, ha hívő volt, a barátaiból. Akkor a negyedik szakasz

következett: kijelölték az ODCC tagjelöltjét, hogy „nevelje át”, saját kezűleg kínozza meg a legjobb barátját, váljék maga is hóhérrá. „A kínzás volt a siker kulcsa. A szakaszok alatt mindvégig kínzás kísérte a vallomásokat. [...] Nem lehetett megmenekülni tőle. Legföljebb rövidíteni lehetett, ha a legborzalmasabb dolgokkal vádolta magát az ember. Némely diákot két hónapig is kínoztak, másokat, az »együttműködőket« csak egy hétig.”[25]

1952-ben a román hatóságok elhatározták, hogy elterjesztik a pi-te§ti kísérletet, különösen a Duna-Fekete-tenger-csatorna munkatáboraiban; de nem sikerült. A nyugati rádiók leleplezték a titkot, és a kommunista vezetőség véget vetett az átnevelésnek 1952 augusztusában. Egy 1954-es perben halálra ítélték Eugen Turcanut és hat cinkosát, de soha egy ujjal sem nyúltak a rendőri apparátus egyik igazi felelőséhez sem.

Végül a harmadik ország, amely véleményünk szerint eredeti vonással gazdagította az európai kommunista megtorlás történetét: Bulgária és az ottani lovecsi tábor. 1959-ben nyitották meg ezt a tábort, hét évvel Sztálin halála után, három évvel az SZKP XX. kongresszusán elmondott Hruscsov-beszéd után, amely elítélte a sztálini bűnöket; akkor nyitották meg, amikor már sok, politikai foglyoknak fenntartott tábort bezártak, még a Szovjetunióban is. Nem volt nagyon nagy tábor, csak mintegy ezer fogoly fért el benne, de szörnyűséges híre volt, olyan öldöklést vittek ott végbe a hóhérok. Kínozták az embereket, és a lehető legprimitívebb módon végeztek velük: bottal agyonverték.

Akkor nyitotta meg a hatalom a lovecsi tábort, amikor bezárták a bolgárokban gyászos emlékeket hagyó belenei tábort, ahol disznók elé vetették az elhalt vagy meggyilkolt rabok tetemét.

Hivatalosan a visszaeső bűnösöknek és a megrögzött gonosztevőknek hozták létre a lovecsi tábort. De az 1990 óta megjelent emlékezések arra vallanak, hogy általában ítélet nélkül küldték oda a kínzásra szántakat; „Nyugatias a nadrágod, hosszú a hajad, amerikai zenét hallgatsz, hozzánk ellenséges világ nyelveit beszéled, így kapcsolatba léphetsz valami külföldi turistával... süllyesztőbe veled!” Ennélfogva gyakran fiatal emberek kerültek raboskodni ebbe a táborba vagy átnevelő otthonba.

Tzvetan Todorov így foglalja össze a lovecsi tábor életét annak a könyvnek az előszavában, amely a foglyok, a családtagjaik, valamint a megtorló gépezet tagjainak a vallomásait gyűjti egybe: „A reggeli sorakozó közben a rendőrfőnök (a tábori állambiztonsági vezető) kiválasztja áldozatait; az a szokása, hogy kivesz a zsebéből egy kis tükröt, és odatartja eléjük: »Na, nézd meg magad utoljára!« Akkor egy zsákot kap minden elítélt, abban hozzák majd vissza este a testét; maguk hordják a zsákot, mint Krisztus a keresztjét, fölfelé a Golgotára. Elindulnak a munkaterületre, ezúttal egy kőbányába. Majd ott verik agyon őket a főbrigádosok, beleteszik őket a zsákjukba, és bekötik a zsák száját egy darab dróttal. Este a bajtársaik visszaviszik őket a táborba, egy kézikocsin, és az illemhely mögött rakják le a hullákat, amíg ki nem lesz a húsz, hogy ne járjon üresen teherautó. Az esti sorakozó alkalmával kiválogatják azokat, akik nem teljesítették a napi normát; a rendőrparancsnok kört rajzol a földre a botja végével; azokat, akiket oda szólítanak, hogy lépjenek be a körbe, agyonverik.”[26]

Még nem ismeretes, hogy pontosan hányan haltak meg ebben a táborban. De ha csak néhány száz emberről van is szó, és ha 196l-ben jócskán javult is ott a tábori rendszer, és

ha bezárták is 1962-ben a bolgár hatóságok, Lovecs akkor is a barbárság fontos jelképe a kommunista országokban. Kedvünk volna „balkáni barbárságról” beszélni, egy olyan könyvre utalva, amelyet a balkáni rémuralomról írt az első világháború után Henri Barbusse, ez a Sztálin-barát nézetei miatt emlegetett szerző.

Áttekintettük a nem kommunistákat sújtó megtorlást; hangsúlyoznunk kell elemzésünk végén, hogy semmiképpen sem igazolják ezt a valóságos tömegterrort „a kor viszonyai”, a világ sorsát 1947 óta irányító hidegháború, amely a következő években érte el a tetőpontját, a „forró” háborúval, az 1950-től 53-ig tartó igazi, koreai háborúval. A kommunista hatalom ellenségeinek túlnyomó többsége nem folyamodott az erőszakos, fegyveres akció eszközeihez az illető országokban. (Lengyelország figyelemre méltó kivétel, akárcsak néhány bulgáriai és romániai fegyveres csoport.) Gyakran rögtönzött, szervezetlen ellenállásuk demokratikus formákat öltött. Azok a politikusok, akik nem hagyták el hazájukat, eleinte olykor azt hitték, hogy majdcsak elmúlik a megtorlás. Ritka volt a fegyveres ellenállás; gyakran csak „leszámolás” folyt a titkosszolgálatok között, vagy vaktában való vagdalkozás, inkább közönséges bűncselekmények, semmint megfontolt politikai küzdelem.

Az ellenzéki tevékenység erőszakossága vagy arányai nem igazolhatnák hát a megtorlás erőszakosságát. Ezzel szemben, hitelt érdemlő tudomásunk van róla, hogy időnként „szervezték” is az „osztályharcot”, néha ellenálló-hálózatokat eszkábáltak össze a titkosrendőrség provokátorai. És az is megesett, hogy a nagy rendező megjutalmazta a szolgálataikat: kivégeztette a provokátorokat.

Ha a kommunizmus történetéről esik szó, még manapság is hallunk olyasmiket, hogy „tartsuk tiszteletben a kor viszonyait” meg a dolgok „társadalmi vetületét” stb. Vajon nem a történelem ideologikus megközelítése van-e emögött, meg valami másféle „revizionizmus”, amely nem tiszteli a megállapított tényeket, és gátolja az igazság igazi kutatását? Akik ilyesmire hajlanak, azoknak nem kellene vajon a megtorlás társadalmi vonatkozásait, azokat a kegyetlenül meghurcolt „kisembereket” is vizsgálat tárgyává tenniük?

A kommunista vezetők pere

A megtorlás történetének legfontosabb eseményei közé kell sorolnunk a XX. század első felének közép- és délkelet-európai kommunistaüldözéseit; a nemzetközi kommunista mozgalom és annak nemzeti tagozatai különben szakadatlanul szapulták a „burzsoá igazságszolgáltatást és rendőrséget”, és különösképpen a fasiszta és náci megtorlást. A második világháború alatt csakugyan buzgó kommunista aktivisták ezrei estek a fasisztoid rendszerek és a náci megszálló áldozatául.

Ám akkor sem ért véget a kommunistaüldözés, amikor fokozatosan uralomra jutottak a „népi demokratikus rendszerek”, amikor már a „proletárdiktatúra” állama lépett a „burzsoá állam” helyébe.

Magyarországon a politikai rendőrség már 1945-ben börtönbe vetette Demény Pált, Skolnik Józsefet és néhány elvtársukat[81]. Kommunistának tartották magukat, és mint ilyenek vezettek néhány földalatti ellenállócsoportot, amelyekben sok fiatal és a munkás

vett részt; az ipari központokban több tagja volt ezeknek a csoportoknak, mint a Moszkva irányította kommunista pártnak. Ez a párt vetélytársnak tartotta a Demény-féle kommunistákat, és „trockistának” vagy „elhajlónak” tekintette őket. A felszabaduláskor azoknak a sorsát osztotta hát az ellenálló Demény Pál, akik ellen harcolt azelőtt, ezért 1957-ig ült börtönben. Romániában tragikusabb véget ért Stefan Foris, aki az RKP főtitkára volt a harmincas évek közepe óta; 1944-ben azzal vádolták meg, hogy rendőrspicli, házi őrizetbe vették, és 1946-ban megölték, fejbe vágták vasrúddal. Idős édesanyja mindenütt kereste, és egyszer őrá is holtan találtak rá; belefulladt egy erdélyi folyóba, de nagy kövek voltak a nyakába kötve. Ceausescu elítélte 1968-ban a Foris-féle politikai gyilkosságot és a tetteseit.

Demény, Fori§ vagy mások esete azt a cáfolhatatlan igazságot domborítja ki, hogy voltak a megtorló gépezet szerint „jó” kommunisták, akik Moszkvához hű pártba szerveződtek, és „rossz” kommunisták, akik nem voltak hajlandók ehhez a szolgapárthoz csatlakozni. De azért ez az elv sem volt tartósan érvényes minden országban, 1948-ban ravaszabbul érvényesük a kommunistaüldözés dialektikája.

Abban az évben, június végén a kommunista pártok tájékoztató irodája (a Kominform) - amely 1947 szeptemberében alakult meg, és (Albánia kivételével) az uralmon lévő kommunista pártokat tömörítette -, valamint a két legerősebb nyugat-európai kommunista párt, a francia és az olasz elítélte Tito Jugoszláviáját, és felhívást adott ki vezetője megbuktatására. A következő hónapokban valami egészen új jelenség bontakozott ki a kommunista mozgalom történetében: immár „állami” jelleget öltött az „elhajlás”, a moszkvai urakkal való szembenállás, az önállóság, az „uralkodó központtól” való függetlenség vágya, amely mindig ott fészkelt a kis aktivista csoportokban. Egy kis balkáni állam, amelyben már - kegyetlensége révén is - kiállta a próbát a kommunista párt egyeduralma, kihívást intézett a kommunista birodalom központja ellen. A mind feszültebb helyzet korábban elképzelhetetlen távlatokat nyitott a kommunistaüldözésnek: most már mint egy másik kommunista állam „szövetségeseit” vagy „ügynökeit” üldözhették a kommunistákat.

Vizsgáljuk meg a kommunistaüldözés történelmi újdonságának két oldalát, amelyek közül a jugoszláv oldal sokáig rejtve maradt, és általában nem is vesznek tudomást róla a népi demokráciák történetében. A - hírlapi szóhasználattal - „Tito-Sztálin”-féle szakítás után olyan nyomorúságos volt Jugoszlávia gazdasági helyzete, hogy némely tanúk szerint „rosszabb” volt, mint a háború alatt. Egyik napról a másikra minden külföldi kapcsolata megszakadt, a határain tömegesen fölvonuló szovjet páncélosok komolyan fenyegették az országot. Csak nemrégiben pusztított itt polgárháború, de

1948-49-ben egy csöppet sem tűnt fel légből kapott gondolatnak egy új háború, a szovjet támadás veszélye.

A belgrádi hatalom azzal válaszolt a „jugoszláv árulás” elítélésére és a valóságos fenyegetésre, hogy „elkülönítette” Moszkva híveit (úgy hívták őket, hogy informbirovci, „kominformosok”) és mindenkit, aki egyetértett a Kominform 1948. júniusi határozatával. Nem csak egyszerű internálásból, a külvilághoz fűződő kapcsolatok elvágásából állt ez az elkülönítés. Valójában olyan eszközökhöz nyúlt a bolsevik elmélettel áthatott titoista hatalom, amely megfelelt politikai kultúrájának: a táborokhoz. Jugoszláviának sok szigete

van, és - talán a Szolovki-szigeteken létesített első bolsevik tábor emlékére - az egyik ilyen sziget, Golí Otok (Kopár Sziget) lett a fő tábor. Nem is akármilyen tábor, mert olyan módszerekkel éltek ott, amelyek nagyon hasonlítottak a romániai, pite§ti tábor módszereihez, és amelyeket talán „balkáninak” kell neveznünk. Ilyen volt a „gyalázatsorfal”, más szóval „kujonfuttatás”: az új fogoly két sor rab között haladt végig, azok meg - ki akartak kerülni onnan, vagy javítani akarták a helyzetüket - végigverték, szidalmazták, kővel dobálták. Ilyen volt a szertartásos „kritika-önkritika”, persze a „vallomások” szertartásával együtt.

A kínzás lett az internáltak mindennapi kenyere. Említsük meg a gyötrésmódok közt a „küblit" - egy ürülékkel teli vödör fölé tartották a fogoly fejét - és a „bunkert”, egy lövészárokban kiképzett zárkát. De talán a náci táborok kínzásmódjára emlékeztető kőtörés volt a felügyel ő-„átnevel ők” legelterjedtebb módszere ezen a sziklás adriai szigeten. És hogy teljes legyen a robotosok megaláztatása: a tengerbe szórták a kőtörmeléket...

A jugoszláviai kommunisták 1948-49-ben elkezdődött üldözése valószínűleg az addigi legtömegesebb európai üldözésekhez fogható, a húszas évek Szovjetuniója, a harmincas évek Németországa és a náci megszállás alatti kommunistaüldözések után. Nyilvánvalóan „tömeges” üldözés ez, ha a népesség és a kommunista párttagok számát tekintjük. Sokáig titokban tartott hivatalos források szerint l6 731 embert érintett, ezek közül 5037-et ítéltek el szabályos perben; Goli Otok és Grgur szigetre küldték háromnegyed részüket. Vladimír Dedijer elfogulatlan elemzései szerint 31 000 vagy 32 000 ember fordulhatott meg csak a Goli Otok-i táborban. Az újabb kutatás még képtelen volt kideríteni, hogy hány fogoly halt ott meg, hány áldozata volt a kivégzéseknek, a kimerültségnek, az éhségnek és a járványoknak, vagy épp az öngyilkosságnak, mert ehhez a végső menedékhez folyamodtak bizonyos kommunisták, kegyetlen helyzetük zsákutcájában.

Ismeretesebb a kommunistaüldözés másik oldala: a „titoista ügynökök” utáni hajsza a többi népi demokráciában. Többnyire „látványos” nagy per alakját öltötte, amely nemcsak egy-egy érintett ország közvéleményére, hanem azokra az országokra is hatással akart lenni, amelyeket erőszakkal tereltek be a „béke és a szocializmus táborába”. Úgy kellett ezeknek a pereknek lefolyniuk, hogy azt a moszkvai irányvonalat igazolják, amely szerint magukban a kommunista pártokban kell keresni az ellenséget, és el kell hinteni az általános bizalmatlanságot és a lankadatlan éberséget.

A Román Kommunista Párt (RKP) 1948 elején kezdte vizsgálni Lucretiu Patrascanu, a marxista elméleti szakember hírében álló értelmiségi ügyét, aki 1944-től 1948-ig igazságügy-miniszter volt[82];még csak huszonegy éves volt, amikor 1921-ben már a párt alapítói közé tartozott. Bizonyos vádpontok tekintetében a Patrascanu-ügy már a Tito-ellenes hadjárat bevezetése. 1948 februárjában visszahívták, börtönbe vetették, de csak 1954 áprilisában ítélték halálra, és április l6-án végezték ki, hatévi rabság után, egy évvel Sztálin halála után. Még nincs egészen tisztázva ennek a kései kivégzésnek a rejtélye; az az egyik föltevés, hogy Patrascanu rehabilitálásától félhetett Gheorghiu-Dej, az RKP főtitkára, és vetélytársat láthatott benne; csak részben kielégítő ez a föltevés, mert a két vezető már a háború óta hadilábon állt egymással.

1949-ben elsősorban a Jugoszláviával szomszédos országokat vették célba a kommunista vezetők elleni perek. Albániában volt az első, amely ország vezetősége igen szoros kapcsolatban állt a jugoszláv kommunistákkal. Kocsi Dzodze a kommunista fegyveres ellenállás egyik vezetője, a háború után belügyminiszter és a párt főtitkára csakugyan Tito híve volt. 1948 őszén politikai hadjárat indult a pártban, hevesen támadták „a Dzodze és Kristo vezette jugoszlávbarát trockista frakciót", és 1949 márciusában letartóztatták a jugoszláv kommunisták szövetségeseit. Kocsi Dzodze és négy más vezető - Pandi Kristo, Vasco Koleci, Nuri Huta és Vango Mitrojorgji - Tiranában került bíróság elé. Június 10-én ítélték halálra, és másnap ki is végezték. Négy társa is súlyos büntetést kapott, és az albán pártban más jugoszlávbarát kommunisták is csakhamar áldozatul estek a „tisztogatásnak".

1949 szeptemberében, Budapesten került sor a „Tito-ellenes" sorozat második látványos perére; Rajk László volt a fővádlottja, a spanyolországi nemzetközi brigádok egykori tagja, a hazai ellenállás egyik vezetője, majd a nem kommunista demokraták üldözésében igen kemény kezűnek mutatkozó belügyminiszter, végül külügyminiszter. 1949 májusában letartóztatták Rajkot, megkínozták, ám egyszersmind meg is zsarolták egykori, vezetőségbeli elvtársai - azzal, hogy kötelessége „segíteni a pártot", majd elítélik, de nem fogják kivégezni -, amíg meg nem tört, vallomást nem tett, amelyet aztán fölmondott a bíróság előtt, és súlyosan el nem marasztalta Titót és a jugoszlávokat, mint „a népi demokráciák ellenségét". A magyar bíróság szeptember 24-én hirdette ki megfellebbezhetetlen ítéletét: Rajk Lászlót, Szőnyi Tibort és Szalai Andrást halálra, a jugoszláv Lazar Brankovot és a szociáldemokrata Justus Pált életfogytiglani börtönre ítélte. Október 15-én kivégezték Rajkot[83]. Egy mellékperben négy magas rangú katonatisztet ítélt halálra a katonai bíróság.[84]

A Rajk-per utáni megtorlásokban állítólag kilencvennégy embert tartóztattak le, majd ítéltek el vagy internáltak Magyarországon; tizenöt elítéltet kivégeztek, tizenegy másik börtönben halt meg, ötven vádlott tíz évnél hosszabb börtönbüntetést kapott. Állítólag mintegy hatvan ember lelte halálát ebben az ügyben, ha a hozzátartozók és - miért ne? - a vizsgálatban eljáró bírák és katonatisztek öngyilkosságát is ideszámítjuk[85].

Kétségkívül a vezető csoport belső ellentétek, valamint Rákosi Mátyás pártfőtitkár és a titkosrendőrségi vezetők buzgalmát is tekintetbe kell vennünk, ha azt kutatjuk, hogyan esett a választás az áldozatokra és a „főnökükre", Rajk Lászlóra. Ezek a tényezők vagy akár mások sem palástolhatják azonban a lényeget: a moszkvai döntéshozók, köztük az állambiztonság és a Közép- és Kelet-Európával foglalkozó hírszerző szolgálatok vezetői álltak az első megtorló hullám bizonyos kommunisták ellen szőtt fondorlatainak hátterében. Ők bajlódtak vele, hogy leleplezzenek egy nagy „szovjetellenes nemzetközi összeesküvést". A Rajk-pernek kulcsszerepet szántak ebben, a vád koronatanújával, Noel Fielddel, egy amerikaival, aki titokban a kommunizmus mellé állt, és a szovjet titkosszolgálatok kezére játszott, ahogy világosan bebizonyították az újabban megnyílt levéltárak.[27]

Ennek a pillanatnyilag főleg „titoista" összeesküvésnek a „nemzetköziesítésére"

irányuló kísérlet nyilvánult meg a Trajcso Kosztov elleni szófiai perben. Kiérdemesült kominternes volt Kosztov, akit halálra ítéltek a régi rendben, a hazai fegyveres ellenállás vezetője, a háború után miniszterelnök-helyettes, akit Georgi Dimitrov örökösének tekintettek; Dimitrovnak, a kommunista internacionálé egykori főtitkárának. Szófiában 1946 óta a Bolgár Kommunista Párt főtitkárának egészségi állapota nagyon súlyosra fordult 1949-ben. (Bár március óta a Szovjetunióban gyógykezelték, meghalt -ugyanott - július 2-án.)

A BKP vezetőségében lévő „moszkoviták" (azok a vezetők, akik Moszkvában húzták ki a háborút, ugyanaz a társaság, amelyből Rákosi jött Magyarországra és Gottwald Csehszlovákiába) 1948 végén bírálni kezdték Kosztov „hibáit és mulasztásait", különösen „a Szovjetunióhoz való helytelen viszonyát" a gazdaság területén. Hiába gyakorolt „önkritikát", Dimitrov hozzájárulásával - aki egy szovjet szanatóriumból május 10-én küldött levelében hevesen elítélte - 1949 júniusában letartóztatták Kosztovot több munkatársával együtt.

Trajcso Kosztov és kilenc vádlott-társa ellen 1949. december 7-én kezdődött a per Szófiában; l4-én hirdettek ítéletet: egyszerre nyilvánították Kosztovot a hajdani bolgár rendőrség, az „áruló Tito" és a „nyugati imperialisták" ügynökének, és halálra ítélték; négy másik vezető - Ivan Sztelanov, Nikola Pavlov, Nikola Necsev és Ivan Tutev - életfogytiglant, három tizenöt évet, egy tizenkét évet, egy meg nyolcévi börtönt kapott. Két nap múlva elutasították Trajcso Kosztov kegyelmi kérvényét, és felakasztották[86].

Ez a szófiai per különleges helyet foglal el a kommunista rendszerek kommunista vezetők elleni pereinek történetében: a bíróság előtt tett első vallomásaiban Kosztov visszavonta a kihallgatásokon tett korábbi, kicsikart vallomásait, és ártatlanságát hangoztatta. Utána megvonták a szót tőle, de az utolsó szó jogán mégis elmondhatta magáról, hogy a Szovjetunió barátja, bár - természetesen - nem fejezhette be a beszédét. Ezek a „műhibák" gondolkodóba ejtették a jövendő perek rendezőit.

Bulgáriában nem ért véget a „Kosztov-ügy" a fő áldozat felakasztásával. 1950 augusztusában indult per tizenkét gazdasági vezető, „Kosztov munkatársai" ellen; egy másik per 1951 áprilisában volt „Kosztov összeesküvő bandájának" két másik tagja ellen, egy harmadik meg a BKP központi bizottságának két tagja ellen. Végül zárt ajtók mögött is lefolyt néhány per a hadsereg és az állambiztonság tisztjei ellen.

Csehszlovákiában 1949-ben figyelmeztették a vezetőket, hogy nagy „összeesküvők" bújnak meg a CSKP-ban. Különleges csoport alakult hát Prágában, amelyben a központi bizottság, a politikai rendőrség és a CSKP ellenőrző bizottsága megbízottai vettek részt, hogy földerítsék az „összeesküvőket", főleg a „csehszlovák Rajkot". 1949-ben tartóztatták le az első, eleinte csak harmadvonalbeli kommunista vezetőket. De az első kommunistaper-hullámban csak egyetlen „Tito-ellenes" pert volt képes összeeszkábálni a rendszer, azt, amelyben tizenhat embert, köztük tíz jugoszlávot ítéltek el

1950. augusztus 30-a és szeptember 2-a között Pozsonyban, Szlovákia fővárosában. Jugoszlávia pozsonyi alkonzulja. Stefan Kevics volt a vezetőjük. Két szlovákot ítéltek halálra ebben a perben, és ki is végezték az egyiküket, Rudolf Landanicot.

1949 végén vetette magát igazán a csehszlovák Rajk után a rendőri gépezet, a

moszkvai állambiztonsági központból jött tapasztalt emberek segítségével és irányításával. A „szovjet tanácsadók” főnökei nem is titkolták küldetésük célját. Az egyikük, Lihacsov dühbe gurult, hogy milyen kevés buzgalmat árul el az egyik szlovák állambiztonsági vezető, és így kiáltott fel: „Sztálin küldött ide, hogy pereket készítsek elő, nincs vesztegetni való időm. Nem azért jöttem, hogy vitatkozzak, azért jöttem Csehszlovákiába, hogy fejeket üssek le (szvolocsity golovi). Inkább százötven nyakat tekerek ki, mintsem hogy a magamét hagyjam kitekerni.”[28]

Azért lehetett részletesen tisztázni ennek a megtorló akciónak a történetét, mert 1968-ban a párt és a rendőrség levéltárának legtitkosabb zugaiba is bejuthattak a történészek, és 1989 novembere után tovább mélyíthették kutatómunkájukat.

A Pavlik házaspár volt az első, akit letartóztattak 1949 májusában a Rajk-per előkészületeivel kapcsolatban Magyarországon; Pavlik Géza pere 1950 júniusában zajlott le. 1949 júniusában Rákosi Mátyás körülbelül hatvan olyan, magas rangú csehszlovák vezető névjegyzékét juttatta el Klement Gottwaldnak Prágába, akiknek elhangzott a neve a Rajk-ügy nyomozása során.[87] A Rajk-per kapcsán, és a szovjet és magyar biztonsági szolgálatok szakadatlan nyomása alatt Prága mind élénkebb érdeklődést tanúsított a háború alatt nyugatra menekült kommunisták, különösen a nemzetközi brigádok egykori tagjai iránt. Ősszel a CSKP különleges osztályt alakított az állambiztonsági szervezetnél, hogy „felkutassa a pártba befurakodott ellenséget”, és a Gestapo megmenekült és kommunista mozgalmi ügyekben „szakértő” tagjait is habozás nélkül igénybe vette hozzá. 1949-ben, Evzen Löbl külkereskedelmi miniszterhelyettes letartóztatásával új szakasz kezdődött a kommunisták elleni megtorlásban: immár „felső káderekre” is kiterjedt, és ez a folyamat csak erősödött 1950-ben: többek közt már tartományi szintű pártvezetőket is elért.

1951 januárjában és februárjában a hatalmi piramis jelentős részét is elérte egy nagy letartóztatási hullám. A párt és az állam ötven letartóztatott magas rangú vezetője között „francia ajkú kommunisták” is voltak, és mások is, mint Karel Sváb, akiknek valamiképpen a többi párttal való kapcsolat fenntartása volt a feladatuk.

Vándorolt a címke, hol ez, hol az számított „az összeesküvés fejének”, két évbe is beletelt, mire rábukkantak a csehszlovák Rajkra. Csak 1951 nyarán döntötte el Sztálin - Klement Gottwald sietős jóváhagyásával -, hogy Rudolf Slánsky lesz ez a fej, a CSKP főtitkára személyesen, akinek Bedrich Geminder, a Komintern-apparátus egy másik nagy hatalmú személyisége volt a „jobbkeze”. Majdnem mindenütt ott a neve Rudolf Slánskyé mellett, Sztálin és Gottwald levelezésében csakúgy, mint a Slánsky-per előjátéka alatt bebörtönzött kommunisták kihallgatása közben. A forgatókönyv szovjet szerzői „pótfejnek” szánták Gemindert. Az állambiztonságiak

1951. november 24-én tartóztatták le az „összeesküvés” két vezetőjét. A következő két hónapban két másik vezető is melléjük került a rács mögé; 1952. január 12-én Rudolf Margolius külkereskedelmi miniszterhelyettes, 1952. május 23-án pedig Josef Frank, Rudolf Slánsky helyettese.

A szovjet tanácsadók és helybeli beosztottaik felváltva kínozták foglyaikat, hogy előkészítsenek egy nagy, látványos pert. Sikerült is nekik, és 1952. november 20-án

megkezdődhetett Prágában „a Rudolf Slánsky vezette államellenes összeesküvő központ vezetőségének pere”. Ezúttal első vonalbeli kommunista vezetők ügyét tárgyalták. November 27-én hirdetett ítéletet a bíróság; tizenegy vádlottat halálra, hármat életfogytiglani börtönre ítéltek. December

3-án hajnalban, 3 óra és 5 óra 45 perc közt a prágai Pankrac börtön hóhérja felakasztotta a tizenegy halálraítéltet.

A megtorlás jelképe, a Slánsky-per[88]

A moszkvai bolsevik vezetők harmincas években lezajlott pere után a Slánsky-per a kommunizmus történetének leglátványosabb és legtöbbet értelmezett pere. A nemzetközi kommunista apparátus olyan kiemelkedő személyiségei voltak az elítéltjei közt, akik „kommunista Genffé” tették Prágát a hidegháború alatt. Kulcsszerepe volt akkor a csehszlovák fővárosnak különösen a francia és az olasz kommunista párttal fenntartott kapcsolatokban.

Rudolf Slánsky, 1945 óta a CSKP főtitkára, Moszkva feltétlen híve volt. az „Ötök csoportjának”, annak a különleges szervnek az elnöke, amelynek az volt a feladata, hogy napról napra figyelemmel kísérje a megtorlás folyamatát, és mint ilyen, tucatszámra hagyott jóvá halálos ítéleteket.

Bedrich Geminder és Josef Frank főtitkárhelyettes voltak. Geminder a Komintern-apparátus csúcsszervénél dolgozott, és azért tért haza Moszkvából Prágába, hogy a CSKP nemzetközi osztályát vezesse. Frank, aki 1939-től 1945-ig náci gyűjtőtáborokban raboskodott, most a gazdasági ügyeket és a nyugati kommunista pártoknak nyújtott pénzügyi segítséget felügyelte. Rudolf Margolius külkereskedelmi miniszterhelyettesnek az volt a feladata, hogy kapcsolatot tartson a kommunista pártok ellenőrizte kereskedelmi társaságokkal. Ottó Fischl pénzügyminiszter-helyettesnek a CSKP bizonyos görbe pénzügyi műveleteiről is tudomása volt. Ludvík Frejka részt vett a háború alatt a londoni csehszlovák ellenállásban. 1948-tól pedig, amikor Klement Gottwald lett a köztársaság elnöke, Gottwald hivatalának gazdasági osztályát vezette.

A szovjet különleges szolgálatokkal akár közvetlenül, akár, a nemzetközi kommunista apparátus útján, közvetve kapcsolatban álló elítéltek között -Slánsky és Geminder mellett - említsük meg Bedrich Reicint, aki a hadsereg hírszerző szolgálatának főnöke, majd 1948 februárjától védelmi miniszterhelyettes volt. Karel Svábot, náci gyűjtőtáborok egykori foglyát, majd a CSKP központi apparátusának személyzeti vezetőjét, aki nemzetbiztonsági miniszterhelyettesi rangra emelkedett ebből a munkakörből, André Simone újságírót, aki főleg Németországban és Franciaországban dolgozott a háború előtt.

Végül Artúr Londont, aki a szovjet titkosszolgálat munkatársa volt a spanyol polgárháború alatt, majd Franciaországban ellenálló és deportált, 1945 után Svájcban és Franciaországban szolgálta a kommunista hírszerző szerveket, 1949 elejétől pedig Prágában volt külügyminiszter-helyettes.

Ennek a minisztériumnak még két vezetője szerepelt az elítéltek között: a szlovák

Vladimír Clementis. 1948 tavasza után miniszter, a háború előtt kommunista ügyvéd franciaországi száműzetésben, ahol kifogásolta a német-szovjet megállapodást, ezért aztán ki is zárták a pártból, de 1945-ben visszavették; azután a szintén szlovák Vavro Hajdu miniszterhelyettes. A per harmadik szlovákja, Evzen Löbl száműzetésben, Londonban volt a háború idején, és akkor tartóztatták le, amikor külkereskedelmi miniszterhelyettes volt.

Ottó Sling is részt vett a londoni csehszlovák ellenállásban; azelőtt a spanyolországi nemzetközi brigádokban szolgált. A háború után a CSKP tartományi titkára lett Brnóban, Morvaország fővárosában.

Az életfogytiglanra ítélt három vádlott - Vavro Hajdú, Artur London és Evzen Löbl - „zsidó származását" is felhánytorgatták a perben. A tizenegy halálraítélt közül is ez történt nyolccal (Clementis, Frank és Sváb volt a három kivétel).

A Slánsky-per lett a megtorlás jelképe a népi demokráciákban, és nem csak Csehszlovákiában. Szörnyűsége azonban nem palástolhatja, hogy a nem kommunisták voltak ennek a megtorlásnak fő áldozatai. Az 1948-tól 1954-ig terjedő korszakban a Csehszlovákiában elítéltek körülbelül 0,1%-át képviselik a kommunisták, a halálraítélteknek 5%-át, az összes (kivégzés, üldözés okozta öngyilkosság, közvetlenül bebörtönzés miatti haláleset, börtönben vagy táborokban (bánya-üzemi baleset, őrök által „szökési kísérlet" közben, vagy „lázadás" során elkövetett gyilkossági következtében) meghalt elítélteknek 1%-át.

A Slánsky-per azoknak az állandó szovjet tanácsadóknak aprólékosan előkészített műve volt, akik Sztálin magas moszkvai hatalmi köreivel összhangban jártak el. Ez jelezte a népi demokráciákban 1949 óta, a kommunista vezetők ellen lefolytatott nagy politikai perek második hullámát.

Sztálin és Gottwald ugyan meghalt 1953-ban, de Csehszlovákiában „a Slánsky-per utóperei" követték 1953-54-ben a Slánsky-per nagy látványosságát. 1954-ben érték el a tetőpontjukat. Ebben az évben január 26-a és 28-a között zajlott le Prágában az első nagy per: Marie Svermovát, a CSKP alapítóját (és 1929-től 1950-ig vezetőségi tagját) ítélték el benne életfogytiglani börtönbüntetésre; hat vádlott-társát, a párt apparátusának magas rangú vezetőit pedig összesen száztizenhárom évi börtönre. Egy hónap múlva, február 23. és 25. között folytatták le a második pert; ebben a „trockista nagytanács" hét tagját, a CSKP aktivistáit ítélték el, összesen százhárom év szabadságvesztésre. Pozsonyban zajlott le a harmadik per, április 21-e és 24-e között, a szlovák kommunista párt régi vezetői, a „szlovák burzsoá nacionalista csoport" tagjai ellen. Az ellenállás egyik vezetőjét, Gustav Husákot sújtották benne életfogytiglani, négy vádlott-társát pedig hatvanhárom évi börtönnel. Még hat „nagy pert" indítottak 1954 folyamán magas rangú katonatisztek, a gazdaság magas rangú vezetői ellen (tizenegy személyt ítéltek összesen kétszáznégy évi elzárásra), az „illegális szociáldemokrata vezetőség" ellen; végül pedig egyénileg is sok személyt perbe fogtak. Akkoriban már évek óta az volt a szokás, hogy a CSKP politikai titkársága minden „fontos" per előtt jóváhagyta a vádat és a kimondandó ítéletet; utána a CSKP vezetősége megvitatta a per lefolyásáról szóló jelentést.

Az 1953-54-es perek már nem voltak olyan látványosak. Eduárd Outrata gazdasági vezető ellen folyt az 1948 és 1954 közti korszak utolsó politikai pere, 1954. november 5-én.

Ebben a megtorló hullámban Osvald Závodsky, a nemzetközi brigádok egykori tagja, franciaországi ellenálló és deportált, 1948 után az állambiztonsági szolgálat vezetője volt az utolsó kommunista, akit kivégeztek. A bíróság 1953 decemberében ítélte halálra, és a kormányon lévők elutasították a kegyelmi kérvényét. Prágában jutott akasztófára. 1954. március 19-én.

Miért került sor erre, a legmagasabb rangú kommunisták ellen irányuló megtorlásra? Volt-e valami átlátható, ésszerű elv az áldozatok kiválasztásában? (Ki legyen az... ez, vagy az?) A levéltárak megnyitása és az új kutatások nem egy tekintetben megerősítették az 1989 előtti elemzéseket, amelyek ilyesmikről szóltak: előre kiagyalt perek, nagy szerepet játszó, kicsikart „vallomások", moszkvai rendezés, törvényszéki aktákban testet öltő, eleinte Tito-ellenes, majd cionistaellenes és Amerika-ellenes ideológiai és politikai téboly. Immár számos tény pontosítja és egészíti ki ismereteinket. De arra is módot ad ez a megnyitás, hogy bizonyos feltevésekkel elmélyítsük a kommunisták elleni megtorlásnak arra a második hullámára vonatkozó ismereteinket, amely különbözik a jugoszláv eretnekség azonnal esedékes leküzdésének jegyében elkezdett elsőtől.

Gazdagon okadatolt tanulmányok tisztázták ezeknek a pereknek a nyilvánvaló okait; Moszkva keze, a moszkvai beavatkozás volt a döntő. Szoros kapcsolatban voltak a kommunistaperek a korabeli nemzetközi helyzettel: Tito lázadása után kénytelen volt a sztálini hatalom erőszakkal teljes behódolásra bírni a kommunista mozgalmat, és meggyorsítani a szovjet birodalom új területeinek „csatlósítását".

A különféle országok politikai, társadalmi és gazdasági gondjaival is kapcsolatban volt ez a megtorlás: bűnbaknak kellett az elítélt kommunista vezető; szükség volt a hibáira, hogy „megmagyarázzák" a kormányzat mulasztásait, és a büntetésére is, hogy irányt szabjon a „népharagnak"; a mindenütt jelenvaló rémuralom széthintette és elmélyítette a félelmet a vezető rétegekben, erre volt szükség, hogy mindenki fenntartás nélkül engedelmeskedjék és teljesen alávesse magát „a párt utasításainak" és „a béketábor" szovjet vezetők meghatározta követelményeinek.

A vezető körökben dúló súrlódások is vitathatatlanul szerepet játszottak az áldozatok kiválasztásában. A minden gyarmati uraság szolgatársadalmában oly gyakori kölcsönös gyűlölködést és féltékenykedést sem hanyagolhatjuk el. Így egész biztosan érdekes változatok is kínálkoztak ennek az uraságnak, a nagy moszkvai játékmesternek abban a játszmában, amelyet rémült szolgáival űzött és űzhetett; tény, hogy már régóta részletes tudomása volt erről a gyűlölködésről és féltékenykedésről.

A kommunista vezetőket sújtó két megtorlási hullámból magából is körvonalazható egy bizonyos áldozattípus. A spanyol polgárháború egykori önkénteseire csapott le a megtorlás, a külföldi ellenállás egykori résztvevőire, jugoszláviai partizánokra, franciaországi vagy angliai emigránsokra; Magyarországon, Bulgáriában és Szlovákiában főleg a hazai ellenállás kommunistáit vették célba.

De tovább kell mennünk, és azt a kérdést kell föltennünk: miért lett a Rudolf Slánsky peréből, a legfontosabb efféle perből világraszóló bemutató? A sztálini hatalom milyen lappangó világpolitikai érdekei jöttek felszínre a per egész fölépítésében? Minek ez a nagy nyilvánosság, a brutális ítéletek, ez a látványos erőszak, hiszen a jelek szerint a Szovjetunió teljesen kézben tartotta a népi demokráciákat? Ma már jól ismerjük ennek a kézben tartásnak a módszereit, a levélbe foglalt „ukázokat", az „eligazító" értekezleteket, sőt a szovjet tanácsadók ezreinek helybeli tevékenységét.

A megtorlás mélyén meghúzódó elgondolást nyomozva, szükségesnek látjuk, hogy megkockáztassunk két föltevést. Az első: a szovjet tömb háborúra készült, európai háborút készített elő. Az „amerikai imperializmus" lett a fő ellenség, és a szovjet vezetők azt hitték - vagy akarták elhitetni hogy támadásra készül a „tábor" ellen. A Slánsky-per, az egész lefolyása, szervezett tömeghatása, hevesen Amerika-ellenes „ideológiája" - a Tito-ellenesség mindig jelen van benne, de mindig az uralkodó Amerika-ellenességgel együtt - mint jelenség, azt is, sőt főleg azt szolgálta, hogy a szovjethatalom háborús készülődéséről tanúskodjék. A „hullapedagógia" nemcsak a kommunisták sorait vette célba, hanem az ellenfelet is. Sztálin már élt vele a harmincas években a Szovjetunióban, a háborút megelőző nagy tisztogatás idején. Talán meg volt győződve róla, hogy ismét ehhez a módszerhez folyamodhat?

Azok közül, akik betekinthettek a gazdag levéltári forrásokba, senki sem vonja kétségbe, hogy 1950-51-től, a koreai háború kibontakozásától kezdve a szovjet tömb erősen készült egy közeli európai háborúra és, alkalomadtán, Nyugat-Európa megszállására. Sztálin megemlítette 1951-ben, a „tábor" politikai és katonai képviselőinek értekezletén, hogy 1953-ban valószínűleg háború lesz. Mindenütt gőzerővel militarizálták a gazdaságot.

Csehszlovákiának nagyon fejlett fegyveripara volt - még az Osztrák-Magyar Monarchiába nyúltak vissza a hagyományai -, és a harmincas években a világ legnagyobb fegyverszállítói közé tartozott. 1949-től be kellett állnia a szovjet tábor fegyverszállítójának. A gazdaság és a társadalmi élet erőltetett militarizálása kísérte ezt a döntést - az az erős propaganda, hogy küszöbön a háború -, továbbá a katonai költségvetés példátlan megnövelése (öt év alatt hétszeresére nőttek a hadseregre fordított kiadások!). És tegyük hozzá: a civil társadalom zabolátlan lerombolása, az urániumbányák teljesen „szovjet szakértők" irányította módszeres kifosztása.

Jindrich Madry hadtörténész, az 1989 után megnyílt levéltárak átvizsgálása után, erre a következtetésre jut újabb tanulmányában: „1953 májusára a végsőkig fokozták Csehszlovákia fölfegyverzését, az »elkerülhetetlen háborúra« számítva."[29] Az 1948-asnak tízszeresére kellett tervezni a védelmi minisztérium 1953-as költségvetését. A csehszlovák gazdaságnak, szovjet követelésre, „háborút megelőző gazdaságként" kellett fejlődnie. 1953. január l-jén nem kevesebb mint 292 788 ember állt fegyverben, kétszer annyi, mint az 1949-es létszám, és a köztársaság elnök áprilisi döntése értelmében meghosszabbították, három évre növelték a kötelező katonai szolgálatot. Pénzügyi és anyagi tartalékokat képeztek a háború céljaira, és ebben az összefüggésben kell szemlélnünk az 1953-as júniusi „pénzügyi reformot", amely jócskán megkopasztotta a betéteseket. Bizonyos jelek arra vallanak, hogy változott a helyzet 1953 júniusában,

amikor Moszkva új urai már nem az elkerülhetetlen háború stratégiáján gondolkodtak.

Ha ebből a szögből tekintjük a kommunista vezetők elleni megtorlást, talán könnyebben megértjük az áldozat kiválasztás szempontjait. A „nagy testvér” jól ismerte hű elvtársait, és volt fogalma nyugati ellenfeleiről is. A jelek szerint machiavellista csúcsokat döntött „hulla-pedagógiája”. Mi mást tehetett volna, hogy meggyőzze az erejéről és elszántságáról az ellenfeleit (és - esetleg - ábrándokat ébresszen saját gyengeségéről), és így keltsen teljes zűrzavart a soraikban? Mi mást tehetett volna, hogy meggyőzze róla a mozgalom titkaiba beavatott híveit, hogy súlyos a helyzet, vasfegyelemre van szűkség a fenyegető összetűzésben, valami szentséges áldozatra?

A hívek leghívebbjeit kellett föláldoznia, azokat választania közülük, akikről biztosan tudható volt, hogy a velük kapcsolatos döntés a legnagyobb hatást kelti nemzetközileg is, minden irányban, a Szovjetunióban is. A legközönségesebb hazugság fegyverét kellett forgatnia, amelynek minden apró részlete ismeretes. Vajon ugyanilyen hatása lett volna a megrendezett nagy látványosságnak, ha egy Antonín Zápotockyt vagy egy Antonín Novotnyt tettek volna meg „imperialista ügynöknek”, akit alig ismertek a moszkvai vagy más apparátusokban? Ki hinné el ma, hogy Thorez vagy Togliatti, Hruscsov vagy Gottwald azt gondolta volna 1952-ben, akár csak egy másodperc tört részéig is, hogy Rudolf Slánsky, Bedrich Geminder vagy a környezetükből akárki más „amerikai ügynök” lehet? Bizony, mást sem tehettek az avatottak, csak törhették a fejüket, hogy kiokosodjanak rajta, megértsék ezt a hazugság-üzenetet, és éppen ez volt ennek a machiavellista műveletnek az egyik célja.

Csak akkor érhette el a remélt hatást ez a - hogy Annie Kriegel kifejezésével éljünk - „pokoli pedagógia”, ha olyan személyeket választanak ki, akiket ismernek a spanyol-, franciaországi, szovjetunióbeli vagy angliai antifasiszta mozgalomból, ismernek, mert deportálták őket, megjárták a náci táborokat. Az apparátusok kulcsszemélyiségei jól tudták, hogy milyen szolgálatokat tett az elítélt kommunisták nagy része, és hogy mennyire tántoríthatatlan a Moszkva iránti hűségük. Különben elég sokan voltak a föláldozott kommunisták között, akiket súlyos felelősség terhelt nem-kommunisták korábbi üldözésében és meggyilkolásában; sokan szorosan együttműködtek a „szovjet szervekkel”.

Még 1953-ban és 1954-ben is folytak perek, amíg új stratégiát nem választott a Szovjetunió: a „békés egymás mellett élést”.

Egy második föltevést is szükségesnek látunk megkockáztatni: az antiszemitizmusnak is szerepe volt a kommunisták elleni megtorlásban. A perek elemzése rendszeresen kitér a jelenségnek erre a vonására: a „cionizmus és a cionisták elleni harc” (valójában a közönséges antiszemitizmus) nyilvánvalóan azzal volt kapcsolatos, hogy megváltozott a szovjet politika Izraellel és az arab világgal szemben. „Nagy ellenség” lett az új Izrael Állam, amelynek születéséhez nagymértékben hozzájárult Csehszlovákia, többek között azzal, hogy fegyvert szállított a Haganának; ezentúl az arabok „nemzeti felszabadító harcára” épített a szovjet stratégia.

Nicolas Werth (lásd az első részt) világosan kimutatta a Szovjetunióról, hogy 1947 decembere óta antiszemita jellege is van a megtorlásnak és az ötvenes évek elején a „végső nagy tisztogatás” előkészítésének. Közép-Európában már a Rajk-perben

szembetűnő az antiszemitizmus: a bíró négy vádlottnak is emlegette a zsidó nevét, és arra is célzott, hiába, hogy volt Rajknak egy zsidó nagyapja.[89] A Slánsky-perben tetőzött ez az antiszemitizmus: tizenegy vádlott „zsidó származását” hangsúlyozták, és a „nemzetközi cionizmushoz” fűződő kapcsolatukon lovagoltak.

Elég, ha meghallgatjuk Moszkva egyik, már említett fő tanácsadóját, és mindjárt fogalmat alkothatunk erről a színfalak mögötti antiszemitizmusról. Lihacsov elvtárs felvilágosításokat kért bizonyos szlovák vezetők felforgató tevékenységéről, és állítólag kijelentette (beszélgetőtársa, egy szlovák zsaru közlése alapján): „Bánom is én, honnan veszi őket. Arra is fütyülök, hogy igazak vagy nem. Én elhiszem őket, különben is csak bízza rám. Mit törődik annyit azokkal a szar zsidókkal?”[30]

Ebből ennek az antiszemita jellegnek egy másik vonása is következik, amelyet, tudomásunk szerint, soha sem emlegetnek. Valóban úgy látjuk, hogy Sztálin és követői hatalma le akart számolni a zsidókkal a nemzetközi kommunista apparátusban, és végleg ki akarta iktatni őket. Nem gyakorolták a vallásukat ezek a zsidó kommunisták. A jelek szerint ahhoz a nemzethez tartozónak tekintették magukat, amelyhez asszimilálódtak, vagy a nemzetközi kommunista közösséghez akartak tartozni. Nincs róla sem nyilatkozat, sem forrás, hogy a népirtás tapasztalata hogyan hatott ezeknek az embereknek a zsidótudatára. De annyit tudunk, hogy sok hozzátartozójuk pusztult el náci megsemmisítő táborokban.

Ezek a zsidó kommunisták igen nagy számban voltak képviselve a kommunista internacionálé apparátusában, és a háború után is kulcspozíciókat foglaltak el több közép-európai párt- és államapparátusban. Molnár Miklós ezt írja a magyar kommunizmusról szóló összefoglalójában: „A rangsor legtetején, a vezetők szinte kivétel nélkül zsidó származásúak, akárcsak - ha némileg kisebb mértékben is - a központi bizottság, a politikai rendőrség apparátusában, a sajtóban, a könyvkiadásban, a színház- és filmművészetben... A munkáskáderek erős és vitathatatlan előretörése nem palástolhatja azt a tényt, hogy igen nagy mértékben zsidó kispolgári származású elvtársak kezében van a döntéshozó hatalom.”[31] 1953 januárjában börtönbe kerül Rajk régi barátja, a magyar államvédelmi hatóság vezetője, Péter Gábor[90] mint „cionista összeesküvő”[91]. Tulajdonképpen a maga is zsidó kommunista Rákosi teszi meg bűnbaknak, és hivatalos beszédben bélyegzi meg „Péter Gábort és bandáját” (őt magát és néhány államvédelmis tisztet).

Romániában 1952-ben dőlt el a zsidó kominternes Ana Pauker sorsa. Gheorghiu-Dej pártvezetővel és Vasile Lucával együtt ő is a vezető „hármas fogathoz” tartozott. Egy más forrásból meg nem erősített állítás szerint Sztálin kifejezte a csodálkozását Gheorghiu-Dejnek egy 1951-ben tartott találkozásuk alkalmával, hogy Romániában még mindig nem tartóztatták le a titoizmus és a cionizmus ügynökeit, és állítólag „vaskezet” követelt. Így 1952 májusában menesztették Vasile Luca pénzügyminisztert (Teohari Georgescu belügyminiszterrel együtt), utána halálra ítélték, majd életfogytiglani börtönre változtatták az ítéletet, és Luca börtönben halt meg[92]. Július elején elmozdították Ana Pauker külügyminisztert, 1953 februárjában letartóztatták, majd 1954-ben szabadon

bocsátották, és visszatérhetett családja körébe. Ezzel az alacsonyabb kádereket is elérte az antiszemita színezetű megtorlás.

Moszkvában is történtek akkor olyan események - az állambiztonsági szolgálat gyökeres átszervezése, a vezetője, Abakumov letartóztatása 1951 júliusában - amelyek alapján egy harmadik föltevést is megfogalmazhatunk: valószínűleg a szovjet állambiztonsági szolgálat klikkharcai játszottak döntő szerepet azoknak az áldozatoknak a kiválasztásában, akik együttműködtek ezekkel a szolgálatokkal, és a büntetések mértékének kiszabásában is. Karel Kaplan állapítja meg utolsó összefoglaló művében: „Már csak egy kérdés vár válaszra, mégpedig az, hogy nem a moszkvai állambiztonsági központ súrlódásai és az ott végbement változások okozták-e a szovjet biztonsági szolgálatokkal együttműködő egyik csoport felszámolását és egy másikkal (Bacílekkel, Kepperttel és másokkal) való felváltását.”[32]

Csak a főbb moszkvai levéltárak igen részletes tanulmányozása alapozhatja meg és igazolhatja ezt az utóbbi föltevést. Biztos, hogy volt torzsalkodás Sztálin uralmának végén az állambiztonsági szolgálatok különféle csoportjaival és vezetőivel kapcsolatban álló lehetséges utódai - Hruscsov, Malenkov, Berija - között; van némi fogalmunk a hadsereg és az NKVD „különleges szolgálatainak” vetélkedéséről, amelyek éppen a népi demokratikus országokban versenyeztek egymással, ahová a hadsereg hatolt be elsőnek.[33]

A prágai levéltárakban ott vannak a szovjet biztonsági szolgálatok tanácstalanságának nyomai. 1950 tavaszán a moszkvai központ leváltotta az 1949 októberében Prágába érkezett tanácsadókat, mert „nem érték el a kívánt eredményeket”. A Kremlben, egy 1951. július 23-án tartott értekezleten, amelyen a meghívott Gottwald a nemzetvédelmi miniszterével, Aleksej Cepickával képviseltette magát, Sztálin megbírálta tanácsadóinak felelőtlen munkáját. Különben egy Gottwaldhoz intézett és főleg Slánsky és Geminder sorsával foglalkozó levelében, amelyet Cepicka vitt haza Moszkvából, Sztálin ezt is kijelentette: „Ami a Bojarszkij elvtárs [szovjet főtanácsadó] munkájával kapcsolatos elismerő véleményét és azt a kívánságát illeti, hogy hagyjuk meg a Csehszlovák Köztársaság Nemzetbiztonsági Minisztériumának tanácsadói tisztében, minekünk egész más a véleményünk róla. Bojarszkijnak a Csehszlovák Köztársaságban végzett munkája világosan megmutatta, hogy nem képes megfelelően, kellő felelősségtudattal teljesíteni tanácsadói feladatát. Ezért elhatároztuk, hogy visszahívjuk Csehszlovákiából. Ha igazán szükségük volna állambiztonsági ügyekben járatos tanácsadóra (az önök kezében a döntés), igyekeznénk, hogy rátermettebb és tapasztaltabb szakembert találjunk.”[34]

Ilyen körülmények között kétségkívül igen ingatag lehetett a biztonsági főnökök lelkiállapota; a csehszlovák nyomozati csoportfőnök például följegyezte a tanácsadók egyik megjegyzését: „Idejekorán csak lepedőben hagyja ott az ember a biztonsági szolgálatot.” Jindrich Vesely állambiztonsági főnök öngyilkosságot kísérelt meg 1950-ben (fölgyújtotta magát). Ez nem sikerült, de 1964-ben másodszor is megpróbálkozott vele, most már sikeresen. A második kísérlete előtt hosszasan megindokolta az öngyilkosságát; ez az írás a CSKP központi bizottságának levéltárában van, és egészen őszintének tetszik. Ebben a vallomásban Jindrich Vesely az első kísérletének okaira is kitér. Tisztában volt vele, hogy Sztálin rendszeresen elteszi láb alól a biztonsági szolgálatok vezetőit, és

Vesely így akarta elkerülni saját likvidálását.

Végül egy negyedik föltevés is elkerülhetetlennek látszik, ha a kommunista vezetők közül való áldozatok kiválasztásának alapelveit kutatjuk: egy olyan nagy pert készítettek elő, amely a birodalom moszkvai anyaországában koronázta volna meg a többi ország politikai persorozatát, és magában a központban, Moszkvában büntette volna meg egy óriási „nemzetközi összeesküvés" állítólagos résztvevőit. „Az utolsó összeesküvés" című fejezetben vizsgált új adatok megannyi komoly érvvel indokolják a közép- és délkelet európai kommunisták elleni megtorlásnak ezt az értelmezését.

Az „utóterrortól" az utókommunizmusig

Néhány megállapítással kell kezdenünk annak a korszaknak a tanulmányozását, amely 1955-56-tól - Molnár Miklós szerint az „utóterror" éveitől - 1989-90-ig tart, amikor Közép- és Délkelet-Európa legtöbb országában fölbomlanak a kommunista rendszerek. Ezek segítségével talán könnyebben megértjük a megtorlás 1955-56-tól kezdődő időszakának alakulását és alapelveit.

Először is azt állapítsuk meg, hogy a kommunista rendszerek európai elterjedését követő megtorlás, amelyet túlzás nélkül tömegterrornak minősíthetünk, az alapvető szabadságjogok megsértésén és fölszámolásán alapult, ami különben a célja is volt.

Nemzetközi okmányokban írták körül és határozták meg pontosan ezeket a jogokat, különösen az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában, amelyet 1948 decemberében szavazott meg az Egyesült Nemzetek Szervezetének közgyűlése, bár tartózkodott a szavazáskor a Szovjetunió és öt „népi demokrácia". Homlokegyenest ellenkezett ez a megtorlás az illető országok érvényben lévő alkotmányának betűjével; ténylegesen a kommunista párt nem alkotmányos szervként működő vezetősége és egész apparátusa szabta meg a megtorlás arányait és főirányait. Például Csehszlovákiában csak 1960-ban foglalják bele „a kommunista párt vezető szerepét" az alkotmányba, amelyet - a Szovjetunió alkotmánya után - a világ második szocialista alkotmányának nyilvánítanak. Gyakran érvényes törvényeket is megsértett a megtorlás; például semmilyen törvénykezés sem engedélyezte a kínzás tömeges alkalmazását nyomozás és fogvatartás közben; semmilyen törvény sem adott teljhatalmat a politikai rendőrségnek, amely futószalagon gyártotta a pereket. Hangsúlyoznunk kell ebben a tekintetben, hogy olyan megjegyzések kísérték a kommunistaperek első fölülvizsgálatát, amelyek nem azzal vádolták a rendőrséget, hogy „a törvény fölé", hanem azzal, hogy „a párt fölé helyezte magát"; nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy csökkentsék vagy elmossák a politikai vezetőknek a rendőrrendszer működtetésében viselt felelősségét.

Most pedig emeljük ki a kommunista diktatúra sajátosságait. Nemcsak egy állam ügye volt (bár az kétségkívül a föld egyhatodára terjedt ki), hanem több állam ügye, vagyis nemzetközivé lett a diktatúra. Közlekedőedény-rendszert alkottak a kommunista diktatúrák, egymás között és a központtal, Moszkvával. A megnyílt levéltárak jóvoltából ma már tudjuk, hogy 1944-ben a kommunista internacionálában kikristályosodott és később a szovjet központi apparátusba betagolódott, nagy hatalmú nemzetközi kommunista apparátus sugalmazta a megtorlást a jövendő „népi demokráciákban". Mindjárt a Komintern 1943. június 9-én bejelentett fölöszlatása után, június 12-én

megalakuk az SZK(b)P központi bizottságának nemzetközi tájékoztatási osztálya, Alekszandr Scserbakov és helyettesei, Georgi Dimitrov és Dmitrij Manuilszkij irányítása alatt. Ez az osztály irányította tovább a kommunista pártokat; kezdettől fogva Dimitrov volt az igazi vezetője, de csak 1943 decemberének végén nevezték ki hivatalosan vezetőnek, a szovjet politikai bizottság határozata alapján. Ez az osztály utasításokat adott, a kommunista pártok Szovjetunióba telepített külföldi irodái útján (Albániának és Jugoszláviának nem volt ilyen külföldi irodája), rádiókapcsolatok vagy futárok, később pedig moszkvai „tanácskozások" útján. Így tárgyalt Wladislaw Gomulka Dimitrovval, 1945. május 10-én. Utóbbi Gomulka szemére hányta, hogy nem hoznak szigorú büntetőintézkedéseket Lengyelországban, majd hozzátette: „Nem lehet takarékoskodni a gyűjtőtáborokkal." Eszerint már a háború végén is táborrendszert szántak a politikai ellenfeleknek?[35]

Hamarosan kockázatosnak bizonyult, hogy olyan országokra is kiterjesztették a bolsevik kísérletet, amelyek nem olvadtak be a Szovjetunióba: megmaradtak ott és meg is nyilvánultak a nemzeti érzékenységek, hiába lépett közbe Moszkva újra meg újra, hogy egy kaptafára húzza a szovjet tömb rendszereit. Az 1948-49-es jugoszláviai, az 1953 és 1956 közötti magyarországi és az 1956-os lengyelországi események után meg el is mélyült a kommunista rendszerek elkülönülése, a Szovjetunió és Kína hatvanas évek elején bekövetkezett szakítása és ennek az európai csatlós országokban, különösen Albániában és Romániában kelt visszhangja révén.

Jegyezzük meg végül, hogy a korábban hatalmon lévő kommunisták szembe tudtak nézni elnyomó múltjukkal; ez az egyik legnagyobb különbség a kommunizmus és a nácizmus közt, amelynek sosem voltak olyan alakjai, mint Hruscsov, Nagy Imre, Dubcek vagy Gorbacsov. Az ötvenes évek során mindenütt az áldozatok „rehabilitálása" lett a főhatalomban való utódlásért vívott harcok fő tétje, ugyanis megnyílt az utódlás, akár azért, mert elhunyt a nagyfőnök - Sztálin és Gottwald 1953-ban, Bierut Lengyelországban, 1956-ban -, akár azért, mert leváltották a főtitkárt, mint Rákosit Magyarországon, 1956-ban. A „rehabilitálás" nemcsak azt jelentette, hogy lelepleznek égbekiáltó bűnöket, hanem azt is, hogy megkeresik a felelőseiket. A hatvanas években mindvégig fontos maradt a rehabilitálás a hatalom csúcsán folyó küzdelmekben, különösen Csehszlovákiában. De az utópia bajnokai (kivált az értelmiségiek) elevenébe is vágott ez a dolog, mert őszerintük erkölcsi oldala is volt a kommunista eszménynek, és, a rendszer leleplezett bűnei láttán úgy érezték, hogy becsapták őket. 1953-tól egészen a hatvanas évekig az amnesztiák is beletartoznak a megtorlás történetébe, még ha gyakran csak részlegesek voltak is, mert igen sokatmondó politikai lépéseket képviseltek.

1955-56-ban még megvolt a húsdaráló, de már csikorgott. Leváltották, olykor letartóztatták és - igaz, csekélyke büntetésekre -elítélték a politikai rendőrség vezetőit, akik 1949 és 1953 között a megtorlás hétpróbás „mesterei" voltak. Politikai vezetőknek kellett lemondaniuk, itt-ott egykori rabok léptek a helyükbe, mint Gomulka Lengyelországban vagy Kádár Magyarországon. Mindent összevetve, úgy látszott, hogy „enyhülnie" kell a megtorlásnak...

Még sok nyitott seb maradt a kommunista rendszerek alakuló időszakából. Meg a tömegterror sem tűnt el egészen, mint a megtorlás eszköze, az ötvenes és hatvanas

években. Valójában jogosnak tartjuk, ha a szovjet hadsereg katonai beavatkozásait is ide soroljuk. A harckocsi a terrort akarta kivinni az utcára az emberek közé, és a lakosság rettegését jelképezte.

Az NDK-ban avatkozott be először szovjet harckocsi, 1953. június 17-én, azzal a céllal, hogy eltapossa Kelet-Berlinben és más nagyvárosokban a dolgozóknak a munkakörülményeket szigorító kormányzati intézkedések ellen tiltakozó spontán tüntetéseit. A legújabb kutatások szerint legalább 51 ember lelte halálát a zavargásokban és az azokat követő megtorlásban; kettőt harckocsik tapostak el, hetet szovjet bíróságok és hármat az NDK bíróságai ítéltek el, 23-an sebesülésbe haltak bele, és a biztonsági szolgálatok 6 tagja is életét vesztette. Június 30-ig 6171 embert tartóztattak le, azután pedig körülbelül újabb 7000-et.[36]

Az SZKP XX. kongresszusa után kétszer folyamodtak látványos katonai beavatkozáshoz a szovjet vezetők: 1956-ban Magyarországon és 1968-ban Csehszlovákiában. A harckocsiknak mindkét esetben olyan totalitarizmusellenes népfelkelést kellett eltiporniuk, amelyhez széles rétegek csatlakoztak.

Magyarországon ott volt helyben a szovjet haderő, amelynek egységei kétszer is beavatkoztak: Budapesten október 24-én hajnali 2 óra felé - 31-án megkezdték a kivonulást -, majd november 3-ról

4-re virradó éjszaka. Kemény harcok folytak november 6-ig, de néhány ellenállási góc, különösen a munkáskerületekben, egészen november 14-ig kitartott; ugyanekkor a Mecsek hegységben is levertek egy felkelőcsapatot. Ám decemberben megint fegyveres összecsapásokra került sor, utcai tüntetésekkel együtt. Salgótarjánban 131 embert ölt meg a szovjet és magyar egységek sortüze december 8-án.

Néhány hétre a mindennapi magyar élet része lett a terror lényege, az erőszakos halál és a halálos fenyegetés. Körülbelül 3000 embert öltek meg a harcokban, kétharmadukat Budapesten; mintegy 15 000-en sebesültek meg. A magyar történészek az elnyomók embervesztéseit is megállapíthatták, a levéltárak megnyitása jóvoltából: eszerint a politikai rendőrség (az ÁVH), a szovjet és a magyar hadsereg és a belügyminisztérium egységei 350 fő veszteséget tartottak nyilván október 23-a és december 12-e között; az ÁVH, a rendőrség vagy a hadsereg 37 tagját végezték ki rövid úton, agyonlőtték vagy meglincselték. Így - ez a történészek kifejezése - „bemocskolták a forradalom becsületét”.[37]

Több mint százezer embert érintett a magyar forradalom eltiprását követő megtorlás, amelyben, 1957 elejéig, igen tevékenynek mutatkozott a szovjet katonai rendőrség: több tízezer embert internáltak a december 12-én hivatalosan visszaállított táborokba; másrészt bűnper indult 35 000 ember ellen, és bebörtönöztek közülük 25 000-30 000 embert; több ezer magyart deportáltak a Szovjetunióba; 229 felkelőt halálra ítéltek és kivégeztek; végül 200 000 ember elmenekült a megtorlás elől, külföldre szökött.

Ez a megtorlás hamar megtalálta kipróbált gépezetét: a katonai bíróságok különleges tanácsa és a népbíróságok köré kiépített kivételes igazságszolgáltatást. Így a budapesti népbíróság előtt zajlott le Nagy Imre pere. Régi kommunista volt, a háború alatt moszkvai emigrációban élt. 1948-ban eltávolították a hatalomból, 1953-ban miniszterelnök lett, 1955-ben megint leváltották, végül elvállalta a felkelők kormányának

elnöki tisztét. Nagynak és vádlott-társainak pere 1958 júniusában ért véget. Ketten távol voltak; Losonczy Géza kommunista újságíró, egykori ellenálló, aki már 1951 és 1954 között is börtönben ült, majd Nagy Imre kormányának minisztere lett, de 1957. december 21-én meghalt a börtönben, valószínűleg valla-tói segédlettel; továbbá Szilágyi József, aki már a háború előtt is kommunista volt, a háború alatt börtönviselt ellenálló, majd 1956-ban Nagy Imre kabinetfőnöke, akit április 22-én halálra ítéltek és 24-én kivégeztek. A fennmaradt akták szerint az egész vizsgálat alatt elszánt vádlóként viselkedett: többek között azt hajtogatta a vallatóknak, hogy Horthy fasiszta rendszerének börtönei valóságos üdülők voltak ezekhez a későbbiekhez képest.

1958. június 9-én kezdődött Nagy Imre perének tárgyalása, és 15-én hirdettek ítéletet; 16-án végezték ki a három halálraítéltet. Nagy Imrén kívül Maléter Pál tábornokot ítélték halálra, aki ellenálló volt a háború alatt, 1945 óta kommunista, 1956-ban a felkelők kormányának védelmi minisztere, akit a szovjet hatóságok tartóztattak le; továbbá Gimes Miklós kommunista újságírót, aki illegális lapot alapított a forradalom szétzúzása után. Öt más vádlottat ítéltek öt évtől életfogytig terjedő börtönbüntetésre.

A Nagy Imre-per, a népi demokráciák egyik utolsó nagy politikai pere azt bizonyította, hogy a szovjet katonai beavatkozás jóvoltából helyreállított kommunista hatalomnak szükségképpen vissza kell térnie a megtorlás e végletes formájához. De már nem tudott nagy, látványos pereket rendezni; Nagy Imre pere is zárt ajtók mögött zajlott le, a budapesti központi börtön épületében, a politikai rendőrség székházában, egy különlegesen berendezett tárgyalóteremben. 1958-ban nem maradhattak életben Nagy Imre és társai, hiszen nem voltak hajlandók törvényesnek elismerni a szovjet beavatkozást és a Kádár János vezette csapat hatalomátvételét, és mert a népfelkelést jelképezték.

Az új kutatások a kegyetlenséget hangsúlyozzák ebben a megtorlásban, és habozás nélkül nevezik „rémuralomnak”. De azt is megállapítják, hogy ellentmondásos korszak ez, és különbözik az 1947 és 1953 közötti évektől. Már 1959-ben megvolt az első -részleges - amnesztia, pedig még perek folytak a felkelők ellen. 1960-ban visszavonták a rendkívüli intézkedéseket, feloszlatták az internálótáborokat stb. 1962-ben eltávolították a politikai rendőrségnek a Rákosi-korszak kiagyalt pereiben vétkes tagjait; egyébként Rajkot is végérvényesen rehabilitálták 190 más áldozattal együtt. 1963-ban általános közkegyelmet hirdettek, de az nem vonatkozott „gyilkosságért” elítélt bizonyos felkelőkre. Véget ért az erőszakos megtorlás. De csak 1989-ben jött el Nagy Imre és „cinkosai” rehabilitálásának ideje, és 1988-ban még ütötte-verte a rendőrség Budapesten azokat a tüntetőket, akik Nagy Imre kivégzésének évfordulójáról akartak megemlékezni...

Két külső tényező is befolyásolta ezt az átalakulást: egyfelől mind jobban bírálták sztálini típusú uralmat a Szovjetunióban, és kiszorították híveit a szovjet vezetőségből; másfelől új nemzetközi helyzet állt elő, tért hódított a békés egymás mellett élés gondolata a kelet-nyugati kapcsolatokban. Ez a két tényező nemcsak Magyarországon talált visszhangra...

Magyarország után tizenkét évvel Csehszlovákiára támadt a tömegterror elterjesztésére szánt szovjet harckocsi. Meg kell különböztetnünk az 1968-as katonai beavatkozást az 1956-ostól, még ha azonos volt is a céljuk: a „szovjet típusú

szocializmus” ellen kitört népfelkelés eltaposása. Különböztek egymástól, mert idő telt el közöttük, megváltozott a nemzetközi helyzet és a kommunista világrendszer sajátos helyzete. Igaz, szovjet volt a rohamcsapatok zöme, de a Varsói Szerződés négy másik országa is részt vett az akcióban: Bulgária, Lengyelország, Magyarország és a Német Demokratikus Köztársaság. Még egy alapvető különbséget is nyomatékosan hangsúlyozunk; Csehszlovákiában nem állomásoztak szovjet katonai egységek, mint Magyarországon 1956-ban, ebben a legyőzött országban, amelyet megszállt országnak lehetett tekinteni, ahol csak a kitört fegyveres utcai harcokba avatkoztak be a szovjet hadosztályok. A szovjet vezérkarnak arra is föl kellett készülnie, hogy a csehszlovák hadsereg ellenáll az elözönlésnek, helyi, vagy akár európai háborúval is számolnia kellett.

Érthető hát a bevetett eszközök tekintélyes tömege. 1968. április 8-án kezdődtek el a „Duna” fedőnevű hadművelet előkészületei, Grecsko marsall, szovjet védelmi miniszter GOU 71/87654 jelű utasításával, és augusztus 20-ról 21-re virradó éjszaka ennek az utasításnak az alapján léptek akcióba a nagyrészt az NDK, Lengyelország és Magyarország területén állomásozó szovjet csapatok. Főleg harckocsiegységek, amelyek mindenütt a megtorlást jelképezték, 1989-ben a pekingi Tienanmen téren is. 165 000 ember és 4600 harckocsi nyomult be az első hullámban; öt nap múlva már 6300 harckocsival, 800 repülőgéppel, 2000 ágyúval felszerelt 27 hadosztály, körülbelül 400 000 katona szállta meg Csehszlovákiát.

Baj van a koporsókkal

1952 decemberében, a Slánsky-per tizenegy elítéltjének kivégzése után elhamvasztották a tetemeket, és szétszórták hamvaikat a Prága környéki zúzmarás utakon és mezőkön. Hat év múlva a magyar kommunista hatalom azonban idegenkedett ettől a hamvasztásos megoldástól.

A kivégzés után előbb egy vastag betonréteg alá temették Nagy Imrét és társait a börtön udvarán, a Kozma utcában, ahol lefolytatták a pert. Az áldozatok családtagjai nem ismerték ezt a helyet, a hatalom mégis félt ezektől a bebetonozott holttestektől. 196l nyarán exhumálták, és éjszaka, a legnagyobb titokban eltemették őket a budapesti köztemetőben, a per két másik áldozata. Losonczy Géza és Szilágyi József temetkezési helye mellé. A temetőfalon emelték át a koporsókat; a temető alkalmazottai mit sem tudtak ennek az álnéven nyilvántartott három halottnak az eltemetéséről. Harminc esztendeig mindhiába próbálták kideríteni a sírok helyét a hozzátartozók. Ők aztán - bizonytalan értesülések alapján -a köztemető 301-es parcellájának néhány sírjára hordták a virágaikat. A rendőrség folyton zaklatta a látogatókat, gyakran feldúlta a sírokat, lovakkal tapostatta le őket.

Végre 1989 márciusában kihantolhatták a tetemeket. Losonczy Gézán több bordatörést állapított meg a halottszemle; némelyik törés három-hat hónappal, más törések meg nagyon kevés idővel az áldozat halála előtt keletkeztek.

Az akkori kormány fiatal vizsgálótiszteket bízott meg a temetkezési helyek azonosításával. A per felülvizsgálatát irányító Rajnai Sándor - 1988-89-ben Magyarország moszkvai nagykövete - is ott volt azok között, akik nem voltak hajlandók segíteni a

vizsgálótisztek munkáját.

(A Nagy Imre-per felülvizsgálatát 1988-ban kezdeményező magánvád jogi képviselője, Dornbach Alajos nyilatkozata alapján; a Communisme 26-27. számában jelent meg.

L'Âge d'Homme, Párizs, 1990.)

Mindjárt világosabban érzékelhetjük a terror bevetett hírnökszörnyetegeinek arányait, ha tekintetbe vesszük, hogy 1940-ben 2500 harckocsi zúdult Franciaországra, sokkal kisebb lánctalpas, ágyús acéltömeg, mint 1968-ban Csehszlovákiára, és hogy a hitleri Németország 3580 harckocsit mozgósított 1941 júniusában a Szovjetunió elleni támadásra; és végül, hogy Csehszlovákiának körülbelül 14,3 millió lakosa volt, még feleannyi sem, mint 1940-ben Franciaországnak.

Nem volt helyi háború, békésen, fegyvertelenül álltak ellen az elözönlésnek. A támadók mégis megöltek 90 embert, nagyrészüket Prágában; súlyosan megsebesült 300, könnyebben pedig 500 cseh és szlovák. A megszálló csapatok - közúti baleset, ügyetlen fegyverhasználat, katonaszökevények kivégzése miatt bekövetkezett -veszteségei mindmáig ismeretlenek; csak annyit tudunk, hogy a csehek lelőttek egy bolgár katonát. A szovjet hatóságok több vezetőt letartóztattak és deportáltak, de pár nap múlva kénytelenek voltak szabadon bocsátani őket, és tárgyalni velük. Valójában kínos kudarcot vallott a beavatkozás politikai forgatókönyve: a megszállók kollaboráns „munkás-paraszt kormány” megalakítását tervezték, ez azonban nem sikerült nekik.

Nem ért véget 1968-ban az ezzel a katonai beavatkozással kapcsolatos megtorlás. Bizonyára az „élő fáklyákat” is az áldozatok közé kell számítanunk, azokat az embereket, akik azért áldozták fel magukat nyilvánosan, hogy tiltakozzanak a megszállás ellen. Akkoriban jelképes áldozatnak tekintették őket, és ez manapság is érvényes. Jan Palach húszéves diák választotta először ezt a sorsot: 1969. január l6-án, 14 óra 30 perckor áldozta fel magát Prága belvárosában; három nap múlva nagy tüntetések voltak a halála miatt. Februárban egy másik diák, Jan Zajíc is követte példáját; a harmadik „élő fáklya” - egy negyvenéves kommunista, Evzen Plocek -április elején gyújtotta föl magát Jihlava főterén, Morvaországban.

Csehszlovákiában csakhamar eredeti vonással gazdagodott a megtorlás: belső erők gyakorolták, a „normalizált” hadsereg és rendőrség. Persze, óriási volt a szovjet hatóságok nyomása: a megszálló hadsereg tartós berendezkedésére támaszkodott. Egy váratlan esemény is a kezükre játszott: félmillió ember spontán tüntetése, 1969. március 28-ról 29-re virradó éjszaka. Hatvankilenc városban tódultak az utcára csehek és szlovákok, ünnepelték, hogy jégkorong-válogatottjuk győzelmet aratott a Szovjetunió fölött a világbajnokságon; 36 szovjet helyőrségből 26-ot támadtak meg. Fenyegetőztek is a marsallok; barátságosan figyelmeztették Alexander Dubceket - aki akkor még, április 17-ig, a CSKP főtitkára volt -, hogy könnyen Nagy Imre sorsára juthat...

A megszállás első évfordulója jócskán próbára tette a „normalizált” csehszlovák erők - a hadsereg, a rendőrség és a vállalatoknál megalakult népi milíciák különleges egységei - megtorlási képességét; tudatosan fölkészítették rá őket. Sok összecsapást idéztek elő a nagyrészt fiatalokból álló tüntetőkkel. Kemény rohamokat intéztek, különösen Prágában,

ahol augusztus 20-án meg is öltek két fiatalt. Minden nagyvárosnak ki kellett állnia a hadsereg harckocsikkal, páncélosokkal felszerelt különleges egységeinek rohamát. Manapság úgy minősítik a szakértők ezt az erőszakcselekményt, hogy „a háború utáni csehszlovák hadsereg legnagyobb hadművelete”. Augusztus 21-én három másik tüntető is meghalt, több tucat pedig súlyosan megsebesült. Ezerszámra tartóztatták le és verték meg az embereket. Később, 1969 végén 1526 tüntetőt ítéltek el a szövetségi gyűlés elnökségének törvényerejű rendelete alapján, amelyet augusztus 22-én írt alá ennek a szervnek az elnöke, Alexander Dubcek...[38]

Ezenkívül még néhány más személyt is börtönbe vetettek 1969-ben, olyanokat, akik részt vettek az 1968-as lázadásban, továbbá egy csoport fiatalt, a Forradalmi Ifjúsági Mozgalom (HRM) tagjait, akik kivették a részüket az első évfordulós tüntetések előkészítéséből; sikerült a rendőrségnek besúgót beépítenie közéjük. De hiába volt az „ultrák” erős nyomása, a „normalizátorok” hatalma mégiscsak kevésnek bizonyult hozzá, hogy politikai pereket indítsanak 1968 kommunista vezetői ellen. Az elemzések gyakran emlegetik, hogy az új gárda azért húzódozott ettől a lépéstől, mert - a múlt fényében - attól félt, hogy ellene is fordulhat ez a kétélű fegyver. A CSKP új főtitkára, akit a szovjet vezetőség ültetett Dubcek helyébe, már ismerte a dörgést: 1954-ben életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték egy „szlovák burzsoá nacionalisták” elleni nagy perben, és több mint kilenc évet töltött rács mögött. De azért, Moszkva jóváhagyásával, alattomosan és kegyetlenül gyakorolták a tömegterrort, suttyomban hintették szét a félelmet: százezrektől vonták meg a közéletben való részvétel jogát, szakmai tilalmak sújtották az embereket, a gyerekeik pedig tússzá váltak: nem juthattak be a közép-vagy felsőoktatási intézményekbe. A rendszer már a normalizálás kezdetén lecsapott az 1968 után újjászületett civil társadalom szerveire: körülbelül hetven szervezetet és társaságot tiltottak be vagy szüntettek meg úgy, hogy beolvasztották más, hivatalos egyesületekbe; visszaállították a kemény cenzúrát stb. Végül a csehek és a szlovákok tízezrével indultak emigrációba, az 1948-as februári kivándorlók nyomában. A kommunista rendszer negyven éve alatt körülbelül négyszázezer ember, leginkább szakmunkások és diplomások tömege vett vándorbotot a kezébe; 1969 után a bíróságok rendszerint elítélték őket távollétükben.

A „prágai tavasz” elfojtása után mégsem tűnt el egészen a politikai per a megtorlás fegyvertárából. 1971 márciusa, a HRM tizenhat tagjának pere után - amelyben négy év börtönbüntetésre ítélték a vezetőjét, Petr Uhlt - kilenc per zajlott le 1972 nyarán; 1968 bizonyos „másodvonalbeli” szereplőit fogták perbe és ítélték el a megszállás után kifejtett tevékenységükért. A 46 vádlottból - kétharmaduk régi kommunista volt - 32-t ítéltek el kilencvenhat évi végrehajtandó börtönbüntetésre, l6 másik pedig, több hónapos vizsgálati fogság után, huszonegy évet kapott felfüggesztve. Öt és fél év volt a legnagyobb büntetés, „irgalmas” ítélet a rendszer kezdeti korszakának szörnyűségeihez képest. Büntetésük letöltése után ismét bebörtönözték ennek a megtorlási hullámnak több elítéltjét, így Petr Uhl, Jaroslav Sabata, Rudolf Batek, mindent összevetve, élete kilenc évét töltötte börtönben a hetvenes-nyolcvanas években. Így, az idő tájt Csehszlovákia tartotta Európában a politikai üldözés szomorú rekordját.

1956 és 1968, a nagy lázadások eltiprása a megtorlás természetrajzának egy másik

vonására, éspedig közlekedőedény-jellegére irányítja a figyelmünket. Tény, hogy az egyik ország megrázkódtatásai a többiben is hullámokat vetettek, különösen ha katonailag is beavatkozott a moszkvai központ. 1956-ban, a magyar felkelés idején a CSKP megriadt posztsztálinista vezetősége készen állt, hogy Magyarországra küldje a csehszlovák hadsereg egységeit; egyszersmind az elnyomást is fokozta, ismét börtönbe vetett bizonyos szabadon bocsátott poliükai foglyokat, és hajszát indított azok ellen a csehek és szlovákok ellen, akik rokonszenveztek a magyar felkeléssel; 1163 ember ellen emeltek akkor vádat, főleg azért, mert szóbelileg fejezték ki rokonszenvüket; nagyrészük, 53,5%-uk munkás volt, és legföljebb egy év börtönbüntetést kaptak, ritkán többet. Albániában látványosabb volt az elnyomás ekkoriban; 1956. november 25-én bejelentette Hodzsa rendszere, hogy elítéltek és kivégeztek három „titoista" vezetőt, az akkor éppen gyermeket váró Liri Gega asszonyt, az AKP központi bizottságának tagját, Dale Ndreu tábornokot és Petro Bulit. Romániában már elnézőbbnek mutatkozott Gheorghiu-Dej az üldözött nacionalisták iránt, kezdte kijátszani a „kínai kártyát" a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolataiban, és közben nagy pert készített elő külkereskedelmi vezetők, sok esetben zsidó kommunisták ellen.

Azok a rendszerek, a Szovjetuniót is beleértve, amelyek tartottak a „prágai tavasz" eszméinek fertőző hatásától, még 1968-ban, a Csehszlovákia elleni katonai beavatkozás előtt és után fokozták az üldözést. Alfred Foscolo sorsa is ezt bizonyítja, és érzékelhetjük belőle a kor légkörét. Bolgár anya és 1949-ig Bulgáriában tanító francia apa gyermeke volt ez a fiatal francia, aki rendszerint Bulgáriában töltötte a nyári szünidőket. 1966-ban jogot és keleti nyelveket tanult Párizsban, és azzal segített bolgár barátainak, hogy Franciaországban ötszáz példányban sokszorosított egy röplapot, és magával vitte Szófiába. Szabad választásokat követeltek benne a fiatalok, sajtó- és utazási szabadságot, munkás-önigazgatást, a Varsói Szerződés érvénytelenítését, a megtorlás áldozatainak rehabilitálását. Ugyanabban az évben kislánya születik a bolgár Rajna Aracsevától. Fredy és Rajna házasságkötési kérvényt nyújt hát be, de az engedély egyre csak várat magára. Aztán elérkezik 1968.

Alfred Foscolo ezt írja erről a beszámolójában:

„1968 elején bevonulok katonai szolgálatra. Júliusban arról értesít a bolgár nagykövetség, hogy megkapom a házassági engedélyt, azzal a feltétellel, ha személyesen megyek érte Szófiába. Két hét szabadságot kapok, és rohanok Bulgáriába. De ott újabb elutasítás vár. I968 augusztusában vagyunk, és 21-én a szovjetek bevonulnak Prágába: 28-án üres kézzel ülök fel az Orient-expresszre; vissza Párizsba. De majd csak évek múlva érkezem meg: a határon letartóztatnak a Darzsavna Szigurnoszt ügynökei. Bezárnak az állambiztonsági szolgálat ideiglenes börtönébe, két hétig eltűntnek vagyok nyilvánítva, csak Nedkov százados tud rólam, aki nem kertel, föltárja a helyzetet: vagy együttműködök velük, elismerem, hogy imperialista ügynök vagyok, vagy soha senki sem hall többé felőlem. Belemegyek, azt remélem, hogy a perben majdcsak kiderül az igazság.

1969. január 6-án kezdődik a per. Két haverom meg Rajna ül mellettem a vádlottak padján. Az ügyész halált kér a fejemre, az ügyvédem meg azt válaszolja, hogy

teljességgel rá is szolgálok, mégis enyhe ítéletet kér. Valójában propagandacélokat szolgáló bírósági bohózat ez. Összbüntetésem huszonhét évi börtön kémkedésért, ebből tizenöt év szigorított. A haverjaim tíz-tizenkét évet kapnak, Rajna egy évet, pedig ő semmit sem tudott a röplapról. Egy barátomat, egy Párizsban élő bolgár politikai emigránst távollétében ítélnek halálra.

Egy hónapot töltök a szófiai központi börtön siralomházában (7-es részleg), utána átvisznek a sztarazagorai börtönbe, ahol az ország két-háromszáz politikai foglyának nagy részét tartják fogva. Sokat tanultam ott a kommunizmus első huszonöt évének bulgáriai börtöntörténetéről, és rájöttem, hogy semmiségek az én viszontagságaim ahhoz képest, amit bolgárok ezrei éltek át. Az 1969. október 8-i zendülésnek is tanúja voltam; sok rab lelte halálát benne. Ekkoriban utasították el azt az újabb házassági kérvényünket is, amelyet már a rabságból adtunk be Rajnával együtt.

Minden várakozás ellenére, szabadon bocsátottak 1971. április 30-án, és visszaküldtek Franciaországba. 1968-ban, a csehszlovák ügy idején, még arra lett volna jó a letartóztatásunk meg utána egy nagy, látványos per, hogy bebizonyítsa: „imperialista erők” keze van benne a keleti önállósulási mozgalomban, de akkor már elkezdődött a helsinki folyamat, már nem volt kívánatos a jelenlétem a bolgár börtönökben. Két bolgár bajtársam bezzeg nem részesült ebben az irgalmas döntésben.

Visszatértem Párizsba, és különféle terveket szőttem, hogy juttathatnám ki hozzám Rajnát és a kislányomat. Végül, 1973. december 31-én titokban Szófiába utaztam, álnéven és hamis útlevelekkel. A hamis papírok és valami pimasz szerencse jóvoltából mind a hárman átjutottunk a bolgár-török határon, 1974. január 1-ről 2-ára virradó éjszaka. Két nap múlva Párizsban voltunk.”[39]

Ennek az 1955-56-tól 1989-ig terjedő korszaknak a folyamán a minden önkényuralmi rendszerre jellemző észjárás szabályozta az elnyomás működését; ott a rendőri gépezet, és csépeli az ellenzéket, amely általában ösztönösen - sztrájkokkal, utcai tüntetésekkel - nyilatkozik meg a társadalmi mozgalmakban, vagy akár megfontoltan, tervszerűen, követeléseit hangoztatva és szervezeti formákra törekedve. Ez a gépezet mind szélesebb besúgóhálózatra támaszkodik, hogy meggátolja és elfojtsa az ellenzéki tevékenységet olyan társadalmakban, amelyekben teret nyer a tiltakozás, és a hatvanas évek második felében, a helsinki megállapodások segítségével, kihasználja a kedvező nemzetközi helyzetet. Sokat elárul a rendszer állapotáról, hogy az ellenőrzésnek ezzel a módszerével, sőt azt lényegesen kiszélesítve próbál úrrá lenni a társadalmon. Például Csehszlovákiában a hatvanas évek elején a politikai rendőrség még a 8000 hivatalosan toborzott besúgóval is beérte (mert, persze, a kommunista párt minden fegyelmezett tagja kész volt megadni minden kívánt felvilágosítást), de a nyolcvanas évek végén már 170-180 000 besúgóra volt szüksége ugyanennek a rendőrségnek!

Ám - ezzel párhuzamosan - a korábbinál nagyobb mértékben nyomták rá bélyegüket az „utóterror” alatti megtorlás észjárására a nemzeti sajátosságok, az illető vezetőségekben uralkodó erőviszonyok, a rendszerük szilárdságáról alkotott különféle vezetőségi felfogások, a rendszerek politikai és gazdasági terveinek sikere vagy kudarca. Augusztus 13-án. Németország szocialista egységpártja szovjet vezetők jóváhagyta kezdeményezésére, így épült meg a berlini fal, mindenekelőtt a rendszer jövője miatt

érzett páni félelem megnyilvánulásaképpen.

Romániában a kommunista vezetőség elutasította a részvételt a Csehszlovákia elleni katonai beavatkozásban, és ezzel határozottan kifejezte függetlenségét és különutasságát. Egy idő múlva azonban, és még a nyolcvanas években is - az albán kommunizmussal együtt - a román „nemzeti kommunizmus” bizonyult a legelnyomóbb rendszernek a térség összes országa közül. Tény, hogy a kommunista rendszer lényegéből fakad az elnyomás, még akkor is, ha a szovjet anyaország nem avatkozik is be közvetlenül.

Nicolae Ceausescu, a Conducátor, mint Vezér, Duce, Führer, imádattal vétette körül magát, de Romániájának a hetvenes évek második felétől erős ellenkezést kiváltó súlyos gazdasági és társadalmi válsággal kellett szembenéznie. Ez a mozgalom a demokratikus szabadságjogokért vívott harc más országokban is felbukkanó vonulatába illeszkedik ugyan, de itt főleg munkás-elkötelezettségű. A harmincötezer Zsil-völgyi bányász nagy sztrájkja 1977 augusztusában, a Bukarestben, Galatiban, Tirgovistében és a bányamedencékben üzemfoglalásokra vezető tüntetések és sztrájkok 1980 nyarán, a Motru-völgyi lázadás 1981 őszén, és más tiltakozó felvonulások kemény megtorlásra bírták a Ceausescu-féle hatalmat. Tömegesen alkalmaztak minden megtorló módszert: letartóztatást, kitelepítést, kényszerlakhelyre korlátozást, verést, munkahelyről való elbocsátást, ideggyógyintézeti kényszerkezelést, pert, gyilkosságot. Ideiglenesen sikerrel, de hosszabb távon eredménytelenül. Mert 1987-ben megint tüntetések és sztrájkok törtek ki, amelyek 1988 novemberében tetőztek Brassóban, a második legnagyobb - háromszázezer lakosú - román városban. Nagyon heves, véres összecsapásokra került sor a rendfenntartó erőkkel; többen meghaltak és százakat letartóztattak.

Romániában örökkévalónak tetszik bizonyos politikai foglyok kálváriája. Így Calciu (Gheorghiu Calciu Dumitreasa) atyáé is, aki 1927-ben született, orvostanhallgató volt, amikor letartóztatták és bebörtönözték Pitestiben, abba a börtönbe, amelyről már beszéltünk. 1964-ig tartott a fogsága. Kiszabadulása után elhatározta, hogy pap lesz. Kapcsolatban volt, többek között, a Román Dolgozók Szabad Szakszervezetének (SLOMR) alapítóival, ezért 1979. május 10-én bíróság elé állították, és - zárt ajtók mögött - tízévi börtönre ítélték, mert „az állam biztonságát fenyegető adatokat továbbított”. Öt éhségsztrájkot kezdett a börtönben. Vagy Ion Puiu esete, aki a nemzeti parasztpárt egyik vezetője volt; 1947-ben húsz évre ítélték, 1964-ben szabadult a börtönből, 1987-ben újra bebörtönözték ellenzéki tevékenység miatt.

Az elnyomás erősödése vagy csillapodása, persze, mindig a nemzetközi politikai helyzettől, a kelet-nyugati kapcsolatoktól, a szovjet politika változásaitól függött. Más lett a világ Brezsnyevtől Gorbacsovig, és vele együtt az elnyomás ideológiája is. A hatvanas években és azután már nem, vagy csak kevéssé üldöztek valakit azért, mert támogatja a „titoizmust” vagy a „cionizmust”. A politikai rendőrség az országok többségében sokkal inkább az „ideológiai fellazítással” és a külfölddel, különösen a nyugattal való „illegális kapcsolattartással” foglalkozott.

Sok országban megváltoztak az immár „megenyhült” megtorlás módozatai: bebörtönzés helyett néha már a száműzés - különösen az NDK-ban és Csehszlovákiában - , vagy éppen, szovjet mintára, a „pszichiátriai kezelés” járta. Különben már Nyugaton is

leleplezték a rendszert, szélesebb körben beszéltek az erőszakosságáról, ennek aztán közvetlen visszhangja támadt, bizonyos áldozatoknak abban a korábban ritka kiváltságban lett részük, hogy nagy példányszámú kiadványokban tehették közzé élménybeszámolójukat. Az a tény, hogy nyilvánosságra került a bűntény, és felkapta a tömegtájékoztatás, meggondolásra késztette az önkényuralom működtetőit, még Románia esetében is.

Azért az elnyomottak megenyhült szenvedése mégiscsak szenvedés maradt. Eltűntek a táborok, csak Albániában nem, meg Bulgáriában; az utóbbi helyen, különösen a nyolcvanas években, a török származású bolgárok internálására szolgáltak. Voltak azért politikai perek, még mindig azok szegélyezték a bennünket foglalkoztató országok fejlődésének útját, Magyarország kivételével. Mint 1956 előtt, azok ellen irányult ez az elrettentő módszer, akik fel akarták támasztani a civil társadalmat, a hajdan betiltott pártokat, vagy a független szakszervezeteket, azok ellen, akik életben tartották az árnyék-egyházakat. Kommunista vezetőket is perbe foghattak, kivételesen. Az NDK-t említhetjük ebből a szempontból, ahol 1955-ben nyolc évre ítélték Paul Merkert, de 1956-ban kiszabadult;

Néhány román politikai fogoly esete 1987-ben

Barabás Ferenc, gépész egy textilgyárban, hat évre ítélve. Ez az erdélyi magyar a fivérével és jövendőbeli feleségével együtt magyar nyelvű röplapokat osztogatott: „Le a suszterral! Le a gyilkossal!” (Ceausescunak cipész volt az eredeti mestersége.)

Ion Bugan villanyszerelő: 1936-ban született. Tíz évre ítélték, mert 1983 márciusában ilyen feliratos táblával tüntetett kocsiján, a bukaresti belvárosi utcákon: „Nem kérünk belőletek, hóhérok!”

Ion Guseilá mérnök: 1985 végén négy évre ítélték, mert röplapokon követelte az államfő leváltását.

Gheorghiu Nastasescu ötvenhat éves építőmunkás: kilenc évre ítélték rendszerellenes hírverés miatt. Már „szocialistaellenes propaganda” miatt is ült négy évig. 1983 őszén röplapokat szórt egy bukaresti állványzat tetejéről, és elégedetlenségük kifejezésére hívta fel az embereket.

Victor Totu, Gheorghiu Pavel, Florin Vlascíanu: mindhárman munkások és 1955-ben születtek; hét-nyolc évre ítélték őket, mert a nemzeti ünnep előtt, 1983. augusztus 22-én este ilyen feliratokat festettek: „Le Ceausescuval!”, és a náci rendszerhez hasonlították a rendszert.

Dimitru luga, negyvenéves; 1983-ban tíz évre ítélték, mert többször is fiatalokat toborzott, hogy tüntetést szervezzen velük Ceausescu ellen. Elhatározták, hogy békésen lépnek föl. Hét fiatalt ítéltek el öt évre, és 1984-ben, amnesztiával szabadultak - Iuga kivételével.

Nicolae Litoiu huszonhét éves: 1981-ben tizenöt évre ítélték „az állam biztonsága elleni összeesküvés” miatt. 1981 nyarán gyutacsot dobott a ploisti Pártház egyik standjára: a ploiesti áruház tetejéről meg röplapokat is dobált. A sógora, Gheorghiu Manu is tudott erről a tervéről, ezért őt is elítélték nyolc évre.

Kun Attila orvos; 1987 januárjában három évre ítélték, mert nem volt hajlandó halotti igazolványt kiállítani egy kínzásba belehalt politikai fogolyról.

Borbély I. ötvenéves filozófiatanár: 1982-ben nyolc évre ítélték, egy magyar nyelvű szamizdat előállítása miatt.

La Nouvelle Alternative. 7. szám. 1987. szeptember. Párizs.

Rudolf Barak csehszlovák belügyminisztert hat évre ítélték 1962 áprilisában; a jugoszláv kommunizmus nagy másként gondolkodóját, Milovan Gyilaszt először 1956-tól 196l-ig, majd újra, 1962-től 1966-ig tartották börtönben. Egyébként, amikor Albánia szakított a Szovjetunióval és Kína mellé állt, nagyon keményen megbüntették a „szovjetbarát" Liri Belishovát, a politikai bizottság tagját és Koco Taskót az AKP ellenőrző bizottságának elnökét; 1961 májusában kivégezték Temo Sejko ellentengernagyot, több tiszttel együtt.

1975-ben, amikor Kínával is szakított, Enver Hodzsa likvidálta Bekír Balluku védelmi minisztert és Petrit Dume vezérkari főnököt.

Hosszúra nyúlna a korszak fő politikai pereinek fölsorolása, meg kell elégednünk néhány példa megemlítésével.

Tudjuk, hogy ritka volt a halálos ítélet - néhány igazi kémügy kivételével - és általában azokat sem hajtották végre. A bolgár Di-mitár Pencsevvel is ez történt; 196l-ben halálra ítélték barátjával és cinkosával együtt, mert egy fiatal csoporttal föl akarta támasztani Nikola Petkov agrárpártját; fellebbezés után húszévi elzárásra változtatták a büntetését, majd egy általános közkegyelem révén szabadon bocsátották 1964 őszén. Pencsev munkás lett, de még nem értek véget tanulságos börtönkalandjai. 1967 és 1974 közt megint börtönben ült, ezúttal „illegális határátlépés" miatt (ebben a kalandban megölték az egyik barátját). 1985-ben két hónapot töltött a belene-szigeti táborban, terrorizmus gyanújával, végül kényszerlakhelyet jelöltek ki neki egy bányavároskában, Bobov-Dolban.

Az „utóterror" időszakában határozottan kevesebb halálos áldozatot szedett a megtorlás, mint az 1956 előtti korszakban. Az 1956-ban Magyarországon és 1968-69-ben Csehszlovákiában megölt, már említett áldozatokon kívül pár száz halálesetről tudunk; az NDK határának, a híres berlini falnak az átlépésekor lőtték agyon nagyrészüket, körülbelül kétszázat. Ennek a korszaknak a cseh Pavel Wonka volt az egyik utolsó politikai fogoly áldozata: börtönben halt meg a hiányos ápolás miatt 1988. április 26-án...

Lassan elkészül a számvetés, de nem valami könnyen. Mert a titkosrendőrség gyilkosságait, például „autóbalesetnek" álcázott emberöléseit is a halálesetek közé kell számítanunk, mint annak a két román mérnöknek a halálát, akik sztrájkvezérek voltak 1977-ben, a Zsil völgyében, és a sztrájk letörése után néhány héttel szenvedtek balesetet.

A jövendő kutatások kétségtelenül megpróbálják majd csoportosítani az áldozattípusokat, meghatározni a rabtípust, mint az 1956-ot megelőző korszakra vonatkozó típusokkal tették. Már most is tudjuk, hogy nem mindig börtönözték be ennek a korszaknak az áldozatait. Ilyen a katonai beavatkozás alatt, vagy a kétségbeesett határátlépések miatt megölt emberek esete. Azt is tudjuk, hogy hiba volna, ha minden figyelmünket Václav Havel cseh drámai szerzőre, Bibó István magyar filozófusra, Paul

Goma román íróra fordítanánk, vagy más értelmiségi származékokra, és homályban hagynánk a „kisembereket”. Ha csak kulturális síkra szorítkozunk a megtorlás elemzésében, az mindig csorbító érvényű. Egyébként hány Bábelt vagy Mandelstamot végeztek ki, gyilkoltak meg 1956 és 1989 között? Igaz, ott egy bolgár író, Georgi Markov londoni meggyilkolása, 1978 szeptemberében egy titkosügynök „bolgáresernyőjével”. Bizonyára akadtak az ifjú áldozatok között olyan tehetségek, amelyek kibontakozhattak volna. Azért minden országban - és a román példa is ezt a meggyőződést erősíti - valószínűleg a „kisemberek” alkották a bebörtönzöttek és a megöltek többségét; és a történelemnek nem kellene elfelejtenie áldozatainak nevét.

Tudjuk, hogy mennyire féltek a kommunista önkényuralmak az alkotó szellemektől, azok szabad szavaitól. 1977 elején pánikba esett a kommunista Csehszlovákia a Charta 77 ellenzéki kiáltvány alatt feltüntetett 260 aláírástól. De biztosan még jobban megijedtek ezek a rendőrrendszerek, amikor sokszor tízezer ember özönlötte el az utcát.

A nyolcvanas évek végén a megtorló rendszer már nem volt képes a tömegterror elterjesztésére. Az elnyomottak megtanulták, hogyan győzzék le félelmük és szorongásuk utolsó maradékát, hogy általános rohamra induljanak a hatalom ellen.

Többrétű múltszemlélet

Vajon el lehet-e feledni - vagy feledtetni - azt a szenvedést, amelyet egy rendszer vagy annak talpnyaló ügynökei okoztak, ha évtizedekig tartott az a szenvedés? Lehetünk-e nagylelkűek és meg-bocsátók a legyőzöttekhez, ha a hóhért, a kínvallatót győztük le? Ha demokráciát és jogállamot akarunk, mit kezdjünk a bukott urakkal és töméntelen fullajtárjukkal, az állam jól szervezett és mindenütt jelenvaló apparátusával és az azt irányító párttal?

Nem hiányoztak a válaszok ezekre a kérdésekre a kommunista rendszerek összeomlása után Közép- és Délkelet-Európa születő demokráciáiban. Napirendre került ott a régi kommunista apparátus megtisztogatása, még ha kellemetlen emlékeket ébresztett is ez a kifejezés. Nem csoda, ha az új vezetők - köztük, sok országban, a régi kommunisták - megoszlottak ennek a tisztogatásnak arányai és módszerei tekintetében. Radikális eljárásokat is követeltek, hogy tiltsák be a kommunista pártot, mert az „bűnszövetkezet”, indítsanak pert az életben lévő fő felelősök ellen. Másrészt meg el akarták kerülni a tisztogatást, hiszen régi kommunista eljárásra emlékeztetett volna. Tadeusz Mazowiecki lengyel miniszterelnök vagy Vác-lav Havel, a Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság elnöke úgy gondolta, hogy azzal még nem folyamodik a tekintélyuralom módszereihez, ha leleplezi a régi rend bűneit és elvetemültségét, ha meggátolja, hogy a működő ügynökök benne maradjanak a hatalom szerkezetében. Mert nem akartak ezek a kommunistaellenes demokraták félelemben és félelem által kormányozni. Dalos György magyar író, a tekintélyuralmi rendszer régi ellenzője ezt írta 1990-ben: „Ha szépítik, és »tavaszi nagytakarításnak« mondják is a dolgot, a tisztogatás bizonytalanságérzetet kelthet a régi rend szakembereiben, pedig sürgősen szükségünk van rájuk [...] Nagy baj volna, ha valami olyanféle űj »lojalitást« szülne a félelem, amelynek igazán kevés köze van a demokrácia önmagáról alkotott fogalmához.”[40]

A szabadság beköszöntének első napjaitól fogva a kommunista rendszer pontosan

azonosított, élő vagy holt, néma vagy beszédes áldozata állt a felelősséget firtató kérdések középpontjában. A nagyon széles értelemben vett áldozat, az igazságtalanul kivégzett vagy bebörtönzött emberektől és a „kisajátított” cipészkisiparostól azokig, akiket naponta megaláztak a hatalom hazugságának igájával. A posztkommunista társadalomnak szembe kellett néznie ezzel a - Václav Havel szerint - „szörnyűséges örökséggel” és a bűn és bűnhődés súlyos problémáival. A szenvedés koronatanúja, az áldozat szükségképpen az új politikai erőhöz folyamodott, amely irányította, kiaknázta vagy csillapította a szenvedésből fakadt haragot. Voltak, akik olajat öntöttek a tűzre, hogy megsüssék rajta a maguk pecsenyéjét, és olyanok is, akik nem akarták, hogy elvakult bosszú lobbantsa lángra a társadalmi életet; olyanok, akik csak figyeltek, és olyanok, akik tudatában voltak az emberi gyarlóságnak, a baj igazi okait keresték, és demokratikus lépéseket javasoltak. Minden kommunista rendszerben volt „hallgatag többség”, és egyszerre csak a hajdani gyávák és ijedtek, a „félig együttműködők” követelték gyakran a leghangosabban a véres bosszúállást.

Nem csoda, ha a megcsonkított emlékezés annyi éve után, új jogháttér és új mineműség keresésével párosuló szenvedélyek itatták át a közelmúlt értelmezését. Érthető, ha ebben a felfordulásban leginkább a cenzúrától megszabadult sajtó útján jutottak kifejezésre a nézetek. Túltengett a folyamat „újságírós”, „napihíres” tálalása, a fehéren-feketén látó történelemszemlélet, az egész történeti fejlődés hóhér és áldozat viszonyára szűkítése, amelyben az egész nemzet és annak minden tagja ellenállt a külföldről az országra kény-szerített rendszernek. Nem törődött ez a szemlélet szóárnyalatokkal, például igen gyakran fordult elő a „népirtás” kifejezés: eszerint ez a kommunisták elkövette népirtás sújtotta a román, cseh vagy más népet; másrészt, megint csak eszerint, a csehek is megpróbálkoztak szlovákirtással a kommunista rendszerben... Romániában meg a széplelkek vezetik be a „vörös holokauszt” fogalmát; Bulgáriában a „hamvasztók nélküli számtalan Auschwitz” képes hasonlatot alkalmazzák szívesen a gulagokra.

Már elfogulatlan tanulmányok tárgyai voltak ezek a közelmúltfelfogások. Arról tanúskodnak ezek a tanulmányok, hogy milyen nagy szerepe volt a második világháborúnak a posztkommunista társadalmak életében; végletes példa ezen a téren az egykori Jugoszlávia, ahol - a jelek szerint - csak a kommunista hatalomátvételt megelőző évek testvérharcainak folytatása volt a most befejeződött háború, és az átgyúrt emlékezetben gyökerezett a viszály egyik oka. Nem oszlottak el a háborús évek árnyai, különösen a náci Németország régi szövetségesei körében. Ha Philippe Pétain francia marsall román vagy szlovák lett volna, a kommunizmus áldozatának tekintenék bizonyos irányzatok; ez történt a román diktátor An-tonescuval vagy a szlovák elnök Josef Tiso páterrel; mindkettejüket elítélték és kivégezték a háború után, mert osztoztak az államuk által elkövetett gaztettek miatti felelősségben.

A kommunista rendszerek története - közhely - rendkívüli módon túlpolitizáltnak bizonyul, amikor új pártok és mozgalmak jönnek létre, és gyökeret akarnak ereszteni a múltban, elődök és hagyományok után kutatnak. A mai lengyelországi hagyománykutatás kapcsán a lengyel Andrzej Paczkowski, e mű társszerzője habozás nélkül „polgárháborúról” beszél (csak szócsatáról; szerencsére, ha Jugoszláviára gondolunk).

Egyének és csoportok keresik kilétüket, amelynek az emlékezet is egyik alkotórésze. Terjed az érdekelvű, torzító múltszemlélet, régi mítoszok és legendák kelnek új életre és újak tűnnek föl. Ebből a szempontból az áldozatok számának mítosza érdemel különleges figyelmet. Robert Frank francia történész szerint „kulcsjelképet" képvisel ez a szám „tudományos (matematikai) köntösben"; felhatalmaz rá, hogy „számszerű halálról" beszéljenek, lehetővé teszi, hogy célszerűen felhasználják és szentesítsék a tömeghalált. Minden ország történelmében így volt ez a kommunizmus áldozatai kapcsán. Az következik belőle, hogy okvetlenül körültekintően kell eljárnia a kutatónak; azért is szükséges ez a körültekintés, hogy dacolhasson nemzeti vagy csoportmitológiákkal.

A végsőkig túlpolitizált történelemértelmezés megkönnyíti az országok politikai fejlődésének elmélyült elemzését, sugallja Litván György, a magyar '56-os forradalom Történeti Intézetének igazgatója; a közelmúlthoz való viszonya gyakran többet árul el bármilyen irányzat demokratikus elkötelezettségéről, mint a folyamatban lévő átalakulás gazdasági vagy más problémáiról mondott szavai.

Emlékek, köztük „hivatalos" emlékek (újjá)alakítása kezdődik; törvény- és döntéshozók válogatnak az alkotmányok bevezetőjébe szánt hagyományok közül, keresgélik, hogy milyen személyiségek kerüljenek rá az új bankjegyekre, milyen nemzeti ünnepeket tartsanak meg, milyen kitüntetéseket osztogassanak, milyen évfordulókról emlékezzenek meg, milyen neveket adjanak az utcáknak, tereknek és különböző helyeknek, és, természetesen, meghatározzák az oktatás tervezetét. A kommunista korszak áldozat-hősei persze nem merülhetnek feledésbe. De azért azt is javasolják a lakosságnak, hogy „tegye zárójelbe" (szerencsétlen, bűnös zárójelbe - bőven van jelző rá) a kommunista korszak történetét. Egy csöppet sem új ez a XX. században, állapítja meg Maria Ferretti olasz történésznő, az oroszországi emlékezés szakértője,[41] Benedetto Crocéra hivatkozva, aki azt ajánlotta, hogy tegyék zárójelbe az olasz fasizmust. De azért minden azt bizonyítja, hogy csak önámítás ez a zárójeles múlt: nem lehet csak úgy „elfelejteni", elfojtani, kitörölni több évtizedet; jócskán rajtahagyták azok a bélyegüket az állampolgárok túlnyomó többségén ezekben az országokban, a városok képén, a vidéken, mindenütt. Elfogulatlan elemzések próbálják magyarázgatni az afféle magatartásformákat, amelyekből hiányzik (vagy gyenge) a „történelmi önbírálat" az egyénekben, csoportokban és népekben; amelyek kerülni akarnak a rendszer - gyakran csak hallgatólagos -támogatásával kapcsolatos „kollektív felelősségről" való mindenféle gondolkodást, és amelyekben jelen van a fölmentésre váró „nép vértanúságérzése" (Alexandra Laignel-Lavastine olyan „kollektív vértanúság történetet" tanulmányoz Romániában, amely a minden felelősséget másra hárító „ártatlanság-rögeszmével" párosul).

Külön könyvet érdemelne a posztkommunista államok múltszemlélete. Ha 1997-ben zárjuk a vizsgálatunkat, megint különbséget találunk az országok között; elsősorban a politikai helyzettel kapcsolatos ez, a „régi szerkezetek" fennmaradásával vagy elsorvadásával. Romániában, sajátságos módon, egészen az 1996-os novemberi nemzetgyűlési és elnökválasztásig a régi kommunista apparátus képviselői tartották kezükben a hatalmat; sokáig Bulgáriában is hasonló volt a helyzet. De még ezekben az országokban is közzétettek kommunista elnyomásról szóló tekintélyes

okmánygyűjteményeket. Egy második szempontot is hangsúlyoznunk kell: jelenleg minden állampolgárnak sok ilyen okirata van minden érintett államban. A szenvedésről szóló tanúságtétel szüntelen jelen van, és minden mást elnyom az audiovizuális tömegtájékoztatásban. Pillanatnyilag meglehetősen hiányzik a komoly levéltári kutatáson alapuló és nevéhez méltó történetírás, talán csak a Cseh Köztársaság és Lengyelország vagy még Magyarország kivételével.

Említsük meg továbbá, hogy sehol sem tiltották be a kommunista pártot. A régen hatalmon lévő pártok általában megváltoztatták a nevüket, csak a Cseh Köztársaságban nem, ahol „szavazást" tartottak a pártban, és a régi név megtartása mellett döntöttek. Majdnem mindenütt kizárták a leginkább levitézlett vezetőket, és megújították a vezetőséget.

Kevés per indult az elnyomás még életben lévő felelősei ellen. Romániában zajlott le a leglátványosabb, egy ál-per formájában, amely Nicolae Ceausescu és felesége kivégzésével ért véget, 1989-december 25-én, úgy, hogy a televízióban is bemutatták a diktátor tetemét. Bulgáriában 1991 áprilisában ítélték el Todor Zsivkovot, a volt pártfőtitkárt, de ő szabadlábon maradt. Nem tett semmit a bolgár nómenklatúra egyik parancsolatának alkalmazásáért: „Vérrel szereztük meg a hatalmat, s csak vérözönben adjuk át." Albániában elítéltek néhány kommunista vezetőt „közjavakkal való visszaélés és az állampolgárok egyenlőségének megsértése" miatt, köztük Enver Hodzsa özvegyét is, aki tizenegy évi börtönbüntetést kapott. Csehszlovákiában 1991-ben ítélték el kétévi börtönre az 1989. november 17-i tüntetés ellen alkalmazott erőszakért felelős Miroslav Stépánt, a CSKP vezetőségi tagját és prágai titkárát. Végül az NDK vezetői ellen is több pert próbáltak indítani; az ország utolsó elnöke, Egon Krenz ellen indult a legújabb, 1997 augusztusában: hat és fél évi börtönre ítélték, de szabadon bocsátották a fellebbezés idejére. Még most is folyamatban vannak bizonyos nyomozási eljárások, mint az, amely Jaruzelski tábornoknak az 1981. decemberi ostromállapotban viselt felelősségét vizsgálja, vagy azok ellen a csehszlovák vezetők ellen folyó vizsgálat, akik állítólag „behívták" a megszállókat 1968 augusztusában.

Különben az állambiztonsági apparátus olyan munkatársai ellen is több pert indított a posztkommunista igazságszolgáltatás, akik közvetlenül részt vettek a bűntettek elkövetésében. Talán az a lengyel per az egyik legérdekesebb köztük, amely Adam Humer és tizenegy vádlott-társa, az UB (Urzad Bezpieczenstwa - Biztonsági Hivatal) tisztjei ellen indult a rendszer ellenzéke ellen alkalmazott megtorlás, a negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején elkövetett bűnök miatt. Adam Humer ezredes volt akkoriban, a közbiztonsági minisztérium vizsgálati osztályának aligazgatója 1954-ig. Tény, hogy emberiség elleni bűncselekménynek minősültek ezek a bűntettek, márpedig, a törvény szerint, ez az egyetlen elévülhetetlen bűncselekmény. Ebben a két és fél évig tartó perben kilencévi börtönre ítélték az egykori ezredest, 1996. március 8-án, Magyarországon 1995 januárjában ítélték el emberiség elleni bűntettekért a Budapesttől északkeletre fekvő Salgótarján iparvárosban 1956. december 8-án leadott sortűz tetteseit. De a Legfelső Bíróság 1997 januárjában meghozott döntése értelmében 1956. november 4-től, a szovjet erők törvénytelen beavatkozása miatt, hadiállapot volt a két ország között, így hát nem emberiség elleni bűncselekménynek, hanem polgári

személyek ellen elkövetett háborús bűntettnek kell minősíteni ezeket a bűntetteket[93].

Hogyan bánik a Cseh Köztársaság a kommunista bűntettekkel?

Hogyan fogjuk fel a kommunista múltat? Ebben a tekintetben egyedülálló helyet foglal el a Cseh Köztársaság a volt kommunista tömb országai közt. Ez az egyetlen ország - még a régi Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság keretében -, amely törvényeket fogadott el a hatalom által 1948. február 25-e után elkobzott javak visszaszolgáltatásáról és az elítéltek tömeges rehabilitálásáról; 1994-ben körülbelül kétszázhúszezer embert rehabilitáltak a tartományi és járási bíróságok. Ez az egyetlen ország, amely - igaz, külés belföldön egyaránt gyakran vitatott - „átvilágítási" törvényt hozott, és korlátozta vele a közhivatalhoz jutást; azt kívánta meg ez a törvény, hogy állapítsák meg és tisztázzák bizonyos személyek múltját, a politikai rendőrség ügynöklistáinak átvizsgálása alapján. Továbbá, ez az egyetlen ország, amely külön szervezetet hozott létre a régi rendszer jogsértéseinek üldözésére: a Kommunizmus Bűneit Nyomozó és Dokumentáló Hivatalt. A Cseh Köztársaság Rendőri Nyomozó Hivatalának szerves része ez, és teljhatalommal vizsgál, üldöz és dokumentál minden, 1948-tól 1989-ig terjedő időszakban elkövetett bűncselekményt. Körülbelül kilencven munkatárs foglalkozik ezzel a feladattal. A hivatal törvényes szervként vesz részt az igazságszolgáltatási eljárásban, kötelessége nyomozni minden bűncselekményben, összegyűjteni a bizonyítékokat, és átküldeni az iratokat vádemelési indítvánnyal a bíróságra. 1997-ben kilencvennyolc személy ellen indult eljárás ennek a szervnek nyomozó tevékenysége nyomán, húsz személy ellen nyújtott be vádiratot a köztársasági ügyész, ezek közül öt került bíróság elé, de csak egyet, egy hajdani állambiztonsági nyomozótisztet ítéltek el ötévi végrehajtandó börtönbüntetésre. A vizsgált bűntettek 1999. december 29-én évülnek el.

A hivatal jelenlegi igazgatója, a matematikus képzettségű Václav Benda négy évig ült börtönben; a hetvenes-nyolcvanas években ellenzéki volt, ma kereszténydemokrata szenátor; egy újabb interjújában így fejtette ki az álláspontját a kommunista bűnök, emberiség elleni bűnök kérdésében: „Benne van a törvénykezésünkben az emberiség elleni bűntettek elévülhetetlensége, csak az a kérdés, hogy a kommunizmusnak milyen bűneire alkalmazható. Nem nyilváníthatjuk gépiesen a kommunizmus minden bűntettét emberiség elleni bűntettnek. Továbbá, Csehszlovákia 1974-ben vállalta ezt a nemzetközi kötelezettséget [az elévülhetetlenséget], és a jogászi vélemények eltérnek abban a tekintetben, hogy az az előtt az időpont előtt elkövetett bűncselekményekre is vonatkozhat-e az elévülhetetlenség."[42]

Pavel Rychetsky, aki 1991-92-ben a szövetségi kormány jogalkotásért felelős miniszterelnök-helyettese volt, jelenleg szociáldemokrata listán megválasztott szenátor és a cseh szenátus jogi bizottságának elnöke, így nyilatkozott 1997 júniusában: „A Cseh Köztársaságban mindenki átérzi, hogy milyen szükség van a perekre; nem azért, hogy megbüntessünk aggastyánokat, hanem azért, hogy nyilvánosságra hozzuk, ami történt - megtisztulásul. Ám ez már megtörtént a legtöbb tény esetében, már nem tudhatunk meg semmi annál borzalmasabbat, amit már úgyis tudunk. A népirtás emberiség elleni

bűntett, kétségtelenül elévülhetetlen. De semmilyen kommunista bűntettet sem minősíthetünk ennek Csehszlovákiában, mert sosem lehet majd bebizonyítani ezekről a bűncselekményekről, hogy megfelelnek a kellő ismérveknek. A Szovjetunióban kétségkívül követtek el népirtásos bűncselekményeket etnikai csoportok, vagy a lakosság más, világosan körülhatárolt csoportjai, kozákok, csecsenek stb. ellen. Ám ez a gaztett még nem volt büntethető az elkövetésének idejében érvényes jog szerint, ezért ma sem büntethető."

Ezeknek a példáknak az alapján - különben másokat is említhetnénk - megállapíthatjuk, hogy sok bűntett büntetlen marad, fedezi az elévülés, mert nincs tanú vagy bizonyíték. A tisztogatás után az igazságszolgáltatás függetlenné válik a végrehajtó hatalomtól, és őrködik, hogy tiszteletben tartsák, amint mondják, a „civilizált országok" alapelveit: nevezetesen az elévülés alapelvét meg egy másikat, amely szerint nem lehet visszaható érvénye a törvénynek, csak olyan cselekményeket üldözhetnek, amelyek már elkövetésük idején is törvénybe ütköztek. Több ország megváltoztatta a törvényeit, hogy üldözhessen bizonyos bűncselekményeket. Lengyelországban az 1991. április 4-i törvény egy 1984-es áprilisi törvényt módosított, amely a hitleri bűntetteket vizsgáló főbizottságra és a Nemzeti Emlékezet Intézetére vonatkozott. Az új törvény egy kalap alá veszi a kommunizmust és a megszállókat meg a fasizmust, és bevezeti a sztálinista bűntett fogalmát, amelyet így határoz meg: „A törvény értelmében olyan bűntett számít sztálinista bűntettnek, amelyet egyének vagy embercsoportok sérelmére követtek el, vagy sugalmaztak, vagy tűrtek el a kommunista hatalom hatóságai az 1956. december 31 -ét megelőző időszakban."[43] Az ilyen bűntettek soha sem évülnek el. 1995-ben a büntető törvénykönyv elévülésre vonatkozó cikkelyei is módosultak: ezek értelmében 1990. január 1-től számítva harminc évig büntethetők a polgári szabadságjogok ellen 1989. december 31-e előtt elkövetett legsúlyosabb bűncselekmények. A Cseh Köztársaságban „a kommunista rendszer törvénytelenségéről és a vele szemben tanúsított ellenállásról" szóló törvény, amelyet 1993-ban szavaztak meg, 1999 végéig hosszabbítja meg az 1948 és 1989 között elkövetett és „politikainak" minősülő bűncselekmények elévülési idejét.

Amint látjuk, összetett a múltszemlélet. Legyen szabad személyes hangon befejeznem. Véleményem szerint nem idejében és nem megfelelő módon hajtották végre a bűnösök megbüntetését. Hiába fáradoztak érte néhányan, köztük magam is, nem lehetett bevezetni Csehszlovákiában például valami olyanféle vádat, mint a „nemzeti méltatlanság" és annak büntetését, a „nemzeti megszégyenítést", ezt a háború utáni francia eljárást. De okosnak találom, hogy a németek megnyitották az NDK politikai rendőrsége, a Stasi levéltárát minden, magát érdekeltnek vélő állampolgár előtt. Felelősségtudatra ébreszt, mindenkinek módot ad, hogy nyomozzon a maga „perében" - spicli volt a férjed, most már tudod, magad intézd a magad sorsát...

Azért mégsem hegedt be az a seb.

NEGYEDIK RÉSZ

ÁZSIAI KOMMUNIZMUS

ÁTNEVELÉS” ÉS MÉSZÁRLÁS KÖZÖTT

Jean-Louis Margolin
KÍNA, VIETNAM, LAOSZ ÉS KAMBODZSA

Pierre Rigoulot
ÉSZAK-KOREA

Az 1997. október 9-én elhunyt Jean Pasqualini emlékének, aki a világ elé tárta a kínai gyűjtő táborrendszer borzalmait

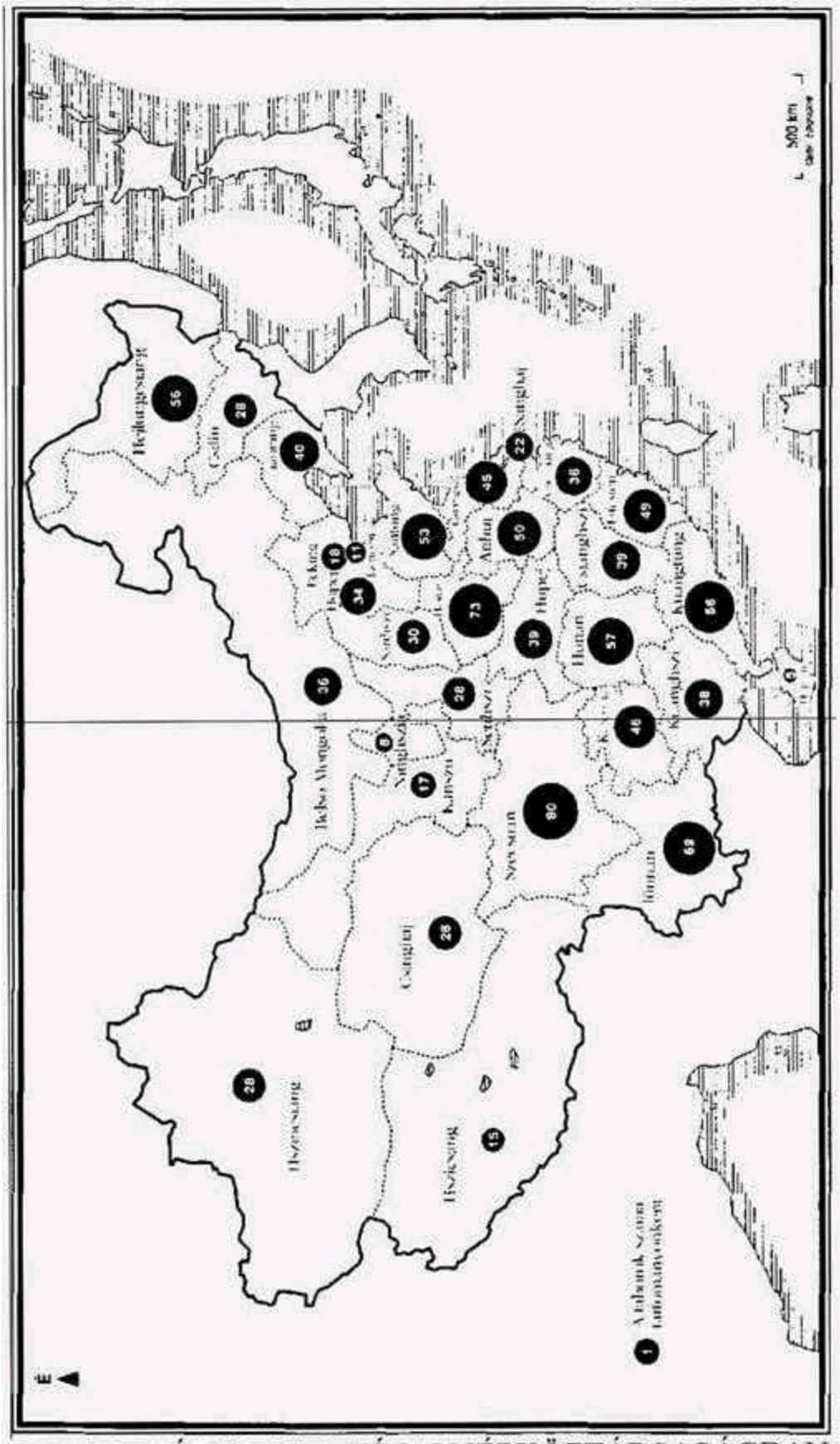

MUNKATÁBOROK A KÍNAI NÉPKÖZTÁRSASÁGBAN

Az európai kommunista rendszerekhez viszonyítva, az ázsiaiaknak három fő sajátosságuk van. Lényegében a maguk erejéből jöttek létre - Észak-Korea kivételével, amelyet a szovjetek foglaltak el 1945-ben -, és ez tette képessé őket (még Phenjant is, a koreai háború révén), hogy a szovjet eredetű marxizmus-leninizmuson kívül saját múltjukban is éppúgy gyökerező és nemzeti jelleggel erősen átitatott, független politikai

rendszereket építsenek föl; Laosz félig-meddig kivétel: nyilvánvaló, hogy eltörpül a vietnami „nagy testvér” mellett. Másodszor: írásunk idején, ma is hatalmon vannak még, nagy engedmények árán, Kambodzsában is. Végül, azzal is jár ez, hogy még nem nyíltak meg a fontos levéltárak, a Pol Pot-korszakra vonatkozó kambodzsai levéltárak kivételével - még azokban is rengeteg a feltárnivaló - és a moszkvai Komintern-levéltárak kivételével, amelyek azonban, sajnos, mindaddig hallgatnak, amíg akár csak egyetlen ázsiai kommunista rendszer is hatalmon van.

De vagy tíz esztendő óta jelentősen bővültek az ezekre a rendszerekre és múltjukra vonatkozó ismereteink. Egyrészt aránylag könnyű most eljutni Kínába, Vietnamba, Laoszba vagy Kambodzsába, utazgatni és kutatásokat végezni ezekben az országokban. Másrészt nagyon fontos források váltak hozzáférhetővé (némelyek már korábban is azok voltak): hivatalos tájékoztató eszközök (különféle nyugati szervek figyelte rádióadásokat is beleértve), különösen pedig a helyi sajtó, egykori vezetők közzétett emlékezései, külföldre menekültek írásos beszámolói, egy-egy országban, a helyszínen készült szóbeli beszámolók - nem olyan régen voltak a nagy ázsiai drámák. A Phnom Penh-i hatóságok, belpolitikai okokból, egyenesen szorgalmazzák, hogy rosszat mondjanak a Pol Pot-korszakról, a pekingi hatóságok meg kedvüket lelik benne, ha fény derül a kulturális forradalom borzalmaira. De a legfelső körök vitái továbbra is hozzáférhetetlenek: így még mindig nem tudjuk, hogy miért és hogyan lelte halálát 1971-ben Mao „kijelölt örököse”, Lin Piao marsall. Felemás eredményekre vezetett ez a válogatós megnyitás: van néhány remek beszámolónk és néhány jó helyi vagy részleges érdekű tudományos munkánk a kulturális forradalomról, de még ma is elég rejtelmesek Mao szándékai, és különösen az ötvenes évek (kínai, valamint vietnami) tisztogatásai meg a nagy ugrás tanulmányozása van nagyon elrnaradva, hiszen azzal a kockázattal járna, hogy alapjaiban vonna kétségbe ma is uralmon lévő rendszereket. Majdnem ismeretlen, hogy mi történt Kína legnagyobb és leggyilkosabb táboraiban, az ország nyugati részén. Általában sokkal jobban ismerjük a kommunista káderek és értelmiségiek sorsát, mint az áldozatok tömegeit alkotó „kisemberek” sorsát: nehéz mindig megőriznünk a tisztánlátásunkat. Tegyük hozzá, hogy az utolsó igazi „kemény” kommunizmus, Észak-Korea makacsul elzárkózik, és egész a legutóbbi időkig, nagyon kevesen szöktek ki onnan. Óhatatlanul elsőmegközelítés-jellegük lesz hát a következő és - még az áldozatok számára vonatkozó alapadatok tekintetében is - igen bizonytalan fejtegetéseknek. De azért nemigen lehetnek túl nagy kétségeink a távol-keleti kommunista rendszerek és módszerek tekintetében...

KÍNA: HOSSZÚ MENETELÉS AZ ÉJSZAKÁBAN

„A puskát hordozó ellenség megsemmisítése után még mindig marad puska nélküli ellenség; ezek szükségszerűen elkeseredetten fognak harcolni ellenünk, és nekünk semmiképpen sem szabad félvállról vennünk őket. Ha most nem így tesszük fel és nem így értjük ezt a kérdést, rendkívül súlyos hibákat fogunk elkövetni.”[1]

A nyolcvanas évek elején még jól látható helyen volt kitéve Pekingben Sztálin arcképe; de vajon Sztálin Szovjetunióját, a „nagy testvért” utánozta-e a megtorlás a kommunista Kínában? Nem, ha meggondoljuk, hogy majdnem teljesen hiányzott a kommunista pártból a tömeges, gyilkos tisztogatás, hogy aránylag milyen tapintatosan viselkedett a politikai rendőrség, bár a vezetője, Kang Seng mindig megőrizte a súlyát a színfalak mögött, a negyvenes évek je-nani partizánkorszakától egészen 1975-ig, Kang Seng haláláig.[2] Igen, bizonyára, ha meggondoljuk, hogy - a polgárháborút nem számítva is - hány erőszakos halál terheli a rendszer számláját; igaz, semmiféle, mégoly kevéssé megbízható nyilvántartást sem vezettek az áldozatok számáról, de komoly becslések hattízmillió közvetlen áldozatról tudnak, a tíbetiek százezreit is beleértve; továbbá az „ellenforradalmárok” tízmilliói töltötték életük jelentős részét fegyintézetekben, és talán húszmillióan ott is pusztultak. És még inkább igen, ha meggondoljuk, hogy húsz- és negyvenhárommillió közé teszik azoknak a „többlethalottaknak” a számát, akik 1959-61-ben, a szerencsétlen nevű „nagy [előre]ugrás” éveiben estek áldozatul annak az éhínségnek, amelyet egyetlen ember, Mao Ce-tung zavaros tervei idéztek elő, és még többen is annak, hogy azután bűnösen vonakodott ez az ember elismerni a tévedését, nem volt hajlandó hozzájárulni, hogy intézkedésekkel orvosolják ezt a pusztító hatást. És, végül, akkor is igen, ha a tibeti embervesztesége szinte népirtásos arányait tekintjük: „a világ teteje” lakosságának valószínűleg egy- vagy kéttizede pusztult el a kínai megszállás következtében. Teng Hsziao-ping őszinte meglepetéssel jegyezte meg, hogy az 1989. júniusi Tienanmen téri mészárlás (talán ezernyi halott) igazán eltörpül ahhoz képest, amit a közvetlen múltban élt át Kína; ám ez, éppen ellenkezőleg, a beismerés egy fajtája volt. Nincs helye olyan ellenvetésnek, hogy egy szörnyű polgárháború következményei ezek a mészárlások (nem volt olyan szörnyű az a polgárháború, és 1950 óta szilárd rendszer uralkodott), vagy hogy egy gyászos történelem egyszerű folytatását alkották: ha eltekintünk a japán megszállástól (amely egyébként nem okozott általános éhínséget), a XIX. század harmadik negyedéig kell visszamennünk, hogy csak valamelyest is hasonló arányú öldöklésre és éhínségre találjunk. De azok sem voltak olyan általánosak, sem olyan módszeres jellegűek és tervszerűek, mint a maoista rémtettek; pedig Kína történelmének az a korszaka maga is kivételesen drámai volt.

Két okból is fontos a kínai kommunizmus tanulmányozása. A pekingi rendszer az emberiség vörös zászló alá terelt részének mintegy kétharmadát kormányozta 1949 óta. A Szovjetunió eltűnése (1991) és Kelet-Európa kommunistátlanítása után már a kilenctizedéről beszélhetünk; igencsak nyilvánvaló, hogy a kínai kommunizmus helyzetének alakulásától függ a „létező szocializmus” szétszórt foszlányainak a sorsa. Különben Kína a marxizmus-leninizmus „második Rómájának” szerepét játssza; nyíltan az 1960-as kínai-szovjet szakítás óta, ténylegesen pedig a Hosszú Menetelés, a Jenanban kiépített „felszabadított övezet” kora (1935-1947) óta: néha oda menekültek és ott szedték össze magukat a koreai, japán és vietnami kommunisták. Igaz, Kim Ir Szen rendszere a Kínai Kommunista Párt (KKP) győzelme előtt alakult ki, de annak köszönheti megmaradását, hogy 1950-ben egymillió kínai fegyveres „önkéntes” avatkozott be a

koreai háborúba. Az elnyomás módozatai sokat köszönhetnek Észak-Koreában a sztálini „mintának”, de Phenjan ura a (Jenan óta a kínai kommunizmussal teljesen összeolvadt) maoizmustól vette át a „tömegvonalat” (az egész lakosság igen hathatós és állandó szervezgetését és mozgósítását) és annak ésszerű következményét: az „állandó nevelésnek” mint a társadalmi ellenőrzés fő eszközének szüntelen szorgalmazását. Kim csak Maót kifejtve visszhangozza, amikor megállapítja: „Abban áll a tömegvonal, hogy tevékenyen védelmezzük a dolgozó tömegek érdekeit, képezzük és továbbképezzük, hogy a párt köré tömörítsük őket, abban áll, hogy számítunk az erejükre, és mozgósítjuk őket a forradalmi feladatok elvégzésére.”[3]

Az 1949 után létrejött ázsiai kommunista rendszereken még szembetűnőbb a kínai hatás. A Pekingbe távozott Hoang Van Hoan vietnami vezető Emlékiratainak[4] közzététele óta tudomásunk van róla, hogy 1950-től az 1954-es genfi megállapodásig nagyon sok kínai tanácsadó működött a Viet Minh csapatai és közigazgatása mellett, és Pekingnek vagy harmincezer, főleg műszaki katonája váltotta fel 1965 és 1970 között a dél-vietnami harcokba induló észak-vietnami csapatokat. Vo Nguyen Giap tábornok, a Dien Bien Phu-i győztes 1964-ben közvetve elismerte a kínai segítséget: „A kínai győzelem, 1950 után hadseregünk és népünk levonhatta a kínai népi felszabadító hadsereg győzelmének becses tanulságait. Okulhattunk Mao Ce-tung katonai gondolataiból. Ez a döntő tényező határozta meg hadseregünk érettségét, és járult hozzá későbbi győzelmeinkhez.”[5] A vietnami kommunista párt (VKP - akkori nevén: Munkapárt) pedig beleírta 1951-es alapszabályába: „A Munkapárt elismeri, hogy Marx, Engels, Lenin, Sztálin elmélete és Mao Ce-tungnak a vietnami forradalmi valóságra alkalmazott gondolatai alkotják a párt gondolkodásának elméleti alapjait, és ez az a delejtű, amely irányt mutat neki minden cselekedetében.”[6] A tömegvonal és az átnevelés került a vietnami politikai rendszer középpontjába. A Jenanban kikovácsolt cseng feng („munkastílus-reform”) vietnami változata, a csinh huan irányította a vad tisztogatásokat az ötvenes évek közepén.[7] Ami a vörös khmerek Kambodzsáját illeti (19751979), az is óriási segítséget kapott Pekingtől, és megpróbálta sikerre vinni azt, amibe magának Maónak is beletört a bicskája: megint elővette az akarnok mítoszt, a nagy ugrást. Mindezekre a rendszerekre, akárcsak a Maóéra, erősen rányomta bélyegét, hogy harcban születtek (kevésbé érezhető ez Észak-Koreában, ha Kim szívesen dicsekedett is állítólagos japánellenes partizán-hőstetteivel), és ez a háborús eredet a társadalom állandó militarizálásába nőtt át (ami Kínában kevésbé érezhető: Kína nem „frontvonal”). Feltűnő, hogy az a központi szerep, amelyet a poliükai rendőrség tölt be a szovjet rendszerben, itt inkább a hadseregre hárul, amelyre olykor közvetlenül bíznak megtorlási feladatokat.

Erőszakhagyomány?

Amíg élt, mindenható volt Mao Ce-tung; gyakran úgy hívták, hogy a „vörös császár”. Ami már nem titok képzelgő és önimádó vad jelleméről, gyilkos, bosszúálló természetéről, élete utolsó napjaiig tartó kicsapongásairól,[8] az nagyon is hasonlóvá teszi a Középső Birodalmon uralkodó zsarnokokhoz. Ez a mai uralkodási rendszerré tett erőszak mégis jócskán túltesz a - csöppet sem liberális -nemzeti hagyományon.

Nem mintha Kínának nem lett volna része, nem is egyszer, valami véres

viszketegségben. Ez a viszketegség általában, mint a világ többi részén, a vallás eszközével élt, amely elválaszthatatlan Kínában a Weltanschauungtól, az átfogó világszemlélettől. Nem annyira elméleti különbségek, elvi ellentétek választják el egymástól a két nagy kínai hagyományt - a konfucianizmust és a taoizmust -, hanem az, hogy Konfuciusz a társadalmat és az ésszerűt, Lao-ce, a Tao hirdetője pedig az egyént és az ösztönöst, az érzetit, sőt az ésszerűtlent hangsúlyozza. Nos, minden, vagy majdnem minden kínai magában hordozza, különböző arányban, a kínaiságnak ezt a kettős arculatát. Válságos pillanatokban megesik a legszegényebbek és legtudatlanabbak között, hogy a második kerekedik fölül, és megrohamozza az elsőnek a bástyáját: az írástudók, vagyis az állam piramisát. Ilyen volt az az apokaliptikus és messianisztikus szekták szította sok felkelés: a sárgaturbánosok 184-ben, a facsingi majtrejista lázadás 515-ben, a Fang La-i manicheus[9] lázadás 1120-ban, a Fehér Lótusz 1351-ben, a Nyolc Trigramma 1813-ban stb.[10] Elég hasonló ezeknek a mozgalmaknak a jelentése: a buddhizmust egyesíti a taoizmussal, és gyakran Majtreját tolja előtérbe, a jövő Buddháját, akinek a „régi világ" egyetemes pusztulásában valósul meg tündökletes, megváltó és közeli eljövetele. A híveknek, a kiválasztott elitnek elő kell segíteniük a jövendölés beteljesedését, és az üdvösségüket várják tőle. Meg kell szakítaniuk minden esetleges kapcsolatukat, még a családi kapcsolataikat is: a Vej-dinasztia krónikája szerint, 515-ben „már apák, fiúk és testvérek sem ismerik egymást".[11]

Nos, Kínában az egész erkölcsiség a családi kötelesség tiszteletben tartásán nyugszik: ha ezt sutba dobják, akkor már mindent szabad. Akkor a szekta válik pótcsaláddá, és teljesen leigázza az egyént. Az emberiség többi része pokolra van szánva a túlvilágon -és erőszakos halálra itt, a földön. Néha (mint 402-ben) szétvagdalják a hivatalnokokat, és ha a feleségük meg a gyerekeik nem hajlandók felfalni őket, akkor azokat is feldarabolják; a jelek szerint, 1120-ban milliókat mészároltak le.[12] Minden érték a visszájára fordul: 1130-ban azt mondja egy kiáltvány, hogy „ha embert ölünk, a dharmát (a buddhista törvényt) teljesítjük";[13] irgalmas cselekedet a gyilkosság, mert megszabadítja a szellemet; a tolvajlás közelebb hozza az egyenlőséget; az öngyilkosság irigylésre méltó boldogság; minél szörnyűbb a halálunk, annál nagyobb lesz a jutalmunk: egy XIX. századi szöveg szerint, „ha lassan szeletelik halálra az embert, biztosan skarlát ruhában vonul be a Mennybe".[14] Aligha kerülhetjük el, hogy össze ne hasonlítsuk, bizonyos tekintetben, ezeket az évezredes kegyetlenségeket századunk ázsiai forradalmi mozgalmaival. Nem lehet ilyesmikkel magyarázni ezeknek a mozgalmaknak sok sajátosságát, de könnyebben megértjük a múlt segítségével, hogy miért arattak néha győzelmet a forradalmak, és miért tekinthették sokan természetesnek, szinte köznapi dolognak az őket kísérő erőszakot.

De hatalmas korlátok is vannak, és ezek magyarázzák, hogy végeredményben csak ritkán borult fel a rend: a régi birodalom jellemző nagy békessége nagyon kellemesen meglepte a középkori, de még a felvilágosodás kori európai látogatókat is. A konfucianizmus, a legtávolibb vidékeken is tanított hivatalos tan a jóakaratot tartotta az uralkodó legfőbb erényének, és a család mintájára akarta megszervezni az államot. Mindaz, amit - kortévesztés nélkül - humanista elveknek mondhatunk, elítéli a mészárlást mint módszert, és értéknek tekinti az emberi életet. Időtlen idők óta így van ez. Csak

olyan gondolkodóknál maradjunk, akiket mindvégig elismertek a birodalom mintegy huszonegy évszázados története folyamán, ezért Mo Ti kínai bölcselőt említsük először (Kr. e. körülbelül 479381), aki így ítéli el a támadó háborút; „Ha bűnnek tekintjük az egyszerű emberölést, de jó cselekedetnek tartjuk a más ország megtámadásával járó tömeges emberölést, vajon elmondhatjuk-e, hogy különbséget tudunk tenni a jó és a rossz között”?[15] Szun Cu híres művében (Kr. e. körülbelül 500) A háború művészetében ezt olvassuk; „A háború a tűzhöz hasonlatos; aki nem akarja letenni a fegyvert, fegyver által pusztul el.”[16] Takarékosan kell csatázni, a lehető legrövidebb ideig és a lehető legkevesebb vért ontva; „Még sosem láttak olyat, hogy bármely országnak is hasznot hajtott a hosszú háború [...] nem a szakértelem netovábbja, ha száz győzelmet arat az ember száz csatában [...] Az jeleskedik az ellenség legyőzésében, aki akkor diadalmaskodik, arnikor még ki sem bontakozik az ellenséges fenyegetés.”[17] Lényeges, hogy kíméljük az erőnket, de az ellenség kiirtására sem szabad törekednünk; ‚Jobb, ha foglyul ejtjük az ellenséges hadat, mint ha elpusztítjuk... Ne biztassatok senkit gyilkosságra.”[18] Nem erkölcsi felhívást kell látnunk ebben, inkább gyakorlati megfontoltságot; a mészárlás és a rémtettek gyűlöletet keltenek az ellenfélben, és kétségbeesett erőfeszítésre sarkallják, ami hasznára is válhat, és a maga javára fordíthatja a helyzetet. Különben, a hódítónak „az a legjobb politika, ha sértetlenül foglalja el az államot; csak a legrosszabb esetben semmisítheti meg”.[19]

Tipikusan a (főleg konfucianizmus jellemezte) nagy kínai hagyományban fogant okoskodás; nem valami magasztos látomásból fakadnak az etikai elvek, hanem az összhanggal és a társadalom működésének hatékonyságával kapcsolatos gyakorlatiasságból. Ez kétségkívül még hatékonyabbá teszi őket. A másik „gyakorlatiasság”, a jogtudoroké pedig - amely éppen ellenkezőleg, azt hangoztatja Konfuciusz és Szun Cu korában, hogy az államnak a társadalom félelemben tartása útján kell érvényre juttatnia mindenhatóságát; éppen dicsősége pillanatában, Kr e. a III. században, a rövid életű Csin-dinasztia alatt bizonyítja be, hogy teljességgel hatástalan, képtelen a társadalom működtetésére. Uralomról uralomra igen sokat változhatnak a dolgok, de nagy mértékben csökken ez a fajta önkény, különösen az északi Szung-dinasztiától kezdve (9601127); most már leginkább azzal büntetik az érdemtelenné vált tisztviselőt, hogy száműzik egy távoli tartományba... és nincs kizárva, hogy ismét kegyeibe fogadja az udvar. A Tang-korban, 654-ben, emberségesebb büntető törvénykönyvet szerkesztettek, amely több teret engedett a szándéknak és a megbánásnak, és eltörölte a lázadás esetében szokás szerint vele járó családi felelősséget; bonyolultabb és hosszabb lett a halálos ítélet végrehajtását megelőző eljárás, és a legszörnyűbb büntetések közül is eltöröltek néhányat; fellebbezési rendszert is bevezettek.[20]

Általában korlátozottan, féken tartva nyilvánul meg az állami erőszak. A kínai történetírás elborzadva emlegeti, hogy az „első császár”, Csín Si (Kr. e. 221-210) élve eltemettetett 460 írástudót és hivatalnokot. Ez a császár, akit nyíltan példaképének tekintett -a cinikusan okos - Mao, az egész klasszikus irodalmat is elégette (halál járt érte, ha csak szóba hozta is valaki), halálra ítéltetett vagy deportáltatott mintegy 20 000 kisnemest és többször tíz-, ha ugyan nem több százezer életet áldoztatott fel az első

nagy fal fölépítésének. A Han-dinasztiával azonban (Kr. e. 206-tól Kr. u. 220-ig) erőteljesen visszatér a konfucianizmus, és a birodalom nem ismer többé sem hasonló zsarnokságot, sem nagyon gyakori mészárlást. Szigorú rend és kemény igazságszolgáltatás uralkodik, de, a (sajnos nem ritka) nagy felkelések vagy az idegen betörések időszakától eltekintve, sokkal biztosabb az emberélet, mint a többi régi államban, a közép- és újkori Európa államait is közéjük számítva.

Igaz, majd háromszáz vádiratot követhetett halálbüntetés a békés Szung-dinasztia alatt, a XII. században, ám elvileg minden ítéletet a császárnak kellett felülvizsgálnia és ellenjegyeznie. Általában százezrek halálával jártak a háborúk, de még ezt a végső emberveszteséget is megsokszorozták a járványok, éhínségek, árvizek (gondoljunk a Sárga-folyó - gátak közé szorított - alsó folyásának katasztrofális kiöntéseire) és a hadakozás okozta szállítási-közlekedési zavarok. Így húsz- és százmillió közé teszik azoknak a halottaknak a számát, akik a tajping-felkelés és annak elfojtása (18511868) miatt veszítették életüket; akárhogy is, 410 millióról 350 millióra csökkent Kína népessége 1850 és 1873 között.[21] Ám ezeknek az áldozatoknak csak elenyésző részét tekinthetjük olyannak, akit ténylegesen és szándékosan mészároltak le (a tajpingok alatt kétségkívül egymillió körül volt az ilyenek száma).[22] Mindenesetre, különlegesen zavaros korszak volt ez, óriási lázadások, a nyugati imperialista hatalmak ismételt támadásai és az elszegényedett népesség növekvő elkeseredettsége jellemezte. Sajnos, ebben a világban élt a kommunista forradalmárok előtti két, három vagy négy nemzedék. Így szoktak hozzá az erőszaknak és az értékek szétesésének a hosszú kínai történelemben szokatlanul nagy mértékéhez.

Pedig a XX. század első felében Kína alig mutatta jelét - sem mineműségében, sem mennyiségében - a diadalmas maoizmus zabolátlanságának. Az 1911-es forradalom nem volt valami megrázó, de azért az utána következő tizenhat évben volt némi öldöklés, amíg a Kuomintang-rendszer kemény kézzel meg nem szilárdította félig-meddig a helyzetet. Például így volt ez Nankingban, ebben a forradalmi gócban, ahol Jüan Si-kaj diktátor sok ezer embert kivégeztetett 1913 júliusa és 1914 júliusa között.[23] 1925 júniusában a kantoni engedményes területek rendőrsége megölte egy munkástüntetés 52 résztvevőjét. 1926 májusában, Pekingben 47 békés diák vesztette életét egy japánellenes tüntetésben. Különösen 1927 áprilisában és májusában Sanghajban, majd több más keleti nagyvárosban is ezerszámra végeztette ki a kommunistákat az új rendszer vezetőjéből, Csang Kaj-sekből és a helyi alvilág titkos társaságaiból álló eredeti koalíció. André Malraux műve. Az ember sorsa fölidézi néhány, mozdonykazánban végrehajtott kivégzés borzalmait. Úgy látszik, sem a kommunistákat és nemzetieket szembefordító polgárháború első hadieseményeit, sem pedig a Hosszú Menetelést (193435) nem kísérték túl nagy mészárlások, ezzel szemben a japánok számtalan rémtettet követtek el 1937 és 1945 között Kína óriási elfoglalt területein.

Ám az éhínségek 1900-ban, 1920-21-ben és 1928-30-ban sokkal több áldozatot követeltek, mint ezeknek a vérengzéseknek nagy része; minden éhínség az ország északi és/vagy északnyugati, aszályra hajló vidékeit sújtotta: a második félmillió, a harmadik meg két-hárommillió ember halálát okozta.[24] De a második a polgárháború okozta közlekedési zűrzavar miatt lett olyan súlyos, ezért nem lehet azt mondani, hogy bármiféle

„éhség-összeesküvést” szőttek, nem beszélhetünk hát mészárlásról. Bezzeg nem így volt Honanban, ahol 1942-43-ban két-hárommillió ember halt éhen (vagyis minden húszból több mint egy), és emberevésre is akadt példa. Siralmas termés volt, de a csungkingi központi kormány nem engedélyezett semmiféle adócsökkentést, és sok parasztól mindenét elvették. Az sem segített, hogy ort húzódott az arcvonal: ingyen robotra kényszerítették a parasztokat, például később hiábavalónak bizonyult, ötszáz kilométernyi tankelhárító árkot ásattak velük.[25] A nagy ugrás bizonyos tévedéseinek előzménye ez, még akkor is, ha ott, Honanban, némi mentség lehet a dologra a háború. De azért óriási volt a parasztok felháborodása.

Csendben és kevés nyomot hagyva ment végbe a legtöbb és -mindent egybevéve - legvéresebb rémtett; nincstelenek (vagy majdnem nincstelenek) viaskodtak más nincstelenekkel, távol attól a néhány nagy országúttól, a falvak Kínájának óceánjában. Számtalan bandita volt ezek között az alkalmi gyilkosok között; néha félelmes bandákba verődve fosztogattak, garázdálkodtak, sápot szedtek, mindenkit megöltek, aki ellenállást tanúsított, a túszaikat is, ha késett a váltságdíj. Ha elfogták őket, a parasztok szívesen részt vettek a kivégzésükön... A katonák elvileg gonosztevők ellen harcoltak, de a katonákat gyakran még azoknál is nagyobb csapásnak tekintette a nép; Fucsienből kérvényt írtak 1932-ben, hogy vonják vissza az úgynevezett rendfenntartó erőket, „mert akkor csak a zsiványok ellen kell harcolnunk”.[26] 1 931-ben, ugyanabban a tartományban egy 2500 főnyi katonacsapat túllőtt a célon a nagy fosztogatásban és erőszakoskodásban, a fellázadt parasztok le is mészárolták többségüket. 1926-ban a nyugat-hunani parasztok, a Vörös Lándzsák titkos társaságának fedezete alatt, így szabadultak meg - mondják -egy legyőzött hadúr mintegy ötvenezernyi „katona-banditájától”.

1944-ben, amikor ugyanezen a vidéken támadásba mentek át a japánok, az előző évi gyilkos robotra emlékező parasztok üldözőbe vették a vert hadak katonáit, és néha élve temették el őket; körülbelül 50 000-en pusztultak így el.[27] Pedig azok a katonák is csak szegény ördögök voltak, parasztok, mint hóhéraik, annak a sorozásnak szerencsétlen és riadt áldozatai, amely Wedemeyer amerikai tábornok szerint úgy ütött rajtuk a falusiakon, mmt az éhínség vagy az árvíz, csak több áldozatot szedett.

Sok más, általában nem olyan erőszakos lázadás az ellen irányult, amit a közigazgatás túlkapásainak neveztek: a föld-, ópium-, szesz-, sertésvágási adó, a robot, az uzsora, az igazságtalan ítéletek ellen. De a parasztok gyakran a többi parasztnak tartogatták a legkomiszabb csapásaikat: nemzetségek és titkos társaságok vad falusi háborúskodása tarolta le a vidékeket, és - a meggyilkolt elődök tisztelete révén - olthatatlan gyűlölködést keltett. Így, 1928 szeptemberében egy Csiangszu tartománybeli járás „kiskardosai” legyilkoltak kétszáz „nagykardos”-t, és fölperzseltek hat falut. Kuangtung tartomány keleti része „fekete zászlós” falvak és „vörös zászlós” falvak között oszlott meg, amelyek esküdt ellenségei voltak egymásnak. Ugyanazon a vidéken, a Lin nemzetség mindazokat üldözőbe vette és megölte a puningi járásban, akinek, balszerencséjére, a Ho nevet viselte az apja; a leprások sem alkottak kivételt ez alól - gyakran elevenen égették meg őket - és sok keresztény sem. Sosem voltak ezek társadalmi vagy politikai küzdelmek: helybéli kistisztviselők munkálkodtak így az előmenetelükön. Gyakran a bevándorló volt az ellenfél, vagy az, aki a folyó túlsó partján

lakik...[28]

Egy rémuralomtól elválaszthatatlan forradalom (1927-1946)

Mégis, amikor azt látták egy „vörös zászlós” falu lakói, hogy skarlátszín lobogós csapat közeledik feléjük, lelkesen csatlakoztak az egyik első kínai „tanácshoz”, a Peng Paj vezette haj-lufeng-i szovjethez. A kommunisták ügyesen kihasználták a félreértéseket, színes szavakkal szították a helyi gyűlölködést, és végül jól szerkesztett szónoklataikkal, megnyerték céljaiknak a falusiakat, újdonsült híveik legkegyetlenebb indulatainak is szabad folyást engedve. Így, negyven-ötven évvel a kulturális forradalom vagy a vörös khmer-rendszer előtt, már 1927-28-ban is ízelítőt kaphattak az emberek azok legrosszabb pillanataiból. A kommunista párt ösztönözte parasztszervezetek kiterjedt bujtogató tevékenysége már 1922 óta készítgette elő ezt a mozgalmat, amely élesen szembefordította egymással a „szegényparasztokat” és a fáradhatatlanul ócsárolt „földbirtokosokat”, pedig sem a hagyományos súrlódások, sem a társadalmi valóság nem igazolták különösképpen ezt a szembenállást. De az adósságok eltörlése és a haszonbér megszüntetése széles körű támogatást szerzett a szovjetnek. Erre támaszkodva építette ki Peng Paj a „demokratikus terror” rendszerét: az egész népet meghívták az „ellenforradalmárok” nyilvános perére, amelyekben majdnem mindig halálra ítélték a vádlottat; maga Peng Paj is részt vett a kivégzésekben, „öld meg, öld meg”, kiabálta a vörösgárdistáknak, akik apránként szeletelték darabokra az áldozatukat, néha megfőzték és megették, vagy a családjával etették meg a testrészeket, a még élő áldozat szeme láttára; mindenkit meghívtak a lakomára - ahol szétosztották a volt földbirtokos máját és szívét - és a gyűlésekre, ahol frissen levágott és karóra tűzött fejek sora előtt beszélt a szónok. A bosszuló emberevésnek ez a bűvölete, amellyel majd Pol Pot Kambodzsájában is találkozunk, és amely alighanem egy Kelet-Ázsiában igen régi és nagyon elterjedt szokásnak felel meg, gyakran felbukkant a kínai történelem eszelős pillanataiban. Így 613-ban, az idegen betörések korában Jang császár (Szuj-dinasztia) úgy állt bosszút egy lázadón, hogy annak még a legtávolibb rokonait is üldözőbe vette: „Azok szenvedték el a legsúlyosabb büntetést, akiket földaraboltak vagy lenyilaztak, és akiknek karóra tűzték a fejét és levágták a tagjaikat. A császár felszólította a magas méltóságokat, hogy darabonként egyék meg az áldozatok húsát.”[29] „A kínaiak emberevők” - írta Lu Hszün, a nagy író, aki csodálta a kommunizmust, amikor az nem azt jelentette, hogy nacionalizmus és Nyugat-ellenesség... Ezeknél a véres orgiáknál kevésbé népszerűek voltak az 1927-es túlkapások, amelyekre vörösgárdisták ragadtatták magukat templomokban, a taoista szerzetes-varázslókkal szemben: a hívek úgy próbálták megmenteni a bálványokat, hogy vörösre festették őket, és már-már az istenítés jeleivel vették körül

Peng Pajt. Négy hónapig tartott azon a vidéken a tanácsuralom, de azalatt ötvenezer ember, köztük sok szegény is elmenekült onnan.[30]

Az 1931-ben agyonlőtt Peng Paj volt a paraszt- és katonakommunizmus igazi előfutára; rögtön felkapta a kezdeményezést egy, azelőtt kissé háttérbe szorult kommunista káder (a maga is paraszti származású) Mao Ce-tung, és elméletileg is kidolgozta híres művében: Jelentés a hunani parasztmozgalomról (1927). A munkás- és városi

kommunista mozgalom éppen szétesőben volt Csang Kaj-sek keménykezű Kuomintangjának csapásai alatt, és ez a paraszt alternatíva gyorsan erőre kapott, ez hozta létre az első „vörös támaszpontot” 1928-ban, a Csingkang hegységben, Hunan és Csi-anghszi határvidékén. Ez utóbbi tartománynak a keleti részén, a fő támaszpont megszilárdítása és kiterjesztése lehetővé tette, hogy 1931. november 7-én (az orosz október évfordulóján) kikiáltsák a Kínai Tanácsköztársaságot, ahol Mao lett a népbiztosok tanácsának elnöke. Az 1949-es győzelemig még sok viszontagságot, szörnyű csapásokat fog elszenvedni a kínai kommunizmus, de már kész a minta: egy állam fölépítésére kell összpontosítani a forradalmi lendületet, egy olyan hadsereg kiépítésére kell összpontosítani ezt az eleve harcias államot, amely képes rá, hogy végül fölébe kerekedjék az ellenséges „báb”-hadseregnek és -államnak - jelen esetben a Csang Kaj-sek vezette nankingi központi kormánynak. Nincs hát semmi meglepő benne, ha magában a forradalmi szakaszban is a katonai és elnyomó jelleg az elsődleges és alapvető: jó messze jár ez a korai orosz bolsevizmustól, de még messzebb a marxizmustól: a KKP alapítói, különösen a „nagy koponya” Li Ta-csao, a hatalommegragadás stratégiájára és a nemzeti-forradalmi állam megerősítésére egyszerűsített bolsevizmus közvetítésével jutnak el a kommunizmushoz 1918-19-ben.[31] Ahol győz a KKP, mindenütt a kaszárnyai szocializmus (meg a különleges bíróság és a kivégzőosztag) rendezkedik be. Peng Paj határozottan példát mutatott.

Részben egy eleinte nehezen érzékelhető tényből fakad a kínai kommunizmus megtorló gyakorlatának eredetisége: a kínai szovjetek rémuralma megelőzte az 1936-38-as sztálini „nagy rémuralmat”, és - bizonyos becslések szerint - 1927 és 1931 között, 186 000 harcon kívíili áldozat szárad a lelkén csupán Csianghszi tartományban.[32] Azért halt meg az áldozatok nagy része, mert ellenállt a rögtön bevezetett gyökeres földreformnak, a nyomasztó adóterheknek és a fiatalok katonai szükséghelyzettel indokolt sorozásának.

Már elege volt a lakosságnak, úgyannyira, hogy olyan helyeken, ahol különleges túlzással lépett föl a kommunizmus (1931-ben megbírálták Maót, hogy elidegeníti a lakosságot terrorista túlkapásaival, és a vezetést is kivették egy időre a kezéből), és ahol háttérbe szorultak a helybeli káderek (például Zsujcsin, a tanács-„főváros” körül), csak csekély ellenállásba ütközött a nankingi erők támadása. Élénkebb, és néha sikeres is volt a későbbi, függetlenebb „támaszpontokon”, ahol a káderek levonták a terrorpolitika fájdalmas következtetéseit.[33] Hasonló feszültségek jutottak felszínre az észak-senhszi támaszponton, Jenan körül. Iszonyú adóteher nehezedik a parasztokra: 1941-ben a termés 35%-át viszik el, négyszer annyit, mint a Kuomintang kezén lévő területeken. A falusiak már nyíltan Mao halálát kívánják... A párt keményen lép föl, de nagy kockázatot is vállal: nagyban - és titokban - ópiumtermesztésbe és -szállításba kezd, és 1945-ig ebből szerzi bevételeinek 26-40%-át a támaszpont.[34]

Mint gyakran a kommunista rendszerekben, a katonák sérelmére elkövetett jogtalanságok hagytak több nyomot maguk után: a katonák jobban ki tudták fejezni magukat, és főleg olyan szervezetek részei voltak, amelyek gyakran fenn is maradtak. Néha csak évtizedek múlva jött el a leszámolás ideje... Majdnem mindig azokat a kádereket veszik célba, akiknek a legszorosabb kapcsolataik vannak a tevékenységük színhelyén élő lakossággal. Inkább a központi apparátustól függő ellenfeleik a

„helybeliségüket” vetik a szemükre, amely nemegyszer csakugyan bizonyos mérsékletre bírja őket, vagy akár arra is, hogy vitába szálljanak az utasításokkal. E mögött az ellentét mögött azonban egy másik is meghúzódik: a helybeli aktivisták jórészt a parasztság tehetősebb részéből, főleg földbirtokos családokból származnak (az írástudók zöme is őbelőlük kerül ki), és a radikális nacionalizmus alapján csatlakoznak a kommunizmushoz. A „központi” aktivisták, a „reguláris” hadsereg katonái meg túlnyomó többségükben a söpredék, deklasszáltak, zsiványok, csavargók, koldusok, zsold nélküli zsoldosok, a nők esetében meg utcalányok köréből állnak össze. Mao azzal a tervvel foglalkozott 1926-ban, hogy fontos szerepet szán nekik a forradalomban: „Ezek az emberek nagyon bátran tudnak verekedni; jó vezetés alatt forradalmi erővé válhatnak.”[35] Lám, még sokkal később, 1965-ben is őhozzájuk hasonlította magát, amikor úgy mutatkozott be Edgar Snow amerikai újságírónak, hogy „idős szerzetes, aki lyukas esernyőjével ballag a csillagos ég alatt”.[36] A lakosság többi része, egy határozott ellenzéki kisebbség (gyakran szintén az elit tagjai) kivételével, a passzivitásával tüntet, a „hidegségével”, mondják a kommunista vezetők, még az a „szegény és félig szegény parasztság is”, amelyről úgy tartják, hogy az a KP vidéki osztály bázisa. A káderré lett deklasszáltak, akik egész társadalmi létüket a pártnak köszönhették, többé-kevésbé zavaros bosszúszomjukkal és a központ[37] támogatásával, ösztönösen a leggyökeresebb megoldásokra, és alkalomadtán a helybeli káderek kiirtására hajlanak. 1946 után a földreformnak még sok véres tobzódását fogja megmagyarázni ez a fajta ellentmondás.[38]

Az első igazolt nagy tisztogatás a tungkui támaszpontot tarolta le 1930-31-ben, Csianghszi tartomány északi részén. Ott, helyben még tovább súlyosbította a fent leírt feszültségeket egy politikai-rendőri szervezetnek, a Kuomintang jobbszárnyához kapcsolódó AB („antibolsevik”) testületnek erőteljes tevékenysége, amely sikeresen hintette el az árulás gyanúját a KP tagjai közt. Az AB testület sok tagot toborzott a titkos társaságokból; 1927-ben a Három Pont társaság főnöke is csatlakozott hozzá, és ez igen nagy mértékben megerősítette a testületet. Előbb sok helyi kádert végeztek ki, később a vörös hadsereg ellen fordult a tisztogatás; körülbelül kétezer katonát likvidáltak. Néhány bebörtönzött káder megszökött, lázadást próbák szítani Mao, „a párt császára” ellen; tárgyalásra hívták, letartóztatták és megölték őket. Az egész II. hadsereget lefegyverezték - mert föllázadt az egyik egysége -, és kivégezték a tiszteket. Több mint egy évig tizedelték az üldözések a civil és katonai kádereket; ezrekre rúgott az áldozatok száma. A tizenkilenc legmagasabb rangú helyi káder - köztük a támaszpont alapítói - közül tizenkettőt mint „ellenforradalmárt” végeztek ki, ötöt a Kuomintang ölt meg, egy pedig betegségben halt meg, az utolsó pedig hátat fordított a vidéknek és a forradalomnak.[39]

A jelek szerint ugyanerről a módszerről tanúskodik Mao jenani tartózkodása elején a támaszpont alapítójának, a legendás partizánvezér Liu Cse-tannak a likvidálása; ott is ugyanolyan gátlástalan, csak okosabban machiavellista központi apparátust találunk. Úgy tetszik, hogy „Moszkva embere”, a „bolsevik” Vang Ming volt ott a főfelelős, aki akkor még nem szorult háttérbe a vezetőségben, és rá akarta tenni a kezét Liu csapataira. Liu még bizakodott, vállalta a letartóztatást; megkínozták, de nem vallotta „árulónak” magát; akkor elevenen eltemették partizán alvezéreit. Vang Ming ellenfele, Csu En-laj

kiszabadította, de Liu makacsul meg akarta őrizni független parancsnokságát, ezért „megátalkodott jobboldalinak” nyilvánították. Kiküldték a frontra, és ott megölette magát; talán hátulról kapta a lövést...[40]

1942 júniusában, a legkiválóbb jenani kommunista értelmiségiek lebuktatásával kezdődött az 1949 előtti korszak leghíresebb tisztogatása. Ahogy majd tizenöt év múlva országos szinten is megismétlődik, Mao eleinte, két hónapig nagy kritikai szabadságot engedélyezett. Utána egyszeriben „felhívtak” minden aktivistát, hogy töméntelen gyűlésen „harcoljanak” Ting Ling ellen, aki bírálta a férfiak és nők között meghirdetett egyenlőség formalizmusát, és Vang Si-vej ellen, aki nem átallotta az alkotás szabadságát és a hatalom megbírálásának jogát követelni a művész számára. Ting megtört, ocsmány önkritikát vállalt, és támadta Vangot, aki azonban nem tágított. Kizárták a KP-ból, börtönbe vetették, és 1947-ben, Jenan ideiglenes kiürítésekor kivégezték. Immár törvényereje lett annak a dogmának, hogy az értelmiség alá van vetve a politikának; a párt elnöke 1942 februárjában fejtette ezt ki, Beszédek a művészetről és irodalomról című írásában. Egymást követték a cseng feng gyűlések, amíg ki nem kényszerítették az értelmiség behódolását. 1943 júliusának elején kapott új lendületet, szélesedett ki és vált öldöklővé a tisztogatás. Önnön fogyatékosságaiktól, titkos kétségeiktől akarta megóvni az aktivistákat ez a „mentő hadjárat”, amelynek Kang Seng volt a rossz szelleme, a politikai bizottság tagja, akit Mao a megnevelés felügyeletére hivatott vadonatúj tanulmányi főbizottság élére állított 1942 júniusában. A szovjet NKVD iskolájából került ki ez a vad fekete kutya kíséretében, fekete lovon járó, fekete bőrruhás „sötét árny”, aki meg tudta szervezni a kommunista Kína első „tömegkampányát”: az általános kritikát-önkritikát, kiválasztott személyek letartóztatását, a vallomások alapján más letartóztatásokat, a nyilvános megalázást, a verést, a csalhatatlanná nyilvánított Mao gondolatainak egyetlen biztos támpont rangjára emelését. Egy gyűlésen Kang Seng rámutatott a hallgatóságra, és kijelentette: „Mindannyian a Kuomintang ügynökei vagytok [...] Sokáig tart majd az átnevelésetek.”[41] Úgy terjedt a letartóztatás, a kínzás, az elhalálozás (csak a központban mintegy hatvan haláleset fordul elő, köztük sok öngyilkosság), hogy már a pártvezetőség is nyugtalankodott miatta, pedig Mao azt állította, hogy „annyi a kém, mint szőrszál a prém-bundában”.[42] Augusztus 15-én betiltották a megtorlás „törvénytelen módszereit”, és október 9-én Mao, a gyakorlott köpönyegforgató kijelentette: „Senkit sem szabad megölnünk; a legtöbb áldozatot letartóztatnunk sem lett volna szabad.”[43] Akkor határozottan véget vetettek a kampánynak. Decemberben Kang Seng önkritikát gyakorolt: el kellett ismernie, hogy a meghurcoltaknak csak 10%-a volt bűnös, és hogy rehabilitálni kell a halottakat. Megtört a pályafutása, és úgy is maradt egészen a kulturális forradalom kitöréséig, 1966-ig, Mao pedig kénytelen volt bocsánatot kérni 1944 áprilisában, és háromszor meghajolni az ártatlan áldozatok tiszteletére, csak azután tapsolták meg. Ösztönös szélsőségessége megint erős ellenállásba ütközött. De -ahogy azok mondták, akik átélték - kitörölhetetlenül fennmaradt az 1943-as terror emléke: Mao veszített ugyan a népszerűségéből, de nyert is valamit: jobban féltek tőle.[44]

Lassanként mind körmönfontabbá vált a megtorlás. Mindinkább egyéni jellegű lett a gyilkosság, még ha terrorista mészárlásokkal, több ezer áldozattal járt is a (japánok és a

Kuomintang elleni) háború (1940-ben, három hónap alatt 3600-an haltak meg Hopej tartomány egy kis részén, amelynek elfoglalásáért folyt a küzdelem).[45] Különösen a renegátokra vadásztak, ami a titkos társaságok hagyományos gyakorlatának is megfelelt; egy régi partizánvezér szerint: „Sok árulót megöltünk, hogy ne legyen a népnek más választása, kénytelen legyen tovább haladni a forradalom útján.”[46] A börtönrendszer fejlődésnek indult, már nem kellett olyan gyakran kivégzéshez folyamodni, mint azelőtt. 1932-ben, a tanácsuralom alatt javítómunka-telepek virágoztak Csianghszi tartományban; a sors iróniája: egy Kuomintang-törvény hozta létre őket. 1939-ben munka-és termelőközpontokba kerültek a hosszú szabadságvesztésre ítéltek, itt-ott a nem egészen különleges bíróságok is fel-feltűntek. Három célja volt az új rendszernek: nem akarták kivívni a lakosság ellenszenvét elrettentő büntetésekkel, ki akarták használni az így keletkező munkaerőt, új párthívekre akartak szert tenni az addigra már kidolgozott átnevelés révén. Még japán hadifoglyokat is toborozni tudtak így a Népi Felszabadító Hadseregbe (NEH), a kínai vörös hadsereg utódába, és be is vethették őket Csang Kaj-sek ellen![47]

Maoista módszerek Jenanban; így látta egy szovjet sztálinista

A pártfegyelem a kritika és önkritika ostobán merev formáin alapszik. Az alapszerv elnöke dönti el. hogy kit kell megbírálni és miért. Általában mindig egy-egy kommunistát „támadnak”. Mindenki részt vesz benne. Nincs kibúvó. Csak egy joga van a „vádlottnak”: megbánhatja a „tévedéseit”. Ha ártatlannak mondja magát, vagy csak úgy, tessék-lássék „meakulpázik", újra indul a támadás. Valóságos lélektani idomítás ez. [...] Megértettem a tragikus valóságot. Ez a kegyetlen lélektani kényszerítő módszer, amelyet Mao „erkölcsi megtisztításnak” nevez, valami fojtogató légkört teremtett a jenani pártszervezetben. Nem kevés kommunista aktivista lett öngyilkos, szökött meg vagy vált lelkibeteggé. A cseng feng módszernek ez az alapelve: „Mindenkinek mindent tudnia kell a másik legbensőbb gondolatairól.” Ez az aljas és szégyenletes irányelv uralkodik minden gyűlésen. A legbizalmasabb és legszemélyesebb dolgokat sem takargatják, mindent kiteregetnek ott, hadd vájkáljon benne a közönség. Kritika és önkritika címén kinek-kinek ellenőrzik a gondolatait, vágyait és cselekedeteit.[48]

Földreform és városi tisztogatás (1946-1957)

Nem éppen a szelídség és az összhang földje az az ország, amelyben a kommunisták magukhoz ragadták a hatalmat 1949-ben. Köznapi módszernek számít ott az erőszak és - olykor - a mészárlás a kormányzásban, a politikai szembenállásban, vagy a szomszéddal való nézeteltérés rendezésében. Ellenerőszak-jellegük volt hát azoknak a cselekedeteknek, amelyekről itt fogunk beszámolni, nagyon is valóságos túlkapásokra válaszoltak (Peng Paj egyik áldozata, egy helyi tisztviselő, előbb vagy száz szakszervezeti parasztot végeztetett ki), és bizonyára sok falusi így is fogta fel őket. Ezért őriznek olyan kitűnő képet arról a korszakról mind a hivatalos posztmaoista történetírásban (mert egészen a jobboldal elleni 1957-es mozgalomig, állítólag, lényegében jól irányított a nagy

kormányos), mind pedig sok tanú emlékezetében, akik ráadásul néha túl tehetős polgártársaik balsorsának közvetlen haszonélvezői voltak (vagy annak hitték magukat). Az egyik jócskán megmagyarázza a másikat, ezért a kommunisták (a kommunista értelmiségieket is beleértve) nem vették nagyon zokon azokat a tisztogatásokat. Pedig az volt a legvéresebb megtorlási hullám, amelyet valaha is elindított a Kínai Kommunista Párt; az egész országra kiterjedt. Arányai, általános jellege, időtartama (voltak benne rövid, pillanatnyi szünetek, de rendszeresen, minden esztendőben újabb „tömegkampányt" kezdtek), tervszerű és központosított mivolta miatt minőségi ugrást képvisel a kínai erőszak történetében, főpróba volt az 1943-as jenani „megnevelés", de az óriási ország csupán egyetlen, félreeső körzetének szintjén. Bizonyos társadalmi rétegekkel szemben olyan népirtással érnek föl ezek a mészárlások, amilyet még nem ismert addig Kína, legalábbis országos méretekben (még a mongolok is csak a birodalom északi részét dúlták föl a XIII. században). Néhány ilyen rémtett egy hároméves, kemény polgárháború viszonyai között ment végbe: például ötszáz, jórészt katolikus lakos legyilkolása Mandzsúriában, Szevance város bevételekor. Különben attól fogva, hogy 1948-ban határozottan fölülkerekedtek, a kommunisták már nem bocsátották szabadon tömegesen az ellenséges foglyokat, ahogy azelőtt szokták, propagandacélból. Ezentúl százezerszámra börtönözték be ezeket a foglyokat, majd amikor csakhamar megteltek velük a börtönök, ők lettek azoknak az új átnevelő munkatáboroknak (laotung kajcao, vagy rövidítve laokaj) első lakói, amelyek a háborús erőfeszítésekhez való hozzájárulással párosították az átnevelés gondjait.[49] De még hadakozás közben is a leggaládabb tetteket vitték véghez, a katonai helyzettől teljesen függetlenül.

A vidék: fölzárkóztatás és társadalomtervezés

Az 1917-es orosz forradalommal ellentétben, az 1949-es kínai forradalom a vidék felől terjedt a város felé. Természetes hát, hogy földreformmozgalom előzte meg a városi tisztogatásokat. Láttuk, hogy a kommunistáknak már jócskán volt tapasztalatuk a földreformban. De 1937-től nem hangoztatták annyira programjuknak ezt az alapvető részét, hogy kialakítsák, majd - úgy-ahogy - megőrizzék a japánellenes „egységfrontot" a központi Kuomintang-kormánnyal. Csak Japán veresége után, 1946-ban indították újra ezt a mozgalmat, annak a polgárháborúnak kirobbantásával együtt, amely végül hatalomra juttatta őket. Hivatásos izgatók hadai lepték el ezerszámra a vidéket, faluról falura jártak mindenfelé az NEH felszabadította „szabad övezetekben", lehetőleg nem odavalósiak, hogy bele ne bonyolódjanak lakóhelyi, nemzetségi, titkos társasági rokonszenvek szövevényeibe. Ahogy nyomult előre az NEH, úgy terjedt ez a mozgalom egészen a déli és a nyugati végekig (egyelőre Tibetre nem).

Ne értsük félre: éppen olyan tévedés volna, ha pusztán fölülről jövő fondorlatot látnánk a kínai falvak százezreit egyenként felkavaró, igazi agrárforradalomban, mint az, ha jámborul azt képzelnénk, hogy azzal is beérte a kommunista párt, hogy teljesítette a „tömegek akaratát".[50] (Rengeteg okuk volt a tömegeknek, hogy szerencsétlennek érezzék magukat, és változást kívánjanak. És épp a parasztok közötti egyenlőtlenség volt az egyik legkiáltóbb visszásság: Nagy Kanyar falvában (Senhszi tartományban), ahonnan William Hinton figyelte a forradalmat,[51] a parasztok 7%-ának a kezében volt a művelhető

földek 31%-a és az igásállatok 33%-a. Egy

1945-ös országos fölmérés szerint az átlagosan 3%-nyi módos parasztok birtokolták a földek 26%-át.[52] Uzsora is járult a birtokegyenlőtlenséghez (havi 3 és 5% között, de egészen évi 100%-ig[53]), és ez majdnem kizárólag a leggazdagabb parasztok kiváltsága volt.

A leggazdagabbaké vagy csak a legkevésbé szegényeké? A déli partvidéken több száz hektáros birtokok is akadtak, de az ugyancsak törpe „földbirtokosok" többségének két-három hektárral is be kellett érnie; az 1200 lakosú Nagy Kanyarban a leggazdagabbnak is alig volt tíz hektárja. Ráadásul meglehetősen határozatlan vonal húzódott a parasztok csoportjai között, a falusiak nagy többsége közbülső réteget alkotott a föld nélküli zsellérek és a főleg nem kétkezi munkából élő birtokosok között. Azokhoz a kiélezett társadalmi ellentétekhez képest, amelyek a kelet-európai parasztvidékeken uralkodtak 1945-ig, és Latin-Amerikában mostanáig is uralkodnak, viszonylagos egyenlőség volt a kínai paraszttársadalomban. És, mint említettük, távolról sem a gazdagok és szegények közötti súrlódásban rejlett a zavarok fő oka. Mint 1927-ben, Haj-Lu-Feng-ben a kommunisták - elsősorban maga Mao - fölcsaptak hát társadalomtervezőnek; meglehetős önkényesen megállapított és körülhatárolt parasztcsoportokat fordítottak szembe egymással elég mesterkélten (az apparátus állapította meg, hogy milyen arányokat tartsanak szem előtt; a központi politika szeszélye és vidékek szerint 10-20% legyen a „kiváltságosok" aránya), utána meg kihirdették, hogy ez a szembenállás a paraszti balsors úgyszólván egyetlen oka. Innen már könnyű volt rátalálni a boldogulás útjára...

Munkához láttak hát az izgatók; először is négy csoportra osztották a parasztokat; voltak szegények, félig szegények, középparasztok és gazdagok - ha még ebből az osztályozásból is kilógott valaki, azt több-kevesebb indokolással „földbirtokosnak" nyilvánították; ilyenekből lett a kiiktatni való közellenség. Nem egészen világos ismérvek alapján történt a megkülönböztetés, meg aztán tetszett is a dolog a legszegényebbeknek, ezért gyakran még a (néha bizony meg-megváltozó) pártjelszavakon is túltettek, és a gazdag parasztokat is a „földbirtokosok" közé sorolták. A falusi kisbirtokosoknak már eleve világosan meg volt szabva a sorsa, ha kanyargós, ám politikailag igen gyümölcsöző volt is az annak betöltéséhez vezető út; valójában csak be kellett vonni a „nagy tömegeket" a végrehajtás műveletébe, hogy legalábbis „besározódjanak" vele - hadd féljenek azontúl, nehogy vereséget szenvedjenek már a kommunisták -, és lehetőleg el kellett hitetni velük, hogy maguktól cselekszenek, az új hatalom csak támogatja és jóváhagyja a döntéseiket. Semmi kétség; tévhit; mert körülbelül egyszerre, mindenütt ugyanolyan volt az eljárás és az eredmény, pedig roppantul különböztek a körülmények, falvak és vidékek szerint. Ma már tudjuk, hogy mennyi munkájába került a „parasztforradalom" díszleteinek elrendezése az aktivistáknak, akik mindig habozás nélkül folyamodtak a terror módszereihez, hogy gyorsabban kicsikarják a meggyőződést: a háború alatt elég sok fiatalember inkább elmenekült a japánok megszállta területekre, mert nem akart beállni az NFH-ba. A parasztok egyáltalán nem csatlakoztak társadalmi méretekben a KP eszméihez; tömegben mindig közömbösek voltak, és gyakran olyan engedelmesek, hogy titokban még azután is fizették a földbirtokosnak a hagyományos haszonbért, amikor - ez volt a

reform bevezetése - az új hatalom már csökkentette a járandóságot. Az izgatók egymás közt csak politikai álláspont szerint osztályozták a parasztokat: aktivisták, átlagosak, elmaradottak, a földbirtokosok támaszai. Utána, úgy-ahogy, a hivatalos társadalmi csoportokra alkalmazták ezt az osztályozást; valamiféle Frankenstein-szociológia kerekedett ki belőle, amelyet millió magáncivakodás és takargatni való szándék árnyalt (például útban van a férj, szabaduljunk meg tő-le).[54] Tetszés szerint fölül is lehetett vizsgálni az osztályozást: a Nagy Kanyar-i hatóságok hamarabb be akarták fejezni a földek újraelosztását, ezért (a 240 család közül) 95-ről 28-ra csökkentették a szegényparaszt-családok számát![55] A kommunista káderek közül általában „munkásnak" minősítették a civileket, „szegényparasztnak" vagy „félig szegényparasztnak" a katonákat, pedig legtöbbjük a kiváltságos rétegekből származott...[56]

A „keserves gyűlés" volt a földreform kulcsmozzanata: megjelent vagy megjelentek az egybegyűlt falu színe előtt a földbirtokos vagy földbirtokosok; megadták a módját, gyakran kikiáltották őket „árulónak" (meglehetős módszeresen összemosták őket azokkal, akik csakugyan együttműködtek a japán megszállókkal, elég gyorsan „megfeledkezve" - csak a kezdet kezdetén, 1946-ban nem -azokról a szegényparasztokról, akik maguk is elkövették ezt a hibát). Gyakran nehezen indult a dolog - akár azért, mert féltek az emberek a tegnap még hatalmas emberektől, akár azért, mert tudatában voltak, hogy valami igazságtalanság történik a szemük láttára -, akkor aztán ki kellett ám tenniük magukért az aktivistáknak, durván bántalmazták és megalázták a vádlottakat; a helyezkedők meg a haragosok jóvoltából általában föl is fakadtak a szidalmak, és mindjárt emelkedett a hangulat; a paraszti erőszak hagyományaira tekintettel nem volt nehéz elérni, hogy halálra (és persze javaik elkobzására) ítéljék a földbirtokosokat; elég sokszor rögtön, a helyszínen ki is végezték őket, a parasztok többé-kevésbé tevékeny részvételével. De a káderek gyakran a tartományi székhely bírósága elé akarták állítani az elítéltet - nem mindig sikerült nekik -, hogy ott erősíttessék meg az ítéletet. Mindenki tökéletesen játszotta a szerepét kései, de valóságos meggyőződéssel ebben a rémdrámai színjátékban; ez indította el azoknak a „harci gyűléseknek" és más, önkritikai összejöveteleknek a sorozatát, amelyeket szüntelenül elszenvedett és másokkal is elszenvedtetett minden kínai, legalábbis

1976-ig, a főrendező haláláig. Ez már eleve megmutatta, hogy hagyományosan milyen erős hajlam Kínában a szertartásosság és a törleszkedés, amivel kedvére élhet és visszaélhet a cinikus hatalom.

Semmilyen pontos adatunk sincs az áldozatok számáról, de a jelek szerint falvanként legalább egy „kellett",[57] ezért legalább egymillióra tehetjük őket; a legtöbb szerző egyetért benne, hogy egy-és ötmillió között lehetett a halottak száma.[58] Továbbá úgy négyhatmillió kínai ,.kulák" kelt útra, hogy megtöltse a vadonatúj laoka-jokat, és kétségkívül kétszer annyit helyeztek hosszabb-rövidebb időre a helybeli hatóságok „felügyelete" alá, ami azt jelentette; állandó szemmel tartás, a legnehezebb munkák, „tömegkampányok" idején pedig üldözés.[59] Összesen tizenöt embert öltek meg Nagy Kanyarban; ez, kivetítve, fölfelé módosítaná a becslésünket. De ott már korán elkezdődött a reformfolyamat, és 1948 után betiltottak bizonyos túlkapásokat. Ezek keményen sújtották Nagy Kanyart; a helybeli katolikus társaság elnökének egész

családját legyilkolták (a templomot is bezárták), megverték azokat a szegényparasztokat - és a javaikat is elkobozták -, akik jó szívvel voltak a gazdagokhoz, harmadíziglen kutatták az emberek „hűbéri származását” (ettől aztán szinte senki sem lehetett nyugodt, bárkit utolérhetett a gyászos „átminősítés”), volt, akit halálra kínoztak, hogy elárulja valami legendás kincs rejtekhelyét, vallatás közben rendszerint tüzes vassal kínozták az embert, a kivégzetteknek még a családtagjak is üldözték, átkutatták és földúlták a kivégzettek sírját, egy hajdani banditából, hitehagyó katolikusból lett káder basáskodott a faluban, úgy szerzett feleséget a fiának, hogy hozzákényszerített egy tízen-négy éves lányt, és mindenfelé szétkürtölte; „Az én szavam a törvény, akit én halálra ítélek, annak meg kell halnia.”[60] Kína túlsó felén, Jünnanban pusztán azért sorolták a „földbirtokosok” közé Ho Li-ji édesapját, mert a régi kormány rendőre volt. Rögtön kényszermunkára ítélték mint hivatalnokot; 1951-ben, amikor javában folyt a helyi földreform, faluról falura parádéztak vele mint „osztályellenséggel”, majd halálra ítélték és kivégezték, bár soha semmilyen bűntettet nem tudtak a fejére olvasni. A nagyobbik fia, egy katona, mozgalmat indított a Kuomintang-seregben, hogy csatlakozzanak a katonák az NFH-hoz, és hivatalos dicséretet is kapott érte, mégis „reakciósnak” bélyegezték, és „felügyelet” alá helyezték.[61] De mindez, ismételjük, a jelek szerint a falusiak többségének egyetértésével történt, akik azután feloszthatták maguk között a kisemmizettek földjét. Némelyek - ki ezért, ki azért (gyakran családi okból) - találva érezték magukat a sokszor önkényes kivégzések miatt; majd a kulturális forradalom idején jut, néha torz módon, kifejezésre a bosszúvágyuk, úgy is, hogy megjelenik valami túlzó radikalizmus az új establishment ellenében.[62] A bűnbakok lemészárlása nem a parasztok egyhangú helyeslésével ment hát végbe, nem álltak úgy az „igazságtevő” párt mögött, ahogy a KP vezetősége szerette volna.

Valójában mindenekelőtt politikai, majd gazdasági céljai voltak a nagy mozgalomnak, és csak legutolsósorban voltak társadalmi céljai. Újra felosztották a földek 40%-át, de kevés volt a falusi kiváltságos, így nem sokra mentek vele a szegényparasztok: a reform után is csak 0,8 hektárt tett ki az átlaggazdaságuk.[63] A környező országok (Japán, Tajvan, Dél-Korea) ugyancsak akkoriban, épp ilyen radikális földreformot hajtottak végre - sikeresen - olyan vidékeken, ahol kezdetben sokkal nagyobb egyenlőtlenség uralkodott. Tudomásunk szerint egyetlen halott sem volt, és többé-kevésbé kielégítő kártérítést kaptak a kisajátítottak. Nem a reform indokolta hát a folyamat iszonyú erőszakosságát; az volt a célja, hogy a kommunista apparátus vegye át a teljhatalmat: kiválasszanak egy kisebbséget aktivistának, hogy azokból legyenek majd a pártmunkások vagy káderek; „vérszerződést” kössenek a kivégzésekbe is bevont falusiak tömegével; bebizonyítsák a húzódozóknak és a lagymatagoknak, hogy a legvégletesebb terrorral is képes élni a KP. Végül pedig ez az erőszak tette lehetővé, hogy mélyebben is megismerjék a falu működését és belső viszonyait, mert középtávon ennek alapján állíthatták a falut az ipari tőkefelhalmozás szolgálatába, a kollektivizálás útján.

A városok: „szalámitaktika” és kisajátítások

Bár azt állították, hogy minden alulról indul ki, maga Mao Ce-tung látta jónak, hogy nyilvánosan szentesítse a folyamatban lévő mészárlásokat, amikor a kínai csapatoknak a

koreai háborúba való beavatkozása után (1950 novemberében) radikálisabb időszak következett: „Kétségtelen, hogy minden reakcióst meg kell ölnünk, aki rászolgált, hogy megöljék.”[64] De pillanatnyilag nem a földreform volt az újdonság, amely már, legalábbis Észak-Kínában, befejeződött (ezzel szemben a később „felszabadított” Dél-Kínában és különösképpen a Kuangtunghoz hasonló izgága tartományokban még messze járt a csak 1952 elején bekövetkezett végétől);[65] sokkal inkább az erőszakos tisztogatásnak a városokra való kiterjesztése - egyidejű vagy egymást követő, mindig bizonyos célra irányuló „tömegmozgalmak” megszervezett sorozata útján - számított újdonságnak, amely lassanként teljes behódolásra kényszerített különféle (értelmiségi, polgári - és benne a legkisebb munkaadói -, nem kommunista aktivista-, túlontúl független kommunista káder-) csoportokat, amelyek gátolhatták volna a KKP totális ellenőrzésre törő terveit. Már nem járunk messze a „szalámitaktikától”, csak pár év választ el bennünket az európai népi demokráciák uralomra juttatásának időszakától: ebben a korban legszembetűnőbb a szovjet befolyás a gazdaságban, de a politikai-megtorló gépezetben is.

Mellékesen a bűnözést és a társadalmon kívüliséget (prostitúciót, játékbarlangokat, ópiumtanyákat) is kemény kézzel visszaszorították (bár veszedelmes vegyülékeket hoztak létre az ellenzékiek, az osztályellenség és a banditák között, és mindegyiket a „népi kormány ellenségének” tekintették): maga a KP szerint állítólag kétmillió „bandität” „likvidáltak” 1949 és 1953 között, és valószínűleg ugyanannyit börtönbe is zártak.[66]

A nagyrészt már a győzelem előtt kiépített ellenőrző rendszernek csakhamar tekintélyes eszközök álltak rendelkezésére: 1950 végén 5,5 millió milicista, 1953-ban 3,8 millió propagandista (vagy aktivista), 75 000 besúgó, akinek az volt a feladata, hogy összehangolja az előbbieket (és szemmel tartsa a buzgóságukat). A városban meg a Kuomintang által újra elővett hagyományos kölcsönös ellenőrzési rendszert (a paocsiát) tökéletesítették: (15-20 otthonból álló) lakócsoportokat fejeltek meg egy lakóbizottsággal, azokat meg az utca- vagy tömbbizottságnak rendelték alá.[67] Semmi sem kerülhette el a figyelmüket: be kellett jelenteni a lakóbizottságnak, ha „idegen” érkezik látogatóba éjszakára, vagy egy-, illetve többnapos tartózkodásra; különösen arra ügyeltek, hogy mindenkinek meglegyen a hukuja, a városi lakosság-nyilvántartási igazolványa, főleg azért, hogy meggátolják a faluról való „vad” elvándorlást. Így a legkisebb megbízott is segédrendőrt játszott. A rendőrség (akárcsak az igazságszolgáltatás vagy a börtönhálózat) eleinte javarészt a régi rend tisztviselőit alkalmazta (átmenetileg, mert ha már nem lesz szükség rájuk, ők lesznek majd a jövendő kampányok „természetes” céltáblái), és gyors növekedésnek indult: Sanghaj bevételekor, 1949 májusában 103, az év végén meg már 146 rendőrparancsnokság volt a városban.[68] Az állambiztonsági szervezet (politikai rendőrség) csapataiban 1,2 millió ember szolgált.[69] Mindenütt, még a legkisebb községben is rögtönzött fogdákat nyitottak, a már létező börtönökben pedig példátlan volt a zsúfoltság és igen szigorúak a fogvatartás körülményei; 300 rab is szorongott egy száz négyzetméteres zárkában, és 18 000-en a sanghaji központi fogházban; ínséges élelemadagokkal, kimerítő munkával; embertelen fegyelem uralkodott, állandó fizikai bántalmazás (például mihelyt fölemelte valaki a fejét, puskaaggyal vágtak rá, mert mindig lehajtott fejjel kellett menetelni). 1952-ig biztosan

jócskán meghaladta a halálozási mutató az 5%-ot (az 1949 és 1978 közötti éveknek a laokajban mért átlagát), és fél év alatt az 50%-ot is elérhette, mondjuk egy kuanghszi brigádban, vagy a napi 300 halálesetet Sanhszi tartomány bizonyos bányáiban. Napirenden voltak a legváltozatosabb és legkegyetlenebb kínzások, köztük a leggyakoribb a csuklónál vagy hüvelykujjnál fogva való felakasztás; egy kínai pap abba halt bele, hogy 102 órán át szakadatlanul vallatták. A leggonoszabb vadállatok is szabadon tombolhattak: egy táborparancsnok állítlólag 1300 rabot gyilkolt meg vagy temettetett el elevenen egy év alatt, azon kívül, hogy számtalan nemi erőszakot követett el. Sok katona is volt a foglyok között, az idő is kevés volt a rabok erkölcsi megtöréséhez, ezért sok börtönlázadás tört ki akkoriban, de valóságos mészárlás lett a végük: a jancsangi olajmezők húszezer fegyencéből több ezret kivégeztek; 1949 novemberében pedig egy erdőgazdaság ötezer lázadó rabjából temettek el élve vagy ezret.[70]

1950 júliusában kezdődött el „az ellenforradalmi elemek eltávolítására” irányuló kampány, utána, 1951-ben pedig a „Három Anti” mozgalma (a korrupció, a tékozlás és az állami és pártkáderek bürokratizmusa ellen), majd az „Öt Anti” (a vesztegetés, a csalás, az adócsalás, a hatalommal való visszaélés és az államtitoksértés ellen, ami mind a burzsoáziát vette célba), valamint a „gondolkodásreform” kampánya az elnyugatiasodott értelmiségiek ellen: attól fogva rendszeresen „átnevelésre” kellett járniuk, és igazolniuk kellett az „előmenetelüket” munkahelyi kollektívájuk (a tanvej) előtt. Mindezeknek a mozgalmaknak az egyidejűsége arról tanúskodik, hogy csak az volt a lényeg: a városi elit egyeden tagja se érezhesse biztonságban magát; főleg az „ellenforradalmiság” meghatározása volt olyan tág és homályos, hogy minden jelenlegi vagy múltbeli állásfoglalás rendőrkézre juttathatta az embert, ha csak egy hajszállal is eltért a KP vonalától. Ez azt jelentette, hogy majdnem korlátlan megtorló hatalmat kaptak a helyi párttitkárok vagy vállalati pártvezetők. Éltek és vissza is éltek vele, mert bujtogatta őket a központ, és segítette őket a párt „ökle”, az állambiztonsági szolgálat: különösen a rettenetes 1951-es évről mondhatjuk el, Alain Roux kifejezésével, hogy „vörös terror”.[71]

A beigazolódott számadatok mindennél többet mondanak: 3000 letartóztatás egyetlen éjszakán Sanghajban (és 38 000 négy hónap alatt), 220 halálos ítélet és rögtön utána nyilvános kivégzés egyetlen nap alatt Pekingben, ugyanebben a városban 30 000 vádgyűlés kilenc hónap alatt, 89 000 letartóztatás, majd ebből 23 000 halálos ítélet tíz hónap alatt Kantonban.[72] 450 000 magánvállalatot vizsgáltak át (csak magában Sanghajban 100 000-et), tulajdonosaik jó harmadát és sok vállalati alkalmazottat bűnösnek találtak hűtlen kezelésben (a legtöbbször adócsalásban), és sújtottak többé-kevésbé súlyos büntetéssel (körülbelül 300 000-et szabadságvesztéssel).[73] Különösen az országban lakó külföldieket ellenőrizték: 1950-ben 13 800 „kémet” tartóztattak le, főleg papokat, és életfogytiglani börtönre ítéltek közöttük egy olasz püspököt. Meg is lett az eredménye: 1950-ben még 5500 katolikus hittérítő volt Kínában, 1955-ben meg már csak egy tucatnyi; attól kezdve zavartalanul lehetett elnyomni a kínai híveket, már nem volt kényelmetlen szemtanúja: 1955-ben legalább 20 000 letartóztatás volt, de a következő két évtizedben több százezernyi, különféle vallású keresztényt vetettek börtönbe.[74] 1949-ben nagy dérrel-dúrral amnesztiában részesítették a Kuomintang régi politikai és katonai káderei t, mert lassítani akarták a Tajvanba és Hongkongba özönlésüket, de még két év

sem telt belé, máris megtizedelték őket: a sajtó a legnagyobb komolysággal hozta tudomásukra, hogy „a tömegek végtelen türelmének is határa van a reakciósokkal szemben”. A büntetőtörvénykezés is hozzájárult a megtorlás megkönnyítéséhez: különbséget tett „tevékeny” és „történeti” „ellenforradalmárok” között, de az utóbbiakat is büntette, és ezzel bevezette régi bűncselekmények utólagos átértelmezését, visszaható büntethetőségét; lehetővé tette az olyan vádlott puszta „hasonlóság” (a szóban forgó ügyhöz leginkább hasonlító bűncselekmény megítélése) alapján való elítélését, aki semmiféle törvény szerint büntetendő cselekményt sem követett el. Rendkívül szigorú büntetéseket szabtak ki: gyakorlatilag a nyolc év szabadságvesztést tekintették a „közönséges” bűncselekményekért járó legkisebb büntetésnek, egyébként általában a húszévi börtönhöz jártak közelebb a büntetések.

Megint sokkal nehezebb az összesítés, de maga Mao beszélt róla 1957-ben, hogy 800 000 ellenforradalmárt likvidáltak abban az időben. A kivégzések valószínűleg elérték a legalább egymilliót, vagyis a falusi „likvidálások” legvalószínűbb számának egyharmadát: de akkoriban legalább öt falusi jutott egy városlakóra, ezért úgy becsülhetjük, hogy a városokban volt keményebb a megtorlás. Még sötétebb a kép, ha számításba vesszük az „átnevelő táborok” mintegy két és félmilliónyi rabját, akik a városi bebörtönzöttek 4,1%-át (a falusiaknak meg 1,2%-át) képviselték,[75] valamint üldözött és zaklatott személyek igen nagyszámú öngyilkosságát, amelyet összesen 700 000-re becsül Csou Csing-ven [Chow Ching-wen];[76] bizonyos napokon ötven ellenforradalmár-öngyilkosságot is nyilvántartottak Kantonban. Valójában a földreform módozataihoz hasonlítanak a városi tisztogatások módozatai, és eltérnek a Szovjetunióban alkalmazott, szinte csakis rendőri és nagy mértékben titkos módszerektől. Kínában a helyi pártbizottság tartotta kezében a legtöbb rendőri eljárást, és igyekeztek mindent megtenni, hogy a lehető legnagyobb mértékben bevonják a lakosságot a megtorlásba, persze ott sem hagytak nagyobb valóságos döntési szabadságot neki, mint vidéken.

Az utcabizottságok toborozta munkások megrohanták a „tőkés tigrisek” „búvóhelyeit”, pénztárkönyveik megnyitására, a bírálat elfogadására és önbírálatra kényszerítették a „tigriseket”, meg arra, hogy beleegyezzenek: azontúl csak állami felügyelet alatt intézhetik üzleti ügyeiket; ha töredelmes „megbánást” tanúsítottak, felhívták őket, hogy vegyenek részt a számvizsgáló csoportok munkájában, és árulják be a kartársaikat; ha csak a legcsekélyebb vonakodásnak is jelét adták, elölről kezdődött az eljárás. Az értelmiségiekkel is körülbelül ugyanez történt: „behódolási és újjászületési” gyűléseken kellett részt venniük a munkahelyükön, lelkiismeretesen megvallaniuk tévelygéseiket, megmutatniuk, hogy immár őszintén szakítottak a „liberalizmussal”, a „nyugatiassággal”, hogy átlátták az „amerikai kulturális imperializmus” gaztetteit, hogy megölték magukban a „régi embert” a kétségeivel és önálló gondolkodásával együtt. Évente két hónapig is eltarthatott ez, és közben minden más tevékenység tilos volt. Itt megint volt idejük a vádlóknak, amennyi csak kellett, és nem volt menekvés tőlük, csak az öngyilkosság; ezt a hagyományos utat választották, akik nem akarták vállalni a szakadatlan gyalázkodás szégyenét, kényszer hatása alatt becstelenül árulkodó kartársaik látványát, vagy egyszer csak egyszerűen úgy érezték, hogy összeroppantak. Később majd ugyanezeket a jelenségeket fogjuk tapasztalni a kulturális forradalom alatt, csak nagyobb arányokban és

testi erőszakkal együtt. Pillanatnyilag csak a városok lakossága és az egész ottani tevékenység került a párt korlátlan felügyelete alá. 1951-ben nyomasztó adókkal terhelték a vállalatvezetőket, és arra kényszerítették őket, hogy tárják föl a könyvelésüket,

1953-ban pedig, hogy bocsássák az állam rendelkezésére a tőkéjüket, 1954-ben, hogy lépjenek be a közellátási társaságokba (akkoriban lett általános a jegyrendszer), és 1955 októberében megint általános vizsgálatnak vetették alá őket; nem is bírták két hétnél tovább; akkor, 1956 januárjában kollektivizálást „javasoltak" nekik, és szerény életjáradékot, néhány esetben szakmai igazgatói állást kínáltak nekik egykori vállalatuknál (a kulturális forradalom majd visszavonja ezeket az ígéreteket). Egy vonakodó sanghaji vállalatvezető munkásai különféle ürügyekkel törvénybe idézték a főnöküket, aki azután két hónap alatt tönkrement, és munkatáborba került. A kis- és középvállalatok tulajdonosai gyakran követtek el öngyilkosságot, mert mindenükből kiforgatták őket; a nagyvállalatok vezetőivel nem bántak olyan rosszul: még hasznosítható szakértelmük ugyanis tengerentúli befolyásos és gazdag kínai körökhöz fűződő kapcsolatokkal párosult, azoknak a köröknek a támogatásáért pedig elkeseredett harc dúlt akkoriban Tajvannal.[77]

De a húsdaráló nem állt meg. Igaz, 1952-ben vagy 1953-ban befejezettnek nyilvánították az 1950-51-ben elindított kampányokat. Meg hát olyan derekas munkát is végeztek, hogy már csak kevesebb törni-zúzni való maradt. Azért tovább folyt az igen kemény megtorlás, és 1955-ben újabb kampány kezdődött a „bujkáló ellenforradalmárok [szufan] kiirtására"; különösen az értelmiségieket vette célba, immár a párt legcsekélyebb függetlenségét is tanúsító régi társutasait is ideértve. Így Hu Feng, a ragyogó marxista író, a nagy tekintélyű Lu Hszün tanítványa 1954 júliusában panaszt tett a központi bizottságnak arról az „öt tőrről", amelyet a pártnyomás döf az írók fejébe (különösen arról, hogy az „általános vonalnak" vetik alá a művészi alkotást). Decemberben óriási hadjáratot indítottak ellene: minden neves értelmiséginek versengve kellett elítélnie Hu Fenget, majd a „tömegeket" is fölszólították, hogy vegyen részt a hajtóvadászatban. Hu egészen magára maradt, 1955 januárjában önkritikát gyakorolt, de nem elégedtek meg ezzel. Júliusban letartóztatták 130 „cinkosával" együtt, és tíz évig táborban sínylődött; 1966-ban megint letartóztatták, és fegyintézetből fegyintézetbe vitték végleges rehabilitálásáig, 1980-ig.[78] Most először csaptak le tömegesen párttagokra is: a Néplap leleplezte, hogy saját soraiban is 10% „bujkáló áruló" van; a jelek szerint ez a szám szabta meg az üldözés arányait.[79]

Az egyik forrás (elég szerényen) 81 000 letartóztatást tulajdonít a szu-fan-akciónak, a másik meg 770 000 halottat: kínai rejtelmek... Ami a híres „Száz Virágot" illeti (1957. május-június), az is ezeknek az egymást követő kampányoknak része a tömeges megtorlás területén. Csak éppen a Mao meghirdette, majd megtagadta liberalizálás által ébresztett reményekkel és néhány rövid hét alatt támadt pezsgéssel arányban fogják eltaposni a „vadhajtásokat". Kettős célja volt: mint minden megnevelési mozgalomban - időnként még a börtönben is volt ilyesmi[80] - eleinte a közvetlen megnyilatkozásokat szorgalmazták, az eltérő nézetek legszélesebb kifejtését, hogy utána annál könnyebben széttapossák azokat, akik feltárták „rossz gondolataikat"; továbbá, az így bátorított

kemény bírálattal szemben helyre akarták állítani a pártapparátus egységét elnökének radikális álláspontja körül, pedig az SZKP XX. kongresszusa éppen akkoriban mélyítette el, még Kínában is, azt a törekvést, hogy törvényes keretek között tartsák a megtorlás gyakorlatát - szigorúbban ellenőrizzék a bíróságok az állambiztonsági szervezet tevékenységét és a büntetés-végrehajtást[81] -, és gondolják újra a Mao-kultuszt. Sokatmondó tény, hogy a már Jenanban leforrázott kommunista értelmiségiek, általában, okosan távol tartották magukat ettől a kampánytól. De sok százezer hiszékeny ember, sok esetben 1949-es „útitárs", különösen azoknak a „demokratikus párt"-maradványoknak a tagja, amelyeket a KP jónak látott meghagyni, besétált önnön állásfoglalásának kelepcéjébe, ám egyszer csak kiadták a jelszót a brutális „jobboldalellenes" irányváltásra. Általában kevés embert végeztek ki, de az a ráaggatott „jobboldali" címkével megbélyegzett 400 000 vagy 700 000 ezer káder (a technikusokat, mérnököket is magában foglaló kínai értelmiség legalább 10%-a) jó húsz esztendőt kapott rá, hogy magába szálljon, táborban, vagy valami isten háta mögött kornyadozó falucskában, ha ugyan túlélte az öregedést, az 1959-6l-es éhínséget, a reménytelenséget, vagy egy évtized múlva az ismét üldözésükre gyürkőző vörösgárdisták forgószelét: 1978-ig kellett várniuk, hogy megérjék az első rehabilitálásokat. Sőt káderek és diákok millióit - csak Honanból 100 000-et[82] - „fa-lusiasították" ideiglenesen, vagy (elvben) véglegesen: büntetésből küldték elmaradott vidékekre őket, de azzal a céllal is. hogy előkészítsék a főleg oda összpontosítandó nagy ugrást.

A „jobboldali" ellen folyó „harc" idején, általában, társadalmi kiközösítés előzte meg a fegyintézeti bezárást. Nem volt többé ismerőse, még egy kis meleg vizet sem adott neki senki. Be kellett járnia a munkahelyére, ott írogathatott vallomást vallomás után, szaladgálhatott „bíráló-nevelő" gyűlésről gyűlésre. Általában a lakás is az állással járt, így egy pillanat nyugtot sem hagytak neki a kartárs-szomszédok, vagy inkább azok gyerekei;[83] csúfolták, gúnyolták, megtiltották neki, hogy az utca bal oldalán járjon, „hiszen ő jobboldali", a gyerekek játékos kiszámoló versikéi is így végződtek: „Majd halálra küzdi[84] a jobboldalit a nép." Persze mindent szemrebbenés nélkül kellett elviselnie, különben súlyosbította a helyzetét.[85] Érthető, hogy sok volt akkoriban az öngyilkosság. Az lett a vége ennek a számtalan vizsgálatnak és bíráló gyűlésnek, valamint azoknak a tisztogatásoknak, amelyeknek - csodás bürokrácia! - minden munkahely dolgozóinak legalább 5%-ára[86] (de a Száz Virág idején jeleskedő egyetemi tanárok, diákok 7%-ára) kellett kiterjedniük, hogy párttisztviselők kerültek a fő kulturális intézmények élére: a század első felében igazi, csillogó szellemi és művészeti élet virult Kínában, ez most meghalt, meggyilkolták. Majd a vörösgárdisták még az emlékét is igyekeznek kiölni.[87]

Ekkor alakul ki igazán a maoista társadalom. Még a kulturális forradalom megrázkódtatásai is csak egy pillanatra fogják megingatni. Teng Hsziao-ping első nagy reformjaiig kell várnunk az új korszak kezdetére. A nagy kormányosnak ez a jelmondata lehetne annak a társadalomnak a vezérelve: „Ne feledkezzetek meg az osztályharcról!" Valójában minden az egyének - a földreform kampányaival, városban pedig a „tömeg"-mozgalmakkal 1951-ben elkezdődött, de csak 1955 körül befejeződött - általános

címkézésére alapul. A munkahelyi kollektíva játszik szerepet ebben a folyamatban, de figyelemre méltó, hogy minden esetben a rendőrségé az utolsó szó. Megint légből kapott társadalmi tagolás folyik itt, de tízmilliókat sújtanak annak ördögi következményei. 1948-ban azt fejtegette egy káder Nagy Kanyarban, hogy „a megélhetés módja határozza meg az ember gondolkodásmódját”.[88] És viszont, ha a maoista észjáráshoz tartjuk magunkat. Igazában összekevernek (elég önkényesen meghatározott) társadalmi és politikai csoportokat, hogy megkapják ezt a kettős osztályozást: „vörös csoportok” (munkások, szegény és félig szegény parasztok, pártkáderek, az NFH katonái és „a forradalom vértanúi”) és „fekete csoportok” (földbirtokosok, gazdag parasztok, ellenforradalmárok, „rossz elemek” és jobboldaliak). A két csoportosulás között ott vannak a „semleges csoportok” (például értelmiségiek, tőkések stb.), ám ezek fokozatosan a „feketék” felé tolódnak el, a deklasszáltakkal, társadalmonkí-vüliekkel, „a kapitalista utat választó pártvezetőkkel” és más kémekkel együtt. Így az értelmiségiek, hivatalosan, majd a „kilencedik, bűzös (fekete) csoportot” fogják alkotni a kulturális forradalom alatt. Csinálhat bárki bármit, valósággal a bőrére ragad a címke; hiába „rehabilitálnak” hivatalosan egy jobboldalit, az első tömegkampánynak ő lesz a kedvelt célpontja, és soha sem lesz joga, hogy visszaköltözzék a városba.[89] Így kívánja a rendszer pokoli logikája, kell az ellenség, hogy leküzdjék és néha leterítsék, és mindig újítani kell a „készletet”, a büntethető viselkedésmódok bővítésével, vagy lebukás útján: egy kommunista káderből is lehet jobboldali.

Belátható, hogy nem annyira a szó marxista értelmében vett társadalmi osztályokról van itt szó, hanem inkább indiai jellegű kasztokról (szögezzük le, hogy a hagyományos Kína semmi hasonlót nem ismert). Tény. hogy egyrészt az 1949 előtti társadalmi helyzet számít, figyelmen kívül hagyva a későbbi óriási átrendeződéseket. Másrészt a családfő minősítése automatikusan átszármazik a gyerekeire is (ezzel szemben a feleség megőrzi „lánykori címkéjét”). Ez az örökletesítés egy magát forradalminak mondó társadalom iszonyú megcsontosodását segíti elő, és kétségbeesésbe hajszolja a „rossz helyre születetteket”. Valóban, módszeresen megkülönböztetik a „feketéket” és a gyerekeiket, akár az egyetemre akarnak bejutni, akár a dolgozó társadalomban (az 1957-es júliusi utasítás), vagy éppen a politikai életben akarnak elhelyezkedni. Nagyon nehéz lesz egy „vörös” hitvessel házasságra lépniük, és a társadalom arra hajlik, hogy kiközösítse őket: mindenki fél tőle, hogy meggyűlhet a baja a hatóságokkal, ha kapcsolatban van ezekkel a „problémás” emberekkel. Majd a kulturális forradalom alatt fokozódik őrjöngésig ez a címkézés, és akkor mutatkozik meg minden -még a rendszer szempontjából is - visszás hatása.

A történelem legnagyobb éhínsége (1959-1961)

Sokáig ez a mítosz járta Nyugaton: igaz, Kína nem éppen mintademokrácia, de „legalább sikerült Maónak egy tál rizshez juttatnia minden kínait”. Sajnos, egy árva szó sem igaz belőle: egyfelől, mint látni fogjuk, Mao uralmának kezdete és vége között valószínűleg nem növekedtek jelentősen az egy főre jutó igen szerény táplálkozási lehetőségek, pedig olyan erőfeszítéseket tettek érte, amilyenekre ritkán szorították rá a parasztságot a történelem folyamán; másfelől pedig, főleg közvetlenül Mao és rendszere

volt a felelős azért, ami (remélhetőleg) minden idők, (együttvéve) minden ország abszolút számokban kifejezhető leggyilkosabb éhínsége marad.

Engedjük meg, hogy Maónak nem az volt a célja, hogy tömegesen pusztítsa el honfitársait. De az a legkevesebb, amit elmondhatunk róla, hogy nem sokat törődött az éhen halt milliókkal; az volt a fő gondja azokban a sötét esztendőkben, hogy a lehető legjobban eltagadja a valóságos helyzetet, mert tudta, hogy szemére vethetik. A katasztrófában elég nehéz megállapítani, hogy kit-mit mennyi felelősség terhel érte, mit tehet róla maga a terv vagy az annak alkalmazásától való állandó eltérés. Mindenesetre, az egész éles megvilágításba helyezi a KP vezetőségének és kiváltképpen a vezetőjének gazdasági járatlanságát, országismeretének hiányát, önhitt magányosságát, akarnok ábrándkergetését. A parasztok többsége nagyon kedvezően fogadta az 1955-5ó-os kollektivizálást: a falusi viszonyok szellemében csoportosította át őket, meg a szövetkezetből való kilépés joga sem volt üres szó - 70 000 család élt is vele Ku-angtungban 1956-57-ben, és sok termelőegység feloszlott.[90] Ez a látszólagos siker és az 1957-es jó terméseredmények arra ösztönzik Maót, hogy javasolja és a vonakodókkal is elfogadtassa a nagy ugrás (1957 decemberében bejelentett és 1958 májusában kidolgozott) céljait, valamint (1958 augusztusában) azt az eszközt, amellyel elérni vélték őket: a népi kommunát.

Egyszerre és igen rövid idő alatt („három év erőfeszítés meg nélkülözés, ezer év boldogság", hangoztatja egy divatos jelmondat) föl akarják forgatni a parasztok életmódját, bekényszerítik őket ezernyi vagy éppen tízezernyi családot tömörítő roppant termelőegységekbe, ahol minden közös lesz, elsősorban mindjárt az élelem; óriási mértékben növelni akarják a mezőgazdasági termelést, gigantikus öntözőművekkel és új termelőmódszerekkel; végül pedig el akarják törölni a földművelő munka és az ipari munka közötti különbséget, mégpedig úgy, hogy mindenütt ipari üzemegységeket hoznak létre, főleg kis kohókat (nincs is olyan messze az a hruscsovi „agrárváros"). Az a cél, hogy egyszerre biztosítsák minden helyi közösség önellátását, és lehetővé tegyék az ipar gyorsabb fejlődését, mind új falusi vállalatok révén, mind pedig jelentős mezőgazdasági terméstöbblet révén, amelyet a kommunák az állam és az állam irányította nagyipar rendelkezésére bocsátanak; ez a szép álom karnyújtásnyira hozza a kommunizmust, és összefér benne a tőkefelhalmozás az életszínvonal gyors javításával. Csak teljesíteni kell a felülről kitűzött célokat...

A jelek szerint, pár hónapig minden úgy megy, mint a karikacsapás. Éjjel-nappal dolgoznak a szélben lobogó vörös zászlók alatt, „többet, gyorsabban, jobban és gazdaságosabban" termelnek, rekordot rekord után jelentenek a helyi vezetők, ettől aztán emelkednek is szüntelenül a célszintek: 1958-ban egészen 375 millió tonna szemestermésig, az előző évi (elég tisztes) 195 millió tonna kétszereséig; decemberben be is jelentik, hogy elérték a kívánt eredményt, igaz, az is kellett hozzá, hogy kiküldjék a mezőre a Központi Statisztikai Hivatal személyzetét: nyilván „jobboldali" volt, mert a kétségeit is közölte... Most már biztos, hogy két év alatt érik utol Nagy-Britanniát, pedig a nagy ugrással csak tizenöt év alatt akarták fölülmúlni. „Kitűnő a helyzet", állítja az elnök, ezért föl is emelik a termelési normát, növelik a kötelező beszolgáltatást, elrendelik, hogy fosszák ki a mezőket a műhelyek kedvéért. Egy tartomány, Honan példát akar mutatni,

nagylelkűen átengedi kétszázezer dolgozóját más tartományoknak, amelyek kevésbé jó eredményeket jelentenek.[91] Mindjobban föllendül a „szocialista munkaverseny”: teljesen eltörlik a háztáji magánföldecskét és a szabadpiacot, megszüntetik a közösből való kilépés jogát, minden fémszerszámot összeszednek, hogy acélt öntsenek belőlük, néha még a faajtókat is, hogy fűtsék velük a kohót. Viszonzásul emlékezetes lakomákon falják fel az egész közös élelmiszertartalékot. „Forradalmi dolognak tartották, hogy húst esznek” - emlegetik Sanhszi-ban:[92] oda se neki, mesés lesz az aratás... „Az akarat a dolgok ura” - írta a honani sajtó szalagcíme az 1957-es októberi tartományi vízügyi kongresszus alkalmával.[93]

De vannak vezetők, akik néha kiteszik a lábukat a Tiltott Városból (ez nemigen vonatkozik akkoriban Maóra), és csakhamar hinniük kell a szemüknek: saját csapdájukba estek, a vezetői derűlátás, a kötelező siker, a hosszú menetelésből kimagasló mitikus vezérek vélt mindenhatóságának csapdájába, azoknak a vezéreknek a csapdájába, akik megszokták, hogy úgy vezénylik a gazdaságot és a dolgozókat, mint seregeket a hadjáratban. Ha egy káder fölkerekíti a statisztikáit, majd elviselhetetlenül meghajszolja a beosztottjait, hogy mégiscsak termeljék meg azt a megszabott beszolgáltatnivalót, kevesebb kockázatot vállal vele, mint ha bevallja, hogy nem teljesítette a szentséges tervcélokat: Mao alatt sosem volt olyan veszélyes a „baloldali elhajlás” (mert baloldalinak tekintették a voluntarizmust, a dogmatizmust és az erőszakot), mint a jobboldali középszerűség. 1958-59-ben minél nagyobb a hazugság, annál többre viszi, aki mondja: előremenekülés az egész vonalon, minden „mérőszerszám” összetörve, a lehetséges bírálók meg börtönben vagy az öntözőműveknél.

Technikai természetű okai is vannak a drámának. Bizonyos -egyenesen Liszenko szovjet akadémikustól származó és a genetika voluntarista tagadásán alapuló - mezőgazdaságtani módszerek ugyanúgy dogmának számítanak Kínában, mint a nagy testvérnél. Rátukmálják őket a parasztokra, de teljes kudarcnak bizonyulnak: Mao ugyan jónak látta kijelenteni, hogy „társaságban jobban nő [a mag], ha együtt nőnek, jól érzik magukat”[94] - az osztályösszetartásnak a természetre való alkotó alkalmazása -, de a túl szoros (a normálisnál ötször-tízszer sűrűbb) veteményezés megöli a fiatal palántát, a mélyszántás kiszikkasztja a földet, vagy fölveti a sót, a búza meg a kukorica nem jó társaság egymásnak ugyanazon a földön, és a hagyományos árpa helyett kész katasztrófa a búza a hideg tibeti fennsíkokon. Más „tévedések” meg nemzeti eredetűek: a szemet dézsmáló veréb kiirtása miatt elszaporodtak az élősdiek; jónéhány hevenyészett és össze-vissza vízi erőmű haszontalannak, sőt (a gyorsuló talajpusztulás, az első árvizekre bekövetkező hirtelen gátszakadások kockázata miatt) veszélyesnek bizonyult, és sok ember életébe (egy honani munkaterületen 60 000 dolgozóból 10 000 halottba) került a fölépítésük; óriási gabonaaratásra akarják alapozni a jövőt (akárcsak az iparban az acélra: „bigis beautiful ”), és ez tönkreteszi a járulékos mezőgazdasági „kis”-tevékenységeket, a kiegyensúlyozott táplálkozáshoz gyakran nélkülözhetetlen állattenyésztést is ideértve; Fucsienben igen nagy hozzáadott értékű teaültetvényeket változtatnak vissza rizsföldekké.

Végül a források felhasználása bizonyul pusztító hatásúnak gazdasági téren: példátlan szintet ér el a tőkefelhalmozás aránya (1959-ben a GDP 43,4%-a),[95] de sok esetben be

nem fejezett vagy elhamarkodott nagy öntözőművek létesítésére és főleg a nagyvárosokba települő ipar rohamos-tömeges fejlesztésére fordítják (Kína „két lábon jár”, hirdeti egy ismert maoista jelmondat, de a mezőgazdasági „láb” minden vérét át kell szivattyúzni az ipari lábba). Ez a beteges tőkeráfordítás nem kevésbé beteges munkaerő-ráfordítással is jár; az állami vállalatok - csekélység! - huszonegymillió új munkást vesznek föl 1958-ban; vagyis 85%-os a létszámnövekedés egyetlen esztendő alatt! Következésképpen 1957 és 1960 között az egész népesség 15%-áról 20%-ára nő a nem földműveléssel foglalkozó lakosság aránya, és az államnak kell élelmeznie ezt a megnövekedett réteget.[96] A mezei dolgozók pedig mindennel foglalkoznak rogyásig (nagyberuházásokkal, általában csupa selejtet gyártó törpe acélöntödékkel, a régi falvak lerombolásával, új lakások építésével stb.), csak éppen földműveléssel nem; a „káprázatos” 1958-as termés bűvöletében azt hitték, még azt is megengedhetik maguknak, hogy 13%-kal csökkentsék a gabonaneműek vetésterületét.[97] A „gazdasági téboly és politikai hazugság”[98] e keverékének az a következménye, hogy már az 1960-as termést learatni sincs erejük a parasztoknak.

Honan volt az első tartomány, amely azt hirdette magáról, hogy „100%-ig hidraulizálva van” (elvben minden lehetséges öntözőmű és gátrendszer elkészült), most pedig ez az egyik leginkább éhínséges országrész (a becslések szerint két- és nyolcmillió között van itt az éhenhaltak száma).[99] Az állami beszolgáltatás a fellegekben jár; 1957-ben 48 millió tonna gabonát adnak be (az egész termés 17%-át), 1959-ben 67 milliót (28%) és még 1960-ban is 51 milliót. Csapdába kerülnek a hazudozók, vagy még inkább - sajnos - akik a kezük alatt dolgoznak; a mintaszerűnek hirdetett fengjangi járásban (Anhuj tartomány) 199 000 tonna szemestermést jelentettek 1959-ben - szép fejlődés az előző évi 178 000 tonnához képest -, valójában 54 000 tonna volt a termés az 1958-ban learatott 89 000 tonnával szemben; de az állam a „valóságos” részét követelte a képzeletbeli termésből; 29 000 tonnát! A hig rizsleves éve hát a következő esztendő (majdnem) mindenkinek, és a Néplap egy 1959. végi számának szürrealista jelmondata járja majd széltében: „éljünk diétásán a bőséges esztendőben”. Az országos sajtó rázendít a déli pihenő dicséretére, orvostudorok boncolgatják a kínaiak különleges alkatát, hogy miért nincs szükségük zsírokra és fehérjékre.[100]

Talán még egyenesbe lehetett volna kormányozni a hajót, és tesznek is egyet-mást érte 1958 decemberében. De feszültség keletkezik Kína és a Szovjetunió között, és a tekintélyes Peng Tö-huaj marsall támadást indít 1959 júliusában a KP politikai bizottságában a maga Mao szorgalmazta stratégia ellen, ezért Mao tisztán politikai-taktikai okokból arra kényszerül, hogy a legcsekélyebb nehézséget se ismerje el, mert csak így nem lesz kénytelen a saját, akár legcsekélyebb hibáját is elismerni. Menesztik a túlságosan tiszta fej ű védelmi minisztert, és Lin Piao lép a helyébe, aki a nagy kormányos szolgálatkész talpnyalójának bizonyul. Félreállítják Penget, de nem tartóztatják le; 1967-ben majd kizárják a pártból, életfogytiglani szabadságvesztésre ítélik, és börtönben hal meg 1974-ben; Mao konokul tudott gyűlölni. Ki akarta használni az előnyét, ezért 1959 augusztusában újra megszervezte és kiszélesítette a nagy ugrást, most már azt ígérte, hogy a városokra is kiterjeszti a népi kommunákat (ebből azonban

végül is semmi sem lesz). Majd kijut Kínának a nagy éhínségből... de Mao a helyén marad. Hiszen, amint majd később mondja Lin Piao, a lángelmék csinálják a történelmet...

Az egész országon végigsöpör az éhínség; Pekingben veteményes-kert lesz egy kosárlabdapályából, és kétmillió csirke hemzseg a főváros erkélyein;[101] óriási ország ez, végtelenül változatosak a természeti és élelemtermelési viszonyai, még sincs biztonságban egyetlen tartomány sem, mindegyik éhezik. Ez maga is kellőképpen bizonyítaná, hogy milyen gyenge lábon áll az a hivatalos magyarázat, amely „a század legnagyobb természeti katasztrófáját" okolja a helyzetért. Valójában sokkal rosszabb időjárás uralkodott

1954-ben és 1980-ban; 1960-ban a százhúsz kínai meteorológiai állomás közül csak nyolc jelzett „nagy szárazságot", és még egyharmaduk sem jelentett valamelyes aszályt.[102] Márpedig 1960-ban a 143 millió tonna szemes termés 26%-kal kevesebb, mint az 1957-es termés (az 1958-as is éppen csak meghaladta); visszaesett az ország az 1950-es színvonalra - csak éppen százmillióval több volt a kínai.[103] A városok kedvezőbb helyzetben vannak, nem szenvednek annyit, ott intézik a készletek elosztását, meg a hatalmi szervek is közel találhatók (így 196l-ben, a legsötétebb időkben is 181 kiló szemes termény az átlagfejadag, a falusiaké meg csak 153 kiló; az övék 25%-kal csökkent, a városiaké csak 8%-kal). Ebből is kiderül, hogy, a kínai uralkodók hagyományaihoz híven, de a személye körül szívesen szőtt legendával ellentétben Mao vajmi keveset törődött vele, hogy egyáltalán életben maradnak-e a parasztok, ezek az otromba, primitív lények. Másfelől meg nagy különbségek voltak a régiók, sőt a kisebb tájegységek között: a legelesettebb tartományok, az északiak és az északnyugatiak, amelyek már a múlt században is szenvedtek az éhínségtől, természetesen most is azok között vannak, amelyek a legtöbbet szenvednek tőle. Ezzel szemben, a legtávolibb északon Hejlungcsiang, ez a még szinte érintetlen, nagyrészt szűz tartomány hirtelen benépesül, 14 millióról 20 millióra szökken föl az ottani lakosság száma: ez lett az éhezők menedéke. Az ipari növények (cukornád, olajos magvak, cukorrépa és főleg gyapot) termelésére szakosodott területeknek hirtelen (néha kétharmadával is) lecsökken a termelése (Európa múltjából, régi éhínségek történetéből is jól ismerjük ezt a folyamatot), mert az éhezők nem tudják megfizetni a termékeiket, és közben ezek a területek különösképpen megsínylik az éhínséget: a szabadpiacon (vagy a feketepiacon) tizenötszörösére vagy akár harmincszorosára emelkedik a rizs ára. A maoista dogma csak tetézi a bajt: a népi kommunák lehetővé kell hogy tegyék az önellátást, ezért szigorúan korlátozzák a tartományközi élelmiszer-szállítást. Különben szénhiányban is szenvednek (a kiéhezett bányászok élelem után járnak vagy veteményeskertet művelnek), terjed az általános levertség és az éhség okozta bomlás. Egy olyan iparosodott tartományban, mint Liaoning, együtt érvényesül ez a két hatás: 1960-ban a mezőgazdasági termés az 1958-as-nak csak a felét éri el, az élelmiszer-szállítás pedig - 1958 óta - az egész országban 1,5 millió tonnára csökken, pedig az ötvenes években csak Liaoningba, átlagosan, minden évben 1,66 millió tonna élelmiszert szállítottak.

A legtöbb éhhalálesetek a radikális maoisták vezette tartományokban, Szecsuanban, Honanban, Anhujban történt, noha ezek -normális időkben - szemes terményt szoktak

exportálni; ez is az éhínség politikai okát mutatja. Kétségkívül a közép-északi Anhuj szenved legtöbbet: 1960-ban 68 ezrelékre szökken föl a halálozási mutató (egyébként körülbelül 15 ezrelék volt), a születések arányszáma pedig 11 ezrelékre csökken (az előző körülbelül 30 ezrelékkel szemben). Ennek eredményeképpen, egyetlen év alatt kétmillióval (6%-kal) csökken a lakosság.[104] A honani aktivisták, akárcsak Mao, meg vannak győződve róla, hogy minden bajnak az az oka, hogy rejtegetik a parasztok a szemes terményt: a tízmillió lakosú Hszinjang megye titkára szerint (ebben a megyében létesült először népi kommuna a országban) „nincs itt élelemhiány. Van itt gabona bőven, csak a lakosság 90%-a ideológiai problémákkal küszkö-dik.[105] 1 95 9 őszén (pillanatnyilag „osztálytagolódásról" is megfeledkezve) minden falusi ellen katonai jellegű támadást indítanak, amelyben a japánellenes partizánharc módszereit idézik fel a vezetők. Legalább tízezer parasztot vetnek börtönbe, és sokan ott is halnak éhen. Parancsot adnak, hogy zúzzák össze a magánemberek minden fazekát (már amiből nem öntöttek hasznavehetetlen acélt), így tegyék lehetetlenné, hogy valamiképpen maguk gondoskodjanak a táplálékukról, meg hogy minden kedvük elmenjen a termelőszövetkezet javainak dézsmálásától. Még a tűzrakást is megtiltják, pedig kemény tél közeledik! Iszonyú kisiklásokra ad alkalmat a megtorlás: módszeresen kínozzák a rabok ezreit, gyerekeket ölnek és főznek meg, majd trágyáznak velük, közben meg országos kampány buzdít rá, hogy „tanuljunk Honantól". Anhujban az elszántságot hangoztatják, hogy „tartsuk magasra a vörös zászlót, ha 99%-unk belepusztul is".[106] a káderek meg fölelevenítik a régi jó hagyományokat, az élve eltemetést meg a tüzes vassal kínzást. A temetést is betiltják: félnek, hogy olyan sok lesz belőlük, hogy az életben maradottak belebolondulnak, és tiltakozássá fajulnak a szertartások. Megtiltják az elhagyott gyerekek befogadását: „Minél többet fogadnak be, annál többet hagynak el."[107] A kétségbeesett falusiak megpróbálnak a városokba tódulni, de géppuskatűzzel fogadják őket. A fenjangi járásban több mint 800 halott van. és a falusi lakosság 12.5%-át, vagyis 28 000 embert sújtanak valamilyen büntetéssel. Valóságos parasztellenes háború arányait ölti a helyzet. Ahogy Jean-Luc Domenach mondta, „az ábrándkergetés behatolása a politikába összetalálkozott itt a rendőrterror társadalomba való behatolásával".[108] Bizonyos falvakban a lakosság felénél is többen halnak éhen: olykor csak a hatalmukkal visszaélő káderek maradhatnak életben, akárcsak Honanban, itt is sokszor fordul elő emberevés (63 esetet ismernek el hivatalosan), főleg „tontina"-megállapodás útján, vagyis kicserélik a gyerekeket, hogy megegyék őket.[109]

Amikor Gagarin kirugaszkodik az űrbe, egy olyan országban, ahol harmincezer kilométer vasút meg telefon, rádió van, olyan pusztulással találkozunk, amilyet az európai régi rend nagy, halálos válságainak korából ismerünk, ám ez annyi lakost sújt, amennyi az egész világnak volt a XVIII. században: sok millió kiéhezett ember próbál fűpéppel, fakéreggel, nyárfalevéllel jóllakni a városokban, bolyong az országúton a betevő falat után, fosztogatni próbálja az élelmiszer-szállítmányokat, időnként kétségbeesett parasztlázadásokra ragadtatja magát (Honanban a hszinjangi és a Lan Kao-i járásban);[110] nem küldenek nekik ennivalót. de néha agyonlövik a „felelős" helyi kádereket; fogékonyabbak az emberek a betegségre, fertőzésre, ez aztán csökkenti az

éhhalálozási statisztikát: az elcsigázott asszonyok szinte képtelenek foganni és gyereket világra hozni. Nem a laokaj rabjai halnak éhen utoljára, nem szükségképpen siralmasabb a helyzetük, mint körülöttük a parasztoké, akik néha a táborkapuban is megjelennek, hogy egy kis eleséget kolduljanak. Jean Pasqualini 1960. augusztusi munkabrigádjának háromnegyed része egy év múlva már halott vagy haldokló volt,[111] akik megmaradtak belőle, azok meg oda jutottak, hogy emésztetlen kukoricaszemet keresgéltek a lópiszokban és férget a tehéntrágyában.[112] Kísérleti célra is használják őket, olyanféle élelempótlékok kikísérletezésére, mint liszt és 30% papírpép keveréke a kenyérsütésben, vagy mocsári plankton rizskásával; az elsőtől iszonyú székrekedést kap az egész tábor, sokan bele is halnak; a másodiktól is megbetegszenek, abba a gyengébbek halnak bele. Végül az őrölt kukoricacsutkánál állapodnak meg, az aztán az egész országban elterjed.[113]

1957-ben 11 ezrelékre ugrik föl a halálozási mutató országos viszonylatban, 1959-ben és 196l-ben 15 ezrelékre, 1960-ban meg egyenesen 29 ezrelékre. A születési mutató az 1957-es 33 ezrelékről 1961-ben 18 ezrelékre esik vissza. Az elmaradt születéseket nem számítva (talán 33 milliót, de ebben a későbbre halasztottak is benne lehetnek).[114] 20 millió (ez majdnem hivatalos számadat Kínában 1988 óta) és 43 millió közé tehető az éhínség miatti többlethalálozás révén 1959 és 1961 között bekövetkezett embervesztesége.[115] Valószínű, hogy (legalábbis abszolút számokban kifejezve) ez Kína egész történetének - és kétségkívül a világtörténelemnek is - legsúlyosabb éhínsége (eszerint az 1877-78-as, szintén Kínában a második legnagyobb, amely az ország északi részén dühöngött és 9-13 millió emberéletet követelt). A Szovjetunióban 1932 és 1934 között a majdnem ugyanilyen politikai-gazdasági helyzetben pusztító éhínség miatt körülbelül ötmillióan haltak meg, vagyis aránylag sokkal kevesebben, mint a nagy ugrás Kínájában.[116] Vidéken 30-60%-kal magasabb volt a halálozási mutató, mint a városokban, normális időkben; 1960-ban kétszer olyan magas (14 ezrelék helyett 29 ezrelék) lett. A parasztok úgy késleltették némileg az éhezés következményeit, hogy elfogyasztották a jószágban megtestesült termelő tőkéjüket; 1957 és 1961 között levágták a sertésállomány 48%-át, és ami súlyosabb, az igásállatok 30%-át.[117] Ami nem a szoros értelemben vett élelmiszer-termelést (így az ország akkori fő iparának alapját, a gyapottermelést) illeti, 1959 és 1962 között több mint egyharmadával csökkentik a termőterületét; így a kézműiparra is átterjed a termeléscsökkenés hatása. 1959 végén megint engedélyezik a paraszti szabadpiacot, hogy ösztönözzék a termelést, de - a silány minőséghez képest - olyan magasak ott az árak, hogy kevés éhező enyhítheti ott az éhét. 196l-ben 14-szer olyan drágán adják ott a sertéshúst, mint az állami boltokban. Az állati termékek ára sokkal kevésbé emelkedik, mint a gabonaneműeké az állattartó északnyugaton, ahol hagyományosan nincs elegendő szemes termény; Kanszuban még 1962-ben is halnak éhen, mert ott csak a „fél éhínség” felét teszi ki a gabonafejadag.

A nagy ugrás emléke Anhujban, avagy hogyan szakított Vej Csing-seng a maoizmussal

Azóta, hogy ideérkeztem,[118] sokat hallottam a parasztoktól a nagy ugrásról; úgy beszéltek róla, mint valami világvégéről, örültek, hogy ép bőrrel megúszták. Szenvedélyesen érdekelt ez a dolog, gyakran és aprólékosan kérdezgettem őket felőle, úgyhogy idővel magam is meggyőződtem róla, hogy „a természeti csapások három éve" nem is volt olyan nagyon természeti, hanem sokkal inkább az elhibázott politika következménye. Például elmesélték a parasztok, hogy 1959-60-ban, a „kommunista szélvész"[119] idején olyan éhesek voltak, hogy még az érett rizs learatására sem maradt erejük, pedig jó termés volt abban az esztendőben. Sokan úgy haltak éhen közülük, hogy a szél a szemük láttára pergette a földre a rizsszemeket. Némelyik faluban egyetlenegy ember sem tudott kimenni aratni. Egyszer meghívtak bennünket látogatóba egy tőlünk néhány li távolságban lévő másik faluba, el is mentem egy rokonommal; útközben egy kihalt falu mellett haladtunk el, ahol egyik háznak sem volt teteje. Csak sárfalaik álltak.

Azt hittem, a nagy ugrás idején néptelenedett el a falu, amikor átcsoportosították a falvakat, és elcsodálkoztam:

- Miért nem döntik le ezeket a falakat, hogy termőföldhöz jussanak?

- Mert gazdájuk is van ezeknek a házaknak - válaszolta a rokonom -, és nem szabad ledönteni őket az ő engedélyük nélkül.

Elnéztem a viskókat, .sehogy sem akartam elhinni, hogy ember lakik bennük.

- Persze hogy nem lakik! Itt mindenki éhen halt a „kommunista szélvész" idején! Ide soha senki sem jött vissza. Akkor szétosztották a földet a szomszédos termelőcsoportok között. De arra gondoltak, hogy hátha egyszer még visszatér valamelyik lakó, ezért meghagyták a házakat. De tartok tőle, hogy annyi idő múlva már senki sem jön vissza.

Javában ballagtunk a falu mellett. Tűző napsugár fürdette a sárfalak között burjánzó nefritzöld gazt, kiemelte a gyom és a körös-körül elterülő, gondozott rizsföldek ellentétét, ám ezzel is növelte a táj vigasztalanságát. Egyszer csak hirtelen a szemem elé képzeltem ott, a gazban egy jelenetet, amelyről egy lakomán [5/C] hallottam: azokat a családokat, amelyek elcserélték a gyerekeiket, hogy megegyék őket. Világosan láttam magam előtt a szülők szomorú arcát, amint rágcsálják azoknak a gyerekeknek a húsát, akikért odaadták a magukéit. Mintha azok a falu melletti földeken pillangót kergető kölykök a .szüleik által felfalt, de újra megtestesült gyerekek volnának. Sajnáltam őket. De a szüleiket még jobban sajnáltam. Ki kényszerítette őket, hogy könnyeik és más szülők fájdalma közepette felfalják azt az emberhúst, amelyre, soha, gondolatban sem, lidérces álmaikban sem vetemedtek volna? Akkor döbbentem rá, hogy ki volt az a hóhér, egy olyan ember, „amilyet csak egyetlenegyet szült az emberiség évszázadok alatt, és Kína évezredek alatt":[120] Mao Ce-tung. Mao Ce-tung és hívei, akik arra kényszerítették bűnös rendszerükkel és politikájukkal az éhségtől tébolyult szülőket, hogy odaadják másoknak a húsukból lett húst, hogy mások csillapítsák belőle az éhüket, és elfogadják a mások húsából lett húst. hogy ők meg abból csillapítsák az éhüket. Mao Ce-tung, aki elrendelte a nagy ugrást, hogy lemossa a bűnét, azt, hogy meggyilkolta a demokráciát,[121] és arra kényszerített ezer és ezer éhségtől kábult parasztot, hogy kapával verje agyon régi barátait, és így mentse meg a maga életét gyerekkori pajtásai húsából, véréből. Nem, nem ők voltak a hóhérok, hanem Mao Ce-tung és a hasonszőrűek. Végre rájöttem, miből merített erőt Peng Tö-huai, hogy ujjal húzzon a Mao Ce-tung vezette párt központi

bizottságával; végre rájöttem, hogy miért utálják úgy a parasztok a „kommunizmust", és miért nem nézték jó szemmel, hogy úgy támadják Liu Sao-csi politikáját, a „három szabadság meg egy biztosíték" politikáját. Csakis annál az egyszerű oknál fogva, hogy a jövőben nem akartak a húsukból lett hússal etetni másokat, nem akarták agyonütni a társaikat, hogy megegyék őket őrültségi rohamukban, az életösztön parancsára. Többet nyomott ez az ok a latban, mint akármilyen ideológia.[122]

Akár valami nyomasztó lelkiismeretlenségből, akár - és ez a valószínűbb - az iránt a sokmillió „tojás" iránt érzett teljes közönyből, amelyet bizony föl kell törni, hogy a társadalom eljuthasson a kommunizmusba, az állam olyan intézkedésekkel válaszol a válságra, amelyeket az adott körülmények között bízvást bűnösnek mondhatunk. Így az elsősorban a Szovjetunióba irányuló nettó gabonaexport az 1958-as 2,7 millió tonnáról 1959-ben 4,2 millióra nő, és 1960-ban is csak az 1958-as szintre esik vissza; 1960-ban 66 000 tonnát importálnak, de 196l-ben már 5,8 millió tonnát, és még az is kevés.[123] De, politikai okokból, visszautasítják az Egyesült Államok segítségét. Megmozdulhatott volna a világ, de nem szabad tudomást szereznie a kínai módra épülő szocializmus viszontagságairól. Végül, évente nem egészen 450 millió jüant tesz ki a vidéki nyomorgóknak nyújtott segély, vagyis fejenként 0,8 jüant... pedig 2-4 jüant is kérnek egy kiló rizsért a szabadpiacon. A kínai kommunizmus azzal dicsekszik, hogy „hegyeket mozgatott", és megszelídítette a természetet. Ám azon az áron, hogy hagyta éhen pusztulni az eszmény építőmunkásait.

Az 1959-es augusztusi újraindítás és 1961 között minden jel arra vall, hogy a párt nem tud mit kezdeni, csak kábán nézi az elé táruló romlást. Nem bírálhatták a nagy ugrást, túl veszélyes lett volna, mert Mao latba vetette érte minden tekintélyét. De olyan súlyosra fordult a helyzet, hogy a rendszer „második embere", Liu Sao-csi sarokba szoríthatta a pártelnököt, és keresztülvihette, hogy majdnem visszatérjenek a népi kommunák megszervezése előtti „kíméletes" kollektivizáláshoz: lett háztáji magán-földecske, parasztpiac, szabad kézműipari vállalkozás, a parasztmunkák irányításának (a régi falu szellemében való) munkabrigád-szintű decentralizálása. Mindjárt véget is ért az éhínség.[124] De a szegénység nem; 1952 és 1958 között jelentősen nőtt a mezőgazdasági termelés, de most mintha két évtizedre megtört volna a lendülete: nem tért vissza a bizalom, mert még „meleg volt az anyaméh" (Mao és a népi kommuna), amelyből az 1959-6l-es évek roppant csapása bújt elő. Igaz, kétszeresére nőtt a mezőgazdasági termelés bruttó értéke 1952 és 1978 között, ám ezalatt a lakosság is megszaporodott 574 millióról 959 millióra, és az egy főre jutó termelésnövekedés csekélysége -nagyrészt - azoknak a szép ötvenes éveknek a számlájára írható. Legalább 1965-ig kellett várni (Honanban meg 1968-69-ig)[125] a termelés legtöbb területén, hogy csak az 1957-es szintet is elérjék (bruttó értékben). A mezőgazdasági termelékenység még nagyobb kárt szenvedett; körülbelül egynegyedével szállította le a nagy ugrás, a ráfordítások szemérmetlen tékozlásával. 1983-ig várhatnak, mire általánosságban megint elérték az 1952-es termelékenységi szintet.[126] A kulturális forradalom koráról szóló emlékezések mind annak a falusi világnak koldusszegénységéről tanúskodnak, amely örökösen a rosszul tápláltság határán evickélt, minden fölösleg nélkül (egyetlen üveg olaj is lehetett

egy család minden kincse),[127] és amelyet a nagy ugrás megrázkódtatása végtelenül kétkedővé tett a rendszer propagandájával szemben. Nem is meglepő, hogy a kisparasztok olyan lelkesen válaszoltak Teng Hsziao-ping liberális reformjaira, és hogy ők lettek Kínában a piacgazdaság újra bevezetésének éllovasai, pontosan húsz évvel a népi kommunák meghirdetése után.

De sosem ismerték be az 1959-61-es kudarcot, a rendszer „nagy titkát", amelynek eltagadásához sok külföldi látogató is hozzájárult. Liu elég messzire ment 1962 januárjában, egy káderértekezlet szűk körű hallgatósága előtt; alighanem emberi tévedés okozta az éhínség 70%-át.[128] Akkor nem lehetett ennél tovább menni Mao közvetlen elmarasztalása nélkül. De még Mao halála után is, a KKP-nek az egykori vezetőről 1981-ben kiadott „végső döntése" után is sérthetetlen a nagy ugrás, nem érheti semmiféle gáncs, legalábbis nyilvánosan.

A rejtett „Gulag": a laokaj

Kétségkívül hullával tele a kínai kommunizmus hátsó kamrája, és minden bizonnyal az a legfurcsább a dologban, hogy olyan sokáig takargatni tudta a világ szeme elől. Az az óriási hűtőház, a gyűjtőtáborok szigetcsoportja sem kivétel ez alól. Az a mintegy ezernyi nagyszabású munkatábor (lásd a térképet) meg az a tenger sok fogház gyakran még a legcsekélyebb említést sem érdemli még a népköztársaságnak szentelt legrészletesebb vagy aránylag újabb szakmunkákban sem. Igaz. ügyesen leplezte magát az elnyomó gépezet; nem „szabadságvesztésre" vagy „kényszermunkára" ítélték az embert (az olyan régi rendhez illő volna), hanem „javítómunkára", munka által való „átnevelésre". A fő internálóhelyek, elég érthető módon, közönséges vállalatoknak vannak álcázva; így például tudnunk kell. hogy a „csingcsui ipari tisztítóüzem" (mert ez a név van kiírva a kapura) nem más, mint a Hupej tartományi 3-as számú börtön, vagy hogy „a jingtői teagazdaság" a Kuangtung tartományi 7-es számú átnevelő-dologházi egységnek felel meg."[129] Maguk a családok is csak névtelen postafiókoknak írhatnak. A maoista korban az volt a szabály, hogy tilos a látogatás az egész (rendszerint egy évet meghaladó) oktatás alatt. Nem is mindig tájékoztatták a hozzátartozókat a raboskodás helyéről vagy a fogoly elhunytáról, különösen a kulturális forradalom alatt - vagy ha igen, akkor is csak sokkal később; Liu Sao-csi, az egykori köztársasági elnök egy titkos börtönben volt fogva tartva; 1969 novemberében meghalt, de a gyerekei csak 1972 augusztusában szereztek tudomást róla; csak akkor látogathatták meg az édesanyjukat, aki, akárcsak a férje, börtönben ült 1967 augusztusa óta.[130] Ha, nagyritkán, kitehették a lábukat ,.a külvilágba", a raboknak láthatatlannak kellett lenniük. Megszokták, hogy a zárkán kívül mindig lehajtva kellett tartaniuk a fejüket, és hallgatniuk kellett, és egyszer csak furcsa utasításokat kapnak egy pályaudvaron; „Feltűnés nélkül viselkedjetek a vonaton. Tilos, ismétlem, tilos lehajtani a fejeteket. Ha valakinek a mellékhelyiségbe kell mennie, intsen az őrnek; ökölbe szorított kézzel és kinyújtott hüvelykujjal. Szabad dohányozni és beszélgetni. Aztán észnél legyetek. Az őröknek tűzparancsuk van."[131]

Sokáig nagyon ritkán kerültek nyilvánosságra régi rabok emlékezései; részben azért, mert - mint látni fogjuk - Mao alatt igen nehéz és nem túl gyakori volt, hogy kijutott valaki a fegyencvilágból; másrészt a szabadulónak általában meg kellett ígérnie, hogy

semmit sem árul el az élményeiből, különben ismét börtönbe kerül. Ezért a rabok elenyésző kis részét alkotó külföldieknek köszönhetjük azoknak az elbeszéléseknek nagy többségét, amelyek még ma is értesüléseink lényegét tartalmazzák; kormányuk jóvoltából ők gyakran élve kerültek elő. Némelyeket egyenesen meg is bíztak vele, hogy vigyék hírül azoknak az árnyseregeknek a szenvedését, akikkel egykor együtt voltak. Jean Pasqualini (kínai nevén Pao Ruo-vang) esete is ilyen volt; az egyik rabtársa elmagyarázta neki, hogy a társai miért ügyelnek annyira Pasqualini egészségére és biztonságára; „Itt ez a sok ember... és egyik sem jut ki soha ebből a börtönből, én magam sem. Ez itt életre szól. Csak te vagy kivétel, Pao. Meglehet, hogy egyszer a főkapun sétálsz ki. A külföldivel ilyesmi is megeshet, de mivelünk soha. Te leszel az egyetlen, aki beszélhet róla, ha kikerülsz. Ezért akartuk megóvni az életedet, Pao [...] amíg csak itt leszel, élni fogsz. Megígérhetem. Ha áthelyeznek más táborokba, ott majd más foglyokat találsz, azok is ugyanúgy gondolkodnak, mint mi. Becses portéka vagy te, öregfiú!”[132]

A LAOKAJ FŐBB BÖRTÖNEGYSÉGEI

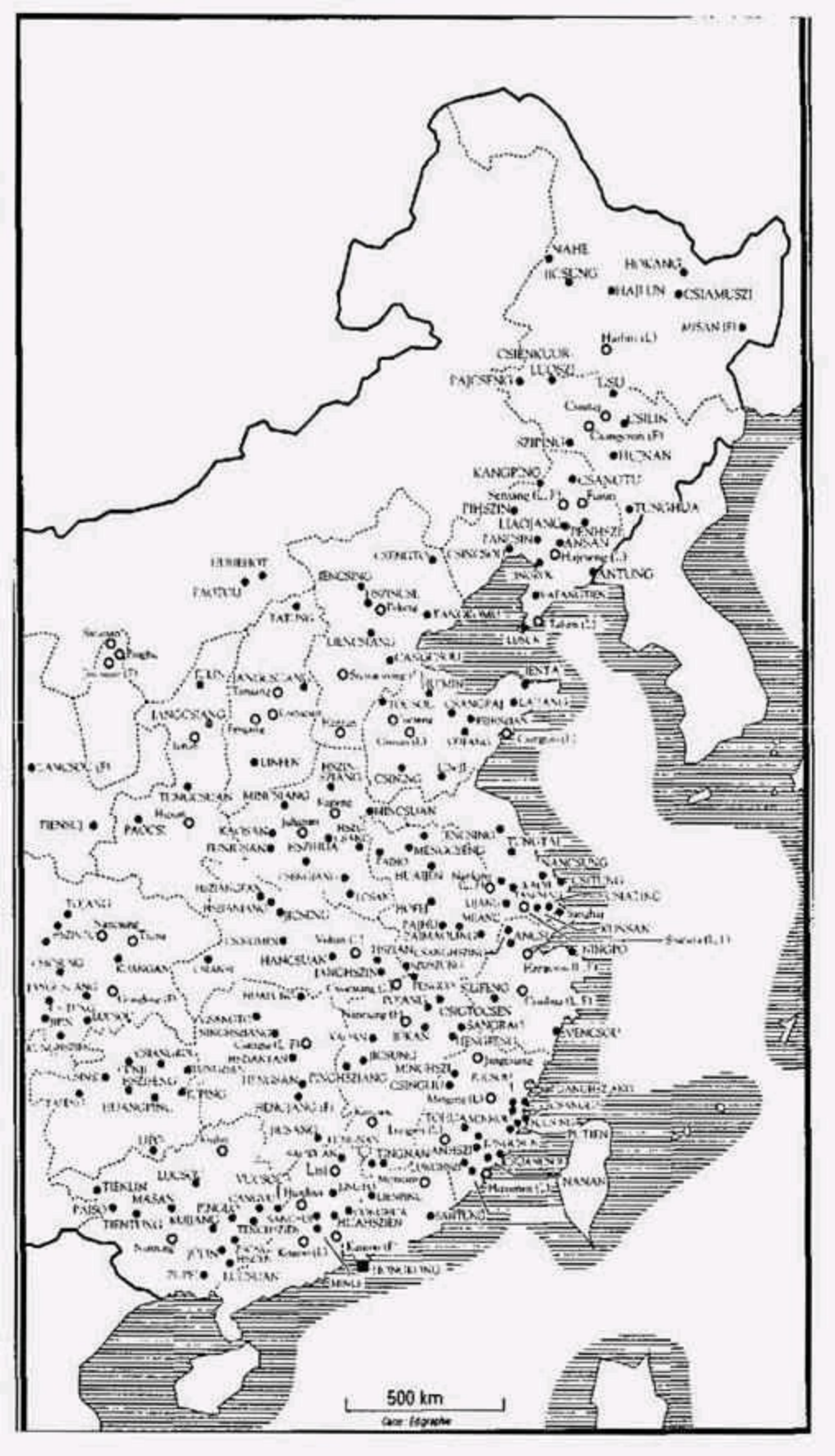

A LAOKAJ FŐBB BÖRTÖNEGYSÉGEI - 2

Minden idők legzsúfoltabb börtönrendszere

A laokaj maga a seholország. Ebbe a fekete gödörbe emberek tízmillióit ásta el a

maoizmus fénylő napsugara (Harry Wu szerint 50 milliót a nyolcvanas évek közepéig - ez a szám csak nagyság-rend).[133] Sokan ott is pusztultak; ha összevetjük Jean-Luc Domenach két megközelítő becslését (évente átlagosan tízmillió rab - a kínai népesség 1-2%-a, mikor mennyi - és évi 5%-os elhalálozás), mintegy húszmillió kínai halhatott meg börtönben, ebből körülbelül négymillió a nagy ugrás előidézte éhínség idején, 1959 és 1962 között (de itt-ott csak 1964-ben kapták újra a - különben is elenyésző - „normális" fejadagokat).[134]Jean Pasqualini rendkívül érdekes beszámolója után, két újabb szaktanulmány (Wu írása és Domenach könyve) jóvoltából immár közelebb állunk hozzá, hogy átfogó képet alkossunk magunknak századunk három nagy gyűjtőtábori világegyeteme közül a legkevésbé ismertről.

Csakugyan világegyetem ez, mert tágas, állandó (legalábbis 1978-ig, az első nagy szabadon bocsátási hullámig[135]) és változatos is. A rabok is azok: 1955 körül 80% a „politikai" (de számtalan köztörvényes bűncselekményt is politikainak minősíthettek át akkoriban, ezzel súlyosbítva a büntetést), a következő évtized elején már csak körülbelül a felük. 1971-ben viszont már a „közbűntényesek" teszik ki mintegy kétharmadukat:[136] ez is azt mutatja, hogy csökken a rendszer iránti rokonszenv a különféle néprétegekben, és ismét terjedőben van a bűnözés a politikai bizonytalanság légkörében. Az internálási formák is változatosak:[137] „megelőző" központok, börtönök (köztük néhány igen különleges intézet lebukott vezetőknek), tulajdonképpeni laokajok és bizonyos olyan „enyhébb" deportálási formák, mint a laocsiao és a csiuje. A gyűjtő fogházak alkotják a fegyintézeti szigetvilágba vezető szűrőrendszert; körülbelül 2500 ilyen van, mind városokban, itt részesülnek a vádlottak nagyon különböző időtartamú (akár egy évtizedig is eltartó!) oktatásban; gyakran a két évnél rövidebb szabadságvesztéssel járó büntetést is itt töltik le. Börtön, ahol a raboknak csak alig 13%-át találjuk, legalább mintegy ezer van, és általában közvetlenül a központi hatóságok alá tartoznak; olyan a rendeltetésük, mint a mi „szigorított fegyházainknak", ezekben őrzik, megerősített felügyelet alatt, a legsúlyosabb büntetésre ítélt rabokat (különösen a két évre felfüggesztett halálbüntetéssel sújtottakat - a kínai jogrendszer furcsasága ez, a legtöbb esetben kegyelem a vége, „őszinte megjavulás" címén) és a „kényes" foglyokat (rangos kádereket, külföldieket, papokat, másként gondolkodókat, kémeket stb.); nagyon változatosak itt az életkörülmények, és olykor nem is túlságosan rosszak (a pekingi l-es számú börtön a mintaintézet, oda kalauzolják a külföldi látogatókat; ehetnek ott a rabok kedvükre, gyékényen hálnak, nem fapriccsen, ez a szigetvilág minden rabjának „álma vágya");[138] de a különösen szigorú fegyelem, a megkövetelt kemény ipari munka, az alapos ideológiai nevelés gyakran arra készteti a rabokat, hogy áthelyezésüket kérjék; ki a „szabadba": a nagyon is eszményített munkatáborba.

Tágas munkatáborokban van hát a rabok nagy tömege, szerteszét az egész országban, mégis a félsivatagos vidékeken találhatók a legnagyobb és legnépesebb táborok, Észak-Mandzsúriában, Belső-Mongóliában, Tibetben, Hszincsiangban, és főleg Csinghajban, ebben a valóságos „fegyenctartományban",[139] ebben a nyáron forró, télen dermesztő hideg kínai Kolima-félében. Az itteni 2-es számú tábor talán a legnagyobb Kínában, 50 000 deportáltjával.[140] Úgy hírlik, hogy a távoli nyugati és észak-keleti vidékek táborai

nagyon szigorúak, de a városias környezetben működő börtönüzemekben sokkal fárasztóbb a munkatempó, mint a nagy fegyintézeti állami gazdaságokban. Elvben a tartományi vagy községi közigazgatásnak vannak alárendelve (Sanghajnak több tartományra kiterjedő külön hálózata van), így általában egyazon vidékről való rabok vannak együtt (tibeti rabok nincsenek Kelet-Kínában); a Szovjetuniótól eltérően, itt a helyi vagy környékbeli gazdasági stratégiába illeszkednek a táborok, csak esetenként igazodnak a nagy országos tervekhez, olyanokhoz, mint a szovjet Kirgízia felé vezető „Barátság vasútvonal", amelynek harminc évre megszakították az építését a szovjet-kínai szakítás miatt...

Három, elég különböző jogállású csoportra kell osztanunk a táborok népét. Az a tömeg képviseli a legnagyobb és főleg legállandóbb csoportot, amelyet Mao alatt a tulajdonképpeni laokajba kényszerítettek; körülbelül azt jelend a laokaj, hogy „jó útra térítés[141] munka által". Ezek a közepes vagy hosszabb szabadságvesztésre ítéltek olyan katonai szervezetekben éltek, mint szakasz, század, zászlóalj stb.; elvesztették állampolgári jogaikat, nem kapnak munkabért, és csak ritkán fogadhattak látogatót. Azok is ugyanezekben a táborokban, vagy - ritkábban - különleges fegyintézetekben találhatók, akiket „munka útján való átnevelésre", vagyis lao-csiaóra utasítottak. Valamiféle igazgatási úton való őrizetbe vétel ez. 1957 augusztusában vezették be, amikor javában folyt a jobboldaliak elleni kampány; némileg az állambiztonsági szervezet csak félig-meddig törvényes bebörtönzési gyakorlatát szabályozza. Nincsenek elítélve az áldozatok (így a fogva tartásuk ideje sincs megszabva), nem vesztik el az állampolgári jogaikat (de nincs szavazóhelyiség a táborokban), és kapnak némi munkabért (csak visszatartják nagy részét az ellátásra). Elég enyhe bűncselekményekkel vádolják őket, és - elvben - nem maradnak néhány évnél tovább a laocsiaóban; de keményen éreztetik velük, hogy sok függ a viselkedésüktől... A laocsiaóban ténylegesen majdnem ugyanolyanok a fegyelmi, a fogvatartási és munkakörülmények, mint a laokajban, és mindkettőt az állambiztonsági szervezet igazgatja.

Kissé „kiváltságosabb" helyzetben vannak a csiuje „kötelező beosztású szakemberei"; néha „szabad dolgozóknak" hívják őket. Korlátozott ez a szabadság, mert nincs joguk elhagyni a munkahelyüket - többnyire egy tábort -, legföljebb évenként egyszer-kétszer kapnak engedélyt rá. Jobban bánnak velük, kissé kevésbé rosszul fizetnek nekik, mint a laocsiaóban, látogatóba hívhatják a családjukat vagy megházasodhatnak, de félig-meddig börtönviszonyok között élnek. Valójában a táborok „tehermentesítő szelepe" a csiu-je, itt vesztegelnek a „kiszabadultak", gyakran egész hátralévő életükben; a hatvanas évekig valószínűleg csiujéba utalták a laokaj szabadultjainak 95%-át, és még a nyolcvanas évtized elején is 50%-ukat, valamint a laocsiao régi rabjainak 20-30%-át.[142] Az a legszomorúbb, hogy nincs hová menniük, így beletörődnek a sorsukba; hiszen kiszakadtak az eredeti környezetükből, elvesztették a munkájukat, a városi lakhatási engedélyüket, általában el is váltak (a hatóságok szüntelenül ösztönzik a feleséget, hogy váljon el a „bűnöző" férjtől), egész életükben gyanú veszi körül őket, mert már egyszer megtévedtek... Már nincs mit remélniük, még a laokaj rabjaiban is szánalmat ébreszthetnek; „Szabad dolgozókkal is találkoztunk; szomorú társaság volt. Lusták, tapasztalatlanok és piszkosak voltak. Már szemmel láthatóan ott tartottak, hogy nem

érdemes, már semmi se számít, és bizonyos értelemben igazuk is volt. Mindig éhesek voltak, parancsolgattak nekik az őrök, az egész őrség, éjszakára meg éppen úgy bezárták őket, mint minket. Csak egy különbség volt a helyzetünkben; ők meglátogathatták a családjukat. A többi nem számít. Persze munkabért is kaptak, de az elment ennivalóra, ruházatra, mert azt már nem ajándékba adta a kormány. Ezek a szabad dolgozók csak nevettek rajta, hogy mi történhet még velük."[143]

Az „új ember"nyomában

Alapvető ellentmondás van egyfelől a korlátlan időre szóló elzárás, másfelől a büntetőrendszer fennen hirdetett főcélja, a fogoly megjavítása, „új emberré" alakítása között. A rendszer - mondja Jean-Luc Domenach - csakugyan széltében hangoztatja, hogy „nem büntetés a fogva tartás, hanem lehetőség, hogy a bűnös jó útra térjen".[144] Az állambiztonsági szolgálat egyik belső szabályzata pontosan leírja, hogy milyen eljárásnak kell alávetni a vádlottat: „Csak úgy tarthatja tiszteletben a törvényt az ember, ha előbb beismeri a bűneit. Kötelező előfeltétel a bűnök beismerése, és a törvénytisztelet a javulás kezdete. A beismerés és a törvénytisztelet az a két első lecke, amelyet meg kell tanítanunk a fogolynak, és az egész átnevelés folyamán észben kell tartaniuk." Ha a fogoly már szakított a múltjával, hozzáláthatunk, hogy „helyes gondolatokat" ültessünk el benne: „Vissza kell terelnünk jó irányba a bűnös politikai nézeteit, ezért parancsolóan érvényesítenünk kell a négy fő nevelési alapelvet: a marxizmus-leninizmust, a maoizmusba, a szocializmusba vetett hitet, a kommunista pártot és a nép demokratikus diktatúráját."[145] Következésképpen elsősorban tanintézetek a fegyintézetek ennek a sok, kissé lassú felfogású, izgága „rossztanulónak", aminek a rabokat tekintik. „Üdvözöljük új tanuló elvtársainkat!" - ilyen felirat fogadja Pasqualinit egy munkatáborban.[146] Egy csöppet sem üres szó ám ott a tanulás: legalább napi két órát tanulnak a tanfolyam egész ideje alatt, este, vacsora után, a zárkában; de ha némely rabok „előmenetele" nem kielégítő - vagy politikai kampányok idején - egész napra, egész hétre, vagy akár egész hónapra is kiterjedhet a tanulás. Sok esetben csak két héttől három hónapig terjedő „állandó tanulás" jogosít föl a börtön világegyetemébe való beilleszkedésre.[147] Rendkívül merev szertartás szerint folynak a tanórák; közben szigorúan tilos járkálni, fölállni (még az ülő testhelyzet megváltoztatására is engedélyt kell kérni), beszélni és... aludni, pedig ez utóbbi a nagy kísértés, főleg ha nehéz volt a munkanap. Pasqualini katolikusnak nevelkedett, és meglepődött, hogy a marxista-leninista gyakorlatban is talál elmélkedést, gyónást és bűnbánatot, csak annyi a különbség, hogy ott mindez együttes és nyilvános művelet: nem az a célja, hogy helyreállítsa a kapcsolatot ember és Isten között, hanem az, hogy beleolvassza az egyént a pártnak teljesen alávetett tömegbe. Váltogatni is lehet a szórakozást: egy-egy rab (kötelezően nagyon részletes) gyónására szánt foglalkozások Néplap-olvasással és -magyarázással váltakoznak (a kulturális forradalom alatt Mao Műveit olvassák helyette, az Idézetek kötetét meg mindig magával kell hordoznia az embernek), vagy egy-egy épületesnek ítélt esemény „megvitatásával".

De minden esetben ugyanaz a cél: hogy a rab feladja a személyiségét. A zárkafőnöké a főszerep benne; ez maga is rab, gyakran a KP régi tagja. „Fáradhatatlanul hajszolt bennünket a csoportos vitákba, megszívlelendő erkölcsi tanulsággal teli történetekkel

trak-tálta a társait. Bármi más tárgyat próbáltunk is megpendíteni -olyasmiket, mint család, élelem, sport, szórakozás meg, persze, a nemiség -, minden szigorúan tilos volt. »A kormány azt akarja, hogy csoportosan tanuljunk, és kölcsönösen figyeljük egymást«... ez volt a jelmondat, ez volt kiírva mindenütt a börtönben.”[148] Meg kell tisztulnia az embernek, el kell ismernie, hogy rosszat cselekedett, mert gonosz volt: „Akármilyen csoporthoz tartozzunk is, mindannyian elkövettük a magunk bűneit, mert nagyon rossz gondolataink voltak” - hangoztatta a zárkafőnök.[149] És miért ilyen az ember? Azért, mert megfertőzték a kapitalista, imperialista, reakciós gondolatok: végeredményben minden bűncselekmény politikai bűncselekmény olyan társadalomban, amelyben minden politika.

Egyszerű a megoldás: meg kell változtatnunk a gondolkodásunkat; Kínában szív és szertartás elválaszthatatlan egymástól, ezért vállalnunk kell azt az öntőformát, amelyben majd mi is kék kezeslábast viselő forradalmárrá válunk, vagy valami olyanféle hőssé, mint Lej Feng, az a katona, aki olyan büszke volt rá, hogy parányi fogaskerékként, gondolkodás nélkül szolgálhatja az ügyet, és egyszer, a hatvanas évek elején szerencséje volt elpusztulni, mert szolgálat közben agyontaposták, és akit ezért követendő példának állított mindenki elé Lin Piao marsall, „A rab gyorsan beletanul, hogy semmire sem kötelező jelszavakban beszéljen. Nyilvánvaló a veszélye: végül már gondolkodni is jelszavakban gondolkodik. Erre a sorsra is jut a legtöbbjük.”[150]

Vízelet és dialektika

Egy hideg, szeles estén, tanulás alatt kimentem a zárkából vizelni. Jeges északnyugati szél csapott az arcomba, nem sok kedvem volt elgyalogolni kétszáz méterre, egészen az illemhelyekig. Csak egy raktárépületig mentem, és oldalba vizeltem a falát. Utóvégre senki sem lát meg abban a sötétben, okoskodtam.

Tévedtem. Alig fejeztem be, jól fenékbe rúgtak. Megfordultam, csak körvonalakat láttam, de a hangban az egyik őr hangjára ismertem.

- Hát nem ismeri a tisztasági szabályzatot? - kérdezte. - Kicsoda maga?

Megmondtam a nevemet, és olyan lecke következett utána, hogy sosem fogom elfelejteni. [...]

- Elismerem, hogy hibáztam, fegyőr, de én csak börtönszabályzati kihágást követtem el. maga meg a törvényt sértette meg. Nincs joguk a kormány embereinek, hogy bántalmazzák a foglyokat. Tilos a testi erőszak.

Egy kis csend lett, gondolkozott egy darabig az a homályba vesző alak, és én már a legrosszabbra készültem.

- Igaza van, Pao - mondta csendes, nyugodt hangon. - Ha elismerem, hogy hibáztam, ugyanis fölvetem ezt a kérdést legközelebb az (őrségi) önkritikai gyűlésünkön, hajlandó volna visszamenni a zárkájába, és írásban teljes vallomást tenni nekem?

Meglepett a viselkedése; és meg is indított, mert olyan őrrel találkoztam, aki elismerte a hibáját egy rab előtt! [...]

- Igenis, fegyőr Persze, megírom.

[...] Leültem a helyemre, és fogalmazni kezdtem a vallomásomat. Pár nap múlva, a heti lelkiismeret-vizsgálat alkalmával, hangosan felolvastam, hogy az egész zárka

hallhassa.

- Ha felszínesen vizsgáljuk, talán nem tűnik fel olyan súlyosnak, amit tettem - fűztem hozzá, amikor befejeztem az olvasást -, de ha közelebbről is szemügyre vesszük a dolgot, arról tanúskodik a cselekedetem, hogy nem tartom tiszteletben a kormány tanítását, és ellenállást tanúsítok a javulással szemben, A haragomat fejeztem ki alattomos módon ezzel a vizeléssel. Gyáva tettet követtem el. Mintha csak a kormány arcába köptem volna, mert azt hittem, hogy senki sem látja meg. Csak arra kérhetem a kormányt, hogy olyan szigorú büntetéssel sújtson, amilyennel csak lehet.

Elküldtem a vallomást Jang fegyőrnek, és vártam. Gyűjtöttem a bátorságot, már arra készültem, hogy megint magánzárkába kerülök. Két nap múlva, este belépett a zárkába Jang.

- Pár napja - mondta - súlyos kihágást követett el az egyikük, mert azt hitte, hogy a törvény fölött áll [...] Most az egyszer annyiban hagyjuk, de ne gondolják, hogy ez azt jelenti, majd mindig szárazon elvihetik, ha írnak egy bocsánatkérő levelet.[151]

Mindössze ennyiből áll a bizonyos nyugatiak leírta, állítólagos „agymosás”: önmagában semmi különös ravaszság, csak egy olyan otromba ideológia igen erőszakos másokra tukmálása, amely minél primitívebb, annál inkább választ ad mindenre. Az a lényeg, hogy a rabnak a legcsekélyebb lehetősége se maradjon az önálló véleményalkotásra. Sokféle módszerrel lehet elérni. Ezek a legeredetibbek: módszeres rosszultáplálás (lásd alább a keretes szöveget), hadd gyengítse a testi-lelki ellenállást; az elvakult szemlélet örökös sulykolása, olyan légkörben, ahol sem szabadideje az embernek (tanulás, munka, robot tölti ki egészen a hosszú napokat), sem egy meghitt zuga (túlzsúfolt zárkák, egész éjjel égő villany, nagyon kevés engedélyezett személyes használati tárgy), és persze a legcsekélyebb módja sem, hogy kifejezze egyéni véleményét: a vitákban aprólékosan följegyzik, és rávezetik az aktájára kinek-kinek minden (különben kötelező) megszólalását. Pasqualini is meglakolt azért, mert 1959-ben nem mutatott kellő lelkesedést a kínaiak tibeti beavatkozásakor. Egy másik eredeti vonás: foglyokra is rábízták az ideológiai munka nagy részét, ez mutatja, hogy nagyon is jól működik a rendszer. Kölcsönösen faggatják egymást a rabok, rabtársak mérlegelik egymás munkateljesítményét (ennélfogva élelemfejadagját), nyilatkoznak róla, hogy mennyire „javultak meg” a szabadulásra várók, és főleg bírálgatják a zárkatársaikat, hogy teljes önbírálatra késztessék őket, meg azért is, hogy a maguk fejlődését bizonygassák vele.[152]

Az élelemfegyver

Aztán meg ott volt a táplálék: az egyetlen fontos dolog, a legnagyobb gyönyörűség és a fegyintézeti rendszer leghatalmasabb eszköze. Balszerencsémre, én már csak egy hónappal az után érkeztem a Köd a Pázsiton Fasorba,[153] hogy bevezették az élelemfejadag-rendszernek a kihallgatás technikában való hivatalos felhasználását. A kétségbeejtően híg, vizes kukoricakása, a kis, kemény votu-lepény,[154] az adag főzelék lett az életünk középpontja és legnagyobb figyelmünk fő tárgya. Folytatódott a fejadagrendszer, mi meg csak fogytunk, fogytunk, így aztán beletanultunk, hogy végtelen

sokáig majszoltunk minden falat ételt, hogy a lehető legtovább tartson. Kétségbeejtő szóbeszéd, mendemonda járta, hogy milyen jó és bőséges az étkezés a munkatáborokban. Később tudtam meg, hogy gyakran csak tervszerű hazugságok voltak ezek a hírek, a vallatok találták ki őket, ezekkel akarták vallomásra bírni a foglyokat. Mire egy esztendeig volt részem ebben a diétában, már tulajdonképpen mindent kész lettem volna beismerni, csak több élelemhez jussak.

Csodálatosan kidolgozták ezt a koplaltatást: eleget kaptunk, hogy életben maradjunk, de sosem eleget, hogy megfeledkezhessünk az éhségünkről. Tizenöt hónapig voltam a kihallgató központban, azalatt egyetlenegyszer ettem rizst, húst meg soha. Fél esztendővel a letartóztatásom után teljesen lapos lett a hasam, minden ízületemet jellegzetes módon feltörte a börtönágy. Úgy lógott a bőr a faromról, mint az öregasszony melle. Zavaros lett a tekintetem, már nem tudtam összpontosítani a figyelmemet. Megdöntöttem valamiféle vitaminhiány-rekordot: végül már nem volt szükségem ollóra, szabad kézzel tördeltem le a körmömet a lábam ujjáról. A hajam is hullni kezdett. [...]

- Valamikor nem volt ilyen rossz a hús - mondta Lu. - Kéthetenként egy tál rizst kaptunk, minden hónap végén igazi fehér kenyeret, nagy ünnepeken, újévkor, május l-jén, október l-jén[155] meg egy kis húst. Nem is volt olyan rossz.

Megvolt az oka a változásnak: egy népi küldöttség érkezett börtönszemlére a Száz Virág[156] időszakában. Borzadva látták, hogy nem éheznek a rabok. Tűrhetetlen - vonták le a tanulságot -, hogy ezek az ellenforradalmárok, a társadalom szemetei, a nép ellenségei, jobban élnek, mint sok paraszt. 1957 novemberétől megszűnt a rizs, megszűnt a hús meg a búzaliszt az ünnepnapokon.

Ugyannyira rögeszménk lett az élelem, hogy bizonyos értelemben valósággal belebolondultunk. Mindenre kész voltunk. Tökéletes légkör ez a kihallgatásokra. Mindannyian azt kértük, hogy küldjenek munkatáborba bennünket. De mindenki csak úgy hagyhatta el a Köd a Pázsiton Fasort, ha írásban kérvényezte. Még hivatalos szabványmondat is volt erre a célra: „Engedélyt kérek, hogy tábori munkával bizonyíthassam be, mennyire megbántam a hibáimat.”

Később, akármilyen elviselhetetlen körülmények között kellett is élnünk a táborokban, minden őr joggal vághatta a képünkbe, hogy csakis azért vagyunk ott, mert mi kértük, hogy ott lehessünk.[157]

Más, klasszikusabb módszerekkel is nyomást fejtenek ki a rabra. Ígéret, enyhítés a mézesmadzag, ha minden „bűnét” bevallja az ember, ha mintaszerűen viselkedik, ha tevékenyen hozzájárul társai „megneveléséhez”, valamint, ha beárulja a „cinkosait” vagy nyakas rabtársait (az őszinteség fontos próbatétele a jó útra térésben: „a többiek beárulása a vezeklés remek módja”).[158] A kihallgatóteremben ott díszeleg egy nagy szalagfelirat: „Kímélet a vallomást tevőnek; szigor a hajthatatlanhoz; megbocsátás az érdemesnek, jutalom a nagy érdemeket szerzőnek.”[159] A súlyos büntetésre ítéltek közül sokan azt remélik, hogy kiügyeskedhetik pár esztendő elengedését, ha fölcsapnak buzgó propagandistának. Csak az a bökkenő - Pasqualini sok ilyen példát fölsorol -, hogy nemigen viszonozzák a buzgóságukat: vagy úgy, hogy hiába a „jó magaviseletük”, mégis keményen elítélik őket, vagy úgy, hogy a „könnyítéssel” együtt raboskodnak annyit,

amennyit eredetileg szabtak ki rájuk, hiszen legtöbbször csak élőszóban hirdetnek ítéletet (és a vádlott gyakran jelen sincs a saját pere tárgyalásán). Egy öreg rab fölfedi a nagy titkot: „A kommunisták úgy érzik, hogy nem kell betartaniuk az ellenségnek tett ígéretüket. Habozás nélkül élnek minden eszközzel, csellel, ravaszsággal, ami hasznukra lehet... és a fenyegetés meg az ígéret is közéjük tartozik [...] Aztán jegyezz meg még egy apróságot: a kommunisták a köpönyegforgatókat sem tisztelik, egy cseppet sem."[160]

Sajnos, boldogabbik vége is van ám a botnak. Távolról sem kivételes a büntetés súlyosbítása: aki nem tesz töredelmes vallomást, aki nem hajlandó besúgásra („büntethető bűncselekményt követ el, aki eltitkol valamit a kormány elől"[161]), aki eretnek kijelentéseket tesz, aki fellebbezéssel árulja el, hogy nem nyugszik bele a „tömegek akaratába", az mind újabb és súlyos büntetésre számíthat: öt év helyett akár életfogytiglani is kaphat... Aztán meg a rabok is sokat árthatnak egymásnak. A zárkafőnök „karrierje" a „báránykáitól" függ, rámászik hát a bakafántos rabokra, a helyezkedők meg hízelegnek neki. Egy fokkal feljebb meg ott a „próbatétel", vagy a „harc": semmit sem bíznak a véletlenre - az igazgatóság választja ki az áldozatot, majd a helyszínt (a zárkát vagy az udvart), az időt és a fokozatot is előre meghatározzák... de a légkör (az emberölés kivételével) nagyon hasonlít a földreform alatti parasztlincselések légköréhez: „Egy negyven év körüli rab volt az áldozatunk; azzal vádolták, hogy hamisan vallott. Megrögzött ellenforradalmár, bömbölte egy őr a papírhangszóróba. [...] Valahányszor fölemelte a fejét, hogy mondjon valamit - törődtünk is mi vele, hogy igazat, vagy hazugságot beszél -, lehurrogtuk a harsány üvöltözésünkkel: »Ha-zug!«, »Az emberiség szégyenek. Vagy éppen: »Mocsok!« [...] Így folyt ez a próbatétel vagy három óra hosszat, és mi percről percre jobban fáztunk és éhesebbek voltunk, és mind komiszabbak lettünk. Azt hiszem, képesek lettünk volna darabokra tépni, csak megkaphassuk, amit akarunk. Később már lett egy kis időm, hogy gondolkozzam, és rájöttem, hogy persze, egyszersmind magunkat is próbatételnek vetettük alá, előkészítettük magunkat szellemileg, hogy szenvedélyes helyesléssel magunkévá tegyük a kormány álláspontját, tekintet nélkül arra, hogy rászolgált-e az az ember, akit támadtunk."[162]

Érthető, ha ilyen körülmények között egy idő múlva a megtörtség minden külső jele megmutatkozik a rabok többségén. Ennek csak másodlagosan van köze a kínai jellemvonásokhoz: a Viet

Minh sok francia hadifoglya ugyanígy viselkedett, amikor ugyanilyen átnevelő politikával találta szemben magát, pedig, mindent összevetve, nem bántak ilyen embertelenül velük.[163] Az átnevelés eredményessége két hatalmas lélektani befolyásoló eszköz együttes hatásával függ össze: a teljes elgyerekesítés az egyik, a párt és a vezetőség lesz a rab apja-anyja, az tanítja meg a foglyot újra beszélni, járni (lehajtott fejjel, futva, az őr hangos vezényszavára), enni, tisztálkodni stb., teljesen függő viszonyban; a csoportba való beolvadás a másik, az határoz meg minden szót, minden mozdulatot, az lesz a pótcsalád, hiszen majdnem lehetetlenné válik az igazi családdal való érintkezés, a feleségeket válásra, a gyerekeket meg arra ösztönzik, hogy tagadják meg az apjukat.

Mégis milyen mély az átnevelés hatása? Ha az ember jelszavakkal beszél, gépiesen

cselekszik, ezzel egyszersmind meg is semmisül, „lelki öngyilkosságot”[164] követ el, védekezik a kellemetlenségektől, átvészel. Bizonyára túl nagy derűlátás, ha azt hiszi az ember, hogy könnyű dolog személyisége megkettőzése árán is megőrizni igazi valóját. De még azt is inkább a hasznosság, mintsem a meggyőződés vezérli, aki már végül nem is gyűlöli a Nagy Testvért. Pasqualini a megmondhatója, hogy 1961-ben már olyan sikeres volt az átnevelése, hogy ő is őszintén elhitte, amit az őrök mondtak neki. „Azt is jól tudtam - jegyzi meg rögtön -, hogy énnekem az a legfontosabb, hogy lehetőleg mindig szigorúan a törvény betűjéhez szabjam a viselkedésemet.”[165] Ott az ellenpróba, az egyik zárkafőnök ultramaoista álláspontja; bizonygatni akarta a munkakedvét és rendszerhűségét, ezért azt kívánta, hogy még a hideghatárnak megszabott mínusz 15 fokosnál nagyobb hidegben is követeljék a munkába való kivonulást, meg hogy a kötelező ébresztőnél is korábban keljenek föl. Végül ez az őr is abbahagyta a buzgólkodást - úgy találta, hogy „teljességgel ellenkezik a pártvonallal”[166] -, és a jelek szerint megkönnyebbültek a rabok. Mint minden kínai, hittek egy kicsit a pártvonalban, de főleg azon járt az eszük, hogy ne gyűljön meg a bajuk.

Bűnös, szükségképpen bűnös

Bizonyára feltűnt, hogy soha sem kerül szóba fölmentés, vagy olyasmi, hogy hamis lehet a vád. Kínában nem azért tartóztatják le az embert, mert bűnös, hanem azért bűnös, mert letartóztatták.

Csakugyan a rendőrség rendel el minden letartóztatást, a „népi kormány” szerve, azt pedig a Mao Ce-tung vezette kommunista párt irányítja. Ha kétségbe vonja valaki, hogy jogos a letartóztatása, szembekerül Mao elnök forradalmi irányvonalával, és még inkább leleplezi igazi ellenforradalmiságát. A legutolsó őr is ugyanezen az alapon háborodik fel, ha valami semmiségben ellentmondanak neki: „Hogy merészelsz szembeszállni a népi kormánnyal?” Ismerd be a bűnöd, hajts fejet mindenben, nincs más út előtted. A zárkában még ezt is hozzáteszik; „Ellenforradalmár vagy. Mindannyian azok vagyunk. Különben nem lennénk itt.”[167] Ennek a zárt rendszerű gondolatvilágnak eszelős észjárása szerint maga a vádlott köteles megmondani letartóztatása okait („Mondja meg, miért van itt” -gyakran ezt a felszólítást intézi hozzá először a kihallgató), megszerkesztenie önnön vádiratát, a „megérdemelt” büntetés kiszabását is beleértve. A kettő között meg ott a sok-sok vallomás (mihelyt valami komoly dolog vetődik fel, újra kell kezdeni az egészet), hónapokig is eltarthat és több száz oldal írást is kitölthet, évtizedeket kell elmesélni a vádlott életéből; végül az általában hosszú időn, olykor háromezer órán át tartó kihallgatások.[168] „Ráér a párt”, mondogatják. Gyakran a kialvatlansággal is visszaélnek a kihallgatók (amit még az is súlyosbít, hogy sokszor éjszaka folynak a vizsgálatok), a fenyegetéssel - hogy igen szigorú büntetés, akár kivégzés is várhat a vádlottra -, vagy egy működő kínzókamra szörnyű látványával, amiről utólag azt állítják, hogy csak „múzeum”.[169]

Ritka a szó szoros értelmében vett testi erőszak, legalábbis az ötvenes évek közepe és a kulturális forradalom között; szigorúan tilos minden, ami kínzáshoz hasonlíthat, az ütlegelés, sőt a szidalmazás is; tudják is a rabok: csak egyetlen „kisiklás”, és máris páratlan lehetőségük kínálkozik, hogy ráijesszenek az őreikre. Akkor ott a rabtartók végső

eszköze, a közvetett erőszak, ami suttyomban is lehetséges: a „megtáncoltatás” (amelyben elnézik, hogy más rabok ütlegelnek egyet); az elzárás szörnyű, fűtetlen, ritkán szellőztetett, és néha olyan szűk fogdákban, hogy ki sem nyújtózhat bennük az ember, ahol általában, ráadásul, mindig meg is van láncolva vagy bilincselve a sok esetben hátratett kezű ember, és attól szinte lehetetlen az illemhely használata meg az étkezés. Állati sorba taszítják így vissza a kiéhezett rabot, többnyire el is pusztul, ha egy hétnél tovább tart ez a büntetés. A nagyon szoros bilincs állandó viselteté-se a leggyakoribb „majdnem-kínzási” forma: megdagad tőle az ember keze; hamarosan elviselhetetlen fájdalmat, és gyakran maradandó sebhelyeket okoz. „Nagyon elterjedt kínzási forma volt Mao börtöneiben, hogy különleges bilincset szorítottak a rabok csuklójára. Az is megesett, hogy láncot kötöttek a fogoly bokájára. Néha meg úgy odabilincselték a rabot az ablakrácshoz, hogy nem tudott sem enni, sem inni, sem az illemhelyre menni. Az volt a cél, hogy megalázzák az egyént, aláássák a lelkierejét. [...] De a népi kormány állítólag a kínzás minden formáját eltörölte, ezért hivatalosan úgy hívták ezt az eljárást, hogy »fenyítés« vagy »jobb belátásra bírás«.[171]

Valaki szembeszáll Maóval

Aznap, hogy visszatértem a kórházba, egy tolltartót és egy üveg tintát hozott a fegyőrnő:

- Írja meg a vallomását! Várja a vizsgáló.

Átvettem a vizsgálótól egy papírtekercset, és azt láttam, hogy, a fehér lapok helyett, amelyeket 1966-ban kaptam, hogy írjam meg az önéletrajzomat, ott egy Mao-idézet az első oldalon, piros keretben. Legfelső utasítás cím alatt: „Csak egy joguk van, az, hogy kezesek és engedelmesek legyenek; nincs joguk sem beszélni, sem cselekedni, ha nem őrajtuk a sor”. A lap alján ez volt olvasható: „A bűnös aláírása.”

Elfutott a méreg, ahogy megláttam azt a sértő szót, hogy „bűnös”, és elhatároztam, hogy alul nem írom oda a nevemet. De gondolkoztam egy pillanatig, és kitaláltam valamit: kihasználom a helyzetet, és visszaadom a kölcsönt a maoistáknak.

Egy másik keretet rajzoltam a Mao-idézet után, annak is azt a címet adtam, hogy „Legfelső utasítás”, és beleírtam egy másik Mao-idézetet. Ez nem a Kis Piros Könyvből volt, hanem A népen belüli ellentmondások helyes megoldásáról című Mao-tanulmányból. Így szólt: „Nyilvánvaló, hogy mindenütt el kell fojtanunk az ellenforradalmat, ahol csak van; ha hibát követünk el, nyilvánvaló, hogy ki kell javítanunk.” [...]

Visszaadtam a papírt a fegyőrnőnek, és még aznap délután kihallgatásra szólítottak.

A katona kivételével, ugyanazok a férfiak tartózkodtak a teremben, komor képpel; el is voltam készülve rá, hiszen elszántam magam, hogy kétségbe vonom a jogukat, hogy bűnösnek tartsanak, hiszen nem vagyok az. Nem vártam meg, hogy felszólítsanak rá, mindjárt meghajoltam Mao arcképe előtt. A vizsgáló kiválasztott egy idézetet, én pedig hangosan felolvastam; „A diktatúra hatalmával kell élnünk, hogy elpusztítsuk az imperialisták csahos kutyáit és azokat, akik a földbirtokosok és a reakciós Kuomintang-klikk érdekeit képviselik. Csak egy joguk van, az, hogy kezesek és engedelmesek legyenek. Nincs joguk sem beszélni, sem cselekedni, ha nem őrajtuk a sor”.

A papírlap, amelyet beadtam, ott volt a vizsgáló előtt. Amikor leültem, a vizsgáló az asztalra csapott, rám nézett, és rám ordított:

- Mit csinál itt maga? Azt hiszi, hogy csak tréfálunk magával?

- Komolytalanul viselkedik - mondta az öreg munkás.

- Ha nem változtat a magatartásán - toldotta meg az ifjú munkás -, sosem jut ki erről a helyről.

Meg se szólalhattam, a vizsgáló máris földhöz vágta a beszámolómat, szétszórta a lapokat, és felállt.

- Menjen vissza a zárkájába, és kezdje újra!

Belépett egy fegyőr, és elvezetett.[170]

A vizsgálatnak az a célja, hogy vallomást tegyen a vádlott (ténylegesen, maga ez a vallomás is bizonyító erejű), és másokra is rávalljon; ez a besúgás hitelesíti a vádlott „őszinteségét", és egyszersmind teszi fontossá a vádlottat rendőrségi szempontból: rendszerint már három besúgás elég a letartóztatáshoz, és így nem szakad meg a láncolat... A néhány említett kivételtől eltekintve, klasszikus rendőri módszerekkel igyekeznek megtörni a vádlottat: fejére olvassák önellentmondásait, azt állítják, hogy már mindent tudnak róla, szembeállítják a vallomását más tanúságokkal vagy följelentésekkel. Annyi a kényszerű vagy önkéntes följelentés (a városi utcákon mindenütt „följelentő ládák" találhatók), hogy elég bajos bárkinek is eltitkolnia múltja valamely jelentős mozzanatát. Az ellene írott följelentő levelek elolvastán roppant össze Pasqualini ellenállása: „Iszonyú felismerés volt. A sok száz oldal között olyan följelentő űrlapok is voltak, amelyeket kollégáim, barátaim töltöttek ki, és mindenféle más emberek, akikkel csak egyszer-kétszer találkoztam életemben [...] - hányan elárultak, akiket, mit sem sejtve, megajándékoztam a bizalmammal!"[172] Nien Cseng úgy szabadult ki 1973-ban, hogy nem vallott be semmit (kivételes dolog ez; ebben az esetben a vádlott rendkívüli makacsságával magyarázható, de azzal is, hogy a kulturális forradalom csapásai megrendítették a bírósági-rendőrségi gépezetet), utána évekig olyan szülők, barátok, tanítványok, cselédek vették körül, akik mind kénytelenek voltak jelentéseket tenni róla az állambiztonsági szervezetnek, és néha nem is titkolták; nem volt más választásuk, mondták.[173]

A vizsgálat végére el kell készülnie a bűnösség „igaz történetének", „a bíró és a vádlott koprodukciójának", amely „való tények jelentéstani kiforgatásából" áll.[174] A „bűntettnek" csakugyan a valóságos életre kell alapulnia (az a legjobb, ha vádló és vádlott egyaránt hisz is benne egy kicsit, és akkor, főleg, „cinkosokat" is bele lehet keverni az ügybe), de paranoiás módon, teljesen átértelmezve a valóságot, hogy a radikális és megátalkodott politikai ellenzékiség állandó kifejezésének tűnjék: így, ha azt írja az ember egy levélben külföldre, hogy csökkentik a szemestermény-fejadagot Sanghajban a nagy ugrás idején, az már kémkedés bizonyítéka, még akkor is, ha a hivatalos sajtó is közölte ezeket a számokat, és a város egész nemzetközi közössége ismeri is őket.[175]

Lemond az ember a személyiségéről

Nem kell sok idő hozzá, hogy elveszítse a rab az önbizalmát. Mao rendőrsége az évek alatt jócskán tökéletesítette vallató módszereit, és úgy beletanult a dolgába, hogy én már akárkivel kiállnék ezen a téren, akár kínai az illető, akár nem, megmutatnám, hogy állom a próbát. Nem annyira az a vallatók célja, hogy nem létező bűntetteket találjunk ki, hanem az, hogy lássuk be, milyen rothadt, bűnös és büntetendő volt a mindennapi életünk, hiszen nem felelt meg az ő életfelfogásuknak, a rendőrség életfelfogásának. A kétségbeesés szavatolja a sikerüket, az, hogy a rab belátja: teljesen, örökre és reménytelenül ki van szolgáltatva foglárai kényére-kedvére. Sehol sem talál védelmet, hiszen letartóztatása tökéletesen és cáfolhatatlanul bizonyítja bűnösségét. (Börtönéveim alatt megismerkedtem egy emberrel, akit tulajdonképpen tévedésből tartóztattak le; ugyanúgy hívták, mint azt, akit kerestek. Pár hónap múlva ő vallotta be a másik ember minden bűnét. Amikor rájöttek a tévedésre, alaposan meggyűlt vele a bajuk a börtönhatóságoknak, mire rávették, hogy menjen haza. Úgy érezte, hogy túl sok a bűne.) Semmiféle perhez sincs joga a rabnak, csak egy talán félóráig tartó, jól megrendezett ceremóniához: nincs joga ügyvédet fogadni, vagy - a szó nyugati értelmében - föllebbezni.[176]

Ítélethirdetés után munkatáborba (állami gazdaságba, bányába, gyárba) küldik a foglyot. Ha folyik is, enyhébb formában, a vizsgálat, ha időnként „megfenyítenek” is egy-egy bűnöst, hogy be ne rozsdásodjék a gépezet, most már a munka a lényeg; a „munka által való átnevelésből” legalább az egyik kifejezésnek minden alapja megvan. Főleg azt tartják nyilván az emberről, hogy képes-e tizenkét órán át egyfolytában olyan munkát végezni, amely már csak annyival is kimerítőbb, hogy a napi két - könnyűnél is könnyebb - étkezés ugyanolyan, mint amilyet a gyűjtőfogházban adnak. Most már „élmunkás”-eledel a sárgarépa, ahhoz már a „civilekét” jóval meghaladó munkanormát kell teljesíteni. A zárkában vagy a szobában is nyilvántartják az egyéni munkateljesítményeket: ebből lesz aztán a nagy versengés (az ötvenes évek végén úgy hívták, hogy „Szputnyik-fellövés”...), hogy ki butul bele a legjobban abba az egyvégtében tizenhat, tizennyolc óráig tartó munkába, az őrszemélyzet legnagyobb örömére. Nincs pihenőnap, csak a nagy ünnepeken, ahol azonban mégiscsak el kell szenvedni a véget nem érő politikai szónoklatokat. Nagyon hiányos a ruházat; gyakran évekig viseli az ember azt az öltözéket, amelyben letartóztatták; csak a kínai Szibériában, az északi, mandzsuföldi táborokban adnak télikabátot, és a szabályzat csak egy alsóneműt enged - évenként.[177]

Az átlagos élelemfejadag havi tizenkét és tizenöt kiló szemes termény között van (de a „lógós” hírében álló rab fejadagja kilenc kilóra is leszállhat); ez még a restauráció alatti francia fegyenctelepek, sőt a szovjet táborok fejadagjánál is kevesebb, körülbelül annyi, amennyi a vietnami táborokban volt 1975 és 1977 között.[178] Ijesztő a vitamin- és fehérjehiány, alig van hús, cukor, olaj, kevés a zöldség és a gyümölcs; ezért aztán sok az élelemlopás - szigorúan büntetik - és az „önellátás” a mezőgazdasági üzemekben (ehető növényeket, vagy kis állatokat - például patkányt - keresgélnek, amelyeket szárítva esznek meg). Elenyésző az orvosi ellátás (kivéve, némileg, a fertőző betegségeket), és aki nagyon gyenge, nagyon öreg, nagyon csüggedt, az valóságos haláltáborokba kerül,

ahol hamarosan végeznek vele azok az éh-fejadagok.[179] Csak egyetlen előnye van a munkatábornak a gyűjtőfogházzal szemben; lazább fegyelemben élnek ott edzettebb, kevésbé hiszékeny rabok, akik egyhamar áthágják ám a szabályzatot, csak fordítson hátat a fegyőr, de azért látszólag a kötelező nyelvezethez és viselkedéshez tartják magukat; emberileg elviselhetőbb környezet ez, valamelyes együttérzésre számíthat itt az ember.

Rögtöni kivégzés a laokajban

Mindük között ott állt a borbély, vasra verve. Kötél a nyakában, jó szorosan a derekára csavarva, hogy csak lehajtva tarthassa a fejét. A keze hátrakötve; az őrök az emelvény szélére taszigálták, éppen elénk. Ott állt szótlanul, mint egy gúzsba kötött vezeklő, közben kis páracsíkok szállongtak fölfelé a lábától. Jen előre elkészített beszédet mondott.

- Valami szörnyű mondanivalóm van. Nem örülök, hogy meg kell tennem, és igazán nincs okom, hogy büszke legyek rá. Kötelességemet teljesítem, okuljatok belőle. Az előttetek álló záptojás erkölcsi vétség miatt került börtönbe: homoszexuális kapcsolata volt egy fiúval. Csak hét évre ítélték ezért a bűncselekményért. Később papírgyárban dolgozott, de ott is mindig rosszul viselkedett. többször is lopott. Kétszeresére emelték a büntetését. Most megállapítottuk, hogy amióta itt van, megrontott egy tizenkilenc éves fiatalembert, egy értelmi fogyatékos rabot. Ha kinn történt volna ez, a társadalomban, szigorú büntetés várna rá. De itt követte el a tettét, és ezzel nemcsak erkölcsileg vétkezett, hanem a börtönnek és a munka által való átnevelés nagy politikájának jó hírét is bemocskolta. Ezért, a vádlott ismételt bűncselekményeire tekintettel, a legfelső népbíróság képviselője most felolvassa előttetek az ítéletét.

Előlépett a kék egyenruhás ember, és felolvasta a gyászos okiratot: összefoglalta a bűntetteket, és közölte a népbíróság ítéletét: az ítélet kihirdetésekor végrehajtandó halálbüntetést.

Olyan gyorsan történt minden, hogy még annyi időm sem volt, hogy megdöbbenjek vagy megijedjek. Alig mondta ki a kék egyenruhás ember az utolsó szavát, már halott is volt a borbély, A mögötte álló őr előrántott egy óriási pisztolyt, és szétloccsantotta az elítélt agyát. Vér- és velőcafrang eső röppent a levegőbe, és hullt vissza az első sorainkra. Félrekaptam a tekintetemet a földön vonagló ocsmány tetemről, és elhánytam magamat. Jen ismét előlépett, és újra megszólalt:

- Tanuljatok belőle. Felhatalmaztak, hogy közöljem veletek, nem lesz irgalom ezentúl ebben a táborban. Mától fogva minden erkölcsi természetű bűncselekménynek ez a büntetése. Most pedig vissza a zárkáitokba, és vitassátok meg, ami történt.[180]

Így hát minél tovább járja a rab a „laokaj-rendszer” rögös útját, annál inkább elhalványul annak annyit hangoztatott, nagy eredetisége: az átnevelés. Hanem ezzel az egyén pályája is az ország útjára tér: a laokaj „tökéletes” szakasza (körülbelül 1954-1965) után -amikor sok millió rabból lett önmagát szinte külső kényszer nélkül fegyelmező, szorgos kis tanuló, és vált a börtönben, alkalomadtán, jó és hű

kommunistává - minden fesleni, zülleni kezdett, és ellaposodott. Ezzel egy időben mind több és gyakran igen fiatal közönséges bűnöző is került táborba, akik már a rendszer kádereinek a kulturális forradalomra jellemző általános erkölcsi romlását képviselték. Lassanként meglazult a gépezet szorítása, és közben mind gyakrabban alakultak bandák a rabok között. Már nem volt magától engedelmesség és tekintélytisztelet: azt vagy engedményekkel, vagy az erőszak újabb alkalmazásával kellett kicsikarnia az őrszemélyzetnek - de már nem csak egyirányú volt ez az erőszak. Mindenképpen a gondolkodás átalakítása lett a nagy áldozat: az önkéntes szolgaságra való nevelés. De vajon nem rejlett-e már benne magában az elképzelésben ez az ellentmondás? Egyfelől azt várták el, hogy önmaga fölé emelkedjék az ember, hogy megjavuljon, megtisztuljon és csatlakozzék a napfényes jövő felé menetelő proletártömegekhez. Másfelől meg ott volt a szomorú valóság, az életfogytig tartó rabság, akármennyit buzgólkodott is az ember, és, ha, nagyritkán, csakugyan kiszabadult is, örökre ki volt rekesztve, mert nem moshatta le magáról eredendő bűnét. Röviden: a végtelen tökéletesedés lehetőségéről való szónoklat alig leplezhette egy végzet - egy pillanatnyi botlás vagy, gyakrabban, a születés szeszélye -igazgatta társadalom teljes merevségét. Ugyanez az elviselhetetlen, embertelen ellentmondás fog majd hozzájárulni a társadalmi össze-kavarodás, a kulturális forradalom előidézéséhez, és, feloldódás híján, ez az ellentmondás fog majd a kulturális forradalom kudarcára vezetni.

A kulturális forradalom: anarchikus totalitarizmus (1966-1976)

A földreform vagy a nagy ugrás csillagászati méretű és csak alig-alig ismert borzalmai mellett szinte szerénynek hathat az a mintegy négyszázezer vagy egymillió halott (ez utóbbi szám a valószínűbb), amelyet a legtöbb szerző emleget a nagy proletár kulturális forradalom pusztításaival kapcsolatban.[181] Kína jelenkori történelmének bármely más eseményénél jobban megdöbbentette ez az egész világot, jobban megmaradt az emlékezetünkben, mert olyan végletesen túlzó volt a hangoztatott célja és egyik-másik cselekedete, meg azért is, mert a városokban zajlott le, politikai és értelmiségi körök ellen irányult, ráadásul a televízió korában, amelynek pompás képekkel szolgált, simán gördülő és meghatóan lelkes politikai szertartásokkal. Végül pedig azért, mert alighogy véget ért, máris hivatalosan bírálni kezdték Kínában: már hozzátartozott az illemhez, hogy elítélje az ember a vörösgárdisták - különösen régi kommunista kádereket és vezetőket sújtó - túlkapásait; az már sokkal kevésbé, hogy az NFH-nak a „rend" helyreállítása után végrehajtott vérengzését taglalják.

Ez a kulturális forradalom első paradoxona: a jelek szerint, soha sem állt ilyen közel a sikerhez a legizgágább szélsőség, újra mozgásba lendült egy látszólag már intézményesült forradalmi folyamat, és minden hatalmi központot elsöpört alig több, mint egy év alatt, és mégis csak részleges mozgalom maradt, betokosodott a városi körzetekbe, és csakis az iskolázott ifjúság körében volt uralkodó törekvés. Ezzel szemben, úgy határozott a „kulturális forradalom csoportja"[182] (a KFCS), hogy nem nyúl sem a tudományos kutatáshoz, amely akkoriban főleg atomfegyverkezéssel foglalkozott, sem a parasztsághoz, sem a hadsereghez, hiszen a vidék még alig tért magához a nagy ugrás után, és javában dúlt a viszály a Szovjetunióval. Talán az motoszkált a KFCS - és talán

Mao - fejében, hogy hátrálva vesz nagyobb lendületet az ugráshoz: hiszen a társadalom és az állam egyetlen része sem maradhat ki tartósan a forradalmasításból. De a falusiak tömege makacsul ragaszkodott a Liu Sao-csi engedélyezte „kis szabadságjogokhoz" (lásd föntebb), de legalábbis a magánföldecskéhez. És szó sem lehetett róla, hogy lerombolják akár a védelmi képességet, akár a gazdaságot: a nagy ugrás, ez a friss tapasztalat óvatosságra intett ebben az utóbbi tekintetben. Először is az értelmiségi és művészeti „felépítményben" akarták átvenni a hatalmat, és az államhatalmat akarták meghódítani. Ám ezt az utóbbi célt sohasem érték el egészen. Néha ezekbe a sérthetetlen ágazatokba is belekaptak, de azért nem voltak nagyobb összecsapások vagy mészárlások a falvakban, márpedig továbbra is ott lakott a kínaiak nagy többsége: a falusinak tekintett zavargások 64%-a egy-egy világváros elővárosi övezetében zajlott le;[183] az „uralom visszaszerzés" végső szakaszában mégis sok - rossz oldalra álló - paraszt, vagy vidékre menekült városi vörösgárdista egyéni kivégzéséről számolnak be a jelentések. Végül, és ez volt a nagy különbség az ötvenes években végrehajtott tisztogatásokkal szemben, sohasem törekedtek határozottan a népesség egy bizonyos rétegének kiirtására. Eleinte különösen az értelmiségieket üldözték, de csakhamar már nem ők lettek a hajsza elsőrendű kiszemelt áldozatai. Ráadásul gyakran maguk az üldözők is abból a környezetből származtak. Általában „kisiklások" és helyben elrendelt, tervszerűtlen és viszonylag ösztönös erőszakoskodás következtében történtek a legvéresebb események. Még annak is lényegében válasz jellege volt, ha óhatatlanul mészárlásba torkolló katonai műveleteket rendelt is el a központ, hogy szembenézzen valami fejetlenséggel; ebben az értelemben már közelebb járunk az 1989-es júniusi megtorláshoz, mint a földreformhoz, és talán úgy marad meg a kulturális forradalom emléke, mint a forradalmi erejéből veszítő kínai kommunizmus zsákutcájának első jele.

A második paradoxon meg, épp ellenkezőleg, arra ad magyarázatot, hogy miért kell méltó helyet szentelni a kulturális forradalomnak ebben az ismertetőben. A vörösgárdisták mozgalma „megtorló lázadás" volt[184] (eltiprása pedig széles körű megtorlás). Láttuk, hogy a húszas évek vége óta elválaszthatatlan volt a terrorista tevékenység a kínai kommunizmustól. 1966-67-ben még az állami intézményeket leginkább támadó, legradikálisabb csoportok is ott vannak féllábbal az államban, szószólóik vannak benne, legalábbis Mao elnök, aki az abszolút hivatkozási alap: mindig, még a legapróbb taktikai döntésekben is őhozzá folyamodnak. A nagy kínai hagyomány szellemében, még a lázadásban is a hatalmi logikához igazodva,[185] sosem haboznak, ha fokozni kell az elnyomást; a vezetőknek az osztályellenséggel szemben tanúsított állítólagos puhaságát bírálva nyomban felállítják a maguk izmos „nyomozó" osztagait, erkölcsrendészetüket, „bíróságaikat" és börtöneiket. A kulturális forradalomban mindvégig „megtaláljuk az alul levők és a felül levők között dúló harcot, de olyan hatalom és olyan elitek mozgósítják, rángatják kényükre-kedvükre, vezetik orránál fogva és tartják rettegésben az »alul levőket«, amelyek nem merik megnevezni önmagukat"; a hatalmon túlárad önmaga másik fele, amely szüntelenül utánozza, ám egyszersmind bírálat- és ütlegözönnel halmozza el: ez jellemzi „a maoizmus végérvényes képletét, [amely] hosszú keresgélés után végül a lázadás-uralom ellentétpárban találta meg egy állam és társadalom fölötü politikust igazoló alternatíva állandó elvét".[186] Persze

használhatatlan alternatíva ez, mert hamis látszatokra épül, ennélfogva azok csalódására is, akik valamikor értelmet tulajdonítottak a lázadásuknak: a lázadás is meg az uralom is megtépázva kerül ki abból A párducra emlékeztető szemléletből, hogy „változtassunk meg mindent, hogy semmi se változzék". Igaz, nagyon szűk körben, de következetesen érvényesül ez az eszménytépázás, és ez fog majd 1979-ben a demokrácia falához és annak legmerészebb gondolkodójához. Vej Csing-senghez vezetni. Vej egy jogos elégedetlenségből kipattant mozgalom végül is végzetes ellentmondásaira világít rá már említett önéletrajzi beszámolójában: „Ez a haragkitörés a zsarnoktömjénezés formáját öltötte, és arra az útra is terelték, hogy a zsarnokságért való harc és áldozat legyen belőle. Így állt elő az a fonák, képtelen helyzet, hogy azért kell föl egy nép a kormánya ellen, hogy jobban megvédhesse a kormányt. Szembeszállt a nép a szolgaságba taszító rangkóros rendszerrel, de magasra tartott zászlóval támogatta annak a rendszernek megalapozóit. Demokratikus jogokat követelt, de megvető pillantást vetett a demokráciára, és egy kényúr eszméit engedelmesen követve harcolt a jogai kivívásáért."[187]

Szükségtelennek mutatkozik, hogy itt is olyan részletes ismertetésre törekedjünk, mint az előbbi események bemutatásakor: bizonyára jobban ismerjük a kulturális forradalmat, mint az előzményeit, hiszen bőséges és gyakran magas színvonalú szakirodalom foglalkozik vele, különösen szereplőinek és áldozatainak beszámolói. De főleg, sokkal inkább egy másik forradalomról (talmi, elvetélt, félresiklott, ha úgy tetszik, álforradalomról, de mégiscsak forradalomról) van itt szó, mintsem valami újabb „tömegkampányról". Különben időtől, helytől függő, rendkívül változatos jelenség ez, megtorlás, rémuralom, bűntett távolról sem meríti ki a teljes tartalmát. Ezért a kulturális forradalomnak csak a megtorlással kapcsolatos vonásaival fogunk foglalkozni. Három határozottan, időrendileg is elkülönülő csoportra oszthatjuk őket: erőszak az értelmiségiek és a politikai káderek ellen (jobbára 1966-67), bandaharcok a vörösgárdisták között (1967-68), végül pedig a katonaság brutális rendteremtése (1968). A KKP IX. kongresszusán kezdődik el bizonyos 1966-os „vívmányok" - kudarcba fulladt - intézményesítésének, és főleg a betegeskedő és csakhamar rneggyengülő Mao Ce-tung utódlásáért induló palotaviszályoknak a szakasza. Sok a megrázkódtatás: 1971 szeptemberében elteszik láb alól Mao hivatalosan kijelölt utódát, Lin Piaót; 1973-ban visszatér miniszterelnök-helyettesi posztjára Teng Hsziao-ping, és tömegesen veszik vissza a „revizionizmus" miatt félreállított vezetőkádereket; 1974-ben zajlik az apparátusi „baloldal" támadása; 1976-ban az elnök felesége, Csiang Csing asszony vezette „sanghaji négyek" ki akarják használni az alkalmat a mérsékelt miniszterelnök, Csu En-laj januári és Mao Ce-tung szeptemberi halála között, hogy rátegyék a kezüket a központra; októberben már csak úgy beszélnek a négyekről, hogy „a négyek bandája", amely, annak rendje-módja szerint, lakat alá is kerül, és az országot két évig vezető Hua Kuo-feng lefújhatja a kulturális forradalmat. Keveset szólunk a vörösgárdisták szétverését követő „szürke évekről" (J.-L. Domenach kifejezése): igaz, kemény a megtorlás, de - nagy vonalakban - csak az ötvenes évek módszereit eleveníti föl.

A forradalom szereplői

A kulturális forradalom egy ember és egy nemzedék találkozása. Persze, maga Mao az az ember. A központi apparátuson belül őt teszik felelőssé a nagy ugrás csődjéért, és 1962-ben át kell adnia az ország tényleges irányítását Liu Sao-csi köztársasági elnöknek. Visszaszorul a pártelnök - igaz, tekintélyes - tisztségébe, és újra fölcsap „a szó mesterének", tudja, hogy abban nem kell vetélytárstól tartania. Attól fél, hogy még életében szoborrá merevítik és végleg félreállítják, de régóta kisujjában a hadakozás minden csínja-bínja, és hathatós kapcsolatokat keres, hogy azok segítségével kényszeríthesse környezetére az akaratát. A párt szilárdan Liu és helyettese, Teng Hsziao-ping főtitkár kezében van, ezért kívülről kell bekeríteni; a kormány, mint minden kommunista országban, a KP-nak van alárendelve, egy értelmes opportunista, az inkább megfontoltan, mint őszintén mérsékelt Csu En-laj irányítása alatt, aki semlegesítheti a kormányt az esetleges klikkharcokban. Mao jól tudja, hogy az 1957-es tisztogatások miatt elvesztette a káderek és az értelmiségiek nagy részének, az 1959-61-es éhínség miatt pedig a parasztok tömegeinek támogatását. De olyan országban, mint a kommunista Kína, a tétlen, széttagolt és riadt többség nem nyom annyit a latban, mint a tevékeny és kulcspozíciókba helyezett kisebbség. Nos, 1959 óta a nagy kormányos bizalmi embere, Lin Piao vezeti a népi felszabadító hadsereget, az NFH-t: lassanként olyan párhuzamos hatalmi központtá fejleszti, amely nagy szerepet tölt be 1962-től a szocialista nevelési mozgalomban - afféle lopakodó jobboldal-ellenes tisztogatás ez a mozgalom az egyszerűség, a fegyelem és az önfeláldozás, csupa katonás érték jegyében -, 1964-től már abból kerül ki az új politikai kádereknek legalább egyharmada, és ez a központ összefog a Csiang Csing és programja körül szerveződő értelmiségiek és elfuserált művészek kis csapatával, amely teljesen le akar rombolni minden - a pártvonalnak nem kellőképpen elkötelezett - művészetet vagy irodalmat. A diákoknak kötelező lesz a katonai kiképzés, és 1964-től az NFH fegyveres milíciákat szervez vagy alakít meg újból a gyárakban, lakónegyedekben és falusi körzetekben. A hadsereg nem tart, és sosem is fog igényt tartani a hatalomra: nagyon hatásosan kézben tartja azt a párt, a közepes Lin Piaónak pedig, akiről azt rebesgetik, hogy heroinista volt, nincsen saját politikai eszmevilága, sem pedig hiteles arculata.[188] De most, jobban, mint valaha, ő Mao „életbiztosítása", vagy hogy Lin Piao saját kifejezésével éljünk, ő Mao nagy fala.[189]

Mao úgy gondolja, hogy egy másik stratégiai támaszra is számíthat, éspedig a már említett nemzedékre, pontosabban annak közép- és felső iskolás töredékére és a szakiskolásokra (a katonaiskolásokat is ideértve; a katonaiskola az NFH egyeden alakulata, amelynek joga van vörösgárdistákat kiképezni);[190] óriási előnye, hogy a városokban tömörül, különösen a nagyvárosokban, ahol eldőlnek a hatalomért folyó harcok: így Sanghaj lakosságának egynegyede jár iskolába.[191] Akik 1966-ban tizennégy és huszonkét év között vannak, már csak azért is lelkes eszközök lesznek Mao kezében, mert egyaránt tele vannak eszmei elvakultsággal és nagy kudarcélménnyel. Elvakultság: ez az első olyan nemzedék, amely teljesen az 1949-es forradalom óta nevelkedett föl, túl fiatal és egyszersmind túl városi, semhogy bármit is tudhatna a nagy ugrás borzalmairól,[192] (bizonyára keservesen bánják is Liu és hívei, hogy nem bírálták hivatalosan a nagy ugrást). Hízeleg nekik - szavakkal - a rendszer, meg van győződve ez a nemzedék, hogy ő az a makulátlan, tiszta „fehér lap", amelyen majd megírják a

kommunizmus építésének lelkesítő hősköltemény-ét, hiszen a vén zsarnok is azt bizonygatja neki, hogy „tiétek a világ. A tiétek Kína jövője”,[193] hamar megtanulta ez a nemzedék, hogy - amint majd egy vörösgárdista dal mondja - „Anyánk-apánk a párt.”[194] Ha meg összeütközéssel jár az apaság: tagadja meg a szüleit az ember. Pasqualini meséli, hogyan látogatta meg 1962-ben „egy taknyos tíz-tizenegy éves vásott kölyök” az apját a laokajban: „»Nem akartam ide jönni - ordította torkaszakadtából -, csak anyám kényszerített ide. Ellenforradalmár vagy, a család szégyene. Nagy bajokat csináltál a kormánynak. Megérdemelted, hogy sittre kerültél. Csak annyit mondhatok, jobban teszed, ha jó útra térsz, különben megkapod a magadét.« Még a fegyőröket is megdöbbentette ez a szóáradat. A rab könnyezve jött vissza a zárkájába (ez tilos volt), és ezt dünnyögte: »Ha tudtam volna, hogy ez lesz belőle, a születésekor megfojtottam volna.« Tien[195] szó nélkül hagyta az esetet, nem is tett szemrehányást.”[196] A kölyök tizenöt éves lehetett 1966-ban, éppen vörösgárdistának való kor... Mindig a legifjabbak voltak a legerőszakosabbak, azok alázták meg a legádázabbul az áldozataikat.

Ám gyakran kudarcérzéssel is tele vannak ezek a kis vörös robotgépnek nevelt fiatalok. Kisemmizték őket a hősiességből, pedig apáik nemzedéke forradalmi és háborús fegyvertényeket harsogott a füleikbe; az 1966-68-as összecsapásokban majd a hosszú menetelést utánozzák ezek az ifjak, az első vörös támaszpontokat vagy a japánellenes partizánharcot; hogy megint Marxra utaljunk, majd megint ismétli magát a történelem, csak éppen bohózatként. Kisemmizték őket a klasszikus irodalom javából és a bármily csekélyke vitaszabadságból, az 1957-es kiigazítást túlélő, óvatosnál is óvatosabb tanárok jóvoltából, ezért majd - lényegében Mao műveiből meg egy csipet Leninből fölszedett - gyér ismereteik birtokában fogják vitatni, éppen a forradalom nevében, azt a szürke szócsép-lést, amelynek a forradalom intézményesülése adott teret. Végül, sokan - a „fekete” rétegekből származók, akik újra meg újra osztályeredet-elvű válogatás és arányszámok támasztotta akadályversenyekre kényszerültek - úgy érezhették, hogy minden olyan igazi esélyből kisemmizték őket, hogy valaha is munkájuknak, értéküknek, becsvágyuknak megfelelő helyet találjanak maguknak: gyakran az elitiskolák a legforradalmibb szelleműek, ahol sokszor a feketék vannak többségben; a KFCS elrendeli 1966. október l-jén,[197] hogy hivatalosan nyissák meg a vörös gárdákat az „osztályidegen származásúak” előtt: lényeges lépés ez a kulturális forradalom tör-ténetében.[198]

November l6-án az üzemekben is, december 15-én a falvakban is engedélyezik vörösgárdista csapatok szervezését, ez megint döntő jelentőségű a mozgalom kiszélesítésében. Ekkor minden elmarasztaló politikai döntést is visszavonnak, amelyet a munkások ellen hoztak a kulturális forradalom kezdete (1966 májusa) óta; a rehabilitáltak gyakran azt is igyekeznek kieszközölni a pillanat lendületében, hogy töröljenek el minden olyanféle címkézést, hogy „jobboldali”, és semmisítsék meg azokat a titkos káderlapokat, amelyeken kinek-kinek a véleményét és „tévedéseit” tartják nyilván. Az ipari dolgozók két csoportja csatlakozik akkor tömegesen a diákokhoz, középiskolásokhoz: a bármilyen életkorú „elmaradott elemek” és más - politikai alapon - megkülönböztetést szenvedők (de hiszen minden politikai alapú!); továbbá az általában fiatal idénymunkások, napibéresek, akiknek nincs biztosítva sem a foglalkoztatásuk, sem a szakszervezeti (ennélfogva társadalmi) támogatottságuk; ők alkotják az új nagyüzemek

proletariátusának többségét, és béremelést, állandó munkaszerződést követelnek.[199] Soroljuk még hozzájuk azoknak az ifjú káderek tekintélyes hadát, akik fölfedezik a váratlanul kínálkozó alkalmat, a gyors érvényesülés lehetőségét, a valamikor valamiért leváltott és most bosszúszomjas vezetőket,[200] valamint az ügyeletes farkasokkal mindig együtt üvölteni (de az első alkalommal őket elárulni is) kész helyezkedőket: és már előttünk is áll azoknak az elégedetleneknek a szedett-vedett szövetsége, akik rohamra indultak minden hatalom -az iskola, a gyár, a hivatal - ellen... De 20%-os kisebbségben vannak a városiak között, és még inkább országos viszonylatban, így csak akkor járnak sikerrel, amikor megbénul velük szemben az állam, a központot érő támadások miatt, és mert parancsok kötik gúzsba az NFH-t: végeredményben Mao nyitja-zárja itt a forradalom zsilipjét, igaz, néha maga sem igen tudja, mitévő legyen, oly gyorsan változnak az erőviszonyok, a helyzet is folyton változik a helyszíneken, meg Mao is mindig össze akarja egyeztetni a lázadást az uralomfolytonossággal. Amikor a „lázadók” - ez a név egyesíti őket - „átveszik a hatalmat” (vagy pontosabban: magukra ruháztatják; az is elég hozzá, hogy átveszik a pecsétet), mindjárt kiütköznek belső ellentéteik és önös nagyravágyásuk, és irgalmatlan, gyakran fegyveres harcok törnek ki a frakciók közt, amelyek csak valami ellen képesek meghatározni magukat.[201]

A vörösgárdisták dicsőséges pillanata

1966-ban még lényegében csak diákok, középiskolások a „forradalmi lázadók”, de az egész kulturális forradalom jelképe marad az a sok üldözés, amelyet véghezvittek. Viszonylag mégsem voltak ezek összességükben olyan véresek, és nemigen volt bennük újdonság: egy kis szadizmust meg ifjonti izgágaságot leszámítva nagyon hasonlítanak azokhoz az üldözésekhez, amelyektől az ötvenes években szenvedett az értelmiség. Vagy éppen sokkal inkább rögtönzött jellegűek voltak? Persze képtelen gondolat lenne az a nézet, hogy Mao és csoportja rángatta dróton a vörös gárda minden csapatát, de azért a Liu Sao-csi köztársasági elnök feleségét, Vang Kuang-mejt érő megaláztatások mögött ott találjuk a nagy kormányos felesége, Csiang Csing féltékenységét;[202] csak akkor kényszerítették „önkritikára” Liu Sao-csit, és vetették börtönbe (ahol megkínozták és meg is halt), amikor Mao már úgy találta, hogy kellőképpen elszigetelte; és viszont, Csu En-laj meg, bár keményen megbírálták, mindenféle megaláztatástól megmenekült. Az a leglátványosabb ebben a mozgalomban, hogy vörösgárdisták közreműködésével folynak a csúcson a leszámolások; most kerül sor szakításra olyanok között, akik már a hosszú menetelés előtt is közel álltak egymáshoz; a kommunista káderek között folyó tisztogatások ideje ez (60%-ukat kergették el tisztségéből, bár sokan vissza is kerültek oda pár év múlva, még Mao halála, 1976 szeptembere előtt: Teng Hsziao-ping a legszebb példa rá). De még ekkor is csak viszonylagos az erőszak, a legtöbb magas állású vezető és káder túléli a meghurcoltatást, ez a nagy különbség a harmincas évek sztálini Szovjetuniója és Kína között. Csak egy kevéssé ismert kőszénbányaügyi minisztert vertek agyon a vörösgárdisták, de egész magas szinten nem fordult elő törvényes kivégzés. Liu elborult elmével halt meg 1969-ben; Peng Tö-huajnak eltört két bordája egy „dulakodásban”, de rák vitte el 1974-ben; sokat támadták, és 1969-ben „falura küldték” Csen Ji külügyminisztert. Lin Piao halála után mégis meglelte a módját, hogy visszaküzdje magát a politikai szín előterébe, de hamarosan beteg lett és meghalt; Lo Zsuj-csing

állambiztonsági miniszter esete a legkorábbi, és mindvégig a legdrámaibb is marad: már 1965 novemberében lebuktatják, hogy Kang Seng foglalhassa el a helyét; 1966-ban bebörtönzik, egyszer ki akar ugrani az ablakon, megsebesül a lábán, csak nagysokára, 1969-ben vágják le a lábát, mert kockázatos a műtét, és előbb még vallomásra akarják bírni - mégis túléli Maót. Kínos és megalázó körülmények között tartották fogva őket, de mégsem olyan kemény körülmények között, ahogy az őmiattuk laokajba küldött rabok millióit tartották; legalábbis részesülhettek a legszükségesebb orvosi ellá-tásban.[203]

Egész Kínában, minden városban, minden egyetemen szomorúan hasonló a vörösgárdisták túlkapásainak forgatókönyve. Minden 1966. június l-jén kezdődik, amikor felolvassák a rádióban a Pejta (az ország legtekintélyesebb egyeteme, a pekingi egyetem) filozófiai tanársegédnője, Nie Jüan-ce tacepaóját (nagybetűs falragaszát), amely harcra szólít, és ördöghöz hasonlítja az ellenfelet: „Törjünk ízzé-porrá, határozottan, egészen és teljesen minden revizionista ellenőrzést és ártalmas összeesküvést! Zúzzunk szét minden szörnyeteget, minden Hruscsov-féle revizionistát!”[204] Tanulók, diákok szervezkednek milliószámra, és könnyűszerrel megtalálják az üldözni való „szörnyetegeket és ördögöket” a tanáraikban, egyetemi elöljáróikban, majd az azokat védeni próbáló városi és tartományi hatóságokban; némi képzelettel el is nevezik őket „ártó lidérceknek”, ha ugyan nem „szarvasmarha-szellemeknek” vagy „csúszó-mászó-lelkeknek”. A KFCS szélsőségese, Csi Pen-jü ezt állítja Pengről, 1967. július 18-án: „Nem mozdul a mérgeskígyó, de még nem döglött meg. A papírtigris Peng Tö-huaj szemrebbenés nélkül gyilkol. Hadakozó nagyúr. Ne tévesszen meg benneteket a viselkedése: olyan, mint egy megmeredt gyík. Csak színleli, hogy meghalt. Ez az ösztöne. Még a férgeknek és az állatoknak is van életösztönük, hát még ennek a húsevő állatnak! Földre vele, és tapossátok el!”[205] (Elég komolyan kell vennünk ezeket a képes kifejezéseket, mert az a céljuk, hogy válogatás nélkül kizárják a kegyelem minden lehetőségét.) Azóta már tudjuk, hogy ezek után a becsmérlő szavak után általában a „harc” következett, majd, elég gyakran, a halál: nem maradt üres szó az a felhívás, amely elindította a mozgalmat a pekingi egyetemen, hogy „zúzzanak szét minden szörnyeteget”. Táblákat aggattak az „osztályellenség” nyakába, kalapokkal, néha meg nevetséges göncökkel csúfították el (különösen a nőket), suta (és kínos) testhelyzetekbe kényszerítették, fekete tintával fröcskölték tele a képét, ugatnia kellett, mint a kutya, négykézlábra ereszkedve, hadd veszítse el az emberi méltóságát. Egy bizonyos Ma („ló”) professzornak füvet kellett legelnie. Egy idős egyetemi oktató, akinek agyonverte az egyik kollégáját az egyik tanítványa, ezt jegyezte meg: „Szinte meg tudom érteni, hogyan történhet mindez. Akkoriban minden tulajdonos ellenség volt. Igazában már nem is voltak emberek. Erőszakhoz is folyamodhattak velük szemben. Ez természetes volt.”[206] 1967 augusztusában ezt böfögi a pekingi sajtó: a Mao-ellenesek csak „utcán futkosó patkányok, öljétek meg őket, öljétek meg őket!”[207] Már az 1949-es földreform alatt is ugyanezt az elembertelenedést tapasztalhattuk: így aztán eke elé fogtak egy földbirtokost, és ostorcsapásokkal kényszerítették szántásra: „Úgy bántál velünk, mint az igavonó barommal, most majd te leszel a mi igásállatunk![208] - kiabálták a parasztok. Több millió ilyen „igásállatot” kivégeztek. Meg is ették néhányukat: legalább 137-et Kuanghszi tartományban, főleg iskolaigazgatókat, mégpedig a KP helyi kádereinek

közreműködésével; bizonyos vörösgárdisták emberhúst tálaltattak föl maguknak az étkezdében; a jelek szerint ez bizonyos hivatalokban is előfordult. Harry Wu említi, hogy 1970-ben egy állambiztonsági katona fölfalta valakinek az agyvelejét, akit kivégeztek a laokajban,: az áldozat - példátlan bűntett - azt merészelte írni: „Buktassátok meg Mao elnököt!”[209]

Egyelőre nem tudható, hogy mi vezérli a vörösgárdistákat, akiknek sokáig a vastag derékszíj lesz a fő fegyverük: mintha szüntelenül ingadoznának a társadalom átalakításának igazi vágya és valami - különlegesen forró nyári — happening között, megalkuvón óvatoskodva, hogy csak meg ne gyűljék már a bajuk, hiszen annyi a tennivaló, ha tétlenkedik az ember, könnyen rásütik ám, hogy revizionista. Már a kezdet kezdetén ellentmondások sarjadnak: vég nélkül hajtogatják az új primitív jelszót: „mindig jogos a lázadás” -Mao röppentette föl augusztus 18-án, és úgy látszott, hogy erre egyszerűsíthető a marxizmus „ezernyi összetevője” - de közben az elnök és művei (a híres Kis Piros Könyv) valóságos istenítését kényszerítik magukra és másokra; főleg pedig csakis a központnak van joga eldönteni, hogy kinek lehet „lázadási joga” (szó sem lehet róla, hogy az ellenségnek is legyen ilyen joga, az ellenség csak arra való, hogy elszenvedje ezt a jogot), és hogy mikor élhet ezzel a szabadsággal: ebből aztán vad vetélkedés támad a vörösgárdisták között, hogy ki kapja meg azt a becses címkét, hogy „baloldali”. „Tüzet a vezérkarokra” - hirdetik, de a hadsereg Lin Piao irányította vezérkara védelmezi a vörösgárdistákat, a szállítási vezérkar meg ingyen hurcolássza őket 1966 őszén, végig egész Kínán, korlátlan közlekedési elsőbbséget élvező szerelvényeken... Az utazások jogcíme, a „tapasztalatcsere” gyakran olyan fiatalok mámorító turistautazásaira ad alkalmat, akik még soha sem tették ki a lábukat szülővárosukból, aztán meg ott a négycsillagos élménycsúcs, a csoportos találkozás Maóval, könnyekig megható pillanat (a lányoknak kötelező is a sírás), a vallásos buzgalom megannyi megnyilvánulása és - alkalomadtán - a halálos tolongás.[210]

Mao megmondta augusztus 18-án: „Nem kedvességet akarunk, háborút akarunk”; és Szung Pinpin („Kedves Szung”) vörösgárdista sebtiben átalakul, attól fogva Szung Jaovu („Harcias Szung”) lesz belőle.[211] Az új állambiztonsági miniszter, a Csiang Csinghez közel álló Hszie Fu-cse kijelenti egy politikai káderhallgatóság előtt: „Nem érhetjük be mindennapi megoldásokkal; nem tarthatjuk magunkat a büntető törvénykönyvhöz. Hibát követtek el, ha letartóztattok olyan embereket, akik bántalmaztak másokat [...] Hát megbüntessük a vörösgárdistákat, mert gyilkoltak? Az a véleményem, hogy ha megöltek embereket, hát megölték őket; nem a mi bajunk... Nem helyeslem, hogy öljenek a tömegek, de ha a tömegek annyira gyűlölik a rossz embereket, hogy nem tudjuk megfékezni őket. akkor ne is erőlködjünk [...] A vörösgárdisták mellé álljon a népi rendőrség, fogjon össze, rokonszenvezzen velük, adjon felvilágosítást nekik, főleg az Öt (fekete) Csoportról.”[212] Eleinte nem jár nagy kockázattal a harc: egymásnak feszülő irányzatok dulakodnak a Mao vakmerőségének súlya alatt roskadozó pártgépezetben, senki sem mer szót emelni a folyamatban lévő mozgalom ellen, így könnyű zsákmány az értelmiség és minden, ami körülötte van (könyv, festmény, porcelán, könyvtár, múzeum, kulturális célú épületek), ezen a téren minden hatalmi klikk egyetért.

Az értelmiségellenesség, mint említettük, csakugyan súlyos örökség a KKP-ben, és Mao

különösen híven testesítette meg. Nemhiába idézik a vörösgárdisták nyakra-főre: „A tőkésosztály a bőr; az értelmiségi a bőrön kinövő szőr. Ha elhal a bőr, nincs többé szőr.”[213] A hivatalnokok csak úgy képesek kiejteni az „értelmiségi” szót, hogy az örök jelzőt is hozzáteszik: „büdös”; Jean Pasqualini személyesen is megtapasztalta, amikor kilépett egy disznóólból, és megtörölgette a szandálját; mindjárt lehordta egy fegyőr: „Az agya még piszkosabb, az még büdösebb! Rögtön hagyja abba! Ez csak polgári csökevény. Inkább az agyát tisztogassa!”[214] A kulturális forradalom kezdetén minden tanuló, minden diák megkapta Maónak az oktatással foglalkozó kis idézetgyűjteményét; Mao elítéli benne az olyan tanárok tudományát, akik „az öt gabonaneműt sem tudják megkülönböztetni egymástól”, és akik „minél többet tanulnak, annál hülyébbek lesznek”. A tanulmányi idő megrövidítését is ajánlja, valamint a vizsga útján való kiválogatás eltörlését: vörösöket képezzen az egyetem, ne „szakembereket”, és főleg a „származás szerint vörösök” előtt álljon nyitva.[215]

Sok értelmiségi már két-három önbírálatot is átélt, ezért az értelmiségnek nincs nagy kedve az ellenálláshoz. Idős írók órákig „szárnyalnak”, végkimerülésig a szitkozódó fiatalok előtt; végigvonulnak az utcán, szamárfüles sapka a fejükön; gyakran keményen ütlegelik őket. Néhányan bele is halnak, még többen öngyilkosságot követnek el, mint Lao Sö, a nagy író augusztusban, vagy Fu Lej, Balzac és Mallarmé fordítója szeptemberben. Teng To gyilkosságnak esik áldozatul, Vu Han, Csaó Su-li és Liu Csing fogságban hal meg, Pa Kin pedig éveket tölt házi őrizetben.[216] Ting Lingtől elkobozzák és megsemmisítik tíz év kézirattermését.[217] Nyomasztó a hóhér-„lázadók” szadizmusa és elvakultsága. Így a hsziameni egyetemen (Fucsien tartományban); „Némelyik [tanár] nem bírta a bírálati-önbírálati gyűléseket, és ténylegesen, a szemünk láttára betegedett bele és halt meg. Semmilyen szánalmat sem éreztem irántuk, sem az iránt a néhány iránt, aki kiugrott az ablakon, sem az iránt, aki belevetette magát egyik híres melegforrásunkba, ahol leforrázva lelte halálát.”[218] Körülbelül a tanítók egytizedét „küzdöttek le” (kartársaik az általános iskolákban), sokkal többet meg csak zaklattak.

Lin Piao hadjáratot hirdet augusztus 18-án a „négy régiség” (régi eszmék, régi kultúra, régi erkölcsök, régi szokások) ellen, és a kampány alatt úgy várják a városok a vörösgárdisták érkezését, ahogy a forgószelet várják: bereteszelt templomokkal (de azért nagyon sokat lerombolnak, gyakran nyilvános autodafé keretében, vagy megrongálnak), elrejtett kegytárgyakkal, megóvás céljából bevakolt falfestményekkel, elszállított könyvekkel. Elégetik a pekingi Opera díszleteit és jelmezeit, az intézményt is megszüntetik Maóné asszony „mai tárgyú forradalmi operái” kedvéért, és vagy tíz évig azok is maradnak a művészi kifejezés egyedül jóváhagyott formái. A nagy fal egy részét is lerombolják: sertéshizlaldák építésére használják a kiszedett tégláit. Csu En-laj részlegesen befalaztatja és katonasággal őrizteti a pekingi Császári Palotát.[219] A különféle vallások nagyon megsínylik ezt a hadjáratot: szétkergetik a Vutaj hegység híres buddhista templom együttesének szerzeteseit, elégetnek régi kéziratokat, lerombolják a hatvan templom egy részét, koránokat égetnek a hszincsiangi ujgurok földjén, megtiltják a kínai újév megünneplését... Lesújtó végletekig fajul az idegengyűlölet, a régi kínai hagyomány: „imperialista” sírokat fosztanak ki bizonyos temetőkben,[220] majdnem minden

keresztény vallásgyakorlást betiltanak, a sanghaji Bundon leverik az angol vagy francia feliratokat. Egy brit állampolgár özvegye, Nien Cseng jónak látta, hogy kávéval kínáljon egy „házkutatást” tartó vörösgárdistát; hálából ezt olvassák a fejére: „Miért kell magának idegen italt innia? Miért kell magának idegen ételt ennie? Miért van annyi idegen könyve? És maga is miért olyan idegen?”[221] A vörösgárdisták, ezek a tragikusan komoly kamaszok jónak látják, hogy tiltsák „a forradalmi energia olyan megcsapolóit”, mint - szerintük - a macskák, madarak és virágok (így hát ellenforradalmiság, ha virágot ültet a kertjében az ember), és magának a miniszterelnöknek kell közbelépnie, hogy megakadályozza: ne a piros lámpa jelentse azt, hogy „szabad az áthaladás”. A nagyvárosokban - főleg Sanghajban -nem teketóriáznak az osztagok, rövid úton levágják a hosszú vagy lakkozott hajzatot, darabokra tépik a szűk nadrágokat, letördelik a magas sarkakat, felhasogatják a hegyes orrú cipőket, arra kényszerítik a kis boltokat, hogy „tisztességes” nevet írjanak a cégérükre; a sok száz Vörös Kelet már csak a nagy kormányos arcképét és műveit teszi a kirakatba, egészen belezavarodnak az öreg sanghaji-ak.[222] Ha kihágást követ el valaki, könnyen úgy járhat, hogy nyugta helyett egy Mao-képet kap, amelyet szentségtörés volna széttépni. A vörösgárdisták megállítják a járókelőket, kiválasztanak nekik egy Mao-idézetet, és felmondatják velük.[223] Sokan már ki sem merik tenni a lábukat hazulról.

De a vörösgárdisták tartotta házkutatás volt a fekete családok millióinak legkeményebb megpróbáltatása. Keveredett abban minden: állítólagos bűntettek „bizonyítékait” keresték, ezüstöt és aranyat gyűjtöttek a helyi hatóságoknak, a szervezetüknek vagy - önmaguknak; volt benne közönséges garázdaság, törtek-zúztak, fosztogattak, mindent vagy sok mindent elkoboztak a lakásban. Szinte kötelező volt a háziak megszégyenítése, szidalmazása, ütlegelése. Némelyek védekeztek, de rossz néven vették tőlük; elég volt egy enyhén megvető kifejezés, egy kissé gúnyosabb szó, csak vonakodjon valaki, hogy megmondja, hová dugta a „kincseit”, már zuhogtak is rá az ütlegek, igen gyakran emberhalál lett a vége, de legalábbis az egész lakást kifosztották.[224] A gárdisták között is akadt halott, de ritkán. Némelyik családot többször is „meglátogattak” különféle szervezetek: olyankor, a látszat kedvéért, az utolsó látogatók csak a legszükségesebbet rabolták el, amit nagylelkűen meghagytak elődeik a bukott „kapitalistáknak”. Ilyen körülmények között kétségkívül az öngyilkosságok okozták a legtöbb veszteséget, de hiába is kutatnánk pontosabb statisztikák után: sok gyilkosságot is öngyilkosságnak álcáztak...

De azért vannak részleges adataink: ezek szerint Pekingben 1700 áldozata volt a „vörös terrornak”, 33 600 lakást kutattak át, és 84 000 feketét űztek el a városból;[225] Sanghajban 150 000 lakást koboztak el, 32 tonna aranyat foglaltak le. Vuhanban, a nagy hupeji iparvárosban 32 agyonverés és 62 öngyilkosság kísérte a 21 000 házkutatást.[226] Néha véres kilengések voltak, mint a tahszingi járásban, a fővárostól délre, ahol öt nap alatt 325 feketét gyilkoltak meg családtagjaival együtt: nyolcvanéves a legidősebb áldozat, és harminckét napos a legfiatalabb. Azért végeztek ki egy orvost, mert „meggyilkolt egy vöröst”: „lázadó” páciense penicillinérzékenynek bizonyult és meghalt.[227] Tömegesen és olykor véresen folytak a néha vörösgárdistának álcázott rendőrök vezette közigazgatási „vizsgálatok”: mintegy 1200 kivégzéssel járt az

állambiztonsági minisztériumban végrehajtott tisztogatás, 22 000 embert hallgattak ki, és sokat börtönbe is vetettek közülük. Amikor a Liu Sai-csi vádiratán folyt a munka, kizárták (és általában letartóztatták) a (szinte sohasem ülésező) központi bizottság tagjainak 60%-át, a tartományi párttitkárok háromnegyed részét; a kulturális forradalom egész tartama alatt összesen három-négymillió kádert vetettek börtönbe (a körülbelül tizennyolcmillióból), köztük 400 000 katonát (pedig tiltották az NFH-ban a vörösgárdista tevékenységet).[228] Az értelmiségiek közül 142 000 tanító, 53 000 technikus és tudományos munkatárs, 500 orvosprofesszor, 2600 író és művész ellen indult eljárás, sokukat megölték vagy öngyilkosságba hajszolták.[229] Sanghajban különösen népesek ezek a csoportok, és 1978-as hivatalos becslések szerint tízezer ember halt meg erőszakos halállal, a kulturális forradalom túlkapásai miatt.[230]

De meglepő, hogy 1966 végén és 1967 elején ezek a fiatalok, bár csekély támogatást élveztek más társadalmi rétegek részéről, milyen könnyen tudtak nekitámadni magas rangú pártvezetőknek, akiket pekingi sportpályákon „bíráltak", sőt, kínoztak halálra, mint a tiencsini pártvezetőt, vagy a sanghaji polgármestert, akit fölakasztottak egy villamosmentő szerkocsi darujának kampójára, ütlegelték, és azt követelték tőle, hogy gyakoroljon „önkritikát", de ő makacsul csak azt hajtogatta: „Inkább megdöglök!"[231] Csak egy magyarázata lehet: a „forradalmárok" mellett áll az igazi hatalom -Mao, a központ -, ha ugyan nem az egész államgépezet, ráadásul egy olyan intézkedés is mozgósítóan hatott az ötvenmilliónyi diákra, hogy 1966. július 26-án minden közép- és felsőfokú tanintézetet bezártak fél évre (majd meg is hosszabbítják az intézkedés hatályát). Semmi dolguk; még ha gyilkolnak is, biztosítva volt a teljes büntetlenségük (csak „baleset" lesz minden gyilkosságból), szüntelenül uszították őket a hivatalos tömegtájékoztató szervek; ugyan ki állhatta útjukat?

Az első pogromjuk

[...] Fürödni voltunk: néhányan a fövenyparton, éppen visszafelé jöttünk, és már az iskola főbejáratához közeledtünk, amikor kiabálást, ordítozást hallottunk. Néhány osztálytársunk szaladt elénk, és torkuk szakadtából harsogták:

- Kezdődik a harc! Kezdődik a harc!

Berohantam. A sportpályán és még távolabb, egy háromemeletes, vadonatúj iskolaépület előtt tanárokat pillantottam meg, összesen vagy negyvenet-ötvenet; sorban álltak, fekete tintával volt befröcskölve az arcuk, úgy, hogy csakugyan valami „fekete bandát" alkottak. Mindegyiknek tábla volt a nyakában, olyanféle feliratokkal, hogy „X. Y. tekintélyes reakciós akadémikus", „X, Y. osztályellenség", „X. Y., a kapitalista út atyamestere", „X, Y. rothadt bandavezér" - csupa újságokból vett szidalmak. Minden táblára egy vörös kereszt is volt rajzolva, olyanok voltak tőle a tanárok, mint a halálra ítélt és kivégzésükre váró rabok. Mindegyiknek hasonló jelzőkkel telepingált, szamárfüles sapka volt a fején, és piszkos söprűt, kefét és lábbelit cipeltek a hátukon.

Kővel telerakott vödör is volt mindnek a nyakába akasztva. Megláttam az igazgatót: tántorgott, mert olyan nehéz volt a vödre, hogy mélyen a nyakába vágódott a vödör fémfogója. Mezítláb járt mindahány, gongot vagy lábost verdesve vánszorogtak körbe a

pályán, és azt kiabálták:

- Gonosztevő vagyok!

Végül mindnyájan térdre rogytak, tömjént égettek, és könyörögtek Mao Ce-tungnak, hogy „bocsássa meg a vétkeiket”. Elképesztett ez a jelenet, éreztem, hogy elsápadok. Néhány lány ájuldozott.

Tovább ütlegelték, kínozták őket. Soha életemben nem láttam ahhoz a kínzáshoz foghatót: ürüléket és férgeket etettek velük; villanyárammal rázatták, üvegcserépre térdeltették, karjuknál, lábuknál fogva „röptették” őket.

Az iskola rémei ragadtak először botot, és láttak hozzá a kínzáshoz: a pártkáderek és katonatisztek gyerekei, akik az öt vörös réteghez - a munkások, szegény- és félszegény-parasztok meg a forradalmi vértanúk gyerekeinek csoportjához - tartoztak, [...] Durvák és kegyetlenek voltak, megszokták, hogy visszaélnek a szüleik befolyásával, és folyton veszekedtek a többi diákkal. Semmit sem tanultak, úgyannyira, hogy már-már eltanácsolták őket az iskolából, valószínűleg azért haragudtak a tanárokra.

Szorgoskodtak a bujtogatók, neki is bátorodtak a diákok, mind azt üvöltötte: „Üsd, vágd!”; nekiugrottak a tanároknak, öklözték, rugdalták őket. A nyáj is kénytelen volt velük tartani, ordítozott és az öklét rázta.

Nem volt ebben semmi különös. A kisebbek általában csendes, jó magaviseletű tanulók voltak; de ha megtették az első lépést, már magától ment a többi. [...]

De énnekem kedves tanárom, Csen Ku-tö meggyilkolása volt aznap a legszörnyűbb élményem; őt szerettem és tiszteltem legjobban, [...]

Csen tanár úr már elmúlt hatvanéves, és magas vérnyomása volt; 11 óra 30-kor cibálták ki a szobájából, több mint két órát kellett állnia kinn, a nyári napon, majd táblát akasztottak a nyakába, és arra kényszerítették, hogy gongot verve körbe járjon a többivel. Utána előbb fölvonszolták egy iskolaépület első emeletére majd megint le, és közben mindvégig ököllel és söprűnyéllel verték. Az első emeleten néhány támadója betört egy osztályajtót, bambuszrudakat hozott elő, és utána már azokkal ütlegelték. Könyörögve csitítottam őket:

- Ne csináljatok ilyet. Ez már több a soknál!

Többször elájult a tanár úr, de mindig magához térítették, hideg vizet locsoltak az arcába. Csak nagy keservesen tudott mozogni, összeszurkálta-vagdosta a lábát az üveg meg a tövis. De a lelkiereje nem tört meg.

- Miért nem öltök meg? - kiáltotta. - Öljetek meg!

Hat óra hosszat tartott, végül már nem tudta visszatartani a székletét. A kínzói egy botot próbáltak beledugni a végbelébe. Most már végleg összeesett. Még egyszer hideg vizet fröcsköltek rá, de már késő volt. A gyilkosok megszeppentek egy pillanatra, biztos most vertek agyon először egy embert életükben; mi is így voltunk vele a legtöbben: most láttunk először ilyen jelenetet. Oszladozni kezdett a népség, egymás után széledtek szét, [...] Kivonszolták áldozatuk hulláját egy faházikóig, ahol pingpongozni szoktak a tanárok. Lefektették egy piszkos tornaszőnyegre, majd odahívták az iskolaorvost.

- Vizsgáld meg gondosan, hogy csakugyan belehalt-e a magas vérnyomásba - mondták neki. - Nincs jogod védelmezni!

Az orvos megvizsgálta, és kijelentette, hogy a kínzásba halt bele. Néhányan

megragadták, őt is megverték, ezekkel a szavakkal:

- Miért fújsz egy követ vele? Te is úgy akarsz járni, mint ő?

Végül ezt írta az orvos a halotti bizonyítványra: „A halál oka a hirtelen felszökött vérnyomás.”[232]

A forradalmárok és a mesterük

Aranylegenda: Nyugaton sokáig a hatvannyolcas forradalmárok unokatestvéreinek, csak egy kissé elvakult unokatestvéreinek, kortársának tekintették a vörösgárdistákat.[233] Fekete legenda: Kínában, a négyek bukása után egy kalandor politikusbanda majdnem fasiszta segédcsapatainak tartották a vörösgárdistákat. Egész más volt a valóság: a „lázadók” olyan jó maoista kommunistának tekintették magukat, akiktől minden demokratikus és szabadságeszmény idegen; és lényegében azok is voltak. A demokratikus centralizmust leszámítva - ez vetett véget alig két év múlva ennek a kísérletnek -együttesen valamiféle furcsa „második kommunista pártot” képviseltek, amikor a meghasonlás egészen megbénította az elsőt. A halálra is készen álltak Maóért, ideológiailag és emberileg el voltak kötelezve Lin Piaónak, és különösen Csiang Csing KFCS-jének, csak a maoista központ feketebárányaival, a községi és tartományi vezetőségekkel szemben, és mint a pekingi palotaforradalmak tartalékerői képviseltek ők alternatívát. Csak a pusztítást szolgálta e fiatalok tízmillióinak roppant ereje; azokban az - igaz, rövid - időszakokban, amikor sikerült megkaparintaniuk a hatalmat, tulajdonképpen semmit sem kezdtek vele, sehol sem módosították érdemlegesen a fennálló totalitarizmus alapelveit. A vörösgárdisták gyakran azt állították, hogy az 1871-es párizsi kommün elveit utánozzák, de ha ők választást szerveztek, az soha sem volt sem szabad, sem tisztességes: önjelölt apró apparátusok döntöttek el mindent; ha rátették a kezüket valamilyen szervezetre vagy közigazgatási szerkezetre, abban már mindig csak erőszakos úton ment végbe vezetőség-változás.[234] Tény, hogy ezen kívül sok egyéni „felszabadulás” is volt, és az üzemekben is diadalra juttattak bizonyos társadalmi követeléseket;[235] de annál keservesebb lett a bukás 1968-ban...

Ezer kötelék fűzte a vörösgárdistákat a kommunista apparátushoz. 1966 júniusában-júliusában Liu Sao-csi csoportja munkacsapatokat küldött a fontosabb tanintézményekbe; ezek a munkacsapatok és a nekik alárendelt tartományi vezetőségek hozták létre az első „fekete odúkat” a „leküzdendő” tanároknak, és ezzel ők ösztönözték az első vörösgárdista csoportokat. Maónak a központi bizottságban végrehajtott erőszakos fordulata után, augusztus elején hivatalosan visszahívták ugyan ezeket a munkacsapatokat, de olykor továbbra is tartós befolyásuk volt a helyi szervezetekre;[236] mindenesetre döntően elősegítették az erőszak tanárok és oktatószemélyzet elleni alkalmazását, és utat nyitottak a négy régiség elleni mozgalomnak. A helyi hatóságok szorgalmazzák, de igazában a rendőrség irányítja ezt a mozgalmat, a rendőrség állítja össze a listákat, hogy kiknél tartsanak házkutatást, és az gyűjti össze mind a terhelő bizonyítékokat, mind pedig az elkobzott tárgyakat; Nien Csengtől irgalmatlanul elraboltak sok porcelántárgyat, de tizenkét év múlva, 1978-ban abban a kellemes meglepetésben lesz része, hogy visszakapja nagy részüket. Gyakran az előbbi kampányok örök leküzdöttjei az áldozati bárányok, meg néhány középkáder, akiket azért áldoznak föl, hogy megmentsék a

hatalom igazi birtokosait.

A mozgalom a gyárakra is kiterjed, Mao pedig előremenekül, mert úgy érzi, hogy nem tudja elérni a célját - apparátusi ellenfeleinek félreállítását -, és ez bizony nagyarányú összecsapásokra vezet a lázadók és a tartományi elöljáróságok vagy vezetőségek között. Ám egyfelől hatalmas (és „oltalmazónak” mondott) tömegszervezeteket képesek létrehozni ezek a vezetőségek a maguk szolgálatában, olyanokat, hogy elég nehéz megkülönböztetni ezeket a „hagyomány-oltalmazókat” a maoista vonalhoz legközelebb álló lázadóktól. Másfelől meg a helyben függetlenebb lázadók attól remélik az üdvösséget, hogy a „főfő központi bizottsággá” lett KFCS-hez igazodnak, ahol Kang Seng játszik háttérből is irányító szerepet; különleges munkacsapatok (eleinte gyakran fővárosi diákok) tartják a kapcsolatot Pekinggel; a főváros (többek között a központi bizottság tagjainak kétharmad részét tartalmazó) feketelistákat küld, vizsgálati eredmények és bizonyítékok fejében, és ellátja szövetségeseit becses „papírokkal”, amelyek sokáig bűvös pajzsot alkotnak a Népi Felszabadító Hadsereggel szemben.[237] A lázadók éppúgy az államgépezet tevékeny részei, mint a hagyományoltalmazók; csak éppen a gépezet nem egészen ugyanaz. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy milyen teljes az egyetértés minden csoport, minden klikk között a megtorlás tekintetében; nyilvánvaló, hogy óriási különbség ez, ha a nyugati forradalmi hagyománnyal vetjük össze. Ha bírálják a (különben alig érintett) laokajt, csak a „lazaságot” hozzák föl ellene; Nien Cseng nagyon nehezményezte, hogy új, brutális, embertelen maoista fegyőrnők érkeztek a táborba. Hua Lin-san, aki szélsőbalos lázadó volt, nyíltan szemben állt a Népi Felszabadító Hadsereggel, egy fegyverek gyártására berendezett börtön-gyár szerelőrészlegét foglalta el, ám „egész ott-tartózkodásunk alatt a zárkáikban maradtak [a rabok], és gyakorlatilag semmilyen kapcsolatunk sem volt velük”.[238] A vörösgárdisták fontos harci módszernek tekintették és gyakorolták az emberrablást; megvolt a maguk - minden iskolában, minden hivatalban, minden gyárban megtalálható -fegyintézet-hálózata; ezekben az „istállókban”, „odúkban”, vagy, szépítő kifejezéssel, „tantermekben” fogva tartás, szüntelen kihallgatás és fölöttébb kimódolt, leleményes kínzás folyt; így Ling megemlíti, hogy az ő gimnáziumukban egy nemhivatalos „lélektani tancsoport” működött: „Kerültük a kínzás emlegetését, de művészetnek tekintettük. [...] Már az is megfordult a fejünkben, hogy nem elég tudományosak a kutatásaink. Sok olyan módszer volt, amelyeket nem kísérletezhettünk ki.”[239] Egy, korábban üldözött feketékből alakult hangcsui „radikális” milíciának három vizsgálati központja volt, és átlagosan mindegyikben mintegy ezer személyt tartott fogva; huszonhárom személyt ítélt el, mert megrágalmazták a milícia parancsnokát, Veng Szen-hőt; a testület munkástagjai három nap szabadságot, valamint ingyen étkezést kaptak a milíciában töltött egy-egy nap után.[240] Megdöbbentő, hogy milyen sok szó esik a régi vörösgárdisták visszaemlékezéseiben a megtorló műveletekről, milyen sokszor emlegetik a leterített, meghurcolt, megalázott, olykor meggyilkolt ellenfeleket, és láthatóan soha senki sem emel szót ez ellen az eljárás ellen. Szintén sokatmondó tény, és jól jellemzi a kulturális forradalom időszakát, hogy újra börtönbe vetnek régi rabokat, megint szaporán osztogatják a korábban egyszer már eltörölt jelzőt, hogy „jobboldali”, hogy módszeresen letartóztatnak külföldieket vagy tengerentúli kínaiakat, sőt új gyalázatosságokat is kitalálnak; arra kényszerítenek egy lányt, hogy

folytassa elhunyt édesapja büntetésének letöltését;[241] a civil közigazgatás jócskán megsínylette a kulturális forradalmat, de a laokajnak legalább szabad keze maradt. Akkor most lázadó nemzedék, vagy fegyőr-nemzedék?[242]

Még az olyan - elméleti kimunkálásra sokat adó és radikális -lázadócsoportok sem tudtak elszakadni ideológiailag a maoista hivatkozási keretektől, mint a hunani Sengvulien [243] Igaz, oly homályosak az elnök eszméi,[244] oly ellentmondásos szavakkal él, hogy azok között bárki „megtalálhatja a kedvére valót"; hagyomány-oltalmazóknak, lázadóknak egyaránt megvolt az idézetkészletük - néha ugyanazokat az idézeteket értelmezték másféleképpen. A kulturális forradalom furcsa Kínájában ha lopott a koldus, egy kölcsönös segítségre vonatkozó Mao-mondattal igazolhatta magát,[245] ha feketén dolgozott valaki, és elsinkófált néhány téglát, minden lelkifurdalást elháríthatott magától, hiszen „mindenben a munkásosztályt illeti meg a vezetés".[246] Mégis marad egy kemény dió, azt nem lehet feltörni; az erőszak szentsége,[247] a könyörtelen osztályösszecsapások és azok politikai továbbgyűrűzése. Minden szabad volt a helyes vonal képviselőjének. Még a hivatalos propagandától sem tudtak eltávolodni a lázadók, szövegeik annak zsúfolt bikkfanyelvét majmolták; sohasem mondtak le az arcátlan hazudozásról, nemcsak a tömegeknek hazudtak, hanem szervezetbeli bajtársaiknak is.[248]

De talán az a legdrámaibb, hogy egyetértés volt az ötvenes években kialakult és a kulturális forradalom alatt tovább szilárdult „kasztosodás" tekintetében (erről már korábban szóltunk). Máshogy is lehetett volna; mint említettük, a KFCS olajat öntött a tűzre; megnyitotta a szervezet kapuját a feketék előtt, akik be is özönlöttek. Elég természetes módon a lázadók közé álltak (45% az értelmiségi gyerek a kantoni középiskolák lázadói között), a káderek és a munkás jogállásúak sarjai pedig a hagyományoltalmazók 82%-át képviselték a déli nagyvárosban. A jogállás nélküli munkásokra is támaszkodó lázadók a politikai káderek természetes ellenfelei voltak, a hagyományoltalmazók pedig főleg feketékre zúdítottak tüzet. De a lázadók világképében is benne volt a társadalmi-politikai csoportok közötti szakadék, ezért meg akartak szabadulni származásuk szégyenbélyegétől, így aztán túl akartak tenni megtorlásban a hagyományoltalmazókon, és ők is nekiestek a feketéknek, csak azt kérték az égtől, hogy a saját szüleiket kímélje meg az irtóhadjárattól... De még ez sem volt elég; az osztályörökség új fogalmát is magukra vállalták, amelyet a káder- és katonagyerekek irányította pekingi vörösgárdisták hirdettek először, és soha, senki sem utasította el határozottan.

Ez fejeződött ki például ebben a figyelemre méltó indulóban:

„Ha az apa bátor, a fiú meg hős.
Ha az apa reakciós, a fiú is segglyuk.
Ha forradalmár vagy, lépj elő, és tarts velünk,
Ha nem az vagy, megnézheted magad
[...]
Megnézheted magad!
Kicibálunk ám abból a szar vackodból!

Ölj! Ölj! Ölj! ”[249]

Egy „jó helyre született” lány ezt mondja; „Mi vörösnek születtünk”.[25] Anyánk méhében lettünk vörösök. Megmondom őszintén; te meg feketének születtél! Mit sem tehetsz ellene.”[251] Pusztító hatású a csoportok fajiasítása. Csaj Csen-hua derékszíjat rázva, szitkozódva kényszeríti iskolai osztálya fekete felét, hogy Mao tanulmányozásával töltsék az idejüket: „Tanulják meg előbb, hogy szégyenkezzenek szörnyű családi származásuk miatt, meg a szüleik miatt, és gyűlöljék meg őket, akkor majd megmenekülhetnek.”[252] Persze szó sem lehet róla, hogy beállhassanak vörösgárdistának. Ott járőröznek a vörösgárdisták a pekingi pályaudvaron, és megvernek, hazazavarnak minden osztályidegen származású vörösgárdistát. Vidéken gyakran türelmesebbek, gyakran feketék is vezető tisztségekbe kerülnek; de azért mindig a „jobb származásúak” vannak előtérben; „Malackának[253] kitűnő az »osztályösszetétele«, ez a legjobb minősítés: kőműves családból származott a kislány, és sokszor eldicsekedett vele, hogy a családjának három nemzedék óta sosem volt födél a feje fölött.”[254] Csakugyan mindegyre visszatér a vitákban a származási érv, de soha sem utasítják vissza. Hua Lin-sant, ezt az igen harcias lázadót a hagyományoltalmazó vörösgárdisták lehajítják a vonatról; „Még most is nagyon fáj, hogy a testi jelenlétemet is sértőnek, piszkosnak találták. [...] Úgy éreztem akkor, hogy mocsok vagyok.” [255] A tüntetéseken mindig az öt vörös halad elöl.[256] Az egész társadalomra kiterjed ez az apartheid: 1973-ban, egy lakónegyed-gyűlésen Nien Cseng óvatlanul a proletárok között foglal helyet. „Mintha villanyáram érte volna őket, a mellettem ülő munkások nyomban félrehúzták a széküket az enyémtől, és egyszeriben magányosan ültem egy túlzsúfolt teremben”; akkor odamegy egy „tisztán a kapitalista osztályból és az értelmiségből, a kulturális forradalom érinthetetlenjeiből származó” nőcsoport-hoz.[257] Hozzáteszi, hogy senki sem követelte meg ezt az elkülönülést, sem a rendőrség, sem a párt.

A klikkharcok kitörésétől a lázadók szétzúzásáig

1967-ben, január elején kezdődik a mozgalom második szakasza, amikor fölvetődik a hatalom kérdése. Tudja a maoista központ, hogy túlment egy határon, onnan már nincs visszaút, folytatnia kell a harcot a régi, Liu-féle vezetőség ellen, amely sarokba szorult Pe-kingben, de még erős bástyákra számíthat a legtöbb tartományban. Ott kell a lázadóknak átvenniük a hatalmat, hogy megadják neki a kegyelemdöfést; a hadsereg a fő ütőkártya, de az nem fog beavatkozni; szabad lesz a tér az elnök új csapatai előtt. Sanghaj adja meg a jelet januárban, és erre-arra, szerte az országban könnyen megbuktatják az elöljáróságokat és a pártbizottságokat. Most már nem bírálatra, hanem kormányzásra van szükség. Itt kezdődik a baj: feszültség támad versengő lázadócsoportok között, diákok és munkások között,[258] állandó és alkalmi munkások között, és ez szinte azonnal kemény összecsapásokra vezet, egész városok keverednek bele, csakhamar eldördülnek a lőfegyverek, már nemcsak a derékszíj vagy akár a tőr járja. A győzelem küszöbén megrémülnek a maoista vezetők: rohamosan visszaesik az ipari termelés (Vuhan-ban -40% januárban),[259] már nincs közigazgatás, önállósuló

csoportok foglalnak el hatalmi posztokat. Kínosan hiányzik a szakember Kínában: vissza kell hát venni azok nagy részét, akiket előbb támadtak. Újra kell kezdeni a munkát a gyárakban, a tanintézetek sem maradhatnak a végtelenségig bezárva, január végén már adódik a kettős feladat: elő kell mozdítani az új hatalmi szerkezetet, a „három egyben” - a lázadók, a régi káderek és a NFH szövetsége -elvére alapuló forradalmi bizottságokat (FB); szelíden ki (vagy inkább a tantermekbe be) kell tessékelni a vörösgárdistákat, szükség esetén akár Mao másik fegyverének, a fél év óta pihentetett hadseregnek a segítségével.

Csak egy lépés hát a lázadóknak a Capitoliumtól a tarpeji szikla. De azért tele van meglepetéssel ez a kulturális forradalom. Áprilisban annyira fölülmúl minden reményt a rend helyreállítása, hogy Mao már nyugtalankodik miatta: a hagyományoltalmazók és mögöttük a januári megbukottak mindenütt fölütik a fejüket, és néha veszedelmes egységfrontot alkotnak a NFH helyőrségével, mint Vuhanban, ahol szétszélednek a lázadók. Akkor megint balra rántják el a kormányrudat, júliusban meg még inkább, amikor vuhani katonák két napra letartóztatják a KFCS küldötteit. De valahányszor úgy érzik a maoista vörösgárdisták, hogy támogató hátszelet kapnak, máris elszabadul az erőszak és az anarchiába hajló klikkharc, és sehogy sem tudják megalakítani az FB-ket. Ezért aztán szeptemberben felhatalmazzák a Népi Felszabadító Hadsereget, hogy használhassa a fegyvereit (eddig tétlenül kellett néznie, hogyan fosztják ki a fegyvertárait), és másodszor is szélnek eresztik a lázadókat. 1968 részben megismétli 1967-et: márciusban megint nyugtalanság fogja el Maót, és - igaz, hogy kimértebben - megint buzdítja a baloldalt; szaporodnak a mind véresebb összecsapások, és júliusban most már igazán öldösik a lázadókat.

Sok függ hát Mao habozásától: sehogyan sem tud úrrá lenni egy kegyetlen kétségen: baloldali felfordulás legyen vagy jobboldali rend? A játékmester utolsó utasítása minden résztvevőt felfüggeszt, és mindenki azt reméli, hogy őneki kedvez ez az utasítás. Furcsa helyzet: a halálos ellenségek mind ugyanannak a földre szállt istennek föltétlen párthívei. Így a hatalmas vuhani hagyományoltalmazó szövetség, a Millió Hős, 1967 júliusában tudja meg, hogy tévúton jár, és kijelenti: „Akár meg vagyunk győződve, akár nem, fenntartás nélkül követnünk és alkalmaznunk kell a központ döntéseit”, majd nyomban feloszlatja önmagát.[260] De nincs hiteles értelmezés, eléggé semmibe veszik a hivatott értelmezőket, a pártbizottságokat; gyakran zűrzavar uralkodik hát, senki sem tudja, hogy mik a központ igazi szándékai, sehogy sem akarják elhinni, hogy olyan tétova a központ. Különben, a folyton lengő inga miatt, csakhamar mindenkinek meglesz az oka, hogy véres bosszút álljon, és a pillanatnyi győztesek soha sem gyakorolják a nagylelkűséget.

Két belső - főleg lázadó - szervezeti tényező is csatlakozik az erőszak elhatalmasodásának külső okaihoz. Demokratikusan soha mérlegre nem tett kiscsoport-érdekek és egyéni becsvágyak mindig új meg új szakadásokra vezetnek, közben meg cinikus „politikai vállalkozók” próbálják aprópénzre váltani derengő dicsfényüket, beépülve az új helyi hatalmakba, kiváltképpen az NFH tartományi vezérkaraihoz fűződő kapcsolataik ápolásával: végül is sokan a négyekhez csatlakoznak, és vidéki kiskirály lesz belőlük. A klikkharcok lassanként elvesztik politikai jellegüket, és már csak azok küzdelmévé egyszerűsödnek, akik hatalmon vannak, és akik szeretnének a helyükbe

lépni.[261] Végül pedig, ahogy a laokajban láttuk, a kommunista Kínában mindig annak van igaza, aki vádol, mert cáfolhatatlan idézetekkel és jelszavakkal vértezi föl magát; ha védekezik az ember, majdnem szabályszerű, hogy súlyosbítja a helyzetét. Csak az az egyetlen hatásos válasz, ha magasabb szintű a viszonvád: nem számít, hogy van-e alapja vagy nincs, csak az a lényeg, hogy politikailag helyesen legyen megfogalmazva. A vita természete állandóan szélesíti hát a támadások körét és növeli a megtámadottak számát.[262] Minden politika, ezért végül a legkisebb eseményt is kedvére túlmagyarázhatja bárki, és a leggonoszabb bűnös szándékok bizonyítékát fedezheti föl benne. A legvégén pedig ott az ítélet: a fizikai megsemmisítés...

Az a kifejezés, hogy (burkolt vagy nyílt) „polgárháború", talán gyakran jobban illenék az eseményekhez, mint a „mészárlás", noha az egyik szinte magától torkollott a másikba. Mindinkább mindenki ellen mindenki háborúja folyt itt a szemünk láttára. 1966-ban, december végén 3100 hagyományoltalmazót vagy kádert vetettek börtönbe a lázadók Vuhanban.[263] A lázadók és a Millió Hős összecsapásában 1967. május 27-én esett el az első halott: akkor fegyverkezéshez láttak, és hadászati pontokat foglaltak el. Június 17-én bevették a lázadó munkások főhadiszállását: 25 halott van, összesen majd 158 lesz ezen az oldalon, június 30-án. Július végén, a hagyományoltalmazók szétverése után iszonyú megtorlás következett; 600 embert öltek meg közülük, 66 000 ellen indult eljárás, sok közöttük a sebesült. Az 1968-as márciusi baloldali fordulat után újra elkezdődik a hajsza: tízezrével kerülnek emberrablás áldozatai egy sportpályára; mind több a garázda rabló a milíciákban, ezek és az utcai bandák tartják rémületben az embereket; ömlik a fegyver a szomszédos tartományokból. Májusban polgárháborús légkört teremtenek a lázadó bandák összecsapásai: május 27-én 80 000 fegyvert lopnak el a hadseregtől (napi rekord Kínában...), valóságos párhuzamos fegyverpiac alakul így ki, az egész országból odajárnak; a bandák kedvéért visszaalakítják az üzemeket harckocsi- vagy robbanószer-gyárrá. Június közepén már 57 embert ölnek meg az eltévedt lövedékek. Boltokat, bankokat fosztanak ki; a lakosság menekülni kezd a városból. A pekingi deus ex machina azonban egyetlen elítélő nyilatkozattal leteríti a lázadókat: július 22-én, egyetlen puskalövés nélkül közbelép a Népi Felszabadító Hadsereg, és szeptemberben már feloszlásra kényszerülnek a lázadó bandák.[264] Ahol nem következett be tartós elkülönülés hagyomány-oltalmazók és lázadók között, mint a kevéssé iparosodott Fu-csien tartományban, a lokálpatriotizmus kerekedik felül, vagy a város-falu ellenségeskedés: amikor a hsziameni vörösgárdisták kikötnek hajójukkal a tartományi fővárosban, ilyen kiáltásokkal fogadják őket: „Fucsu a fucsuiaké", meg „Fucsu lakói, ne feledkezzetek meg az őseitekről! Mindig a hsziameniek esküdt ellenségei leszünk."[265] (Sanghajban világosabb a helyzet, ott a Csiangszu tartomány északi, illetve déli részéről származók ellentéte határoz meg bizonyos összeütközéseket.)[266] A forradalmi bandák harca még olyan alacsony szinten is, mint Nagy Kanyar (lásd föntebb), alig leplezi a falu északi végében uralkodó Lu család és a délen korlátlan hatalmú Sen család régi torzsalkodásának kiújulását; olyan régi ügyek miatt való leszámolásnak is most jött el az ideje, amelyek a japán megszállás korára, vagy 1946-ra, a földreform véres kezdeteire nyúlnak vissza.[267] Az erősen mezőgazdasági jellegű Kuanghszi tartományban, a Kujlinból

kiűzött hagyományoltalmazók fokozatosan parasztmilíciákkal fogják körül a várost, és végül győznek is.[268] A Vörös Zászló és a Keleti Szél banda között dúló harcoknak 900 áldozata van Kantonban 1967 júliusában-augusztusában.[269] Néha ágyútüzet zúdítanak egymásra.

Egy akkor tizennégy éves vörösgárdista emlékezései jól érzékeltetik, hogy milyen nehéz idők jártak akkoriban: „Fiatalok voltunk. Elvakultak voltunk. Hittük, hogy Mao elnök nagy, hogy őnála az igazság, hogy ő az igazság. Akármit mondott Mao, én mindent elhittem. Hittem, hogy értelme van a kulturális forradalomnak. Azt gondoltuk, hogy forradalmárok vagyunk, és mint Mao elnököt követő forradalmárok, minden kérdést, a társadalom gondját-baját képesek vagyunk megoldani, orvosolni.”[270] A borzalmak tömegesebb, „hagyományosabb” jelleget öltenek, mint az előbbi évben. Például, mit tapasztalhatott az ember Lancsu mellett, Kanszu tartományban? „Biztos volt ott vagy ötven jármű... Minden teherautó motorházára oda volt kötve egy keresztbe fektetett emberi lény. Némelyik kocsira kettőt is odakötöztek. Átlósan ki voltak nyújtva, és fémhuzallal, kötéllel fölerősítve... A tömeg körülfogott egy embert, és nyársakat, parasztkardokat döfködött belé, míg vérbe borulva össze nem esett, és vonagló húscafat nem lett belőle.”[271]

Kujlin: a hadsereg a vörösgárdisták ellen

Napkeltekor a milicisták hozzákezdtek a házkutatáshoz meg a letartóztatáshoz. A katonák is ugyanakkor kezdték hangszórón közölni az utasításaikat. Tíz bűncselekményből álló jegyzéket állítottak össze; ilyesmik voltak rajta; egy börtön birtokbavétele, egy bank elfoglalása, katonai szervek megtámadása, közbiztonsági hivatalokba való erőszakos behatolás, vonatfosztogatás, fegyveres harcban való részvétel stb. Ha csak egyet is elkövetett valaki ezekből a bűntettekből, letartóztatták, és elítélték a „proletariátus diktatúrája szerint”. Gyors számadást csináltam, és rájöttem, hogy hat ilyen vádpont van a rovásomon. De ugyan melyiket nem követték el, mert „úgy kívánta a forradalom”? Egyik ilyen cselekményből sem származott semmilyen személyes hasznom. Ha nem akartam volna „forradalmat csinálni”, egyik ilyen bűntettet sem követtem volna el. Most meg az egészet az én nyakamba akarják varrni. Igazságtalannak éreztem, de rémülettel is eltöltött. [.]

Később megtudtam, hogy a milicisták néhány „hős harcosunk” vesztét okozták. Azzal is növelték áldozataik számát, hogy elszaggatták a betegekbe kötött vérátömlesztő vagy oxigénvezető csöveket. Ha még járóképes volt valaki, minden gyógyszert megtagadtak tőle, és ideiglenes börtönbe zárták.

Egy sebesült megszökött szállítás közben, és a milicisták körülzárták a környéket. Megint átkutattak minden lakást. Ha valakinek nem volt benne a neve a lakónyilvántartásban, letartóztatták; énvelem is ez történt. [.]

Az emeletemen [a börtönné átalakított kujiíni 7-es számú iskolában] összetalálkoztam egy barátommal, akivel együtt jártam a műszaki iskolába. Megtudtam tőle, hogy a milicisták megölték az iskolája egyik hős harcosát. A diákok kitartottak egy dombon, és

három nap, három éjjel ellenálltak a milicisták rohamainak. A lázadó főhadiszállás azzal ismerte el barátom iskolatársának a bátorságát, hogy „páratlan és bátor hős” névvel tüntette ki. Az iskolát elözönlő és letartóztatásokkal foglalatoskodó milicisták felszólították, hogy lépjen ki a sorból. Utána beletették egy vászonzsákba, és felakasztották egy fára, hogy csakugyan úgy nézzen ki, mint egy „epehólyag”.[278] Azután, az összes egybegyűlt tanuló szeme láttára, felváltva ütlegelték puskaaggyal, amíg élet volt benne.

Szörnyű történetek jártak a börtönben szájról szájra, nem voltam hajlandó többet meghallgatni belőlük. Az alatt a két nap alatt kivégzések folytak az egész városban, és azokról esett a legtöbb szó köztünk. Egyszer csak már majdnem természetessé vált ez az öldöklés. Akik végrehajtották ezt a mészárlást, már szinte ügyet sem vetettek rá, akik meg meséltek róla, hideggé és érzéketlenné váltak iránta. Magam is úgy hallgattam ezeket a történeteket, mintha semmi közük sem volna a valósághoz.

Az volt a legszörnyűbb a börtönben, ha egy fogoly hajlandó volt a hatóságok kezére játszani, és bejött, szemügyre vett bennünket, hogy melyikünkre ismer rá. Egyszer csak felüvöltöttek az őreink; „Emelje föl mind azt a kutyapofáját!” Akkor belépett néhány álarcos, és hosszasan megszemlélt bennünket. Ha ismerős arcra akadtak, a milicisták puskát fogtak a szerencsétlenre, és ráparancsoltak, hogy menjen ki velük. Igen gyakran ott, a helyszínen lőtték agyon ezeket a lázadókat.[279]

1968 második felére az nyomja rá a bélyegét, hogy általánosságban ismét a hadsereg lesz a helyzet ura, feloszlatják a vörös gárdákat, ősszel sok millió „tanult fiatalt” - 1970-ig összesen 5,4 milli-ót[272] - küldenek vidékre, az isten háta mögé, és remélik, hogy nem is látják viszont őket egyhamar (sokan ott is maradnak tíz évig, vagy annál is tovább); Mao halála előtt 12-20 milliót kényszerítenek erőszakkal falura,[273] köztük egymillió sanghajit (az egésznek 18%-át; ez is rekord).[274] Hárommillió kirúgott kádert helyeznek el, gyakran évekre, a Május 7. iskolákban,[275] ezekben a félig börtönszerű átnevelő központokban. Kétségtelenül ez a legnagyobb mészárlások éve is, mert ekkor nyomulnak be pártmunkás- és katonacsapatok az egyetemek területére, és főleg ekkor vesznek be bizonyos déli városokat. Így Kuanghsziban nehéztüzérséggel és napalmbombával pusztítják el Vucsut; augusztus 19-én 30 000 katona és fegyveres parasztmilicista hódítja vissza Kujlint, valóságos állóháború után (a jelek szerint a kulturális forradalom iránt tanúsított vidéki közöny néha nyílt ellenségességgé változik hát, amelyet, igaz, kihasznál és felnagyít a politikai-katonai gépezet). Hat napon át tömegesen végzik ki a lázadókat. Már nincsenek is harcok, de még egy hónapig tombol a terror a környéken, ezúttal az örök bűnbakok, a feketék ellen és a Kuomintang régi hívei ellen. Olyan arányú ez a terror, hogy néhány járás eldicsekedhet vele, hogy már „az öt fekete csoport egyetlen tagja sem található” a területén.[276] Ekkor kapja gúnynevét („a hunani mészáros”) a KKP jövendő elnöke, Hua Kuo-feng, tartománya államiztonsági megbízottja. Az ország déli része szenvedett a legtöbbet: talán 100 000 halott is volt egyedül Kuanghsziban, 40 000 Kuangtungban, 30 000 Jünanban.[277] Kegyetlenek voltak a vörösgárdisták. De a hóhéraik, a párt parancsát teljesítő katonák és milicisták lelkén száradnak a legvalódibb

mészárlások.

1968-ban visszatér hát az állam, teljes díszben, mindenestül. Ismét magához ragadja a törvényes erőszak monopóliumát, és nem mulasztja el. hogy éljen is vele. A mind több nyilvános kivégzéssel lényegében visszatérnek a kulturális forradalom előtti rendőri módszerekhez. Sanghajban Csiang Csing embere - és csakhamar a párt alelnöke -, az egykori munkás Vang Hung-ven kiáltványban teszi közzé: „Legyőztük az anarchiát”; április 27-én halálra ítélnek több lázadó vezetőt, és népes tömeg előtt, a helyszínen megölik őket.[280] A négyek egy másik tagja, Csang Csun-csiao kijelenti júliusban: „Lehet, hogy hamisan vádoltak meg néhány embert [...] de az nem olyan nagy baj. Hanem az végzetes volna, ha igazi ellenséget is futni hagynánk.”[281] Csakugyan képtelen összeesküvések komor korszaka következik, mód nyílik most nagyon is valóságos, tömeges letartóztatásokra, és megint a hallgatás lesz az úr a társadalomban; csak Lin Piao halála enyhíti egy kicsit 1971-ben, de nem szünteti meg ezt a legkomiszabb terrorhadjáratot, amelyben része volt Kínának az ötvenes évek óta.

Az állítólagos belső-mongóliai néppárt ügye az első ügy; ténylegesen feloszlatták és 1947-ben beolvasztották a KP-ba, de most -állítólag - titokban feltámasztották. 346 000 ember ellen indul eljárás 1968 februárja és májusa között, és a háromnegyed részük mongol (aligha kétséges a nemzetiségellenes sovinizmus); a sok kivégzés, kínzás, öngyilkosság l6 000 ember halálával, továbbá 87 000 személy megnyomorodásával jár.[282] Hasonló vádak vezetnek majd 14 000 kivégzéshez Jünanban, egy másik olyan tartományban, ahol sok kisebbség él.[283] De különösképpen a Május l6. ezred „összeesküvése” homályos. Ez a szélsőbaloldali, valószínűleg parányi és fölöttébb szedett-vedett pekingi vörösgárdista szervezet (sokezernyi hozzá hasonló volt) más nyomot sem hagyott maga után, csak néhány, Csu En-lajt támadó feliratot, 1967 júliusában. Még mindig elég tisztázatlan okokból, úgy döntött a maoista központ, hogy valami óriási ellenforradalmi „fekete bandita”-hálózatot csinál belőle, és meg is lódult a nagy kampány 1970-71-ben, nem is ért véget 1976-ig, akkor is csak per és ítélet nélkül: egymást érték az egész országban a „harci” gyűlések, vallomások, kínzások. A külügyminisztérium kétezer tisztviselője közül hatszáz ellen indult eljárás. Mao testőrsége, a 8341-es egység a pekingi egyetemen jeleskedett, ahol 178 „ellenséget” fedeztek föl, akik közül tíz belehalt a zaklatásba. 1968 végén, Senhszi tartomány egyik gyárában - csekélység! - 547 „kémet” lepleznek le mintegy 1200 „cinkosával” együtt. Tizenhárom vádpont alapján vonják felelősségre Jan Feng-jing operaénekesnőt, aki 1968 áprilisában öngyilkos lesz; felboncolják, mert testébe rejtett rádióadót keresnek. A három legkiválóbb asztalitenisz-bajnok is önkezével vet véget az életének.[284]

De azért már a legsötétebb éjszakában is ott dereng valami kevésbé tragikus jövő. Minden arra vall: 1969 és a következő évek Kínája már torkig van az erőszakkal, a kampányokkal, a jelszavakkal. A kulturális forradalom nyilvánvaló kudarca most már végképpen eltávolítja a rendszertől a városiak és különösen a fiatalok többségét, akik minél inkább reménykedtek, annál inkább becsapva érezték magukat. Gyakran megtagadják az engedelmességet, nem hajlandók falura távozni, ki is alakul így egy félig-meddig illegalitásban élő, hullámzó városlakó réteg. Mindenfelé terjed a cinizmus, a bűnözés, a bezárkózás. 1971-ben sok embernek kinyílik a szeme, amikor brutálisan és

megmagyarázhatatlanul elteszik láb alól Lin Piaót, akit maga Mao tett meg utódjának

Már nyilvánvalóan nem csalhatatlan a nagy kormányos.[285] Fáradtak a kínaiak és félnek -joggal; az 1966 és 1976 között táborba hurcoltakon fölül még kétmillió rab kelt útra a laokaj felé.[286] Továbbra is színlelik, hogy hűségesek a vezérhez, de titkon már ébredezik a civil társadalom, és meg is pezsdül 1976 és 1979 között. Sokkal termékenyebb mozgalom lesz ez, mint az a kulturális forradalom, amelynek az a mondat lehetne a jelmondata, amelyet Mao vett kölcsön 1966 augusztusában egy „jó" diáktól; „Én engedelmességből lázadok." [287]

A színpadias terror 1969-ben: egy „harci" gyűlés

A hallgatóság jelmondatokat kiabált, és kis piros könyveket rázott. Volt ott: „Éljen Nagy Vezérünk, Mao Elnök.", majd „Jó Egészséget Második Főparancsnokunknak, Linnek, Töretlen Jó Egészséget!". Nemcsak arra vallott ez, hogy milyen jól fekszik Lin Piao a párt IX. kongresszusa után, hanem arra is, hogy Lin Piao személyi kultusz fenntartására törekvő párthívei szervezték ezt a gyűlést. Vajon az én ügyem vizsgálatát is ők vették a kezükbe?

Két láb jelent meg a látómezőmben: egy ember szónokolt előttem. Bemutatott a hallgatóságnak, ismertette családi származásomat és magánéletemet. Már fölfigyeltem rá, hogy valahányszor forradalmárok mondták el az életem történetét, mind gazdagabb lettem, és egyre bágyadtabb és fényűzőbb lett az életmódom. Most már mesebeli arányokat öltött ez a bohózat. Föltettem magamban, hogy nem válaszolok, meg sem szólalok, ezért sokkal higgadtabb voltam, mint az első harci gyűlésemen, 1966-ban. Pedig amikor a szónok azt mondta, hogy az imperializmus ügynöke vagyok, a hallgatóság fölállt, sokan körém tódultak, és dühösen, felháborodottan kiabáltak rám.

Olyan tűrhetetlen szitkokkal halmoztak el, hogy ösztönösen fölemeltem a fejem, hogy válaszoljak. Akkor olyan durván rántották fel megbilincselt kezemet a fegyőrnők, hogy kétrét kellett görnyednem, úgy enyhítettem a fájdalmamat. Ebben a testhelyzetben tartottak mindvégig, amíg a fejemre olvasta vétkeimet a szónok. Csak akkor engedték le a két karomat, amikor a hallgatóság megint rázendített a jelmondatokra. Később tudtam meg, hogy „dobó testhelyzetben" tartottak, amelyet hasonló esetekre találtak ki a forradalmárok. [...]

Már szinte hisztérikussá váltak a gyűlés résztvevői. Az ordítozásuk elnyomta a szónok hangját. Valaki nagyot taszított rajtam hátulról. Meginogtam és fellöktem a mikrofont. Az egyik nő lehajolt érte, belegabalyodott a vezetékekbe, és elesett, engem is magával rántva. Hátra volt kötve a kezem, és kényelmetlen helyzetben roskadtam össze, arccal a padlóra: sokan ránk estek a lökdösődésben. Kiabált mindenki, és percekbe telt. mire talpra tudtak állítani.

Teljesen kimerültem, azt kívántam, csak gyorsan lenne már vége ennek a gyűlésnek, de beszéd beszédet követett szakadatlanul, mintha mindenki el akarta volna mondani magáét, aki csak ott volt az emelvényen. Már nem is engem támadtak, most már

szónokversenyre keltek egymással, hogy ki zengi ékesebben Lin Piao dicséretét, a legválogatottabb hízelgő szavakkal, amelyekre csak képes a gazdag kínai nyelv.

Hirtelen kinyílt az ajtó mögöttem, és egy férfihang azt kiabálta be, hogy elment valaki. Szavainak egy pillanat alatt megvolt a hatása. A szónok a mondat közepén hallgatott el. Biztos voltam benne, hogy valami fontos személyiség hallgatózott egy másik szobában, és távozása fölöslegessé tette, hogy tovább játsszák az ő kedvéért színre hozott komédiát. Némelyek már távoztak is, mások a táskájukat, kabátjukat szedegették össze. A szónok még sebtiben bedobott néhány jelmondatot, hogy legyen mit kiabálniuk kórusban, de alig vettek tudomást róla. Csak néhány hang hallatszott, majd kiürült a terem. Úgy tetszett, hogy már senki sem dühös rám. Nem mosolyogtak ugyan, de közönyösen néztek rám. Csak egy voltam a rengeteg áldozat közül, csak színesítették velem a harci gyűlést. Megtették, amit vártak tőlük, de most már vége. Még segítő kéz is nyúlt felém, amikor meglökött egy férfi. Mindenki útnak indult, esőről, jó időről csevegett, mint kijövet a moziból.[288]

A Teng-korszak: a terror szétmállása (1976-tól)

Amikor Mao 1976 szeptemberében lehunyta a szemét - politikai értelemben már halott volt egy ideje. Az is azt mutatja, hogy csak tessék-lássék fogadtatásra lelt halálhírének bejelentése a nép körében; továbbá, hogy nem volt képes gondoskodni az utódlásáról: a négyekhez állt legközelebb ideológiailag, de pártfogójuk halála után nem egészen egy hónappal már ők is börtönben találják magukat; Hua Kuo-fengnek kellett volna szavatolnia a folyamatosságot, ám 1978 decemberében át kell adnia hatalma java részét az elsüllyeszthetetlen Teng Hsziao-pingnek, akit utálnak a maoisták. De talán 1976. április 5-én volt a nagy fordulat, a kínai Halottak Napján, amikor Peking népe tömegesen és ezúttal önként emlékezett meg a januárban elhunyt Csu miniszterelnökről. Joggal ijedezett a hatalom, hogy ilyen sosem látott megmozdulás is lehetséges: nem fért a fejébe, ellenkezett a klikkszemlélettel, a pártellenőrzéssel; a koszorúkkal együtt néhány verset is elhelyeztek, amelyek alig leplezetten támadták a vén kormányost. Visszaszorították hát a tömeget (de, 1989-cel ellentétben, nem lőnek a Tienanmen téren), nyolc halottat és kétszáz sebesültet tartanak nyilván, több ezer embert tartóztattak le országszerte (vidéken is visszhangja támadt a pekingi gyásznak), legalább ötszázat kivégeztek, köztük vagy száz letartóztatott tüntetőt is; tízezrek ellen indult vizsgálat októberig.[289] Business as usual? Dehogyis: elkezdődik a Mao utáni korszak, amelyet az határoz meg, hogy lelép a színről a politikus, a központ meg elveszti azt a képességét, hogy csakis maga szervezhessen megmozdulásokat.

„1966-ban egy bamba nép bámulta könnyes szemmel azt, aki megfosztotta a szabadságától, 1976-ban pedig, ugyanazon a téren, egy bátorságra kapott nép nézett farkasszemet ugyanazzal az emberrel.”[290]

A Demokrácia Fala jelképezi ezt az új helyzetet (1978 telétől 1979 tavaszáig), de a korlátait is világosan megmutatja. Néhány régi vörösgárdista - Teng hozzájárulásával - olyan nézeteket tesz ott közzé, amelyeket felforgatónak talál, aki a maoizmusban nevelkedett. Vej Csing-seng a legpallérozottabb ezek között a gondolkodók között; csakugyan azt állítja Az ötödik modernizáció: a demokrácia[291] című tacepaóijában, hogy

az uralmon lévő „hűbéri szocializmus” vezető osztálya kizsákmányolja a népet; hogy a demokrácia a tartós fejlődés, ennélfogva a Teng javasolta gazdasági és technikai „négy modernizáció” feltétele, hogy el kell vetni a marxizmust, a totalitarizmus forrását a szocializmus demokratikus irányzatai kedvéért. 1979 márciusában, amikor már biztos a hatalmában, Teng Hsziao-ping letartóztatja Vejt és néhány társát; tíz év szabadságvesztésre ítélik Vejt, mert adatokat közölt egy külföldivel (ez „ellenforradalmi bűncselekmény”). 1993-ban szabadul - soha sem „ismert be” semmit - de olyan nyíltan beszél, hogy nyolc hónap múlva megint letartóztatják, és 1995-ben tizennégy évi börtönre ítélik, mert „akciótervet készített a kormány megbuktatására”.[292] A hatalom mindig nehezen viseli a bírálatot...

Azért Teng alatt a kritikus is megúszhatja: nagy haladás a Mao-korszakhoz képest, amikor egy elhamarkodott szóért vagy egy falfirkáért agyonlőhették az embert. Igaz, a Mao-utáni reformok kedvezően hatottak a gazdaságra, de azért a politikus mégsem ment feledésbe. A gazdasági átalakuláson kezdve minden a társadalom felszabadítása irányában és a hatalmi önkény korlátozása irányában hat: így a nyolcvanas évek - a szegény- és közép-szegényparaszt szövetségek feloszlatása - óta az immár tömegesen családi gazdaságok felé visszaforduló parasztságnak csak alig egytizede marad a KKP szervezett irányítása alatt;[293] a városokban az egyéni és magánvállalkozások teljes föllendülésben lévő ágazata minden közvetlen politikai ellenőrzés alól kivonja a munkaerő nagy részét. Inkább meghatározzák és szabályozzák, mintsem körülírják az állami szerkezeteket, ám ez azzal jár, hogy önvédelmi eszközöket kap az egyén. 1978-ban tömeges (körülbelül százezer) a szabadon bocsátás és a (gyakran csak posztumusz) rehabilitálás, különösen művészeti és irodalmi körökben; így Ting Ling, az 1957-58-as kiigazítás áldozata 1979-ben szabadul meg falusi száműzetéséből és a még Jenanba visszanyúló, hosszú üldöztetéstől. Ez a „sebnyalogató” irodalomnak és az alkotói szabadsághoz való, még tétova visszatérésnek a kezdete. Visszaengedik a városba a kulturális forradalom falura száműzöttjeinek kétharmadát. Az új alkotmány visszaállítja a jogvédelemhez való minimális jogokat és az ügyészségeket. 1979-ben, a KNK történetének első büntető törvénykönyve (Mao szabad kezet akart magának, és meggátolta a törvénybe iktatását) az „utálatos bűntettekre” korlátozza a halálbüntetést, visszaállítja a fellebbezési jogot (már nem járhat az ítélet súlyosbításával), és megszünteti a pártbizottságok igazságszolgáltatási jogkörét.

1982 egy még tömegesebb rehabilitálási hullám éve: csak Szecsuan tartományban 242 000 embert rehabilitálnak; Kuangtungban az ellenforradalmárnak bélyegzettek 78%-áról lemossák ezt a gyalázatot, és valami csekély kártalanítást kapnak minden, börtönben töltött évért. Az új elítéltek között már csak 0,5% a politikai. 1983-ban erősen megnyirbálják az állambiztonsági miniszténum jogkörét, és át kell engednie az igazságügy minisztériumnak a laokaj igazgatását. A bíróságok már hatálytalanítanak bizonyos letartóztatásokat, kivizsgálják a rendőrség ellen benyújtott panaszokat, perbe fogják - és nyilvánosan elítélik - a kegyetlenkedő fegyőröket, szemléket tartanak a táborokban. Elvben már nem kell számításba venni a perekben az osztályeredetet. 1984-ben megkönnyítik a szabaduló rabok társadalomba való visszailleszkedését, a börtönben pedig szakképzés kezdődik az ideológiai tanfolyamok helyett. Bevezetik a

büntetésmérséklés, a feltételes szabadon bocsátás és az eltávozás intézményét; ezentúl már kedveznek a családi kapcsolatok ápolásának.[294] 1 986-ban körülbelül ötmillióra csökken a börtönlakók száma (attól fogva nemigen változik): ez az 1976-os számnak csak a fele; az egész lakosságnak csak 0,5%-át teszi ki, nem többet, mint az Egyesült Államokban, és kevesebbet, mint az utolsó évek Szovjetuniójában.[295] Hiába a nagy erőfeszítések, a laokajban termelt GDP mégis csak nagyjából ugyanannyi marad, vagyis az ötvenes évek végén megtermelt GDP egyharmadánál is kevesebb.[296]

A „második Tienanmen" megrázkódtatása után is folytatódik a fejlődés. 1990 óta a közigazgatást is perbe foghatják az állampolgárok. 1996 óta szigorúan szabályozzák, és egy hónapra csökkentik a vizsgálati fogságot; már három év lett a leghosszabb laocsiao büntetés. Megnövelték az ügyvéd szerepét és függetlenségét; 1990 és 1996 között kétszer annyi lett a számuk. 1995 óta pályázat útján válogatják ki a bírókat (azelőtt gyakran a kiszolgált katonákból, rendőrökből lettek a bírók).[297]

De azért még sok minden kell hozzá, hogy Kína jogállam legyen. Nem mindig alkalmazzák az ártatlanság vélelmét, az ellenforradalmi bűntettet sem törölték a büntető törvénykönyvből, ha óvatosan élnek is vele. 1994 decemberében a köznapibb „börtön" kifejezéssel helyettesítik a „laokajt", de a Jogi Közlöny jónak látja, hogy megjegyezze: „Fegyintézeti rendszerünk működése, jellege és feladatai változatlanok maradnak."[298] A legtöbb per a nyilvánosság kizárásával zajlik le, gyakran sebtiben hoznak ítéletet (a vizsgálat ritkán tart három hónapig, néha meg csak egy hétig), és azt is indokolás nélkül. A káderek tömegesen követnek el korrupciós bűncselekményeket, 1993 és 1995 között mégis csak az ilyen bűntettekért perbe fogottaknak csak kevesebb mint 3%-át tették ki a káderek.[299] A nyolcvanas években összesen a vádlottak 30%-át képviselték a lakosság 4%-át kitevő KKP tagjai, de a kivégzetteknek csak 3%-át.[300] Vagyis szorosak a politikai és bírósági apparátusok viszonyát továbbra is szabályozó befolyási és rokonszenvkapcsolatok. A kilencvenes évek közepén nagy port vert föl a pekingi városházi tisztviselők egy részének sikkasztás miatt való letartóztatása, ám ez viszonylag egyedi eset maradt. Gyakorlatilag sértetlenül ússza meg a fejét mindinkább üzletelésre adó kommunista nómenklatúra.

Végül, továbbra is mindennapi dolog Kínában a halálbüntetés, ez a végletes erőszakcselekmény. Százával van halálos ítélet, köztük olyan „komoly esetek" miatt, mint csempészet, műkincsek törvénytelen kivitele az országból, vagy „államtitkok elárulása" (ennek félelmesen tág a meghatározása). 1982 óta elnöki kegyelem is van, de nem gyakorolják. Évente több ezer a kivégzés, magában Kínában hajtják végre a földkerekség összes kivégzésének több mint a felét; igencsak növekszik a számuk a hetvenes évek végéhez viszonyítva, de a kínai birodalom utolsó évszázadaihoz viszonyítva is.[301] Együtt kell említeni ezt a gyászos valóságot azzal a könnyedséggel, amellyel a kampányok és válságok félresiklanak a fizikai megsemmisítés felé. 1983-ban elszaporodott a bűnözés, emiatt talán egymillió embert is letartóztattak, és valószínűleg legalább tízezret ki is végeztek közülük (sokat nyilvánosan és „nevelő" célzattal, amit tilt elvben a büntető törvénykönyv), „tömegkampány" keretében, ahogy az ötvenes években szokták. Akárcsak akkoriban, most is igyekeznek egy kalap alá venni minden bajkeverőt; sok értelmiségit,

papot, külföldit zaklattak a szellemi környezetszennyezés ellen egyvégtében indított kampányok során.[302] 1 989-ben, amikor egy hónapig tartották megszállva a Tienanmen teret, arról árulkodik a tüntetés letörése, hogy mennyire meg volt rémülve Teng csapata; lövetett, pedig a maoista vezetők visszariadtak tőle 1976-ban; jó ezernyi halott és talán tízezer sebesült lett a vége Pekingben és több száz - gyakran titokban tartott, vagy álcázott (közönséges bűncselekményekkel indokolt) - kivégzés vidéken; mintegy tízezer letartóztatás volt Pekingben és harmincezer egész Kínában. Ezrével ítélték börtönbüntetésre az embereket, és tizenhárom évnyi szabadságvesztést is kaptak a mozgalom megbánást nem tanúsító vezetői. Széltében ismét nyomás és megtorlás nehezedett a családokra, pedig már azt hitték, hogy szakítottak ezzel a gyakorlattal, megint lehajtott fejjel kellett megjelennie a vádlottnak a nyilvánosság előtt, és a vádlott töredelmességének mértékétől és a másokra nézve terhelő vallomásától függött a vele szemben alkalmazott durvaság és az ítélet. Ha a rabok kisebbségét képviselik is a politikai foglyok, mégis van belőlük vagy százezer 1991-ben, és közülük mintegy ezer a friss másképtgondolkodó.[303] A századvég kommunista Kínája gazdagabb, és nem olyan erőszakos, mint Mao Kínája; tartósan ellenáll az utópia és a tisztító polgárháború kísértésének. De soha sem tagadta meg határozottan alapítóját, ezért mindig készen áll rá, hogy ha nagy a baj, megint előveszi Mao egynémely gyászos módszerét.

Tibet: népirtás a világ tetején?

Sehol sem voltak gyászosabbak a Teng-korszak következményei, mint Tibetben; sehol sem volt érzékelhetőbb a folyamatosság a nagy kormányos és a kis kormányos között. Kína ugyan egységes állam, de különleges jogokkal ruházza fel a nemzeti kisebbségeket, a nagyobbakat pedig bizonyos közigazgatási autonómiával. De az a mintegy négy-hatmillió tibeti, aki de facto eltökélten kimutatta, hogy nem éri be ennyivel, vágyakozva gondol vissza arra az időre, amikor még gyakorlatilag a maga ura volt, és történelmi szülőföldje még nem oszlott meg a Tibeti Autonóm Terület (amely Tibetnek alig a felét öleli fel) és több kínai tartomány között; Csinghaj tartomány az ötvenes években keletkezett a tibeti Amdo rovására, a gyér tibeti kisebbségek pedig vajmi kevés jogot élveznek Szecsuan, Kanszu és Jünan tartományban: valószínűleg még annyira sem bántak kesztyűs kézzel velük, mint az Autonóm Területen, és főleg ez vezetett az amdói nomád golok harcosok vad lázadására[304] Észak-Tibetben.

Alig vitatható, hogy drámát éltek át a tibetiek 1950-51 óta, amikor bevonult Tibetbe a Népi Felszabadító Hadsereg. De vajon legtöbbször nem súlyosbította-e ezt a drámát - még az elkerülhetetlen helyi változatokat is tekintetbe véve - a kínai megvetés, a népi Kína egész lakosságának a fennsíkok „elmaradott vademberei” iránt érzett megvetése? Így, a rendszer ellenzéke szerint, 1959 és 196263 között állítólag hetvenezer tibeti halt éhen (mint más félreeső tájakon, itt is az átlagosnál tovább maradtak fenn az éhínség zárványai).[305] Ez a szám a népesség 2-3%-át teszi ki, vagyis aránylag kevesebb itt az embervesztesége, mint országos átlagban. Igaz, hogy Becker friss tanulmánya sokkal nagyobb számokat említ, még 50%-os halálozási arányt is a dalai láma szülőföldjén, Csinghaj tartományban.[306] 1965 és 1970 között - mint máshol, csak kicsit későn - erőszakkal összeköltöztették a családokat katonailag megszervezett népi kommunákba.

Mindenáron ugyanazokat a „nagy” gabonaneműeket akarták termeszteni, amelyeket Kínában szoktak, ezért aztán képtelen újításokat vezettek be - lett is éhínség belőle -, olyasmiket, mint elfuserált öntözőművek és termőteraszok, az ugar megszüntetése - pedig az okvetlenül szükséges a rossz és trágyázatlan talajon -, a hideget és szárazságot tűrő, igénytelen árpa kényes búzával való módszeres helyettesítése, vagy a jaklegelők korlátozása: sok jaktehén el is pusztult, és a tibetieknek nem volt sem tejtermékük (pedig a vaj az egyik fő táplálékuk), sem állatbőrük, hogy befödjék télen a sátraikat - meg is fagytak jó néhányan. A jelek szerint, akárcsak máshol, a kötelező beszolgáltatás is túl nagy volt. Igazán különleges nehézséget az okozott, hogy 1953 után tízezrével költöztettek be kínai telepeseket Kelet-Tibetbe (Szecsuan-ba), ahol megkapták a köztulajdonba vett földek egy részét; hogy mintegy háromszázezer többségi, han nemzetiségű kínait kellett etetni az autonóm területen, ezek közül kétszázezer volt a katona; továbbá hogy 1965-re halasztották a Liu Sao-csi kezdeményezte, és máshol már 1962-ben bevezetett mezőgazdasági liberalizáló intézkedéseket, amelyeket ezzel a jelmondattal jellemeztek Tibetben; „egy háztáji, egy jak”.[307]

Tibetet sem kímélte a kulturális forradalom. 1966 júliusában a vörösgárdisták - köztük tibetiek is[308], ami szétfoszlatja a dalai láma párthíveinek azt a mítoszát, hogy a tibetiek egy emberként állnak szemben a kínaiakkal - átkutatták a magánlakásokat. Mao Ce-tung-arcképeket tettek az oltárokra Buddhák helyett; odaterelték a szerzeteseket a „harci ülésekre”, ahol néha ott is hagyja a fogát az ember; különösen a templomok voltak a begyükben, köztük a leghíresebbek is: maga Csu En-laj kénytelen katonasággal őriztetni a Lhá-szai Potalát (az „élő isten” régi palotáját). A Lhászai Csokhang monostor kifosztása sok-sok hasonló esetet példáz; egy szerzetes tanú szerint: „Több száz kápolna volt. Csak kettő maradt. Az összes többit teljesen kifosztották és bemocskolták. Minden szobrot, szent szöveget és kegytárgyat szétdúltak vagy elvittek... Csak Szakjamu-ni szobra menekült meg a vörösgárdistáktól, a Csokhang kapujában, mert [...] ez a szobor Kína és Tibet kapcsolatát jelképezte. Majd' egy hétig tartott a rombolás. Utána átalakították a Csokhan-got: kínai katonák kaszárnyája lett... Egy másik részét meg [...] vágóhíddá építették át.”[309] A tibeti társadalomban igen nagy súlya van a vallásnak, ezért nyilvánvaló, hogy ezek a korszakra igen jellemző túlkapások még fájdalmasabban érintették a tibetieket, mint másokat. Úgy látszik, hogy itt még a hadsereg is jobban segítette a vörösgárdistákat, mint máshol - legalábbis ha ellenállásra talált -, mert nem fűzték olyan szoros szálak a helyi lakossághoz. De itt is

1968-ban, a mozgalom végén voltak a legnagyobb mészárlások, akár a maoista csoportok közötti harcok során (januárban százak haltak meg Lhászában), akár pedig, főleg nyáron, amikor a hadsereg kikényszerítette egy maga irányította forradalmi bizottság megalakítását. Úgyhogy, mindent összevetve, talán több kínait, mint tibetit öltek itt meg a kulturális forradalom idején.[310]

Mégis messze azok voltak a legrosszabb évek Tibetben, amelyek a kínai csapatok bevonulásával kezdődtek, és 1959-ben (három évvel később, mint az ország többi részében) az erőszakos kollektivizálással, majd utána a felkeléssel, az azt eltipró brutális megtorlással és a vallási és világi uralkodó, a dalai láma és nyomában százezer ember, az országban élő vékony művelt réteg nagy része Indiába menekülésével tetőztek. Az

ötvenes években senki sem láthatta magában Kínában sem nagyon rózsaszínben a világot, de a tibeti fennsíkon igazán végletes erőszakkal lépett föl a hatalom; az volt a célja vele, hogy egyszerre tukmálja rá a kommunizmust és a kínai uralmat egy vadul független, részben (mintegy az egész lakosság 40%-ában) félnomád, részben többé-kevésbé monostori jobbágynépességre. Az évtized közepe felé, a kollektivizálással csak éleződött a helyzet. A khampa nemzetség partizánjainak felkelésére egészen aránytalanul ádáz választ adott a hadsereg. De már 1956-ban, a tibeti újév ünnepén légi bombázással rombolták le Batang-ban a nagy Sode Gaden Phendeling monostort, ahol legalább kétezer szerzetes és zarándok vesztette életét.[311]

Gyászos a borzalmak hosszú sora, és gyakran ellenőrizhetetlen. De minden tanúvallomás olyan egybehangzó, hogy nem alaptalanul mondta a dalai láma erről a korszakról: „Nemcsak egyszerűen agyonlőtték [a tibetieket], hanem agyon is verték, keresztre is feszítették, elevenen el is égették, vízbe is fojtották, meg is csonkították, halálra is éheztették, meg is fojtották, fel is akasztották, halálra is forrázták, élve el is temették, föl is négyelték vagy le is fejezték őket."[312] Vitathatatlanul 1959 a legsötétebb esztendő, akkor tör ki a nagy Csam-vidéki (kelet-tibeti) lázadás, amely végül Lhászára is kiterjed. Lehetetlen megállapítanunk, hogy minek mennyi része van a felkelésben; válasz a népi kommunákra és a nagy ugrásra, ösztönösen kirobbant megmozdulás több éve tartó túlkapások miatt, megint tömegesen beférkőzött a CIA a korábban már guam-szigeti és coloradói támaszpontokon partizánharcra kiképzett csampa harcosok közé?[313] A civil lakosság, minden jel szerint, rokonszenvez a felkelőkkel, befogadja őket, és velük együtt fogja majd elszenvedni a kínai hadsereg tömegbombázásait; senki sem ápol sebesülteket, néha élve temetik el, vagy végül a kóbor kutyák falják fel őket (annak is ez a magyarázata, hogy olyan sok az öngyilkosság a legyőzöttek között). Lhászát is, ezt a gyakran csak muskétával, karddal fölfegyverzett 20 000 tibeti védte erősséget csak 2000 (vagy 10 000?) halott és nagy pusztítás, a célpontnak tekintett Ramócse-templom és maga a Potala palota súlyos megrongálása árán foglalják vissza március 22-én.

A tibeti vezető és vagy százezernyi honfitársa Indiába mene-kült.[314] Még egy nagy lázadás volt Lhászában, 1969-ben, azt is vérbe fojtották. Akkor meg a csampák partizánharca lobbant föl, és tartott 1972-ig. 1987 augusztusa után, legalábbis Lhászában, ismét elkezdődött ez a váltakozás - lázadás, erőszak, újabb lázadás - ugyannyira, hogy 1989 márciusában ostromállapotot hirdettek ki; három napig nyíltan függetlenségi zavargások voltak, kezdődő Kína ellenes pogromok kíséretében. Csang Sao-szung tábornok szerint több mint 600 áldozatot követelt az erőszak másfél év alatt.[315] Megengedhetetlen túlkapások is voltak, különösen a letartóztatott szerzetesnők ellen, de azért szembetűnően megváltoztak a kínai módszerek: már nincsenek mészárlások. De mindent összevetve, kevés olyan tibeti család van, amely ne élt volna át drámát.[316]

Az ötvenes-hatvanas években több százezer tibetit internáltak, összesen talán minden tizedik tibetit; ez volt a jelenkori Tibet legnagyobb tragédiája. A jelek szerint nagyon kevesen kerültek elő élve - néha 2%-ra becsülik őket[317] - a nyilvántartott 166 - többnyire Tibetben és a szomszédos tartományokban létesített - táborból: a dalai láma hivatalának 1984-ben kiadott közleménye szerint 173 000 rab lelte halálát a fogságban. Egész

szerzetesközösségeket hurcoltak el a szénbányákba. Mindent összevetve - minden jel szerint - rettenetesek voltak a fogva tartás körülményei (hideg, éhség, hőség), olyan foglyok kivégzéséről is beszélnek, akik nem voltak hajlandók megtagadni a tibeti függetlenség eszméjét, meg hogy a nagy ugrás idején emberevés is előfordult a rabok között.[318] Minden arra vall, hogy gyanús népség lett a tibetiekből, akik közül láma volt a felnőtt férfiak egynegyede: itt hatból egy felnőttet nyilvánítottak jobboldalinak, Kínában csak húszból egyet. A tibeti síkságon, Sze-csuanban, ahol Mao élelmet találhatott a hosszú menetelés idején, három férfiból kettőt letartóztattak az ötvenes években, és csak 1964-ben vagy 1977-ben bocsátották szabadon őket. A tibeti buddhizmus második legmagasabb méltósága, a pancsen láma tiltakozni merészelt egy Maónak küldött 1962-es feliratban a honfitársait tizedelő éhínség és megtorlás ellen. Csak azt érte el vele, hogy börtönbe vetették, majd házi őrizetben tartották 1977-ig; csak 1988-ban hatálytalanítják ezt az elítélő „végzést".[319]

Meggyőző bizonyíték híján nem gondolhatunk arra, hogy a tibetiek valóságos kiirtását tervezték a kínaiak, de vitathatatlanul kísérletet tettek a kulturális népirtásra. Említettük, hogy a templomok lettek a kiszemelt áldozataik: a kulturális forradalom után már csak 13 működött a tibeti buddhizmus 6259 kegyhelye közül. A többiek közül laktanyává, szerelőcsarnokká vagy börtönné alakították át a legkedveltebbeket; óriási volt a pusztítás, mégis megmaradtak, és már újra meg is nyitották némelyiket. De sokat földig leromboltak, tönkretették vagy ellopták a kincseiket - évszázados kéziratokat, falfestményeket, tankákat (zászlófestményeket), szobrokat stb. -, főleg ha nemesfémeket is tartalmaztak. Egy pekingi öntöde 600 tonna tibeti szobrot szedett össze 1973-ig. 1983-ban egy Lhászából érkezett küldöttség 32 tonna tibeti ereklyét, 13 537 szobrot és szobrocskát talált a kínai fővárosban.[320] Ki akarták irtani a buddhizmust, megpróbáltak kínai nevet adni a tibeti újszülötteknek, és 1979-ig az iskolában is mandarin-kínai nyelven oktatták a gyerekeket; a vörösgárdisták eleve mindkét nembeli tibetinek levágták a varkocsát (az 1911-es mandzsuellenes forradalom kései - és ügyetlen - fölelevenítése); azzal is megpróbálkoztak, hogy rákényszerítsék a tibetiekre a han-kínaiak között akkoriban szokásos ruhaviseleteket.

Tibetben kétségtelenül több erőszakos haláleset volt, mint bárhol másutt egész Kínában. Azért bajosan lehet egész komolyan venni a száműzetésben lévő tibeti kormány 1984-ben közzétett számait; 1 200 000 áldozat, vagyis körülbelül minden negyedik tibeti. Az meg különösen kevéssé látszik valószínűnek, hogy 432 000-en estek el a harcokban. De joggal beszélhetünk népirtásszerű mészárlásokról: annyi volt a halott, annyira nem törődtek a civilekkel és a foglyokkal, és olyan rendszeresen követtek el rémtetteket. A hivatalos számadatok szerint az 1953-as 2,8 millióról 1964-ig 2,5 millióra csökkent az Autonóm Terület lakossága; ha a száműzötteket és a (magában is bizonytalan) születési arányszámot is tekintetbe vesszük, ez úgy 800 000 „többlethalottat" jelenthet, vagyis a vörös khmerek Kambodzsájának embervesztesége-arányát.[321] Ilyen körülmények között igen gyakran félelem lesz úrrá a tibeti nőkön; félnek, hogy elvetélnek, vagy - ha bármilyen rövid időre is korházba kerülnek -félnek a kényszerű sterilizálástól; ez egyfelől a végtelen bizonytalanságérzés újabb jele, másfelől a szigorú születéscsökkentő rendelkezések következménye (ezek sokáig nem vonatkoztak a kisebbségekre, de

újabban a han-kínai többség körében érvényes törvényekhez igazodnak). Úgy hírlik, hogy a KKP főtitkára. Hu Jao-pang annyi nyomorúságot, annyi hátrányos megkülönböztetést látott a hanok és tibetiek olyan elkülönítését tapasztalta, amikor Lhászába látogatott, 1980-ban, hogy elsírta magát szégyenében, és „tiszta gyarmatosításról" beszélt.[322] Sokáig elhagyatva tengődtek havas és istenek lakta hazájukban a tibetiek, de balszerencséjükre hadászatilag igen-igen fontos területen, Ázsia kellős közepében élnek. Vajha nem kellene megfizetniük érte sem testi valójuk eltűnésével - ez, szerencsére, kevéssé valószínű -, sem pedig lelkiségük elvesztésével!

ÉSZAK-KOREA, VIETNAM, LAOSZ

A SÁRKÁNYFOGVETEMÉNY

Pierre Rigoulot:
Vétkek, rémuralom és titok Észak-Koreában

A Koreai Népi Demokratikus Köztársaság (KNDK) 1948. szeptember 9-én jött létre, az országnak a 38. szélességi körtől északra elterülő részén. Az amerikaiakkal 1945 augusztusában aláírt megállapodás szerint a Szovjetuniót bízták meg, hogy igazgassa „ideiglenesen" ezt az övezetet, az Egyesült Államok pedig az említett 38. szélességi körtől délre fekvő Dél-Korea igazgatását vállalta magára.

Hamarosan Észak-Korea bizonyult a világ legzártabb kommunista államának. Ugyanis a szovjet hatóságok csakhamar megtiltották a nemzetközi közösség minden képviselőjének, hogy betegye a lábát északra.

A KNDK első két évében csak fokozódott ez az elzárkózás. Végül, 1950. június 25-én olyan háborút robbantott ki észak, amely igazság szerint még most is tart, mert 1953. július 27-én csak fegyverszünetet írtak alá az ENSZ csapataival, és ennél még többet nyom a latban a sok hazugság, félretájékoztatás, propaganda, valamint az államtitok megszokott körének kitágítása.

De azért nem mindennek a háború az oka: a - még a kommunista világon belül is - befelé forduló észak-koreai kommunista rendszer legigazibb természete (hiszen Észak-Korea a kínai-szovjet viszály idején is csak lapít, egyik fél mellett sem áll ki, sem egészen, sem tartósan) meg az a - kambodzsai vagy albán kommunistákéhoz hasonló - félelme, hogy a külvilági hatások megbontják „a nép és a párt ideológiai egységét", meggyőzően indokolja, hogy az észak koreai állam tökéletesen rászolgál a „remetekirályság" névre, amellyel néha illetik. Elméletileg is igazolják ezt a befelé fordulást, az úgynevezett „dzsucse", vagyis a magukra utaltság, az önállóság, sőt az önelégültség ideológiájával, amely hivatalosan is bekerült a Koreai Munkapárt alapszabályzatába 1970 novemberében, a párt V. kongresszusán.

Ilyen körülmények között senki se várjon átfogó és részletes felvilágosításokat - még annyit sem, mint máshol - arról, hogy igazában milyen is az elnyomás Észak-Koreában, már csak azért sem, mert sem belföldön, sem külföldön nem tudott megszerveződni olyan

ellenzék, mint a Szovjetunióban vagy a kelet-európai országokban, amely összegyűjthette és közzétehette volna az erre vonatkozó adatokat. Be kell hát érnünk értelmezni vagy megfejteni való hivatalos megnyilatkozásokkal, a pár év óta szaporodó, de sokáig csak kisszámú menekültek beszámolóival, a szomszédos országok, különösen Dél-Korea hírszerző szolgálatainak összeszedett adataival. Amelyekkel, persze, óvatosan kell bánnunk.

A kommunista állam megalapítása előtt

Zsenge gyerekkorától kezdve azzal etették erőszakosan az észak-koreai lakosságot a dicstörténészek, hogy Kim Ir Szen rakta le a koreai kommunizmus alapjait. Nem igaz. Messzebbre nyúlik vissza a születése, mert már 1919-ben két csoport is bolseviknek nevezi magát. Moszkva egyik frakciót sem vállalta mindjárt, ezért ádáz küzdelmet vívtak egymás ellen. Így hát kommunisták a koreai kommunizmus első áldozatai. Az „összorosz koreai KP", az úgynevezett „irkutszki csoport" japánellenes partizánjai fegyveresen szálltak szembe egy másik csoporttal, amely egy „koreai kommunista pártot" alakított 1921 júniusában. Több százan lelték halálukat az összecsapásokban, erre a Komintern is úgy érezte, hogy állást kell foglalnia, és meg kell kísérelnie, hogy egységet kényszerítsen a koreai kommunista mozgalomra.

A koreai kommunisták gyakran az első vonalban küzdöttek a japánok ellen (ne felejtsük el, hogy Japán 1910-ben gyarmati sorba kényszerítette Koreát), és a könyörtelen gyarmati elnyomás sok áldozatot szedett a kommunisták soraiból. A Komintern szétverte a kommunistákat, de szinte láthatatlanul, hogy ne a koreai kommunistáknak tulajdonítsák a vereségükért való felelősség egy részét: olyasmikre is hivatkoztak, hogy a külföldön képzett káderek nem ismerték az országot, meg arra, hogy talán hősies elszántságról tanúskodott, de gyászos következményekkel járt tüntetések szervezése olyan jelképes napokon, mint május 1.

Azután még más kommunisták is elestek a frakcióharcokban, amikor Japán veresége után két övezetre osztották az országot. A szovjetek bátran mellőzték az országban már régóta harcoló kommunistákat, és Kim Ir Szent állították az élre, egy mandzsúriai határvidéken harcoló partizánegység egyszerű parancsnokát. 1945 szeptemberében meggyilkoltak Phenjanban néhány kommunista kádert, Kim Ir Szen vetélytársait, olyanokat, mint Hjon Cshun Hjok. Pár tucatot? Pár százat? Még nem ismeretes.

1945-46 telén még nacionalisták is voltak Phenjanban: most őket is üldözőbe vették és letartóztatták. Tény, hogy tiltakoztak a vezetőjükkel, Cso Man Szikkel együtt a nagyhatalmak moszkvai értekezletének 1945-ös decemberi külügyminiszteri döntése ellen, amelynek értelmében legalább öt évre gyámság alá helyezik Koreát. 1946. január 5-én letartóztatták, több mint négy év múlva, 1950 októberében pedig ki is végezték Csót, amikor az északiak kiürítették Phenjant az ENSZ-csapatok közeledtekor. Mondanunk sem kell, hogy sok közeli politikai elvbarátja jutott ugyanilyen sorsra...

A lakosság is megsínyli az elnyomást. Itt, az ország északi részén, a szovjetek mindenestül a maguk képére építenek föl egy államot; kollektivizálásnak utat nyitó földreform, egypártrendszer, a lakosság ideológiai átnevelése a tömegszervezetekben stb. Zaklatnak minden politikai ellenfelet, minden földbirtokost, a földreform minden ellenzőjét, minden olyan állampolgárt, akit azzal gyanúsítanak, hogy együttműködött a

japánokkal. Bajos dolog azért a kommunizmus számlájára írni egy olyan tisztogatás áldozatait, amely akkor is ilyen szigorú lehetett volna, ha nacionalista vezetők hajtják végre. Különben nem is annyira vérfürdővel jár kezdetben a rendszer kiépítése, inkább azzal, hogy százezrek menekülnek a déli övezetbe, az imént említett társadalmi rétegek és általában mindenki, aki félti az életét vagy a javait. Nagyon gyorsan elzárják ugyan északot a déli övezetből érkező vagy hivatalos nemzetközi szervezetek küldöttsége elől, ám 1948-ig többé-kevésbé könnyen át lehet menni északról délre.

A fegyveres harc áldozatai

Az állammá még nem szilárdult kommunista hatalom első három esztendejében még lehetséges a menekülés, ez azonban nem azt jelenti, hogy a kommunista vezetők lemondtak a félsziget lakosságának általános „kommunizálásáról". Igazában valószínűnek és közelinek tekintették Korea kedvük szerint való egyesítését. Az újabban megnyílt moszkvai levéltárak arról tanúskodnak, hogy

Kim Ir Szen türelmetlenül készül rá, hogy megbuktassa azokat, akiket már az amerikaiak „bábjainak" nevez; a szóban forgó báboknak sokkal gyengébb a hadserege, mint az északiaké (az Egyesük Államok attól tartott, hogy nehogy a déliek bocsátkozzanak bele valami kalandba északon), a déli ország különböző részein kommunisták toborozta partizánok sztrájkokkal, sőt merényletekkel tiltakoznak a tekintélyelvű déli hatalomfelfogás ellen, a déli lakosság Kim Ir Szenben és hadseregében bízik (gondolja, de legalábbis mondja Kim Ir Szen).[323] Nem is hagy békét Sztálinnak, amíg az végre jóvá nem hagyja az akciót 1949-50 telén. 1950. június 25-én megindul a tervszerű támadás; az észak-koreai csapatok meglepetésszerűen elözönlik Dél-Koreát. Így kezdődik egy rettenetes háború, amelynek több mint félmillió áldozata lesz az egész koreai lakosságban, körülbelül 400 000 halottat vesztenek és valamivel több sebesültet tartanak nyilván a kínaiak - akik beavatkoznak az észak-koreaiak mellett, amikor az a veszély fenyegeti a koreaiakat, hogy teljes vereséget szenvednek a MacArthur vezette ENSZ-csapatoktól -, legalább 200 000 a halott az észak-koreai katonák között, 50 000 a dél-koreai katonák között, továbbá 50 000 az amerikai halott, és sok millió a hajléktalan. Az ENSZ-erők francia zászlóaljának körülbelül 300 halottja és 800 sebesültje lesz.

Kevés olyan háború van, mint ez, amelynek olyan nyilvánvalóan az az oka, hogy a kommunisták ki akarják terjeszteni - „a nép érdekében" - a befolyási övezetüket. Akkoriban sok francia baloldali értelmiségi - például Jean-Paul Sartre - támogatta azt a kommunista álláspontot, hogy Dél-Korea támadott meg egy békés országot. Ma már - a rendelkezésünkre álló, tanulmányozható levéltárak jóvoltából - nincs helye kétségnek: a kommunizmus számlájára írhatók mindezek a szenvedések, de még mások is, mint a foglyok szenvedései (6000 amerikai és majdnem ugyanannyi más országból, nagyrészt Dél-Koreából való katona halt meg hadifogságban), vagy a Szöulban maradt, és az észak-koreai csapatok által letartóztatott, majd elhurcolt francia és angol diplomáciai személyzet kálváriája, meg a Dél-Koreában tevékenykedő hittérítőké, akiket

szintén deportáltak.[324]

Tudjuk, hogy három évi háborúskodás után, 1953 júliusában fegyverszünetet írtak alá, amely demilitarizált övezetet hozott létre a két Korea között, nagyjából az eredeti

határvonalon, vagyis a 38. szélességi kör mentén. Nem békét, hanem fegyverszünetet. Azért később is sok áldozatot szedtek a dél ellen folytatódó észak-koreai betörések és támadások. A válogatás nélkül polgári személyek és katonák ellen intézett északi csapások közül az 1968-as támadást említhetjük, amelyben egy harmincegy tagú kommandó támadta meg a dél-koreai elnöki palotát (csak egy támadó élte túl az ostromot), a szöuli kormány tagjai ellen Burmában, Rangunban 1983. október 9-én elkövetett merényletet - tizenhat halott, köztük négy dél-koreai miniszter -, vagy a Korean Airline száztizenöt utassal repülő gépének fölrobbantását 1987. november 29-én.

Észak-Korea nemcsak gyanúsított, hanem bűnös is. Letartóztattak egy szolgálatában álló terrorista nőt, és ő elmondta, hogy mi volt Phenjan célja ezzel a merénylettel: azt akarta bebizonyítani, hogy dél nem képes szavatolni a pár hónap múlva esedékes szöuli olimpiai játékok biztonságát, és rombolni akarta Dél-Korea tekintélyét.[325]

Tegyük hozzá, hogy az egész tőkés világ ellen folyik itt a háború, hogy a hatvanas-hetvenes években különféle terrorista csoportok menedéke volt Észak-Korea, így az Izraelben merényletekkel jeleskedő Japán Vörös Hadsereg, a palesztin fedajin csoportok, a fülöp-szigeteki partizánok stb. is itt húzták meg magukat.

Az észak-koreai állampárt kommunista áldozatai

Emlékszünk rá, hogy Hruscsov bejelentése elsősorban Sztálinnak a kommunisták ellen elkövetett bűneit leplezte le. Észak-Koreában is hosszú lenne a Munkapártban végrehajtott tisztogatások áldozatainak névsora. Összeszámolták: az első észak-koreai kormány huszonkét tagja közül tizenhetet gyilkoltak meg, végeztek ki vagy tüntettek el![326]

Alig írták alá a panmindzsoni fegyverszünetet, híre járt, hogy tisztogatás indult az észak-koreai pártban magas rangú káderek ellen. 1953. augusztus 3-án egy „nagy per” adott alkalmat azoknak a „belső” kommunistáknak az elpusztítására, akiket az amerikaiak javára kifejtett kémtevékenység és a rendszer megdöntésére irányuló kísérlet miatt ítéltek el. Méray Tibor magyar újságíró és író jelen volt a per tárgyalásán. Már korábban, 1951 júliusában-augusztusában, a keszongi tárgyalásokon megismerkedett az egyik vádlottal, az észak-koreai küldöttség másodtolmácsával. Szol Dzsang Szik költővel, Shakespeare koreai fordítójával.

A 14-es

Minden rab kabátjának egy nagy szám volt a hátára varrva. A fővádlott volt az l-es, és így voltak megszámozva, a vád csökkenő súlya szerint, 14-ig. Szol Dzsang Szik volt a 14-es.

Alig ismertem rá. Egykori szép, szenvedélyes arca komor volt, és fáradtságról, beletörődésről tanúskodott. Már kihunyt a fény sötét, épp csak egy kissé keskeny szeméből. Gépiesen mozgott. Évek múlva tudtam meg, hogy nagyon jól táplálták a vádlottakat néhány hétig, a nyilvános megjelenésük előtt, hogy jobban mutassanak, a kínzások és szenvedések után. Ha nyilvánosan folyt le a per, azt az érzetet akarták kelteni a hatóságok a hallgatóságban, különösen a nyugati sajtó képviselőiben, hogy jó

húsban, jó egészségben vannak a vádlottak, testileg, lelkileg egyaránt. Ott, Koreában nem voltak nyugati tudósítók, csak a szovjet sajtó és más kommunista újságok képviselői voltak jelen; nyilvánvalóan azzal céllal rendezték ezt a pert, hogy bebizonyítsa a vádlottak bűnösségét, megalázza ezeket az embereket, akik valamikor többé-kevésbé fontos személyiségek voltak, de ma csak vádlottak.

Ettől eltekintve, nagyon hasonlított ez a per a különféle magyar, csehszlovák vagy bolgár politikai perekhez. Úgy feldúlt, hogy így láttam viszont Szolt, és olyan hézagos volt a fordítás, hogy alig emlékszem rá, pontosan mivel is vádolták őket (csak abban reménykedtem, hogy Szol nem lát meg, és azt hiszem, nem is láthatott, mert elég zsúfolt teremben voltunk). Amennyire emlékszem, olyasmiről folyt a szó, hogy összeesküvés a koreai népi demokrácia ellen meg valami terv a nemzet szeretett vezére. Kim Ir Szen meggyilkolására. A régi hűbéri rend visszatérését kívánták a vádlottak... Továbbá Li Szin Mannak akarták a kezére játszani Észak-Koreát, és ráadásul kémkedtek az amerikai imperialisták és azok fizetett ügynökei javára...[327]

Nem kevés magas rangú tisztviselő akadt a vádlottak között, többek közt Li Szen Jop, a kommunista párt központi bizottságának egyik titkára, Paik Hjung Bok a belügyminisztériumból és Cso Ir Mjung kulturális és propagandaügyi miniszterhelyettes. Szol elég kis hal volt ebben a társaságban. Sokuk Dél-Koreából jött.

Pak Hon Jong külügyminiszter régi kommunista volt, már igen régóta harcolt az országban; most őt is halálra ítélték 1955. december 15-én, és ki is végezték három nap múlva mint „amerikai titkos ügynököt". Mások is sorra kerültek 1956-ban; akkor tették el láb alól Mu Cshongot, az úgynevezett „jenani csoport" képviselőjét, a VIII. kínai menetoszlop egykori tábornokát, az észak-koreai tüzérség parancsnokát, aki - a dél és az ENSZ ellen folyó háborúban - a vezérkar főnöke lett az egyesített kínai-észak-koreai erők főhadiszállásán. Egy másik tisztogatás szovjetekhez közel álló káderek ellen irányult, olyanok ellen, mint Ho Kaj, majd megint a kínaiak

emberei, az úgynevezett „jenani csoport" káderei, például Kim Du Bong ellen fordultak 1958 márciusában, akkor, amikor más - hruscsovi reformokra hajló - káderek is lebuktak. Más tisztogató hullámok is voltak, így 1960-ban, 1967-ben (ekkor küldik táborba Kim Kvang Hjupot, a párttitkárság titkárát), 1969-ben (ekkor a dél elleni titkos akciókkal megbízott Hu Hak Bong a legismertebb áldozat, de arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a phenjani Idegennyelvi Forradalmi Intézet huszonnégy diákjának is nyoma vész), 1972-ben (táborba kerül Pak Kum Cshul volt miniszterelnök-helyettes, a politikai bizottság tagja), 1977-ben (ekkor Li Jong Mut is táborba küldik, a politikai bizottság egykori tagját, és jónéhány diák is eltűnik, lebukott káderek gyerekei), 1978-ban, 1980-ban stb.

Valójában nem esetlegesek, nem alkalmi jellegűek ezek a tisztogatások, hanem a szerkezetből adódnak. Lehet, hogy csak nemrégiben, 1997-ben is volt tisztogatás az év elején, katonatisztek és olyan újító hajlamú pártkáderek ellen, akiknek Kang Szon Szan miniszterelnök állt az élén. A menekültek beszámolói szerint, valahányszor feszültség támad - mert újabb anyagi megpróbáltatások nehezednek a lakosságra -, kommunista kádereket tesznek meg bűnbaknak, táborba küldik vagy kivégzik őket, így kerülik el, hogy

akár a legcsekélyebb felelősség is a hatalomra háruljon.

A kivégzések

Nem ismeretes, hogy hány kivégzés volt, de kiolvasható valami az észak-koreai büntető törvénykönyvből: nem kevesebb mint negyvenhét bűncselekménynek lehet halál a büntetése. Így osztályozhatjuk őket:

- bűncselekmények az állam szuverenitása ellen;
- bűncselekmények az államigazgatás és az állami tulajdon ellen;
- bűncselekmények személyek ellen;
- bűncselekmények az állampolgárok javai ellen;
- katonai bűncselekmények.

A hatvanas-hetvenes évek észak-koreai büntetőrendszerének legjobb szakértője, Kang Ku Cshin megpróbálkozott a becsléssel, csak a párton belül, az 1958-60-as nagyon brutális megtorlási időszakban végrehajtott tisztogatások alapján. Őszerinte körülbelül kilencezer embert zártak ki ekkor a pártból, állítottak bíróság elé és ítéltek halálra! Ha kivetítjük ezt a komoly becslést, és számításba vesszük az ismeretes (tucatnyi) tömeges tisztogatásokat, tekintélyes számot kapunk: kilencvenezer kivégzést. Megismételjük, ez csak nagyságrend: a phenjani levéltárak majd csak később szólalnak meg.

A menekültektől is hallhattunk ezt-azt nyilvános kivégzésekről, amelyeket a „civil" lakosságnak szánnak, és olyan bűntettekért hajtanak végre, mint „üzletszerű kéjelgés", „árulás", gyilkosság, nemi erőszak, „szervezkedés"... Közreműködésre is bujtogatják a nézőközönséget, és akkor ordítozás, szitkozódás, sőt kődobálás kíséri az ítélet-végrehajtást. Valóságos ösztönzött lincselés ez: agyonverik az elítéltet, és közben jelmondatokat kiabál a tömeg. Sokat számít itt, hogy ehhez vagy ahhoz az osztályhoz tartozik az ember. Két tanú is állította az Asia Watch vizsgálóbiztosainak, hogy csakis az „alacsonyabb rétegekhez" tartozó állampolgárok esetében büntethető halállal a nemi erőszak.

Párt irányította bírák - kezdettől fogva azt kívánják tőlük, hogy szigorúan a marxista-leninista jogelmélet szerint járjanak el -, perek, amelyeknek csak egy részében hozzák meg a szabadságvesztéses vagy halálos ítéleteket - hiszen valójában egyszerűbben célravezető eljárások is vannak -, párt irányította ügyvédek; mindez együttvéve ad képet az észak-koreai igazságszolgáltatási rendszer természetéről.

Börtönök és táborok

Li Szun Ok asszony a Munkapárt tagja és egy káderekneк fenntartott ellátó központ vezetője volt. Ő is áldozatul esett az egyik rendszeres tisztogatásnak, őt is letartóztatták más elvtársaival együtt. Sokáig kínozták vízzel és villanyárammal, verték és nem hagyták aludni, végül mindent bevallott, amit kívántak tőle, például azt, hogy megkárosította az állami tulajdont; végül tizenhárom évi börtönre ítélték. Mert bizony börtön volt az, ha hivatalosan nem ezzel a szóval jelzik is. Hatezer ember, köztük kétezer nő robotolt állati módon ebben a fegyintézetben, reggel fél hattól éjfélig, és gyártotta a papucsot, pisztolytáskát, zsákot, derékszíjat, gyújtószerkezetet, művirágot A terhes rabnőket brutálisan elvetéltették. Minden -börtönben született - gyereket megfojtottak, vagy könyörtelenül elvágták a torkát.[328]

Más beszámolókból már régebben is megismerhettük az ottani mostoha börtönviszonyokat. Ali Lameda venezuelai kommunista költőnek köszönhetünk egy különlegesen érdekes beszámolót, amely azt mondja el, hogy mi történt az észak-koreai börtönökben a hatvanas és hetvenes években; Lameda az észak-koreai rendszer híveként érkezett Phenjanba, és ott hivatalos propagandaszövegek fordításával foglalkozott. De némi kétségét fejezte ki az említett propaganda hatásosságáról, ezért letartóztatták 1967-ben. Egy évet töltött vizsgálati fogságban, azalatt őt ugyan nem kínozták, de azt állítja, hogy hallotta megkínzott rabok fájdalmas ordítását. Vagy húsz kilót fogyott az előzetes letartóztatásban, és kelések, fekélyek borították a testét.

Az Amnesty International kiadásában megjelent füzete azt a bírósági bohózatot idézi föl, amelynek végén húszévi kényszermunkára ítélték „szabotázs- és kémkedési kísérlet miatt, és azért, mert megpróbált bejuttatni idegen ügynököket Észak-Koreába"; raboskodása körülményeit is leírja,[329] majd azt, hogy milyen módon nyerte vissza a szabadságát hat év múlva, a venezuelai hatóságok ismételt közbenjárására.

Más beszámolók arról szólnak, hogy az éheztetés fegyverével is igyekeztek megtörni a rabok ellenállását. Nemcsak kevés volt az élelem, hanem azért is mindent megtettek, hogy élvezhetetlenné tegyék a kiosztott fejadagokat. Gyakran megbetegedtek a rabok: nem volt ritka a hasmenés, a bőrbetegség, a tüdőgyulladás, a májgyulladás és a skorbut.

A börtönök és táborok egy megtorlást szervező, nagy intézményrendszerbe illeszkednek. Az alábbi fegyintézetfajtákat különböztethetjük meg:

- „Segélyállomások", átmeneti börtönfélék, ahol a foglyok bíró

ságí tárgyalásra várnak, enyhe politikai vétségek vagy nem politikai vétségek és bűncselekmények miatt.

- Munka által való „átnevelő központok"; mindegyikben százkétszáz társadalomellenesnek, lustának vagy éppen munkakerülőnek ítélt személyt tartanak fogva. Majdnem minden városban van ilyen. Három hónaptól egy évig terjedő időt tölt ott, aki bekerül, gyakran ítélet, vagy akár kézzelfogható vádemelés nélkül.

- Kényszermunkatáborok. Jó tucatnyi van belőlük az országban, és mindegyikben ötszáz-kétezerötszáz személyt tartanak. Közönséges bűnözők itt a rabok - lopással, gyilkossági kísérlettel, nemi erőszakkal vádolják őket -, de politikai foglyoknak és olyan embereknek a gyerekei is, akiket azért tartóztattak le, mert el akartak menekülni az országból stb.

- „Deportáló-övezetek", ahová a megbízhatatlan elemeket viszik

(olyan emberek családtagjait, akik délre menekültek, régi földbirtokosok családtagjak stb.). Távoli vidékeken jelölik ki ezeket a kényszerlakhelyeket, és tízezreket tartanak ott fogva.

- „Különleges diktatúra-övezetek"; ezek az igazi gyűjtőtáborok, ott vannak a politikai foglyok. Egy tucatnyi van belőlük, és százötven-kétszázezer ember raboskodik bennük. Bizonyára feltűnik, hogy az egész lakosságnak csak alig 1%-át teszi ki ez a szám, és ez lényegesen kevesebb, mint a szovjet Gulag rabjainak száma az ötvenes évek elején. Nyilvánvaló, hogy nem valami különleges kíméletesség jelének kell felfognunk ezt a „teljesítményt", hanem inkább annak bizonyítékát kell látnunk benne, hogy itt sokkal magasabb színvonalat ért el a lakosság ellenőrzése és megfigyelése.

Főleg az ország északi részén találhatók ezek a különleges diktatúraövezetek, hegyes és gyakran nehezen megközelíthető vidékeken. Valószínűleg Jodok körül van a legnagyobb, ott ötvenezer ember lehet. Itt van, egy nagyon elhagyatott tájon a jongpjangi és pjondzsoni tábor, a környék rabjainak körülbelül kétharmadával, valamint a kuupi, ibszoki és daeszuki tábor, ahol egymástól is elkülönítve őrzik a valamikor Japánban élők családtagjait és az egyedülállókat. Más különleges diktatúraövezetek is vannak, Kecshonban, Hvaszongban, Hönjongban. Cshong-dzsinban.

Az ötvenes évek végén létesítették ezeket a táborokat, hogy „politikai foglyokat" zárjanak el bennük, és Kim Ir Szen pártellenzékét. Különösen 1980-ban duzzadt föl a táborlakók száma, egy nagy „tisztogatás" után, amikor a pártellenzék vereséget szenvedett a Munkapárt VI. kongresszusán, a dinasztikus kommunizmus intézményesítésének kérdésében. Némelyik tábor, mint a Jodok környéki 15-ös, két részre oszlik: a „forradalmasító részleg" rabjai még remélhetik, hogy valaha szabadlábra kerülnek, de a „szigorított biztonsági részlegből" soha senki sem kerülhet ki többé.

A forradalmasító részlegben főleg a politikai elitből származó rabok vannak és a Japánból hazatelepültek közül olyanok, akiknek személyes kapcsolataik vannak Észak-Koreához barátságos japán társaságok vezetőivel.

A táborok foglyai közül kevesen tudnak külföldre menekülni, de azok ijesztően írják le az ottani életet: magas szögesdrót kerítések, farkaskutyák, fegyveres őrök, körös-körül aknamezők. Teljességgel elégtelen a táplálkozás, tökéletes a külvilágtól való elzártság, kemény a munka (bánya, kőfejtés, öntözőcsatorna-ásás, favágás körülbelül napi tizenkét órán át, ezenkívül napi két óra „politikai képzés"). De talán mégis az éhezés a legnagyobb szenvedés, és a rabok minden követ megmozgatnak, hogy elejtsenek egy-egy békát, patkányt vagy gilisztát.

Azzal kell kiegészítenünk ezt a - mindent összevetve, borzalmasságában klasszikus - képet, hogy megemlítjük a rabok fokozatos testi leromlását, a foglyok olyan „különleges" munkákra való felhasználását, mint titkos alagútfúrás, vagy az atomkutatókban való veszélyes munkájukat, sőt az élő céltábla szerepét is, amelyet rabokra osztanak ki a fegyőrök lőgyakorlatain. A kínzás és a nemi erőszak is az észak-koreai rabok életének legvisszataszítóbb fejezetei közé tartozik.

Még arra is utalhatunk, hogy a rendszer a felelősség családi jellegét hangoztatja: sok család azért van táborban, mert elítélték a család egyik tagját; 1958-ban, a Kim Ir Szen ellenfelei ellen végrehajtott nagy tisztogatás idején még gyakran harmadíziglen büntették a vádlottat, de ma már enyhülőben van ez a szigor. Azért aránylag friss beszámolók is hírt adnak erről a furcsa jogértelmezésről. Egy fiatal menekült, Kang Csul Hvan kilencéves korában került be a táborba 1977-ben. Apjával, egyik fivérével és két nagyszülőjével együtt internálták, mert letartóztatták a nagyapját, a Japánban élő koreaiak kiotói társaságának egykori vezetőjét, aki hízelgő megjegyzéseket tett a kapitalista országok életéről.

Tizenöt éves koráig a gyerekekre kiszabott rend szerint élt Kang Csul Hvan a táborban: délelőtt iskola (ahol főleg a nemzet géniuszának. Kim Ir Szennek az életét tanították), délután munka (gyomlálás, kavicsgyűjtés stb.).[330]

A háború elején, 1950 júliusában észak-koreai fogságba esett francia diplomaták

beszámolójára hivatkozzunk? Vagy a koreai part menti vizeken 1968-ban elfogott megfigyelőhajó, a Pueblo amerikai legénységére? Különlegesek a két eset körülményei, de mindkét személyzet elbeszéléséből kiderül a kihallgatók gorombasága, az emberélet iránt tanúsított közönye és a fogva tartás módszeresen rossz feltételei.[331]

1992-ben két menekült más adatokat is közölt a legnagyobb észak-koreai tábor, a jodoki tábor életéről. Például azt állították: olyan mostohák a börtönviszonyok, hogy hiába van villanyáram a drótkerítésben, hiába vannak kilométerenként figyelőtornyok, hiába tudják biztosan, hogy kudarc esetén nyilvános per és kivégzés vár rájuk a többi rab szeme láttára, évenként vagy tizenöten mégis megpróbálkoznak a szökéssel. Ők is a kommunizmus halálos áldozatainak számát gyarapítják, mert - e szerint a két ember szerint -onnan még senkinek sem sikerült megszöknie.

Inkább abból az egyedülálló beszámolóból idézünk, amely nemrégiben került nyilvánosságra egy hönjong-vidéki tábor egykori fegyőre jóvoltából. Ez az ember, aki 1994-ben szökött át Kínába, majd onnan Szöulba ment, tetemesen kitágította a koreai gyűjtőtáborok világára vonatkozó ismereteinket.[332] Ez az An Mjong Csul nevű tanú azt mondja, hogy „semmirekellőket” végeznek ki: „Azokat, akik engedetlenek, lázadoznak, gyilkosok, terhes nők (mert minden nemi kapcsolat szigorúan tilos a raboknak), azokat, akik állatokat ölnek, pusztítják a termeléshez szükséges anyagokat. A sötétzárkában egy nagy darab fát kötnek behajlított lábuk és a fenekük közé, és így térdepeltetik őket. Egy idő múlva olyan pusztítást végez a szervezetükben a rossz vérkeringés, hogy akkor sem tudnak járni, ha megszabadítják őket, és meg is halnak pár hónap múlva.”

Lapáttal

Ki hajtja végre a kivégzéseket? Az állambiztonságiakra van bízva; agyonlövik az áldozatot, ha nem akarják összepiszkolni a kezüket, vagy lassan ölik meg. ha kíváncsiak a haláltusájára. Így megtanultam, hogy bottal, megkövezéssel vagy lapáttal is lehet ölni. Megesik, hogy játékból ölnek rabokat, lövészversenyt rendeznek, és rabokra lőnek. Az is megesik, hogy arra kényszerítik a halálra szántakat, hogy verekedjenek, és kölcsönösen tépjék-szaggassák cafatokra egymást. [...] A két szememmel is többször láttam iszonyúan megcsonkított tetemeket: a nők ritkán halnak meg békésen. Láttam késsel levagdalt melleket, lapátnyéllel átdöfött nemi szerveket, kalapáccsal betört tarkókat. [...] Egészen köznapi dolog a halál a táborban. A „politikai bűnözök” meg küszködnek, ahogy tudnak, az életükért. Mindent megtesznek érte, csak valamivel több kukoricát vagy disznózsírt kapjanak. De hiába küszködnek, a táborban átlagosan minden nap meghal négy-öt rab éhen, balesetben vagy... kivégzés következtében.

Szinte elképzelhetetlen a szökés a táborból. Ha egy fegyőr elfog egy szökevényt, remélheti, hogy fölveszik a pártba, majd az egyetemre. Némelyik őr arra kényszeríti a rabokat, hogy másszanak föl a szögesdrót-kerítésre. Akkor rájuk lő, és úgy tesz, mintha szökés közben tartóztatta volna föl őket.

Az őrökön kívül kutyák is vigyáznak a politikai bűnözőkre. Gyilkoló gépnek használják ezeket a remekül idomított, rémítő állatokat. 1988 júliusában, a 13-as táborban kutyák támadtak meg két foglyot. Csak a csontjuk maradt meg. 1991-ben is széttéptek ezek a kutyák két tizenöt éves fiút.

Már nem nyilvános a kivégzés a táborban. Azelőtt az volt, de olyan mindennapos lett az öldöklés, hogy végül már nem félelmet, hanem fölháborodást keltett. Állig fölfegyverzett őrségnek kellett vigyáznia a vesztőhelyet, és 1984 óta már titokban hajtják végre a kivégzéseket.

An azt állítja, hogy kihallgatott egy beszélgetést; a 13-as tábor őrparancsnoka és a keretlegénység két másik tagja olyan módszerekről társalgott, amelyekről azt hittük, hogy csak a náci megsemmisítő táborokban voltak szokásosak. „Elvtárs - mondta az egyikük, egy szakaszparancsnok-helyettes -, tegnap úgy láttam, hogy füst szállt fel a hármas részleg[333] kéményéből. Igaz, hogy hullákat préselnek össze, hogy zsírt sajtoljanak belőlük?”

Az őrparancsnok azt válaszolta, hogy egyszer elment egy domb mellé, a hármas részleg alagútjához.

„Vérszagot éreztem, és a falakon odaragadt emberi hajat láttam... Nem is tudtam aludni aznap éjszaka. A bűnözők csontjának elhamvasztása okozza azt a füstöt, amit láttál. De ne beszélj róla, különben megbánod. Ki tudja, mikor kapsz egy babszemet [golyót] a fejedbe?”

Más őrök meg a táborban folyó kísérletekről beszéltek neki; például azért ítéltek éhhalálra rabokat, hogy tanulmányozzák, meddig bírják az éhezést:

„Azok, akiket kijelölnek a kivégzések és a kísérletek végrehajtására, beszeszelnek az öldöklés előtt. Most már valóságos szakértők; megesik, hogy úgy vágják fejbe hátulról kalapáccsal a rabokat, hogy a szerencsétlenek elvesztik az emlékezőtehetségüket; ezekből az élőhalottakból lesz az élő célpont a lőgyakorlatukhoz. Ha már kevés az ember a hármas részlegben, előáll egy fekete autó, »a holló«, hogy újakat szállítson; ilyenkor rémület fogja el a rabokat. Havonta egyszer jelenik meg a holló a táborban, és negyven-ötven embert visz el, ki tudja, hová...”

A letartóztatások mindig jogi eljárás nélkül, csendben történnek, még a szülők vagy a szomszédok sem tudnak semmit róluk. Amikor észreveszik, hogy eltűnt az ismerősük, óvatosak, nem kérdeznek semmit, félnek, hogy ők is pórul járnak.

Ennyi borzalom után alig merjük szóba hozni, hogy 1967 óta Szibériában is voltak észak-koreai favágótáborok, pedig ott is kemény volt a munka, kevés az élelem, fegyveres őrök vigyáztak, sötétzárka várt mindenkire, aki megsértette az észak-koreai fegyelmi szabályokat stb.

A Szovjetunió összeomlásakor, több szökött favágó beszámolója és Szergej Kovaljovnak, egy Borisz Jelcin mellett működő emberjogi bizottság vezetőjének erőfeszítései jóvoltából ezeknek a különleges vendégmunkásoknak a körülményei is megjavultak, már nemcsak az észak-koreai hatóságok ügyelnek föl rájuk.

Álljunk meg egy pillanatra! Mint a párton belüli tisztogatások esetében, itt is csak a nagyságrendre vagyunk kíváncsiak. Egy tanú becslése szerint naponta öt ember halt meg a tízezer rabot fogva tartó 22-es táborban; tekintve, hogy összesen körülbelül 200 000 embert őriznek[334] az észak-koreai gyűjtőtáborokban, ez azt jelenti, hogy naponta összesen százan, évente pedig úgy 36 500-an halnak meg. Ha megszorozzuk ezt a számot 45-tel (az 1953-tól 1998-ig terjedő időszak évszámával), körülbelül 1,5 milliót

kapunk: ennyi halott szárad a koreai kommunizmus lelkén.

Ellenőrzik a lakosságot

Sűrített borzalom a tábor; de a táboron kívül is alig van szabadság. Olyan hely Észak-Korea, ahol tagadják az egyén szabad akaratát és a személyi önállóságot. „Az egész társadalomnak szilárdan össze kell forrnia egy egységes politikai erőbe, amely egy szívvel-lélekkel, egy akarattal, egy lélegzettel menetel a legfőbb vezér irányítása alatt" - hangoztatta egy rádióban is felolvasott vezércikk 1986. január 3-án. Észak-Koreában lépten-nyomon találkozunk ezzel a parancsoló jelmondattal: „Úgy gondolkodjatok, beszéljetek és cselekedjetek, mint Kim Ir Szen és Kim Dzsong II..."

A társadalomban - fölülről lefelé haladva - az állam, a párt, annak tömegszervezetei vagy rendőrsége ellenőrzik az állampolgárokat valaminek a nevében, amit úgy hívnak, hogy „a párt tíz, egységteremtő alapelve". Még ma sem az alkotmány, hanem ez a szöveg igazgatja az észak-koreaiak mindennapi életét. Érzékeltessük a szellemét, de elégedjünk meg a 3. cikkely idézésével: „Teljes mértékben érvényt szerzünk vezérünk tekintélyének."

1945-ben létrejött egy társadalombiztonsági hivatal (úgy értsük, hogy egy olyan hivatal, amelynek az volt a feladata, hogy társadalmi téren ellenőrizze a lakosságot), 1975-ben egy országos cenzúrabizottság (amely nyilvánvalóan már azelőtt is régóta létezett), és

1977-ben egy másik bizottság, a „Szocialista Élet Jogi Bizottsága[335] .

A politikai rendőrség 1973-ban megalakította az Országos Politikai Védelmi Minisztériumot (ma már máshogy hívják; Nemzetbiztonsági Hatóság), amely különféle osztályokra oszlik (a 2-es osztály a külföldiekkel foglalkozik, a 3-as a határőrizettel, a 7-es a táborokkal stb).

Hetenként egyszer mindenkit „meghívnak" egy kis világnézeti tanfolyamra, és ugyancsak hetenként egyszer mindenkit elvárnak egy kritika-önkritikai (Észak-Koreában úgy hívják; „életmérleg-") gyűlésre. Mindenkinek legalább egy politikai hibával kell vádolnia magát, és legalább két szemrehányással kell illetnie a gyűlés résztvevőit.

Az észak-koreai káderek vitathatatlanul kiváltságos helyzetben vannak anyagilag és táplálkozás tekintetében, de szigorúbban a körmükre is néznek: különleges lakótömbbe vannak összeköltöztetve, lehallgatják a telefon- és más beszélgetéseiket, ellenőrzik a birtokukban lévő magnó-és videokazettákat, „javítás" vagy „gázszivárgás miatti szerelés" örve alatt. Ám, egy kapcsolás gátló berendezés miatt, minden észak-koreai csakis az állami rádió- és televíziócsatornák közül válogathat; minden utazáshoz a helyi hatóságok és a munkahelyek hozzájárulása szükséges; Phenjanban, a fővárosban és a koreai szocializmus kirakatában - ahogy több más kommunista államban is szokásos - szigorúan ellenőrzik a letelepedést.

Szellemi népirtáskísérlet?

Nemcsak testi, hanem lelki kényszer vagy sérelem is a megtorlás és rémuralom. Lelki rabság is lehetséges, és nem is az a legcsekélyebb züllesztés. Úgy hivatkoztunk körképünk elején ennek az országnak az elzártságára, mint valami módszertani

záradékra: lehetetlen erről az államról olyan átfogó, pontos és megbízható értesüléseket szerezni, amilyeneket szeretne az ember. De vitathatatlanul az észak-koreai kommunizmus bűntettei közé tartozik a külvilágtól való elzártság, és vele együtt a páratlanul erőszakos, állandó ideológiai támadás. Igaz, mégis az emberi lény rendkívüli ellenálló képességéről tanúskodnak a háló lyukain ki-kibújó menekültek. Ebben az értelemben mondják a totalitarizmus ellenfelei, hogy mindig van „játéktere" az ellenállásnak, és hogy soha sem lesz semmi abból a Nagy Testvér áhította „totalitásból".

Észak-Koreában kétirányú propaganda működik. Klasszikusan marxista-leninista az egyik irány: a szocialista és forradalmi állam a lehető legjobb életet kínálja elégedett állampolgárainak. De azért változatlan éberségre van szükség az imperialista ellenséggel szemben (annál is inkább, tehetnék hozzá manapság, mert sok „elvtárs" beadta a derekát külföldön). Nacionalista és régimódi a másik irány: az észak-koreai hatalom fittyet hány a dialektikus materializmusnak, és a mitológia segítségével akarja elhitetni Kimék dinasztiájának alattvalóival, hogy ég és föld összefog a gazdáikkal. Így, 1996. november 24-én (hogy csak egyetlen példát említsünk ezer közül) azt állította a hivatalos észak-koreai hírügynökség, hogy váratlanul sűrű köd ereszkedett le a vidékre, amikor Kim Dzsong Il megszemlélte az észak-koreai hadsereg egységeit Panmindzson-ban.[336] Így az egyes számú vezető mindenfelé jöhetett-mehetett, kifürkészhette az „ellenséges állásokat", de őt bizony senki sem vehette észre. Titokzatos módon, éppen akkor szállt föl a köd, és derült ki az ég, amikor Kim Dzsong Il lefényképeztette magát egy katonacsoporttal... A Sárga-tenger egyik szigetén is valami hasonló történt. Egy előretolt megfigyelőpontra érve egy műveleti térkép tanulmányozásába fogott. Egyszeriben elállt az eső és a szél, szétoszlott a felhő, és kisütött a nap... Arról is szó volt ugyanannak a hivatalos hírügynökségnek a jelentéseiben, hogy „egy sor rejtelmes jelenség történt egész Koreában a Nagy Vezér halálának harmadik évfordulója előtt [...] Hirtelen fölragyogott a sötét égbolt a kum-cshoni járásban [...] és három vörös felhőcsoport indult el Phenjan irányában... Július 4-én, 20 óra 10 perc körül elállt a reggel óta zuhogó eső, és kettős szivárvány feszült ki az elnök szobra fölé [...], majd egy tündöklő csillag ragyogott fel az égen a szobor fölött" stb.[337]

Szigorú rangsor

Ez az állam a szocializmust hangoztatja, de nemcsak gúzsba köti és ellenőrzi a lakosságát, hanem nyilván is tartja társadalmi, földrajzi származással (déli vagy északi családból származik valaki?), politikai előéletével, a rendszerhez való hűségének újabb jeleivel kapcsolatos alapelvek szerint. Az egész népesség „tudós" fölszeletelése ment így végbe az ötvenes években. A bürokrácia segítségével nem kevesebb, mint ötvenegy csoportot állapítottak meg, és nagymértékben meghatározta az állampolgárok anyagi, társadalmi és politikai jövőjét, hogy ezek közül melyikbe tartoznak. Egyszerűsödött a nyolcvanas években ez a valószínűleg nehezen kezelhető rendszer, és ötvenegyről mindössze háromra csökkent a társadalmi csoportok száma. Igaz, így is bonyolult a „nyilvántartás", mert ezeken a „osztályokon" kívül különösen szemmel tartanak a titkosszolgálatok bizonyos, bármely osztályban megtalálható „csoportokat", nevezetesen a külföldről érkezett embereket, akár külföldön laktak azelőtt, akár csak látogatóban

jártak külföldön.

Megkülönböztetnek hát „központi” osztályt (a társadalom „magvát”), egy „bizonytalan” osztályt és egy „ellenséges” osztályt, amely körülbelül az észak-koreai népesség egynegyedét teszi ki. Az észak-koreai kommunista rendszer egyfajta apartheidet művel ezzel a különbségtétellel: egy „jó családból való”, például egykori japánellenes partizánokat fölmutató családból származó fiatalember nem vehet feleségül egy „rossz családból való”, például egy déli családból származó lányt. Ko Jong Hvan mondja, az egykori észak koreai diplomata, aki a nyolcvanas években első titkár volt Zairé-ban, az észak-koreai nagykövetségen: „Észak-Koreában a kasztrendszernél is merevebb a rendszer.”[338]

Még ha lehet is valami értelme a marxista-leninista elmélet szempontjából ennek a származás szerinti megkülönböztetésnek, az élettani megkülönböztetés már nehezebben igazolható ugyanebből a szempontból. Pedig tény, hogy szigorúan kirekesztik az észak koreai nyomorékokat. Szó sem lehet róla, hogy a fővárosban, Phenjanban lakhassanak. Az utóbbi évekig csak a peremvárosokba költöztették, hogy családjuk egészséges tagjai meglátogathassák őket. Ma már távoli tájakra deportálják őket. a hegyvidékre vagy a Sárga-tenger szigeteire. Két száműzetési helyről van biztos tudomásunk: Boudzsun és Idzsu, az ország északi részén, nem messze a kínai határtól. Újabban még szigorúbban érvényesül ez a nyomorékokkal szembeni megkülönböztetés, mert Phenjanon kívül más nagyvárosokra is kiterjesztették ezt a kirekesztő politikát, olyanokra, mint Nampho, Keszong, Cshongdzsin.

A nyomorékokkal együtt a törpéket is módszeresen üldözik, elfogják és táborba küldik, ahol nemcsak elszigetelik őket. hanem azt is megtiltják nekik, hogy gyerekük lehessen. „Tűnjön el a törpefajzat” - rendelte el maga Kim Dzsong II...[339]

A menekülés

Néhány koreai sikeresen elmenekült, pedig erős a határőrizet; a háború óta körülbelül hétszáz ember szökött délre, de alighanem több ezren lépték át a kínai határt. Még csak kevés koreai kel át titokban a határon, szigorúan ellenőrzik őket, és nem tudják, hogy mi van külföldön. A becslések szerint, 1997-ben mintegy száz menekült jutott át délre, jócskán több, mint a kilencvenes évek és főleg az előbbi évtizedek átlaga. 1993 óta megötszöröződött és a jelek szerint tovább növekszik az évi határátlépések száma. Általában azok szánják el magukat tiltott határátlépésre, akik valamilyen fenyegető büntetéstől tartanak, vagy már előbb alkalmuk volt megfordulni külföldön. Így több diplomatát vagy magas rangú tisztviselőt találhatunk a menekültek között. 1997 februárjában Hvang Dzsang Jop, a párt ideológusa keresett menedéket Dél-Korea pekingi nagykövetségén, majd onnan továbbment Szöulba. Az Egyiptomban szolgálatot teljesítő észak-koreai nagykövet 1997 augusztusának végén utazott az Egyesült Államokba; joggal aggódhatott a politikai jövőjéért, mert egy évvel azelőtt a saját fia „tűnt el”. A már említett Ko Jong Hvan, a Zairében szolgáló észak-koreai nagykövetségi diplomata attól félt, hogy letartóztatják: a Ceausescu házaspár perének ismételt televíziós közvetítése alatt azt a meggondolatlan megjegyzést tette, hogy „reméli, semmi hasonló nem lesz az ő hazájában”; kiáltó bizonyság ez, hogy mennyire nem bízik a vezetőségben. Pár nap

múlva megtudta, hogy állambiztonsági ügynökök érkeztek a nagykövetségre, és megszökött. Szerinte, ha idejekorán rájönnek, hogy valaki szökni készül, letartóztatják és táborba küldik az illetőt. Sőt: amint Jordániában, Ammanban tapasztalhatta, a diplomata fölfedezett szökési tervének általában az a vége, hogy „semlegesítik", úgy, hogy tetőtől talpig begipszelik a bűnöst, és azonnal visszaküldik Phenjanba. A repülőtéren azt mondják, hogy autó- vagy valami más balesetet szenvedett!

A sikertelenül szökni próbáló egyszerű emberek sem járnak jobban. Ahogy a francia sajtó közölte nemrégiben,[340] valószínűleg nem alázzák meg túlságosan a szökevényeket, hanem rögtön kivégzik őket: „Minden beszámoló egybehangzik a [Jalu] folyó mentén. Ha elfogják a szökevényeket, a rendőrök vashuzalt fűznek azoknak a nemzetárulóknak az orcájába vagy orrába, akik elhagyni merészelték édes hazájukat. Visszaviszik és kivégzik őket. A családjukat meg munkatáborba küldik."

Külföldi tevékenységek

Nem éri be vele az észak-koreai vezetőség, hogy minden menekülési kísérletet brutálisan megakadályoz; külföldre is elküldi az ügynökeit, hogy ott csapjanak le a rendszer ellenségeire. Például 1996 szeptemberében meggyilkolták Dél-Korea vlagyivosztoki kulturális attaséját. Japán is az észak-koreaiakat gyanúsítja vele, hogy elraboltak vagy húsz japán nőt, és utána arra kényszerítették őket, hogy dolgozzanak kémek vagy terroristák képzésében. Egy másik vita is folyik Japán és Észak-Korea között arról a több száz japán nőről, akik 1959 óta telepedtek le Észak-Koreában, koreai férjükkel együtt. Hiába ígérte meg akkor az észak-korai kormány, egyik nő sem térhetett vissza szülőhazájába, még látogatóba sem. A táborokat is megjárt kevés menekült beszámolója szerint letartóztattak néhány ilyen nőt, és igen magas közöttük a halálozási arányszám. A hetvenes évek végén a jodoki táborba elzárt tizennégy japán nő közül már csak kettő volt életben tizenöt év múlva. Az észak-koreai kormány mindig ígérgeti ezeknek a nőknek az elbocsátását, de csak eszközök a kezében a japán élelmiszersegély kizsarolására. A hírügynökségi jelentések nem szólnak róla, hogy hány kiló rizst ér meg az észak-koreai vezetők szerint egy japán nő szabadon bocsátása. Egyéb szervezetek között az Amnesty International és a Nemzetközi Emberjogi Társaság is aggodalmát fejezte ki ezek miatt az esetek miatt. Dél-koreai halászokat is elelrabolnak.

1955 és 1995 között nem szűntek a villongások. A dél-koreai kormány azt állítja, hogy még mindig az eltűntek között tartanak nyilván négyszáz halászt. 1969-ben eltérítettek egy repülőgépet, de soha sem adták vissza bizonyos utasait és személyzetének tagjait a dél-koreai kormánynak; 1979 áprilisában Norvégiában raboltak el egy dél-koreai diplomatát, 1995 júliusában meg a An Szen Un lelkipásztort rabolták el Kínában és hurcolták Észak-Koreába; ezek és más esetek példázzák, hogyan esnek áldozatul dél-koreai állampolgárok idegenben az észak-koreai erőszaknak.

Éhség és élelemhiány

Újabban egy másik súlyos körülmény marasztalja el az észak koreai rendszert: az észak-koreai lakosság élelmezésének helyzete. Ez már régóta csak közepes volt, de az utóbbi években úgy megromlott, hogy nemrégiben az észak-koreai hatóságok is sutba

dobták az önellátás szentséges alapelvét és nemzetközi segélyért folyamodtak. 1996-ban 3,7 millió tonnát tett ki a gabonatermés, vagyis hárommillióval kevesebbet, mint a kilencvenes évek elején aratott termés. Az 1997-es termés biztosan alig tér el tőle. Észak-Korea mindig különféle természeti csapásokra (az 1994-es és 1995-ös árvizekre, az 1997-es aszályra és szökőárra) hivatkozik, így az ENSZ Élelmezési Világprogramjánál, de az Egyesült Államoknál vagy az Európai Közösségnél is. Ám igazában a minden szocialista, központosított tervmezőgazdaságban meglévő szerkezeti hibákkal kapcsolatosak az élelemhiány okai. Olyan otromba tévedések is hozzájárultak az áradások súlyosságához, mint az egész domboldalakat lecsupaszító erdőirtások, meg az, hogy sebtiben honosítják meg a teraszos földművelést többé-kevésbé szakavatott munkacsapatok a legfelső pártvezetőség utasítására. A szovjet kommunizmus összeomlása és az új kínai irányzat következtében ez a két ország jócskán csökkentette az Észak-Koreának nyújtott segítséget. Végül pedig immár Oroszország is, Kína is a nemzetközi piac törvényei szerint akar kereskedni. Súlyos gondot okoz hát az észak-koreai kormánynak, hogy nincs kemény valutája, és így nehezebben jut mezőgazdasági géphez, műtrágyához és üzemanyaghoz.

De milyen súlyos az élelmezési helyzet? Nem tudjuk, bár katasztrófáról jelentenek az emberbaráti szervezetek, mint a World Vision - eszerint kétmillió halálos áldozat is lehet - vagy a Német Vöröskereszt, amely arról beszél, hogy tízezer gyerek hal meg ha-vonta.[341] Világos jelek tanúsítják, hogy súlyos nehézségek vannak: ENSZ-szakértők jelentései erősítik meg a kínai határ menti lakosság között terjengő rémhíreket; van ott bizony élelemszűke, nem is kicsi, néhol meg igazi éhínség. Jószándékú személyiségek utazgatnak a helyszínen, és nyíltan beszélnek róla, hogy „sok millió halott” lehet a következménye, ha nem szervezik meg a segélyezést; satnya gyerekeket ábrázoló fényképeket terjesztenek külföldön meg video-fölvételeket azokról a televíziós tanácsadásokról, amelyeken azt ajánlják a lakosságnak, hogy egyenek füvet ennivaló helyett; arra vall ez a nagy igyekezet, hogy még sötétebbre akarnak festeni egy különben csakugyan nem valami fényes képet. Most nem olyan időket élünk, mint amikor azt mondatták a szörnyű éhínségben Ukrajnába látogató Herriot elnökkel, hogy virágzik Ukrajna; most éppen ellenkezőleg, azt hangoztatják, hogy szörnyű éhínség fenyegeti Észak-Koreát, és ha bárhogy is elakadna a segély, az beláthatatlan és veszélyes következményekkel járna a félsziget egyensúlyára és a Távol-Kelet békéjére nézve. Közben az óriási és jól táplált észak koreai hadsereg egyre tökéletesebb rakétákat fabrikál.

Igazában csakis olyan adatunk van az élelemhiány áldozatainak számáról, amelyet maguk az észak-koreaiak közöltek, semmi más; ebben nem elhanyagolható százalékarányt képviselnek a rosszul táplált gyerekek; például az Élelmezési Világprogram táplálkozás szakértői 4200 észak-koreai gyerekről készíthettek tanulmányt (ám egyedül az észak-koreai kormány határozta meg a mintavételt); 17%-uk szenvedett rosszul tápláltságban,[342] ami azt látszik igazolni, hogy általános az élelemhiány, és nagyon valószínű, hogy helyenként, vidékenként éhínséges területek is vannak. Igen nagy mértékben az észak-koreai rendszer politikai döntései okozták ezt az élelemhiányt és éhínséget, és az „imperialista” világ sok millió tonnás gabonaszállítmányai segítik

annak enyhítését és leküzdését. Ha csakis a kommunista rendszertől függne, az észak-koreai lakosságnak csakugyan igazi éhínség iszonyú következményeit kellene elszenvednie. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy az áldozatokat tekintve valóságos ugyan az élelemhiány hatása, de többnyire csak közvetve érvényesül, mert az elgyengülés révén, inkább a különféle betegségeknek való ellenállás csökkenésében nyilvánul meg.

Végeredményben; el kell ismernünk, hogy több százezer közvetlen és közvetett áldozata van az élelemhiánynak, de sohasem szabad megfeledkeznünk róla, hogy az észak-koreai kormány minden módon arra törekszik, hogy „sötétebbre fesse" a helyzetet, csakúgy, mint a szovjetek, akik „éhezőket segélyező bizottságot" hoztak létre 1921 júliusában, és a burzsoá világ jóindulatához folyamodtak segítségért.

Végső számvetés

Észak-Koreában még nehezebben számszerűsíthető a kommunista csapás, mint bárhol másutt. Mert kevés a statisztikai adat, lehetetlen a helyszíni kutatás, és hozzáférhetetlenek a levéltárak. Csupa elzárkózással kapcsolatos ok miatt. Hogyan foglaljuk számokba egy ostoba propaganda szakadatlan áradatát? Milyen számmal jelezzük, hogy nincs (gyülekezési, szólás-, mozgás- stb.) szabadság? Hogy becsüljük föl egy olyan gyerek tönkretett életét, akit táborba küldtek, mert elítélték a nagyapját, vagy egy börtönbe vetett asszonyét, akit iszonyú körülmények között kényszerítettek elvetélésre? Milyen statisztikában tüntethetnénk föl azt a silány életet, amelyben nincs élelem, fűtés, kényelmes és tetszetős ruházat stb? Mit számít e mellett az egész mellett a dél-koreai társadalom -túlzó liberális fanyalgóink emlegette - „elamerikaiasodása", amely miatt egy füst alatt utasítják el a nyilvánvalóan fogyatékos déli demokráciát és a szervezett északi lidércnyomást?

Azt is ellenünk vethetik, hogy a kommunizmusnak csak gúnyrajza az észak-koreai kommunizmus, ahogy a vörös khmereké is az volt. Ó-sztálinista kivétel. Igaz, de ez a kommunista múzeum, ez az ázsiai panoptikum még mindig működik...

Ezekkel a fenntartásokkal, hozzáadhatjuk a Munkapárton belüli tisztogatások 100 000 halottjához a gyűjtőtábori fogva tartás 1,5 millió halottját, a kommunisták kitervelte, megszervezte és kirobbantotta háború 1,3 millió halottját, egy olyan háborúnak a halottjait, amely azóta is rendszeresen gyarapítja az áldozatok számát alkalmi, de gyilkos akciókkal (dél ellen elkövetett észak-koreai kommandó támadásokkal, terrorcselekményekkel stb.). Föl kellene vennünk ebbe a mérlegbe a rosszul tápláltság közvetlen és főleg közvetett áldozatait. Ezen a téren hiányoznak ma leginkább az adatok, de az is ezen a téren várható, hogy ha súlyosabbra fordul a helyzet, talán gyorsan és drámai módon özönlenek majd az adatok. Még ha csak azt vesszük is alapul, hogy 1953 óta ötszázezer ember életébe került a betegségekkel szemben való ellenállás meggyengülése, vagy közvetlenül az élelemhiány (jelenleg olyan - ellenőrizhetetlen - rémhírek is keringenek, hogy emberevés is előfordul), oda lyukadunk ki, hogy egy huszonhárommilliós országban - mindent összevetve - több mint hárommilió áldozatot szedett a mintegy ötvenéves kommunista rendszer.

Jean-Louis Margolin: Vietnam: a hadikommunizmus zsákutcái

„Iskolává alakítjuk a börtönöket”

Le Duan, a Vietnami Kommunista Párt főtitkára[343]

Sok nyugatinak még most is nehezére esik, hogy hitelt adjon a vietnami kommunisták gaztetteinek, mert ők más gaztettek - a francia kolonializmus, az amerikai imperializmus gaztettei - ellen léptek sorompóba, így ténylegesen ugyanabban a táborban találták magukat, mint a Vietnami Kommunista Párt (VKP). Innen már csak egy lépés, hogy azt gondolják: ez a párt a nép törekvéseit fejezte ki, és a testvéries, egyenlőségi társadalom fölépítésén fáradozott. Azután már alapítójának és (1969-ig) vezetőjének, Ho Si Minhnek megnyerő külseje, harcosainak rendkívüli kitartása, külföldi demokratikus békepropagandájának ügyessége tette meg a többit. Amilyen nehéz volt rokonszenvet táplálni Kim Ir Szen és vasbeton rendszere iránt, éppen olyan könnyűnek látszott többre tartani a hanoi vörös mandarinok mosolygó egyszerűségét Nguyen Van Thieu (1965-1975) rothadt saigoni rendszerénél. Azt akarták elhitetni magukkal az emberek, hogy a VKP nem olyan sztálinista párt, mint a többi: hanem először is és mindenekelőtt nacionalista párt, és állítólag csak azért nevezte kommunistának magát, hogy kínai és szovjet segítséget kapjon.

Szóba sem jöhet, hogy kétségbe vonjuk a vietnami kommunisták hazafiságának őszinteségét, hiszen fél évszázadig példátlan elszántsággal küzdöttek franciák, japánok, amerikaiak és kínaiak ellen: az a vád, hogy „árulás” vagy „együttműködés”, gyakran ugyanolyan szerepet töltött be Vietnamban, mint Kínában az, hogy „ellenforradalom”. De a kommunizmus soha sehol sem volt összeférhetetlen a nacionalizmussal, sőt az idegengyűlölettel sem, és Ázsiában még kevésbé, mint máshol. Nos, ha csak egy kissé a dolgok mögé nézünk is, nem nehéz fölfedeznünk a vonzó nemzeti összefogás máza alatt a példaképei előtt hajbókoló sztálinizmust-maoizmust.

Elég rosszul indult a fiatal Indokínai Kommunista Párt (IKP).[344] Alig alakult meg 1930-ban, máris szembe kellett néznie, egy látványos per folyamán, bizonyos olyan saigoni aktivistái gyászos eltévelyedéseinek következményeivel, akik már előbb, 1928-ban megszerveződtek, és - a titkos társasági hagyomány és a nacionalista terrorizmus hatása alatt - annak rendje-módja szerint elítélték és kivégezték az egyik elvtársukat, majd elégették a holttestét; csak az volt a bűne, hogy elcsábított egy aktivista nőt.[345] 1 931-ben, kissé kelekótya módon, falusi „szovjeteket” hoz létre Nge Tinhben (Csianghszi mintájára, csakhogy Vietnam nem olyan óriási, mint Kína), és rögtön nekilát, hogy százszámra gyilkolja le a földbirtokosokat; a lakosok egy része elmenekül, erre aztán gyorsan visszatérnek az erős gyarmati csapatok. Amikor aztán az IKP - amely a Vietnam függetlenségéért küzdő front vagy Viet Minh „egységfrontjának” álcázza magát - végre istenigazából bele meri vetni magát a fegyveres harcba 1945 tavaszán, inkább az „árulók” és (a néha minden tisztviselőt is magukba foglaló) „reakciósok”, semmint a kétségkívül jobban fölfegyverzett japán megszállók ellen fordul; egyik vezetőjük gyilkossági kampányt javasol, hogy „meggyorsítsák a mozgalom fejlődését”.[346] Földbirtokosok és falusi mandarinok is kedvelt célpontjai; „népbíróságokat” állítanak föl, hogy elítéljék őket, és elkobozzák a javaikat.[347] De a gyenge, még csak mintegy ötezer tagot számláló IKP politikai ellenfeleit is célba veszi a terror; villámgyorsan űrt kell

teremteni, hogy egyedül maradjon a párt a nemzeti mozgalom élén. Vadul üldözik a japánokkal szövetkező nacionalista pártot, a Dal Vietet; a Son Tay-i Viet Minh áramfejlesztőt és szakembert kér Hanoitól, hogy nagyban kínozhassa az „árulókat”.[348]

A japán fegyverletételkor, az augusztusi forradalom hatalomra lendíti Ho Si Minht, és az IKP lesz az új állam magva. Kihasználja azt a néhány hetet, amíg meg nem érkeznek a szövetséges csapatok (délen a franciák és a britek, északon a kínaiak), kettőzött igyekezettel állítja félre vetélytársait. A mérsékelt alkotmánypártiak (és jelképes alakjuk, Bui Kuang Sieu) és a Hoa Mao nevű politikaivallási szekta (alapítójával, a maga is gyilkosságokra bujtogató Huynh Phu Sóval együtt) éppen úgy feledésbe merülnek, mint Pham Kuinh, a nagy jobboldali értelmiségi és politikus. De a trockisták ellen indul ám majd csak valóságos irtóhadjárat - ha kevesen vannak is, még tevékenykednek Saigon környékén -, és szeptemberben letartóztatják és megölik a legfőbb vezetőjüket, Ta Thu Taut, a tisztogatásokat különösen megsínylő Kuang Ngaiban,[349] és Tran Van Giau saigoni kommunista vezető, egy régi moszkovita -utólag - minden felelősséget elhárít magától ezekért a gyilkosságokért, mégis védelmébe veszi őket. Szeptember 2-án kijelenti: „Néhány hazaáruló párthíveket toboroz az ellenség szolgálatára [...] meg kell büntetni ezeket a bandákat, mert zavarokat szítanak a Vietnami Demokratikus Köztársaságban (VDK), és alkalmat adnak az ellenségnek, hogy megtámadjon bennünket.”[350] Az augusztus 29-i hanoi Viet Minh-sajtó egyik cikke arra hívja fel az olvasóit, hogy minden lakónegyedben vagy faluban alakítsanak „árulóirtó bizottságokat”.[351] Tucat-, de talán százszámra hajszolják és öldösik a trockistákat; más trockisták meg részt vesznek októberben Saigon védelmében a franciák és angolok ellen, de nem kapnak lőszert és élelmet; legtöbben meg is öletik magukat.[352] Augusztus 25-én állambiztonsági hivatalt szerveznek Saigonban, szovjet mintára, és máris újra megtelnek az éppen kiürült börtönök; a Viet Minh egy „gyilkossági rohambizottságot” szervez maga mellé, amely fel is vonul az utcákon; nagyrészt az alvilágból toborozták őket, és ez a bizottság irányítja a több tucat, gyakran megcsonkított áldozattal járó szeptember 25-i franciaellenes pogromot.[353] Néha módszeresen legyilkolják a franciákkal élettársi viszonyban lévő vietnami nőket, ha az „ál-Viet Minhre” fogják is rá a gaztettet. Csak augusztusban és szeptemberben ezrekre rúg a Viet Minh elkövette gyilkosság, és tízezrekre az emberrablás; gyakran helybeliek kezdeményezik, de vitathatatlanul a központi apparátus szorgalmazza őket; később majd nyilvánosan sajnálkozik az IKP, hogy akkor nem tett el több „ellenséget” láb alól.[354] Északon, az egyetlen országrészben, amely az IKP kezén van 1946 decemberében, az indokínai háború kitörésekor, már akkor megvannak a fogolytáborok és a politikai rendőrség, és ténylegesen egypártrendszer uralkodik a VDK-ban: júliusban kiirtották az 1927-ben alakított vietnami nemzeti párt (VNQDD) radikális nacionalistáit, akik kölcsönös gyilkosságokkal tarkított, ádáz küzdelembe bonyolódtak a Viet Minhnel, pedig valamikor, különösen 1930, a yenbai lázadás óta éppen olyan keményen elnyomta a pártjukat a gyarmati hatalom, mint az IKP-t.

Azután majd megint sokáig tobzódott a kommunista megtorló erőszak a Franciaország ellen folyó fegyveres ellenállásban. Sok beszámoló hívta fel a figyelmet a francia expedíciós hadtest fogolytáboraira.[355] Sokan szenvedtek, sokan haltak ott meg: 20 000-

ből csak 9000 maradt életben, mire a genfi megállapodás (1954. július) lehetővé tette a kiszabadulásukat.[356] A Viet Minh keretlegénység minden gyógyszeres és higiéniai segítséget megtagadott a foglyoktól, meg is tizedelték őket az indokínai hegyvidékek félelmetes helyi járványai és a gyakran szándékos rosszul táplálás. Volt ott verés, néha igazi kínzás is, de mégis jók voltak valamire azok a francia katonák: megannyi „háborús bűnösnek" tekintették, ezért megbánásra akarták rábírni őket, majd arra, hogy vegyék át fegyőreik értékrendjét, mert az volt a propagandacél, hogy a saját táboruk ellen fordítsák őket. A kínai mintáról mások „átnevelés" (1950-ben már özönlenek a Mao küldte tanácsadók), amely a „tanulók" kötelező tevékeny részvételére számító propagandagyűlések, a foglyoknak „reakciósokra" és „haladókra" való következetes megosztása és az ígérgetés (így a szabadulással való kecsegtetés) eszközeivel élt, aratott is néhány elismerésre méltó sikert - nagymértékben a rabok lelki-testi kimerültsége jóvoltából. Azt is csak azért, mert a franciákkal nem bántak olyan rosszul a VDK-ban, ahogy majd később bánnak a hazai foglyokkal.

1953 decemberében indítják el a földreformot a felszabadított övezetekben, amikor már úgy tetszik, hogy csak karnyújtásnyira van a győzelem. 1954 vége előtt már arra a tizenhetedik szélességi körtől északra fekvő egész területre kiterjed, amelyet a genfi megállapodás ítélt meg a VDK-nak; de csak 1956-ban ér véget. Ugyanolyan az üteme és a célja, mint az 1946 és 1952 közötti évek kínai földreformjáé (lásd előbb): szorosabbra akarja fűzni a kapcsolatot a - hivatalosan 1951-ben újra előbukkant - párt és a szegényvalamint középparasztság között, az állami ellenőrzés kiterjesztésével akarja előkészíteni a gazdaság fejlődését, ki akarja küszöbölni a kommunizmussal szembeni ellenállás lehetséges gócait. De itt még elszántabban él a hagyományos vidéki elit nemzeti tudata, mint Kínában, és ez az elit elég tömegesen támogatta a Viet Minht. De az alkalmazott vad és eltökélten gyilkos módszerek is ugyanazok, mint a nagy északi szomszéd módszerei: minden faluban aktivisták szorgoskodnak, hogy - gyakran csak üggyel-bajjal - „föllovalják" a szegényparasztokra és középparasztokra osztott parasztságot (néha színjátszó csoportok segítségével is); aztán „keserű perek" vannak az önkényesen kiválogatott bűnbak(ok) ellen (tiszteletben tartandó arányszámokkal: a lakosság 4-5%-ával - a maoizmus örökös 5%-ával!);[357] végül a halál, vagy legalábbis a bebörtönzés meg a vagyonelkobzás; az egész családra kiterjed a gyalázat, akárcsak Kínában. Nem veszik tekintetbe a politikai „érdemeket", ez is azt mutatja, hogy milyen könyörtelen dogmatizmus és egyszersmind milyen totalitárius elszántság fűti a VKP-t, hogy beskatulyázza a társadalmat. Így kétszer is „nekimennek" egy gazdag kereskedő- és földbirtokosnőnek, két ős-vietminh fiú édesanyjának, aki maga is kivívta „a forradalom jótevője" címet; de a parasztok nem jönnek lázba a támadástól. Akkor „egy Kínában jól kitanult csoportot küldtek a helyszínre, és annak sikerült is megfordítania a közhangulatot. [...] Azzal vádolták Long asszonyt, hogy 1945 előtt megölt három felesbérlőt, a francia gyarmati helytartó ágyasa volt, nyalta a franciák talpát, és kémkedett nekik Kimerült a fogságban, végül mindent beismert, ezért halálra ítélték. A fia Kínában volt, hazahozták, lefokozták, megfosztották minden kitüntetésétől, és húsz év szabadságvesztésre ítélték."[358] Akárcsak Pekingben, bűnös, aki ellen vádat emeltek, hiszen nem tévedhet a párt. Akkor már az a legjobb, ha eljátssza az ember a rá kiosztott

szerepet: „Végül már többet ért, ha megölte apját-anyját az ember, és be is vallotta, mint ha semmit sem mondott, mert nem tett semmi rosszat.”[359]

Elszabadul a hajmeresztő erőszak. Az - osztály- vagy külső -ellenség elleni gyűlöletet sulykolják: Le Duc Tho szerint, aki majd később Nobel-békedíjat kap Henry Kissingerrel együtt, „ha azt akarjuk, hogy fegyvert fogjanak a parasztok, először is az ellenséggyűlöletet kell fölszítanunk bennük”.[360] 1 95 6 januárjában ezt írta a Nhan Dan, a KP hivatalos lapja; „A földbirtokos osztály soha sem nyughat, amíg el nem pusztítjuk.”[361] Itt is az a jelmondat, ami a határtól északra; „Inkább tíz ártatlan halott, mint egy ellenség, aki megússza.”[362] Rendszeres a kínzás; mondja is Ho aggodalmasan. 1954 végén: „Bizonyos káderek még mindig [sic] elkövetik azt a hibát, hogy kínzást alkalmaznak. Barbár módszer ez, az imperialisták, a kapitalisták és a feudálisok élnek vele, hogy leigázzák a tömegeket és leigázzák a forradalmat [...] Ebben a szakaszban [sic] szigorúan tilos a kínzás.”[363]

A szembetűnően kínai mintához képest eredeti vonás: ez a társadalmi „kiigazítás” (a földreform) a párt „kiigazításával” párosul (ez később következik be Kínában); bizonyára a kiváltságos rétegekhez tartozó párttagok súlya magyarázza ezt az egyidejűséget. Úgy látszik, Vietnamban is megvan az az „5%”, a befurakodott VNQDD-elemek aránya, márpedig a kínai Kuomintanggal társítják azt a pártot; a Csianghszi tartománybeli tisztogatások távoli emléke kísért (lásd előbb), hajtóvadászat kezdődik képzeletbeli „AB [antibolse-vik] ellenforradalmár elemek” után. Minden határon túlmegy az üldözési mánia: gyilkolják vagy táborba zárják az indokinai háború hőseit. Iszonyú megrázkódtatás; a vietnami kommunisták szóhasználatában még ma is azt jelenti „1956”, hogy a borzalom netovábbja. „A kommunista párt egyik titkára ezt kiáltotta összeestében, amikor sortüzet zúdított rá a kivégzőosztag; »Éljen az Indokínai Kommunista Párt«! Képtelen volt megérteni, hogy mi történik vele, úgy halt meg, hogy azt hitte: fasiszták végeznek vele.”[364] Nehéz számokkal érzékeltetni a mindenképpen döbbenetes embervesztéseket: valószínűleg mintegy 50 000 kivégzés volt vidéken (ahol hírből sem ismerték a harcot), ez körülbelül az egész lakosság 0,3-0,4%-át teszi ki (vagyis igen közel járunk a kínai földreform áldozatainak átlagos számarányához);[365] 50 000 és 100 000 között van a bebörtönzöttek száma; 86%-ot tisztogatnak ki a falusi pártsejtekből, és itt-ott a 95%-ot is eléri a kizárt franciaellenes ellenálló káderek száma. A tisztogatás vezetője szerint, aki 1956 júliusában elismeri, hogy „hibákat” követtek el: „A [kiigazítás] vezetőség[e] elfogult véleményt alkotott a párt szervezetéről. Úgy gondolta, hogy a falusi sejtek, elsősorban a újonnan fölszabadított övezetek sejtjei kivétel nélkül mind az ellenség kezére jutottak, vagy befurakodott az ellenség az ottani sejtekbe, és hogy még a járások és tartományok vezető szervei is a földbirtokos osztály és az ellenforradalmi elemek erős befolyása alá kerültek.”[366] Valamiféle előzmény ez: így, általánosítva ítélik majd el a vörös khmerek az „új népet” (lásd Kambodzsánál).

A hadsereg szervezett először egy inkább ideológiai, mintsem megtorló sinh huant a saját soraiban, 1951-ben.[367] 1 952 és 1956 között szinte állandósul a kiigazítás. Akkora feszültség uralkodik bizonyos „tanfolyamokon”, hogy be kell szedni kést, borotvát az emberektől, és éjszaka is égetni kell a villanyt, hogy meggátolják az öngyilkosságot.[368]

Majd mégis a hadsereg kezdeményezi, hogy vessenek véget a tisztogatásnak. Olyan üldözésnek vannak kitéve a katonakáderek, hogy lassan föltámad bennük a dac, és megszöknek, átmennek Dél-Vietnamba;[369] megretten tőle a hadsereg, fél, hogy meggyengül, pedig az a küldetése, hogy újraegyesítse az országot. Kínára vonatkozóan, gyakran bizonyos realizmust parancsol a nyomasztó katonai szükségszerűség, az ország kis területe pedig megkönnyíti, hogy kereket oldjon néhány elégedetlen: mindez abban az irányban hat, hogy némileg enyhül az önkényeskedő erőszak. Az északi katolikusok (az egész lakosság 10%-a, 1,5 millió ember) sorsa is ezt példázza: eleve üldözték őket. de jól meg voltak szervezve, kihasználták az egérutat, hogy tömegesen távozhatnak az utolsó francia csapatok védelme alatt; közülük legalább 600 000-en mentek át délre.

A szovjet KP XX. kongresszusa (február) is éreztetni kezdi a hatását, és 1956 áprilisában Vietnam is kísérletet tesz valami félénk „Száz Virág”-mozgalommal. Szeptemberben megjelenik az értelmiség szabadságvágyát jelképező Nhan Van (Humanizmus) című folyóirat. Az írók már csúfolódni is merészelnek To Huu hivatalos cenzor - e költemény szerzője - prózáján:

Éljen Ho Si Minh,
A proletariátus világítótornya!
Éljen Sztálin,
A nagy, örök fatörzs!
A békét dajkálja árnyékában!
Öljetek, csak öljetek, egy percre se lankadjon a kezetek;
Hogy bő rizstermést hozzanak a rizsföldek és mezők,
Hogy gyorsan beszedjék az adót.
Hogy viruljon a Párt, meneteljünk egy szívvel-lélekkel.
Imádjuk Mao elnököt.
Örök tisztelet Sztálinnak.[370]

Majd megbánják: 1956 decemberében betiltják a bíráló szellemű irodalmi folyóiratokat, és fokozatosan egy olyan kampány bontakozik ki Ho Si Minh személyes támogatásával, amilyet Kínában indítottak Hu Feng és az alkotói szabadság ellen (lásd előbb).[371] Ráncba akarják szedni a hanoi értelmiségieket, párttagokat vagy szimpatizánsokat, gyakran egykori partizánokat. 1958 elején az „ideológiai front” 476 „szabotőrjét" kényszerítik önbírálatra, és küldik vagy munkatáborba, vagy a kínai laocsiao vietnami megfelelőjébe.[372] Mint a KNK-ban, itt is hamar elhárítják hát a hruscsovi kísértést, és új erőre kap a totalitarizmus. Táplálja és egyszersmind - az északi szomszéd tévedéseihez képest - korlátozza is valami: az 1957-ben ismét föllángoló déli háború az Egyesült Államok támogatta vad, kommunistaellenes, elnyomó Ngo Dinh Diem-rendszer ellen; a VKP titokban elhatározza 1959 májusában, hogy kiterjeszti a háborút, és teljes erővel támogatja, fegyverszállítmányokkal és katonákkal, Észak-Vietnam népességének óriási erőfeszítése árán. Ettől még 1959 februárjában „nagy ugrást” is kezdeményeznek a mezőgazdaságban, magának Hónak 1958 októberében írt lelkes cikksorozata után.[373] Óriási öntözőművek és egy súlyos aszály együttes hatására, akárcsak északabbra, visszaesik a termés, nagy éhínség lesz belőle, de sohasem közölték, hogy hány áldozatot

követelt.[374] Később, 1963-65-ben, majd 1967-ben azt sem akadályozza meg a háborús erőfeszítés, hogy százával tisztogassák ki a pártból a „szovjetbarát” kádereket, köztük „Ho Apó” egykori személyi titkárát; akkor a kínai kommunisták „revízióellenességét” osztja a VKP. Némely kitisztogatottak egy évtizedig is táborban maradnak, ítélet nélkül.[375]

Csak az Egyesült Államok csapatainak kivonásáról szóló párizsi megállapodás (1973 januárjában), vagy inkább a dél-vietnami rendszer összeomlása vet véget (1975. április 30-án) az „amerikai háborúnak”; nem olyan „vérfürdő” közepette ment végbe ez az összeomlás, amilyen a szomszédos Kambodzsát sújtotta, és ahogy sokan tartottak tőle. De a kommunista erők rettenetesen bántak vietnami foglyaikkal - a köztük lévő „árulókat” is beleértve - gyakran megölték őket menetelés közben;[376] világos, hogy az, ami legalább annyira volt polgárháború, mint amennyire „felszabadító harc”, mindkét részről sok rémtettel és különféle túlkapással járt, még olyan polgári lakosokkal szemben is, akik „vonakodtak” támogatni az egyik vagy a másik oldalt; de nagyon nehéz néven nevezni őket, és megmondani, hogy melyikük múlta felül a másikat a terrorista módszerek használatában.

A kommunisták elkövettek legalább egy nagyarányú mészárlást: a Tet-offenzíva folyamán (1968 februárjában), néhány hét alatt, amíg a „Vietkong”[377] kezén volt Hue, az ősi császári főváros, legalább háromezer embert mészárolt le a Viet-kong (sokkal többet, mint az amerikai hadsereg valaha is, a legnagyobb túlkapásai során), köztük vietnami papokat, francia szerzeteseket, német orvosokat, kis- és rangos tisztviselőket, ahánynak csak sikerült nyomára akadnia.

Némelyeket élve eltemettek, másokat meg „tanulmányi ülésre” hívtak, ahonnan soha sem kerültek vissza.[378] Soha sem ismerték be a tetteseik ezeket a nehezen fölfogható bűncselekményeket, amelyek már olyan híven előre jelzik a vörös khmerek politikáját. Vajon Saigonban is ugyanezt tették volna a kommunisták, ha sikerül bevenniük 1968-ban a várost?

Mindenesetre, nem így viselkedtek 1975-ben. Még azt is hihette röpke néhány hétig a saigoni rendszer jó milliónyi régi tisztviselője és katonája, hogy nem marad üres szó Ho elnök annyit dicsért „kegyelmi politikája”; bátran nyilvántartásba vétették hát magukat az új hatóságoknál. Azután, június elején behívták őket átnevelésre, a közkatonákat „három napra”, a tiszteket és főtisztviselőket meg „egy hónapra”.[379] Valójában három esztendő lett a három napból és hét vagy nyolc év az egy hónapból; csak 1986-ban kerültek elő az utolsó, életben maradt „átneveltek”.[380]

Az akkori mmiszterelnök, Pham Van Dong 200 000 déli átneveltet ismert be 1980-ban; komoly becslések úgy 500 000 és 1 000 000 közé teszik őket (a körülbelül 20 milliós lakosságból); sok közöttük a diák, az értelmiségi, a (főleg buddhista, ritkán katolikus) szerzetes, a politikai aktivista (kommunista is), akik közül sokan rokonszenveztek a dél-vietnami nemzeti felszabadítási fronttal; ekkor derül ki, hogy csak egyszerű álca ez a szervezet, ennek örve alatt teszik rá a kezüket az északról jött kommunisták a déli

országrészre, és máris megszegik minden ígéretüket, hogy tiszteletben tartják a dél sajátos jellegét. Mint 1954-56-ban, ma már „átnevelendők” a tegnapi útitársak és elvtársak. A különleges intézményekbe évekre elzárt rabokhoz az átneveltek bizonytalan, de jelentős számú „enyhébb eseteit” is hozzá kell adnunk; ezeket az embereket csak néhány hétre különítik el a munkahelyükön vagy a tanfolyam színhelyén. Megjegyezzük, hogy baloldali ellenfelei kétszázezer ember bebörtönzését hányták a déli rendszer szemére, a legrosszabb időszakaiban...[381]

Nem mindenütt egyenlők a fogva tartási körülmények. A városok mellett sok tábor nincs szögesdróttal körülfogva, és inkább kényelmetlen, mint erőszakos helyzet uralkodik bennük. Ezzel szemben egészségtelen, távoli, északi felföldekre küldik a „nehéz eseteket”; talán francia foglyok voltak néhány ilyen tábor első lakói. Teljes ott a magány, elenyésző az orvosi ellátás, gyakran csak attól függ az ember élete, hogy kap-e élelmiszercsomagot a családjától, amely tönkremegy ebben a csomagküldözgetésben. A vizsgálati fogság alatt főleg „előzetesnek” használt börtönökben is ilyen drámai méreteket ölt a rosszul tápláltság (napi 200 gramm vöröses, kövecses rizs). Megrendítően írta le Doan Van Toai ezt a világot, amely sok tekintetben a kínai fegyintézetekre emlékeztet, csak inkább még rosszabb, a helyszűke, az egészségügyi helyzet, az olykor halálosan erőszakos fenyítések (különösen a korbácsolás), a lassú vizsgálat miatt. Hetven-nyolcvan rabot is bezsúfolnak egy-egy húszszemélyes zárkába, és minden séta lehetetlen, mert az udvaron is új fogdákat építenek sebtiben; ezekhez képest a gyarmati korszak zárkái is a kényelem szigetei. A trópus és a szellőzetlenség nehézlégzést okoz (egész nap váltják egymást a rabok az egyetlen, parányi ablaknyílás mellett), elviselhetetlen a szag, állandó a bőrbetegség. Még a vizet is szigorúan adagolják. De talán a néha évekig tartó magánzárkát legnehezebb kibírni, mert onnan a legcsekélyebb kapcsolata sem lehet a családjával az embernek. Titkolják a kínzást, de van, akárcsak kivégzés; a legkisebb szabálysértést is magánzárkával büntetik; olyan kevés ott az élelem, hogy pár hét alatt belehal a rab.[382]

Furcsa „felszabadulást” mutat ez a kép, de még a boat people [csónakos menekülők] százezreinek kálváriájával is meg kell toldanunk, azokkal, akik elmenekülnek a megtorlás és a nyomor elől, de gyakran vízbe fulladnak, vagy gyilkos kalózoknak esnek áldozatul. Csak 1986-ban kezdtek mutatkozni a viszonylagos enyhülés jelei; a KP új főtitkára, Nguyen Van Linh akkor bocsátja szabadon a politikai foglyok nagy részét, 1988-ban pedig bezáratja a felvidék utolsó haláltáborait. Végre az első büntető törvénykönyv is érvénybe lép. De azért félszeg és ellentmondásos ez a liberalizálás, és a maradiak és újítók valami bizonytalan egyensúlya jellemzi ezt az évtizedet. Sok reményre rácáfoltak a fel-feltörő elnyomóösztönök, noha már jól megválogatják, hogy kit tartóztatnak le, és viszonylag nem is olyan tömeges a letartóztatás. Sok értelmiségit és szerzetest perbe fogtak vagy bebörtönöztek; északon zavargásokban tört ki a falusi elégedetlenség, de erőszakosan elfojtották. Kétségkívül az kínálja a tartós enyhülés legjobb esélyét, ha szinte ellenállhatatlanul betör a magángazdaság, és - akárcsak Kínában - kivonja a lakosság növekvő részét az állam és a párt ellenőrzése alól. Igen ám, de ezzel egy időben átalakulóban van a párt valami üzérkedő, korrupt maffiává, ami az elnyomás újabb, közönségesebb formájával nehezedik a még a kínainál is szegényebb lakosságra.

Vietnami rab hazafiak végrendelete
(részletek)

Mi,

- hazafias munkások, parasztok és proletárok,

- szerzetesek, művészek, írók és értelmiségiek, akik jelenleg különféle börtönökben raboskodunk Vietnamban,

először is a legmélyebb hálánkat akarjuk kifejezni

- az egész világ minden haladó mozgalmának,

- a munkások és értelmiségiek minden harci mozgalmának

- és mindenkinek, aki támogatta az utóbbi tíz évben a vietnami emberi jogoknak, az elnyomott és kizsákmányolt vietnamiak demokráciájának és szabadságának tiszteletben tartásáért folyó harci mozgalmat, [...]

A régi rend (nemzetközi közvélemény részéről igen hevesen bírált és kifogásolt) fegyintézeti rendszere helyébe másik, de ravaszabbul kitervelt és fölépített, kegyetlen és borzalmas rendszer lépett. Minden kapcsolat, még a levelezés is szigorúan tilos a rab és a családja között. A rab családja semmit sem tud a hozzátartozója sorsáról, így elviselhetetlen aggodalomban él, de szótlanul kell tűrnie ezeket a megalázó megkülönböztető intézkedéseket, mert fél, hogy a család tudta nélkül, bármely pillanatban meggyilkolhatják az így túszul fogva tartott rabot. [...]

Hangsúlyoznunk kell a teljesen elképzelhetetlen fogva tartási körülményeket. Csak a Si Hoa börtönben, a hivatalos saigoni börtönben mintegy 8000 rabot tartottak fogva a régi rendben, és szigorúan elítélték ezt a tényt. Manapság majd' 40 000 ember van összezsúfolva ugyanabban a börtönben. Sok rab meghal éhen. levegő híján, kínzás közben, vagy követ el öngyilkosságot. [...]

Kétféle börtön van Vietnamban: igazi börtönök és gyűjtőtáborok. Az utóbbiak benn vannak az őserdő mélyén, örökös kényszermunkára van ott kárhoztatva a rab, soha sincs tárgyalása, nem lehet védőügyvédje. [...]

Ha igaz, hogy a mai emberiség riadtan hátrál meg az előnyomuló kommunizmus előtt, és főleg azoknak a vietnami kommunistáknak állítólagos „legyőzhetetlensége” előtt, akik „legyőzték a mindenható amerikai imperializmust”, akkor mi, vietnami rabok, azzal a kéréssel fordulunk a Nemzetközi Vöröskereszthez, a világ emberbaráti szervezeteihez, a jóakaratú emberekhez, hogy sürgősen küldjenek mindannyunknak egy cianid-tablettát, hogy véget vethessünk a szenvedéseinknek és megaláztatásainknak. Meg akarunk halni, de most mindjárt! Segítsenek, hogy megtehessük: segítsenek, hogy rögtön meghalhassunk. Nagyon hálásak leszünk érte.

Kelt Vietnamban, 1975 augusztusától 1977 októberéig[383]

Jean-Louis Margolin:
Laosz: menekülő népesség

Mindenki hallott a vietnami boat people [csónakos menekülők] drámájáról. De a Dél-Vietnam nyomában 1975-ben kommunistává lett Laoszból még sokkal nagyobb elvándorlás indult meg már a kezdet kezdetén; igaz, hogy csak át kellett kelni a Mekongon, és máris Thaiföldön találta magát az ember, márpedig a legtöbb laoszi ott él

a folyóvölgyben vagy a szomszédságában; hosszú ez a határfolyó, és elég korlátozott elnyomó eszközei voltak a hatalomnak, így aztán igencsak könnyű volt a távozás. Elmenekült az országból körülbelül 300 000 ember (az egész lakosság 10%-a), köztük a jelentős hegyvidéki hmong kisebbség 30%-a (mintegy 100 000 ember), és kétségkívül az értelmiségi, műszaki és tisztviselő réteg 90%-a. Sok ez, és nyilván magyarázatot kíván. Az egész kommunista Ázsiában valószínűleg csak Észak-Koreából menekültek el még többen, a koreai háború idején.

1945 óta Laosz sorsa mindig szorosan összefüggött Vietnammal, A franciák, majd az amerikaiak egy jobboldali erők irányította monarchikus hatalmat támogattak ott, katonailag is. A vietnami kommunisták a kis Patet Laót segítették, amelynek helybeli (sok esetben Vietnammal személyes kapcsolatban is álló) kommunisták álltak az élén; a Patet Lao mindig teljesen Vietnamtól függött katonailag. Az ország igen gyéren lakott keleti része közvetlenül is bekapcsolódott a vietnami háború amerikai szakaszába: ott vezetett át a létfontosságú Ho Si Minh-ösvény; szakadatlanul bombázta az amerikai légierő, a CIA-nak pedig sikerült hatalmas kommunistaellenes fegyveres mozgalmat szítania a hmong népesség nagy részében. Nincs hír kirívó rémtettekről ebben a kevéssé heves és nem állandó villongásban. 1975-ben a kommunisták kezén volt az ország - keleti - háromnegyed része, de a lakosságnak csak egyharmada; a többi, a mintegy 600 000 belföldi menekült (minden ötödik laoszi) a Mekong mellé húzódott, nyugatra.

Az új indokínai erőviszonyok közepette békés volt a hatalomátvétel: mint valami ázsiai „prágai puccs”. A (semleges) volt miniszterelnök, Szuvanna Phuma a trónfosztott királlyal rokonságban álló Szufanuvong herceg irányította új rendszer (befolyásos) különtanácsadója lett. De azért a vietnami példa nyomdokain haladt az új népi demokratikus köztársaság: „tanfolyamra” - vagy pontosabban: átnevelő táborba - küldték, gyakran a távoli, északi és keleti, egészségtelen és Vietnamhoz közeli tartományokba a régi rend majdnem minden (körülbelül 30 000) tisztviselőjét; ott is maradtak, általában öt esztendeig. A legmegátalkodottabb „bűnözők” (katona- és rendőrtisztek), körülbelül 3000-en, a Nam Ngum-szigetekre, szigorított rendszerű táborokba kerültek. Magát az egykori királyi családot is letartóztatták 1977-ben, és az utolsó trónörökös is fogságban halt meg. Mindez sok menekülést megmagyaráz, de néha maga a menekülés is drámai lett: megesett, hogy rálőttek a szökevényekre.

A vietnami példaképpel szemben az a legeredetibb laoszi vonás, hogy itt azért konokul tovább tevékenykedik egy néhány ezer - főleg hmong - harcosból álló gerillacsapat. 1977 körül úgy nyugtalanították a vientiani hatalmat, hogy légierővel bombáztatta őket, és ekkoriban makacsul emlegettek vegyi vagy bakteriális eredetű „sárga esőket”, de igazában soha sem erősítették meg ezeket a híreket. Ezzel szemben tény, hogy tömeges elvándorlásba torkollt ez a háború alatti hmong mozgósítás után is folytatódó gerillaharc. 1975-ben óriási hmong civil menetoszlopok indultak el Thaiföld irányába; ekkor legalább egy súlyos összecsapás volt a kommunista hadsereggel, és a menekültek arról beszéltek, hogy 45 000 (megölt vagy végleg elgyengült) társuk esett áldozatul a vándorlásnak; ellenőrizhetetlen szám. 1991-ben még mindig 55 000 laoszi (nagyrészt hmong) volt a thaiföldi táborokban, és arra várt, hogy végleg befogadják valahová (néhányan Francia Guyanában találtak menedéket...).

Az állam és a párt vezetőségét is több (nem véres) tisztogatás sújtotta; 1979-ben, amikor szakítottak Kínával, majd 1990-ben, amikor kísértés fogott el némelyeket, hogy kövessék a kelet-európai fejlődés példáját, 1988-ban, a mintegy 50 000 vietnami katona kivonulása, majd a lendületes gazdasági liberalizáció, továbbá a thaiföldi határ újra megnyitása jócskán enyhítette a légkört. Már nemigen van politikai fogoly, és a kommunista propaganda is feltette a hangfogót. De csak néhány ezer menekült tért vissza végleg a „millió elefánt" országába. Egy koldusszegény és elmaradott ország és a szakértő és néha tehetős emigráció kapcsolatainak szorosabbra fűzése az ország jövőjének alapfeltétele.[384]

Jean-Louis Margolin

KAMBODZSA

A FÖLFOGHATATLAN BŰNTETT ORSZÁGA

„Tiszta és tökéletes képet kell adnunk a Párt történetéről."

Pol Pot[385]

Nyilvánvaló, hogy Mao Ce-tungtól egyenes az út Pol Pot felé. De máris megérkeztünk ezzel az első paradoxonhoz, amely oly kényessé teszi ennek a gyászos forgószél alakját öltő vörös khmer forradalomnak az elemzését és még inkább a megértését: az alig vitathatóan középszerű kambodzsai zsarnok csak sápadt utánzata annak a képzelgő és művelt pekingi kényúrnak, aki mégiscsak képes volt rá, hogy külső segítség nélkül hozzon létre a földgolyó legnépesebb országában egy olyan rendszert, amelynek még nem merült ki az életképessége. Ezzel szemben a kulturális forradalom és a nagy ugrás középszerű kísérletnek, fogalmazványnak, piszkozatnak számít ahhoz képest, ami talán minden idők leggyökeresebb társadalom átalakító kísérlete marad: a teljes kommunizmus azonnali bevezetése, a nélkül a hosszú átmeneti időszak nélkül, amely - a jelek szerint - a hithű marxista-leninista elmélet alapelvei közé tartozott. Meg a pénz eltörlése, a teljes kollektivizálás nem egészen két év alatt, a társadalmi különbségek eltüntetése minden birtokos, értelmiségi, kereskedő réteg megsemmisítésével, falu és város évezredes ellentétének kiküszöbölése egy hét alatt az utóbbi eltörlésével. Csak akarni kell, nagyon akarni, és máris itt a földi paradicsom; bizonyára azt hitte Pol Pot, hogy így még magasabbra kapaszkodik, mint dicső elődei - Marx, Lenin, Sztálin, Mao Ce-tung -, és hogy a XXI. század forradalma khmerül fog beszélni, ahogy a XX. századi még oroszul, majd kínaiul beszélt.

De a vörös khmerek[386] csak vérnyomokat hagytak maguk után a történelemben. Csak el kell olvasni ennek a szélsőséges kísérletnek bőséges bibliográfiáját; akár menekültek számolnak be róla, akár kutatók elemzik, ténylegesen mindig csak megtorlásról esik szó. Úgy tetszik, csak egyetlen kérdésnek van itt értelme: hogyan és miért volt lehetséges ez

a szörnyűség? Igen, ebben az értelemben minden kommunizmuson túltesz a kambodzsai kommunizmus,[387] és különbözik is tőlük. Aszerint, hogy rnelyiket hangsúlyozzuk e két szempont közül, hol úgy tekinthetjük, hogy valami végletes, különleges, beteges jelenség - rövid (hároméves és nyolc hónapos) hatalomgyakorlása is ebbe az irányba mutat -, hol meg úgy, hogy a kommunista jelenség bizonyos alapvonásainak suta, de árulkodó torzképét mutatja. Nincs lezárva ez a vita, már csak azért sem, mert szóban, írásban fukarok a vörös khmer vezetők, még mindig nagyon rosszul ismerjük őket, egymást követő támogatóik - a vietnamiak és a kínaiak - levéltárai pedig mindeddig hozzáférhetetlenek voltak.

Ám vastag ez a paksaméta: későn hatolt be a kommunizmus Kambodzsába, de az első ország is ez volt, amely hátat fordított neki (1979-ben), legalábbis a radikális formájának. A nyomába lépő különös „népi demokrácia" pedig, a vietnami katonai megszállás évtizede alatt, a „népirtó Pol Pot-Jeng Szári klikk[388] megbélyegzésében találta meg szinte egyetlen ideológiai alapját (mert a szocializmus nagyon lejáratta magát az előbbi megrázkódtatás miatt[389]). Biztatták az (elég nagy számban külföldre menekült) áldozatokat, hogy beszéljenek, a kutatókat meg, bizonyos mértékig, hogy dolgozzanak. Pluralista politikai rendszert[390] vezettek be 1992-ben, az ENSZ felügyelete alatt, majd az Egyesült Államok kongresszusa jelentős kutatási pénzalapot szavazott meg a Yale Egyetem irányi-tása alatt működő Kambodzsai Népirtáskutató Program javára, és mindez megkönnyíti az anyagi feltételeket; ellenben az a kambodzsai „megbékélési" törekvés, amely odáig megy, hogy még az utolsó vörös khmereket is be akarja tagolni a politikai játéktérbe, könnyen aggasztó emlékezetkihagyást idézhet elő az ország elitjében; már kitartóan beszélnek is róla, hogy be kell zárni a népirtás múzeumát (az egykori központi börtönt), és be kell temetni a kihantolt tömegsírokat.

Körülbelül tudjuk hát, hogy mit éltek át a kambodzsaiak 1975 és 1979 között, még ha sok is a tennivalónk az arányok, a helyi változatok, a tüzetes időrend és a Kampucsea Kommunista Pártján (a KKP-n) belüli döntéshozatali módozatok vizsgálata terén. Mindenesetre eleget tudunk hozzá, hogy teljes mértékben hitelt adjunk Franqois Ponchaud[391] korai vészkiáltásainak, amelyek, akárcsak előtte Simon Leys vészkiáltásai, úgy zavarták a baloldali értelmiség öntetszelgését, hogy egy ideig vonakodott is meghallani őket.[392] Lassanként elismerték, részben a vietnami kommunisták jóvoltából, hogy alapja van a vörös khmer terrorjáról szóló „keserű történeteknek", és azok nem elhanyagolható szerepet játszottak a nyugati kommunizmus és marxizmus válságában is. Ahogy azoknak a zsidóknak is, akik utolsó erejüket összeszedve akarták a világ tudomására hozni, hogy mi volt a sorsuk, néhány olyan kambodzsainak is a beszámolás lett a legfőbb célja és mozgatórugója, aki - mindennel dacolva - elmenekült; kitartásuk meg is hozta a gyümölcseit. Az egész emberiségnek kell most átvennie tőlük a fáklyát, például Pin Yathay kezéből, aki egy hónapig bolyongott a vadonban, egymagában, éhesen, amint írta, „hogy beszámoljak a kambodzsai népirtásról, hogy leírjam, amit átéltünk, hogy elmeséljem, milyen hidegen tervezték el sok millió férfi, aggastyán, nő és gyerek halálát... Hogyan tarolták le az országot, hogyan süllyesztették vissza a történelem előtti korba, és hogyan kínozták a lakosait... Élni akartam, hogy könyörögjek

a világnak: segítsen a megmaradottaknak, hogy elkerülhessék a teljes kiirtást.”[393]

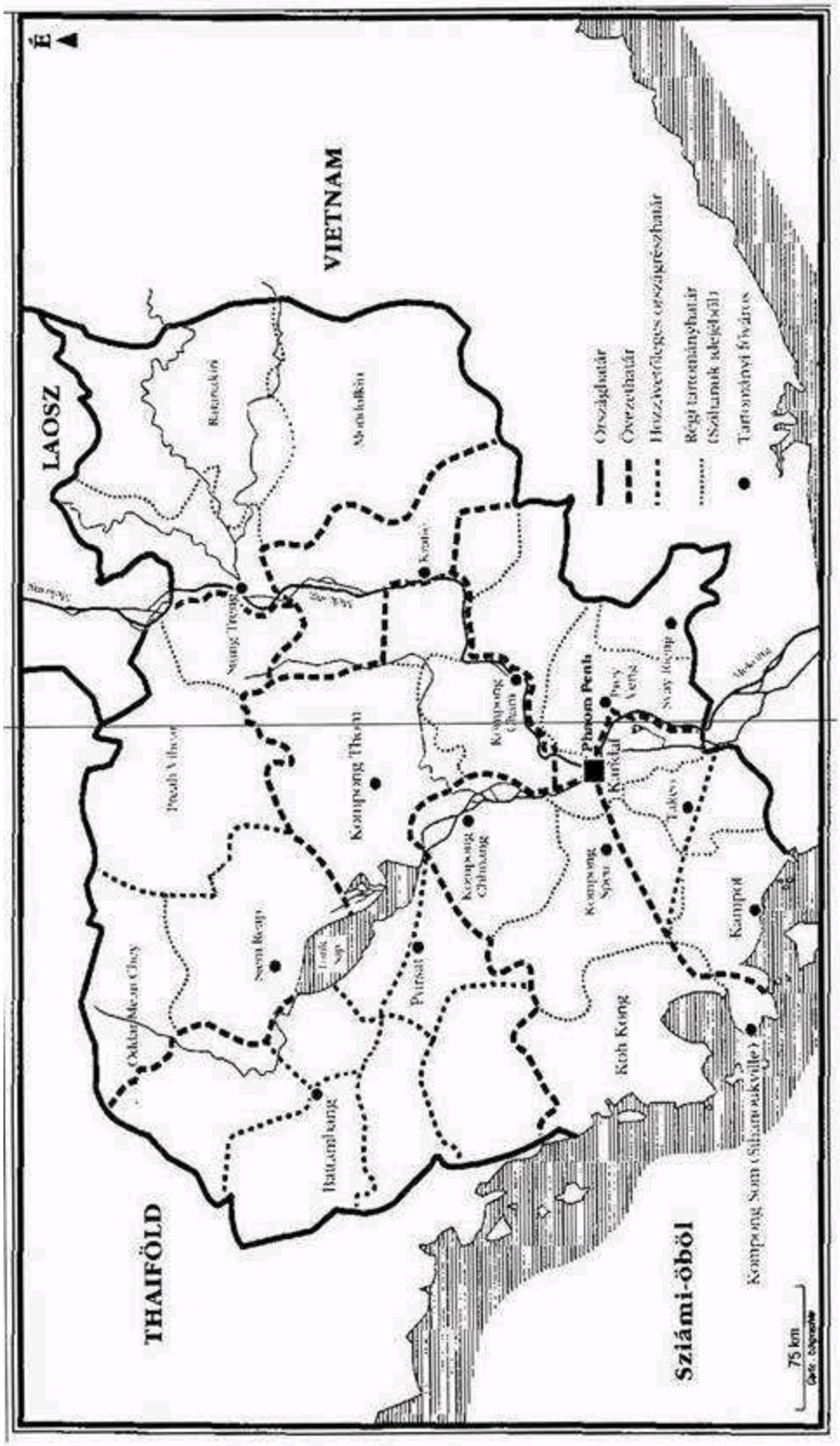

A DEMOKRATIKUS KAMPUCSEA

A fokozódó borzalom

Gyanakvó nacionalizmusuk ellenére is elismerik a tiszta fejű kambodzsaiak, hogy tulajdonképpen maga az ország tehet róla, hogy ilyen bajba került: egy kis idealista csoport áldozata, amely olyan csúfosan leszerepelt, és a tragikusan tehetetlen hagyományos elité. Nem olyan kivételes ez a keverék sem Ázsiában, sem másutt, de csak ritkán vezet forradalmakra. Kambodzsában azonban azért érvényesült kétségkívül döntő súllyal, mert két körülmény találkozott ott össze: a földrajzi fekvés (hosszú közös határ Vietnammal és Laosszal) és a történelmi helyzet (az 1964 óta szakadatlanul szélesedő vietnami háború).

A polgárháború (1970-1975)[394]

A khmer királyság (1863 óta francia védnökségi terület) elég sikeresen távol tartotta magát az 1946-54-es indokínai háborútól. 1953-ban a Viet Minhnel együttműködő partizánok kiterjesztették tevékenységüket, ám akkor Szihanuk király - a Párizzsal ápolt jó kapcsolatai segítségével - ügyesen egy sikeresnek bizonyult békés „függetlenségi hadjáratot" indított el, amellyel kihúzta a talajt baloldali ellenfelei lába alól. De túlságosan kényes egyensúlyozással kísérletezett a vietnami kommunisták és az Egyesült Államok hadakozásában, hogy megőrizze Kambodzsa semlegességét, így lassanként mindenkinek a bizalmát eljátszotta vele külföldön, és növekvő értetlenség övezte belföldön.

1970 márciusában a saját kormánya és a nemzetgyűlés buktatta meg az uralkodót, a CIA áldásával (de, a jelek szerint, nem szervező munkájával); ez csak annyiban sodorta háborúba az egész országot, amennyiben iszonyatos pogromok kisérték (a mintegy 450 000 főnyi vietnami kisebbség volt az áldozatuk, amelynek kétharmada kénytelen volt visszaköltözni Dél-Vietnamba), fölgyújtották a vietnami kommunista nagykövetségeket, végül (teljességgel hiábavaló) ultimátumban követelték, hogy hagyják el az országot az „idegen csapatok". Hanoinak egyszeriben csak a vörös khmer kártya kijátszása maradt Kambodzsában, semmi más, el is döntötte hát, hogy hathatósan támogatja (fegyverrel, tanácsadóval, vietnami katonai kiképzéssel) a vörös khmer csapatait, de addig is elfoglalja az ország nagy részét a nevükben, vagy inkább Szihanuk nevében, mert az úgy zokon vette az elszenvedett megaláztatását, hogy összefogott minapi főellenségeivel - a helyi kommunistákkal -, akik, Peking és Hanoi tanácsára, sietve vörös szőnyeget terítettek elé, de egy fikarcnyit sem engedtek neki a belső ellenállás fölött gyakorolt valóságos ellenőrzésből. Látszólag „királypárti" kommunisták küzdöttek hát az elég látszólagos Khmer Köztársaság ellen.[395] A köztársaság katonailag hátrányos helyzetben volt az észak-vietnamiakkal szemben, és azt sem tudta a maga javára kamatoztatni, hogy Szihanuk igen népszerűtlen a városi, a közép- és értelmiségi rétegekben; gyorsan segítséget kellett kérnie az amerikaiaktól (bombázás, fegyverzet, tanácsadók formájában), és hozzá kellett járulnia a dél-vietnami gyalogság hiábavaló beavatkozásához.

1972 elején, a Csenla-II művelet megsemmisítő kudarca megtizedelte a legjobb köztársasági csapatokat; attól kezdve lényegében már csak hosszú haláltusa volt a háború, satuba fogták és szüntelenül szorongatták a fontosabb városi övezeteket, úgy, hogy már mindinkább csak légi úton volt lehetséges az élelmezésük és összeköttetésük.

De azért pusztító hatású, gyilkos, és főleg felforgató volt az az utóvédharc egy olyan lakosságnak, amely - a vietnamitól eltérően - soha sem élt át hasonlót. Például az amerikai bombázók 540 000 tonna robbanóanyagot zúdítottak a harcterekre, a felét abban a félévben, amely megelőzte a bombázásoknak véget vető kongresszusi tilalmat (1973 augusztusa). Lassították vele a vörös khmerek előnyomulását, de sok falusi újoncot is szereztek nekik -olyanokat, akik meggyűlölték az Egyesült Államokat -, kissé tovább gyengítették a köztársaságot, mert a városokba özönlöttek a menekültek (kétségkívül a nyolcmillió kambodzsai egyharmadát tették ki[396]). utána, a vörös khmerek győzelmekor, meg segítették a menekültek kiürítését, és végül megalapozták a vörös khmerek nagy hazugságát, akik újra meg újra ezt sulykolták a propagandájukkal: „Legyőztük a legnagyobb világhatalmat, és minden ellenálláson, a természet, a vietnamiak stb. ellenállásán is diadalt aratunk.„[397]

Már annyira esedékes volt Phnom Penh és az utolsó köztársasági városok bevétele, hogy amikor megtörtént, 1975. április 17-én, még maguk a legyőzöttek is általános megkönnyebbüléssel fogadták; semmi sem lehet rosszabb, gondolták, mint ez a kegyetlen és haszontalan háború. Pedig... A vörös khmerek meg sem várták a győzelmüket, máris kimutatták a foguk fehérét: hogy milyen zavarba ejtő tehetségük van az erőszakhoz és a legvégletesebb lépésekhez. Ahogy fokozatosan „felszabadult”, tele lett az ország „átnevelő központokkal”, amelyeket egyre kevésbé lehetett megkülönböztetni az elvben a legmegrögzöttebb „bűnözőknek” fenntartott „fogvatartási központoktól”. Kezdetben bizonyára a Viet Minh ötvenes évekbeli fogolytáborainak mintájára létesültek, és akárcsak azok, a Lon Nol-féle hadseregből ejtett foglyoknak voltak fenntartva. Szó sem lehetett róla, hogy ott is alkalmazzák a genfi egyezményt, hiszen nem katonák, hanem elsősorban „árulók” voltak azok a köztársaságiak. De azért mégsem volt Vietnamban szándékos fogoly mészárlás, nem öldösték a francia foglyokat, sőt még a bennszülött foglyokat sem. Ellenben Kambodzsában a legszigorúbb rendszer kezdett általánossá válni, és a jelek szerint már a kezdet kezdetén eldöntötték, hogy az a legtermészetesebb, ha minden fogolyra halál vár. Henri Locard egy olyan nagy tábort tanulmányozott, amelyben több mint negyvenezer rabot tartottak;[398] 1971-ben vagy 1972-ben létesítették, és nemcsak az ellenséges katonákat vágták be oda, hanem (valóságos vagy vélt) családjukat is, gyerekekkel együtt, meg buddhista szerzeteseket, „gyanús” utazókat stb. A rossz bánásmód, az éheztetés és a betegségek csakhamar elpusztították a rabok többségét és az összes gyereket. Sok kivégzés is volt; néha még harminc is esténként.[399]

Más források arra engednek következtetni, hogy kb. tízezer embert mészároltak le 1974-ben, amikor bevették Udongot, a régi királyi fővárost.[400] A polgári személyek tömeges deportálása 1973-ban kezdődött; vagy negyvenezer embert szállítottak el Takeo tar-tományból a vietnami határövezetek felé - sokan Phnom Penhbe menekültek -, és amikor kudarcot vallott az a kísérlet, hogy bevegyék Kompong Csam városát, a városlakók ezrei voltak kénytelenek követni a visszavonuló vörös khmereket;[401] az első elfoglalt jelentős városból, Kratyehből az utolsó emberig elhajtották a lakosságot. Az Észak-Vietnamhoz fűződő kapcsolatok szempontjából is döntő időszak volt 1973; az

észak-vietnamiak zokon vették, hogy a KKP vonakodott részt venni az amerikaiak tárgyalásos kivonulásáról folyó tanácskozásban (1973 januárjában, a párizsi megállapodásban), ezért nagy mértékben csökkentették a segítségüket. Ezzel azonban a nyomásgyakorlási eszközeik is csökkentek, amit arra használtak ki Pol Pot és társai,[402] hogy irtani kezdték azoknak a Kambodzsába visszatért „Viet Minh-khmereknek", egykori franciaellenes ellenállóknak a maradékait (mintegy ezer embert), akik a genfi megállapodás (1954) után Hanoiba távoztak.[403] Tapasztalataik, a vietnami KP-hoz fűződő kapcsolataik révén alternatívát képviseltek az uralmon lévő vezetőkkel szemben; tulajdonképpen az indokínai háború után találkoztak a kommunizmussal és/vagy Franciaországban, amikor ott végezték tanulmányaikat; az utóbbiak gyakran még a francia kommunista pártban kezdték pártmunkás tevé-kenységüket.[404] Ekkor már újraírják a történelmet, azt a dogmát terjesztik, hogy 1960-ban alakították meg a KKP-t, nem pedig - a tényeknek megfelelően - 1951-ben, az Indokínai Kommunista Párt megalakítása keretében, amely pártot Ho Si Minh kezdeményezte, és amelynek Vietnamban volt a magva. Ez azt jelentette, hogy minden történelmi jogosultságot elvitattak az immár üldözött „51-esektől", és mesterséges folytonossági hiányt teremtettek a Vietnami Kommunista Párthoz való viszonyban. A teljesség kedvéért meg az őserdőben bolyongó néhány szihanukistát is fölkoncolták. A jelek szerint már 1973-ban megvoltak az első komoly összecsapások a vietnami csapatok és a vörös khmerek között.[405]

Mindjárt a győzelem után mégis váratlanul érte Phnom Penh teljes kiürítése[406] mind a város lakosságát, mind pedig a világközvéleményt, amely most figyelt föl rá, hogy rendkívüli dolgok történnek Kambodzsában, ha a Phnom Penh-iek még hajlandók voltak is hitelt adni az új urak ürügyeinek: hogy óvni akarják a lakosságot az esetleges amerikai bombázástól, és gondoskodni akarnak az ellátásáról. Látványos volt a városok kiürítése - és talán úgy marad meg a történelemben, mint a rendszer „kézjegye" -, de úgy tetszik, hogy nem került túl sok ember életébe: ekkor még épkézláb, jól táplált emberek keltek útra, némi tartalékot is vihettek magukkal (volt cserélnivalójuk, elsősorban aranyuk, ékszerük... meg dollárjuk).[407] Akkor még nem bántalmazták őket módszeresen, bár volt példa rá, hogy „elrettentésül" megöltek vonakodókat, vagy már ki is végeztek legyőzött katonákat. Általában nem fosztották meg a deportáltakat a javaiktól, még csak meg sem motozták őket. A kiürítés közvetlen vagy közvetett áldozatai - kórházakból kidobott sebesültek vagy operáltak, magányos öregek vagy betegek, valamint a sok öngyilkos, néha egész öngyilkos családok... - talán mintegy tízezren lehettek[408] a főváros két-hárommillió lakosából, és néhány százezret tehetett ki a számuk a többi városban (a jelek szerint az egész lakosság 46-54%-át tették földönfutóvá!).[409] Kitörölhetetlenül él ez a megrázkódtatás a megmaradottak emlékezetében. Huszonnégy órán belül ott kellett hagyniuk otthonukat, vagyonukat, még kissé bizakodtak abban a kegyes hazugságban,[410] hogy „hiszen csak három napra", de földúlta őket az az emberáradat, amelyben oly könnyű volt elveszteniük, talán örökre, a hozzátartozóikat. Sosem mosolygó, kérlelhetetlen katonák hajszolták őket: attól függött az úticéljuk, hogy honnan indultak... jaj volt az ekkor elszakadt családoknak. Lesújtotta őket a szemük előtt zajló halál és

kétségbeesés, általában a legcsekélyebb segítséget (táplálékot, ápolást) sem kapták meg a vörös khmerektől a hosszú kivonulás alatt, amely némelyeknek hetekig tartott.

Az egykori városlakók szétválogatására is ez az első deportálás adott alkalmat az útelágazásoknál. Kezdetleges volt, és általában puszta bemondáson alapult: a vörös khmerek, elég érthetetlen módon - legalábbis a későbbi rendőri ellenőrzés szempontjából érthe-tetlenül[411] - elrendelték, hogy semmisítsenek meg minden személyazonossági igazolványt; ez tette lehetővé számtalan régi tisztviselőnek vagy katonának, hogy új személyazonosságot találjon ki magának, és egy kis szerencsével megmenthesse az életét.[412] Azt mondták az új urak, hogy a lehető legtöbb közép- és magas rangú tisztviselőt, főleg katonatisztet akarnak kiválogatni, hogy az új rendszert szolgálhassák a fővárosban, és méltóképpen fogadhassák - az 1976-ig névlegesen államfő - Szihanukot. A legtöbbjük azonnal az életével fizetett, vagy hamarosan börtönben halt meg.

A vörös khmer apparátus még nem tudta teljesen kézben tartani az óriási emberáradatokat, hiszen 1975-ben úgy 120 000 aktivistára és (többnyire újdonsült) szimpatizánsra becsülték a számát, azoknak is csak a fele volt katona. Gyakran ráhagyták hát a kilakoltatottakra, hogy ott telepedjenek le, ahol akarnak (vagy ahol tudnak), csak szerezzék meg hozzá a falufőnök engedélyét. Kambodzsa se nem nagyon nagy, se nem nagyon sűrűn lakott ország, majdnem minden városlakónak volt közeli hozzátartozója vidéken: sokan meg is találták őket, akkor jobb esélyeik voltak rá, hogy nem pusztulnak el, legalábbis, ha megint nem deportálják őket (lásd alább). Mindent összevetve, nem is volt olyan nagyon nehéz a helyzet; az is megesett, hogy a falusiak marhát vágtak a menekültek tiszteletére,[413] gyakran segítettek nekik a berendezkedésben. Úgy általában, a rendszer bukásáig legalább olyan gyakran szólnak a beszámolók kölcsönös segítő vagy cserekapcsolatokról, mint ellenségeskedésről, különösen eleinte; kevesebb testi kínzás volt és - a jelek szerint - nem voltak elhamarkodott gyilkosságok.[414] Úgy látszik, hogy különösen a loeu khmerekkel (ezzel a távoli vidékeken élő nemzetiséggel) alakultak ki baráti kapcsolatok.[415] Ennek a kisebbségnek a területén vetették meg először a lábukat a vörös khmerek, és különösen kedvezett is nekik a rendszer, legalábbis 1977-ig, és ebből arra következtethetünk, hogy az általános koldusszegénységből eredtek a jövevények és a parasztok között máshol gyakran kialakuló és növekvő feszültségek, hiszen ha egy falattal több jut az egyiknek, annál kegyetlenebb éhség marcangolhatja a másikat: az ilyenféle helyzet sohasem indítja önzetlenségre az embert...[416]

A városiak özöne felforgatta a falusi életet, valamint a javak és a fogyasztás egyensúlyát: az 5-ös körzet (északnyugat) termékeny rizsmezőin most 210 000 jövevénnyel szaporodott a 170 000 helybeli lakos![417] Sőt a KKP mindent meg is tett, hogy éket verjen a Pracseacson Csah - a régiek, vagy támaszpontiak, néha meg „70-esek", mert általában a háború kezdete óta a vörös khmerek ellenőrzése alatt voltak - és a Pracseacson Thmei - újak, vagy „75-ösök", vagy „Április 17-iek" - között. Szította a „proletár-hazafiak" „osztálygyűlöletét" az „imperialisták tőkés lakájai" ellen. Eltérő jogokat állapított meg; pontosabban, csak a régieknek, a lakosság kis többségének voltak némi jogai, különösen kezdetben; hogy művelhessen egy talpalatnyi magánföldecskét, meg hogy a többi előtt és egy kicsit jobbat kapjon enni a kötelező étkezdében, néha

meg, alkalomadtán, részt vehessen a „választáson”, és leszavazhasson az egyetlen jelöltre. Teljes volt az apartheid még a lakóhelyen is; elvileg nem is beszélhettek egymással a csoportok, és semmiképpen sem házasodhattak egymás között; minden csoport a falu más-más részébe volt beutalva.[418]

Folyt hát a továbbtagolódás a lakosság mindkét nagy csoportján belül. A régiek között minden módon szembeállították a „szegényparasztokat” a „földbirtokosokkal”, a „gazdag parasztokkal”, az egykori kereskedőkkel (hamar végbement a teljes kollektivizálás). Az újak között a legélesebben elválasztották egymástól egyfelől azokat, akik nem voltak tisztviselők és iskolázatlanok voltak, másfelől az egykori állami tisztviselőket és értelmiségieket. Általában gyászos sors várt erre a két utóbbi csoportra; lassanként, egyre lejjebb szállva a ranglétrán, „kitisztogatták”, gyakran teljesen kiirtották őket, és 1978-tól ez elég sokszor nőkre és gyerekekre is vonatkozott.

De a KKP vezetői nem elégedtek ám meg a majdnem teljes kambodzsai lakosság el falusiasításával; alig egypár hónapja rendezkedtek be, de az újak nagyon nagy része máris kénytelen volt új lakóhelyre költözni, csak most már úgy deportálták, hogy egy szava sem lehetett a dologhoz: így, csak 1975 szeptemberében több százezer ember kényszerült áttelepülni keletről és délnyugatról északnyugatra.[419] Nemritkán egymás után háromszor, négyszer is deportálták az embereket, nem is számítva a „munkabrigádokat”, amelyek néha egyfolytában több hónapra is máshová, kijelölt falujuktól messze sodortak magukkal fiatalokat és kisgyermektelen felnőtteket. Négy célja is volt vele a rendszernek; minden politikailag veszélyes tartós kapcsolatot meg akart gátolni újak és régiek között, sőt maguk az újak között is;[420] mindinkább proletársorba akarták dönteni ezeket az utóbbiakat, ezért megakadályozták, hogy magukkal vigyék minden szerény kis vagyonukat,[421] és hogy idejük legyen learatni a termésüket; teljesen ellenőrzésük alá akarták vonni a lakossági mozgást, hogy nagy munkálatokat indíthassanak el, és mezőgazdaságilag hasznosíthassák a hegyvidékeket és az ország szélein lévő, gyéren lakott őserdőket; végül pedig kétségkívül azért, hogy minél több „haszontalan éhes szájat” eltüntessenek, hiszen olyan fáradságosak voltak ezek az újabb áttelepítések (néha gyalogszerrel folytak, legföljebb szekéren, vagy olyan zsúfolt és lassú vonatokon, hogy egy álló hétig is eltarthattak) olyan, most már igazán rosszul táplált emberekkel, akiknek már a gyógyszerkészleteik is kimerültek.

Kissé külön esetet alkottak az „önkéntes” átköltözések. Gyakran felajánlották az újaknak, hogy „térjenek vissza a szülőfalujukba”, vagy menjenek el dolgozni egy nem olyan egészségtelen, nem olyan nehéz munkát kínáló és jobb élelmezéssel kecsegtető szövetkezetbe. Kivétel nélkül, mindig csalódtak az önkéntesek (gyakran sokan), mert még gyászosabb, még gyilkosabb világba csöppentek. A maga is áldozat Pin Yathay megoldotta ezt a nagy rejtélyt; „Próbatétel volt ez valójában, hogy kiismerjék az individualista hajlamokat [...] elárulta magát így a városlakó, hogy még nem szabadult meg a rossz hajlamaitól. Maga bizonyította vele, hogy szigorúbb ideológiai kezelésre van szüksége egy olyan faluban, ahol nehezek és kemények az életkörülmények. Ha önkéntesnek jelentkeztünk, magunk árultuk el magunkat. Ezzel a csalhatatlan módszerrel szűrték ki a vörös khmerek a legingatagabb és a sorsukkal legkevésbé elégedett deportáltakat.”[422]

Tisztogatások és nagy mészárlások ideje (1976-1979)

Mintha fokozatosan a hatalom csúcsáig érne a társadalomra erőltetett osztályozó és öldöklő téboly. Láttuk, hogy már a kezdet kezdetén eltették láb alól az igazi „Vietnam-barátokat” és Hu Junt; 1975-ben visszahívták a „királyi kormány” diplomatáit - nem mind volt kommunista köztük - és, kettő kivételével, mindet megkínozták és kivégezték.[423] De a KKP-ban, amely a jelek szerint sohasem működött szabályszerűen, az árulás gyanúját táplálták a különféle országrészek eredendően elég széles autonómiája (így a hadsereget is csak április 17-e után egyesítették), majd a gazdaság nyilvánvaló kudarcai, végül pedig, 1978-tól, a könnyed vietnami ellentámadások a határon.

1976 szeptemberében letartóztatták Keo Measzt, a KKP rangsorának hatodik emberét; attól fogva mintha mind gyorsabban emésztette volna belülről valami a KKP-t. Soha sem indítottak pert, még világos vádat sem emeltek, minden foglyot rettenetesen megkínoztak, majd meggyilkoltak; csak a „vallomásaikból” sejthetjük meg, hogy mivel vádolhatták őket, de soha sem világos, hogy miben tértek el Pol Pot irányvonalától; nyilván azokat akarták „szétzúzni”, mind egy szálig, akiknek a személyes kiválósága, szellemi függetlenségének a legcsekélyebb jele, a VKP-hoz (vagy éppen, mint Hu Nim esetében, a kínai „négyek bandájához”) fűződő múltbeli kapcsolata egyszer még fenyegethette volna Pol Pot elsőségét.[424] Ez a paranoia szülte torzkép mintha a legrosszabb sztálinista túlkapásokon is túltenne. Mindjárt a tisztogatás megkezdése után, a KP káderein ek tanulmányi ülésén, befejezésül, „vad és könyörtelen harcot” követel a „központ”, „életre-halálra az osztályellenség [...] különösen a sorainkban megbúvó osztályellenség ellen”;[425] a párt havilapja, a Tung Padevat (Forradalmi Zászlók) ezt írja 1978 júliusában; „Mindenütt ott az ellenség a sorainkban, a központban, a vezérkarban, az övezetekben, a támaszpontfalvakban.”[426] Pedig ekkor már ötöt kivégeztek 1975 októberének tizenhárom legmagasabb rangú vezetője közül, csakúgy, mint a megyei titkárok[427] többségét. Még 1979 januárja előtt megölnek kettőt az 1978-as új vezetőség hét tagja közül; Vorn Vet miniszterelnök-helyettes az egyikük; állítólag Pol Pot személyesen veri, úgyannyira, hogy Vorn Vetnek az egyik lábát is eltöri.[428] Önmagát gerjeszti a tisztogatás: három olyan följelentés is elég a letartóztatáshoz, hogy valaki „a CIA ügynöke”: ezért íratnak az eszelős vallatók vallomást vallomás után a „nagyhalakkal” (Hu Nimmel hetet is egymás után), bármi áron...[429] Szüntelenül szaporodnak a képzelt összeesküvések, új meg új „hálózatokat” agyalnak ki. Minden valóságérzéket elnyom a Vietnam elleni dühödt gyűlölet: egy orvos azzal vádolja magát, hogy a „vietnami CIA” tagja volt; állítólag Hanoiban szervezte be egy turistának álcázott amerikai ügynök 1956-ban.[430] A szövetkezetek szintjére is alászáll a vérengzés: hiszen akkoriban becslik úgy, hogy 40 000 „áruló működik együtt a CIA-val” egyetlen járásban, a 70 000 lakos közül.[431]

De azért csak a keleti országrészben öltötte igazi népirtás arányait a szigorítás. Közel volt az ellenséges Vietnam, és Szao Phim katonai és politikai vezető szilárd helyi hatalmi bázist épített ki magának; egyedülálló jelenség a helyi káderek lázadása a központ ellen, rövid polgárháborúvá is fajul 1978 május-júniusában. Áprilisban 409 keleti kádert zártak be a Tuol Szlengbe; júniusban Szao Phim belátta, hogy el van veszve, és öngyilkos lett;

felesége és gyerekei éppen a temetési szertartását végezték, amikor lemészárolták őket; felkeléssel próbálkoztak az országrész fegyveres erőinek maradékai, de aztán átmentek Vietnamba, létrehozták ott a Nemzeti Megmentési Egységfront csíráját, amely majd a hanoi hadsereggel együtt vonul be Phnom Penhbe. Győzelmet aratott a központ, de azért halálra ítélte kelet lakosait, ezeket a „khmer testbe költözött vietnamiakat". 1978 májusától decemberéig 100 000-250 000 embert öltek meg (1,7 millió lakos közül) - a fiatalokon és katonákon kezdve -, köztük Szao Phim falujának mind a 120 családját (700 embert); egy másik faluban heten menekültek meg tizenöt családból, tizenkét családot pedig teljesen kiirtottak.[432] Júliustól kezdve teherautóra, vonatra, hajóra rakták a megmaradottakat, más országrészekbe deportálták, és fokozatosan kipusztították őket (már szállítás közben ezrével gyilkolták le a foglyokat); így (különleges szállítmánnyal Kínából rendelt) kék ruhát húztak rájuk, pedig Pol Pot alatt mindenkinek fekete „egyenruhát" kellett viselnie. Lassacskán, szép csendben, általában nem a többi falusi szeme láttára, eltüntették a „kékeket"; egy északnyugati szövetkezetben már csak alig százan maradtak életben a háromezerből, mire odaértek a vietnami csapatok.[433] Hármas fordulatot jeleznek ezek a szörnyűségek, közvetlenül a rendszer összeomlása előtt: éppúgy lemészárolják a nőket, gyerekeket, öregeket, mint a felnőtt férfiakat; éppúgy megölik a régieket, mint az újakat; végül, amikor már nem győzik a munkájukat, a vörös khmerek néha a lakosságot, még a „75-ösöket" is kényszerítik rá, hogy segítsenek nekik. Csakugyan megtébolyult a „forradalom", most már az utolsó kambodzsait is föl akarta falni.

Sokan menekültek külföldre Kambodzsából, ez bizonyítja, hogy a vörös khmer hatalom kétségbeesésbe hajszolta a kambodzsaiak nagy részét: Thaiföldön 23 000 menekültet tartottak nyilván 1976 novemberében, nem számítva azokat, akik (nem túl sokan) 1975 áprilisában érkeztek az országba.[434] 1977 októberében körülbelül 60 000 kambodzsai van Vietnamban.[435] De a menekülésre készülők nagy része visszariadt: nagyon veszélyes volt a szökés, ha elfogták, mindig halállal büntették a szökevényt; többnapos, vagy éppen többhetes bolyongás árán vállalkozhatott rá az ember az ellenséges vadonban,[436] pedig általános volt az elcsigázottság. A fölkerekedőknek csak elenyésző töredéke jutott célhoz (Pin Yathay tizenkét főnyi csoportjából csak négy, pedig ő alaposan előkészítette a szökést).

Húszhavi szórványos, eleinte titkos, majd 1978 januárjától nyílt határviszály után, 1979 januárjában a kambodzsaiak nagy többsége „felszabadulásnak" érezte a vietnamiak bevonulását (ma is ez a hivatalos neve); jellemző, hogy Szamlaut falu lakossága (az 1967-es felkelés „hősei"), meg sok más falu lakossága is, lemészárolta vörös khmer kádereit, ha nem oldottak kereket idejében.[437] Az utóbbiak még az utolsó pillanatban is rémtetteket követtek el; sok börtön-ben,[438] köztük a Tuol Szlengben gyakorlatilag nem volt kit felszabadítani. Utána sokan csalódtak, elsősorban nem is emberbaráti céljai voltak Hanoinak, ám ez semmit sem változtat azon a tényen, amelyet vitattak akkoriban: tekintve, hogy milyen fordulatot vett a vörös khmer rendszer, különösen 1978-ban, mérhetetlenül sok embert mentettek meg a haláltól a vietnami páncélos hadosztályok. Lassacskán új életre kelhetett az ország, a lakosainak fokozatosan megint szabad lett

költözködni, földet művelni, hinni, tanulni, szeretni...

Változatok egy vértanúság-történetre

Nem kell számszerűsíteni a borzalmat, elég, ha megállapítjuk. Amit már mondtunk, amit még kénytelenek leszünk mondani, kétségkívül elegendő hozzá, hogy minősítsük a KKP rendszerét. De azért a mennyiségi fölmérés segít hozzá a megértéshez: még ha a népesség egyetlen csoportját sem kímélték is, mégis melyiket „vették célba" leginkább? Hol és mikor történt ez az egész? Hová tegyük a kambodzsai tragédiát a század összes tragédiái között, és a saját történelmében? Egyik módszer sem kielégítő önmagában, de különféle módszerek (népesedéstudomány, mennyiségkutató mikrotanulmányok, a résztvevők beszámolói, véleménye) egybevetése lehetővé teszi, hogy megközelítsük az igazságot.

Kétmillió halott?

Hogy az elkerülhetetlen, átfogó becsléskényszerrel kezdjük, meg kell adnunk, hogy nagy, túl nagy a „szórás" - már ezt magát is jellemzőnek tekinthetjük az eset arányai szempontjából; minél kiterjedtebb és nehezebben érthető egy mészárlás, annál kényesebb a végső számvetése. Különben túl sok embernek volt az az érdeke, hogy - ellentétes célból - elmossa a nyomokat; a vörös khmereknek azért, hogy elhárítsák maguktól a felelősséget, a vietnamiaknak és kambodzsai szövetségeseiknek meg azért, hogy igazolják magukat. Pol Pot azt bizonygatta utolsó sajtóbeszélgetésén, 1979 decemberében, hogy „csak néhány ezer kambodzsai veszthette életét a nép jólétére törekvő politikánk alkalmazása közben elkövetett hibák miatt".[439] Khieu Szamphan egy 1987-es hivatalos füzetben így pontosította a dolgokat: 3000 áldozat „tévedésből"; 11 000 kivégzett „vietnami ügynök"; 30 000 gyilkosság „befurakodott vietnami ügynökök" műve (sic). De azt is leszögezi az irromány, hogy 1979-80-ban „körülbelül 1 500 000" embert gyilkoltak meg a vietnami megszállók; képtelenül túlzott ez az utóbbi szám, mégis akaratlan beismerésnek tekinthetjük: az 1975-tel kezdődő korszak halálozási statisztikáját ismeri el, az pedig, nagyrészt, a vörös khmerek számláját terheli.[440] Még nyilvánvalóbb a „hullaeltérítés", ha a polgárháború alatti, április 17-e előtti halálesetek becslését vesszük szemügyre: Pol Pot már 1975 júniusában kétségtelenül túlzott számot, 600 000-et mondott; 1978-ban már „több mint 1,4 millió" lett a halott.[441] Lon Nol egykori elnök jónak látta, hogy a vörös khmerek 2 500 000 áldozatáról beszéljen, az 1979-től hatalmon lévő KNFP-nek (Kampucsea Népi Forradalmi Pártjának) volt főtitkára, Pen Szovan pedig 3 100 000-ra teszi a halottak számát, amely adatot a Kampucsea Népköztársaság és a vietnami propaganda is átvett.

Semmi kétség, Ben Kiernan, illetve Michael Vickery írása a két első, komolynak tekintett mennyiségi fölmérő tanulmány ezen a téren, bár maguk is elismerik, hogy nem mindig biztosak a dolgukban; Kiernan 1 500 000 halottat állapít meg,[442] Vickery csak ennek a felét (bár azon az alapon, hogy eleve nyilvánvalóan alábecsüli a népesség eredeti lélekszámát). Stephen Heder átveszi Kiernan becslését, de fele-fele arányban osztja meg az áldozatokat a régiek és az újak között (ami bajosan lehetséges), és fele-fele arányban az éhínség és a gyilkosságok között.[443] David Chandler vitathatatlanul szakember, de nem elemző becslést végzett; ő legalább 800000-1000000 áldozatról

beszél.[444] Egy CIA-tanulmány, hozzávetőleges adatok alapján, 3 800 000-re teszi az 1970 és 1979 között bekövetkezett (tehát az 1970-75-ös háborús veszteségeket is magában foglaló) teljes népesedési fogyatkozást (a nehézségek miatti születéscsökkenést is beleértve), az 1979-es, körülbelül 5 200 000 főnyi élő lakossággal számolva.[445] Az 1970 előtt és az 1983-ban megművelt rizsföldek összehasonlítása alapján készült becsléssel mintegy 1 200 000 áldozatot kapunk.[446] Marek Sliwinski, egy népesedésstatisztikai megközelítésű (de, a hatvanas évek végétől 1993-ig terjedő időre vonatkozó mindenféle felmérés hiánya miatt nem egészen meggyőző) új és újító tanulmányában valamivel több mint kétmillió halottat emleget, vagyis a lakosság 26%-át (a 7%-ra becsülhető természetes halandóságot nem számítva). Egyedül ő kísérli meg, hogy nem és életkor szerint is pontosítsa az 1975-79-es időszak többlethalandóságát; a férfiak 33,9%-a, a nők 15,7%-a halt meg; ez a különbség arra vall, hogy gyilkosság volt a halálesetek többségének az oka; minden életkorban rettenetes volt a halálozás, de különösen a fiatal felnőttek körében (a húsz-harminc éves férfiak között 34%, a harminc-negyven évesek között 40%) és a mindkét nembeli hatvanévesnél idősebbek között (54%). Mint a régi rend nagy éhínségei és járványai idején, rohamosan csökken a születésszám; 1970-ben 3%, 1978-ban 1,1%.[447] Az biztos, hogy 1945 óta egy országban sem volt ilyen mérvű csökkenés. Még 1990-re sem lett annyi lakosa az országnak, mint amennyi 1970-ben volt. Amellett nagyon egyenetlen a lakosság összetétele; 1,3 nő jut egy férfira; 1989-ben 38% özvegyasszony, de csak 10% özvegyember van a felnőttek között; csekélység![448] A felnőtt lakosságban 64% a nő, és a családok 35%-ában az anya a családfő; az Egyesük Államokba menekült 150 000 kambodzsai között is ugyanez az arány tapasztalható.[449]

Ilyen arányú embervesztesége - szinte biztosan hétből egy lakos, de valószínűbb, hogy négyből-ötből egy - már cáfolhatja azt a gyakran hallható véleményt:[450] bármily megengedhetetlen is a vörös khmer erőszak, nagyrészt csak válasz volt - egy fájdalmában, dühében megtébolyult nép válasza - az „eredendő bűnre", az amerikai bombázásokra. Jegyezzük meg elöljáróban, hogy más, jócskán lebombázott népek (britek, németek, japánok, vietnamiak) azért mégsem engedtek ilyenféle szélsőséges izgágaságnak (néha éppen ellenkezőleg). De főleg a háború pusztításai, bármilyen drámaiak is, valójában nem hasonlíthatók ahhoz, amit békeidőben vitt véghez a KKP, még akkor sem, ha eltekintünk az utolsó évtől és a Vietnammal való határviszálytól. Említettük, hogy maga Pol Pot, akinek bizonyára egyáltalán nem volt érdeke, hogy kevesebbet mondjon, 600 000-re becsülte a háborús áldozatok számát (bár semmivel sem igazolta ezt a számot), és, bármily furcsának tetszik is, sok szakember változatlanul átvette ezt az adatot; Chandler éppen ilyen könnyelműen beszél „félmillió" áldozatról; az amerikai bombázásokról, különféle tanulmányok alapján, azt mondja, hogy úgy 30 000-250 000 ember halálát okozták.[451] Sliwinski általában 240 000-re teszi az áldozatok számát, de talán 70 000 vietnami polgári személyt, többnyire az 1970-es pogromok áldozatak is hozzájuk kellene számítanunk; mintegy negyvenezerre becsüli külön a bombázások áldozatak (egynegyedük katona), és megjegyzi, hogy gyakran igen gyéren lakott területek a legtöbbet bombázott tartományok, és 1970-ben csak valamivel több mint egymillió ember élt azokon a vidékeken, és közülük sokan hamar bemenekükek a

városokba; ezzel szemben valószínűleg körülbelül 75 000 embert „gyilkoltak meg” a háború alatt, túlnyomó többségüket a vörös khmerek.[452] Tény, hogy a háború meggyengítette a társadalom ellen állóképességét, elpusztította vagy szétzüllesztette az elit egy részét. Hanoi stratégiai döntései és Szihanuk felelőtlen önelégültsége miatt pedig képtelenül megnőtt a vörös khmerek ereje; jócskán volt hát mit egymás szemére hányniuk az 1970-es márciusi puccs tetteseinek és pártfogóinak. Ám ez semmivel sem csökkenti a KKP 1975 utáni felelősségét; különben, mint említettük, nem valami sok ösztönösség volt az akkori erőszakcselekményekben.

A tömeggyilkosságok módozatain is eltöprenghetünk. Azokba is betekintést nyújt néhány komoly számszerűsítő tanulmány, bár vannak bennük ellentmondások. A városlakók erőszakos faluba telepítése (deportálás, kényszermunka) a becslések szerint 400 000 áldozatot követelt, bár lehetséges, hogy kevesebbet. A kivégzések adatai a legbizonytalanabbak, 500 000 körül mozog az átlagbecslés; de a kivetítés alapján következtető Henri Locard csak a börtönöknek legalább 400 000-600 000 áldozatot tulajdonít, figyelmen kívül hagyva a szintén rengeteg „helyszíni” kivégzést;[453] Sliwinski, mindent összevetve, egymillió gyilkosságot emleget. Kétségkívül a betegség és az éhezés szedte a legtöbb áldozatot, valószínűleg legalább 700 000 ember halálát okozta;[454] Sliwinski 900 000-et említ, de a falura telepítés közvetlen hatásait is beleszámítja.[455]

Nagyon kényes műveletre vállalkozunk, ha általános adatokat akarunk kihámozni helyi résztanulmányok alapján, mert már nem is lehetett volna egyenetlenebb a borzalom környezetenkénti megoszlása. Nyilvánvaló, hogy a „70-esek” nem szenvedtek annyit, mint a „75-ösök”, főleg az éhségtől, ha óvakodnunk is kell a megtévesztő látszattól, ugyanis újaktól származik majdnem minden közreadott személyes beszámoló. Igen magas a halálozási mutató az egykori városlakók között: alig találunk sértetlen családot. Ők pedig az egész lakosságnak majdnem a felét teszik ki. Így egy északi országrészben lévő faluban, az oda költöztetett száz családból csak mintegy ötven maradt 1979 januárjára, és csak egy akadt köztük, amely „csak” a nagyszülőket vesztette el.[456] Ám bizonyos szűkebb csoportokat még jobban megritkítottak. Már említettük, hogy milyen hajtóvadászat indult a Lon Nol-kormányzat egykori tisztviselői, és főleg a katonák ellen; az egymást követő tisztogatások a rangsor egyre alacsonyabb szintjeit sújtották.[457] Láthatóan, részben csak a - nélkülözhetetlen - vasúti alkalmazottak maradtak a helyükön, ám egyik-másik állomásfőnök jobbnak látja, ha csak beosztottnak mondja magát.[458] A szerzetesek - buddhista országban hagyományos - csoportja tűrhetetlen ellenfélnek tűnt fel a hatalom szemében; mindet kiirtották, módszeresen, aki csak ki nem vetkőzött papi ruhájából. Például Kandal tartomány egyik falujában az oda telepített 28 szerzetes közül már csak egy volt életben 1979-ben.[459] Országos viszonylatban úgy 60 000-ről körülbelül ezerre csökkent a számuk.[460] Majdnem minden sajtófényképésznek nyoma veszett.[461] Az „értelmiségiek” sorsa nem volt ilyen egyöntetű.[462] Néha üldözték őket. csak azért, amik. De, a jelek szerint, igen gyakran megmenekülhettek, ha lemondtak minden szakmai becsvágyukról és jelképes tartozékaikról (olyasmikről, mint könyv, sőt szemüveg).

A régiekkel jobban bántak, különösen élelmezés tekintetében: korlátozott mértékben, de gyümölcsöt, cukrot, némi húst is kaphattak; nagyobb volt a fejadagjuk, és - szinte

hallatlan fényűzés Pol Pot alatt - „kemény” rizst is gyakran ehettek, az általános híg rizsleves helyett, ami maga volt az éhezés annyi polgártársuknak. Mindig a vörös khmer katonák vettek először az ételből, pedig szívesen hangoztatták a mértékletességüket. A „70-esek” néha igazi orvosi rendelőhöz és Kínában gyártott igazi gyógyszerhez is hozzájuthattak. De azért csak viszonylagosak voltak ezek az előnyök: igaz, nem voltak deportálva, de a falusiakat is gyakran otthonuktól távol végzendő robotmunkára kényszerítették; a munkaidejük is kimerítő volt. A Phnom Penht elözönlő katonai tábor légkörében élő gyér számú munkásosztály is kemény fegyelemnek volt alávetve. Sőt lassanként hűségesebbnek gondolt szegényparasztokkal váltották fel az 1975 előtti munkásokat.[463]

1978-ban arra mutattak bizonyos jelek, hogy fokozatosan eltörlik az újakat és régieket elválasztó vonalat; az előbbiek néha még helyi felelős tisztségekbe is bejutottak. Derűlátó értelmezés: úgy tekinthettek az életben maradottakra, mint akik már alkalmazkodtak az új rendszer követelményeihez. Komorabb értelmezés: inkább a nemzeti egység olyanféle erősítésére törekedhettek a Vietnammal dúló viszályban, amilyet Sztálin hozott létre 1941-ben Németország ellen; továbbá arra is szükség lehetett az elharapódzó tisztogatások közepette, hogy kitöltsék az apparátusban támadt óriási űrt. Akárhogy is, az elnyomásnak a rendszer utolsó évében tapasztalható súlyosbodása arra vall, hogy egy alsóbb szinten (durvább formában) egyenlítették ki a megtorlás gyakorlatát; semmi kétség, ekkoriban kezdődött a „70-esek” nagy részének csendes átállása a vörös khmerek ellenzéke oldalára.

Nem volt egységes az ország lakosságának legalább 15%-át képviselő, mintegy húsz nemzeti kisebbség sorsa. Eleve különbséget kell tennünk a főleg városi (kínai, vietnami) és főleg falusi (a tavak, folyók mentén lakó muzulmán „csam” és a hegyvidéken, őserdőben elszórtan élő különböző csoportok, gyűjtőnéven „loeu” khmer) kisebbségek között. A jelek szerint nem nyomták el az előbbieket, legalábbis 1977-ig. Igaz, 1975 májusa és szeptembere között önkéntes alapon telepítettek haza mintegy 150 000, Kambodzsában lakó vietnamit,[464] ezzel nyilván néhányszor tízezerre, a khmerek házastársaira csökkent az ottani vietnami közösség lélek-száma. De akkor sok khmer érezhette elég csábítónak, hogy megszabaduljon a vörös khmer gyámkodástól, s igyekezett is vietnaminak kiadni magát, úgy látszik, az nem tűnt fel különösebben veszélyesnek. Egyébként a deportációs kényszerlakhelyeken nem jeleztek városi kisebbségek és más egykori városlakók közötti megkülönböztetést; sőt új kötelékeket hozott létre a közös megpróbáltatás: „Egy kalap alá vették vegyesen a városi kambodzsaiakat, a kínaiakat és a vietnamiakat, és azzal a sértő névvel illették őket, hogy »új népség«. Mindannyian testvérek voltunk. Elfelejtettük a nemzeti vetélkedést és a régi sérelmeket [...] Valószínűleg a kambodzsaiak voltak leginkább letörve. Undorral töltötte el őket honfitársaik és hóhéraik, a vörös khmerek viselkedése. [...] Felháborítónak éreztük, hogy pribékjeink is a mi nemzetünkhöz tartoznak.”[465]

Akkor mivel magyarázzuk, hogy ezeknek a kisebbségieknek nem nagyobb hányada élte túl a vörös khmer rendszert? 50%-ra becsülik az elhalálozást a mintegy 400 000 kínai között,[466] és még sokkal többre az 1975 után is Kambodzsában maradt vietnamiak között; Sliwinski az alábbi halálozási számokat közli: 37,5% vietnami és 38,4% kínai.[467]

Választ kapunk rá, ha más áldozati csoportokkal is összevetjük ezeket az adatokat: Sliwinski szerint a köztársasági hadsereg tisztjeinek 82,6%-a, a felsőfokú végzettségűek 51,5%-a és - ez a leglényegesebb - a Phnom Penh-i lakosok 41,9%-a tűnt el.[468] Ez a szám nagyon közel áll a kisebbségiek arányszámához; elsősorban azért üldözték a kisebbségeket, mert „túl városiasak" (1962-ben 18% kínai és 14% vietnami volt Phnom Penhben[469]), másodsorban pedig azért, mert „túl üzletelők" voltak; sokan nem tudták idejében eltitkolni korábbi társadalmi helyzetüket. Gyakran nagyobb vagyonuk volt, mint a kambodzsaiaknak, ám ez a vagyon egyszerre volt jótétemény (annak köszönhették, ha megmaradtak, hogy megmentettek valamit a vagyonukból, és feketepiacon értékesítették),[470] meg veszély forrása is, mert fölhívta magára az új urak figyelmét. De azok, mint jó kommunisták, többre tartották az osztályharcot (vagy amit ők annak gondoltak), mint a fajok vagy népek harcát.

Ez nem azt jelenti, hogy a vörös khmerek nem éltek és nem éltek vissza a nacionalizmussal és az idegengyűlölettel. 1978-ban azt állította Pol Pot, hogy Kambodzsa semmilyen példát sem követ a szocializmus építésében, és Phnom Penhben nem közvetítették a Mao Ce-tung tiszteletére 1977-ben, Pekingben elmondott beszédét. Vietnam „ellopta" a XVIII. században (a Kokinkínához csatolt) Kampucsea Krom tartományt, ezért lassan a propaganda központi tárgya lett a Vietnam-gyűlölet, és gyakorlatilag ma is bevallottan ez élteti a még megmaradt vörös khmereket. 1976 derekán csapdába estek a Kambodzsában maradt vietnamiak; megtiltották nekik, hogy elhagyják az országot. Helyenként némi öldöklés is előfordult. Általánossá is vált (ne felejtsük el, hogy már amúgy is megcsappant a lakosság) a központ 1977. április 1-i utasítása értelmében, amely elrendelte, hogy minden vietnamit tartóztassanak le, és adjanak át a központi biztonsági erőknek, és akkor már, egy füst alatt, minden barátjukkal, valamint a vietnamiul beszélő khmerekkel együtt. Amikor kitörtek a harcok, a Vietnammal határos Kratyé tartományban minden vietnami őse veszélybe sodorhatta az embert, és a hatóságok „történelmi ellenségnek" nyilvánították a juono-kat.[471] 1978-ban a keleti országrész minden lakosát azzal vádolták, hogy „khmer testbe költözött vietnami"; ebben a légkörben ez azt jelentette, hogy halálra szánták őket.

Sliwinski szerint a maroknyi kambodzsai katolikus alkotta azt a nemzetiségi és vallási csoportot, amellyel a legcsúnyábban bántak: 48,6% tűnt el közülük;[472] sokan városi emberek voltak, amihez gyakran vietnami nemzetiség is járult, meg a „gyarmati imperializmussal" való kapcsolat. Minden, ami csak kellett... A Phnom Penh-i székesegyház volt a város egyeden földig rombolt épülete. Elvitatták a nemzeti kisebbségektől, hogy joguk van a saját lelkiségükhöz. Egy rendelet szerint „Kampucseában egyetlen nemzet és egyetlen nyelv van, a khmer nyelv". Attól fogva nem léteznek különféle nemzetiségek Kampucseában.[473] Pedig eleinte szinte kedveztek a kis, „hegylakó", (loeu khmer) erdei vadász csoportoknak; a KKP őköztük szervezte meg az első támaszpontjait, és ott toborozta első csapatai nagy részét. De 1976 végétől kezdve, a rögeszmés rizstermelés kedvéért lerombolták a felföldi falvakat, és arra kényszerítették a lakóikat, hogy völgyek mélyén telepedjenek le, ami teljesen fölkavarta az életmódjukat, és igazi drámájukká lett.[474] 1977 februárjában letartóztatták, majd

megölték Pol Pot minden csaraj testőrét.

Főleg muzulmán vallása miatt egészen különlegesen alakult a nagyrészt földművelő és halász csam kisebbség sorsa; ez volt az ország legnagyobb bennszülött kisebbsége, 1970-ben 250 000-en voltak. Kitűnő harcosok hírében álltak, ezért aztán keresték is a kedvüket a vörös khmerek a „felszabadító háborújuk” elején; a csamok általában a régiek közé számítottak, bár szemükre vetették, hogy túl sokszor adják kereskedelmi tevékenységre a fejüket (ők látták el hallal a kambodzsaiak jó részét). De Pol Pot titkos rendeletet hozott 1974-ben, hogy szórják szét a csamok tömbfalvait; ez meg is történt fokozatosan. 1976-ban a rendszer minden csam származású káderét elmozdították tisztségéből. Egy 1975-ből való vörös khmer írás szerint a csamoknak „meg kell változtatniuk a nevüket, és új, khmer hangzású nevet kell fölvenniük. El kell törölni a csam szellemiséget. Aki nem veti alá magát ennek a rendelkezésnek, lássa a következményeit”:[475] az északnyugati országrészben meg is ölhettek valakit, ha csamul szólalt meg. A nőknek megtiltották, hogy szarongot (maláj szoknyát) és hosszú hajat viseljenek.

De az vezetett a legdrámaibb kilengésekre, hogy ki akarták irtani az iszlám vallást. 1973-ban mecseteket dúltak fel, és betiltották az imádkozást a felszabadított övezetekben. 1975 májusától általánossá váltak ezek az intézkedések. Összeszedték és elégették a koránokat, átalakították vagy lerombolták a mecseteket. Júniusban tizenhárom muzulmán méltóságot végeztek ki, némelyeket azért, mert inkább imádkoztak politikai gyűlés helyett, másokat azért, mert azt a jogot követelték, hogy vallási házasságot köthessenek a híveik. Gyakran arra kényszerítették az embert, hogy válasszon: vagy disznót nevel és fogyaszt, vagy meghal; sok kambodzsai asztaláról évekre eltűnt a hús, de a csamoknak - micsoda irónia! - havonta kétszer adtak disznóhúst (némelyek ki is hánytatták magukból ezt az ételt). Különösen a papokat üldözték, meg is tizedelték őket: a mintegy ezer hadzsiból[476] csak alig harminc maradt életben. A többi kambodzsaival ellentétben a csamok gyakran föllázadtak, nem is késett a megtorlás, sok volt a mészárlás.[477] 1978 derekán a vörös khmerek hozzáláttak sok csam közösség módszeres megsemmisítéséhez, nőket, gyerekeket is beleértve, még azokat is, akik hajlandók voltak disznóhúst enni.[478] Mindent összevéve, Ben Kiernan 50%-ra becsüli a halálozási arányukat, Sliwinski pedig 40,6%-ra.[479]

Változatok térben és időben

Helyenként is nagyon eltért a halálozási statisztika. Az áldozatok szülőföldjét tekintve: Sliwinski szerint, a Phnom Penh-ieknek még 58,1%-a volt életben 1979-ben (vagyis az egész városi lakosság fele, körülbelül egymillió ember), Kompong Csam (egy másik népes tartomány) lakóinak 71,2%-a, de a majdnem néptelen északi országrészben, Oddar Mean Csej tartomány lakóinak 90,5%-a (itt 2,6%-ra esik vissza a rendszerrel kapcsolatos többlethalálozás).[480] Amint számítani is lehetett rá, a legkésőbb meghódított, a legsűrűbb népességű és a fővároshoz legközelebb fekvő övezetek szenvedtek a legtöbbet (a jelek szerint a vidéki községek kiürítése nem olyan drámai módon ment végbe). De főleg attól függött az ember életben maradása, hogy (magától vagy deportálva) éppen hol tartózkodott a demokratikus Kampucsea idején. Ha erdő- vagy hegyvidékre küldték, ahol

ipari növényt, például jutát termesztettek, az majdnem halálos ítélettel ért föl[481] (mert alig volt élelmiszerszállítás az országrészek között): akárhová került is valaki, az érzéketlenül egyenlősítő rendszer nagyjából mindenütt ugyanazokat a termelési normákat követelte meg, de a legcsekélyebb segítséget sem nyújtotta. Először is erdőt kellett irtania, majd valami nyomorult kalyibát emelnie, utána halálra dolgoznia magát az embernek, ínséges élelemfejadagokkal, ráadásul a vérhas meg a mocsárláz is kikezdte a deportáltak legyengült szervezetét, ilyen körülmények között iszonyú arányokat öltött a pusztulás: Pin Yathay becslése szerint 1975 végén egy erdőgazdaságban négy hónap alatt egyharmadra tehető az elhalálozás;[482] egy Don Ej nevű erdőirtó faluban általános az éhínség, már nem születik gyerek, és összesen talán 80%-ra tehető a halálozási arány.[483] Ezzel szemben, ha virágzó mezőgazdasági vidéken kötött ki az ember, esélye volt, hogy élve megússza, kivált ha nem voltak túl sokan az oda kerülő újak, és nem borították fel végleg a helybeli egyensúlyt. Másrészt meg jobban szem előtt volt az ember, könnyebben utolérhette a tisztogatás: a másik „szerencsés eset” meg, fordítva, éppen valami isten háta mögötti övezet lehetett, ahol türelmesebbek voltak a káderek, és - mint láttuk -vendégszeretőek a helybeli loeu khmerek; ott meg, nyilván, a betegség lett a fő veszély.

Még alacsonyabb szinten, faluhelyen, annyival is döntőbb volt a helyi káderek magatartása, hogy a régiekkel való viszonyt is nagyrészt az szabta meg. Tény, hogy a vörös khmer hivatali apparátus gyengesége és középszerűsége csakugyan széles körű önállóságot hagyott a helyi vezetőségnek, ami hol jó volt, hol rossz.[484] Voltak szadista vadállatok (elég gyakran fiatal nők),[485] törtetők vagy semmirekellők, akik ki akartak tűnni, és mindenkin túl akartak tenni az elnyomásban meg a munkanormák számonkérésében. Ellenben két kádertípus javította az életesélyt: először is az emberségesek, mint az a falufőnök, aki 1975-ben csak napi négy óra munkát követelt a menekültektől;[486] azután meg mindazok, akikkel válságos pillanatokban találkoztak az életben maradottak, azok, akik megengedték, hogy kipihenje magát egy beteg vagy holtfáradt ember, hogy egy férj meglátogathassa a feleségét, azok, akik szemet hunytak a „külön táplálkozás” fölött, ami elvben tilos, de létfontosságú volt. De a legkorruptabbak is hasznosak voltak, akikre olyan hatást tett egy Omega óra vagy egy arany tael, hogy mindjárt aláírtak egy lakás vagy munkacsapat változtatást, vagy éppen lehetővé tették a szigorúan megszabott keretek meglazítását.[487] De a rendszer növekvő központosítása lassanként mindinkább megnyirbálta a kezdeti türelem átmeneti szakaszait, a tisztogatások érvényre juttatták a rendszer pokoli logikáját, amely fokozatosan eltávolította a gyengeséggel vagy korrupcióval gyanúsított emberséges kádereket, és új, igen fiatal, feddhetetlen és főleg rettentő kemény kezű vezetőket ültetett a helyükbe.

Az idők folyamán végül a halálozási mutató is változott. Rövid ideig állt fenn, és földrajzilag is erősen tagolt volt a vörös khmer rendszer, így nem lehet pontosan korszakolni. Ráadásul állandó és úgyszólván általános volt alatta a rémuralom és az éhínség; csak a mértéke változott, de roppant jelentősége volt ennek a mértéknek, mert ettől függött, hogy életben maradhat-e az ember. De a beszámolók elegendő adattal szolgálnak hozzá, hogy megkíséreljük e vértanúság-történet időrendjének megállapítását.

Tömeges öldöklés nyomta rá a bélyegét a rendszer legelső hónapjaira; a társadalmilag célba vett „75-ösök” új uraik iránt táplált kezdeti hiszékenysége is megkönnyítette ezt az öldöklést. Ezzel szemben, legalábbis őszig, nemigen mutatkoztak az élelemhiány jelei; sőt még a családi étkezéseket sem tiltották meg a közös étkezdékben.[488] Május vége és október között többször is elrendelte a központ, hogy vessenek véget a mészárlásnak; vagy a mérsékeltebb vezetők maradék befolyásának eredményeképpen, vagy azért, mert a központ - és ez a valószínűbb - a túlontúl önálló övezeti vezérkarok fölött is érvényre akarta juttatni felsőbbségét. Tovább is folytak a gyilkosságok, csak kissé megritkultak: Komphot bankár szerint, aki az északi országrészben élte menekültéletét, „egyesével ölték az embereket, nem voltak nagy mészárlások. Egy tucatnyi »újjal« kezdődött, azokkal, akikről azt gyanították, hogy katonák voltak, vagy olyasmik. A két első évben talán az újak egytizedét ölték meg, egyenként, a gyerekeikkel együtt. Nem tudom, mennyien lehettek összesen.”[489]

1976, minden jel szerint, szörnyű éhínségek éve volt. Javában dühöngött a nagy munkálatok tébolya, elcsigázta a legdolgosabbakat, és lebéklyózta a mezőgazdaságot. Pedig nem volt nagyon rossz az 1976-os termés, és egyensúlyba is hozta egy időre a helyzetet az év első felében (december-január ott az aratás főidénye); de kétségkívül csak üggyel-bajjal érték el a hatvanas évek termésátlagának a felét.[490] Némely beszámoló szerint 1977-ben érték el tetőpontjukat a borzalmak: éhínség pusztított, és a tisztogatás is újrakezdődött.[491] Most más jelleget öltött, nem olyan volt, mint 1975-ben: több lett benne a politika (gyakran a rendszerben dúló, mind vadabb viszályok következtében), mint láttuk, egyre etnikaibb színezete lett, újabb csoportokra is kiterjedt, főleg a gazdag, vagy akár a középparasztokra, az „egyszerű népre” és - módszeresebben, mint azelőtt -a tanítókra.[492] Új vadság hatotta át; már 1975-ös rendelkezések is előírták a köztársasági katonatisztek feleségeinek és gyerekeinek a kivégzését, mégis csak 1977-ben tartóztatták le és végezték ki magukat az asszonyokat, az előzőleg (akár sokkal korábban) kivégzett emberek feleségét; már nem ritka egész családok, sőt egész falvak kiirtása, mint Lon Nol egykori elnök falujának (350 családnak) a lemészárlása 1977. április 17-én, a „felszabadulás” vidám évfordulója keretében.[493] 1978 körül már több a vita: Sliwinski szerint jelentősen enyhült az éhínség, kétségkívül a jobb aratás és főleg a rugalmasabb igazgatás jóvoltából; Twining szerint meg - és meglehetősen igazolják a beszámolók - éppen ellenkezőleg, példátlan nélkülözést okozott az aszály és a háború együttes hatása.[494] Annyi azonban biztos, hogy akkor öltött sosem látott arányokat az öldöklés (a régiek között és egyszersmind főleg a keleti országrészben).

Mindennapos halál Pol Pot idejében

„A Demokratikus Kampucseában nem volt sem börtön, sem bíróság, sem egyetem, sem középiskola, sem pénz, sem posta, sem könyv, sem sport, sem szórakozás... Egy pillanat szabadidőt sem tűrtek a nap huszonnégy órájából. A mindennapi élet így volt beosztva: tizenkét óra kétkezi munka, két óra étkezés, három óra pihenés és nevelés, hét óra alvás. Óriási gyűjtőtáborban voltunk. Már nem volt igazságszolgáltatás. Az Angkar[495] szabta meg az életünk minden mozzanatát. [...] A vörös khmerek gyakran példabeszédekkel

éltek, hogy igazolják ellentmondó cselekedeteiket és rendeleteiket. Ökörhöz hasonlították az embert: »Látjátok ezt az ekevonó ökröt. Ott eszik, ahol etetik. Ha ezen a réten legeltetik, itt eszik. Ha egy másik rétre hajtják, ahol nincs elég fű, ott is csak legelész. Nem mehet, ahova akar. Felügyelet alatt van. Ha rászólnak, hogy húzza az ekét, húzza. Sose gondol a feleségére, a gyerekeire... «"[496]

Mindenkiben, aki túlélte, a furcsaság, a veszendőbe ment fogódzók és az elveszített értékek élménye maradt meg a Demokratikus Kampucseából. Csakugyan a tükör túlsó oldalára került az ember, és ha valamelyes esélyt akart, hogy megússza, sürgősen bele kellett tanulnia az új játékszabályokba. Az emberélet teljes semmibevétele volt az első szabály: „Ha elveszel, nincs veszteség. Ha megmaradsz, semmi haszna" - minden beszámoló megemlíti ezt a félelmes alapigazságot.[497] Pokoljárásban volt hát részük a kambodzsaiaknak, némelyeknek már 1973 óta: akkor tapasztalták meg a délnyugati országrész „felszabadított" területei a buddhista vallás eltörlését, azt, hogy kiszakítják családjuk köréből a fiatalokat, kötelezővé teszik az öltözék egységesítését, és beterelik az embereket a termelőszövetkezetekbe. Most azt kell elmondanunk, hogy hány alkalommal, hány halál fenyegette az embert akkoriban.

Napfényes jövő, rabszolgarendszer, éhínség

Az embernek először is bele kellett törődnie - legalábbis a „75-ösök" részére - új, köztes, az igavonó barom és a háborús rabszol-ga[498] között elfoglalt helyzetébe (ez is az angkori hagyományok közé tartozott...). Annál könnyebben befogadták az embert egy régiek lakta faluba, minél tagbaszakadtabb volt, és minél kevesebb kenyérpusztító száj kíséretében érkezett oda.[499] Fokozatosan mindenkitől elvették mindenét: már a kiürítéskor a vörös khmer katonák; vidéken a káderek és a régiek, a feketepiac révén; ebben a végletes nyomorban képtelen nagy pénzbe, 100 dollárba is belekerült egy doboz (250 gramm) rizs.[500] Meg kellett szokni, hogy oda minden közoktatás, minden mozgásszabadság, minden szabad kereskedelem, minden érdemleges orvoslás, a vallás, a betűvetés, meg hogy szigorú öltözködési szabályokat vezettek be (hosszú ujjú és nyakig gombolt fekete ruházatot), továbbá viselkedési szabályokat (nincs többé szeretetnyilvánítás, nincs vita vagy káromkodás, nincs panasz, sem siránkozás). Minden vezényszónak vakon kellett engedelmeskedni, részt venni (figyelmet színlelve) a vég nélküli gyűléseken, parancsra hurrogni vagy lelkesedni, bírálni másokat és önbírálatot gyakorolni... Nemhiába szögezte le a Demokratikus Kampucsea 1976-os alkotmánya, hogy a munka az állampolgárok első joga: nem is volt az újaknak soha más joguk. Érthető, hogy öngyilkossági járvány nyomta rá a bélyegét a rendszer első korszakára; különösen azok követtek el öngyilkosságot, akik távol voltak szeretteiktől, idős emberek, akik úgy érezték, hogy terhére vannak családjuknak, vagy azok, akik a tehetősebbek közé tartoztak.

A „befogadás" (ha szabad ezt a kifejezést használni) középszerű feltételei gyakran még nehezebbé tették a „75-ösök" alkalmazkodását. Nagyrészüket egészségtelen vidékekre küldték, különösen 1975 őszén. Nem is remélhettek többet, csak kezdetleges szerszámokat és mindig elégtelen élelemfejadagokat; de technikai segítséget, gyakorlati képzést soha; ha valaki, bármilyen okból, nem állta meg a helyét, a legkeményebb

büntetésre számíthatott: még a nyilvánvaló fogyatékosság sem menthette meg az embert a „lógósnak”, az ügyetlennek kijáró büntetéstől - a haláltól. Egyébiránt soha sem volt végleges a kényszerlakhely, hacsak nem voltak különlegesen erős családi kapcsolatai az embernek: a teljes önkény érzetét keltették a termelőbrigád-változtatások, és főleg az új meg új deportálások. Ezért aztán erős volt a kísértés a magabíróbbak körében, hogy megszökjenek, olyan helyekre, ahol még egy kis ésszerűséget, kiszámíthatóságot vagy éppen emberséget remélhettek. De gyakran csak olyan volt ez a szökés, mint az elhalasztott öngyilkosság: leginkább térkép és iránytű nélkül vágtak neki,[501] és gyakran az esős évszakban, hogy ne tudják olyan könnyen üldözni vagy elfogni őket, csak valami kevéske táplálékot vihettek magukkal, a szervezetük is legyengült a sok nélkülözésben, így hát föltehetjük, hogy csakhamar elpusztult a szökevények nagy része, már nem is szaladhatott az esetleges vörös khmer járőr karjaiba, amely azt a parancsot kapta, hogy ne ismerjen irgalmat. Mégis sok szökési kísérlet volt, az is ösztönzően hatott, hogy a kevés katona és káder csak laza felügyeletet tudott gyakorolni a deportáltak fölött.[502]

Az új életbe való beilleszkedés súlyos alkalmazkodási nehézségekkel járt, és az érvényben lévő rendszer sem kínált semmiféle újrafelemelkedési lehetőséget. Fő képviselői, minden jel szerint, meg voltak győződve róla, hogy már csak karnyújtásnyira van a „napsugaras jövő”, bizonyára már a négyéves terv (1977-1980) után, amelyet 1976 augusztusában jelentett be Pol Pot. Ez a terv úgy akarta végbevinni a eredeti tőkefelhalmozást, hogy óriási arányban föl akarta futtatni az ország nyilvánvalóan egyetlen erőforrását, a mezőgazdasági cikkek termelését és kivitelét. Így vált volna lehetővé a mezőgazdaság iparosítása, a sokféle terméket előállító könnyűipar, majd, kissé később, a hatalmas nehézipar kifejlesztése.[503] Ez a modern misztika furcsa módon a múlt kísértetére, Angkorra támaszkodott. „Ha népünk képes volt fölépíteni Angkort, akkor mindenre képes” - szögezte le Pol Pot 1977. szeptember 27-én, abban a beszédfolyamban, amelyben hivatalosan bejelentette, hogy az Angkar igazában nem más, mint Kampucsea kommunista pártja.[504] Más forrásból is igazolást merített a vörös khmer akarnokság, a „dicsőséges április 17-ből”, amely állítólag bebizonyította, hogy a szegény kambodzsai parasztok az első imperialista hatalomnak is fölébe tudnak kerekedni.

Ebben a fellengzősségben már csak apróság, hogy arra kérik a népességet: feszítse meg az erejét, és arasson le hektáronként „három tonnát” (hántolatlan rizsből),[505] hiszen 1970 körül alig arattak többet egy tonnánál. Apróság, hogy a gazdag északnyugati országrészben meg akarják háromszorozni a rizsföldek területét. Ez ténylegesen mind szűzföldek feltörését, mind óriási arányú öntözés kiépítését kívánta:[506] arról volt szó, hogy nagyon gyorsan évi egy hántolatlanrizs-aratásról kettőre, majd idővel háromra kellett áttérni. Ezzel szemben minden más növénytermelés visszaszorult; ráadásul még semmibe is vették az újak képviselte „munkahadseregtől” megkövetelt erőfeszítést.[507] Nos, ez az erőfeszítés gyakran az egész lakosság legéletrevalóbb részének halálos kimenetelű következményekkel járó kimerültségére vezetett: sokszor azok haltak meg legelőbb, akiktől a legtöbbet követelték, a legerősebbek.[508] Rendszeresen tizenegy órás munkanapok voltak, de alkalomadtán úgy kívánta a falvak közti munkaverseny (a

kádereik nagyobb dicsőségére), hogy már hajnali 4-kor fölkeljenek az emberek, és este 10-11 óráig kinn maradjanak a munkaterületen.[509] Általában csak tíznaponként tartottak pihenőnapot (de néha teljesen kihagyták);[510] a pihenőnapok is vég nélküli politikai gyűlésekkel teltek. Rendes körülmények között nem volt szükségképpen nagyobb a munkatempó, mint a kambodzsai paraszt szokásos munkatempója. Csak az a különbség, hogy itt alig volt szusszanásnyi idő. hogy kifújja magát az ember, nem volt hol megpihenni munka közben, és főleg idültté vált a rosszultápláltság.[511]

Lehet, hogy napfényes lett volna a jövő, de a jelen siralmas volt. 1976 novemberében úgy becsülte a bangkoki amerikai nagykövetség a menekültek elbeszélései alapján, hogy 50%-kal csökkent a megművelt földterület az 1975 előtti időszakhoz képest.[512] Akik akkor utaztak az országban, félig kihalt vidékeket írnak le, parlagon hagyott földeket; ez volt az eredménye, hogy tömegesen vitték el az embereket az erdőirtó telepekre és övezetekbe. Laurence Picq beszámolója hajmeresztő.

Rendetlenség a földeken

Az út mentén, kétoldalt, parlagon heverő rizsföldek, ameddig a szem ellát.

Hiába kerestem a palántázás nyomait. Sehol semmi; csak jó tíz kilométerrel odább egy munkacsapat, néhány süldő lány.

Hol vannak a mozgó brigádok, a fiatalok százai, akikről naponta beszél a rádió?

Itt-ott kis csoportok, férfiak, nők kószálnak fásult képpel, kis batyu a vállukon. A ruhájukról, hajdan színes condráikról, szűk nadrágjukról vagy szakadozott szoknyájukról meglátszott, hogy „újak”, városból kiűzött egykori városlakók.

Megtudtam, hogy az év derekén új emberszállítmányokat szerveztek, hogy enyhítsenek egy „áruló banda” képtelen politikája okozta egyensúlyzavaron.

Az első időkben a délnyugati országrész mostoha tájaira küldték ezeket a városiakat, és ott, a teljes nyomorúságban, „új világszemléletet” kellett elsajátítaniuk. Hát, azalatt munkás kéz nélkül maradtak a termékeny földek. Az egész országban pusztított az éhhalál, de a termőföldeknek csak egyötödét hasznosították!

Hová lett ezekről a földekről a régi munkaerő? Sok kérdés maradt válasz nélkül.

A lankadatlanul dolgos, agyondicsért mozgó brigádok nehéz körülmények között éltek. A mezőre hordták nekik az élelmet: egy kis meleg vízben főtt szulák, egy kis rizs, a fele annak, amit Phnom Penhben láttunk. Ilyen fejadaggal lehetetlen a nehéz munka, ennélfogva nem lehet így termelni semmit. [...]

Tágra nyitottam a szememet. Szörnyű volt a látvány: leírhatatlan emberi nyomor, elmondhatatlan rendetlenség, siralmas zűrzavar.

Jó gyorsan haladt az autó, de egy aggastyán arrafelé szaladt, mindkét kezével hadonászva. Egy fiatal nő feküdt az út szélén, biztos beteg volt. A vezető kitért előle, az öreg pedig ott maradt az út közepén, az égnek emelt két karjával.[513]

A KKP gazdasági terve már magában is tűrhetetlen feszültségekkel járt. Az alkalmazásával megbízott káderek pökhendi kontársága csak tovább súlyosbította őket. Az öntözés volt a terv talpköve, óriási erőket fordítottak rá, és valahogy föláldozták vele a

jelent a jövőért. Bizony sok munkálat elgondolásának és/vagy kivitelezésének középszerűsége nagyrészt hiábavalóvá tette ezt az áldozatot. Néhány ma is használatos gáton, csatornán, duzzasztón kívül hányat elsodort az első árvíz (alkalomadtán vízbe fojtva néhány száz építőmunkást vagy falubelit), hány folyatta visszafelé a vizet, hány eliszaposodott néhány hónap alatt! Néha vízépítő mérnökök is voltak a kétkezi munkások között, de ők csak magukban dühönghettek; minden bírálat az ellenség művének számított volna az Angkar szemében, és az ismert következményekkel járt volna... „Csak politikai iskolázottságra van szükségetek a gátépítéshez, semmi másra” - bizonygatták a rabszolgáknak.[514] Gyakran írástudatlan parasztok voltak a munkavezetők, azok meg csak egy műszaki elvet tartottak szemük előtt; minél több legyen a földmunkás, a munkaóra meg a megmozgatott föld.

A technika és a technikusok iránti megvetés a legegyszerűbb józan parasztész elutasításával párosult: lehet, hogy kérges kezű szegény ördögök irányították a munkaterületeket és a falvakat, de az ő gazdáik meg látszólagos ésszerűséget, egyöntetűséget áhító és meg-győződéses mindentudó városi értelmiségiek voltak. Így elrendelték, hogy egyengessék el a rizstáblákat elválasztó hantcsíkok nagy részét, mert mindenütt az egyhektáros táblaméret volt kötelező.[515] Akármilyenek voltak is a helyi természeti viszonyok, az egész tartományra központilag határozták meg a mezei munka rendjét.[516] Kimondták, hogy a rizstermés a siker egyetlen ismérve, ezért néhány káder jónak látta, hogy minden fát kivágjon a megművelt földterületen, még a gyümölcsfákat is; szétrombolták néhány prédáló veréb fészkét, de a kiéhezett lakosság egyik élelemforrását is megsemmisítették vele.[517] A természetet letarolták, a munkaerőt meg alosztályokra bontották, és a képtelenségig szakosították; külön „mozgósítottak” minden korcsoportot,[518] (héttől tizennégy évig, majd tizennégy évtől házaskorig lévőket, időseket stb.), és tovább is osztódtak a munkások egy-egy bizonyos és kizárólagos feladatra kijelölt munkacsapatokra. Emellett alárendeltjeikkel alig dolgozó, távoli káderek osztogatták utasításaikat, mindenhatóságuk dicsfényében, a legcsekélyebb ellentmondást sem tűrve.

Esztendőkig éhség kínozta a kambodzsaiak millióit; ezt is tudatosan kihasználták, hogy még mélyebbre taszítsák őket a szolgaságba. Mert ha nem tudtak élelemtartalékot gyűjteni, nem is akartak úgy szökni azok a legyengült emberek. Mindig az evésen járt az eszük, eltört bennük az önálló gondolkodás, az ellenkezés, sőt a nemiség rugója is. Húzdmeg-ereszdmeget játszottak az élelmezésükkel, akkor jobban elviselték a kényszerű költözést, a közös étkezdei étkezést (egy-két kielégítő ebéd, és máris mindenki szeretni kezdte az Angkart), azt is, hogy szétszaggatták az emberek, sőt szülők és gyerekek közötti érzelmi kapcsolatokat. Bármilyen véres volt is, habozás nélkül megcsókolták az ételosztó kezet.[519]

A sors szomorú fintora: mindent föl akart áldozni a rendszer a rizs mítoszáért (ahogy acélmítosz volt a Szovjetunióban és cukormítosz Kubában), de csak azt érte el vele, hogy mindinkább mitikussá vált ez az élelmiszer. A húszas évek óta Kambodzsa évente több százezer tonna rizst exportált rendszeresen, de azért lakossága tömegeit is táplálta, szerényen, de tisztességesen. Most meg, 1976 eleje óta, amikor mindenfelé bevezették a közös étkezdét, a kambodzsaiak jórésze alig jutott hozzá többhöz, mint a (személyenként

körülbelül négy kávéskanál rizst tartalmazó) híg rizsleves.[520] A termés meg, amint láttuk, hol nyomorúságos, hol meg katasztrofális volt. Rendkívüli mértékben csökkentek a napi fejadagok. A becslések szerint 1975 előtt Battambang tartományban naponta körülbelül 400 gramm rizst fogyasztott egy felnőtt; legalább ennyi kellett a mindennapi tevékenységhez. Minden beszámoló egybehangzik: a vörös khmerek idejében valóságos lakoma volt, ha valaki szert tett egy doboz (250 gramm) rizsre. Nagyon sokat változott a fejadag, de az is gyakran megesett, hogy öt, hat, sőt nyolc embernek kellett beérnie egyetlen doboz rizzsel.[521]

Ezért általában létfontosságú a feketepiac - ott lehet rizst szerezni, különösen káderektől, akik sok, be nem jelentett halott fejadagját elsikkasztják -, meg a mindenképpen tilos egyéni élelemkeresés (az Angkar a nép javáért dolgozik, tehát elegendő fejadagot állapít meg), amelyet ugyan néha eltűrnek, hivatalosan[522] vagy félhivatalosan, persze csak akkor, ha nem jár együtt „tolvajlással". Semmi sem kerülhette el a farkaséhes koplalók dühödt figyelmét, sem az elvileg közös javak (épp aratás előtt vagy alatt, a hántolatlan rizs és - mindig - a gyümölcs), sem a szegényes magántulajdon (a régiek tyúkóljai, majd háziállatai), sem a rizsföldön hemzsegő rák, béka, csiga, gyík, kígyó, sem a vöröshangya vagy a nyersen fölfalt nagy pókok, sem a sarjú, a gomba, az erdei gumók, amelyek óvatlanul szedve vagy részben fövetlenül fogyasztva[523] sok halálesetet okoztak. Még egy szegény országban sem sejtett végletekig fajulhattak a dolgok: elették a vályúból a korpát a disznók elől,[524] vagy jóízűen felfalták a mezei patkányokat.[525] Az egyéni táplálékkeresés maradt a büntetés egyik legfőbb oka, és ez a büntetés a figyelmeztetéstől -a termés nagyarányú dézsmálása esetében - az elrettentő kivégzésig terjedhetett.[526]

Az idült rosszultápláltság legyöngítette a szervezetet, és minden betegség (különösen a vérhas) táptalaja volt, és súlyosbította is őket. „Éhségbetegségek" is fölléptek, a leggyakoribb és legsúlyosabb az általános - és egészen más, de mégis hasonló történelmi helyzetekben leírt - vízkór, amelyet a mindennapi kása nagy sótartalma idézett elő. Végül némelyek, főleg az öregek, már irigykedve tekintettek erre a viszonylag csendes halálra (hiszen csak elgyengül, majd öntudatlanságba szenderül tőle az ember).[527]

A legkevesebb, amit elmondhatunk: nem nagyon hatotta meg a vörös khmer vezetőket ez a drámai betegeskedés, pedig néha bizony a maródiak tették ki egy-egy közösség többségét.[528] Bűnös volt, aki balesetet szenvedett, mert „munkaerőtől fosztotta meg az Angkart".[529] Mindig lógással gyanúsították a gyengélkedőt, nem is hagyhatta abba a munkát, amíg rendelőbe vagy kórházba nem ment, ott pedig csak fél fejadag élelmet osztottak, és igen nagy volt a járványveszély. Bizonyára joggal írja Henri Locard, hogy „inkább vesztőhelyek, semmint gyógyhelyek a kórházak a lakosságnak";[530] Pin Yathay néhány hét alatt szűkebb családjának négy tagját veszítette el egy kórházban. Egy tizenöt fiatalból álló csoport bárány-himlős lett, de semmilyen kezelést sem kapott: tovább kellett dolgozniuk, szó sem lehetett ápolásról, a csupasz földön háltak, bár kisebesedtek rajtuk a kiütések. A következmény: egyetlenegy maradt életben közülük.

A fogódzók szétrombolásától az elállatiasodásig

Tudjuk, hogy az éhség elembertelenít. Kényszerűen önmagába fordul tőle az ember; életben akar maradni, csakis az jár az eszében. Mi mással magyarázhatnánk, hogy alkalomadtán emberevésre adja a fejét? De a jelek szerint nem volt ez úgy elterjedve, mint a nagy ugrás Kínájában, és úgy látszik, hogy csak halottakat ettek meg. Pin Yathay két példát említ határozottan: egy volt tanítónő részben felfalta a nővérét, egy kórházi szoba pedig megosztozott egy elhunyt fiatalemberen. Mindkét esetben halál az „emberevő" (a khmer hagyomány különösképpen ördögi szelleme) büntetése, mégpedig úgy, hogy agyonverik, a falu (és a tanítónő esetében a kislánya) szeme láttára.[531] Akárcsak Kínában, bosszú-kannibalizmus is volt: Li Heng[532] egy vörös khmer katonaszökevényről beszél, akivel kivégzése előtt megetették a saját füleit. Többször is említik, hogy emberi májat is ettek, ez nem is csak a vörös khmerek sajátsága volt: néha köztársasági katonák is erre kényszerítették ellenségeiket 1970 és 1975 között, de mindenütt találunk hasonló szokásokat Délkelet-Ázsiában.[533] Haing Ngor elmondja,[534] hogy egy börtönben hogyan szedik ki a magzatot egy meggyilkolt állapotos asszonyból, hogyan vágják ki a máját és vágják le a mellét; a magzatot eldobják (már több is lóg a tömlöc ereszén, ott szikkadoznak), a többit meg elviszik, ezzel a megjegyzéssel, „Na, elég húsunk van ma estére!". Ken Khun meg egy szövetkezeti főnököt említ, aki emberi epehólyagból csinál magának szemorvosságot[535] (és a beosztottjainak is nagylelkűen osztogatja!), közben meg az emberi máj ízét dicsérgeti.[536] Nemde egy sokkal általánosabb jelenségnek, az értékek, az erkölcsi és kulturális fogódzók, elsősorban a buddhizmus főerénye, a részvét szétfoszlásának netovábbja ez az antropofágia? Ez a vörös khmer rendszer nagy önellentmondása: azt állította, hogy az egyenlőség, az igazság, a testvériség, az önzetlenség társadalmát akarja fölépíteni, ám, akárcsak a többi kommunista hatalom, az önzés, az aki-bírja-marja, a hatalomra jutott egyenlőtlenség, az önkény hallatlan elszabadulását idézte elő. Először - és mindenekelőtt - meg kellett tanulni hazudni, csalni, lopni és érzéketlennek lenni, ha életben akart maradni az ember.

Fölülről mutattak példát, ha így mondhatjuk. Pol Pot 1963-ban vette be magát az erdőbe felkelőnek, de semmit sem tett, hogy kapcsolatot tartson a családjával, még 1975. április 17-e után sem. Másokkal együtt deportálták két fivérét és sógornőjét, és az egyik fivére gyorsan el is pusztult; a másik két rokona, ha későn is, ráismert a diktátorra egy hivatalos arcképről, de úgy látták jónak (bizonyára joggal), hogy nem fedik föl a rokonságukat.[537] Mindent megtett a rendszer a családi kapcsolatok meglazításáért vagy szétszakításáért, mert jól látta, hogy önkéntelenül is ellenállási gócot alkothatnak annak a totális törekvésnek az útjában, hogy minden egyén közvetlenül az Angkartól függjön. A munkacsapatnak gyakran megvoltak a maga saját „helyiségei" (sokszor egyszerű gyékényszőnyegek vagy függőágyak), még akkor is, ha a faluhoz egészen közel tanyáztak.

Nagyon nehezen adtak engedélyt, hogy eltávozzék valaki a csapatból: a férjek gyakran hetekig vagy még tovább is el voltak szakítva a feleségüktől; a gyerekeket elvették idős szüleiktől; a serdülők fél esztendeig is hiába várhatták az engedélyt, hogy meglátogathassák a családjukat, semmit sem tudtak róluk,[538] ha meg sikerült hazatérniük, néha azt tapasztalhatták, hogy mindannyian elpusztultak.[539] Ebben is fölülről

mutattak példát: a vezető házaspárok gyakran maguk is külön éltek.[540] Rossz szemmel nézték, ha egy anya túl sokat törődik a gyerekével, még ha kicsi volt is a gyerek.

A férjeknek már nem volt hatalmuk a feleségük, a szülőknek az ivadékaik fölött; megvonták tőlük: kivégezhették az embert, mert pofonvágta a feleségét, vagy azért, mert följelentették a gyerekei, hogy elnáspágolta őket, önbírálatra kényszeríthettek valakit, mert elkáromkodta magát, vagy mert összeszólalkozott valakivel.[541] Ebben az igen kevéssé humánus környezetben annak a jelét kell látnunk, hogy a hatalom önmagának akarja fenntartani a törvényes erőszak kiváltságát, fel akar bontani minden, tőle független tekintélykapcsolatot. A legnagyobb megvetéssel szóltak a családiasságról; gyakran végérvényesen úgy is elszakadhattak egymástól emberek, hogy nem sikerült nekik felszállni ugyanarra a teherautóra, vagy egy karaván ban két, egymást követő szekér más-más utasítást kapott, hogy ne egyfelé vigyék a deportáltakat. Nem számított a kádereknek, hogy magukra maradnak az öregek vagy a gyerekek: „Ne törődjetek vele. Majd az Angkar gondot visel [rájuk]. Nem bíztok az Angkarban?" - ezt a típusválaszt kapták, akik könyörögtek, hogy együtt maradhassanak a hozzátartozóikkal.[542]

Amikor bevezették a holtak eltemetését az elhamvasztás helyett (kevés kivétellel, amiért könyörögni kellett, és találni egy emberséges kádert), megint csapást mértek a családi együvé tartozásra: a khmer szerint ha otthagyjuk egy hozzátartozónkat a hidegben, a sárban, temetési szertartás nélkül (mert semmi hasonló sincs ilyenkor), a legcsekélyebb tiszteletet is megtagadjuk tőle, veszélybe sodorjuk az újra megtestesülését, esetleg kísértet létre kárhoztatjuk. Ezzel szemben különösképpen jó, ha velünk van egy kevés a hamvaiból ilyenkor, a gyakori költözködés idején. Valójában ez volt annak a módszeres támadásnak egyik fő területe, amely Kambodzsa gazdag, hagyományos kultúrája ellen indult, akár buddhista vagy buddhizmus előtti volt az a kultúra (a loeu khmerek „primitív" szertartásait sem őrizték meg gondosabban, mint az Angkori

Birodalom korából fennmaradt rítusokat), akár népi (szerelmi dalok, tréfák), akár tudós kultúra (udvari táncok, templomi festmények, szobrok stb). Az 1976-os terv bizonyára a kínai kulturális forradalmat majmolta; csakis a forradalmi dalokat és költeményeket ismerte el művészi megnyilatkozásnak, semmi mást.[543]

Ám ezen túl egyszersmind az élők emberségét is elvitatja a holtak lefokozása. „Nem vagyok emberi lény, állat vagyok" - fejezte be a vallomását Hu Nim egykori pártvezető és miniszter.[544] Csak annyit ér az ember mint az állat? Az életébe kerülhetett valakinek, ha elbitangolt tőle egy ökör, halálra kínozhatták, ha megvesszőzött egyet.[545] Embereket fogtak be az ekébe, őket aztán könyörtelenül megcsapkodták az ostorral, ha nem állták meg a helyüket a tehén mellett, amelynek segíteniük kellett.[546] Olyan olcsó az emberélet... „Egyénieskedő hajlamaid vannak. [...] Meg kell szabadulnod az érzelmeidtől" - torkolja le egy vörös khmer katona Pin Yathayt, aki szerette volna maga mellett tartani sebesült fiát. Pár nap múlva meg is halt a fiú, de amikor Pin Yathay el akart menni, hogy meglátogassa holtában, betegséget kellett igazolnia hozzá - így „nem fecsérli a munkaerejét az Angkar rovására" -, hogy nagy nehezen engedélyt kapjon, és meglátogathassa a fia tetemét. Később ahhoz sem volt joga, hogy meglátogassa a

feleségét a kórházban, mert „majd az Angkar gondol az asszonyra”. Egyszer elment segíteni egy beteg szomszédasszonynak és két kisgyerekének, erre ezt a megjegyzést hallotta egy vörös khmertől: „Nem a maga dolga, hogy segítsen neki, ellenkezőleg, azt bizonyítja vele, hogy még van magában irgalom, baráti érzés. Le kell mondania ezekről az érzelmekről, ki kell tépnie a lelkéből ezeket az egyénieskedő hajlamokat. Most menjen csak haza.”[547]

Minden emberi vonás módszeres megtagadásának azonban hátulütője is van az ország urai szempontjából: áldozataikból is kivész minden aggály, hazudnak, lógnak, mihelyt félrenéznek az őrök és a besúgók, de főleg lopnak. Élet vagy halál kérdése ez, olyan kis fejadagokat oszt az Angkar: mindenki lop, a gyerekektől az aggastyánokig - ez esetleg csak azt jelenti, hiszen minden az államé, hogy leszed az ember néhány gyümölcsöt. Pokoli csapda ez a társadalom, csak annyi választást hagy, hogy vagy meghalsz, vagy lopsz és csalsz: ez a félrenevelés tartja fenn mindmáig, különösen a fiatalokban azt a cinizmust és önzést, amely Kambodzsa fejlődési lehetőségeit is veszélybe sodorja.

A rendszernek az a másik feloldhatatlan önellentmondása, hogy az élet és a gondolat teljes átláthatóságát követelik, ezzel szemben a hatalmi csoport maga a megtestesült alakoskodás. Egyedülálló jelenség a kommunista rendszerek történetében: csak 1977. szeptember 27-én jelentik be hivatalosan a KKP létezését, április 17-e után harminc hónappal. Magának Pol Potnak a személyét is különös gonddal őrzött titok veszi körül. Az 1976-os márciusi „választáson” lép először a nyilvánosság elé, és úgy tüntetik fel, hogy „kaucsuk-ültetvényi munkás”. Valójában soha sem dolgozott gumiültetvényen, de „szüleinek tanyáján” sem, ahogyan egy hivatalos életrajza állította 1977 októberében, észak-koreai látogatása alkalmával. Nyugati titkosszolgálatok azonosították, és állapították meg az adatok összevetése alapján, hogy Pol Pot és Szalot Szár ugyanaz a személy, egy kommunista aktivista, aki 1963-ban menekült el Phnom Penhből, és akiről azt híresztelték a KKP bizonyos káderei, hogy „meghalt az erdei felkelésben”. Hogy könnyebben gyakorolhassa teljhatalmát, Pol Pot annyira homályban akart maradni, hogy sosem lett sem életrajza, sem szobra, még hivatalos arcképe sem; csak ritkán jelent meg fényképe, és összegyűjtött írásai sem láttak napvilágot. Semmi nyoma hát a személyi kultusznak; sok kambodzsai csak 1979 januárja után tudta meg, hogy ki volt a miniszterelnöke.[548] Pol Pot összeolvadt az Angkarral, és viszont; minden úgy történt, mintha a legkisebb faluban is ott volna ennek a névtelen szervezetnek névtelen fővezére, láthatatlanul, a hatóság legparányibb képviselője mögött is. A tudatlanság a rémület anyja; soha senki sem érezheti magát biztonságban.

Homály/áttetszőség; a rendszer rabszolgái nem a maguk urai. még a legcsekélyebb mértékben sem. Mások irányítják teljhatalommal ezeknek a rabszolgáknak a jelenét, olyan időbeosztás révén, amely egy pillanat nyugtot sem hagy nekik, s fő gondjuk, a táplálkozás révén, a gyakori kritika-önkritika-gyűlések révén, amelyeken a legkisebb hiba miatt is meggyűlhet az ember baja. Ha a legcsekélyebb kétség támad is az emberek nyilatkozatainak szavahihetősége tekintetében, tüzetesen földerítik a múltjukat,[549] és letartóztatással, kínzással bírják rá őket, hogy vallják be, amit palástolni kívántak. Ki van szolgáltatva az ember a följelentésnek, egy-egy véletlen találkozásnak, hogy összeakad egy régi kartárssal, szomszéddal, iskolatárssal... A jövő meg... mintha csak egy hajszálon

függne, a hatalmon lévő Moloch legkisebb szeszélyétől. Semmi sem kerülheti el a hatalom tekintetét, amelynek „annyi a szeme, mint az ananászdudor”, ahogy a közkeletű mondás tartja. Mindennek politikai jelentőséget tulajdonítanak, ezért a fennálló szabályok legkisebb megsértése is ellenzéki tettnek, így „ellenforradalmi bűncselekménynek” számíthat. A legkisebb, akár önkéntelen ballépést is kerülni kellett: a vörös khmerek üldözési mániát terjesztettek maguk körül (körös-körül ott az álnok, de jól álcázott ellenség), és e szerint az észjárás szerint nem volt sem baleset, sem véletlen, sem ügyetlenség - csak „árulás”. Ha eltört az ember egy poharat, ha nem bírt egy bivallyal, ha ferdére húzta a barázdát, könnyen a szövetkezet bírósággá alakult tagsága - közöttük szülei és barátai -előtt találhatta magát, s akkor aztán nem volt hiány vádlóban. Sosem volt tanácsos a halottakat emlegetni, hiszen azok vagy jogos büntetéssel sújtott árulók voltak, vagy gyávák, akik megvonták munkaerejüket az Angkartól. Maga az a szó is tabu lett, hogy „halott”; azt kellett mondani helyette, hogy bat kluon (eltűnt test).

Volt itt mégis egy gyenge pont, mégpedig az, hogy hiányzott mindenféle - akár parancsra működő - bírósági szervezet (sohasem volt per), és főleg nevéhez méltó rendőri szervezet; a hadseregre volt bízva a belső biztonság fenntartása, bár nemigen volt fölkészülve erre a feladatra. Az elnyomó gépezet kezdetlegessége magyarázza, hogy végeredményben elég könnyű volt kereskedni, bizalmas társaságban meglehetős szabadon beszélni, továbbá lopni... De azt is ez magyarázza, hogy olyan mértéktelenül felhasználtak gyerekeket és serdülőkel rendőri segéderőnek. Némelyek már betagozódtak a vörös khmer gépezetbe (úgy hívták őket, hogy cshlop); tulajdonképpen besúgók voltak, például bemásztak a cölöpkunyhók alá, hallgatóztak, hogy nem folyik-e valami ellenséges beszélgetés, próbáltak tiltott, egyéni élelmiszerkészletek nyomára bukkanni. Másoknak, gyakran még fiatalabbaknak meg főleg az volt a dolguk, hogy szüleik, fivéreik, nővéreik politikai magatartását figyeljék, és ha „zavaros” gondolatokat észlelnek körükben, jelentsék fel őket, „az ő érdekükben”. Minden kambodzsainak minden tilos volt (vagy annak volt tekinthető), amit külön nem engedélyeztek. A börtön, ténylegesen, a halál előszobája volt, ezért vagy elnézték a kisebb - nem visszaesőként elkövetett - vétségeket, amelyek önkéntes és kellőképpen alázatos önbírálat tárgyai is lehettek, vagy azzal büntették őket, hogy más munkahelyre (például - kínai módra - a disznóólakhoz) irányították át, esetleg többé-kevésbé jól elverték a tettest, általában egy közgyűlés után. Erre számtalan ürügyet találtak. Hogyan is nyugodhatnának bele egy család tagjai, hogy hónapokig ne lássák egymást, pedig a különféle munkacsapatok egymástól csak néhány kilométerre dolgoznak? Hogyan is kerülhetnék el a kisebb-nagyobb hibákat a munkában, akár azért, mert nincs tapasztalata az embernek, vagy ellankadt a figyelme a kimerültségtől, vagy mert elkopott egy szerszám? Hogyan lehet ellenállni annak a kísértésnek, hogy egy kis élelmet gyűjtsön az ember, vagy hogy „lelopjon” egy banánt?

Minden ilyen „bűncselekményért” börtön vagy halál járhatott.[550] Mindenki elkövetett ilyeneket, mégis többnyire mérsékeltebb büntetést szabtak ki értük. Minden viszonylagos: különösen fiataloknak, köznapi büntetés volt a megkorbácsolás; a jelek szerint a felnőtteket jobban összeverték, megesett, hogy bele is haltak. Vörös khmer katonák lehettek a pribékek. De az volt a leggyakoribb, hogy saját munkatársai verték meg az embert, olyan „75-ösök”, akik versenyt buzgólkodtak, annál is inkább, mert ők is állandó

veszélyben érezték magukat. Mint mindig, teljes megadást kellett mutatni; minden jajszóban, vagy még inkább tiltakozásban annak jelét látták, hogy ellenáll az ember a büntetésnek, és így a rendszernek. Büntetni akartak, de rémületet kelteni is: színlelt kivégzés is járta.[551]

A gyilkosság mint kormányzási mód

„Mi olyan országot építünk, hogy ahhoz egymillió jó forradalmár is elég. Nincs is szükségünk a többire. Inkább tíz barátot megölünk, semmint hogy egy ellenség is életben maradjon" - ilyen beszédeket mondtak a vörös khmerek a szövetkezeti gyűléseken.[552] A gyakorlatba is átültették ezt a népirtó felfogást. Pol Pot alatt mindennapos volt az erőszakos halál; gyakrabban halt meg akkoriban az ember gyilkosság következtében, mint betegségben vagy öregségben. Köznapi dolog lett a máshol „legsúlyosabbnak" mondott büntetés, olyan gyakran és olyan semmiségekért alkalmazták. Furcsa, fordított helyzet: a legsúlyosabbnak tekintett esetekben került börtönbe az ember (ahol általában persze csak elodázódott a halál), ott aztán vallania kellett összeesküvésekről, cinkosokról. Gondosan leplezték, hogy milyen is valójában a megtorló rendszer - hiszen még ijesztőbbé tette a rejtelem -, néhány deportált mégis kiismerte nagy vonalaiban: „Talán két, párhuzamos megtorló rendszer is volt. Egy börtönrendszer, egy olyan bürokrácia szerves része, amely önmagából táplálkozott, hogy igazolja létét, és egy másik, kevésbé hivatalos rendszer, amely a szövetkezeti főnökök kezébe adta az igazságszolgáltatást. Végeredményben, egyre ment a rabnak." [553] Henri Locard is megerősíti ezt a föltevést.[554] Még egy harmadik öldöklési módot is ide kellene számítanunk, amely a rendszer utolsó évében kezdett túlsúlyra jutni, a - kissé az 1793-95-ös vendée-i háború „pokoli hadoszlopaira" emlékeztető - „katonai tisztogatást", amelyben a központ csapatai a helyszínen és tömegesen mészárolták le a kegyvesztett helyi kádercsoportokat, a gyanús falvakat és egész vidékek lakosságát, mint a keleti országrészben. Soha, sehol egy kézzelfogható vádirat; nincs jogvédelem, sosem közlik az áldozatok sorsát a hozzátartozóikkal vagy munkatársaikkal; „Az Angkar csak öl, nem magyarázkodik" - ez az új mondás járta a lakosság körében.[555]

Nehéz pontosan körülhatárolni, hogy milyen bűnökért járt halálbüntetés. Nem mintha nem lettek volna ilyenek, hanem ellenkezőleg, azért, mert lehetetlen olyan kihágást említenünk, amelyért nem végezhették ki az embert; nemcsak könnyű volt a vörös khmer kádernek, hanem - a politikai éleslátás jeléül - egyenesen ajánlatos is, hogy a legkisebb vétséget is a lehető legparanoiásabb módon értelmezze. Érjük be a legfőbb halálokok összefoglalásával, és kezdjük mindjárt a leggyakoribbakkal. Biztosan az élelem-„lopás" áll az első helyen. A táplálkozásban betöltött fontos szerepére és a rendszer rizs-rögeszméjére tekintettel, tömegesen alkalmazták a halálbüntetést vadtallózás, magtár- és konyhai fosztogatás esetében; gyakran mindjárt a helyszínen kivégezték, csákánynyéllel agyonverték a mezei szedegetőket, és ott is hagyták a mezőn, elrettentésül.[556] Több esélye volt az embernek, hogy egy kis veréssel is megússza, ha gyümölcsöt vagy zöldséget lopott. De ha egy csecsemőjét szoptató, kiéhezett nő leszedett néhány banánt, azért már halállal lakolt.[557] A gyümölcsösöket fosztogató

fiatalok a barátaik „bírósága” elé kerültek (akik nemigen mondhattak nemet a megbízatásra), elítélték és nyomban ki is végezték őket, golyót kaptak a fejükbe; „Reszkettünk. Azt mondták, hogy tanuljunk belőle.”[558] A feketevágás ritkább volt; baromfinak és háziállatnak hamar nyoma veszett, vagy jól vigyáztak rá; sokan éltek egy rakáson, ez nagyon bajossá tette a nagyobb haszonállatok eltulajdonítását. De azért egy egész családot legyilkolhattak, mert közösen megettek egy borjút.[559]

A családnál tett titkos látogatások, még ha rövidek voltak is, szökésnek számítottak, és szintén nagyon veszélyesek voltak. De azért a jelek szerint csak a visszaesőnek forgott kockán az élete, hacsak a legsúlyosabb hibát is el nem követte; hogy hiányzott a munkából. Nem nézték jó szemmel, ha túlságosan szerette az ember a hozzátartozóit; de az is az életébe kerülhetett az embernek, ha vitatkozott a családjával, vagy bárki mással (de általában ekkor sem az első alkalommal). Ebben a végletesen zordon légkörben - ha olyan nővel beszélt, aki nem volt közeli rokona, jól tette a férfiember, ha legalább három méterre állt tőle - módszeresen halállal büntették a házasságon kívüli nemi kapcsolatot; jaj volt a fiatal szerelmeseknek, de a buja természetű kádereknek is jaj volt, sokan „lebuktak” emiatt.[560] A szeszes italok (általában erjesztett pálmalé) fogyasztá-sa[561] volt a másik főbenjáró bűn; de ez főleg a kádereket és a régieket fenyegette, az újak már azzal is eleget kockáztatták az életüket, hogy enni akartak. A vallásgyakorlást is nagyon kárhoztatták, de nem okvetlenül ítélték el érte az embert, ha elég tapintatosan és szigorúan egyénileg áldozott neki (ami lehetséges a buddhistának, de igen bajos a mohamedánnak); ugyanakkor az önkívülettel járó szertartásokat halállal büntették.[562] Természetesen minden engedetlenség végzetes volt. Az a néhány ember, aki, főleg eleinte, megkockáztatta, hogy él az állítólagos kritikaszabadsággal - hiszen megengedték a gyűléseken, hogy szót emeljenek az élelem- és ruházathiány miatt - csakhamar „eltűnt”, csakúgy, mint azok a bátor deportált tanítók, akik tiltakozó tüntetést szerveztek 1975 novemberében az éhínséges fejadagok ellen, bár magát a tüntetést nem fojtották el.[563] Ha „csüggetegen” beszélt, ha a rendszer bukását kívánta (vagy a vietnamiak győzelmét, amire sok kambodzsai vágyott titokban 1978-ban), vagy akár csak elismerte, hogy ő bizony éhes -mindezzel a legrosszabbnak tette ki magát az ember. A cshlopok voltak megbízva, hogy jegyezzék föl, néha meg hogy beugrató módszerrel csalogassák ki a kifogásolható szavakat.

Az is a legkockázatosabb dolgok közé tartozott, ha valaki - bármilyen okból - nem teljesítette a rá kiosztott feladatot. Senki sem lehetett mentes a mindig végzetes következményekkel fenyegető hibáktól vagy kisebb balfogásoktól, de sok fogyatékost, nyomorékot, elmebeteget is ennek az eredménykötelezettségnek a nevében gyilkoltak meg, mert hiszen ténylegesen csupa mihaszna szabotőr az mind, még haszontalanabbak, mint az újak tömege. Persze a köztársasági hadsereg sebesültjei, háborús csonka-bonkái is mind pusztulásra voltak ítélve. Különösen azok voltak sebezhetők, akik nem tudták felfogni vagy megszívlelni a jelmondatokat és tilalmakat: ha egy bolond fölvett egy maniókahajtást, vagy dadogva elégedetlenségét fejezte ki, általában megölték.[564] A khmer kommunisták de facto fajnemesítést alkalmaztak.

A demokratikus Kampucseában, mindent összevetve, ijesztően magas volt az erőszak előfordulási aránya. De a legtöbb kambodzsai nem is a halál látványát találta olyan

rémisztőnek, hanem inkább az emberek állandó eltűnésének rejtelmét és kiszámíthatatlanságát. Majdnem mindig tapintatosan, titokban aratott a halál. A KKP aktivistáinak és kádereinek rendíthetetlen udvariassága jut az ember eszébe erről a tapintatos öldöklésről: „Még a legrosszabb pillanatokban is szívélyes, nyájas szavakkal éltek. Egészen a gyilkosságig megőrizték ezt az udvariasságot. Szíves szavakkal osztogatták a halált. [...] Minden ígéretre kész voltak, mindenre, amit csak hallani akartunk, hogy elaltassák a gyanakvásunkat. Tudtam, hogy kedves szavak kísérik vagy előzik meg a gaztetteket. A vörös khmerek minden körülmények között udvariasak voltak, még akkor is, ha utána mindjárt letaglóztak bennünket, mint a barmot."[565] Taktikai az első magyarázat: amint Pin Yathay sugallja, ébren akarták tartani a meglepetést, kizárni az elutasítást vagy a lázadást. A második meg kulturális: a buddhizmus igen sokra becsüli az önuralmat; aki enged az indulatainak, szégyenben marad. A harmadik pedig politikai: mint a (kulturális forradalom előtti) kínai kommunizmus szép napjaiban, be akarták bizonyítani, hogy a párt mindig tántoríthatatlanul ésszerűen cselekszik - soha semmit sem bíz a pillanatnyi szenvedélyre vagy egyéni indulatokra -, és mindig, minden körülmények között a helyzet ura. A kivégzések leplezése egymagában is bizonyíthatná, hogy nagymértékben a központból irányították őket; a primitív és ösztönös erőszak, például a pogrom, gátlástalanul mutogatja magát. Egyszer estefelé vagy egy éjszaka eljönnek az emberért a katonák, elviszik egy kis „kihallgatásra", „tanulni" vagy a régi jó „erdei munkára". Gyakran összekötik a két könyökét a háta mögött, és kész. Néha egy temetetlen holttestet találnak utána az erdőben - talán, hogy még ijesztőbb legyen a dolog -, de nem mindig sikerül azonosítani. Ma már tudjuk, hogy nagyon sok tömegsír borítja a kambodzsai vidéket - egyenként minden alaposan átkutatott tartományban több mint ezernyi -, pedig összesen húsz tartomány van.[566] Néha valóra is váltották a vörös khmerek állandóan hangoztatott gyászos fenyegetését; „Majd megtrágyázzátok ti még a rizsföldjeinket!"[567] „Szüntelenül ölték a férfiakat, nőket, hogy trágyát csináljanak belőlük. Közös gödrökbe temették őket, tele voltak velük a szántóföldek, kivált a maniókamezők. Ha kihúztunk egy maniókagumót, gyakran egy emberi homlokcsont is kifordult vele. amelynek szemgödrein áthatoltak a haszonnövény gyökerei."[568] A jelek szerint néha azt hitték az ország gazdái, hogy semmi sem tesz jobbat a mezőgazdaságnak, mint az emberi tetem;[569] de azt a végpontot is fölfedezhetjük benne, ahová - csakúgy, mint a káderek emberevése - az „osztályellenség" ember voltának kétségbevonása vezet.

A végső pillanatban, a kivégzéskor is előbukkan a rendszer vadsága. Nem a sortűz a leggyakoribb, mert takarékoskodnak a lövedékkel, meg biztosan azért is, hogy kielégítsék a kivégzőosztag gyakori szadizmusát:[570] Sliwinski tanulmánya szerint[571] az áldozatoknak csak 29%-át lövik agyon. Ellenben alighanem 53%-ot tesznek ki a (vasrúddal, csákánynyéllel, néha ásóval) betört koponyák, 6%-ot az akasztottak és (nejlonzsákban) megfojtottak, 5%-ot, akiknek elvágták a torkát vagy akiket agyonvertek. Minden beszámoló egybehangzik; a gyilkosságoknak csak 2%-a megy végbe nyilvánosan. Ezek között sok lebukott káder kivégzését szánják elrettentő példának; olyan különlegesen barbár módozatokkal élnek, amelyekben - a jelek szerint - a (tisztító?) tűz játszik nagy szerepet; eltemetés mellkasig egy parázzsal teli gödörbe;[572] fejek lelocsolása

petróleummal és elhamvasztása.[573]

A börtön-szigettenger

Elvileg nem volt börtön a Demokratikus Kampucseában. Maga Pol Pot mondta 1978 augusztusában; „Nincs minálunk börtön, még csak nem is használjuk a »börtön«szót. Termelőmunkára szorítjuk a bűnözőket.”[574] Nagyra is voltak vele a vörös khmerek, és azt hangsúlyozták, hogy kettős szakítás ez, nemcsak a politikai múlttal, hanem a vallási hagyománnyal is szembefordulnak így, hiszen a fogva tartás, ez az elodázott büntetés összekeveredik a buddhai karmával, amely szerint csak jövendő életében számol el bűneivel az ember. Már nem váratott magára a megtorlás...[575] De voltak azért „átnevelő központok” (munty operum); néha úgy hívták őket; „járási rendőri központok”. A gyarmati korszak régi tömlöceit is kiürítették - akárcsak mindenestül a városi lakosságot -, és nem is töltötték meg őket újra, csak néhány vidéki városkában, ahol harminc rabot is összezsúfoltak egy-egy, néhány fogolyra tervezett fogdába. Sok esetben a haszontalanná vált régi iskolaépületekkel, néha meg templomokkal pótolták őket.[576]

Igaz, hogy már a klasszikus értelemben vett szigorított börtönöktől is elég messze vagyunk. Ugyanis semmit sem tettek érte -ez a legkevesebb, amit elmondhatunk -, hogy könnyebbé tegyék a rabok életét, vagy legalábbis azért, hogy életben maradjanak: erre vallanak az ínséges élelemfejadagok (néha egyetlen doboz rizst adtak negyven embernek),[577] az orvosi ellátás teljes hiánya, az elképzelhetetlen zsúfoltság, az állandó megláncoltság - a nőknek és bizonyos „könnyűsúlyú” hímnemű raboknak az egyik bokája, a férfiaknak mindkét bokája, néha a hátuk mögött összekötött két könyökük volt odaláncolva egy földbe rögzített, közös vasrúdhoz (a khnohhoz) -, meg az, hogy nem volt illemhely, sem mosakodási lehetőség... Érthető ilyen körülmények között, hogy átlagosan három hónapra becsülik az új rab életkilátásait, és hogy csak kevesen élték túl a bebörtönzést.[578] Az egyik rab, aki megmenekült, így dicséri a nyugati országrészben lévő börtönét: „A raboknak csak körülbelül a felét ölték meg, vagy talán még annyit sem.”[579] Igaz, „szerencséje” volt, mert 1973 végén került börtönbe, amikor még nem volt elképzelhetetlen, hogy ki is szabadul az ember, ahogy április 17-e előtt is ez volt a helyzet; 1976-ig kétségtelenül szélnek eresztették a rabok 20-30%-át. Ugyanis akkor még komolyan vették a kínai vietnami börtönminta velejét, az (elsősorban kimerítő munka útján való) átnevelő rendeltetést: még volt némi lehetőségük a régi rend tisztviselőinek, sőt a katonáknak is, hogy kikerülnek a börtönből, ha jól viselkednek és keményen dolgoznak: még így volt ez akkor, a deportálások kezdetekor.[580] Utána is megmaradt a régi kifejezéskészlet, de minden értelmét elvesztette (így továbbra is gyakran úgy írják körül a bebörtönzést, hogy behívás „tanulmányi ülésre”; a „khmer” kifejezést meg egy kínai szóról mintázták: hszuehszi). Lényegében megszűnt a nevelő célzat (talán csak a külföldről hazatérő, nagyrészt diák kambodzsaiaknak létesített - és Y Phandara leírta - Bung Tra Bek-i tábor kivételével); ezt mutatja például egy helyi vezetőség feljegyzése, amely elrendeli, hogy minden gyereket zárjanak be, korukra való tekintet nélkül, az anyjukkal együtt, „hogy egy csapásra szabadulhassunk meg tőlük, mindannyiuktól”.[581] Az a jelmondat válik itt valóra, amely maga is a szélsőséges

maoistáknak oly kedves „osztályörökség” radikális változata: „Ha kitépjük a füvet, gyökerestül kell kiszakítanunk.”[582] Különösen szívbe markoló volt ezeknek a magukra hagyott gyerekeknek a sorsa; nem voltak megkötözve, de senki sem viselte gondjukat; de még rosszabb volt azoknak a zsenge korú „bűnözőknek” a helyzete, akiket alsó korhatár nélkül vetettek börtönbe.

Gyerekek egy járási börtönben

Húsz kisgyerek - különösen 1975. április 17-e után deportált emberek gyerekei - sorsa hatott meg leginkább bennünket. Azért loptak ezek a gyerekek, mert nagyon éhesek voltak. Nem azért tartóztatták le, hogy megbüntessék, hanem azért, hogy vadállati módon elpusztítsák őket:

- halálra verték vagy rugdosták őket a fegyőrök:
- élő játékszert csináltak belőlük: összekötözték a lábukat, fejjel lefelé mennyezetre akasztották, himbálták, majd rugdosva próbálták nyugalmi helyzetbe hozni őket;
- egy pocsolya volt a börtön mellett: oda dobták be a hóhérok a kis rabokat, lábbal lemerítették őket, és amikor már rángatóztak a szerencsétlenek, hagyták, hogy felszínre bukkanjon a fejük, de nyomban újra víz alá nyomták őket.

Mi, a többi rab, magam is, titokban megsirattuk ezeket a szegény gyerekeket, akik ilyen szörnyű módon hagyták itt a világot. Nyolc ilyen pribék fegyőr volt. Bun, a főnök, és Lan volt a legvadabb (csak erre a két névre emlékszem), de mind kivette a részét ebből az aljas munkából, versenyeztek egymással, hogy ki tudja kegyetlenebbül kínozni a honfitársait.[583]

A rabok közötti fő szakadék azokat állította szembe - ha szabad így mondanunk -, akiket lassú pusztulásra ítéltek, azokkal, akiket rövid úton akartak kivégezni. Ki hová tartozott, ez főleg attól függött, hogy miért került börtönbe: tilalom megsértése, zavaros társadalmi származás, rendszerrel szembeni nyilvánvaló ellenszenv, vagy „összeesküvésben” való részvétel vádja miatt. A három utóbbi esetben általában vagy azért faggatták az embert, hogy bevallassanak vele valami „kétes” régi foglalkozást, vagy azért, hogy rávegyék, ismerje be a bűnösségét, és árulja be a cinkosait. A legcsekélyebb húzódozásra kínvallatáshoz folyamodtak, sokkal inkább, mint bármelyik másik kommunista rendszerben; a vörös khmer vallatók nagy beteges és szadista leleményességről tanúskodtak ezen a téren;[584] a jelek szerint az volt az egyik leghétköznapibb módszerük, hogy nejlonzsákot húztak a rab fejére, és majdnem megfojtották. Sok rab már úgy legyengült, hogy nem élte túl ezt a vallatást, főleg a nők, akik a legnagyobb szörnyűségeknek voltak kitéve. A hóhérok azzal mentegették magukat, hogy azt állították, csak kínvallatással lehet kideríteni az igazságot; meg is említik egy vallatási beszámolóban, hogy „szép szóval kérdezgettük a rabot, nem vertük. Így nem is tudhatjuk biztosan, hogy igazat mondott-e.”[585] A legkomolyabb esetekben, ha további vádemeléssel is kecsegtetett egy ígéretes „vallomás”, a börtön-szigettenger felsőbb fokára szállították át a rabot: így a helyi börtönből a járási, onnan a tartományi börtönbe juthatott az ember, végül pedig a központi Tuol Szleng börtönbe. De minden szinten

ugyanarra a célra törekedtek: keményen szorongatták a kihallgatók a rabot (néha hetekig vagy akár hónapokig is eltarthatott a dolog), és ha rájöttek, hogy már nem tudnak több „értesülést” kiszedni belőle, akkor már „elejthették”; legtöbbször szálfegyverrel hajtották végre a kivégzést, de helyi sajátosságok is akadtak, például Tramkakban a nyaktörés vasrúddal. Harsány forradalmi zene szólt a hangszórókból, hogy elnyomja a halálsikolyokat.

A bebörtönzés okai között ugyanolyanokat találunk, mint amilyenek miatt a szövetkezetben börtönöztek be vagy gyilkolták meg az embert, csak nem ugyanolyan arányban. Sok kis tolvaj is volt a börtönben, de általában nagyban kell dolgozniuk, és cinkosokkal együtt, hogy börtönbe kerüljenek. Ellenben elég gyakori eset volt a házasságon kívüli nemi kapcsolat, és még ennél is gyakoribb eset a „felforgató” kijelentés: háborogtak az élelemelosztás egyenlőtlenségei, az életszínvonal süllyedése, vagy a Kína előtti hajbókolás miatt, fáradtságra panaszkodtak, pedig várta az embert az állandó katonai támadásnak felfogott mezőgazdaság, tréfát űztek a forradalmi himnusszal, rémhíreket terjesztettek kommunistaellenes gerillákról, buddhista jövendöléseket emlegettek, hogy vége lesz ennek az átabota világnak, ahol az istentelenség uralkodik. Az étkezdében egy asszony dühében eltört egy kanalat (pedig „70-es” volt), mert már a negyedik gyereke halt éhen, és nem engedték meg neki, hogy ott legyen a kórházban a haldokló utolsó mellett. A „politikai” ügyeken túl sok „társadalmi” ügyet is nyilvántartottak: azokat, akik eltagadták a régi mesterségüket, vagy életrajzuk olyan rettentően kényes eseményeit, mint egy hosszabb nyugati tartózkodás. Végül pedig az is jellemző volt a börtönnépségre, hogy nem hanyagolható el benne a régiek száma (noha gyér kisebbséget alkotott), sőt a vörös khmer katona vagy tisztviselő; a tramkaki börtönben a választék 10%-a (477 aktából 46). Ők is panaszkodtak, hogy kimerültek, vagy „megszöktek”, általában azért, hogy meglátogassák a hozzátartozóikat. A közép- vagy felső káderek többnyire felröppentek egyenesen a központ közvetlen felügyelete alá, és bekerültek a központ börtönébe, a Tuol Szlengbe.

Túlélni a borzalmat

Angolul beszéltem; ezért a bűnért tartóztattak le a vörös khmerek, és kötöttek kötelet a nyakamra; sántikáltam, tántorogtam, de elvonszoltak Battambang mellé, a Kacs Roteh-i börtönbe. De ez még csak a kezdet volt. Lebéklyóztak, a többi fogollyal együtt, úgy, hogy a bőrömbe vágott a vas. Még most is viselem a nyomát a bokámon. Többször is megkínoztak; hónapokig tartott. Csak akkor könnyebbültem meg, ha elájultam.

Minden éjszaka berontottak az őrök, és néven szólítottak egy-két-három rabot. Elvitték, és sohasem láttuk őket többé - meggyilkolták őket a vörös khmerek parancsára. Tudtommal a közé a nagyon kevés fogoly közé tartozom, akik túlélték Kacs Roteht, ezt az igazi kínzó és megsemmisítő tábort. Csak azért maradtam meg, mert tudtam mesélni: Aesopus-meséket és klasszikus khmer állatmeséket mondtam az őreinknek, ezeknek az ifjoncoknak és gyerekeknek.[586]

Ha ellátogatunk abba a régi középiskolába, amelyet S-21 fedőnéven tartanak nyilván a

KKP szervezetében, úgy érezzük, hogy a borzalom legmélyére hatoltunk. Pedig csak egy fegyintézet ez a sok száz közül, és mintegy 20 000 áldozatával együtt sem okvetlenül ez volt a leggyilkosabb börtön; igaz, rettenetes fogvatartási körülmények uralkodtak, de máshol is éppen olyanok voltak. Ez azt jelenti, hogy a meggyilkoltaknak csak mintegy 2%-a, az összes bebörtönzöttnek talán 5%-a járta meg a Tuol Szlenget, ezért hát semmi köze Auschwitzhoz, ez nem olyan központi intézmény, mint Auschwitz volt a náci gyűjtőtábor-rendszerben. Nem is alkalmaztak itt igazán sajátos kínzási módot, talán csak azt, hogy rendszeresen használták a villanyáramot. Mégis akadt két jellegzetes különlegessége; ez volt a „központi bizottság börtöne", ahová főleg kegyvesztett káderek és bukott vezetők kerültek, továbbá ez volt a „fekete lyuk", ahonnan - elvben - senki sem jöhetett ki élve; csak hat vagy hét rab menekült meg ott a haláltól. Az utolsó sajátossága meg az, hogy sokat tudunk róla: megvan a beszállítások 1975-től 1978 derekáig terjedő teljes jegyzéke (14 000 név), és főleg több ezer, részletes vallomás és kihallgatási beszámoló, amelyek közül némelyek a rendszer nagyjaira vonatkoznak.[587]

Maguk a vörös khmerek tették ki körülbelül a rabok négyötödét, bár - főleg kínai származású - munkásokat és szakembereket is küldtek oda 1978-ban, meg azt a néhány külföldit (leginkább tengerészt), aki, balszerencséjére, a rendszer kezébe került.[588] Mindig ezer-ezerötszáz rab volt a börtönben, de tömegesen cserélődtek a felvételi számok tanúsága szerint (amelyek körülbelül az évi áldozatok számával voltak egyenlők), és ezek a számok állandóan növekedtek: 1975-ben alig 200 új rab volt, 1976-ban 2250, 1977-ben 6330, és 1978-ban, csak az első félévben 5765. A kihallgatók valami kegyetlen fejtörővel találták szemben magukat; „Okvetlenül szükségesnek tartjuk a kínzást" - olvasható az egyik füzetükben; de másrészt nem „vallhatnak" így eleget a rabok, mert túl hamar belehalnak, ez pedig „kudarc a pártnak". Hát ezért volt az a képtelenség, hogy jelképes orvosi jelenlét is volt ott, ahol mindenkit halálra szántak.[589] Bizonyos rabokkal könnyebb dolguk volt: a (gyakran már kivégzett) foglyok feleségével és gyerekeivel; kitűzött időben, gyorsan megszabadultak tőlük. Így 1977. július l-jén 114 nőt gyilkoltak meg (90 volt közülük kivégzett rab felesége): másnap a rabok 31 fiára és 43 lányára került sor; előtte egy gyerekmenhelyről ragadtak ki tizenötöt. Kis idővel a KKP létének bejelentése után, 1977. október 15-én volt az a nap, amelyen a legtöbb kivégzés történt egvszerre: 418 embert végeztek ki ekkor.[590] A becslések szerint mintegy 1200 gyereket gyilkoltak meg az S-21-ben.[591]

A téboly értelme

A mértéktelen szörnyűség - mint századunk többi tömeges bűntette esetében is - arra indít bennünket, hogy azt kutassuk, mi lehetett benne az ultima ratio, egyetlen ember őrültségén vagy egy kába nép elvakultságán túl. Szó sem lehet róla, hogy csökkentsük Pol Pot felelősségét, de a kambodzsai nemzeti történelem, a nemzetközi kommunizmus, bizonyos országok (elsősorban Kína) befolyása sem mentesülhet olyan könnyen ez alól a felelősség alól: mindannak a rossznak, amit ezek együtt voltak képesek előidézni, a vörös khmer diktatúra a foglalata, amely egyesíti ezt a három forrásvidéket, és egyszersmind lehorgonyozza egy kézzelfogható földrajzi és időkörnyezetbe.

Khmer kivételesség?

„Nincs előzménye a khmer forradalomnak. Amivel mi próbálkozunk, azt még sohasem tették meg eddig a múltban.”[592] Mihelyt megszabadultak vietnami támogatóiktól, maguk a vörös khmerek is mindig hangoztatták, hogy milyen egyedülálló a kísérletük. Hivatalos beszédeik szinte soha sem hivatkoztak a külföldre, legföljebb elmarasztalóan, és lényegében nem is emlegették a marxizmus-leninizmus alapító atyáit, de még Mao Ce-tungot sem. Nagymértékben az elődeik, Szihanuk vagy Lon Nol nacionalizmusának furcsa, dohos szagát árasztotta a nacionalizmusuk.

A végletes borongás és a határtalan elbizakodottság keverékét; áldozat-ország ez, mindig elnyomják álnok, kegyetlen és vesztére törő szomszédai - elsősorban Vietnam -, mintha ettől függne a saját fennmaradásuk, csodálatos múltú, páratlan nép lakta, istenáldotta meseország, amely arra volna hivatva, hogy a földkerekség élére álljon, csak hát...[593] Nem ismert határt a diadalittasság: „Egyedülálló forradalmat csinálunk. Ismertek akár csak egyetlen országot is, amely el rnerte törölni a piacot is, a pénzt is, mint mi? A kínaiak is csodálnak bennünket, mert túltettünk rajtuk. Utánozni próbálnak bennünket, de csak nem sikerül nekik. Az egész világnak példát mutatunk” - így beszél egy értelmiségi káder, aki külföldön is élt.[594] Pol Pot még bukása után is úgy tartotta, hogy 1975. április 17-e volt a történelem legnagyobb forradalmi eseménye, „az 1871-es párizsi kommün kivételével”.[595]

Nos, egy túl régóta önmagába süppedt kis ország a szomorúan prózai valóság, amelyet érdekes hagyományok kedves tárházának állapotában tartott a francia védnökség, és ahol a hatalomért szinte szüntelen harcot vívó különféle nemzetségek soha sem riadtak vissza attól, hogy külföldi beavatkozáshoz folyamodjanak segítségül a maguk érdekében, ahol a jelek szerint soha senki sem vetette föl komolyan a gazdasági fejlődés gondolatát: kevés vállalat, kis középosztály, kevés szakember, túlnyomó részben önfenntartó mezőgazdaság. Röviden, Délkelet-Ázsia igazi „beteg embere”.[596]

A végletes valószerűtlenség végletes megoldásokat kedvel; a másokkal szemben táplált, kissé üldözési mániás bizalmatlanság, az ország képességeinek hatalommániás túlbecsülésével párosulva, voluntarizmusra és elszigetelődésre ösztönöz; a gazdaság gyengesége és a lakosság nagy részének szegénysége mindenkit vonzó színben tüntet föl, aki a lehetséges fejlődés hírnökeként lép elő. „Gyenge láncszem” volt hát Kambodzsa, gazdaságilag és politikailag egyaránt; a nemzetközi környezet, közelebbről a vietnami háború tette meg a többit. A vörös khmerek vadsága meg alighanem a túlzó becsvágy és a nyomasztó kényszerek között feszülő, feloldatlan ellentmondásban leli magyarázatát.

A szerzők azon a véleményen vannak, hogy bizonyos kambodzsai nemzeti vonások is elősegíthették a vörös khmerek vérengzését. Például a buddhizmus, ha felemás is a szerepe: közönyös a társadalmi ellentétek iránt, és a következő életre hagyja az érdemek és érdemtelenségek jutalmazását; ez bizony nem egyeztethető össze a forradalmi szemlélettel. De az egyéniségellenessége nagyon is megfelel az „én”-t eltörlő vörös khmereknek. Az újjászületések forgatagában korlátozott értékű lét és a belőle eredő fatalizmus -amely belenyugszik az elkerülhetetlen sorsba - jócskán csökkentette a hívők túlkapásokkal szembeni ellenállását.[597]

Haing Ngor nagyon összetörve szabadult ki a börtönből; végül egy öregasszony

hangosan is megmondta neki, amit mindenki csak magában gondolt:

„- Szamnang, talán valami nagyon rosszat cselekedett az előbbi életében. Talán azért bűnhődik most.

- Igen, Biztosan, Azt hiszem, hogy nem valami jó a karmám![598]

Nem bizony.”[599]

Kétségtelen, hogy a buddhizmus nem alkotott olyan ellenálló gócot a vörös khmerek ellen, mint amilyet az iszlám a csamok között; igaz, hogy keményen el is volt nyomva.

A jelen gyakran a múlt felülvizsgálatára indít. Nem azért, hogy megváltoztassuk a tényeket - ha úgy tetszik, „észak-koreai módra” -, hanem azért, hogy módosítsuk értékeinek rendjét és átértelmezzük. Szihanuk látszólag békés Kambodzsája sokáig a semlegesség szigete volt az indokínai háborúk közepette, és ettől mindenki elsősorban a „khmer mosolyt” látta, az angkori domborművek apszaráinak meg a jámbor uralkodóknak, a rizsföldeken nem túl fáradságosan hántolatlan rizst arató, tavi halat fogó, pálmacukrot szedő kisbirtokos parasztoknak a mosolyát. A három utóbbi évtized tombolása komorabb világra irányítja a figyelmünket. Angkor vitathatatlanul fénykor,[600] de sok kilométeres domborművei igen nagy részben harci jeleneteket ábrázolnak.[601] Az óriási épületekhez és a még óriásibb víztárolókhoz (baraj) deportálásra és tömeges rabszolgatartásra volt szükség.

Nagyon kevés írásos emlékünk van az angkori korszakról (VIII-XIV. század), de a délkelet-ázsiai félsziget minden hindu-buddhista monarchiája (Thaiföld, Laosz, Burma) annak mintájára épült fel. Erőszakkal teli történetük Kambodzsáéhoz hasonlít; mindenütt elefántokkal tapostatták el az eltaszított ágyasokat, mindenki azzal kezdte az uralkodást, hogy lemészároltatta a családját, és elhagyatott vidékekre deportáltatta tömegesen a meghódított lakosságot. Nagyon mélyen gyökerezik az önkényuralom ezekben a társadalmakban, és minden ellenkezés szentségtörésnek számít. A felvilágosult zsarnok sosem él vissza a hatalmával; különlegesen gyenge a közigazgatási szervezet, gyorsan társadalmi szakadásra vezetne. De különlegesen magas a lakosság tűrőképessége; itt, a kínai társadalomtól eltérően, ritka volt az uralkodó elleni lázadás, inkább futásban kerestek menedéket, elmenekültek más (sosem túl távoli) országokba, vagy isten háta mögötti vidékekre.[602]

Szihanuk uralkodása (1941-től uralkodott, de a francia védnökség 1953-ig tartott) valósággal idilli emléket hagyott maga után, ha azzal vetjük össze, ami a megbuktatása, 1970 márciusa után történt. Az uralkodó azonban szintén nem riadt vissza attól, hogy széltében éljen az erőszakkal, különösen a baloldali ellenzéke ellen. A kommunizmussal kacérkodó baloldal bírálattal illette a hatalmi korrupciót; 1959-60-ban Szihanuk nyugtalanul szemlélte ellenzéke növekvő népszerűségét, meggyilkoltatta, vagy hagyta meggyilkolni a Pracseacsun (Nép) című újság főszerkesztőjét, majd nyílt utcán megverette egy kéthetenként megjelenő újság, a francia nyelvű L'Observateur (az ország egyik legnagyobb példányszámú lapja) igazgatóját, Khieu Szamphant, a jövendő vörös khmer vezetőt; 1960 augusztusában tizennyolc embert börtönöztek be, és betiltották a fő baloldali sajtószerveket. 1962-ben, máig rejtélyes körülmények között, de valószínűleg a titkosrendőrség közreműködésével meggyilkolták az illegális KKP főtitkárát, Tu Szamuthot, és ezzel megkönnyítették, hogy Szalot Szár (azaz Pol Pot) lépjen a helyébe.

1967-ben, a szamlauti lázadás és a kulturális forradalom bizonyos kínai iskolákban érezhető hatása miatt szigorúbb megtorlás kezdődött, mint valaha, sokan belepusztultak: az utolsó legális kommunistákból meg vagy száz értelmiségi szimpatizánsból lettek az első vörös khmer partizánok.[603] Egyetértsünk-e azért Henri Locard-ral, amikor ezt írja: „A szihanukista elnyomás brutalitásából született a polpo-tista erőszak”?[604] Az időrend tekintetében igen: a fejedelmi önkényúr, majd 1970 után felvilágosult marsall mindenkit gúzsba kötött, aki kritizálta tehetetlen rendszerüket; ezzel csak egyetlen valamirevaló ellenzéket hagyott meg, a KKP-t. De a leszármaztatás terén nem: a vörös khmerek akciójának ideológiai alapjai és végső céljai nem válaszjellegűek, hanem a leninizmusból sarjadt - és Sztálin, Mao Ce-tung és Ho Si Minh egymás utáni szűrőjén áteresztett - „nagy hagyományt” veszik át pontról pontra. Kambodzsa függetlenség utáni szerencsétlen fejlődése majd háborúba sodródása megkönnyítette, hogy a KKP szélsőségesei vegyék át a hatalmat, és igazolta, hogy olyan hallatlan erőszakhoz folyamodtak; de magát a radikalizmusukat semmilyen külső körülmény nem magyarázza.

1975: Gyökeres szakítás

Könnyebb dolga van a kambodzsai forradalomnak, ha azt kell megmondania, hogy mit nem akar, mintha azt, hogy mit akar. Igaz, kielégíti a bosszúvágyat, és lényegében nyilván ennek révén találta meg a társadalmi alapját, amelyet aztán leforrázott a gyökeres kollektivizálás. Falusiak bosszúja a városiak ellen: a régiek csakhamar elorozták az újak javait, akár úgy, hogy a feketepiacon csapták be őket, akár úgy, hogy egyszerűen kifosztották a csomagjaikat.[605] A faluban meg a legszegényebb parasztok bosszúja a helyi „tőkések” ellen (vagyis azok ellen, akiknek volt mivel kereskedniük, vagy egy-két munkaerőt alkalmaztak). De főleg egyének között dühöngött a bosszú, régi szakmai, családi stb. rangsorokat forgatva föl. A beszámolók azt hangsúlyozzák, hogy meglepő módon falusi semmirekellőket, például iszákosokat neveztek ki helyi vezető tisztségekbe: „Az Angkar rehabilitálta és ruházta fel irányítói jogkörrel ezeket az embereket, akik aztán képesek voltak gátlás és lelkifurdalás nélkül megölni a honfitársaikat.[606] Haing Ngor annak politikai igazolását látja ebben, ami a khmer lélek leghitványabb vonásának tart: a kum ez, az a gyilkos indulat, amelyen nem fog az idő. A család falusi fészkében maradt nagynénje is ott van azok között, akikre a legtöbb panasza volt, pedig annak a nagynéninek azelőtt Haing Ngor városi szüleitől kellett segítséget kérnie; meg egy ápoló is, akivel akkor találkozott össze, amikor Haing Ngor kórházi orvos volt, és aki, bár új volt, igyekezett halálra ítéltetni Haing Ngort, és akit munkabrigád vezetőnek léptettek elő, gyökeresen fölforgatva ezzel az ápolók azelőtt kötelező rangsorát.[607] A kambodzsai társadalom minden feszültsége kirobbant itt, amelyek közül, szigorú értelemben, csak néhányat tarthatunk „társadalmi jellegűnek”.

Felfordult értékrend: azelőtt lenézett foglalkozások - mint szakács (sőt étkezdei takarító) vagy halász - lettek immár a legnépszerűbbek, mert azok gyakorlói tudtak a legkönnyebben élelmet csenni. Ellenben a diploma, a „mihaszna papírlap” már semmit sem ért, jaj volt azoknak, akik még mindig azzal akartak boldogulni. Az alázat lett a fő erény; az országba visszatért káderek között „furcsa módon, a klozetpucolás lett a legkedveltebb feladat [...] az undor leküzdése a világnézeti átalakulás bizonyítéka

volt”.[608] Az Angkar a szerető családi kapcsolatok kizárólagos kisajátítására törekedett; nyilvánosan általában csak úgy szólították az Angkart, hogy „apánk-anyánk” (ez is hozzájárult az állampártnak és az egész felnőtt lakosságnak ahhoz a zavaros kapcsolatához, amely az ázsiai kommunizmus jellemző vonása); azzal a kifejezéssel illették az 1975 utáni forradalmi korszakot, hogy szamaj puk-me („apánk-anyánk-korszak”); a katonai vezetőket meg „nagyapónak” szólít-ták.[609] Határtalanul féltek a várostól, és gyűlölték; a fogyasztásba és gyönyörbe merült kozmopolita Phnom Penh csak „a Mekong nagy paráznája”[610] a vörös khmerek szemében. Az volt az egyik ok, amellyel a főváros kiürítését magyarázták, hogy „az amerikai CIA és a Lon Nol-rendszer titkos politikai terve” főleg arra irányult, hogy a „felszabadulás” után „örömlányokkal, szesszel és pénzzel rontsák meg a harcosainkat és csorbítsák harci szellemüket”.[611]

A kambodzsai forradalmárok még a kínaiaknál is komolyabban vették Mao híres mondását; „Tiszta lapra írják a legszebb költeményt.”[612] Mindenünktől meg kell szabadulnunk, ami több. mint amije egy szegény parasztnak van; a vidékre visszatelepített kambodzsaiaknak majdnem minden holmijukról le kellett mondaniuk, még a könyveikről is. Mindent pusztulásra ítéltek, ami „imperialista írással” - franciául vagy angolul - volt írva, de akkor is, ha khmer nyelvű volt („a feudális kultúra maradványa”[613]); tíz év körüli vörös khmer katonák ezt mondták Haing Ngornak; „Most már nem kell több kapitalista könyv! Az országot eláruló régi rend eszközei az idegen könyvek. Miért vannak könyveid, talán CIA-ügynök vagy? Nincs többé idegen könyv Angkar idejében.”[614] Úgy illett, hogy elégessenek minden diplomát, akárcsak a személyazonossági igazolványokat, sőt a fényképalbumokat is;[615] nulláról indul a forradalom. Eléggé érthető, hogy ez csak a múlttalan embereknek kedvezett; „Csak a ma született gyerek hibátlan” - állította egy jelmondat.[616] A nevelés a legegyszerűbbre szorítkozott, azaz egy iskola sem volt, vagyis elég gyakran csak egy-egy írás-olvasás-tanfolyamot indítottak, és főleg forradalmi dalokat énekeltek az öt és kilenc év közötti gyerekek, néha azt sem tovább, mint napi egy óra; gyakran a tanítók is alig tudtak írni-olvasni. Csak a gyakorlati tudás számított; a haszontalan, könyvszagú kultúrával szemben „a mi falusi gyerekeinknek mindig nagyon hasznos ismereteik voltak. Meg tudják különböztetni a nyugodt tehenet az izgágától. Arccal előre-hátra megülik a bivalyt. Ők a csorda urai. Gyakorlatilag a természet urai is ők lettek. Úgy ismerik a rizsfajtákat, mint a tenyerüket. [...] Igazán tudnak és értenek a dolgokhoz [...] nagyon is a nemzetünk állapotának felel meg ez a fajta tudás.”[617]

Pol Pot, avagy gyerekek hatalmon... Minden beszámoló egyként tanúsítja, hogy gyerekember volt a vörös khmer katonák nagy része. Tizenkét éves korukban álltak be katonának, néha még korábban... (Szihanuk őrségében még serdülőnél fiatalabbak is szolgáltak, és azzal szórakoztak, hogy macskákat kínoztak).[618] Li Heng fölidézi az utolsó toborzást, amely az újakra is kiterjedt, éppen a vietnamiak bevonulása előtt; tizenhárom és tizennyolc év közötti fiatalok jelentkezését várták, fiúkét, lányokét egyaránt; nem volt sok foganatja a felhívásnak, nemigen akadt önkéntes, ezért fiatal mozgóbrigádokat vezényeltek át a műhelyekből a hadseregbe.[619] A besorozott fiatalok minden kapcsolatot elvesztettek a családjukkal, és általában a falujukkal is. Táborokban éltek, viszonylag

elvágva a lakosságtól, amely félt is tőlük, kerülte is őket, de a hatalom olyan nagy becsben tartotta őket, hogy mindenhatónak tudták magukat, tudták, hogy sokkal kevésbé fenyegeti őket a tisztogatás, mint a kádereket. Maguk a menekültek ismerték be, hogy - a forradalmi szó-cséplésen túl - az csábította sokukat, hogy „nem kellett dolgozni, és embereket ölhettek”.[620] Általában a tizenöt évesnél fiatalabbak voltak a legfélelmesebbek; „Nagyon fiatalnak tartották, és csak fegyelemre tanították őket. Nem kell firtatni semmit, csak teljesíteni kell a parancsot [...] Nem hisznek sem vallásban, sem hagyományban, csak a vörös khmerek parancsainak engedelmeskednek. Ezért úgy ölték a népüket, a csecsemőket is, ahogy egy szúnyogot csap agyon az ember.”[621]

1978-ig csakis „70-esek” voltak a katonák. A „75-ösök” gyerekeit meg gyakran besúgónak használták fel, hét-nyolc éves koruktól kezdve; de olyan kevesen rokonszenveztek a rendszerrel, hogy valamiféle cinkosság alakult ki megfigyelők és megfigyeltek között, és a kis besúgók tapintatosan jelt adtak magukról, hogy ott vannak.[622] Alig cseperedtek egy kicsit, a helyi káderek tömeges kitisztogatása után néha őbelőlük lettek a „milicista gyerekek”, az új szövetkezeti főnökök segédcsapatai, és az volt a feladatuk, hogy földerítsék, letartóztassák és megverjék az önélelmezésben vétkeseket.[623] Laurence Pícq központban szerzett tapasztalatai azt mutatják, hogy a civil igazgatásra is ki akarták terjeszteni a „gyerekdiktatúrát”. Picq leírja egy vidéki gyerekcsapat gyorsított „megalakítását”:

„Elmagyarázták nekik, hogy az első kádernemzedék áruló lett, de a második sem ér sokkal többet. Így majd őket fogják csatasorba állítani, hogy váltsák fel az elődeiket [...].

Ebben az új nemzedékben tűntek fel az orvosgyerekek. Hat (kilenc és tizenhárom év közti) kislány volt. Alig tudtak olvasni, de a párt mindegyikre rábízott egy doboz injekciós tűt. Az volt a feladatuk, hogy injekciókat adjanak be.

- Orvosgyerekeink - hallottuk - a parasztságból származnak. Készen állnak rá, hogy szolgálják osztályukat. Nagyon értelmesek. Mondjátok meg nekik, hogy a piros dobozban vitaminok vannak, nem fogják elfelejteni! Mutassátok meg nekik, hogyan kell sterilizálni az injekciós tűt, ők is meg tudják csinálni!

Vitathatatlanul tiszta gyerekek voltak, de senki sem számolt vele. hogy micsoda mámorító érzés, hogy be tud adni az ember egy injekciót! Az orvosgyerekek csakhamar példátlanul pimaszok és arcátlanok lettek.”[624]

A múlttal való szakítás a vallás eltörlését is célul tűzte ki, és végletes erkölcsösködést akart rákényszeríteni a mindennapi élet minden területére (lásd előbb). Mint említettük, sehol sem volt többé hely a „másféléknek”, az idült betegeket, a bolondokat, a nyomorékokat is ideértve. De végül a hivatalos tervvel, a hatalmas és népes nemzet tervével is szembekerült a rendszer: gúzsba kötötték a nemiséget, a házasságot, és ez - meg még inkább az állandó rosszultápláltság - még a szerelmi vágyat is kiölte az emberből,[626] és az 1970-es harminc ezrelékről az 1978-as (valószínű) tizenegy ezrelékre csökkentette a születések arányszámát.[627]

Az új világ

„A Demokratikus Kampucseában, Angka dicső rendszerében a jövőre kell gondolnunk. A múlt eltemetve, az »újaknak« el kell felejteniük a konyakot, a drága ruhákat meg a divatos hajvágást, [,..] Nincs szükségünk a kapitalisták technológiájára, egyáltalán nincs! Az új rendszerben nem kell iskolába járatni a gyerekeket. A vidék a mi iskolánk. A föld a mi papírunk, az eke a mi tollunk: úgy írunk, hogy műveljük a földet! Fölösleges a bizonyítvány meg a vizsga; értsetek a földműveléshez és értsetek a csatornaásáshoz: ezek a mi új diplomáink! Már orvosokra sem lesz szükségünk! Ha valaki azt akarja, hogy ontsák ki a belét, majd én magam teszem meg!"

Olyan mozdulatot tett, mintha késsel hasítaná fel valakinek a hasát, hátha nem értettük meg a célzását.

„Látjátok, könnyű ez, nem kell ehhez iskolába járni! Már olyan kapitalista foglalkozásokra sem lesz szükségünk, mint a mérnök vagy a tanár! Nincs szükségünk rá, hogy iskolamesterek mondják meg, mit kell tennünk: korruptak mind egy szálig. Csak olyan emberekre van szükségünk, akik keményen dolgozni akarnak a földeken! De azért, elvtársak... mégis vannak, akik megtagadják a munkát és az áldozatot... Vannak bujtogatók, akik nem helyesen, forradalmian gondolkodnak... Azok az ellenségeink, elvtársak! Itt is van néhány, ma este!"

Izgés-mozgás támadt, látszott, hogy nyugtalanság fogta el a hallgatóságot. A vörös khmer meg folytatta, és minden arcot szemügyre vett maga előtt.

„Ezek az emberek beleragadtak a régi, kapitalista gondolkodásba! Meg lehet ismerni őket: itt is látok magunk között olyanokat, akik szemüveget viselnek! Minek az a szemüveg? Ha pofon vágom őket, nem látják, kitől kapták a pofont?

Hirtelen elénk lépett, fölemelt kézzel:

„Aha! Hátrakapták a fejüket, akkor meg látnak is, nem kell nekik szemüveg! Azért hordanak szemüveget, mert a kapitalista divatot majmolják, azt hiszik, hogy szépek tőle! Minekünk nem kell: aki szép akar lenni, az naplopó, vérszopó, csak szívja a nép vérét!"

Órákig tartott a sok beszéd meg tánc. Végül minden káder fölállt egy sorba, és kórusban ordították: „VÉR-VÉRT-KÍVÁN!" Amikor azt mondták, hogy „vér", a mellükre csaptak az öklükkel; amikor azt kiabálták, hogy „kíván", üdvözlésre emelték ökölbe szorított kezüket. „VÉR-VÉRT-KÍVÁN! VÉR-VÉRT-KÍVÁN!"

Merev arccal, vad elszántsággal üvöltötték ezeket a jelmondatokat a mellverés ütemére, és egy iszonyú, velőtrázó indulatkitöréssel ért véget a tüntetés: „Éljen a kambodzsai forradalom!"[625]

Semmi sem maradhatott fenn, ami - szándékosan vagy önkéntelenül - keresztezhette volna a KKP akaratát. A legkisebb döntést is a csalhatatlanság dogmája hitelesítette. Ha letartóztatták az embert, félelmes súly nehezedett rá: akárcsak Kínában, maga a letartóztatás a „bizonyítéka", hogy bűnös; utóbb, a vallomások már csak tovább igazolták az Angkar meghozta döntést. Az alábbi eset szereplője 1972-ben került börtönbe: két évig vallatták, végül sikerült tisztáznia magát az alól a vád alól. hogy köztársasági katona volt; erre szabadon bocsátották, csak előbb egy propagandagyűlésen az egekig magasztalták az Angkar enyhe bíráskodását, amely - noha Lon Nol tisztje volt a vádlott - tekintetbe vette annak tisztességes viselkedését és őszinteségét.[628] Ám ez még április

17-e előtt történt... utána már előremenekült a megtorló rendszer. Teljes lett az önkény: a párt nem köteles megmagyarázni sem a politikai döntéseit, sem káderei kiválasztását, sem irány- vagy személyi változtatásait; jaj annak, aki nem érti meg idejében, hogy ellenség a vietnami, vagy hogy CIA-ügynök a mozgalomnak ez vagy az a történelmi vezetője! Pol Pot és cimborái az árulás - vagy a régi kizsákmányoló osztályok és szövetségeseik művelte szabotázs - szemszögéből vizsgálták a rendszer mind nyilvánvalóbb (gazdasági és csakhamar katonai) kudarcait; ezért vadultak el a terrorista intézkedések.[629]

Ez a teljesítményben és megjelenítésben egyaránt szegényes rendszer sehogy sem tudott túljutni harcias eredetén, valóságos vallásos tisztelet tárgya lett benne a vér beteges rögeszméjében testet öltő gyűlölet.

Jellemző ebből a szempontból a nemzeti himnusz, az Április 17. Fényes Győzelme első versszaka:

Vörös vér, ki elöntöd kampucseai hazánk
Városait és földjeit,
Dicső munkásaink-parasztjaink vére,
Forradalmi harcos férfiak és nők vére.
Vér, ki szörnyű haragra, ádáz harcra vált
Április 17-én, a Forradalom zászlaja alatt,
Vér, ki szabadságot adtál a rabszolgaság után,
Éljen, éljen április 17. fényes győzelme,
A nagyszerű győzelem, nagyobb, mint az angkori fénykor![630]

És most Pol Pot magyarázata:

„Amint tudják, nem költő írta nemzeti himnuszunkat. Egész népünk vére a lényege, mindazoknak a vére, akik elestek elmúlt századokban. Ez ölt testet nemzeti himnuszunkban, a vér szava.”[631]

Még egy bölcsődalnak is ez a vége: „Sose feledd az osztálybosszút.”[632]

Őrjöngő marxizmus-leninizmus

Olyan különlegesen véres volt a vörös khmer kísérlet, hogy erős a kísértés - akárcsak a soá esetében -, hogy az egyediségét hangsúlyozzuk. A többi kommunista rendszer és védelmezőinek túlnyomó többsége egyetért abban: vagy ultrabalos elhajlás a polpotista zsarnokság, vagy inkább egyszerűen kommunizmusnak álcázott „vörös fasizmus”. Mégis, távlatból szemügyre véve, világos, hogy bizony a hatalomra került KKP is a „nagy családba” tartozik; Kambodzsa lényeges sajátosságokat mutat, de hát Albánia sem volt éppen Lengyelország... Mindent összevetve, a kambodzsai kommunizmus közelebb áll a kínaihoz, mint a kínai a szovjet kommunizmushoz.

Több lehetséges hatásra is rámutattak a vörös khmerekkel kapcsolatban. A „francia nyom” vizsgálata is előtérbe kerül: majdnem minden vörös khmer vezető Franciaországban volt diák, nagy részük az FKP-ba is belépett, köztük a jövendő Pol Pot is.[633] Ebből az alakzatból származik előtörténetük egy része. Jeng Szári helyettese, Szuong Szikoeun ki is jelenti: „Nagy hatással volt rám a francia forradalom, különösen Robespierre. Innen már csak egy lépés volt, hogy kommunista lettem. Robespierre az én

hősöm. Robespierre és Pol Pot: közös tulajdonság ebben a két emberben az elszántság és az öntörvényűség."[634] Ezen, a meg nem alkuvás példáján túl azonban nehezen találunk valamit is a KKP gyakorlatában és megnyilatkozásaiban, ami határozottan Franciaországból vagy a francia kommunizmusból ered. A vörös khmer vezetők sokkal inkább gyakorlati, mintsem elméleti emberek voltak: a „létező szocializmus" tapasztalataiért lelkesedtek igazán.

Egy pillanatra Észak-Vietnam felé fordult ez a lelkesedés. Nem az FKP, hanem sokkal inkább Észak-Vietnam tartotta keresztvíz alá a kambodzsai kommunizmust, majd vett részt behatóan az eligazításában 1973-ig. A KKP eleinte csak egy részleg az Indokínai Kommunista Pártban, amelyben teljes a vietnami uralom, és amely csakis Ho Si Minh elvtársainak akaratából szakadt három nemzeti ágra 1951-ben (de azért maga sem szűnt meg). A jelek szerint, a háború kezdetéig a legcsekélyebb önállósága sincs a KKP-nek a VKP-vel szemben, sem a programban, sem a stratégiai tervek terén (a kambodzsai kommunisták legalizálása vagy fegyveres akciói elsősorban csak arra való eszközök, hogy nyomást gyakoroljanak velük Szihanukra. a vietnami háború viszonyai között),[635] sem pedig a taktikai tervek (fegyverzet, toborzás, katonai utánpótlás) terén. Még az államcsíny után is vietnamiak szervezték meg a „felszabadított övezetek" forradalmi közigazgatását és a kambodzsai újoncokat. Csak az 1973-as januári párizsi megállapodások után támadt szakadék a két ország között: Hanoi stratégiája a tárgyalóasztal felé tuszkolta a KKP-t, ám ezzel Szihanuk jutott volna hálás szerephez, és kiderülhetett volna a vörös khmerek szervezeti gyöngesége. Most első ízben nemet is mondtak az egyszerű statiszta szerepére; immár módjuk is volt, hogy megtegyék.

Milyen sajátos nyomot hagyott a vietnami kommunizmus a KKP-n? Nem könnyű válaszolni rá: a VKP módszereinek jelentős része Kínából származik. Phnom Penhből nézve hogyan lehet megkülönböztetni, hogy mi jött egyenesen Pekingből, mi szállt át Hanoiban? A vörös khmerek bizonyos vonásai azonban erősen emlékeztetnek Vietnamra. Először is bizonyosfajta megszállottság: a titkolózás és a színlelés: Ho Si Minh úgy tűnt fel 1945-ben, hogy említést sem tett gazdag kádermúltjáról, amelyre Nguyen Ai Quock néven tett szert a kommunista internacionálében; pályájának egész mellékfejezetei csak a szovjet levéltárak megnyitása után kezdenek ismeretessé válni.[636] Az IKP 1945 novemberében bejelentette, hogy feloszlik, beolvad a Viet Minhbe, 1951-ben újjászerveződött Vietnami Dolgozók Pártja néven, és csak 1976-ban vette föl újra a kommunista nevet; Dél-Vietnamban a népi forradalmi párt csak a nemzeti felszabadítási front egyik tagja volt. És mégis, ugyanaz a kis veterán kommunista csoport irányította vaskézzel mindezeket a szervezeteket. Pol Pot életének fordulataiból (a „visszavonulásáról", majd a „haláláról" az 1979-es vereség után elterjedt híreket is ideértve), az Angkar és a KKP közötti bújócskából, a vezetés átláthatatlanságából hasonló - és a kommunista világban sehol másutt nem tapasztalható - jelenségeket olvashatunk ki.

Az egységfront kivételesen széles körű használata a második közös vonás (igazában csak az elsőt egészíti ki). 1945-ben Bao Dai, az egykori császár Ho Si Minh tanácsadója volt egy ideig; Ho Si Minh az amerikaiak támogatását is meg tudta szerezni, és az Egyesült Államok Függetlenségi Nyilatkozatáról másolta le a maga függetlenségi

nyilatkozatát; a vörös khmerek is részt vettek 1970-ben egy királyi nemzeti egységkormányban, és bukásuk után megint elővették ezt a stratégiát. Akárcsak az Angkar, a Viet Minh sem hivatkozott soha a marxizmus-leninizmusra, és gátlástalanul játszották ki a nacionalista kártyát, úgyannyira, hogy az végül önálló és központi irányvonalként szilárdult meg. Végül pedig ezekben a hadikommunizmusokban, amelyek - a jelek szerint - csak a fegyveres harc viszonyai között képesek boldogulni,[637] erős militarista irányultságot is fölfedezhetünk,[638] a hadsereg alkotja bennük a rendszer gerincét, sőt a létjogosultságát is, és egyszersmind példát mutat a civil lakosság mozgósítására, különösen a gazdaságban.

Hát Észak-Korea? Gyakran felhasználják a szárnyas ló (csolli-ma) jellegzetesen koreai képét a gazdasági fejlődés jelzésére.[639] Phenjan volt az egyik külföldi főváros a kettő közül, amelyet kormányfői minőségében látogatott meg Pol Pot, és sok észak-koreai szakember segített a kambodzsai ipar rendbetételében.[640] Talán a „kimírszenizmusból" vette át Pol Pot az állandó tisztogatást, az általánossá tett rendőri ellenőrzést és a kémkedést, valamint azt a beszédmódot, amelyben lassan visszaszorul az osztályharc, és előtérbe lép az „egész nép" - „maroknyi áruló" dialektikája; tulajdonképpen azt jelenti ez, hogy az egész társadalmat célba veheti a megtorlás, és hogy egyetlen társadalmi csoport sem lehet arra hivatva, hogy az állampárt helyébe lépve vezesse a társadalmat. Elég messze kerültünk ezzel a maoizmustól, de - mi tagadás - nagyon közel jutottunk a sztálinizmushoz.

1973 után azon igyekezett a KKP, hogy „nagy testvért" változtasson. Kézenfekvő volt Mao Ce-tung Kínája, mind az iránta táplált kambodzsai rokonszenv (a határozott radikalizmus), mind pedig Kína helyzeti előnye (a szomszédos Vietnamra való nyomásgyakorlási képessége) miatt. 1977 szeptemberében diadalmasan fogadták a kambodzsai diktátort a kínai fővárosban, amikor Pol Pot először látogatott külföldre hivatalosan, és „megbonthatatlannak" minősítették a két ország barátságát, ezzel ugyanarra a színvonalra emelve Kambodzsát, amelyen addig csak Albánia állt.[641] 1975 májusától özönleni kezdtek az első kínai szakértők Phnom Penhbe -legalább négyezren voltak (Ben Kiernan szerint tizenötezren) -, egyszersmind Kína rögtön megígért egymilliárd dollárnyi különféle segélyt.[642]

Az ország kollektivizáló kampány alapján való átszervezésében mutatkozott meg a kínai tapasztalat (mint példa) szerepe. Kétségtelenül a népi kommuna - ez a változatos tevékenységű, óriási, és amennyire csak lehet, önellátó szerkezet, a munka mozgósításának, valamint a lakosság igazgatásának kerete - volt a kambodzsai szövetkezetek őstípusa. Még a részletekben is megtaláljuk az 1958-as Kína bizonyos újításait: a kötelező étkezdéket, a gyerekek „közösbe adását", a még a használati tárgyakra is kiterjedő kollektivizálást, a munkaerő óriási részét lekötő nagy vízműveket, az egy-két termékre való, szinte kizárólagos (lényegében magának a tervnek is ellentmondó) összpontosítást, a teljesen valószínűtlenül számszerűsített célokat, a gyors eredmények hajszolását, a helyes munkaerőgazdálkodás korlátlan lehetőségeinek hangoztatását... Mao kimondta: „Ha gabona és acél van, minden lehetséges"; a vörös

khmerek meg válaszoltak; „Ha rizsünk van, mindenünk van.”[643] Bizonyára nem kerüli el senki figyelmét, hogy az acél kimaradt a kambodzsai változatból: annyira azért mégsem rugaszkodtak el a valóságtól, hogy még Kambodzsában nem létező vas- vagy szénlelőhelyeket is kitaláljanak. Ezzel szemben aligha mondta meg valaki Pol Potnak, hogy mi lett a kínai nagy ugrás vége[644] - vagy nem törődött vele. Még maga ez a fogalom is ott van a vörös khmer beszédkészlet középpontjában. A nemzeti himnusz is így végződik: „Építsük hazánkat, készítsük fel a nagy ugrásra! Az óriási, dicsőséges, csodálatos nagy ugrásra!”[645]

A Demokratikus Kampucsea minden várakozáson fölül hűséges volt a kínai nagy ugráshoz; és, akárcsak Kínában, itt is az lett a legnagyobb eredménye: óriási és gyilkos éhínség.

Ellenben a kulturális forradalomnak csak csekély közvetlen visszhangja támadt. Mint a többi kommunista hatalom, Phnom Penh is rájött, hogy milyen kockázatos, ha a párt valamelyik csoportja ellen mozgósítják a „tömegeket”, még ha megszervezik és kordában tartják is őket. Másrészt meg eleve átvehetetlen is volt egy ilyen oktatási intézményekből kiinduló és alapjában városias mozgalom. Igaz, Kambodzsában is megtalálható - sőt tízszer akkora mértékben - az az 1966-os értelmiség-ellenesség és a kultúrának az a tagadása, amelyet Csiang Csing (a jelek szerint Pol Pot alatt annyit utánzott)[646] „forradalmi operái” jelképeznek; talán az egykori vörösgárdisták millióinak falura telepítése sugallta a városok kiürítését.

Minden arra vall, hogy a vörös khmerek inkább a maoista elméletből, vagy még inkább a jelszavakból, semmint a Kínai Népköztársaság valóságos gyakorlatából merítettek ihletet. A kínai forradalom fészke, a vidék kétségkívül a városi értelmiség millióinak volt száműzetési helye, különösen mindjárt a kulturális forradalom után; a rendszer még ma is kemény eszközökkel korlátozza a falusi elvándorlást. De a nagyvárosok, csakúgy, mint előtte, 1949 után is lendítő szerepet játszottak, és az állandó munkások a rendszer különlegesen kedves gyermekei voltak. A kínai kommunista párt soha, még gondolatban sem törekedett rá, hogy egészen kiürítse a városok lakosságát, hogy egész tartományok népességét deportálja, hogy eltörölje a pénzt vagy az egész iskolarendszert, és üldözze az egész értelmiséget. Mao sohasem mulasztotta el az alkalmat, hogy kimutassa, mennyire megveti az értelmiséget, de - alapjában véve - nem tudott meglenni nélküle. A vörösgárdisták pedig gyakran igen rangos egyetemekről kerültek ki. Khieu Szamphan ízig-vérig maoista szólamokkal élt 1976-ban, amikor azokat az értelmiségieket fogadta, akik azért tértek haza Kambodzsába, hogy hűségüket tanúsítsák a rendszer iránt: „Kereken megmondjuk, hogy nincs szükségünk önökre, olyan emberekre van szükségünk, akik a földműveléshez értenek... punktum. [...] Aki politikailag iskolázott, aki jól megértette a rendszert, akármit csinálhat, a szaktudás majd csak utána jön [...]; nincs szükségünk mérnökre a rizstermesztéshez, kukoricaültetéshez vagy disznótartáshoz.”[647] De Kínában soha sem lett vállalt politika mindenféle szakértelemnek ilyenfajta lebecsülése. Sőt a „központi birodalomban”, valamiféle kiegyenlítődés folytán, mindenféle utópikus szélsőség felé való kilengésnek, mindenféle megtorlási hullámnak az lett a vége, hogy visszatértek „normálisabb” elvekhez és módszerekhez, és éppen a kommunista párton belül kezdeményezték ezt a visszatérést: semmi kétség, ennek köszönhető, hogy

fennmaradt a rendszer; a kambodzsai kommunista párt meg maga lúgozta ki önnön lényegét.

Végül, a megtorlás módozatai terén is ugyanezeket az ellentmondásokat találjuk. Összességében vitathatatlan a kínai (vagy kínai-vietnami) ihletés: szüntelen és vég nélküli gyűlések, ahol kötelező a kritika-önkritika, és mindez valami homályos nevelő vagy átnevelő célzattal folyik; mihelyt a „szervek” kezébe kerül az ember, egyre-másra új meg új írásos önéletrajzokat és „vallomásokat” követelnek tőle; a „társadalmi nyilvántartó” (származás, foglalkozás) határozza meg a „politikai nyilvántartót”, annak meg a „bírósági nyilvántartóra” van döntő befolyása, valamint az egész összkép mind hangsúlyosabb örökletességi-leszármazási jellegére. Végül, mint másutt is Ázsiában, a politikai részvétel és csatlakozás kikényszerítése lassanként eltörli az állampárt-társadalom kettősséget, egy nyilvánvalóan a totalitarizmus felé tartó folyamatban.

De azért tekintélyes kambodzsai sajátosságok is vannak, és - az őstípushoz képest - azok mind a súlyosbítás irányában hatnak. Abban áll a fő különbség, hogy, legalábbis a hatvanas évekig,[648] a kínai és vietnami kommunisták komolyan vették az átnevelést: fáradságos munkával igyekeztek meggyőzni a bebörtönzötteket, hogy milyen helyes magartást tanúsít irányukban a párt, és ez azt jelentette közelebbről, hogy gyakorlatilag kiiktatták a kínzást, amely Kambodzsában mindvégig rendszeres volt. Arra a lehetőségre is szükség volt Kínában és Vietnamban, bármilyen elméleti volt is ez, hogy a „jó magaviselet” kilátásba helyezhesse a szabadulást, a rehabilitálást, vagy legalábbis az enyhébb fogva tartást; de a kambodzsai tömlöcökből szinte soha senki sem szabadult, és hihetetlenül gyorsan meghalt bennük az ember. Kínában vagy Vietnamban csendes szakaszok törték meg a tömeges megtorlás hullámait, amelyek kisebb-nagyobb „célcsoportok” ellen irányultak, de azok mindig csak a lakosságnak elenyésző részét képviselték; Kambodzsában meg legalábbis az összes „75-ös” gyanús volt, és az ellen nem volt mentség. Végül, a módozatok, a „megtorlástudomány” terén úgy viselkedik a többi ázsiai kommunizmus, hogy, legalábbis eleinte, valami szervezettséget, hatékonyságot, viszonylagos következetességet és bizonyos (noha elvetemült) értelmet vélünk fölfedezni bennük. Kambodzsában meg a pőre barbárság uralkodik a többségében helyben kezdeményezett, bár fölülről eredő elvek alapján művelt megtorlásban. Nem voltak máshol a kommunista Ázsiában ilyen helyszíni kivégzések és mészárlások, csak - bizonyos mértékig - Kínában és Vietnamban, a földreform alatt (de csakis földbirtokosok és más effélék estek áldozatul nekik) és a kulturális forradalom virágkorában (de térben és időben egyaránt sokkal körül-határoltabban). Egyszóval, valami kezdetleges (vagy ha úgy tetszik, elfajult) sztálinista módihoz folyamodtak a Mekong-parti maoisták.

Sztálinnak vagy Maónak olyan nagy személyes hatása volt, hogy a haláluk gyorsan alapvető változásokra vezetett, különösen a megtorlás terén. Beszélhetünk-e vajon polpotizmusról? Az egykori Szalot Szár keresztül-kasul áthatja a kambodzsai kommunizmus történetét; nehéz elképzelni, hogy milyen lett volna ez őnélküle. Márpedig bizonyos olyan vonásokat fedezünk föl a személyiségében, amelyek a véres kilengések felé mutatnak. Először is mit kezdjünk távoli múltjával, amely olyannyira nem illett valami forradalmi legendához, hogy a leggondosabban takargatta? Egy lánytestvére és egy unokahúga Monivong király táncosnője és ágyasa volt, egy fivére a palota tisztviselője

1975-ig, és ő maga is egy régimódi monarchia szívében töltötte gyerekkora jórészét; ugye, nem kevés itt a „mentegetnivaló”, ha újra meg újra a régi világot rombolja az ember? A jelek szerint Pol Pot mind mélyebben merült bele a valóság tagadásába, talán azért, mert a maga múltját sem vállalta. Az apparátusban korán megmutatkozott a becsvágya, szűk körben magabiztosabb volt, mint a tömeg előtt; 1963-ig a világtól elzárva élt; őserdei táborokban, titkos (máig sem ismeretes) lakásokban, egy kihalt Phnom Penhben. Minden jel szerint akkor fejlődött ki benne az elhatalmasodott üldözési mánia: már mindenható volt, amikor mindenkit megmotoztak, aki csak eléje járult; gyakran változtatta a lakását, meggyanúsította a szakácsait, hogy meg akarják mérgezni, és kivégeztette az áramszünetekben „vétkes” villanyszerelőket.[649]

Hogy magyarázhatnánk mással, ha nem a rögeszméivel, azt a hajmeresztő beszélgetést, amelyet 1978 augusztusában folytatott a svéd televízió riporterével?

„- Megmondaná, excellenciás uram, hogy mi volt a Demokratikus Kampucsea legfontosabb eredménye az utóbbi három és fél év alatt?

- Az volt a legfontosabb eredményünk, [...] hogy meghiúsítottuk mindenféle ellenségeink minden összeesküvési, beavatkozási, szabotázs- és államcsínykísérletét, valamint támadó cselekményét.”[650]

Micsoda önkéntelen kudarcbizonyítvány a rendszerről!

Kétarcú lény volt ez az érző szívű, félszeg tanárember, a francia költészet szerelmese, tanítványai szeretett tanítója, akit mindenki a forradalmi hit megejtő és lánglelkű hirdetőjének ír le az ötvenes és a nyolcvanas évek között; amikor hatalomra került, néhány legrégibb forradalmár társát is elfogatta, akik a személyes barátainak hitték magukat, nem válaszolt könyörgő leveleikre, elrendelte, hogy „keményen” kínozzák meg és kivégeztette őket;[651] azt mondják, hogy talán a kínzásukban is részt vett. 1981-ben, a vereség utáni „bűnbánata” egy kádertanfolyamon a képmutatás mintaképe:

„Azt mondta, tudja, hogy az ország sok lakosa gyűlöli, és őt tartja felelősnek a mészárlásokért. Azt mondta, tudja, hogy sokan életüket vesztették. Amikor ezt mondta, majdnem elájult, és könnyekben tört ki. Azt mondta, őneki kell vállalnia a felelősséget, mert nagyon balos volt az irányvonal, és nem kísérte kellő figyelemmel a történteket. Azt mondta. olyan volt, mint egy házigazda, aki nem tudja, hogy mit csinálnak a gyerekek, és hogy túlságosan megbízott az emberekben. [...] Az emberek valótlanságokat mondtak neki, hogy minden rendben van, csak ez vagy az áruló. Végeredményben ők voltak az igazi árulók. Ez volt a legnagyobb baj: a vietnamiak kiképezte káderek hada.”[652]

Az ember óhatatlanul elgondolkozik, hogy ne higgyen-e Pol Pot egy másik régi harcostársának, Jeng Szárinak, Pol Pot egykori sógorának, aki hatalmi tébollyal vádolja Pol Potot; „Pol Pot páratlan lángelmének tartja magát katonai, gazdasági kérdésekben, higiéniában, dalszerzésben,[653] zenében és táncban, konyhaművészetben, divatban [sic], mindenben, a hazugság művészetét is ideértve. Pol Pot a földkerekség minden teremtett lénye fölött állónak tekinti magát. Földre szállt istennek.”[654] Van itt valami, ami nagyon hasonlít a Sztálin-képekhez. Véletlen?

A valóság súlya

A történelemben gyökerező borongó nemzeti tudatukon és a hatalomra került kommunizmuson túl, a rendszerük idő- és térbeli helyzete is meghatározta a vörös

khmerek erőszakosságát. Egy Kambodzsa határain messze átnyúló háború szinte járulékos következményeképpen, rémülten látta a rendszer, hogy már hatalomra jutása pillanatában is gyenge és elszigetelt a saját országában. Már csak ráadás volt Vietnam ellenségessége és Kína fojtogató ölelése.

Túl későn jött április 17-e egy túl régi világban. Az volt a vörös khmer rendszer első és talán a legnagyobb baja, hogy történelmi anomália volt; nem is annyira utópia, inkább ukrónia. „Kései kommunizmus" ez, abban az értelemben, amelyben „kései ókorról" beszélünk, pedig már régen másfelé fordult a világ. Amikor Pol Pot hatalomra kerül, Sztálin már halott (1953), Ho Si Minh is halott (1969), Mao sem érzi valami jól magát (meg is hal 1976 szeptemberében). Csak Kim Ir Szen marad, de Észak-Korea kicsi és messze van. Ott repedezik a nagy kínai példakép az új diktátor szeme láttára: a „négyek bandája" megpróbálja 1975-ben újraindítani a kulturális forradalmat, de semmi sem lesz belőle; az utolsó próbálkozások után úgy dönti össze a kormányos halála, mint a kártyavárat; a vörös khmerek a maradék hajthatatlan maoistákba akarnak kapaszkodni, de azok 1977 végétől utóvédharcokba bonyolódnak Teng Hsziao-ping és újító párthívei ellenállhatatlan visszatérése ellen; egy év múlva már ott a maoizmus hivatalos vége, a demokrácia fala, közben meg javában folyik a mészárlás Kambodzsában. Volt-nincs nagy ugrás, éljen a revizionizmus! Ázsia többi része meg még lesújtóbb - Phnom Penhből nézve: a thaiföldi, malájföldi, bur-mai többé-kevésbé maoista gerillák pillanatnyilag ösztönzést meríthetnek ugyan az indokínai forradalmi erők győzelméből, de csakhamar hanyatlásnak indulnak, vagy végképp elenyésznek; főleg pedig: most már a „kis sárkányok" (Szingapúr, Tajvan, Dél-Korea, Hongkong) is fölzárkóznak Japán mellé, a földrész lendületesen fejlődő, irigyelt és csodált szárnyához, és virulnak gazdaságilag, de kommunistaellenesek politikailag, és mind jobban megszabadulnak a nyugati gyámkodás alól. Végül az is csak zavarba ejtheti a vörös khmereket, ami a nyugati értelmiségről juthat tudomásukra: hogy végérvényesen hanyatlásnak indult körében a marxizmus. Vajon nincs visszafordulóban a történelem kereke?

Két válasz lehetséges erre a lassú irányváltásra: vagy a követés, ennélfogva a mérséklet, a dogmák fölülvizsgálata, ami persze azzal a kockázattal jár, hogy elvész a rendszer önazonossága és a létjoga; vagy a megmerevedés, ragaszkodás a létezőhöz, a radikalizálódó cselekvés, előremenekülés a szupervoluntarizmus felé, amelyhez az észak-koreai dzsucse gyártott „elméletet". Az akkor virágjában lévő eurokommunizmus vagy a Vörös Brigádok (1978-ban gyilkolták meg Aldo Morót) - ma már tudjuk - két történelmi zsákutca; csak éppen az egyik véres, a másik meg nem. Minden arra vall, hogy rájöttek az ötvenes évek Franciaországának régi kambodzsai diákjai, hogy minden hiába: utópiájuk bármi áron való, teljes és azonnali kiharcolása helyett őnekik is meg kell alkudniuk az igazán létező jelennel. Két vállra kell fektetni a szüntelenül zaklatott lakosságot, vagy összeomlik a rendszer. A kínai nagy ugrás nem hozta meg a gyümölcseit. A kulturális forradalom meg kudarcot vallott? Azért, mert megálltak félúton; ellenállási gócok maradtak az ellenforradalom szolgálatában, nem számolták föl mindet: a romlottságot terjesztő és ráncba szedhetetlen városokat, a tudásukra büszke és a maguk fejével gondolkodni akaró értelmiségieket, a kapitalizmus visszaállítását segítő pénzt a kereskedelmi kapcsolatok utolsó maradékaival együtt, és „a pártba befurakodott

árulókat”. Túl gyorsan akartak másféle társadalmat, új embert, és - hiába voltak olyan kezesek a kambodzsaiak, vagy talán éppen ezért - végül beleütköztek a valóság leküzdhetetlen ellenállásába. De nem akarta föladni a rendszer, így mindinkább belesüllyedt a vérözönbe, amelyről azt hitte, hogy szünet nélkül ontania kell, különben nem maradhat hatalmon. Lenin és Mao dicső követője akart lenni a KKP; de történetileg vajon nem inkább olyan csoportoknak az előfutára lett-e. amelyek csak mindenféle erőszakcselekmény igazolására használták föl a marxizmus-leninizmust, olyanoké, mint a perui Fényes Ösvény, a Sri Lanka-i Tamil Tigrisek és a Kurd Munkáspárt (KMP) stb.?

Talán a gyengeségük okozta a vörös khmerek drámáját. Pedig gondosan leplezték diadalmas szónoklataikkal. De alapjában két fő oka volt április 17-nek: a tekintélyes észak-vietnami támogatás és a Lon Nol-rendszer (még amerikai politikai kapkodással is súlyosbított) tehetetlensége. Lenin, Mao, és nagy mértékben Ho Si Minh is csak a maga erejéből aratott győzelmet, pedig nem is volt középszerű minden ellenfelük. Lassan, türelmesen építették fel a pártjukat, a két utóbbi meg a fegyveres erőit is, és már a hatalomra jutásuk előtt is tekintélyes erőt képviseltek. Kambodzsában meg nyoma sem volt ilyesminek. Úgy a polgárháború derekáig teljesen Hanoi erőitől függtek a vörös khmerek. Még 1975-ben is csak olyan számokat emlegetnek, hogy mintegy 60 000 vörös khmer harcos (a lakosságnak kevesebb mint 1%-a) bánt el körülbelül 200 000 szétzüllött köztársasági katonával.

Gyenge haderő, gyenge párt... Igazában egyik forrás sem érdemel hitelt, de 1970-ben 4000-re becsülték a tagok számát, 1975-ben meg 14 000-re:[655] így lesz kis párt egy nagyobb csoportocskából. Az is kiolvasható ezekből a számokból, hogy mindvégig nagyon kevés volt a tapasztalt káder a rendszerben, és ez még drámaiabbá teszi az őket sújtó tisztogatásokat. A következményei is láthatók a deportáltak elbeszéléseiből: egy rátermett vezetőre ki tudja, hány alkalmatlan jutott, akik minél korlátoltabbak, annál kegyetlenebbek és nagyravágyóbbak voltak. „A régi kiemelt káderek tudatlanok voltak. Össze-vissza magyarázták és alkalmazták a forradalmi elveket. Ez a kétbalkezesség fel is nagyította a vörös khmerek őrültségét.”[656] Csakugyan minden arra vall, mintha csak az erőszak fokozásával lehetne ellensúlyozni a rendszer valóságos - noha el nem ismert - gyöngeségét és a belőle fakadó bizonytalanságérzetet; az erőszak népszerűtlenséggel jár, erre a terror is nő egy fokkal, és így tovább. Ez okozza azt a bizonytalan légkört, az általános bizalmatlanságot, a holnap felől támadó kétségeket, amelyeket oly nehezen viseltek, akik átélték. Azt az (indokolt) elszigeteltség érzést tükrözi ez, amelyről a csúcsvezetőség panaszkodik: mindenütt ott vannak a „rejtőzködő árulók”. Így aztán „nyugodtan tévedhet az ember, ha letartóztat valakit, csak akkor ne hibázzon, amikor szabadon bocsátja”, tartja egy vörös khmer mondás:[657] így bátorítják a vaktában való megtorlást. Pin Yathay jól elemzi ezt a működésben lévő pokoli körforgást: „Valójában attól féltek a vörös khmerek, hogy ha fékezik az elnyomó gépezetet, kitör az új nép haragja. Nem hagyta nyugton őket az a gondolat, hogy lázadás robbanhat ki, ezért - ellenkezőleg - úgy döntöttek, hogy drágán fizettetik meg velünk azt a szenvtelenséget, amelyet szemünkre vetettek. Állandó félelem uralkodott. Mi attól féltünk, hogy üldöznek bennünket. Ők meg a népfelkeléstől féltek. De ők még saját harcostársaik ideológiai és politikai mesterkedéseitől is féltek...”[658] Vajon indokolt volt, hogy így tartottak a

népfelkelésektől? Nem sok nyoma maradt az efféle mozgalmaknak,[659] és mindet elfojtották, könnyen, gyorsan és - vadul. De jellemző, hogy az első kínálkozó alkalommal, ha például a tisztogatás megingatta a helyi káderkeretet, rögtön kirobbant az újrabszolgák dühe, mit se bánták, hogy fokozódik tőle a rémuralom.

Volt felkelés kétségbeesés miatt, de ostoba, kósza hírek miatt is. Az ellenállás szerényebb szintjén gúnyos megjegyzéseket említhetünk, amelyek az éjszakában hangzottak fel alulról, egy zsilipkamrából egy falon üldögélő vörös khmer katona felé.[660] Általában az derül ki a beszámolókból, hogy elég szabadon beszéltek egymással az együtt dolgozó újak, könnyen, cinkosan szót értettek, együtt lopkodtak, lazsáltak, és alig volt közöttük följelentő: láthatóan nem volt valami hatásos a spicliskedés, besúgás. Ez tetőzi be a teljes szakítást a káderek és a „75-ösök" között. A káderek úgy gondolták, hogy az lesz a megoldás, ha fenntartják a háborús légkört, majd magához a háborúhoz folyamodnak - ez a módszer másutt már használhatónak bizonyult. Árulkodik néhány jelmondat: „Az egyik kezem a kapát fogja, a másik kezemmel az ellenséget ütöm",[661] vagy „Vízzel növeljük a rizst, és ha rizsünk van, háborúzhatunk."[662] Nem is hitték volna a vörös khmerek, hogy milyen jól mondják: sosem volt elég rizsük, és elvesztették a háborút.

Népirtás?

Rá kell szánnunk magunkat, hogy minősítsük a vörös khmerek bűneit. Tudományos feladat: el kell helyeznünk Kambodzsát a század többi nagy borzalma között, és ki kell jelölnünk a helyét a kommunizmus történetében. Ez jogilag is szükséges: a KKP vezetőinek jelentős része még életben van és tevékeny. Belenyugodjunk, hogy megmaradjon a mozgásszabadságuk? Ha nem, milyen vádat emeljünk ellenük a bíróság előtt?[663]

Nyilvánvaló, hogy Pol Pot és társai háborús bűntettekben vétkesek: módszeresen bántalmazták és gyakran kivégezték a köztársasági hadseregből ejtett foglyaikat; utána kíméletlenül üldözték azokat, akik letették a fegyvert 1975. április 17-én. Az emberiség elleni bűntettek sem okoztak számukra több gondot: egész társadalmi csoportokat pécéztek ki, méltatlannak ítélték őket az életre, és jórészt kiirtották őket; a legcsekélyebb valóságos vagy vélt politikai nézetkülönbséget is halállal büntették. A népirtás bűntettével van igazán baj. Ha ragaszkodunk a szó szerinti meghatározáshoz, könnyűszerrel egy kissé képtelen vitába bonyolódhatunk; csak nemzeti, etnikai, faji és vallási csoportokra vonatkozhat népirtás, márpedig nem foghatjuk fel úgy, hogy összességükben fenyegette kiirtás a khmereket: minden figyelem az etnikai kisebbségekre, és alkalomadtán a buddhista papságra irányult. Márpedig még együttesen is az áldozatoknak csak viszonylag kis részét teszik ki; sőt, mint láttuk, még az is kockázatos állítás, hogy különösképpen a kisebbségeket nyomták el a vörös khmerek, kivéve 1977-től a vietnamiakat, de hát akkor már elég kevés maradt belőlük; még a csamokat is főleg azért vették üldözőbe, mert ellenállási gócot alkotott iszlám vallásuk. Néhány szerző úgy próbálta megoldani ezt a problémát, hogy bevezette a politicidium[664] fogalmát, és nagyjából úgy határozta meg, hogy „politikai alapon végrehajtott genocídium" (népirtás, de a szociocidium szót is ugyanígy használhatnánk: „társadalmi

alapon végrehajtott genocídium”). Lépjünk hátra, vegyünk egy kis lendületet: ugyanolyan súlyosnak tekintjük ezeket a dolgokat, mint a népirtás, igen vagy nem? Ha igen, ahogy a jelek szerint ezek a szerzők gondolják, akkor miért ködösítünk, miért nem az elfogadott kifejezéssel élünk? Ne feledjük el, hogy az ENSZ-ben, a népirtásról szóló egyezményt megelőző vitában csakis a Szovjetunió ellenezte, nagyon is nyilvánvaló okokból, hogy a „politikai csoportot” is bevegyék a bűncselekmény meghatározásába. De - főleg - a faji kifejezés kínálhat megoldást (amely, jegyezzük meg, nem fedi sem a nemzetiséget, sem a nemzetet): a faj, ez a kísértetfogalom, amelyet ízekre szedett az ismeretek fejlődése, csak annak a szemében létezik, aki el akarja különíteni; zsidó faj éppen úgy nincs, ahogy polgár faj sincs. Nos, a vörös khmerek szerint, ahogy különben a kínai kommunisták szerint is, bizonyos társadalmi csoportok összességükben és természetüknél fogva bűnösek; sőt a házastársakra és az utódokra is átszáll ez a „bűn”, a szerzett (társadalmi) tulajdonságok átörökítése útján; nincs is olyan messze az a Liszenko. Joggal hivatkozhatunk hát ezeknek a társadalmi csoportoknak a fajiasításá-ra: akkor aztán alkalmazható a népirtás bűntette a fizikai megsemmisítésükre, amelyet igen nagyban műveltek Kambodzsában, és bizonyára tudták, hogy mit csinálnak. Y Phandara ezt hallotta egyszer egy vörös khmer munkástól „április 17-ről”; „Azoknak a városlakóknak a neve ez, akik az áruló Lon Nol rendszerét támogatták. [...] Sok áruló van közöttük. A kommunista párt elég éber volt hozzá, hogy kiirtsa jó részüket. Aki még életben van, vidéken dolgozik. Már nincs erejük, hogy ellenünk forduljanak.”[665]

A mai kambodzsaiak millióira gyógyíthatatlan, tüzes bélyeget nyomott ez a szakadék, a „Pol Pot-korszak”. 1979-ben árva volt a gyerekek 42%-a, háromszor annyinak hiányzott az apja, mint ahánynak az édesanyja; 7%-uknak nem volt sem apja, sem anyja. 1992-ben a serdültebbek éltek a legdrámaibb magányban: 64%-uk volt árva.[666] Még ma is - Kelet-Ázsiában kivételesen nagy arányban - ebből a szétesettségből származó, igen súlyos társadalmi bajok pusztítják a kambodzsai társadalmat: tömeges és gyakran nagyon erőszakos bűnözés (mindenütt megtalálható a lőfegyver), általános korrupció, tiszteletlenség és közöny, minden színvonalon a közérdek iránti legcsekélyebb érzéknek is a hiánya. A külföldre menekültek százezrei (csak az Egyesült Államokban százötvenezren[667]) még most is szenvednek az élményeiktől: vissza-visszatérő lidércnyomás az életük, minden indokínai származású bevándorló közül őközöttük van a legtöbb ideg- és kedélybeteg, az egyedül érkezett nők nagy magányban élnek, mert sokkal többen vannak, mint nemzedékük férfiai, hiszen a férfiakat meggyilkolták. Mégsem roppant meg a kambodzsai társadalom rugózata: 1985-ben, amikor a falusi kollektivizálás utolsó foszlányai is eltűntek, a termelés növekedése szinte azonnal véget vetett az élelmiszerhiány-

nak.[668]

A kommunizmus legsötétebb tévelygéseinek laboratóriuma volt a vörös khmer diktatúra; vezetőivel szemben ott állnak a kambodzsaiak, akiknek, érthetően, az a leghőbb vágyuk, hogy visszatérjenek a rendes életbe, de nem maradhatnak egyedül a szörnyű múlttal való leszámolás rájuk nehezedő súlyos terhével. A világ, amely gyakran olyan elnézőnek mutatkozott hóhéraik iránt, most, ha későn is, ezt a drámát is magáévá kell hogy tegye.

VÉGKÖVETKEZTETÉS

Ázsiában hatalmon vannak kommunista rendszerek; egyébként ténylegesen szinte már csak ott uralkodnak. De vajon van-e ázsiai kommunizmus, abban az értelemben, ahogyan például, kelet-európai kommunizmus volt? Egy csöppet sem magától értetődő a válasz. Európában, Jugoszláviát, Albániát is beleértve, legalább annyi közös volt a kommunista rendszerekben, hogy ugyanaz volt az atyjuk. Gyakorlatilag mind egyszerre múlt ki (még Jugoszláviában és Albániában is), amikor az a közös atya komolyan gyöngélkedni kezdett, aki aztán hamarosan követte is őket a sírba. Ázsiában csak Vietnam és Laosz között találunk hasonló kapcsolatot, az ő sorsuk, láthatóan, még most is szervesen összekapcsolódik. Máshol mindenütt szembetűnő a hatalom megszerzési és megszilárdítási folyamatának egyedisége, még ha Észak-Korea valami népidemokrácia-féle volt is Sztálin idejében, még ha a Viet Minh akkor indult is el a győzelem útján, amikor a (kínai) népi felszabadító hadsereg Tonkin határára érkezett. Nincs és soha sem is volt kommunista „tömb" Ázsiában, legföljebb Peking vágyálmaiban: hiányzott hozzá a szoros gazdasági együttműködés, a nagyarányú káderforgalom, a közös fejlődés, de főleg a katonai-politikai apparátusok bizalmas kapcsolata. Voltak ilyenféle kísértetek, de csak kicsiben, és nem is tartottak sokáig (megint csak Laosz és a vietnami „nagy testvér" a kivétel): Kína és Észak-Korea között a koreai háború alatt és egy kis ideig utána; Kína és Vietnam között az ötvenes években; Kína és Pol Pot Kambodzsája között; Vietnam és a nyolcvanas évek Kambodzsája között. Ázsiában jobbára csak nemzeti kommunizmusok vannak, amelyek nem adják ki kezükből védelmi ügyeik irányítását (Laoszt kivéve), még ha nemegyszer lényeges volt is a kínai (és néha szovjet) segítség; egyébként „csak kommunisták közötti" háborúkat is itt látunk, a hetvenes évek végén Vietnam és Kambodzsa között, majd Vietnam és Kína között. A nevelés, propaganda, történetszemlélet terén bajosan találunk a földön nacionalistábbat, sőt korlátoltan sovinisztábbat, mint az ázsiai kommunista rendszerek, amelyek mind valamilyen idegen imperializmussal vívott küzdelemben alakultak ki. Legalább ez a közös bennük; csak az a bökkenő, hogy gyakran a kommunista szomszéd ellen fordul ez a nacionalizmus.

Másfelől meg, valahányszor a politika (és főleg az itt szóban forgó megtorláspolitika) részleteibe merülünk, óhatatlanul meglepő hasonlóságokra bukkanunk, és nem is egyre rámutattunk az előbbi fejezetekben. Vegyük sorra ismét a fontosabbakat, csak állítsuk össze előbb a tanulmányozott rendszerek összehasonlító időrendjét. Európában minden egyes kommunista rendszer történetének nagyobb szakaszai szorosan összefüggnek a többi rendszer hasonló szakaszaival, Albánia és - kisebb mértékben - Románia vagy Jugoszlávia kivételével. Ázsiában először is távol esnek egymástól időben a kezdetek; 1945 és 1975 közé; ugyanígy a földreformok és a kollektivizálás, még Vietnamon belül, észak és dél között is. Különben mindig megtaláljuk ennek a két szakasznak az egymásutánját, a hatalomra kerülés után elég rövid időn belül (legföljebb hét év alatt megy végbe az egész folyamat; ez Kína esete). Politikai téren sohasem lép fel nyílt sisakkal a KP, a hatalomért vívott harc szakaszában; a győzelem után egy ideig fenntartják az „egységfront" látszatát (Kínában nyolc évig), még ha csak annyira is, hogy

nem lép színre nyilvánosan a párt, mind Kambodzsában, 1977-ig. Ám ha előbb sokan lépre mennek is a többpárti demokráciáról szóló ígéreteknek (ez is hozzájárul a kommunisták sikeréhez, különösen Vietnamban), utána csakhamar lehull az álarc. Vietnamban egy 1975. április 30-ig elég tisztességesen táplált és ruházott délieknek berendezett fogolytáborban, mindjárt dél „felszabadítása" után egyszeriben lecsökkentik a fejadagot, megszigorítják a fegyelmet, és kimerítő robotra kényszerítik a foglyokat. A táborparancsnokok így magyarázzák az intézkedést: „Eddig a hadifoglyokra vonatkozó szabályok előnyeit élveztétek [...] Most már az egész ország felszabadult, mi vagyunk a győztesek, ti vagytok a legyőzöttek. Örülhetnétek, hogy még mindig életben vagytok! Oroszországban, az 1917-es forradalom után, minden legyőzöttet kiirtottak."[669] Mihelyt bevezetik a pártdiktatúrát, derült égből villámcsapásként kirekesztés és megtorlás sújtja az egységfront keretében még körülhízelgett társadalmi rétegeket (főleg az értelmiségieket és a „nemzeti" tőkéseket).

Közelebbről vizsgálva már kétségesebbek az időrendi hasonlóságok. Észak-Koreának megvan a saját üteme az ötvenes évek vége óta, és a sztálinizmusnak ez a múzeuma már jó ideje egészen elszigeteltnek tetszik. A kínai kulturális forradalomnak meg nem akadt utánzója. Pol Pot akkor aratja diadalát, amikor Csiang Csing letűnik, a nagy ugrás álmáról meg már tizennégy esztendeje lemondtak. De mindenütt, ahol már hatalmon van a KP, tisztogatások és az állambiztonság kifejlesztése jelzik a sztálini korszakot. A XX. kongresszus megrázkódtatás hullámától minden kommunista országot elfog a kísértés, hogy politikai liberalizálást hajtson végre, de szinte mindjárt el is vetik, megkeményednek a rendszerek, gazdasági téren pedig hódít a voluntarista és utópikus viszketegség, a kínai nagy ugrás, annak vietnami megfelelője és a koreai csollima. Korea kivételével mindenütt a gazdaság liberalizálása megy végbe a nyolcvanas-kilencvenes években: Laoszban és Vietnam déli részében szorosan nyomon követi a valójában mindmáig befejezetlen kollektivizálásra irányuló intézkedéseket. A gazdasági reformizmus gyorsabban vezetett a helyzet rendeződéséhez és a megtorlás enyhüléséhez, mintsem gyakran mondják, ha akadályokba ütközik, ellentmondásos és hézagos is ez a folyamat. Phenjan kivételével már mindenütt csak emlék a tömegterror és az egységes tudatformálás, és sehol sincs több politikai fogoly, mint egy átlagos dél-amerikai diktatúrában: az Amnesty International számadatai szerint Laoszban 1991 márciusára már csak 33 maradt az 1985-ben nyilvántartott 6000-7000 politikai fogolyból, és Vietnamban vagy Kínában is ugyanilyen arányban csökkentek ezek a számok. Azért néha jó híreket is hallunk korunkban, és ezek, alkalmilag, azt tanúsítják, hogy az ázsiai kommunista rendszerekben sem ellenállhatatlanabb a tömegmészárlási kényszer, mint az európaiakban. Hogy visszatérjünk írásunk központi tárgyára, lejárt a rémuralom ideje, amely (úgy 1980-ig) gyakran túlontúl sokáig tartott, és rendszerint - csakúgy, mint másutt - többé-kevésbé utálatos bűnökben csapódott le. Ma már átadta a helyét a lényegében személyre szóló és elrettentő, valamint az átnevelő célzat háttérbe szorulása után mindinkább köznapivá lett, egyszerű megtorlásnak.

1956 óta sokkal inkább Pekingben, mint Moszkvában van ezeknek az időrendi hasonlóságoknak a kulcsa, amelyek végül is az eltérések fölébe kerekednek; mégpedig a XX. kongresszus miatt, amely megdöbbentette a kommunista vezetőket: Mao Ce-tung,

Ho Si Minh vagy Kim Ir Szen éppen olyan fenyegetőnek tartotta, mint Maurice Thorez. Pedig ellenkezőleg: a hruscsovi kezdeményezés bátorságát domborítja ki. Jeleztük, hogy a kínai központ, legalábbis Jenan óta, a második Mekka szerepét töltötte be egész Ázsia kommunistáinak a szemében; de Sztálin Szovjetuniójának óriási volt a tekintélye, a többiről meg gazdasági és katonai eszközeinek súlya gondoskodott. Már a koreai kínai beavatkozásnak, majd a Viet Minh részére nyújtott tömeges kínai segítségnek is megrendítő hatása volt. 1956 meg de facto egyenesen annak a „revizionistaellenes" tábornak az élére lendíti Maót, amelybe immár fölsorakoznak az ázsiai testvérországok. A kulturális forradalom tévelygései meggyengítik a kínai vezető szerepet; a katonai szükséghelyzet arra bírja Vietnamot, hogy a hatvanas évek közepétől, érdekeinek engedve, a Szovjetunióhoz közeledjék. De változatlanul érvényes az időrend: Kínából indulnak ki rendszerint a kezdeményezések, és máshol a legapróbb részletekig utánozzák őket. Minden kommunista rendszerben valami összetéveszthetetlen, családias hangulat uralkodik; de az ázsiaiak között már valóságos klónozásig fajul -, gondoljunk például a kínai és a vietnami földreformra.

A Hruscsovnak kedves „gulyáskommunizmus" azért vonzotta oly kevéssé az ázsiai kommunista rendszereket, legalábbis a nyolcvanas évek elejéig, mert akkor még a forradalmi háborúk idejét élték, meg azért is, mert ritkaság, hogy milyen mértékig testesítették meg ezek a rendszerek az ideokráciát. A „névjavítás" konfuciuszi hagyományának szellemében (márpedig, Kambodzsa kivételével, mindenütt a konfuciuszi hagyomány uralkodik) a valóságnak kell alkalmazkodnia a szóhoz; a büntetőrendszerben nem az számít, hogy mit követett el az ember, hanem az, hogy milyen ítéletet alkotnak róla, és milyen névvel-címkével látják el; nos, mindenféle más megfontolásoktól függnek ezek a nevek, csak éppen a tettektől nem. Nem a jócselekedet, inkább a találó szó hozza meg a lelkek békéjét. Ez magyarázza ezt a kettősséget az ázsiai kommunista rendszerekben: túlideologizáltság, de voluntarizmus is. Az első a konfuciuszi gondolkodásmódnak és a társadalom teljes átszabására törő forradalmi szemléletnek a keverékéből kisarjadt, túlburjánzó osztályozó és újjászervező buzgalomból fakad. A második, egy még szélesebb világátalakító igyekezet jegyében, úgy akar hatni, hogy teljesen átitatja „helyes gondolatokkal" az emberek tudatát. Utaltunk olyan szónoki viadalokra, amelyekben akkor győzött valaki, ha olyan Mao-idézettel döfte le az ellenfelét, amelyre nem lehet válaszolni. Szavak tűzijátéka is volt a nagy ugrás. Persze az ázsiaiak valóságtól való elrugaszkodásának is van határa: észreveszik, ha túlságosan is ellentmondanak a szavak a valóságnak. Már sok beszéd kudarcát és a velük járó katasztrófákat átélték, végül már mást sem akartak hallani, csak Teng Hsziao-ping mélységesen ideológiaellenes szavait: „Mit számít az, hogy fekete vagy szürke a macska, az a fontos, hogy megfogja az egeret."

De kétségkívül az az ázsiai kommunista rendszerek igazi, nagy eredetisége, hogy sikerült átvinniük a pártról az egész társadalomra ezt a túlideologizáltságot és ezt a voluntarizmust, amelynek például a sztálini Szovjetunióban is vitathatatlanul megtalálhatjuk a megfelelőit. Ebben is két, összefüggő hagyományra támaszkodhattak. A kínaias Ázsiában (vagyis Kínán kívül még Vietnamban és Koreában) már régóta nem létezik a Nyugaton meglévő szakadék a magaskultúra és a népi kultúra között; kivált a

konfucianizmusnak sikerült nagyobb módosulás nélkül eljutnia az uralkodó osztálytól a legtávolibb falvakig is; de az a természetellenes szokás is ugyanígy megmaradt Kínában az évezred eleje óta, hogy szorosan bekötik a lányok lábfejét. Különben soha sem alakult ott ki az állam, mint összetett jogrendre alapuló és társadalomtól elkülönült, egységes intézmény; azzal a képpel ellentétben, amelyet gyakran próbáltak mutatni magukról, a kínai jellegű monarchiák majdnem mindig nélkülözték a beavatkozás olyan szabályszerű eszközeinek nagy részét, amelyek már a középkor végén a nyugati királyságok rendelkezésére álltak.[670] Ezek a monarchiák csak alattvalóik egyetértésével tudtak fennmaradni és kormányozni, de nem demokratikus vé-leménytudakolás, nem is eltérő érdekek közötti intézményesített egyeztetés révén érték el ezt az egyetértést, hanem egy olyan állampolgári erkölcs azonos törvényeinek igen széles körű és mélységű elterjesztésével, amely, ügyesen, maga is a családi és egyének közötti erkölcsön alapult: meglehetős pontosan arra, amit Mao úgy hívott, hogy „tömegvonal". Kelet-Ázsiában hosszú és gazdag története van az erkölcsi (vagy világnézeti) államnak. Alapjában szegény és gyönge állam ez; de ha sikerül megnyernie minden csoport, minden család, minden egyén tudatát a maga törvényeinek és eszményeinek, hallatlan, határtalan hatalomra tesz szert általa, legföljebb a természet szabhat határt a hatalmának; ez volt Mao könyörtelen ellensége a nagy ugrás idején. Arra törekedtek hát az ázsiai kommunista rendszerek - és egy (már kétségkívül mindenütt véget ért) pillanatra sikerült is nekik -, hogy mélységesen holisztikus társadalmakat hozzanak létre. Ezért érzi feljogosítva magát egy maga is rab vietnami zárkafőnök, hogy így ripakodjon rá egy bakafántoskodó fogolyra: „Szembefordulsz a zárkafőnökkel, akit a forradalom nevezett ki. Vagyis a forradalommal fordulsz szembe!".[671] Ezért az a rendkívüli, türelmes és ádáz akarat, hogy a párt üzenetének hordozójává és hírnökévé tegyék még az utolsó rabot, még a Saint-Cyrben nevelkedett francia katonatisztet is. Ahol az orosz forradalom nem tudta áthidalni a szakadékot az „ők" és a „mi" között, a kulturális forradalom sok emberrel elhitette egy pillanatra, hogy „ők" is az állam és a párt: bizonyos esetekben még nem kommunista párttag vörösgárdisták is úgy gondolták, hogy joguk van dönteni róla: kiket zárjanak ki a pártból. A nyugati kommunisták is ismerték a bírálatot és önbírálatot, a vég nélküli „vita"-gyűléseket, a kánoni szövegek elfogadtatását. De mindez általában csak a pártkörökre szorítkozott. Ázsiában mindenkire kiterjesztik ugyanazokat a szabályokat.

Két fontos következmény adódik ebből, abban a tekintetben, hogy milyen formákat ölt a megtorlás. Az az egyik, a szembetűnőbb, hogy - amint gyakran megállapítottuk - soha, még a látszat kedvéért sem hivatkoznak jogra, törvényre, igazságszolgáltatásra: minden politika, csakis politika. Ténylegesen a büntető törvénykönyv kései hatálybaléptetése (Kínában 1979-ben, Vietnamban 1986-ban) jelzi a nagy terror végét. A másik következmény meg a nagy megtorló hullámok inkább általános, mintsem véres jellege: vagy az egész társadalmat fogják át, vagy nagyon széles rétegeket (parasztokat, városlakókat, értelmiségieket stb.) ölelnek föl, teljes egészükben. Teng Hsziao-ping rendszere azt állította, hogy a kulturális forradalom százmillió kínait „vett üldözőbe" (ellenőrizhetetlen szám); de valószínűleg nem követelt egymilliónál több áldozatot. A nagy sztálini tisztogatások idején nem ugyanez volt az arány. Minek fáradozzunk az

öldökléssel, ha igen hatásosan meg is félemlíthetjük az embereket? A tömeges öngyilkosságot is bizonyára ez magyarázza a politikai halálozási statisztikában: a munkatársak, barátok, szomszédok, családtagok bevonásával folyó zajos kampányok sok ember számára elviselhetetlen feszültséggel járnak; és akkor már nincs más menekvés.

Vizsgálódásunk magában hordozza korlátait: az a címe, hogy Kambodzsa (és, sokkal kisebb mértékben, Laosz). Kambodzsába soha sem hatolt be a konfucianizmus; sokkal inkább indiai, mintsem kínai a politikai hagyománya. Vajon az erőszaknak ebben a -csakis Kambodzsában ismeretes - éppoly véres, mint általános tombolásában nem egy olyan hatalom fejvesztettségét kell-e látnunk, amely kínai-vietnami módszerek alkalmazásával kísérletezett az ilyesmikhez nem szokott lakosság körében? Úttörő kutatómunkára volna itt szükség, de ennek a szerencsére páratlan kísérletnek a részletes körülményeit is alaposabban föl kellene tárni.

Az volt a célunk, hogy rámutassunk az ázsiai (vagy legalábbis a kínaias ázsiai) kommunizmus sajátosságaira. Aki az egész könyvet elolvassa, magától is könnyebben fölfedezi azokat az erős kötelékeket, amelyek különben a kommunista világrendszerhez és annak szovjet főkolomposához fűzik ezt a kommunizmust. Sok olyan jelenséget is szemügyre vettünk (a „tiszta lapot”, a teljes újrakezdés, a tabula rasa nosztalgiáját, az ifjúság kultuszát és annak sanda kihasználását), amelyet más tájakon is könnyen megtalálhatunk. És azt szűrhetjük le belőle, hogy az európai és ázsiai kommunizmus máris nagyon eltérő sorsa parancsolóan veti föl azt a kérdést, hogy miféle szerkezeti különbségek lehetnek egy bizonyos világjelenség változatai között.

ÖTÖDIK RÉSZ

Pascal Fontaine, Yves Santamaria és Sylvain Boulouque

A HARMADIK VILÁG

Pascal Fontaine

LATIN -AMERIKA KOMMUNISTA PRÓBATÉTELE - KUBA.

Vég nélküli trópusi totalitarizmus

A Karib-tenger főszigete zaklatott politikai életet élt a század eleje óta, a demokratikus és szociális mozgalmak jegyében. Már 1933-ban megbuktatta Gerardo Machado diktatúráját egy Fulgen-cio Batista nevű gyorsíró-őrmester vezette katonai puccs. Batista lett a hadseregparancsnok, és húsz évig ő cserélgette a szociális irányultságú és az amerikai beavatkozási kísérleteknek ellenálló hatalom elnökeit. 1940-ben, amikor köztársasági elnökké választották, Batista liberális alkotmányt léptetett életbe. 1952-ben még egy utolsó államcsínyt hajtott végre, megakasztotta a demokratikus folyamatot, amelyet az arra az évre kiírt szabad választások jelképeztek, és különféle pártokra, hol egyikre, hol másikra támaszkodva kormányzott; a Népi Szocialista Párt (valójában a kubai kommunista párt) is köztük volt.

Kuba határozott gazdasági fejlődést mutatott Batista alatt, de nagyon rosszul oszlottak meg a jövedelmek, főleg a nincstelen vidékek, az erős állóeszköz-hálózatú városok és az olasz-amerikai alvilágból bőven csorgó könnyű pénzek között voltak nagy különbségek;[1] 1958-ban 11 500 örömlány volt Havannában. A korrupció és az üzérkedés jellemezte a Batista-korszakot, ezért a középosztály lassanként eltávolodott a rendszertől.[2] A diákok José Antonio Echeverría ösztönzésére forradalmi direktóriumot alakítottak, amelynek fegyveres csoportja 1953 márciusában megtámadta az elnöki palotát. Teljes volt a kudarc; Echeverríát megölték, a direktóriumot lefejezték. Ám 1953. július 26-án egy másik diákcsoport a Moncada-laktanyát rohanta meg. Megölték a csoport több tagját, és letartóztatták az egyik vezetőt, Fidel Castrót. Tizenöt évi börtönre ítélték, de csakhamar kiszabadult, Mexikóba ment, és nekilátott egy, nagyrészt liberális fiatalokból álló gerillamozgalom, a Július 26. mozgalom megszervezésének. Huszonöt hónapig tartott a harc Batista és a barbudók között.

A rendszer heves megtorlással válaszolt, amely ezrével szedte az áldozatait.[3] A városi gerillaszervezetek sínylették meg a legjobban, 80% volt az embervesztességük, a Sierra-beli vidéki gerilláknak meg 20%. 1958. november 7-én Ernesto Guevara Havanna ellen vonult egy gerillacsoport élén. December 31-én általános sztrájkba kezdtek a szakszervezetek. 1959. január l-jén Batista elmenekült, csakúgy, mint diktatúrája fő méltóságai; két kínvallató, Rolando Masferrer, a „tigrisek", a baljós párhuzamos rendőrség főnöke és Esteban Ventura, a titkosrendőrség főnöke Miamiba távozott. A Kubai Dolgozók Szövetsége (CTC) vezetője, Eusebio Mujal, aki sok szerződést kötött Batistával, jónak látta, ha az argentin nagykövetségen keres menedéket. A gerillák könnyű győzelme elhomályosította a többi mozgalom Batista bukásában játszott

szerepét. Igazában csak kisebb csatákat vívtak a gerillák, és Batista elsősorban azért szenvedett vereséget, mert a városi terrorizmussal szemben elvesztette a Havanna fölötti uralmat. Az amerikai fegyverembargó is hátrányára volt.

1959. január 8-án Castro, Guevara és a barbudók diadalittasan bevonultak a fővárosba. A hatalomátvétel után a havannai La Caba-tia börtön és a Santa Clara-i börtönök tömeges kivégzések színhelyei voltak. A külföldi sajtó szerint öt hónap alatt hatszáz áldozatot követelt Batista hívei közül ez a rögtöni tisztogatás. Különleges bíróságokat szerveztek, pusztán az ítéletek kimondására. „Már a perek külsőségei és a jogszolgáltatás alapelvei is nagyon sokat elárultak: már a kezdet kezdetén megnyilvánult bennük a rendszer totális természete” - állapítja meg Jeannine Verdés-Leroux.[4] Bírósági komédiák zajlottak le vásári hangulatban: a Sport-palotában 18 000 főnyi tömeg „ítélte el” föld felé fordított hüvelykujjal a gyilkosságokkal vádolt Jesús Sosa Blanco őrnagyot, Batista katonáját. „Méltó az antik Rómához!” - kiáltotta az őrnagy. Agyonlőtték.

1957-ben Castro interjút adott a Sierrában Herbert Matthews újságírónak, a New York Times munkatársának, és kijelentette: „Nem érdekel a hatalom. A győzelem után haza akarok térni a falumba, újrakezdem az ügyvédi tevékenységemet.” Nyilvánvalóan képmutató nyilatkozat, hiszen nyomban megcáfolta a politikájával. A hatalomátvétel után alattomos belharcok ásták alá a fiatal forradalmi kormányt. 1959. február 15-én lemondott Miró Cardona miniszterelnök. Az akkor már hadsereg-főparancsnok Castro lépett a helyébe. Júniusban úgy döntött: visszavonja egykori ígéretét, hogy másfél éven belül szabad választásokat tartanak: letettek erről a tervről. Ezzel a kérdéssel indokolta a döntését Havanna lakói előtt: „Választás! Minek az?” Így tagadta meg a Batista-ellenes forradalmárok programjának egyik alapkövetelését. Így tartósított Castro egy bukott diktátor teremtette helyzetet. Ráadásul felfüggesztette az alapvető jogokat biztosító 1940-es alkotmányt, és csupán rendeletekkel kormányzott, egészen 1976-ig, amíg el nem fogadtatott egy, a szovjet alkotmány szellemében fogant alkotmányt. Arra is volt gondja, hogy két olyan törvényt hozasson (a társulásról szóló 54-es és 53-as törvényt), amely korlátozta az állampolgárok szabad társulási jogát.

Castro szorosan együttműködött akkoriban a közeli barátaival, és őrájuk támaszkodott, amikor el akarta távolítani a kormányból a demokratákat: a fivérére, Raulra (a Népi Szocialista Párt, vagyis a KP tagjára) és a meggyőződéses szovjetbarát Guevarára. 1959 júniusában alakult ki az ellentét liberálisok és radikálisok között, a május 17-én elindított földreform kérdésében. Az eredeti terv a földbirtokos középpolgárság földosztás révén való megteremtését célozta. Castro radikálisabb politikát választott a vaskalapos marxistákra bízott Instituto Nacional de Reforma Agraría (Országos Földreformintézet) irányítása alatt, amelynek ő lett az első elnöke. Egy tollvonással semmissé tette az Humberto Sori Marín földművelésügyi miniszter javasolta tervet. Castro gyorsítani akarta a földreformot, és 1959 júniusában parancsot adott a hadseregnek, hogy vegye át az ellenőrzést száz földbirtok fölött Camagüey tartományban.

1959 júliusában ismét kiéleződött a lappangó válság: benyújtotta a lemondását Manuel Urrutia köztársasági elnök, egy régi vizsgálóbíró, aki 1956-ban bátran védelmezte a barbudókat. Roberto Agra-monte külügyminisztert is hamarosan leváltották, és a kezdettől fogva castróista Raúl Roa vette át a tárcát. A szociális ügyek minisztere is

lemondott, mert nem értett egyet azzal az ítélettel, amelyet a polgári lakosság ellen elkövetett bűnökkel vádolt repülősök ellen hoztak.[5] 1960-ban tovább terebélyesedett a folyamat: márciusban az 1959 januárja óta pénzügyminiszter Rupo López Fresquet is szakított Castróval, ellenzékbe vonult, majd száműzetésbe ment. Ugyanabban az évben a kormány egy másik tagja, Andrés Suárez is végleg elhagyta az országot. Az utolsó független újságok is eltűntek, befejeződött a sajtó módszeres elhallgattatása. 1960. január 20-án Jorge Zayas, az Avance című Batista-ellenes lap igazgatója ment száműzetésbe; júliusban Miguel Ángel Quevedo, a Bohemia főszerkesztője hagyta el Kubát (pedig a Bohemia Castrónak a Moncada-perben tett nyilatkozatait is közölte annak idején). Csak a kommunista újságok maradtak, a Granma és az Hoy. 1960 augusztusában a politikai vagy katonai ellenzék utolsó személyiségeit is letartóztatták, olyanokat, mint William Morgan vagy Humberto Sori Marín. Morgan valamikor felkelő őrnagy volt a Sierrában, de azért agyonlőtték 1961 elején.

Csakhamar az utolsó demokraták is kiléptek a kormányból, így Manolo Ray,[6] a közmunkaügyi miniszter és Enrique Oltusky, a tájékoztatási miniszter. Ekkor volt az első nagy menekülésHullám: a forradalmat korábban támogató középosztályból mintegy ötvenezren választották az önkéntes száműzetést. Sokáig sínylette a kubai társadalom, hogy neiu volt elég orvos, tanár vagy ügyvéd.

A középosztály után a munka világa ellen fordult a megtorlás. A szakszervezetek eleve kelletlenül fogadták a kialakuló új rendszert. A cukorszakszervezet feje, David Salvador volt az egyik legfőbb vezetőjük. Ez a baloldali ember azért szakított a Népi Szocialista Párttal (PSP), mert az elutasította a Batista-diktatúra elleni harcot; 1955-ben ő szervezte a cukorgyárak nagy sztrájkjait; letartóztatták és megkínozták, ezért ő is támogatta az 1958-as áprilisi sztrájkot, amelyet a Július 26. mozgalom castroistái indítottak. 1959-ben demokratikusan megválasztották a Kubai Dolgozók Szövetségének (CTC) főtitkárává, de a nyakára ültettek két helyettest, két olyan régi kommunistát, akik nem estek át a választás demokratikus próbatétén. Megpróbálta megakadályozni, hogy a kommunisták belülről bomlasszák szét és vonják ellenőrzésük alá a cukorgyárat, de 1960 tavaszán kiszorult a vezetésből. Júniusban illegalitásba vonult. 1962 augusztusában letartóztatták, és tizenkét évi börtönre ítélték. Ezzel a Batista elleni ellenállásnak ezt a másik nagy alakját is félreállították. Végül, 1962-ben azt is kieszközölte Castro az egységes szakszervezettől, a CTC-től. hogy kérjék a sztrájkjog eltörlését: „Nem követelődző testület a szakszervezet” - jegyezte meg egy pártapparátcsik.

1953-ban, a letartóztatása után csakis annak köszönhette Fidel Castro, hogy megmentette a fejét, hogy közbelépett érte Santiago de Cuba érseke, Mgr. Perez Serantes. A papság megkönnyebbülten fogadta Batista távozását. Néhány pap még a Sierrába is követte a gerillákat. De az egyház éppen úgy föllépett Batista híveinek kurtafurcsa elítélése ellen, ahogy azelőtt Masferrer „Tigriseinek” a bűntetteit is megbélyegezte. Már 1959-ben is tiltakozott a kommunista beszivárgás ellen. Castro a Disznó-öbölbeli támadásban[7] találta meg azt az ürügyet, amelyre hivatkozva - kormányrendelettel - betiltotta a La Quincena című folyóiratot. 1961 májusában minden egyházi iskolát bezártak, és elkobozták az épületeiket, még a beléni jezsuita középiskolát is, ahol Fidel végezte a tanulmányait. Egyenruhájában feszítve, kijelentette a Líder

Máximo („Fővezér”): „Csomagoljanak ezek a falangista csuhások!” El is kelt a figyelmeztetés, mert 1961. szeptember 17-én 131 egyházmegyés papot és szerzetest utasítottak ki Kubából. Az egyház kénytelen volt befelé fordulni, csak így maradhatott meg. A rendszer mindent megtett, hogy kiszorítsa a hitbuzgalmi intézményeket. Az volt az egyik módszere, hogy hagyta, hadd mutassák ki a kubaiak a hitüket, csak aztán a következmények is vállalják, például azt, hogy nem veszik fel őket az egyetemre és a közigazgatási állásokba.

A művészvilágra is keményen lesújtott a megtorlás. 196l-ben Castro meghatározta, hogy mi a szerepe a művésznek a társadalomban. Egy jelmondat így foglalta össze a felfogását: „A forradalmon belül minden, azon kívül semmi!” Heberto Padilla sorsa tökéletesen rávilágít a kultúra állapotára. Padilla forradalmi író volt, de „önkritikára” kényszerült, és végül 1970-ben elhagyta Kubát. Reinaldo Arenas tíz évig kallódott, majd kihasználta a marieli kivándorlási lehetőséget, és ő is végleg búcsút mondott Kubának.

Che Guevara, egy mitosz fonákja

Fidel Castro mindig a francia forradalomra hivatkozott: a jakobinus Párizsnak ott volt Saint-Just, a gerillák Havannájának meg ott volt Che Guevara, Nyecsajev latin-amerikai változata.

A jó családból való Ernesto Guevara 1928-ban születik Buenos Airesben, és már igen fiatalon bejárja a dél-amerikai földrészt. Ez az idült asztmával bajlódó, polgári származású fiatalember még orvosi tanulmányainak befejezése előtt végigmotorkerékpározik a pampáktól Közép-Amerika őserdeiig. Az ötvenes évek elején találkozik a guatemalai nyomorral, Jacobo Arbenz haladó rendszere idején, akit majd az amerikaiak buktatnak meg; itt gyűlöli meg Guevara az Egyesült Államokat. „Kialakult világnézetem révén azok közé tartozom, akik meg vannak győződve róla, hogy amögött rejlik a megoldás a világ gondjaira, amit vasfüggönynek neveznek” - írja egy barátjának 1957-ben (levél René Ramos Latour-hoz, idézi Jeannine Verdés-Leroux, id. mű). Mexikóban, 1955-ben, egy este egy fiatal menekült kubai ügyvéddel találkozik, aki a Kubába való visszatérését készíti elő: Fidel Castróval. Guevara elhatározza, hogy csatlakozik ezekhez a kubaiakhoz, akik majd 1956 decemberében szállnak partra a szigeten. A felkelők között megteszik egy „hadoszlop” parancsnokának, és nagyon gyorsan felhívja magára a figyelmet szigorúságával. Hadoszlopa egyik harcosa, egy suhanc egy kis élelmet lop - mindenféle eljárás nélkül, nyomban agyonlövik. „A tekintélyelv elszánt híve” - ahogy régi bolíviai harcostársa, Régis Debray nevezi (Loués soient nos seígneurs. Gallimard, Párizs, 1996, 184) - máris ki akarja kényszeríteni a kommunista forradalmat, és így sok igazán demokrata kubai parancsnokkal összeütközésbe kerül.

1958 őszén második frontot nyit a Las Villas-i síkságon, a sziget közepe táján. Fényes győzelmet arat, amikor Santa Clarában megtámad egy Batista küldte katonai erősítéssel megrakott vonatot: a rendszer katonái futásnak erednek, megtagadják a harcot. A hatalomátvétel után az „államügyész” tisztét foglalja el Guevara, és ő dönt a kegyelmi kérvényekről. A La Cabana börtönben van a hivatala; ott mindig sok a kivégzés, főleg

demokratának megmaradt egykori fegyvertársai az áldozatok.

Kinevezik iparügyi miniszternek és a központi bank igazgatójának, ezekben a tisztségeiben módot talál politikai elméletének alkalmazására, és „szovjet mintát” kényszerit rá Kubára. Megveti a pénzt, de Havanna előkelő negyedeiben lakik, gazdasági miniszter, de a legcsekélyebb fogalma sincs a gazdaságról, végül csődbe juttatja a központi bankot. Jobban otthon van az „önkéntes munkavasárnapok” megszervezésében, ebben is megnyilvánul a Szovjetunió és Kína iránt érzett csodálata (majd a kulturális forradalmat is üdvözölni fogja). Régis Debray (id. mű, 185) ezt jegyzi meg: „Nem Fidel, hanem ő találta ki 1960-ban a Guanaha-félszigeti, első »javító munkatábort« (mi úgy mondanánk, kényszermunkatábort)... ”

Ez a terror iskolájában nevelkedett tanítvány a gyűlöletet dicséri végrendeletében, azt „az eredményes gyűlöletet, amely hatásos, erőszakos, célirányos és hideg gyilkológéppé teszi az embert” (Régis Debray: id. mű, 186). „Nem lehetek olyan ember barátja, aki nem osztja a nézeteimet”, vallja meg ez a szektás, aki Vladimírnak nevezi el a gyerekét, Lenin tiszteletére. A dogmatikus, hideg és türelmetlen „Che” (argentin kifejezés) a nyílt és barátságos kubaiak tökéletes ellentéte, aki az új ember kultuszának áldoz.

Elvakította a felszínes Amerika-ellenesség, exportálni akarja a forradalom kubai változatát, fáradhatatlanul hirdeti világszerte a gerillaháborút, ezzel a jelmondattal: „Csináljunk két, három... sok Vietnamot!” (1967 májusa). 1963-ban Algériában, majd Dar es Salaamban van, utána Kongóba megy, ott egy marxistával, egy bizonyos Désiré Kabilával is találkozik, aki ma Zaire ura, és aki sosem riad vissza a polgári lakosság lemészárlásától.

Castro taktikai célokra használja. Amikor szakításra kerül sor közöttük. Guevara Bolíviába megy. A gerilla foco (góc).elméletét akarja alkalmazni, nem törődik a bolíviai kommunista párt politikájával, semmilyen támogatásra sem talál a parasztok között, egyetlenegy sem csatlakozik Guevara vándor felkelőihez. Magára marad és sarokba szorul; fogságba esik, és 1967. október 8-án kivégzik.

A régi felkelők hadára is rájárt a rúd. 1959 júliusában leköszönt és az Egyesült Államokba távozott Castro egyik közeli munkatársa, Díaz Lanz repülő őrnagy. Egy hónap múlva megszervezik az első letartóztatáshullámot, azzal az ürüggyel, hogy államcsínykísérletet hiúsítanak meg.

Hubert Matos 1956 óta segítette a barbudókat a Sierrában, Costa Ricában keresett nekik támogatókat, fegyver- és lőszerutánpótlásról gondoskodott nekik egy magánrepülőgéppel, és a 9-es „Antonio Guiteras” hadoszlop élén felszabadította az ország második legnagyobb városát, Santiago de Cubát. Camaguey tartomány kormányzója lett, de mélységesen helytelenítette a rendszer „elkommunistásítását”, ezért lemondott a tisztségeiről. Castro összeesküvőnek nyilvánította, és megbízta a gerillahadsereg egyik hősét, Camilo Cienfuegost, hogy tartóztassa le Matost „kommunistaellenesség” miatt. Castro nem volt tekintettel erre a példás harcosra, egy olyan „havannai moszkvai pert” akasztott a nyakába, amelyben maga is szerepet vállalt. Gátlástalanul nyomást gyakorolt a bíróságra: „Csak annyit mondok, válasszatok: Matos, vagy én!”, és megtiltotta, hogy mentő tanúk szóhoz jussanak. Húszévi börtönre ítélték

Matost, és le is töltötte, az utolsó napig. Minden munkatársát is bebörtönözték.

A legcsekélyebb szólásszabadságtól is megfosztották az ellenzéket, ezért sokan illegalitásba vonultak, és a Batista-ellenes városi gerillák egykori vezéregyéniségei is velük tartottak. A hatvanas évek elején ez a földalatti ellenzék felkelő mozgalommá terebélyesedett, és bevette magát az Escambray hegységbe. Igazi barbudók-ból állt, elutasította a földek erőszakos kollektivizálását és a diktatúrát. Raúl Castro csak minden katonai erejével, páncélosokkal, tüzérséggel és milicisták százaival tudta elfojtani a lázadást. Kitelepítették a lázadó parasztok családját, hogy aláássák a felkelés tömegtámogatását. Sok száz családot költöztettek el az Escambraytól sok száz kilométerre, a Pinar del Río-i dohányültetvények vidékére és a sziget legnyugatibb végébe. Ez az egyetlen eset, hogy a castroista hatalom a lakosság deportálásához folyamodott.

De azért öt esztendeig tartottak a harcok. Mind jobban elszigetelődtek, és egymás után morzsolódtak föl a felkelőcsoportok. Gyorsan lecsapott a lázadókra és vezetőikre az igazságszolgáltatás. Guevara annak is megtalálta a módját, hogy eltegye láb alól a Batista-ellenes gerillaharc egyik egykori ifjú vezetőjét, Jesús Carrerast, aki már 1958-ban szembefordult a politikájával. Carreras megsebesült egy összecsapásban, Guevara pedig nem kegyelmezett neki, és Carreras kivégzőosztag elé került. Santa Clarában 381 „bandität” fogtak el és állítottak bíróság elé. Az 1959-es diadalt követő években és az Escambray felkelői ellen folyó harc alatt több mint ezer „ellenforradalmárt” lőttek agyon a La Loma de los Coches-i börtönben.

Lemondása után Humberto Sorí Marín földművelésügyi miniszter megpróbált focót (fegyveres harci gócot) létrehozni Kubában. Letartóztatták, katonai bíróság elé állították, és a legsúlyosabb büntetéssel sújtották. Az édesanyja kegyelemért könyörgött Castrónak, emlékeztette rá, hogy Castro és Sorí Marín már az ötvenes évek óta ismerték egymást. Castro megígérte, hogy megkímélik Humberto Sorí Marín életét; pár nap múlva agyonlőtték a vádlottat.

Az escambrayi felkelés után időnként megpróbálkozott egy-egy fegyveres kommandó, hogy megvesse a lábát kubai földön. A legtöbbjük Tony Cuesta hatvanas évek elején alakított Liberación kommandóihoz és az Alpha 66 csoporthoz tartozott. De a legtöbb ilyen - magának Castrónak a vállalkozásából ihletet merítő - partraszállás kudarcot vallott.

1960-ban megszűnt a bírák elmozdíthatatlansága, és a központi hatalom ellenőrzése alá kerültek; jellemző a diktatúrákra a hatalmi ágak szétválasztásának ilyenféle kétségbevonása.

Az egyetem sem menekülhetett: azt is ráncba szedték. Egy fiatal polgári műszaki szolgálati és mérnökkari hallgató, Pedro Luis Boitel az egyetemi diákszövetség (a FEU) elnökségére jelöltette magát. Batista egykori ellenzékéhez tartozott, de Fidel Castrónak is esküdt ellensége volt. A Castro testvérek támogatásával a rendszer jelöltjét, Rolando Cubelát választották meg. Hamarosan letartóztatták és tízévi szabadságvesztésre ítélték Boitelt, és egy különlegesen szigorú börtönbe zárták: Boniatóban. Többször is éhségsztrájkkal tiltakozott az embertelen bánásmód ellen. 1972. április 3-án megint éhségsztrájkba kezdett tisztességes börtön viszonyokért. „Azért sztrájkolok, hogy

megkapjam a politikai foglyokat megillető jogokat. Maguk ilyen jogokat követelnek a latin-amerikai országok diktatúráinak rabjai számára, de megtagadják őket saját országuk rabjaitól!" - mondta Boitel a börtön egyik vezetőjének. De mit sem ért vele. Nem kapott orvosi segítséget, és már haldoklott. A negyvenötödik nap után válságos lett az állapota; a negyvenkilencedik után már félig-meddig kómába került. A hatóságok csak nem léptek közbe. Ötvenhárom napi éhségsztrájk után, május 23-án, hajnali 3 órakor Boitel kiszenvedett. A hatóságok nem engedték meg az édesanyjának, hogy megnézze a fia holttestét.

Castro igen gyorsan kiépítette hatásos hírszerző szolgálatát. Ramiro Valdésre bízta az „állambiztonságot", Raúl Castro pedig a védelmi minisztérium erős embere lett. Újból munkába állította a katonai bíróságot, és a paredón - a kivégzőfal - csakhamar teljes jogú igazságszolgáltatási eszközzé vált.

A Dirección General de Contra-Inteligencia néven is ismert állambiztonsági osztály (DSE) - a kubaiak csak úgy hívták, hogy „vörös Gestapo" - 1959 és 1962 között esett át a tűzkeresztségen, amikor azt a megbízást kapta, hogy férkőzzön be a különféle Castro-ellenes szervezetekbe, és rombolja szét őket. A DSE irányította az escambrayi felkelés véres fölszámolását, és a kényszermunkák fölött is az gyakorolt felügyeletet. Persze a börtönrendszert is az ellenőrizte.

Kezdettől fogva Ramiro Valdés irányította - szovjet minta alapján - a DSE-t, aki már a Sierra Madre idejében is Castro közeli munkatársa volt. Ahogy múltak az évek, a DSE mind jelentősebb szerepet játszott, és bizonyos önállóságra is szert tett. Elvileg a „Minint"-től függ, a belügyminisztériumtól. Több részlege van, Del Pino repülő tábornok ismertette őket tüzetesen 1987-ben, amikor Miamiba szökött. Bizonyos osztályainak az a feladata, hogy minden köztisztviselőt szemmel tartson. A 3-as osztály a kultúra, a sport és a művészi alkotás terén tevékenykedőket (írókat, filmeseket) ellenőrzi. A 4-es osztály a gazdasági szervezetekkel, a közlekedési és tájékoztatási minisztériummal foglalkozik. A 8-as osztály a levelezést felügyeli, vagyis megsérti a postai levéltitkot. Más osztályok a diplomáciai testületet és a külföldi látogatókat ellenőrzik. A DSE azzal is hozzájárul a castróista rendszer életben tartásához, hogy kényszermunkára ítélt rabok ezrek használja föl gazdasági célokra. Korlátlan hatalmat élvező, kiváltságosok világa ez a szervezet.

A Dirección Especial del Ministerio del Interior (DEM) ezrével toborozza a chivatókat (besúgókat), hogy rajta tartsa a szemét a lakosságon. A DEM három vonalon dolgozik; az első, az „adatgyűjtés" abban áll, hogy minden kubairól aktát fektetnek föl; a második, a „véleménynyilvántartás" az állampolgárok véleményét firtatja; a harmadik, az „ideológiai vonal" a templomokat és a hitbuzgalmi

egyleteket köteles felügyelni, beépített ügynökök segítségével.

1967 óta a Minintnek megvannak a saját fegyveres alakulatai, a Fuerzas Especiales. 1995-ben ötvenezer emberből álltak. Ezek a rohamcsapatok szorosan együttműködnek az 5-ös igazgatósággal és a Dirección de Seguridad PersonaAal (a szoros védelmi szolgálattal). A DSP, Castro pretoriánus gárdája három testőregységből áll, és mindegyikben több mint száz katona szolgál. Békaemberekkel és egy tengeri különítménnyel kiegészülve, Fidel Castro közvetlen védelméről kell gondoskodnia. 1995-ben több ezer főre becsülik az ezzel a feladattal megbízott csapatok létszámát. Ráadásul

szakértők tanulmányozzák a lehetséges merényletek módozatait, ízlelők kóstolják előre Castro táplálékát, és különleges orvoscsoport áll rendelkezésére, huszonnégy órás szolgálatban.

Az 5-ös igazgatóság az ellenzékiek ártalmatlanná tételére „szakosodott". A Batista-rendszer két olyan hiteles ellenzékije esett áldozatul ennek az osztálynak, akikből Castro-ellenesek lettek: Elías de la Torrientét Miamiban lőtték agyon, Aldo Verát, a Batista elleni városi gerillamozgalom egyik vezetőjét pedig Puerto Ricóban gyilkolták meg. A miami száműzetésben élő Hubert Matos több fegyveres testőrrel kénytelen védelmeztetni magát. Az 5-ös igazgatóság a havannai Villa Marista fegyintézeti központban tartja fogva és hallgatja ki az áldozatait, a Mária-kongregációs Testvérek régi székházában. Zárt világban zajlanak itt le az inkább lelki, mintsem testi kínzások, illetéktelen tekintetektől távol, a rabság végletes magányában.

A politikai rendőrség másik egysége, a Dirección General de la Inteligencia (hírszerző főigazgatóság) közelebb áll a klasszikus hírszerző szolgálathoz. A kémkedés, a kémelhárítás a kedvelt területe, a nem kommunista országok kormányzatába és a kubai menekültek szervezeteibe való beépülés.

Mérleget készíthetünk róla, hogy milyen volt a megtorlás a hatvanas években: hét-tízezer embert végeztek ki, és harmincezerre becsülik az akkori politikai foglyok számát. Ennélfogva igen gyorsan tekintélyes számú politikai fogoly - főleg az Escambray és Playa Girón (a Disznó-öböl) foglyainak - fogva tartására kellett berendezkednie a castroista kormánynak.

Az 1964-től 1967-ig működő termeléssegítő katonai egység (UMAP) volt az első kísérlet a fegyencmunka megszervezésére. Az UMAP 1965 novemberében üzemelni kezdő táborai valóságos gyűjtőtáborok voltak, ahová vegyesen összezártak papokat (katolikusokat, köztük Havanna jelenlegi érsekét, Mgr. Jaime Ortegát, protestánsokat, Jehova tanúit), striciket, homoszexuálisokat és mindenki mást, akit „társadalomra esetleg veszélyesnek" tekintettek. Maguknak a raboknak kellett fölépíteniük a barakkjaikat, például Camagüey tartományban. A „társadalmi szabályokat semmibe vevő személyek" olyan katonai fegyelemnek voltak alávetve, amely a rossz bánásmód, a rosszultáplálás és a teljes elzártság rendszerévé fajult. Némely rabok megcsonkították magukat, hogy kiszabaduljanak ebből a pokolból. Mások lelkileg összetörve kerültek ki a börtönből. A homoszexuálisok „átnevelése" volt az UMAP egyik feladata. De sokan már az UMAP megalakulása előtt elvesztették a munkájukat, különösen a kultúra terén; a havannai egyetem homoszexuálisellenes tisztogatás színhelye volt, és gyakran előfordult, hogy a munkahelyükön, nyilvánosan „tárgyalták" a homoszexuálisok ügyét. Arra kényszerítették őket, hogy ismerjék be „bűnüket", szakítsanak vele, különben elbocsátják őket; utána meg börtönbe kerültek. A nemzetközi tiltakozások hatására kétévi működés után bezárták az UMAP táborait.

1964-ben kényszermunkaprogramba kezdtek Pinos szigetén: a „Camilo Cienfuegos"-tervbe. Brigádokba szervezték a börtönök lakóit: egy-egy negyvenfős csapat, cuadrilla egy őrmester vagy egy hadnagy parancsnoksága alatt állt; mezei munkára vezényelték őket, vagy kő(pontosabban márvány)bányába. Igen mostoha munkakörülmények uralkodtak, majdnem meztelenül, csak alsónadrágban dolgoztak a rabok. Némely

rakoncátlankodónak az volt a büntetése, hogy foggal kellett füvet tépnie, másokat meg órákon át tartottak árnyékszékbe merítve.

A büntetőrendszer erőszakossága politikai és közbűnténYes foglyokat egyaránt sűjtott. A nyomozással megbízott osztályok, a De-panamento Técnico de Investigaciones (DTI) vezette kihallgatásokkal kezdődött az erőszakosság. A rabok elzártságát használta ki és viszolygását aknázta ki a DTI; ha félt egy nő a rovaroktól, svábbogárral teli fogdába zárták. A DTI erős testi fenyítést alkalmazott: arra kényszerítettek rabokat, hogy ólomnehezékes cipőben menjenek föl a lépcsőn, utána visszapenderítették őket a lépcső aljára. A testi kínokhoz lelki kínzás is járult, gyakran orvosi segédlettel; a fegyőrök pentothalt és más szereket alkalmaztak, hogy ébren tartsák a rabokat. A mazorrai korházban válogatás nélkül alkalmazták megtorló céllal az elektrosokkot. Kutyákat is használtak az őrök, színlelt kivégzéshez is folyamodtak; a szigorított zárkákban nem volt sem víz, sem villany; ha meg akartak törni egy rabot, magánzárkába tették.

Kubában kollektívnek fogják föl a felelősséget, így a büntetés is az. Ez is a nyomás eszköze: a rab hozzátartozói társadalmilag fizetnek rokonuk politikai állásfoglalásáért. Gyerekeik nem jutnak be az egyetemre, rokonaik elvesztik a munkájukat.

Meg kell különböztetni a „közönséges" börtönöket a GII (a politikai rendőrség) alá tartozó biztonsági börtönöktől. A Kilo 5,5 börtön (amely éppen ennyi kilométerre van a Pinar del Río-i autóúton) ma is meglévő szigorított biztonsági börtön. González kapitány (csúfnevén El Nato) irányította, és szándékosan zárt össze benne politikaiakat közbűnténYesekkel. Heten-nyolcan is összezsúfolódtak egy-egy, két rabnak tervezett zárkában, és a foglyok a padlón háltak. Úgy hívták a büntetőzárkákat, hogy tostadoras (kenyérpirítók), olyan elviselhetetlen hőség volt bennük télen-nyáron. Kilo 5,5 zárt intézet, ahol kézműipari cikkeket gyártanak a foglyok. Női részleg is van. Pinar del Rióban föld alatti zárkákat és kihallgató szobákat is berendeztek. Pár év óta már inkább lelki, mintsem testi kínzás folyik, különösen egy olyan módszerrel, amelyet széltében alkalmaztak a Szovjetunióban a harmincas évek óta: nem hagyták aludni az őrizeteseket. Még az is tetézi az alvásidő felbomlását és az időérzék eltompulását, hogy fenyegetik a rabok hozzátartozóit, zsarolják őket a látogatás korlátozásával. A camagüeyi Kilo 7 börtön különösen rossz hírű. 1974-ben negyven rab lelte halálát egy verekedésben.

Santiago de Gubában az 1980-ban épült GII központnak megvan az a félelmetes kiváltsága, hogy nagyon magas és nagyon alacsony hőmérsékletű zárkák vannak benne. Húsz-harminc percenként fölébresztik a rabokat. Hónapokig tarthat ez a bánásmód. A mezítelen rabok egészen el vannak vágva a külvilágtól, és egy idő múlva már gyógyíthatatlan zavarok mutatkoznak sok, ilyen lelki gyötrelmet elszenvedő rabon.

Sokáig a La Cabana börtönt övezte a legszomorúbb hírnév; ott végezték ki Son Marínt és Carrerast. Még 1982-ben is mintegy száz foglyot lőttek ott agyon. A ratonerának (patkánylyuknak) nevezett sok szűk fogda volt a La Cabana „különlegessége". 1985-ben megszűnt a La Cabana mint olyan. De tovább folynak a kivégzések Columbióban, Boniatóban, a szigorított biztonsági börtönben, ahol határtalan erőszakosság uralkodik, és ahol tucatszámra haltak éhen a politikai foglyok. Némelyek ürülékkel kenik be magukat, hogy meg ne erőszakolják őket a közbűnténYesek. Még ma is Boniato a - politikai vagy közbűnténYes - halálraítéltek börtöne. Híres a rácsos zárkáiról (tapiadák).

Orvosi segítség híján tucatszámra haltak ott meg a rabok. Két költő, Jorge Valis - akinek 7340 napot kellett börtönben töltenie - és Ernesto Díaz Rodríguez, valamint Eloy Gudérrez Manayo őrnagy számolt be az ott uralkodó különlegesen nehéz viszonyokról. 1995 augusztusában mind a politikai, mind a közbűntényes foglyok éhségsztrájkkal tiltakoztak az ottani siralmas életkörülmények ellen; a romlott élelem és a fertőző betegségek (tífusz, leptoszpirózis) ellen. Majdnem egy hónapig tartott a sztrájk.

Néhány börtönben megint elővették a vasketrecet. A hatvanas évek végén, a Tres Macios del Oríente-i börtönben politikai foglyok foglalták el a közbűntényeseknek szánt gavetákat (ketreceket). 1 méter széles, 1,8 méter magas és mintegy tíz méter hosszú zárka volt a ketrec. Ebben a víz és mindenféle higiénia nélkül való, alig elviselhetően összezsúfolt, zárt világban vegyesen voltak együtt politikai foglyok és közbűntényesek hetekig, néha meg hónapokig.

A hatvanas években találták ki, megtorló céllal, a requisákat (zárkaszemléket). Késő éjszaka fölkeltették a rabokat, és kilökdösték őket a zárkájukból. Ütlegektől kábán, gyakran meztelenül kellett összeseregleniük, úgy megvárniuk a szemle végét, és csak utána mehettek vissza a zárkájukba. Havonta többször is megismétlődhettek a requisák.

A hozzátartozók látogatása is alkalmat kínál a fegyőröknek, hogy megalázzák a rabokat. A La Cabanában meztelenül kellett megjelenniük a családjuk előtt. A bebörtönzött férjeknek végig kellett nézniük a feleségük bizalmas testi megmotozását.

Különösen a nők helyzete drámai a kubai börtönvilágban, mert védtelenül ki vannak szolgáltatva a fegyőrök szadizmusának. 1959 óta több mint ezerszáz nőt ítéltek el politikai okok miatt. 1963-ban a guanajayi börtönbe voltak bezárva. Minden beszámoló azt tanúsítja, hogy rendszeres volt a verés és a különféle megaláztatás. Például: zuhanyozás előtt a rabnőknek a fegyőrök előtt kellett levetkőzniük, azok meg ütlegelték őket. A potosíi táborban, Victoria de las Tunas környékén háromezer bebörtönzött nőt tartottak nyilván, bűnözőket, örömlányokat és politikai foglyokat vegyesen. Havannában változatlanul a Nuevo Amanecer (Új Hajnal) börtön a legnagyobb. Fidel Castro régi barátnője, Doktor Martha Frayde, aki Kuba Unesco-képviselője volt a hetvenes években, így írja le ezt a különlegesen szigorú rendszerű fegyintézetet: „Hatszor öt méteres volt a zárkám. Huszonketten aludtunk emeletes ágyakon, kettesével-hármasával. [...] Megesett, hogy negyvenketten is voltunk a zárkánkban. [...] Elviselhetetlen higiéniai körülmények uralkodtak. A dézsák, ahol mosakodnunk kellett, tele voltak mocsokkal. Teljes lehetetlenség volt a tisztálkodás. [...] Víz nélkül maradtunk. Nem lehetett kiüríteni az illemhelyet. Megtelt, majd kicsordult. Ürülékréteg keletkezett, és elöntötte a zárkáinkat. Utána, mint valami feltartóztathatatlan áradat, kicsordult a folyosóra, majd le a lépcsőn, egészen ki a kertbe. [...] A politikai foglyok olyan botrányt csináltak, hogy a börtönigazgatóság rászánta magát: kihívott egy lajtkocsit. [...] A kocsi poshadt vizével söpörtük ki az ürüléket. De nem volt elég hozzá a kocsi vize, tovább kellett élnünk azon az undorító szőnyegen; csak pár nap múlva szabadultunk meg tőle.”[8]

Camagüey tartományban van az egyik legnagyobb gyűjtőtábor, az El Mambi, ahol több mint háromezer fogoly volt a nyolcvanas években. A siboneyi tábornak, ahol szintén ocsmányak az életkörülmények, akárcsak az élelmezés, félelmes kiváltsága van, egy kutyatenyészet. Farkaskutyákkal kutatnak a szökött rabok után.

Kubában „szigorított” munkatáborok is vannak. Ha egy elítélt nem jelenik meg a fogvatartási helyén, tábori népbíróság tárgyalja az ügyét, és akkor szigorított táborba szállítják, ahol ugyanolyan szerepet játszik a consejo de trabajo de lospresos (a foglyok munkatanácsa), mint a náci táborok kápói: ezek a „tanácsosok” ítélik el és büntetik meg rabtársaikat.

Gyakran a büntetések súlyosbítását kezdeményezi ez a börtönszervezet. A börtönlázadó újabb börtönbüntetést kap az eredeti ítélet tetejébe A második büntetés olyasmikért jár, hogy valaki megtagadja a közbűntényes egyenrabruha viselését, a „rehabilitációs tervben” való részvételt, vagy éhségsztrájkba kezd. Ebben az esetben úgy fogják fel a bíróságok, hogy a rab szándékosan fenyegette az állam biztonságát, ezért „bűnügy utáni állambiztonsági” büntetést érdemel. Ténylegesen egy-két évvel meghosszabbítják a munkatáborban való fogva tartást. Nem ritka, hogy a raboknak még az eredeti büntetésük egyharmadával vagy a felével is többet kell leülniük. Boitel tíz évre volt elítélve, de ezzel a rendszerrel már negyvenkét évi börtönbüntetés várt rá.

Santiago de la Vegas mellett, az Arco Iris tábor ezerötszáz fiatal befogadására volt tervezve. Nem ez az egyeden; a Nueva Vida (Új Élet) is ott van, a sziget délkeleti részén. Palos mellett található a Capitolio, a tizenéves gyerekeknek fenntartott különleges internálótábor. A serdülők nádat vágnak vagy kézműipan munkát végeznek, mint azok a gyerekek, akiket az angolai MPLA vagy az etiópiai rendszer küldött gyakorlatra Kubába, a nyolcvanas években. Más tábor- vagy börtönlakóknak, a homoszexuálisoknak mindenféle fogvatartási rendszerekben részük van; a kényszermunka és az UMAP-tábor után a „klasszikus” bebörtönzés következik. Néha külön körletük van a börtön területén belül, így a Nues'a Carceral de La Habana del Estében is.

A rabnak semmilyen joga sincs, mégis kényszerűen be van illesztve egy „rehabilitációs tervbe”, amelynek az a célja, hogy egyengesse a rab visszatértét a szocialista társadalomba. Három szakasza van ennek a tervnek: úgy hívják az elsőt, hogy „legszigorúbb biztonsági időszak”, ilyenkor még a börtönben van a rab; a második, a „közepes biztonsági időszak” egy granjában (gazdaságban) telik; a harmadik, a „legenyhébb biztonsági időszak” pedig már a „nyílt arcvonalban”.

Amíg „folyamatban a terv”, kék (azul) egyenruhát viselnek a rabok, akárcsak a közbűntényesek. Valójában - közvetve - ezzel is el akarja mosni a rendszer a különbséget a politikaiak és a közbűntényesek között. Ha egy politikai fogoly elutasította a tervet, a Batista hadsereg sárga (amarillo) egyenruháját kellett felöltenie; sok olyan - nézetei miatt bebörtönzött - fogolynak volt ez elviselhetetlenül kínos, aki részt vett a Batista elleni harcban. Ezek a „fegyelmezetlen” rabok, akik szembehelyezkedtek a tervvel (plantado), mindkét egyenruhát erélyesen visszautasították. A hatóságok néha esztendőkig egyszerű gatyában járatták őket (innen a nevük: calzoncillos), és nem engedték, hogy egyetlen látogatót is fogadjanak. Hubert Matos volt az egyikük; így számolt be róla; „Hónapokig éltem hát egyenruha és látogatás nélkül. Csak azért voltam szigorítottban, mert nem voltam hajlandó alávetni magamat a hatósági önkénynek.

[...] Inkább meztelen maradtam a többi, éppoly ruhátlan fogoly között, alig elviselhetően elvegyülve a többivel.”

Egy „átnevelőtiszttől” függ, hogy mikor kerül át az ember egyik időszakból a másikba;

általában testi-lelki elcsigázással akar ez a tiszt beletörődést ráerőltetni az éppen átnevelés alatt lévő rabra. A rendszer régi tisztségviselője, Carlos Franqui így elemzi ennek a rendszernek a szellemét: „Beteg az ellenzéki, és a rendőr az orvosa. Akkor szabadul a rab. amikor bizalom támad iránta a rendőrben. Ha nem fogadja el a »gyógykezelést«, akkor... van idő rengeteg."

Börtönben töltik le a legsúlyosabb büntetéseket. Az 1974-ben megszüntetett La Cabanában külön részleg volt a polgári személyeknek (2-es körlet) és külön a katonáknak (l-es körlet). Hamarosan több mint ezer ember lett a 2-es körletben, harmincszor hat méteres hodályokban elosztva. GII, politikai rendőrség irányította börtönök is voltak.

A háromtól hét évig terjedő, enyhébb szabadságvesztésre ítélt rabok az arcvonalba, vagy a gazdaságba kerülnek. A gazdaság castróista újítás. A belügyminisztérium őrizetére bízott barakkokból áll, ahol mindenkire felszólítás nélkül tüzet nyithatnak a belügyes fegyőrök, ha szökni próbál.[9] Több szögesdrót kerítéssel és figyel őrtornyokkal van körülvéve, ezért a szovjet javító munkatáborokhoz hasonlít. Bizonyos gazdaságokban öt-hét rab lehetett. Döbbenetesek a fogvatartási körülmények; napi tizenkét-tizenöt órai munka, mindenható fegyőrök, akik habozás nélkül szuronnyal nógatják gyorsabb munkára a rabokat.

A „nyílt arcvonal" valami műhely, ahol kényszerlakhelyet jelölnek ki az általában katonai felügyelet alatt álló rabnak. Mindig házgyári műhely ez, és úgy ötven meg száz között változik a foglyok száma benne, de néha kétszáz is van, ha nagyobb a műhely. A gazdaságok - politikai vagy közbűntényes - rabjai előregyártott elemeket termelnek, amelyeket a nyílt arcvonalak rabjai állítanak össze. A nyílt arcvonal rabjának minden hónap végén három nap eltávozás jár. Különféle beszámolók szerint az élelmezés sem olyan rossz, mint a táborokban. Minden arcvonal független, így a rabok felügyelete is könnyebb, nem kerülhet egy helyre túl sok politikai fogoly, ami ellenálló gócokat hozhatna létre.

Nem kétséges ennek a rendszernek a gazdasági jelentősége.[10] Például a cukornádvágás, a zafra idejére minden rabot mozgósítanak. A sziget déli részén, Orientében lévő börtönök főparancsnoka, Papito Struch kijelentette 1974-ben: „A rabok alkotják a sziget munkaerejének zömét." 1974-ben 348 millió dollárt tett ki az elvégzett rabmunka értéke. Az állami szervek a fogolymunkához folyamodnak. Így rabokból áll a szociális és mezőgazdasági munkafejlesztés (DESA) műhelyeiben dolgozók 60%-a. Rabok dolgoznak Los Valles de Picadurában, a majorok tucatjaiban; ezek a majorok a munka által való átnevelés jótéteményeinek kirakatai. Több tucat kormányvendég látogatta meg ezeket a létesítményeket, köztük olyan államfők, mint Leonyid Brezsnyev, Huari Bumedien és Fran9ois Mitterrand, 1974-ben.

Minden vidéki középiskolát politikai foglyok építettek, a lehető legkevesebb civil munkaerővel, néhány műszakival kiegészítve. Orientében, Camagüeyben több mint húsz technikumot építettek a rabok. Az egész szigeten sok cukorgyár köszönheti a létét az ő munkájuknak. A Bohemia című hetilap több más olyan munkát is részletez, amely fogoly munkaerő alkotása: tejüzemeket, szarvasmarha-tenyésztő gazdaságokat Havanna tartományban, asztalosműhelyeket és középiskolákat Pinar del Rióban; egy sertéshizlaldát, egy tejüzemet, egy asztalosműhelyt Matanzasban; két középiskolát és tíz

tejüzemet Las Villasban... Évről évre igényesebbek a munkatervek, és mind több rabra van szükség.

1960 szeptemberében Castro létrehozta a forradalom védelmi bizottságait (CDR). A kerületi bizottságoknak a cuadra, a háztömb az alapja, amelynek a megbízott áll az élén: az ő dolga, hogy szemmel tartsa az egész lakóközösség „ellenforradalmi" üzelmeit. Különösen szigorú ez a társadalmi beskatulyázás. Kötelesek a bizottság tagjai részt venni a CDR gyűlésein, és járőrözésre mozgósítják őket, hogy meggátolják az „ellenséges beszivárgást". Ennek a felügyeleti és besúgó rendszernek köszönhető, hogy nincs többé családi meghittség.

1961 márciusában lepleződött le napnál fényesebben a CDR-ek rendeltetése, amikor Ramiro Valdés állambiztonsági főnök utasítására óriási razziát szerveztek és hajtottak végre egy hétvégén. Több mint százezer embert állítottak elő a CDR-ek névjegyzékei alapján, és közülük sok ezret zártak be alkalmi táborokba: stadionba, valamilyen épületbe vagy tornacsarnokba.

Mélyen földúlta a kubaiakat, hogy milyen tömegesen távoztak az országból 1980-ban, Mariel kikötőjén át. Annál is inkább, mert a

CDR-ek, parancsra, acto de repudiókat (megbélyegző gyűléseket) szerveztek, hogy a társadalom szélére szorítsák és erkölcsileg összetörjék az - immár gusano (giliszta) névvel illetett - ellenzékieket és családjukat. Összegyűlnek az ellenzéki otthona elé, a gyűlölködő tömeg kőzáport zúdít a házra és ócsárolja a lakóit. Castro-ista jelmondatokat és szidalmakat írnak a falakra. De a rendőrség csak akkor lép közbe, amikor már az áldozat testi épségét is fenyegeti a „forradalmi tömegakció". Ez a majdnem-lincselés kölcsönös gyűlölködést szít a lakosság körében, egy olyan szigeten, ahol mindenki ismer mindenkit. Az acto de repudiók szétszaggatják a szomszédok közötti kapcsolatokat, és megváltoztatják a társadalom szövetét, hogy jobban érvényesüljön a szocialista állam mindenhatósága. Afuera gusano (Kifelé, giliszta), Agente de la CIA (CIA-ügynök) és főleg: Viva Fidel (Éljen Fidel) - ordítja a tömeg, de semmi módja a lehurrogott áldozatnak, hogy jogorvoslatot találjon. Az emberjogok kubai bizottságának elnöke, Ricardo Bofill is átélt egy ilyen meghurcoltatást 1988-ban. 1991-ben egy másik ismert áldozat került sorra, a Felszabadulás nevű keresztény mozgalom elnöke, Oswaldo Payas Sardinas. De a kubaiak nem nagyon voltak kaphatók ezekre a gyűlölködő társadalmi kilengésekre, ezért a hatóságok nem az áldozatok szomszédságából, hanem más kerületekből toborozták a támadókat.

Az alkotmány 16. cikkelye szerint az állam „szervezi, irányítja és ellenőrzi a gazdasági tevékenységet, az egységes gazdasági és társadalmi terv utasításaival összhangban". Emögött a közösségies nyelvezet mögött valami prózaibb valóság húzódik meg: nem rendelkezik a kubai sem a munkaerejével sem a pénzével a saját hazájában. 1980-ban elégededenség- és zavargáshullám csapott át az országon: közraktárakat gyújtottak föl. A DSE azonnal, hetvenkét órán belül letartóztatott ötszáz „ellenzékit". Azután a biztonsági szolgálatok léptek föl vidéken a paraszti szabadpiacok ellen, végül nagy hadjáratot indítottak az egész országban a feketepiac üzérei ellen.

Az 1971 márciusában elfogadott 32-es törvény megtiltja a munkahelyi hiányzást. 1978-ban hirdették ki a „bűntett előtti veszélyességről" szóló törvényt. Más szóval, most már

bármilyen ürüggyel letartóztathatták a kubait, ha úgy vélték a hatóságok, hogy veszélyezteti az állam biztonságát, még akkor is, ha semmit sem követett el ennek érdekében. Ténylegesen bűncselekménynek minősít ez a törvény minden olyan véleménynyilvánítást, amely nem fér össze a rendszer nézeteivel. Sőt több is van benne, mert ezentúl mindenki gyanús lehet.

Az UMAP után a kötelező katonai szolgálat foglyait használta ki a rendszer. Az 1967-ben alakult ifjúsági hadoszlopból lett 1973-ban az Ejército Juvenil del Trabajo (Ifjúsági Munkahadsereg). Igen gyakran rémítő körülmények között végeznek mezei munkát és dolgoznak építkezéseken ennek a félkatonai szervezetnek ifjú munkásai, alig elviselhető napi munkaidőben, és nevetséges, 7 pesós - 1997-ben egyharmad dolláros - munkabérért.

Már az angolai háború előtt is mutatkoztak a társadalom militarizálásának jelei. Katonaidejének letöltése után minden kubai köteles volt ellenőriztetni a katonakönyvét egy katonai bizottsággal, és azután is félévenként meg kellett jelennie a bizottság előtt, hogy ellenőrizzék a társadalmi helyzetét (munkahelyét, lakáscímét).

A kubaiak már a hatvanas évektől „az evezőikkel szavaztak". Először a halászok hagyták el tömegesen Kubát, már 196l-ben. A balsero, a délkelet-ázsiai boat-people (csónakosok) kubai megfelelője éppen úgy hozzátartozik a sziget emberi tájképéhez, mint a cukornádvágó munkás. Castro, okosan, a sziget belső feszültségeinek szabályozására használta fel a száműzetést. Kezdettől fogva szakadatlanul így volt ez a hetvenes évek közepéig. Sokan szöktek el Floridába vagy a guantánamói amerikai támaszpontra.

De az 1980-as áprilisi válság az egész világ tudomására hozta a dolgot. Ezrével rohanták meg a kubaiak Havannában a perui nagykövetséget, és vízumért könyörögtek, hogy menekülhessenek az elviselhetetlen kubai életből. Hetek múlva - az akkoriban tízmillió főnyi lakosságból százhuszonötezer embernek engedélyezte közülük a hatóság, hogy elhagyja az országot, hajón, Manel kikötőjén át. Castro kihasználta az alkalmat: „futni hagyta" az elmebetegeket és a kis bűnözőket. Azt fejezte ki ez a tömeges kivándorlás, hogy elutasítják a rendszert, hiszen a marielitók - ahogy a kivándorlókat nevezték - a társadalomnak azokból a legszegényebb rétegeiből kerültek ki, amelyekre állítólag a legnagyobb figyelmet fordította a rendszer. Fehérek, mulattok és feketék, főleg fiatalok menekültek a kubai szocializmusból. A marieli eset után sok kubai feliratkozott a várólistákra, hogy engedélyt kapjon az ország elhagyására. Tizenhét év óta egyfolytában még most is várják azt az engedélyt.

1959 óta Havanna 1994 nyarán volt először heves tömegmegmozdulások színhelye. Olyan távozni kívánók csaptak össze a rendőrökkel, akiket nem engedtek tengerre szállni a balsáikon, lélekvesztőiken. A Colon negyed utcáiban végigfosztogatták a tengerpartot, a Malecónt. Több tucat embert letartóztattak, mire helyreállt a rend, de végül Castro megint engedélyezte hűszezer ember kivándorlását. Azóta nem szűnt az elvándorlás, és önkéntes számű-zöttekkel teltek meg a guantánamói és panamai amerikai támaszpontok. Castro úgy is gátolni igyekezett ezt a tutajos menekülést, hogy helikopterekről homokzsákokkal bombáztatta a törékeny vízijárműveket. Mintegy hétezer ember veszett a tengerbe 1994 nyarán. A becslések szerint a balserók összesen egyharmada lelte

halálát szökés közben. Harminc év alatt huszonöt-harmincötezer kubai kísérelhette meg a menekülést a tengeren át. A különféle kivándorlások miatt Kuba jelenlegi lakosságának összesen 20%-a él külföldi száműzetésben. A 11 milliós teljes népességből, mintegy 2 millió kubai él távol a szigettől. Szétzilálta a száműzetés a családokat, szétszóródtak Havanna, Miami, Spanyolország vagy Puerto Rico között...

1975-től 1989-ig Kuba támogatást nyújtott az angolai népi felszabadító mozgalom, az MPLA marxista-leninista rendszerének (lásd Yves Santamaria írását), amellyel Jonas Savimbi mozgalma, az UNITA állt szemben. Havanna egy ötvenezer főnyi expedíciós hadtesttel is megtoldotta a számtalan „segéderőt" és „műszaki tanácsadót".[11] A kubai hadsereg úgy viselkedett Afrikában, mint egy meghódított területen. Nagyban folyt ott az (ezüsttel, elefántcsonttal, gyémánttal való) üzérkedés, és általános volt a korrupció. 1989-ben a New York-i megállapodás véget vetett a viszálynak, és kivonták a nagyrészt feketékből álló kubai csapatokat. De hét-tizenegyezerre becsülik az embervesztéseiket.

Ez a tapasztalat sok katonatisztnek megingatta a meggyőződését. Arnaldo Ochoa tábornok - az angolai expedíciós hadtest parancsnoka, különben a kommunista párt központi bizottságának tagja - összeesküvést szervezett Castro megbuktatására. Letartóztatták, és egy katonai bíróság tárgyalta az ügyét a fegyveres erők és az állambiztonsági szolgálat több más vezetőjének, köztük a La Guardia testvéreknek az ügyével együtt. Az utóbbiak kábítószerkereskedésbe keveredtek, amelyet egy különleges szolgálat, az MC szolgálat javára folytattak (a kubaiak csak úgy emlegették ezt a szolgálatot, hogy „Marihuana y Cocaína"). Ochoa nem vett részt ilyesmiben, ő csak egy kis elefántcsontot meg gyémántot hozott Angolából. Valójában Castro csak megragadta az alkalmat, hogy megszabaduljon egy lehetséges vetélytársától, aki - tekintélye és magas politikai tisztségei birtokában - irányt szabhatott volna az elégedetlenségnek. Ochoát elítélték és kivégezték, a hadsereget megtisztogatták, ezzel kissé még inkább megingatták és megbántották. Castro tisztában volt vele, hogy mennyire neheztelnek rendszerére a katonatisztek, ezért egy Raúl Castróhoz közel álló tábornokra bízta a belügyminisztérium irányítását („korrupció" és „kötelességmulasztás" miatt áldozták föl az elődjét). Attól fogva már csak a különleges erők vak hűségére számíthat biztosan a rendszer.

1978-ban tizenöt-húszezer politikai fogoly volt. Sokan az M-26-ból, a Batista-ellenes diákmozgalmakból, az Escambray gerillái vagy a Disznó-öböl régi harcosai közül kerültek ki. 1986-ban[12] tizenkét-tizenötezer politikai foglyot tartottak nyilván az egész szigeten elszórt ötven „tartományi" börtönben. Ezekhez járul manapság a sok „nyílt arcvonal" az ötven, száz, sőt kétszáz rabból álló brigádjaival. Bizonyos „nyílt arcvonalak" városi környezetben szerveződtek. Így hat ilyen is volt Havannában a nyolcvanas évek végén. Manapság négy-ötszáz politikai foglyot ismer el a kormány. De azért 1997 tavaszán újabb letartóztatási hullám söpört végig Kubán. Maguk is egykori fogoly kubai emberjogi vezetők az mondják, hogy ma már nincs testi kínzás Kubában. Ugyanezek a vezetők és az Amnesty International szerint 1997-ben 980 és 2500 között van a politikai foglyok (férfiak, nők és fiatalok) száma.

1959 óta több mint százezer kubai ismerkedett meg a táborokkal, börtönökkel vagy „nyílt arcvonalakkal". Tizenöt-tizenhétezer embert lőttek agyon. „Nincs kenyér szabadság

nélkül, nincs szabadság kenyér nélkül” - jelentette ki 1959-ben a fiatal ügyvéd Fidel Castro. De, ahogy egy másként gondolkodó megjegyezte a „különleges rendszer” kezdete (a szovjet segítség befejezése) előtt: „A börtön akkor is csak börtön marad, ha el van látva élelemmel.”

Rendszerének kudarca és Kuba nehézségei láttán Castro, ez az időtlen zsarnok azt mondta 1994-ben, hogy „inkább meghal, mintsem lemondjon a forradalomról”. Mekkora árat kell még fizetniük a kubaiaknak, hogy legyezgessék ezt a gőgöt?

Nicaragua: egy totalitárius terv kudarca

Véres politikai megrázkódtatások hagyománya jellemzi Nicaraguát, ezt a kis közép-amerikai országot, amely ott húzódik meg Honduras és Costa Rica között. Sok évtizeden át a Somoza család uralkodott fölötte, legutóbb annak feje, Anastasio Debayle Somoza tábornok, akit 1967 februárjában „választottak” a köztársaság elnökévé. A Somoza család lassanként, egy félelmetes nemzeti gárda segítségével megszerezte a megművelhető földek mintegy 25%-át, a dohány-, cukornád-, rizs- és kávéültetvények nagy részét, jó sok üzemmel egyetemben.

Ez a helyzet szülte a fegyveres ellenzéki mozgalmakat. Carlos Fonseca Amador és Tomás Borge kubai mintára alapította meg a Sandinista Nemzeti Felszabadítási Frontot (FSLN); Augusto César Sandinóról kapta a nevét, egy régi katonatisztről, aki gerillaharcot szervezett a háború előtt, és akit meggyilkoltak 1934-ben. Külső támogatás nélkül a front csak nagy nehezen tartotta magát néhány gerillagócban. 1967-ben zavargások törtek ki Managuában, a nemzeti gárda legalább kétszáz embert ölt meg a főváros utcáin. 1978-ban meggyilkolták Pedro Joaquín Chamorrót, a La Prensa című liberális lap tulajdonosát; a gyilkosság után a már évek óta Kuba támogatását élvező FSLN újra megindította a gerillaharcot. Valóságos polgárháború tört ki a front és a somozista gárda között. 1978. február 22-én föllázadt Masaya városa. Augusztusban egy gerillaparancsnok, Edén Pastora elfoglalta Managuában Somoza elnöki palotáját, és kieszközölte az FSLN sok vezetőjének szabadon bocsátását. Szeptemberben a nemzeti gárda vissza akarta foglalni Estelit, ezért napalmmal bombázta a várost, és sok polgári személyt ölt meg az igen heves utcai harcokban. 160 000 ember hagyta el Nicaraguát, és menekült át a szomszédos Costa Ricába. 1979 áprilisában megint föllázadt néhány város. Esteli, León, valamint Granada. A forradalmárok most jobban összehangolták az akciójukat, és eredményes is lett az erőfeszítésük, pedig a somozistáknak majdnem az egész lakosságot sikerült ellenük fordítaniuk. Júniusban Managua lázadt fel, a diktátor elvesztette minden nemzetközi támogatását, és

1979. július 17-én kénytelen volt elhagyni az országot. Állítólag huszonöt-harmincötezer halálos áldozata volt a polgárháborúnak és a megtorlásnak; a sandinisták 50 000 halottról beszélnek. Akárhogy is, óriási árat fizetett a háborúért ez a hárommilliós népességű ország.

A győztes Somoza-ellenesek mindjárt összefogtak egy nemzeti újjáépítési kormányjuntában QGRN), amely különféle (szocialista, kommunista, de éppúgy demokrata és mérsékelt) irányzatok képviselőit ölelte föl. Ez a junta egy olyan, tizenöt pontos programot terjesztett elő, amely általános szavazati jogra és politikai

pártszervezési szabadságra épülő demokratikus rendszer bevezetését ígérte. Ám egyelőre a JGRN kezében maradt a végrehajtó hatalom, ott pedig a sandinisták lesznek túlnyomó többségben.

Ortega - Pastora: két forradalmi út

Mindkettő nicaraguai, és nagyon fiatalon megismeri Somoza börtöneit. Húszegynéhány éves a földbirtokos középpolgári származású Pastora, amikor Kubában győzelmet aratnak a barbudók. Ortega 1945-ben született, szegény sorsú családból. A hatvanas évek elején a Somoza-ellenes ifjúsági szervezetek soraiban vesz részt a harcban.

A Sandinista Nemzeti Felszabadítási Front, amelyet 196l-ben alapít Car-los Fonseca Amador és Tomás Borge, különféle törekvéseket hangol össze jól-rosszul. Egyébként a két alapító is más-másfelé hajlik. Amador castróista, Borge meg Mao Ce-tungra esküszik. Az évek folyamán három irányzatot különböztetnek meg a FSLN-en belül: a maoista „hosszú népi háború" (HNH) a vidékről indított harcot támogatja. Amador és Jaime Wheelock marxista-leninista vagy „proletár" irányzata a még csak csírázó proletariátusra támaszkodik. A különutas marxisták és a demokraták képviselte „harmadikutas" vagy „felkelő" irányzat a városi gerillamozgalom megszervezésén fáradozik; Pastora ehhez az irányzathoz tartozik, akárcsak Ortega, aki azonban hamarosan a proletárokhoz szegődik. Daniel Ortega politikai elkötelezettségből csatlakozik a forradalomhoz. Pastora meg az apját akarja megbosszulni, egy demokrata ellenzékit, akit a somozista gárda ölt meg. Az elnökválasztási csalások miatt kitört 1967-es „felkelő" sztrájkok után letartóztatják Pastorát. Véresre kínozzák (és arra kényszerítik, hogy igya meg a saját vérét), majd szabadon bocsátják; utána büntetőakciót indít a kínzói ellen. Két gerilla tart vele: Daniel és Humberto Ortega. Majd Daniel Ortega kerül rendőrkézre, Edén meg tovább szervezi a gerillaharcot. Fidel Castro is fogadja; Pastora megint kijelenti, hogy a parlamenti demokrácia híve, és kapcsolatba lép olyan közép-amerikai demokratákkal, mint a Costa Rica-i Fuguerés és a panamai Torrijos. Egy somozista méltóság túszul ejtése után Ortega is kiszabadul 1974-ben. Haladéktalanul, az első géppel Havannába repül. Pastora a harcosaival marad.

1977 októberében felkelést szerveznek több nicaraguai városban. Pastora és Ortega behúzódik az őserdőbe a gárda pergőtüze és a somozista légierő bombái elől. 1978 januárjában már lángokban áll az ország. Ugyanabban az évben, augusztusban Pastora rohammal elfoglalja a képviselőházat. Eléri vele, hogy minden politikai foglyot szabadon bocsássanak, köztük Tomás Borgét is. Daniel Ortega Havanna és a nicaraguai északi front között osztja meg az idejét. Egy Masaya elleni támadásban elesik Camilo Ortega, Daniel egyik fivére. Kubai tanácsadók segítségével teret nyer a jól megszervezett felkelés. Már visszatérnek Nicaraguába az FSLN Kubába menekült káderei. Managuától délre Pastora és muchachói elkeseredett harcot vívnak a Gárda elitegységeivel.

A sandinisták győzelme után. 1979 júliusában Pastora a belügyminiszter helyettese lesz. Ortegát pedig - nem is meglepő! - a köztársaság elnökévé választják. Ortega nyíltan Kubához igazodik. Özönlenek Managuába a kubai katonai tanácsadók és „internacionalisták". Pastora mindinkább magára marad, és ismét leszögezi, hogy a

parlamenti demokráciához ragaszkodik. 1981 júniusában lemond a csalódott Edén Pastora, és az ország déli részén szervezi a fegyveres ellenállást.

A junta elismeri a Kubához fűződő különleges kapcsolatokat,[13] de a nyugati részvételt sem zárja ki Nicaragua újjáépítéséből, mert 800 millió dollárra becsülik a polgárháború okozta károkat. De csakhamar kiszorítják a demokratákat. 1980 márciusában lemondott Pedro Joaquín Chamorro özvegye, Violeta Chamorro, a Somoza elleni harc egyik nagy alakja, és csakhamar egy másik vezető, Adolfo Robelo is követte a példáját. Egyebek közt ahhoz nem voltak hajlandók hozzájárulni, hogy az FSLN rátegye a kezét az államtanácsra.

Amíg ez a politikai válság tartott, a most már FSLN-ellenőrzés alatt álló junta megszervezte a titkosrendőrséget. Fegyveres erőket is létrehoztak a sandinisták: 1979-ben még csak 6000 gerillaharcossal számolhattak, tíz év múlva már 75 000 főnyi hadseregük lett.

1980-ban bevezették a katonai szolgálatot: tizenhéttől harmincöt éves korig mozgósíthatók a férfiak, és állíthatók az 1980 decemberében megalakult katonai bíróságok elé. Ha nem kapott katonai kiképzést, egyeden diák sem remélhette, hogy oklevelet szerez. Erre a hadseregre várt az a feladat, hogy valóra váltson egy diadalmámorban fogant álmot: a közép-amerikai gerillák győzelemsorozatát, először is mindjárt Salvadorban. 1981 januárjában már azt jelezték a salvadori hatóságok, hogy sandinista harcosok szivárogtak be salvadori területre.

Az új hatalom rendkívüli bíróságokat hozott létre. Az 1979. december 5-i 185-ös számú rendelet különleges vádtanácsokat állított fel, hogy azok tárgyalják a nemzeti gárda egykori tagjainak és Somoza civil párthíveinek ügyét. A sandinisták úgy akarták elbírálni a „somozista bűntetteket", ahogy a castroisták bírálták el a „Batista-féle bűntetteket". A vád tárgyát alkotó bűncselekmények idején érvényben lévő büntető törvénykönyv alapján fogták ugyan perbe a vádlottakat, de a rendkívüli bíróságok nem a közönséges igazságszolgáltatási rendszer szerint működtek, és a fellebbezési eljárások csakis ugyanazoknak a fórumoknak a fellebbviteli bíróságai elé kerülhettek. Ezzel a kivédhetetlen fogással különleges igazságszolgáltatást léptettek életbe, a közönséges bíráskodási gépezet mellett. Tele voltak az eljárások szabálytalansággal. Így néha mindenféle kézzelfogható bizonyíték nélkül is ténynek tekintettek bűncselekményeket. A bírák egyáltalán nem vették figyelembe az ártatlanság vélelmét, és gyakran nem az egyéni bűnösség bizonyítékára, hanem a kollektív felelősség fogalmára támaszkodtak az ítéletek. Olykor úgy ítéltek el embereket, hogy a legcsekélyebb bizonyíték sem tanúsította még a leghalványabban sem, hogy bűncselekmény történt.

Csakis hatásos eszköz birtokában lehetett kiépíteni egy ilyen megtorló rendszert. A belügyminisztérium 15 000 főnyi csapatai gyorsan behálózták az országot. De az egyik szolgálat - a Direcci-ón General de Seguridad del Estado (DGSE) - azt a külön feladatot kapta, hogy politikai rendőrség legyen. A DGSE a GII kubai ügynökeitől kapott kiképzést, és közvetlenül a belügyminisztérium alá tartozott. Politikai ügyekben a DGSE dolga volt a letartóztatás és a foglyok kihallgatása; ilyenkor a kubai és keletnémet szakértőktől tanult „tiszta kínzást" alkalmazták. Távoli tájak falvaiban gyakran a hadsereg egységei tartóztattak le gyanús polgári személyeket, és napokig fogva tartották őket katonai

táborokban, csak utána adták át őket a DGSE-nek. Főleg az El Chipote fogházban zajlottak le a kihallgatások, a „Germán Pomares” katonai körletben, a Loma de Tiscapa tűzhányó lejtőjén, épp a managuai Intercontinental szálló mögött. A keresztényszocialista párt két tagja. Jósé Rodríguez és Juana Blandón azt állítja, hogy szokásos volt a családtagokkal való zsarolás és az, hogy nem hagyták huzamosan aludni a rabokat. Megalázó bánásmód is járta az állambiztonságnál. Kocka alakú, parányi és sötét zárkában, úgynevezett chiquitákban (kicsikben) is tartottak foglyokat. Alig volt egy négyzetméter a padlat alapterülete, le sem ülhetett ilyen zárkában az ember. Vaksötét volt benne, és nem volt sem szellőzés, sem illemhely. Néha több mint egy hétig sínylődött ott a rab magában. Éjjel-nappal, bármikor kihallgatásra vihették. Olykor fegyverrel fenyegették, hogy végeznek vele, színlelt kivégzéseket is rendeztek. Bizonyos őrizetesek nem kaptak élelmet és vizet a letartóztatásuk után. Pár napi fogság úgy elgyöngítette őket testileg, hogy végül is sokuk magára terhelő, hazug vallomásokat írt alá.

1982. március 15-én a junta kihirdette az ostromállapotot, így lehetővé vált számára, hogy bezárja a független rádióállomásokat, felfüggessze a gyülekezési jogot, korlátozza a szakszervezeti szabadságjogokat, mert a szervezetek nem voltak hajlandók a hatalom kiszolgálóivá lenni, hiszen az csak a rendszer megszilárdítására akarta szorítani a szerepüket. Mindehhez még a protestáns vallási kisebbségek (a Morva testvérek vagy Jehova tanúi) üldözése is járul. Az Amnesty International becslése szerint 1982 júniusában több mint 4000 rab volt, köztük sok Somoza-gárdista, de sok száz politikai fogoly is. Az Emberjogi Bizottság 1982 végén kelt első felmérése egy még súlyosabb jelenségre hívja fel a figyelmet: arra, hogy sok letartóztatott „ellenforradalmár” „eltűnik”, és „szökési kísérlet közben” életét veszti.

Az elnyomó rendszer kiépítésével együtt a túlzott gazdasági központosítás útján is elindult a rezsim: az állam ellenőrizte a termelőeszközök mintegy 50%-át. Az egész országnak el kellett fogadnia az FSLN erőltette társadalomképet. A fiatal sandinista hatalom, kubai mintára, teletömte az országot tömegszervezettel. Minden kerületnek megvolt a sandinizmus-védelmi bizottsága (CDS), amelynek ugyanaz volt a szerepe, mint a kubai CDR-eknek: hogy nyilvántartásba vegyék az országot, és szemmel tartsák a lakosságot. Több gyerek jutott iskolába, mint Somoza alatt, és ténylegesen minden gyerek az úttörőszervezetekbe, a camilitók közé tartozott (Camilo Ortega emlékére hívták így őket, aki Daniel Ortega sandinista vezető fivére volt, és Masayában vesztette életét). A nőket, munkásokat és parasztokat is szoros FSLN-ellenőrzés alatt álló „társaságokba” kényszerítették. A politikai pártok semmilyen valóságos szabadságot sem élveztek. A sajtó csakhamar szájkosarat kapott, erős cenzúrának vetették alá az újságírókat. Gilles Bataillon tökéletesen jellemezte ezt a politikát: a sandinisták „az egész társadalmi és politikai tér elfoglalására” törekedtek.[14]

A sandinisták és az indiánok

Nicaragua atlanti partvidékén mintegy 150 000 - miskito, szumu vagy rama - indián él,

kreolokkal és ladinókkal együtt. A sandinista kormányzat csakhamar ezek ellen a közösségek ellen fordult, mert elszántan védelmezték a földjüket és a nyelvüket, és eladdig széles körű autonómiát élveztek: gyarmati korszakból örökölt adó- és katonai szolgálatmentességet. Letartóztatása után két hónappal, 1979 októberében meggyilkolták Lyster Athderset, az Al-promisu (a szövetség a miskitók és szumuk haladásáért) vezetőjét. 1981 elején letartóztatták a különféle törzseket tömörítő politikai szervezet, a Misura-sata országos vezetőit, és 1981. február 21-én az írás-olvasás oktatók ellen föllépő fegyveres erők megöltek hét, és megsebesítettek tizenhét miskitót. 1981. december 23-án a sandinista hadsereg Leimusban mészárolt le hetvenöt bányászt, akik az elmaradt munkabérüket követelték. Másnap még harmincöt bányász jutott ugyanerre a sorsra.

A sandinista politikának az volt a másik módszere, hogy kitelepíti a lakosságot, azzal az ürüggyel, hogy „megvédi őket a Hondurasban tanyázó régi Somoza-gárdisták fegyveres betöréseitől". A műveletek során elkövetett sok kilengésért a hadsereget terheli a felelősség. Ezerszámra menekültek Hondurasba az indiánok (a korabeli becslések szerint 7000 és 15 000 között volt a számuk), és szintén ezrével (14 000-en) kerültek börtönbe Nicaraguában. A sandinisták rálőttek a Coco folyón átkelő szökevényekre. Ez a háromszorosan is nyugtalanító helyzet - mészárlás, lakosság kitelepítés, külföldre való száműzés - jogosította fel Gilles Bataillon néprajzkutatót, hogy „fajirtó politikát" emlegessen.

Ez a tekintélyelvi fordulat állította szembe a managuai kormányzattal az indián törzseket: két gerillamozgalomba tömörültek, a Misurába és a Misura-satába. Vegyesen találunk bennük szumu, rama és miskito indiánokat, akiknek a közösségi életformája sehogy sem fért össze a managuai comandanték beolvasztó-egységesítő politikájával.

A felháborodott Edén Pastora így kiáltott fel a minisztertanácsban: „Hisz még maga a zsarnok Somoza is nyugton hagyta őket. Ő csak kizsákmányolta őket, de ti erőnek erejével proletársorba akarjátok dönteni az indiánokat!" Tomás Borge. az ízig-vérig maoista belügyminiszter azzal vágott vissza neki, hogy „a forradalom nem tűri a kivételezést".

A kormány döntötte el a dolgot: a sandinisták az erőszakos beolvasztást választották. 1982 márciusában kihirdették az ostromállapotot, és érvényben is maradt 1987-ig. 1982-től mintegy tízezer indiánt „telepített" az ország belsejébe a sandinista néphadsereg. Félelmes fegyverré vált akkor az éhség a rendszer kezében. Kimért eledelt osztogattak a kormánytisztviselők az ország közepén összevont indián közösségeknek. Hatalmi visszaélések, az emberi jogok kirívó megsértése és az indián falvak módszeres lerombolása jellemzik a sandinista hatalom első éveit az atlanti partvidéken.

Északtól délig, az egész ország hamar föllázadt a totalitárius hajlamú managuai önkényuralmi rendszer ellen. Újból kitört a polgárháború, az ország több részére is kiterjedt, olyanokra, mint északon Jinotega, Esteli, Nueva Segovia, a belvidéken Matagalpa és Boaco, délen meg Zelaya és Rio San Juan. 1981. július 9-én a nagy tekintélyű Zérus parancsnok - Edén Pastora védelmi miniszterhelyettes -is szakított az FSLN-nel, és elhagyta Nicaraguát. Ellenállás szerveződött a sandinisták ellen, amelyet

helytelenül „kontrának”, vagyis „ellenforradalminak” neveztek. Északon, a nicaraguai demokratikus erőben (FDN) egykori somozisták és igazi liberálisok harcoltak. Délen egykori sandinisták, a földjeik kollektivizálásának ellenálló parasztok és Hondurasba vagy Costa Ricába menekült indiánok alakították meg ebben az utőbbi országban a Demokratikus Forradalmi Szövetséget (ARDE), amelynek Alfonso Robelo volt a politikai vezetője és Edén Pastora a katonai parancsnoka.

Az állam úgy akart küzdeni az ellenzéki csoportok ellen, hogy 1983 áprilisában felállította a Somoza-ellenes népbíróságokat (TPA), amelyek azok fölött voltak hivatva ítélkezni, akik kapcsolatot tartottak fenn kontrákkal, vagy éppen részt vettek katonai akciókban. Olyan bűntettek is a TPA-ra tartoztak, mint a lázadás és a szabotázscselekmény. A kormány nevezte ki a TPA-k tagjait az FSLN-hez közel álló társaságokból. A gyakran csak hivatalból kijelölt védőügyvédek a szokásos formaságok elintézésével is beérték. A TPA-k rendszerint nem az igazságszolgáltatás és nem bíró előtt tett vallomásokat is elfogadtak bizonyítéknak. 1988-ban oszlatták fel a TPA-kat.

Kiszélesedett az új polgárháború. Az ország északi és déli részén 1982-től 1987-ig folytak a leghevesebb harcok, és mindkét oldalon követtek el túlkapásokat. A nicaraguai küzdelem is beleilleszkedett a kelet-nyugat szembenállásba. Kubaiak szervezték meg a sandinista néphadsereget, és annak minden egységében megtalálhatók voltak. Még a managuai minisztertanácsban is részt vettek, és Fidel Castro is hajlandó volt rá, hogy eljátssza a comandanték atyamesterének szerepét. Így Edén Pastora, aki akkor még nem vonult ellenzékbe, dermedt szemtanúja volt egy nem mindennapi jelenetnek Havannában. A sandinista kormány teljes számban fölsorakozik Fidel Castro irodájában, aki egyenként minden minisztert szemügyre vesz, és „tanácsokat” ad nekik, hogy kell irányítani a mezőgazdaságot, a védelmi tárcát vagy a belügyet. Managua teljesen Kubától függött. Egy időben Arnaldo Ochoa tábornok volt a kubai katonai tanácsadók főnöke. A terepen meg bolgárok, keletnémetek és palesztinok segítségével láttak hozzá a sandinisták, hogy egész vidékek lakosságát telepítsék át távoli tájakra.

1984-ben demokratikus látszatot, valami új jogalapot akart magának a kormány, ezért elnökválasztást rendezett. Bayardo Arce, az FSLN országos vezetőségének (kilenc közül az egyik) tagja különös élességgel világít rá a sandinisták szándékára egy 1984 májusában elmondott beszédében: „Véleményünk szerint arra kell fölhasználnunk ezt a választást, hogy a sandinizmusra szavazzanak az emberek, mert az imperializmus megbélyegezte sandinizmus itt a tét. Így tudjuk megmutatni, hogy, akárhogy is, emellett a totalitarizmus [a sandinizmus) mellett van a nicaraguai nép, hogy a marxizmus-leninizmus mellett van. [...] Most már arra kell gondolnunk, hogy véget kell vetnünk ennek az egész színjátéknak, a pluralizmusnak, annak, hogy van szocialista párt meg kommunista párt meg kereszténynszocialista párt meg szociáldemokrata párt; eddig szükségünk volt rájuk. De itt az idő, elég legyen belőlük...” És Bayardo Arce felszólította (szovjetbarát) nicaraguai szocialista párttag hallgatóságát, hogy egyesüljön egyetlen egységpártban.[15]

A sandinista párt martalócai, a turbák, garázdálkodása miatt Ar-turo Cruz konzervatív jelölt visszavonta a jelöltségét, azután már nem is volt meglepő, hogy Daniel Ortega nyerte meg a választást, ami nem járult hozzá az ellenségeskedés lecsillapításához.

1984-85-ben a hatalmon lévő rendszer nagy támadásokat indított az anti-sandínista ellenállók ellen. 1985-86-ban a Costa Rica-i határvidéken lendültek támadásba a managuai csapatok. Edén Pastora biztos népi támogatást élvezett, de abbahagyta a harcot 1986-ban, és visszavonult az embereivel Costa Ricába. 1985-től már a sandinista kommandók elözönlötte Miskito-föld is csak szórványos ellenállást tanúsított. A kontra erők és az „anti-sandinista ellenállók" szétszéledtek, de nem tűntek el egészen.

A kormány a kontrák támadásaival indokolta sok egyéni és politikai szabadságjog eltörlését. Ráadásul 1985. május l-jén zárlatot rendelt el az ország ellen az Egyesült Államok, igaz, hogy az európai országok magatartása ezt ellensúlyozta. Rohamosan nőtt az ország eladósodása, 1989-ben az infláció is tetőzött 36 000%-kal.

A kormány bevezette az élelmiszer-adagolást. A költségvetésnek mintegy 50%-át emésztették föl a katonai kiadások. Az állam képtelen volt kielégíteni a lakossági szükségleteket. Nem volt tej, nem volt hús. A háború elpusztította a kávéültetvényeket.

1984-86-ban faluhelyen kezdődtek letartóztatási hullámok. Az FSLN kiküldötte, Carlos Nuves Tellos azzal érvelt a megelőző tartós vizsgálati fogság mellett, hogy „szükség van rá, mert faluhelyen nehézségekbe ütközik a sok száz kihallgatás". Ellenzéki - liberális, szociáldemokrata, kereszténydemokrata - párttagokat és szakszervezeti tagokat tartóztattak le, mert úgy ítélték meg, hogy a tevékenységük „az ellenség malmára hajtja a vizet". A forradalom védelme nevében mind több letartóztatást rendelt el a DGSE. Fellebbezni meg sehová sem lehetett. Ennek az egyébként is erőszakos politikai rendőrségnek az is hatalmában állt, hogy letartóztasson és meghatározatlan ideig fogva tartson minden gyanús elemet, titokban, vádemelés nélkül. A rab fogva tartásának körülményeibe is beleszólása volt, megszabhatta, hogy a rab milyen kapcsolatot tarthat fenn az ügyvédjével vagy a hozzátartozóival. Némelyik őrizetes sohasem beszélhetett az ügyvédjével.

Bizonyos fogházakat a legszigorúbbak között emlegettek. Így a Las Tejasban úgy kellett állniuk a raboknak, hogy sem a lábukat, sem a karjukat nem hajlíthatták meg. Minden zárka egy kaptafára készült, nem volt bennük sem villany, sem illemhely. Kényszerhelyzetben akár hónapokig is ott tarthatták a rabokat. Emberjogvédelmi szervezetek sajtóhadjáratot indítottak ellenük, ezért 1989-ben lerombolták a chiquitákat. Az Amnesty International szerint kevés elhalálozást tartottak nyilván a DGSE-központokban. De Danilo Rosales és Salomón Tellevía - hivatalosan - „szívrohamban" halt meg. 1985-ben egy puskaaggyal vert rab, José Ángel Vilchis Tijerino szeme láttára halt meg egy súlyosan bántalmazott fogolytársa. Vidéken is hasonló túlkapásokat lepleztek le az Amnesty International és különféle, nem kormányzati szervezetek. A matagalpai Rio Blanco börtön egyik rabja azt mondta el, hogy huszadmagával volt bezárva egy olyan kis zárkába, hogy aludniuk is állva kellett. Egy másik öt napig nem kapott élelmet és vizet; csak úgy élte túl, hogy megitta a saját vizeletét. A „villanyozás" is mindennapos volt.

A büntetőrendszer a kubai mintát követi. A kubai szövegek hatásáról árulkodó kegyelmi törvény (1981. november 2.) a rab magatartását is számításba veszi, amikor esetleges szabadon bocsátásáról döntenek. Hamar kiderültek a törvény korlátai. Százával kaptak ugyan kegyelmet a különleges bíróságok elítélte rabok, de sohasem került sor az ítéletek módszeres fölülvizsgálatára.

Egy önmagában semmitmondó fogalommal, a „somozista bűntettel” indokolták a letartóztatásokat. Így 1989-ben csak 39 somozista káder volt az ellenforradalmi bűncselekményekért fogva tartott 1640 rab között. Különben az egykori Somoza-gárdisták száma még a kontrák legénységében sem haladta meg soha a 20%-ot. Pedig ez volt a sandinisták fő érve az ellenzékiek bebörtönzésekor. Több mint hatszázat tartottak fogva közülük a mintabörtönben. A bizonyítékhamisítás, vagy éppen az alaptalan vád jellemezte a sandinista „igazságszolgáltatás” első éveit.

1987-ben több mint 3700 politikai fogoly sínylődött a nicaraguai tömlöcökben. A Las Tejas központ hírhedt volt rossz bánásmódjáról. A foglyoknak le kellett vetkőzniük, kék rabruhát kellett ölteniük, csak utána kerültek be a DGSE zárkáiba. A parányi zárkákban betonfalba rögzített ágyak voltak. Nem volt ablakuk, csak egy vékony fénycsík szűrődött be az acélajtó fölött vágott keskeny szellőzőrácson keresztül, az világította meg őket.

Ehhez járult a visszailleszkedési program, munka által. Ötféle szabadságvesztés volt. Akiket - biztonsági okokból - alkalmatlannak találtak a munkaprogramokra, szigorított biztonsági körletekben őrizték. Csak negyvenöt naponként láthatták a családjukat, és hetenként csak hat órára hagyhatták el a zárkájukat. A visszailleszkedési programokban részt vevő rabok engedélyt kaptak fizetett munka végzésére. Havi egy házastársi és kéthetente egy hozzátartozói látogatáshoz volt joguk. Aki megfelelt a munkaprogram követelményeinek, áthelyezését kérhette egy kevésbé szigorú rendszerű, úgynevezett „félig nyílt” munkagazdaságba, majd utána azt is, hogy átkerüljön a „nyílt” rendszerbe.

1989-ben 630 rab volt a Cárcel Modelo mintafogházban, Managuától húsz kilométerre. Harmincnyolc egykori Somoza-gárdista külön részlegben töltötte a büntetését. A többi politikai fogoly tartományi börtönökben ült, olyan helyeken, mint Esteli, La Granja, Granada. Főleg a Cárcel Modelo bizonyos rabjai - ideológiai okokból - nem voltak hajlandók részt venni ilyenféle munkákban. Az ilyesminek aztán erőszak lett a vége. Az Amnesty International többször jelzett rossz bánásmódot tiltakozó mozgalmak és éhségsztrájkok után.

1987. augusztus 19-én megbotoztak a fegyőrök egy tucatnyi foglyot az El Chipotéban. A rabok „elektromos sokkolóbotok” használatára is panaszkodtak. 1989 februárjában a Cárcel Modelo 90 rabja éhségsztrájkkal tiltakozott a szigorú fogva tartás ellen. Harminc sztrájkolót szállítottak át az El Chipotéba, ahol - büntetésül - egyetlen zárkába zsúfolták be őket két napra, meztelenül. A többi börtönben is több rabot tartottak meztelenül, bilincsben, víz nélkül.

A kormány gerillatevékenység ürügyével telepítette ki a lakosságot, ha azzal gyanúsította, hogy rokonszenvez a fegyveres ellenzéki mozgalommal. A két tábor támadásai és ellentámadásai megnehezítik az embervesztesége elég pontos felmérését. De az tény, hogy azokon a vidékeken, ahol különösképpen heves harcok dúltak, több száz ellenzékit kivégeztek. A jelek szerint általánosan elterjedt módszer volt a mészárlás a hadsereg és a belügyminisztérium harci egységeiben. A minisztérium különleges csapatai Tomás Borge belügyminiszter alá tartoztak. Ezek feleltek meg a kubai Minint különleges erőinek.

Zelaya tartományból falusiak kivégzését jelezték. De nincsenek pontos számadataink róla. Általában meg voltak csonkítva a tetemek, a férfiakat kiherélték. Azzal gyanúsították

a legyilkolt parasztokat, hogy segítik a kontrák mozgalmát, vagy részt vesznek benne. Lerombolták a házaikat, az életben maradtakat meg kitelepítették. Mindezért a reguláris hadsereg katonái felelősek. A kormány a rémuralom segítségével akarta érvényesíteni a politikáját, és így fosztani meg támaszpontjaitól a fegyveres ellenzéket. Ha nem tudták kézre keríteni az ellenállókat, az ellenállók hozzátartozóin álltak bosszút a sandinisták. 1989 februárjában tucatnyi törvénytelen kivégzést állapított meg az Amnesty International, mégpedig Matagalpa és Jinotega tartományban. Hozzátartozók azonosították az áldozatok megcsonkított holttestét, az otthonuk közelében. Az egész háború alatt sok eltűnést tartanak nyilván; mind a DGSE embereinek a rovására írható. Egyszersmind a lakosságnak az ország belsejébe való kényszerű áttelepítése is folyamatban van. A miskito indiánok és a határvidéken lakó parasztok különösen megsínylették ezeket az „eltűnéseket". Az egyik tábor kegyetlensége felesel itt a másik tábor borzalmaival. Így a belügyminiszter habozás nélkül lőtt halomra Managuában bebörtönzött politikai foglyokat automata fegyverével.

A guatemalai Esquipulasban 1987 augusztusában aláírt megállapodás mégis elindította a békefolyamatot. 1987 szeptemberében megengedték, hogy újra megjelenjen a La Prensa című ellenzéki napilap. Ugyanabban az évben, október 7-én egyoldalú tűzszüneti megegyezést írtak alá három övezetben, Segovia, Jinotega és Zelaya tartományban. Több mint 2000 politikai foglyot bocsátottak szabadon, de 1990 februárjában még mindig volt 1200. 1988 márciusában közvetlen tárgyalások kezdődtek a kormány és az ellenzék közt Sapoában, Costa Ricában. 1989 júniusában, nyolc hónappal az elnökválasztás előtt a 12 000 főnyi anti-sandinista gerilla erők nagy része visszavonult hondurasi támaszpontjaira.

45-50 000 ezer körül van a háború okozta emberveszteség, ezek jó része civil. Legalább 400 000 nicaraguai menekült el hazájából Costa Ricába, Hondurasba vagy az Egyesült Államokba, közelebbről Miamiba vagy Kaliforniába.

A sandinisták képtelenek voltak tartósan meggyökereztetni az ideológiájukat, bel- és külföldön egyaránt harc folyt ellenük, magán az FSLN-en belül is viszályok ásták alá a rendszerüket, ezért kénytelenek voltak demokratikusan újra kockára tenni a hatalmukat. 1990. február 25-én a demokrata Violeta Chamorró asszonyt választották elnöknek, a szavazatok 54,7%-ával. Százhatvan évi függetlenség alatt most először ment végbe békésen a hatalomváltás. A békevágy fölülkerekedett az állandó hadiállapoton. Bármi volt is az oka - végre megértették, hogy milyen fontos a demokrácia, vagy csak meghajoltak az erőviszonyok előtt? -, tény, hogy a nicaraguai kommunisták - más kommunista hatalmakkal ellentétben - nem vonták le a terror logikájának végső következtetéseit, hogy mindenáron megőrizzék a hatalmat. De azért az is tény, hogy a politikai főhatalom és valóságtól elszakadt elméleteik gyakorlati megvalósításának vágyával eltelt sandinisták félrevittek egy véres diktatúra ellen vívott jogos harcot, és kirobbantottak egy második polgárháborút, ami a demokrácia pillanatnyi háttérbe szorulásával és számos civil áldozattal járt.

Peru: a Fényes Ösvény véres „hosszú menetelése"

1980. május 17-én, az elnökválasztás napján Peru egy Fényes Ösvény nevű maoista

csoportocska első fegyveres akciójának színhelye volt. Ifjú aktivisták megkaparintották és elégették az urnákat

Chuschiban, ezzel jelezték, hogy elkezdődött a „népi háború”; de senki sem vette komolyan ezt a figyelmeztetést. Pár hét múlva arra ébredtek a főváros, Lima lakói, hogy kutyák lógnak a lámpaoszlopokon, és felirat is van rajtuk. Teng Hsziao-ping „revizionista” kínai vezető nevével, akit a kulturális forradalom elárulásával vádoltak. Honnan került elő ez a hátborzongató módszerekkel élő, furcsa politikai csoport?

Peruban különösképpen mozgalmas volt a hetvenes évek vége; 1977 és 1979 között hat általános sztrájk követte egymást, és tömeges megmozdulások előzték meg mindegyiket olyan főbb vidéki városokban, mint Ayacucho, Cuzco, Huancayo, Arequipa, de még Pucallpában is. Ezekből nőttek ki a követelések köré szerveződő, igen széles védelmi frontok. Egy idő óta már volt ilyenféle szervezet Ayacuchóban; ez lett a Fényes Ösvény csírája. Kecsua nyelven azt jelenti Ayacucho, hogy „halottzug”; Peru egyik legmostohább vidéke ez a táj: a földeknek csak 5%-a művelhető, 500 francia frank az egy főre jutó évi átlagjövedelem, és negyvenöt év a várható életkor. 20%-kal tartja itt a csúcsot a gyermekhalandóság, pedig egész Peruban ez „csak” 11%. Itt, a társadalmi reménytelenség talaján vert gyökeret a Fényes Ösvény.

1959 óta különösen tevékeny egyetemi központ is Ayacucho. Csecsemőgondozást, alkalmazott embertant, mezőgazdasági-műszaki ismeretekét oktatnak. Csakhamar megalakult egy forradalmi ifjúsági front, amely fontos szerepet töltött be a kar életében. Szemellenzős kommunisták, guevaristák, maoisták vívtak ádáz küzdelmet a diákság vezetéséért. A hatvanas évek elejétől egy fiatal maoista aktivista, a filozófiatanár Abimael Guzmán játszotta benne a főszerepet.

Ez a hallgatag fiatalember, Abimael Guzmán Limában született, 1934. december 6-án, és kitűnően végezte el tanulmányait. 1958-ban lett a kommunista párt tagja, és hamar feltűnést keltett szónoki képességeivel. 1965-ben ő is részt vett a perui kommunista pártból a nagy kínai-szovjet szakítás után kiváló Bandera Roja (Vörös Zászló) nevű kommunista csoport létrehozásában. Némelyek szerint járt Kínában, mások szerint nem.[16] 1966-ban a kormány bezárta az egyetemet a felkelésszerű zavargások miatt. Akkor a Bandera Roja maoistái létrehozták az ayacuchói népvédelmi frontot. Guzmán pedig 1967 óta a fegyveres harc kirobbantásán munkálkodott. 1969 júniusában részt vett Octavio Cabrera Rocha alprefektus elrablásában, Ayacucho tartomány északi részén, Huertában. 1970-ben börtönbe került az állam biztonsága ellen elkövetett bűncselekmény miatt, de pár hónap múlva szabadlábra helyezték. 1971-ben, a Bandera Roja IV. értekezletén megint szakadásra került sor, ekkor alakult az újabb kommunista csoport: a Fényes Ösvény. José Carlos Mariáteguitől[17] kölcsönözték ezt a nevet, aki ezt írta: „A marxizmus-leninizmus nyitja majd meg a forradalom fényes ösvényét.” Rajonganak Guzmánért az aktivisták, csak úgy hívják, hogy „a marxizmus negyedik kardja” (Marx, Lenin és Mao után). Vargas Llosa így elemzi Guzmán forradalmi „tervét”: „Őszerinte az a Peru, amelyet José Carlos Mariátegui írt le a húszas években, lényegileg azonos azzal a kínai valósággal, amelyet Mao elemzett akkoriban -»félfeudális és félgyarmati« társadalom - és csakis a kínai forradalom stratégiájához hasonló stratégia segítségével fog felszabadulni; olyan hosszú népi háborúban, amely, a falura

támaszkodva, »megostromolja« a várost. [...] Sztálin Oroszországa, a »négyek bandájának kulturális forradalma és Pol Pot kambodzsai rendszere a szocializmus Guzmán vállalta mintája.”[18]

1972 és 1979 között a Fényes Ösvény, minden jel szerint, a diákszervezetekért folyó harcra szorítkozott. Megnyerte a limai San Martin de Torres Műszaki Egyetem diákjainak támogatását. Mélyen beépült az elemi iskolai tanerők szakszervezetébe, és a parasztvidéki gerillaoszlopokban sok volt a tanító. 1977 végén Guzmán illegalitásba vonult. Ezután tetőzött egy 1978-ban elkezdődött folyamat: 1980. március 17-én, a második teljes ülésén a maoista párt a fegyveres harc mellett döntött. Az Ösvény harcosai Carlos Mezzich többé-kevésbé trockista embereivel és a Pukallacta csoport maoista szakadárjaival is kiegészültek. Ütött a fegyveres harc órája, ezért volt a chuschi akció, majd utána, 1980. december 23-án Benigno Medina földbirtokos meggyilkolása, az első „népítéleti” eset. Az eredetileg két-háromszáz emberből álló Ösvény módszeresen eltette láb alól a tehetős osztályok képviselőit és a rendfenntartó erők tagjait.

1981-ben a totosi, San José de Secce-i és quincai rendőrőrsöt támadták meg. 1982 augusztusában a maoisták rohammal vették be a vieca-huamáni rendőrállomást, és megöltek hat gerillaelhárító rendőrt (sinchit - ez a kecsua szó azt jelenti, hogy vitéz, bátor), tizenöt másik meg futásnak eredt vagy fogságba esett. Nem élveztek külföldi támogatást, ezért a gerillák rendőrségi készletekből szereztek fegyvert, és ipartelepekről robbanószert, mert bányásztáborhelyeket is habozás nélkül megtámadtak. A hagyományos parittyával, a ma-rakával elhajított dinamitrúd lett a kedvenc fegyverük. Ezeken a támadásokon kívül sok merényletet is elkövettek,[19] középületek, villanyvezetékek és hidak ellen. Jól beépültek Ayacuchóba, a kommandók meg is rohanták a várost 1982 márciusában, megtámadták a börtönt, és kiszabadítottak 297 (politikai és közbűntényes) rabot. A támadás aprólékos előkészítése, a városba való beszivárgás, a rendőrlaktanyák; ellen intézett összehangolt támadások arra vallottak, hogy már jó ideje kitanulták a felforgatást.

A Fényes Ösvény konokul rombolta az állam létesítette berendezéseket és infrastruktúrát, hogy lerakja a maga „népi kommunáinak” alapjait. Így 1982 augusztusában egy kommandó szétdúlta az allpahacai mezőgazdasági kutató- és kísérleti központot: az állatokat lelőtték, a gépeket fölgyújtották. Egy év múlva a tevefélékkel (lámával, guanakóval, alpakával) foglalkozó Technikai Kutatóintézet vált a lángok martalékává. Mellesleg a kapitalista korrupció letéteményeseinek tartott mérnököket és technikusokat is lemészárolták. Így Tino Alansaya tervirányítót is meggyilkolták, tetemét pedig fölrobbantották dinamittal. A gerillák úgy mentegetőztek, hogy kijelentették: „a bürokratikus-feudális állam ügynöke volt!” Nyolc év alatt hatvan mérnököt gyilkoltak meg faluhelyen. A nem kormányzati szervekkel való együttműködőket sem kímélték: 1988-ban az AID munkatársát, az amerikai Constantin Gregoryt végezte ki az Ösvény. Ugyanabban az évben, december 4-én két francia munkatársat mészároltak le.

Állítólag Guzmán kijelentette: „A Forradalom diadala egymillió halottba fog kerülni!” (akkor tizenkilencmillió lakosa volt Perunak). Ennek az elvnek a szellemében a maoisták minden gyűlölt politikai és társadalmi természetű jelképet ki akartak irtani. 1982 januárjában a tanítványaik előtt végeztek ki két tanítót. Néhány hónap múlva 67 „árulót”

öltek meg nyilvánosan, egy „népítélet” keretében. Eleinte meg sem rázta az adóterhek alatt roskadozó és uzsorakölcsönökkel fojtogatott parasztokat a nagybirtokosok és más földtulajdonosok kivégzése. Ezzel szemben a kispolgárság és a kereskedők likvidálása egy sor kedvezménytől (elviselhető kamatozású hitelektől, munkától, különféle támogatásoktól) fosztotta meg őket. A gerillák forradalmi tisztaságra törekedtek, meg aztán meg is akarták alapozni a zsarnokságukat, ezért a fennsíkokon garázdálkodó abigeo (jószágtolvaj) bandákat is megtizedelték. Pusztán taktikai jellegű volt ez a bűnözés elleni küzdelem, és 1983-ban az huá-nucói kábítószer kereskedőkkel is együttműködést kezdett az Ösvény.

Nemzetiségi küzdelmek dúlta vidékeken ügyesen szította az Ösvény a limai központi hatalom - ahogy Gonzalo elnök (Guzmán) szívesen emlegeti; „a gyűlölt gyarmati múlt maradványa” - iránt táplált gyűlöletet. Az Ösvény az indiánság védelmezőjének szerepében tetszelgett - ahogy Pol Pot is az angkori idők khmer tisztaságát emlegette -, sikerült is némi rokonszenvet támasztania vele maga iránt bizonyos indián törzsek körében, de azok egyre kevésbé tudták elviselni a maoista erőszakosságot. 1989-ben erőszakkal toboroztak az asanínkák közt, Felső-Amazóniában: vagy beálltak az indiánok gerillának, vagy elkergették őket. Huszonötezren vették be magukat az őserdőbe, végül a hadsereg védelme alá helyezték őket.

Ayacucho maoista megtorlásnak kitett vidéke új erkölcsi rendbe kényszerült: az örömlányokat kopaszra nyírták, a kikapós férjeket és az iszákosokat megkorbácsolták, az okvetetlenkedőknek sarlót-kalapácsot borotváltak bele a szőrös bőrfelületükbe, az ünnepeket meg, ezeket a kártékony dolgokat, eltörölték. Öt „politikai megbízott” állt a közösségeket irányító „népi bizottságok” élén; ez a piramis-szerkezet jellemezte az Ösvény politikai-katonai szervezetét. Több bizottság alkotott egy alapszervet, az pedig egy hét-tizenegy tagból álló főpillérnek volt alárendelve. A politikai megbízottak irányítása alatt falu- és termelésszervezéssel foglalkozó megbízottak működtek. Ezek szervezték a közös munkákat a „felszabadított övezetekben”. Vonakodást nem tűrtek, a legcsekélyebb ellenkezést is nyomban halállal büntették. Az önellátás politikáját választotta az Ösvény, lerombolta a hidakat, hogy elvágja a parasztvidékeket a városoktól; ezzel már eleve kiváltotta a parasztság heves tiltakozását. Az Ösvény gyerekeket is besorozott erőszakkal, így akarta kézben tartani a lakosságot és zsarolni a szülőket.

Eleinte különleges kommandókat (sinchiket) és tengerészgyalogságot vetett be a kormány a terrorizmus ellen. Hiába. 1983-84-ben támadó fordulatot vett a „népi háború”. 1983 áprilisában az Ösvény ötven gerillája megrohanta Luconamancát, fejszével, késsel mészárolt le harminckét „árulót” és más személyeket is, akik menekülni próbáltak. Hatvanhét halott, köztük négy gyerek volt az akció teljes mérlege. Ezzel a mészárlással akarta az Ösvény a hatóságok értésére adni, hogy nem ismer irgalmat. Sorozatosan a hatalom képviselői ellen támadtak. 1983 novemberében meggyilkolták Cer-ro de Pasco bányaközpont polgármesterét, és dinamittal felrobbantották a holttestét. Több polgármester és polgármesterhelyettes úgy érezte, hogy magára hagyta őket a hatóság, ezért lemondott, a papok pedig elmenekültek.

1982-ben kétszáz halottat követelt a háború. 1983-ban meg kellett szorozni ezt a

számot tízzel. 1984-ben több mint kétezerhatszázra rúgott a terrorcselekmények száma. Több mint négyszáz katona és rendőr vesztette életét az akciókban. A hadsereg túlkapásokkal válaszolt az Ösvény bűntetteire. 1986 júniusában három limai börtönben is zendülést robbantottak ki az aktivisták, valószínűleg azért, hogy a városokra is kiterjesszék a háborút; vad megtorlás következett utána: több mint kétszáz halottat számoltak össze. Nem sikerült a maoistáknak tartósan beépülniük a jól szervezett bányászszakszervezetekbe és a szilárd társulási szerkezetű barriókoa. (lakónegyedekbe). Az Ösvény úgy akarta megmenteni a maradék hitelét, hogy a hatalmon lévő többségi pártra, az APRÁ-ra[20] összpontosította a csapásait. 1985-ben hét apristát öltek meg és vetettek alá a besúgóknak kijáró csonkításnak; levágták a fülét, kivágták a nyelvét, és kiszúrták a szemét. Ugyanabban az évben új arcvonalat is nyitott az Ösvény Punóban. La Libertad tartomány több megyéjére, Huánuco és La Mar tartományra, Felső-Amazóniára is átterjedt a gerillaharc. Cuzco és Arequipa városa villanyerőművek ellen elkövetett plasztikbombás merényletek színhelye lett. 1984 júniusában egy tisztaólmot szállító vonatot, utána hamarosan egy rézszállító vonatot siklattak ki a maoisták. 1984-ben szükségállapotot hirdettek ki Peru 146 körzete közül tízben.

Eleinte megtorlással akarta féken tartani a hadsereg ezt az erőszakot: a vezérkar megígérte, hogy három megölt gerilla is lesz minden hatvan meggyilkolt paraszt között. Ez a politika kezdetben a maoisták felé taszította a tétovákat. A kilencvenes évek elején már változtatott a kormány: már nem ellenségnek, hanem szövetségesnek tekintette a parasztokat. Átalakították a katonai rangrendet, és a legénység gondosabb toborzása lehetővé tette, hogy előtérbe kerüljön a parasztsággal való együttműködés. De az Ösvény is finomított a taktikáján; a maoista csoport III. értekezlete négy harci formát határozott meg, éspedig ezeket: gerillaháború, szabotázs, irányított terrorizmus és olyanféle lélektani hadviselés, mint a mezőgazdasági vásárok megtámadása.

Egyszer elhajlási hullám indult el a párt soraiban; gyorsan véget is ért, de azért a „polgári vonalas árulók” kivégzése követte nyomon. Az Ösvény munkatáborokat létesített Amazóniában, hogy megbüntesse a „népi erők” árulóit. 1987-ben háromszáz kiéhezett nő, gyerek és öregember szökött meg sikeresen erről a „perui gu-lagról”, és eljutottak Belénbe, az őserdő szélére. 1983-ban kényszermunkára fogott parasztok hagyták el az Ösvény kezén lévő területeket, mert arra kötelezték a peónokat (zselléreket), hogy műveljék a földet és a kokamezőket, élelemmel lássák el a gerilla hadoszlopokat. Sok újszülött lelte halálát a fennsíkokon, aki pedig szökni próbált, rendszerint agyonlőtték. Ott, a táborokba zárva, a Gonzalo elnök szövegeit tanulmányozó tanfolyamokon csakhamar megismerkedtek a rabok az éhezéssel. Az az ötszáz rab is így járt egy táborban, Convención környékén.

1983 szeptemberében érte el az első sikerét a rendőrség, amikor letartóztatta Carlos Mezzichet, Guzmán vezérkarának egyik vezetőjét. Az Ösvény képtelen volt javítani a parasztság sorsán, a paraszttömegek meg belefáradtak a kegyetlenségébe, és sehogy sem hajlottak a guzmáni forradalomra. Ráadásul más politikai mozgalmak is harcoltak az Ösvény ellen. Az erős szakszervezeti alapokra támaszkodó egyesült baloldal sikeresen állt ellen az Ösvény beszivárgási kísérleteinek, amely végeredményben sokkal jobban értett a véres és sietős módszerekhez, mint az együttműködéshez vagy a közösségi munkához.

Tény, hogy 1988-89-ben Lima és Cuzco az Ösvény közvetlen céltáblája, a bódévárosok pedig a forradalmi kultúra forrpontjai lettek, Gonzalo elnök utasítása értelmében: „A bódévárosokban kell megvetnünk a lábunkat, és a proletariátust kell megtennünk vezetőnknek!”. Ekkor látott hozzá az Ösvény a szegénynegyedek föltérképezéséhez és az ellenszegülők kiirtásához. Beépültek az aktivistái bizonyos jótékony célú szervezetekbe, így a Perui Népi Segélybe. Valójában a klasszikus marxista baloldal városi gyökérzetét akarta kitépni a maoista csoport. A szakszervezetek megkaparintására irányuló kísérlet után ennek is csak kudarc lett a vége. Ráadásul, az Ösvény az MRTA (Movimiento Revoluci-onario Tupac Amaru - Tupak Amaru Forradalmi Mozgalom) fegyvereseivel is összeakadt ezen az úton. Hallatlanul heves összecsapásokra került sor közöttük. 1990-ben 1584 polgári személy és 1542 lázadó lelte halálát. Az MRTA megtépázta, a hadsereg is elverte rajta a port, így indult el az Ösvény lefelé a lejtőn.

1992. szeptember 12-én és 13-án letartóztatták Guzmánt és a helyettesét, Elena Iparraguirrét. Pár hét múlva a szervezet harmadik embere, Oscar Alberto Ramírez is rendőrkézre került. 1993. március 2-án az Ösvény katonai vezetője. Margot Domínguez (mozgalmi nevén Edith) jutott a letartóztatás sorsára. Végül, 1995 márciusában egy Margie Clavo Peralta vezette harmincfőnyi gerillaosztagot szórtak szét a biztonsági szolgálatok. De úgy megnőtt a személyi állománya, hogy a Fényes Ösvénynek 1995-ben még mindig 25 000 tagja, köztük 3000-5000 „rendes” tagja lehetett.

Nem vált valóra Guzmán jövendölése. Peru nem fulladt bele önnön vérébe.[21] Bizonyos források szerint a Fényes Ösvény 25 00030 000 ember halálát okozta. A vidéki gyerekek drága árat fizettek az Ösvény polgárháborújának terrorizmusáért: 1980 és 1991 között 1000 gyereket öltek meg, és körülbelül 3 000-et nyomorítottak meg a merényletek. A háborús övezetekben a családok szétszóródása is magára hagyott mintegy 50 000 gyereket, és köztük sokan árván is maradtak.

Yves Santamaria

AFROKOMMUNIZMUS - ETIÓPIA, ANGOLA, MOZAMBIK

A közvélemény szemében az volt a kapcsolat a „tengerentúl” és a kommunista mozgalom között, hogy ez az utóbbi támogatást nyújtott a gyarmatosítás ellenes küzdelmekhez, de később a hidegháború világméretű összefüggésekbe állította a küzdelem tétjeit: Washington gyarmatosítás ellenes törekvéseivel szemben a IV. Francia Köztársaság azt igyekezett megértetni, hogy a bennszülött nacionalistáknak tett minden engedmény ipso facto bátorítás a moszkvai becsvágyaknak, hiszen, ahogy a Leninnek tulajdonított mondás tartja: keletről nézve Algíron át vezet az út Párizsba. Csak az amerikaiak 1975-ös vietnami veresége nyomán bekövetkező el-hidegülés, az egykori portugál-afrikai és etiópiai szovjetbarát rendszerek uralomra jutása után bukkant fel - két vadul egzotikus és mégis olyannyira ismerős tényező, Afrika és a kommunizmus kényes összefonódásában - egy olyan újdonság gondolata, amely nem korlátozódik a geopolitikai

környezetre. Azon túl, hogy a szocialista tábor esetleg rátehette a kezét a Nyugat számára létfontosságúnak tartott területekre - a jelek szerint - a kommunizmus -távolról sem a fejletlenség fölülmúlhatatlan gyógyszerét kínálva a harmadik világnak - megint rámérte a helyi népességekre azokat a büntetéseket, amelyekkel már előbb világszerte sújtott más népeket, mert nem hatotta át őket eléggé a történelem által őrájuk, az októberi forradalom örököseire bízott küldetés tudata.

Kommunizmus afrikai tükörben

„Fekete khmerek”: ezt a nevet akasztották a polpotista hajlamokkal gyanúsított (tuszi) ruandai hazafias front embereire még 1989-ben, alighogy leomlott a berlini fal. De azért a vezetőjük, Paul Kagamé sem szabadulhatott attól a névtől, hogy „Amerikai”; francia vezetők adták neki, akik tudták róla, hogy az Egyesült Államokban tanult, és akik mindig éberen figyelték az angolszász mesterkedéseket az afrikai porondon.[22] Ha tetszik, gátlás, de még manapság is a Nagy Tavak vidéke okozza a legnagyobb fejtörést az afrikai politika megfigyelőinek és gyakorlati résztvevőinek egyaránt: a „fekete” földrész kivételes hely nyugati politikai szellemképek kivetítésére. Hát lehet ilyen körülmények között, jámborul, „afrikai kommunizmusról” beszélni, ha nem akarunk a nemzeti elfogultság bűnébe esni, hiszen még maga Joaquim Chissano mozambiki elnök sem habozott elismerni - amikor Kelet-Európában megroggyant a történelem -, hogy határozottan „kezd meggyűlni a bajunk ezzel a marxizmussal”?[23] Csakugyan, ha arról vitázunk, hogy hitelesen csatlakoztak-e az afrikaiak a kommunista világhoz, ez a vita kísértetiesen hasonlít azokhoz, amelyeket az ilyenféle késhegyig menő szóváltásokat kedvelők folytathattak nagy hevesen a földkerekség más területeiről. Végül is, ha De Gaulle tábornoknak mindig megmaradt a Szovjetunió a kedves és hatalmas Oroszországnak, akkor miért ne lehetne az MPLA (Movimento Popular de Libertagao de Angola - Angolai Népi Felszabadítási Mozgalom) a kreol-indiai-mbundu nemzetiségi keverés „marxista-leninista” kifejezése, vagyis annak nyugati használatra szánt lefordítása? Ami pedig azt illeti, hogy elvitassuk Mengisztutól, a „vörös négustól” azt a méltóságot, hogy „kommunista”, tudjuk, hogy milyen lelkiismeretesen megtagadták ezt a minősítést Sztálintól a marxista szélsőbal jelentős körei, amelyeknek nem a trockisták képviselik a legkevésbé befolyásos alváltozatát.

Szorítkozzunk hát csak annak a ténynek a tudomásulvételére, hogy a most vizsgált egész időszakban (lényegében 1974-től 1991-ig) sem a résztvevők, sem azok ellenfelei, és még kevésbé a hitelesítő fórum, vagyis a Szovjetunió és a nemzetközi kommunista mozgalom nem vonták kétségbe, hogy az itt említett pártok, államok és rendszerek komolyan hivatkoztak Marxra, a bolsevizmusra és a Szovjetunióra. Igaz. csak egy kisebbség tartozott szervezetileg is a kommunista táborhoz: szovjet becslések szerint 1939-ben 5000 kommunista volt egész Afrikában. majd. a hetvenes évek elején meg 60 000.[24] De sok, főleg európai példából tudhatjuk, hogy a leninista észjárás szerint csakis a hatalom ideológiai összeforrottsága számít (sokkal inkább, mint a rendszeré vagy az államé), és a hatalom eleve kevéssé érzékeny rá, hogy áthatotta-e már a kommunista kultúra a társadalmat. Az új vezetőknek, mihelyt a kezükbe került a kormányzás, gondjuk volt rá, hogy felosszák jelképesen a terepet, és mind több jelét adták, hogy szakítottak

azzal az „afrikai szocializmussal”, amely az első függetlenségi nyilatkozatok után virágzott ki az ötvenes-hatvanas években. Napnál világosabb az első hullám kudarcainak tanulsága: a Julius Nyerere irányította közösségi agrárpolitika (ujamaa) csak azért nem hozta meg Tanzániában a várt eredményeket, magyarázták a Frelimóban,[25] valamint az etió-piai szakértő körökben, mert nem volt eléggé „marxista-leninista” a TANU/ASP párt.[26] A „tudományos szocialista” sorvezető átvétele lehetővé tette az uralkodó elitnek, hogy elkerülje a „törzsiesedés” veszélyét, amely, szerintük, a nem tervezéses paraszti összefogás természetes folyománya. A hatalmon lévő erők eleve úgy fogták fel, hogy az állam építi a nemzetet - az európaiaktól sem volt idegen ez a minta -, ezért mint ilyet illesztették a nemzetet a nemzetközi közösségbe. Ha Mozambik fővárosában, Maputóban földet ért az ember, tudomásul kellett vennie, hogy „az emberiség [egyik] felszabadított területére” érkezett.[27]

Távolról sem az emberi jogok bármiféle megtagadására hívott fel a repülőtér homlokzatán fénylő jelmondat, inkább a kommunista akcióterv két alaptörekvését hirdette: antiimperializmust a fajgyűlölő Dél-Afrikával szemben, és beilleszkedést a kommunista világrendszerbe a szocialista államok oldalán. Akárcsak Angola és Etiópia, Mozambik is ott találta meg a helyét, a „szocialista irányultságú” országok sorában. Tény, hogy Hruscsov óta gondosan kicsiszolták osztályozó fogalmaikat a szovjet elemzők: megfelelő kifejezéskészlet használatát kényszerítette ki az új „haladó” nemzetek fölbukkanása, most már azoknak a nemzeteknek is helyet kellett találniuk, amelyek eltávolodtak ugyan a „kapitalista úttól”, de mégsem akaszthatták ki a „szocialista” cégért (mint Kuba vagy Vietnam).[28] Ténylegesen biztosítékot jelentett ez a cégér a Szovjetunió részéről, olyan kötelezettségvállalást, amelynek a jelek szerint nem volt biztosítva a megtérülése az afrikai színtéren. Következésképpen, a szocialista irányultságú államoknak lényegében a saját erőforrásaikra és nyugati pénzsegélyekre kellett támaszkodniuk, ha meg akarták teremteni a fejlődésük anyagi alapjait. Ami az együttműködés katonai részét illeti, az már beletartozik a „vörös imperializmus” régi hagyományaiba: a kommunista internacionálé már a kezdet kezdetén kidolgozta a kötelező proletár segítségnyújtás el-méletét.[29] A katonai technikaátadás terén a szovjet ügyfélkör messze meghaladta Afrikában a tanulmányunk tárgyát alkotó három államot, de ez a három volt annak fő haszonélvezője. Az egyik világrendszerbe való mély beágyazottság pedig azt tette lehetővé a három ország vezetőségének, hogy a kommunista világtömb megkülönböztetett anyagi támogatását élvezze: 8850 szovjet tanácsadó működött az egész földrészen, ezenkívül 1988-ban 53 900 kubai is jelen volt, de az nem ismeretes, hogy az illető állambiztonsági szolgálatoknál nagy becsben tartott keletnémet szakértők hányan voltak.[30]

Igaz, abban, hogy az angolai MPLA, a mozambiki Frelimo és az etiópiai Derg/PTE átvette a marxista-leninista beszédmódot, azt a folyamatot fedezhetjük föl, amelyet az ókortörténészek „átértelmezés” néven ismernek, s amelynek jóvoltából római öltözékben is hosszú halhatatlanságra tettek szert a gall istenek. Az is tény, hogy nem okvetlenül egyirányú ez az „eszközesítés”, és hogy például az etióp császári bürokrácia sikeresen fordította a maga hasznára a csakugyan létező kommunista szerkezet központosító lehetőségeit. De bármilyen hatalmas is ez az átértelmező szerkezet, attól még létezett

Afrikában egy olyan felismerhető kommunista politika, amely mint olyan, hitelesítő ismérvek szilárd sorára támaszkodik. Sok ilyen ismérv, egyenként, más afrikai államok jellemzésére is használható, így mindjárt a többpártrendszer elutasítása, az élcsapatjelleg fogalmával párosulva, amely erény csakis a hatalmon lévő csoportnak van fenntartva. Moszkva mégis csak az (angolai) MPLA-Munkapártnak, a (mozambiki) Frelimo-dolgozók pártjának és a Kongói Munkapártnak állította ki a „forradalmi elméletre támaszkodó élcsapat-pártot" megillető bizonyítványt; 1984-ben az Etiópiai Dolgozók Pártja is csatlakozott hozzájuk. Ugyanilyen általános ismérv a maffiás típusú „haspárti politika",[31] amelyben csak egyetlen személyes meggazdagodási forrás marad: ha - „burzsoá osztály" híján - az államra teszi rá az ember a kezét. Igaz, a kiváltságosok olyan fondorlata volt ez, amely távolról sem csak Afrika sajátja. Bizonyára annak hangsúlyozására is szorítkozhatnánk a vizsgált három rendszer kommunista sajátosságainak körülírásában, hogy mindegyik - és ugyanazzal a szóhasználattal - „új embert" akart létrehozni, és az Őslakos Igazság Minisztériumára bízta, hogy válogassa ki az ősi kultúrából, mi érdemel néprajziasítást, mi érdemel kiirtást.

Már csak azon kellene elgondolkodnunk, hogy az az elit, amely kezébe vette ezeknek az államoknak a vezetését, a XX. század ideológiai bazárjának miért éppen a marxista-leninista ideológiai részlegébe ment el bevásárolni.[32] Ha csak ezt próbáljuk megérteni, nincs kizárva, hogy a legfontosabb elem az a mámorító lehetőség, amelyet ez az elmélet kínált az erőszak szédítő alkalmazására. Ahogy Nyugaton mind láthatóbban tűnnek a kutatók szemébe a to-talitárius túlkapások és az 1914 és 1945 között Európában uralkodó „háborúkultusz" összefüggései, ugyanúgy Afrikában is egy olyan hosszú erőszakhagyományba illeszkedik a kommunista kaland, amelynek tanulmányozása csak most kezdi meghaladni az olyan sarkított szembeállításokat, mint gyarmatosítás előtti harmónia (vagy barbárság), gyarmatosító rend (vagy megtorlás) és függetlenség és/vagy újgyarmatosító kapzsiság nyomán támadt rendbomlás.[33] Tény, hogy távolról sem valami erőszak szigetecske volt a kommunista Afrika: a biafrai háború alatt Nigéria, a hutuk elkövette népirtással Ruanda is bőven adott okot rá, annak idején, hogy elkeseredjen az ember az embertársai miatt. De Etiópiának, Angolának és Mozambiknak még a viszályokon és a számokon túl is megvan a maguk bűnözési sajátossága, ha már csak azok miatt a - vidéken dúló erőszakos „falusiasítással", valamint az éhínség politikai felhasználásával jellemezhető - folyamatok miatt is, amelyekkel át akarták szabni a társadalom szövetét. Továbbá az ismert környezet csábításával is vonzzák ezek az országok a kommunizmus nem afrikanista szakkutatóját, mind a baloldaliság likvidálása és a párttisztogatások, mind pedig a nemzetiségi/faji, partizán- vagy vallási ellenzékkel való bánásmód tanulmányozása terén.

Szakszerűsödött ugyan az agitprop-tevékenység, mégis egyre nehezebben lehetett eltagadni a tömeggyilkosságokat a nemzetközi hírközlő hálózatok elől, ezért a felmentő fondorlatok felvirágzását idézte elő az afrikai kommunizmus bűnöző gyakorlata. Azok jóvoltából, akik hajlandók oszlatni a - különben „haladó" rendszerekre nehezedő célzatos - gyanút, a marxista-leninista állam minden kezdeményezése úgy tűnik fel, mint az ellenforradalmi erők lépéseire adott mérsékelt válasz. A francia forradalmi terror kapcsán régen támadt vita, amelyet újra felszított a bolsevik forradalom, vagyis a „körülmények

szülte zsarnokság”-ra való hivatkozás az afrikai környezetben a kommunisták sorain kívül is védőbeszédek tápanyagául szolgál. E tekintetben a három vizsgált állam körül Nyugaton támadt vita is elégséges volna, hogy igazolja a felvetésünket; még ha össze sem lehet hasonlítani azokkal a kisebb vitákkal, amelyek más szocialista irányultságú afrikai országok[34] körül gyűrűztek. Ugyanis Etiópiában, Mozambikban, de a Gonosz klasszikus alakzataihoz még Angolában is egy olyan környezet természeti erői adódnak (a múlt öröksége, az imperialista beavatkozó stratégia), amelynek mostohaságát a kommunista világ időnként szívesen hangsúlyozta, prométheuszi elképzelései szolgálatába állítva akár még az aszályt is. A csapadékmennyiség rendellenességeitől a súlyos nemzetiségi gondokig terjedő érvkészlet nem mindig tudott ellenállni annak a kísértésnek, hogy valami föltételezett afrikaiságnak rója föl az afrikai barbárságot. Pedig az afrikai társadalmak legalább annyira koruknak, mint amennyire adottságaiknak vannak kiszolgáltatva, ezért aztán semmiképp sem kerülhették volna el a totalitárius kivérzéseket.

A vörös császárság: Etiópia

1974. szeptember 12-én, amikor megszűnik az akkor nyolcvankét éves I. Hailé Szelasszié négusban testet öltő császárság, könnyűnek látszik a diagnózis megállapítása. Elgyöngítette a rendszert mind a négus utódjának személye körül uralkodó bizonytalanság, mind az olajárrobbanás, kimerítették a határviszályok és az élelemhiány, ellene fordultak a társadalmi modernizálódással létrejött városi rétegek, így nagyobb megrázkódtatások nélkül omlik össze. A bukott uralkodó[35] geopolitikai aggodalmainak gyümölcse, a hadsereg - amely 1950-ben az amerikaiak oldalán tüntette ki magát Koreában - átveszi az állam irányítását: 108 személyből áll a Derg (ideiglenes katonai kormányzó tanács), amelyben elmosódni látszanak az ideológiai ellentétek egy jelmondat mögött: Ethiopia tikdem (Etiópia mindenekelőtt). De csakhamar eloszlanak a félreértések. Az eritreai származású Amman Andom tábornokot állítják a kormány élére, a Szomália elleni háború hősét, de megölik november 22-ről 23-ára virradóra. Pár óra múlva 59 más személyiség kerül sorra: a bevált technika szerint, a liberális politikusok ugyanolyan sorsra jutnak, mint a régi rendhez kapcsolódó hagyománytisztelők. Most már az az ember határoz a Derg tagjainak sorsáról, akit júliusban tettek meg a Derg vezetőjének, és aki 1974. december 21-én nyíltan elindítja az országot a szocializmus útján: Mengisztu Hailé Mariam.

Még várat magára a volt elnök életrajzának megírása.[36] Emberünk a pária-szerepben tetszelgett, ki-kihasználta sötét bőrét és alacsony termetét (igaz, hogy magas sarokkal ellensúlyozta...), bariah-nak (rabszolgának) mutatta magát az amhara nemzetségi klikk (a császári rendszer krémje) előtt. Az anyja, egy igazi arisztokrata sarj révén azonban mégis közel férkőzhetett ehhez a kiváltságos környezethez. Fattyúgyerek volt (egy írástudatlan tizedes fia), de azért élvezte egy nagybátyja, a négus minisztere támogatását, akinek segítségével katonai pályára léphetett. Mengisztu azonban csak alapfokú iskolai képzésben részesült, és oklevél nélkül lépett be a szegény sorsú fiataloknak fenntartott holetai katonaiskola kapuján. De egy motorizált dandár parancsnokaként mégis kivívta tehetségével, hogy kétszer is ösztöndíjat kapjon Fort

Leavenworth-be (Texasba). Mohó hatalomvágy fűtötte, de tudomásunk szerint nem volt semmilyen elméleti fölkészültsége, így három évbe telt, mire fölülkerekedett vetélytársain: Sziszaje ezredesre „jobboldali” összeesküvés miatt csapott le, majd 1977. február 3-án Tafari Banti tábornokra és nyolc bajtársára került sor A legenda szerint Mengisztu egy 12,7-es géppisztollyal intézte el a „megalkuvókat” a Derg egyik emlékezetes vezetőségi ülésén.

Most már magára öltheti Etiópia legfőbb ura a császári díszeket az Addisz Abeba alapítása, 1886 után, II. Menelik építtette császári palotában, pár lépésnyire a parlamenttől.[37] Semmi sincs abban a szakavatott hírveréssel népszerűsített, könyörtelen parancsoló modorában, ami meglephetné a néhai „királyok királyának” alattvalóit. Most már biztos fegyvertárs a szocialista tábor szemében, és vitathatatlan a tekintélye: 1976 decemberében Mengisztu moszkvai látogatása előzte meg a februári államcsínyt. 1977 áprilisában Etiópia megszakítja katonai kapcsolatait az Egyesült Államokkal. Attól fogva kubaiak és szovjetek nyújtanak nagyarányú támogatást felszerelésben és személyzetben,[38] és ez majd döntőnek bizonyul az eritreai szakadárok ellen és 1977 júliusában Ogadenben, a szomáli támadás alkalmával. Kellőképpen értékelik is a szovjetek a rendszer elindította szovjetesítés erőfeszítéseit, amelyek néha a Szovjetunió akkori szövetségese, a Szomália meghirdette szocializmust utánozzák. 1975 januárjában ölt alakot az ideiglenes tanács által 1974 decemberében fölvázolt „etióp út”: ekkor államosítja a Derg a bankokat és a biztosítókat, valamint a gyáripari ágazat nagy részét. Különösen a földtulajdon márciusi eltörlése és az ingatlantulajdonnak családonként egyre korlátozása tanúskodik a rendszer radikalizálódásáról. Annál inkább szorgalmazza Moszkva annak az eszköznek, a pártnak létrehozását, amely szerinte egyedül segítheti hozzá az etióp vezetőket egy minőségi küszöb átlépéséhez. Mégis 1979-ig kell várni, hogy megalakítsák a dolgozók pártja (COPTE) szervező bizottságát. 1983 januárjában a szovjetek elég sikeresnek ítélték a párt második kongresszusának munkáját, hogy 1984. szeptember 11-én az Etiópiai Dolgozók Pártjának (PTE) megalakulása koronázhassa meg a forradalom tizedik évfordulójának ünnepségeit. A PTE a „nagy októberi forradalom” örökösének tekinti magát, ezért a csatlakozás legfelső fokára is feljut a kommunista világrendszerben: pártközi megállapodást is köthet. Mégis van árnyoldala a dolognak: Etiópia még most sem emelkedhet „népi demokrácia” rangjára. A soknemzetiségű szétaprózottság és a Nyugattól való gazdasági függés pillanatnyilag gátló fogyatékosságnak bizonyul.[39]

A pártépítés üteme nem a „jó” társadalmi összetételnek volt köszönhető. Hiába volt minden igyekezet, hogy külsőleg megfeleljenek annak a képnek, amelyet némelyek a „munkásosztály pártjának” tulajdoníthattak, kezdetben, a párt alapításakor a tagságnak kevesebb mint egynegyedét képviselték az említett munkások. A valóságos társadalmi viszonyok jelképeként, katonák és tisztviselők tették ki a tagság mintegy háromnegyedét a 3% paraszttal szemben,[40] egy olyan országban, ahol a népesség 87%-a a parasztsághoz tartozik. A vezetőségben még inkább a hadsereg káderei javára tolódtak el az erőviszonyok, hiszen lényegében a Derg életben maradt tagjaiból állt a PTE politikai bizottsága. Elpusztították az értelmiség kádereit és szervezeteit, ezért éppen csak egy kevéske tér maradt neki. Amikor hazatértek Európából és az Egyesült Államokból az

akkori radikalizmussal bőségesen átitatott egyetemeken tanuló diákok, egy Mao-féle populista szellemben vezetett együttműködési (zamecsa) hadjárat ötvenezer diákot (és néhány tanárt) dobott ki falura, hogy találkozzanak a parasztok világával. A városba való visszatérésük azzal járt, hogy megerősödtek a marxista-leninista elkötelezettségű szervezetek, a PRPE és a MEISON.[41] A nagymértékben közömbös lakosság a nemzetiségi összetételükkel magyarázta a két mozgalom versengését, a PRPE-ben az amharák, a MEISON-ban meg az oromók alkották a többséget. Ideológiailag közel állt ugyan egymáshoz a két szervezet, de szembekerültek az eritreai kérdés megítélésében; a MEISON inkább a Derg központosító törekvéseire hajlott. Mengisztu kihasználta a két csoport fegyveres összecsapásait, ügyesen „fehér terrornak" minősítette a viszálykodást, majd hozzálátott, hogy megsemmisítse őket, két részletben. Az 1976 őszén elinduk első hullámban a PRPE-t zúzta szét a „vörös terror". 1977. április 17-én Mengisztu nyilvános beszédben uszította rá a népet „a forradalom ellenségeire". Tettekkel is kísérte a szavait: három palack vért tört el egymás után (legalábbis vérnek feltételezik), és ezek az „imperializmust", a „feudalizmust" és a „bürokratikus kapitalizmust" voltak hivatva jelképezni. A MEISON azzal nyújtott nagy segítséget az akcióhoz, hogy beépült a 293 kebelébe, abba a városi milíciába, amelyet a Derg állított fel a francia forradalom párizsi „szekcióinak" mintájára,[42] és a hadsereg fegyverzett föl alkalomszerűen. A Dergen belül Atnafu Abate alezredes[43] volt a MEISON fő támasza; az ő november 11-i kivégzése után a MEISON is csapdába került, maga is áldozatul esett a „fojtogatók" szomorú hírű fehér Peugeot 504-eseinek, a titkosszolgálatok parancsait teljesítő halálbrigádoknak.[44]

Jelenleg nem áll módunkban megbízható adatokat szerezni a rémuralom áldozatairól. 1995 májusában, az Addisz Abeba-i per tárgyalásán az is elhangzott, hogy csak a fővárosban 10 000 politikai gyilkosság történt 1977 februárja és 1978 júniusa között.[45] Talán nem helyénvaló, ha különbséget teszünk az áldozatok (az 1979-ben lemészárolt falasák - bennszülött zsidók - kínaibarátok stb.) között: ahogy Karel Bartosek jegyezte meg Csehszlovákiával kapcsolatban,[46] már nem olyan időket élünk, hogy válogatni merészelhetnénk a tömegsírokban, hogy kiket írhatnánk még a bolsevik Saturnus rovására, aki - mindenki tudja - felfalja tulajdon gyermekeit. A Derg szolgálatában álló ügyészek sietős vizsgálatai azt a sztálini habarékot elevenítették föl, amelyben ugyanazok a kémek egyszerre szerepeltek Hitler, Chamberlain, Daladier és a Mikádó költségvetésében: nem is haboztak ráaggatni az elítéltek hadaira a szokásos címkéket: „reakciós, forradalomellenes, népellenes, a PRPE anarchista, felforgató tagja". Mint az egykori Szovjetunióban, új meg új közös sírokat fedeznek föl, ahol sok olyan „eltűntet" találnak meg egymás mellett, akiket az Amnesty International jelentései tartanak nyilván. A „paying for the bullet" elve alapján, akárcsak Kínában, itt is felszólítottak családokat, hogy téritsék meg a kivégzésre fordított állami költségek egy részét. Teka Tulu ezredesnek (más néven; „a Hiénának"), az állambiztonsági szolgálat egyik leggyűlöltetbb vezetőjének a nejlonzsineg („Mengisztu csokornyakkendője") volt a megkülönböztető jegye; széltében ezt használták kivégzésre. Különben már 1975-ben, egy augusztusi éjszakán kipróbálták ezt a módszert a bukott császár személyén. Hivatalosan egy sikertelen műtétnek tulajdonították a császár elhunytát (akárcsak az uralkodó unokája, Idzsegajehu Aszfa hercegnő halálát).

Magas helyen igen sokra tartották a keletnémet (Stasi) és szovjet állambiztonsági szolgálat közreműködését. A Moszkvában tanuló diákokat sem kímélték, sok esetben maguk a szovjet hatóságok adták az etióp illetékes szervek kezére őket. Addisz Abebában Legesze Aszfau őrmester volt az összekötő az európai szakemberek és bennszülött elvtársaik között. Példás szokásokat honosítottak meg a hazaiak: Addisz Abebában a járdán hevertek a megkínzott áldozatok.[47] 1977. május 17-én a Save the Children Fund svéd főtitkára számolt be róla: „Ezernyi gyereket mészároltak le Addisz Abebá-ban, az utcán hever a tetemük, kósza hiénák martalékául. [...] Ha kifelé megyünk Addisz Abebából, ott láthatjuk a nagyrészt tizenegy és tizenhárom év közötti gyerekek egymásra dobált holttestét az út mentén."[48]

Melesz Zenaui elnök[49] igazságszolgáltatása 1823 ügyet tárgyalt 1991 után: nagyrészt meghatározó városi személyiségek ügyét. De ha túlságosan a fővárosra irányítjuk a figyelmünket, csorbul vele egy olyan ország rovására gyakorolt rémuralom társadalomtudományi és földrajzi hitele, amely az akkori határai között, 1 222 000 négyzetkilométeren terült el, és kétségkívül majdnem 40 millióra rúgott a lakóinak száma. Uollo, ahol viszonylag erős volt a PRPE, szintén jócskán megszenvedte a túlkapásokat. Az Addisz Abeba-i törvényszék büntetőtanácsa előtt 1997 májusában kellett hogy számot adjon tetteiről Fantaje Ihdego ezredes és két hadnagy, Hailé Gebejahu és Ambacseu Alemu; egyebek közt azt rótta terhükre a bíróság, hogy 1977 februárjában gázzal megmérgezték a PRPE 24 tagját Deszjében és Kombolcsában.[50] Soán kívül[51] Eritrea helyzete a legismeretesebb, ahol a rendkívül jól szervezett - és a marxista harmadik-világbeli körök szilárd támogatását élvező - nacionalista ellenzék olyan természetű értesüléseket szedett össze és hozott a világ tudomására, hogy lejáratta velük az Addisz Abeba-i rendszert a nemzetközi közvélemény előtt.[52] Ez a rendszer 1974. december 20-án ismét leszögezte, hogy oszthatatlan a nemzet; a régi olasz gyar-mat[53] bármiféle elszakadása csakugyan elvágja Etiópiát a vöröstengeri kijáratától. Délkelet, az Indiai-óceán felé meg Szomália Ogadenre támasztott igényébe ütköztek a pánetiópiai törekvések, pedig Szomáliában Sziad Barré rendszere már 1969-ben hivatalosan marxista-leninista útra lépett. Sőt Moszkva és Mogadisu közeledése az 1974-es barátsági szerződéssel tetőzött. A Szovjetunió választút elé került két védence között. A szovjetek hiába próbálkoztak egy Etiópia-Szomália-Dél-Jemen közötti szövetség tervével, ezért Addisz Abeba mellé álltak. A „Vörös Csillag hadművelet" ör-ve alatt a Vörös Hadsereg tűzerejére, tengeri és légi támogatására, valamint a kubai expedíciós hadtestre is számíthatott Mengisztu, a marxista-leninista eritreai népi felszabadítási front és a szomáli hadsereg támadásának visszaverésében, 1977 júliusa és 1978 januárja között.

Mengisztu olyan sikeresen tevékenykedett, hogy a Szakszervezeti Világszövetség Irodájának 1988. március 28-a és 30-a között Addisz Abebában tartott 39. ülésén, a szervezet - amelyben az akkor Henri Krasucki vezetése alatt álló francia CGT is fontos szerepet vállalt - Mengisztut tüntette ki aranyérmével „a népek békéjéért és biztonságáért, nemzeti és gazdasági függetlenségéért folyó harchoz nyújtott támogatása elismeréséül". Kinn, a való életben néha fájdalmasan tapasztalták meg ezt a támogatást a szóban forgó népek: 1988 júniusában, az ülés bezárása után hamarosan Hauzen[54] 2500

lakója pusztult el a bombázásban. Éppen piaci nap volt, mint Guernicában, a spanyolországi Baszkföldön. Ebben a gyarmati háborúban vagy nemzetiségellenes elnyomásban gyakran „népfrontok” vezette lázadások rázták meg a császárság peremvidékeit (olyanokat, mint Eritrea, Tigre, Oromo, Ogaden, Uollega, Uollo). ezeknek a szervezeteknek a káderei pedig, legalábbis a közös marxista-leninista nyelvezetben, ugyanolyanok voltak, mint az ellenfeleik.[55] Összehangolt katonai erőket mozgósítottak ellenük, és némely baloldali és/vagy kínaibarát irányzat szívesen hangoztatta hol az Egyesült Államok, hol a Szovjetunió, hol meg Izrael felelősségét a barbárság efféle (vitathatatlan) tobzódásaiban.[56] Az amerikaiak vietnami beavatkozásakor indított kampányok mintájára, ülést tartott Milanóban 1980 májusában egy szervezet, „a népek jogaiért és felszabadításáért küzdő nemzetközi liga állandó bírósága”. Megállapításai - ahogy 1981-ben nyilvánosságra hozta őket „Erit-rea megsegítésének belga bizottsága” - az FPLE[57] álláspontját képviselték. Bizonyos - Amnesty International-jelentésekben is megerősített - adatok azért több más hadműveleti színtérrel való összehasonlításra is feljogosítanak; ha a templomokban összegyűlt civil lakosság lemészárlásáról hall a francia megfigyelő, önkéntelenül is Oradour-sur-Glane neve tolul a tollára. Így idézi az „állandó bíróság” füzetes kiadványa Vokiduba falu esetét; eszerint 110 embert gyilkoltak ott meg 1975 nyarán az ortodox templomban. Az Asz-marában tevékenykedő halálbrigádok az Addisz Abeba-i fehér Peugeot-knál jobban szerették a világosssárga Volkswagen kisteherautókat; azokon szállították a „mészárszékre” (a közös sírgödörbe) azokat, akiket már nem volt idő bezárni a Mendefera melletti Adi Kualla-i gyűjtőtáborba. 1977 augusztusában Mengisztu „irtóhadjáratot” hirdetett az eritreai „szakadárok” ellen; még nem ismerjük ennek a háborúnak a mérlegét. Csak 1978-80-ban 80 000 polgári és katonahalott lehetett. Még a falusi élet szétzilálására irányuló módszeres politika meg-megújuló pusztításait is bízvást hozzáadhatjuk ehhez a tömeges megtorló műveletek és a légi terrortámadások áldozatait is figyelembe vevő becsléshez.[58] A városi lakosság ellátási elsőbbséget élvezett, a zsoldoskatonai jelenlét a kereskedelemnek kedvezett, de a mezőgazdaság megsínylette az állatállomány - különösen a tevevadászatot kedvelő repülősök miatti -pusztulását, az aknatelepítést, az erdőirtást és az árucsere-forgalom önkényes szétzilálását. A mezőgazdasági termelés fontos szereplői, a nők különösen megszenvedték a katonaság módszeres erőszakoskodását, ami nagymértékben hozzájárult a házon kívüli tevékenységet aligha előmozdító bizonytalanság légkörének fenntartásához.[59]

Bajosan mondhatnánk, hogy az 1982-85-ös éhínség idején elsősorban azért telepítették máshová tömegesen a népességet, mert a kormány el akarta vágni a gerillákat civil lakossági támaszuktól, noha itt-ott jelentős számban deportálhattak embereket. Eritreában nemigen fordult elő ilyesmi, de Uollo tekintélyes mértékben megszenvedte: az 1984 novemberétől 1985 augusztusáig kitelepített 525 000 emberből 310 000-en voltak Uollóiak (vagyis a tartomány népességének 8,5%-a).[60] Bizonyos határ menti tartományokban (például Gondarban) pedig a szó szoros értelmében a lakosság tekintélyes része (30-40%-a) hagyta el a lakóhelyét, és húzta meg magát Szudánban, ellenzéki szervezetek ellenőrizte táborokban.[61] A népesség 25%-át sújtó, de csak

vidékenként pusztító súlyos megélhetési válság, az éhínség már több évszázados hagyományokra tekint vissza; az utolsónak, az 1972-73-as éhínségnek a császári rendszer bukásában is nagy szerepe volt. Az is súlyosbította a hatását, hogy elszegényedett a parasztságnak az a része, amely a tartalékait volt kénytelen megvonni magától, hogy teljesíthesse az állam megkövetelte beszolgáltatási kötelezettségét. A keményen megadóztatott parasztoknak néha drága pénzen kellett megvenniük a szabadpiacon azt a szemes terményt, amelyet szabott áron vásároltak fel tőle a hatóságok. Sokuknak a jószágaitól is meg kellett válnia, így különösen védtelenül maradtak a nehéz időkben. Az 1982-ben kezdődő ínség eleinte az igazi aszály következménye volt. Az meg csak elmélyítette a válságot, hogy megbénult az árucsere, amiben a kereskedők üldözésének és a közbiztonság hiányának is része volt. A Mengisztu-rendszer aztán a Relief and Rehabílitation Com-mission (RRC) kebelében, más néven az etióp politikai bizottság ad hoc szervében, meghatározott célok szolgálatába állította a válságot. A segélyek és az áttelepítések kézben tartásával több cél elérésére is törekedett az élelemfegyver: a fontosabbak között ott volt a társadalmi ellenkezés elfojtása és az állampárt térhódításának „tudományos" előmozdítása.[62] Csak Uollóban engedték meg, másutt mindenhol megtiltották a nem kormányzati szerveknek a segélyezést, a Tigrének szánt segélyt meg eltérítették, így terelték a korábban gerillák tartotta területek falusi lakosságát a hadsereg kezén lévő vidékek felé. Gyakran élelemosztás bejelentésével is serkentették, és (a száraz) északról (a nyirkos/termékeny) délre való népességátköltöztetésnek tüntették fel az erőszakos áttelepítést. Elsősorban nem az éhínség áldozatait érintették az intézkedések, hanem, a vidék élelmezési helyzetére tekintet nélkül, egész egyszerűen a katonaság ellenőrzése alatt élő lakosságot: jellemző példa ebből a szempontból a Derg és a tigréi felszabadítási front között vitatott területek lakóinak helyzete. Ha itt-ott tagadhatatlan is az önkéntesség, elmosódik a deportálások tömeges jellege mellett. A vezetők úgy nevezték - elég ravaszul - ezt az átrendező önkényt, hogy bego (jóakarat) tezeno (kényszer), vagyis „más javát szolgáló kényszer". 1980 óta már máskor, nagyobb településeken manu militari toborzott más „önkéntesek" rovására is folyamodtak ehhez az eszközhöz, olyan állami gazdaságok érdekében, amelyeknek életkörülményei már az angolszász rabszolgaságellenes társaságok figyelmét is magukra vonták.[63]

A szervezett közösségeket megbolygató falusiasítási politika nagyobb, néha véres és olyanféle ellenállásba ütközött, hogy már a kommunista rendszerek parasztháborúinak gyászos csokrát gyarapította. Mint Mozambikban, az volt a célja, hogy olyan lakóhelyre csoportosítsa a vidéki közösségeket, ahol könnyebben ellenőrizhette őket a párt, pedig azt kellett volna lehetővé tennie, hogy a paraszt „megváltoztassa az életét és a gondolkodását, és új fejezetet nyisson a vidéki övezetekben a korszerű társadalom létrehozása terén, és segítse a szocializmus fölépítését".[64] Az áttelepülési tervvel karöltve, az sem kevésbé volt a célja, hogy kiszélesítse a szovhoz-rendszert a mezőgazdaságban, és megteremtse az „új embert". Michel Foucher[65] földrajztudóssal együtt mi is megjegyezhetjük, hogy „az éhínség hatása jócskán túlnőtt az éghajlati válság sújtotta területen és lakosságon, mert arra is alkalmat adott ez a válság, hogy hozzálássanak a környezet önkényes átszervezése nagy tervének végrehajtásához". Nem

tagadhatjuk bizonyos kirakati akciók sikerét, de itt is módfelett veszélyes a művelet emberáldozatainak számszerűsítése. Bizonyos átmeneti táborok, például Uollóban az ambaszeli tábor halálozási mutatója (14%) magasabb volt, mint az éhínséges területeken mért mutató.[66] Bizonyára nem kockázatos hozzáadnunk a fejetlenség és a titkolózás két-háromszázezernyi áldozatához még ugyanannyit, azokat az embereket, akiket a „feudalizmusból" a „szocializmusba" való gyorsított átmenet oltárán áldoztak föl, akiket szándékosan kihagytak a nemzetközi segélyek köreiből, akiket agyonlőttek az átfésülések vagy szökési kísérlet közben, akik fölül kikapcsolták a légnyomás-kiegyenlítőt az Éden felé szálló Antonov-repülőgépek poggyászterében, vagy akiket elegendő tartalék nélkül hagytak ott az úticélban, kitéve az előbb érkezettek ellenséges, néha gyilkos érzületének. A tömegtájékoztatás nyelvén szólva, a rendszer számára kedvezőtlen volt a mérleg: Mengisztu előbb palástolni próbálta az éhínség arányait, majd ellentámadásba lendült. Kihasználta az 1984 őszén Nyugaton terjesztett megdöbbentő képek hatását, és 1984. november 16-án, amikor tetőfokára hágott a megindultság, bejelentette, hogy elhatározta, nagy fába vágja a fejszéjét: áttelepít 2,5 millió embert; így akarta a tervei szolgálatába állítani azt a nemzetközi segítséget, amely már fölsejlett, bár ellenezte a Reagan-kormányzat. Franciaországban vegyes volt a terv fogadtatása; a kommunizmussal való kulturális közösködés minden azzal ellenkező tapasztalat ellen beoltotta az értelmiség egy részét, és ez okozta bizonyos mértékig az Orvosok Határ Nélkül szervezet döntését: ez volt az egyetlen nem kormányzati szervezet, amely nem volt hajlandó támogatni a resettlement politikáját, ezért aztán persona non gratának is nyilvánította 1985.

december 2-án az etióp rendszer. Ezzel szemben, világviszonylatban, a képi küzdelem példás megvívása és számos ENSZ-szakértő támogatása lehetővé tette a rendszernek, hogy - katonai és fényűzési célokra - besöpörje egy olyan példátlan emberbaráti rokonszenv-hullám hozamát, amelyet különböző kaliberű rockcsillagok lovagoltak meg, olyanok, mint Bob Geldof és Michael Jackson, az amerikai show-biznisz legcsillogóbb díszei mellett, annak a We are the World himnusznak az előadói, amely - félő, hogy - talán az etióp dráma egyetlen nyoma marad a kimúlt nyolcvanas évek egykori serdülő tízmíllióinak emlékezetében.

1988-ban kezdődik Mengisztu alkonya, de csak részben fonódik össze a Szovjetunió alkonyával. 1990 márciusában jelentik be, hogy a szovjet tanácsadók eltávoznak a harci övezetekből. Ekkorra már megváltoztak az erőviszonyok: a hadsereg minden arcvonalon hátrál az eritreai és tigréi népi felszabadítási front felkelői elől, és a rendszer szakadatlanul azt a húrt pengeti, hogy „veszélyben a haza". Lefújják az áttelepítési politikát, látványosan bejelentik, hogy liberalizálják a gazdaságot, ám ezzel párhuzamosan tisztogatnak is a hadseregben, ahol 1989. május 16-án vérbe fojtanak egy korai puccskísérletet (mert a hírszerző szolgálatok jócskán beépültek a puccsisták közé). 1990. június 21-én Mengisztu elrendeli az általános mozgósítást: elvileg a tizennyolc éven felüliekre vonatkozik, de még az egészen fiatalokat (a tizennégy-tizenhat éveseket) sem mindig kímélik, futballpályákon, iskolák körül fogdossák össze őket. 1991 az összes felsőoktatási intézmény bezárásának éve, mert minden diákot behívnak, hogy vegye ki a részét a nemzet háborús erőfeszítéséből. Szorul az ostromzár Addisz Abeba körül, és

1991. április 19-én Mengisztu felhívást tesz közzé, hogy állítsanak fel „irakiasan” újoncozott hadsereget, amitől egymillió harcost remél. Az 1974-es 50 000 emberrel szemben ekkor már 450 000 ezer főt számlál a Szaharától délre fekvő Afrika legnagyobb hadserege, már mégsem felel meg a rendeltetésének, és új szövetségesei, az amerikaiak és az izraeliek örömmel látják, hogy változás érlelődik. 1991. május 21-én Mengisztu ezredes elrepül Kenyán át Határába: Robert Mugabe, a rhodesiai fehér telepesek elleni harc hőse ad neki politikai menedéket. 1994 őszén az etiópiai tragédia fő felelősének kiadatását kérik, hogy egy Addisz Abeba-i bíróság elé állítsák, de Zimbabwe megtagadta annak az embernek a kiadását, aki így ihlette meg az egyik legzengzetesebb nyilatkozatával az Ethiopian He-rald keletnémet újságíróit: „Fölszámoljuk a múlt sátáni örökségét, és uralmunk alá hajtjuk a természetet.”[67]

Portugál-afrikai erőszak: Angola, Mozambik

Portugália már a XV. század óta jelen volt az afrikai partokon, de csak későn látott hozzá annak a hatalmas birodalomnak (saját területe huszonötszörösének) a gyarmatosításához, amelynek kihasítását az európai hatalmak vetélkedése tette lehetővé neki a fekete földrészen. A térnek ez a kései és felületes kitöltése bizonyára nem könnyítette meg a szoros összetartozás érzésének elterjesztését az így egybehatárolt területek belsejében. A hatvanas évek elején fegyveres harcba kezdő szervezeteknek biztosan erősebb gyarmatosítás ellenes érzésekre, mintsem esetleges nemzeti törekvésekre kellett támaszkodniuk a nem fehér lakosság körében.[68] Tudatában voltak a nacionalista vezetők, hogy milyen akadályokba ütközik a jakobinizmusuk, ezért gyorsan a z inimigo interno[69] (a belső ellenség) - a hagyományos főnökök, a gyarmatosítóval együttműködők, a politikai ellenfelek - felé fordították kitartó figyelmüket, és azzal vádolták őket, hogy támadást intéznek a veszélyben lévő haza ellen. A kettős - salazari és sztálini - leszármazás nemigen tette képviseleti demokráciára hajlamossá ezt a politikai kultúrát, és csak erősödtek is ezek az említett jellemző vonásai, bár hanyatt-homlok vonult ki a gyámhatalom.

Az Angolai Népi Köztársaság

1974. július 27-én, amikor a Lisszabonban uralomra jutott katonatisztek - az angolai fehér lakosság bosszúságára - a gyarmatok függetlensége mellett nyilatkoznak, a portugál hadsereg a helyzet ura Angolában. Sietős távozása három függetlenségi szervezet előtt nyitja meg az utat: a Movimento Popular de Libertagáo de Angola (MPLA), a Frente Naciónal de Libertagáo de Angola (FNLA), és az Uniáo Naciónal para a Independencia Total de Angola (UNITA) előtt. 1975. január 15-én, a függetlenségről szóló alvori megállapodás aláírásával az új Portugál Köztársaság elismeri őket, mint „az angolai nép egyedüli törvényes képviselőit”. Ígéretes a program: kilenc hónapon belül alkotmányozó nemzetgyűlési választások; 1975. november 11-én a függetlenség kikiáltása. A 400 000 portugál kivándorlása gyors ütemben lezajlik 1975 februárjától júniusáig, de csakhamar csaléteknek bizonyul az életképes kormánykoalíció (amelyben a tájékoztatási, az igazságügyi és a pénzügyi tárcát kapja meg az MPLA). Sokasodnak a véres összecsapások, és a június l4-i, nakurui tűzszünet csak pillanatnyi nyugalom,

amelyet minden mozgalom arra használ fel, hogy erőt gyűjtsön, és előkészítse külföldi szövetségesei beavatkozását.

1974 októbere óta szovjet fegyverek növelik az MPLA-milíciák tűzerejét, amelyek a portugál hadsereg - a fegyveres erők mozgalmában (az MFA-ban) csoportosult - balszárnyának támogatását is élvezik. A Portugál Kommunista Párt befolyása alatt állnak ezek a csoportok, és 1974 májusa óta a „vörös tengernagy", Rosa Couti-nho luandai jelenlétére is számíthatnak. 1975 márciusában az első kubai és szovjet szakértők is partra szállnak Angolában. Fidel Cas-tro így igazolja elméletileg a döntést, utólag; „Most Afrika az imperializmus gyenge láncszeme. Kitűnő kilátások vannak ott, hogy a majdnem törzsi társadalomból jussanak el a szocializmusba, de úgy, hogy nem kell átmenni különféle olyan fejlődési szakaszokon, amelyeken a világ néhány más tája volt kénytelen átmenni."[70] A kormány feloszlása (augusztus 8-11.) után kiköt Luandában a Vietnam Heroico: több száz (többségükben fekete) katonával a fedélzetén. Már 7000-en vannak, amikor október 23-án a Dél-afrikai Unió nagy erőkkel beavatkozik az UNITA mellett, amelyről most már úgy ír a Pravda, hogy „báb-erő, Kína és a CIA zsoldosai fegyverezték fel, a dél-afrikai és rhodesiai fajgyűlölők segítségével".[71] Mi tagadás, egy csöppet sem alaptalan ez az elemzés. A maoista mintára szervezett UNITA vezetőségének csakugyan van valami különleges érzéke hozzá, hogy paktáljon az ördöggel. Jelen esetben az UNITA támogatóinak leltárkacatja kívánkozik oda a lenini-sztálini realizmus panteonjába; a Savimbitől Pik Bothához vezető kanyarokban semmi kivetnivalót sem találhatnak az 1939-es német-szovjet paktum talpnyalói. De pillanatnyilag a szovjet-kubai légi-tengeri logisztika bizonyul döntőnek a rendszer megmaradása szempontjából. 1975 november 11-én, az MPLA és az UNITA külön-külön kiáltja ki az ország függetlenségét,[72] közben kirajzolódik egy új térkép, és rajta Angola, amely valamikor a portugál Ultramar gyöngyszeme volt; az MPLA-é minden kikötő, a kőolaj és a gyémánt, vagyis - nagyjából - a partvidék; ellenfelei (akik között csakhamar az UNITA kerekedik fölül) északra, és főleg a központi fennsíkokra támaszkodnak.

A jelek szerint, most már könnyebben azonosíthatják a szereplőket a nyugatiak; egyébként a dél-afrikai kommunisták is. Samora Machel mozambiki vezető szerint a szembenálló erők mibenlétéből következett a harc könyörtelensége; „Két fél csap össze Angolában: egyfelől az imperializmus, a szövetségesei és bábjai; másfelől az MPLA-t támogató haladó erők. Semmi más."[73] Vitathatatlanul a fekete Agostinho Neto a mozgalom vezetője, egy régi assimilado, egy protestáns lelkészcsalád sarja, kipróbált szovjetbarát az ötvenes évek óta, akit a portugál KP „szervezett be". Az 1956-ban alakult MPLA a hatvanas években mind többször küldte tanulmányútra a Szovjetunióba sok vezető káderét (olyanokat, mint J. Mateus Paulo vagy A. Domingos Van Dunem), és az éppen akkor érvényes marxizmus-leninizmus szellemében taníttatta őket. Némelyikük (mint J. Njamba Yemina) megfelelő katonai kiképzéssel is párosította a Szovjetunióban vagy a kubai gerillaiskolákban a tudományos szocializmus tanulmányozását. A hatalomátvétel után látta be a luan-dai kongresszus (1977. december 4-11.), hogy át kell térni a frontharcos jellegű mozgalomról a bolsevik mintájú élcsapat-szerkezetre, amely már „testvérpárt" rangjára is emelkedhet a nemzetközi kommunista mozgalomban. A kongresszuson jelen lévő Raúl Castro csakugyan rögtön elismerte az új MPLA-

Munkapártot, mint amely egyedül „képes helyesen kifejezni a dolgozó nép érdekeit”.

Az a felfogás, hogy „az egy párt meghatározta irányvonalak érvényesítésére képes eszköz legyen” az állam, azt a feladatot rótta az új pártra, hogy fokozott éberséget tanúsítson a vetélytárs szervezetekkel szemben, amelyek mindjárt balos beszédmóddal és valódi demokratikus centralizmussal leplezték ellenforradalmi természetüket. Nem is csoda hát, hogy a déli égövön is feltűnnek az addig még csak az északi féltekén honos elhajlásellenes cselfogások. Neto már az angolai bolsevizmus hivatalossá válása előtt is tekintélyes jártasságra tett szert ezen a téren. 1975 februárjában, amikor Neto leverte (portugál csapatok segítségével) a Daniel Chipenda ovimbundu káder vezette „keleti lázadás” frakciót, ez az eset alkalmat adott Chipendának, hogy leleplezze: kiket tettek el láb alól 1967 óta az MPLA ellenzékéből. Most válik érthetőbbé a mozgalom 1974 februárjában kiadott közleménye, amely szerint az MPLA „meghiúsította és ártalmatlanná tette” a belső ellenforradalomnak „az elnök és több káder fizikai megsemmisítésére irányuló” össze-esküvését.[74]

Neto vetélytársa, Nito Alves közigazgatási miniszter Luandában volt, amikor az 1974. április 25-i események megkongatták a lélekharangot a gyarmati rendszer fölött. A külföldi vezetőség távollétében sikerült nem lebecsülendő népszerűséget szereznie a városlakó feketék között, például azzal, hogy megvonta volna a fehérek angolai állampolgárságát, hacsak be nem bizonyosodik róluk, hogy gyarmatosítás ellenes tevékenységet folytattak. A kerületi bizottságok hálózatára támaszkodott valami Poder Popular (Néphatalom) nevében, amelynek megszerzéséért a legsztálinibb fogásoktól sem riadt vissza, ami különben aligha lephette meg nagyon - általában maoista - áldozatait.[75] Bízott azokban a biztosítékokban, amelyeket bizonyára megkapott a szovjetektől, kubaiaktól és a portugál kommunistáktól, és puccsot kísérelt meg 1977. május 27-én, így akarta meggátolni a hívei ellen nemrégiben elkezdődött tisztogatást. Amikor világos lett, hogy (főleg Nito Alves külföldi tanácsadóinak időhúzása miatt) kudarcot vallott az akció, Neto megszólalt a rádióban: „Azt hiszem, hogy népünk megérti, miért járunk el bizonyos keménységgel azokkal szemben, akiknek közük van ezekhez az eseményekhez.” Teljes tisztogatással sújtottak le a „fajgyűlölettel, törzsi szemlélettel és tartományi széthúzással” vádolt frakciózókra. Gyökeresen átalakították a központi bizottságot és az apparátust,[76] vérbe borították a fővárost az összecsapások, és a tartományi székhelyekre is átterjedt a megtorlás: Ngunzában (Dél-Kuanza) állítólag 204 elhajlót öltek meg, csak augusztus 6-án éjszaka;[77] ez némi hitelt ad azoknak a számoknak, amelyeket 1991 után terjesztettek az életben maradtak, akik szerint több ezer tagjától szabadult meg ekkor véglegesen az MPLA. A fegyveres erők (Forgas Armadas de Libertagáo de Angola - FAPLA) politikai biztosaira szintén kiterjedt Sapilínia éber figyelme (ő volt a központi bizottságnak az a tagja, aki személyesen irányította a likvidálásukat Luenában, Moxi-co tartományban).[78]

Nito Alves azzal szerezte viszonylagos népszerűségét, hogy az életkörülmények romlását ostorozta a Diário de Luanda hasábjain és a „Kudibanguela” meg a „Povo em Armas” rádió műsoraiban. Ezek a közlemények kegyetlen élelemhiányt sejtetnek (a nitisták „éhínségről” beszélnek) bizonyos vidékeken. A még dolgozó és a rendszer rövid pórázán tartott városi bérmunkások elcsigázottságát tárják elénk: egy 1975-ös novemberi

törvénnyel és egy 1976-os márciusi rendelettel akarták biztosítani a fegyelmet a termelésben, ezért bűncselekménynek minősítették a szakszervezeten kívüli (vagyis pártellenes) sztrájkot, annak a jelmondatnak az értelmében, hogy „termelj és tűrj". Olyan tiltakozási formák jelentek hát meg (bár a bürokrácia is ürügyül használta fel őket), amelyek már nem érték be a fehérek elvándorlása és a háború okozta zűrzavar szertartásos hánytorgatásával. Tény, hogy a hatvanas években még virágzó angolai gazdaság a szó szoros értelmében összeomlott 1975-ben, és a rendszer állami ellenőrzése mind nehezebben palástolta a dollár fizetőeszközként való általános elterjedését: a pártkedvezmények és a hivatalos árfolyamának ötvenszeresét érő valutához való hozzájutási képesség együttes hatása jóvoltából egy olyan kiváltságos réteg jelent meg, amely igen nagy mértékben közömbös volt a „dolgozó nép" életkörülményei iránt. Majd egy évtizedig senki sem tudott képet kapni az ország óriási területeinek élelmezési helyzetéről. A kormány sikeresen elvágta az olajjövedelmek táplálta városi piacot a helybeli termelőktől, az állam meg elhanyagolta a háború sanyargatta vidékeket, ahol mindkét tábor újoncozott is, szükség esetén. Eddig gondosan kerülték hivatalos körök az „éhínség" szót, de 1985-ben ez is felbukkant, amikor a FAO is fölemelte intő szavát. A szovjet peresztrojka elindította nagy önbírálathullámban az angolai kormány is elismerte a helyzet súlyosságát, amely 1987 elején arra késztette az UNICEF-et, hogy megállapítsa: gyerekek tízezrei haltak éhen az előző esztendő folyamán.

Csak kevés erőforrás állt a rendszer rendelkezésére, hogy végrehajthassa kollektivizáló és vidéki faluszervező terveit, mert gazdag volt ugyan a beékelt olajtermő terület, Cabinda[79] hozamából, de szegény volt közigazgatási, katonai és aktivista káderekben. A parasztság jelentős része fenyegetésnek fogta föl ezeket a terveket. Főleg az adóterhek, a kevés közberuházás, a kereskedelem korlátai, a városi felvevő piacok eldugulása hozták magukkal a vidéki helyzet romlását. A függetlenség kivívása után tizenhárom évvel, az angolai állam hivatalos jelentésben[80] tette közzé René Dumont agronómus figyelmeztetését, aki a hallgatóinak is érthető nyelven mutatott rá a parasztot „értéktöbbletétől" megfosztó „egyenlőtlen árucserére". Gyorsan megváltozott a helyzet, most már ellenségesen tekintettek arra a partvidéki világra, amelyben az MPLA felső vezetésében is igen gyakran megtalálható kreol vagy félvér assimila-dók (ebben az esetben marxistás) kultúrája uralkodott. Ezért - meg ráadásul a kubai, orosz, keletnémet vagy észak-koreai idegen[81] iránt érzett gyűlölet miatt - élvezhetett Jonas Savimbi UNITA-ja -pedig az emberei mértéktelenül kihasználták a lakosságot - növekvő vidéki támogatást, még jóval az eredeti nemzetiségi bázisán, az ovimbundu földeken túl is. Ilyen körülmények között Angola esetében nem is arról kellene beszélnünk, hogy az MPLA sztálini típusú háborút visel a parasztság ellen, pontosabb volna, ha „paraszthábORút" emlegetnénk, ez a fogalom egyenlő megvilágításba helyezné a résztvevőket, ami jobban megfelel a terepen uralkodó erőviszonyoknak. Az UNITA Reagan-kormányzat támogatta, de maoista kultúrával átitatott vezetői különben vidáman merítenek a város-falu ellentét szókészletéből, és az „afrikai nép" nevében csepülik az MPLA „kreol arisztokráciáját".[82] De azért mégis nehéz fölmérni, hogy közvetlenül a keleti felfordulások előtt milyen széles körben támogatta Savimbit a parasztság. 1988. december 22-e, a New York-i megállapodás után kivonultak a dél-afrikaiak és a kubaiak, és az MPLA pálfordulása a várt

eredménnyel járt. Vezetősége 1990 júliusában jóváhagyta a piacgazdaságot, és bevezette a többpártrendszert; ennek következtében aztán vereséget is szenvedett az UNITA az 1992-es választáson.

Ennek a szervezetnek a függetlenség első tizenöt éve alatt tapasztalható tagadhatatlan fejlődése lényegében azzal az állam-MPLA-val szemben megnyilvánuló elutasítás tünete volt, amely maga is inkább tizenöt év kereskedelemzüllesztés, kényszersorozás és tömeges lakosságdeportálás okozta megrázkódtatás, mintsem az ellenzék ellen törvényes biztosítékok nélkül végrehajtott tömeges megtorlások következtében jött létre. A többpártrendszerbe való átmenet időszaka különben nemigen volt alkalmas az emberi jogok megsértéséért való felelősség firtatására, és a politikai rendőrség -akárcsak a Szovjetunióban, gyakran nemzeti kisebbségekből származó - tagjai alig voltak kénytelenek számot adni korábbi tevékenységükről, hiszen megmaradt a kormányzati folyamatosság. A tisztogatások megmenekült áldozatait felölelő kisebb csoportok kivételével, a két nagy párt közül egyik sem látta jónak, hogy fény derüljön az áldozatok tízezreire, akiknek a sorsa - hogy az Amnesty International jelentéseinek mértéktartó hangját idézzük -„nem felelt meg a nemzetközileg elismert méltányossági normáknak”.

Mozambik

1974. szeptember 25-én a portugál katonatisztek, alighogy bevezették Lisszabonban a többpártrendszert, máris egyetlen párt, a Frente de Libertagáo do Mogambique (Frelimo) kezébe tették le Mozambik sorsát. 1962 júniusában alakult meg a front,[83] és sikerült neki (az antropológiai) doktor Eduardo Chivambo Mondlane tekintélyes vezetésével kivívnia a nemzetközi közösség rokonszenvét, és megszereznie mind Kína, mind pedig a Szovjetunió katonai támogatását. Angolától eltérően, a Frelimo már a portugál „szegfűs forradalom” (1974. április 25.) előtt is meg tudta szorongatni a különben nagyrészt afrikaiakból álló gyarmati csapatokat.[84] Maga mellé állította a nemzeti érzésű értelmiségi elit jelentős részét, ezért a front is tükrözi az értelmiséget megosztó világnézeti különbségeket. 1974-ben azonban már nemigen lehet palástolni a vezetőségét átjáró marxista-leninista szellemiséget. II. kongresszusa (1968) óta annak az imperialistaellenes küzdelemnek az értelme, amelyet Sa-mora Machel bontakoztatott ki a „felszabadított övezetek” kínai példája alapján, a jelek szerint napról-napra közelebb került ahhoz a megállapításhoz, amelyet maga Mondlane fogalmazott meg nem sokkal halála (1969) előtt: „Ma már úgy látom, hogy a Frelimo szocialistább, forradalmibb és haladóbb, mint valaha, és hogy egyre inkább a marxista-leninista szocializmus felé vezet az utunk.” És - ennek a fejlődésnek az okain töprengve - ezt a magyarázatot fűzte hozzá: „Mert Mozambik életkörülményei között nem hagy más választást az ellenségünk.”

Mindjárt a függetlenülés után mintha némi haladékot adott volna az ellenség az ország új gazdáinak. Az utóbbiak, akik között a fehér, félvér vagy indiai városi assimilado réteg volt túlnyomó többségben, lelkesen láttak hozzá a nemzetszülő vajúdáshoz. Őszerintük azt jelentette a nemzetalkotás, hogy mindenre rátelepszik az állampárt, ez pedig csakis következetes „falusiasítási” politikával érhető el, amely, ráadásul, a Sérgio Vieira költőnek oly kedves homem novót (új embert) is képes kinevelni.[85] Ez a falusiasítás már a hetvenes években elkezdődött (váltakozó szerencsével) a „felszabadított övezetekben”,

de most az ország egész területén módszeresen szorgalmazták. Minden paraszttól, vagyis a népesség 80%-ától elvárták, hogy hagyja el hagyományos lakóhelyét, és tömörüljön falvakba. A függetlenség keltette lelkesedésben a lakosság kedvezően fogadta a kormányzati ösztönzést, művelte a közös földeket -de gyorsan, már a következő években ott is hagyta őket -, néha részt is vett a hatóságilag megkívánt épületek építőmunkájában, de nem mindig volt hajlandó beléjük is költözni. Legalábbis papíron, az egész országot átfogta a tagolt és elméletben egy olyan párt szervezeteinek ellenőrzése alatt lévő közigazgatás, amely 1977-ben nyíltan vállalta a bolsevik örökséget, és azt hirdette, hogy tovább kell kollektivizálni a földeket, és szorosabbra kell fűzni a kapcsolatot a nemzetközi kommunista mozgalommal. Különféle szerződéseket kötöttek Kelettel, és a tanácsadókkal együtt Mozambikba özönlő fegyverszállítmányok, a jelek szerint, jóváhagyták a Zimbabwe African National Union (ZANU) rhodesiai nacionalistáinak nyújtott növekvő támogatást.

Mozambik is csatlakozott a Rhodesia elleni blokádhoz, amely majdnem Mozambikot fojtotta meg; erre Ian Smith fehér Rhodesiája megtorlásul úgy döntött, hogy támogatja a vidéken kibontakozó mozambiki ellenállást. Az Afonso Dhlakama vezette Resisténcia Nacional Mogambicana (Renamo) a rhodesiai különleges szolgálatok hathatós segítségét élvezte, egészen Zimbabwe függetlenné válásáig; attól - 1980-tól - kezdve Dél-Afrika nyújtott logisztikai támogatást neki. Sok megfigyelő meglepetésére, a falusi lakosság mind nagyobb számban csatlakozott az ellenálláshoz, pedig a Re-namo barbár módszerei, akciói még rhodesiai pártfogóit is elbor-zasztották. A Servigo Nacianal de Seguranga Popular (SNASP -Országos Népbiztonsági Szolgálat) főhatósága alatt 1975 óta elszaporodott „átnevel őtáborok”[86] menekültjei nem kevésbé vadak voltak. Csatlakozás híján mindkét félnek létfontosságú lett, hogy ellenőrizze a lakosságot, és a helyszínen elvétve végzett kutatások megerősítik a Human Rights Watch megfigyeléseit:[87] mindkét tábor vadállati túlkapásokat követett el, széles körben, a polgári lakosság ellen. A Renamo gyakorolta erőszak nem volt olyan szervezett, mint a Frelimo-féle állami erőszak, de nem is szorítkozott csupán a munkaadóik szökése után magukra maradt „nagy bandák” garázdálkodására. Mégis támogatják a Renamót, mert úgy gyűlölik az államot, hogy ez a gyűlölet maga is bizonyítja azt a sok erőszakcselekményt, amelyet idegen nyelven igazol a Frelimo; a „tribalizmus” elleni harccal, „obskurantizmusnak” minősített vallási szertartásokhoz való ragaszkodással, és azzal a családfák, főnöki leszármazás iránti szilárd hűséggel, amelyet a függetlenség elnyerése után „feudalizmus” címkével látott el és utasított el mindenestül a rendszer.[88]

A maputói hatóságok még föl sem fogták, hogy mekkora veszély a Renamo, de máris jócskán kiszélesítették a SNASP előjogait. Az 1975 októberében megalakult népbiztonsági szervezetnek csakugyan joga volt, hogy mindenkit letartóztasson és fogva tartson, akit azzal gyanúsít, hogy „fenyegeti az állam biztonságát”, de a gazdasági bűnözőkre is ez a fogalom vonatkozott. Azért hozták létre a SNASP-ot, hogy bíróság elé állítsa ezeket az embereket, és ilyenkor a nyomozást is ez a szerv végezte. De könnyűszerrel egyenesen „átnevelőtáborba” is küldhette őket. A bűnvádi perrendtartás 115. cikkelye értelmében nem illette meg a foglyot a habeas corpus; ez már csak emlék volt (ha ugyan valaha is igazán alkalmazták a salazari időkben...), amikor az első nagyobb támadását hajtotta

végre az ellenállás 1977-ben, a sacuzei átnevelőtábor ellen. Samora Machel időnként támadásokat indított a törvényességért (ofensívas pela legalidadé), de azok sem csorbították a SNASP előjogait. Ezek a támadások összhangba akarták hozni a tényt a joggal; ez volt a nép és a népi állam biztonsága ellen elkövetett bűnökre vonatkozó 1979. február 28-i 2/79-es törvény értelme, amely visszaállította a Portugáliában és minden gyarmatán már 1867 óta eltörölt halálbüntetést. Egyébként nem mindig szabályszerűen alkalmazták a legsúlyosabb büntetést, különösen, ha a Frelimo belső ellenzékét kellett eltenni láb alól. Ilyen sorsra jutott például Lázaro Nkavanda-me, Joana Simaiao és Uria Simango, akiket megöltek 1983-ban, a letartóztatásukkor, de titokban tartották a meggyilkolásukat, amíg a párt sutba nem dobta a marxizmus-leninizmust.[89] A teljesség kedvéért: jogi téren az is jellemezte ezt az 1983-as évet, hogy bezárták a maputói Eduardo Mondlane egyetem jogi karát; a kormány indokolása szerint világossá vált, hogy nem a nép, hanem csakis a ki-zsákmányolók érdekeinek védelmére nevelik ebben az intézményben a jogászokat.[90] Az értelmiség általában elég gyorsan átváltott valami csöndes kiábrándultságra, amelybe azonban az adakozó írószövetség, az Associagáo dos Escritores Mogambicanos iránti szol-galelkűség is belevegyült: magánbeszélgetésekben szentségtörő párhuzamokat vontak a KGB, a CIA és a SNASP közé.[91] Kevesebben voltak olyanok, mint a költő Jorge Viegas, aki ideggyógyászati kezeléssel és száműzetéssel fizetett a különvéleményéért.

A politikai szigorodás - az első lépések tevő Szovjet-Oroszországban kipróbált észjárás szerint - gazdasági nyitással járt együtt.

Igaz, a külföldiekkel szemben már nem volt szükség nagyobb nyitásra. Hiszen mindig szívesen látták a nyugati befektetéseket; így volt helyénvaló egy olyan „szocialista irányultságú” országban, amelyet nem fogadott be a Szovjetunió a KGST-be.[92] A IV. kongresszus (1983) a parasztlakosság felé fordította a figyelmét, amikor véget vetett a siralmas következményekkel járó kollektivizálási politikának. Samora Machel nagyon szeretett vagdalkozni, most sem válogatta meg a szavait: „Megfeledkezünk róla, hogy elsősorban paraszti lakosságból áll az országunk. Makacsul munkásosztályról beszélünk, és háttérbe szorítjuk a népesség többségét.”[93] Ahány szalmakunyhót csak fölgyújtottak a - falusiasítás arányszámokat hajszoló fejesek (elméleti) parancsnoksága alatt működő - kor-mánymilicisták, az természetesen mind a Renamót erősítette. Ráadásul a termelési rendszerek szétzilálása, a közszükségleti és élelmezési cikkek cserearányainak elfajulása, a kereskedelem szervezeti szétbomlása mind hozzájárult az élelmezési nehézségek fokozódásához.

A jelek szerint sem a hatóságok, sem a Renamo nem alkalmazták módszeresen az éhségfegyvert. De az élelemsegély ellenőrzése fontos ütőkártya volt a Frelimo kezében, a lakosság átköltöztetése céljából, hiszen mindkét tábor a lakosságért küzdött. Céltalanul összeköltöztették a földműveseket, akik aztán nem tudták megközelíteni a földjüket, és ez maga is jövendő élelmezési nehézségek csíráit rejtette magában. Mindent összevetve, a Human Rights Watch szerint az 1975-85-ös időszakban általában kapható élelemfejadagok elégtelensége több halálesetet okozott, mint a fegyveres erőszak.[94] Az Unicef is megerősíti ezt az értékelést, hatszázezerre becsüli azoknak a számát, akik

éhínségnek estek áldozatul a szóban forgó évtizedben, és ebből a szempontból habozás nélkül Etiópiához hasonlítja Mozambikot. A nemzetközi segítség sokat tett a veszélyben lévő lakosság megmaradásáért. 1987 januárjában olyan jelentést küldött az Egyesült Államok maputói nagykövete az amerikai külügyminiszténumnak, hogy három és fél millió mozambikit fenyeget az éhínség,[95] és ez azonnal megindította Washington és az illetékes nemzetközi szervezetek segélyszállítmányait. De azért nehezen fölmérhető, pusztító, gyilkos éhínségnek estek áldozatul a szeszélyes időjárásnak leginkább kitett és elszigetelt körzetek, például Memba környéke, ahol - emberbaráti szervezetek szerint -nyolcezren haltak éhen 1989 tavaszán.[96] Ezzel szemben a külföldi segítség fölkarolta területeken gyorsan visszaszerezte jogait a piac. Legalábbis ez az Európai Közösség egyik 1991-es jelentésének[97] egyik tanulsága: az derül ki belőle, hogy az élelemsegélynek csak 25%-át adták el a kikötött áron, 75%-a a politikai-közigazgatási gépezet kezében maradt, amely lefölözte a maga köteles részét, a többit meg a feketepiacon értékesítette. Nem volt más az az homem novo, amelynek fölnevelésére gyürkőztek Samora Machel és hívei, mint „annak a megalkuvásnak velejéig beteges terméke, amelyet becstelenségnek, hazugságnak és tudathasadásos őrültségnek él át az egyén. Élni akar az egyén, de meg kell hasonlania hozzá önmagával, kettős életet kell élnie, egy rejtett és igazit meg egy nyilvános és hamisat, ezzel a másodikkal akarja oltalmazni az elsőt, szüntelenül hazudnia kell, hogy megóvjon valahol egy csipet igazságot."[98]

A keleti állampártok hirtelen összeomlása következtében, természetes módon, nagyobb figyelem irányult a gyengeségükre, és kidomborodott a civil társadalom ellenállásának jelentősége. Jóllehet az afrikai kommunizmust nyilvánosan „modern politikai legitimá-cióként"[99] határozták meg a vizsgált tizenöt év folyamán, s ez fájdalmas következményekkel járhatott egy bennszülött egyetemi értelmiségi számára, attól még ez a felfogás megőrzi helyzetmagyarázó tartalmát. Az afrikai tapasztalat rövidsége és az az uralkodó tautologikus felfogás, hogy éppen afrikaisága kárhoztatja Afrikát az erőszakra, összezavarhatná tárgyunk körvonalait, minden előzetes óvatosságunk dacára. Ha ellen akarunk állni ennek a kísértésnek, bizonyára nem haszontalan megfordítanunk a szemszögünket. Ha igaz is, hogy a marxista-leninista elkötelezettségű országokban tapasztalható erőszak sajátossága nehezen különböztethető meg egy olyan földrészen, amelyre az egypártrendszer nyomja rá a bélyegét, vajon nem azzal magyarázható-e a civil lakosság lemészárlása és az éhínség - amint A. Mbembe írta -, hogy bár „a nyugati hatalmak gyarmatosították és vezették el a függetlenséghez" az afrikai földeket, az új országok „végeredményben szovjet típusú rendszereket választottak mintaképül", és a demokratizáló törekvések „nem változtatták meg az afrikai államok mélységesen leninista természetét"?

Sylvain Boulouque

A KOMMUNIZMUS AFGANISZTÁNBAN

Afganisztánnak[100] 640 000 négyzetkilométer a területe, vagyis valamivel nagyobb, mint Franciaország; négy ország határolja: északon a Szovjetunió, nyugaton Irán, keleten és délen Pakisztán, és kelet felől, egy rövid szakaszon, néhány tucat kilométer hosszan, Kína. Magas hegyek foglalják el területének több mint egyharmadát; némelyik 7000 méternél is magasabb. 1979-ben tizenötmillió lelket számlált az afgán lakosság, és ez különféle nemzetiségek között oszlott meg. Az uralkodó nemzetiség, a hatmillió pastu főleg az ország déli részén lakik, nagyrészt szunnita vallású, és a saját nyelvét, a pastu nyelvet beszéli. A tadzsikok jobbára perzsa nyelvű szunniták, a (perzsa) dari tájszólást használják, négymilliónyian vannak, és jobbára az ország keleti részén élnek. Az üzbégek - ez a török nyelvű, szintén szunnita nép - az ország északi részén laknak; másfélmillió lelket számlálnak. A szintén másfélmillióra becsült hazarák főleg síiták, és az ország közepén élnek. A többi nemzetiség, a türkmén, kirgiz, beludzs, ajmak, kohisztáni és nurisztáni az ország egész területén oszlik el, és összesen az afgán népesség 10%-át teszi ki.

Az iszlám a legfőbb nemzeti kapocs. Afganisztán lakosságának 99%-a muzulmán, ezek 80%-a szunnita, 20%-a síita. Szikh és hindu kisebbség is van, meg egy kis zsidó közösség. A mérsékelt iszlám irányította Afganisztán mindennapi életét, városban, falun egyaránt. Meghagyta a törzsi rendszer hagyományos szerkezeteit, amelyekben törzsi vezetők irányítottak kis közösségeket. 1979-ben egyetlen, több mint ötszázezres nagyváros volt a túlnyomórészt paraszti Afganisztánban, az ország keleti részén fekvő Kabul, a főváros; aztán olyan kisebb városok, mint nyugaton Herat, délen Kandahár, északon meg Mazar-i Sharif és Kunduz; ezek közül egyiknek sem volt kétszázezernél több lakosa. Az idegen hódításnak való ellenállás hosszú hagyománya minden afgán másik közkincse. Mert ellenálltak az afgánok mind a mongolok, mind az oroszok betörési kísérleteinek. A XIX. század közepétől 1919-ig angol gyámság alatt volt Afganisztán. Amikor Anglia és Oroszország, majd a Szovjetunió szembenállt egymással a közép-ázsiai népek feje fölött, az afgán monarchia mindig igyekezett szilárdan őrizni viszonylagos függetlenségét, mert gyakran volt az ország a nagyhatalmi vetélkedés tétje. 1963-ban Záhir király tényleges hatalomátvétele meggyorsította a kulturális, gazdasági és politikai modernizálás folyamatát. 1959 után már nem volt kötelező a fátyolviselés a nőknek, ők is járhattak iskolába, és az egyetemen is együtt tanulhattak a férfiakkal. A király az ország demokratizálása mellett döntött, ezért Afganisztán a parlamenti rendszer útjára lépett; 1965-ben engedélyezték a politikai pártokat, és szabad választásokat tartottak. Az 1978. április 27-i kommunista államcsíny és utána a szovjet beavatkozás megingatta az ország egyensúlyát, és felforgatta annak éppen változóban lévő, hagyományos kereteit.

Afganisztán és a Szovjetunió 1917-től 1973-ig

Régi kapcsolatok fűzték a Szovjetuniót Afganisztánhoz. 1919 áprilisában Amánulláh király diplomáciai kapcsolatot létesített az új moszkvai kormánnyal, ez tette lehetővé, hogy Moszkva öt konzulátust nyisson az országban. 1921. február 28-án békeszerződést és együttműködési egyezményt írtak alá, és a szovjetek részt vettek egy távíróvonal megépítésében. 500 000 dollár évi segélyt folyósítottak a királynak. Azt a szovjet

szándékot mutatta ez az egyezség, hogy ellensúlyozzák az angol befolyást az országban,[101] de azt is, hogy kiterjesszék a forradalmat a gyarmati vagy félgyarmati uralom alatt lévő országokra. Így a Keleti Népek Kongresszusán, amely Bakuban ülésezett 1920. szeptember 1-től 8-ig, a kommunista internacionálé vezetői úgy gondolták, hogy a gyarmatosítás ellenesség és az imperializmusellenesség az ő táborukba csalogathatja az „idegen uralom alatt lévő" népeket, és olyan nyilatkozatokat tettek, amelyekben a dzsiháddal („szent háborúval") helyettesítették az „osztályharcot". A jelek szerint három afgán is részt vett ezen a kongresszuson; az afgán kommunisták nevében Agazade, a „pártonkívüliek" nevében Azim, valamint Kara Tadzsijev, aki azután a pártonkívüliek képviselője lett a kongresszuson.[102] Ugyanígy, a kommunista internacionálé 1922. november 7-én megnyílt IV. kongresszusa is eldicsekedett vele, hogy az „antiimperialista egységfrontok" létrehozása és megszervezése meggyengítette az „imperialista hatalmakat".

Ugyancsak ekkoriban, 1920 szeptemberében foglalták el a szovjet csapatok a Kánságot (az egykor az afgán királysághoz tartozó Bokhara tartományt) - a Vörös Hadsereg egyik vezetője, Mihail Vasziljevics Frunze (1888-1925) tábornok parancsnoksága alatt, aki különben Nesztor Mahno ukrán anarchista mozgalmának leverésében is részt vett -, és az oroszországi lázadó parasztok ellen alkalmazott módszerekkel több hadműveletet is indítottak a parasztok, a baszmacsok ellen, akiket azért hívtak „zsiványoknak", mert mindig ellenálltak a tartomány orosz, majd bolsevik megszállásának. 1924-ben kebelezték be véglegesen ezt a tartományt, de tovább is folytak a harcok, és egymillió baszmacs menekült Afganisztánba. A Vörös Hadsereg csak 1933-ban verte le végleg a basz-macsokat. Már érezhető volt a kommunista befolyás Afganisztán vezető köreiben; sok afgán tiszt kapott kiképzést a Szovjetunióban. Ezzel egy időben „szovjet diplomaták" illegális tevékenységet fejtettek ki: egy katonai attasét és több mérnököt is kiutasítottak ilyenfajta munka miatt.[103] Jurij Agabekov a bizonyíték a GPU-ügynökök afganisztáni jelenlétére; ő már 1920 óta a Cseka munkatársa volt az inosztrannij otgyel (külügyi osztály) szolgálatában, amelynek titkos megbízottja lett előbb Kabulban, majd Isztanbulban, de ott is Afganisztánnal foglalkozott, amíg 1930-ban nem szakított a GPU-val.[104]

1929-ben Amánulláh király földreform-politikába kezdett. Ezzel párhuzamosan vallásellenes hadjáratot is indított. A török újító, Ke-mal Atatürk mintájára alakították át a törvényeket, ez parasztfelkelést robbantott ki Bacsa-je Szakkao, „a Vízhordó fia" vezetésével, és belebukott a rendszer.[105] A kommunista internacionálé eleinte antikapitalistának fogta föl ezt a felkelést. Majd a régi rend csapatainak segített a Szovjetunió, hogy Gulam Nabi Khán moszkvai afgán nagykövet vezetésével visszatérhessenek Afganisztánba. A szovjet csapatok (a legjobb taskenti egységek, az orosz légierő támogatásával) afgán egyenruhában nyomultak be Afganisztánba. Lemészárolták az ötezer főnyi afgán kormányerőt, és azonnal kivégeztek minden falusit, aki csak a Vörös Hadsereg útjába akadt.[106] Amánulláh király és Gulam Nabi Khán külföldre menekült, a szovjet támogatás meg véget ért. Nádir Sah gyorsan visszatért franciaországi száműzetéséből, az afgán hadsereg élére állt; az előkelők és a törzsek kikiáltották királynak, a „Vízhordó fia" pedig szökni próbált, de letartóztatták és

kivégezték. Nádir Sah a szovjetekkel is, az angolokkal is megegyezésre törekedett. Moszkvában elismerték, és szóba is álltak vele, azzal a föltétellel, hogy nem segíti tovább a baszmacs felkelőket. Az afgán hadsereg kiszorította szovjet területre Ibrahim Beg baszmacs vezetőt, ott letartóztatták és kivégez-ték.[107] 1 931. június 24-én újabb megnemtámadási szerződést írtak alá. Nádir Sah áldozatul esett egy diák merényletének, és 1933-ban a fia, Záhir Sah lett a király.

1945 után több, különösen a fővárosban érezhető „modernizáló" hullám is volt az országban, ötéves és hétéves tervekbe kezdtek. Új együttműködési és barátsági szerződéseket írtak alá a Szovjetunióval; az 1955-ös decemberi megállapodás ismét leszögezte a be nem avatkozást, de sok szovjet tanácsadót küldtek Afganisztánba, főleg a hadsereg modernizálása céljából.

Muhammad Daud herceg, a király unokaöccse és miniszterelnök 1953-tól 1963-ig kormányzott. Rész vett az el nem kötelezettek mozgalmának megalakításában. Idővel nyomasztó lett a szovjet befolyás, a szovjetek behálózták a hadsereget és az ország életének kulcsterületeit. Úgy kötötték a gazdasági szerződéseket, hogy majdnem teljesen a Szovjetuniónak kedvezzenek, bár a herceg rendszeresen megpróbált az Egyesük Államokhoz is közeledni. 1963-ban az uralkodó leváltotta Daudot, attól fogva Záhir Sah gyakorolta a tényleges hatalmat. Az 1963-tól 1973-ig tartó évtizedben Záhir alkotmányos monarchiává akarta átalakítani a rendszert. Törvényesítették a politikai pártokat, és az első szabad választások is megvoltak 1965 januárjában. 1969-ben egy második szavazást is tartottak. A két választáson a helyi előkelőknek és a kormánnyal tartó csoportoknak kedveztek az eredmények. Nyugatiasabb és modernebb lett Afganisztán, ha még nem volt is igazi demokrácia: „Távolról sem volt tökéletes a büszke, kiváltságos, gyakran korrupt királyi rendszer - hangsúlyozza Michael Barry. - De távolról sem volt az a barbár pokol, amelynek szívesen lefestik az afgán kommunisták. Ráadásul a királyság már 1905-ben eltörölte a kínzást, és még a Saria megkívánta testi fenyítések is kimentek a szokásból: a kommunista rendszer vad visszafejlődést képvisel ezen a téren."[108]

A sokáig illegális afgán kommunista párt Afganisztáni Népi Demokratikus Párt (ANDP) néven lépett a nyilvánosság elé. A választások jóvoltából Babrak Karmal és élettársa, Anathiha Ratebzad is képviselő lett. Két másik kommunista (az egyikük Hafizulláh Amin) az 1969-es választáson volt sikeres. 1965 elején az ANDP kongresszusa szovjet jóváhagyással Nur Mohammed Tarakit jelölte főtitkárnak. De azért mind politikai, mind törzsi és személyi versengés és nézeteltérések is voltak a látszategység mögött. Babrak Karmal kabuli volt, királyi családhoz tartozó arisztokrata; Muham-mad Hoszain Khán tábornok fia volt, a Karmal csak álnév: „a Dolgozók Barátja". Egy szökött KGB-s szerint Karmal sok éven át a KGB ügynöke volt. A párt másik alapítója, Nur Mohammed Taraki falun született, Ghazni tartományban, egy tehetős paraszt fiaként. Pastu származású volt, azért jutott be a kormánykörökbe, mert tudott angolul. Hafizulláh Amin is pastu volt, Kabul külvárosában született, kistisztviselő családból.[109]

Két frakcióból állt az ANDP, és mindegyiknek megvolt az újságja, a Halk (Nép) és a Parcsam (Zászló). A Halk az ország délkeleti részének pastujait tömörítette, a Parcsam a perzsa nyelvű módos osztályokat fogta össze, és az egységfront elméletét akarta átültetni a gyakorlatba. Mindkettő nyíltan vonalas volt, és szorosan igazodott a szovjet

politikához, ha a Parcsam érzékenyebbnek mutatkozott is Moszkva kívánalmaira. 1966-tól 1976-ig tartott a szakadás a két pártcsoport között, mindkettő magát tartotta az igazi afgán kommunistának, és az ANDP nevében cselekedett. 1976-ban ismét egyesült a Halk és a Parcsam. De a pártnak sohasem volt négyhatezernél több tagja.[110] Az ANDP-ben egyesült két csoporton kívül a kommunizmus kínai barát változatai is jelen voltak Afganisztánban. Az Örök Láng (Solá-je Dzsavid) főleg a síiták és diákok közül toborozta híveit, és később több irányzatra szakadt. Utóbb minden maoista csoport természetszerűen összefogott az ellenállásban. 1965 és 1973 között módszeres lejárató kampányt folytattak az afgán kommunisták a kormány és a monarchia ellen. Mind többször tüntettek, be-berontottak a parlament ülésére. Ezzel párhuzamosan az ANDP aktivistái párthíveket is toboroztak, nagyrészt a vezető körökben.

Daud, akit 1963-ban távolított el a hatalomból Záhir király, kommunista katonatisztek segítségével készített elő és hajtott végre sikeres államcsínyt 1973-ban. Meg kell jegyeznünk, hogy eltérően értelmezik az eseményeket: némelyek arra hajlanak, hogy Moszkvából távirányított akció volt,[111] mások meg úgy gondolják, hogy Daud használta fel a kommunistákat. Akárhogy is, Daud hét kommunista minisztert vett be a kormányába a Parcsamból. Felfüggesztették az alkotmányos szabadságjogokat. Az első megtorláshullám is elindult, a kommunisták bujtogatására. „Összeesküvés miatt letartóztatják Hasim Majvandval nacionalista vezetőt (egykor liberális miniszterelnök volt, 1965 és 1967 között), mintegy negyven más személlyel együtt, akik közül négyet kivégeznek. Majvandval (a hivatalos változat szerint) »öngyilkos lesz« a börtönben. De az az általános vélemény, hogy gyilkosság történt, és azért szervezték meg ezt a cselfogást, hogy elhárítsanak Daud útjából minden hiteles vetélytársat, és eltegyenek láb alól bizonyos, nem kommunista személyiségeket.”[112] Mindennapos módszerré vált a kínzás és a rémuralom, és 1974-ben felavatták a gyászos Pol-i Csarki börtönt.

Daud azonban menesztette 1975-ben a kommunistákat, és új kereskedelmi szerződéseket kötött a keleti tömb országaival, de Iránnal és Indiával is. Megromlottak a kapcsolatok a Szovjetunióval, egy hivatalos látogatás alkalmával Daud összeveszett Leonyid Brezsnyevvel Moszkvában, és igyekezett megszilárdítani országa gazdasági függetlenségét. Most már meg voltak számlálva a napjai, és meg is buktatták Daudot 1978. április 27-én. Michael Barry kitűnően foglalja össze a puccs előttí helyzetet: „1978 előtt Afganisztán világi állam volt, nem tűrte a muzulmán fundamentalista ellenzéket, hivatalosan semleges volt, de barátságos a Szovjetunió iránt, semmiképpen sem vitatta annak határait, vagy más muzulmánok feletti uralmát. [...] Értelmetlen dolog azt állítani, hogy azért szánta el magát megelőző lépésre a Szovjetunió, hogy meggátolja a muzulmán fundamentalizmus megerősödését; Daud megbuktatásával inkább megerősítette az iszlám ellenállást, amelyet azelőtt hajlamos volt lebecsülni; legfeljebb azért siettette a kommunista puccsot, mert meg akarta akadályozni, hogy Afganisztán az utolsó pillanatban kiszakadjon a szovjet birodalomból.”[113]

Az 1978-as áprilisi államcsíny vagy a „Szaur forradalma"

Egy olyan esemény robbantotta ki a kommunista államcsínyt -az ANDP egyik alapítója, Mir Akbar Hajbar meggyilkolása -, amelynek mindmáig tisztázatlanok a körülményei. Az

első magyarázat szerint - ez a Parcsam hatalomátvétele után látott napvilágot -a Hafizulláh Amin vezette Halk emberei tették el láb alól. A második magyarázat az afgán titkosszolgálatok jövendő vezetőjének, Mohammed Nadzsibulláhnak és cinkostársainak, a szovjet titkosszolgálatnak tulajdonítja a gyilkosságot.[114] Ennek a gyilkosságnak lett a következménye a kommunista tüntetések elszaporodása és Daud bukása. A jelek nem hagynak kétséget felőle, hogy tervszerű volt a hatalomátvétel. A Halk vezetője. Amin, aki nagyon jóban volt a katonákkal, 1980 áprilisára időzítette az államcsínyt.[115] Való-jában az a sajátos a kommunizmus afganisztáni uralomra juttatásában, hogy visszanyúlt a Spanyolországban kialakított és később a „népi demokráciákban" alkalmazott módszerekhez: olyasmikhez, mint beépülés a vezető körökbe, a hadsereg és a felső közigazgatás behálózása, majd az erőszakos hatalomátvétel, az 1978-as áprilisi államcsíny, az úgynevezett „áprilisi forradalom" vagy „a Szaur [a Bika] forradalma" útján. Siettette a készülődést, hogy Daud félreállította a kommunistákat, és meggyilkolták Mir Akbar Hajbart. Egymást érték a kommunista tüntetések. Daud letartóztatta vagy házi őrizetbe vétette a főbb kommunista vezetőket. Amin a lakását megfigyelés alatt tartó - úgy látszik, ANDP-tag - rendőrök cinkos jóindulatát élvezte, és otthonában szervezhette az államcsínyt.[116]

1978. április 27-én megostromolták és bevették az elnöki palotát, harckocsik és repülőgépek segítségével. Daud, a családja és az elnöki testőrség nem volt hajlandó megadni magát. Másnap kivégezték Daudot, családja tizenhét tagjával együtt. Április 29-én rendezték az első tisztogatást a nem kommunista katonák között; 3000 áldozata volt. A régi rend hívei ellen indított megtorlás körülbelül 10 000 áldozatot követelt. 14 000 és 20 000 között volt azoknak a száma, akiket politikai okokból vetettek börtönbe.[117]

Április 30-án beiktatták a Nur Mohammed Taraki vezette új kormányt. A Halkhoz tartozó Taraki lett az Afgán Demokratikus Köztársaság elnöke, a Parcsam adta az alelnököt és miniszterelnökhelyettest Babrak Karmal személyében, és a Halk tagja, Hafizulláh Amin lett a második alelnök és külügyminiszter. A Szovjetunió volt az első állam, amely elismerte az új kormányt,[118] és együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést írt alá vele. Taraki olyan reformokat léptetett életbe, amelyek minden megfigyelő szerint összetörték az afgán társadalom hagyományos kereteit. Eltörölték a parasztok adósságát és a földekre felvett jelzáloghiteleket, általános lett a tankötelezettség, és elkezdődött a vallásellenes propaganda. Kikiáltották Tarakit „az áprilisi forradalom vezérének és atyjának". A reformok nyomán azonban általános elégedetlenség támadt; 1978 júliusában törtek ki az első lázadások Aszmarban, Afganisztán délkeleti részén. Mindenütt felütötte a fejét a politikai erőszak. 1979. február l4-én elrabolta Adolph Dubs amerikai nagykövetet egy maoista csoport, a Szetem-i Milli, amely egyik vezetője, Barrudim Bábesz szabadon bocsátását követelte, de azt már időközben kivégezte a KHAD, a szovjet tanácsadók irányításával működő afgán állambiztonsági szolgálat. A KHAD emberei közbeléptek, és elrablóival együtt az amerikai nagykövetet is megölték.[119] „Némelyek azt állítják, hogy a Halk-rendszer diplomáciai helyzetének aláásása volt ennek az alattomos akciónak a célja."[120] Egyetlen tanúja sem maradt a túszejtésnek.

Kis idő múlva rendeletet is alkotott a kommunista kormány a vallásellenes hadjáratról. Köztereken égették el a Koránt. Letartóztattak és legyilkoltak vallási vezetőket (imámokat). Így 1979. január 6-án éjszaka a Modzsaddedi nemzetség, egy igen befolyásos síita vallási csoport minden férfi tagját (ugyanannak a családnak 130 tagját) mészárolták le.[121] Minden vallás gyakorlását megtiltották, még a Kabulban és Heratban lakó kis, 5000 főnyi zsidó közösségét is, amely aztán Izraelben talált menedéket.

Sokféleképpen, igazi szervezettség nélkül terjedt a lázadás. Előbb a városokban kapott lábra, majd vidékre is átcsapott. „Minden törzs, minden nemzetiség a maga hagyományaival válik az ellenállási hálózat részévé. Sok csoport együtt alkotja az ellenállást, ezek állandó kapcsolatban vannak a lakossággal, és az iszlám a fő kötelék közöttük."[122] A szovjet tanácsadók segítette afgán kommunisták a terror eszközével válaszoltak a hatalomátvételüket követő általános tiltakozásra. Michael Barry így ír róla: „1979 márciusában Kerala falu lett Afganisztán Oradour-sur-Glane-ja: a falu minden férfi lakóját, 1700 felnőttet és gyereket tereltek össze a térre, és géppuskázták le közvetlen közelről; egymásra dobálták a halottakat és sebesülteket három közös sírgödörbe, és földgyaluval temették be őket. Még percekig látják a rémült nők, hogy meg-megremegnek a kis buckák, mert kifelé törekszenek az élve elföldeltek. Azután már semmi más. Az anyák és özvegyek mind Pakisztánba menekültek. Fájdalomtól elcsukló hangon számolnak be a sorsukról menekültkunyhóikban ezek a szánalmat keltő, »ellenforradalmár –feudális –kínai –és –amerikai –érdekeknek - eladott« asszonyok."[123]

Ekkor az afgán kommunisták szerény, de növekvő segítséget kértek a szovjetektől. 1979 márciusában MIG-ek szálltak fel a Szovjetunióból, és bombázták Herat városát, amely a kommunista hatalommal szembenálló felkelők kezére került. A források szerint a 200 000 lakos közül 5000 és 25 000 között van azoknak a halottaknak a száma, akik a bombázásnak, majd a megtorlásnak estek áldozatul, mert utána a hadsereg gondoskodott róla, hogy megtisztítsa a várost a felkelőktől. Így hát nincs adat rá, hogy mennyi áldozatot követelt a megtorlás.[124] Már az egész ország lázongott, és a kommunisták megint kénytelenek voltak segítséget kérni a szovjetektől, azok meg adtak is: „Különleges hadianyagot 53 millió rubel értékben, benne 140 ágyút, 90 páncélozott járművet (köztük 50 rohamkocsit), 48 000 lőfegyvert, mintegy 1000 gránátvetőt, 680 légibombát [...]. Gyorssegély gyanánt 100 tartály gyújtófolyadékot szállítottak a szovjetek, 150 láda bombát, de, szabadkozva, elhárították azt az afgán kérést, hogy helikopterpilótákat és mérges gázzal töltött bombákat is küldjenek."[125] Ezalatt a terror lett úrrá Kabulban. A város keleti részén fekvő Pol-i-Csarki börtön gyűjtőtábor lett.[126] „Azért vagytok itt, hogy szemét legyen belőletek" - mondta a raboknak Szajjed Abdullah, a börtön igazgatója. Mindennapos volt a kínzás: „Az volt a legsúlyosabb büntetés a börtönben, hogy elevenen eltemették a foglyot az illemhely mocskába."[127] Sok száz rabot végeztek ki éjszakánként, és „földgyaluval temették el a tetemeket és a még élő haldoklókat".[128] Megint elővették a büntetendő népek ellen alkalmazott sztálini módszereket. Így 1979. augusztus 15-én 300 hazara nemzetiségű személyt tartóztattak le, mert azzal gyanúsították őket, hogy támogatják az ellenállást. „Közülük százötvenet elevenen temettek el földgyaluval; a többit meg lelocsolták benzinnel és elevenen

elégették."[129] 1979 szeptemberében elismerték a börtönhatóságok, hogy 12 000 rabot öltek meg. A Pol-i Csarki börtön igazgatója nem is csinált titkot belőle: „Csak egymillió afgánt hagyunk életben, annyi is elég. hogy fölépítsük a szocializmust!"[130]

Óriási börtönné változott Afganisztán, és közben torzsalkodás folyt a Halk és a Parcsam között az ANDP-n belül. A Halk kerekedett fölül. Elküldték a Parcsam képviselőit nagykövetnek a keleti országokba: vezetőjük, az egykori KGB-ügynök,[131] Babrak Karmal Csehszlovákiába került, a Szovjetunió egyenes kérésére. 1979. szeptember 10-én Amin lett a miniszterelnök és az ANDP főtitkára. Eltette láb alól föltételezett ellenzékét, meggyilkoltatta Tarakit, aki - hivatalos jelentés szerint - hosszú betegség után hunyt el, amikor éppen hazatért a Szovjetunióból. Különféle megfigyelők 5000 szovjet tanácsadót észleltek Afganisztánban, így a szovjet szárazföldi erők vezérkari főnökét, Ivan Grigorjevics Pavlovszkij vezérezredest is ott látták.[132]

Valamivel több mint egy évvel a kommunista államcsíny után már ijesztő volt a mérleg. Sah Bazgar így jellemzi: „Maga Babrak Karmal ismerte el, hogy legalább 15 000 ember esett áldozatul két elődje, Taraki és Amin tisztogatásainak. Valójában legalább 40 000-en voltak. Sajnos, az én két anyai unokatestvérem is eltűnt köztük a Pol-i Csarki börtönben. Szelab Szafaj ismert irodalmár volt az egyik, akinek a rádióban és televízióban is felolvasták a verseit. Nagyon szerettem. Másik unokatestvérem, az előbbi fivére tanító volt. Az ország egész elitjét lefejezték. Az a kevés, aki életben maradt, beszámolt a kommunista szörnyűségekről. Kinyílt a zárkák ajtaja; katonák betűzgették egy jegyzékből a rabok nevét. A foglyok felálltak. Pár perc múlva tompán behallatszottak a gépfegyversorozatok.[133] Ezek a számok csak Kabulra és az ország nagyobb városaira vonatkoznak. A kommunisták rémuralommal tartották fenn a rendet vidéken, hogy az ellenállás minden formáját elfojtsák; az ottani kivégzések és bombázások mintegy 100 000 ember halálát okozták. Több mint 500 000-re becsülik azoknak az afgánoknak a számát, akik elmenekültek a tömegmészárlások elől.[134]

A szovjet beavatkozás

Afganisztán elmerült a polgárháborúban. Hiába volt a megtorlás, a kommunisták nem tudták megszilárdítani a hatalmukat, ezért megint szovjet segítséget kértek. 1979. december 27-én megkezdődött a „Szélvihar 333" művelet, és a szovjet csapatok benyomultak Afganisztánba. Behívták őket, az együttműködési és barátsági szerződés értelmében, hogy a kabuli „testvérek" segítségére siessenek. „KGB-kommandók Bojarinov ezredes vezette rohamcsapatára hárul a feladat, hogy megostromolja a palotát, meggyilkolja Amint és minden olyan tanút, aki elmondhatná a történteket."[135] A jelek szerint Amin távolodóban volt a gyámkodó Szovjetuniótól, már régebben kapcsolatba lépett az amerikaiakkal - az ötvenes években, amikor az Egyesült Államokban tanult -, és olyan országokkal is bővítette a kapcsolatait, amelyek nem voltak közvetlenül szovjet befolyás alatt. Igazában már 1979. december 12-én meghozták a szovjet döntést. Babrak Karmal lépett Amin helyébe. Aminnak le kellett volna köszönnie, és tisztességgel nyugdíjba vonulnia. De nem volt hajlandó rá, ezért nyilvánosságra hozták a kormányváltozást, egy rádióadásban, amelyet valahonnan a Szovjetunió déli részéről

sugároztak, még Amin meggyilkolása előtt.[136]

Számos föltevés foglalkozik a szovjet beavatkozással. Némelyek a meleg tengerek felé törő orosz terjeszkedés folytatását látják benne. Mások úgy fogják fel, hogy meg akarták szilárdítani a térséget a radikális iszlám terjeszkedésével szemben. Ha ugyan nem a szovjet imperializmus hódító törekvéseit és annak a marxista rendszernek küldetéses jellegét fejezte ki ez a beavatkozás, amely minden népet a kommunizmus igájába akart hajtani. Az a szándék is hozzájárult, hogy megvédjenek egy kommunista kézen lévő államot, amelyet állítólag fenyegetnek „az imperializmus ügynökei".[137]

A szovjet csapatok 1979. december 27-én vonultak be Afganisztánba. 1980 elején mintegy 100 000 katona alkotta a seregtestet. Négy szakaszban folyt le az afganisztáni háború. 1979-től 1982-ig tartott, amíg a szovjet csapatok elfoglalták az országot. 1982 és 1986 között zajlott le az egész háború legkeményebb szakasza. Utána a visszavonulás következett: 1986-től 1989-ig. Ekkor állandóan 200 000 szovjet katona állomásozott Afganisztánban. Az utolsó időszakra (1989-1992) az volt jellemző, hogy hatalmon tartották Mohammed Nadzsibulláh államfőt; úgy számítottak, hogy majd ő lesz az afgán Gorbacsov, és tető alá hozza a nemzeti megbékélést; ebben a szakaszban - a csapatok kivonulása, február 15-e után -1989-ben 2,5 milliárd rubel értékű, 1990-ben pedig 1,4 milliárd rubelt érő haditechnikát szállított a Szovjetunió segítség címén az országba. Nadzsibulláh kormánya csak 1992-ben bukott meg, amikor kimúlt a Szovjetunió.[138]

Attól fogva két technika keveredik: egyrészt a szovjetek vívta totális háború taktikája, a felperzselt föld politikájával, másrészt a tömegterror módszerei, az ellenzékiek vagy vélt ellenzékiek módszeres likvidálása az AGSZA (Afganisztán Érdekvédelmi Szervezete) különleges börtöneiben; az AGSZA-ból 1980-ban KHAD lett (Állami Hírszerző Szolgálat), majd 1986-ban VAD (Állambiztonsági Minisztérium), amely közvetlenül a KGB alá tartozott, pénzügyileg is, a tanácsadók tekintetében is. A tömegterrorral való kormányzásnak ez a módszere egészen 1989-ig tartott, amikor kivonultak Afganisztánból a szovjet csapatok. De valójában egészen 1992-ig elhúzódott, mert akkor bukott meg Mohammed Nadzsibulláh kormánya.

A háború tizennégy éve alatt az ország területének alig több mint 20%-a volt a szovjetek és az afgán kommunisták kezén. Beérték a nagy útvonalak, a főbb városok, a gabonában, földgázban, olajban gazdag vidékek birtoklásával, amelyeknek termése természetesen a Szovjetunióba került. „A természeti kincsek kiaknázása és Afganisztán hasznosítása a tipikus gyarmati kizsákmányoló gazdaság keretei között történik: a gyarmat szállítja a nyersanyagot, és fel kell vennie az anyaország ipari termékeit, így működtetve az anyaország iparát. [...] A jól ismert orosz technika szerint, a megszálló megfizetteti a megszállott országgal a hódítás és a megszállás költségeit. Számlázzák a hadseregeket, a harckocsikat és a falvak bombázását, és gázzal, gyapottal, később rézzel és villamos árammal fizettetik meg."[139] Ez alatt a tizennégy év alatt a szovjetek totális háborút vívtak; az afgán hadsereg meg segített nekik. De az 1978-ban még 80 000-es afgán hadsereg nagyon megcsappant a sok szökött katona miatt. Két esztendő múlva már csak alig 30 000 emberből állt. 1982-ben behívták a tartalékosokat. 1983 márciusában általános mozgósítást rendeltek el minden, tizennyolc éves és annál idősebb férfi számára. Tizenöt éves gyerekeket is besoroztak erőszakkal.

Az Afganisztánba küldött szovjet katonák - a különleges csapategységeken kívül - főleg a peremköztársaságok polgárai voltak: ukránok, lettek, litvánok, észtek. Ők váltották fel a szovjet muzulmán csapatokat, mert félt a hatalom, hogy megfertőzi a muzulmánokat az iszlám radikalizmus. Legalább 600 000 behívott járta meg Afganisztánt. Az elesett szovjet katonák száma a 30 000-et is meg-haladhatja.[140] Nem adták vissza holttestüket a családjuknak, még csak nem is szállították vissza őket a Szovjetunióba. A lepecsételt, leplombált koporsókban homok vagy más katonák teteme volt a jelzett holttestek helyett.[141] Lezüllesztette a katonákat ez a zavaros háború, italba, és kábítószerbe (hasisba, ópiumba és heroinba) menekültek. Olykor maga a KGB szervezte a kábítószer-kereskedelmet. Az afgán kábítószer-termelés haszna fölülmúlta az Arany Háromszög hasznát. A katonák szívesen folyamodtak öncsonkításhoz, hogy kieszközöljék a hazavezénylésüket. Amikor visszatértek, sokukat sorsára hagyták, némelyeket ideggyógyintézetbe küldtek lelki zavarok miatt,[142] mások bűnözésre adták a fejüket. Ismét mások rákaptak valami nacionalista beszédmódra, ebből lett aztán a KGB jóindulatú cinkosságát élvező, túlzó nacionalista és antiszemita Pamjaty mozgalom.[143]

A szovjet beözönléssel szemben megszerveződött az afgán ellenállás. A becslések szerint 60 000 és 200 000 között lehetett az ellenállók száma. Élvezték a lakosság támogatását. Az afgán ellenállás hét - pakisztáni hátországra támaszkodó - szunnita pártból és nyolc iráni gyökérzetű siíta pártból állt.[144] Az ellenállásból született minden csoport az iszlám radikális vagy (a Maszud parancsnokéhoz hasonló) mérsékelt irányzatát képviselte. Az ellenállás az amerikai kongresszus támogatását is megkapta, amerikai fegyverzethez jutott, így a kilencvenes évek közepétől Stinger föld-levegő rakétákhoz is: ezzel akadályozhatták meg az ellenállók a szovjet légitámadásokat, márpedig ez volt a betolakodók háborújának egyik alapművelete. A szovjetek a rémuralom stratégiáját választották. Mindenki és minden falu rögtön megtorlás áldozata lett, ha gyanúba keveredett, hogy csak egy kicsit is segíti az ellenállást. Mindenütt és mindig lecsapott a megtorlás.

Minden háborúban követnek el rémtetteket. Afganisztánra is lesújtott a tömegek elállatiasításából és a szovjetek vívta háború tota-lizálásából[145] kisarjadt erőszak. Az afgán ellenállók is hajtottak végre mészárlásokat. Ha itt nem emlegetjük is őket, az ellenállás túlkapásai is megengedhetetlenek és menthetetlenek. Más összeütközésekkel, például Vietnammal ellentétben, amellyel össze szokták hasonlítani Afganisztánt, hangsúlyoznunk kell, hogy ezt a háborút nem kapta föl a hírközlés, kevés kép jutott ki a harcokról a világba. Általános felkelés volt ez, amely egy külső támadással súlyosbított kommunista államcsínyre válaszolt. Különben meg kell jegyeznünk, hogy az ellenállókat támogató hatalmak kevés tekintettel voltak némely ellenállóknak az emberi jogok tiszteletben tartásával kapcsolatos viselkedésére, és néha éppenséggel a legsötétebbeket támogatták közülük. De azért mégis közvetlenül a kommunistákat és szovjet szövetségeseiket terheli a felelősség az Afganisztánban bekövetkezett eseményekért. Állandó vonás marad a kommunizmus történetében a tömegterrorral való kormányzás és a kényszerítő módszer.

A megtorlás arányai

A menekültek kérdése

Mind több lett a menekült. 1980 végén már több mint egymillióra becsülték őket. Ismeretes, hogy 1982. július 4-re már az értelmiségiek 80%-a elhagyta az országot. 1983 elején már mintegy hárommillió menekült volt az ország tizenötmilliós egész lakosságából. 1984-ben már a négymilliót, vagyis a teljes népesség több mint egynegyedét is meghaladta a menekültek száma,[146] a kilencvenes évek elejére meg már az ötmilliót is elérte. Az Afganisztánt elhagyó menekültekhez még a „belföldi menekülteket" is hozzá kell adnunk, azt a mintegy kétmillió embert, aki csak a faluját hagyta ott, hogy meneküljön a háborútól és a megtorlástól. Az Amnesty International szerint az Afganisztánt elhagyó menekültek alkotják „a világ legnagyobb ilyen csoportját".[147] Főleg Pakisztánban telepedtek le, több mint kétharmaduk menekült oda, egyharmaduk él Iránban, és csak elenyésző kisebbségüknek sikerük gyökeret vernie Nyugat-Európában vagy az Egyesült Államokban. Egy megfigyelő ezt állapítja meg; „1985 őszén lóháton jártunk be négy keleti és középső tartományt - leplezett küldetésben, az Emberi Jogok Nemzetközi Szövetsége megbízásából -, Johann Lagerfelt svéd orvos és jómagam [Michael Barry], és sikerült fölmérnünk huszonhárom falut: megállapítottuk, hogy 56,3%-os az ottani elnéptelenedési arány."[148] Az egész országból az afgán lakosságnak mintegy a fele hagyhatta el a lakóhelyét, és a Vörös Hadseregnek és afgán talpnyalóinak nagyarányú terrorja volt a népesség elvándorlásának közvetlen oka.

Falurombolás és háborús bűnök

A beavatkozás kezdetén négy fő irányban indult meg a szovjet támadás: végig a határ mentén, a Pandzsír völgyében, Kandahár környékén (az ország déli részén) és Herat körül (nyugaton); ezt a két utóbbi vidéket 1982 februárjában foglalták el. Igen hamar elítélte a szovjetek totális háborúját a Népek Állandó Bírósága, azoknak a régi „Russell-bíróságoknak" az örököse, amelyek „közvetlenül jogelődjük, a Nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék hagyományaiból merítenek".[149] A Népek Állandó Bírósága vizsgálatot indított a tömeggyilkosság ügyében. Michael Barry afganológusra, Ricardo Fraile jogtudósra és Michel Baret fényképészre bízták a vizsgálatot. Megállapították, hogy 1982. szeptember 13-án Pad-khvab-i Sana faluban (Kabultól délre, Logar tartományban) a szovjetek elevenen elégettek 105 olyan falusit, aki bebújt előlük egy föld alatti öntözőcsatornába. Ténylegesen teherautókra csatlakoztatott csöveken vezetett benzint, pentritet és dinitrotoluolt - egy rendkívül gyúlékony folyadékot - használtak a szovjetek, hogy megöljék a rejtőzködő afgánokat. A Népek Bírósága hivatalosan elítélte ezt a bűntettet, a Sorbonne-on, 1982. december 20-án tartott ülésén. Az afgán kormány párizsi képviselője azzal vádolta meg a bíróságot, hogy az az imperialisták játékszere; tagadta a bűncselekményt, és azzal érvelt, hogy „csak néhány centiméter a karez [a csatorna] belmagassága, emberi lény nem képes oda behatolni".[150] Hasonló gyilkosságot követtek el Khasam Kala faluban, Logar tartományban. Mintegy száz polgári lakos lelte halálát ugyanilyen körülmények között, pedig semmilyen ellenállást sem tanúsított.[151] Amikor szovjet csapatok vonultak be, a terror lett úrrá a faluban: „Ha meglát egy falut, megáll az oszlop. Tüzérségi előkészítés után, a falu minden kivezető útját eltorlaszolja; utána

kiszállnak a páncélkocsikból a csapat katonái, és átkutatják a falut, »ellenséget« keresnek. Gyakran elvakult, barbár cselekedetekkel párosulnak ezek a faluátfésülések - számtalan tanúvallomás bizonyítja -, az első riadt mozdulatra nőket, aggastyánokat lőnek agyon. Szovjet, de afgán katonák is elrabolják a táskarádiókat, szőnyegeket, és leszaggatják a nőkről az ékszert."[152] Rendszeresek, általánosak voltak a háborús bűntettek és barbár cselekedetek: „Szovjet katonák petróleumot öntöttek egy kisfiú karjára, és meggyújtották a szülei szeme láttára, mert azok nem akartak felvilágosítást adni. Úgy akarták szóra bírni a falusiakat, hogy többfokos fagyban mezítláb állatták őket a hóban." Egy katona ezt mondta: „Nem ejtettünk hadifoglyot. Egyet se. Általában a helyszínen megöltük a foglyokat [...] Ha büntetőexpedícióban jártunk, nem lövöldöztük le a nőket, gyerekeket. Bezártuk őket egy helyiségbe, és kézigránátokat dobáltunk közéjük."[153]

Az volt a szovjetek célja, hogy rémületet keltsenek, megijesszék a lakosságot, hogy ne merje segíteni az ellenállást. A megtorló műveleteket is ugyanebben a szellemben hajtották végre. Nőket vet-kőztettek meztelenre, és dobáltak ki helikopterből, falvakat romboltak le, hogy megbosszulják egy szovjet katona halálát. „Kandahár környékén, Muskizaj falu mellett megtámadtak egy oszlopot - jegyezték meg a megfigyelők -, ezért megtorlásul 1983. október 13-án lemészárolták Kolsabad, Muskizaj és Timur Kalacsa falu lakosságát. Timur Kalacsában 40 halott volt, a település teljes népessége, Kolsabadban 51 és Muskizajban 35; összesen 126 áldozat. Nagyrészt nők és gyerekek voltak: 50 húsz és harminckét év közötti nő és 26 gyerek; még az oszlop megérkezése előtt minden férfi elhagyta a falvakat, elmenekült a sorozás elől."[154] Különben rendszeresen bombázták a falvakat, így akarták megakadályozni, hogy az ellenállási mozgalom visszavágjon. 1985. április 17-én Laghman környékén rombolták szét a szovjetek a falvakat, hogy pusztítsák az ellenállás hátországát: mintegy ezer embert öltek meg. A szovjetek, a falvak „megtisztítása" után, 1985. május 28-án hagyták el Laghman-Kunar környékét.[155]

Rendszeresen megsértették a nemzetközi egyezményeket. A szovjet légierő nagyban használt napalmot és foszfort az afgán vidék bombázására.[156] Különféle mérges gázokat is rendszeresen bevetettek a polgári lakosság ellen. Több beszámoló is szól róla, hogy izgató, fojtó és könnyfakasztó gázokat alkalmaztak bombázás közben. 1982. december l-jén jelezték, hogy idegbénító gázt használtak az afgán ellenállás ellen, de nem ismeretes az áldozatok száma.[157]

1982-ben egy biológiai fegyver, a mycotoxin alkalmazását jelentette az amerikai külügyminisztérium. A Les Nouvelles d'Afghanistan című folyóirat ezt közölte 1986 decemberében: „Az 1986. október 6-i Le Point szerint a szovjetek állítólag vegyi fegyvert használtak Kandahárban, és Paghmanból is gyilkos vegyszerek használatát jelezték."[158] Ivóvízforrásokba is mérgező anyagokat dobott a szovjet hadsereg, és emberek, állatok pusztulását idézte elő vele.[159] A szovjet parancsnokság olyan falvakat bombáztatott, ahol katonaszökevények húzták meg magukat, így akarta elriasztani tőle az afgánokat, hogy menedéket nyújtsanak nekik.[160] Ugyanaz a parancsnokság előőrsnek vagy aknaszedőnek küldte az afgán katonákat. 1988 végén a Vörös Hadsereg Scud és Orkán rakétákkal „tisztította meg" a főútvonalakat, így készítette elő a visszavonulását. 1989-ben a szovjet

csapatok visszafoglalták azt az utat, amelyen tíz évvel azelőtt bevonultak, ellenőrzésük alá vonták a fő közlekedési vonalakat, hogy meghiúsítsák az ellenállók támadását. A szovjetek új stratégiát dolgoztak ki a visszavonulásuk előtt: a menekültek legyilkolását. Az Amnesty International közleménye szerint „a szovjet és afgán erők úgy bosszulják meg az ellenük indított gerillatámadásokat, hogy kíméletlenül bombázzák a falvaikból menekülő férfiak, nők, gyerekek csoportjait. Egy eset a többi közül: az ország északnyugati szélén, Farjab tartományban egy körülbelül száz családból álló csoport menekült el Serkhudo faluból, és indult el ötszáz kilométeres útjára, a pakisztáni határ felé; kétszer is megtámadták őket. Az első támadásban. 1987 októberében, a kormányerők állítólag bekerítették őket, és tizenkilenc embert, közülük hét, hatévesnél kisebb gyereket is megöltek. Két hét múlva állítólag helikopterek nyitottak tüzet a csoportra, és öt embert öltek meg.”[161] Néha azokat a pakisztáni menekültfalvakat is bombázták, amelyek az ellenállás hátországát alkothatták volna, például 1987. február 27-én a Mataszangar tábort Pakisztánban.[162]

A megfigyelők a taposóaknák tömeges használatát is megállapíthatták. Húszmillió ilyen aknát telepítettek, különösen a biztonsági zónák körül. Arra használták ezeket az aknákat, hogy védelmezzék velük a szovjet csapatokat és a Szovjetuniónak termékeket szállító ipari létesítményeket. Helikopterről is dobálták őket földművelő vidékeken, hogy használhatatlanná tegyék a földeket.[163] A taposóaknák állítólag 700 000 embert nyomorítottak meg, és manapság is szedik áldozataikat. A szovjetek azzal is rémületben tartották a lakosságot, hogy a gyerekeket vették célba, „ajándékokat” kínáltak nekik: játékszernek álcázott robbanószerkezeteket, amelyeket leginkább repülőgépről szórtak le.[164] Amikor a módszeres falurombolásról ír, Sah Bazgar így zárja a fejtegetését: ..A szovjetek minden otthont feldúltak, kifosztottak, és megbecstelenítették a nőket. Nem ösztönös ez a barbárság, rosszabb nála: tervszerű; tudják, hogy társadalmunk alapjait rendítik meg, ha ilyesmit művelnek.”[165]

A fölperzselt földnek és a totális háborúnak ez a stratégiája Afganisztán kulturális örökségének módszeres elpusztításával is párosult. Kabul kozmopolita város volt, „az eleven kabulí szellem, a már-már szabadossággal határos derű olyan fesztelenséget és erkölcsi lazaságot árasztott, amely távolt állt a vidék szigorától”.[166] De a háború és a szovjet megszállás miatt kiveszett ez a kulturális vonás. Herat vértanú-város lett az ismételt szovjet bombázások miatt, amelyek az ország nyugati részén 1979 márciusa óta kibontakozott általános felkelést torolták meg. Súlyosan megrongálódtak a város műemlékei, a XII. századból való nagymecset, a XVI. században épült óváros, de a szovjet megszállás meggátolta az újjáépítésüket.[167]

A polgári lakosság ellen viselt háborúhoz az a politikai rémuralom is járult, amelyet a szovjetek támogatta afgán kommunisták szüntelenül gyakoroltak az ellenőrzésük alatt lévő területeken. Óriási gyűjtőtáborrá vált a szovjetesített Afganisztán. Módszeresen börtön és kínzás járt az ellenzéknek.

A politikai rémuralom

A KGB megfelelője, az afgán titkosrendőrség, a KHAD gondoskodott a rendfenntartásról. Ez a szolgálat ellenőrizte a fegyintézeteket, ez űzte nagyban a kínzást

és a gyilkolást. Hivatalosan Mohammed Nadzsibulláh iránykotta a KHAD-ot. de „a szovjet megszállás után Vatansah, egy negyven év körüli szovjet tádzsik [...] vette kezébe a kínzási és kihallgatási ügyeket a KHAD-nál”.[168] Amikor Babrak Karmal hatalomra került, közkegyelmet hirdettek, és kiürült a Kabultól keletre, tizenkét kilométerre lévő Pol-i Csarki börtön. 1980 februárjában Karmal ostromállapotot léptetett életbe, és megint megteltek a börtönök. „A Pol-i Csarki egy központi, kör alakú épület körül sugarasan elhelyezkedő szárnyakból áll. [...] Az I-es tömb a vádlottaknak van fenntartva, akiknek már befejeződött a kihallgatása, de még nem tárgyalták az ügyüket. A 2-es tömbben a legfontosabb rabokat gyűjtik össze, különösen a bukott frakciók életben maradt kommunista tisztviselőit. [...] A 4-es tömbben elég fontos foglyokat tartanak [...] de a 3-as tömb a legfélelmetesebb, mert soha sem süt oda a nap, úgy körülfogja a többi tömb; ezekben a fogdákban zárják el a legizgágább rabokat. Ennek a 3-as tömbnek olyan kicsik a zárkái, hogy nem lehet sem fölállni, sem kinyújtózni bennük. Túlzsúfoltak a cellák. [...] 1982 tavaszán föld alatti zárkákat vájtak, úgy bővítették ki a börtönt. Valószínűleg ezekről a zárkákról beszélnek a foglyok, amikor borzadva emlegetik az »alagutakat«. [...] Valójában 12 000-15 000 rab van a Pol-i Csarkiban. Még legalább 5000 politikai foglyot kell hozzáadnunk ehhez a számhoz, akiket Kabul más börtöneiben és a nyolc fő fegyintézetben tartanak fogva.”[169]

1986 elején, az Egyesült Nemzeteknek az emberi jogok afganisztáni helyzetéről közzétett lesújtó jelentése[170] „kínzógépezetnek” minősíti a KHAD-ot. Rámutat a jelentés, hogy hét fegyintézet áll Kabulban a KHAD igazgatása alatt: „1) A KHAD Khad-i Pandzs néven ismert 5-ös irodája. 2) A KHAD főhadiszállása, a Sasarak kerületben. 3) A belügyminisztérium épülete. 4) A Szedarat néven ismert központi kihallgató iroda. 5) A KHAD katonai szárnyának Khad-i Nezami néven ismert irodái és két különleges épület a Szedarat székháza közelében: 6) Az Ahmad Sah Khan-ház. 7) A Vaszir Akbar Khan-ház, a KHAD irodái a Hovzaj Bankát kerületben.”[171]

A KHAD „kétszáz magánházat” is lefoglalt a főváros környékén, valamint a börtönöket és a katonai őrállomásokat is a nagyobb városokban.[172] „A kínzás nemek tekintetében - folytatja az irromány - egész sor állítólag alkalmazott kínzástechnikát jeleztek a különleges előadónak. Egy régi biztonsági rendőrtiszt nyolcféle kínzásmódot sorolt fel tanúvallomásában: elterjedt volt az elektrosokk használata a férfiak nemi szervén és a nők mellén; elektrosokkal együtt körömkitépés; nem engedték a foglyoknak, hogy elvégezzék természetes szükségüket, úgyhogy egy idő múlva, kénytelenek voltak rabtársaik előtt végezni a dolgukat [...]; fadarabokat dugtak be a férfiak, különösen az igen idős és tiszteletre méltó rabok végbélnyílásába; kitépték némely rab, kivált koros férfiak vagy vallási személyiségek szakállát; addig szorították a rabok nyakát, amíg ki nem tátották a szájukat, hogy belevizeljenek; rendőrkutyákat használtak a rabok ellen; lábuknál fogva fölakasztottak embereket, bizonytalan időre; megerőszakolták a nőket, összekötözték kezüket-lábukat, és mindenféle tárgyakat dugtak be a hüvelyükbe.[173] Mindenfajta lelki kínzást is hozzá kell adnunk ezekhez a testi kínzásokhoz: a színlelt kivégzést vagy színlelt szabadon bocsátást, azt, hogy a rab szeme láttára erőszakolták meg valamelyik családtagját.[174] A szovjet tanácsadók is részt vesznek a kihallgatásban,

és segítenek a hóhérnak.[175] Christopher Andrew és Oleg Gordievsky rámutatott, hogy „a KGB afgán földön élte újra sztálini múltja bizonyos borzalmait”.[176] 70 000 afgán - közülük 30 000 civil - tagja volt a KHAD-nak, és 1500 KGB-tiszt felügyelete alatt működtek.[177]

Tombolt a rémuralom Kabulban a kommunista államcsíny óta, de azért egyre több ellenállócsoport ütötte föl a fejét, bombák robbantak a kommunista vezetők hivatala körül. Tüntetésekre is sor került. Így 1980. április 27-e hetében a diákok léptek sztrájkba, hogy a maguk módján ünnepeljék meg az államcsíny évfordulóját. Ezen a tüntetésen „állítólag hatvan diákot, köztük hat lányt lőttek agyon”.[178] Egy hónapig tartott a sztrájk. Sok diákot és diáklányt letartóztattak és néhányat meg is kínoztak miatta. „A legszerencsésebbeket csak kicsapták egy időre, vagy véglegesen a középiskolából.”[179] A nem kommunistákat szakmai tilalmak sújtották. A tanulók és a tanítók ellen keményebb volt a megtorlás. „Úgy akartak ráijeszteni a diáklányokra, hogy a hóhérok bevezették őket a »borzalomkamrákba«, ahol ellenállókat kínoztak halálra; Farida Ahmadí levágott és szétszórt végtagokat lát a KHAD »kamráiban«. [...] Néha szabadon bocsátják a diáktársadalomnak ezeket a válogatott áldozatait, hogy elhintsék a rettegést a társaik között, hogy figyelmeztetés legyen a beszámolójuk.”[180]

1983 őszén az Amnesty International kiadott egy dokumentumot, és közzétett egy felhívást, hogy kieszközölje bizonyos foglyok kiszabadulását. Haszan Kakar történelem szakos tanár, a történeti tanszék vezetője, aki Bostonban, a Harvardon is tanított, azért került börtönbe, mert (noha nem volt az ANDP tagja) segítette a Parcsam frakció tagjait, és több embernek is menedéket adott. Zárt ajtók mögött, ügyvéd nélkül tárgyalták az ügyét. Ellenforradalmi bűncselekményekkel vádolták, és nyolcévi elzárásra ítélték. 1983-ban fölfüggesztették az állásából, letartóztatták és vádemelés nélkül fogva tartották Mohammed Junisz Akbarit, az egyetlen afgán atomfizikust; korábban már kétszer is letartóztatták, 1981-ben és

1983-ban,[181] majd 1984-ben halálra ítélték. 1990-ben kivégezték.[182] Azokat az értelmiségieket is bebörtönözték, akik összefogtak másokkal, hogy együtt gondolkodva keressék a békés megegyezés módját. Módszeresen eltettek láb alól mindenkit, akiről úgy vélték, hogy „fenyegetheti” a rendszert.

Szigorúan ellenőrizték a tájékoztatást. Minden olyan külföldi persona non grata volt, akit a rendszer nem tüntetett ki bizalmával; orvosokra, újságírókra is ugyanez vonatkozik. Letartóztatásuk után a szovjetek a központba vitték és kihallgatták őket. Testileg nem bántalmaztak közülük senkit, mert az emberbaráti társaságoknak tudomásuk volt róla, hogy Afganisztánban tartózkodnak, és nyomban követelték a szabadon bocsátásukat. De mégis be kellett vallaniuk a mindenestül kiagyalt álperekben, hogy kémtevékenységet folytattak idegen hatalmak javára, és részt vettek az ellenállásban, jóllehet csak emberbaráti célok vezették őket Afganisztánba.[183]

Kellemetlen tanúk voltak ugyan a külföldiek, de se nem kínozták, se nem gyilkolták meg őket.[184] Nem így az afgánokat; aki gyanús volt, azt rendszerint letartóztatták, megkínozták, majd általában meg is gyilkolták. Így tartóztatták le 1983. május 18-án az 1966-ban alakult Pastu Szociáldemokrata Párt (Afghan Mellat) aktivistáit, pedig, az értesülések szerint, nem támogatták az afgán ellenállást. Az Amnesty International

közzétette annak a 18 letartóztatott aktivistának a - később kiegészített - névjegyzékét, aki állítólag „nyilvános vallomást” tett. 1980. június 8-a és 1982. április 22-e között több mint ötven - ellenforradalmi tevékenység miatt kimondott - halálos ítéletet jelentett be hivatalosan a kormány, 1984-ben 77-et, 1985-ben pedig 40-et.[185]

1992. április 19-én bevették a Pol-i Csarki börtönt. 4000 foglyot szabadítottak ki. 1992 májusában egy 12 000 tetemet tartalmazó tömegsírt fedeztek föl a börtön környékén.[186] 1986 nyarán Sah Bazgar kérdőívet fektetett föl, és Kabulban 52 000, Dzsalalabadban meg 13 000 foglyot írt össze benne. Eszerint a 100 000-et is meghaladta a rabok teljes száma.[187]

1986-ban minden tisztségéből leváltották Babrak Karmalt, és a nagy gorbacsovista elnök, Mohammed Nadzsibulláh lépett a helyébe, aki azelőtt úgy hívatta magát, hogy „Nadzsib elvtárs”, hogy ne utaljon a neve Allahra, de mindjárt megint Nadzsibulláh lett belőle, amikor a nemzeti megbékélésről kellett papolni. Moszkva embere volt Nadzsibulláh, az egykori orvos, nagykövet Iránban, a Parcsam tagja, 1980-tól 1986-ig ő irányította a KHAD-ot, és annak a Jurij Andropovnak a szerencsekívánatait is kiérdemelte jószolgálataival, aki azelőtt a KGB vezetője, később a párt főtitkára lett, Nadzsibulláh fivére, Szeddikullah Rahi csak úgy hívta a testvérét, hogy „az ökör”, és Berijához hasonlította. Amint mondta, Nadzsibulláh 90 000 ember kivégzését rendelte el és írta alá hat esztendő alatt.[188]

A különleges szolgálatok irányításán kívül személyesen is megkínzott sok embert. Kevés ilyen maradt életben, és az egyikük így számol be róla. „[...] Ismételten tagadtam a terhemre rótt vádakat, és akkor Nadzsibulláh lépett hozzám, és többször hasba és képen vágott. Összeestem. Félájultan hevertem a földön, ő meg az arcomat és a hátamat rugdosta. Orromon, számon dőlt a vér. Csak órák múlva tértem magamhoz, amikor már visszavittek a zárkámba.”

A legteljesebb önkénnyel párosult a politikai rémuralom. Egy kereskedőt, aki valamikor, Záhir király alatt, nemzetgyűlési képviselő volt, tévedésből tartóztattak le, megkínozták, majd szabadon bocsátották: „Körülbelül este fél tízkor tartóztattak le. [...] Olyan zárkába kerültem, ahol két másik rab is volt, egy Kabultól északra, Kalahanba való építőmunkás meg egy nangahari tartományi tisztviselő, aki azelőtt a földművelésügyi minisztériumban dolgozott. A munkásról látszott, hogy súlyosan bántalmazták. Csupa vér volt a ruhája, a karjait nagy sebek borították. [...] Elvezettek kihallgatásra. Azt mondták, hogy az utóbbi hetekben Mazar-i Sarifban és Kandahárban jártam, és az volt az utazásom célja, hogy elégedetlenséget szítsak a kormány ellen. [...] Több mint fél éve ki sem tettem a lábam Kabulból. Hangoztattam, hogy ártatlan vagyok, erre aztán megkezdődött az ütlegelés. [...] Egy tekerős telefonhoz kapcsolták a lábujjaimat, és villanyáramot vezettek belém. [...] Utána már nem faggattak Két nap múlva bejött a zárkámba a KHAD egyik embere, aki a vallatásomon is jelen volt, és azt mondta, hogy szabadon engednek. Azt is mondta, hogy most már meggyőződött róla a KHAD, hogy tévedésből tartóztattak le...”[189]

A gyerekekkel szemben is érvényesült a terror. Összefogdosták, és elvitték őket a Szovjetunióba, kiképezték őket gyerekkémnek, hogy furakodjanak be az ellenállásba. Naim ezt mesélte Sah Bazgarnak: „Heratba való vagyok. Nyolcéves koromban kivettek az iskolából és beléptettek a Szazmanba [az afgán kommunista ifjúsági szövetségbe], utána

kilenc hónapot a Szovjetunióban töltöttem. Némely szülőt kényszerítették, hogy beleegyezzen. Az én apámat nem kellett, az kommunista volt, ő belement. Anyám már meghalt. Apám meg újra megnősült. Otthon, egy fivéremen meg egy nővéremen kívül, mindenki a Halk tagja volt. Apám eladott a szovjeteknek. Hónapokig pénzt kapott értem. [...] Kémkednünk kellett." Kábítószerezték a gyerekeket, hogy minél szorosabb függő viszonyban legyenek, az idősebbek már az örömlányok „szolgáltatásaiban" is részesültek.

„- Halt meg gyerek a szemed láttára?

- Nem is egy. Egyszer áramütés miatt. Egy gyereknek felszökött a teste, talán egyméternyire is, majd visszaesett a földre. Az a gyerek nem akart vállalkozni erre a kémmunkára. Szemére vetették, hogy nem árulta be az egyik társát, aki alámászott egy szovjet páncélosnak, nyilván azért, hogy fölgyújtsa. A szemünk láttára akasztották föl egy fára. »Így jár, aki nem teljesíti a parancsot« - kiabálták a vezetők" - tanúsítja Naim.[190]

Összesen 30 000 hat-tizennégy éves gyereket küldtek ki a Szovjetunióba. A tiltakozó szülőket ellenállónak tekintették és bebörtönözték.

Az egész lakosságot sújtotta a terror, minden korosztály ennek a totális háborúnak és ennek a totalitárius politikának az áldozata volt. A szovjet megszálló csapatok mindenáron föl akarták számolni az ellenállás gócait. Ehhez kellett a nagyban alkalmazott terror: a polgári lakosság bombázása, a falusiak tömeges legyilkolása, kényszerű elvándorlása. Politikai terror is járult a polgári lakosság ellen alkalmazott terrorhoz; minden nagyvárosban voltak különleges börtönök, ahol kínozták, és többnyire meggyilkolták a foglyokat.

A beavatkozás következményei

A kommunista államcsíny, majd a szovjet beavatkozás tragikus következményekkel járt Afganisztánban, A hatvanas évek óta gazdasági fejlődés volt az országban, modernizálás, fölsejlettek a demokratikus működés jelei, de Daud kommunisták támogatta államcsínye már csírájában elfojtotta ezt a demokratikus folyamatot, Moszkva embereinek hatalomátvétele megtörte az ország gazdasági lendületét, Afganisztán elmerült a polgárháborúban. A gazdaság hadigazdasággá változott, és lényegében szovjet érdekeket szolgált. Mindenféle (fegyver-, kábítószer- stb.) kereskedelmeket szerveztek. Csakhamar tönkrement a gazdaság. Még ma is nehéz fölmérnünk a katasztrófa arányait. Az ország mintegy tizenhatmilliónyi egész lakosságából ötmillióan hagyták el hazájukat, mentek el Pakisztánba, Iránba, ahol nyomorúságos körülmények között élnek. A halottak számát is bajosan lehet megállapítani; a beszámolók szerint, valószínűleg másfél-kétmillió áldozata volt a háborúnak, ezek 90%-a a civil lakosság köréből. Két- és négymillió közé teszik a sebesültek számát. Vitathatatlan a kommunizmus közvetlen és közvetett szerepe az iszlám mozgalmak föllendülésében, a nemzetiségek közötti feszültségek kiéleződésében, még ha manapság nehéz is vizsgálni ezt a felelősséget. Afganisztán már a korszerűsödés útján járt, de olyan országgá változott, hogy ha szóba kerül is, már csak a háború és az erőszak ottani kultuszáról beszélhetünk.

Stéphane Courtois

MIÉRT?

„A Forradalom kék szemeiből muszáj-kegyetlen csillogás lövell.”

Louis Aragon: A Vörös Front

Arra tett kísérletet ez a könyv, hogy - az elvakultságon, a pártos szenvedélyeken, a szándékos feledékenységen túl - fölvázolja a kommunista világban elkövetett bűncselekmények átfogó képét, az egyéni gyilkosságtól a tömegmészárlásokig. A kommunizmus XX. századbeli jelenségéről való általános elmélkedésnek ez csak az egyik szakasza, de döntő pillanathoz kapcsolódik: 1991-ben megállt Moszkvában a rendszer szívverése, és hozzájutottunk egy mindeddig szigorúan rejtegetett, gazdag okmánytárhoz. De még a legokadatoltabb, legalaposabb ismeretek nélkülözhetetlen felhalmozása sem elégítheti ki sem kíváncsi értelmünket, sem pedig a lelkiismeretünket. Valójában változatlanul az az alapkérdés: „Miért”? Miért vált szinte mindjárt véres diktatúrává, majd bűnös rendszerré az 1917-ben feltűnt modern kommunizmus? Csak a legvégletesebb erőszakkal érhette el a céljait? Mi a magyarázata, hogy a kommunista hatalom mindennapinak, természetesnek, közönségesnek fogta fel, és gyakorolta a bűnt, ráadásul évtizedeken át?

Szovjet-Oroszország volt az első kommunista rendszerű ország. Ez volt egy lassanként fölépülő, majd 1945 után roppantul kiterjedt kommunista világrendszer szíve és hajtóereje. A lenini és sztálini Szovjetunió lett a modern kommunizmus ősmintája. Azért is meglepő, hogy eleve bűnös irányba indult el ez az ősminta, mert szembefordult így a szocialista mozgalom fejlődésével.

A XIX. század folyamán a francia forradalom alapvető tapasztalatai uralták a forradalmi erőszakról való elmélkedést. Ennek a forradalomnak egy igen erőszakos szakasza zajlott le 1793-94-ben, és ez az erőszak három fő alakot öltött. A „szeptemberi mészárlás” volt a legvadabb; ezer embert gyilkoltak meg ekkor Párizsban a zavargások folyamán, de nem lépett föl ellene semmiféle kormányrendelet, semmiféle pártutasítás. A legismertebb formája pedig a forradalmi törvényszék, a megfigyelő (besúgó) bizottságok és a nyaktiló felállítása volt: ezek együttesen Párizsban 2625, egész Franciaországban pedig 16 600 ember halálát okozták. Sokáig titokban maradt a Vendée kiirtásával megbízott köztársasági „pokoli hadoszlopok” művelte terror, amely tízezrével szedte áldozatait a fegyvertelen lakosság körében. De csak olyan véres kitérőt alkotnak a terrornak ezek a hónapjai, amely csak egyetlen mozzanat a kiépült demokratikus köztársaság, az alkotmány, a választott nemzetgyűlés és a politikai viták jellemezte hosszabb fejlődési pályán.

És amikor a konvent összeszedte magát egy kicsit, megbuktatták Robespierre-t, és véget ért a terror.

Francois Furet azonban rámutat, hogyan születik meg akkor a forradalomnak egy bizonyos, most már a végletes eszközöktől elválaszthatatlan fogalma: „A félelem kormányzása a terror, amelyet Robespierre elméletileg az erény kormányzásának

értelmez át. Azért lett a terror, hogy végezzen az arisztokráciával, de a gonoszok megfékezésének és a bűn leküzdésének eszközévé vált. Arányait tekintve immár a forradalommal egyenlő, elválaszthatatlan tőle, mert csakis a terror hozhatja majd egyszer létre a polgárok köztársaságát. [...] Csak azért nem lehetséges még a szabad polgárok köztársasága, mert gonoszok az emberek, megrontotta őket a történelmi múlt; a forradalom, ez a vadonatúj történelem majd új embert teremt, a terror segítségével."[1]

Bizonyos szempontokból már a bolsevikok eljárását előlegezte a terror: azzal, hogy a jakobinus csoport kihasználta a társadalmi feszültségeket, elfajult az ideológiai és politikai elvakultság, irtóháború indult a parasztság lázadó része ellen. Vitathatatlanul Robespierre kezdte kikövezni azt az utat, amely később Lenint vezette a rémuralom felé. Hiszen Robespierre jelentette ki a konvent előtt a prairiali törvények megszavazásakor: „Az is elég a haza ellenségeinek megbüntetéséhez, ha megállapítjuk a személyazonosságukat. Nem is büntetni kell, hanem el kell pusztítani őket."[2]

A terrornak ez az alapvető tapasztalata, a jelek szerint, nemigen foglalkoztatta a XIX. század főbb forradalmi gondolkodóit. Maga Marx is kevés figyelmet szentelt neki; igaz, hangsúlyozta „az erőszak szerepét a történelemben", és kardoskodott mellette, de csak valami nagyon általános elvet látott benne, amely nem az egyén elleni erőszak módszeres és szándékos meghonosítására irányul, ha nem mentes is bizonyos kétértelműségtől, amelyet, mint a társadalmi összeütközések megoldásának eszközét, ki is használtak a terrorizmus bajnokai. A párizsi kommünnek és az utána következő, igen kemény megtorlásnak a - munkásmozgalomra nézve lesújtó - tapasztalatai (legalább húszezer halott) alapján Marx határozottan elítélte ezt a fajta akciót. Abban a vitában, amely az I. Internacionálében folyt róla Marx és Mihail Bakunyin orosz anarchista között, a jelek szerint kétségkívül az előbbi kerekedett fölül. Közvetlenül az 1914-es háború előtt úgy tetszett, hogy szinte lezárult a terrorista erőszakról folyó belső vita a szocialista és munkásmozgalomban.

Ezzel párhuzamosan új és döntő tényező volt a parlamenti demokrácia gyors fejlődése Európában és az Egyesült Államokban. Bebizonyította a parlamenti gyakorlat, hogy a szocialistáknak meglehet a súlyuk a politikai mezőnyben. Az 1910-es választásokon 74 képviselőhöz jutott az SFIO; ehhez járult 30 Riggeden szocialista, akiknek a vezetője, Millerand már 1899-ben belépett egy „burzsoá" kormányba; Jean Jaurés volt az összekötő kapocs a régimódi forradalmi szócséplés és a mindennapi újító és demokratikus akció között. A német szocialisták voltak a legerősebbek és legjobban szervezettek egész Európában; közvetlenül 1914 előtt egymillió párttagjuk volt, 110 képviselőjük, 220 küldöttjük a tartományi gyűlésekben, a Landtagokban, 12 000 városi tanácsosuk, 89 napilapjuk. Angliában is nagy létszámú és szervezett munkásmozgalom volt, amely erősen támaszkodott a hatalmas szakszervezetekre. A skandináv szociáldemokrácia igen tevékeny, nagy mértékben reformszellemű és határozottan parlamenti irányzatú mozgalom volt. Joggal remélhették a szocialisták, hogy egyszer, nem is olyan sokára, abszolút parlamenti többséget szerezhetnek, és akkor majd meglesz a módjuk, hogy békés úton lássanak hozzá alapvető társadalmi reformjaikhoz.

A XIX. század végének egyik legnagyobb marxista elméleti szakembere, Eduard Bernstein - (Karl Kautskyval együtt) Marx végrendeleti végrehajtója - is jóváhagyta

elméletileg ezt a fejlődést; úgy gondolta, hogy a kapitalizmus nem mutatja a Marx jelezte csőd tüneteit, ezért a szocializmusba való fokozatos és békés átmenetet ajánlotta, mégpedig azon az alapon, hogy a munkásosztály kitanulja a demokráciát és a szabadságot. Marx azt a reményét fejezte ki 1872-ben, hogy a forradalom békés formákat ölthet az Egyesült Államokban, Angliában és Hollandiában. Barátja és tanítványa, Friedrich Engels mélyítette el az ilyen irányú gondolkodást Marx Osztályharcok Franciaországban című munkájának 1895-ben megjelent második kiadásához írt előszavában.

A szocialisták mégis kétértelmű magatartást tanúsítottak a demokráciával szemben. Franciaországban, a századfordulón, ellentétes álláspontokra helyezkedtek a Dreyfus-ügyben: Jaurés kiállt Dreyfus mellett, de Jules Guesde, a francia marxizmus fő alakja megvetően jelentette ki, hogy semmi keresnivalója a proletariátusnak a burzsoá világ belső viszályában. Nem volt egyöntetű az európai baloldal, és bizonyos irányzatai - az anarchisták, szindikalisták, blanquisták - még arra hajlottak, hogy radikálisan, akár erőszakosan is elutasítsák a parlamentarizmust. De a hivatalosan marxista II. Internacionálé, közvetlenül az 1914-es háború előtt, békés megoldások felé tájékozódott, és a tömegek mozgósítására, az általános választójogra számított.

Az internacionálében már a század elején feltűnt egy szélsőséges szárny, amelyhez az orosz szocialisták legkeményebb frakciója, a Lenin vezette bolsevikok csoportja tartozott. A bolsevikok a marxizmus európai hagyományaihoz szegődtek, de az orosz forradalmi mozgalom televényébe is mélyen belegyökereztek. Ez a forradalmi mozgalom az egész XIX. század folyamán szoros kapcsolatban volt azzal a kisebbségi erőszakkal, amely a híres Szergej Nyecsajevben találta meg az első radikális kifejezését, abban a személyiségben, akiről Dosztojevszkij a forradalmár alakját, Pjotr Verhovenszkijt mintázta Ördögök című jól ismert regényében; Nyecsajev így határozta meg magát A forradalmár kiskátéja című, 1869-ben írott művében: „A forradalmár eleve elveszett ember. Nincsenek külön érdekei, magánügyei, érzelmei, egyéni vonzalmai, vagyona, még neve sincs. Mindent elnyom benne egy minden mást kizáró érdek, egyetlen gondolat, egyetlen szenvedély: a forradalom. Lénye mélyén, nemcsak szóban, hanem ténylegesen is, minden kapcsolatot megszakított a közrenddel, az egész civilizált világgal, minden törvénnyel, illemmel, a világ társadalmi szokásaival és erkölcsi szabályaival. Mindennek könyörtelen ellensége a forradalmár, és csak azért él ebben a világban, hogy biztosabban elpusztíthassa.”[3]

Utána a céljait is meghatározta Nyecsajev: „Csak az a remény vezeti a forradalmárt a politikai és társadalmi életben, a műveltnek mondott világban, csak az a hit élteti benne, hogy a lehető leggyorsabban és a legteljesebb mértékben elpusztíthatja. Nem forradalmár, ha valami iránt is szánalmat érez ebben a világban.” [4] És máris tettre kész: „Különféle csoportokra kell osztani ezt a mocskos társadalmat. Azok vannak az elsőben, akiket haladéktalanul halálra kell ítélni. [...] A másodikban meg azok legyenek, akiknek egyelőre meghagyjuk az életét, hogy az elkerülhetetlen fölkelésre késztessék a népet rémtetteikkel.”

Követői is akadtak Nyecsajevnek. 1887. március l-jén merényletet követtek el III. Sándor cár ellen; kudarcot vallott a merénylet, de letartóztatták a tetteseit, köztük Lenin

bátyját, Alekszandr Iljics Uljanovot, akit felakasztottak négy cinkosával együtt. Mélyen gyökerezett Leninben a rendszer iránti gyűlölet; egyébként a politikai bizottság tagjainak tudta nélkül, maga Lenin személyesen határozta el és szervezte meg a Romanovok cári családjának meggyilkolását 1918-ban.

Martin Malia szerint egy kis értelmiségi csoport erőszakcselekménye, „ez a francia forradalomhoz való képzeletbeli visszatérés jelezte, hogy színre lépett a világon a terrorizmus mint módszeres politikai taktika (ami jócskán különbözik a magányos merénylet terrorizmusától). Így az alulról (a tömegekből) kiinduló felkelés demagóg stratégiája és a felülről (a vezető elitből) kiinduló terror együttesen vezetett oda, hogy olyan politikai erőszakot igazoltak, amely meghaladta az 1789 és 1871 közötti nyugat-európai forradalmi mozgalmak kezdeti jogosultságát.[5]

Ez a rögtönzött politikai erőszak azonban abból az erőszakból táplálkozott, amely évszázadok óta járta át Oroszország életét, és amelyet Héléne Carrére d'Encausse is hangsúlyoz az orosz nyomorúságról írott könyvében: „Ez az ország példátlan nyomorúságával rejtélynek hat mindenki előtt, aki az ország sorsát fürkészi. Ennek az évszázados nyomorúságnak a mélyen rejlő rugóit próbáltuk földeríteni, amikor úgy találtuk, hogy a jelek szerint különleges kapcsolat van itt - és mindig rossz értelemben - a hatalom megszerzése vagy megtartása és az egyéni vagy tömeges, valóságos vagy jelképes politikai gyilkosság alkalmazása között. [...] Ez a hosszú, gyilkos hagyomány kétségkívül úgy alakította a közös tudatot, hogy kevés tér jut benne a békés politikai élet iránti várakozásnak.”[6]

A „Rettenetesnek” mondott IV. Iván cár még nincs tizenhárom éves, amikor 1543-ban kutyákkal tépeti szét Sujszkij herceget, a miniszterelnökét. 1560-ban, a felesége halála után, bosszuló düh tör ki rajta; mindenkiben lehetséges árulót gyanít, egyre tágabb körökben irtja ki valóságos vagy vélt ellenfelei minden hozzátartozóját. Olyan testőrséget szervez - az opricsnyinát - amelynek teljhatalma van, és egyaránt gyakorolja az egyéni és a kollektív terrort. 1572-ben megöleti az opriscsnyina tagjait, majd a saját trónörökös fiát is meggyilkoltatja. Az ő uralkodása alatt vezetik be a jobbágyságot. Nagy Péter sem bánik kesztyűs kézzel sem Oroszország esküdt ellenségeivel, sem az arisztokráciával, de még a néppel sem; és ő is meggyilkolta trónörökös fiát, mégpedig saját kezűleg.

Oroszországban, Ivántól Péterig, ugyanaz a sajátos működés van folyamatban, amely a korlátlan hatalomból fakadó haladásvágyat egyesíti azzal a törekvéssel, hogy egy önkényeskedő és terrorista államnak rendelje alá a mind szembetűnőbb szolgaságba taszított népet és elitet. Ahogy Vaszilij Grosszman írja a jobbágyság 186l-es eltörléséről; „Ez az esemény, ahogy a következő század megmutatta, forradalmibb volt, mint a nagy októberi forradalom győzelme. Ez az esemény megingatta Oroszország ezeréves alapjait, pedig sem Péter, sem Lenin nem nyúlt ezekhez az alapokhoz; alárendelték a haladást a rabszolgaságnak.”[7] És, mint mindig, csak valami felfokozott, állandó erőszakkal lehetett fenntartani évszázadokon át ezt a rabszolgaságot.

Tomás Masaryk, ez az igen művelt államférfi, az 1918-as Csehszlovák Köztársaság alapítója jól ismerte a forradalmi Oroszországot - hiszen ott volt 1917 és 1919 között -, és eleve kapcsolatot látott a cári és a bolsevik erőszak között. Ezt írta 1924-ben: „Az oroszok, a bolsevisták és a többiek egyaránt a cárizmus gyermekei, évszázadokon át az

nevelte, alakította őket. A cárt elpusztíthatták, de a cárizmust nem pusztították el. Ha kifordították is, most is csak a cári egyenruhában járnak. A bolsevisták nem voltak fölkészülve az építő, igazgatási forradalomra, csakis a tagadó forradalomra, vagyis sok fölösleges rombolást vittek véghez, eszmei elvakultság, szűk látókör és műveletlenség miatt. Különösen azt vetem a szemükre, hogy csakúgy, mint a cárok, igazi örömüket lelték a gyilkolásban."[8]

Ez az erőszakkultúra nem a hatalmi körök sajátja volt. Ha fölkeltek a paraszttömegek, a nemesek lemészárlása és a vad terror is mindennapos lett. Két ilyen lázadás maradt meg az orosz emlékezetben, Sztyenyka Razin felkelése 1667 és 1670 között, de főleg az az óriási parasztlázadás, 1773 és 1775 között, amelynek Pugacsov állt az élén, és amely megrengette Nagy Katalin trónusát.

Hosszú, véres nyomot hagyott maga után végig a Volga völgyében, amíg el nem fogták a vezérét, és ki nem végezték iszonyatos körülmények között; fölnégyelték, darabokra vágták, és kutyák elé vetették.

Ha hihetünk Makszim Gorkijnak, aki az 1917 előtti Oroszország írója, tanúja és tolmácsa volt, magából a társadalomból fakadt ez az erőszak. 1922-ben, amikor javában kárhoztatja a bolsevik módszereket, hosszú, baljós írást vetett papírra:

„A kegyetlenség - ez képesztett el és ez gyötört egész életemben. Hol, miben rejlenek az emberi kegyetlenség gyökerei? Sokat gondolkodtam rajta, de semmit sem értettem meg belőle, és ma sem értek semmit. [...] Most, az európai háború szörnyű tébolya és a forradalom véres eseményei után, [...1 meg kell mondanom, hogy a jelek szerint egy jottányit sem változott az orosz kegyetlenség; elmondhatjuk, hogy változatlanok a formái. A XVII. század elején azt meséli egy évkönyvíró, hogy akkoriban ilyenféle kínzás járta: »Puskaport tettek valakinek a szájába, és meggyújtották; másoknak alulról dugták be a puskaport. Átlyukasztották a nők mellét, kötelet fűztek át a sebeken, és annál a kötélnél fogva akasztották fel a nőket.« 1918-ban és 1919-ben a Donnál és az Uralban is ugyanezt tették: egy emberbe dinamitpatront dugtak alulról, és a levegőbe röpítették. Azt hiszem, hogy - amint csak az angolok sajátja a humorérzék - csak az oroszok sajátja egy bizonyos kegyetlenségérzék, az a hidegvérű kegyetlenség, amely mintha azt kutatná, vajon meddig képes ellenállni az ember a szenvedésnek, mintha a kitartás, az életképesség határait tanulmányozná. Valami ördögi kimódoltságot érez az ember az orosz kegyetlenségben; van benne valami körmönfont, valami keresett. Nem lehet olyan tulajdonképp semmitmondó szavakkal megmagyarázni ezt a sajátosságot, hogy lelki torzulás vagy szadizmus. [...] Szót sem érdemelne a dolog, ha csak beteges egyéni lelkület kifejezései volnának ezek a kegyetlen tettek; akkor nem moralistára, hanem elmegyógyászra tartoznának. Itt csak a mások szenvedésével való közös szórakozásra utalok. [...] Melyik tábor a kegyetlenebb; a fehér vagy a vörös? Valószínűleg mindkettő ugyanolyan kegyetlen, mert egyik is, másik is orosz. Különben a történelem nagyon világos választ ad erre a kegyetlenség fokozatait firtató kérdésre: a legtevékenyebb a legkegyetlenebb."[9]

De azért a XIX. század közepétől kezdve Oroszország mintha valami mérsékeltebb, „nyugatibb", „demokratikusabb" fejlődésirányt vett volna. 1861-ben II. Sándor cár eltörölte a jobbágyságot, és felszabadította a parasztokat; létrehozta a zemsztvókat, a

helyi hatalmi szerveket. 1864-ben független bírósági rendszert honosított meg, hogy lerakja a jogállam alapjait. Virágzottak az egyetemek, a művészetek, a folyóiratok. Vidéken -ahol a népesség 85%-a lakott - 1914-re jórészt megszűnt az írástudatlanság. A jelek szerint „civilizációs" áramlatba került a társadalom, és ez az áramlat minden szinten az erőszak enyhítése felé terelte. Még a levert 1905-ös forradalom is csak ösztönözte az egész társadalom demokratikus mozgását. Paradox módon éppen akkor, amikor már úgy tetszett, hogy úrrá lesz a reform az erőszakon, a babonán, az avatagságon, mindent elrontott a háború, és 1914. augusztus l-jén hirtelen a legvadabb tömeges erőszak rontott be az európai színtérre.

„Aiszkhülosz Oreszteiája. azt mutatja be - írja Martin Malia -, hogy a vétek csak vétket szül, az erőszak erőszakot, amíg csak a halmazati szenvedés le nem vezekli a láncolat első vétkét, az emberi nem eredendő bűnét. Hasonlóképpen - valamiféle Atridák-átka az Európa-házban - az 1914-es augusztusi vér szülte az egész évszázadon uralkodó nemzetközi és társadalmi erőszakláncolatot: az első világháborúval járó erőszak és öldöklés nem állt arányban azzal a nyereséggel, amelyet bármely tábor remélhetett magának. A háború okozta az orosz forradalmat és a bolsevik hatalomátvételt." [10] Lenin is vállalta volna ezt az elemzést; ő már 1914-ben azt kívánta, hogy változtassák „polgárháborúvá az imperialista háborút", és azt jósolta, hogy szocialista forradalom sarjad a kapitalista háborúból.

Négy esztendeig szakadatlanul tombolt az erőszak, a szüntelen és kilátástalan mészárlás nyolc és fél millió harcos életébe került. Újfajta háború volt ez - Ludendorff német tábornok úgy határozta meg, hogy „totális háború" még a halálban is egy kalap alá vett katonákat, civileket egyaránt. A világtörténelemben még sosem látott szintet ért el az erőszak, mégis egész sereg nemzetközi törvény és szokás szorította korlátok közé.

De azért a gyakran borzasztó körülmények között gyakorlattá vált mindennapi vérfürdő - a gáz, a gránátlégnyomástól élve eltemetett emberek, a hosszú haláltusa az arcvonalak között - igen súlyosan nehezedett az emberiség lelkiismeretére, meggyengült tőle az emberek lelki ellenállása a halállal, a maguk és embertársaik halálával szemben. Bizonyos érzéketlenség fejlődhetett ki tőle az emberben, akár bizonyos érzelemnélküliség is. Karl Kautsky, a német szocializmus fő vezetője és elméleti szakembere is visszatért rá

1920-ban: „Főleg a háborút kell hibáztatnunk érte, hogy vadállati törekvéssé változtak az emberbaráti törekvések. [...] A világháború négy évig habzsolta a majdnem egész - egészséges - férfilakosságot, a militarizmus brutális vonásai már az érzéketlenség és a vad-állatiasság tetőfokára hágtak, és akkor már maga a proletariátus sem tudott szabadulni a hatásuk alól. A legsúlyosabb fertőzést szenvedte el tőlük, és minden tekintetben lealjasodva került ki belőle. Akik hazatértek, nagyon is hajlamosak lettek rá a háborús szokások következtében, hogy békeidőben is véres tettekkel és erőszakosan védelmezzék érdekeiket és érvényesítsék követeléseiket polgártársaikkal szemben. Ez a polgárháború egyik magyarázata."[11]

Érdekes: egyik bolsevik vezető sem vett részt a háborúban, vagy azért, mert száműzetésben élt - Lenin, Trockij, Zinovjev -, vagy azért, mert - mint Sztálinnak, Kamenyevnek - Szibéria belsejében volt a kényszerlakhelye. Nagy részük katonai tapasztalat nélküli könyvmoly volt, vagy gyűlési szónok, soha sem vett részt igazi

harcban, amelyben igazi halottak is vannak. Amíg át nem vették a hatalmat, főleg csak világnézeti és politikai szócsatákat vívtak. Csak valami elvont képzetük lehetett halálról, mészárlásról, emberi katasztrófáról.

Ez a háború borzalmaival kapcsolatos személyes járatlanság is szerepet játszhatott a brutalitásukban. A bolsevikok olyan - nagyrészt elméleti - osztályelemzésen munkálkodtak, amely nem vett tudomást az összecsapás mélyen nemzeti, sőt nacionalista jellegéről. A kapitalizmusra hárították a mészárlásért való felelősséget, és eleve igazolták a forradalmi erőszakot: majd ezeknek a mészárlásoknak is véget vet a forradalom, ha véget vet a kapitalizmus uralmának, még ha azon az áron is. hogy megsemmisíti azt a „maroknyi" kapitalista felelőst. Arra a tökéletesen elhibázott föltevésre alapuló gyászos okoskodás ez, hogy a gonosszal kell leküzdeni a gonoszt. De a húszas években gyakran hatásosan érvényesült a háború elleni tiltakozásból támadt bizonyos békevágy a kommunizmushoz való csatlakozásban.

De azért, ahogy Franqois Furet hangsúlyozza az Egy illúzió múltjában, a háborút „besorozott civilek folytatják, akik autonóm polgárokból beláthatatlan időre engedelmes katonákká váltak, és valóságos tűzpokolban találták magukat, ahol legfeljebb kitartásról lehetett szó, számításról, merészségről vagy győzelemről aligha. Katonai szolgálat sohasem volt ilyen kevéssé nemes, mint ezeknek a polgáriság erkölcsi világából frissen kiszakított embermillióknak a szemében. [...] a háború a citoyentől leginkább idegen politikai állapot. [...] Szükségessé a szenvedélyek természete teszi, amelynek semmi köze az érdekek természetéhez, hisz az megengedő, még kevésbé az észéhez, amely megbékítő [...]. A háborúban álló hadsereg olyan társadalmi rendet jelent, ahol az individuum nem létezik többé, s maga a rend embertelensége magyarázza a szinte megtörhetetlen tehetetlenségi erőt."[12] A háború visszahelyezte jogaiba az erőszakot és az egyén megvetését, egyszersmind meggyengítette a még csak serdülő demokratikus kultúrát, és új élettel töltötte el az alárendeltség kultúráját.

A XX. század legelején erőteljes növekedés szakaszába lépett az orosz gazdaság, és a társadalom napról-napra továbbfejlesztette az önállóságát. A háború különleges béklyókat rakott mind az emberekre, mind a termelésre és a társadalmi szerkezetekre, és ez egyszeriben leleplezte egy olyan politikai rendszer korlátait, amelynek vezetőjéből hiányzott a helyzet megmentésére képes erő és tisztánlátás. Az 1917-es februári forradalom egy katasztrofális helyzetre adott választ, és „klasszikus" pályára tért: „polgári" és demokratikus forradalom, alkotmányozó nemzetgyűlési választással, majd utána szociális, munkás- és parasztforradalom. 1917. november 7-én mindent felborított a bolsevik államcsíny, és ezzel az általánossá lett erőszak korába lépett a forradalom. Kérdezhetjük: miért csak Oroszország élt át Európában ilyen megrázkódtatást?

Kétségtelen, hogy a világháború és a hagyományos orosz erőszak segítségével jobban megérthetjük azokat a körülményeket, amelyek között hatalomra jutottak a bolsevikok; de még ezek sem adnak magyarázatot rá, hogy miért léptek a bolsevikok eleve arra a rendkívül brutális útra, amely oly sajátos ellentétben áll az 1917-ben kitört és kezdetben igen békés, demokratikus jellegű forradalommal. Egyetlen ember kényszerítette ki ezt az erőszakot, ugyanaz, aki a hatalomátvételt is rákényszerítette a pártjára: Lenin.

Lenin olyan diktatúrát vezetett be, amely nagyon gyorsan véres terrorrendszernek

bizonyult. Akkor már nem úgy tűnt fel a forradalmi erőszak, mint válaszerőszak, védekezés a már hónapok óta nem létező cári erők ellen, hanem mint kezdeményező erőszak, amely föltámasztotta a vadállatiasság és a kegyetlenség régi orosz kultúráját, és fölszította a szociális forradalom lappangó erőszakosságát. „Hivatalosan" csak 1918. szeptember 2-án kezdődött el a vörös terror, de már „egy terror előtti terror is volt"; Lenin már 1917 novemberében eltökélten megszervezte a terrort, pedig semmiféle nyíltsisakos ellenállás nem mutatkozott, sem a többi párt, sem a társadalom különféle erői részéről. 1918. január 4-én feloszlatta az -

Oroszország történetében első ízben általános szavazással választott - alkotmányozó gyűlést, és lövetett annak utcán tiltakozó híveire.

Rögtön igen határozottan elítélte ezt az első terrorista időszakot egy orosz szocialista, a mensevikek vezetője, Jurij Martov; ezt írta 1918 augusztusában: „Mihelyt a bolsevikok hatalomra jutottak, bejelentették, hogy eltörlik a halálbüntetést, mégis már az első napokban nekiláttak az öldöklésnek. Öldökölték a polgárháború hadifoglyait, ahogy a vadak szokták. Öldökölték az ellenséget, ha csata után megadta magát, abban az ígéretben bízva, hogy megkímélik az életét. [..] Az ilyen - bolsevikok szervezte vagy eltűrte - gyilkosságok után maga a hatalom vette kezébe ellenségeinek likvidálását. [...] Tízezrével irtották a bolsevikok az embereket ítélet nélkül, majd áttértek a (szabályos) kivégzésekre. Létrehozták az új legfelső forradalmi bíróságot, hogy elítélje a szovjethatalom ellenségeit."[13] Martovnak baljós előérzetei voltak: „A bestia meleg embervért nyalt. Működésbe lépett az emberölő gépezet. Medvegyev, Bruno, Peterszon és Karelin úr - a forradalmi bíróság négy bírája - feltűrte az inge ujját, és felcsapott hóhérnak. [...] De a vér vért kíván. A bolsevik október után lábra kapott politikai terror egész Oroszországra kiterjesztette vérgőzét. A polgárháború csak fokozza borzalmait, elvetemült vadállatiságig aljasítja az egyént: mind mélyebb feledésbe merülnek az igazi humanizmus nagy eszméi, amelyeket mindig hirdetett a szocializmus." Azután Martov két olyan szocialistához fordul, aki a bolsevikokhoz csatlakozott, a lengyel-zsidó Radekhez és a román-bolgár Rakovszkijhoz: „Azért jöttek önök mihozzánk, hogy a cárok szította ősi barbárságunkat gyakorolják, hogy tömjénezzenek a gyilkolás régi orosz oltárán, hogy még a mi vad országunkban is eddig ismeretlen fokra fejlesszék a más életének semmibevételét, végül, hogy megszervezzék a pribékokrácia összorosz mesterművét. [...] Megint a pribék lett az orosz élet központi alakja!"

A francia forradalmi terrortól eltérően, amely - Vendée kivételével - csak a lakosság vékony rétegét érintette, Lenin alatt minden politikai alakulatot, a lakosság minden rétegét sújtotta a terror: nemeseket, nagypolgárokat, katonákat, rendőröket, de alkotmányos demokratákat, mensevikeket, szociálforradalmárokat is, valamint a népet, tömegesen, munkásokat és parasztokat. Különösen az értelmiségiekkel bántak el cudarul, és több tucat nagy tudós letartóztatása után, 1919. szeptember 6-án Gorkij dühös levelet intézett Leninhez: „Énszerintem szellemi erőforrásainak mennyiségén és minőségén mérhető le egy ország gazdagsága, egy nép hatalma. Csak akkor van értelme a forradalomnak, ha előmozdítja ennek az erőforrásnak a növekedését és fejlődését. A legnagyobb tisztelettel és előzékenységgel kell közelednünk a tudomány embereihez. De mi csak a bőrünket mentjük, levágjuk a nép fejét, elpusztítjuk az agyunkat."[14]

Lenin válaszának gorombasága Gorkij levelének világosságával vetekedik: „Hiba volna egy kalap alá venni a nép »szellemi erejét« a burzsoá értelmiség »erejével«. [...] A munkások és parasztok szellemi ereje éppen a burzsoázia és szekértolói, a - magukat a nemzet agyának képzelő - szánalmas kis értelmiségiek, a tőke lakájai megdöntéséért vívott harcban nő és gyarapodik. Valójában nem is agy az, hanem egy darab szar." Az elsők között jelzi ez az értelmiségiekről szóló történet, hogy milyen mélységesen megvetette Lenin a kortársait, még a legkiválóbb szellemeket is. A megvetés kora után csakhamar átlépett az öldöklés korába.

Leninnek az volt a fő célja, hogy a lehető legtovább hatalmon maradjon. Tíz hét múlva, amikor már túljutott a párizsi kommün időtartamán, álmodozni kezdett, és még sokkal elszántabban meg akarta tartani a hatalmat. Most már más irányba kanyarodott a történelem, és a bolsevikok megkaparintotta orosz forradalom mindaddig ismeretlen útra tért.

Miért volt olyan fontos a hatalom megtartása, hogy minden eszköz felhasználását és a legelemibb erkölcsi elvek sutba dobását is igazolja? Mert csak ez tette lehetővé Leninnek, hogy megvalósítsa az eszméit, hogy „felépítse a szocializmust". Ez a válasz a terror igazi mozgatórugójára is rámutat; a lenini ideológiára, és arra a teljességgel utópikus akaratra, hogy valóra váltson egy olyan elméletet, amelynek semmi köze sincs a valósághoz.

Ebből a szempontból joggal kérdezhetjük; mi a marxista az 1914 előtti és főleg az 1917 utáni leninizmusban? Igaz, Lenin néhány marxista alapfogalomra támaszkodva járt el, olyanokra, mint osztályharc, az erőszak, rnint a történelem bábája, a proletariátus mint a történelem értelmének hordozója. De Mi a teendő? című híres írása már 1902-ben a forradalmi párt új felfogását javasolja; hivatásosokból szerveződjön ez a párt, egy majdnem katonásan fegyelmezett földalatti szerkezetben. Átvette és továbbfejlesztette a nyecsajevi mintát, amely igen messze járt a nagy német, angol, sőt francia szocialista szervezetek felfogásától.

1914-ben következett be a II. internacionáléval való végleges szakítás. Amikor nyersen szembekerült a nemzeti érzés erejével, majdnem minden szocialista párt a kormánya mellé állt, Lenin azonban elméletileg előremenekült; megjósolta, hogy „az imperialista háború átalakul polgárháborúvá". A hideg ész arra a következtetésre jutott, hogy a szocialista mozgalom még nem elég erős hozzá, hogy szembeszálljon a nacionalizmussal, és hogy az elkerülhetetlen háború után - mert nem kerülhették el - majd át kell csoportosítania az erőit, hogy meggátoljon mindenféle kiújuló háborúskodást, de Leninben a forradalmi szenvedély kerekedett felül: hitet tett, kockáztatott, dupla vagy semmit játszott. Két esztendeig üres beszédnek tetszett a lenini jóslat. Aztán egyszer csak valami isteni meglepetés: Oroszországban kitört a forradalom. Lenin meg volt győződve róla, hogy fényesen beigazolódott a jóslata. A marxista determinizmusnak fölébe kerekedett a nyecsajevi voluntarizmus.

Lenyűgözően pontos volt a látlelet, hogy itt a pillanat, meg lehet ragadni a hatalmat, de az a föltevés gyökeresen hamisnak bizonyult, hogy Oroszország készen áll rá, hogy elinduljon a szocializmus útján, és ott majd fényes jövő vár rá. Ebben a hibás helyzetfelmérésben rejlik a terror egyik alapvető oka, abban, hogy eltérés volt a valóság -

egy szabadságra vágyó Oroszország - és a lenini akarat között, amely teljhatalomra tört, hogy valóra váltsa kísérleti elméletét.

Trockij jól meghatározza 1920-ban ezt a könyörtelen okozati összefüggést: „Egészen nyilvánvaló, hogy, ha azt a feladatot tűzzük ki magunk elé, hogy eltöröljük a termelőeszközök magántulajdonát, nem tudjuk másképpen elérni, csak úgy, ha minden államhatalmat a proletariátus kezében összpontosítunk, ha rendkívüli állapotot teremtünk egy átmeneti időre. [...] Nélkülözhetetlen a diktatúra, mert nem részleges változásokra, hanem a burzsoázia teljes megsemmisítésére törekszünk. Nincs egyezkedés ilyen alapon, csak az erő dönti el a kérdést. [...] Aki a célt akarja, nem utasíthatja el az eszközöket."[15]

Lenin az elméletét is alkalmazni akarta, a hatalmat is meg kellett tartania, és ebben az egyensúlyozásban kitalálta a bolsevik világforradalom mítoszát. Már 1917 novemberében hinni szerette volna, hogy forradalmi tűzvész pusztít végig minden országon, amely részt vett a háborúban, mindjárt elöljárójában Németországon. De bizony nem lett világforradalom, és 1918 novembere, a német vereség után egy új Európa bontakozott ki, és az már nem törődött a Magyarországon, Bajorországban, sőt magában Berlinben gyorsan kihunyt forradalmi lángocskákkal. A Vörös Hadsereg 1920-ban, Varsó alatt elszenvedett veresége után nyilvánvaló lett ugyan, de csak 1923-ban, a német október kudarca után ismerték el, hogy csődöt mondott az európai és világforradalom lenini elmélete, és magukra maradtak a bolsevikok, szemtől szemben a teljes zűrzavarba merült Oroszországgal. Most került csak igazán napirendre a terror, így lehetett megtartani a hatalmat, így lehetett hozzálátni, hogy átszabják és az elmélethez igazítsák a társadalmat, és mindenkit elhallgattassanak, aki szóval, tettel vagy akár csak puszta - társadalmi, gazdasági, szellemi - létével is naponta leleplezte az elmélet ürességét. Gyilkos utópia lett a hatalomra került utópia.

Kettős szakadék tátongott a marxista elmélet és a leninista elmélet, illetve, a leninista elmélet és a valóság között, és ez az eltérés adott alkalmat az orosz és bolsevik forradalom értelméről folyó első alapvető vitára. Kautsky már 1918 augusztusában kimondta megföllebbezhetetlen ítéletét: „Semmi esetre sem tehetjük föl, hogy Nyugat-Európában megismétlődnek a nagy francia forradalom eseményei. Ha a jelenlegi Oroszország hasonlít az 1793-as Franciaországhoz, ez csak azt bizonyítja, hogy milyen közel áll a francia forradalom állapotához. [...] Nem az első szocialista forradalom folyik ott most, hanem az utolsó polgári forradalom."[16]

Ekkor valami nagy dolog történik: teljesen megváltozik az ideológia helyzete a szocialista mozgalomban. Lenin már 1917 előtt is jelét adta, hogy mélységesen meg van győződve róla: csak az övé az igazi szocialista elmélet, csak ő fejti meg helyesen „a történelem értelmét". Lenin „égi jelnek" fogta fel az orosz forradalom berobbanását, amely vitán felül, fényesen igazolja ideológiája és elemzése csalhatatlanságát.[17] 1917 után már szentírás lesz Lenin politikája és az azt kísérő elméleti munkája. Abszolút és általános igazság, dogma lesz az ideológiából. Közvetlen következményei vannak ennek a megszentelődésnek, amint jól mutat rá Cornelius Castoriadis: „Ha van igazi történelemelmélet, ha munkál valami ésszerűség a dolgokban, világos, hogy ennek az elméletnek a szakértőire, ennek az ésszerűségnek a szakembereire kell bízni a fejlődés irányítását. Bölcseleti alaptörvény a párt abszolút hatalma [...], ennek megfelelően ez a

hatalom a történelem materialista felfogásán alapul. [...] Ha helyes ez a felfogás, abszolútnak kell lennie a hatalomnak, mindenféle demokrácia csak a vezetők emberi esendőségének tett engedmény, vagy pedagógiai eljárás, amelyet csakis a vezetők adagolhatnak helyesen."[18]

Az ideológiának és a politikának abszolút - mert „tudományos" - igazság rangjára emelése alapozza meg a kommunizmus „totalitárius" jellegét. Ez az abszolút igazság irányítja az egy pártot, és ugyanez igazolja a terrort. És megint csak ez kötelezi a hatalmat, hogy a társadalmi és egyéni élet minden területét megszállja.

Lenin azzal domborítja ki az ideológiája helyességét, hogy annak az igen gyér számú orosz proletariátusnak a képviselőjévé nyilvánítja önmagát, amelyet majd habozás nélkül eltapos, ha lázadni merészel. A proletárjelképnek ez az elorzása volt a leninizmus egyik nagy szélhámossága, amely már 1922-ben csípős megjegyzésre ragadta Alekszandr Sljapnyikovot, (a kevés közül) az egyik munkás származású bolsevik vezetőt, aki ezekkel a szavakkal fordult Leninhez a párt XI. kongresszusán: „Vlagyimir Iljics azt mondta tegnap, hogy mint osztály, marxista értelemben, nem létezik a proletariátus [Oroszországban]. Engedje meg, hogy gratuláljak, mert egy nem létező osztály nevében gyakorolja a diktatúrát!" Ez a proletár jelképpel való fondorkodás majd Európa és a harmadik világ minden kommunista rendszerében (Kínától Kubáig) is megtalálható lesz.

Ebben rejlik a leninizmus egyik legfontosabb vonása, a nyelv kiforgatásában, a valóság és a kifejezésére való szavak szétválasztásában, valami elvont látomásban, amelyben teljesen elveszti húsvér mivoltát a társadalom és az ember, és akkor már csak parányi alkatrész lesz egy történelmi és társadalmi kirakós-összerakós játékban. Ez az elvontság, amely szoros kapcsolatban van az ideológia eljárásaival, rémuralom egyik alapvető eleme; nem embereket végeznek ki, hanem „burzsujokat", „kapitalistákat", „a nép ellenségeit", nem II. Miklóst és családját mészárolják le, hanem „a feudalizmus főkolomposait", a „vérszopókat", a heréket, a tetveket...

Csakhamar tekintélyes súlyra tett szert ez az ideológiai munka, a kézben tartott és jogalapot, tekintélyt és eszközöket kereső államhatalom jóvoltából. A bolsevikok - üzenetük igazsága nevében -áttértek a jelképes erőszakról a valóságos erőszakra, bevezették az abszolút hatalmat, az önkényuralmat, és elnevezték „proletárdiktatúrának", felkapva Marx egyik kifejezését, amelyet találomra használt egy levelében. Ezenkívül roppant térítő tevékenységbe is kezdtek a bolsevikok; új reményt kínáltak, és úgy tettek, mintha visszaadnák a tisztaságát a forradalom üzenetének. Gyorsan visszhangra talált ez a remény, azokban is, akiket bosszúvágy hevített a háború után, és azokban is - gyakran ugyanazokban az emberekben -, akik arról álmodoztak, hogy új életet lehelnek a forradalom legendájába. Egyszeriben világjelenség lett a bolsevizmus, és mind az öt földrészen követőkre talált. Válaszúthoz érkezett a szocializmus: demokrácia vagy diktatúra.

Kautsky a dolog elevenére tapintott 1918 nyarán írt, A proletariátus diktatúrája című könyvével. Még csak fél esztendeje voltak hatalmon a bolsevikok, még csak néhány jel sejtette, hogy milyen vérfürdőkre vezet majd a politikai rendszerük, de Kautsky már megpendítette az alapkérdést? „A két szocialista áramlat ellentéte [...] két alapjában különböző módszer, a demokratikus módszer és a diktatórikus módszer ellentétéből

fakad. Mindkét áramlat ugyanazt akarja; a proletariátus és vele együtt az emberiség fölszabadítását a szocializmus által. De az egyik tévútnak tartja a másik választotta utat, amely csakis a romlásba vezethet. [...] A szabad eszmecsere követelése eleve a demokrácia talajára helyezi az embert. A diktatúrának nem az a célja, hogy cáfolja az ellenvéleményt, hanem az, hogy erőszakosan elnémítsa a kifejezését. Így már tulajdonképpen az eszmecsere megkezdése előtt visszavonhatatlanul szembekerül egymással a két módszer, a demokrácia és a diktatúra módszere. Az egyik megköveteli az eszmecserét, a másik meg elutasítja."[19]

Kautsky a demokráciát helyezte fejtegetései középpontjába, és így töprengett: „A kisebbség diktatúrája mindig a hű hadseregben leli meg a legszilárdabb támaszát. De minél inkább a fegyverek erejét teszi a többség helyébe, annál inkább arra késztet minden ellenzéket, hogy a szuronyokhoz és az öklökhöz folyamodjék, azoktól várjon segítséget, ha már szavazatokhoz nem folyamodhat, mert megtagadták tőle; akkor a polgárháború eszközével oldják meg a politikai és társadalmi ellentéteket. Amíg úrrá nem lesz a legteljesebb politikai és társadalmi közöny vagy a legteljesebb elbátortalanodás, mindig államcsínyek vagy állandó gerillaháború fenyegetik a kisebbség diktatúráját. [...] Attól fogva ez már nem képes kilábolni a polgárháborúból, és pillanatonként szembe kell néznie azzal a veszéllyel, hogy eltapossa a polgárháború. De nincs nagyobb akadálya a szocialista társadalom fölépítésének, mint a belháború. [...] Minden fél a létéért küzd a polgárháborúban, teljes megsemmisülés fenyegeti a vesztes felet. Ettől a tudattól olyan kegyetlenek a polgárháborúk."[20]

Parancsolóan választ kívánt ez a baljós elemzés. A dühös Lenin még nyomasztó tennivalói közepette is megírta híressé vált válaszát: A proletárforradalom és a renegát Kautsky. Már a címe is jelezte az eszmecsere - vagy, ahogy Kautsky mondta: az eszmecsere elutasítása - hangnemét. Lenin így határozta meg nézete és tettei velejét: „Az állam olyan gépezet az uralkodó osztály kezében, amely osztályellenfelei ellenállásának eltiprására való. Ebben a tekintetben a proletariátus diktatúrája semmiben sem különbözik lényegileg bármilyen más osztály diktatúrájától, hiszen a proletár állam csak a burzsoázia eltiprására szolgáló gépezet." Az állam szerepének ez a végtelenül tömör és végtelenül leegyszerűsített felfogása átvezeti a diktatúra lényegének fölfedéséhez: „Olyan hatalom a diktatúra, amely közvetlenül az erőszakra támaszkodik, és semmilyen törvény sem köti. Erőszakkal kivívott és fenntartott hatalom a proletariátus forradalmi diktatúrája, amelyet a proletariátus gyakorol a burzsoázia felett, olyan hatalom, amelyet semmilyen törvény sem köt."

Amikor a demokrácia központi kérdésével találja szemben magát, Lenin egy táncos perdüléssel tér ki előle: „A proletár demokrácia, amelynek a szovjethatalom az egyik formája, úgy kifejlesztette és kiterjesztette a demokráciát, ahogy sehol másutt a világon, éppen a lakosság túlnyomó többségének javára, a kizsákmányoltak és a dolgozók javára."[21] Jól jegyezzük meg ezt a kifejezést: „proletár demokrácia". Évtizedekig fog tündökölni, és majd a leggonoszabb bűntettek palástolására szolgál.

A Kautsky-Lenin-vita a bolsevik forradalom fölvetette alapkérdéseket domborította ki, amelyek ott feszültek a történelem állítólagos „törvényszerűségeihez" igazodni akaró marxizmus és a cselekvő szubjektivizmus között, amelynek minden jó, ami a forradalmi

szenvedélyt táplálja. A Marx munkásságában - az 1848-as Kommunista kiáltvány messianizmusa és a társadalom mozgásainak A tőkében található hideg elemzése között - lappangó feszültség - három esemény, a világháború, a februári forradalom és az októberi forradalom hatására - mély és áthidalhatatlan szakadékká változott, amely a XX. század legnevesebb testvérellenfeleivé tette a szocialistákat és a kommunistákat. De azért változatlanul ez maradt az alapkérdés: demokrácia vagy diktatúra, emberség vagy terror.

A bolsevik forradalom első szakaszának forradalmi szenvedéllyel egészen átitatott két főszereplője, Lenin és Trockij elméletileg is megalapozta tevékenységét az események forgatagában. Vagy, pontosabban, ideológiai formába öntötték a helyzetből leszűrt következtetéseiket. Kitalálták a permanens forradalmat: Oroszországban lehetővé teszi a helyzet a (februári) polgári forradalomból (októberi) proletárforradalomba való közvetlen átmenetet. Ideológiai köntösbe öltöztették a permanens forradalom permanens polgárháborúvá változtatását.

Mindenestül lemérhető ezen a háborúnak a forradalmárok tevékenységére gyakorolt hatása. „Kautsky a háborúban, annak az erkölcsökre gyakorolt rémítő hatásában látja a forradalmi harc véres jellegének egyik okát. Vitathatatlan” - írja Trockij.[22] Ám ez a két ember egyáltalán nem ugyanazt a következtetést vonja le belőle. A német szocialista, a militarizmus súlya láttán, egyre fogékonyabb az ember védelme és a demokrácia kérdésére. Trockij szerint „a jelenkori demokrácia bölcsőjének, a burzsoá társadalomnak a fejlődése egy csöppet sem az a fokozatos demokratizálódási folyamat, amelyről a háború előtt a szocialista demokrácia legnagyobb utópistája, Jean Jaurés álmodott, és amelyről jelenleg a legpedánsabb szobatudós, Karl Kautsky álmodik.”[23]

Gondolatát általánosítva Trockij arról beszél, hogy „könyörtelen polgárháború folyik az egész világon”. Véleménye szerint olyan korszakba lépett a földgolyó, „amelyben gyorsan polgárháborúvá lesz a politikai harc”, amelyben hamarosan csupán két erő csap össze, „a kommunisták vezette forradalmi proletariátus és az ellenforradalmi demokrácia, amelynek tábornokok és tengernagyok állnak az élére”. Kétszeresen is hibás szemlélet; egyrészt a történelmi fejlemények megmutatták, hogy még az 1991-es Szovjetunióban is érvényes világjelenséggé vált a képviseleti demokráciára való törekvés és annak gyakorlati megvalósítása. Másrészt Trockij is, akárcsak Lenin, erősen hajlik rá, hogy általánosítsa az önmagában is torz módon értelmezett orosz helyzet kihatását. A bolsevikok meg vannak győződve róla, hogy ha - nagyrészt őmiattuk - polgárháború robbant ki Oroszországban, az - szükségképpen - Európára, majd az egész világra is kí fog terjedni. Mégis évtizedekig erre a kettős értelmezési tévedésre fogják alapozni a kommunista terror igazolását.

Trockij végérvényes következtetéseket von le ezekből az előzményekből: „Meg kell, és meg lehet értetni, hogy polgárháborús időkben azért végezzük ki a fehérgárdistákat, hogy ők ne végezzék ki a dolgozókat. Ennélfogva nem az a célunk, hogy pusztítsuk, hanem éppen, hogy megóvjuk az emberi életet. [...] Ártalmatlanná kell tenni az ellenséget; ez csak azt jelentheti háborús időkben, hogy meg kell semmisítenünk. Forradalomban, akárcsak háborúban, meg kell törni az ellenség akaratát, megadásra kell bírni, a győztes szabta feltételek alapján. [...] Kié lesz a hatalom az országban, vagyis éljen vagy

pusztuljon a burzsoázia: nem úgy oldódik meg ez a kérdés, hogy az alkotmány cikkelyeire hivatkozunk, hanem úgy, hogy határozottan az erőszak minden formájához folyamodunk.”[24] Trockij tolla nyomán ugyanazokkal a kifejezésekkel találkozunk, amelyekre Ludendorff alapozta a totális háború fogalmát. Nagy újítónak hitték magukat a bolsevikok; valójában koruk és a környező ultramilitarizmus hatása alatt álltak.

Trockijnak csupán a sajtószabadságról tett megjegyzései is elárulják, hogy milyen súlya van ennek a háborús szemléletnek: „Háborús időben a kormányhatalom és a közvélemény minden szerve, intézménye közvetlenül vagy közvetve a hadviselést szolgálja. Ez a sajtóra vonatkozik elsősorban. Ha komoly háborút visel, egyetlen kormány sem engedheti meg, hogy olyan közleményeket terjesszenek a területén, amelyek nyíltan vagy burkoltan az ellenséget támogatják. Polgárháború idején még kevésbé. A polgárháborúnak olyan a természete, hogy a két harcoló tábor csapatai mögött olyan lakosság van, amely az ellenséggel tart. Háborúban, ahol sikernek és sikertelenségnek halál a jutalma, halálbüntetéssel kell sújtani a csapatok mögé beszivárgott ellenséges ügynököket. Kétségkívül embertelen törvény, de még senki sem tekintette az emberiesség iskolájának a háborút, még kevésbé a polgárháborút.”[25]

Nemcsak a bolsevikok vesznek részt az Oroszországban 1918 tavaszán-nyarán kitört polgárháborúban, amely majdnem négy esztendeig tombol, mindkét részről tébolyult kegyetlenséggel; keresztre feszítik, karóba húzzák, élve földarabolják, elevenen elégetik az embert. De csak a bolsevikok körítenek elméletet a polgárháború köré, csak ők vallják magukénak. A háború magával hozta új erkölcsök és a tan együttes hatására a politikai harc állandó formája lesz számukra a polgárháború. Egy másik, sokkal nagyobb és sokkal fontosabb háborút is rejt magában a vörösöknek a fehérek ellen vívott polgárháborúja: a vörösök háborúját a munkástársadalom jelentős része és a parasztság nagy része ellen, amelyek 1918 nyara óta már határozottan unni kezdik a bolsevik kancsukát. Ez a háború már nem a hagyományos módon állít szembe egymással két ellenséges politikai csoportot, hanem a fennálló hatalmat állítja szembe a társadalom nagyobbik részével. Sztálin alatt már az egész társadalommal állítja szembe az állampártot ez a háború. Sosem látott, új jelenség ez, és csakis egy olyan totalitárius rendszer uralomra jutása jóvoltából tart egy bizonyos ideig, és terjed ki bizonyos mértékig, amely a társadalom egész tevékenységét ellenőrzése alatt tartja, és tömegterrorra támaszkodik.

A levéltárak alapján újabban végzett tanulmányok azt mutatják, hogy az 1918 és 1921 közötti évek (Nicolas Werth kifejezésével) „piszkos háborúja” volt a szovjet rendszer igazi bölcsője, az az olvasztótégely, amelyből ennek a forradalomnak a hordozói és továbbfejlesztői kerültek ki, az a pokoli katlan, amelyben ezt a leninista-sztálinista kommunistára oly igen jellemző szellemiséget főzték ki, az izgága idealizmus, a cinizmus és az embertelen kegyetlenség egyvelegét. Ez a polgárháború - amely az egész világra átterjedt a szovjet földről, és addig volt hivatva tartani, amíg az egész földkerekséget meg nem hódítja a szocializmus - a kegyetlenséget tette meg „természetes” kapcsolati módnak az emberek között. Az abszolút, elemi erőszak ellen emelt hagyományos gátak lerombolását idézte elő.

De azért azok a Kautsky fölvetette kérdések már a bolsevik forradalom első napjaitól kezdve gyötörték az orosz forradalmárokat. A bolsevikokhoz csatlakozó baloldali

szociálforradalmár Iszaak Stejnberg, aki 1917 decemberétől 1918 májusáig igazságügyi népbiztos volt, már 1923-ban úgy beszélt a bolsevik hatalomról, mint „a módszeres állami terror rendszeréről”, és fölvetette a fő kérdést, hogy hol vannak az erőszak határai a forradalomban: „A régi világ felforgatása, és helyette az új élet kialakítása, amely azonban ugyanazokat a bajokat is megőrzi és ugyanazokkal az ósdi elvekkel van megfertőzve, mint a régi - mindez kegyetlen választás elé állítja a szocialistát: a régi [cári, burzsoá] erőszak vagy a forradalmi erőszak a döntő harc pillanatában. [...] A régi erőszak csak a rabszolgaság beteges védelme, az új erőszak meg fájdalmas út a felszabadulás felé. [...] Ez határozza meg a választásunkat: azért vesszük kezünkbe az erőszak fegyverét, hogy örökre végezzünk az erőszakkal. Mert nincs más harci eszköz ellene. Itt a forradalom tátongó erkölcsi sebe. Itt mutatkozik meg az ellentéte, belső fájdalma, önellentmondása.”[26] Majd hozzátette: „Mint a terror, az (itt kényszer és hazugság alakjában is felfogott) erőszak is mindig megfertőzi előbb a legyőzött és egyszersmind a győztes, majd utána az egész társadalom lelkének létfontosságú szövetét.”

Stejnberg tisztában volt vele, hogy milyen roppant kockázatokkal jár a kísérletük, egyszerűen csak az „egyetemes erkölcs” vagy a „természetjog” szempontjából. Gorkij ugyanígy érzett, amikor ezt írta Romain Rollandnak, 1923. április 21-én; „Egy csöpp kedvem sincs hozzá, hogy visszatérjek Oroszországba. Nem tudnék írni, ha arra fecsérelném az időmet, hogy mindig csak ugyanazt a nótát fújjam; »Ne ölj.«”[27] Lenin, majd utána Sztálin tébolya ezeknek a nem bolsevik forradalmároknak minden aggályát, de még maguknak a bolsevikoknak az utolsó intelmeit is félresöpörte. 1930. november 2-án, ugyancsak Romain Rollandnak, ezt írja levelében Gorkij, aki éppen akkoriban csatlakozott a „lángeszű vezérhez”: „Azt hiszem, Rolland, hogy higgadtabban és méltányosabban ítélte volna meg az Unió belső eseményeit, ha fontolóra vette volna ezt az egyszerű tényt: a szovjet rendszer és a munkáspárt élcsapata polgárháborúban, vagyis osztályháborúban áll. Az értelmiség ellen harcolnak -és kell harcolniuk -, amely a burzsoá rendszer visszaállítására törekszik, valamint a gazdag paraszt ellen, aki a maga kis vagyonát, a kapitalizmus alapját védi, és gátolja a kollektivizálás műveletét; a terror eszközéhez folyamodnak, gyilkolják a kollektivistákat, fölgyújtják a közös vagyont és a partizánharc más módszereivel is élnek. A háborúban öldöklés folyik.”[28]

Azután egy harmadik forradalmi szakasz következett el Oroszországban; ez már Sztálinban öltött testet 1953-ig. Az általánossá lett terror jellemezte, és az 1937-38-as nagy tisztogatás jelképezte ezt a szakaszt. Most már az egész társadalom ostrom alatt állt, de még az állam- és pártgépezet is. Sztálin egymás után jelölte ki a megsemmisítendő ellenséges csoportokat. És ez a rémuralom már nem várta a kivételes alkalmat, a háborút, hogy elszabaduljon, a külső béke idején ütötte fel a fejét.

Amennyire Hitler, a kivételektől eltekintve, soha sem foglalkozott megtorlással, hanem Himmler-féle bizalmi embereire hagyta az ilyen „alantas” feladatokat, annyira közelről érdeklődik iránta Sztálin, a megtorlás kezdeményezője és szervezője. Személyesen hagyja jóvá az agyonlövendők tízezreinek névjegyzékét, és arra kényszeríti a politikai bizottság tagjait, hogy ők is jóváhagyják. A nagy rémuralom tizennégy hónapja alatt, 1937-38-ban, 1,8 millió embert tartóztatnak le, negyvenkét gondosan előkészített

művelet során; mintegy 690 000-et meg is gyilkolnak. Állandósul a többé-kevésbé „forró” vagy „hideg”, heves és nyílt, vagy burkolt és alattomos polgárháború légköre. Már egy csöppet sem képletes az „osztályháború” kifejezés, amelyet gyakran szívesebben használnak, mint az osztályharcot. Már nem ez vagy az az ellenzéki, de még csak nem is az „osztályellenség” lesz a politikai ellenség, hanem maga az egész társadalom.

A társadalom elpusztítására törő terror idővel, mint a ragály, a hatalmon lévő pártot, ezt az ellentársadalmat is óhatatlanul utolérte. Az elhajlók vagy ellenzékiek már Lenin alatt, 1921 óta megütötték a bokájukat. Sztálin alatt a párt tagjai maguk is esetleges ellenséggé válnak. De majd csak a Kirov-gyilkosság után - éppen a gyilkosság ürügyével - eszközli ki Sztálin, hogy párttagokat is halálbüntetéssel sújthassanak. Nyecsajevhez nyúl így vissza, akinek ezt írta Bakunyin 1870 júniusában, a szakító-levelében; „Ez az egyszerű törvény legyen a tevékenységünk alapja: igazság, tisztesség, bizalom minden [forradalmár] testvér iránt; csak az ellenséggel szemben alkalmazzunk hazugságot, fondorlatot, ködösítést és -szükség esetén -erőszakot. [...] De ön, kedves barátom - és ez az ön fő és óriási tévedése - belehabarodott Loyola és Machiavelli rendszerébe [...] A rendőri és jezsuita elvek és módszerek bűvöletében az a gondolata támadt, hogy a saját szervezetét is ezekre alapozza [...] ezért aztán úgy bánik a barátaival, mintha az ellenségei volnának.”[29]

Másik sztálini újítás; maguk a hóhérok is áldozattá válhatnak. Buharin ezt mondja régi pártbeli elvtársai, Zinovjev és Kamenyev meggyilkolása után a feleségének; „Rettentően örülök, hogy agyonlőtték ezeket a kutyákat!”[30] Két év sem telt belé, magát Buharint lőtték agyon, mint a kutyát. A legtöbb kommunista rendszerben megtalálható ez a sztálini vonás.

Sztálin sajátos sorsot szánt - kivégzésük előtt - néhány „ellenségének”; nagy perekben léptette föl őket. Lenin találta ki ezt a módszert 1922-ben, az első mondvacsinált perrel, a szociálforradalmárok perével. Sztálin meg tökéletesítette a receptet, megtorló tevékenysége állandó eszközévé tette, és 1948 után Kelet-Európában is alkalmaztatta.

Annie Kriegel kimutatta, hogy milyen óriási társadalmi vészelhárító gépezetet alkottak ezek a perek, amelyeknek „pokoli pedagógiája” már itt, a földön helyettesítette a vallás ígérte poklot.[31] Egyidejűleg az osztálygyűlölet és az ellenség-megbélyegzés pedagógiája is működésbe lépett. Az ázsiai kommunizmusban a végsőkig fajul ez az eljárás; ott gyűlöletnapokat is szerveznek.

Sztálin a rejtelem pedagógiájával is megtoldotta a gyűlöletpedagógiát: a legteljesebb titok vette körül a letartóztatásokat, azok okát, az ítéleteket és az áldozatok sorsát. A rémuralom és a szorosan hozzá kapcsolódó rejtelem és titok folyamatosan táplálta az egész lakosság iszonyú szorongását.

A bolsevikok úgy gondolják, hogy hadat viselnek, ezért egész szókészletet gyártanak az ellenség megnevezésére: „ellenséges ügynökök”, „az ellenséggel tartó lakosság” stb. A politikát is katonásan egyszerű szavakba, egyetlen viszonylatba foglalják: barát-ellenség,[32] „mi”, ezzel szemben „ők”. „Tábori” kifejezések járják -ez maga is katonai szakszó: forradalmi tábor, ellenforradalmi tábor. És mindenkinek tábort kell választania, halálbüntetés terhe alatt. Gyászosan visszazuhan a politika egy ősrégi állapotba; az egyéni és demokrata polgár százötven évi erőfeszítése válik igy semmivé.

Hogy határozzuk meg az ellenséget? A politika már csak az általánossá lett polgárháborúra szorítkozott, amelyben két erő állt szemben egymással - a burzsoázia és a proletariátus - és a kettő közül a legvadabb eszközökkel el kellett pusztítani az egyiket; így hát már nem csak a régi rend embere, az arisztokrata, a nagypolgár, a katonatiszt az ellenség, hanem mindenki, aki ellenáll a bolsevik politikának, és akit „burzsujnak" nyilvánítanak. Mindenki és minden társadalmi csoport „ellenség", ha - bolsevik felfogás szerint - akadályt gördít az abszolút hatalom útjába. Nyomban felbukkant ez a jelenség, még olyan szinteken is, ahol még nem ütötte föl a fejét a terror: a szovjetek választási gyűlésein. Kautsky már 1918-ban megsejtette ezt, és így írt: „Csak azoknak van szavazati joguk [a szovjetekben], akik »termelő, vagy a közösségnek hasznos munkával keresik a kenyerüket«. De mi az a »termelő, vagy a közösségnek hasznos munka«? Gumi-szó ez. Ahogy az is gumi-rendelet, amely a szavazati jogból kizártakra vonatkozik, még azokra is, akik »bérmunkásokat alkalmaznak, hogy keressenek rajtuk«. [...] Jól látható, nem sok kell hozzá, hogy kapitalistának bélyegezzék az embert a Szovjet Köztársaság választási rendszerében, és elveszítse a szavazati jogát. A legnyíltabb önkény uralmának nyit kaputa választási törvény szómeghatározásainak rugalmas jellege, ám nem a törvényhozási rendszer, hanem annak tárgya tehet róla. Sohasem lehet jogilag pontosan és kifogástalanul meghatározni azt a fogalmat, hogy proletár"[33]

Robespierre alatt a „proletár" szó lépett a „hazafi" helyébe, ezért az „ellenség" fogalma is változó alakot öltött, felduzzadhat és le-lappadhat, a pillanatnyi politikai helyzet szerint. A kommunista elmélet és gyakorlat egyik fő tényezője lesz belőle. „Az ellenség a rémuralom nagy igazolása - jegyzi meg Tzvetan Todorov -; nem élhet ellenség nélkül a totalitárius állam. Ha nincs neki, majd kitalál. Ha megállapították a kilétét, attól fogva nem érdemel irgalmat. [...] Ha valaki ellenség, az örökletes, jóvátehetetlen hiba. [...] Hangsúlyozzák olykor, hogy nem azért üldözték a zsidókat, amit tettek, hanem azért, amik: zsidók. De így van ez valahogy a kommunista hatalommal is: a burzsoáziának mint osztálynak követeli az elnyomását (vagy, válságos időkben, a megsemmisítését). Semmit sem kell csinálnia, az is elég, ha ehhez az osztályhoz tartozik az ember."[34]

Van itt még egy lényeges kérdés: miért kell megsemmisíteni az „ellenséget"? A megtorlásnak az a hagyományos szerepe, hogy (egy híres mű címére utalva) „szemmel tartson és büntessen". Talán már véget ért a „szemmel tartás és büntetés" korszaka? Vajon „javíthatatlan" volt az „osztályellenség"? Szolzsenyicin adja meg az első választ: a Gulagon módszeresen jobban bántak a közbűntényesekkel, mint a politikaiakkal. Nemcsak gyakorlati okokból - hiszen a közbűntényesek keretlegények is voltak -, hanem „elméleti" okokból is. Ugyanis azzal dicsekedett a szovjet rendszer, hogy „új embert" hoz létre, még a legmegrögzöttebb bűnözőket is átneveli. Sőt ez volt a propagandája egyik leggyümölcsözőbb területe, mind Sztálin Oroszországában, mind Mao Kínájában, mind pedig Castro Kubájában.

De miért kell megölni az „ellenséget"? Valójában nem újdonság, hogy - egyebek között - abban is áll a politika, hogy azonosítjuk a barátot, ellenséget. Már az evangélium is megmondta: „Aki nincs velem, ellenem van." Az az újdonság, hogy Lenin nemcsak azt szögezi le, hogy „Aki nincs velem, ellenem van", hanem azt is, hogy „Aki ellenem van, meghal", és hogy általánosítja, a politika területéről az egész társadalomra átviszi ezt az

elvet.

Kettős átváltozás tanúi vagyunk a rémuralom alatt: az ellenfél előbb ellenségként, majd bűnözőként válik kirekesztetté. Ehhez a kirekesztéshez végül szinte magától társul a kivégzés fogalma. Tény, hogy immár kevés hozzá a barát-ellenség dialektika, hogy megoldja a totalitarizmus alapvető problémáját: egy újraegyesített, megtisztított, nem ellenszegülő emberiség kinevelését, az emberiséget proletariátusban és proletariátus által újraegyesítő marxista terv messianizmusa révén. Ez a terv igazol minden kényszeregyesülést - egyesülést a párttal, a társadalommal, majd a birodalommal -, ami kivet magából, szemétként, mindenkit, aki csak kilóg a sorból. Csakhamar átcsúszunk a politikai harc fogalomköréből a kirekesztés fogalomkörébe, majd minden tisztátalan elem kiküszöbölésének, végül pedig elpusztításának ideológiája felé. És ennek a logikának a végén ott az emberiség elleni bűntett.

Bizonyos ázsiai kommunista rendszerek - Kína, Vietnam - kissé eltérő magatartást tanúsítanak; nyilván a konfuciánus hagyomány hatására, több teret hagynak az átnevelésnek. Ez az intézmény a kínai laokaj sajátossága, ez kényszeríti a - „tanulónak” vagy „hallgatónak” nevezett - rabot, hogy alakítsa át a gondolkodásmódját, fegyőr-tanárok felügyelete alatt. Vajon nincs az ilyenféle „átnevelésben” még az egyszerű, közönséges gyilkosságnál is kevésbé nyílt és képmutatóbb magatartás? Vajon nem rosszabb, ha arra kényszerítjük az ellenségünket, hogy tagadja meg önmagát, és beszéljen a hóhérai szájíze szerint? Ezzel szemben a vörös khmerek eleve valami gyökeres megoldáshoz folyamodtak: úgy gondolták, hogy lehetetlen a nép egy részének átnevelése, mert túlságosan „romlott” a nép, ezért aztán elhatározták, hogy népet váltanak. Ezért végezték ki tömegesen az egész értelmiségi és városi lakosságot, ám előbb ők is, megint csak, lelkileg is meg akarták törni az ellenséget, szétmállasztani a személyiségét egy olyan kényszerű „önkritikával”, amellyel megbecsteleníti önmagát, de, akárhogy is, még úgysem kerülheti el a legsúlyosabb büntetést.

A totális rendszerek vezetői fenntartják maguknak azt a jogot, hogy a halálba taszítsák embertársaikat, és meg is van hozzá az „erkölcsi erejük”. Alapjában mindig ugyanazzal igazolják magukat: a tudományosan megalapozott szükségszerűséggel. A totalitarizmus eredetéről elmélkedő Tzvetan Todorov így ír: „Nem az emberiesség, hanem a tudományosság járult hozzá a totalitarizmus ideológiai alapjainak lerakásához. [...] Tudományosság és totalitarizmus kapcsolata nem csupán arra korlátozódik, hogy állítólag (élettan vagy történettudományos szükségszerűségekkel igazolnak bizonyos cselekedeteket: már gyakorolni kell (ha csak „kontár” módon is) a tudományosságot, hogy higgyünk a társadalom tökéletes átlátszóságában, ennélfogva abban a lehetőségben, hogy átalakíthatjuk a társadalmat eszményeink szellemében, a forradalom segítségével.”[35] Trockij már 1919-ben erőteljesen kifejtette ezt a gondolatot: „A proletariátus történelmileg emelkedő osztály. [...] A burzsoázia jelenleg már hanyatló osztály. Nemcsak nem játszik lényeges szerepet a termelésben, hanem imperialista kisajátító módszereivel pusztítja is a világgazdaságot és az emberi kultúrát. Azért mégis óriási a burzsoázia történelmi életereje. Belekapaszkodik a hatalomba, és nem engedi a zsákmányát. De éppen emiatt félő, hogy az egész társadalmat magával rántja bukásában. Ki kell ragadnunk a hatalmat a kezéből, ezért le kell vágnunk a kezét.

Fegyver a vörös terror, és egy olyan pusztulásra ítélt osztály ellen forgatjuk, amely nem nyugszik bele a pusztulásba."[36] Majd így fejezte be: „Éppen azért vált szükségessé az erőszakos forradalom, mert a parlamentáris demokrácia eszközeivel már nem elégíthettük ki a történelem közvetlen követelményeit."[37] Megtaláljuk itt a történelem istenítését - amelynek mindent föl kell áldoznunk - és a forradalmár gyógyíthatatlan együgyűséget, aki azt képzeli, dialektikája jóvoltából, hogy egy igazabb és emberibb társadalom születését segíti elő, ha bűnös módszereket alkalmaz. Tizenkét év múlva Gorkij még nyersebben mondta ki a dolgot: „Ellenünk van minden, ami idejét múlta, ahogy a történelem kimérte neki, ettől joggal tekintünk úgy magunkra, mint olyanokra, akik mindig polgárháborúban állnak. Természetesen adódik belőle a következtetés: ha nem adja meg magát az ellenség, végzünk vele."[38] Aragon ugyanabban az évben verset írt róla: „A Forradalom kék szemeiből muszáj-kegyetlen csillogás lövell." Ellenben Kautsky már 1918-ban nagyon bátran és őszintén nézett szembe ezzel a kérdéssel. Mindenféle szófetisizmust félretéve ezt írta: „Valójában nem is a szocializmus a mi végső célunk, hanem az, hogy eltöröljünk »mindennemű kizsákmányolást és elnyomást, akár osztály, akár párt, akár nem, akár faj ellen irányul«. [...] Ha be tudná bizonyítani valaki, hogy tévedünk, amikor nem hisszük, hogy csakis a termelőeszközök magántulajdona alapján, vagy úgy könnyebben szabadíthatnánk fel a proletariátust és általában az emberiséget, akkor sutba kellene vágnunk a szocializmust, de úgy, hogy azért nem mondunk le a végső célunkról, sőt éppen a végső célunk érdekében kellene megtennünk."[39] Világos, hogy fontosabb volt Kautskynak az emberiesség, mint a marxista tudományosság, pedig ő volt annak legkiválóbb képviselője.

A szó szoros értelmében vett kivégzés pedagógiát kíván: a felebarátunk megölésétől való vonakodással szemben mindig az a leghatásosabb pedagógia, hogy kétségbe vonjuk az áldozat emberségét, már eleve „embertelenítjük". Alain Brossat jegyzi meg igen helyesen: „A tisztogatások barbár szertartása, a teljes gőzzel működő kivégzőgépezet a Másik állatiasításával, a képzelt és valóságos ellenség állattani lefokozásával párosul az üldözés nyelvezetében és gyakorlatában."[40]

Csakugyan, a nagy moszkvai perek idején az értelmiségi Visinszkij, a jó klasszikus neveltetésű jogászember a vádlottak féktelen „állatiasításában" tör ki: „Tűz a veszett kutyákra! Halál erre a bandára, amely rejtegeti a néptömegek elől fenevadagyarait és ragadozófogazatát! Az ördögbe a mérges nyálat fröcskölő keselyű-Trockijjal, aki mocskot szór a marxizmus-leninizmus nagy eszméire! Tegyék ártalmatlanná ezeket a hazudozó bohócokat, ezeket a nyomorult törpéket, ezeket az elefántra rohanó csahos ölebeket! [...] Igen, le vele, ezzel az állati elvetemültséggel! Végeznünk kell ezekkel az öszvér róka-disznókkal, ezekkel a büdös dögökkel. Némítsuk el disznóröfögésüket! Végezzünk a kapitalizmusnak ezekkel a veszett kutyáival, amelyek darabokra akarják tépni szovjet földünk legderekabb embereit! Forrasszuk a torkukra pártunk vezetői ellen tajtékzó, állati gyűlöletüket!" De hát vajon még Jean-Paul Sartre is nem böffentette el magát ilyen nyersen, 1952-ben: „Kutya minden antikommunista!"? Szerintünk Annie Kriegelnek azt a föltevését támasztja alá ez az ördögi-állati beszédmód, hogy főleg pedagógiai célja volt a látványos műpereknek. Mint a középkori misztériumjátékokban, színre lép itt a jó nép előtt a „gonosz", az eretnek, a „trockista" és csakhamar a „cionista-kozmopolita", röviden,

az Ördög...

Brossat említi, hogy macskazenés népünnepélyek és farsangi mulatságok valóságos hagyományt teremtettek a Másik állatiasításából, amelyet a XVIII. század politikai gúnyrajzaiban is megtalálunk. Ez a metaforikus szertartás, éppen az állat révén, még lappangó válságok és ellentétek kifejezését is lehetővé tette. A harmincas évek Moszkvájában semmi sem metaforikus: úgy bánnak az „állatíasított" ellenféllel, mint az űzött vaddal; hamarosan elejtett vad is lesz belőle, már vár rá a tarkón lövés. Sztálin tette rendszeressé és általánossá ezeket a módszereket, de kínai, kambodzsai és másféle utódai is bőségesen merítettek az eszköztárából. Még csak nem is Sztálin az, aki kitalálta őket. Magát Lenint is felelősség terheli érte, hiszen a hatalomátvétel után csak úgy beszélt minden ellenségéről, hogy „ártalmas férgek", „tetvek", „skorpiók", „vámpírok".

Az „iparpártinak" mondott műper idején tiltakozást tett közzé az Emberjogi Liga, többek közt Albert Einstein és Thomas Mann aláírásával; Gorkij nyílt levélben válaszolt rá: „Úgy vélem, hogy teljesen jogos volt ez a kivégzés. Egészen természetes, hogy a munkás-és paraszthatalom eltapossa az ellenségeit, mint a tetvet."[41]

Alain Brossat következtetéseket von le ebből az állattani eltévelyedésből: „Mint mindig, elsősorban a szókincsükkel árulják el magukat a totalitarizmus költői és hóhérai: a moszkvai hóhéroknak ez a „likvidálás" szava - a náci nagyipari gyilkosok száján forgó „kezelés" édes unokatestvére - alkotja annak a jóvátehetetlen szellemi és kulturális katasztrófának nyelvi kisvilágát, amely teljes valójában tárul fel ekkor a szovjet világban: már nem érték, már olcsó az emberélet, és - „a nép ellenségei", „árulók", „megbízható elemek" és hasonló fogalmakkal élő - csoportszemlélet lépett az emberi nem pozitív etikai tartalommal teljes fogalma helyébe [...]. A náci beszédmódban, gyakorlatban és öldöklő tevékenységben a faji ideológiával áll szoros kapcsolatban a Másik - mocsok- és ragályrögeszmétől elválaszthatatlan - állatiasítása. A fajról és a felsőbb-és alsóbbrendű emberről való beszéd könyörtelenül rangsoroló kifejezéskészletéből fogant ez az állatiasítás; [...] az 1937-es Moszkvában azonban tilos, és nem járja a fajról való beszéd, sem a vele kapcsolatos totalitárius eljárás. Ebből ered a Másik állatiasításának különös jelentősége; arra szolgál, hogy ezáltal gondolhassanak ki és valósíthassanak meg olyan politikát, amely a totalitárius »mindent szabad«-ra alapul."[42]

Némelyek azonban habozás nélkül átlépték az ideológiai határt, és áttértek a társadalmiról a fajira. Gorkij - aki, ne feledjük, Jagoda GPU-főnök személyes barátja volt, és a fia ugyanott, a GPU-nál volt fizetett alkalmazott - ezt írta 1932-ben, az egyik levelében: „Az ellenség mint alsóbbrendű lény iránt táplált zsigeri utálattal kell ápolnunk az osztálygyűlöletet. Az a legmélyebb meggyőződésem, hogy úgy, ahogy van, alsóbbrendű, elfajzott lény az ellenség, mind testi, mind »erkölcsi« tekintetben."[43]

De nem áll meg Gorkij félúton, a Szovjetunió Kísérleti Orvostudományi Intézetének létrehozását is támogatja. 1933 legelején azt írja; „már közel az idő, hogy sürgető kérdést intéz a tudomány a normálisnak mondott emberiséghez; akarjátok-e, hogy aprólékosan, tüzetesen tanulmányozzunk minden betegséget, nyavalyát, fogyatékosságot, az öregedést és a szervezet korai elhalását? A kutyán, nyúlon, tengerimalacon végzett kísérlet azonban nem elegendő ehhez a tanulmányozáshoz. Okvetlenül magán az emberen kell kísérleteznünk, okvetlenül őmagán kell tanulmányozni

szervezetének működését, a sejten belüli táplálkozási, a vörösvértest-képzési folyamatokat, a neuron kémiát, és általánosabb értelemben szervezetének minden életfolyamatát. Sok száz emberi egyedre lesz szükség hozzá, igazi szolgálat lesz ez az emberiségnek, és kétségkívül fontosabb és hasznosabb, mint egészséges emberek tízmillióinak - tékozlók és herék testileg, lelkileg elfajzott, nyomorúságos osztályának kényelmes élete kedvéért való - elpusztítása."[44] Az élettani tudományosság legkárosabb hatásai párosulnak itt a történelmi társadalmi tudományosság legkárosabb hatásaival.

Ez az „élettani" vagy „állattani" kitérő jobban megértetheti velünk, hogy miért emberiség elleni bűntett a kommunizmus sok bűncselekménye, és miért vállalhatta és igazolhatta a marxista-leninista ideológia ezeket a vétkeket. Visszatérve az újabb élettani fölfedezésekkel kapcsolatos jogi döntésekre, Bruno Gravier ezt írja; „A bioetikáról szóló törvényszövegek [...] más, alattomosabb - mert a tudomány fejlődésével kapcsolatos - veszélyeket is jeleznek, a tudománynak pedig nagyon félreismerték a terrorra, »mint mozgás-törvényre« alapuló ideológiák keletkezésében betöltött szerepét (J. Asher) [...] Neves orvosok, mint Richet vagy Carrel írásaiban található meg az a fajnemesítő elgondolás, amely ágyat vetett a tömegirtásnak, egészen a rossz útra tévedt náci orvosok tetteiig."[45]

Márpedig van a kommunizmusban társadalmi-politikai fajnemesítés, társadalmi darwinizmus. Ahogy Dominique Colas írja; „Lenin, a társadalmi fajfejlődés tudós mestere maga dönti el, hogy melyik faj tűnjön el, mert pusztulásra ítélte a történelem."[46] Mihelyt kimondták a - marxizmus-leninizmus, egy ideologikus és politikai-történeti - tudomány nevében, hogy a polgárság az emberiség fejlődésének egy meghaladott szakaszát képviseli, máris igazolták a polgárság mint osztály megsemmisítését, és csakhamar az azt alkotó, vagy ahhoz tartozónak nyilvánított egyedek megsemmisítését is.

A nácizmusról szólva Marcel Colin olyasmikről is beszél, mint „osztályozás, elkülönítés, kizárás, csupa - bűnös ideológia felhasználta - tisztán élettani ismérv. Történelmileg nyomot hagyó és meghaladhatatlan tudományoskodó föltevésekre gondolunk (öröklődés, keveredés, fajtisztaság), sőt szellemvilági, ezerév-váró vagy bolygóhatási szemléletre."[47] Ezek a történelemre és társadalomra alkalmazott tudományoskodó föltevések - a proletariátus mint a történelem értelmének hordozója stb. - bizony az ezerév-váró és bolygóhatási szellemvilágba tartoznak, és mindenütt jelen vannak a kommunista kísérletben. Ezek a tudományoskodó föltevések öntenek formába egy bűntett keltő ideológiát, és határozzák meg, tisztán ideológiai ismérvek alapján, az önkényes elkülönítést (burzsoáziaproletariátus), az osztályozást (kispolgár, nagypolgár, gazdag paraszt, középparaszt, szegényparaszt stb.); ezzel a merev tagolással -mintha végérvényesen adva volnának ezek a csoportok, mintha nem léphetne át az egyén az egyik csoportból a másikba - a csoport, az elvontság elsőbbségét honosítja meg a marxizmus-leninizmus a valóságossal, az emberivel szemben; úgy fognak fel minden egyént vagy csoportot, mint egy kezdetleges és testetlen társadalomtudomány őstípusát. És ami megkönnyíti a bűntettet; a besúgó, a nyomozó, az NKVD-hóhér nem embert jelent föl, követ nyomon vagy öl meg, hanem valami olyan elvont dolgot küszöböl ki, amely ártalmas a közjóra.

Bűntett keltő ideológia lett a tanból, csak azért, mert kétségbe vont egy alapvető

adottságot, annak az egységét, amelyet Robert Antelme úgy nevez, hogy „az emberi nem”, vagy amelyet úgy hív az 1948-as Emberi Jogok Nyilatkozatának bevezetője, hogy „az emberi család”. Lehetséges, hogy a marxizmus-leninizmus nem is annyira Marxban, hanem inkább valami társadalmi kérdésre alkalmazott, kifordult darwinizmusban gyökerezik, amely ott ugyanolyan tévedésekre vezet, mint a faji kérdésben? Egyvalami azonban biztos: olyan ideológia gyümölcse az emberiség elleni bűntett, amely nem egyetemes állapotában tekinti, hanem sajátos, élettani-faji vagy társadalmi-történeti állapotára fokozza le az embert és az emberiséget. Itt megint sikerült a kommunistáknak elhitetniük a propagandájuk segítségével, hogy egyetemes cél vezérli őket, az egész emberiséget számításba veszik. Sokszor élesen meg szokták különböztetni a nácizmust a kommunizmustól, azon az alapon, hogy a náci terv csak részleges - szűken nacionalista és faji jellegű -, ezzel szemben a lenini terv, állítólag, egyetemes volt. Mi sem hamisabb ennél: Lenin és követői, elméletben és gyakorlatban egyaránt határozottan kizárták az emberiségből a kapitalistát, a polgárt, az ellenforradalmárt stb. A társadalomtudományi vagy politikai szaknyelv közkeletű kifejezéseit felkapva, abszolút ellenségnek kiáltották ki őket. Ahogy Kautsky mondta 1918-ban, ,.gumi-szavak” ezek, azt, akkor és úgy zárunk ki velük az emberiségből, akit, amikor és ahogy akarunk, és egyenesen az emberiség elleni bűntetthez vezetnek.

Mireille Delmas-Marty írja: „Maguk a biológusok, mint Henri Atlan, is elismerik, hogy az emberség fogalma meghaladja az élettani megközelítést, és hogy a biológiának »nem sok mondanivalója van az emberi személyiségről«. [...] Igaz, úgy felfognunk is tökéletesen lehetséges az emberi fajt, mint egy állatfajt a sok közül, olyan fajt, amelyet maga az ember is megtanul előállítani, ahogy már állat- vagy növényfajokat előállít.”[48] De vajon nem éppen ezzel próbálkoztak-e a kommunisták? Hiszen az „új ember” állt a kommunista terv középpontjában! Új kukorica- vagy paradicsomfajták kikísérletezése közben nemde új emberfajta megteremtésén is fáradozott megannyi hatalmi tébolyban szenvedő Liszenko?

Az orvostudomány diadalát meghozó XIX. század végének ez a tudományoskodó szemlélete sugallta Vaszilij Grosszmannak ezt a bolsevik vezetőkre vonatkozó megjegyzést: „Az ilyenféle emberek úgy viselkednek, mint a sebész a kórházban. [...] [Akinek] a késében a lelke. Az jellemzi ezeket az embereket, hogy vakon hisznek a szike mindenhatóságában. A szike a nagy elmélettudós, a XX. század bölcseleti vezetője.”[49] Pol Pot vitte végig ezt a gondolatot: egy iszonyatos szikehasítással lemetszette a társadalom testének „elüszkösödött” részét, az „újakat”, és meghagyta az „egészséges” részt, a „régieket”. Bármilyen őrült gondolat is ez, nem volt egészen új.

Pjotr Tkacsov orosz forradalmár, Nyecsajev méltó követője, már az 1870-es években azt javasolta, hogy öljenek le minden, huszonöt évesnél idősebb oroszt, mert úgy gondolta, hogy azok már nem képesek a forradalmi eszme valóra váltására. Ugyancsak akkoriban háborodott fel Bakunyin e miatt az őrült gondolat miatt, egy Nyecsajevhez intézett levelében: „Nem fehér papírlap a mi népünk, amelyre minden Titkos Társaság azt ír rá, amit jónak lát, például az ön kommunista programját.”[50] Igaz, hogy az internacionálé azt hirdeti: „Töröljük el a múltat!”, Mao meg zseniális költőhöz hasonlítja önmagát, aki szépírással rója tele azt a híres fehér papírlapot. Mintha fehér papírlapnak

tarthatnánk egy sok ezer éves civilizációt!

Igaz, a Szovjetunióban indult el, Lenin és Sztálin alatt, az az egész terrorfolyamat, amelyet fölidéztünk, de van benne néhány olyan változatlan vonás, amely - különböző mértékben - minden, magát marxista-leninistának valló rendszerben megtalálható. Minden országnak vagy kommunista pártnak megvolt a maga sajátos története, megvoltak a helyi és térségi adottságai, többé-kevésbé kóros eseményei, de mindez abba az öntőformába került bele, amely Moszkvában készült 1917 novembere óta, és amely ennélfogva valamiféle kényszerű genetikai kódot képviselt.

Hogy érthetnénk meg ennek a félelmes rendszernek a szereplőit? Voltak-e különleges jellemvonásaik? Úgy tetszik, minden totális rendszer hivatást is ébresztett, képes volt megtalálni és kiemelni a működtetésére alkalmas embereket. Sztálin egyedülálló eset. A stratégia terén Lenin méltó örököse volt, ki tudott bogozni egy helyi ügyet, és szembe tudott nézni a világhelyzettel. Kétségkívül úgy fog fölmagasodni a történelem ítélőszéke előtt, mint a XX. század legnagyobb politikusa, aki szuper-világhatalmi rangra emelte az 1922-es kis Szovjetuniót, és évtizedeken át a világra kényszerítette a kommunizmust, mint a kapitalizmus alternatíváját.

De az évszázad egyik legnagyobb bűnözője is volt, pedig nem szűkölködött ez a század nagyszabású hóhérokban. Új Caligulát lássunk benne, amilyennek Boris Souvarine és Borisz Nyikolajevszkij írta le 1953-ban? Egy közönséges paranoiás őrült tetteit hajtotta végre, ahogy Trockij sejtette? Nem inkább ellenkezőleg, egy politikában rendkívül tehetséges fanatikus munkálkodott itt, aki undorodott a demokratikus módszerektől? Sztálin végigment azon az úton, amelyen Lenin indult el, és amelyet már Nyecsajev ajánlott: végletes eszközökkel élt egy végletes politika szolgálatában.

Sztálin szándékosan indult el az emberiség elleni bűntett mint kormányzási módszer útján, és ez személyiségének sajátosan orosz vonásaira irányítja a figyelmünket. Kaukázusi oszét volt; a bölcsőtől fogva, egész gyerek- és ifjúkorában aranyszívű haramiák (abre-kek) történetén nevelkedett (kaukázusi hegylakók voltak az abre-kek, akiket kitaszított a nemzetségük, vagy valami véres bosszút esküdtek, és a kétségbeesés adta bátorsággal harcoltak). Maga választotta a Koba mozgalmi nevet, az egyik legendás fejedelmi zsivány, valamiféle özvegyet-árvát megbosszuló Robin Hood nevét. Nos, Bakunyin így ír szakító levelében Nyecsajevnek:

„Emlékszik, hogy milyen dühös volt rám, amikor abreknek neveztem önt, a kiskátéját meg abrek-kiskátának; azt mondta, hogy minden embernek ilyennek kell lennie, hogy a teljes önmegtagadás és a minden személyes szükségletről, minden örömről, érzésről, szeretetről, kötelemről való lemondás kell hogy kivétel nélkül minden ember normális, természetes és mindennapi állapota legyen. Ön még most is az önmegtagadással teljes kegyetlenségéből, az ön végletes elvakultságából akar életszabályt alkotni a közösségnek. Ön ostobaságokat, lehetetlen dolgokat akar, a természet, az ember, a társadalom megtagadását.”[51]

Teljes volt Bakunyin forradalmi elkötelezettsége, mégis már 1870-ben rájött, hogy még a forradalmi cselekvés is alá kell hogy vesse magát bizonyos alapvető erkölcsi kényszerűségeknek.

Gyakran ahhoz a rémuralomhoz hasonlították a kommunista rémuralmat, amelyet

1199-ben kezdett el a katolikus inkvizíció. Itt már bizonyára több felvilágosítást kapunk a regényírótól, mint a történésztől. Michel del Castillo ezt írja La Tunique d'infamie című remek regényében: „Nem a kínzás vagy a megégetés a cél: az a cél, hogy helyes kérdéseket tegyünk föl. Nem lehet rémuralom igazság nélkül, hiszen az igazság az alapja. Ha nem ismerjük az igazságot, hogy ismerhetnénk fel a tévedést? [...] Ha már biztosak vagyunk benne, hogy ismerjük az igazságot, hogyan hagyhatnánk tévedésben a felebarátunkat?”[52]

Az egyház az eredendő bűn bocsánatát és a túlvilági üdvösséget, vagy egy természetfölötti pokol tüzét ígérte. Marx az emberiség prométheuszi önmegváltásában hitt. Ez volt a „napfényes jövő” messiási álma. De, Leszek Kolakowski szerint, „az a gondolat, hogy a létező világ olyan tökéletesen romlott, hogy elképzelhetetlen a megjavítása, és hogy éppen ezért a helyébe lépő világ majd elhozza a tökéletesség teljességét és a végső felszabadulást, az a gondolat az emberi szellem egyik legszörnyűségesebb eltévelyedése. [...] Persze nem a mi korunk találmánya ez az eltévelyedés; de meg kell adnunk, hogy az evilági értékek teljességével a természetfölötti kegyelem erejét szembeállító vallásos gondolatban sokkal kevésbé visszataszító ez az eltévelyedés, mint a világi tanokban, amelyek azt bizonygatják, hogy elérhetjük az üdvösségünket, ha egyetlen ugrással felszökkenünk a poklok mélyéről az egek magasába.”[53]

Ernest Renan kétségkívül jól látta, jól gondolta a Dialogues phi-losophiques-ban, hogy, ha abszolút hatalmat akarunk az istentelenek társadalmában, már nem elég, ha egy legendás pokol tüzével fenyegetjük a lázadozókat, hanem „igazi poklot” kell berendeznünk, gyűjtőtábort, az majd megtöri a zúgolódókat, és megfélemlít mindenki mást, a szolgálatában álló különleges rendőrség segítségével, amely erkölcsi gátlást nem ismerő és a fennálló hatalomhoz tántoríthatatlanul hű lényekből, „minden vadságra kész, engedelmes gépekből” áll.[54]

1953-ban, a Gulag rabjai nagy részének kiszabadulása, de még az SZKP XX. kongresszusa után is, amikor a rémuralom bizonyos formája már nem volt napirenden, még mindig hatásosan működött a hatása: a rémuralom puszta emléke is elég volt hozzá, hogy megbénítsa az ember akaratát. Aino Kuusinen ezt így idézi föl: „Ennek a rémuralomnak az emléke nehezedett rá minden ember lelkére, mintha senki sem hitte volna el, hogy Sztálin csakugyan eltávozott az élők sorából. Alig volt család Moszkvában, amely meg ne szenvedte volna az üldözéseket, mégsem beszélt róla senki. Így például én sem hoztam szóba soha a barátaim előtt a börtön- és táboremlékeimet. Ők sem kérdeztek tőlem soha semmit. Mélyen gyökerezett gondolatvilágukban a félelem.”[55] Az áldozatok mindig csak magukban hordozták a rémuralom emlékét, de a hóhérok továbbra is fennen emlegették. Javában benne jártak a Brezsnyev-korszakban, amikor a Szovjetunió emlékbélyeget bocsátott ki a Cseka ötvenedik évfordulójára, és egy szöveggyűjteményt tett közzé a Cseka tiszteletére.[56]

Befejezésül Gorkijnak adjuk át még egyszer a szót, ezzel az 1924-ben, Lenin tiszteletére írt szöveggel: „Egy régi ismerősöm, egy szormovi munkás, egy szelíd lelkű ember arról panaszkodott egyszer, hogy milyen nehéz a munka a Csekánál. »Én is úgy látom, hogy nem magának való az - válaszoltam neki. - Nem olyan ember maga.« »Hát,

bizony, nem« - helyeselt bánatosan. De aztán gondolkozott egy kicsit, és hozzátette: »Mégis, ha arra gondolok, hogy Iljics gyakran maga is biztosan halálra fárad, akkor elszégyellem magam a gyöngeségemért.« Vajon megesett-e, hogy Lenin »halálra fáradt«? Nagyon keveset törődött magával, nem is beszélt magáról másoknak; mindenkinél jobban tudta leplezni lelke titkos viharzásait. De egyszer így szólt hozzám, amikor gyerekeket simogatott: »Az ő életük már szebb lesz, mint a miénk; sok mindenben nem lesz részük, amit nekünk át kellett élnünk. Nem lesz olyan kegyetlen az életük.« Utána elnézett, töprengve, a messzeségbe, és hozzátette: »Mégsem irigylem őket. Történelmi jelentőségű, elképesztő feladatot hajtott végre a mi nemzedékünk. Majd megértik és megbocsátják a mi életünk körülmények diktálta kegyetlenségét. Mindent megértenek,mindent!«”[57]

Igen, mindent érteni kezdünk, ha nem is abban az értelemben, ahogy Vlagyimir Iljics Uljanov gondolta. Mi maradt mára ebből a „történelmi jelentőségű, elképesztő feladatból”? Nem valami délibábos „szocializmusépítés”, hanem egy roppant tragédia, amely továbbra is ránehezedik százmilliók életére, és rá fogja nyomni a bélyegét a harmadik évezred elejére. De Vaszilij Grosszman, a sztálingrádi haditudósító, akitől elkobozta legnagyobb művét a KGB, és aki ebbe halt bele, mégis valami derűlátó tanulságot vont le belőle, amit a magunk nevében is papírra vetünk: „Olyan század a mi századunk, amelyben a legmagasabb fokára hágott az ember fölött gyakorolt állami erőszak. De éppen ebben rejlik az emberek ereje és reménye: a XX. század ingatta meg az egyetemes történelmi folyamat hegeli elvét: »Minden ésszerű, ami valóságos«, azt az elvet, amelyre a múlt század orosz gondolkodói hivatkoztak évtizedekig tartó, szenvedélyes vitáikban. És éppen most, az államhatalomnak az emberi szabadság fölött aratott diadala korában mondják ki - visszájára fordítva Hegel törvényét - gyűjtőtábori, darócruhás orosz gondolkodók az egyetemes történelem legfőbb elvét: »Minden ostoba és hasztalan, ami embertelen.« Igen, nyilvánvalóvá lett, az embertelenség teljes diadala idején, hogy minden ostoba, hasztalan, jelentéktelen és jövőtlen, amit az erőszak hozott létre.”[58]

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

A kommunizmus vétkei

Azéma, Jean-Pierre - Bédarida, Francois: Dictionnaire des années de tourmente. Flammarion, Párizs, 1995.

Babeuf, Gracchus: La Guerre de Vendée et le systéme de dépopulation. Tallandier, Párizs. 1987.

Barton, Paul: L'Institution concentrationnaire en Russie, 1930-1957. Plon, Párizs, 1959.

Baynak, Jacques: La Terreur sous Lénine. Le Sagittaire, Párizs, 1975.

Berger, Joseph: Le Naufrage d'une génération. Denoel, Párizs, „Lettres nouvelles". 1974.

Boukovski, Vladimir: Jugement á Moscou. Robert Laffont, Párizs, 1995.

Chalamov, Varlam: Récits de la Kolyma. F. Maspero, Párizs, 1980 (új kiadása: La Découverte Fayard, 1986).

Colin, Marcel: Le Crime contre l'Humanité. Párizs, Erés, 1996.

Conquest, Robert: La Grandé Purge. In Preuves. 1969. február-március.

Darde, Jean-Noel: Le Ministére de la Vérité: histoire d'un génocide dans le journal. L'Humanité, Le Seuil, Párizs, 1984.

Dolot, Miron: Les Affamés. L'holocauste masqué. Ukraine 1929-1933 Ramsay, Párizs, 1986.

Frossard, André: Le Crime contre l'humanité. Robert Laffont, Párizs, 1987.

Furet, Francois: Le Passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XX siécle. Robert Laffont - Calmann-Lévy, Párizs, 1995.

Gombrowicz. Witold: Testament. Entretiens avec Dominique de Roux. Foho, Párizs, 1996.

La grandé famine en Ukraine, L'Intranquille. No 2-3. Párizs, 1994 [közreműködők: Bouchereau. Vladimir Bojczuk, Leonid Plioutch, Laurence Woisard, Danylo Chomouk].

Grossman. Vassili: Toutpasset. Julliard-L'Age d'homme. Párizs, 1984.

Hilberg. Raul: La Destruciton des Juifs d'Europe. Fayard, Párizs, 1988.

Hess, Rudolf: Le commandant d'Auschwitz parle. Le Découverte, Párizs, 1995.

Khrouchtchev, Nikita [Nyikita Hruscsov]: Souvenirs. Robert Laffont, Párizs, 1971.

Koriakoff, Michel: Je me mets hors la loi. Éditions du Monde nouveau. Párizs, 1947.

Malia, Martin: La Tragédie soviétique. Le Seuil, Párizs, 1995.

Nora, Pierre: Gaullistes et communistes. Les Lieux de mémoire. Galli-mard, Pánzs, „Quarto". 1997.

Papaioannou, Kostas: Les Marxistes. J'ai lu, Párizs, 1965.

Pigorov, Piotr: J'ai quittéma patrie. La Jeune Parque, Párizs, 1952.

Pin Yathay; L'Utopie muertriére. Robert Laffont. Párizs. „coll Vécu", 1980.

Rigoulot, Pierre: Les Frangais au Goulag. Fayard, Párizs, 1984.

Rossi, Jacques: Le Goulag de A á Z. Le Cherche Midi, Párizs, 1997.

Souvarine, Boris: Staline. Apergu historique du bolchevisme. Ivrea, Párizs, 1995.

Todorov, Tzvetan: Les Abus de la mémoire. Arléa, Párizs, 1995,

Todorov, Tzvetan: L'Homme dépaysé. Le Seuil, Párizs, 1996.

Vidal-Naquet, Pierre: Réflexions sur le génocide La Découverte, Párizs, 1995.

Weil, Simone: L'Enracinement. Gallimard, Párizs, 1949.

Első rész

Egy állam a népe ellen. Erőszak, elnyomás, rémuralom a Szovjetunióban

Abramovitch. Rafael: The Soviet Révolution. 1917-1939. London. 1962.

Adamets, S,: Catastrophes démographiques en Russi soviétique en 19181923 (doktori értekezés, EHESS, 1995. december).

Alexeíeva, L.: Soviet Dissent. Contemporary Movements for National. Religious and Human Rights. Wesleyan UP, 1985.

Avrich, Paul: La Tragédie de Cronstadt. Le Seuil, Párizs, 1975.

Babel, Isaac: Cavalerie rouge. Suivi du cycle de „ Cavalerie rouge ", des fragments du journal de 1920. L'Age d'homme, Párizs, 1972.

Bacon. E.: The Gulag at War: Stalin 's Forced Labour System in the Light of the Archives. London. 1994.

Beljakov, A.: Junoszty vozsgya. Moszkva. 1960.

Belov. G. A.: Izisztorii Vszerosszijszkoj Csrezvicsajnojkomisszii. 19171921: Szbornyik dokumentov. Moszkva, 1958.

Bennigsen, Alexandre - Lemercier-Quelquejay, Catherine: Les Musul-mans oubliés. L'Islam en Union soviétique. Maspero, Párizs, 1981.

Bernstam, N.: Ural i Prikamje. nojabr 1917-janvar 1919. YMCA Press, Párizs, 1982.

Bilinsky, Y,: The Second Soviet Republic: the Ukraine after World War II. New Brunswick, 1960.

Bogdanov, M.: Razgrom zapadno szibirskovo kulacseszko-eszerovszkovo mjatyezsa. Tyumen, 1961.

Boncs-Broujevics, V, D.: Na bojevih posztah fevralszkoj i oktyabrszkoj revoljucii. Moszkva, 1930.

Brovkin, V. N.: The Menseviks after October. Cornell University Press, London. 1987.

Brovkin, V. N,: Behind the Front Lines of the Civil War. Princeton, 1994.

Bugaj, N.: 40-ije godi: „Avtonomiju Nyemcev Povolzsja likvigyirovaty" . I n Isztoria SZSZSZR, 1991.

Bugaj, N.: L. Berija - J. Sztalinu, „Szoglaszno vasemu ukazanyiju". Moszkva, 1995.

Carrére d'Encausse, Héléne: Le Malheur russe. Essai sur le meurtre politique. Fayard, Párizs, 1988.

Chentalinski, Vitali: La Parole ressuscitée. Dans les archives littéraires du KGB. Robert Laffont, Párizs, 1993.

Communisme. Revue d'études pluridisciplinaires, no 42-44 (Les Archives: La nouvelle histoire de l'URSS). 1995.

Conquest, Robert: La Grande Terreur. Les Purges staliniennes des années 30. Suivi de Sanglantes moissons. Robert Laffont, Párizs, „Bouquins", 1995.

Craveri, M. - Hlevnyuk, O.: Krizisz ekonomiki MVD. In Cahiers du Monde russe. XXXVI

(1-2), 1995.
Cristiani, A. - Michaleva, V. (szerk.): Le Repressioni degli anni trenta neli' Armata rossa. Rerueil de documents. Naples, lUO, 1996.
Dalin, David - Nicolaevski, Boris: Le Travail forcé en URSS. Somogy, Párizs. 1949.
Danyilov. V. P. - Kraszilnyikov. S. A.: Szpecpereszelenci v Zapadnoj Szibiri. Novoszibirszk, 1993.
Danyilov. V. P. - Sanyin, T.: Kresztyjanszkoje vossztanyije v Tambovsz-koj gubernu v 1919-1921. Tambov, 1994.
Davies, R. W.: The Socialist Offénsive. The Collectivisation of Soviet Agriculture. MacMillan, London, 1980.
Dobkin, A. L: Lisenci, 1918-1936. In Zventa, Moszkva, 1992. Gyekreti szovjetszkoj vlasztyi, I. 1957.
Gyemidov, V. I. - Kutuzov. V. A.: Lenyingradszkoje gyelo. Leningrád.
1990.
Fainsod, Merle: Smolensk á lheure de Staline. Fayard, Párizs, 1967.
Ferretti, Maria: La Revolution de 1917. La chute du tsarisme et les origines d'Octobre. Aubier, Párizs, 1967.
Figes. O.: The Russian Revolution. London. 1995.
Figes. O.: Peasant Russia. Civil War London. 1992.
Finn. E. A.: Antyiszovjetszkaja pecsaty na szkamje podszugyimih. In Szovjeckoje Goszudarsztvo i pravo. 1967/2.
Fitzpatrick, Sheila: Education and Social Mobility in The Soviet Union.
1921-1934 Cambridge, 1979.
Fletcher. W. C: L'Eglise clandestine en Union soviétique. Szerk. A.
Moreau. Párizs, 1971.
Frenkin. M. S.: Tragegyija kresztyjanszkih vossztanyij v Rosszii. 19181921. Jerusalem, 1987.
Genis, V. L: Rasszkazacsvanije v Szovjeckoj Rosszii. In Voproszi Isztorii. 1994.
Gernet, M. N.: Protyivszmertnoj kaznyi. Szentpétervár, 1907.
Getty. J. A.:.Origins of the Great Purges. the soviet CP Reconsidered.
1933-1938.Campbridge UP. 1985.
Getty. J. A. - Manning. R. T. (szerk.): Stalinist Terror. New Perspectives.
Cambridge UP. 1993.
Gorelik (szerk.): Gonyenyija na Anarhizm v Szovjetszkoj Rosszii. Berlin. 1922.
Graziosi, Andrea: The Great Soviet Peasant War. Ukrainian Research Institute. Harvard University, 1996.
Graziosi, Andrea; At the Toots of Soviet Industrial Relations and Prac-tices. Piatakovs Donbass in 1921. In Cahiers du Monde russe. 1995. Hunczak. Taros (szerk.): The Ukraine 1917-1921. Cambridge UP 1977. Ikonnikov, S.: Szozdanyije i gyejatyelnoszty objeginyonnih organov CKK-RKI v 1932-1934. Moszkva, 1971 Isztoria szovjecovo goszudarsztva iprava. Moszkva, 1968.
Ivnyickij, N. A.: Kollektyivizacija i rasszkulacsivanyije. Moszkva. 1994. HIevnyuk. Oleg: Le Cercle du Kremlin, Staline el le Bureau politique dans les années 1930: les jeux du

pouvoir. Le Seuil, Párizs, 1996. Kirilina, Alla: L'Assassinat de Kirov. Destin d'un stalinien. 1888-1934.
Le Seuil. Párizs, 1995.
Knigth, Amy; Beria. Aubier, Párizs, 1995.
Kostyrtchenko. Gueorgui: Prisonniers du pharaon rouge. Solin-Actes Sud. Párizs, 1997.
Kravchenko, Victor: J'ai choisi la liberté. La vie publique et privée d'un haut fonctionnaire soviétique. Self. Párizs, 1947.
Kupfermann, Fred: Au pays des Soviets. Le Voyage frangaise en Union soviétique 1917-1939 Gallimard, Párizs, 1979.
Kurszkij, D. I.; Izbrannye stati i reci. Moszkva. 1958.
Lacis, M. I.: Dva goda borbi na vnutrennom frontye. Moszkva. 1920. Leggett. George: The Cheka. Lenin's Political Police Oxford, 1981.
Lenin i VCK: Szbornyik dokumentov. Moszkva, 1975.
Lenin, Vlagyimir Iljics: Polnoje szobranyije szocinyenyijMoszkva, 19581966.
Leningradszkij Martyirolog, 1937-1938 Szentpétervár, 1995.
Lewin, Moshe: La Paysannene et le pouvoir soviétique, 1928-1930.
Mouton, Párizs, 1968.
Lewin, Moshe: La Formation du systéme soviétique. Gallimard, Párizs, 1987.
Le Livre blanc sur les camps de concentration soviétiques (Commission Internationale contre le régime concentrationnaire). Le Pavois. Párizs, 1951.
Malsagoff, S. A.: An Island Hell. A Soviet Prison in the Far North. London, 1926.
Marie, Jean-Jacques: Les Peuples déportés d'Union soviétique.
Complexe, Brüsszel, 1995.
Mass deportations of population from the soviet occupied Baltic States. Stockholm. 1981.
Melgounov, Serge Petrovitch: La Terreur rouge en Russie. 1918-1924.
Payot, Párizs, 1927.
Naumov, V. P, (szerk.): Nyepravednyij szugy. Sztenograma sugyebnovo processza nad klenami Evrejszkovo Antifasisztkovo Komiteta. Moszkva, 1994.
Ogyinszov, M. I.: Na putyi k szvohode szovjesztyi. Moszkva, 1990. Okorokov, A. Z.: Oktyabrij krah russzkoj burzsuaznoj presszi. Moszkva, 1971.
Osszokona. N.: Jertvijgoloda 1933. Szkolko ih? In Otecsesztvennaja Isztoria, 1995.
Pavljucsenkov, S. A.: KresztyanskijBreszt. Moszkva, 1996.
Pipes, Richard: Russia under the Bolshevik Régime. 1919-1924. Harper-Collins. London. 1994.
Pipes, Richard: La Révolution russe PUF. Párizs, 1993.
Piszma J. V. Sztalina Molotovu. Moszkva, 1995.
Popov. V. P.: Golod i goszudarsztvennaja polityika. 1946-1947. In Ote-csesztvennije Arhivi, 1992.
Protokoli zaszedanyij zIK 4-szoziva. Sztyenograficseszkij otcsot. Moszkva, 1918.
Radek, Karl: Les Voies de la révolution russe E. D. I., Párizs, 1972. Rapoport, I.: Souvenirs du procés des Blouses blanches. Alinéa, Párizs, 1989.
Rehabilitacija. Polityicseszkije processzi 30-50 godov. Moszkva, 1991. Rittersporn,

Gábor Tamás: Simplificalions staliniennes et complications soviétiques: tensions sociales et conflits politiques en URSS, 19331953. EAC. Párizs, 1988.
Rossi, Jacques: Szpravocsnyikpo Gulag. Moszkva, 1991.
Schapiro, Léonard: Les Bolcheviks et l'opposition. Origines de l'absolutisme communiste. 1917-1922. Les Iles d'or. Párizs. 1957.
Scholmer, Joseph: La Gréve de Vorkouta. Amiot-Dumont, Párizs. 1954.
Siemaszko, Z. S.: Wsowieckim osaczeniu. London, 1991.
Silin. R: Asztrahanskije rassztrelij. In Csernov, V.: Cseka: Matyerialij po gyejatyelnosztyi Kreszvijcsajnoj Komisszii. Berlin, 1922.
Skirda. Alexandre: Les Cosaques de la liberté. Lattés, Párizs, 1985.
Szofinov, P. G.: Ocserki isztoni Vszerosszijszkoj Kreszvicsajnoj Komisszii. Moszkva, 1960.
Soljenitsyne, Alexandre: L'Archipeldu Goulag. Le Seuil. Párizs. 3 vol., 1974-1975.
Spirin, L. M.: Klassy v partii v grazdanskoi voine v Rossii (Classes et partis dans la guerre civile russe). Moszkva, 1968.
Steinber Isaac: In the Workshop of the Révolution. London, 1955.
Steinber Isaac: Souvenirs d'un commissaire du peuple 1917-1918. Gallimard, Párizs, 1930.
Sword, K.: Deportation and Exile. Poles in the Soviet Union. 1939-1948. MacMillan, London. 1994.
Tche-Ka. Matériaux et documents sur la terreur bolcheviste recueillis par le bureau Central du Parti socialiste révolutionnaire russe. J. Povolozky, Párizs, 1922.
Timasheff, N.: Religion in Soviet Russia. London, 1943.
Trotski, Léon: O Lenine. Moszkva, 1924.
Caplin, V.: Sztatyisztyika zsertvsztalinyizma. In Voproszi Isztorii. 1989.
Caranov. V. I.: O likvidacií kulacsesztva v Moldavii letom 1949. In Otecsesztvennaja isztorija. 1996.
Voline: La Révolution inconnue Belfond. Párizs. 1969.
Volkogonov, Dimitri: Le Vrai Lénine. Robert Laffont, Párizs. 1995.
Werth, Nicolas: Les Procés de Moscou, 1936-1938. Complexe. Brüsszel.
1987.
Werth, Nicolas - Moullec, Gael: Rapports secrets soviétiques. 1921
1991. La société russe dans les documents confidentiels Gallimard, Párizs, 1995.
Wielhorski. W.: Los Plakow wNieivoli Sowieckiej. London, 1956.
Zemszkov, V. N.: Gulag. In Sociologicseszkije isszledovanyija. 1991.
Zemszkov, V. N.: Kulackaja sszilka v 30-ije godi. In Sociologicseszkije isszledovanvija. 1991.
Zemszkov, V. N.: Masszovoje oszvobozsgyenyije szpecposzelencev i sszilnih. In Sociologicseszkije isszledovanyija. 1991.
Zemszkov, V. N.: „Kulackaja sszilka" nakanunye i v godi Velikoj Ote-csesztvennoj vojnyi. In Szociologicseszkije isszledovanyija. 1992.
Zima, V. K: Poszlevojennoje obscsesztvo. Presztupnoszty i golod. 19461947. In Otecsesztvennaja isztorija. 1995.

Zubkova: Obscsesztvo i reformi. 1945-1964. Moszkva,. 1993.

Második rész

Világforradalom, polgárháború és rémuralom

Akcióban a Komintern

Argentieri, Federigo: Quando il PCI condamno a morte Nagy. In Micro-mega. 1992. 4.

Averoff-Tossizza, Evan: Le Feu et la hache. Gréce 1946-1949. Breteuil. Párizs, 1973.

Berger, Joseph: Le Naufrage d'une génération. Denoel, Párizs, „Les Lettres nouvelles". 1974.

Bethell, Nicholas: Le Dernier Secret. 1945: Comment les alliés livrérent deux millions de Russes á Staline. Le Seuil, Párizs, 1975.

Bourrinet, Philippe: Ante Ciliga 1898-1992. Nazionalismo e communismo in Jugoslavia. Graphos, Genova, 1996.

Broué, Pierre: Le Party Bolchetvique. Minuit, Párizs, 1977.

Broué, Pierre: Léon Sedov, fils de Trotski, victime de Staline. Les Editions ouvriéres, Párizs, 1993.

Broué, Pierre - Vacheron, Roger: Meurtres au maquis. Grasset, Párizs, 1997.

Buber-Neumann, Margarete: La Revolution mondiale. L'histoire du Komintern (1919-1943) racontée par l'un de ses principaux témoins. Casterman, Pánzs. 1971.

Buber-Neumann, Margarete: Prisonniére de Staline et d'Hitler 1. Dépor-tée en Sibérie. 2. Déportée á Ravensbrück. Le Seuil, Párizs, 1986,

1988.

Bullejos, José: La Comintern en Espaha. Mexico. 1972.

Burmeister, Alfred: Dissolution and Aftermath of the Comintern.

Expenences and Observations. 1937-1947. New York, 1955.

Chambon, Henry de: La République d'Estonie. Editions de la Revue parlemantaire. 1936.

Chiclet, Christophe: Les Communisters grecs dans la guerre. Histoire du Parti communiste de Gréce de 1941 á 1949. L'Harmattan, Párizs, 1987.

Ciliga, Ante: Dix ans au pays du mensonge déconcertant. Champ libre. Párizs, 1977.

Communisme. Revue d'études pluridisciplinaires. 38-39. szám (Les Kominterniens. I). 40-41. szám (Les Kominterniens II), 1994, 1995. Coudry. Georges: Les Camps sociétiques en Francé. Les „Russes " livrés á Staline en 1945. Albin Michel, Párizs, 1997.

Dazy, René: Fusillez ces chiens entragés!... Le génocide des trotskistes. Olivier Orban, Párizs, 1981.

Djilas [Gyilasz], Milovan: Une guerre dans la guerre. Yougoslavie 19411945. Robert Laffont, Párizs, 1980.

Faligot, Roger - Kauffer, Rémi: Kang, Sheng et les services secrets chinois. Robert Laffont, Párizs, 1987.

Faligot, Roger - Kauffer. Rémi: Histoire mondiale du renseignement. 1870-1939.

Robert Laffont, Párizs, 1993.
Garde, Paul: Vie et mort de la Yougoslavie. Fayard, Párizs, 1992.
Gorboff, Marina: La Russie fantome. L'émigration russe de 1920 á 1950. L'Age d'homme. Párizs, 1995.
Gorkin, Julian - Salazar, général Sanchez: Ainsi fut assassiné Trotski. Self, Párizs, 1948.
Grey, Marina: Le général meurt á minuit. Plon, Párizs, 1981.
Guarnaschelli, Emilio: Une petite pierre. L'exil, la deportation et la mort d'un ouvner communiste italien en URSS 1933-1939. F. Maspero, Párizs, 1979.
Herling, Gustaw: Un monde á part. Denoel, Párizs, 1985.
In der fangen des NKWD. Deutsche Opfer des stalinistischen Terrors in des UdSSR. Dietz Verlag, Berlin, 1991.
Isaacs, Harold: La Tragédie de la révolution chinoise 1925-1927. Gallimard, Párizs, 1967.
Kirilina, Alla: L'Assassinat de Kirov. Destin d'un stalinien. 1888-1934. Le Seuil, Párizs, 1995.
Koestler, Arthur: La Corde raide. Robert Laffont, Párizs. „Bouquins", 1994.
Kriegel, Annie - Courtois, Stéphane: Eugen Fried. Le grand secret du PCF. Le Seuil, Párizs, 1997.
Kritivsky, général Walter: Agent de Staline. Coopération. 1940: új kiadása: Champ Libre, Párizs, 1979.
Kuusinen. Aino: QuandDieu renverse son ange... Julliard, Párizs, 1974.
Lazitch, Branko: Les Partis communistes d'Europe. Les Iles d'or, Párizs, 1956.
Leonhard, Wolfgang: Un enfant perdu de la Révolution. Francé Empire, Párizs, 1983.
Manac'hogy, Étienne: Emilio. Plon, Párizs, 1990.
Margoline, Jules: La condition inhumaine. Calmann-Lévy, Párizs, 1949.
Maslaric, Bozidar: Moskva-Madrid-Moskva. Zágráb, 1952.
Molnár Miklós: De Béla Kun á János Kádár. Soixante-dix ans de communisme hongrois. Presses de la FNSP, Párizs, 1987.
Mora, Sylvestre - Zwierniak, Pierre: La Justice soviétique. Magi-Spinetti, Róma. 1945.
Neuberg, A.: L'Insurrection armée. Parti communiste (SFIC), 1931. Új kiadása: Maspero, Párizs, 1970.
Panteleíev, Mikhaíl: La Terreur stalinienne au Komintern en 1937-1938. les chiffres et les causes. In Communisme, 40-41. 1995.
Poretski, Elsa: Les Nőtres. Vie et mort d'un agent soviétique. Denoel, Párizs, „Les Letrres nouvelles", 1969, 1985; új kiadása: Actes Sud, Párizs, 1997.
Rigoulot, Pierre: La Tragédie des Malgré-nous. Tambov, le camp des Frangais. Denoel, Párizs. „coll. Documents et Histoire", 1990.
Rosmer, Alfred - Serge, Victor - Wullens, Maurice: L'Assassinat d'Ignace Reiss. Les Humbles, Párizs, 1938. április.
Roux, Alain: Gréves et Politique á Shanghai. Les Désillusions (19271932). EHESS, Párizs. 1995.
Schafranek, Hans: Zivischen NKWD und Gestapo. Die Auslieferung deutscher und

österreichischer Antifaschisten aus der Soujetunion an Nazi-Deutschland 1937-1941. ISP-Verlag, Frankfurt am Main, 1990.
Serge, Victor: Mémoires d'un révolulionnaire, 1901-1941. Le Seuil, Párizs, 1978.
Shapiro, Léonard: Les Bolcheviks et l'opposition. Origines de l'absolu-tisme communiste: premier stade (1917-1922). Les Iles d'or, Párizs, 1958.
Slovés, Henri: L'Etat juif de l'Union soviétique. Les Presses d'aujour-d'hui. Párizs. 1982.
Soudoplatov, Pavel - Soudoplatov, Anatoli: Missions spéciales. Le Seuil, Párizs, 1994.
Souvarine, Boris: Staline. Apergu historique du bolchévisme. Ivrea, Párizs, 1995.
Souvarine, Boris: A contre-courant. Ecrits 1925-1939. Denoel, Párizs, 1984.
Stajner Karlo: 7000jours en Sibérie. Gallimard, Párizs, 1983.
Szélpál Árpád: Les 133jours de Béla Kun. Fayard, Párizs, 1959.
Tchossitch, Dobritsa: Le Temps du mai L'Áge d'homme, Párizs, 1990.
Titlestad, Torgrim: I Stalins Skygge. Kampen om NKP 1945-1949. F'agbokforlaget, Bergen, 1997.
Tolstoy, Nikolai: Les Victimes de Yalta. France-Empire, Párizs, 1980.
Vaksberg, Arkadi: Hőtel Lux. Fayard, Párizs, 1993.
Valtin, Jan: Sanspatrie ni frontiéres. Párizs, 1947.
Wollenberg, Eric: Der Apparat. Stalins Fünfte Kolonne. Bonn, 1946.
Spanyolország
Boloten, Burnett: La Revolution espagnole. La gauche et la lutte pour le pouvoir. Ruedi Ibérico, 1977.
Brenan, Gerald: Le Labyrinthe espagnol. Origines sociales et politiques de la guerre civile. Champ Libre, Párizs, 1984.
Broué, Pierre: Staline et la revolution: le cas espagnol, 1936-1939.
Fayard. Párizs, 1993.
.,E1 Campesino", général: La Vie et la mort en URSS (1939-1949). Les íles d'or, 1950.
„E1 Campesino", général: Jusqu'á la mort. Mémoires. Albin Michel, Párizs, 1978.
Elorza, Antonio: „Le Front populaire espagnol á travers les archives du Komintern. " Une histoire en revolution? Du bon usage des archives. de Moscou et d'ailleurs. Universitaires de Dijon, 1996.
Ercoli, M.: Particularités de la revolution espagnole. Bureau d'éditions, Párizs, 1936.
Gorkin, Julian: Les Communistes contre la revolution espagnole.
Belfond, Párizs, 1978.
Hernándes, Jesus: La Grandé Trahison. Fasquelle, Párizs, 1953.
Huber, Peter: Die Ermordung des Ignaz Reiss in der Schweiz (1937) und die Verhastung dissidenter Schweizer Spanien Kempfer durch den Ge-heimapparat der Komintern. In Kommunisten verfolgen Komminsten. Berlin, Akademie Verlag, 1993.
Ibarruri, Dolorés: Pour la victoire. Articles et discours. 1936-1938. ESI. 1938.
Landau, Katia: Le Stalinisme bourreau de la revolution espagnole.
Spartacus, Párizs, 1938.
Las, Jef: Lettres d'Espagne. Gallimard, Párizs, 1939.
Lorenzo, Cesar: Les Anarchistes espagnols et le pouvoir. 1869-1969. Le Seuil, Párizs, 1969.

Maurin, Joaquin: Le communisme en Espagne. New York, 1964.
Ollivier, Marcel: Le Guépéon en Espagne. Les Journées sanglantes de Barcelone (mai 1937). Spartacus, Párizs, 1937.
Prieto, Indalecio: Comment et pourquoi je suis sorti du ministére de la Défense. Párizs, 1939.
El Proceso del P. O. U. M. Documentos Judicialesy Policiales. Editorial Lerna, Barcelona, 1989.
Regler, Gustav: Le Glaive et le Fourreau. Plon, Párizs, 1960.
Reventlow, Rolf; Spanien in diesem Jahrhundert. Europa-Verlag, 1969. Rufat, Ramon; Espions de la République Allia. Pánzs, 1990.
Zur Mühlen, Patrik von: Spanien war ihre Hoffnung. Die deutsche Linke im spanieschen Bürgerkrieg. 1936 bis 1939. Verlag Neue Gesell-schaft, Bonn, 1983.
Terrorizmus
Andrew, Christopher - Gordievsky, Oleg: Le KGB dans le monde. 19171990. Fayard, Párizs, 1990.
Barron, John: KGB. Elsevier Séquoia, Brüsszel, 1975.
Kim Hyjuon-Hee. Dans la fosse aux tigres. Presses de la Cité. Párizs, 1994.
Kostov, Vladimir: Le Parapluie bulgare. Stock, Párizs, 1986.
Violet, Bemard: Carlos. Le Seuil, Párizs, 1996.

Harmadik rész

A másik Európa, a kommunizmus áldozata

Lengyelország[94]

Anders, général Wladislaw: Mémoires 1939-1946. La Jeune Parque, Párizs, 1948.
Az állambiztonság szervezete 1944-1956 között. Taktika, stratégia, módszerek.. Szerk. A. Paczkovski. I. 1945-1947. Varsó, 1994: II. 19481949. Varsó, 1996.
Nemzeti hadsereg. Drámai epilógus. Kiad. K. Komorowki, Varsó, 1994.
Bedynski, K.: A népi Lengyelország börtönrendszerének története. 1944
1956. Varsó, 1988.
Blis Lane, Arthur: J'ai vu La Pologne trahie. Sfelt, Párizs, 1949.
Buhler, Pierre: Histoire de la Pologne communiste. Autopsie d'une imposture. Karthala, Párizs, 1997.
Munkatáborok Felső-Sziléziában. Kiad. A. Topol, Katowice, 1994.
Ciesielski, S. - Hryciuk, G. - Srebakowski, A.: A tömeges szovjet deportálások a II. világháboní idején. Wroclaw, 1994.
Visszaélések és gazdasági szabotázs elleni különleges bizottság. 19451954. válogatott dokumentumok. Jarosz, D. - Wolsza, T. újrakiadása, Varsó, 1995.
Czapski, Josef: Terre inhumaine. L'Age d'homme, Lausanne-Párizs, 1978.

Az állambiztonság védelme és a közrend Lengyelországban. 1944-1988. Walichnowski, T. kiadása, Varsó, 1989.
Dominiczak, Henryk: A Lengyel Népköztársaság állambiztonsági szervezete 1944-1990. Varsó, 1997.
Dudek, A. - Marszalkowski, T.: Utcai harcok a népi Lengyelországban 1956-1989. Krakkó, 1992.
Eisler, Jerzy: 1968 márciusa. Varsó, 1991.
Wroclawi Golgota. 1945-1956. Szwagrzyk. K, kiadása, Wroclaw, 1995.
Golimont. A.: Az állambiztonsági szervezet vezetői. Varsó, 1992.
Gross. Jan T.: Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Bielorussia. Princeton, 1988.
Iwanos, Mikolaj: Az első megbüntetett nemzet. Lengyelek a Szovjetunióban. 1921-1939. Varsó, 1991.
Katin. Egy bűntény dokumentumai. Materski. W. kiadása, Varsó, 1995.
Kwiatkowska-Viatteau, Alexandra: Katyn. l'armée polonaise assassinée. Complexe, Brüsszel, 1982.
Kwiatkowska-Viatteau, Alexandra: Varsovie insurgée. Complexe, Brüsszel, 1984.
Machcewicz. P.: A lengyel 1956. Varsó. 1993.
La Main de lejov. In Karta. Revue historique indépendante 1993/11. (különszám).
Maiara, Jean - Rey, Lucienne: La Pologne dune occupation á l'autre (1944-1952). Fuseau, Párizs, 1952.
Marat, S. - Snopkiewicz, J: Az állambiztonsági szervezet emberei. Varsó. 1990.
Michel, P. - Mink. G.: Mort d'un prétre. L'affaire Popieluszko. Fayard, Párizs, 1985.
Mikolajczyk. Stanislas: Le Viol de la Pologne. Un modéle dágression soviétique Souvenirs. Plon, Párizs, 1949.
Monfort, Henri de: Le Massacre de Katyn. crime russe ou crime allemand.? La Table ronde, Párizs, 1966.
Naiepa, E.: Egy forradalmi város lecsendesítése. A lengyel hadsereg 1956júnnisáhan, Poznanban. Varsó, 1992.
NKVD i polszkoje podpolje 1944-1945 (Po „oszobiim papkam " Sztálina, J. V.). Nokowa, A. F. kiadása, Moszkva, 1994.
Az NKVD. Lengyelország és a lengyelek. Materski. W. - Paczkowski, A. kiadása. Varsó, 1996.
Poksinski. J: TUN. Tatar-Utnik-Noivicki. Varsó. 1992.
A lengyelek az erőszakkal szemben. 1944-1956. Otwinowska, Barbara -Zaryn. J kiadása, Varsó, 1996.
Popinski, K. - Kokurin. A. - Gurjanow, A.: A halál útjai. Varsó, 1995.
Potel, Jean-Yves: Gdansk, la mémoire ouvriére. F. Maspero. Párizs. 1982.
A tizenhatok pere. Az NKVD dokumentumai. Szerk. Chmielarz. A. -Kunert. A K,. Varsó. 1995.
Rollet, Henri: La Pologne au XX siécle. A. Pedone, Párizs, 1985.
Sariusz-Skapska, Izabela: A Gulag lengyel tanúi. Krakkó, 1995.

Siedlecki. J.: Le Sort des Polonais en URSS dans les années 1939-1986. London. 1989.
Suchorowska. Danuta: A nagy nevelés. Lengyel politikai foglyok emlékezései (1945-1956). Varsó, 1990.
A lengyel kommunista párt tragédiája. Maciszewski, Jarema kiadása, Varsó, 1989,
Turlejska, Maria: „Ces Générations couveres de deuil... ”Les Condamnés a mort et leurs juges. 1944-1954. London, 1989.
Záron, P.: A lengyel foglyok táborai a Szovjetunióban 1939-1941. Varsó,
1994.
Közép- és Kelet-Európa
Folyóiratok Amis dela Liberté
L Alternative (1979-1985). utóbb: La Nouvelle Alternative (1986-1998)
L ’Autre Europe (1984-1995)
Bulletin d'études et d’informations de politiques internationales (19491956), utóbb: Est & Quest (1956-1985)
Communisme. revue d'études pluridisciplinaires, 1981 L ’Est européen (1961-1997)
News f’rom Behind the Iron Curtain (1952-1956), utóbb: East Europe (1957-1970)
Preuves (1951-1969)
Saturne (1956-1959): a koncentrációs táborok rendszere elleni nemzetközi bizottság kiadványa, szerkeszti: David Rousset
Albánia
Vrioni, Jusuf: Mondes effacés. Souvenirs d’un Européen. J.-C. Lattés. Párizs. 1998.
Bulgária
Au nom du peuple. Témoignages sur les camps communisters présentés par Tzvetain Todorov Aube, Párizs, 1992.
Botchev, Stéphane: Béléné: souvenirs du goulag bulgare. Noir sur Blanc. Párizs, 1998.
Les Bulgares parlent au monde. Edité par la commission d’aide aux antifascisles des Bulgarie. Párizs, 1949. március.
Markov, Georgui: L'Odyssée d un passeport Mauléon, Acratie, 1983 [első kiadása London, 1978].
Vergnet, Paul - Bernard-Derosne, Jean: L'Affaire Petkov. Self, Párizs, 1948.
Yanaichkov, Kiril: La Répression en Bulgarie. Collectif de soutien a la lutte du peuple bulgare, 1978.
Magyarország
Fejtő, Francois: Budapest 1956. Juillard, Párizs. 1971,
Kopácsi, Sándor: Au nom de la classe ouvriére. Robert Laffont, Párizs, 1978.
Molnár. Miklós: Victoire d'une défaite. Budapest 1956. Fayard, Párizs, 1968: új kiad,: 1996.
Molnár, Miklós: De Béla Kun á János Kádár. Soixante-dix ans de communisme hongrois Presses de la FNSP, Párizs, 1987.
La Révolte de la Hongrie. D'aprés les émissions des radios hongroises.
Octobre-novembre 1956. Pierre Horay, Párizs, 1957.
La Révolution hongroise. Szerk. Lasky, M. J. - Bondy. F., Plon, Párizs, 1957.
Turbet-Delof, Guy: La Révolution hongroise de 1956. Journal d'un témoin. Szerk. Virág

Ibolya, 1996.
Savarius, Vincent: Volontaires pour l'échafaud. Juillard, Párizs, „Lettres nouvelles”, 1963.
Románia
lerunca. Virgil: Pitesti. laboratoire concentrationnaire (1949-1952).
Michalon, Párizs. 1996.
Loi, terreur et résistance en Roumanie. In Preuves. 112. szám, 1960. június.
Novacovici, Doru: En Roumanie derriére les burreaux. Előszó Paul Goma, JLB. Párizs, 1983.
Roumanie, Crise etrépression. In L'Allernative. 1983. január.
Rusan, Romulus - Deletant, Dennis - Oni§oru, Gheorghe - Oprea, Mari-us - Maritiu, §tefan: Alcátuitá sud égida Fundafiei Academia Civicá. In Cartea neagrá a comunismului. Humanitas-Fundatiei Academia Civicá, Bukarest, 1998.
Tismaneanu, Vladimír: Fantoma Lui Gheroghiu-Dej. Edita Univers, Bukarest, 1995
NDK
Fuchs, Jurgen: Souvenirs d'interrogatoires. Gallimard, Párizs, 1977.
Gauck, Joachim - Neubert, Ehrhart: Die Aufarbeitung des Sozialismus in der DDR. In Das Schwazbuch des Kommunismus. Piper Verlag, München-Zürich, 1998.
Le Soulévement dejuin. Documents et rapports sur le soulévement a Berlin-Est et dans la zone soviétique. Ministére fédéral pour l'unité de l'Allemagne. s. d. [1953]
Staritz, Dieter: Geschichte der DDR. Suhrkampt, Frankfurt am Main. 1996.
Csehszlovákia
Barton, Paul: Prague á l’heure de Moscou, Analyse d’une démocratie populaire. Pierre Horay, Párizs, 1954.
Barton, Paul - Weil, Albert: Salariat et contrainte en Tchécoslovaquie.
M. Riviére, Párizs, 1956.
Bartosek, Karel: Les Aveux des archives. Prague-Párizs-Prague. 19481968. Le Seuil, Párizs, 1996.
Kaplan. Karel: Dans les Archives du Comité Central: trenie ans de secrets du bloc soviétique. Albin Michel, Párizs, 1978.
Kaplan. Karel: Procéspolitique á Prague. Complexe, Brüsszel, 1980. Loebl. Eugen: Ler Procés de l'aveu. Prague 1952. France-Empire, Párizs, 1977.
London, Arthur: L’Aveu. Gallimard, Párizs, 1969.
Mlynáf. Zdének: Le froid vient de Moscou. Prague 1968. Gallimard, Párizs, 1981.
Rageau, Jean-Pierre: Prague 48. Le rideau de fer s’esi abattu. Complexe, Brüsszel, 1981.
Ripka, Hubert: Le Coup de Prague. Plon, Pánzs, 1949.
Srpen ’69. Kiad. Oldrich Tuma. USD-Maxdorf. Prága, 1996.
Tigrid, Pavel: Le Printemps de Prague. Le Seuil, Párizs, 1968.
Jugoszlávia
Dedijer, Vladimír: Titoparle... Gallimard, Párizs, 1953.
Dedijer, Vladimír: Le Défi de Tito. Staline et la Yougoslavie. Gallimard, Párizs, 1980.
Djilas (Gyilasz], Milovan: Conversations avec Staline. Gallimard, Párizs, 1962.

Garde. Paul; Vie et mort de la Yougoslavie. Fayard, Párizs, 1992. Guikovaty, Émile: Tito. Hachette. Párizs. 1979.
Krulic, Joseph: Histoire de la Yougoslavie de 1945 á nos jours. Complexe, Brüsszel. 1993.
Lazitch. Branko: Tito et la revolution yougoslave. Fasquelle. Párizs.
1957.
Valamennyi országra vonatkozóan
Fejtő, Francois: Histoire des démocraties populaires. Le Seuil, Párizs, 2 kötet, 1979.
Fisera, Vladimír: Les Peuples slaves et le communisme, de Marx á Gorbatchev. Berg international, 1992.
Gluckstein. Yves: Les Satellites européens de Staline. Les Iles d'Or, Párizs, 1953.
Healey, Denis: Le rideau tombe. Histoire des socialistes en Europe orientale. D. Wapler, Párizs, 1952.
Marés. Antoine et al: Histoire et pouvoir en Europe médiane. L'Harmattan. Párizs, 1996.
Tigrid. Pavel: Révoltes ouvriéres á I'FjíL Complexe, Brüsszel, 1982.
Vilnius, Conrad: La Croix á l'ombre du rideau de fer. Les Iles d'or. Párizs. 1951.

Negyedik rész

Ázsiai kommunizmus: „átnevelés" és mészárlás között

Kína (és Tibet)
Becker, Jasper: Hungry Ghosts: China 's Secret Famine. John Murray, London, 1996.
Bergére, Marie-Claire; La République populaire de Chine de 1949 á nos Jours. Armand Colin, Párizs. 1987.
Bergére, Marie-Claire - Bianco, Lucien - Domes, Jürgen (szerk.): La Chine au XX siécle (vol. 1.: D'une revolution á l'autre 1895-1949: vol. 2: De 1949 á aujourd'hui). Fayard, Párizs, 1989, 1990.
Chevrier, Yves: Mao et la revolution chinoise. Casterman Giunti, Firenze, 1993.
Domenach. Jean-Luc: Chine: l'archipel oublié Fayard, Párizs, 1992.
Donnet, Pierre-Antoine: Tibet mort ou vif Gallimard, Pánzs. 1990.
Elisseeff, Danielle - Elisseeff, Vadime: La Civilisation de la Chine classique. Arthaud, Párizs, 1981.
Fairbank, John K. - Feuerwerker, Albert (szerk): The Cambridge History of China. vol 13: Republican China 1912-1949. Part 2. Cambridge University Press. Cambridge. 1986.
Forman, Harrison: Ce que fai vu en Chine rouge. Pierre Seghers, Párizs,
1946.
Gyatso. Palden: Le Feu sous la neige. Actes Sud, Párizs, 1997.
Hinton, William: Fanshen. Plon, Párizs, 1971.
Hua Linshan: Les Années rouges. Le Seuil, Párizs, 1987.

Ken Ling, London, Miriam - Lee Ta-ling: La Vengeance du ciel: un jeune Chinois dans la Révolution culturelle. Robert Laffont, Párizs, 1981 (az eredeti angol nyelvű kiadás: 1972).

Leys, Simon: Essais sur la Chine. Robert Laffont, Párizs, „Bouquins". 1998.

Livre blanc sur le travail forcé dans la République populaire Chine: I. Les Débats: II. Le Dossier. Comission Internationale contre le régime concentrationnaire. 1957.

Li Yizhe: Chinois. si vous saviez... A propos de la démocratie et de la légalité sous le socialisme. Christina Bourgois, Párizs, 1976.

Mac Farquhar, Roderick: The Origins ofthe Cultural Revolulion. 3 kötet.

Oxford & Columbia University Press, 1974, 1983, 1997.

Mac Farquhar, Roderick - Fairbank, John K. (szerk.): The Cambridge History of China. vol. 14: The People's Republic, Part 1 (1949-1965); vol. 15. Part 2: Revolutions within the Chinese Revolulion, 19661982. Cambridge University Press. Cambridge. 1987. 1991.

Magnenoz, Robert: L'Expérience communiste en Chine. Les íles dor. Párizs, 1954.

Nien Cheng: Vie et mort a Shanghai. Albin Michel, Párizs, 1987 (az eredeti angol nyelvű kiadás: 1986).

Pasqualini, Jean (közrem. Chelmisnki, Rudolf): Prisonnier de Mao: sept ans dans un camp de travail en Chine. Gallimard. Párizs. 1975.

Roux. Alain: La Chine populaire. tome I (1949-1966), tome 2 (19661984). Éditions sociales, Párizs, 1983, 1984.

Wei Jingsheng: La Cinquiéme Modernisation et autres écrits du „Piintemps de Pékin " Christian Bourgois, Párizs, 1997.

Wu. Harry: Laogai: le Goulag chinois. Dagorno, Párizs, 1996 (az eredeti angol kiadás: 1992).

Wu, Harry: Retour au Laogai. La vérité sur les camps de la mort dans la Chine d'aujourd'hui. Belfond. Párizs, 1977.

Yan Jiayi - Gao Gao: Turbulent Decade: A History of the Cultural Revolulion. University of Hawaii Press, Honolulu, 1996 (az eredeti kínai kiadás: 1986).

Észak-Korea

An Myung-shul.: Segítségért kiáltanak (koreai nyelven). Szerk. Chun li, Szöul, Media, 1995.

Becker, Jasper: Famine en Corée du Nord. 1998 un peuple meurt. L'esprit frappeur. Párizs,1998.

Bidet, Éric: La Corée, deux systéme, un pays. Le Monde-Marabout, Párizs, 1998.

Brulé, Jean-Pierre: La Corée du Nord de Kim Il-sung. Barré-Dayez, Párizs, 1982.

Cheong Seong-chang: Idéologie et systéme en Corée du Nord.

L'Harmattan, Párizs, 1997.

Choí Eui-chul (szerk.): Human Rights in North Korea. Center for the advancement of North Korean Human rights, Szöul, 1995.

Kim Hyun-hee: Dans la fosse aux tigres. Presses de la Cité, Párizs, 1994. Ko Yong-hwan: Wonderland. Szöul. 1994 (angolul).

Lee Sun-ok: Állatok (koreai nyelven). Szerk. Chun Ji, Media, Szöul. 1996.

Suh Dae-sook: The Korean communist movement (1918-1948). Princeton University

Press, Princeton, 1966.

Vietnam

Boudarel, Georges: Cent fleurs écloses dans la nuit du Vietnam: communisme el dissidence 1954-1956. Jacques Bertoin. Párizs. 1991. La Bureaucratie au Vietnam. Vietnam-Asie-Débat no 1. L'Harmattan. Párizs. 1983.

Dalloz, Jacques: La Guerre d'Indochine 1945-1954. Le Seuil, Párizs, 1987.

Doan Van Toai: Le Goulag vietnamien. Robert Laffont, Párizs, 1979. Hémery, Daniel: Révolutionnaires vietnamiens et pouvoir colonial en Indoclune. 1932-37. F. Maspero, Párizs, 1975.

Higgins, Marguerite: An Vietnam Nighmare. 1967 (?)

Hoang Yan Chi: From colonialisme to Communism. 1967 (?)

Karnow, Stanley: Vietnam: A History. Penguin Books, Harmondsworth, 1984 (francia kiadása: Viet-Nam. Pre.sses de la Cité. Párizs. 1984). Marr, David G.: Vietnam 1945: The Quest for Poiver University of California Press, Berkeley, 1995.

Ngo Van: Viet-Nam 1920-1945: revolution et contre-révolution sous la domination coloniale. L'Insomniaque, Párizs, 1995.

Pike, Douglas: Viet Cong. The Organization and techniques of the National Front of South Vietnam. MIT Press. Cambridge. Massachusetts. 1966.

Pouget, Jean: Le Manifeste du camp no 1. Fayard, Párizs, 1970.

Zheng, Shiping: Party vs. State in Post-1949 China. Cambridge University Press. 1997.

Zheng. Yi: Scarlet Memories: Tales of Cannibalism in Modern China. Boulder, Westview, 1996.

Laosz

Hours, Bemard - Sélim, Monique: Essai d'anthropologie politique sur le Laos contemporain. L'Harmattan, Párizs, 1997.

Stuart-Fox, Martin - Koogman. Mary: Historical Dictionary of Laos. Scarecrow Press, Metuchen - London, 1992.

Kambodzsa

Becker, Elizabeth: Les Larmes du Cambodge: l'histoire d'un auto-génocide Presses de la Cité, Párizs, 1986.

Chandler, David P.: The Tragedy of Cambodian History: Politics War and Revolution since 1945. Yale University Press. New Haven, 1991. Chandler, David P.: Pol Pot: Frére Numero Un. Plon, Párizs, 1993 (eredeti angol nyelvű kiadása: 1992).

Fenton, James: Cambodian Witness: The Autobiography of someth May.

Faber& Faber, London, 1986.

Guiheneuf, Yves - Phcar Malay: L'Enfer khmer rouge. Une enfance au Cambodge. L'Harmattan, Párizs, 1997.

Haing Ngor: Une odyssée cambodgienne (ford. Warner. Roger). Fixot-Filipacchi. Párizs, 1988 (eredeti angol nyelvű kiadása: 1987).

Jackson, Karl D. (szerk): Cambodia 1975-1978: Rendez vous with Death.

Princeton Univensity Press. Princeton, 1989.

Kiernan, Ben: Le Génocide au Cambodge 1975-1979. Race, idéologie et pouvoir Gallimard, Párizs, 1998.

Locard, Henri: Le Petit Livre Rouge de Pol Pot. L'Harmattan, Párizs, 1996.
Locard, Henri - Sonn, Moeung: Prisonnier de l'Angkar Fayard, Párizs, 1993.
Martin, Marie-Alexandrine: Le Mal cambodgien: histoire d'une société traditionelle face á ses leaders politiques 1946-1987. Hachette, Párizs, 1989.
Pin Yathay: L'Utopie meurtriére: un rescapé du génocide cambodgien lémoigne. Első kiad.: Robert Laffont, Párizs, „coll, Vécu", 1980; újabb kiad.; Complexe, Brüsszel, 1989.
Picq. Laurence; Au-delá du ciel: cinq ans chez les Khmers rouges Bemard Barrault. Párizs, 1984.
Sliwinski, Marek: Le Génocide Khmer rouge: une analyse démogra-phique. L'Harmattan, Párizs, 1995.
Stuart-Fox, Martin; The Murderous Revolution. The Tamarind Press, Bangkok, 1986.

Ötödik rész

A harmadik világ

Lowy, Michael: Le Marxisme en Amérique latiné de 1909 á nos jours.
Anthologie F. Maspero, Párizs, 1980.
Mercier-Vega, Louis: La Révolution par l'Etat. Une nouvelle classe dirigeante en Amérique latine. Payot, Párizs, 1978.
Mercier-Vega, Louis: Technique du contre-Etat. Belfond, Párizs. 1968. Mercier-Vega, Louis: Les Mécanismes du pouvoir en Amérique latine.
Belfond. Párizs. 1967.
Publications de La Documentation frangaise, série Amérique latine.
Nicaragua
Bataillon, Gilles: Le Nicaragua et les indiens Miskito. In Esprit 1982. július-augusztus. Le Nicaragua et les indiens de la cote atlantique. In Esprit. 1983. július: Nicaragua de la tyrannie á la dictature totali-taire. In Esprit, 1983. október, „Américques latines á la une" külön-szám; Nicaragua: des élections á l'état durgence és Paysage aprés la bataille (Nicaragua). In Esprit, 1986. január; Lopposition nicara-guayenne á la recherche d'une stratégie. In Esprit, 1987. június: Communistes et sociodémocrates dans la révolution. In Communisme, 1987/13 szám.
Berreby. Geneviéve - Berreby, Élie-Georges: Commandant Zero. Robert Laffont. Párizs. 1987.
Caroit. J. M. - Soulé, Véronique: Le Nicaragua, le modéle sandiniste. Le Sycomore, Párizs, 1981.
Dumont. René: Finis les lendemams qui chantent. Le Seuil, Párizs, 1982. Nicaragua. Colonialisme et révolution. Diffusion Inti, Párizs, 1982. Chazanias sandinistes. In Le Monde, 1991. június 27.
Kuba
Clark, Juan: Testimonio de un pueblo. Faetta Ediciones, Miami-Caracas, 1992.

Franqui, Carlos: Journal de la révolution cubaine. Le Seuil, Párizs. 1976. Golendorf, Pierre: Sept ans á Cuba. 38 mors dans lesprisons de Fidel Castro Belfond, 1976

Guevara, Ernesto „Che”: Le Socialisme et l’homme á Cuba. Pathfinder New York, 1997.

Valladares, Armando: Mémoires de prison. Albin Michel, Párizs, 1986. Valls, Jorge: Mon ennemi, mon frére. Gallimard. Párizs, „L'Arpenteur”. 1989.

Verdés-Leroux, Jeannine: La Lune et le caudillo, le reve des intellectuels et le régime cubain (1959-1971). Gallimard, Párizs, „L'Arpenteur”. 1989.

Peru

Hertoghe, Alain - Labrousse. Alain: Le Sentier lumineux, un nouuel intégrisme dans le Tiers-Monde. La Découverte. Párizs. 1989.

Miért?

Baynac, Jacques: La Terreur sous Lénine. Le Sagittaire, Párizs, 1975. Brossat, Alain: Le Communisme insupportable. L'Harmattan, Párizs,

1997.

Carrére d'Encausse, Heléne: La Malheur russe. Essai sur le meurtre politique. Fayard, Párizs, 1988.

Castillo, Michel del: La Tunique d'infamie. Fayard, Pánzs, 1997. Castoriadis. Cornélius: L’Institution imaginaire de la société. Le Seuil, Párizs, 1975.

Colas, Dominique: Le Léninisme. PUF, Párizs, „Questions”, 1982.

Colas, Dominique: Lénine et le léninisme. PUF, Párizs. „Que sais-je?”, 1987.

Colin, Marcel (szerk.): Le Crime contre L ’Humanité. Erés, Párizs, 1996. Confino, Michael: Violence dans la violence. Le débat Bakounine-Netchaíev. F. Maspero, Párizs, 1973.

Furet, Francois: L'Avenir d’une illusion. Essai sur l’idée communiste au XX siécle. Calmann-Lévy-R. Laffont, Párizs, 1995.

Furet, Francois: Article „Terreur”. In Dictionnaire critique de la Revolution frangaise. szerk. Furet, de F. - Ozouf, Mona Gorki, Maxime [Gorkij, Makszim]: Lénine et lepaysan russe. Le Sagittaire, Párizs, 1924.

Grossman. Vassili: Toutpasse. Julliard-L'Age d'homme, Párizs, 1984. Heller, Michel: Lénine et la Vetcheka. In Libre, 1977./2.

Kautsky, Karl: Communisme et terrorisme. J. Povolovsky kiadása, 1920. Kautsky, Karl: La Dictature du prolétariat. U.G.E., Párizs, „10/18”, 1972.

Kolakovsky, Leszek: L'Esptitrévolutionnaire. Complexe, Brüsszel, 1978.

Kriegel, Annie: Les Grand Procés dans les systémes communistes.

Gallimard, Párizs, 1972.

Kuusinen, Aino: QuandDieu renverse son Ange... Julliard, Párizs, 1974. Malia, Martin: La Tragédie soviétique. Histoire du socialisme en Russie.

Le Seuil. Párizs. 1995.

Masaryk. Tomas Garrigue: La Résurrectton d’un Etat. Souvenirs et réflexions 1914-1918. Plon, Párizs. 1980.

Schmitt, Carl: La Notion depolitique. Calmann-Lévy, Párizs, 1972. Todorov, Tzvetan:

L'Homme dépaysé. Le Seuil, Párizs, 1995.
Todorov, Tzvetan: Nous et les autres Le Seuil, Párizs, 1989.
Trotski. Léon: Défense du terrorisme. La Nouvelle Revue critique, Párizs. 1936.
Vaksberg, Arkadi: Le Mystére Gorki. Albin Michel, Párizs, 1997.

A SZERZŐKRŐL

Stéphane Courtois

Stéphane Courtois, történész, a CNRS (Országos Tudományos Kutatóközpont - GÉODE-Párizs X) kutatásvezetője, a Commu-nisme című folyóirat főszerkesztője, a kommunizmus történetének szakértője. Fontosabb művei: Le PCF dans la guerre (Ramsay 1980); Qui savait quoi? L'extermination des Juifs, 1941-1945 (társszerzőként; La Découverte, 1987); Le Communisme (M. Lazarral együtt, MA Editions, 1987); Le Sang de l'étranger. Les immigrés de la MOl dans la Résistance (társszerzőként; Fayard, 1989); Cin-quante ans d'une passion frangaise. De Gaulle et les communistes (M. Lazarral együtt; Balland, 1991); Rigueur et passion. Hommage á Annie Kriegel (társszerzőként; Le Cerf/L'Áge d'homme, 1994); L'Etat du monde en 1945 (A. Wievorkával; együtt La Découverte. 1994); Histoire du Parti communiste frangais (M. Lazarral együtt; Presses Universitaires de Francé, 1995); Eugen Fried. Le grand secret du PCF (Annie Kriegellel együtt; Le Seuil, 1997).

Nicolas Werth, történész, a párizsi Jelenkori Történettudományi Intézet kutatója; a Szovjetunió történelmével foglalkozik. Fontosabb művei: Etre communiste en URSS sous Staline (Gallimard, 1981); La Vie quotidienne des paysans russes de la Revolution á la collectivisation, 1917-1939 (Hachette, 1984); Histoire de l'Union soviétique, de lEmpire russe á la CEI (PUF, 1992); Rapports sec-rets soviétiques. La société russe dans ses rapports confidentiels, 1921-1991 (Gallimard, 1995, Gael Moullec társszerzőjeként).

Jean-Louis Panné, történész. Részt vett a Dictionnaire biogra-phique du mouvement ouvrier frangais (1914-1939) összeállításában; Emmanuel Wallonnal együtt írt művei: LEntreprise sociale, le pari autogestionnaire de Solidarnosc (L'Harmattan, 1987); Boris Souvarine, le premier désenchanté du communisme (Robert Laffont. 1993).

Andrzej Paczkowski, a Lengyel Tudományos Akadémián működő Politikatudományi Intézet aligazgatója, A Belügyi és Közigazgatási Minisztérium Levéltára Tudományos Tanácsának tagja. Művei: StanislawMikolajczyk (1901-1966) ou la défaite d'un réaliste. Essai de biographie politique, 1991; L'Appareil de la Sécurité 1994-1996 (okmánygyűjtemény), 2 kötetben, 1944 és 1946; Un demi-siécle d'histoire de la Pologne. 1939-1989, 1995 (a legjobb történeti műnek járó Clio-díj, 1996)

Karel Bartosek

Karel Bartosek, cseh származású történész, 1983 és 1996 között az IHTP (CNRS) kutatója, A La Nouvelle Alternative című folyóirat főszerkesztője. Közép- és Kelet-Európával foglalkozó szakértő. Főbb művei: The Prague Uprising 1945 (cseh, szlovák, német és angol nyelven, 1960 és 1965 közt): De l'exil á la Résistance. Réfugiés et immigrés d'Europe centrale en Francé 1933-1945 (társszerkesztőként, Arcantére, 1989); Confession (beszélgetések Bedrich Fucíkkal, Toronto, 1989); A Husak-per tanújának vallomása (beszélgetések Ladislav Holdosszal, Prága, 1991); Les Aveux des archives. Prague-Párizs-Prague, 1948-1968 (Le Seuil, 1996).

Jean-Louis Margolin

Jean-Louis Margolin, történész, az Université de Provence tanára, kutató az egyetem Délkelet-Ázsiai Kutatóintézetében (CNRS), Legismertebb munkája: Singapour 1959-1987. Genése d'un nouveaupays industriel (L'Harmattan, 1989).

Közreműködött még:

Rémi Kauffer

Rémi Kauffer, a hírszerzés. a terrorizmu.s és a titkos eszközök szakértője. Roger Faligot-val együtt írt főbb művei: Service B (Fayard, 1985); KGB objectif Pretoria (Lausanne, 1986); Kang Sheng et les services secrets chinois 1927-1987 (Robert Laffont, 1987); As-tu vu Cremet (Fayard, 1991); Histoire mondiale du Renseignement (2 kötet, Robert Laffonttal és másokkal együtt 1993-1994).

Pierre Rigoulot

Pierre Rigoulot, a franciaországi Társadalomtörténeti Intézet kutatója. A Cahiers d Histoire Sociale főszerkesztője. Főbb művei: Des Frangais au Goulag (Fayard, 1984); La Tragédie des Malgré-nous (Plon, 1990); Les paupiéres lourdes. Les Frangais face au Goulag: aveuglement et indignation (Éditions Universitaires. 1991).

Pascal Fontaine

Pascal Fontaine, újságíró, Latin-Amerika-szakértő.

Yves Santamaria

Yves Santamaria, történész, a Le Mans-i IUFM és a párizsi IEP tanára. Brigitte Waché-val közösen írt műve: Du Printemps des peuples á la Société des nations (La Découverte. 1996).

Sylvain Boulouque

Sylvain Boulouque, történészhallgató, a GÉODE (Párizs X) kutatója.

NÉVMUTATÓ

Abakumov, Viktor 252-255, 446 Abdullah, Szajjed 723 Abensour, Miguel 401 Abramovics, Rafail (R. A. Rejn álneve) 82, 353 Abul Aun, Rifaat 365 Adolph, Alfred 356 Agabekov, Georges 718 Agazade (afgán küldött a keleti népek kongresszusán) 717 Agramonte, Roberto 661 Agranov, Jakov D. 138 Ahmadí, Farída 732 Akbari, Mohammed Junisz 732 Alansaya, Tino 689 Alekszejev, Mihail 66 Alemu, Ambacseu 701 Alihanov, Gevork 206, 300 Alter, Viktor 326 Álvarez del Vayo, Juan 342, 347 Alves, Nito 708-709 Amador Fonseca, Carlos 677-678 Amánulláh Khán (király) 717-718 Amin, Hafizulláh 719, 721-722 An Mjong Csul 569 An Szen Un 576 Anders, Wladislaw 325, 387 Andom, Amman 697 Andrade, Juan 350, 355 Andrejev, A. A. 151, 198, 241 Andrejev, V. l65 Andrew, Christopher 723 Andrjanov, Andrej 254 Andropov, Jurij 733 Antelme, Robert 764 Antonescu, Ion 425, 464 Antonov, Alekszandr

Sztyepanovics 117-118, 124 Antonov-Ovszejenko, Vlagyimir Alekszandrovics 60, 105, 124125, 203, 345 Anvelt, Jan 287, 306 Aracseva, Rajna 457 Arafat, Jasszer 363, 366

Aragon, Louis 19, 26, 315, 348, 737, 761 Araquistáin, Luis 347 Arce, Bayardo 682-683 Arenas, Reinaldo 662 Arquer, Jordi 350, 355 Ascaso, Joaquín 352 Asher, J. 763

Astorga Vayo hadnagy 351 Aszfa, Idzsegajehu 700 Aszfau, Legesze 700 Atarbekov, Georgij 111, 114 Atatürk, Kemal 718 Athders, Lyster 681 Atlan, Henn 765 Atnafu, Abate 700 Augurszkij, Szamuil 310 Averbuch, Wolf 310 Azana, Manuel 347 Azema, Jean-Pierre 18 Azev, Jevno Fiselevics 293 Azim (küldött a keleti népek kongresszusán)717

Baader, Andreas 365-366 Babel, Iszaak 104, 208, 255, 462 Babeuf, Gracchus 16, 28 Baccalá, Vincenzo 322 Bacílek 447

Bacsa-je Szakkao (más néven ,.A Vízhordó fia”) 718 Badajev, Alekszej E. 254 Báhesz, Barrudim 722 Bakunyin, Mihail 740, 757, 765766

Balázs Györgyné 414 Balluku, Bekir 461 Bao Dai 640 Barabás Ferenc 460 Barak, Rudolf 460 Barbieri, Francesco 348

Barbusse, Henri 27-28, 431 Barciotasz, Vaszilísz 319 Baret, Michel 728

Barré, Sziad 701
Barry, Michael 719-720, 722, 727728
Barton, Paul (Jirí Veltrusky álneve) 34
Bartosek, Karel 421, 700 Bastakov, Ivan L. 377 Baszov 254 Bataillon, Gilles 681 Batek, Rudolf 456 Batista, Fulgencio 659665, 667, 671, 676, 679 Bazgar, Sah 724, 730, 733-734 Beaufrére, Marcel 318 Becker, Jasper 555 Beimler, Hans 358 Belishova, Liri 461 Benda, Václav 467 Benjámin (petrográdi metropolita) 134
Berán, Josef, érsek 419 Berger, Joseph 19-20, 310 Bergyajev, Nyikolaj 137 Berija, Lavrentyij 28, 147-148,
199, 213. 217-221, 225, 228232, 237, 248-249, 253, 255256, 258-262, 303, 315-316, 326, 376-377, 379, 382, 447, 733
Berling, Zygmunt 381 Berman. Rudolf 195 Berneri, Camillo 348 Bernstein, Eduárd 741 Berzin, Jan Antonovics 345 Bibó István 405, 413, 461 Bierut, Boleslaw 389, 392, 449 Blagoeva, Sztella 303 Blandón, Juana 680 Bljuher, Vaszilij Konsztantyinovics 206 Bloch 311 Bloch, Gérard 317 Bloch, Jean-Richard 317 Bloch, Michel 317 Blum, Léon 343, 347 Bodnaras, Emil 405
Bofill, Ricardo 673 Bojarinov (ezredes) 724 Bojarszkij 447 Boico, Cristina 405 Boitel, Pedro Luis 665, 671 Boncs-Brujevics, Vlagyimir 63-64 Bonét, Pedro 350, 355 Borbély I. 460
Borge, Tomás 677-678, 681, 685
III. Borisz bolgár cár 287, 402 Borogyin, Mihail 288 Borowski, Jan (Ludwik Komorowski álneve) 306 Botha, Pik 707 Brandler, Heinrich 285 Brankov, Lazar 436 Brátianu, Constanti 409 Brátianu, Vintila 409 Brauning, Karl 354 Brecht, Bertolt 30 Brenner, Mihail 90 Bressler, Moritz (lásd Hubert von Ranke)
Breton, André 320 Brezsnyev, Leonyid 34, 202, 244, 364, 459, 672, 720, 767 Brichman, Karl 306 Brjuhanov, Alekszandr 179 Brossat, Alain 761-762 Broué, Pierre 358 Bruno 748
Bruszilov, Alekszej 52 Buber-Neumann, Margarete 26, 310-311 Buchholz, Mathieu 318 Bugan, Ion 460
Buharin, Nyikolaj 85, 142, 149150, 153, 167, 178, 193, 207, 271, 297, 757 Bui Kuang Sieu 580 Buj, Alekszej 181 Bukovszkij, Vlagyimir 26-27, 34 Bulgakov, Szergej 137 Bulganyin, Nyikolaj 83, 257-258 Buli, Petro 456 Bullejos, José 299

Bumedien, Huari 672 Bun (börtönparancsnok) 627 Burcev, Vlagyimir 293 Burillo, Ricardo 350
Caballero, Largo 315, 342, 347, 349 Cabrera Rocha, Octavio 687 Caccavale, Romolo 322 Calligaris, Luigi 322 Caligula 766
Campanella, Tommaso 10 Cankov, Alekszandr 287 Cardona, Miró 660 Carlos (Ilich
Cjurupa, Alekszandr Dmitrijevics 70, 79-80 Clementis, Vladimír 440 Codou, Roger 357 Codovilla, Vittorio 344 Colas, Dominique 763 Colin, Marcel 763 Confino, Michael 140 Conquest, Róbert 19, 194 Copic, Vladimír 357-358 Costa, Carlo 322 Courtade, Pierre 414 Croce,

Ramirez Sánchez álneve) 364-366 Carrel, Alexis 763 Carreras, Jesús 665, 669 Carrére d'Encausse. Héléne 135,
742
Cartón, Martínez 359 Castillo, Michel del 766 Castoriadis, Cornelius 750 Castro, Fidel 10, 28, 33, 317, 359667, 670, 673-676, 678, 682,
70, 759
Castro, Raúl 664-666, 676, 708 Ceau^escu, Nicolae 11, 433, 458460, 465, 575 Celor, Pierre 300 Cepicka, Aleksej 447 Cerquetti, Renato 322 Challaye, Félicien 355 Chamberlain, Arthur Neville 700 Chami, Djemal 319 Chamorro, Pedro Joaquín 677, 679 Chamorro, Violeta 679, 686 Chandler, David 603-604 Cháteaubriand, Francois René Augste de 57 Chimczak, Eugeniusz 386 Chipenda, Daniel 708 Chissano, Joaquim 694 Churchill, Winston 256, 328, 332 Cichowski, Kazimierz 312 Cienfuegos, Camilo 664, 668 Ciliga, Ante 298, 313
Benedetto 465 Cruz, Arturo 683 Cubela, Rolando 665 Cuesta, Tony 665 Cusin, Gaston 343 Czerny József 281-282 Csaj Csen-hua 543 Csajanov, Alekszandr Vasziljevics 178
Csajkovszkij, Pjotr Iljics 223 Csang Csun-csiao 548 Csang Kaj-sek 288-289, 479, 481482, 485 Csang Sao-szung 557 Csao Su-li 535 Csáti József esperes 419 Csehov, Anton Pavlovics 89, 223 Csen Ji 532 Csen Jun 293 Csen Ku-tö 538 Csen Tu-hsziu 319 Csernisev, Vaszilij V. 377 Csernomorgyik, Mojszej 300 Csernov, Viktor Mihajlovics 92 Csi Pen-jü 531
Csiang Csing 528-529, 532, 534, 539 Csín Si 478 Cso Ir Mjung 565 Cso Man Szik 561 Csornoky Viktor 407 Csou Csing-ven 494 Csu En-laj 288, 484, 528-529, 532, 536, 549, 556

Csubar, Viasz Jakovlevics 201 Csukovszkaja, Ligyija 264
Dahl, Harry 365 Daladier, Édouard 700 Dalai láma (Tendzin Gyaco) 555557
Dalos György 463 Dan, Fjodor Iljics 80, 123 Daniel, Odile 427 Danyiel, Jurij 267 Danyilov, Viktor P. 269 Daud, Mohammad 718-721, 735 David, Hans Walter 310 Déat, Marcel
Doriot, Jacques 34, 301 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 21, 354, 741 Dragics 313 Dreyfus, Alfred 741 Dro, örmény tábornok 231 Drtina, Prokop 411 Dubcek, Alexander 449, 454-455 Dübi, Lydia 306 Dubs, Adolph 722 Duclos, Jacques 10, 291, 299, 314, 319, 345 Duhamel, Georges 355 Dume, Petrit 461 Dumitreasá, Calciu (Calciu apó) 459
Dumont, René 710 Dusza, Józef 386 Duvignaud, Jean 414 Dzerzsinszkij, Feliksz
Edmundovics 25, 60-61, 63-65 68-69, 71, 74-76, 79-

34 Debray, Régis 663 Dedics 313 Dedijer, Vladimír 434 Delage, Jean 293 Deletant, Dennis 428 Delmas-Marty, Mireille 765 Del Pino tábornok 666 Demaziére, Albert 317 Demény Pál 432-433 Demeter Györgyné 414 Deutsch, Gustl 324 Déziré, Georges 301 Dhlakama, Afonso 712 Díaz, José 349, 359 Díaz, Lanz 664 Díaz Rodríguez, Ernesto 669 Dimitriu, Anton 408 Dimitrov, Georgi 255, 287, 303, 306-307, 436-437, 449 Doan Van Toai 586 Dobó Jánosné 414 Dobsa László 281 Dolgih, Ivan 247 Dollfuss, Engelbert 323 Domenach, Jean-Luc 504, 509, 512, 514, 528 Domenech, José 360 Domínguez, Margot (más néven Edith) 692 Donáth György 407 Donszkoj, Dmitrij 135, 223

83, 8586, 91, 94, 99, 105, 110-111, 118, 122, 127, 131, 134, 137138

Dziurzynska-Suchon, Lucyna 379

Eberlein, Hugo 203 Eberling 313

Echeverría, José Antonio 659 Eden, Anthony 328, 347 Ehrenburg, Ilja Grigorjevics 240, 251

Eichmann, Adolf 25 Einstein, Albert 415, 742 Ejdeman, Robert Petrovics 206 Ejduk 74

Ejhe, Robert Indrikovics l6l, 201 Ejtingon, Naum (más néven Leonyid) 255, 317, 345 El Campesino (Valentin González) 352, 356, 358-359 Ellenstein, Jean 20 Elorza, Antonio 344 Éluard, Paul 320 Engels, Friedrich 475, 741

Enver pasa 147 Epstejn 251

Ercoli (lásd Togliatti, Palmiro) Edich, Henryk 326 Escuder 355 Ester, José 360 Etinger, Jakov 255 Fantaje, Ihdego 701 Farré Gasso, Joan 360 Fefer, Iszaak 251

Fuguerés 678

Furet, Frangois 30, 32, 236, 258, 739. 746 Furubotn, Peder 330

Gagarin, Jurij 504

Gaggi, Otello 322

Gaulle, Charles de 28-29, 694

Gebejahu, Hailé 701

Gega, Liri 456

Geldof. Bob 705

Geminder, Bedrich 439-440, 444, 447

Genoud, Frangois 366 Georgescu, Teohari 446

Feldbin, Lev (Orlov, Alekszandr) 345-346, 349-350 Feldman, Fred 206 Ferretti, Maria 465 Ferro, Marc 46 Field, Noel 436 Filiatre, Roland 318 Fischer, Ruth 358 Fischl, Otto 440 Fleischner Lászlóné 414 Flieg, Leo 203 Florin, Wilhelm 306, 308 Foscolo, Alfred 456-457 Foucher, Michel 704 Fouquier-Tinville, Antoine 63 Fourrier, Jules 301 Fraile, Ricardo 728 Franco, Francisco 37, 341, 348, 355, 360 Frank, Josef 439-440 Frank, Robert 464 Frank, Szemjon Ludvigovics 137 Franqui, Carlos 671 Franz, Hörst 365 Frayde, Martha 670 Frei, Rudolf 354 Frejka, Ludvík 438, 440 Freund, Hans 348 Fried, Eugen (Jevzsen) 303 Fromm, Erich 20 Frommelt, Erich 357 Frossard, André 16 Frukina, Marija J. 313 Frunze, Mihail Vasziljevics 717 Fu Lej 535 Fucík, Bedrich 421

Georgiev, Koszta 287 Gerő Ernő 345-346, 350, 353, 427 Gheorghiu-Dej, Gheorghiu 423, 435, 446, 456 Ghezzi, Franceso 323 Ghini érsek 418 Gide, André 343, 355 Gilelsz, Emil 251 Gimes Miklós 452 Gironella, Pascal 355 Gitton, Marcel 301 Goc, Abram Rafajlovics 135 Goebbels, Joseph 25 Goldberg, Alekszand 90r Goldman 80 Golikov, Filip 238 Goma, Paul 461 Gombrowicz, Witold 30 Gómez Emperador, Mariano 345, 353

Gomulka, Wtadyslaw 312, 340, 388-389, 392-393, 395, 449450

González kapitány (más néven El Nato) 668 González, Valentin (lásd El Campesino)

Gopner110

Gorbacsov, Mihail 449, 459, 725 Gorbatov, A. V. 207 Gorbatyuk 292

Gordievsky, Oleg 732 Gorelli, Aldo 322

Gorev (lásd Szkoleszkij, Alexandr) Gorjev, Vlagyimir (más néven Ivanov) 344 Gorkics, Milan 313 Gorkij, Makszim 27, 66, 89, 129, 226, 744, 748, 56, 761-763, 767 Gorkin, Julián 317, 344, 347, 349350, 352, 354-355, 357 Gornfeld 138

Gottwald, Klement 307, 411, 437440, 444, 447, 449 Grandi, Dino 347 Gravier, Bruno 763 Graziosi, Andrea 73, 150, 167, 269 Grecsko, Andrej 453 Grigorenko, Pjotr (tábornok) 26, 267 Grigorjev 103

Groman, Vlagyimir Gusztavovics 178

Gromiko, Andrej 202, 364 Grosszman, Vaszilij 16, 23-24, 27, 251, 264 Grősz József kalocsai érsek 419 Guesde, Jules

697-698, 701 Haing Ngor 617, 631, 633-634 Haitasz, A. 338 Hajbar, Mir Akbar 721 Hajdú, Vavro 440 Hatajevics, Mihail 171 Haubrich József 281 Havatmeh, Najef 363 Havel, Václav 461-463 He Csia-hszing 292 He Csi-hua 292 He Meng-hsziung 292 Heder, Stephen 602 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 768

Heijenoort, Jan van 314 Helfferich, Kari 78 VIII. Henrik 9 Hernández, Jesús 342, 359 Herriot, Édouard I67, 577 Hertz, Alfredo 346, 352-353 Hic, Marcel 318 Hilberg, Raul 25 Himmler, Heinrich 25, 756 Hinton, William 487 Hirsch, Werner 203 Hitler, Adolf 13, 22, 25, 30, 107, 222, 301, 305, 309, 331,

741 Guevara, Ernesto (Che Guevara)
10, 29, 659-661, 663-665, 687 Gulam Nabi Khán 718 Guralszkij, Auguszt (Borisz Hejfec álneve) 285 Gurvics, Nathan 252 Guseila, lon 460 Gutiérrez Manayo, Eloy 669 Guzmán, Abimael (más néven Gonzalo elnök) 367, 68-689, 691-692 Gyekanozov, Vlagyimir 218 Gyenyikin, Anton Ivanovics 67, 78, 88-89, 95, 104, 107, 111 Gyilasz, Milovan 332-333, 46l

Habbas, Georges 363-364 Haddad, Vadi 363-364, 366

I. Hailé Szelasszié (Etiópia négusa)
346347, 358, 386. 700, 756 HIevnyuk, Oleg 269 Ho Kaj 565 Ho Li-ji 490

Ho Si Minh (Nguyen Ai Quock álneve) 10, 25, 319, 579-580, 584, 588, 595, 633, 639-640, 645-646, 652 Hoang Van Hoan 474 Hess, Rudolf 22 Honel, Maurice 293-294 Hoover, Herbert 130 Horáková, Milada 413-414 Horthy Miklós 451 Hoszain Khán, Muhammad 719 Hodzsa, Enver 319, 337, 405, 418, 456, 461, 466 Hruscsov, Nyikita Szergejevics 25,

31-33, 188, 194, 198-199, 201, 258-259, 262-263, 307, 430, 444, 447, 449, 533, 564, 652, 695

Hszie Eu-cse 534 Hvosztov, Alekszandr N. 83 Hu Feng 495-496 Hu Fiak Bong 565 Hu Jao-pang 559 Hu Jun 599 Hu Nim 599-600, 619 Hua Kuo-feng 528, 548, 551 Hua Lin-san 541, 543 Hugo, Wilhelm (más néven Knorin) 206, 307, 313 Humer, Adam 466 Husák, Gustav 441 Husszein (Jordánia királya) 363 Huta, Nuri 435 Huynh Phu Sö 580 Hvang Dzsang Jop 575 Hjon Cshun Hjok 56l

Ibrahim Beg 718 Ibárruri, Dolores (más néven La Pasionaria) 343, 351 Ierunca, Virgil 429-430 Ignatyev, Alekszej (?), N. G. (?)
257

Iparraguirre, Elena 692 Irujo, Manuel de 355 Iszajev, Pjotr 171 Iuga, Dimitru 460

IV. (Rettegett) Iván cár 194. 743 Izgojev, Alekszandr 137-138

Jackel, Günther 365 Jackson, Michael 705 Jagoda, Genrih Grigorjevics 25, 69, 144, 153, 159, 165, 170, 184, 199, 345, 762 Jakir, Jona Emmanuilovics 206 Jan Fen-jing 549 Janata 208

Jang császár (Szuj-dinasztia) 481 Jankov, Koszta 287

Jankowska, L. 306 Jaroszlavszkij, Jemeljan 180 Jaruzelski, Wojciech 338, 397, 399, 466

Jaurés, Jean 740-741. 754 Jegorov, Alekszandr Iljics 84, 206 Jelcin, Borisz 218, 571 Jeng Szári 592, 638, 644 Jeszipova, E. D. (lásd Kuszkova, Jekatyerina Dmitrovna)

Jezsov, Nyikolaj 25, 190, 193-194, 196, 198-199, 206, 213, 307308, 316, 374-375 Joffe, Adolf Abramovics 69 Johansen, Strand 339 Joliot-Curie, Frédéric 310 Jordinisz, J. 338 Jurenyev, Konsztantyin 203 Justus Pál 436 Justinian pátriárka 422 Juzovszkij 252 Jüan Si-kaj 478

Kabila, Désiré 664 Kaczmarek püspök 390 Kádár János 445, 450, 452 Kagamé, Paul 639 Kaganovics, Lazar Mojszejevics 26, 170, 185, 198, 203, 209, 258, 307, 377 Kakar, Haszan 732 Kalandra, Zavis 320 Kalinyin, Mihail Ivanovics 121,
128, 133, 307, 377 Kamenyev, Lev (Lev Boriszovics Rozenfeld álneve) 56-57, 69,
86, 93, 129, 137, 149-150, 189, 193, 255, 296-297, 746, 757 Kang Csul Hvan 569 Kang Ku Cshin 566

Kang Seng 239, 473, 484-485, 532, 540
Kang Szon Szan 565 Kapalanz, Seppl 353 Kaplan, Fanya 81 Kaplan, Karel 413, 424, 446
Kapusztyin 254 Karakas 303-304 Karelin 748
Karmal, Babrak (más néven Hoszain Khán) 719, 722-724, 731, 733 Károlyi Mihály 280 Karszavin, Lev 137 II. (Nagy) Katalin 194, 224, 744 Kautsky. Karl 741, 745, 750, 752755, 758, 761, 764 Ke Csing-si 293 Kedrov, Mihail 122 Kelemen Gyula 408 Ken Khun 617 Ken Ling 541 Keo Measz 599 Keppert 447 Kerekes József 282 Kerenszkij, Alekszandr Fjodorovics 53, 76 Kevics, Stefan 438 Khieu Szamphan 602, 632, 642 Kiernan, Ben 602, 608, 640 Kim Du Bong 565 Kim Dzsong II 571, 573-574 Kim Hjun Hi 367
Kim Ir Szen 10, 18, 474-475, 551562, 564, 568-569, 571, 579, 645, 652 Kim Kvang Hjup 565 Kim Szöung Ir 367 Kirilina, Alla 188 Kirov, Szergej Mironovics (Sz. M. Kosztrikov álneve) 95, 175, 188-191, 201-202, 255, 263, 304, 313, 757 Kissinger, Henry 582 Kizvetter, Alekszandr 137 Klement, Rudolf 314 Klujev, Nyikolaj Alekszejevics 208 Knight, Amy 260 Knorin (lásd Hugo, Wilhelm)
Ko Jong Hvan 574-575 Kobulov, Bahcso Z. 377 Kobulov, Bogdan 220-221, 228-229, 237 Koestler, Arthur 282 Kogenman százados 234 Koj sza Ilona 414 Kolakowski, Leszek 767 Kolcov, Mihail 345, 348 Kolcsak, Alekszandr Vasziljevics 88, 91-92, 95, 102, 293 Koleci, Vasco 435 Kollontaj, Alekszandra 256, 294, 296
Komarov akadémikus 303 Komorowski, Ludwik (lásd Borowski, Jan)
Komphot bankár 610 Kondratyev, Nyikolaj Dmitrijevics 129
Konfuciusz 475, 477 Konsztantinidesz 338 Konyev, Ivan 344 Kopp, Pascale 365 Koppensteiner, Fritz 324 Koritschoner, Franz 310 Kork tábornok 206 Kornyilov, Lavr Georgijevics 53, 56, 66
Korocsenko, Mihail 198 Koroljov, Szergej Pavlovics 208 Kostrzewa, Wera 311 Koszigin, Alekszej Nyikolajevics 202, 364
Koszjor, Sztanyiszlav Vikentyevics 151
Kosztopulosz őrnagy 334 Kosztov, Trajcso 409, 436-437 Kovács Béla 407 Kovaljov, Szerge 571 Kővágó József 408 Krajewski, Anton (más néven Wtadistaw Stein) 306 Krasucki, Henri 701 Kraszin, Leonyid Bonszovics 132 Krasznov atamán 78, 91, 106 Kravcsenko, Viktor 26, 311 Krebs, Richárd (lásd Valtin, Jan) Krenz,

Kresztyinszkij, Nyikolaj Nyikolajevics 193, 203 Kriegel, Annie 20, 202, 444, 757, 761
Krilenko, Nyikolaj Vasziljevics 127, 142 Kristo, Pandi 435 Krivickij, Valter tábornok 345 Kruglov, Szergej M. 244, 246-248 Ku Sun-csang 292 Kuang Hu-jan 291 Kun Attila 460 Kun Béla 203, 280-284, 307 Kuno, Wilhelm 285 Kuron, Jacek 395
Kurszkij, Dmitrij Ivanovics 62, 135, 137
Kuszkova, Jekatyerina Dmitrovna (E. D. Jeszipova álneve) 129130, 157 Kutuzov, Mihail 223 Kutyepov, Alekszandr tábornok 293-294
Kuusinen, Aino 206, 295, 320-321, 767
Kuusinen, Otto 206, 307 Kuznyecov, Nyikolaj 254
La Boetie, Étienne 20 La Guardia 676 Lacisz, Martin Ivanovics 16 Lagerfelt, Johann 727 Laignel-Lavastine, Alexandra 465 Lameda, Ali 567 Landanic, Rudolf 438 Landau, Katia 351, 353 Landau, Kurt 348, 353 Lander, Karl 107-108 Langevin, Paul 303 Langumier, Adrien 301 Lao Sö 535 Lapsin, Ivan 137 Larin, Jurij (Mihail Alekszandro-vics Lurie álneve 297 Lansch, Emil 309 Lassalle, Ferdinand 82
Last, Jef 343
Laurencic (az SSI 29-es ügynök) 353
Laval, Pierre 34 Lazarevics, Nyikolaj 323 Lazics, Branko 305 Lazimir, Pavel Jevgenyevics 60 Lazutyin 254 Le Duan 579 Le Duc Tho 582 Lechowicz, Wlodimierz 302 Lej Feng 515
Lenin (Vlagyimir Iljics Uljanov álneve) 10, 15-16, 18, 21-22, 24-25, 29, 32, 38, 54-58, 61, 63-65, 68-70, 72, 76-81, 83, 86, 92-93, 96-97, 100, 106, 110, 114, 118, 120-121, 123, 129-132, 134-138, 140, 193, 208, 223, 270, 279 281, 283284, 294, 296, 303, 305, 308, 311, 322, 328, 365, 371, 475, 530, 591, 646, 663, 688, 693, 740-743, 745-754, 756-757, 759, 762-768 Lenski, Julian (Julian Leszczynski álneve) 312 Lenyilon, Akila Grigorjevics 252 Leonhard, Wolfgang 324 Lermontov, Mihail Jurjevics 223 Lévi, Paul 284 Leviné, Eugen 280 Levit S. G. 208 Lévy, Yves 351 Lewin, Moshe 261 Leys, Simon 592 Li Heng 617, 635 Li Jong Mu 565 Li Pao-csang 289 Li Si-csun 292 Li Szen Jop 564 Li Szin Man 564 Li Szun Ok 566 Li Ta-csao 482 Liherherg, Joszif 310 Liebknecht, Karl 279

Lihacsov, Mihail 438, 445 Lin Piao 471, 502, 515, 528-529, 532, 534-535, 539, 548-550 Líster, Enrique 352, 356, 359 Liszenko, Trofim Gyenyiszovics 208, 500, 649, 765 Litoiu, Nicolae 460 Litván György 464 Litvinow Makszim 207, 309 Liu Cse-tan 484 Liu Csing 535
Liu Sao-csi 506-507, 509, 526, 528, 532, 540, 555 Lo Zsuj-csing 532 Locard, Henri 595, 604, 617, 622, 633
Lominadze, Visszarion 289 Lon Nol 595, 602, 605, 611, 630, 634, 636, 646, 649 London, Artur 440 Long asszony 582 Longo, Luigi 358 López Fresquet, Rupo 661 Lorenzo, César M. 352 Losonczy Géza 451, 453 Losszkij, Nyikolaj 137 Loyola Ignác 757 Löbl, Evzen 438, 440 Lu Hszün 481, 495 Luca, Vasile 446 Luchaire, Jean 301 Ludendorff, Erich 401, 745, 754 Lula, Anastaste 319 Lulcsev, Koszta 408 Lurje, Míhalik Alekszandrovics (lásd Larin, Jurij)
Lutovinov, Jurij 294 Luxemburg, Rosa 279 Lvov, Georgij Jevgenyevics 50
Maari, Gurdzsen 208 MacArthur, Douglas 563 Macciochi, Maria-Antonietta 28 MacGovern, John 355 Machado, Gerardo 659 Machel, Samora 707, 711, 713-714
Machiavelli, Niccolö **7**57 Madry, Jindrich 443 Mahno, Nesztor Ivanovics 90, 99, 103, 105, 116, 118, 717 Majszkij, Ivan Mihajlovics 256,
326 Majtreja 476 Majvandval, Hasim 720 Makarov, Nyikolaj P. 178 Malenkov, Georgij Makszimiljano-vics 209, 225, 257-259, 447 Maléter Pál 451
Malia, Martin 20, 259, **7**42, **7**45 Malraux, André 303, 479 Mancev, Vaszilij N. 137-138 Mandelstam, Oszip Emiljevics 208, 462
Maniu, luliu 409 Mann, Thomas 762 Mantecón, Jósé Ignacio 352 Manu, Gheorghiu 460 Manuilszkij, Dmitrij Zaharovics 206, 299, 306-307, 449 Mao Ce-tung 10-11, 18, 25, 28-29, 33, 288, 290, 319, 471, 473475, 478, 481-486, 488, 491, 494, 496, 498, 500, 502-503, 506-509, 513, 515, 520-523, 526-538, 540, 542-544, 546, 548-552, 554-555, 558, 581, 584, 591, 607. 630. 633-634, 640-642, 645-646, 652-654, 678, 688, 699, 759, 765 Marchais, Georges 10 Marchiewski, Julián 373 Margoline, Jules 327 Margolius. Rudolf 439-440 Mariátegui, José Carlos 688 Marion, Pierre 363 Markin, N, 78 Markis, Perec 251-252 Markov, Georgi 26, 462 Markovics, Szima 313 Marr, Nyikolaj Jakovlevics 208 Marsak, Szamuil 251 Martin, Robert 357
Merker, Paul 460
Merkulov, Vszjevolod N. 220, 377, 379
Messzing, Sztanyiszlav 69, 138

Martin du Gard, Roger 355 Martinez, Alfredo 348 Martov (Julij Oszipovics
Cederbauin álneve) 80, 84, 743748
Marty, André 302, 356-358 Marx, Karl 253, 279, 324, 352, 475, 530, 591, 688, 649, 740-741, 751, 753, 764 Masaryk, Tomás Garrigue 412, 743 Maschke-bizottság 330 Masferrer, Rolando 660, 662 Maslow, Arkadij 358 Mastilak 419 Maszlarics, Bozsidar 324 Maszud, Ahmed Sah 726 Mateus Paulo J. 707 Matos, Hubert 664, 667, 671 Matthews, Herbert 349. 660 Matuzov, Jakov 307 Matvejev, I. M. 185 Mauriac, Pranfois 355 Maurín, Joaquín 341, 352 Maurin, Manuel 352 Mazowiecki, T adeusz 400, 462 Mbembe, A. 715 Medina, Benigno 688 Medvegyev 296, 748 Meinhof, Ulrike 365-366 Meisel, Paul 309
Mejerhold, Vszevolod Emiljevics 208-209, 255 Melesz Zenaui 701 Melgunov, Szergej 16, 67, 111, 114 Mella, Julio Antonio 345 II. Menelik, Etiópia császára 698 Mengisztu, Hailé Mariam 10, 694, 698-705 Menthon, Frangois de 14 Menzsinszkij, Vjacseszlav
Rudolfovics 69, 138, 149, 153, 204
Méray Tibor 564 Mercader, Caridad 317 Mercader, Ramón (más néven Mornard, Jacques) 316-317
Metaxasz, Joannisz 331 Mezzich, Carlos 688, 691 Mielke, Erich 365-366 Mif, Pavel 292 Mihajlovics, Draza 331-333 Mihalache, Ion 409 Mihoelsz, Szolomon 251 -252 Miklós nagyherceg 293
II. Miklós cár 49, 83-84, 751 Mikoj an, Anasztáz Ivanovics 151, 198, 227, 230, 254, 258, 377 Mikoladze, E. 208 Milev, Nikola 287 Miller, E. K. 294 Millerand, Étienne 740 Milstejn, Szolomon R. 229 Mindszenty József 418-419 Minkov, Ivan 287 Mirov-Abramov 206 Mitrojorgji, Vango 435 Mitterrand, DAniellé 28 Mitterrand, Frangois 672 Miakotyín, Alekszandr 138 Mj asznyikov, Alekszandr Fjodorovics 148 Mjasznyikov, Gavriil I. 294, 296 Mo Ti 477
Moczarski. Kazimierz 385-386 Modesto, Jüan 359 Modzeiewski, Karol 395 Molnár Miklós 445, 448 Molotov (Vjacseszlav Mihajlovics Szkrjabin álneve) 129, 155, 170-172, 178, 198, 215, 221, 225, 253, 258, 330, 377 Monatte, Pierre 297 Mondlane Chivambo, Eduardo 711, 713
Monivong kambodzsai király 643 Morgan, William 661 Mornard, Jacques (lásd Mercader, Ramón)
Moro, Aldo 646 Moroz, Grigoríj 69 Morus Tamás 10
Moszkvin, Mihail (lásd Trilisszer, Mejr)
Mu Cshong 565 Mugabe, Robert 705 Muj al, Eusebio 660 Munch-Petersen, A. 306 Mussolini,
Nuves Tellos, Carlos 683
Nyecsajev, Szergej Gennagyijevics 663, 741-742, 749, 757, 765766
Nyecsiporenko, Oleg Vlakszimovics 367 Nyerere, Julius 694 Nyeste I. 418
Nyevszkij, Alekszandr 223 Nyikolajevszkíj, Borisz Ivanovics 123, 766
Ochoa, Arnaldo 675-676, 682

Benito 9, l67, 333, 346 Müller, Borisz (Melnyíkov H. álneve) 305, 307
Nadír Sah 718
Nadzsibulláh, Mohammed 10, 721, 725,731,733-734 Nagy Ferenc 407 Nagy Imre 339, 449, 451-454 Naim 734-735 Narvich, León 348 Nastasescu, Gheorghiu 460 Naszedkin, Ivan 233 Nasszer, Gamal Abdel 362 Ndreu, Dale 456 Necsev, Nikola 437 Nedkov százados 457 Negrín, Jüan 342, 349-350, 355 Nero római császár 37 Neto, Agostínho 10, 707-708 Neumann, Heinz 26, 203, 289, 307, 310-311 Ngo Dinh Diem 585 Nguyen Van Linh 587 Nguyen Van Thieu 579 Nicod, René 301 Nidal, Abu 366 Nie Jüan-ce 532
Nien Cseng 522, 536, 540-541, 543 Nietzsche, Friedrich 33 Nikolski, Alexandru 430 Nin, Andreu 341, 347-348, 350 Nixdorf, Kurt 309 Njamba Yemina, J. 708 Nkavandame, Lázaro 713 Novotny, Antonín 444 Novozsilov, Vlagyimir 184
Okulicki, Leopold 383 Olminszkij, Mihail Sztyepanovics (M. Sz. Alekszandrov álneve) 85
Oltusky, Hnrique 661 Ordzsonikídze. Grigorij Konsztantyinovics (más néven Szergol 28, 106, 108-109, 148, 156, 175, 178, 224, 226, 255 Orlov, Alekszandr (álnév, lásd Feldbín, Lev)
Ortega ezredes 350 Ortega, Camilo 678, 680 Ortega. Daniel 678, 680, 683 Ortega. Humberto 678 Ortega, Jaime bíboros 667 Orwell. George 349 Oszinszkij, Nyikolaj (Valerjan Valerjanovics Obolenszkij álneve) 127 Osszorgin, Mihail 137 Osztrovszkij, Nyikolaj Alekszejevics 203 Outrata, Eduard 441 Ovcsinnyíkov, Pavel 174 Ozerov, Alekszandr 138
Pa Kin 535
Paczkowski, Andrzej 312 Padílla, Heberto 662 Paik Hjung Bok 565 Pak Hon Jong 565
Pak Kum Cshul 565 Palach, Jan 454 Pampuch-Bronska, Wanda 305 Pan Han-nien 293 Pancsen láma 558 Pantyelejev, Mihail 305, 307 Papandreu. Georgiosz 335 Pascal, Pierre 232 Pasqualini, Jean 505, 509, 512, 514-515, 517-518, 519, 522, 530, 535 Pastora, Eden (más néven Zéró parancsnok) 677-678, 682-684 Pasztuhov, Krasztiu 408 Pat, Jacques 327 Pátrascanu, Lucretiu 435 Pauker, Ana
Petrovszkij, Grigorij Ivanovics (N,?) 81, 85 Peyrefitte, Alain 28 Pfeiffer, Wilhelm 309 Pham Kuinh 580 Pham Van Dong 586 Picelli, Guido 349 Picq, Laurence 614, 636 Pieck, Wilhelm 307-308 Pika, Heliodor 412 Pileéki, Witold 387 Pilnyak, Borisz 208 Pilsudski, Józef 371 373 Pin Yathay 33-34, 592, 599, 609 617, 6l9, 625, 647 Pineau, Christian 321 Pipa, Musztafa 418 XI. Pius pápa 36 Pjatakov, Georgij Leonyidovics
123-124, 179, 193

446 Pauker, Karl V. (Károly) 144 Pavel, Gheorghiu 466 Pavelic, Ante 331, 333 Pavlik Géza (Pavlik házaspár) 438 Pavlov, Níkola 437 Pavlovszkij, Ivan Grigorjevics 724 Payas Sardinas, Oswaldo 673 Péan, Pierre 366 Pecsehonov, Andrej 138 Peluso, Edmondo 322 Pen Szovan 602 Pencsev, Dimítar 461 Peng Paj 480-482 Peng Tö-huaj 502, 506, 532-533 Peralta, Margie Clavo 692 Perez Serantes, Enrique 662 Pétain, Philippe 301, 464

I. (Nagy) Péter cár 194. 743 Péter Gábor 445-446 Petermann házaspár 308 Petersz, Jan 69, 81-83, 147 Peterszon 748 Petkov, Dimitri 410 Petkov, Níkola 408-410, 461 Petkov, Petko 410 Petljura, Szemjon Vasziljevics 89, 103

Petrescu, Constantin 408 Petriscsev 138

Pjatnyickij, Joszif (Oszip?) Aronovics (más néven T arsisz) 306-307 Pjurvejev, D. P. 230 Platon (észt érsek) 286 Platón 9

Plehanov, Georgij Valentyinovics 223

Plevickaja, Nagyezsda 294 Pljuscs, Leonyid 26 Plocek, Evzen 454 Plotkin 174

Podgornij, Nyikolaj Viktorovics 364

Podsedník, Josef 412-413 Pokrovszkij, Mihail Nyikolajevics 207

Pol Pot (más néven Szaloth Szar) 11-12, 18-19, 23, 33, 35, 471, 481, 591-592, 595, 599-600, 602-603, 605. 607-608, 611, 613. 618, 620, 622, 626, 630631, 635, 643-645, 648-651, 688-689, 765 Ponchaud, Frangois 592 Popieluszko, Jerzy 398

Popkov, Pjotr Sz. 254 Porecki, Elsa 302

Porecki, Nathan (lásd Reiss, Ignaz) Poszkrebisev, Alekszandr 253 Posztisev, Pavel Petrovics 151, 201 Potresszov, Alekszandr Nyikolajevics 80, 138 Prager, Rudolph 318 Premtaj, Sadik 319 Prendushi, Vincent 418 Prieto, Indalecio 353-354 Primakov tábornok 206 Prokopovics, Szergej Nyikolajevics 129-130, 137 Przemyk, Grzegorz 398 Pszarrosz, Dimitrisz 334-335 Pugacsov, Jemeljan Ivanovics 743 Puiu, Ion 459 Puliopulosz, Pandelisz 318 Puskin, Alekszandr Szergejevics 223

Putna, Vítovt 206 Puzickij, Nyikolaj 164 Puzickij, Szergej 293

Quevedo, Miguel Ángel 664

álneve) 353 Raszputyin, Grigoríj Jefimovics 49 Ratebzad, Anathiha 719 Rátky Henrikné 414 Ravasz László 419 Ray, Manolo 661 Razin, Sztyepan Tyimofejevics (más néven Sztyenyka) 743 Reagan, Ronald 704, 710 Reboul, Jean 317 Rebull 355 Regler, Gustav 356-358 Reicher, Gustav 312 Reicin, Bedrich 412, 440 Rein, Marc 353

Reiss, Ignaz (Nathan Porecki másik neve) 313 Rejngold, Iszaak 106 Remmele, Hermann 203 Renan, Ernest 767 Reventlow, Max 357 Rey, David 355

Ribbentrop, Joachim von 215-216

Richet 763

Rieger, Max 350

Rigoulot, Pierre 330

Rikov, Alekszej Ivanovics 150,

Radcsenko, Ljubov 138 Radek, Karl 69, 72, 93, 149, 193, 204, 748 Radkiewicz, Stanislaw 384 Radomir 313 Rahi, Szeddikullah 733 Rajhman, Leonyid 255 Rajk László 389, 407, 414, 435439, 444-446, 452 Rajk Lászlóné 414 Rajnai Sándor 453 Rákosi Mátyás 281, 285, 405, 408, 436, 438, 445-446 Rakovszkij, Hrisztian Georgijevics 149, 297, 748 Ramírez, Oscar Alberto 692 Ramzin, Alekszandr 178 Ranaríddh herceg 801 Ranke, Hubert von (Morítz Bressler 153, 177-178, 193 Rivet, Paul 355 Rjumin, M, D, 257 Rjutyin, Martemiam 302 Roa, Ratjl 661 Robelo, Adolfo 679, 682 Robespierre, Maximilien 638, 739740, 758 Robotti, Paolo 204, 322 Rodríguez, José 680 Rodríguez Salas 348 Rogyionov M. I. 254 Rokosszovszkij, Konsztantyin 207 Rolland, Romain 303, 323, 756 Romanov Pantyeleimon 208 Romanov-dínasztia 742 Roosevelt, Franklin D. 28 Rosa Coutinho tengernagy 707 Rosales, Danilo 684 Rosenfeld Edit 4l4

Rousset, David 26, 33
Roux, Alain 493
Rovira, José 355
Roy, Claude 414
Rozanov, Vaszilij 138
Rozanski, Jozef 403
Rozenberg, Marcel Izrailevics 342
Rozental, N. 111
Rozskov, N. A. 138
Rudolph, Hans 358
Rudzutak, Jan Ernesztovics 201
Rupnik, Jacques 418
Rychetsky. Pavel 467
Sabata, Jaroslav 456 Sadek, Abraham 317-318 Saint-Just, Louis-Antoine-Léon 663 Sala, Victorio 346, 353 Salamov, Vadam 33-34, I46, 212 Salazar, António de Oliveira 37 Salini, Pierre 317 Salvador, David 661 Saly Judit 414
Sandino, Augusto César 677 Sándor szedi király 312
II. Sándor orosz cár 742, 744 Sapilínia 709 Sartre, Jean-Paul 563, 761 Savimbi, Jonas 675, 707, 710 Scarioli, Nazareno 312 Scarselli, Tito 322 Schacht, Hjalmar 347 Schleyer, Hans Martin 366 Schubert, Hermann 308 Schulenburg, Friedrich von 309 Schulte, Fritz 203 Scsasztnij tengernagy 76 Scseglovítov, Ivan Grigorjevics 83 Scseptickij metropolita 237 Scserbakov, Alekszandr Sz. Sikorskí, Wladislaw 326 Silone, Ignazio 10 Siloto 322 Silva, Arnaldo 322 Simaiao, Joana 713 Simango, Uria 713 Simanov tábornok 293 Simone, André 440 Sinclair, Betty 362 Singer, Israel Joshua 326 Skirjatov, M. F. 175 Skolnik (Skolnyik) József 432 Skulskí, Stanislaw (S. Mertens álneve) 306 Sladek család 315 Slánsky, Rudolf 256, 389, 413, 4l7 438-440, 442, 444-445. 447, 453
Sling, Otto 413, 440 Sliwinski, Marek 603-604, 606608, 611, 625 Sljapnyikov, Alekszandr Gavrilo-vics 54, 257, 294-296. 751
Smilie, Bob 352 Smith, lan 712 Snow, Edgar 483 Sochor, Lubomír415 Solohov, Mihail Alekszandrovics 173-175 Sólyom László 414 Somoza Debayle, Anastasio (Somoza család) 677-680, 681682, 685 Sori Marín, Humberto 661, 665, 669
Sosa Bianco, Jesús 660 Souvarine [Szuvarin], Boris 289, 296, 303, 305, 766 Spigelglasz, Szergej 317 Stajner, Karlo 324 Stanescu, Martín 423 Staszek 391 Stein, Jean Ellen 20 Stein, Wladislaw (lásd Krajewski, Anton)

250, 449
Sejko, Temo 461 Sejnyin, Lev 255
Semprun, Jorge 309 Serge, Victor 287, 297,
347 Shehu, Mehmet 319

Stejnberg, Iszaak 69, 755-
756 Stepán, Míroslav 466
Stern, Antónia 358 Stern,
Manfred (más néven Kléber
tábornok) 292 Spychalskí,
Matian 392 Stachevsky,
Arthur 344 Stoian, Maria 423
Stresemann, Gustav 285
Struch, Papito 672 Suárez,
Andrés 661 Suhovics, Roman
237 Sujszkij, Andrej 743
Süsskind, Heinrich 203 Sváb,
Karel 438, 440 Svarcman, Lev
255 Svermová, Marie 441
Svernyik, Nyikolaj Mihajlovics
199 Svoboda, Ludvík 405
Swiatlo, Józef 392
Szaadi, Jaszef 36l
Szadirin. Andrej 178 Szafaj,
Szelab 24 Szafarisz ezredes
334 Szaharov, Andrej 26, 176
Szalahajev 205 Szálai András
436, 445 Szaloth Szar (lásd
Pol Pot) Szamszonov,
Tyimofej 90 Szamuely Tibor
281-282 Szao Phim 600
Szapronov, Tyimofej
Vlagyimirovics 294 Szavinkov,
Borisz Viktorovics 79, 293
Szedov, Lev 314-315
Szergij metropolita 180-181
Szerman, Hja Zeljkovics 252
Szerov, Ivan A. 220, 225,
228-229, 262, 382, 384
Sziantos, Georgiosz 334
Szidorov, Vaszilij
Klementovics 204-205
Szihanuk, Norodom 593-

Szilágyi József 451, 453 Szinyavszkij, Andrej 267
Szírcov, Szergej 106, 178 Sziszaje ezredes 698 Sziversz
tábornok 67 Szkoblevszkij, Alekszandr (más néven Gorev)
285 Szkoblin, Nyikolaj 294 Szmirnov, Ivan N. 97, 110
Szmirnov, Vlagyimir M. 299 Szokolnyikov 93, 106, 203 Szol
Dzsang Szik 564-565 Szolovjov K. 254 Szolzsenyicin,
Alekszandr
Iszajevícs 26-27, 32-34, 208, 246, 267, 351, 426, 759
Szőnyi Tibor 436, 445 Szpiridonova, Marija Alekszand-
rovna 90-91, 93 Sztahanov, Andrej 191 Sztálin, Joszif
Visszarionovics (Joszif Dzsugasvili álneve) 1011, 13, 15-16,
18-26, 28, 3035, 38, 55, 86, 121, 138, 142, 144, 147, 149-
151, 153-157, I60, 162, 167, 171-180, 188190. 192-195,
198-199, 201, 203, 205-211, 215, 217-220, 223, 225, 229-
232, 239-240, 244-245, 249-263, 265, 267, 270, 285, 288-
289, 296-297, 301-305, 307-309, 311-317, 321, 326, 328-
331, 333, 337, 339, 343-345, 353, 358, 360, 371-372, 377,
381, 383, 404, 406, 422-423, 430-431, 433, 435, 438-440,
443, 445-447, 449, 473-75, 562, 564, 584, 591, 605, 633,
643-645, 650, 652, 688, 694, 746, 755-759, 762, 765-767
Sztambolijszki, Alekszandr 287 Sztelanov, Ivan 437
Sztepanov (más néven Minev) 345 Sztojadínovics, Milan
331 Sztolipin, Pjotr Arkagyijevics 48

594, 597, 604. 630, 632, 635, 639

Sztyepun, Fjodor Augusztovács 137 Szudoplatov. Pavel 315-317, 345 Szufanuvong 589 Szun Cu 477 Szunjat-szen 288 Szung Pinpin (Javou) 534 Szuong Szikoeun 638 Szuszlov, Mihail Andrejevics 254, 257, 364 Szuvanna Phuma 588-589 Szuvorov, Viktor 223 Szverdlov, Jakov Mihajlovics 86

Ta Thu Tau 319, 580 Tabidze, Tícian 208 Tacitus, Publíus Cornelius 37 Tadzsijev, Kara 717 Tafari Banti 698 Taittinger, Jean 291 Taraki, Nur Mohammed 719, 722724

Tarisznyás Györgyné 414 Tasko, Kogo 461

Teka Tulu ezredes (a „Hiéna") 700 Tellevía, Salomón 684 Teng Hsziao-ping 367, 473. 497, 508, 528-529, 532, 551-552, 554, 645, 653-654, 687 Teng To 535

Tertullianus Quintus Septimius 27 Thaci, Gaspar érsek 418 Thilo, Arthur 309 Thorez, Maurice 10, 28, 339-340, 411, 444, 652 Tildy Zoltán 407 Ting Ling 484, 535, 552 Ting Mo-cun 293 Tiso, Josef 464

Tito (Josip Broz álneve) 255, 313, 322, 332-333, 337, 388, 405, 421, 433, 435, 437, 441-442 Tkacsov, Pjotr Nyikityics 765 Todorov, Tzvetan 7, 20, 28, 431, 758, 760 Togliatti, Palmiro 204, 255, 307308, 340, 343, 345, 358, 444

To Huu 584 Tolsztoj, Lev 223 T omszkij, Mihail 15 Torriente, Elías de la 667 Totu, Victor 460 Tran Van Giau 580 Treint, Albert 290-291 Tresso, Pietro 317 Tretyakov, Szergej Nyikolajevics 293

Trilisszer, Mejr A, (más néven Mihail Moszkvin) 69, 287, 300, 306-607 Tríolet, Elsa 348 Trochta, Stepán 420 Trockij, Lev Davidovics (Lejba Bronstejn álneve) 29, 38, 57, 65

69-70, 72, 76, 80, 86, 93, 9596, 99, 123, 132, 149, 193, 255, 285, 291, 296-298, 305, 307, 311, 313-318, 339, 347-348, 371, 746, 749, 753-754, 760761, 766 Trubeckoj, Szergej Nyikolajevics 137

Tuhacsevszkij, Mihail 121-122,

124-125, 178, 199, 206-207, 255, 371 Tulajkov 208 Tuominen, Arvo 307, 320 Tupoljev. Andrej 208 Turcanu, Eugen 429-430 Tu Szamuth 633 Tutev, Ivan 437 Twining, Chades H. 611 Tyihon pátriárka (Vaszilij Belavin) 130, 132-134, 180 Tyimacsuk doktornő 250

Uborevics, I. P. 148, 206 Uhl, Petr 455-456 Uljanov, Alekszandr Iljics 742 Uljanov, Vlagyimir Iljics (lásd Lenin)

Unschlicht, Joszif

Sztanyiszlavovács 69, 131, 137-

138, 148, 204 Uribe Caldeano, Vicente 342 Urickij, Mojszej Szolomonovics 80, 83

Urrutia, Manuel 661 Ursiny, Jan 411 Uszkonyin 126 Usztyinov. David 202 Uszun Hadzsi 147

Vacková, Rúzena 420 Vafiadísz, Markosz 336 Vaikó Györgyné 414 Vailland. Roger 414 Vakszberg, Arkagyij 304 Valdés, Ramiro 666,

Vidal-Naquet, Pierre 18 Viegas, Jorge 713 Vieira, Sérgio 711 Vigdorcsik (Migulo ?) 138 Vilchis Tijerino, José Ángel 684 Vinogradova (kolhozparaszt-asszony) 185 Violet, Bernard 365 Visinszkij, Andrej J. 188, 218, 255 307, 761 Vla^cianu, Florin 460 Vlaszov, Andrej 239, 328 Vo Nguyen Giap 474 Voigt, Helmut 365 Vojkin, Nyikolaj Vasziljevics 185 Volai érsek 418

Volodarszkíj, V. (Mojszej Marko-vics

673 Valis, Jorge 669 Valtin, Jan (más néven Krebs, Richard) 285 Van Dunem, A, Domíngos 70 Vándor Györgyi 414 Vang Hung-ven 548 Vang Kuang-mej 532 Vang Ming 484 Vang Si-vej 484 Varga Béla 407-408 Varga Jenő 281 Vargas Llosa, Mario 688 Vatansah (a KHAD főnöke) 731 Vavilín 128

Vavilov, Nyikolaj Ivanovics 208 „Vecsinkin" (NKVD-ügynök) 293 Vej Csing-seng 506, 527, 551 Veluhiotisz, Arisz (Thanasszisz Klarasz) 318, 334 Velcsev, Damjan 405 Veltrusky, Jirí (lásd Barton, Paul) Veng Szen-ho 541 Ventura, Esteban 660 Vera, Aldo 667 Verbickij 254

Verdés-Leroux, Jeannine 660, 663 Verhovenszkij, Pjotr 741 Vesely, Jindrich 447 Vickery, Michael 602 Vidali, Vittorio 345, 350 Goldstejn álneve) 79-77 Vorn Vet 600

Vorosilov, Kliment Jefremovics 198, 206, 258, 260, 307, 377 Voznyeszenszkij, N. A. (Ivanov?) 254

Vrangel, Pjotr Nyikolajevics 104, 107, 114-115, 118, 282, 297 Vu Han 535 Vujovics. Gregor 313 Vujovics, Radomir 313 Vujovics, Voja 313

Walecki, Maksimilian 311 Walgsa, Lech 396 Walter, Elena 306 Walther, Otto 309 Wandurski, Witold 373 Wankowicz, Melchior 395 Warski, Adolf 311 Wedemeyer tábornok 480 Wehner, Herbert 308 Weil, Simone 28 Weinrich, Johannes 365 Weissberg, Alexander 310-311 Werth, Nicolas 68, 377, 444, 755 Wheelock, Jaime 678 Wicha miniszter 393 Wieviórka, Annette 425

Wolf, Erwin 306, 348, 353 Wollweber, Ernst 362 Wonka, Pavel 461 Wu, Harry 509, 512, 533 Wybot, Roger 329 Wyszynski, Stefan, bíboros 390

Xoxe, Koci (idegen átírásban ismerősebb; magyarul: Kocsi Dzodze) 435

Y Phandara 627, 649

Zahariadisz, Nikosz 333, 336-337 Záhir Sah (király) 718-719 Zajíc, Jan 454

Zakovszkij, Andrej 111, 201 Zápotocky, Antonín 444 Zarajszkij 138 Závodsky, Osvald 441 Zayas, Jorge 661

Zborowski, Mark 315 Zegvosz, Jannisz 335 Zela, Stanislav 420 Zeljonij 103

Zemszkov, Viktor N. 269 Zervasz, Napóleon 334-335 Zevina, Rulf Alekszandrovna 252 Zinovjev, Grigorij Jevszejevics (G. J. Radomiszlszkij álneve) 19, 56-57, 76-77, 82, 93, 120-121, 149, 189-190, 193, 201, 255, 284-286, 296-297, 746, 757 Zverjev, Nyikolaj 247-248

Zsdanov, Andrej Alekszandrovics 198, 201-203, 218, 225, 250 Zsemcsuzsina, Polina 253 Zsigmondi Endréné 414 Zsivkov, Todor 466 Zsukov, Georgij Konsztantyinovics 344

JEGYZETEK, HIVATKOZÁSOK

AZ ELSŐ RÉSZ JEGYZETEI, HIVATKOZÁSAI

„EGY ÁLLAM A NÉP ELLEN”

1 Február l-ig Oroszországban a Julianus-naptár járta: ez tizenhárom napot késik a Gergely-naptárhoz viszonyítva. Így az oroszországi 1917. október 25-én 1917. november 7-e volt Európában.

2 A. Z. Okorokov: Oktyabr i krah russzkoj burzsuaznojpresszi (Október és az orosz burzsoá sajtó csődje). Moszkva. 1971: V, N. Brovkin: The Mensheviks after October. Cornell University Press, London, 1987.

3 G. A. Belov: Iz isztorii Vszerosszijszkoj Csrezvicsajnoj Komisszíí. 1917-1921. Szbornyik dokumentov (Az Összoroszországi rendkívüli liizottság történetéből. 1917-1921. Dokumentumgyűjtemény), Moszkva. 1958. 66. Leggett: The Cheka. Lenin's Political Police. Oxford. 1981. 13-15.

4 G. A. Belov: id. mü. 54-55.

5 Ugyanott. 67.

6 D. I. Kurszkij: Izbrannije sztatvi i recsi (Válogatott cikkek és beszédek), Moszkva. 1958. 67.

7 E. A. Finn: Antyiszovjelszkaja pecsaty na szkamje podszugyimih (A szovjetellenes sajtó a vádlottak padján). In Szovjetszkoje goszudarsztvo i pravo. 1967, 2, sz., 71–72.

8 S. A. Pavljucsenkov: Krjesztyansztkij Breszt (A paraszt breszti béke). Moszkva. 1996. 25–26.

9 G. Leggett: id. mű, 7.

10 V. D. Boncs-Brujevics: Na bojevih posztah fevralszko] i oktyabrszkoj revoljucii (A februári és októberi forradalom harci őrhelyein). Moszkva, 1930, 191.

11 V. D. Boncs-Brujevics: id. mű. 197.

12 G. Leggett: id. mű. 16.

13 Lenin i VCsK. Szbornyik dokumentov (Lenin és a VCSK. Dokumentumgyűjtemény). Moszkva, 1975, 36–37; teljes szöveg: GARF, 130/2/134/26–27.

14 Gyelo naroda, 1917. december 3

15 Lenin: Polnoje szohranyije szocsinyenyij (Összes művei). Moszkva, 1958–1966, XXXV. kötet, 311.

16 A GARF-ban (az Oroszországi Föderáció Állami Levéltárában) tanulmányozhatók ezek a dossziék, az emigrációs anyagot tartalmazó Prágai Irattárnak nevezett gyűjteményben: 1–195. dosszié. A 8.. 2. és 27. dosszié szól az említett időszakról.

17 O. Figes idézi: The Russian Revolution. London, 1995, 379.

18 B. Nikolaevski-hagyaték, Hoover Institution, Polozsenyije o CsK na meszlah (Helyzetkép; a helyi Cseka-szervezetekl, 1918. június 11.

19 G. Leggett: id. mü. 29-40.

20 M. I. Lacisz: Dva goda borbi na vnutrennom frontye (Két év küzdelem a belső fronton). Moszkva. 1920, 6.

21 I. Steinberg: In the Workshop of the Revolution. London. 1955, 145.

22 L. Schapiro: Les Bolcheviks et l'opposition. Origines de l'absolutisme communiste. 1917-1922. Les İles d'or, Párizs, 1957, 84–86; V. Brovkin: id. mű. 4 6 –47 és 59–63.

23 E. Berard: Pourquoi les bolcheviks ont-ils quitté Petrograd? Cahiers du monde russe et soviétique. XXXIV (4), 1993. október-december, 507–528.

24 Lenin: Polnoje szobranyije szocsinyenyij (Összes művei), Moszkva. 1958-1966, XXXV, kötet, 311.

25 RCHIDNI. a továbbiakban OKJTDÖT (Orosz Központ a Jelenkori Történeti Dokumentumok Őrzésére és Tanulmányozására). 158/1/1/10; S, A. Pavljucsenkov: id. mű. 29.

26 Gyekreti szovjetszkoj vlasztyi (A szovjethatalom rendeletei). I. kötet (1957). 490–491.

27 P. G. Szofinov: Ocserki isztorii Vszerosszijszkoj Csrezvicsajnoj Komis- szii (Az összoroszországi rendkívüli bizottságok történetének alapvonalai), Moszkva, 1960, 43–44; Leggett: id. mű. 35.

28 G. A. Belov: id. mű. 112–113.

29 V. Brovkin: id. mű. 159.

30 Lenin: Polnoje szobranyije szocsinyenyij (Összes művei). XXXVI. kötet. 265.

31 Protokoli zaszedanyij zIK 4-szoziva. Sztyenograficseszkij otcsoí (A KVB 4, ülésének jegyzőkönyve. Gyorsírásos beszámoló), Moszkva, 1918. 250.

32 Ugyanott. 389.

33 K. Radek; Putyi russzkoj revoljucii (Az orosz forradalom útjai). In Krasznaja nojobi. 1921/4. sz.. 188.

34 A. Graziosi: The Great Soviet Peasant War. Ukrán Kutató Intézet. Harvard Egyetem. 1996, 18.

35 V. Brovkin: id. mű. 220–225.

36 OKJTDÖT, 17/6/384/97–98.

37 Novaja Zsizny (Új Élet), 1918. június 1., 4.

38 N. Bernstam: Ural i Prikamje. nojabr 1917 - janvar 1919 (Az Urál és a Káma-vidék, 1917, november – 1919. január), YMCA Press. Párizs. 1982.

39 Insztrukcija Csrezvicsajnim Komisszíjam (Utasítások a rendkívüli bizottságoknak), 1918, december 1., B. I, Nikolaevski-hagyaték. Hoover Intézet. Stanford; idézi G. Leggett; id. mű, 39–40.

40 Lev Trockij: O Lenyime (Leninről). Moszkva. 1924. 101.

41 Novaja Zsizny (Új Élet). 1918. június 16.. 26–28; V. Brovkin: id. mű. 243–249; S. Rosenberg: Russian Labor and Bolshevik Power. In Slavic Review, 44, kötet (1985, nyár), 233 skk,

42 Lenin: Polnoje szobranyije szocsinyenyij (Összes művei), I, kötet, 106.

43 L. M. Szpirín: Klasszi i partyii v grazsdanszkoj vojnye v Rosszii (Osztályok és pártok az oroszországi polgárháborúban), Moszkva, 1968. 180 skk.

44 Lenin: Polnoje szobranyije szocsinyenyij (Összes művei). L. kötet, 142.

45 OKJTDÖT 2/1/6/898.

46 GARE, 130/2/98a/26–32,

47 OKJTDÖT, 76/3/22.

48 Lenyinszkij szbornyik (Lenini gyűjtemény), 18, kötet (1931), 145–146; idézi D. Volgonokov: Le Vrai Lénine. Robert Laffont. Párizs. 1995. 248.

49 Lenin: Polnoje szobranyije szocsinyenyij (Összes művei). L. kötet. 143.

50 OKJTDÖT, 76/3/22/3.

51 Izvesztyija, 1918. augusztus 23.: G. Leggett: id. mű. 104.

52 S. Lyandres: The 1918 Attempt on the Life of Lenin: A New Look at the Evidence. In Slavic Review 48. 3. sz, (1989), 432–448.

53 Pravda, 1918. augusztus 31.

54 Izvesztyija, 1918. szeptember 4.

55 R. Abramovitch: The Soviet Revolution, 1917-1939. London. 1962, 312.

56 Szevernaja kommuna. 109. sz., 1918. szeptember 19., 2; idézi G. Leggett: id. mű. 114

57 Izvesztyija, 1918. szeptember 10.

58 G. A. Belov: id. mű, 197–198.

59 G. Leggett: id. mű, 111.

60 Utro Moszkvi (Moszkvai Reggel), 21 sz., 1918. november 4.

61 Jezsenyegyelnyik VCSK (A Cseka hetilapja): hat száma jelent meg. 1918. szeptember 22. és október között.

62 Izvesztyija Caricinszkoj Gubcseka (A Caricini Területi Cseka Hírei), 1. sz. 1918. november 7., 16–-22. In B. Nikolaevski-gyűjtemény, Hoover Intézet, Stanford: Izvesztyija, 1918. szeptember 29., 2.

63 M. 1. Lacisz: id. mű, 25.

64 I. Martov levele Steinhez, 1918. október 25. idézí V. Brovkin: Behind the Front Lines of the Civil War Princeton, 1994. 283.

65 G. A. Bernstam: id. mű, 129.

66 N. Gernet: Protyiv szmertnoj kaznyi (A halálbüntetés ellen). Szent- pétervár. 1907. 385–423; N. S. Tagancev: Szmertnaja kaznyi (A halálbüntetés). Szentpétervár. 1913. Hasonló számok vannak Karl Liebknecht egyik jelentésében (5735 halálraítélt, ezek közül 3741-et végeztek ki 1906 és 1910 között, 625 halálos ítélet és 191 kivégzés 1825

és 1905 között), lásd M. Ferro: La Revolution de 1917. La chute du tsarisme el les origines d'Octobre. Aubier, Párizs, 1967, 483.

67 OKJTDÖT, 5/1/2558.

68 Lenin i VCSK. Szbornyik dokumentov (1917-1922) (Lenin és a Cseka. Dokumentumgyűjtemény, 1917–1922). Moszkva, 1975, 122.

69 G. Leggett: id. mű. 204-237.

70 GARF. 393/89/l0a.

71 Vlaszty szovjetov (Szovjethatalom), 1922/1–2. sz., 41; L. D, Gerson: The Secret Police in Lenin's Russia. Philadelphia. 1976, 149 skk: G, Leggett: id. mű, 178.; GARF 393/89/231; 393/89/295.

72 Ugyanott, 393/89/182; 393/89/231; 393/89/295.

73 Gonyenyija na Anarhizm v Szovjetszkoj Rosszii (Az anarchizmus üldöztetése Szovjet-Oroszországban). Sajtó alá rendezte Gorelík,

Berlin, 1922, 27–63.

74 Izvesztyija. 1919. március 18.: M. N. Gerson: id. mű. 151–152: G. Leggett: id. mű. 311–316.

75 V. Brovkin: Behind the Lines of the Civil War Princeton, 1995, 54.

76 G. A. Belov: id. mű. 354; OKJTDÖT, 5/1/2615.

77 V. Brovkin: Behind..., id. kiad.. 252–257.

78 Cirkuljarnoje piszmo VCSK (Cseka körlevele), B. Nikolaevski-levéltár, idézi Brovkin: ugyanott, 267–268,

79 OKJTDÖT, 17/84/43/2-4.

80 V. Brovkin: Behind..., id. kiad. 69: OKJTDÖT, 17/84/43.

81 G. Leggett: id. mű. 313; V. Brovkin: Behind..., id. kiad.. 71; Petrograd- szkaja Pravda. 1919. április 13.. 3.

82 OKJTDÖT, 17/66/68/2–5; 17/6/351,

83 Ugyanott; 17/6/197/105: 17/66/68.

84 OKJTDÖT, 17/6/351; Izvesztyija CK RKP(b) (Az-OK(b)P KB-ának Hírei), 3. sz.. 1919. július 4.; OKJTDÖT, 2/1/24095, GARF, 130/3/363.

85 V. Brovkin: Behind.... id. kiad., 82–85; S. P. Melgunov: La Terreur rouge en Russie. 1918–1924. Payot, Párizs, 1927, 58–60: R Szilin; Asztrahanyszkije rassztreli (Az asztraháni sortüzek). In V. Csernov: Cseka: Matyeriali po gyejatyelnoszlyi Csrezvicsajnoj Komisszii. Berlin, 1922, 248–255.

86 OKJTDÖT, 2/1/11957.

87 Trotsky Papers, 11, kötet, 22.

88 V. Brovkin: Behind..., id. kiad., 289.

89 Trotsky Papers, II. kötet, 20.

90 V. Brovkin: Behind... id. kiad., 297 skk.

91 V. Brovkin: ugyanott, 292–296.

92 A. G, Graziosi: id. mű.

93 S. A. Pavljucsenkov: id. mü, 188-240.

94 O. Figes: The Red Army and Mass Mobilization during the Russian Civil War, 1918-1920. In Past and Present. 129. sz., 1990. november. 199–200.

95 Gyekreti szovjetszkoj vlasztyi (A szovjet hatalom rendeletei). Moszkva. 1968. IV. kötet, 167.

96 V. Brovkin: Behind..., id. kiad., 318.

97 RGVA (Oroszországi Állami Katonai Levéltár), 33987/3/32.

98 Ezeknek a jelentéseknek egy orosz, francia és olasz történészcso- port összeállította gyűjteménye 1997 végén jelent meg oroszul. V. P. Danyilov szerkesztői irányítása alatt.

99 M. S. Frenkin: Tragegyija kresztyjanszkih vossztanyij vRosszii. 1918-1921 (Az oroszországi parasztfelkelések tragédiája, 1918-1921). Jeruzsálem, 1987; O. Figes: Peasant Russia, Civil War the Volga Countryside in the Revolution. Oxford. 1989: V. Brovkin: Behind..., id. kiad.

100 The Ukraine. 1917-1921. Sajtó alá rendezte Taros Hunczak. U. P, Cambridge. 1977.

101 Voline: La Révolution inconnue. Belfond. Párizs, 1969. 509–626; A. Skírda: Les Cosaques de la liberté. Lattés. Párizs. 1985: R. Pipes: Russia under the Bolshevik Régime, 1919–1924. Harper–Collins, London, 1994, 106–108.

102 Id. mű. 105-131.

103 O. Figes: Peasant Russia, Civil War London. 1922, 333 skk; Brovkin: Behind…, id, kiad,, 323–325.

104 OKJTDÖT 76/3/109.

105 V. L, Genyisz: Rasszkazacsvanyije v Szovjetszkoj Rosszii (A kozák- talanítás Szovjet-Oroszországban), In Voproszi isztorii (A történelem kérdései), 1994, 1. sz., 42–55.

106 Izvesztyija CKKPSZSZ, 1989, 6. sz., 177–78.

107 OKJTDÖT, 5/2/106/7.

108 V. L. Genyisz: id. mű, 42-55.

109 OKJTDÖT. 17/6/83.

110 V. L. Genyisz: id. mű. 50: OKJTDÖT 17/84/75.

111 S. P Melgunov: id. mű, 77; V. Brovkin: Behind..., id. kiad,. 346.

112 OKJTDÖT 17/84/75/28

113 Ugyanott, 17/84/75/59.

114 V. Brovkin: Behind..., id. kiad., 353.

115 OKJTDÖT 85/11/131/11.

116 Ugyanott, 85/11/123/15.

117 Krasznij Mecs (A vörös kard), 1. sz., 1919, augusztus 18. 1,

118 OKJTDÖT 5/1/2159/35–38.

119 Ugyanott 76/3/70/20.

120 Ugyanott, 17/6/384/62.

121 Ugyanott. 17/66/66.

122 Izvesztyija Ogyesszkovo Szovjeta rabocsih gyepulatov, 36. sz.. 1; idézi V. Brovkin: Behind..., id. kiad., 121.

123 S. P. Melgunov: id. mű, 61–77; G, Leggett: id. mű, 199–200; G.

Brovkin: Behind... id. kiad,, 122–125; GARF, a Gyenyikin Bizottság gyűjteménye, 134-es (Harkov), 157-es (Odessza), 194-es és 195-ös

(Kijev) dosszié.

124 Cseka: Matyeriali po gyejatyelnosztyi csreziacsajnoj komisszii (Cseka: iratok a rendkívüli bizottság tevékenységéről). Sajtó alá rendező V. Csernov, Berlin. 1922.

125 Sz. Melgunov adatai: id. mű. 77; a harkovi szociálforradalmárok 1921 májusi forrásai alapján.

126 Lenin: Polnoje szohranyije szocsinyenyij (Összes művei). XLII. kötet.74.

127 Sz. Melgunov: id. mű, 81.

128 V. Danyilov – T. T. Sanyin: Kresztyjanszkoje vossztanyijev Tambovszkoj gubernyuv 1919–1921 (Parasztfelkelés a tambovi területen,1919–1921), Tambov, 1994, 38–40.

129 OKJTDÖT, 17/86/103/4; S. Singleton: The Tambov Revolt. In Slavic Review. 3. sz.. 1966, 498–512; O. Radkey; The Unknown Civil War in Russia. A Study of the Green Movement in the Tambov Region. Stanford, 1976; O. Figes: Peasant Russia. Civil War: London, 1992.

130 V. Danyilov–T. Sanyin: id. mű, 63–64; Radkey: id. mű 122–126.

131 Lenin; Polnoje szobranvije szocsinyenyij (Összes művei), LI. kötet.310.

132 M. Bogdanov: Razgrom zapadno szibirszkovo kulacseszkovo-esze- rovszkovo mjatyezsa (A nyugat-szibériai kulák-eszer lázadás leverése). Tyumeny. 1961.

133 OKJTDÖT, 76/3/208/12.

134 OKJTDÖT, 76/3/166/3.

135 V. Brovkin: Behind..., id. kiad., 392.

136 OKJTDÖT 76/3/167/23.

137 137 P. Avrich: La Tragédie de Cronstadt. Le Seuil, Párizs, 1975, 153-183.

138 OKJTDÖT, 76/3/167.

139 Kronstadt, 1921. Dokumenti (Kronstandt, 1921, Dokumentumok). Moszkva. 1997. 15.

140 G. Leggett: id. mű, 328.

141 S. A. Malszagov: An Island Hell: A Soviet Prison in the Far North. London. 1926. 45–46.

142 Kronstadt. 1921, id. kiad.. 367.

143 V. Brovkin: id. mű, 400.

144 A. Graziosi: At the Roots of Soviet Industrial Relations and Practices. Piatakov's Donbass in 1921. In Cahiers du Monde russe. XXXVI. kötet (1–2), 1995, 95–138,

145 V, Danyilov-T, Sanyin: id. mű, 179–180.

146 Ugyanott, 178–179.

147 Ugyanott. 226–227.

148 GARF. 393/89/182; 393/89/231; 393/89/295.

149 OKJTDÖT. 5/2/244/1.

150 OKJTDÖT, 17/87/164; 76/3/237.

151 V. Danyilov -T. Sanyin: id. mű, 218.

152 OKJTDÖT, 17/87/296/35-36.

153 Pravda, 1921. július 21: M. Heller: Premier avertissement un coup de tonet. L'histoire de l'expulsion des personnalitês culturelles hors de l'Union sovêtique. 1922. (Első figyelmeztetés: egy ostorcsapás. Hogy üldözték el a kulturális személyiségeket a Szovjetunióból 1922-ben). In Cahiers du Monde russe et sovêtique. XX. (2) , 1979. április–június, 131–172.

154 GARF, 1064/1/1/33, idézi Wehner: Golod 1921–22. szamarszkoj gubernij. In Cahiers du Monde russe 1997/1–2, 230.

155 OKJTDÖT, 2/1/26847.

156 M. Heller: id. cikk 141.

157 Ugyanott. 143.

158 Ugyanott. 148-149.

159 Ugyanott. 151.

160 S. Adamets: Catastrvphes démographiques en Russie soviêtique en 1918–1923 (doktori disszertáció, EHESS, 1995. december), 191.

161 A. Beljakov: Junoszty vozsgya (A vezér ifjúsága). Moszkva, 1960, 80–82, idézi M, Heller: id. mű, 134.

162 OKJTDÖT, 2/1/22947/1-4.

163 Russzkaja Pravoszlavnaja cerkov i kommunyisztyicseszkoje goszu- darsztvo. 1917-1941 (Az orosz pravoszláv egyház és a kommunista állam, 1917–1941). Moszkva, 1996. 69.

164 D. Volkogonov: Le Vrai Lénine. Robert Laffont, Párizs. 346.

165 Ugyanott. 346.

166 H. Carrére d'Encausse: Le Malheur russe. Essai sur le meurtre politique. Fayard. Párizs, 1988, 400.

167 Lenin: Polnoje szobranyije szocsinyenyij (Összes művei). LIV. kötet.189.

168 Ugyanott, 198.

169 Ugyanott, 265–266.

170 OKJTDÖT, 76/3/303.

171 Petrográdi folyóiratok címe.

172 OKJTDÖT 2/2/1338.

173 A. Livsin: „Lettre de l'intérieur” á l'époque de la NEP. Les campagnes russes et l'au-torité locale. In Communisme, 42–44. szám (1995), 45–46: V. Izmozik: Voices from the Twenties: private correspondence intercepted by the OGPU. In The Russian Reivew, 55/2. kötet (1996. április), 287–308.

174 N. Werth – G. Moullec: Rapports secrets soviétiques, 1921–1991. La société russe dans les documents confidentiels. Gallimard, Párizs. 1995. 36.

175 Ugyanott, 105.

176 OKJTDÖT, 76/3/307/4–15.

177 Voproszi Isztorii KPSzSz (Az SZKP Történetének Kérdései). 1988/11. szám. 42–43.

178 OKJTDÖT, 76/3/362/1–6.

179 OKJTDÖT, 76/3/306. Egy Mehlisznek írt levelében F. Dzerzsinszkij elismeri, hogy 1924-ben 650 embert végzett ki a szolgálat csak a Szovjet-Orosz Köztársaságban (OKJTDÖT. 76/3/362/7-11).

180 Isztorija szovjetszkovo goszudarsztva i prava (A szovjet állam és jog története). Moszkva, 1968, 2. kötet. 580–590.

181 OKJTDÖT, 76/3/390/3–4.

182 A. Szolzsenyicin: L'Archipel du Goulag. Le Seuil. Párizs, 1975 (Magyarul: A Gulag szigetvilág. Európa, 1993); Salamov: Granyi. 77. szám. 1972, 42–44; A. Melnyik. Szocsina és mások: Matyeriali kisztoriko-geograjicseszkomu atlaszu Szolovkov (Adatok a Szolovki- szigetek történeti-földrajzi atlaszához). In Zvenyja, 1. kötet. Moszkva, 1991, 301–330.

183 A. Bennigsen – C. Lemercier-Quelquejay: Les Musulmans oubliés. L'Islam en Union Soviétique. Maspero, Párizs, 1981, 55–59.

184 Ugyanott, 53–54.

185 M. Wehner: Le soulévement géorgien de 1924 et la réaction des bolcheviks. In Communisme, 42–44. szám, 155–170.

186 Dokumenti o szobityijah v Csecsnye, 1925 (Okiratok a csecsenföldi eseményekről. 1925). In Isztocsnyik, 1995/5., 140–151.

187 A. Graziosi: The Great Soviet Peasant War. id. kiad.. 44.

188 A. Graziosi: id. mű, 44–45.

189 M. Lewin: La paysannerie et le pouvoir soviétique, 1928–1930. Mouton. Párizs. 1968; E. H. Carr – R. V. Davies: Foundations of Planned Economy, Pelican. London, 1974, 1. kötet. 71–112.

190 E. H. Carr - R. V. Davies: id. mű, 610–642.

191 Szovjetszkaja Jusztyicija, 1930/24–25. szám. 2.

192 N. Werth - G. Moullec: id. mű, 355.

193 O. Hlevnyuk: Le Cercle du Kremlin. Staline et le Bureau Politique dans les années

1930: les jeux du pouvoir. Le Seuil. Párizs. 1996, 38 –40.

194 N. A. Ivnyickij: Kollektyivizacija i rasszkulacsivanyije (Kollektivizá- lás és kuláktalanítás). Moszkva. 1994, 32–49.

195 Ugyanott. 49–69.

196 A. Graziosi: id. cikk. 449.

197 M. Fainsod: Smolensk á l'heure de Staline. Párizs, Fayard, 1967, 271–277: R. W. Davies: The Socialiste Offensive. The Collectivisation of Soviet Agriculture. MacMillan, London, 1980, 243–251.

198 V. Danilov – A. Belerowitch: Les Documents de la VCK-OGPU- NKVD sur la campagne soviétique. 1918–1937. In Cahiers du Monde russe XXXV (3). 1994. július-szeptember. 671–676.

199 Ugyanott. 674: A. Graziosi: Collectivisation, révoltes paysannes et politiques gouvernementales a travers les rapports du GPU d'Ukraine de février-mars 1930. In Cahiers du Monde russe. XXXV (3). 1994. 437–632.

200 V. Danilov – A. Berelowitch: id. cikk 674–676.

201 L. Viola: Babi bunti (Parasztasszonyi zavargások). In Russian Review. 45. szám. 1986, 23-42.

202 A. Graziosi: id. Cikk.

203 A. Graziosi: id. cikk. 462: V. P. Popov: Goszudarsztvennij terror v Szovjetszkoj Rossza. 1923–1953 (Az állami terror Szovjet–Oroszországban. 1923–1953). In Otyecsesztvennije Arhivi. 1992/2. szám. 28.

204 N. A. Ivnyickij: id. mű. 106.

205 V. Danilov – A. Berelowitch: id. cikk. 665–666.

206 O. HIevnyuk: id. mű. 37.

207 V. N, Zemszkov: Kulackaja sszilka v 30-ije godi (A kulákok deportálása a 30-as években). In Szociologicseszkije isszledouanyija. 1991/10. szám, 3–20.

208 N. Werth: „Déplacés spéciaux" et „colons de trauail" dans la société stalinienne. In XXe siécle. 54. szám, 1997. április–június, 34–50.

209 N. Ivnyickij: id. mű. 124.

210 N. Werth – G, Moullec: id. mű. 140.

211 V P. Danyilov – S. A. Kraszilnyikov: Szpecpereszelenci v Zapadnof Szibiri. Novoszibírszk, 1993, 1. kötet. 57–58.

212 Ugyanott. 167.

213 V. P. Danyilov–S. A. Kraszilnyikov: id. mű. Novoszibírszk. 1994. 3. kötet. 89–99.

214 V. N. Zemszkov: id. cikk. 4–5.

215 GARF, 9414/1/1943/56–61. idézi N, Werth – G, Moullec: id. mű. 142–145.

216 V. Danyilov – S. A, Kraszilnyikov: id. mű, 2. kötet, 81–83: GARF, 9479/1/7/5–12; N. Werth – G. Moullec: id. mű, 363–374.

217 GARF 9414/1/1943/52.

218 GARF 1235/2/776/83-86.

219 V. R Danyilov – S. A. Kraszilnyikov: id. mű, 3. kötet. 244–245.

220 GARF, 374/28S/4055/1–12.

221 A. Blum: Naître, vivre et mourir en URSS 1917-1991. Plon, Párizs, 1994, 99.

222 Kupferman: Au pays des Sovjets. Le Voyage français en Union Soviétique. 1917–1939. Gallimard. Párizs. 1979. 88.

223 A. Graziosi: Lettres de Kharkov. La famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord á travers les rapports des diplomates italiens, 1932– 1934. In Cahiers du Monde russe et soviétique XXX (1–2). 1989. január–június. 5–106.

224 M. Lewin: La Formation du systéme soviétique. Gallimard, Párizs, 1987, 206–237.

225 GARF, 1235/2/1521/71-78; N, Werth – G, Moullec: id. mű. 152–155.

226 GARF 3316/2/1254/4–7.

227 N. Ivnyickij: id. mű, 192–193.

228 Ugyanott, 198–206.

229 V. Zemszkov: id. cikk 4–5.

230 A. Graziosi: Lettres de Kharkov... id, kiad.. 51.

231 N. Ivnyickij: id. mű. 198–199.

232 Ugyanott, 204.

233 A. Graziosi: Lettres... id. kiad., 59–60.

234 Ugyanott, 79; R. Conquest: Sanglanles moissons. R. Laffont, Párizs, 1995, 267–296.

235 PARF (Az Oroszországi Föderáció Elnöki Levéltára), 45/1/827/7–22.

236 N. Aralovec: Potyeri naszelenyija v 30-je godi (Népesedési vesztesé- gek a 30-as években). In Otyecsesztvennaja Isztorija, 1995/1. szám, 135–145; N. Oszokina: Zsertvi goloda 1933. Szkolko jih? (Az 1933-as éhínség áldozatai. Hányan vannak?). In Uo.. 18–26; V. Caplin: Szta- tyisztyika zsertv sztalinyizma (A sztálinizmus áldozatainak statisztikája). In Voproszi Isztorii. 1989/4. szám, 175–181.

237 S. Merl: Golod 1932–1933 – genocid Ukraincev dlja oszuscsesztvle- nyija polityiki russzifikacii (Az 1932-33-as éhínség – ukránirtás az oroszosítási politika érdekében). In Otyecsesztvennaja Isztorija,1995/1. szám, 49–61.

238 M. Lewin: id. mű, 330–334.

239 O. Hlevnyuk: id. mü, 40–50.

240 Ugyanott, 49.

241 Piszma J. V. Sztalina V. M. Molotovu (J. V. Sztálin levelei V. M. Molotovnak). Moszkva, 1995. 193–194.

242 S. Ikonnyikov: Szozdanyije i gyejatyelnoszty objegyinyonnih organov

CKK-RKI v 1932–1934 (A Központi Ellenőrző Bizottság Munkás- Paraszt Felügyeletének megalakítása és tevékenysége 1932–34-ben). Moszkva, 1971, 212–214.

243 S. Fitzpatrick: Education and Social Mobility in the Soviet Union. 1921–1934.

Cambridge, 1979, 213–217.

244 N. Timasheff: Religion in Soviet Russia. London, 1943, 64.

245 N. Werth: Le Pouvoir soviétique et l'Église orthodoxe de la collec- tivisation á la Constitution de 1936. In Revue d'Études comparatives Est-Ouest, 1993/3–4., 41–49.

246 GARF, 374/28/145/13-16.

247 247 W. C. Fletcher; L'Église clandestine en Union soviétique. A. Moreau kiadása, Párizs. 1971.

248 N. Werth – G. Moullec: id. mű, 291–304.

249 A. I. Dobkin: Lisenci, 1918–1936 (A polgári jogaiktól megfosztottak. 1918–1936). In Zvenyja, 2. kötet, Moszkva, 1992, 600–620.

250 M. Lewin: id. mű, 311–317.

251 GARF, 1235/2/1650/27-34.

252 Ugyanott.

253 GARF, 9479/1/19/7; N. Werth – G. Moullec: id. mű, 43–44.

254 GARF, 9479/1/19/19.

255 V. Danyilov – S. A. Kraszilnyikov: id. mű, 3. kötet, 96–99.

256 OKJTDÖT, 17/120/94/133–136.

257 D. Hlevnyuk: id. mű. 154–156.

258 GARF, 1235/2/2032/15–29.

259 A. Getty – G. T. Rittersporn – V. N. Zemskov: Les victimes de la répression pénale dans l'URSS d'avant-guerre In Revue des Études Slaves. 65 (4). kötet. 1993. 641.

260 A. Graziosi: Lettres... id. kiad.. 77.

261 OKJTDÖT, 17/3/922/56–58.

262 V. Popov: id cikk. 28.

263 Alla Kirilina: L'Assassinat de Kirov. Destin d'un stalinien. 1888–1934. Le Seuil. Párizs, 1995.

264 R. Conquest: La Grandé Terreur R. Laffont, Párizs, 1995, 429–430.

265 O. Hlevnyuk: id. mű, 150–154.

266 Ugyanott 158.

267 Ugyanott, 156–159. Erről a kampányról: A. Getty: The Origins of the Great Purges: the Soviet CP Reconsidered, 1933–1938. UP, Cambridge, 1985; OKJTDÖT 17/120/240.

268 OKJTDÖT. 17/162/17; O, HIevnyuk; id. mű. 154; N. Werth – G.

Moullec: id. mű.

269 V. Popov: id. cikk, 28.

270 N. Werth: Les Procés de Moscou, 1936-1938. Complexe, Brüsszel. 1987. 61,

271 R. Conqu&st: La Grande Terreur. Stock. Párizs. 1968; új kiadása: R, Laffont. 1995.

272 A. Getty: Origins of the Great Purges. the Soviet CP Reconsidered. 1933-

1938.UP. Cambridge, 1985; G, Rittersporn: Sitnplifications staliniennes et complications soviétiques, 1933-1953. EAC, Párizs,1988; Stalinist Terror New Perspectives. Sajtó alá rendezők A. Getty – R. T, Manning, UP, Cambridge, 1993.

273 Sztalinszkoje Politbjuro v 30-je godi (A sztálini politikai bizottság a 30-as években), dokumentumgyűjtemény. O. V. HIevnyuk, A. V. Kvasonkin, L. P, Koseljeva, L. A. Rogovaja összeállítása, Moszkva, 1995; O. V. HIevnyuk – A. V. Koseljeva – I. Howlett – L. A Rogovaja: Les Sources archivistiques des organes dirigeants du PC(b)R. In Communisme 42–44. szám (1995). 15–34.

274 Trud, 1992. június 4.

275 GARH, 9479/1/978/32.

276 Trud, 1992. június 4.

277 O. Hlevnyuk: Le Cercle du Kremlin, id. kiad., 208–210.

278 O. HIevnyuk: id. mű. 212.

279 Reabilitacija. Polityicseszkije processzi 30-50 godov (Rehabilitáció. Aharmincas-ötvenes évek politikai perei), Moszkva. 1991.39; Isztocsnyik, 1995/1. szám. 117-130.

280 Izvesztyija, 1992. június 10.. 2.

281 Sztálin időbeosztása és Kremlben fogadott látogatóinak jegyzéke; Isztoricseszkij Arhiv. 1995/4. szám. 15–73. az 1936–37. évekre vonat- kozóan.

282 Isztocsnyik 1995/1. szám. 117–132; V. R Popov: id. cikk 20–31.

283 J. A. Getty – G. Rittersporn – V. Zemskov: Les victimes de la répression... id. kiad.. 631-663.

284 Ugyanott. 655.

285 V. Zemszkov: Gulag. In Szociologicseszkije isszledovanyija, 1991.6, szám. 1 4 – 15.

286 Lenyingradszkij Martyirolog, 1937–1938 (Leningrádi vértanúság- történet. 1937-1938). Szentpétervár, 1995, a leningrádi kivégzések statisztikájáról: 3–50.

287 OKJTDÖT, 17/120/285/24-37.

288 R. Conquest: id. mű. 918–921.

289 Ugyanott. 886–912.

290 Le repressioni degli anni Trenta nell'Armala rossa. dokumentum- gyűjtemény. Sajtó alá rendezők A. Cristiani és V. Misaleva. Istituto Universitario Orientalística. Nápoly. 1996.

291 Le repressioni.... id. kiad., 20 skk,

292 R. Conques: id. mű. 749–772; V. Chentalinskí [Sentalinszkij]: La Parole ressuscitée. Dans les archives littéraires du KGB. R. Laffont. Párizs. 1993. (A feltámadott szó címen magyarul a Nagyvilág Könyvkiadó fogja megjelentetni.)

293 M. I. Ogyinszov: Na putyi k szvobogye szovesztyi (A lelkiismereti szabadság útján), Moszkva, 1990, 53–54.

294 GARF, 3316/2/1615/116–149.

295 A. Getty – G. Rittersporn – V. Zemskov; id. cikk; N. Werth: Goulag... id. kiad.; A. Nove: Victims of Stalinism: How Many? In J. A. Getty – R. Manning: Stalinist Terror, id. kiad.

296 Lásd Popov: id. cikk. 20–31.

297 V. Zemszkov: Gulag... id. kiad.. 11.

298 O. HIevnyuk: Prinugyityelnij trud v ekonomike SZSZSZR. 1929–1941 (Kényszermunka a SZU gazdaságában). In Szvobodnaja Miszl, 1992/13. szám. 78–92.

299 N. Werth – G. Moullec; id. mű. 345–379.

300 V. Zemszkov; id. cikk 11–15.

301 O. Hlevnyuk: id. cikk. 88–89.

302 J. A. Getty–G. Rittersporn – V. Zemskov: id. cikk. 650–557.

303 Ezek az összesítő adatok főleg az alább közölt cikkekre és művekre alapulnak: Getty – Rittersporn – Zemskov: id. cikk; W. K. Zemszkov: id. cikk; N. Werth; id. cikk; V. P. Popov: id. cikk; O. Hlevnyuk: id. mü in Isztocsnyik. 1995/1. szám, 117–130.; A. Blum: id. mű.

304 K. Sword: Deportation and Exile. Poles in the Soviet Union. 1939–1948. MacMillan. London, 1994. 7.

305 W. K. Zemszkov: Szpecposzelenci, id. kiad.. 5.

306 Z. S. Siemaszko: W sowieckim osaczeniu (Szovjet ostromzár alatt). London. 1991; W. Wielhorskí: Los Polaków w Niewoli Sowieckiej (Lengyelek sorsa szovjet fogságban). London, 1956.

307 K. Sword: id. mű, 15–23.

308 GARF, 9401/1/4475.

309 V. K. Zemszkov; Gulag..., id. kiad.. 19.

310 GARF, 9492/2/125.

311 GARF, 9492/2/42.

312 N. Werth – G. Moullec; id. mű. 229.

313 Isztocsnytk. 1994/3. szám. 107–112.

314 Moszkva vojennaja: Memuari i arhivnije dokumenti (A háborús

Moszkva: Emlékiratok és levéltári dokumentumok). Moszkva. 1995.

315 OKJTDÖT, 17/88/45.

316 N. Bugaj: L. Berija – J. Sztalinu, „Szoglaszno vasemu ukazanyiju” (L.Berija J. Sztálinnak: „Utasítása szerint”), Moszkva. 1995. 27–55; N. Bugaj: 40-ije godi: „Avtonomiju Nyemcev Povolzsja likvigyirovaty” (40-es évek: „Likvidálni a volgaí németek autonómiáját”). In Isztorija

SZSZSZR, 1991/2. .szám, 172–182: S S .Marie; Les Peuples déportés de l'Union soviétique. Complexe, Bruxelles. 1995, 35–36.

317 N. Bugaj: L. Berija..., id, kiad., 65–220; N, Zemskov: id. cikk. 8–17;

Gyeportacii narodov SZSZSZR. 1930-ije–1950-ije godi (A Szovjet- unió népeinek deportálása, 1930-1950), dokumentumgyűjtemény. Sajtó alá rendezők M, Guboglo – A. Kuznyecov, Moszkva, 1992; J.J. Marie: id. mű, 57–128.

318 N. Bugaj: id. mű. 153.

319 J. J. Marié: id. mű. 81–82.

320 Ugyanott, 103.

321 Ugyanott. 66.

322 Ugyanott. 64–65.

323 V. Zemszkov: Gulag..., id. kiad., 9.

324 J. J. Marie: id. mű, 107–108.

325 N. Bugaj: id. mű, 153-156.

326 N. Zemszkov: id. cikk, 9.

327 N. Zemszkov: Kulakckaja..., id. kiad.. 3–26.

328 GARF 9414/1/330/56-62.

329 N. Werth – G. Moullec: id. mű. 379–391; E. Bacon: The Gulag at War Stalins Forced Labour System in the Light of the Archives. London. 1994

330 V. Zemszkov: Gulag..., id. kiad., 14–15.

331 Ez a rész ceruzával aláhúzva; a lap szélén, ceruzával; „Eltöpreng az ember; mire való a rendeltetési helyükre juttatni őket-?”

332 A büntető törvénykönyv 58-as cikkelye vonatkozott minden „ellenfor radalmi bűncselekményre”. Nem kevesebb, mint tizennégy bekezdése volt. A koncentrációs táborok világában úgy hívták a politikaiakat, hogy „58-asok”. Az 58–10. bekezdések „a szovjethatalom megdönté- sére vagy meggyengítésére irányuló propagandára vagy izgatásra” vonatkoztak. „Csoportosan kifejtett propagandáért” – általában ezt a vádat emelték – három év táborfogságtól halálbüntetésig terjedő büntetés járt.

333 Ceruzával aláhúzott rész; a lap szélén ceruzával írt megjegyzés: „Másodszor is el kell ítélni, vagy az OSZ elé kell állítani őket.” (Az OSZ az NKVD különleges bizottsága, egy igazságszolgáltatási rend- szeren kívüli szerv; az a feladata, hogy üldözze az „ellenforradalmi bűncselekményeket”.) 329 N. Werth – G. Moullec: id. mű. 379–391; E. Bacon: The Gulag at War Stalins Forced Labour System in the Light of the Archives. London. 1994.

334 E. Bacon: The Gulag at War. id. kiad.

335 J. Rossi: Szpravocsnyik po Gulagu (Gulag-útmutató). Moszkva, 1991, címszavak: különleges tábor, fegyintézet.

336 GARF, 94l4/l/68/1–6l, idézet: Isztoricseszkij Arhiv, 1994/3. szám, 61–86.

337 GARF, 9414/1/330/56–62.

338 GARF, 9414/1/330/56–62.

339 Ugyanott, 4.

340 Szociologicseszkije isszledovanyija, 1991/7. szám, 4–5.

341 Gyeportacii narodov, id. kiad., 162,

342 E. Zubkova: Obscsesztvo i reformi, 1945-1964 (Társadalom és reformok, 1945–1964), Moszkva, 1993, 16–44.

343 V. F. Zima: Poszlevojennoje obscsesztvo. Presztupnoszty i golod. 1946–1947 (A háború utáni társadalom. Bűnözés és éhínség. 1946–1947). In Otyecsesztvennaja Isztorija, 1995/5., 45–58.

344 V. P. Popov: Golod i goszudarsztvennaja polityika, 1946–1947 (Éhínség és kormánypolitika, 1946–1947). In Otyecsesztvennije

Arhivi. 1992/6, szám, 36–60: N. Werth – G. Moullec: id. mű, l62-l65.

345 V. P. Popov: Goszudarsztvennij terror..., id. kiad., 27.

346 V. Zemszkov: Gulag... id, kiad., 10–11.

347 V. P. Popov: ugyanott, 27.

348 V. Zemszkov: id. cikk, 11.

349 V. R Zima: id. cikk. 45–58; E. Zubkova: id. mű. 63–69.

350 J. J. Marie: id. mű. 124.

351 Ugyanott, 122–126.

352 N. F. Bugaj: L. Berija... id. kiad., 232.

353 Caranov: O likvidacii kulacsesztva v Moldavii letom 1949 (A kuláksági likvidálása Moldáviában, 1949 nyarán). In Otyecsesztvennaja Isztorija, 1996/2. szám. 71–79: J. J. Marie: id. mű, 127–128.

354 Y. Bilinsky: The Second Soviet Republic: the Ukraine after World

War II. New Brunswick, 1960, 132–135.

355 Gyeportacii narodov SZSZSZR, id. kiad, 160.

356 GARF, 9414/1s/1391–1392.

357 M. Craveri – N. Formozov: La résistance au Goulag. Gréves, révoltes. évasions dans les camps de travail soviétiques de 1920 á 1956. In Communisme. 42–44. szám (1995), 197–209.

358 GARF 9414/1s/513/185.

359 GARF 9414/1s/642/60–91; N. Werth: L 'Ensemble concentrationnaire de Norilsk en 1951. In XXe siécle, 47. szám. 1994. július-szeptember, 88–100.

360 M. Craveri – O. HIevnyuk: Krizisz ekonomiki MVD (Az MVD gazdaságának válsága). In Cahiers du Monde russe XXXVI (1-2). kötet, 1995, 179–190.

361 G. Kosztircsenko – S. Redlih: Jevrejszkij Antyifasisztkij Komityet v SZSZSZR (A Zsidó Antifasiszta Bizottság a SZU-ban, dokumentum- gyűjtemény). Moszkva, 1996. G. Kosztircsenko: V plenu u Krasznogo Faraona (A Vörös Fáraó fogságában). Moszkva, 1994; A. Knight: Beria. Aubier, Párizs, 1994; J.–J. Marie: Les Derniers Complots de Staline. L'affaire des Blouses Blanches. Complexe. Brüsszel. 1993.

362 G. Kosztircsenko: V plenu..., id. kiad., 45–47.

363 Izvesztyija KPSzSz, 12., 1989, 37.

364 G. Kosztircsenko – S. Redlih: id. mű, 326–384.

365 J.-J. Marie: id. mű, 60–61.

366 G. Kosztircsenko: Plenu..., id. kiad., 136–137.

367 V. I. Gyemidov – V. A. Kutuzov: Lenyingradszkojegyelo (A lenin- grádi ügy). Leningrád. 1990, 38–90.

368 Ugyanott. 139–151; J. J. Marie: id. mű, 77–99.

369 J. J. Marie: id. mű, 90–91.

370 A. Knight: id. mű, 239–247.

371 P. és A. Soudoplatov [Szudoplatov]: Missiom spéciales. Le Seuil. Párizs, 1994, 385–434; G. Kosztircsenko: V plenu .... id. kiad., 289– 314.

372Nyeprauednij szud. Sztyenogramma szugyebnovo processza nad cslenami Jevrejszkovo Antyifasisztkovo Komityeta (Jogtalan ítélet. A Zsidó Antifasiszta Bizottság tagjai elleni büntetőper gyorsírásos jegyzőkönyve). Sajtó alá rendezte V. P. Naumov. Moszkva, 1994.

373 J. J. Marie: id. mű, 159; P. és A. Szudoplatov: id. mű, 424–426.

374 I. Rapoport: Souvenirs duprocés des Blouses Blanches. Alinéa, Párizs, 1989,140–141.

375 Isztocsnyik, 1994/1. szám, 106–111; Izvesztyija CK, 1991/1. szám. 139–214. 1991/2. szám, 141–208.

376 A. Knight: id. mű.

377 A. Knight: id. mű, 276.

378 M. Craveri – N. Formozov: La résistance au Goulag. In Communisme. 42–44. szám (1995). 197-209.

379 V. N. Zemszkov: Masszovoje oszvobozsgyenyije szpecposzelencev i sszilnih (A különleges telepesek és száműzöttek tömeges szabadonbo- csátása). In Szociologi-cseszkije isszledovanyija, 1991/1. szám, 5–26.

380 J.-J. Marie: id. mű, 120 skk.

381 V. N. Zemszkov: Gulag.... id. kiad., 14.

382 N. Werth – G. Moullec: id. mű, 501–503.

383 L. Alekszejeva: Soviet Dissent, Contemporary Movements for National. Religious and Human Rights. Wesleyan UP. 1985. Ez a legteljesebb összefoglaló a másképtgondolkodó mozgalmakról, ebből idéztük az itt hamarjában felsorolt adatokat.

A MÁSODIK RÉSZ JEGYZETEI, HIVATKOZÁSAI

„VILÁGFORRADALOM, POLGÁRHÁBORÚ ÉS RÉMURALOM”

1 A Die Rote Fahne (Vörös Lobogó) című lapban megjelent utolsó cikké- ben Liebknecht szabad folyást engedett árulkodó forradalmi líraisá- gának: „A közelgő gazdasági összeomlás morajlásában, mint végítéleti harsonák szavára, fölserken a proletárok még szendergő hada, és föltámad a meggyilkolt harcosok teteme...”

2 Arthur Koestler ebben látja a magyar kommün egyik fő okát, mert az „a nyugati politika közvetlen következménye volt, hiszen a nagy demok- ráciák hátat fordítottak liberális szövetségeseiknek”. Lásd: La Corde

raide. Robert Laffont, „Bouquins”, 1994. (Magyarul: Nyílvessző a végtelenbe. Osiris Kiadó. 1998.)

3 Lenin: Werke. Berlin, 1961, 29. kötet, 377.

4 Arthur Koestler: id. mü, 79.

5 Ugyanott.

6 Miklós Molnár: De Béla Kun á János Kádár. Soixante-dix ans de communisme hongrois. Presses de la FNSP, 1987; Árpád Szélpál: Les 133 jours de Béla Kun. Fayard. Párizs. 1959.

7 Jan Valtin: Sans patrie ni frontiéres Self, 1947 [Out of the Night. New York, Alliance Book Corp., 1940 körül]; lásd még Erik Wollenberg: Der Apparat. Stalins Fünfte Kolonne. Bonn, 1946.

8 Henry de Chambon idézi: La République d'Estonie. Revue Parlemen- taire, 1936.

9 A. Neuberg: L'Insurrection armée. SFIC, 1931: utánnyomás: Maspero, 1970.

10 Joseph Berger: Le Naufrage d'une génération. Denoël, „Les lettres nouvelles”, 1974.

11 Victor Serge: Mémoires d'un révolutionnaire, 1901-1941. Le Seuil, Párizs, 1978; Arkadi Vaksberg: Hotel Lux. Fayard, Párizs, 1993.

12 Margarete Buber–Neumann: La Revolution mondiale. Casterman, Tournai–Párizs, 1971, 17, fejezet, „A kantoni felkelés”.

13 Chao-luy: La Commune de Canton. Moszkva, 1929.

14 Lásd még erről Jan Valtin emlékezéseit: id. mű: D. Wapler, 1947, új (javított) kiadás: Babel, 1996; különösen a 17. fejezetet.

15 Joszif Unschlicht tábornok a tallinni felkelést elemzi benne, Hans Kippenberger a hamburgit, Vaszilij Bljuher tábornok és Ho Si Minh a kantonit és sanghajit; Ho Si Minh a parasztfelkelések kérdésével is foglalkozott, Tuhacsevszkij marsall pedig katonai elméleti ismereteket foglalt össze két fejezetben.

16 Roger Faligot – Rémi Kauffer: Kang Sheng et les services secrets chinois. Robert Laffont, Párizs, 1987.

17 Lásd Le Contrat social 4. .szám, 1966. július–augusztus, 253.

18 Roger Faligot – Rémi Kauffer: Histoire mondiale du renseignement, 1. kötet. 1870–1939. Robert Laffont, Párizs, 1993.

19 Un crime soviétique devant la cour d'assises de la Seine (5-14 décembre 1938). L'Enlévement du général Miller par le général Skob- line. Le Procés de la Plevitzkaia. Plaidoirie de Me. Maurice Ribet. Imprimerie du Palais, Párizs, 1939; Marina Grey; Le général meurt á minuit. Plon, Párizs, 1981; Marina Gorboff: La Russie fantôme. L'émigration russe de 1920 á 1950. L'Âge d'homme, 1995; Pavel és Anatolij Szudoplatov: id. mű.

20 Lenin: Oeuvres complétes XVI. kötet, 227–228.

21 Aino Kuusinen: Quand Dieu renverse son ange… Julliard. Párizs. 1974.

22 Léonard Shapiro: Les Bolcheviks et l'opposition. Origines de l'abso- lutisme communiste; premier stade (1917-1922). Les İles d'or, 1958; Pierre Broué: Le Parti bolchevique. Editions de Minuit. Párizs, 1977.

23 Boukharine en 1928. In Le Contrat social, 1. szám, 1964. január- február.

24 Lásd: Ante Ciliga: Dix ans au pays du mensonge déconcertant. Champ libre. Párizs. 1977; Philippe Bourrinet: Ante Ciliga. 1898-1992. Nazio- nalismo e comunismo m Jugoslavia. Graphos, Genova, 1996.

25 Ante Ciliga: Au pays du grand mensonge Gallimard. 1938. 167.

26 Ante Ciliga: ugyanott, l68.

27 José Bullejos: La Comintern en Espana. Mexikőváros, 1972, 206.

28 Guillaume Bourgeois: Comment Staline dirigeait le PC. In Le Nouvel Observateur. 1993. augusztus 5-11.; Arkadi Vaksberg: id. mű, 62–64; Annie Kriegel – Stéphane Courtois: Eugen Fried. Le grand secret du PCF. Le Seuil, Párizs, 1997, 13. fejezet.

29 Elsa Poretski: Les Nôtres. Vie et mort d'un agent soviétique. Denoël, Párizs, „Lettres Nouvelles”, 1969, új kiadás; 1995.

30 Arkadi Vaksberg idézi; id. mű, 32. 1927 novemberében, az orosz ellenzékhez irt levelében Boris Souvarine próbálta meg fölhívni a figyelmet erre a jelenségre és következményeire. Lásd: Boris Souvarine: Á contre-courant. Écrits 1925-1939. Denoël. Párizs. 1984, 138–147.

31 Annie Kriegel – Stéphane Courtois: Eugen Fried. Le grand secret du PCF. id. kiad.. 293.

32 Arkadi Vaksberg idézi: id. mű. 46-47.

33 Alla Kirilina: L'Assassinat de Kirov. Destin d'un stalinien, 1888-1934. Le Seuil. Párizs, 1995.

34 Nők és gyerekek is; lásd: Joseph Berger: Le Naufrage d'unegénération, id, kiad.. 103–105.

35 Cahiers Léon Trotski, 53. szám, 1994, április.

36 Le Contrat social, 6. szám, 1965. november–december.

37 Alfred Burmeister: Dissolution and Aftermath of the Comintern. Experiences and Observations, 1937–1947. New York, 1995, 4–8, Branko Lazics idézi.

38 Mihail Pantyelejev: La Terreur stalinienne au Komintern en 1937–1938: Les chiffres et les causes. In Communisme, 40–41. szám, 1995.

39 François Fejtő (Fejtő Ferenc): Comment Staline liquida Béla Kun. In Francé Observateur, 1959. április 9. Fejtő Arvo Tuominen emlék- irataira támaszkodik, amelyek Helsinkiben jelentek meg ezen a címen: Les Cloches du Kremlin.

40 Mihail Pantyelejev: id. mű, 48.

41 Internationale Presse Korrespondenz, 15. szám, 1938. március 12.

42 In den Fangen des NKVD. Deutsche Opfer des stalinistischen Terrors in der UdSSR. Dietz Verlag, Berlin, 1991.

43 Margarete Buber–Neumann; Prisonniére de Staline et d'Hitler. 1. Déportée en Sibérie, 2. Déportée á Ravensbrück. Le Seuil. Párizs, 1986, 1988.

44 Mario Kessler: Der Stalinische Terror gegen jüdische Kommunisten. In Kommunisten verfolgen Kommunisten. Stalinischer Terror und „Säuberungen" in den kommunistischen Parteien Europas seit den dreissiger Jahren. Akademie Verlag, Berlin, 1993, 87–102. Birobidzsan történetéről lásd Henri Slovés: L'État juif de l'Union Soviétique. Les Presses d'aujourd'hui, 1982.

45 Ubavka Vujosevic és Vera Mujbegovic: Die Jugoslawischen Kommu- nisten in den stalinistischen „Säuberungen" 1929 bis 1949. In Hermann Weber und Dietrich Staritz; Kommunisten verfolgen Kommunis- ten. id. kiad., 157–173.

46 A Reiss-ügyről a felesége, Élisabeth Poretski emlékiratait olvashatjuk: Les Nôtres DenoëI, Párizs, 1969; továbbá Peter Huber és Daniel Kunzi: L'Assassinat d'Ignaz Reiss. In Communisme, 26–21. szám, 1990.

47 Jan van Heijenoort: De Prinkipo á Coyoacan. Sept ans auprés de L. Trotski. Les Lettres Nouvelles – Maunce Nadeau, 1978, 172.

48 Ezt a feltételezést Piene Broné is alátámasztja könyvében: Léon Sedor, fils de Trotski. Victime de Staline. Les Éditions onvrieres, 1993.

49 Pavel Szudoplatov: Missions spéciales. Seuil, Párizs, 1994, 115–116.

50 Ugyanott, 127 skk.

51 Ugyanott, 99-100.

52 Lev Trockij: Oeuvres complétes. XXIV. kötet. Institut Léon–Trotski, Párizs, 1987. 79–82.

53 Lev Trockij: L'attentat du 24 mai et le Parti Communiste Mexicain, le Komintern et le GPU. In id. mű, XXIV. kötet, 310–361.

54 Az akció „fölépítéséről" lásd: Pavel Szudoplatov: id. mű. 4. fejezet, 97–120.

55 Julián Gorkin és Sánchez Salazar tábornok: Ainsi fut assassiné Trotsky. Self, 1948.

56 René Dazy: Fusillez ces chiens enragés!... Le génocide des trotskistes Olivier Orban, 1981, 248.

57 Egy újabb könyv (Pierre Broué – Roger Vacheron: Meurtres au maquis. Grasset. Párizs, 1997) azt a feltevést kockáztatja meg, hogy főleg Demaziére önkéntelen „elszakadása” okozta volna elvtársai kivégzését; egyébként föl is menti a francia kommunista vezetőket ezeknek a gyilkosságoknak a vádja alól.

58 René Dazy: id. mü, 238–244.

59 Les trotskistes de Buchenwald. In Critique communiste, 25. szám, 1978. november,

60 René Dazy: id. mű, 266-274.

61 Panagiotis Noutsos: „Säuberungen” innerhalb der griechischer KP (1931 bis 1956)”. In Kommunisten verfolgen Kommunisten, id. kiad., 487–494.

62 1939. május 10-i levél. Les Cahiers Léon Trotski. 46. szám, 1991. július.

63 Action, június 19-25.

64 Aino Kuusinen: Quand Dieu renverse son Ange..., id. kiad., 1974, 91–96.

65 Les Cloches du Kremlin. 216. B. Lazitch idézi: Le Martyrologe du Komintern. In Le Contrat social, 6. szám, 1965. november–december.

66 Armand Maloumian: Les Fils du Goulag. Presses de la Cité, 1976.

67 Vaszilij Grosszman: Vie et destin. Julliard-L'Áge d'homme. Párizs, 1983. 374.

68 Romolo Caccavale: Comunisti italiani in Unione Sovietica. Proscritti da Mussolini, soppressi da Stalin. Mursia, Milano, 1995. 360.

69 Charles Jacquier: L'Affaire Francesco Ghezzi; la vie et la mort d'un anarcho-syndicaliste italien en URSS. In La Nouvelle Alternative. 34. szám, 1994 június. Lásd még Emilio Guarnaschelli: Une petite pierre. L'exil, la déportation et la mort d'un ouvrier communiste italien en URSS. 1933–1939. Maspero. Párizs. 1979; Étienne Manac'h, Emilio. Plon, Párizs, 1990.

70 Hans Schafranek; Zwischen NKWD und Gestapo. Die Auslieferung deutscher und österreichischer Antifaschisten aus der Sowjetunion an Nazideutschland 1937–1941. ISP–Vedag, Frankfurt-am-Main, 1990.

71 Les Syndicats de l'Union soviétique. Editions du Secours Ouvrier Inter- national. 1935.

72 Hans Schafranek: id. mű.

73 Karlo Stajner: 7000 jours en Sibérie. Gallimard, Párizs, 1983.

74 Wolfgang Leonhard: Un enfant perdu de la Révolution. France Empire, 1983.

75 Bozsidar Maszlarics: Moszkva-Madrid-Moszkva. Zágráb, 1952, 103; B. Lazics idézi.

76 Gustav Herling; Un monde á part. Denoël, Párizs, 1985.

77 Sylvestre Mora [Kazimierz Zamorski] és Pierre Zwierniak; La Justice soviétique. Magi-Spinetti. Róma, 1945, l6l–l62.

78 IsraelJoshua Singer: Camarade Nachman. Stock. 1985.

79 Jules Margoline: La Condition inhumaine. Calmann-Lévy, Párizs. 1949. 42–43.

80 Jules Margoline: id. mű. 149–150.

81 Jewish Daily Forward. 1946. június 30., július 7.

82 Georges Coudry: Les Camps soviétiques en Francé. Les „Russes” livrés á Staline en 1945. Albin Michel, Párizs, 1997.

83 Masses. 9–10, szám, 1947 június–július: „Menedékjogot követelünk a szovjet emigránsoknak.”

84 Nicholas Bethell: Le Dernier Secret. 1945: Comment les alliés livré- rent deux millions de Russes á Staline. Le Seuil, Párizs, 1975; Nikolai Tolstoy: Les Victimes de Yalta. France-Empire, Párizs, 1980.

85 Vladimír Dedijer: Tito. Belgrád. 1953: B. Lazics idézi.

86 Milovan Gyilasz: Une guerre dans la guerre. Yougoslavie 1941–1945. R. Laffont. Párizs, 1980, 162.

87 Paul Garde: Vie et mort de la Yougoslavie. Fayard, Párizs, 1992.

88 Milovan Gyilasz: id. mű, 443–444.

89 Dobritsa Tchossitch [Dobrica Csosics] nagy regénye. Le Temps du Mai (L'Âge d'Homme, 1990. két kötet) jól érzékelteti a jugoszláv bonyo- dalmak rendkívüli szövevényességét.

90 Milovan Gyilasz; id. mű, 558.

91 Christophe Chiclet: Les Communistes grecs dans la guerre. Histoire du Parti communiste de Gréce de 1941 á 1949. Párizs. 1987.

92 Az ELASZ azzal vádolta – alaptalanul – az EDESZ-t, hogy fegyverszü- netet írt alá a németekkel.

93 Evan Averoff-Tossizza idézi: Le feu et la hache. Gréce 1946-1949. Éditions de Breteuil, Párizs, 1973. A jelek szerint a szerző igen jól ismeri ezt a diákot, aki ügyvéd lett az athéni bíróságon.

94 Áprilisban tizenhatezer partizán harcolt a demokratikus hadseregben.

95 Iréne Lagani: Les Communistes des Balkans et la guerre civile grecque. In Communisme 9. szám, 1986.

96 Nikos Marantzidis: La deuxieme mort de Nikos Zachariadis:l'ilinéraire d'un chef communiste. In Communisme, 29–31. szám. 1992.

97 Philippe Buton: L'entretien entre Maurice Thorez et Joseph Staline du 19 novembre 1944. Méthydologie et historiographie de la stratégie communiste á la Liberation. In Communisme, 45–46. szám, 1996.

98 Torgrim Titlestad: I Stalins Skygge. Kampen om NKP 1945-1949. Fagbokforlaget. Bergen, 1997.

99 Federigo Argentieri: Quando il PCI condanno a moríe Nagy. In Micro- Mega. 1992/4.

100 Az Állambiztonsági Főigazgatóság statisztikája, amelyet Miguel Maura volt belügyminiszter terjesztett a parlament elé 1934 őszén. Lásd még: Joaquín Maurín: Le Communisme en Espagne. New York, 1964; továbbá az erőviszonyokról: Gerald Brenan: Le Labyrinthe espagnol. Origines sociales et politiques de la guerre civile.

Champ libre, 1984.

101 Léon Blum kelletlenül csatlakozott hozzá, és csak azért tette, mert kettős nyomás nehezedett rá: Anglia és a hazai radikálisok; ez utóbbiak sehogy sem akartak háborút kockáztatni Németországgal. Blum már- már lemondott, de lebeszélte róla a spanyol követ, a szocialista Fer- nando de los Ríos.

102 M. Ercoli: Particularités de la révolution espagnole. Bureau d'éditions. Párizs, 1936.

103 Dolores Ibarruri: Pour la victoire. Articles et discours. 1936-1938. ESI, 1938.

104 Jef Last: Lettres d'Espagne. Gallimard, Párizs, 1939.

105 Antonio Elorza: Le Front populaire espagnol á travers les archives du Komintern. In Une histoire en révolution? Du bon usage des archives. de Moscou et d'ailleurs. Éditions universítaires de Díjon, Díjon, 1996.

106 A fia (történész) kijelentette a katalán televízióban: „A Spanyolországba kihelyezett katonák, tábornokok, tanácsadók, pilóták nagy része NKVD-ügynök volt.” Lásd még Llibert Ferri és Dolorés Genovés filmjét: Opération Nikolai, 1992.

107 Pavel Szudoplatov ezt a figyelemre méltó megjegyzést írja le az emlékezéseiben: „Spanyolország volt valahogy a mi »kisdedóvónk«, ott alakultak ki a mi jövendő kémakcióink.” (Missions spéciales. Le Seuil, Párizs, 1994. 59.)

108 Patrik von Zur Mühlen: Spanien war ihre Hoffnung. Die deutsche Linke im spanischen Bürgerkrieg, 1936 bis 1939. Verlag Neue Gesellschaft. Bonn, 1983.

109 Julián Gorkin: Les Communistes contre la révolution espagnole. Belfond, Párizs. 1978. 18–19. 81–82.

110 Antonio Elorza: id. cikk.

111 Lásd különösen a L'Humanité 1937. január 24-i számát.

112 Antonio Elorza: id. cikk. 266.

113 Julián Gorkin: id. mű, 117.

114 Lásd Llibert Ferri és Dolorés Genovés filmjét: Opération Nikolai.

115 Julián Gorkin idézi: id. mű. 208.

116 Los antros del terror stalinista. Julián Gorkin idézi id. művében ezt a füzetecskét, a POUM illegális kiadványát.

117 Julián Gorkin: id. mű, 205.

118 Katía Landau: Le stalinisme, bourreau de la révolution espagnole. Cerbonnet [Spartacus], Párizs, 1938, 8.

119 Burnett Bolloten: La révolution espagnole. La gauche et la lutte pour le pouvoir Ruedo Ibérico. 1977. 506.

120 Les anarchistes espagnols et le pouvoir, 1869-1969. Le Seuil. Párizs, 1969. Lorenzo azt is megjegyzi, hogy a fronton is százával öldösték le az anarchistákat.

121 Pierre Broué: id. mű, 178.

122 Katia Landau: id. mű. Hubert von Ranke olyan aktivistákkal találta szemben

magát, akiknek vitathatatlan volt az őszintesége; kétségei támadtak, és úgy döntött, hogy szakít a Servicio Alfredo Hertzcel; Franciaországba menekült, illegalitásba vonult, hogy egykori társai rá ne találjanak, és részt vett az ellenállásban.

123 Indalecio Prieto: Comment et pourquoi je suis sorti du ministére de la Défense?. Párizs, 1939. Ramón Rufat ezt jegyzi meg a SIM-ről Espi- ons de la République című könyvében (Allia. 1990): ,.Az eredeti el- képzeléssel, rendeltetésével ellentétben semmi köze sem volt a felkelő zónában elvégzendő feladatokhoz. Valójában a köztársasági zóna, a hátország állambiztonságával és kémelhárításával volt megbízva.”

124 Julián Gorkin; id. mű. 170.

125 Peter Huber: Die Ermordung des Ignaz Reiss in der Schweiz (1937) und die Verhaftung dissidenter Schweizer Spanienkämpfer durch den Geheimapparat der Komintern. In Kommunisten. Akademie Verlag, Berlin, 1993, 68–86.

126 Karl Bräuning levele: Patrik von Zur Mühlen: id. mű.

127 La terreur communiste en Espagne. In La Revolution proletaríenne. 263. szám, 1938, január 25. 128 Február 8-án Marcel Cachin beszámol a L'Humanitében Buharin és vádlottársai perének kezdetéről: „És ha bebizonyosodik a bűntett, ha bevallják, akkor senki se csodálkozzék a bírák keménységén! Inkább arra gondoljunk, hogy utánozzuk a szovjet bírók éberségét a szabotő-rök és hazaárulók ellen. Spanyol barátaink jól értik, hogy mit akarunk mondani.”

128 Február 8-án Marcel Cachin beszámol a L'Humanitében Buharin és vádlottársai perének kezdetéről: „És ha bebizonyosodik a bűntett, ha bevallják, akkor senki se csodálkozzék a bírák keménységén! Inkább arra gondoljunk, hogy utánozzuk a szovjet bírók éberségét a szabotőrök és hazaárulók ellen. Spanyol barátaink jól értik, hogy mit akarunk mondani.”

129 Jef Last ezt irta 1938 februárjában: „A kommunista párt helyzete volt a legerősebb a nemzetközi brigádokban, igencsak minden tiszt és politikai biztos kommunista volt": lásd id. mű. 39. A történészek újabb kutatásai megerősítik ezt a véleményt.

130 Peter Huber: id. cikk

131 El Campesino: Jusqu’ á la mort. Mémoires. Albin Michel. Párizs. 1978.

132 Gustav Regler: Le Glaive et le Fourreau. Plon. Párizs. 1960.

133 OKJTDÖT, 545/6/1034: R. Skoutelsky idézi a feljegyzést: André Marty et les Brigades Internationales. In Cahiers d'histoire. 1997/2. negyedév.

134 Ute Bönnen – Gerald Endres: Internationale Brigaden. Freiwilligei im spanischen Bürgerkrieg. SDR/Arte. 1996.

135 Julián Gorkin: id. mű. 82.

136 La Revolution proletaríenne. 1937. október 25.

137 Rolf Reventlow: Spanien in diesem Jahrhundert. Europa–Verlag, Bécs–München, 1969.

138 Pierre Broué: id. mű, 180, 185: Julián Gorkin: id. mű, 175.

139 Général „EI Campesino” [V. González]: La vie et la mort en URSS (1939–1949). Les Îles d'or, 1950.

140 David W. Pike azt írja, hogy összesen körülbelül 6000 spanyol került aSzovjetunióba, közöttük 2000 gyerek és 102 tanító. Lásd Les répub- licains espagnols incarcérés en URSS dans les années quarante. In Matériaux pour l'histoire de nolre temps. 1985, 4–5.

141 El Campesino szerint Líster részegen öt kislányt megerőszakolt.

142 Jesús Hernández: La Grandé Trahison. Fasquelle. Párizs, 1953.

143 Julián Gorkin: id. mű, 192: René Dazy: id. mű. 247–249: lásd még: 1944. Les dossiers noirs d'une certaine résistance... Trajectoire du fascisme rouge. Éditions du CES, Perpignan, 1984, Ez a könyv arról szól, hogyan likvidálták a spanyol nemzetí egység kommunistái a Franciaországba menekült spanyol antifasisztákat.

144 Pierre Marion: Mission impossible. Calmann-Lévy, Párizs, 1991

145 Paul Quinn, a Boston Globe munkatársa közölte a szöveg részleteit, a teljes szöveg a Les Nouvelles de Moscou 25. számában (1992. június23-án) jelent meg franciául.

146 Bernard Violet: Carlos. Le Seuil. Párizs. 1996.

147 John Barron: KGB. Editions Elsevir Séquoia. Brüsszel, 1975, Robert Conquest előszavával.

148 Kim Hyuon-hee: Dans la fosse aux tigres. Les Presses de la Cité.

Párizs. 1994.

A HARMADIK RÉSZ JEGYZETEI, HIVATKOZÁSAI

„A MÁSIK EURÓPA, A KOMMUNIZMUS ÁLDOZATA”

1 N. Pietrow idézi: L'opération polonaise du NKVD. In Karta, 1993/11. szám. 27.

2 Lásd K. Popinski – A. Kokurin – A. Gurjanov: Routes de la mort. L'évacuation des prisons soviétiques des „confms” de l'Est de la Ile République en juin et juillet 1941. Varsó, 1995, 96 skk.

3 Lengyel állampolgárokról van szó, akik német származásúnak, ennél- fogva a német nemzethez tartozónak vallották magukat.

4 „Elnémetesedett”; így hívják a Harmadik Birodalom bekebelezte te- rületeknek azokat a lengyeljeit, akik – kényszer hatására – úgy vétették nyilvántartásba magukat, hogy „a német kultúrához közel állók”, és azokat, akik a Wehrmachtban teljesítettek szolgálatot.

5 MSW Központi Levéltár. 17/IX/36 jelzet. II. kötet.

6 Különböző föltevések láttak napvilágot erről, egyebek között ezek is: állítólag Boleslaw Bierut – 1948 után Gomulka utóda – helyezkedett szembe ügyesen Moszkva utasításaival, vagy ellenkezőleg, Sztálin nem járult hozzá Varsó javaslataihoz. Egyik föltevés sem támaszkodik írásos bizonyítékokra.

7 Wlodimierz Lechowicz a katonai kémelhárítás polgári alkalmazottja és a GRU munkatársa volt a háború előtt. A német megszállás alatt a lon- doni lengyel kormányban dolgozott, de a KP kémelhárító hálózatának is tagja volt. Marian Spychalski volt a főnöke.

8 Az MSW Központi Levéltára, 17/IX/268 jelzet, VII. kötet.

9 Mint föntebb említettem, a KGB-nek már 1956 óta működött kirendelt- sége Lengyelországban. 1986 után Bulgáríában. Csehszlovákiában és Magyarországon rendezkedett be a Stasi, de kisebb volt a személyi állománya, mint Lengyelországban.

10 Lásd Tamás Stark [Stark Tamás]: Hungarian prisoners in the Soviet Union (1941-1955). In 1945: Consequences and Sequels of the Second World War (Bulletin du Comité International d'Hístoire de la Deu- xiéme Guerre Mondiale). HTP Párizs, 1995/27–28. szám. 203–213.

11 Lásd Frédy Foscolo: Épuration: passé et présent. In La Nouvelle Alter- native (Poids et enjeux des épurations), Párizs, 1991/21. szám, 8–9.

12 Tzvetan Todorov: Au nom du peuple. L'Aube, La Tour–d'Aígues. 1992. 52–53.

13 Les hommes qui ont porté Ceausescu au pouvoir. In Sources- Travaux historiques. Párizs, 1990/20. szám.

14 Francois Fejtő [Fejtő Ferenc]: Histoire des démocraties populaires. Le Seuil, Párizs. 1979, I. kötet, 99.

15 Miklós Molnár [Molnár Miklós]: De Béla Kun á Janos Kadar. Soixante-dix ans de communisme hongrois Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques.

Institut Universítaire des Hautes Études Internationales. Párizs, 1987. 164.

16 Klement Gottwald: Vybrané spisyi (Válogatott írások). SNPL. Prága. 1954. I. kötet, 139.

17 L. Sochor: Peut-on parler de la „société civile” dans les pays du bloc soviétique? In Communisme. Párizs, 1985/8, szám. 84.

18 „Ich habe den Tod verdient.” Schauprocesse und politische Verfolgung in Mittel und Osteuropa, 1945–1956. In Archiv 1991. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Arbeitsbewegung, 7., szerk. Wolfgang Maderthaner, Hans Schafranek, Berthold Unfried, Bécs, 1991.

19 Az összes elemi [általános] iskolának 65%-át, a fiúközépiskoláknak 50%-át, a tanítónőképzők és lánygimnáziumok 78%-át tették ki.

20 Frantisek Miklosko: Nebudete ich moct’ rozvrátit' (Nem lesz hatal- matok elpusztítani őket). Archa, Pozsony, 1991, 272–273.

21 Catheríne Durandin: Histoire des Roumains. Fayard. Párizs. 1995. 72–73.

22 Les Bulgares parlent au monde. A Commission d'aíde aux antifascistes de Bulgarie [Segélybizottság a bulgáriai antifasísztákért] kiadása. Párizs. 1949. március. 42,

23 Paul Barton és Albert Weil könyvében található meg ezeknek a törvé- nyeknek, a táborok rendszerének és az eljárásoknak igen részletes elemzése: Salarial et contrainte en Tchécoslovaquie. Librairie Marcel Riviére & Cie. Párizs. 1956.

24 Pitesti, laboratoire concentrationnaire (1949-1952). François Furet előszavával. Míchalon, Párizs, 1996, 152.

25 Piteşti: id. mű. 55.

26 Tzvetan Todorov: Au nom.... id. kiad., 38.

27 Magyarország szovjet tanácsadók támogatta kérésére tartóztatták le

Noel Fieldet Prágában. Ténylegesen soha sem fogták perbe ezt az amerikait, és ki is szabadult 1954 októberében a feleségével, Hertával (őt is Csehszlovákiában tartóztatták le, és adták ki Budapestnek 1949. augusztus 28-án), és fivérével Hermannal együtt (akit 1949 augusztusában tartóztattak le a csehszlovák és lengyel állambiztonsági szervek együttműködésével).

28 AUV KSC, Barnabitky Bizottság, T. Baláz levele in Karel Kaplan: Zpráva o zavrazdeni generálního tajemníka (Jelentés a főtitkár meg- gyilkolásáról). Mladá Fronta. Prága. 1992, 68.

29 La période de l'armement et réarmement. In Soudobé dejiny. 1994/4–5. szám.

30 Kaplan: id. mü.

31 M. Molnár [Molnár Miklós]: De Béla Kun á János Kádár... id. kiad..187.

32 Kaplan: id. mü. 256.

33 Lásd: Mikhaïl Agourski: La bataille au sein de la Sécurité d'État. in Le Monde. 1983 október 2–3.

34 Kaplan: id. mü. 141.

35 Lásd Leonyid Gibianszkij orosz történész műveit ennek az osztálynak a

tevékenységéről és a szovjet tömb kialakulásáról; például: Holodnaja vojna (Hidegháború; új megközelítések, új dokumentumok). Otvet, Moszkva, 1995. Ez a történész nem csak orosz, hanem lengyel, jugoszláv és cseh levéltárakat is tanulmányozott.

36 Dieter Staritz: Geschichte der DDR. Suhrkamp. Majna-Frankfurt. 1996.

37 Különösen a budapesti 1956-os magyar forradalom Történeti Intézeté- ben dolgozó kutatók (Békés Csaba. Rainer M. János és Germuska Pál) közzétett összefoglalójára támaszkodunk: Soudobé dejiny (Jelenkori Történet), Prága, 1997/4. szám.

38 Csehszlovákia 1968-as megszállásának első évfordulójáról lásd: Srpen 69 (69 augusztusa). Dokumentumgyűjtemény Oldrich Tuma szerkesz- tésében, USD-Maxdorf. Prága, 1996, 344.

39 Raina és Alfred Foscolo; Prisonniers á Sojia. In La Nouvelle Alternative. 47, szám. Párizs. 1997. szeptember

40 Liberté sans paroles. In Le Monde-Liber. 6. szám. 1990. december 6.

41 Maria Ferretti: La memoria mutilata. La Russia ricorda (A csonka emlékezet, Oroszország emlékezik). Corbaccio. Milano. 1993.

42 La Nouvelle Alternatiue. 46. szám, Párizs, 1997, június.

43 Dziennik Uslatv Rzeczypospolitej Polskiej (A Lengyel Köztársaság Hivatalos Lapja). 45. szám. Varsó, 1991. május 29.

A NEGYEDIK RÉSZ JEGYZETEI, HIVATKOZÁSAI

A MÁSIK EURÓPA, A KOMMUNIZMUS ÁLDOZATA

„ÁZSIAI KOMMUNIZMUS”

1 Beszámoló 1949. március 5-én, a Kínai Kommunista Párt VII. kong- resszusán megválasztott központi bizottság második plenáris ülésén, in Válogatott művek (IV. kötet), Peking, Idegennyelvű Könyvkiadó (a Kis Vörös Könyv is közli ezt az idézetet „Az osztályok és az osztályharc” című fejezetben). A kulturális forradalom alatt gyakran ennek az idézetnek a hangos felolvasásával kezdődött a vádlottak kihallgatása.

2 Lásd erről Roger Faligot és Rémi Kauffer: Kang Sheng et les services secrets chinois (1927–1987). Robert Laffont. Párizs. 1987.

3 Kim Il Sung: Oeuvres 30. kötet. 498. Oh Il-whan idézi (kiadatlan) politikai társadalomtudományi doktori értekezésében: La Propagande et le contrôle de pensée les facteurs de résistance du systéme communiste nord-coréen. Párizs-X Egyetem. 1994, 209.

4 Hoang Van Hoan: Une goutte d'eau dans le grand océan – Souvenirs revolutionnaires. Párizs. 1989.

5 A Nhân Dân című napilap 1964. május 7-i száma; idézi: Révolution-naires d'Indochine. Cahiers Léon Trotski. 40, szám. 1989. december.119–120.

6 Ugyanott, 119.

7 Georges Boudarel: L’idéocratie importée au Vietnam avec le maoisme. In La Bureaucratie au Vietnam – Vietnam-Asie-Débats. L'Harmattan, Párizs. 1983. I kötet. 31–106.

8 Lásd erről magánorvosának emlékezéseit.

9 Irán muzulmán hitet megelőző ősvallásában gyökeredzett.

10 Ez és a következő fejtegetés sokat köszönhet Richard Shek írásának: Sectarian Eschatology and Violence. In Jonathan N. Lipman és Stevan Harrell: Violence in China – Essays in Culture and Counterculture. State University of New York Press, 1990, 87–109.

11 Ugyanott, 101.

12 Ugyanott, 104.

13 Ugyanott, 105.

14 Ugyanott. 106.

15 Idézi Szun Cu: L’art de la guerre. Samuel Gríffith bevezetésével, Hammanon. Párizs, 1972. 45.

16 Ugyanott, 103.

17 Ugyanott, 108.

18 Ugyanott.

19 Ugyanott. 108 és 105.

20 Danielle és Vadime Elísseeff: La Civilisation de la Chine classicque. Arthaud. Párizs, 1981, 296.

21 John K. Fairbank: La Grandé Révolution chinoise 1800–1989. Flam- marion, Párizs. 126 (fordítás angolból).

22 Becslés Jen Yu-wen: The Taiping Revolutionary Movement című műve alapján, Yale University Press, New Haven. 1973.

23 Marie-Claire Bergére, Lucien Bianco, Jürgen Domes (szerk.): La Chine au XXe siécle. 1. kötet, D'une révolution á l'autre 1895–1949 Fayard. Párizs, 1989. 125.

24 Roderick Mac Farquhar és John K. Fairbank (szerk): The Cambridge History of China. 14. kötet, ThePeople's Republic, Part 7 (1949–1965). Cambridge Unixersity Press, Cambridge. 1987. 371.

25 John K. Fairbank és Albert Feuerwerker (szerk.): The Cambridge History of China. 13. kötet, Republican China 1912–1949, Part 2. Cambridge University Press. Cambridge, 1986. 605–606.

26 Ugyanott. 292.

27 Ugyanott. 291, 293.

28 Ugyanott, 294–297. 312–314.

29 Suei-chou, jogi értekezés, idézi Elisseeff: id. mű. 264.

30 Fairbank és Feuerwerk: id. mű. 307–322.

31 Lásd, Roland Lew; 1949: Mao prend le pouvoir Complexe, Brüsszel. 1980.

32 Jean-Luc Domenach: Chine: l'arclupel oublié. Fayard. Párizs. 1992.47.

33 Gregor Benton: Under Arms and Umbrellas: Perspectives on Chinese Communism in Defeat. In Tony Saich és Hans Van de Ven: New Perspectives on the Chinese Révolution. M. E. Sharpe, Armonk, 1995, 131–133.

34 Chen Yung-fa: The Blooming Poppy under the Red Sun: The Yan'an Way and the Opium Trade. In Saich és Van de Ven: id. mű. 263–298.

35 Idézi Yves Chevrier: Mao et la révolution chinoise. Casterman-Giunti, Firenze. 1993, 65.

36 François Godement: La tourmente du vent communiste (1955–1965) In Marie-Claire Bergére. Lucien Bianco, Jürgen Domes (szerk): La Chine au XXe siécle (2. kötet, De 1949 á aujourd'hui). Fayard, Párizs. 1990.58.

37 Azt jelzi ez a homályos kifejezés, hogy kié a hatalom a pártban: csak részben felel meg a hivatalos rangsornak, amelynek változékonyak a határai és döntési képességei, és amelynek bizonyos tagjai egészen el is tűnhetnek a süllyesztőben; és fordítva, egy munkakör nélküli „nyugdíjas”, mint Teng Hsziao-ping egy egész évtizedig maradhatott az igazi „első ember”.

38 Lásd: Benton. idézett fejezet; és Lucien Bianco: Peasant Responses to CCP Mobilization Policies. 1937-1945. In Saich és Van de Ven: id. mű, 175–187.

39 Lásd: Stephen C. Averill: The Origins of the Futian Incident. In Saich és Van de

Ven; id. mű, 79–115.

40 Lásd David E. Apter: Discourse as Power: Yan'an and the Chinese Revolution. In Saich és Van de Ven: id. mü, 218–219.

41 Vlagyimirov (a Komintern jenani képviselője) in Boudarel, idézett fejezet, 56.

42 Frederick C. Teiwes (és Warren Sun): From a Leninist to a Charismatic Party. The CCP's Changing Leadership, 1937–1945. In Saich és Van de Ven: id. mű. 372.

43 Ugyanott, 373.

44 Ugyanott, 370–375; D. E. Apter, idézett fejezet; Roger Faligot és Rémi Kauffer; Kang Sheng et les services secrets chinois (1927–1987). Robert Laffont, Párizs. 1987. 186–206.

45 Domenach: id. mű, 48.

46 Ye Fei, interjú l983-ból, in Benton, idézett fejezet, 138.

47 Domenach: id. mű. 44–52.

48 Vlagyimirov. in Boudarel, idézett fejezet, 55-56.

49 Domenach: id. mű, 52–55.

50 Ez volt például Jack Beiden megállapítása is a kínai forradalomról szóló egyik legelső beszámolóban, bár ellenkező értelmű utalások is vannak benne: China Shakes the World. Pelican, Harmondsworth, 1973 (az első kiadás 1949-ben jelent meg).

51 William Hinton: Fanshen. Plon, Párizs, 1971 (az 1968-as angol eredeti- ből).

52 Alain Roux: La Chine populaire, tome 1 (1949–1966). Editions Sociales, Párizs, 1983, 81.

53 Ugyanott, 82.

54 Bianco, idézett fejezet.

55 Hinton: id. mű, 649–651.

56 Lynn T. White 111: Policies of Chaos: The Organizational Causes of Violence in China's Cultural Revolution. Princeton University Press. Princeton, 1989, 82.

57 Doak Barnett és Ezra Vogel: Cadres, Bureaucracy and Political Power in Communist China. Columbia University Press, New York, 1967, 228.

58 Domenach: id. mű, 71: Claude Aubert: Economie et société nirales. In Bergére és mások: id. mű, 1990, 150.

59 Domenach: id. mű, 70–72.

60 Hinton: id. mű, 285. Jegyezzük meg. hogy Hinton alapjában nagyon kedvező véleménnyel van a kínai kommunizmusról. De figyelemre méltó tanú, és maga is földművelő (az Egyesült Államokban).

61 He Liyi (Claire Anne Chikkel együtt): Mr China's Son – A Villager’s Life. Boulder. Westview, 1993, 52–54.

62 Richard Masden: The politics of revenge in rural China during the Cultural Revolution. In Lipman és Harrel; id. mű, 186.

63 Werner Meissner: La voie orthodoxe (1949–1955). In Bergére és mások: id.

mű. 1990, 19.

64 Commentaires sur le travail de répression et de liquidation des contre- révolulionnaires. Idézve in The Cambridge History of China, 14. kötet. 89.

65 Roux: id. mű, 164.

66 Domenach: id. mű, 67 és 80.

67 Meissner, idézett fejezet, 25.

68 White: id. mű, 93.

69 Domenach: id. mű, 86.

70 Ugyanott, 94–101.

71 Roux: id. mü, 170.

72 Domenach: id. mű. 77–78.

73 Ugyanott, 79.

74 Quinze ans de persécutions contre les catholiques en Chine commu- niste. In a kéthavi Est et Quest folyóirat. 1966. szeptember 16–30., 4–9: Domenach: id. mű, 504.

75 Domenach: id. mü. 80-81.

76 Idézve in The Cambridge..., 14. kötet. 88.

77 White: id. mű, 104–124.

78 Jacques Andrieu: Le mouvement des idées. In Bergére és mások: id. mű, 268–269.

79 Domenach: id. mű. 118.

80 Lásd például Jean Pasqualini (Rudolph Chelminskivel együtt): Prison- nier de Mao, sept ans dans un camp de trauail en Chine. Gallimard.Párizs. 1975 (az eredeti angol kiadás: 1973).

81 Lásd Domenach: id. mű, 121–126.

82 Jean-Luc Domenach: Aux origines du Grand Bond en avant: le cas d'une province chinoise, 1956–1958. Éditions de l'EHESS és Presses de la FNSP 1982. 151.

83 Tíz év múlva majd ezekből lesznek a vörösgárdísták: jó nevelést kapott ez a forradalom utáni legelső nemzedék...

84 Ez a tárgyas értelemben használt „küzd" ige azt jelenti itt. hogy nyilvá- nosan megvádolni valakit, bűnbánatot követelni tőle. vagy – annak hí- ján – az elítéléséért kardoskodni; elég furcsa „küzdelem" ez. mert az áldozat nem védekezhet, még szavakkal sem. Elvben már előre el- döntik, hogy mi legyen, egyszerű szidalmazás, vagy esetleg ütlegelés, és ez esetleg gyilkosságig is fajulhat (a földreform és a kulturális forradalom alatt köznapi, e két korszak között ritka dolog volt ez).

85 He: id. mű, 3–8.

86 A jelek szerint valósággal bűvös jelentése van a számnak, olyan gyak- ran emlegetik a „kampányokban". De főleg egy olyan legalsó értéket fejez ki, amelynél semmiképpen sem lehet alább szállni. Pol Pot be- szédeiben is ezt fogjuk látni: ott majd különösen fontos lesz a „csúszó" értékkülönbözet...

87 Mac Farquhar és Faírbank: id. mű. 257.

88 Hinton: id. mű, 484.

89 Ezt tapasztalta Ho Li-jí: lásd id. mű.

90 Justin Yífu Lin: Collectivization and China's Agricultural Crisis in 1959–1961. In Journal of Political Economy, 1990. 98. kötet. 6. szám. 1228–1250.

91 Domenach (1982): id. mű, 152.

92 William Hinton: Shenfan. Random House. New York, 1984.

93 Domenach (1982): id. mű, 149.

94 Mao, titkos beszéd, in Roderick Mac Farquhar, Timothy Cheek és Eugene Wu (szerkesztők): The Secret Speeches of Chairman Mao.

95 Mac Farquhar és Fairbank: id. mű, 380.

96 Ugyanott, 369.

97 Ugyanott.

98 Domenach (1982): id. mű, 157.

99 A legtöbb fenti adat a következő műből való: Jasper Becker: Hungry Ghosts: China's Secret Famine. John Murray, London, 1996. Tudomá- sunk szerint ez az egyetlen mű foglalkozik átfogóan a nagy ugrás utáni éhínséggel.

100 Ugyanott. 133.

101 Roux: id. mű, 295–296.

102 Becker: id. mű. 283.

103 Mac Farquhar és Fairbank: id. mü, 370 és 383.

104 Ugyanott, 376–377.

105 Becker: id. mü. 113.

106 Ugyanott, 146.

107 Ugyanott, 139.

108 Domenach (1982): id. mű, 155.

109 Becker: id. mű, 112–149.

110 Roux: id. mű, 296–297.

111 Pasqualini: id. mű, 262.

112 Ugyanott, 252.

113 Ugyanott. 225–228.

114 Yifu Lin: id. cikk.

115 Becker: id. mű, 270–273.

116 Mac Farquhar és Hairbank: id. mű, 370–372.

117 Ugyanott, 372–386: innen valók ezek, és a nagy ugrásra vonatkozó további adatok.

118 1968-ban – mint annyi millió mást – már üldözik a hatóságok a tizen- nyolc éves Vejt, az egykori vörösgárdistát; családjánál húzza meg ma- gát, egy faluban, Anhuj

tartományban, amely különösen megszenved- te a nagy ugrást.

119 A nagy ugrás egyik hivatalos neve.

120 Lin Piao híres mondása Mao Ce-tungról, az 1966. szeptember 18-i beszédében.

121 Célzás a Száz Virág „csapdájára”.

122 Wei Jingsheng: Mon évolution intellectuelle entre seize et vingt-neuf ans. In La Cinquiéme Modernisation et autres écrits du „Printemps de Pékin”. Összeállította, fordította és gondozta Huang San és Angel Pino. Christian Bourgeois-Bibliothéque asiatique. Párizs, 1997. 244–246.

123 Mac Farquhar és Fairbank: id mű, 381.

124 Becker: id. mű. 235–254.

125 Domenach: id. mű.154.

126 Yifu Lin: id. cikk Claude Aubert: Économie et société rurale. In Bergére és mások (1990); id. mű. 166–168.

127 Hua Linshan: Les Années rouges. Le Seuil, Párizs, 1987, 202.

128 Becker: id. mű. 243.

129 Harry Wu: Laogai: le goulag chinois. Editions Dagorno, Párizs, 1996 (az angol eredeti kiadás: 1992), 28 és 198.

130 Yan Jiaqi és Gao Gao; Turbulent Decade: A History of the Cultural Revolution. University of Hawaii Press. Honolulu. 1996 (az eredeti kínai kiadás: 1986) 164.

131 Pasqualini; id. mű. 182.

132 Ugyanott. 262.

133 Wu; id. mű. 38.

134 Domenach (1992); id. mű. 242. oldal; Pasqualini; id. mű, 318.

135 Domenach (1992): id. mű. 489

136 Ugyanott. 512.

137 Lásd erről: Wu; id. mű, 23–39. oldal: Domenach (1992): id. mű. 139–226

138 Pasqualini: id. mű, 104.

139 Domenach (1992); id. mű, 541.

140 Wu: id. mű, 30.

141 Wu inkább úgy hívja: „ráncbaszedés”.

142 Ugyanott, 142–143.

143 Pasqualini: id. mű. 282.

144 Domenach (1992); id. mű, 162.

145 Wu: id. mű, 49 és 55.

146 Pasqualini: id. mű, 208.

147 Wu: id. mű, 50.

148 Pasqualini; id. mű. 51–52.

149 Ugyanott, 33.

150 Ugyanott, 53.

151 Pasqualini: id. mü, 267–269.

152 Ugyanott, 55–59, 117–120, 263.

153 Egy nagy pekingi gyűjtőfogház költői neve.

154 Ez a kínai kenyér; az ország északi részén több fogy belőle, mint a rizsből.

155 A KNK nemzeti ünnepe.

156 Inkább úgy kell érteni: az utána következő, „jobboldal elleni" kampány alatt.

157 Pasqualini: id. mű. 47–49.

158 Ugyanott, 11.

159 Ugyanott, 38.

160 Ugyanott. 315–316.

161 Ugyanott. 156.

162 Ugyanott, 86.

163 Albert Stihlé: Le Prétre et le commissaire. Grasset, Párizs, 1971.

164 Domenach (1992): id. mű, 170.

165 Pasqualini: id. mű, 232.

166 Ugyanott, 243.

167 Ugyanott, 33.

168 Domenach (1992): id. mű. 168.

169 Pasqualini: id. mű. 43–44.

170 Nien Cheng: Vie et mort á Shanghai. Albin Michel. Párizs. 1987 (az eredeti angol kiadás: 1986). 312–314.

171 Ugyanott, 409.

172 Pasqualini: id. mü. 11.

173 Nien: id. mű, 3. rész.

174 Domenach (1992): id. mű, 170, és 185.

175 Nien: id. mü, 438.

176 Pasqualini: id. mű. 41.

177 Domenach (1992): id. mű, 211.

178 Domenach (1922): id. mű, 213.

179 Pasqualini: id. mű. 188-191.

180 Pasqualini: id. mű. 197–198.

181 Lásd például: Fairbank: id. mü 449; és Thurston: idézett cikk. 149.

182 1966. május l6-án alakult a KP politikai bizottságának kibővített ülésén, és csakis annak állandó bizottságától – vagyis magától Maótól –függött; ez hagyta jóvá. hogy kizárják a kulturális forradalom vezetőségéből Peng Csent (azelőtt ő volt megbízva a mozgalom előkészíté- sével), valamint a központi bizottság Liu Sao-csi és Teng Hsziao-

ping vezette titkárságát. Olyan maoista szélsőségesek a hangadók a KFCS- ben, mint Csiang Csing („Maóné asszony”) Csen Po-ta vagy Csang Csu-naj, és hivatalosan a szervezet tanácsosa, Kang Seng. Az utóbbi szorosan együttműködött Maóval, és 1968-ig ténylegesen ő helyet- tesítette a központi bizottságot és a politikai bizottságot, mint legfelső döntési fórumot.

183 Harry Harding: The Chinese State in crisis. In Roderick Mac Farquhar és John K. Fairbank (szerk.): The Cambridge History of China. 15.kötet. 2. rész: Revolutions within the Chinese Révolution. 1966–1982. Cambridge University Press. Cambridge. 1991. 209.

184 Domenach (1992); id. mű. 259.

185 Lásd: Yves Chevrier: L’empire distendu: esquisse du politique en Chine des Qing á Deng Xiaoping. In Jean-François Bayart: La Greffe de l'État – Trajectoires du politique 2. Karthala. Párizs. 1996.

186 Ugyanott 383 és 375.

187 Wei: id. mű. 227.

188 Lásd: Frederick C. Teiwes és Warren Sun: The Tragedy of Lin Piao: Riding the Tiger during the Cultural Révolution, 1966–1971.

University of Hawaii Press. Honolulu. 1996.

189 Hua Linshan; Les Années rouges. Le Seuil. Párizs. 1987. 251.

190 Lásd főleg Ni Yuxian (a sanghaji Tengerészeti Akadémia tanulója) lebilmcselő emlékezéseit: Anne F. Thurston: A Chinese Odyssey: The Life and Times of a Chinese Dissident. Charles Scribner's Sons, New York, 1991.

191 White: id. mű. 203.

192 Ellenben amikor tapasztalatcserére utaznak, vagy 1968-ban, az erőltetett falura költöztetés idején a vörösgárdisták általában rájönnek, hogy milyen mérhetetlen nyomorúság van vidéken, és ez majd meggyorsítja – egy kicsit későn – a rendszertől való eltávolodásukat, ahogy Vej Csing-seng esetében láttuk.

193 Mao Ce-tung: Petit Livre rouge des citations. Le Seuil, Párizs, 1967, 172.

194 Idézi Zsai Zsenhua: Red Flower of China. Soho, New York, 1992. 81.

195 A fegyőr.

196 Pasqualini: id. mü, 311.

197 De azért a börtönviselteket továbbra is eltiltják a politikai tevékeny- ségtől, (William Hinton: Shenfan. Random House. New York. 1984. 529.)

198 Harding, idézett fejezet. 150.

199 White: id. mű. 245–247.

200 Mulatságos helycseréket idézett ez elő: így Pan Fu-seng mérsékelt honani vezető – akit félreállítottak a nagy ugrás előtt, mert bujtogatott ellene a túlzó maoista Vu Cse-pu – 1966-ban Csen Po-ta szélső- baloldali csoportjában lépett újra szolgálatba. Vut pedig kantoni vörösgárdisták tartóztatták le és valószínűleg ők ölték meg 1967-ben. Lásd: Domenach (1982): id. mű, l63.

201 Lásd erről azt a megkapó képet, amelyet egy régi vörösgárdísta tárt elénk, aki

később egyetemi tanár lett az Egyesült Államokban: Wang Shaoguang: Failure of Charisma: The Cultural Revolution in Wuhan. Oxford University Press. Hongkong, 1995, 95–111 és 161–209.

202 Alain Roux: La Chine populaire, tome 2 (1966–1984). Editions Sociales. Párizs. 1984. 45–46.

203 Lásd Yan és Gao: id. mű, 152-166 és 197-228.

204 Ugyanott, 28.

205 Ugyanott, 210.

206 Idézi Anne F. Thurston: Urban violence during the Cultural Revolution: who is to blame? In Jonathan N, Lipman és Stevan Harrell: Violence in China - Essays in Culture and Counterculture. State University of New York Press. 1990.

207 Idézi Marie-Claíre Bergére: La République Populaire de Chine de 1949 á nos jours. Armand Colin. Párizs, 1987, 133.

208 Jack Beiden: China Shakes the World. Pelican. Harmondsworth. 1973 (az 1. kiadás éve 1949). 228.

209 Becker: id. mű, 218: Wu: id. mű. 46.

210 Ling: id. mű, 174-183: és Z.sai: id. mű, 84-90: „Sírni próbáltam, de nem tudtam – meséli a szerzőnő (88,): igaz, nem is előnyös Maónak, ha közelről látják: „Kissé csalódtam. Öregebbnek látszott, mint amilyennek gondoltami, és a hajának is ősz volt több mint a fele. Nem ragyogott úgy az arca, ahogy kellett volna, az öregség jeleit viselte. Lelassult a mozgása. Elaggott vénember volt.” (87.)

211 Thurston: id. cikk, 149.

212 Yan és Gao: id. mű, 76.

213 Nien: id. mű. 101.

214 Pasqualini: id. mű, 194.

215 Zsai: id. mű, 62.

216 Douwe Fokkema: Creativity and Politics In MacFarquhar és Fairbank: id. mű. 600

217 Yan és Gao: id. mű, 79.

218 Témoignage d'un Garde rouge. (Egy vörösgárdista emlékezései). In Roux: id. mű. 37.

219 Yan és Gao: id. mű, 70.

220 Ling: id. mű, 49. oldal; Yan és Gao: id. mű, 71. 796

221 Nien: id. mü. 110.

222 Ugyanott, 86.

223 Néhányan ezt választották: „Norman Béthune elvtárs a kanadai kom- munista párt tagja.” Humor?

224 Lásd például Zsai: id. mű. 92–100.

225 Ugyanott. 100.

226 Wang: id. mű, 72.

227 Yan és Gao: id. mű, 77.

228 Domenach (1992): id. mű, 273–274 és 284–285.

229 Yan és Gao: id. mű. 212; óvatosan kell bánnunk ezekkel a számokkal, mert a „négyek bandájának” peréből valók (1981).

230 Nien: id. mű. 602.

231 Roux: id. mű, 50.

232 Ken Ling – Miriam London – Ta-ling Lee: La Vengeance du ciel: un jeune Chinois dans la Révolution culturelle. Robert Laffont. Párizs. 1981 (az eredeti angol kiadás: 1972), 20–23. Egy kiváló hsziameni gimnáziumban történt az eset.

233 Persze, ez a „sokáig” nem vonatkozik Simon Leysre, akinek még ma is haszonnal forgathatjuk úttörő szakmunkáit, mind pontos időrendjük miatt, mind pedig azért, mert megfejtik a kulturális forradalom ideoló- giáját; Les Habits neufs du président Mao: Chronique de la „Révolu- tion culturelle”. Champ libre. Párizs. 1971; továbbá: Ombres chi- noises. Bibliothéque asiatique 10/18. Párizs. 1974.

234 Pár hónap alatt öt is a xoihani munkás-főhadiszállás vezetőségében (Wang: id mű. 89).

235 Ling: id. mű. 267–269.

236 Lásd különösen Ling: id. mű.

237 Harding: id. cikk 168.

238 Hua: id. mű. 311.

239 Ling: id. mű. 32–33.

240 Keith Forster: Spontaneous and Institutional Rebellion in the Cultural Révolution The Extraordinary Case of Weng Senhe. In Australian Journal of Chinese Affairs. 27 szám, 1992. 38–75.

241 Domenach (1992): id. mű, 278–286.

242 „Ha kezünkben lesz a Közbiztonsági Hivatal, azt tartóztatunk le, akit akarunk – mondogatták a diákok”. Ling: id. mű. 252.

243 Lásd fontos szövegeiket Hector Mandarés és mások: Revo cul dans la Chine pop: anthologie de la presse des Gardes rouges (mai 1966- janvier 1968). Bibliothéque asiatique. Párizs. 1974, 353–427.

244 De semmit sem tesz, hogy megmagyarázza őket, mert esetleg túlságosan elkötelezné vele magát valamelyik klikk mellett: egyetlen beszédet sem mondott az egész kulturális forradalom alatt!

245 Ling: id. mű. 119.

246 Nien: id. mű, 503.

247 „Egy közös volt bennünk: meg voltunk győződve róla, hogy »az erő- szak mindent megold«.” Ling: id. mű, 200.

248 Lásd például: Hua: id. mű. 328.

249 Zsai: id. mű. 81.

250 Aláhúzva a szövegben.

251 Zsai: id. mű. 81.

252 Ugyanott, 105.

253 Egy középiskolás lány beceneve.

254 Ling: id. mű. 42.

255 Hua: id. mű. 106.

256 Ugyanott. 108.

257 Nien: id. mű. 494.

258 „Alapvető különbség mutatkozott a diákok és a munkások között; a diákok a hatalmat akarták, a munkások meg pénzt akartak.” Ling: id. mű. 252.

259 Wang: id. mű. 118.

260 Wang; id. mű. 158.

261 Hinton (1984): id. mű. 521.

262 Wang: id. mű. 66.

263 Wang; id. mű. 94.

264 Wang: id. mű. 143–208.

265 Ling: id. mű. 85.

266 White: id. mű. 325.

267 Hinton (1984): id. mű, 519 és 527–528.

268 Lásd különösen az egykori vörösgárdista Hua Lin-san emlékezéseit: id. mű.

269 Bergére: id. mű. 133.

270 Thurston: id. cikk. 158–159.

271 Roux: id. mű, 54–55.

278 Ez a kifejezés a „páratlan és bátor hősre” utal Kínában.

279 Hua: id. mű. 338 és 341–342.

272 Harding, idézett fejezet, 188.

273 Thurston szerint tizenkétmilliő. Fairbank szerint tizennégymillió, Bergére szerint húszmillió: id. mű.

274 White; id. mű 294.

275 Harding, idézett fejezet, 212.

276 Hua: id. mű, 345–346.

277 Domenach (1992); id. mű. 278.

280 White: id. mű, 260.

281 Ugyanott, 277.

282 Yan és Gao; id. mű, 266–267.

283 Faligot és Kauffer: id. mű, 407. oldal; Harding; id. cikk, 214.

284 Yan és Gao: id. mű. 252–265.

285 Hua: id. mű. 365.

286 Domenach (1992): id. mű. 279.

287 Idézve in Mandarés és mások: id. mű, 50.

288 Nien: id. mű. 345–348.

289 Sebastian Hellmann: The suppression of the April 5th Movement and the Persecution of „Counterrevolutionaries in 1976”. In Issues and Studies, 30. kötet. 1, szám. 1994. január. 37–64.

290 Wei: id. mű, 226.

291 Wei [Vej] írásainak már említett gyűjteményében található a teljes szövege (a függelékeivel).

292 Angel Pino: Postface. In Wei; id. mű, 261–347.

293 Jürgen Domes: La société politique. In Bergére, Bianco és Domes: id. mű, 251.

294 Domenach (1992); id. mű, 335–345.

295 Ugyanott, 491.

296 Ugyanott, 415.

297 Jean-Pierre Cabestan: Chine: un État de lois sans État de droit. In Revue Tiers Monde, 37. kötet, 1996. július–szeptember, 649–668.

298 Wu: id. mű, 186.

299 Cabestan: id. cikk 662–663.

300 Andrew Scobell: The Death Penalty in Post–Mao China. In The China Quarterly. 123.szám, 1990. szeptember, 503–520.

301 Andrew Scobell: id. mű.

302 Domenach (1992); id. mű. 352–355.

303 Id. mű, 365–378.

304 Becker; id. mű, 171.

305 Vania Kewley: Tibet: Behind the Ice Curtain. Grafton Books, London, 1990, 251.

306 Becker; id. mű, 166.

307 Ugyanott. 171.

308 Pierre-Antoine Donnet: Tibet mon ou uif. Gallimard, Párizs, 1990, 126.

309 Ugyanott, 126–127.

310 Ugyanott. 128–129.

311 Kewley: id. mű, 269–270.

312 Donnet: id. mű, 70.

313 Kewley: id. mű, 165.

314 Donnet: id. mű, 66–69.

315 Ugyanott, 202.

316 Ugyanott, 137.

317 Kewley: id. mű, 255.

318 Ugyanott. 122–124, 291 és 314–318.

319 Becker: id. mű, 173–176.

320 Donnet: id. mű, 133–134.

321 Becker: id. mű, 181.

322 Donnet: id. mű. 154–155.

323 Lásd nevezetesen Styikov phenjani szovjet nagykövet 1950. január 19- én Visinszkijnek írott levelét, a Woodrow Wilson Center lefordított levéltári anyagaiban: ..A hidegháború nemzetközi történeti vázlata”. 5. és 6. számú füzet, Washington. 1995 és 1996.

324 Lásd Charies Martel és Georges Perruche; Prisonniers français en Corée. In Les Cahiers d'histoire sociale. 3. szám, 1994. október

325 Kim Hyun Hee: Dans la fosse aux tigres. Presses de la Cité, Párizs. 1994; és interjú a szerzővel (1997 február).

326 Asia Watch Human Rights in the Democratic People s Republic of Korea. Washington, 1988.

327 Tibor Meray: Wilfred Burchett en Corée. In Les Cahiers d'histoire sociale. 7. szám. 1996. ősz-tél. 87.

328 Interjú a szerzővel Szöulban, 1997 februárjában.

329 Egy másik külföldit, egy Jacques Sédíllot nevű franciát is letartóztat- tak. Ő is dolgozni ment Phenjanba, az idegen nyelvű kiadványok osztályára. Őt is húsz évre ítélték, csak őt azzal vádolták, hogy „a francia imperializmus ügynöke”; 1975-ben szabadult, de olyan leromlott testi állapotban, hogy pár hónap múlva meghalt, már haza sem tudott menni Franciaországba.

330 Interjú a szerzővel, Szöul, 1997, február.

331 Az első esetről lásd: Charles Martel és Georges Perruche: id. mű. In Cahiers d'histoire sociale, 3. szám; a második esetről: Human Rights in the Democratic People 's Republic of Korea, id. kiad.

332 Hosszú részleteket közölt ebből a beszámolóból a Coreana, a Koreai Tanulmányok Társasága közlönye, 1. szám. 1995, március.

333 A „Nemzetbiztonsági Hatóság” egyik – határvidékeket felügyelő alosztálya. Ez a tábor közvetlenül a kínai határszélen van.

334 Szerény becslés: 150 000 és 400 000 a rabok számának két szélső értéke.

335 Jean-Pierre Brulé: La Corée du Nord de Kim II Sung. Barré-Dayez, Párizs. 1982.

336 Ebben a faluban folytak a fegyverszüneti tárgyalások; ez az egyetlen hely, ahol az északi hadsereg közvetlenül érintkezésben van a déli és az amerikai hadsereggel.

337 A La Lettre de Corée 4. és 5. számában közölt szöveg (1997. június- augusztus).

338 Le Figaro Magazine, 1997. március 8.

339 Ugyanott.

340 Marc Epstein: L'Express, 1997. augusztus 14.

341 Le Monde. 1997. október 10.

342 Interjú Catherine Bertinivel, La Cioix. 1997. október 8. De ugyanen- nek a szervezetnek egy másik tanulmánya azt mutatta ki a 90-es évek elején, hogy Indiában a gyerekek 43%-a szenved alultápláltságban.

343 Idézi Doan Van Toai: Le Goulag vietnamien. Robert Laffont, 1979. Párizs. 28, Lé Duan Dél-Vietnam 1975-ös „felszabadítása” után láto- gatta meg a fegyenctelepet Con Son szigetén.

344 Nagyrészt vietnamiak az IKP tagjai, és teljesen az ő ellenőrzésük alatt áll, de azért ez a párt tart igényt rá, hogy egész Francia-Indokínában vezesse a forradalmat, Laoszt és Kambodzsát is beleértve. Hivatalosan feloszlatja önmagát 1945-ben, de tovább működik 1951-ig, amikor egymással továbbra is szoros kapcsolatban álló három pártra bomlik, amelyek hivatalosan már nem számítanak kommunista pártnak. (Lásd a Kambodzsáról szóló fejezetet.)

345 Ngo Van: Vietnam 1920–1945: révolulion et contre-révolution sous la domination coloniale L’Insomniaque, Pánzs. 1995. 128–129.

346 David G. Marr; Vietnam 1945: The Quest for Power. University of California Press, Berkeley, 1995. 234–237.

347 Ugyanott, 415–416.

348 Ugvanott. 409–413.

349 Ugyanott, 434–435.

350 Ngo; id. mű, 341.

351 Marr: id. mű, 518.

352 Ngo: id. mű, 352 és 358–361.

353 Ugyanott. 338–341 és 350.

354 Marr: id. mű. 517 és 519–520.

355 Lásd például Albert Stihlé: Le Prétre et le Commissaire. Grasset. Párizs, 1971.

356 L'Histoire. 149. szám. 1991. május. Egy másik összesítés, amelyet 1954 októberében készített a francia hadsereg, 36 900 foglyot mutat ki (köztük a Franciaország mellé állt vietnamiakat is); a jelek szerint 5500 érte meg közülük a szabadulást a harcok megszűnte előtt vagy után, de a veszteségarány (valamivel kevesebb mint 60%) minden- esetre ténylegesen ugyanaz mindkét számvetésben; lásd erről Robert Bonnafous ezredes: Les Prisonniersfranfais des camps Viet-Minh. Egyetemi értekezés. Centre dliistoire militaire et d'études de défense nationale, Université Paul-Valéry (Montpellier), 1985, 217. Jegyezzük meg összehasonlításul hogy Beaufort tábornok. a genfi megállapodás alkalmazását ellenőrző nemzetközi bizottság mellett működő francia küldöttség vezetője 1955 márciusában írt levele szerint a 63 000 Viet Minh-hadífogoly közül mintegy 9000-en pusztultak el. Lásd: Bonnafous: id. mű.

357 Georges Boudarel: Cent fleurs écloses dans la nuit du Vietnam: communisme el dissidence 7954-7956. Jacques Bertoin. Párizs, 1991. 177.

358 Ugyanott, 174-175.

359 Ugyanott. 176.

360 Ugyanott. 171.

361 Ugyanott, 191.

362 Ugyanott, 170.

363 Ugyanott, 177-178.

364 Ugyanott, 190.

365 Ngo: id. mű, 375.

366 Idézi Boudarel: id. mű. 200. oldal; más adatok ugyanott. 199–202.

367 Georges Boudarel: L'idéocratie importée au Vietnam avec le maoisme. In La Bureaucratieau Vietnam – Vietnam – Asie-Débat No. 1. L'Harmattan, Párizs, 1983. 63.

368 Ugyanott, 6l.

369 Boudarel (1991); id. mű, 183–184.

370 Idézi Ngo: id. mű, 404.

371 Georges Boudarel: 1954: les dilemmes de lindépendance. In Georges

Boudarel és Nguyên Van Ky: Hanoi 1936-1996: Du drapeau rouge au billet vert. Autrement, Párizs, 1997, 141.

372 Ngo: id. mű. 404.

373 Boudarel (1991); id. mű. 150.

374 Gérard Tongas; j'ai vécu dans l'enfer communiste au Nord Vietnam. Nouvelles Éditions Debresse, Párizs, 1960, 231–232.

375 Daniel Hémery, interjú, Párizs, 1997. október: Georges Boudarel; 1965-1975: guerre ou paix? In Boudarel és Nguyen: id. mű, 154.

376 Doan: id. mű, 206-207.

377 Vagyis „vietnami kommunisták”; déli kifejezés.

378 Stanley Karnow: Vietnam: A History. Penguin Books. Harmond- sworth. 1984, 530-531.

379 Doan: id. mű, 178–179.

380 Ho Si Minh-város: interjú egy régi kommunista vezetővel. 1996.

381 Lásd például; Communauté vietnamienne. Les Prisonmets politiques. Sudestasie. Párizs. 1974.

382 Doan; id. mű.

383 Idézi Doan: id. mű, 331–334. Ez a leíratlanul megtanult felhívás járt körbe a Ho Si Minh-városi börtönökben, és negyvennyolc bátor rab „írta alá” szóbelileg.

384 A fenti adatok, lényegileg, az alábbi forrásokból valók: Martin Stuart- Fox (szerk.): Contemporary Laos Studies in the Politics and the Society of the Lao People's Democratic Republic. University of Queensland Press, Saint Lucia, 1982; Martin Stuart-Fox és Mary Koogman: Historical Dictionary of Laos. Scarecrow Press. Mctuchen & London. 1992; valamint egy Christian Culasszal készült interjú, amelyért

melegen köszönetet mondok neki.

385 Idézi Michael Vickery: Cambodia 1975–1982. South End. Boston, 1984, l48.

386 Még a rajtuk ragadt név sem az övék (és mindig is tiltakoztak ellene): Szihanuk találta ki az első gerillaharcok idején, a hatvanas évek végén. Inkább így nevezzük őket, mint úgy, hogy „polpotista” (bár az a gyakoribb Kambodzsában), mert ez a szó túlságosan egy személyre sűrít egy minden jel szerint igazi társas vezetőséget; alkalomadtán pedig bizonyos vezetők, mint Jeng Szári vagy Khieu Szamphan folyamatban lévő „tisztára mosását” is szolgálja, pedig az a puszta tény is, hogy megúszták az 1975-79-es tisztogatásokat, arra vall, hogy legalábbis jóváhagytak szörnyűséges bűntetteket.

387 Azt jelöljük itt a „kambodzsai” jelzővel, ami Kambodzsára vonatkozik, a „khmer” jelzővel pedig egy olyan ország etnikai többségét illetjük, amelyben a később említendő kisebbségi csoportok legalább a la- kosság 15%-át képviselték 1970 előtt. A Phnom Penhben egymást követő hatalmak azonban, etnikai nacionalizmusból, a „khmert” kezdték használni „kambodzsai” helyett. Ami az ország hivatalos nevét illeti (1975-től 1991-ig „Kampucsea”), az nem más, mint a franciás „Cambodge” (Kambodzsa) khmer kiejtése, és a szanszkrit nyelvből származik.

388 Többnyire három névvel kapcsolják össze a vörös khmer rendszert; az itt említett politikusok mellett a volt államfő, vezérkari főnök, pártelnök Khieu Szamphan nevét is felsorolják.

389 Furcsa módon, a legtöbb nyugati elemzőt is mellőzve, kommunisták merészelték hát először használni a népirtás kifejezést egy kommunista rendszerrel kapcsolatban.

390 Amelyet a legnyomasztóbb bizonytalanság leng körül azóta, hogy Hun Szen második miniszterelnök államcsínyt hajtott végre 1997 júliu- sában Ranariddh herceg, az 1993-as választások győztese ellen.

391 Cambodge, année zéro. Jullíard. Párizs. 1977.

392 És szépítő, hazug ellenbeszámolók is voltak: lásd például Jérôme és Jocelyne Steinbach; Cambodge. l'autre sourire. Éditions sociales. Párizs. 1976.

393 Pin Yathay: L'Utopie meurtriére: un rescapé du génocide cambodgíen lémoigne. Complexe, Brüsszel, 1989, 381.

394 Lon Nol tábornok (nemsokára marsall) irányítása alatt.

395 A Demokratikus Kampucsea kezdeteiről (ez a vörös khmer állam hivatalos neve) a legjobb friss szakmunkák: David P Chandler: The Tragedy of Cambodian History: Politics, War and Revolution since 1945: Yale University Press, New Haven, 1991; Marie-Alexandrine Martin; Le Mal cambodgien: histoire d'une société traditionnelle face á ses leaders politiques, 1946-1987. Hachette, Párizs, 1989.

396 Lásd: David R Chandler: Pol Pot: frére numero un. Plon, Párizs, 1993 (az eredeti angol kiadás: 1992), 142, 162-163 és 166-167; továbbá

Ben Kiernan: The Pol Pol Régime: Race, Power and Genocide in

Cambodia under the Khmer rouge. 1975-1979. Yale University Press, New Haven, 1996, 20-25.

397 Lásd például: Haing Ngor (Roger Warnerrel együtt): Une odyssée cambodgienne.

Fixot-Filipacchi, Párizs, 1988 (az eredeti angol kiadás; 1987), 105-106.

398 Henri Locard: „Tramkâk Dístríct in the Grip ofthe Khmer Rouge”, előadás a Cambodia: Power, Myth and Memory című értekezleten, Université Monash, 1996. 26–33.

399 A vörös khmerek mindig este hajtják végre a kivégzést; ez felel meg a rögeszmés titkolódzásuknak.

400 Chandler (1993): id. mű. 308. 28. jegyzet; Kiernan: id. mű, 108.

401 Ugyanott. 167.

402 Még visszatérünk az „egyes számú testvérre”; az akkori első vonalbeli vezetők: Hu Jun, Hu Nim, Khieu Szamphan (mindannyian egykori miniszterek, 1967-ig ők alkotják Phnom Penhben a KP „törvényes” kirakatát); a gerillaháborúban pedig – olykor már 1963 óta – Nuon Csea, Szao Phim, Szon Szen, Vorn Vet, Jeng Szári, valamint két nővér, az utóbbi és Szalot Szár (más néven Pol Pot) felesége, Jeng Thirith és Khieu Ponnari. Néhány év különbséggel mindannyian ugyanahhoz, a húszas évek végén született nemzedékhez tartoznak.

403 Kiernan; id. mű, 108.

404 Chandler (1993): id. mű. 63–64.

405 Serge Thion: Chronology of Khmer Communism, 1940-1982. In David P. Chandler és Ben Kiernan: Revolution and its Aftermath in Kampuchea: Eight Essays. Yale University Southeast Asia Studies. New Haven, 1983, 301–302.

406 A jelek szerint 1975 januárjában határozták el ezt az intézkedést, ugyanakkor amikor a pénz eltörlését, pedig épp akkor nyomtattak friss bankjegyeket. Csak egy vezető, a tekintélyes Hu Jun ellenezte. Szihanuk egykori minisztere és a KKP alapító tagja, de ő „eltűnt” a következő hónapokban; ez volt az első tisztogatás ezen a színvonalon, de már sok mást is sejtetett.

407 A vörös khmerek rögtön eltörölték a khmer pénzt. Ennek az lett az egyik akaratlan következménye, hogy azontúl csakis dollárban szá- molt a lakosság a megmaradt csekély, törvénytelen pénzforgalomban.

408 Kiernan: id. mű, 48.

409 Marek Sliwinski: Le Génocide khmer rouge: une analyse démogra- phique. L’Harmattan. Párizs, 1995. 30

410 Ez magyarázza, hogy némelyek alig vittek magukkal valamit, főleg feketepiacon elcserélhető holmikat, pedig majdnem teljesen ettől függött, hogy túléli-e valaki a következő hónapokat és éveket.

411 Azt kell hinnünk, hogy minden más meggondoláson fölülkerekedett az a dogmatikus utálat, amelyet minden, nem forradalmi irodalom iránt éreztek (elpusztították vagy veszni hagyták a könyveket, mint a Nemzeti Könyvtárban, vagy cígarettapapírt csináltak belőle).

412 Lásd Pin Yathay: id, mű, 60–64; Haing Ngor; id. mű. 102–103.

413 Channo beszámolója Phnom Penh Post (ezentúl PPP). 1995 április 7.,15.

414 Lásd például: Pin Yathay id. mű 57, 94, és 209-211.

415 Usha Welaratna: Beyond the Killing Fields: Voices of Nine Cambo- dian Survivors in America. Stanford University Press, Stanford, 1993,78.

416 A régiek-újak viszonyának általános megvitatását lásd Kiernan: id. mű. 210-215.

417 Kiernan: id. mű, 219.

418 Pin Yathay: id. mű, 92.

419 Kiernan: id. mű. 97.

420 Pin Yathay olyan szökési vagy lázadási terveket idéz, amelyeket a lakosság váratlan elköltöztetése hiúsított meg.

421 Végül már más személyes vagyontárgyat sem engedélyeztek, csak egy tálat meg egy kanalat; lásd: Charles H. Twining: The Economy. In Karl D. Jackson (szerk.): Cambodia 1975-1978: Rendezvous with Death. Princeton University Press. Princeton, 1989, 121.

422 Pin Yathay: id. mü, 120.

423 Szihanuk tanácsadója, Julio Jeldres szerínt: PPP, 1996, szeptember 20.

424 Chandler (1993): id. mű. 205-209.

425 Kiernan: id. mű, 333.

426 Chandler (1991): id. mű. 298.

427 Olyanféle, mint a francia département: minden országrészben több is van belőle.

428 Y Phandara: Retour á Phnom Penh: le Cambodge du génocide á la colonisation. A. M. Métailié. Párizs, 1982, 208.

429 Chandler (1993): id. mű. 207.

430 Ugyanott, 209; Chandler (1991): id. mű. 295.

431 Kiernan: id. mű, 418.

432 Kiernan, Wild Chickens, Farm Chickens and Cormorants: Kampu- chea's Eastern Zone under Pol Pot. In Chandler és Kiernan: id. mű,191–197.

433 Chandler (1991): id. mű. 296–297; Kiernan: id. mű. 392–411.

434 Kiernan: id. mű. 144.

435 Több beszámoló (különösen Chandler. 1991: id. mű, 276) szerint visszaküldték Kambodzsába néhány menekültet – néha jószágért cserébe –, és így valószínűleg halálra szánták őket, még a harcok kitörése után is.

436 Lásd például: Pin Yathay: id. mű, 347–402.

437 Y Phandara: id. mű, 228.

438 Henri Locard: Le Goulag khmer rouge, a Lyon-2 Egyetem jegyzete.1995. 17.

439 Chandler (1993): id. mű, 265.

440 Ugyanott, 322.

441 Locard (1995): id. mű. 8–9.

442 Különféle lakossági csoportok körében végzett, nagyszámú résztanul- mány kivetítésére támaszkodik: 25%-os embervesztesége a menekült családokban; 35%, 41%,

illetve 53% embervesztes ég három faluban, a Demokratikus Kampucsea időszakában; 42% egy Phnom Penh-i vá- rosrészben (ezeknek csak egynegyede halt meg éhen vagy betegség- ben); 36% a keleti országrész egyik 350 fős csoportjában, majdnem mindegyikük gyilkosság áldozata.

443 Kiernan: id. mű, 456–460.

444 Chandler (1993): id. mű. 261.

445 Craig Etcheson: The Rise and Demise of Democratic Kampuchea. Westview. Boulder, 1984, 148.

446 Leo Mong Hai, a Khmer Demokrácia Intézet elnöke, személyes interjú (1996. december).

447 Sliwinski: id. mű. 49–67.

448 Ugyanott, 52.

449 Welaratna: id. mű, XIX. és 2.

450 Erre a gondolatra alapul William Shawcross különben igen gazdag és korszakalkotó munkája: Sideshow: Nixon, Kissinger and the Destruction of Cambodia. Deutsch, London, 1979 (francia fordítása: Une tragédie sans importance. Balland, Párizs, 1979); lásd még; Kiernan: id. mű, 20 és 24.

451 Chandler: id. mü, (1993), 13 és 163.

452 Sliwinski: id. mű, 42–48.

453 Locard (1995): id. mű. 10.

454 Etcheson: id. mű, 148.

455 Sliwinski nyomán: id. mű, 82.

456 Munthit: PPP. 1995. április 7,. 6,

457 Lásd például Kenneth M. Quinn: The Pattern and Scope of Violence In Karl D. Jackson (szerk): Cambodia 1975–1978. Rendezvous with Death. Princeton University Press, Princeton, 1989, 190.

458 Személyes interjú, 1996. december.

459 PPP. 1995. április 7., 7.

460 David Hawk: The Photographic Record. In Jackson; id. mű. 212.

461 PPP. 1995. április 7., 6.

462 Elég volt. ha középiskolát végzett, vagy tisztességesen írt-olvasott, máris közéjük tartozott az ember...

463 Charles H. Twining: The Economy. In Jackson: id. mű, 134.

464 Kétszer olyan keveset, mint 1970-ben. Lon Nol alatt...

465 Pin Yathay: id. mű l69.

466 Kiernan: id. mű. 295; Stephen Heder elmélyült kutatását idézi.

467 Marek Sliwinski; id. mű. 11.

468 Ugyanott. 16.

469 François Ponchaud: Social Change in the Vortex of Revolution In Jackson: id. mű.

153.

470 De Pin Yathay olyan kínaiakról is beszél, akik éhen haltak, mert nem voltak hajlandók elvesztegetni az aranyrúdjaikat néhány doboz rizsért… (id. mű. 231).

471 Kiernan: id. mű 297–298.

472 Sliwinski; id. mű, 76.

473 Idézi Elizabeth Becker: Les Larmes du Cambodge – l'histoire d'un auto-génocide. Presses de la Cité, Párizs, 1986, 242.

474 Lásd Niszeth, egy pnong faluba deportált kilakoltatott beszámolóját, Welaratna; id. mű. 180.

475 Becker: id. mű. 249.

476 Aki már teljesítette a mekkai zarándoklatot.

477 Ha nem jelezzük külön, a csamokra vonatkozó adatok Kiernan alapos tanulmányából valók: id. mű, 252–288.

478 Kiernan: id. mű. 428–431.

479 Sliwinski: id. mű. 76.

480 Ugyanott. 57.

481 Lásd Michael Vickery: Democratic Kampuchea: Themes and Vana- tions. In Chandler és Kiernan: id. mű. 99–135.

482 Pin Yathay: id. mű. 206.

483 Ugyanott. 251-252.

484 Annál is inkább, mert a jelek szerínt más országok kommunista vezetőitől eltérően, a kambodzsai vezetők igen keveset utaznak, talán valami túlzott üldözési mánia miatt. Egyetlen beszámoló sem említ utazásokat, még hallomásból sem.

485 Lásd például Heng és Demeure: id. mű. 105, 150–151 és 172–173.

486 Pin Yathay: id. mű. 85.

487 Lásd például Pin Yathay: id. mű, 280, 332, 344.

488 De csakhamar sokkal komorabbra fordult a helyzet, azoknak, akiket erdőirtási övezetekbe deportáltak.

489 Becker: id. mű, 276.

490 Twining, idézett fejezet, 143.

491 PPP. 1995 április 7., 5; Sliwinski is ezeket a véleményeket osztja (id. mű. 65).

492 Az „osztályharcnak” ez a falura való kiterjesztése, valamint a teljes kollektivizálás akkori véghezvitele (a családi étkezés meg az önélel- mezés tilalma) miatt, a régiek rokonszenvének elfordulását is innen számíthatjuk (Kiernan: id. mű. 1996, 202 és 213–214).

493 Quinn, idézett fejezet, 201-202.

494 Sliwinski: id. mű. 64–65; Twining. idézett fejezet. 143–145.

495 Rövidítés ehelyett: Angkar Padevat (Forradalmi Szervezet), a majd- nem mindig illegális KKP fedőszerve.

496 Pin Yathay: id. mű, 305.

497 Lásd például: Chandler (1993): id. mű, 195; Ly Heng és Françoise Demeure: Cambodge: le sourire bâillonné. Anako, Xonrupt- Longemer 1994, 100.

498 Haing Ngor (id. mű. 158) azt hallotta egy vörös khmer orvosi rendelőben, hogy egy ápolónő azt kérdezi egy másiktól: „Adtál enni a háborús rabszolgáknak?"

499 Pin Yathay: id. mű, 59.

500 Ugyanott. 263.

501 Pin Yathay drága pénzen szerzett egy darabka térképet.

502 Pin Yathay: id. mű, 150.

503 Chandler (1993); id. mű. 191–193 és 197–198: a tervnek a nehézipar- ral foglalkozó része a leghosszabb...

504 Idézi: Chandler: id. mű. 223.

505 Véletlenül pontosan ezt a mennyiséget szabta meg Hua Kuo-feng, az akkori kínai miniszterelnök-helyettes 1975-ben, a tacsaji példáról tartott országos értekezleten.

506 Nem volt ez olyan fontos az aránylag gyéren lakott Kambodzsában, ahol főleg az esőre számítanak és gyakran az évenkénti áradásokra.

507 Chandler; id. mű, 193–194: és Karl D. Jackson: The Ideology of Total

Revolution. In Jackson (szerk.); id. mű. 60.

508 Pin Yathay: id. mű. 147.

509 Ugyanott. 99 és 139.

510 Talán a francia forradalom hatása? Akkor a dekád tizedik napjával akarták helyettesíteni a vasárnapot.

511 Twining, idézett fejezet, 130.

512 Kiernan: id. mű, 235.

513 Laurence Picq: Au-delá du ciel: cinq ans chez les Khmers rouges.

Bernard Barrault. 1984. 133-135.

514 Pin Yathay; id. mű, 166–167.

515 Ugyanott, 199.

516 Twining, idézett fejezet, 122.

517 Pin Yathay: id. mű. 291.

518 Mindig hadsereghez hasonlítják a dolgozókat és hadjárathoz a terme- lést.

519 Picq: id. mű: Pin Yathay; id. mű. 163–164. 186 és 197.

520 PPP, 1995. április 7., 5

521 Lásd különösen Twining. idézett fejezet, 149–150; Kiernan: id. mű. 240: Pin Yathay; id. mű, 138.

522 Pin Yathay: id. mű, 228; Haing Ngor; id. mű. 257–258.

523 Elvileg minden egyéni főzés tilos volt; úgy játszották ki, hogy úgy tettek, mintha

csak vizet forralnának, mert a vörös khmerek is javasolták ezt a megelőző egészségvédő módszert.

524 Heng és Demeure; id. mű. 139–140.

525 PPP. 1995. április 7., 7.

526 Haing Ngor (id. mü, 215) egy négyéves gyereket említ, aki napokig haldoklott, egy cölöphöz kötözve, tehetetlen szülei szeme láttára.

527 Ugyanott, 135–136: Pin Yathay. íd. mű. 267.

528 Lásd például Haing Ngor: id. mű, 145.

529 Pin Yathay: id. mű, 174.

530 Locard (1995): id. cikk. 6.

531 Pin Yathay: id. mű, 217 és 227.

532 Heng és Demeure: id. mű, 172–173.

533 Ponchaud, idézett fejezet, 160.

534 Haing Ngor: id. mű, 174 és 193–194.

535 Talán a loeu khmerek valami sajátságos szerkezetéről van itt szó (Ponchaud. idézett fejezet, 160).

536 Kên Khun: De la dictature des Khmers rouges á l'occupation viet- namíenne – Cambodge, 1975–1979. Párizs, L'Harmattan, 1994, 94.

537 Chandler (1993): id. mű, 174–175.

538 Mondanunk sem kell, hogy teljesen megszűnt a postaszolgálat.

539 Személyes interjú, Kambodzsa, 1996.

540 Picq: id. mű.

541 Pin Yathay: id. mű, l68.

542 Ugyanott, 90 és 122.

543 Chandler (1993): id. mű, 202; Henri Locard: Les Chants révolu- tionnaires khmers rouges et la tradition culturelle camhodgienne, ou la revolution triomphante. kiadatlan és keltezetlen följegyzés.

544 Françoise Corréze és Alain Forest: Le Cambodge á deux voix. Párizs.

545 Heng és Demeure: id. mű, 132.

546 Haing Ngor: id. mű, 131–133.

547 Pin Yathay: id. mű, 222–223. 226 és 310; minden beszámolóban bőven akadnak ilyen esetek.

548 PPP, 1995 április 7., 71; Chandler (1993); id. mű, 185–186. 227, 245 és 265.

549 Itt-ott havonta iratnak teljes önéletrajzot; ha a legcsekélyebb eltérés van is két változat között, halállal büntetik (Welaratna: id mű. 125).

550 Seng Kimseang (.PPP, 1995. április 7.) elmondja, hogyan vertek eszméletlenre egy serdülőt rizslopásért, majd azt is, hogyan „tűnt el” az illető az Angkar kezei között.

551 Heng és Demeure: id. mű, 185.

552 Pin Yathay; id. mű, 237.

553 Haing Ngor: id. mű, 178.

554 Locard (1995); id. mű.

555 Chandler (1991): id. mű 260.

556 Pin Yathay: id. mű, 289.

557 Kên Khun; id. mű. 96; ebben az esetben a gyilkos katonák előbb megerőszakolják az asszonyt; hamarosan a káder is tisztogatásnak esik áldozatul.

558 PPP 1995. április 7., 6.

559 Ugyanott. 7.

560 Yathay: id. mű. 314–315; Heng és Demeure; id. mű. 107.

561 Ezzel szemben még a legfiatalabb vörös khmer katonák között is általános a dohányzás; a kábítószer sokkal kevésbé van elterjedve, de nem is vonatkozik rá külön tilalom.

562 Ponchaud, idézett fejezet, 169; PPP. 1995. április 7., 7.

563 Pin Yathay: id. mű. 161–163 és 190–191.

564 Haing Ngor: id. mű. 184; Welaratna: id. mű, 53.

565 Pin Yathay: id. mű. 163 és 387.

566 Le Monde. 1997. június 18., 16.

567 Pin Yathay: id. mű. 301.

568 Kên Khun: id. mű. 123 (egy orvostanhallgató beszámolója).

569 Locard (1995); id. mű. 12–13.

570 Lásd például Haing Ngor: id. mű. 179–180.

571 Sliwinski: id. mű. 78; kikerekítem a tizedeseket, úgyis valószínűleg csak jelzésértéke van a számoknak.

572 Haing Ngor: id. mű. 268.

573 Heng és Demeure: id mű, 109. Furcsán hasonlít ez ahhoz a híres, talán legendás kivégzési módhoz, amelyet a vietnami megszállók alkalmaztak a khmerekkel szemben, a XIX. század első felében: állítólag a nyakig eltemetett áldozatok lángoló fején forraltak teát.

574 Locard (1995), idézett jegyzet, 18.

575 Lásd: Pin Yathay id. mű, 306.

576 Ha más forrást nem jelölünk meg. Henri Locard két alapvető tanulmá- nyára támaszkodva írunk a börtönökről: Le Goulag khmer rouge, a Lyon-2 Egyetem (nyelvi kar) jegyzete, 1995; valamint „Tramkâk District in the Grip of the Khmer rouge”, előadás a Cambodia: Power, Myth and Memory című tanácskozáson. Monash Egyetem. 1996 de- cember.

577 Pin Yathay: id. mű. 231.

578 Nyolcvanból három egy helyi börtönben, amelyet Pin Yathay említ: id. mű. 231.

579 Kiernan: id. mű. 345, 169 jegyzet.

580 PPP. 1995. április 7., 5.

581 Locard (1996): id. mű, 6.

582 Locard (1995): id. mű, 11.

583 Egy régi tisztviselő beszámolója, idézi Kên Khun: id. mű, 131.

584 Lásd például: Haing Ngor; id. mű. 170–174, 188–194, 240–244; Heng és Demeure: id. mű. 144–149.

585 Locard (1996); id. mű, 8.

586 Kassie Neou, a Kambodzsai Emberjogi Intézet igazgatója: PPP. 1996, szeptember 20., 8 (L-L, Margolin fordította angolról franciára).

587 Chandler (1991): id. mű, 285–302.

588 Quinn, idézett fejezet, 198; Kiernan: id. mű. 432–433.

589 Chandler (1991): id. mű, 374, 27, jegyzet; Quinn, idézett fejezet, 210.

590 Kiernan: id. mű, 353–354.

591 Quinn, idézett fejezet, 198.

592 Jeng Szári, 1977: idézi; Chandler (1991): id. mű. 240.

593 A khmerek „borongó tudatának" kérdéséről lásd Jean-Claude Pomon- ti; Angoisses khméres. In Le Monde, 1995. március 10.

594 Y. Phandara; id. mű, 88.

595 A kínai kulturális forradalom hatása nyilvánul itt meg: az 1967-es januári „Sanghaji Kommün" a párizsi forradalmat akarja utánozni.

596 Manapság két másik országban találunk részben hasonló helyzetet arrafelé: Laoszban és Burmában. De az első csak 1945 óta alkot politikai egységet, a második pedig. amely szinte virult a brit gyarmati korszakban, nem olyan gyenge a szomszédaihoz képest.

597 Ponchaud, idézett fejezet, 170–175.

598 A karma khmer kiejtése.

599 Haing Ngor: id. mű, 176.

600 Az építkezése azonban nagyon régies, a technikája közelebb áll a fára- ók Egyiptomának technikájához, mint a kortársi gótikus székesegyházakéhoz.

601 Nem így van ez a nagyjából kortársi, nagy jávai templomokon (külö- nösen Borobudurban).

602 Sok etnológus hangsúlyozza, hogy kisebb itt a földhöz és az ősökhöz való ragaszkodás, mint a kínaias világban, Vietnamot is beleértve.

603 Chandler (1993); id. mű. 101, 105–106 és 135; Raoul Marc Jennar: Cambodge: une presse souspression. Reporters Sans Frontiéres. Pá- rizs. 1997. 23.

604 Locard (1995), idézett jegyzet, 15.

605 Haing Ngor: id. mű, l63.

606 Pin Yathay: id. mü, 95-96. A kínai KP is nagyban használt fel ilyen- féle embereket, a hatalommegszerzés szakaszában (lásd előbb).

607 Haing Ngor: id. mű, 112. 126 és 237–238.

608 Laurence Picq: id. mű, 22.

609 Pin Yathay: id. mű. 271; Ponchaud. idézett fejezet, 164.

610 Chandler (1991): id. mű. 247.

611 Jeng Szári in Newsweek, 1975. szeptember 4.

612 Vörös Zászló (Peking), 1958. június 1.

613 Pin Yathay: id. mű, 60.

614 Haing Ngor: id. mű, 103.

615 Picq: id. mű, 21; Y. Phandara: id. mű, 91.

616 Locard: PPP. 1994. május 20., 16.

617 Radio Phnom Penh. 1977. április 18. idézi: Jackson: id. mű. 74.

618 Norodom Sihanouk: Prisonnier des Khmers rouges. Hachette. Párizs. 1986.

619 Heng és Demeure: id. mű. 189–190.

620 Chandler (1991): id. mű. 243.

621 Dith Pran (akiről a Szakadás című film készült), idézi Sídney Schan- berg: The Death and Life of Dith Pran. In New York Times Magazine. 1980. január 20.

622 Heng és Demeure: id. mű, 112.

623 Kên Khun: id. mű. 97–98.

624 Picq: id. mű.

626 Sliwinski; id. mű, 67.

627 Locard (1996); id. mű, 28.

625 „Észre sem vettük, ivartalanítottak bennünket a vörös khmerek.” Pin Yathay: id. mű. 316.

628 Egy vörös khmer káder beszéde Tonle Batiban. 1975 nyarán, idézi Haing Ngor: id. mű, 110–111.

629 Lásd például Chandler (1993); id. mű, 214.

630 Locard: id. cikk 17.

631 Beszéd 1977. szeptember 27-én. Idézi Jackson, idézett fejezet, 73.

632 Pin Yathay: id. mű, 181.

633 Chandler (1993); id. mű, 63 és 72–73.

634 Interjú Jeng Szári párthíveinek „összefogási gyűlése” után; PPP.1996. november 15.. 6. A jakobinizmus iránti csodálatról, mint a kommunizmus alkotórészéről lásd François Furet: Le Passê d'une illusion: Essai sur l'idêe communiste au XXe siécle. Robert Laffont, Párizs, 1995. Magyarul; Egy illúzió múltja. Európa, 2000.

635 Még a fegyveres ellenállás hivatalos kezdete, a szamlauti felkelés is azért tört ki 1967-ben, mert Lon Nol csökkenteni akarta az észak-vietnami hadseregnek szánt

kambodzsai rizsszállítmányokat...

636 Sophia Quinn-Judge: Hô Chi Minh: New Perspectives from the Com- intern Files In Philippe Le Failler és Jean-Marie Mancini (szerk.): Viêt Nam: Sources et approcfies. Publications de l'Université de Provence. Aix-en-Provence. 1996, 171–186.

637 Vietnam 1975 utáni kudarcai tanúsítják.

638 Kínában csak Lin Piao marsall rövid tündöklése alatt tapasztalható ilyesmi (1967-1971).

639 Chandler (1990): id. mű, 276.

640 Twining. idézett fejezet, 132.

641 Chandler (1993); id. mű. 225–226.

642 Ugyanott. 176; Ben Kiernan: id. mű. 379.

643 Radio Phnom Penh. 1975. július 25.. in Jackson: Ideology... id. kiad., 60.

644 Szihanuk azt állítja, hogy Csu En-laj nagyon határozottan figyelmez- tette 1975-ben a kambodzsai vezetőséget, hogy ez az a példa, amelyet nem szabad követniük.

645 Locard (év nélkül): id. cikk. 17.

646 Lásd Pin Yathay: id. mű, 321.

647 Marie-Alexandrine Martin: Le Mal cambodgien – histoire d'une société tradition-nelle face á ses leaders politiques, 1946-1987.

Hachette. Párizs. 1989, 193.

648 Utána nagyon megcsappant a börtönök népessége, főleg a politikai foglyok száma (inkább Kínában, mintsem Vietnamban).

649 Chandler (1993): id. mű, 216–217.

650 Locard (1995): id. mű, 19.

651 Chandler (1993): id. mű, 210–211.

652 Egy résztvevő elbeszélése, idézi Chandler (1993): id. mű, 266 – 267.

653 Szihanuk azt állítja, hogy Pol Pot szerezte az Angkar himnuszát.

654 PPP. 1996. szeptember 20., 7.

655 Timothy Carney: The Orgamzation of Potver. In Jackson: id. mű, 95.

656 Pin Yathay: id. mű, 308.

657 Locard (1995): id. mű, 19.

658 Pin Yathay: id. mű, 288.

659 Kíernannál található a legjobb áttekintés: id. mű.

660 Haing Ngor: id. mű. 221.

661 Locard (1995): id. mű. 19.

662 Kiernan: id. mű. 247.

663 A következő elmélkedésben részben Craig Etchesonra támaszkodom: Génocide: By the Laws. not by Emotion. In PPP, 1995. augusztus 11., 20.

664 Barbara Harff és Ted Robert Gurr: Towards an Empirical Definition of Genocides

and Politicides In International Studies Quarterly, 32. szám. 1988.

665 Y Phandara: id. mű. 72–73.

666 Sliwinski számadatai alapján: id. mű, 128.

667 Welaratna: id. mű, 254–258.

668 Sliwinski: id. mű. 153.

669 Doan: id. mű. 302.

670 Lásd erről például Yves Chevrier: L'empire distendu: esquisse du poli- tique en Chine des Qing á Deng Xiaoping. In Jean-François Bayart: La Greffe de l'État – Trajectoires du politique 2. Karthala. Párizs, 1996.

671 Doan: id. mű, 195.

AZ ÖTÖDIK RÉSZ JEGYZETEI, HIVATKOZÁSAI

„A HARMADIK VILÁG”

1 1952-ben Kuba foglalta el a 3. helyet 20 latin-amerikai ország között az egy főre jutó bruttó nemzeti termék tekintetében: harminc év múlva, több mint húsz év castroizmus után Kuba már csak a 15. helyen állt. Nicaragua, Salvador, Bolívia és Haiti előtt: lásd Jeannine Verdés- Leroux: La Lune et le caudillo. Le réve des intellectuels et le régime cubain (1959-1971). Gallimard. Párizs, 1989, 16.

2 A Batista-rendszer bírálata nem feledtetheti a castroista propagandának az ország helyzetéről terjesztett hazugságait; szüksége volt rá az új rendszernek, hogy „ráduplázzon” a bírálatra, mert úgy hitelesebbnek mutatkozhatott, és megnyerhette vele a nyugati értelmiségiek rokonszenvét. Castro azt állította, hogy a lakosság 50%-a írástudatlan volt; valójában 22% volt ez az arány 1958-ban, világviszonylatban pedig 44%-ra becsülték az analfabéták számát akkoriban.

3 Jeannine Verdés-Leroux vizsgálódása megállapította, hogy nem felel meg a valóságnak az a 20 000 halott, amelyet a castroista propaganda terjeszt, és amelyet a nyugati baloldali értelmiségiek is magukévá tesznek. Ő 2000 halottról beszél, a források szigorú összevetése alapján.

4 Jeannine-Verdés-Leroux: id. mű. 179–180.

5 Ebben a perben, az úgynevezett repülős-perben (1959 februárjában) a védelmi miniszter töltötte be az ügyész szerepét. Felmentették a repülősöket, de Castro közbelépett, hogy egy második perben ítéljék el őket, márciusban; a jog is a diktátor szolgálatába állt.

6 Manolo Ray új fegyveres mozgalmat indít, a népi forradalmi mozgalmat (MRP). amely 1960-6l-ben igen aktív volt.

7 Castro-ellenes gerillák szerencsétlen partraszállási kísérlete, a CIA akci- ója, amehet D. Eisenhower kezdeményezett és J. F. Kennedy folytatott.

8 Martha Frayde: Écoute. Fidel Denoël, Párizs. 1987.

9 Egy „Jaguey Grandé” néven ismeretes fegyőr közvetlen közelről lőtte agyon Alfredo Carriónt, aki szökni próbált a Melena 2 gazdaságból.

10 A Bohemia c. hivatalos hetilap 1973 ápnlisában elismeri, hogy „ellenforradalmár rabokat használnak fel közhasznú munkavégzésére”.

11 Castróban egészen a nyocvanas évekig megvan az a szándék, hogy támogassa a Kubán kívüli forradalmakat. 1979-80-ban hatszáz katonai tanácsadót küld Grenadába. hogy segitse a szovjetbarát szocialista Maurice Bishop rendszerét. 1983-ban, amikor az amerikaiak beavat- koztak, hétszázötven kubait is foglyul ejtettek.

12 Ugyanebben az időben körülbelül 35 000 fiatalt vezényeltek – büntető vagy fegyelmező intézkedésként – kényszermunkára, a hazafias katonai szolgálat keretében.

13 Az is ezeket a kapcsolatokat tanúsítja, hogy 500 nicaraguai katona van együtt Angolában a kubai expedíciós hadtesttel. Szintén a sandinisták hovatartozását bizonyítja, hogy elvetették azt az ENSZ-határozatot, amely elítélte az afganisztáni szovjet beavatkozást.

14 Gilles Bataillon: Nicaragua: de la tyrannie a la dictature totalitaire. In Esprit. 1983, október,

15 Bayardo Arce: De la stratégie révolutionnaire et de la constrtiction du socialisme. In Esprit. 1986. január.

16 Mario Vargas Llosa: Bréviaire d'un massacre. In Esprit, 82. szám. 1983. október (,.A Fényes Ösvény más vezetőivel ellentétben, őróla nem ismeretes, hogy járt-e a népi Kínában, sőt az sem, hogy valaha is elhagyta-e Perut”).

17 José Carlos Mariátegui (1895-1930) a híres Hét tanulmány a perui valóságról szerzője; középen áll a marxizmus és a populizmus között ezért a kommunisták éppen úgy magukénak vallják, mint az APRA (lásd ez utóbbiról a 20. jegyzetet).

18 Mario Vargas Llosa: id. cikk.

19 1982 augusztusában 2900 akciót vállalt magára a Fényes Ösvény.

20 APRA: Alianza Popular Revolucionaría Americana (Amerikai Népi Forradalmi Szövetség); a perui Victor Raúl Haya de la Torre alapította 1924-ben. Eleinte az egész földrészre kiterjedő hivatást vallott magá- ének, de lassanként kénytelen volt csak Perura szorítkozni.

21 A becslések szerint 20 milliárd dollár kárt okozott az erőszak.

22 Eric Fottorino: Dans le piége rwandais. In Le Monde. 1997. július 25.

23 Lásd Expresso. Lisszabon. 1990. május 12. Idézi M. Cahen: Le socialisme. test les Souiets plus l'ethnicité. In Polilique africaine. 1991, június.

24 Marina és David Ottavvay: Afrocommunism. Holmes and Meier. New York. 1986, 30–35. Ebben a jegyzetben ragadjuk meg az alkalmat, hogy hangsúlyozzuk: ezektől a szerzőktől vettük át a címünkben használt „afrokommunizmus” szót. Tisztán szóhasználati kényelem kedvéért, mert kizárunk belőle minden olyasféle pozitív jelentést, amilyet a hetvenes években tulajdoníthattak az „eurokommunizmus” fogalmának. Ez utóbbi fogalom igazában a spanyol, olasz és francia KP kapcsolataira igyekezett kivetíteni azokat a reményeket, amelyeket egy szovjet nehezékektől mentes, „emberarcú szocializmusba” vetett a baloldal jelentős része.

25 Mozambiki Felszabadítási Front.

26 Tanganyika African National L’Union/Afro Shirazi Party (Zanzibar).

27 Christian Geffray: Fragment d'un discours du pouvoir (1975–1985): du bon usage d'une méconnaissance scientifique. In Politique africame. 29. szám. 1988 március.

28 Marie Mendras: La stratégie oblique en Afrique subsaharienne. In Cahiers de le Fondtion pour les êtudes de Défénse nationale. 1984, 32.

29 Ebben a tekintetben Buharin 1922. november 18-án, a Komintern IV. kongresszusán tett – a lehető legszókimondóbb – nyilatkozataira hivatkozhatunk (a

Correspondance Internationale melléklete, 38. szám. 1923. január 4.).

30 Gareth M. Windrow: The Foreign Policy of the GDR in Africa. Cambridge University Press, Cambridge, 1990.

31 Jean-François Bayart: L'État. In Coulon-Martin: Les Afriques poli- tiques. La Découverte. Párizs, 1991, 219.

32 Ez az első kérdés az afrikai kommunista meggyőződés őszinteségéről folyó minden vitában, ahogy Michael Walter hangsúlyozta vezér- cikkében, a Journal of Communist Studies afrikai kommunista katonai rendszereknek szentelt, 3–4. számában (1985. szeptember–december).

33 Lásd első megközelítésül René Lemarchand: La violence politique. In Coulon-Martin: Les Afriques politiques. id, kiad. Fontos bibliográfia.

34 Közvetlenül a Gorbacsov-korszak előtt (1985-ben) a szovjetek az alábbiakat is ide sorolták az itt vizsgált hármon kívül: Algéria, Bénin, Zöldfoki-szigetek, Kongó, Guinea, Bissau-Guinea, Madagaszkár, Sáo Tomé és Principe, valamint Tanzánia.

35 Az etiópiai olasz gyarmatosítás rövid ideje alatt. 1936-tól 1941-ig Hailé Szelasszié kénytelen volt száműzetésben élni.

36 Lásd Jacques de Barrin lendületes Mengisztu-ismertetőjét a Le Monde- ban (1991. május 23.).

37 Paul B. Henze: Communisme and Ethiopia. In Problems of Commu- nism. 1981. május-június.

38 Amerikai források 15 000 főre becsülik a kubaiak számát.

39 Christopher Clapham: The Workers' Party of Ethiopia. In The Journal of Communist Studies. 1, szám. 1985. március,

40 Olga Kapeliouk: Quand le paysan est tenu á l'écart des décisions politiques. In Le Monde diplomatique, 1984. április.

41 Az etióp nép forradalmi pártja – összetiópiai szocialista mozgalom (betűszó).

42 A Derg politikai bizottsága és a MEISON kiváló tagja, Hailé Fida Franciaországban tanult, ott szerezte marxista-leninista képzettségét. 1977 augusztusában letartóztatták, pár hónapig fogva tartották, majd eltűnt.

43 Atnafu a vadságával tüntette ki magát a PRPE elleni megtorlásban.

44 Patrice Piquard: L’Éthiopie juge Mengistu. le boucher rouge. In L'Événement du Jeudi. 1994, december. 22–28.

45 Bertrand Le Gendre: Éthiopie: le procés de la Terreur rouge. In Le Monde 1995. május 13. Az Etiópiai Tanítók Szövetsége kijelentette 1977-ben, hogy 30 000 politikai gyilkosság történt 1974 óta. Lásd: Human Rights Violations in Ethiopia. Amnesty International. 1978. 16.

46 Karel Bartosek: Les Aveux des archives. Prague–Párizs–Prague. 1948–1956. Le Seuil, Párizs, 1996.

47 Bővebb részletek: Human Rights Violations in Ethiopia. id. kiad. 9–11

48 Ugyanott. 14–15.

49 Mengisztu szökése után köztársasági elnök. 1994 decemberében elő- ször 1995. május 13-ra halasztották a Mengisztu-rendszer emberiség elleni bűntettekért vád alá helyezett magas méltóságainak a perét. Folytatták a nyomozást, de a jelek szerint mindenféle tömegtájékozta- tásról lemondtak a hatóságok. De azért továbbra is folyt a régi közép- vezetők pere.

50 The Ethiopian Herald, 1997. május 13.

51 Az ország középső tartománya; Addisz Abeba a központja.

52 Teljesen helytelen volna, ha a támadóval szembenálló, egységes Eritrea képét akarnánk itt fölvázolni (bár érdekes párhuzamot vonhatnánk egyfelől Eritrea, másfelől pedig Algéria, Afganisztán vagy Mozambik között). Sok nemzeti kisebbség él ezen a tájon (ne is beszéljünk róla, hogy milyen sorsot tartogattak itt az etiópiai katonáknak), és néha véres összetűzések is voltak a nacionalisták soraiban.

53 Hailé Szelasszié – különben az afrikai gyarmatosításellenesség tekintélyes szószólója – 1962-ben ténylegesen Etiópiához csatolta az 1882 óta olasz megszállás alatt lévő Eritreát.

54 Hauzen Tigrében, vagyis Etiópia egyik határtartományában van, az eritreai partvidék hátországában.

55 Tartományonként vegyesebb összetételű fegyveres ellenállócsoportok is működtek; a monarchistákat, kisajátítottakat és az 1974-es forrada- lom más veszteseit tömörítő UDE (Etióp Demokratikus Unió) az olyan előkelőségek mellett állt, mint Bem Amer vagy Afar és jól megtervezett harci cselekményeket hajtott végre, amivel csak növelte a bizony- talanságot.

56 Tény, hogy amikor Gorbacsov kivonta magát az Afrika Szarván vállalt kötelezettségeiből, mindjárt közeledni kezdett egymáshoz Addisz Abeba és Tel-Aviv, mert Izrael nyugtalanítónak találta, hogy esetleg meggyengül egy iszlám világgal szemben ellenséges hatalom.

57 Eritreai Eelszabadítási Népfront, A keresztényekből álló FPLE 1970- ben szakadt ki a marxista színezetű, muzulmán többségű Eritreai Felszabadítási Frontból. Lásd Alain Fenet: Le Programme du FPLE, nation et révolution. La Corne de l'Afrique Questions nationales et politique internationale L'Harmattan. Párizs, 1986.

58 Evil Days. Thirty Years of War and Famine in Ethiopia. An African Watch Report. New York, 1991, 117.

59 Ugyanott. 121.

60 Georges Lecomle; Utopisme politique et transfert depopulation en Éthiopie. In Esprit. 1986. június.

61 Jean Gallais; Sécheresse. famine. État en Éthiopie. In Hérodote, 39. szám, 1985. október-december

62 Michel Foucher: L Éthiopie: á qui sert la famine? In Hérodote. 39. szám, 1985. október-december

63 Antí-Slavery Society: Forced Labour in Humera: Intervention on Behalf of the Anti-Slavery Society, beszámoló az ENSZ Gazdasági és Társadalmi Tanácsában,

Emberjogi Bizottság, Rabszolgasággal Foglal- kozó Munkacsoport, Genf. 1981. augusztus. Lásd Evil Days: id. mű, 167.

64 Mengisztu Hailé Mariam elnök jelentése az Etiópiai Dolgozók Pártja központi bizottságának. 1986. április 14.

65 M. Foucher: id. cikk, 112.

66 Cultural Survíval: Ethiopia: More Light on Resettlement. London, 1991.

67 Bertrand Le Gendre: Éthiopie: le procés de la Terreur rouge. id. kiad.

68 Lásd erről Michel Cahen munkáit, főleg az Elísio M. Macamóval folytatott vitáját: Lusotopie. 1996. 365–378.

69 Alex Vines: Renamo. Terrorism in Mozambique. Centre for Southern African Studies. University of York. 1991. 5.

70 Interjú az Afrique Asie-nak. 135. szám. 1977. május 16. Idézi Pierre Baudet (szerk.) Angola, bilan d'un socialisme de guerre. L'Harmattan, Párizs, 1992.

71 Pravda. 1975, november 5. Idézi Branko Lazitch – Pierre Rigoulot: Angola 1974–1988. Un échec du communisme en Afrique. In az Est et Ouest melléklete, 54. szám. 1988. május.

72 Portugália csak az „Angolai Népi Köztársaság” nevet ismerte el 1976 februárjában; az UNITA és az FNLA a „demokratikus” jelzőt is hozzáteszi.

73 B. Lazítch – P Rigoulot: id. mű, 33.

74 Libération–Afrique, 9. szám, 1974. március.

75 Lásd egy jól tájékozott trockista álláspontját: Claude Gabriel: Angola, le tournant africain?La Bréche. Párizs, 1978.

76 A harminc tagból ötöt agyonlőttek (mint Nito Alvest), három eltűnt, nem tisztázott körülmények között kettőt kizártak. Lásd: Lazitch –Rigoulot: id. mű, 21.

77 Az Acção Comunista ámű portugál trockista folyóirat nyomán C. Gabriel idézi: id. mű, 329.

78 Ugyanott.

79 Portugália 1956-ban csatolta Angolához Cabindát, de a Kongó folyó (zairei) torkolatvidéke elválasztja az országtól. Bakongo nemzetiségű lakossága csábítónak találja az olajjövedelmekre alapuló függetlenséget, de 1975 óta a FAPLA 10 000 katonája és 2000 kubai tartja sakk- ban.

80 Síntese do plano de recuperação económica a nível global para o biénio 1989-90. República Popular de Angola, 1988. In P. Baudet: id. mű, 64.

81 Ahogy Jean-François Revel jegyzi meg B. Lazitch és P. Rigoulot (id. mű) munkájához írt előszavában, „a szovjetek és kubaiak azért vannak ott, hogy kommunista rendszert kényszerítsenek Angolára, pedig szó sincs róla, és elképzelhetetlen is lenne, hogy Dél-Afríka meg az apartheid-rendszert exportálja Angolába”.

82 Christine Messiant: Angola, les voies de l'ethnisation et de la décomposition. In Lusotopie, 1–2., 1994.

83 Dióhéjban: a Frelimo a Tanganyikába, Rhodesiába és a Nyasszaföldre kivándorolt

mozambikiak között alakult nemzeti szellemű szervezetek egyesülése útján jött létre. Lásd Luís de Brito: Une relecture nécessaire: la genése du parti-État Frelimo. In: Politique africaine, 29 szám. 1988. március.

84 A mozambiki nacionalizmus gyengeségéről lásd: Claude Cahen: „Sur quelques mythes et quelques réalités de la colonisation et de la décolonisation portugaises" Előadás a Décolonisations comparées című konferencián. Aix-en-Pro\ence. 1993. szeptember 30.– október 3.

85 Christian Geffray: La Cause des armes au Mozambique. Anthropologie d'une guerre civile. Karthala. Pánzs, 1990, 27.

86 Mílange mellett volt az egyik legnagyobb, a malawi határon: tízezer jehova-tanút tartottak fogva benne.

87 Conspicuous Destruction. War Famine & the Reform Process in Mozambique. Human Rights Watch, New York, 1992.

88 Michael Cahen: Check on Socialism in Mozambique. What Check? What Socialism? In Rewiev of African Political Economy, 57. szám. 1993. 54.

89 A Frelimo V. kongresszusán, 1989 júliusában.

90 Mozambique, indépendance et droits de l'homme. Amnesty Interna- tional. 1990. 24.

91 Michel Laban: Écrivains et pouvoir politique au Mozambique apres l'indépendance. In Lusotopie. 1995.

92 Lásd Michel Cahen: Mozambique, la revolution implosée. L'Harmattan, Párizs, 1987, 152–154.

93 Samora Machel elnök beszéde a Népi Gyűlés 1985-ös decemberi ülésén. Idézi M. Cahen: Mozambique, la revolution implosée, id. kiad.. 163.

94 Conspicuous Destruction, id. kiad., 4. Az Unicef 600 000-re becsüli, és az etiópiai (igaz, hogy csak 1984-85-ben meghalt) áldozatok számához foghatónak tartja azok számát, akik a vizsgált évtizedben haltak éhen.

95 Jean-François Revel: Au Mozambique aussi, le marxisme-léninisme engendre la famine. In Est & Ouest, 40. szám, 1987. március.

96 C. Geffray: La Cause des armes, id. kiad., 209.

97 H. Gebaver: The Subsidized Food Distribution System in Mozambique and its Socio Economic Impact. Technical Assístance. EC Food Securíty Department. Maputo, 1991. In Conspicuous Destruction. id. kiad., 120.

98 Alain Besançon: La normalité du communisme selon Zinoviev. In Pouvoirs. 21. szám. 1982.

99 Jean Leca, idézi M. Cahen: Mozambique, la revolution implosée. id. kiad., 161.

100 Lásd Afganisztán történetéről Michael Barry: La Résistance afghane, du Grand Moghol á l'invasion soviétique. Flammarion, Párizs, „Champs" sorozat, 1989 (ennek a könyvnek 1984-ben jelent meg az első változata, ezzel a címmel: Le Royaume de l'insolence. Flammari- on, Párizs): Olivier Roy: L'Afghanistan. Islam et niodernité

politique. Le Seuil, Párizs, „Esprit” sorozat, 1985; Assem Akram: Histoire de la guerre d'Afghanistan. Balland, Párizs, „Le Nadir” sorozat, 1996; Pierre és Michéle Centlivres (szerk,): Afghanistan, la colonisation im- possible. Le Cerf, Párizs, 1984; Jacques Lévesque: L'URSS en Afgha- nistan. Complexe, Brüsszel, „La Mémoire du Siécle” sorozat, 1990; Éric Bachelier: L'Afghanistan en guerre, la fin du grand jeu sovié- tique. Presses Universitaires de Lyon, Lyon, 1992; André Brigot és Olivier Roy (szerk,); La Guerre d'Afghanistan, Intervention soviétique et résistance. „Notes et études documentaires” 4785-ös szám. La Do- cumentation Française, Párizs. 1985. A Les Nouvelles d'Afghanistan című folyóiratot is érdemes forgatni, amely 1980 óta rendszeresen közöl kitűnő tájékoztatást az ország helyzetének alakulásáról.

101 Lásd erről Louis Fisher: Les Soviets dans les affaires mondiales Gallimard, Párizs, 1933. 766; különösen a 13. és a 29. fejezet érdekes, amely a közép-ázsiai angol-orosz majd orosz-afgán vetélkedéssel foglalkozik.

102 Nicolas Tandler: Désinformation á propos de l'Afghanistan. In Est & Ouest. 6l6. szám, 1978. június 1–15., 19–20.

103 Ugyanott. 20.

104 Georges Agabekov: Guépéou, notes d'un tchékiste Strelan, Berlin, 248, Marc Lazarévitch fordította le és mutatta be L'intervention soviétique en Afghanistan de 1929 címmel; Les Cahiers d'histoire sociale, 1. szám. 1993, 149-162.

105 Ludwig Adamec: Le Fils du porteur d'eau. In Les Nouvelles d'Afgha- nistan. 48, szám. 1990. július, 16–17.

106 Marc Lazarévitch: idézett cikk, 158. Lásd még a felkelésről Olivier Roy: L'Afghanistan. id. kiad.. 88–89.

107 Michael Barry: id. mű. 241.

108 Ugyanott. 253.

109 Az ANDP főbb vezetőinek életrajza ugyanott található, 294–297.

110 Etienne Gille: L’accession au pouvoir des communistes prosovié- tiques. Idézi Pierre és Michéle Centlivres: Afghanistan, id, kiad,, 184; és Jacques Lévesque; L'URSS en Afghanistan, id. kiad., 35.

111 Olivier Roy: De l'instauration de la République a l'invasion sovié- tique. In La Guerre d'Afghanistan. Intervention soviétique et résis- tance. id. kiad., 29-30.

112 Ugyanott. 30.

113 Michael Barry; id. mű, 252.

114 Ugyanott. 301: továbbá Assem Akram: id. mű. 93–95; ez az utóbbi Mohammed Nadzsibulláh fivérének beszámolójára támaszkodik.

115 Ugyanott, 300.

116 Ugyanott. 302.

117 Amnesty International, az 1978-as naptári évre vonatkozó Rapport annuel. 1979. 101.

118 Michael Barry; id. mű, 304.

119 Rémi Kauffer – Roger Faligot: Les Maîtres espions. Histoire mondiale du renseignement. 2. kötet. De la guerre froide a nos jours. Robert Laffont. Párizs. 1994. 391. Lásd még Patrice Franceschi; Ils ont choisi la liberté. id. kiad.. 41–42; továbbá: Étienne Gille: Afghanistan, id. kiad., 199–200.

120 Étienne Gille; id. mű. 199.

121 Assem Akram: id. mű. 516; továbbá Marie Broxup – Chantal Lemercier-Quelquejay: Les expériences soviétiques de guerres musul- manes. In André Brigot és Olivier Roy: La Guerre d'Afghanistan, id. kiad., 41.

122 Éric Bachelier: id. mű, 50.

123 Michael Barry; id. mű, 314. Lásd még a keralai özvegyasszonyokról; Les Nouvelles d'Afghanistan, 35-36. szám, 1987. december. 33. Különben azt is megjegyzi Michael Barry, hogy öt szovjet katonatiszt felügyelete alatt zajlott le a művelet.

124 Jacques Lévesque: id. mű, 48; Étienne Gille: Afghanistan, id. kiad., 200; lásd még: Amnesty International; Violation des droits de l'homme et des libertés fondamentales en République démocratiques d'Afghanistan. 1979. április 11., 30. Az Amnesty kiadványa csakis hivatalosan megerősített esetekre alapul. Az emberjogvédelmi szervezet fogvatartott gyerekeket is említ.

125 Vladimír Boukovski; Jugement á Moscou. un dissident dans les archives du Kremlin. Robert Laffont, Párizs, 1995, 378–379. A szerző teljes terjedelemben közli Alekszej Koszigin és Nur Mohammed Taraki vitáját; az utóbbi segítséget kért a szovjetektől, de azok kezdetben tartózkodónak mutatkoztak.

126 Ez a kifejezés Michael Barrytől való; id. mű, 306–307.

127 Ugyanott, 306.

128 Ugyanott, 307.

129 Ugyanott.

130 Ugyanott.

131 Christopher Andrew – Oleg Gordievsky: Le KGB dans le monde. Fayard. Párizs. 1990, 569.

132 Roger Faligot – Rémi Kauffer: id. mű, 390.

133 Shah Bazgar: Afghanistan. la résistance au coeur Denoël, Párizs, 1987, 65-66. Sah Bazgar meghalt 1989. november 23-án: tőrbe csal- ták, amikor az öntözőrendszerekről csinált riportot. Egy kamera volt az egyetlen fegyvere. Lásd Gilles Rossignol – Étienne Gille: Un témoin: Shah Bazgar. In Les Nouvelles d'Afghanistan, 45. szám. 1989. december 6.

134 Olivier Roy: Afghanistan, id. kiad., 126; továbbá: Étienne Gille: id. mű, 199.

135 Christopher Andrew – Oleg Gordievsky: id. mű. 570–571. Megjegyzik a szerzők, hogy saját emberei ölték meg Bojarinovot, mert afgánnak nézték. Vlagyimir Bukovszkij ugyanilyen következtetésre jut.

136 A Politikai Bizottság Levéltára. Assem Akram idézi: id. mű, 149–150; vö. Vladimír

Boukovski: id. mű, 383–384.

137 Assem Akram (id. mű, 150–154) ki is fejti a kommunista terjeszkedés különféle lehetőségeit.

138 Vladimír Boukovski: id. mű. 489–490. Christophe de Pontilly és Fré- déric Laffont ezt jegyzi meg művében (Poussiéres de guerre. Robert Laffont. Párizs. 1990. 91); „Az oroszok a legkorszerűbb fegyverzetü- ket vetették be: repülőik [köztük SU-29-esek] több mint tízezer méter magasból ejtik le bombáikat.”

139 Les Nouvelles d'Afghanistan, 7. szám, 1981. november, 9. Ennek a folyóiratnak ugyanebben a számában hosszú összeállítás foglalkozik az afganisztáni szovjet gazdasági érdekekkel („Intéréts économiques soviétiques en Afghanistan”) és az ország természeti kincseinek gátlástalan szovjet kífosztásával.

140 Assem Akram: id. mű, 346; továbbá: Éric Bachelier: L'Afghanistan. id. kiad., 6. fejezet, 75–86.

141 S. Jemis: Un bonjourd'Afghanistan. In L'Alternative. 19. szám. 1982. november–december. Lásd még erről Svetlana Aleksievitch beszámo- lóját: Les Cercueils de zinc. Bourgois, Párizs, 1991.

142 Christophe de Pontily – Frédéric Laffont: id. mű, 175.

143 Lásd még erről Vladimír Boukovski: id. mű, 262 és 456; továbbá Françoise Thom: Le KGB et les juifs. In Pardés, 19–20. szám. Le Cerf, Párizs, 1994, 7–24.

144 Éric Bachelier: id. mű. 52. Az ellenállócsoportok részletesebb tanulmányozását tartalmazza Olívier Roy: Islam, id. kiad.; és Assem Akram: id. mű. 8. fejezet.

145 Lásd a tömegek elállatiasításának és a háború totalizálásának fogalmá- ról Annette Becker – Stéphane Audoin-Rouzeau: Violence et consen- tement, la culture de guerre du Premier conflit mondial. In Jean-Pierre Rioux – Jean-François Sirinelli: Pour une histoire culturelle. Le Seuil, Párizs, „L'Univers Historique” sorozat, 1997. 251–271; továbbá François Furet: Le Passé d'une Illusion. Robert Laffont, Párizs, 1995,

146 Olivier Roy: Les limites de lapacification soviétique en Afghanistan. In L'Alternative, 31. szám, 1985. január-február, 14.

147 Amnesty International, az 1988-as évről szóló Rapport annuei 1989,

172. Lásd még: Les Réfugiés afghans. In Les Nouvelles d'Afghanistan, 35–36. szám. 1987. december.

148 Michael Barry: id. mű, 18.

149 Marina Isenburg: Les origines du Tribunal permanent des peuples. In Bulletin d'information et de liaison du Bureau International Afghanis- tan. La Lettre du BIA, különszám: „Afghanistan. Tribunal des Peup- les. Stockholm: 1981 – Párizs: 1982. compte rendu des travaux”, 3.

150 Michael Barry idézi: id. mű. 80. A Padkhvab-i Sana faluban elkövetett mészárlásról lásd La Lettre du BIA, id. cikk; továbbá: Michael Barry: id. mű. 1. fejezet: „Enquéte sur un crime de guerre en Afghanistan”. 68–80.

151 Amnesty International, az 1982-es évről szóló Rapport annuei 1983. 227;

Bernard Dupaigne; L'armée soviétique en Afghanistan. In L'Alternative, 31. szám. 1985. január-február. 8–9.

152 Ugyanott. 8–9.

153 Ugyanott.

154 Olivier Roy idézi: Les limites de la pacification soviétique en Afgha- nistan. id, kiad., 13. Az Amnesty International Raudza falu (Ghazni tartomány) 23 civil lakosának meggyilkolását ítéli el az 1983-ra vo- natkozó jelentésében (Rapport annuei. 1984). Az Amnesty Interna- tional hasonló falurombolásokat jelez minden éves jelentésében.

155 Assem Akram: id. mű, 523. Amnesty International: Rapport annuei 1986. 222.

156 La Lettre du BIA, különszám: „Afghanistan", 15.

157 Pierre Gentelle: Chronologie 1747-1984. In Problémes politiques et sociaux, 499. szám. 1984. december 15. „La Documentation fran- çaise", 14.

158 Les Nouvelles d'Afghanistan. 31. szám, 1986. december. 23.

159 Assem Akram; id. mű. 523. Gennagyíj Bocsarov valami hasonló gyakorlatról számol be. Módszeresen leöldösték az állatokat (La Roulette russe Denoël. Párizs. 1990. 30)

160 Vladimír Boukovski; id. mű. 532.

161 La Chronique d'Amnesty International. „Afghanistan, assassinats de réfugiés", 19/bis szám, 1988. június. 10. Az Amnesty megismételte ezt az állítását egy sajtóközleményben 1988. május 4-én (Archives d'Amnesty International. „Afghanistan" iratgyűjtemény. 1988-as év).

162 Les Nouvelles d'Afghanistan. 35–36. szám, 1987. december, 17.

163 Assem Akram: id. mű. 178–179; Anne Guérin: Une sanglante lassitude. In La Chronique d'Amnesty International 2. szám, 1986. december. 9. Anne Guérin nem közöl számot az aknákról.

164 Ugyanott.

165 Shah Bazgar: id. mű. 101–102.

166 Olivier Roy: Kaboul, la sinistrée. In Éric Sarner (szerk.): Villes en guerre Aut- rement. Párizs, 1986, 74.

167 A Les Nouvelles d'Afghanistan külön összeállítást szentelt ennek a városnak: „Hérát ou l'art meurtri", 41–42. szám. 1989. március, 40.

168 Michael Barry: id. mű. 308.

169 Bernard Dupaigne: Les droits de l'homme en Afghanistan. In Les Nouvelles d'Afghanistan. 24–25. szám, 1985, 8–9.

170 Az ENSZ különleges előadója, Félix Ermacora készítette ezt a jelen- tést, az Emberjogi Bizottság 1984/55-ös határozata alapján: La Question de la violation des droits de l'homme en „Afghanistan", 1985. 40.

171 Amnesty International, 1983. november 2-i sajtóközlemény. Archives Amnesty International, „Afghanistan" iratgyűjtemény, 1983.

172 Rapport annuel 1987. az 1986-os évről. 160.

173 Félix Ermacora jelentése. Sah Bazgar idézi: id. mű, 132.

174 Amnesty International: Afghanistan: la torture desprisonniers poli- tiques. id. kiad.. 19–26; továbbá Cristina L'Homme: Les Soviétiques interrogent, les Afghans torturent. In La Chronique d'Amnesty International, 2. szám, 1986, december. 6–8.

175 Tadzsvar Kakar tanúvallomása. Doris Lessing idézi: Le Vent emporte nosparoles... Albin Michel, Párizs. 1987, 193–204.

176 Christopher Andrew – Oleg Gordievsky: id. mű, 572.

177 Rémi Kauffer – Roger Faligot: id. mű, 392.

178 Amnesty International, az 1980-ra vonatkozó Rapport annuel 1981, 225. továbbá Les Nouvelles d Afghanistan. „Les manifestations étudiantes d'avril 1980". 48. szám. 1990. július. 18–20.

179 Assem Akram: id. mű, l69.

180 Michael Barry: id. mű, 308.

181 Amnesty International: Afghanistan. külső dokumentum. SF: 83 F 162– ASA 11/13/83, 1983. október 11., 6–7; és ugyancsak az AI: Afgha- nistan: la torture des prisonniers politiques, id, kiad.

182 Amnesty International, éves jelentések. 1983-tól 1991-ig. Ismeretlen a kivégzésének időpontja, közli a szervezet az 1991-es jelentésében (20. oldal).

183 Lásd nevezetesen: Alain Guillo: Un grain dans la machine. Robert Laffont, Párizs, 1989; Philippe Augoyard: La Prison pour délit d'espoir médecin en Afghanistan. Flammarion, Párizs, 1985; Jacques Abouchar: Dans la cage de l'Ours. Balland, Párizs, 1985.

184 Francois Missen elmondta La Nuit afghane című művében (Ramsay. Párizs. 1990). hogy a film operatőrével, Antoine Darnaud-val és a vezetőjével, Oszmán Barajjal együtt tartóztatták le. Az utóbbit soha sem bocsátották szabadon.

185 Amnesty International: Afghanistan. id. kiad., 8; az Afghan Mellatról: Rapport annuel 1989; ebben olvasható, hogy szabadon bocsátottak 23-at a 30 letartóztatott aktivistából.

186 Éric Bachelier; id. mű. 62; valamint Assem Akram: id. mű, 207–208.

187 Shah Bazgar: id. mű. 227–229.

188 Seddiqoullah Rahi; Connaissez-vous Najiboullah?Assem Akram idézi: id. mű. 210.

189 Amnesty International: Afghanistan. id. kiad.. 13. Az emberjogvédel- mi szervezetnek név nélkül tesznek vallomást.

190 A tízéves Naim tanúvallomása Shah Bazgar könyvében: id. mű. 25–28.

A BEFEJEZŐ RÉSZ JEGYZETEI, HIVATKOZÁSAI

MIÉRT?

1 François Furet: Terreur. In François Furet – Mona Ozouf: Dictionnaire critique de la Révolution française. Flammarion. Párizs. 1988.

2 Jacques Baynac: La Terreur sous Lénine Le Sagittaire, Párizs, 1975, 75.

3 Michael Confino: Violence dans la violence. Le débat Baleounine- Netchatev. Maspero. Párizs, 1973.

4 Ugyanott, 102.

5 Martin Malia: La Tragédie soviétique. Le Seuil, Párizs, 1995. 92.

6 Héléne Carrére d'Encausse; Le Malheur russe. Essai sur le meurtre politique. Fayard. Párizs, 1988. 17.

7 Vassili Grossman: Toutpasse. id. kiad.. 205.

8 Tomáš G. Masaryk: La Résurreclion d'un État. Souvenirs et réflexions 1914-1918. Plon. Párizs, 1930. 197.

9 Maximé Gorki [Makszim Gorkij]: Le Paysan russe. Le Sagittaire, Párizs, 1924, 126-127.

10 Martin Malia: id. mű, 13.

11 Karl Kautsky: Communisme et terrorisme. Jacques Povolozki kiadása, Párizs. 1920. 104.

12 François Furet: Le Passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siécle. Robert Laffont–Calmann–Lévy, Párizs, 1995. 64–65, Magyarul: Egy illitzió múltja. Európa, 2000.

13 Youri Martov: Á has la peine de mort. In J. Baynac: id. mű. 266–267.

14 Arkadi Vaksberg idézi: Le Mystére Gorki. Albin Michel. Párizs. 1997. 111.

15 Léon Trotski: Défense du terrorisme. Nouvelle Critique, 1936, 44.

16 Karl Kautsky: La Dictature du prolétariat. UGE 10/18, 219 és 255.

17 Lenin portréját lásd Nicolas Valentinov: Mes rencontres avec Lénine. Plon. Párizs. 1964.

18 Cornelius Castoriadis: L'Institution imaginaire de la société. Le Seuil. Párizs. 1975.

19 Karl Kautsky: La Dictature du prolétariat, id. kiad., 173–174.

20 Ugyanott. 217 és 219.

21 Ugyanaz. 53.

22 Léon Trotski: Défense... id. kiad., 83.

23 Ugyanott, 107.

24 Ugyanott. 57.

25 Ugyanott, 78.

26 Isaac Steinberg: L'Aspect éthique de la révolution (Berlin, 1923), in J. Baynac: La Terreur... id, kiad., 370.

27 A. Vaksberg: id. mű, 183.

28 Ugyanott, 264.

29 M. Confino: id. mü, 137.

30 Alain Brossat: Un communisme insupportable. L'Harmattan, Párizs, 1997. 266.

31 Annie Kriegel: Les Grandsprocés dans les systémes communistes. Gallimard. Idées, Párizs, 1972.

32 Carl Schmitt: La Notion de politique. Calmann-Lévy, Párizs, 1972, 66.

33 Karl Kautsky: La Dictature... id, kiad. 241–243.

34 Tzvetan Todorov: L Homme dépaysé. Le Seuil. Párizs. 1995, 33.

35 Tzvetan Todorov: .Nous et les autres Le Seuil. Párizs. 1989. 233.

36 Léon Trotski: Défense du terronsme. id, kiad., 82.

37 Ugyanott, 57.

38 A. Vaksberg: Le mystére Gorki, id. kiad.

39 Karl Kautsky: La Dictature.... id. kiad. 176–177.

40 Alain Brossat: Un communisme insupportable, id, kiad., 265.

41 A. Vaksberg: id. mű. 262.

42 Alain Brossat: id. mű, 268.

43 Vaksberg: id. mű, 286–287.

44 Ugyanott, 312.

45 Bruno Gravier: Une actualité toujours plus cruciale. In Marcel Colin (sajtó alá rendező): Le Crime contre l'humanité. Érés. 10.

46 Dominique Colas: Lénine et le léninisme. PUF, Párizs, „Que sais-je?”. 1987, 101. Lásd a szerző doktori értekezését is: Le Léninisme. PUF, 1982.

47 Marcel Colin: id. mű, 14.

48 Mireille Delmas-Marty: L'Interdit et le respect. Comment définir le crime contre l'humanité? In Colin: id. mű, 193.

49 Vassili Grossman: Toutpasse. id. kiad. 193.

50 Michael Confino: id. mü, 120.

51 Michael Confino: id. mű. 112.

52 Michel del Castillo: La Tunique d'infamie. Fayard, Párizs, 1997, 25.

53 Leszek Kolakowski: L'Esprit révolulionnaire. Complexe. Párizs. 1978.22.

54 Tzvetan Todorov: Nous et les autres. Le Seuil, Párizs, 1989. 225–227.

55 Aino Kuusinen: id. mű. 224.

56 Michel Heller tanulmányozta ezt a szöveget: Lénine et la Vetcheka. In Libre. 2.

szám, 19.

57 Maxime Gorki (Makszim Gorkij): Lénine. id. kiad., 31–32.

58 Vassili Grossman: Tout passe. id. kiad. 228.

VÉGE

Tartalom

A KOMMUNIZMUS VÉTKEI 1

ELSŐ RÉSZ. 22

EGY ÁLLAM A NÉPE ELLEN.. 22

OKTÓBER PARADOXONAI ÉS FÉLREÉRTÉSEI 25

„A PROLETÁRDIKTATÚRA ÖKLE”. 36

A VÖRÖS TERROR. 47

A „PISZKOS HÁBORÚ.. 54

TAMBOVTÓL A NAGY ÉHÍNSÉGIG.. 72

A FEGYVERSZÜNETTŐL A „NAGY FORDULATIG”. 88

ERŐSZAKOS KOLLEKTIVIZÁLÁS ÉS KULÁKTALANÍTÁS. 97

A NAGY ÉHÍNSÉG.. 105

„OSZTÁLYIDEGEN ELEMEK” ÉS ELNYOMÁSI SZAKASZOK. 112

A NAGY RÉMURALOM (1936-1938). 123

A TÁBOROK BIRODALMA.. 135

A GYŐZELEM FONÁKJA.. 143

A GULAG FÉNYKORA ÉS VÁLSÁGA.. 154

AZ UTOLSÓ ÖSSZEESKÜVÉS. 160

A SZTÁLINIZMUS VÉGÉN.. 166

BEFEJEZÉSÜL. 173

MÁSODIK RÉSZ. 178

VILÁGFORRADALOM, POLGÁRHÁBORÚ ÉS RÉMURALOM... 178

AKCIÓBAN A KOMINTERN.. 178

SPANYOLORSZÁG AZ NKVD ÁRNYÉKÁBAN.. 221

KOMMUNIZMUS ÉS TERRORIZMUS. 234

HARMADIK RÉSZ. 239
A MÁSIK EURÓPA, A KOMMUNIZMUS ÁLDOZATA.. 239
LENGYELORSZÁG, AZ „ELLENSÉGES NEMZET”. 239
KÖZÉP- ÉS DÉLKELET-EURÓPA.. 259
NEGYEDIK RÉSZ. 304
ÁZSIAI KOMMUNIZMUS. 304
KÍNA: HOSSZÚ MENETELÉS AZ ÉJSZAKÁBAN.. 306
ÉSZAK-KOREA, VIETNAM, LAOSZ. 366
KAMBODZSA.. 387
VÉGKÖVETKEZTETÉS. 426
ÖTÖDIK RÉSZ. 429
A HARMADIK VILÁG.. 430
LATIN -AMERIKA KOMMUNISTA PRÓBATÉTELE - KUBA. 430
A FROKOMMUNIZMUS - ETIÓPIA, ANGOLA, MOZAMBIK. 453
A KOMMUNIZMUS AFGANISZTÁNBAN.. 468
MIÉRT?. 481
VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA.. 501
A kommunizmus vétkei 501
Első rész. 502
Második rész. 505
Harmadik rész. 508
Negyedik rész. 512
Ötödik rész. 514
Miért?. 515
A SZERZŐKRŐL. 516
Stéphane Courtois. 516
Karel Bartosek. 516
Jean-Louis Margolin. 516
Rémi Kauffer. 517
Pierre Rigoulot. 517
Pascal Fontaine. 517
Yves Santamaria. 517
Sylvain Boulouque. 517

NÉVMUTATÓ.. 517
JEGYZETEK, HIVATKOZÁSOK. 528
AZ ELSŐ RÉSZ JEGYZETEI, HIVATKOZÁSAI 528
„EGY ÁLLAM A NÉP ELLEN”. 528
A MÁSODIK RÉSZ JEGYZETEI, HIVATKOZÁSAI 540
„VILÁGFORRADALOM, POLGÁRHÁBORÚ ÉS RÉMURALOM”. 540
A HARMADIK RÉSZ JEGYZETEI, HIVATKOZÁSAI 546
„A MÁSIK EURÓPA, A KOMMUNIZMUS ÁLDOZATA”. 546
A NEGYEDIK RÉSZ JEGYZETEI, HIVATKOZÁSAI 548
A MÁSIK EURÓPA, A KOMMUNIZMUS ÁLDOZATA.. 548
„ÁZSIAI KOMMUNIZMUS”. 548
AZ ÖTÖDIK RÉSZ JEGYZETEI, HIVATKOZÁSAI 568
„A HARMADIK VILÁG”. 568
A BEFEJEZŐ RÉSZ JEGYZETEI, HIVATKOZÁSAI 576
MIÉRT?. 576
Tartalom.. 578

---

[1] Raymond Queneau: Une histoire modéle. Gallimard, 1979, 9.

[2] Kostas Papaioannu idézi: Les Marxistes. 1965-ben olvastam.

[3] Le Crime contre l'humanité. Robert Laffont, 1987.

[4] Franciául: Tout passe. Julliard-L'Âge de l'homme. 1984. Magyarul: Pantha rhei. Magvető, 1989.

[5] Jacques Baynac: La Terreur sous Lénine. Le Sagittaire. 1975, 75.

[6] Gracchus Babeuf: La Guerre de Vendée et lesystéme de dépopulation. Tallandier. 1987.

[7] J. P. Azema – F. Bédarida: Dictionnaire des années de tourmente. Flammation, 1995. 777

[8] Réflexions sur le génocide. La Découverte, 1995, 268. P. Vidal-Naquet máshol ezt írja: „Szó volt Katiňról és a szovjet fogságba esett lengye l katonatiszte k 1940-ben történt lemészárlásáról. Katiňra tökéletesen ráillenek a nürnbergi meghatározások.”

[9] Denis Szabó – Alain Joffé: La répression des crinies contre l'humanité et des crimes de guerre au Canada. In Marcel Colin: Le Crime contre l'Humanité. Erés, 1996, 65.

[10] Lásd erről Jean-Noël Darde: Le Ministére de la Vérité: histoire d'un génocide dans le journal L'Humanité. Le Seuil, 1984.

[11] La Grandé Purge. Preuves, 1969. február-március.

[12] Lásd Louis Aragon: Prélude au temps des cerises.

[13] Joseph Berger: Le Naufrage d'unegénération. DenoéI. „Lettres Nou- velles", 1974. 15.

[14] 14 Le Seuil, 1995, 15.

[15] Tzvetan Todorov: L'Homme dépaysé. Le Seuil, 1996, 36.

[16] Le commandant d'Auschuntzparle. La Découverte. 1995, 224.

[17] Vaszilij Grosszman: id. mű, 140 és 150.

[18] Raul Hilberg: La Destruction des juifs d'Europe. Fayard, 1988.

[19] Nyikita Hruscsov: Souvenirs. Robert Laffont, 1971, 330.

[20] Toutpasse, 1984.

[21] Simoné WeiI: L'Enracinement. Gallimard, 1949.

[22] Tzvetan Todorov: „La Morale de l'historien". Az Ember, a nyelv, a táborok. Konferencia. Párizs IV Sorbonne, 1997. május.

[23] Lásd Pierre Nora: Gaullistes et communistes. Les lieux de mémoire. Gallimard. 1997. IV/2. kötet.

[24] Witold Gombrowicz: Testament. Entretiens avec Dominique de Roívc. Folio. 1996. 109.

[25] Lásd Pjotr Pirogov: J'ai quitté ma patrie. La Jeune Parque. 1952; vagy Michel Koria-koff: Je me mets hors la loi. Éditions du Monde nouveau, 1947.

[26] Nyikita Hruscsov: id. mű, 329.

[27] Nyikita Hruscsov: id. mű. 331-332.

[28] François Furet: Le Passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siécle. Robert Laffont – Calmann-Lévy, 1995, 513. Magyarul: Egy illúzió igaz múltja. Európa, 2000.

[29] Lásd Pierre Rigoulot: Les Français au Coulag. Fayard, 1984; és különösen Jacques Rossi: Le Goulag de A á Z. Le Cherche Midi, 1997.

[30] Variam Chalamov: Récits de la Kolymia. F. Maspero, 1980, új kiadása: La Découverte-Fayard, 1986. Magyarul; Vadam Salamov: Kolima –Történetek a sztálini lágerekből. Szabad Tér – Európa, 1989.

[31] Pin Yathay: L'Utopie meurtriére. Robert Laffont. 1980.

[32] Paul Barton: L'Institution concentrationnaire en Russie, 1930-1957. Plon. 1959.

[33] Bernard Chapuis in Le Monde. 1975. július 3.

[34] Vladimír Boukovski: Jugement á Moscou. Robert Laffont. 1995.

[35] Lásd például Ludo Martens könyvét: Un autre regardsurStaline. EPO 1994, 350, amelyet a L'Humanité ünnepének könyvesfalujában árultak 1997-ben. Lilly Marcou is majdnem ugyanilyen magasztaló hangú könyvet adott ki: Staline. vie privée. Calmann-Lévy, 1966.

[36] Frangois-René de Chateaubriand: Mémoires d'Outre-tombe. Gallimard, Párizs, „Quarto", 1997. Magyarul: Síron túli emlékiratok. Osiris. 1999.

[37] A korai terrorra vonatkozó adatok némileg eltérnek a legújabb orosz szakirodalommal összevetve: a helytörténészek még Werthez képest is keveslik a korábbi, főleg becsléseken alapuló számadatokat. A legnívósabb féldolgozás, amely párhuzamosan taglalja a vörös és a fehér terror eseményeit, sajnos nem jutott túl Tatárföld határain, igy nem épült be szervesen a nemzetközi szakirodalomba; A. L. Litvin Krasznij i belij terror vRosszii. 1918-1922gg. Kazany. 1995. (Kun Miklós jegyzete)

[38] Scsasztnij [sic!] admirális pere – azzal vádolták, hogy a német flotta elől megfutamodott, megtagadva a parancsot, holott egyszerűen megmentette a balti flotta nagy részét a biztos pusztulástól – az első nagyobb szabású koncepciós per Szovjet-Oroszország történetében. Érdekessége, hogy a kulisszák mögött Lev Trockij, a tárgyalás egyik fő tanúja vezényelte az egészet, holott más esetekben éppenhogy kiállt a „polgári" főtisztek mellett, balos bolsevik társaival szemben. (K. M**)**

[39] Az utóbbi témát az idős orosz író, Csehov és Gorkij jó barátja dolgozta fel részletesen; Sz. I. Guszev-Orenburgszkij: Rgrovaja knyíga, pogromi 1919-1920 gg. na Ukrainye. New York, 1983. A sors iróniája, hogy az 1940-es években, az eredetileg a kínai harbinben 1922-ben napvilágot látott állami szintre emelt szovjet antiszemitizmus korában a könyvet az „ellenforradalmi", „tiltott" termékekhez sorolták a moszkvai cenzorok. (K. M.)

[40] A Néva-parti város börtöneiben 1918 elején különös módon főleg munkások raboskodtak. Ugyanez történt a Volga és a Káma vidékein. Még az a paradox helyzet is előállt, hogy Kolcsak admirális fehér seregében vörös zászló alatt, Marseillaise-t énekelve munkásalakulatok harcoltak a vörös csapatok ellen. Nezaviszimoje vabocseje dvizsenyije v 1918 gudu. Dokumenti i matyeriali. Párizs. 1981; Ural is Prikamje. Nojabr 1917-janvari 1919. Dokumenti i matyeriali. Párizs. 1982. (K. M.)

[41] Olasz sztrájknak nevezték még a cári birodalomban az ellenállásnak azt a formáját -főleg hadiüzemekben a háború idején -, amikor a munkások, tartva a megtorlásoktól, tudatosan lassították a munkát vagy szándékosan selejtet gyártottak. (K. M.)

[42] Tuhacsevszkij, Sztálin későbbi áldozata, s alighanem a polgárháború legtehetségesebb hadvezére javasolta ekkor Leninnek, fegyverezzék le a munkásokból

álló félkatonai rendfenntartó alakulatokat, mivel ezek „még jó ideig megbízhatatlanok lesznek”. Később pedig engedélyt kért, hogy bevethesse a lázadó tambovi parasztok - egész falvak -ellen az első világháború egyik legfélelmetesebb fegyverét, a mustárgázt. (K. M.)

[43] Az ismert történész, Rozskov a századelőn neves bolsevik politikus volt. A szovjethatalom éveiben azonban sokat polemizált Leninnel, megjárta a börtönöket és a száműzött-telepeket. Végül nem utasították ki, sőt még egy ideig népszerűsítettek is meglehetősen „vulgármateríalista” műveit. Halála után, az 1930-as években azonban könyveit kivonták a könyvtárakból és zúzdába küldték. (K. M)

[44] A szerző itt és később - talán az egyszerűség kedvéért - végig a GPU kifejezést használja, pedig a GPU elnevezést csupán 1921. december 28. és 1922. december 30. között viselte a szovjet-orosz politikai rendőrség. A testület az 1920-as évek második felében és az 1930-as évek elején már végig az OGPU nevet viselte (OGPU = Objegyenyonnoje Goszudarsztvennoje Upravlenyije. Ljubljanka: VCSK - OGPU - NKVD - MGB - MVD - KGB. 1917-1960. Szpravocsnyik, Moszkva, 1997. 10.) A szovjet „köznép” azonban még nagyon sokáig használta a gépéu, sőt a cseka elnevezést. (K. M.)

[45] Pauker Károly egykori magyar hadifogoly, az 1920-as évek végétől Sztálin egyik bizalmasa, később testőrségének parancsnoka, sőt a diktátor kisebbik fia, Vaszilij nevelője. 1938-ban, számos társával együtt „összeesküvéssel”, valamint „terrorista cselekmények előkészületeivel” vádolják, majd kivégzik. (K. M)

[46] Berija ekkor még a grúziai politikai rendőrség fontos, bár korántsem első számú irányítója. Mivel azonban a nagy terror időszakában minden egyes akkori főnökét, így Sztanyiszlav Redenszt, Sztálin sógornője férjét kivégezték, egyedül magának vindikálta az ő „érdemeiket” is, s ez a későbbi értékelés beszüremkedett a szakirodalomba. (K. M.)

[47] A legújabb kazah szakirodalom szerint a kolhozosítás és az azt követő időszakban legkevesebb egymilllió-hétszázötvenezer kazah az éhínség, betegségek - főleg gyermekhalandóság -, a fegyveres megtorlások áldozata lett, vagy elmenekült az országból. Ez a régió kazah lakosságának 42%-át tette ki. A Kazahsztán területén élő ujgurok, ukránok, üzbégek is nagyon megfogyatkoztak. Még a helyi elit is - egyedülálló módon - az éhínség áldozata lett részben: az akkori hivatalos adatok szerint 1930 és 1934 között - miközben az aktyubinszki terület lakossága 71%-ra csökkent - a szovjet funkcionáriusok 30%-a halt ki (Gyeportyirovannije v Kazahsztán narodi. Vremja i szugybi. Almati, 1998, 60-65.). Ezzel a nagyfokú népirtással magyarázható, hogy éppen Kazahsztán területére számos „bűnös” nemzetet telepíttetett ki genocídium-politikája következtében Sztálin az 1930-50-es években. Lásd még: Polityicseszkje represszije v Kazahsztye v 1937-1938gg. Szbornyik dokumentov. Almati, 1998. (K M)

[48] Más feldolgozások változatlanul Sztálinnak tulajdonítják a Kirov-gyilkosság kitervelé-sét: Mihail Roszijakov: Ubijsztvo Kirova. Polityicseszkije i ugolovnyije prsztuplenyija v 1930-h goda. Lenizdat, 1991. (K. M.)

[49] Ezeket a máig titkosítottan kezelt adatokat nem sikerült feltárni a rendkívül

informatív kiadvány szerzői kollektívájának. Represszii prtotyiv poljakov i polszkih grazsdan. Moszkva, 1997. (K. M.)

[50] Az újabban feltárt levéltári adatok nyomán inkább fel-, mint lekerekíthetjük a Katin környéki és más, akkori, a lengyel tisztikart és értelmiséget érintő tömeggyilkosságok áldozatainak számát. Lásd Kati. Plennyiki nyebjavennoj vojni. Moszkva, 1999. Új adat még, hogy 1939 október 24. és november 23. között a hivatalos Moszkva kiszolgáltatott a németeknek 42 192 (!). egyenruhát viselő vagy menekült lengyel állampolgárt, akik között nagyon sok volt a baloldali érzelmű - így a lengyel kommunista párt tagja -, a zsidó, és számos hazafias lengyel egylet tagja. Jelentős részük az elkövetkezendő években elpusztult a náci koncentrációs táborokban. Cserébe a német fél 13 757 lengyel állampolgárt szolgáltatott ki a szovjet hatóságoknak, akiknek egy része ugyancsak börtönben és haláltáborban pusztult el. (K. M)

[51] A meszhet törökök valójában muzulmán vallást gyakorló, részben eltörökösödött grúzok. Sztálin többek között azért döntött úgy, hogy kitelepíti őket, mert tervbe vette a Törökország elleni hadjáratot, s „ötödik hadoszlopot” látott a meszhekben és a kurdokban. (K. M.)

[52] A „klikkek” alatt Dolgih tábornok az egymással rivalizáló bűnözőcsoportokat érti. A szukik olyan köztörvényesek voltak, akik kiegyeztek a lágerparancsnoksággal, és vele együttműködve miszlikbe aprították a másik legnagyobb bűnözői csoportot, a vori u zakone „klikk” tagjait, akik viszont semmilyen előnyért nem voltak hajlandók kiegyezni a hatalom képviselőivel, ezért keményen visszavágtak. Mindkét „klikk” végigfosztogatta a „politikaiakat”. (K. M)

[53] Mihoelszt, az őt Minszkbe elkísérő ügynökkel együtt egy nyaraló területén ölték meg szadista módon a politikai rendőrség magas rangú funkcionáriusai, majd autószerencsétlenséget imitáltak. (K. M.)

[54] Az újabban előkerült kivégzési listák nyomán is viszonylagossá tehető ez a „szünet”. Rassztrelnyije szpiszki. Moszkva, 1995, 1-11. (K. M)

[55] Chiappe az olasz fasizmus iránti rokonszenvéről híres francia prefektus volt. (A fordító megjegyzése.)

[56] A Kommunistyczna Partia Polski 1918. december 16-tól 1942-ig létezett, akkor lengyel Munkáspárt lett. (Zinner Tibor jegyzete)

[57] W. Gomulkát, a LEMP főtitkárát 1948. szeptember elején leváltották, az év novemberében kizárták a LEMP KB-ból (miután a pártból is eltávolították július végén). 1951. augusztus l-jén letartóztatták, 1954 decemberében előbb kórházba szállították őrizetéből, majd szabadlábra helyezték. (Z. T.)

[58] Marian Spychalskit 1950 májusában tartóztatták le, őrizetéből 1956 márciusában szabadult. (Z. T.)

[59] A négyszer megnövekedett, több mint 14 milliós Magyarország a második világháború során 800-850 ezer embert veszített. Ebből a zsidóság halottainak száma meghaladja az 500 ezret (a trianoni területről elhurcolt és meggyilkolt izraeliták száma 330 ezer), a katonaság halottainak száma 150-180 (másutt 220260 ezer fő), a további veszteség a civil lakosságot érte. (Z. T.)

[60] Magyarországról és a különböző harcterekről a harcok során hadifogságba elhurcolt magyar katonák száma: 550-570 ezer a szovjet, 290 ezer a nyugati szövetségesek táboraiba került. (Z. T)

[61] Az 1944. szeptemberi fordulat után Bulgáriában a népbíráskodás során több mint 2200 főt végeztek ki. (Z. T.)

[62] Kunmadarason 1946. május 21-én, Miskolcon 1946. július 30-án, valamint augusztus l-jén volt pogrom. (Z. T.)

[63] 1952. február 29-én Rákosi Mátyás előadást tartott az MDP pártfőiskoláján. Népi demokráciánk útja címmel. Az elhangzott beszéd szerkesztett szövegét a Szikra kiadó március 14-én 200 ezer példányban megjelentette. Az idézett szöveg filológiai elemezése alapján megállapítható, hogy ott, és pontosan így hangzott: „Egyetlen hely volt, amelynek vezetését pártunk az első perctől kezdve magának követelte és ahol semmi néven nevezendő megoszlásba, koalíciós számaránybа nem ment bele: ez az Államvédelmi Hatóság volt.” id. mű, 53. (Z. T.)

[64] Kovács Bélát, az FKGP 1947. február 20-ig volt főtitkárát a szovjet megszálló hatóságok 1947. február 26-án tartóztatták le. A Szovjetunióba hurcolták, ott elítélték. 1956 tavaszán térhetett vissza Magyarországra. (Z. T.)

[65] A Svájcban, gyógykezelésen volt miniszterelnök, Nagy Ferenc megismervén a Kovács Bélától és más lefogott kisgazda politikusoktól a szovjet hatóságok által kikényszerített, reá terhelő „vallomások” tartalmát, lemondani és az országot elhagyni kényszerült 1947. május végén. (Z. T.)

[66] Tildy Zoltán köztársasági elnököt, veje, a koholt vádak alapján őrizetbe vett (majd később kivégzett) kairói követ, Csornoky Viktor elleni eljárás ürügyével 1948. augusztus 3-án lemondatták, majd házi őrizetbe vették. (Z. T.)

[67] A második világháború idején a hadifoglyok és menekültek ügyét felkaroló Varga Béla, a Nemzetgyűlés elnöke 1947. június 3-án menekült el Magyarországról. (Z. T.)

[68] Kővágó Józsefet 1950. május 23-án tartóztatták le, majd bíróság elé állították. (Z. T.)

[69] A Magyar Függetlenségi Párt képviselőit 1947. november 20-án a választási bíróság megfosztotta mandátumától, a pártol feloszlatta, ezt egy nappal bejelentették az országgyűlésben, a kormány határozata 1947. november 30-án tett pontot sorsára. (Z. T.)

[70] A Demokrata Néppárt maradék vezető testületét arra kényszeríttették, hogy 1949. február 4-én bejelentse a párt „önfeloszlatás”-át, mindezt 1949. március 10-én vette tudomásul az országgyűlés. (Z. T.)

[71] Karel Kaplan terminológiája alapján a „látványos” per fogalmát használja a szerző, a magyar történeti irodalomban a „kirakatper” fogalom a bevett kifejezés. (Z. T.)

[72] A szerző jól tájékozott a Csehszlovákiában történteket illetően. Ez egyúttal elfogultságokat is okoz írásában. Megelőzve M. Horáková ügyét, Európában másutt is, így Magyarországon is ítéltek el nőket (pl. a Rajk-féle kirakatpert követő mellékperek zárt tárgyalásai során, 1950 tavaszán, majd később pl. Balázs Györgynét, Demeter Györgynét, Dobó Jánosnét, Fleischner Lászlónét, Kojsza Ilonát, Rajk Lászlónét, Rosenfeld Editet, Saly Juditot, Tarisznyás Györgyit, Vándor Györgyit és Zsigmondi Endrénét: a Sólyom László és társai pert követően Vaikó Gyorgynét és anyját, Rátky Henriknét, akit ki is végeztek stb.) (Z. T.)

[73] Lénárd Ödönt és négy társát (köztük az 1. r. vádlottat, Mihalovics Zsigmond pápai prelátust), az Actio Catholica vezetőit 1948. július 23-án ítélte el a Budapesti Népbíróság. (Z. T.)

[74] Mindszenty Józsefet nem 1949. február 5-én, hanem 1949. február 8-án ítélték el első fokon, 1949. július 9-én hirdetett ítéletet másodfokon a Népbíróságok Országos Tanácsa. (Z. T.)

[75] A rendek feloszlatása Magyarországon 2300 férfit és 8800 apácát érintett. (Z. T.)

[76] A bíróságok Grősz Józsefet és társait előbb 1951. június 28-án, majd másodfokon augusztus 31-én marasztalták el, a kalocsai érseket mindkétszer 15 évi börtönbüntetésre ítélték. (Z. T)

[77] Bibó István apósa. Ravasz László református püspök 1948 májusában lemondani kényszerült, lelkészként 1953. március l-jén vonult nyugdíjba. (Z. T)

[78] A Baloldali Blokk 1946. március 7-én vitt utcára százezreket. (Z. T.)

[79] 1951 tavaszán, a magyarországi ún. kitelepítés során kb. 17 ezer főt hurcoltak el Budapestről, a nagyvárosokból és a déli határszél városaiból, falvaiból. (Egyes szerzők a 17 ezres létszámot „csak” Budapestre vonatkoztatják.) A Magyar Dolgozók Pártja politikai bizottsága tagjai részére készített dokumentum azt tartalmazta (1953 július 22-én, amikor a rehabilitáció kérdéséről tárgyalt a grémium), hogy az előterjesztők adatai szerint Budapestről 12 748 főt telepítettek ki, köztük számos zsidó családot is, az elhurcoltak zömét a „volt horthysta uralkodó osztályok” tagjai alkották. (Z. T.)

[80] Megbízható adatok alapján Magyarországon, 1950 áprilisa és 1956 októbere kőzött, a Rákosi-Gerő vezette kurzus idején 534 601 főt, az „új szakasz” idején (21 hónap alatt) 102 372 személyt, összesen 636 973 főt marasztaltak el a bíróságok. A megvádoltak száma 961 504 fő volt. 1950 és 1953. I. negyede között a bíróságok 387

000 személyt ítéltek el. 1953 nyarán az internáltak száma 5036 fő volt. (Z. T.)

[81] Skolnyik Józsefet és társait előbb a politikai rendőrség fogdájában tartották fogva, majd internálták őket. Az 1943. február 23-án lefogott Deményt Pál írót előbb 1946-ban. majd 1953/1954-ben ismételten elítélték. 1956. október 15-én szabadult. 1957-ben az 1953/1954-es ítéleteket, majd 1989-ben az 1946-os elmarasztalást hatályon kívül helyezték, s az ún. „moszkvai vonal”-tól eltérő szocializmus elkötelezett hívét a hamis vádak alól felmentve, rehabilitálták. (Z. T)

[82] Az 1948. április 28-án letartóztatott L. Patrascanut már 1949 novemberében, Galyatetőn, a Kominform ülésén G. Gheorgiu-Dej „imperialista kém”-ként bélyegezte meg. A halálos ítélet kihirdetését követő napon, 1954. április 17-én kivégezték. (Z. T)

[83] Rajk Lászlót és két társát. Szálai Andrást és dr, Szőnyi Tibort 1949. október 15-én végezték ki Budapesten, a Conti utcai börtön udvarán. (Z. T.)

[84] A katonai bíróságok által első- és másodfokon jogerősen halálra ítélt HorváthOttót, Korondy Bélát, Németh Dezsőt és Pállfy Györgyöt 1949. október 24-én végezték ki Budapesten a Mártírok utcai katonai börtön udvarán. (Z. T.)

[85] Az ún. Rajk-ügyben 141 főt tartóztattak le, közülük 39 főt internáltak. Az eljárások során 12 500 főt vettek nyilvántartásba. 526 nem Magyarországon élő kommunistára tettek terhelő „vallomás”-t a lefogottak. Az egy nyilvános, valamint a többi titkos perben 97 főt ítéltek el: 15 főt halálra, 11-et életfogytiglan, 14-et 15, 10-et 10 évig tartó, 38-at 5-10 év közötti, 9-et 5 év alatti fegyházbüntetésre. Az ügykomplexum folyományaként a különböző módon életüket vesztettek (a „vizsgálat” során fizikai kényszerrel megölt, vagy a büntetés-végrehajtás során meghalt, illetve öngyilkosságot elkövető elítéltek, továbbá hozzátartozók, ügyvédek, bírák stb,) száma közel 50 fő. (Z. T)

[86] Trajcso Kosztovot 1949. december 17-én végezték ki. (Z. T.)

[87] A Rákosi Mátyás által Prágába küldött listák nem 1949 júniusában készültek, hanem jóval később. Rákosi előbb 1949 szeptemberében tájékoztatta Gottwaldékat, ekkor Frejka és Goldman „tettei”-t emlegette, majd a későbbiekben összesen több mint 300 csehszlovák kommunistát gyanúsított meg. Budapesten több, a R. Slánsky és társai ügy folyományaként kivégzett ártatlan emberre tettek hamis vallomást. (Z. T.)

[88] Elfogultság a szerző részéről, hogy „a megtorlás jelképe a Slánsky-per”. Ugyan egy ügyben másutt nem ismeretes hasonló brutalitás (azaz ennyi vádlottal szemben kihirdetett és végrehajtott halálos ítélet), de egyrészt a kelet-közép-európai perek közül nem ebben végezték ki a legtöbbet (a Rajk-ügyekben életüket vesztettek száma meghaladja a Slánsky-pert), másrészt a Rajk-ügy nemzetközi (és hazai) következményei túlmutatnak a R. Slánsky és társai ellen kezdeményezett ügyön (mert utóbbiak nemzetközi következményei J. V. Sztálin halála miatt és után elmaradtak). (Z. T.)

[89] Az ún. kémüggyel összefüggő első, 1949. június 11-én tartott MDP KV-ülésen Kádár János belügyminiszter előadói beszédében van utalás a cionizmusra Szalai

Andrásnál, majd pár mondattal később már az antiszemitizmusra is: „A számunkra legfontosabb tanulságok egyike ebben az ügyben máris az. hogy számukra mint hal számára a víz, a lételem a szovjetellenesség, a nacionalizmus, a trockizmus és helyenként elég vastagon az antiszemitizmus volt.” A cionista „szál” a későbbiekben elsikkadt. Amikor a Rajk László és társai ügyében tartott tárgyalás első napján, 1949. szeptember 16-án dr, Jankó Péter, a Budapesti Népbíróság tanácselnöke négy vádlott - Korondy Béla, Pálffy György, Szalai András és dr Szőnyi Tibor - esetében kérdést tett fel korábbi nevüket illetően, az utóbbi kettőről említhető, hogy zsidó vallásúnak születtek. Rajk László kihallgatásánál Rákosi Mátyás tért el az általa jóváhagyott, a vádlottakkal egyeztetett, betanított „eredeti” forgatókönyvtől. Azért, hogy a bíró azt bizonyítsa rá Rajk Lászlóra, hogy az egykori belügyminiszter a tárca jóváhagyása nélkül, „törvényellenesen használta” nevét. Rákosi telefonon adott utasítására tett fel dr. Jankó Péter kérdést Rajk László rokonságára, nagyapjára vonatkozóan, és ezzel Rajkot is kihozta sodrából. Rajk László a bírónak ingerülten azt válaszolta, hogy „nagyapám mint szász származású még Reichnek írta a nevét. [...] A keresztlevélben még »á«-val van írva, tehát Reichből Rájk, de mindenesetre már az egyetemi okmányaim is így vannak kiállítva [...] jóllehet árja származású vagyok, méghozzá valódi, mert szász az egyik ágon.” (Z. T.)

[90] Péter Gábor és Rajk László nem voltak barátok, sót 1945 után inkább egymás ellenfelei voltak, küzdelmük közrejátszott Rajk sorsának alakulásában, (Z. T.)

[91] Péter Gábort 1953. január 3-án. Budapesten. Rákosi Mátyás XII. ker. Lóránt utcai lakásában tartóztatták le, s vetették előbb a ház pincéjébe, majd innen hurcolták az AVH börtönébe. 1953 nyarán a „vizsgálat” iránya megváltozott, az anticionista jellegű vádat elvetették. (Z. T.)

[92] Vasile Lucát (Luca László pénzügyminisztert) 1952. július 29-e előtt tartóztatták le. 1954 októberében perbe fogták, később halálbüntetését életfogytig tartó börtönbüntetésre változtatták, a börtönben halt meg 1960-ban. Egyes román források szerint G. Gheorgiu-Dejjel való „szembeszállásáért életével fizetett”. (Z. T)

[93] 1999. június 28-án három perben hatályon kívül helyezte a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága a korábbi végzéseit, s új másodfokú eljárásra utasította a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bíróságát. Továbbá úgy döntött, hogy az 1949-es genfi humanitárius jogi egyezménynek nem nemzetközi fegyveres konfliktusra (»összeütközésre« - ez a szó szerinti magyar fordítása) vonatkozó közös 3. cikke alkalmazható az ún. sortűzperekben. (Z. T.)

[94] Kötetünk francia eredetijének bibliográfiájában a Lengyelországra vonatkozó, lengyel nyelvű tételek franciául jelentek meg. ezért a könnyebb visszakereshetőség érdekében a címeket magyarra fordítva közöljük. (A szerk.)